DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Türkiye'de Ermeniler
Cemaat-Birey-Yurttaş

Günay Göksu Özdoğan
Füsun Üstel
Karin Karakaşlı
Ferhat Kentel

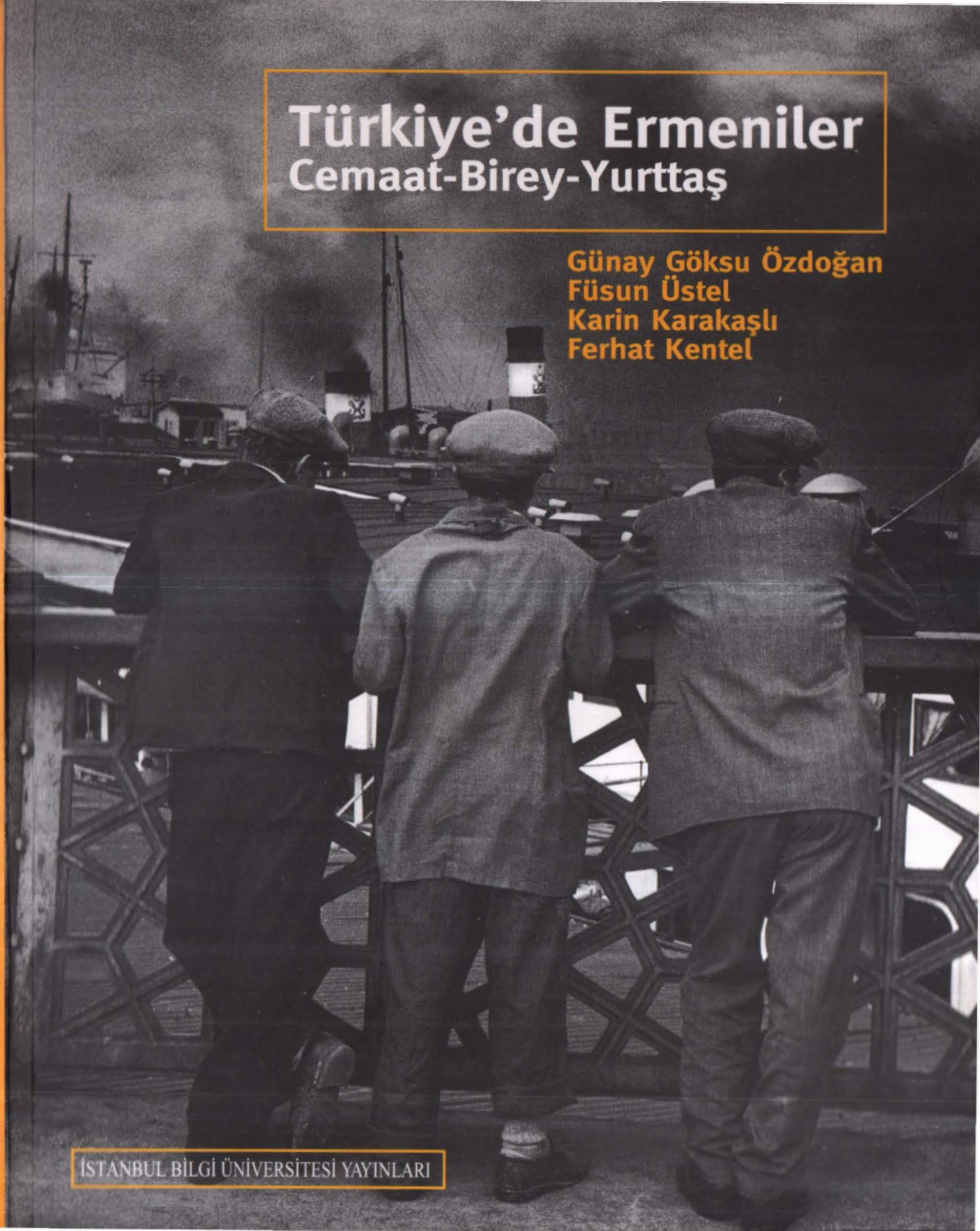

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

GÜNAY GÖKSU ÖZDOĞAN - FÜSUN ÜSTEL
KARİN KARAKAŞLI - FERHAT KENTEL
Türkiye'de Ermeniler
Cemaat - Birey - Yurttaş

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GÜNAY GÖKSU ÖZDOĞAN

Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi ve (Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi) müdürü olan Doç. Dr. Günay Göksu Özdoğan, London School of Economics'de yüksek lisansını (1975) ve Boğaziçi Üniversitesi'nde de doktorasını (1990) tamamladı. *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)* (İletişim Yayınları, İstanbul, 2001) adlı doktora tezi 2000'de Tarih Vakfı-Afet İnan Tarih Araştırma Ödülü'nü aldı. Balkan ve Türk milliyetçilikleri, Sovyet uluslar politikası, Türki cumhuriyetlerde uluslaşma süreci ve azınlık sorunları üzerine çeşitli yerli ve yabancı dergi ve kitaplarda makaleleriyle üç derleme kitabı Kemali Saybaşılı ile *Balkans: A Mirror of the New International Order* (Eren, İstanbul, 1995); Gül Tokay ile *Redefining Nation, State and Citizen* (Eren, İstanbul, 2000); Ayhan Kaya ile *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar* (Bağlam Yayınları, İstanbul, 2004) bulunmaktadır.

FÜSUN ÜSTEL

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ve Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Füsun Üstel, halen Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü başkanlığını yapmaktadır. Orta öğrenimini Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi'nde yapan Üstel, 1978'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. Osmanlı-Türk siyasal yaşamı, milliyetçilik akımları ve kimlik sorunları üzerine çok sayıda makalesi bulunan Üstel'in, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları* (1912-1931) (İletişim Yayınları, İstanbul, 1996); *Yurttaşlık ve Demokrasi* (Dost Yayınları, Ankara, 1999); *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İletişim Yayınları, İstanbul, 2004) kitapları bulunmaktadır. Üstel son kitabıyla Afet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'nü almıştır.

KARİN KARAKAŞLI

1972'de İstanbul'da doğan yazar, Aramyan Uncuyan Ermeni İlkokulu ve Sankt Georg Avusturya Kız Lisesi'nden mezun olduktan sonra Boğaziçi Üniversitesi Mütercim Tercumanlık Bölümü'nü tamamladı. 1998'de Öykü dalında *Varlık* dergisinin Yaşar Nabi Nayır Gençlik Ödülü'nü kazanan Karin Karakaşlı'nın ilk öykü kitabı *Başka Dillerin Şarkısı* 1999'da Varlık Yayınları'ndan ikinci öykü kitabı *Can Kırıkları* 2002'de Doğan Kitap tarafından yayımlandı. Bu eserlerden sonra *Müsait Bir Yerde İnebilir Miyim?* (Doğan Kitap, İstanbul, 2005) ve köşe yazılarını derlediği deneme kitabı *Cumba* (Doğan Kitap, İstanbul, 2009) yayınlandı. Çeşitli çevirileri de bulunan Karakaşlı, bazı öykü ve yazıları değişik kitaplarda yeraldı. Bir süre *Agos* gazetesinde sorumlu yazışleri müdürü, köşe yazarlığı yapan yazar, yazarlık hayatına *Radikal* gazetesinde devam etmektedir.

FERHAT KENTEL

İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi olan Ferhat Kentel 1956'da Ankara'da doğdu. ODTÜ'den mezun olduktan sonra Marmara Üniversitesi'nde ve Paris I Üniversitesi'nde çalıştı. Yazarın modernleşme, aydınlar, din, Kürt sorunu, İslâmî kimlik ve sivil toplum üzerine çalışmaları vardır. Yazarın eserleri arasında, Ayhan Kaya ile birlikte *Euro-Türkler, Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005); Meltem Ahıska ve Fırat Genç ile birlikte *Milletin Bölünmez Bütünlüğü - Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)* (TESEV Yayınları, İstanbul, 2007); *Ehlileşmemek, Düzleşmemek, Direnmek* (Hayy Kitap, İstanbul, 2008) yer almaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Günay Göksu Özdoğan - Füsun Üstel - Karin Karakaşlı - Ferhat Kentel
Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 253
Araştırma 2

ISBN 978-605-399-095-6

Bu kitabın yayınlanmasındaki katkılarından dolayı İstanbul İsveç Başkonsolosluğu'na ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu'na teşekkür ederiz.

TESEV
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

Kapak Fotoğrafı Ara Güler
Kapak Mehmet Ulusel

1. Baskı İstanbul, Haziran 2009

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 95 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 50 00 - 311 52 59 / Faks: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Fahri Aral
Tasarım Hüsnü Abbas
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzeltİ Remzi Abbas
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Karakaşlı, Karin.
Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş / Karin Karakaşlı... [et. al.]. 2nd ed.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-095-6 (pbk.)

1. Armenians—Turkey—History. 2. Turkey—Ethnic relations—History. I. Title.
DR435 .K37 2009

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GÜNAY GÖKSU ÖZDOĞAN - FÜSUN ÜSTEL
KARİN KARAKAŞLI - FERHAT KENTEL

TÜRKİYE'DE ERMENİLER
CEMAAT-BİREY-YURTTAŞ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Katkı ve yardımlarından dolayı Ara Güler, Manuel Çıtak, Leda Mermer, Etyen Mahçupyan, Rober Koptaş, Paylin Tomasyan, Mari Akbaş, Püzant Akbaş, Nedret İşli, Payel Güllüdere, Garo Hamamcıoğlu, Ohannes Garabetyan, Sacit Kutlu, Arto Akay, Agop Süzme ve Özge Genç'e teşekkür ederiz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

xi Çalışma Üzerine
xlii Sunuş
xv Teşekkürler...

1 Giriş
4 Birbirini Tanıma Aracı Olarak Ortak Üretim
5 Güzergâh: Anlamaya Çalışmak, Kendini Anlamak, Öğrenmek ve Düşünmek...
7 Araştırmanın Sorunsalı, Kapsamı ve Metodolojisi
8 Kaynak Çalışması ve Bilgi-Belge Derleme
10 Derinlemesine Görüşmeler
10 Odak Grup Tartışmaları
11 Anket Çalışması
12 Yerinde Gözlem

13 Araştırmanın Zihinsel Arkaplanı
15 Yurttaşlık, Ulusal Kimlik ve Homojenlik
19 Bir "Strateji" Olarak Ulus ve "Taktik"ler Olarak Tüketimi
22 Ulusal Kimlik ve Sosyalizasyon
23 Farklı Yurttaşlık Talepleri: Yurttaş, Cemaat, Birey
25 Modernitenin Dönüşümü, Cemaat ve Yeni Kültürel Kimlikler
29 Karmaşıklık Paradigması

35 Tarihten Günümüze Türkiye'de Ermeniler ve Ermeni Kimliği
40 Anadolu'da Ermeni Hanedan ve Krallıkları
42 Büyük Devletlere Karşı Mücadele
44 Kilikya: Anadolu'da Son Ermeni Krallığı
46 Din, Ermeni Kilisesi ve Hıristiyanlık İçi Çekişmeler
46 Hıristiyanlığın Kabulü ve Apostolik Ermeni Kilisesi
49 "Yortularda Saklı Kimlik"
52 Osmanlı Ermenilerinin Ruhani Merkezi: İstanbul Ermeni Patrikliği
54 Roma Kilisesi'yle İlişkiler
55 "Katoliklik Davası"
57 Protestan Etkisi
59 Ermeni Dilinin ve Edebiyatının Serüveni
59 "Tanrısallaştırılmış" Ermenice
63 Edebiyatta İlk Laikleşme Belirtileri
65 Matbaa: Moderniteye İlk Adım
67 Ermeni Harfleriyle Türkçe Eserler
70 Osmanlı Ermenilerinin Aydınlanma Döneminden Günümüze
79 Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür Yaşamında Ermeniler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

80 Sahnede Ermeni Duayenler
82 Cumhuriyet Dönemi ve Gayri Resmi Ermenice Oyun Yasağı
85 Müzik Alanında "Hoş Seda" Bırakanlar
85 Dinî Müzik Denince
87 Klasik Türk Musikisinde Ermeniler
88 Anadolu Ermeni Müziği
91 Batı Müziği Kulvarı
94 İstanbul'da Ermeni Folkloru
96 Resim ve Mimaride Ermeni İzleri
97 Osmanlı Saray Ressamları
98 1915 Sonrası Ressamları
103 Mimarîde Hazin Miras
110 Osmanlı Mimarisinde "Adı Unutulanlar"
113 Osmanlı Millet Sistemi'nden Cumhuriyet Yurttaşlığı'na
118 Osmanlı Yönetiminde Ermeniler: Amiralar, Sivil Bürokratlar, Siyaset Seçkinleri
122 Sivil Bürokrasi, Merkezî ve Yerel Yönetimde Ermeniler
125 "Genç Ermeniler" ve Anayasa Hareketi
130 Milliyetçilik Rüzgârı
143 II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na: Yeni Olanaklar ve Açmazlar
150 1915 Tehciri ile Gelen Yıkım
156 Cumhuriyet'te Azalan Sayılar, Ayrımcılık ve Marjinalleşme

163 Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Kurumları ve Siyaset
165 Dinî Kurumlar
165 İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği
172 Patriklik Tüzüğü ve Sivilleşme Tartışmaları
178 İstanbul Ermeni Katolik Kilisesi
181 Protestan Ermeni Kilisesi
182 Eğitim Kurumları
182 Osmanlı Dönemi: Dershaneden Okula
193 Cumhuriyet Dönemi: Kapanan Okullar
199 Ermeni Eğitim Kurumlarının Sorunları
206 Basın ve Yayın Hareketleri
206 Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenice ya da Ermeni Harfli Süreli Yayınlar
213 Cumhuriyet döneminde Ermeni Basını ve Yayını
213 Ermeni Kurum ve Derneklerinin Süreli Yayınları
215 Günümüzde Ermeni Basını
215 *Jamanak*
218 *Nor Marmara*
219 *Agos*
225 Aras Yayıncılık
227 Ermeni Cemaat Vakıflarının Hukukî Statüsü ve Sorunları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

240 Ermeni Kültür Kurumları, Eğitim ve Yardımlaşma Dernekleri, Spor Kulüpleri
246 Günümüzde Ermeni Kültür Kurumları
247 Kilise Koroları (Tıbratz Tas)
252 "Genç Kuşak" Ermeni Müzik ve Dans Toplulukları
254 Eğitim Alanındaki Kültür ve Yardımlaşma Dernekleri
254 Okullardan Yetişenler Dernekleri (OYD) (Sanutz Miutyun)
263 İstanbul Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği
264 Hemşehrilik Dayanışmanı ve Girişimi: Vakıflı Köyü Derneği
269 Spor Kulüpleri
270 Nor Şişli Spor Kulübü
271 Taksim Spor Kulübü
271 Şişli Spor Kulübü
272 Zara Spor Kulübü
273 Türkiye Ermeni Cemaati ve Siyaset
273 Cemaat Siyaseti
273 Patrik Seçimi
281 Vakıf ve Dernek Seçimleri
286 Ulusal ve Yerel Temsil Kurumlarında Ermeniler
286 Cumhuriyet Öncesi Dönem
291 Cumhuriyet Dönemi

303 Günümüzde Türkiye'de Ermeni Olmak
306 Dil: Kimliğin Kurucu Unsuru mu?
306 "Sokakta Annem 'Mama' Dememi İstemiyordu"
313 "Veliler 'Ermeniceden Niye Bıraktınız?' Diye Hesap Soruyorlar..."
314 Ermenice: "Tam Ermenilik'in" Kıstası ya da "Ne İşime Yarayacak ki?"
319 Din: "Sivilleşen İşaretler Dünyası"
319 Din ve Etnisitenin İçiçeliği
320 Dindarlık-İman ve/veya İhtiyaç
323 Patriklik: Ruhani Temsiliyet - "Mecburen Etnarklık"
328 Müslüman Çoğunluğun İçinde Hıristiyan / Ermeni Olmak
331 "Benzeşmenin" Son Noktası: "Dönmek"
334 Belleği Yeniden Kurmak: Zincirin Kopan Halkalarını Yeniden Tamamlamak
338 Ermenilik Coğrafyaları: Farklılaşan Zihniyetler
338 İstanbul Ermeniliği-Anadolu Ermeniliği
342 Üç Ermenilik: Türkiye-Ermenistan-Diaspora
349 Cemaat-Birey-Yurttaş
350 Cemaat: Çekim Alanı - "Pranga"
352 Sosyal ve Kültürel Yaşama Katılım
356 Grup-İçi Evlilik-Karma Evlilik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

362 Törenlerin Simgelediği Birlik
363 "Makbul Cemaat"in Üretim Mekanizması Olarak Sosyal Denetim
363 Çoğul Kimlikler: Ermenilik(ler)
365 Benzerlik Söylemi: "Türk Gibi Olmak" - "Türkiyeli Olmak"
365 Farklılık Söylemi: Bir Avantaj ve Dezavantaj Olarak "Ermenilik"
371 Azınlık Olmak - Yurttaş Olmak
376 Daha Açık Bir Biçimde İfade Edilen "Ermenilik"
379 Ermeni Cemaatinde Kadın Olmak
385 Tarih ve Bellek Arasında Türkiye Ermenileri
385 1915: "Seçilmiş Travma mı?"
400 Cumhuriyet Dönemi: Ayrımcı Uygulamalar ve Birlikte Yaşama Pratiği
404 Dışlanmanın İki Boyutu: Devlet ve Toplum
404 Devlet-Ermeni Yurttaş İlişkisi
406 Ermeniler Devlete Bakıyor
409 Belirli Mesleklerden Fiilen Dışlanma: "Zaten İstemezler!" - "Başvursak da Almazlar!"
411 Askerlik: "İyi Bir Subaya Düşersen Rahat Edersin!"
413 Türkiye Ermenileri "Büyük Toplum"a Bakıyor
415 "Abi, Sana Niye Ermeni Adı Koymuşlar?"
416 "İlkokul Öğretmenim Canımı Çok Acıttı!"
418 "'Ermeni, Ama İyi Çocuk!' Diyorlar"
419 "İki Kartvizitim Var. Birinde Boğos, Diğerinde Oğuz Yazıyor!"
420 "Türk Medyası Önyargı Üretimine Katkıda Bulunuyor"
426 Büyük Toplum Ermenilere Bakıyor
426 "Biz / Onlar": Önyargılar ve Stereotipler
429 Kurumsal Ayrımcılık - Toplumda Ayrımcılığın Yeniden Üretimi
438 "Ermeniler İyi İnsandır"
439 "Ermeniler İyi İş Yaparlar"
440 Ermenilerin İkinci İsmi
442 "Ermeniler Subay Olamaz..." ya da "Yeni" Bir Kavram: "Yabancı Vatandaş"
446 "Türk Düşmanı, Potansiyel Vatan Haini Ermeniler"
447 Dışlanırken Dışlama
449 Ermeniler ve Türkler Bir Arada: Savunma Mekanizmaları
451 "Normallik" Mümkün: "Ermeniler Sadece İnsandır" ya da "Öznelerarasılık"
454 Sonuç: "Normalin Anormalleşmesi"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

457 Sonuç: "Sadık Millet"ten Talep Eden Yurttaşa
463 "Yeni Bir Yurttaşlık Anlayışı: Kültürel Yurttaşlık
465 AB Adaylık Süreci: Sorunlar, Demokratikleşme Talepleri ve Reformlar
470 2000'ler: Umut ve Umutsuzluk Arasında
473 Zihniyet Devrimi: Açılımlar ve Açmazlar
479 Bitirirken...

481 Araştırma Belgeleri

517 Ekler
561 Kaynakça
579 Dizin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışma Üzerine

Türkiye'nin Avrupa Birliği süreci içine girmesiyle birlikte yeni bir öğrenme dönemi başladı. Yaratmış ve kanıksamış olduğumuz gerçekliğin yeniden idrak edildiği bu dönemde karşı karşıya kaldığımız en çarpıcı gerçeklerden biri ise, Cumhuriyet'in vatandaşlık algı ve tahayyülünün yetersizliğiydi. Sivil/asker ilişkilerinden azınlık haklarına uzanan geniş bir yapısal ve hukuksal zeminin vatandaşlığı beslemek bir yana, baltaladığını keşfettik.

Bu nedenle TESEV'in son yıllardaki esas gayreti vatandaşlığın kurulması yönünde gerekli olan adımları destekleme yönünde yoğunlaştı. Bu çok yönlü uğraşın en kritik alanlarından biri ise muhakkak ki gayrimüslim azınlıkların durumuna ilişkindi. Çünkü bu cemaatler Osmanlı'nın mirası olma özellikleri nedeniyle, kendilerine Cumhuriyet'in kurucu antlaşması olan Lozan'da da yer bulmuşlardı.

Öte yandan Türkiye gayrimüslim cemaatlerin Lozan'da verilmiş olan haklarını daha Cumhuriyet'in ilk gününden itibaren ihlal etmekte sakınca görmemişti. Dolayısıyla TESEV söz konusu hakların ihya edilmesi ve vakıf malları örneğinde olduğu üzere, devlet eliyle yapılmış suistimallerin hukuk yoluyla düzeltilmesi için uğraştı ve bu yönde proje üretmeyi de sürdürüyor.

Ne var ki gayrimüslim cemaatler meselesi sadece bir hak ihlalini ima etmiyor... Cumhuriyet dönemi Müslüman-Türk çoğunluğun gayrimüslimleri 'unutmasına' ve giderek 'tanımamasına' yönelik bir resmi stratejiye de tanık oldu. Güncel siyasi gerilimler ise, toplum genelinin bu cemaatleri 'yanlış tanımaları' için yönlendirilmelerine müsait bir zemin oluşturdu.

Bugün Türkiye halkının yeniden hatırlamaya ve birbirini tanımaya ihtiyacı var. Çünkü bu toprakları yüzyıllardır paylaşmış cemaatlerin birbirini tanımaması, aslında kendi tarihlerine ve kimliklerine de yabancılaşmaları demek...

Söz konusu boşluğu gidermek üzere 2001 yılında TESEV, gayrimüslim cemaatlerin halen

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

en kalabalığı olan Ermeni cemaatini olabildiğince bütün yönleriyle ele almayı amaçlayan bir çalışma başlattı. Füsun Üstel, Günay Göksu Özdoğan, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel'in uzunca bir süreye yayılan özverili çabaları sonucunda ortaya çıkan bu kapsamlı ürünü nihayet kamuoyuna sunabiliyoruz.

Bu vesile ile projeyi maddi desteğiyle ayakta tutan İstanbul İsveç Başkonsolosluğu'na, böylesine hacimli bir kitabı sahiplenerek son haline gelmesini sağlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'na ve nihayet bu çalışma boyunca emeğini ve desteğini esirgemeyen yüzlerce kişiye teşekkürü borç biliriz.

Bu bir TESEV projesiydi ama bütün bu insanların ve kurumların isteği, iradesi ve gayreti olmasaydı hiçbir zaman hayata geçirilemezdi...

Umarız bu çalışma Türkiye'nin belleğinde bir ışık yakmanın ve günümüzün meselelerine daha insani bir bakış ve dille yaklaşmanın yolunu açmaya kalıcı bir katkıda bulunur.

Etyen Mahçupyan
Demokratikleşme Program Direktörü
TESEV

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sunuş

Bu araştırmanın zihinsel ve entelektüel arka planını 1990'lı yıllara kadar götürmek mümkün. 1990'lı yıllar, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve sivilleşmesi yönündeki talep ve projelerin gerek siyasal aktörler, gerekse sivil toplum kuruluşları, medya ve bilim insanları tarafından yoğun bir biçimde tartışıldığı bir dönem oldu. Bu dönem aynı zamanda sosyal bilimler alanında kimlik, aidiyet ve yurttaşlık tartışmalarında yeni paradigma ve yaklaşımların yükseldiği bir düşünsel iklime denk geldi. Genelde küreselleşme ve yerelleşme dinamikleri, ulus-devlet modelinin geleceği, yeni toplumsal hareketler, post-modernite olgusu bağlamında değerlendirilen cemaatleşme eğilimleri, kimlik siyasetleri ve azınlık hakları bağlamında gündeme gelen kuramsal tartışmalar ve siyasal çözüm arayışları, Türkiye'nin de gündemine taşındı.

Ancak liberal siyaset ve müzakere geleneğinin güçlü olmadığı Türkiye'de kimlik tartışmalarına genelde iki "duruş" hakim oldu: Her türlü kimliğin sorgulamaksızın "şeytanileştirilmesine" dayalı duruş(lar) ile kimlikleri kendinde bir değer olarak sorgulamadan "kutsayan" duruş(lar)...

Bu araştırma söz konusu iki "duruş"un dışında Türkiye'deki Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkileri bir "yeniden okuma" ve Türkiye'deki Ermenileri önyargılar ya da yüzeysel bir nostaljinin ötesinde topluluk kimliği içinde her türlü katmanı, geçmişi ve bugünü ile tanıma çabası olarak başlatıldı. Bu okuma ve tanıma çabası, aynı zamanda "tehcir/soykırım" tartışmalarının ötesinde Türkiye coğrafyasında yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış toplulukların ortak demokratik yurttaşlık ve yurtseverlik değerleri temelinde birbirini yeniden keşfine aracı olmayı hedeflemekteydi.

Bu hedef, araştırmanın başladığı 2001 yılında da geçerliydi; bugün daha da güçlü bir şekilde geçerli. Çünkü aradan geçen bu uzun zaman içinde araştırmaya bambaşka fakat acılı bir anlam daha eklendi. Hayatını Türkiye Ermeniliğinin "normal bir yurttaşlık" olarak yaşanmasına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

adayan, "Türkiyeliyim... Ermeniyim... iliklerime kadar da Anadoluluyum. Bir gün dahi olsa, ülkemi terkedip, geleceğimi 'Batı' denilen o 'hazır özgürlükler cehennemi'nde kurmayı, başkalarının bedeller ödeyerek yarattıkları demokrasilere, sülük misali, yamanmayı düşünmedim" diyen. "Basının birtakım kalemşörlerinin 'Bizim Ermenilerimiz' pohpohlamalarından da, 'içimizdeki hainler' kışkırtmasından da bıktım. Normal ya da sıradan yurttaş olduğumu unutturan dışlanmışlıktan da, boğarcasına kucaklanmaktan da usandım..." diyerek "ruh halini" anlatan Hrant Dink, onun bu sesine tahammül edemeyenler tarafından alçakça öldürüldü.

Evet Hrant, sen bu kitabın en önemli ilham kaynağıydın. Ama sen yaşarken, bu kitabı bitiremedik. Kitap yazmanın sancısı, yerini seni kaybetmenin verdiği acıya ve seninle bu kitabı paylaşamamanın getirdiği suçluluğa bıraktı. Açıkçası bu kitabı eline alıp koca avuçlarında şöyle bir tarttığını ve gülümseyerek bizlere takıldığını görememenin acısı her şeye baskın çıkıyor. Ama işte bitirdik ve karşındayız...

Bu kitabı verdiğin ilhama ve varlığına minnetle sana ithaf ediyoruz Hrant...

Hrant Dink'e diyemeyeceğimiz kadar canımız olmanın acılı gururuyla...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Teşekkürler...

Bu kitabın ortaya çıkmasında çok kişinin emeği geçti. Bu insanların hepsi birbirinden kıymetli destek verdi, katkı sağladı.

Patrik II. Mesrob Mutafyan, Başepiskopos Hovhannes Çolakyan, Başrahip Krikor Ağaballoğlu ve Ohannes Torkomoğlu bizlere kıymetli vakitlerini ayırdılar, görüşlerini paylaştılar.

Boğos Levon Zekiyan dopdolu entelektüel ve bilge kişiliğiyle bize tarif edilemeyecek kadar zengin açılımlar sağladı.

Sarkis Seropyan, başımız sıkışıp kendisine her başvurduğumuzda bilgisi, aklı ve kalbiyle bize yol gösterdi. Luiz Bakar, Fethiye Çetin, Diran Bakar, Setrak Davuthan, Elmon Hançer, Pakrat Estukyan, Yervant Özuzun, Vağarşag Seropyan, Paylin Tovmasyan, Rober Koptaş, Rober Haddeler, Ara Koçunyan, Silva Kuyumcuyan, Mayda Saris, Hagop Ayvaz, Zareh Yaldızcıyan (Zahrad), Garabet Garo Garabetyan, Aram Kamburyan, Vazken Barın ve Kaan Soyak Türkiye Ermenilerinin farklı cephelerini, renklerini ve sorunlarını aktardılar.

Vakıflı Köyü Derneği ve Misak Hergel, günümüzde Anadolu'nun tek Ermeni köyünü keşfetmemizi sağladı. Onlar sayesinde bu araştırma sadece kuru bir bilgi aktarımı olmak yerine, insanlarla paylaşılan bir dostluk ve tecrübe oldu.

Bu araştırma çok uzun sürdü. Bu süreçte TESEV'in maddi ve manevi desteğine, özellikle de araştırmaya en başından beri inanan Özdem Sanberk ve Üstün Ergüder'in yüreklendirici tutumlarına müteşekkiriz. Etyen Mahçupyan da görüşlerinden yararlandığımız ve tartıştığımız bir dostumuz oldu. Ayşe Yırcalı ve Volkan Aytar koordinasyon için önemli katkı sağladılar.

Mete Tunçay, Sema Erder, Ahmet Demirel araştırmayı çeşitli safhalarında okudular, eleştirilerini getirdiler. Onlar sayesinde bu kitaptaki eksikliklerimizi azalttık.

Nazan Maksudyan ve Tansel Demirel editörlerimizdi. Çıktıları karınca titizliğiyle okudu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lar. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan Fahri Aral, Can Cemgil ve Göksun Yazıcı sabır, nezaket ve moral desteklerini esirgemediler.

Sosyal Araştırmalar Merkezi (SAM) araştırmanın kantitatif kısmının değerlendirmesini yaptı. Ama daha da önemlisi grup tartışmaları için bütün olanaklarını açtı.

Ekip çalışmasında yer alan Yiğit Aksakoğlu, Sevan Ataoğlu, Arzu Balcı, Lora Baytar, Aksel Çiğdemoğlu, Cahit Demir, Delal Dink, Fuat Dündar, Özlem Ece, Nigar Göksel, Hakan Güneş, Mehmet T. Hastaş, Ohannes Kılıçdağı, Aris Nalcı, Muhittin Tolga Özsağlam, Arev Suna araştırmayı bizimle beraber yaptılar. Bu kitabın aynı zamanda sahipleri onlar...

Tüm bu insanların verdikleri destek ve yaptıkları katkılara rağmen, kuşkusuz eksikliklerimiz var; öncelikle onlardan özür dileriz...

Tüm bu kıymetli insanlarla birlikte isimleri bu kitapta A, B, C, K, L, M, Y, Z gibi kısaltmalarla geçen, derinlemesine görüşmeler ve odak grup toplantılarında görüşlerini bizimle paylaşanlara, yüreklerini ve sofralarını açanlara sonsuz teşekkürler...

Günay Göksu Özdoğan - Füsun Üstel
Karin Karakaşlı - Ferhat Kentel

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

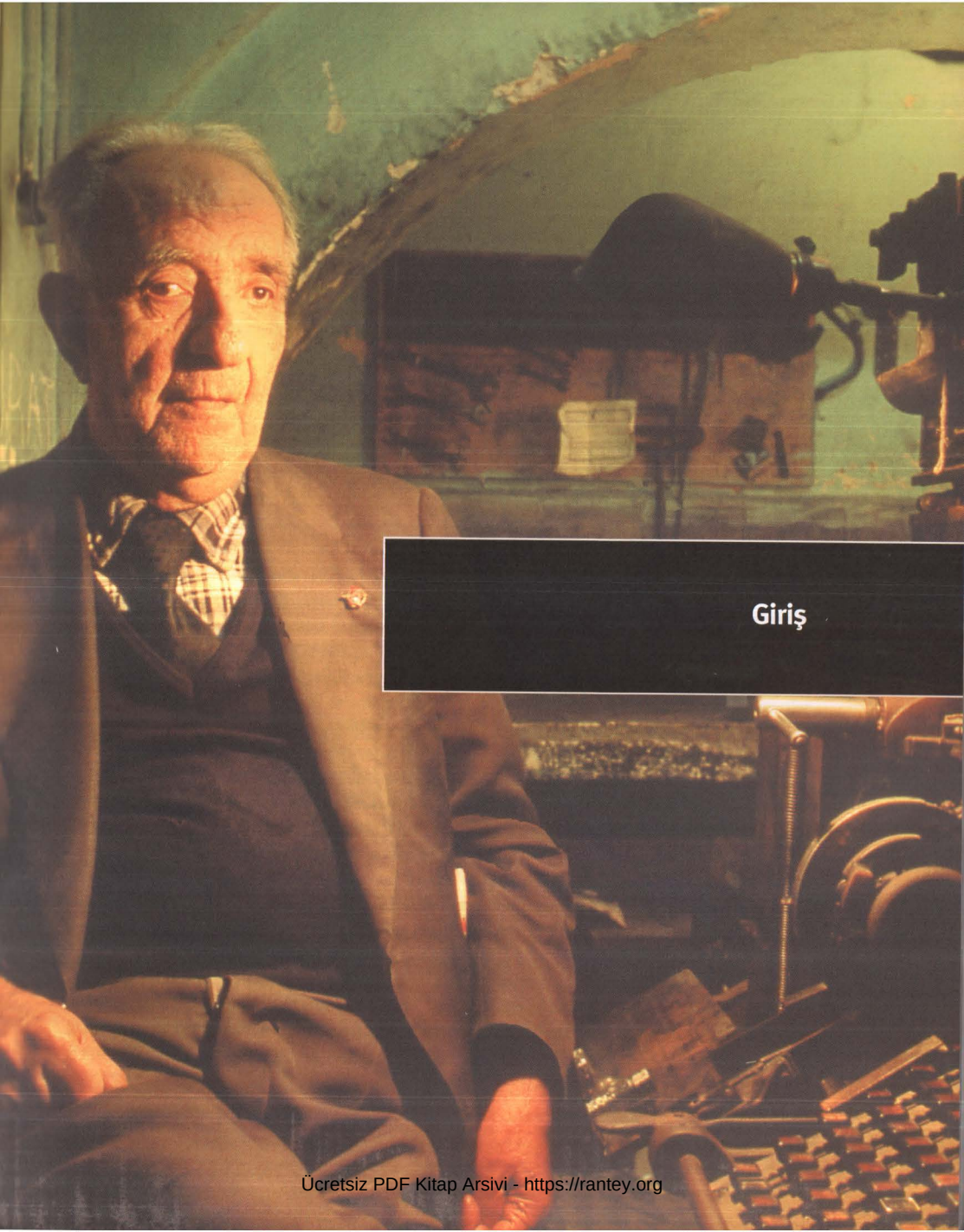

Giriş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2000 yılının güz aylarında Türkiye kamuoyu, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Temsilciler Meclisi ve Avrupa Birliği üyesi çeşitli ülkelerin ulusal ve yerel meclislerinde "Ermeni Soykırımı" üzerine yapılan tartışmalarla meşguldü. Özellikle de ABD Temsilciler Meclisi'nin gündemini uzun süre işgal eden "Ermeni Soykırımı" tasarısı nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, Türkiye kamuoyu, aydınlar ve Türkiyeli Ermeniler yaklaşık bir yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılış süreciyle bağlantılı olarak ortaya çıkan "Ermeni Sorunu"nun bir kez daha uluslararasılaşmasına tanık oldular. 1970'li ve 1980'li yıllarda Türk diplomatlarına yönelik ASALA şiddet eylemleriyle siyasal gündeme taşınan sorun, daha sonraki yıllarda çeşitli ülkelerin parlamentolarında "soykırım" tasarıları çerçevesinde Türkiye'nin karşısına çıktı. Öte yandan 1990'lı yıllarla birlikte Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kafkaslarda bağımsız devlet statüsünde kurulması ve bu bağlamda Türkiye'nin dış politikasında hesaba katması gereken yeni bir aktör olarak belirmesi ise sorunun farklı bir boyutta ele alınmasına neden oldu. 2000'li yıllarla birlikte Avrupa Birliği'ne giriş sürecine ağırlık veren Türkiye için Kopenhag Kriterleri doğrultusunda azınlık hakları konusu da ayrı bir hassasiyet kazanmıştı. Bu ortamda, gerek Türkiye Cumhuriyeti hükümet(ler)inin gerekse de Türkiye toplumunun "Ermeni Sorunu" karşısında daha gerçekçi ve bilinçli bir yaklaşım benimsemesi gerektiği ortaya çıkıyordu.

Bu süreçte ortaya çıkan önemli bir gelişme, 1990'ların sonunda yazılı ve görsel basında yer alan tartışma platformlarında eğitimli "Türk"[1] ve Ermeni kökenli gençlerin bir bölümünün böyle bir gerekliliği açıkça dile getirmeleri ve sağlıklı bir tartışma ortamı yaratma yönündeki aciliyeti vurgulamaları oldu. Söz konusu tartışma platformlarında her ne kadar "1915 olayları"na iliş-

1 Bu araştırmada Türk sözcüğüyle nüfus cüzdanının din hanesinde "Müslüman" ibaresi bulunan ve kendisini Müslüman kültürü altında Türk veya bir başka etnik kökene ait olarak tanımlayan kesimler kastedilmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kin "karşıt" okumalar gündeme gelse de, dikkati çeken nokta geleceğe ilişkin tasavvurlarında gençlerin birlikte yaşama iradesine ve demokratik değerlere sahip çıkmaları, "Sorun"un yabancı ülkelerin siyasal çıkarları ve Ermeni diasporasıyla (ya da diasporaları) etnik Türk milliyetçiliğinin söyleminden bağımsız olarak tartışılmasını savunmalarıydı.

Kısacası "1915" konusunda her iki topluluğun gençlerine anlatılan "aile tarihi" ve aktarılan kolektif bellek birbiriyle çelişse de Türkiye'deki resmi tarih yaklaşımının iki tarafı da tatmin etmediği açıktı. Tarihsel "Ermeni Sorunu"nun günümüze bıraktığı psikolojik miras düşünüldüğünde Türkiye Ermenileri ve Türkler arasında toplumsal ve düşünsel köprülerin kurulabilmesi için öncelikle varolan ideolojik tabuların yıkılması gerekliydi. Oysa Ermeni ve Türk imajlarında stereotip olarak varolan "nankör/hain"e karşı "ırkçı/zalim" algıları bu konuda önemli bir engel oluşturuyordu. Çatışına temelli resmi tarihyazıcılığının da (özellikle ders kitaplarına yansıdığı biçimiyle) etkisiyle Türk gençlerinde ortak tarihin birlikte yaşama pratiğine ilişkin bilgisizlik açıkça görülüyordu. Tarihin belli bir döneminde yaşanan, her iki topluluğu da altüst eden, özellikle de Ermeni nüfusu için trajik bir yıkıma yol açan olaylar konusunda topluluklar arasında aşılması zor gözüken bir "suskunluk duvarı" vardı. Bu "suskunluk duvarı" önemli ölçüde birbirine ilişkin yanlış bilgilendirilmeye dayalı önyargılardan, bir taraf için "öğretilmiş yok sayma" diğeri için "korunmacı/savunmacı mesafe" alışkanlıklarından besleniyordu. Ancak özellikle eğitimli gençlerin ifadesinde söz konusu "suskunluk duvarı"nı aşma yönünde güçlü bir irade seziliyordu. Her iki taraf da kendisini bu toprakların "asli unsur"u olarak görüyor ve demokratik yurtseverlik değerleri aracılığıyla buluşmak istiyordu. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığını ortak bir üst kimlik olarak benimsediklerini ifade ediyor, ancak kültürel kimliklerini korumanın kendileri açısından taşıdığı önemi de vurguluyorlardı. Kısacası Türkiye toplumunun en azından bir bölümü "Ermeni Sorunu"nu sorun olmaktan çıkarma arayışındaydı. *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* araştırmasının dayandığı ekip çalışması,[2] temel varsayımlar ve izlenen yöntem bu arayış temelinde biçimlendi.

BİRBİRİNİ TANIMA ARACI OLARAK ORTAK ÜRETİM

2000 yılının Kasım ayında, araştırmayı gerçekleştirecek olan ekipte, Türkiye Ermenilerini "tanıma ve tanıtma", Türklerle psikolojik olarak buluşturma, karşılıklı önyargıları açıkça itiraf etme, tabu haline gelen konuları empati kurarak tartışma gibi niyetlerden yola çıkarak, öncelikle iki topluluğun eğitimli gençlerini bir araya getirecek interaktif bir tartışma platformu oluşturma düşüncesi ağırlık kazandı. Bu düşüncenin Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) yönetimi tarafından da olumlu karşılanması sonucunda, daha sonra araştırmayı yürütecek olan akademisyenler, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler dallarında doktora çalışması yapan Türk öğrenciler, TESEV'de çalışan sivil toplumcular ve *Agos* gazetesi aracılığıyla ulaşılan, çeşitli dallarda

2 Yiğit Aksakoğlu, Sevan Ataoğlu, Arzu Balcı, Lora Baytar, Aksel Çiğdemoğlu, Cahit Demir, Delal Dink, Fuat Dündar, Özlem Ece, Nigâr Göksel, Hakan Güneş, Elmon Hançer, Mehmet T. Hastaş, Ohannes Kılıçdağı, Aris Nalcı, Muhittin Tolga Özsağlam ve Arev Suna başından itibaren araştırmaya çeşitli düzeylerde katkıda bulundular. Derinlemesine görüşmeler ve odak grup tartışmaları, 2005 yılında tamamlandı. Bazı konularda güncel gelişmelere yer verebilmek amacıyla bilgi-belge derlemesi 2008 yılına kadar getirildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üniversite öğretimi gören ya da gazeteci olan genç kuşak Ermeniler bir araya geldi. 2001 yılının Ocak-Mayıs aylarında yaklaşık 15 kişilik bir grupla gerçekleştirilen toplantılarda aynı topraklarda yüzyıllardır birlikte yaşamış kuşakların mirasçıları olarak buluşan Ermeni ve Türkler, iki toplumluğun ortak paydalarını ve ilişkilerinde güvensizlik ya da gerginlik konusu oluşturan sorunları ele aldılar. İlk toplantıdan itibaren katılanların birbirlerini daha yakından tanımalarıyla sağlanan karşılıklı anlayış ve güven ortamında aile, çocukluk, okul, mahalle, ulusal bayramlar, meslek ve askerlik ortamlarına ilişkin anı, duygu ve düşünceler ortaya döküldü. Türk ve Ermenilerin birbirlerine ilişkin olumlu ve olumsuz algıları üzerine konuşuldu. Liselerdeki tarih eğitimi, yabancı ve Türk tarihçilerin tezleri, Ermeni ve Türk yazarların romanları, yazılı ve görsel medyada yer alan Ermeni stereotipleri, "övgü" ve "sövgü"ler, suçlama ve karalamalar üzerine tartışıldı. Ortak popüler "kültürümüz"ün özelliklerine değinildi. Yurttaş olarak devletten, okuyucu ve izleyici olarak medyadan beklentiler ifade edildi. Tarihte ve günümüzde topluluklararası ilişkileri zedeleyen devlet politikaları üzerine yorumlar yapıldı. Türkiye-Ermenistan ilişkileri değerlendirildi. Ermenilerin gündelik hayatta ve toplumsal ilişkilerde karşılaştıkları ayrımcılık türleri üzerine konuşuldu. Türkiye'deki Ermeni topluluğunun, geçmişteki içe kapalılığının bir oranda da olsa değişmesine yol açan gelişmeler, özellikle de 1990'ların ortasından itibaren iki dilde yayın yapan *Agos* gazetesinin Ermenilerin geniş topluma sesini duyurma yolundaki katkıları, soruna ilişkin aynı dönemde yayınlanmaya başlayan alternatif kitaplar ve Aras Yayıncılık'ın Ermeni edebiyatçıların eserlerini yayımlamaya başlamış olmasının getirdiği açılımlar üzerinde duruldu. Azınlık ve çoğunluk psikolojisinin nasıl bir "şey" olduğu tartışıldı. "Neden Balyan ailesinin adına rastlanmaz?"; "Bir milletvekili ve bakan nasıl olur da Abdullah Öcalan'a atfen 'Ermeni dölü' ifadesini kullanır?"; "Türklerin 'ırkçılık'la suçlanması haksızlık değil mi?"; "Yurtdışındaki etkinliklerde Türkiye'yi temsil eden Ermeni aydın ve sanatçılar görmezden mi geliniyor?" gibi özü itibariyle ilişkilerin aksayan noktalarını anlamaya yönelik sorular soruldu. Zaman zaman "kimlikler", "cemaatler" ve "devlet-toplum-yurttaş ilişkisi" üzerine teorik yaklaşımlar ve kavramsal açıklamalara yer verilse de grup, daha çok kendini samimiyetle ifade etmeye yoğunlaştı.

Bahar ayları geldiğinde bu "duygusal" ve olağanüstü bir dinamik yaratan karşılaşmanın (ve karşılıklı öğrenme sürecinin) somut bir ürüne dönüşmesi fikri ortaya çıktı. Akademisyenler tartışma toplantılarından ortak üretime geçmeyi önerdiklerinde grupta yer alan gençler olumlu tepki verdiler; Türkiye Ermenileri üzerine yapılacak ilk ortak araştırma projesine katılma düşüncesini heyecanla desteklediler. 2001 Kasım'ında *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* başlığıyla TESEV'e sunulan ve 2002 yılının ilk aylarında somutlaşan araştırma projesi böyle bir sürecin ürünü oldu.

Güzergâh: Anlamaya Çalışmak, Kendini Anlamak, Öğrenmek ve Dönüşmek

Bilimsel araştırma fikriyle birlikte, düzenli toplantılar yeniden başladı. Araştırmanın kapsamı, sahası, başvurulacak kaynaklar, ele alınacak konular ve alt başlıklar saptanmaya çalışılırken, araştırma grubu kendisini tanımaya, kendi "analizi"ni de yapmaya başladı. Bir bakıma grup, "bilim-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sel" bir soğukkanlılıkla dışarıdan, hatta yukarıdan "nesnesi"ne bakmaya çalışırken, aynı zamanda kendisini anlatmaya başladı ve bir değişim sürecine girdi.

Farklı kökenden gelen bireyleri bir araya getiren ortak bir niyet olsa da, iki kesimin anlatmak istedikleri zaman zaman farklı olabiliyordu. Ermeni gençler bu araştırmayla şimdiye kadar dinlenmemiş sözlerini duyurmak, içlerinde sakladıkları, bastırdıkları duyguları aktarmak istiyorlardı. Karşılarında onları dinlemeye hazır insanlar vardı ve içlerini döktüler. Türk gençler ve akademisyenler de içlerini dökmek istiyorlardı. Çok açık olarak kendilerine itiraf edemeseler de, toplumsal önyargılara ve stereotiplere mesafe koyduklarını anlatmak, "Ermenileri anladıkları"nı göstermek çabasındaydılar. Ancak kısa bir süre sonra, öngöremedikleri bir sonuç ortaya çıktı: ekipte yer alan Türk araştırmacılar toplumsal önyargılardan sıyrılmış olsalar da, Ermenilerle ilgili stereotipleme ve temsiller söz konusu olduğunda "yansız" olmadıklarını fark ettiler. O zamana kadar duruşlarında yer eden demokrat olma, ötekileştirmeme, her türlü asimilasyonist ve ayrımcı anlayışa karşı çıkma çabaları nedeniyle araştırma grubundaki Türkler, Ermeniler konusunda "iyi niyetler"le de olsa "stereotiplerle" yüklüydüler. Bunlar büyük ölçüde "olumlu" stereotiplerdi. Yani Ermeniler olumlu değer ve özellikler, zengin bir kültürle örtüştürülüyordu. Diğer yandan Ermenilerin daha çok tarihte acı çekmiş ve mağdur olmuş "homojen bir cemaat" olarak algılanması söz konusuydu. Araştırmanın ilerleyen aylarında bu "yanılsama"nın farkına varılması giderek önemli bir bilgi oluşturdu.

Araştırma ekibi, başlangıçta TESEV'in Hisarüstü bürosunda, TESEV'in taşınmasıyla Karaköy'deki mekânında, kimi zaman da gürültülü Beyoğlu kahvelerinde ve evlere taşınan toplantılarda biraraya geldi. Her ne kadar sohbetler ve tartışmalar heyecan vermeye, duygulandırmaya, şaşırtmaya devam etse de, iş takvimi ve proje ilerleme raporlarının tartışıldığı, bilgi akışının giderek yoğunlaştığı "ciddi" toplantı ortamları, araştırmanın giderek "normalleşmesi"ni sağladı.

Kütüphanelerden, gazete arşivlerinden toplanan her bilgi, odak grup tartışmalarından, derinlemesine görüşmelerden ve anketlerden elde edilen her bulgu araştırma ekibinin kendisini de sürekli olarak yeniden düşünmesini getirdi. Türk araştırmacılarda uzaktan uzağa Ermeni cemaati hakkında önceden sahip olunan her türlü temsil ve algı unsuru parçalandı; başka biçimlerde ve en önemlisi çok boyutlu olarak yeniden kuruldu. Ermeni araştırmacılar ise, bu kez kendilerine bilimsel bir mesafe ile bakmaya başladılar. Araştırma "nesnesi"nden, yani dışarıdan içeriye giren her bilgi, içerideki dinamikle karşılaştı ve onunla konuştu. İçeride üretilen ve dışarıdan gelen bilginin çoğullaşması, "merak"ı artırdı; bakılacak yerlerin, düşünülmesi gereken konuların çeşitlenmesini sağladı. Karşılaşılan her yeni bulgu, konuşulan her yeni kişi yeni bir heyecan yarattı. Hatta, öyle anlar yaşandı ki, daha çok bilgi toplamak, keşfetmek ve öğrenmek arzusu durdurulamaz bir hal aldı; araştırma sürecinin kendisi "bağımlılık"a dönüştü. Ve araştırmanın hiç bitmeyeceğinden korkulmaya başlandı. Nitekim, neredeyse öyle oluyordu!

Temel sorunsalımızdan zaman zaman uzaklaşmamıza yol açan, bitmeyecekmiş gibi görünen, bizi o kapıdan bu kapıya koşturan bilgi toplama süreci sonunda, yolumuz Türkiye'nin günümüzdeki tek Ermeni köyü olan Hatay'a bağlı Samandağ İlçesi'nin Vakıflı Köyü'ne uzandı. İstan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bullu araştırmacıların, İstanbul gözüyle baktığı Ermeni toplumunun Anadolu'nun bir köyünde aldığı biçim, bir türlü kuşatılamayan dairenin tamamlanmasını sağladı. "Astvadzadzin" (Meryem Ana'nın Göğe Alınışı) yortusunda Türkçe ve Ermenice müzik eşliğinde, İstanbul'dan otobüslerle gelen Ermeniler ve araştırmacıların Vakıflı Köyü sakinleriyle çektikleri halaylar, yenilen keşkekler, bilimsel çabayı gündelik yaşamla birleştirdi. Bilimsel çabanın sadece anlamak ve analiz etmek gibi seçkin bir süreç olmadığını, gündelik yaşamın kendisinin de bilgi ürettiğini bir kez daha gösterdi.

Artık araştırmanın sadece nesnesiyle değil, bilgi üretim süreçleriyle de mesafe konulmuştu. Bu süreç içinde, araştırma ekibi de Türk-Ermeni ilişkilerinin irdelenmesi üzerinden şekillenen projelerini, kendi aralarında, "Köprü-*Gamurç*" olarak adlandırır oldular.

ARAŞTIRMANIN SORUNSALI, KAPSAMI VE METODOLOJİSİ

Bu araştırmanın sorunsalı, Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa süreçlerinde etkili olan unsurların ortaya çıkarılmasıdır. Kimlik inşa sürecinin, çok boyutlu ve karmaşık bir süreç olduğu kabulünden hareketle, Türkiye Ermenilerinin "cemaat" üyesi ve yurttaş olarak kimliklerini bireysel düzeyde nasıl kurguladıkları, araştırmanın temel sorusu olmuştur.

Geçmiş yıllarda görünmez kılınan veya siyasal konjonktüre bağlı olarak "öteki"leştirilen Ermeni kimliğinin, 1990'lardan başlayarak Türkiye Ermenilerinin özellikle Anadolu kökenli, orta sınıf, sosyal demokrat/sol eğilimli, eğitimli kesimleri tarafından kamusal alanda ifadesine tanık olundu. Bu süreçte Aras Yayıncılık ve *Agos* gazetesinin öncülüğünde başlayan kendini ifade etme ve tanıtma çabası, Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları olarak Türkiye'nin demokratikleşme sürecine gösterdikleri duyarlılıkla örtüştü. Öte yandan söz konusu kendini ifade etme çabası, devlet ve Türkiye toplumuyla varolan ilişkilerin niteliği konusunda Ermeniler arasında tartışmalara yol açtı. Araştırma ekibi, Ermeni toplumunun heterojen yapısını dikkate alarak mümkün olduğunca çeşitli temsili kesimlerle görüştü. Bu kesimler içinde Ermeni kimliği ve yurttaş kimliğine birlikte vurgu yapan grup ve bireyleri de "kontrol grubu"[3] olarak kullandı. Bu arada Vakıflı Köyü sakinleri de, önemli bir bölümü İstanbul kökenli ve/veya daha sonra İstanbul'a göç etmiş ve kentlileşmiş gruplardan oluşan Türkiye Ermenileri karşısında özel konumları nedeniyle bir başka "kontrol grubu"muzu oluşturdu.

Yukarıda sözü edilen sorunsal çerçevesinde gerçekleştirilen bu araştırmada üç temel eksenden yola çıkıldı:

1) Türkiye Ermenilerinin Ermenistan Cumhuriyeti ile diaspora Ermenilerini de kapsayan ulusaşırı (*transnational*) bir topluluğun parçası olarak kimlik unsurlarının belirlenmesi; Ermeni kimliğinin inşa süreç(ler)inde etkili olan birey-cemaat-yurttaş düzlemlerinin tartışılması;

2) Türkiye'deki Ermeni ve Türklerin karşılıklı önyargılarının ve olumsuz /olumlu temsillerinin hangi nedenlerle (bilgi eksikliği ve/veya yanlış bilgilendirilme) ve hangi noktalarda ortaya çıktığının saptanması;

3 Kontrol grubu bir araştırmaya dahil olan kesimler arasında, ortak veya tipik özellikleri barındırdığı ya da bunların tersine, belirli özellikleri taşımadığı düşünülerek ele alınan ve diğer gruplarla karşılaştırma yapılmasını sağlayan gruptur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3) Türkiye Ermenilerinin sosyalizasyon süreçleri, toplumsal entegrasyon biçimleri ve siyasal katılım açısından dışlanma ve/veya kabul görme durumlarına yol açan dinamiklerin ve buna bağlı olarak da Ermeni yurttaşların toplumsal, siyasal ve kültürel ifade alanlarının incelenmesi.

Birbiriyle bağlantılı bu üç temel eksen, araştırmanın değişik düzlem ve aşamalarında farklı yöntemler kullanılmasını gerektirdi: kaynak çalışması ve bilgi-belge derleme; Ermeni cemaat önderleri, çeşitli meslek grubu üyeleri ve aydınları ile derinlemesine görüşme (40 adet); her biri 6-8 kişilik farklı statü, yaş, cinsiyet ve meslek grubundan gelen yalnız Ermeni ve Türk bireyler ile iki ayrı topluluğa mensup kişilerin birlikte yer aldığı karma gruplardan oluşan toplam 12 odak grup tartışması; Ermeni cemaatinin sosyal-kültürel kurumlarına aktif katılımı olan 258 kişi üzerinde anket çalışması ve son olarak yerinde gözlem.

Araştırma ağırlıklı olarak İstanbul'da yaşayan Ermenileri kapsamaktadır. Türkiye'deki nüfus sayımlarında 1965 yılından bu yana etnik aidiyet/anadil üzerine resmi istatistiki bilgi olmadığından (veya açıklanmadığından) günümüzde Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin kesin bir veri mevcut değildir. Ancak vaftiz kayıtları ve vakıf seçimleri için oluşturulan listelere dayanarak cemaatin önde gelen kişilerinin verdiği sözlü bilgiler, yaklaşık 60.000-80.000 Ermeni kökenli yurttaşın Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşadığını ortaya koymaktadır. Özellikle 1950'li yıllarda başlayan 1965 yılı sonrasında Anadolu'dan İstanbul'a yapılan bireysel ve toplu göçler nedeniyle, bu nüfusun çok büyük bir bölümü İstanbul'da yaşamaktadır. Araştırmanın ağırlıklı olarak İstanbul Ermenilerini kapsaması, bu demografik özellik temelinde anlaşılmalıdır. Bununla birlikte günümüzde Anadolu'da bütünüyle Ermenilerin yaşadığı tek köy olma özelliği taşıyan Vakıflı Köyü'nde yerinde gözlem ve merkezi İstanbul'da olan Vakıflı Köyü Derneği yöneticileriyle de görüşmeler yapılmıştır.

Kaynak Çalışması ve Bilgi-Belge Derleme

Araştırmanın ilk aşamasında Türkiye Ermenilerinin dinsel (Apostolik, Katolik, Protestan), toplumsal (vakıf, dernek, okul, hastane, yetimhane), kültürel (koro, müzik ve dans topluluğu) ve basın-yayın (gazete, dergi, yayınevi, web siteleri) kurum ve kuruluşlarının tarihçesi, yapısı ve işlevleri hakkında bilgi toplamaya yönelik olarak Türkçe, Ermenice ve Batı dilleri üzerinden yazılı kaynak taraması ve cemaat kurumlarından yazılı ve sözlü bilgi edinme yöntemiyle veri derleme çalışması yapıldı. Bu çerçevede cemaat içi dinamiklerin kavranması amacıyla Ermenilerin örgütlenme biçim(ler)i ve cemaatin kendini toplumsal ve kültürel olarak yeniden üretmesinde etkili olan kurumların yapısı tarihsel bir bakış açısıyla incelendi. Ermeni kimliği ve kurumsal varlığının tarihsel arka planına yapılan vurgunun amacı, Türkiye Ermenilerinin benlik algısında, başka bir deyişle öz-tanımlarında öne çıkan unsurlar ve bunun gerisindeki siyasal-toplumsal-kültürel süreçler konusunda, bilgi eksikliği veya yanlış bilgilendirilmeyle kuşatılmış olan Türkiye kamuoyunun bilgilendirilmesiydi.

Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığının yanı sıra azınlık statüsüne sahip ve Lozan Antlaşması hükümleri gereğince uluslararası hukuk çerçevesinde (*de jure*) pozitif hakları bulunan Türkiye Ermenilerinin devletle olan ilişkilerinin incelenebilmesi için araştırma kapsamında doğrudan azın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lıklara yönelik Cumhuriyet dönemi devlet ve hükümet politikaları ve bazı yasal düzenlemeler gözden geçirildi. Vakıfların, derneklerin ve azınlık okullarının tâbi olduğu yönetmeliklerin ağırlıkla ele alındığı bu aşamada yasal çerçevenin ötesinde bu kurumların uygulamada karşılaştıkları belli başlı sorunlar, kurum yöneticileri ile yapılan görüşmelerle sınandı. Yasal çerçeveyle uygulamanın örtüşmediği bazı hususların aydınlatılabilmesi için ayrıca Azınlık İşlemleri Bürosu yetkilileri ile görüşüldü.

Eşit yurttaşlık haklarının kullanımı açısından en önemli göstergelerden biri de hiç kuşkusuz siyasal katılımdır. Seçmen olmanın yanı sıra ulusal ve yerel düzeyde temsil kurumlarına aday olma ve seçilme, siyasal ve toplumsal bütünleşmeyle yakından ilintilidir. Günümüz Türkiye Ermenilerinin ulusal ve yerel düzeydeki temsil kurumlarına katılımı araştırılırken Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri ele alındı. Yasal açıdan bir engelleme olmamakla birlikte uygulamada Ermeni kökenli yurttaşların geçmişte ve günümüzde siyasal katılımını engelleyen (veya teşvik eden) etkenlerin belirlenmesinde Türkiye Ermeni basınından yararlanıldı ve topluluğun önde gelen kişileri ile görüşmeler yapıldı.

Araştırma kapsamında dikkate alınan bir başka husus da cemaat içi "siyaset"in işleyiş biçimi ve mekanizmaları oldu. 1998 yılında ulusal basının yakından izlediği patrik seçimi, devlet-patriklik ilişkileri açısından olduğu kadar cemaat içindeki farklılaşmaları yansıtmasıyla da önemli bir veri olarak değerlendirildi. Aynı şekilde cemaat içi siyasetin göstergesi olarak, cemaatin toplumsal-kurumsal varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynayan vakıfların ve derneklerin yönetimine katılım ve temsil mekanizmalarının işleyiş biçimi ele alındı. Bu bağlamda yasal çerçevenin getirdiği kısıtlamaların yanı sıra cemaat içi temsilin niteliği de (gelir, cinsiyet, yaş, eğitim vb.) araştırıldı.

Öte yandan Türkiye'de Ermenilere ilişkin hâkim stereotip ve önyargıların saptanabilmesi için Türk edebiyatından seçilmiş bazı eserlerde ve belli başlı ulusal basın-yayın organlarında (gazete ve dergi) Ermeni topluluğunun nasıl bir kolektif kimlik içinde algılandığı araştırıldı.

Araştırmada 1995-2005 dönemi itibariyle *Hürriyet*, *Milliyet*, *Radikal*, *Sabah*, *Evrensel*, *Ortadoğu* gazetelerine dayalı geniş kapsamlı bir basın taraması yapıldı. 1986-1995 yılları için özellikle *Hürriyet* gazetesinin kullanıldığı basın taraması, önceden saptanmış bazı özel günler, tarihler, olaylar, konular (24 Nisan 1915, ABD ve Avrupa parlamentolarında gündeme gelen "soykırım" tasarıları, 6-7 Eylül Olayları ve Varlık Vergisi'ni konu alan romanlar/filmler, ASALA'nın yurtiçi ve yurtdışında gerçekleştirdiği şiddet eylemleri, PKK-ASALA bağlantısı iddiaları, Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın seçimi, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, azınlık vakıflarının durumu, azınlıkları ilgilendiren AB uyum yasaları) ve Ermeni edebiyatçı/sanatçıların eserleriyle kültürel faaliyetleri üzerine yayınlanan haberler ve yorumlar ele alındı.

Gerek cemaat kurumlarını ilgilendiren olay ve konuların belirlenmesi, gerekse Ermeni özkimlik algısının ve Ermeni yurttaşların toplumsal/siyasal sorunlarının incelenmesi için Ermeni basını - başta 1996 yılından bu yana Türkçe-Ermenice iki dilde haftalık gazete olarak yayımlanan *Agos* olmak üzere, *Jamanak* ve 2001 yılından itibaren haftalık Türkçe ek vermeye başlayan *Marmara* gazeteleri - hem cemaat yaşamını ilgilendiren belli başlı konular ve sorunlar hem de özellik-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

le Ermenistan ve Ermeni diasporasına bakış açısından incelendi. *Hye-Tert*, *Lraper*, *Bolsohays* ve *Bianet*'te yayımlanan makale ve haberlerden yararlanıldı.

Derinlemesine Görüşmeler*

Araştırmanın sorunsalı çerçevesinde Ermeni serbest meslek sahibi, işçi, emekli, öğrenci, aydın-yazar, okul-vakıf-dernek yöneticisi, sanatçı, gazete yöneticisi, din adamı, kamuoyu önderi gibi farklı konum ve meslek grubuna dahil toplam 40 kişi ile derinlemesine görüşme yapıldı. Bu görüşmelerde Ermeni kültür ve kimliği, devlet ve hükümet politikaları, yurttaş-devlet ilişkileri, birey-cemaat ilişkisi, cemaat içi ve topluluklar arası ilişkiler, siyasal-toplumsal bütünleşme, kolektif belleğin inşasında etkili olan unsurlar başta olmak üzere çeşitli konular ele alındı. Derinlemesine görüşmeler aynı zamanda kaynak taraması ve bilgi-belge derlemesi sonucunda elde edilen temel hipotezlerin sınanması için kullanıldı; görüşülen Ermeni yurttaşlara Ermeni cemaatinin kamusal ve toplumsal yaşamda kendini ifade etme potansiyeli ve araçlarını nasıl değerlendirdikleri soruldu.

Derinlemesine görüşmelerde ağırlıkla ele alınan bir başka konu da Ermenilerin eşit yurttaşlık haklarının kullanımı açısından kamusal ve toplumsal yaşamda karşılaştıkları ayrımcı davranışlar oldu. Bu çerçevede devlet dairelerinde (nüfus, vergi, askerlik, mahkeme vb.), devlet ve özel eğitim kurumlarında, yargı kurumlarında, askerlik görevi sırasında ve meslek kuruluşlarında etnik-dinsel kimliklerinin Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak sahip oldukları hak ve güvenceleri kullanmalarını ne yönde etkilediği incelendi. Toplumsal bütünleşmenin boyutu araştırılırken Ermeni yurttaşların meslek seçiminde etnik-dinsel kimlikleri nedeniyle karşılaştıkları sınırlamalara, mahalle-komşuluk-ticaret ilişkilerinde yaşadıkları deneyimlere ve Ermeni cemaatinin kimlik unsurlarının korunması bağlamında izlenen stratejilere (grup içi evlilik başta olmak üzere) ilişkin tutumlarının irdelenmesine öncelik verildi.

Odak Grup Tartışmaları

Toplam 12 odak grup tartışmasında ele alınan başlıca konular genelde devlet-toplum-cemaat-yurttaş-birey olarak belirlenen düzlemler arasındaki ilişkilerin niteliğiyle ilgili oldu. Bu aşamada yukarıda derinlemesine görüşmelerde ele alındığını belirttiğimiz konular, tartışma yöneticilerinin zaman zaman yaptıkları müdahale ve yönlendirmelerle, ancak serbest bir tartışma ortamı içinde gerçekleşti. Odak grup tartışmaları, derinlemesine görüşmelerden elde edilen bilgi ve izlenimlerin sınanmasını sağladı. Odak grup tartışmalarına katılan kişilerin kendilerini interaktif bir biçimde (her grup tartışması yaklaşık 2 saat) ifade etmeleri, deneyim ve tanıklıklarını aktarmaları ve bu süreçte karşılıklı yorum ve değerlendirme yapmaları sayesinde önemli verilere ulaşıldı.

Genelde 6-8 kişilik gruplar halinde yapılan tartışmaların dördü, 18-25, 25-45, 45-60 ve 60 üstü yaş gruplarından farklı cinsiyet, doğum yeri (İstanbul veya Anadolu kent ve kasabaları), meslek grubu ve eğitim düzeyine sahip Ermenilerden oluşturuldu. Yine yalnızca Ermenilerden oluşan

(*) Derinlemesine görüşmelerde yöneltilen sorular Araştırma Belgeleri Bölümü'nde verilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

diğer dört grupta ise bazı "özellikler" dikkate alındı. Bu gruplardan ilkinde Samatya'da (Kocamustafapaşa) oturan, Anadolu kökenli ailelere mensup orta yaş ve üstü, orta gelir grubundan ev hanımları; ikincisinde yazlarını çoğunlukla Ermenilerin sayfiye yeri olarak tercih ettiği Kınalıada'da geçiren ve cemaat kurumlarıyla yakından bağlantılı olan, orta yaş grubuna dahil, genellikle ev kadını konumundaki orta-üst gelir grubuna mensup Ermeni kadınlar; üçüncüsünde yazlarını yine Kınalıada'da geçiren, aileleri orta-üst gelir grubundan olan, bekâr, yüksek öğrenim görmüş (veya görmekte olan), 18-26 yaşlarında kadın ve erkek gençler grubu (toplam 13 kişi) ve son olarak da farklı yaş, eğitim ve meslek grubundan kadınlar yer aldı.

Son dört odak grup tartışmasının ikisi, farklı yaş, cinsiyet, meslek ve gelir gruplarına mensup Türklerden oluşturuldu. Bu gruplardan ilki, Ermenileri yakından tanıyan (iş, mahalle, okul nedeniyle), ikincisi ise tanımayan kişiler arasından seçildi. Diğer iki grup ise, yine farklı yaş, cinsiyet, meslek ve gelir grubundan gelen Ermeni ve Türklerden oluşan karma gruplardı. Farklı kompozisyona sahip bu iki gruptaki tartışmalarda özellikle azınlık-yabancı-yurttaş kavramları ön plana çıkarılarak aidiyet, kültürel farklılık, topluluklar arası ilişkiler, yurttaşlık hak ve görevleri, milliyetçilik ve yurtseverlik, Türkiye'nin belli başlı sorunları ve Ermenistan ile olan ilişkiler üzerinde yoğunlaşıldı.

Gerek bütünüyle Türklerden oluşan gerekse karma gruplarda, Türklere yöneltilen sorular ve yapılan tartışmalardan elde edilen bulguların Türkiye toplumunun bütününü temsil etmediği açıktır. Bununla birlikte, söz konusu odak grup tartışmalarının Türkiye'de Ermenilere yönelik hâkim yaklaşım, önyargı ve stereotiplere ilişkin önemli ipuçları sağlayabileceği düşünülmüştür.

Anket Çalışması*

Cemaat kurumlarının faaliyetlerine aktif olarak katılan kişilerin Ermeni kültürel kimliğinin korunması ve kendini yeniden üretmesinde taşıdıkları önemi dikkate alarak ve cemaat içinde temsili bir rol oynadıkları varsayımından hareketle farklı yaş, eğitim, cinsiyet ve sosyal tabakaya mensup toplam 258 kişiye anket çalışması uygulanmıştır. Bu yönüyle söz konusu anket, Türkiye Ermenilerinin bütününü temsil etmeye yönelik bir örnekleme dayanmamakta, özellikle belli bir faaliyet amacıyla kolektif bir grup ortamında gönüllü olarak çalışan kişilerin bir bölümünü kapsamaktadır.

Araştırmanın projelendirilme aşamasında İstanbul Ermenileri içinden tesadüfi örnekleme (*random sampling*) yöntemi ile seçilmiş kişilere daha kapsamlı bir anket uygulama seçeneği gündeme geldiyse de yapılan "nabız yoklaması" sonucunda konunun hassasiyeti ve hane içinde anketörlere karşı duyulabilecek güvensizlik ihtimali nedeniyle sağlıklı bir çalışma yapılamayacağı düşüncesi ağır basmıştır. Nitekim yukarıda sözü edilen gruplardan olumlu yanıt almak hemen mümkün olmamış ve anketler ancak araştırmaya destek veren bazı kişilerin aracılığına başvurularak, görüşülecek kişilerin toplantı halinde olduğu günlerde bütün gruba aynı anda ulaşılarak gerçekleştirilebilmiştir.

(*) Anket formu Araştırma Belgeleri Bölümü'nde verilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anket kapsamına girenler, özellikle daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren topluluklarda yer alan kişiler arasından seçilmiştir. Ermeni kimliğinin korunması açısından özel bir konuma sahip olan Lusavoriç Gençlik Korosu, Sayat Nova ve Vartanants Koroları, Maral müzik ve dans topluluğu, Knar müzik topluluğu, çeşitli tiyatro toplulukları ve Getronagan, Pangaltı Mıkhitaryan ve Sahakyan Liselerinden Yetişenler Dernekleri üyesi olan bu kişilerin bir bölümü, birden fazla cemaat kuruluşunda yer almaktadırlar.

Verilen anket formunda, Ermeni kültürünü koruma ve sürdürmede etkili rol oynayan cemaat kurumlarının aktif üyeleri olan bu kişilerin ve geldikleri hanelerin demografik özellikleri, doğum yeri, meslek ve eğitim durumları, hane geliri, ilk ve orta öğretimde Ermeni, yabancı, Türk devlet/özel okul tercihleriyle, oturdukları semtler, konuştukları diller, Ermenice okuma alışkanlığı, takip ettikleri Ermenice ve Türkçe gazeteler, kimlik tanımları, mezhepleri, kiliseye gitme alışkanlık ve sıklıkları ve cemaat kurumlarının faaliyetlerine katılmalarını etkileyen nedenler başta olmak üzere çeşitli sorular yer almıştır.

Yerinde Gözlem

Karagözyan Yetimhanesi'nin Kınalıada'daki dinlenme evini ziyaret, bazı Ermeni Okullarından Yetişenler Derneklerinde tiyatro, konser ve panellere katılma, Türkiye Ermenileri ve Ermenistan'dan gelen ziyaretçilerle birlikte Vakıflı Köyü'nde Astvadzadzin yortusunda köy sakinlerinin düzenlediği kutlamalara katılma, aynı grupla Samandağ'da eski Ermeni köylerini ziyaret ve Antakya St. Piyer Kilisesi'nde Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın yönettiği ayini izleme başta olmak üzere çeşitli vesilelerle Ermeni cemaat yaşamını tanımaya/anlamaya yönelik yerinde gözlemler gerçekleştirilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

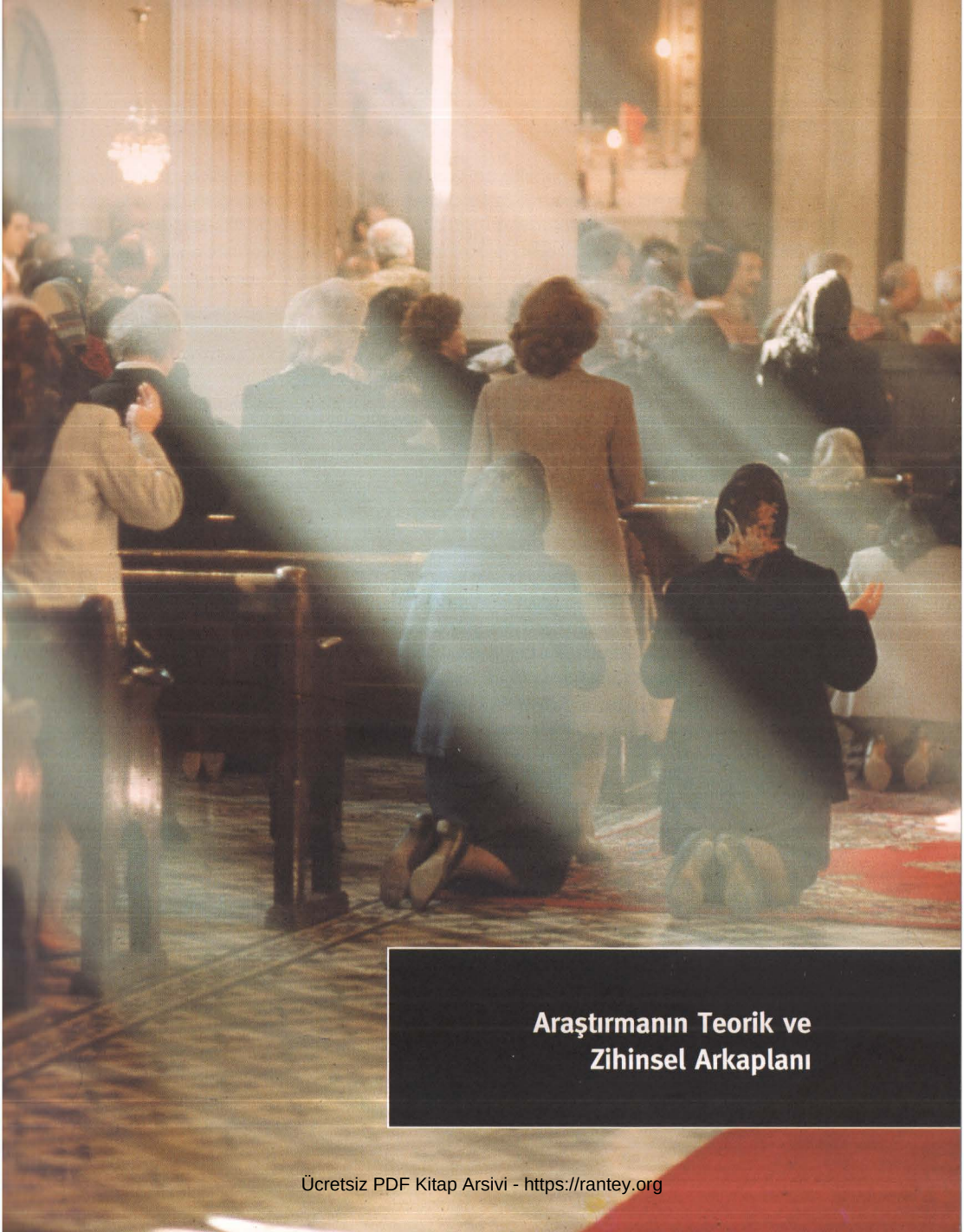

Araştırmanın Teorik ve Zihinsel Arkaplanı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bir toplumsal yapı içinde yer alan belirli bir grup üzerine yapılacak olan bir araştırma, sadece o grubun kendi iç dinamiklerine bakarak yapılabilir ve kuşkusuz önemli bilgiler üretebilir. Ancak söz konusu grubun varlığı kendi hikâyesinin yanı sıra, içinde yaşadığı toplum için de anlamlı bilgiler üretiyorsa ve o toplumun kendisine bakmasının da kapılarını açıyorsa, yapılacak araştırmanın "parça"yı "bütün"le ilişkilendirmesi önem kazanmaktadır. Hele, Osmanlı-Türk toplumuyla iç içe geçmiş, yüzyıllara dayanan bir tarihe sayısız katkılarda bulunmuş, ancak 19. yüzyılın sonundan itibaren "ötekilik" konusunda adeta en önemli referans haline gelmiş Ermeniler söz konusu olduğunda, bu "ilişkilendirme" daha da büyük bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* başlığını taşıyan bu çalışma, Ermenileri "anlama"ya çalışırken, bunu Türkiye toplumu ile birlikte yapmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla ilk aşamada çalışmamızı dayandıracağımız arkaplanı açmamız ve Türk ulusal kimliğinin inşası, bu inşaya verilen cevaplar, dönüşen modern yapılarda kimliklerin izlediği seyir hakkında bir çerçeve çizmemiz yerinde olacaktır. Ancak, içinde dolaşılan alan, araştırmanın ilerleyen safhalarında elde edilen bilgilerden görüleceği gibi kaba, özet tanımlara, ve belki de daha da önemlisi "teorinin hâkimiyeti"ne ya da içinde yaşanan siyasal konjonktüre, ideolojik atmosfere sıkıştırılamayacak kadar zengin ve bir o kadar da "karışık" bir alandır. Dolayısıyla çizeceğimiz çerçeve "bütün"ü ve "parça"yı, kurmuş oldukları "karmaşıklık" içinde gösterebilecek, karmaşıklığı reddetmeyen bir çerçeve olmak zorundadır.

YURTTAŞLIK, ULUSAL KİMLİK VE HOMOJENLİK

Ulusal egemenliği bayraklaştırarak, modern çağın hâkim siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devlet modeli, genelde kültürel anlamda bütünleşmiş bir ulusun tek bir devletin siyasal çatısı altında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yönetilmesini hedefler. Ulusal devletin doğuşu ve gelişimini irdeleyen kuramlar öncelikle meşruiyetin devletin yurttaşlar topluluğu nezdinde sağladığı aidiyetten kaynaklandığını vurgular. Devletin, siyasal sınırları içinde yaşayan farklı etnik ve dinsel gruplar açısından kültürel anlamda ulusal bütünleşme sağlamasının ise modernleşme dinamikleriyle iç içe geçen bir uluslaşma sürecinin sonucunda gerçekleşeceği öngörülmüştür. 1980'ler öncesi gerek modernleşme gerekse ulus-devlet modeli üzerine yapılan tartışmalarda hâkim anlayış, etnik-kültürel farklılıklara dayanan yerel, bölgesel ve alt-kültürel kimliklerin ulaşım ve iletişim kanallarının yaygınlaşması sonucunda zamanla törpüleneceği ve ulusu temsil eden tek bir üst-kültürün hâkim olacağı yönündeydi. Ulus-devleti daha çok siyasal bir proje olarak yorumlayanlar, ulusal kimliğin yurttaşlıkla özdeşleştiğini varsayarak, uluslaşma süreci içinde farklı etnik ve kültürel kimliklerin tanınması adına kültürel ve siyasal taleplerin gündeme gelmesini de daha çok kuraldışı gelişmeler ve/veya modernleşmeye direnen yerel tepkiler olarak gördüler. Ulusal devlete adını veren hâkim etnik grubun ulusçuluk ideolojisi de ülke sınırları içinde yaşayan "ulusal azınlık" ve farklı etnik grupların, devlet politikaları aracılığıyla, ortak bir ulusal kimliği benimseyerek asimile olması ya da dışlanarak etkisiz hale getirilmesi, göçe zorlanması, hatta temizlenmesini savunmaktadır.[1]

1990'lar itibariyle etnisitenin siyasallaşması ve etnik ulusçuluğun yeniden canlanması, ülkenin coğrafi sınırları içinde yaşayan hâkim etnik grubun kültürü etrafında uluslaşmayı öngören klasik ulus-devlet modelinin bir "yanılsama" olduğunu gösterdi. Etnik ulusçuluğun mevcut ulus-devletlere meydan okur bir biçimde yaygınlaşması, uluslaşmanın siyasal olduğu kadar kültürel bir proje olarak irdelenmesi gereğine yol açtı. Ulus-devlet modeliyle ulusçuluk ideolojisi yeniden değerlendirilirken, bir yandan klasik yurttaşlık öğretisinin eşitlik varsayımı sorgulanır oldu, diğer yandan da ulusal kimliğin nasıl kurgulandığı üzerine yoğunlaşıldı. Bu kez, uluslaşma projesi, modernleşmenin ana aktörü olan devlet ve ulusçu ideolojinin hedeflerinden çok, etnik azınlık gruplarının siyasal sorunları ve kültürel kimlik talepleri açısından incelenmeye başlandı. Bu farklı bakış açısı ulusçuluğun kutsallaştırdığı homojen ulus ve tek kolektif kimlik düşturuna özgü anti-demokratik kabullerin tartışılmasını sağladı.[2] Günümüzde ulusçuluğun modern demokratik bir devletin yapılanması ve toplumda çoğulcu pratiklerin yeşermesini tehdit eden özelliklerinin ön plana çıkması, Türkiye'de azınlık politikalarının yarattığı sorunların da yeni kavramlar ve kavrayışlar ışığında incelenmesini gerektirmiştir.

Ulusçuluk kuramları, ulus inşa sürecinde esas olarak iki farklı ulusal kimlik tanımına yer

1 Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Mass.: MIT Press, Cambridge, 1966; Walker Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, c.24, Nisan 1972; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990; Michael Mann, "Explaining Murderous Ethnic Cleansing: The Macro Level", Monserrat Guibernau, John Hutchinson (der.), *Understanding Nationalism* içinde, Polity Press, Cambridge, 2001.

2 Uri Ra'anan, "The Nation-State Fallacy", Jean Montville (der.) *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, Lexington Books, New York, 1991; John Hutchinson, *Modern Nationalism*, Fontana Press, Londra, 1994; Craig Calhoun, *Nationalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997; George Schöpflin, *Nations, Identity, Power*, C. Hurst, Londra, 2002.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verildiğini göstermektedir. Fransız modeli olarak adlandırılan birincisinde toprak temelli bir tanım yapılırken yurttaşlık bağı vurgulanmaktadır. Alman modeli olarak bilinen ikincisinde ise, ortak tarihsel kökene bağlı etnik bir tanım yapılmaktadır. Fransız modelinde ortaklık siyasal-hukuksal bağlar üzerinden tanımlanırken Alman modelinde dil, din ve adetler gibi ortak kültürel öğeler öne çıkar. Ancak, bu ayrıştırmanın daha çok iki "ideal tip"i yansıttığı, gerçeklikte ulusçuluk ideolojisinin farklı vurgu ve biçimlerde toprak temelli yurttaşlık ile etnik kültürel bağa birlikte atıf yaptığı görülmektedir.[3]

Türk ulusçuluğunun uyanışında Aydınlanmacı felsefenin ve Fransız Devrimi'nin ulusal egemenlik anlayışının etkili olduğunu vurgulayanlar Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türkiye'de ulus tanımının esas olarak toprak temelinde yurttaşlığa dayandığını ileri sürmüşlerdir.[4] Bu görüşün temel dayanağı Türkiye Cumhuriyeti anayasalarının devlete yurttaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Türk saymasıdır. Dolayısıyla, Kemalist ulusçu modelin ulus tanımında etnik, kültürel ve dinsel aidiyetler üzerinde yurttaşlığı esas alan bir "üst" kimliği öne çıkardığı vurgulanmıştır.

Ancak 1990'lar itibariyle Türk ulusçuluğu üzerine yapılan yeni çalışmalar, Türk ulus tanımının etnik/kültürel bir boyutu da içerdiğini ortaya koymuştur. Cumhuriyet'in kuruluşuyla Müslüman olmayan azınlıkların, hukuken eşit yurttaşlık hakları tanınmakla birlikte, dil, din ve kültür farklılığı nedeniyle sosyolojik anlamda Türk olarak algılanmadığı açıktır. 1924 Anayasası tartışmaları ve daha sonra CHP tüzük ve programlarına yansıyan anlayış, "Türk dilli" ve "Türk kültürlü" olmayı Türk ulusal kimliğinin temel bileşkesi olarak vurgulamaktadır.[5] 1930'ların tarih tezleri de, Osmanlı'nın son döneminde gelişen Türkçülük akımının vurguladığı Orta Asya'ya dayanan etnik köken, özgül tarih ve dil birliği anlayışını yeniden yorumlayarak "Türk etnisitesi"ne dayanan etnik ulus modelini gündeme getirmiştir. Yeni Türk ulusunun kuruluşunda ideolojik olarak araçsallaştırılan tarih tezi, siyasal sınırların dışında kalan "ata yurdu"na atıf yaparak ulus tanımında, toprağa bağlı yurttaşlık anlayışının çelişkili bir biçimde "etnik" boyutla içiçe geçmesine yol açmıştır.[6] Balkan ülkelerinden göç edenlerin iskânını düzenleyen 1926 ve 1934 kanunlarında da Türk ırkından olanların tercih edildiği, bunun yanı sıra Müslüman olmayı esas alarak Türk kültürünü paylaşan gruplara öncelik tanındığı görülmektedir.[7] Kısaca söylersek, 1930'larda belirginleşen etno-kültürel Türk kimliği etnik kökenle birlikte Müslüman olmayı da içermektedir. Başka bir anla-

3 Anthony Smith, National Identity, Penguin Books, Londra, 1991, s.9-13; Peter Alter, *Nationalism*, Edward Arnold, Londra, 1985, s.8-9.

4 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1968, s.333-335.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, 1876-1938*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.136; Bülent Tanör, *Kurtuluş, Kuruluş*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998, s.224.

5 Ergun Özbudun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", A. Ünsal (der.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.153-55.

6 Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irredentism*, C. Hurst, Londra, 1981; Günay G. Özdoğan, *'Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İletişim, İstanbul, 2001; Nergis Canefe, "Turkish Nationalism and Ethno-symbolic Analysis: the Rules of Exception", *Nations and Nationalism*, c.8, no.2, 2002.

7 Soner Çağaptay, "Reconfiguring the Turkish Nation in the 1930's", *Nationalism and Ethnic Politics*, c.8, no.2, 2002.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tımla Cumhuriyet'in laikleşme projesi doğrultusunda İslâm kültürü doğrudan ulus tanımının bir bileşkesi olarak vurgulanmamakla birlikte, Müslüman olmayan yurttaşlar Türk ulusunun doğal üyeleri olarak kabul görmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal ve kültürel tarihi, etno-kültürel bir Türk ulus tanımının etkili olduğunu ve Türklüğün, büyük ölçüde Müslümanlıkla örtüştüğünü göstermektedir. 1934'te Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a zorla göç ettirilmeleri, 1942-1944 yıllarındaki Varlık Vergisi uygulamaları ve 6-7 Eylül Olayları (1955) da en tipik örnekler olarak gayrimüslim azınlıkların bariz ayrımcılığa maruz kaldığını göstermektedir.[8]

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte Türk ulusçuluğunun resmi söylemde vurguladığı "Türk ulusunun ülkü birliği", gayrimüslimlere karşı uygulanan ayrımcı politikalar düşünüldüğünde tüm yurttaşların "ulusal bütün"ün üyeleri olarak kucaklanmasında tereddütler olduğuna işaret etmektedir. Yukarıda sözü edilen örnek olayların da çağrıştırdığı gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu önceleyen savaş ortamı ve daha sonraki dönemlerde etkili olan özgül siyasal konjonktürün (Akdeniz'de İtalyan tehdidi, II. Dünya Savaşı, Türk-Yunan ilişkilerinde gerginlik, ASALA terörü ve Ermeni soykırım tartışmaları, vb.) dış politikada yarattığı tehdit algısı, siyasal elitler ve toplum katında gayrimüslimlere karşı yaygın bir güvensizlik duygusunun canlı tutulmasına yol açmış görünmektedir. Özellikle Rumlar ve Ermeniler açısından bakıldığında, gerek Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ayrılıkçı hareketlere yenik düşerek dağılması, gerekse Anadolu'nun 1915-1922 yıllarında silahlı çatışmalara sahne olması nedeniyle bu gruplar Türkiye'nin güvenlik kaygısıyla "öteki"leştirdiği ve kendine "yabancı" görerek tavır aldığı "unsurlar" olmuştur. Nitekim, Cumhuriyet rejiminin siyasal sınıfı tarafından inşa edilmek istenen ve sivillikten çok militanlığa ağırlık verilerek tanımlanan "makbul vatandaş" profilinin dayandığı tehdit/tehlike algısının Türkiye'de "ötekileştirdiği" gruplar arasında Ermeniler ve Rumların yer aldığı açıktır.[9]

Türk ulusal kimliğinin bir güvenlik sendromu etkisiyle sadece gayrimüslimler üzerinden kurgulandığını söyleyemeyiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türk ulusal kimliği bir yandan Fransa modeliyle özdeşleşen, evrensel yurttaşlık ilkeleri ve ileri bir "gelişme düzeyi"ne, "uygarlık"a (*civilisation*) gönderme yaparken, diğer yandan Alman modeliyle özdeşleşen kan bağına, tarihi kökenlere ve "kültüre" (*kultur*) gönderme yapan bir eksen üzerinde kaygan bir kimlik olarak ortaya çıkmıştır. Bu haliyle modern ulusal Türk kimliği bir yanıyla 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, yeniden belirlenen sınırlar içinde yaşayan farklı dinsel ve etnik gruplar üstü ve bütün bu grupları yurttaşlık temelinde birarada kaynaştıran ve eriten bir kimlik olarak; diğer yanıyla da Orta Asya'dan gelen Türklüğün bir devamı ve Anadolu'daki diğer etnik grupları yok sayan ya da onları asimile etmeye çalışan bir kimlik olarak inşa edildi.

Homojen bir ulus yaratma doğrultusunda, Kürtler dışında, Türk asıllı olmayan çeşitli Müslüman grupların –ister Lazlar gibi eski yerleşik gruplar, ister 19. yüzyıldan sonra Anadolu'ya göç etmiş eski Osmanlı tebaa veya yurttaşı olan Boşnak, Gürcü, Çerkes, Arnavut ve Yunanistan

8 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İletişim, İstanbul, 2000.

9 Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim, Istanbul, 2004.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mübadilleri olsun– ortak dinsel kültür açısından asimilasyonu görece daha kolay hedeflenebilecek bir proje olmuştu. Genel ulus-devlet modeli mantığı gereği Türkçenin resmi dil olarak benimsetilmesi de, sözü edilen gruplar açısından önemli siyasal bir sorun yaratmadı. Ancak, Lozan Antlaşması'nın genelde gayrimüslimler açısından garanti altına aldığı her türlü hayır, dinsel, sosyal ve eğitim kurumlarının bekası ile dinsel ve kültürel haklarının korunması, uygulamada resmi politikanın azınlık saydığı, Yahudiler, Ermeniler ve Rumların homojenleştirme projesinin önemli ölçüde dışında kalacağının işareti olmuştur. Avrupa'da I. Dünya Savaşı sonrasında dağılan imparatorlukların ardılları olan ulus devletlerde "ulusal azınlık"ların korunmasına ilişkin temel siyasal anlayış[10] Türkiye'de de dinsel temelde tanımlanmış bu üç azınlık grubu açısından asimilasyonist baskıya karşı bir tür garanti vaad etmekteydi. Bununla birlikte Türkiye açısından önemli bir gelişme Medenî Kanun'un kabulü ile birlikte laik hukuk birliği doğrultusunda Yahudi, Ermeni ve Rumların aile ve kişisel durumlarının "gelenek ve göreneklerine göre" mevcut örfi hukukları uyarınca düzenlenmesi hususunu da içeren 42. maddeden feragat etmeleri olmuştur.[11] Hükümetin aynı maddede yer alan "kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma" ile "vakıflarına, din ve hayır kurumlarına her türlü kolaylık ve izin sağlama" yükümlülüğü ise böylelikle Cumhuriyet yasalarının sağlayacağı genel güvenceye bağımlı kılınmıştır. Ancak bu araştırmanın bulgularından da anlaşılacağı gibi, hukuk birliğinin gayrimüslim azınlıkların vakıflarını idame ettirme ve geliştirmede karşılaştığı sorunlar açısından yeknesak uygulanmadığı ve dinsel kurumların olası baskılar karşısında görece güçsüz kaldığı açıktır.

Lozan Antlaşması'nın gayrimüslim azınlıklara dinsel ve kültürel kimliklerini korumak için tanıdığı pozitif haklar, bir anlamda söz konusu grupların "Türkleştirilme"lerinin hukuki sınırlarını çizmiştir. Ancak, uygulamada bu araştırmanın konusu olan Ermenilerin gerek pozitif azınlık haklarının kullanımına getirilen kısıtlamalar, gerekse eşit yurttaşlık haklarının gözetilmemesi, bu grubun kültürel ve siyasal anlamda marjinalize edilmesine yol açmıştır. Özetleyecek olursak, pozitif hakların kullanımındaki kısıtlamalar ve eşit yurttaşlık haklarının gözetilmediği durumlar Lozan Antlaşması'nın ihlali anlamına gelirken, Ermeniler Türk ulusal kimliğinin kültürel olduğu kadar siyasal anlamda da dışarıda bıraktığı gruplardan biri olmuştur.

BİR "STRATEJİ" OLARAK ULUS VE "TAKTİK"LER OLARAK TÜKETİMİ

Türkiye'de ulusun inşasına ilişkin olarak yapılan tespitler, söz konusu inşaya toplumdan verilen cevaplarla birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı olacaktır. Kuşkusuz toplum ve içinde yaşayan toplumsal sınıflar, gruplar, kültürler ve bireyler sadece yönetici sınıflar ve devlet içindeki karar verici ve güç sahibi elitler tarafından yukarıdan aşağıya şekillendirilemezler; toplum bir bütün olarak, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, bu güçlerin yanı sıra ve bu güçlere karşı toplumsal güçlerin verdikleri cevaplarla oluşur. Bu bağlamda Michel de Certeau'nun sunduğu kavramsal çerçeve,

10 Jennifer J. Preece, *National Minorities and the European Nation-States System*, Clarendon Press, Oxford, 1998.

11 Feragat etme sürecini tartışan kaynaklardan biri olarak bkz. Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1946*, İletişim, İstanbul, 1999, s.54-102.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ermenilerin ulus içinde ve ulusla sahip oldukları çok boyutluluğu ve "karmaşık ilişkileri" anlamak yolunda yardımcı olabilecek uygun bir zemin sunmaktadır.

Bu düşünürün kavramları eşliğinde düşünürsek, Türk ulusu etrafında sözü geçen tanımları ve ulusu oluşturmak üzere uygulanan politikaları "stratejiler"; bir strateji olarak ulus kurma çabalarına karşı ve "bu çabalar içinde" farklı toplumsal ve kültürel grupların, bireylerin cevaplarını, yorumlarını "taktikler" olarak değerlendirebiliriz.

De Certeau'ya göre,[12] stratejiler bir "iktidar yeri" (bir mülkün mülkiyeti) postülası sayesinde, toplumdaki farklı yerleri ve güçleri birbirine eklemleme kapasitesine sahip kuramsal yerler (totalleştirici sistemler ve söylemler) geliştiren eylemlerdir. Bu özelliğiyle zamana bağlı olan, geçici olan ilişkileri, ilişki içindeki her bir unsura belli bir analitik ve sahiplenilecek bir "yer" vererek, sabitleyerek, tanımlanabilir birimlere indirmeye gayret ederler.

Strateji, iktidar sahibi bir öznenin (şirket, ordu, kent, bilimsel kurum gibi bir *mülk* olarak tespit edilebilecek bir *yer*de) ayrıştırılabilir olduğu andan itibaren mümkün olan güç ilişkilerinin hesaplanması ya da manipülasyonudur. Tehditlerle ve hedeflerle dışarıyla (müşterileri, düşmanları, kentin etrafındaki kırsal alanı, araştırma amaç ve konularını) ilişkilerini yönetmeye çalışır. Strateji, örneğin işçilerin çalıştıkları yerden, toplumda yaşayan bireylerin kendilerine ait sahip oldukları hayatlarından edilmesidir. Farklı yerlere sahip olanların "yersizleştirilme"sidir.

Strateji, *panoptik bir pratik*, farklı yerlere "görerek" hâkim olmak, "yabancı" güçleri nesneye çevirerek gözlemlemek, kontrol etmek ve görüş alanı içine dahil etmek anlamında, tarih içindeki belirsizlikleri okunabilir alanlara çevirebilme kapasitesi ve kendini varolan ilişkiler karşısında "nötr" ya da "bağımsız" olarak konumlayabilen *bilginin iktidarı*'nın sonucudur... Ve iktidar sadece bu bilginin sonucu ya da özelliği değil, aynı zamanda ön koşuludur; onun özelliklerini belirler ve kendini onun içinde üretir.

Taktikler ise, bu mülk yerinin olmadığı eyleme tekabül eder. Stratejinin oturduğu yer gibi özerk ve ayrışmış bir yere ya da mülke sahip değildir. Taktik sadece ötekinin olan ve kendine dayatılan yerde oynamak zorundadır; kendini, kendi yerinde, stratejilerin dışında tutamaz. Düşmanın görüş alanı içindeki harekettir ve rakibini ayrı, görünebilir ve nesneleştirilebilir bir yerde totalleştirerek kuramaz. Burada fırsatlardan yararlanır. Bu "yersizlik" ona kuşkusuz hareket kazandırır ama zamanın rastlantılarına bağımlı bir uysallık içinde, açılan imkânları yakalamaya çalışır; sahip olan iktidarın gözetiminde ortaya çıkan çatlaklardan faydalanması gerekir. Taktikler, bir mülkten kaynaklanan hukuk üzerine kurulu rasyonalitenin dayattığı ve kendinden menkul kurallara yabancı bir biçimde hâkim düzenin sahalarında yayılmış tüm fırsatların inatçı ve mahir, yorulmak bilmez bir şekilde takipçisidir. Strateji, kuralları koyan, terimlerin mülkiyetini gözetleyip denetleyen bir dildeki gramer gibidir. Taktikler ise o gramer içindeki hareketlerdir; metaforik türevler, teşbihler, kısaltmalar, atlamalar, yarım veya bitmemiş cümleler arasında kıvrıla kıvrıla dolaşmalar vb. olarak ortaya çıkar.

12 Michel de Certeau, "Faire avec: usages et tactiques", *L'invention du quotidien. 1. Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990, s.50-68, özellikle, s.57'den itibaren.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ancak, de Certeau'ya göre, teknokratik rasyonalitenin genelleşmesi ve yaygınlaşmasıyla, eskiden istikrarlı olan yerel birimler tarafından düzenlenen pratikler giderek sistemin damarlarında, eklemlerinde üşüşmeye ve dolaşmaya başlamıştır. Taktikler giderek daha fazla yuvalarından çıkmaktadırlar. İşleyişlerini sağlayan ve sınırlayan geleneksel cemaatlerden kopup, homojenleşen ve yayılan bir mekânın her yerinde dolaşmaya koyulmaktadırlar. Kontrol edilmeye çalışılan bütün "ötekiler" (tüketiciler, yabancılar...) "göçmenlere" dönüşmektedirler. Dolaştıkları sistem, onların bir yere sabitlenebilmeleri için çok engindir; ama aynı sistem, ondan kurtulabilmeleri ve başka bir tarafa kaçabilmeleri için de çok kontrollüdür. Artık başka yer yoktur. Bu nedenle "stratejik" model de, kendi başarısında kaybolarak dönüşmektedir: geri kalandan ayrı bir "mülk"ün tanımı üzerinde konumlanırken, şimdi "herşey" haline dönüşmektedir.

Bir işletmede, kurumlarda veya daha genel ve soyut bütünlük sunan ulus, toplum gibi daha makro yapılarda ve onların tanımlarında değişimi sağlayan bireylerin avantajı, taktiklerin heterojenliğinde yatmaktadır. Stratejilerin göremediği de budur. Çünkü, stratejinin bastırdığı ya da bastırdığını zannettiği pratikler her zaman başka formlara kayarak dönüşebilmektedirler. Bir bakıma, bir söylem üretim yeri olarak bu kurumları, fonksiyonalist rasyonalitenin cangılını, grameri ya da tanımları kullanan gruplar, hatta tek tek bireyler ya da tüketiciler kendilerine özgü patikalar çizerler, belirsiz güzergâhlar izlerler. Sonuç olarak, taktikler bir bakıma, farklı yorumlarla ve kullanımlarla kendini gösteren bir kurnazlıktır; "zayıfın sanatı"dır. Denetlenemeyen, tam olarak hiçbir zaman ele geçirilemeyecek olan bu sanat vasıtasıyla insanlar sistemi başkalaştırırlar, çarpıtırlar.

Dolayısıyla, bu çerçeveden bakıldığında, Türk ulusal kimliğini bir yandan bütün bireyleri kuşatan ama aynı zamanda kuşattığı bireylerin taktik olarak nitelendirilebilecek pratikleri nedeniyle, denetleme ve kontrol etme kapasitesini sürekli kılamayan, bir stratejik kimlik olarak düşünmek yanlış olmayacaktır.

Taktiklerin etkilerine açık Türk ulusal kimliğinin strateji olarak izlediği politikalar arasında homojenleştirme çabası bir kalkış noktası olarak ele alınabilir. Türk ulusal kimliği dinsel veya etnik homojenleşme arayışlarını sürekli bünyesinde taşımış; ancak, bu homojenleşme arayışları beklenenin tersine, bizzat bu çabalarla ulusal kimliğin ayrımcı bir karaktere bürünmesine neden olmuştur. Yukarıda değindiğimiz gibi, öncelikle, söz konusu homojenleştirme ve asimilasyon operasyonunun, hedefleri arasında yer alan Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından ayrı sonuçları olmuştur. Bir yandan, Türk olmayıp Müslüman olan kesimler üzerinde bu operasyon büyük ölçüde başarılı olmuş; Kürtler dışında kalan bütün gruplar söz konusu strateji tarafından asimile edilmişlerdir. Ancak Müslüman olmayan kesimler üzerinde aynı sonucun elde edilmesi, devlet üzerinde yaptırım gücüne sahip olan ve bağlayıcı nitelikteki Lozan Antlaşması nedeniyle mümkün olmamış; buna karşılık bu kesimler üzerinde asimilasyondan ziyade, marjinalleştirme, göçe zorlama gibi politikalar uygulanmıştır.

Bu durumda, bir strateji olarak ulus karşısında farklı etnik kökene sahip Müslüman kesimler, ulusun içinde kalarak ve onu yorumlayarak, farklılaştırarak yeniden üretiminde rol oynamış-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lardır. Bu kesimler, stratejiye içkin olan bir "mülk" olarak "etnisite"nin içinde kalarak onu taktikleriyle yorumlamışlardır. Başka bir deyişle, sahip oldukları farklı etnisite temelinde cemaatler vasıtasıyla, karşı stratejiler geliştirmek yerine, iktidar üreten yerin, gözetlemek üzere, modernleştirerek sahiplenmeye çalıştığı din unsurunun içinde alternatif stratejilere daha çok yönelmişlerdir.

Öte yandan azınlıklar cephesinden bakıldığında, stratejinin bir parçası olan Müslümanlığın dışarıda bıraktığı Müslüman olmayan kesimler ise, bir yandan ulus stratejisi içinde, ancak diğer yandan Hıristiyan dininin stratejileri içinde varolmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bütün Cumhuriyet tarihi boyunca gayrimüslim azınlıkların asimile edilmeleri mümkün olmamıştır.

ULUSAL KİMLİK VE SOSYALİZASYON

Tüm modern ulus-devletlerin ortak bir özelliği olan homojenleşme sürecinin başarısı, bireylerin topluma "uyum" sağlaması ve toplumun bireyler tarafından "içselleştirilmesi", başka bir deyişle sosyalizasyon süreçlerinden bağımsız değildir. Genel bir tanımla, sosyalizasyon iki anlama sahiptir: bir yandan, "bireyin içinde yetiştiği sosyo-kültürel ortama uyum sürecini" sağlamakta; diğer yandan "grubun ortak sosyal temsillerinin, kültürünün ve davranış biçiminin içselleştirilmesi"ni gerçekleştirmektedir.[13] Sosyalizasyon, bireylerin kendi kişisel biyografilerini inşa etmelerini, günlük ilişkilerin kurallarını bir araya koymalarını ve içinde yaşadıkları kültürün örüntüleriyle uzlaşmalarını sağlayan, hayat boyu süren sosyal bir deneyimdir. Bu deneyim, aynı zamanda, insanların hayatta kalmak için kültürlerinin inceliklerini öğrendikleri bir süreçtir.[14] Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, sosyalizasyonda birey sadece pasif bir varlık değildir. Kendisi de doğrudan bu karmaşık sürecin bir parçasıdır. Karmaşıklığın kaynağı da kendisine referans oluşturan çevrenin tek bir merkeze ya da otoriteye bağlı olmamasında yatmaktadır.

Modern toplumda bireyler, özellikle okul ve eğitim vasıtasıyla ulusal aidiyeti, yani birarada olma bilincini öğrenirken, aynı zamanda yurttaş olmayı, yani bireyler olarak siyasallaşma süreçlerini ve bir arada yaşadıkları insanlarla eşit haklara sahip olduklarını öğrenirler. Sosyalizasyon, bir ülkede farklı coğrafi, kültürel, toplumsal, ekonomik koşullarda yaşayan, farklı etnik ve dinsel kökenlerden olan kesimlerin "ortak dili"nin oluşması demektir.

Bireylerin karşılıklı etkileşiminin tam olarak gerçekleştiği varsayımsal bir sosyalizasyon, toplumdaki bütün farklılıkların birbirlerinin dillerine vakıf olabilmelerini sağlar. Böyle bir sosyalizasyon, toplumda güç ilişkilerinin olmadığını varsayacağı için ancak bir ütopyadır; ayrıca bütün farklılıkların birbirlerinin dillerini öğrenmeleri pratik olarak imkânsızdır. Gerçeklikte ise, uygulanan sosyalizasyon mekanizmalarının toplumda varolan çoğulluğu mümkün olduğu kadar içermesi veya örneğin verilen eğitim içinde toplumda farklı kesimlerin olduğunun öğretilmesi, en azından bunların yok sayılmaması iktidarda olmayan ve kendilerini dışarıda hisseden kesimlerin "içeri girmeleri"ni, dolayısıyla bütünleşmeyi kolaylaştıracak bir sosyalizasyon olması beklenir. Bu sayede sadece devletten topluma doğru, yukarıdan aşağıya bir dil dayatılmamış olacak, top-

13 Henri Bloch vd. (der.), *Dictionnaire fondamentale de la psychologie*, Larousse-Bordas, Paris, 1997, s.1217.
14 John J. Macionis ve Ken Plummer, *Sociology: A Global Introduction*, Pearson-Prentice Hall, Londra, 2005, s.159.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lunu oluşturan bireyler ve farklı toplumsal kesimler arasında yatay olarak işleyen bir dil oluşacaktır.

Bu ortak dilin oluşması, o ülkede varolan iktidar ilişkileriyle doğrudan ilgilidir. Ortak dilin oluşumunda, her durumda toplumda varolan egemen sınıfların, egemen dinsel veya etnik grubun etkisi birinci derecede rol oynar. Bu dile diğer kesimlerin etkisi marjinalleştikçe, sosyalizasyon ancak çıplak bir iktidar aracı olarak belirginleşir ve zora dayanır. Diğer kesimler ise kendi sosyalizasyon araçlarını ve dillerini geliştirir, egemen dili dışlarlar ya da ikili bir dil kullanırlar. Yani ya içlerine kapanırlar ya da dayatılmış olan dili bir yandan kabul ediyormuş gibi görünerek, onu araçsallaştırırken, diğer yandan kendi cemaatlerini güçlendirirler. Bu durumda yukarıdan aşağıya doğru sunulan kalkınma ya da modernleşme modeli ve kültürel yönelimler meşruiyet zeminlerini kaybederler; sosyalizasyon ortak bir dili yaratamaz.

Türkiye'de de devlet tarafından uygulanan sosyalizasyona damgasını vuran temel özellik, toplumda varolan kültürel değerlerin, bireylerin kendi aralarında oluşturdukları anlam dünyalarının gözönüne alınmaması bir yana, bastırılması olmuştur. Topluma tepeden dayatılan jakoben model, Osmanlı'nın parçalanma sürecinde yaşamış olduğu güvenlik krizleri nedeniyle farklı sosyalizasyonları reddetmiş ve farklılıkları yok saymıştır. Bu şekilde ortaya çıkan ulusal kimlik ve yurttaşlık ise sorunlu alanlar olarak belirginleşmiştir.

Türkiye'de gerek ulusal kimliğin, gerekse yurttaş kimliğinin dışlayıcı bir özellik kazanması, gerilim nedeni ve çatışmaya konu olması, sosyalizasyon süreçlerinde devreye sokulan tek boyutlu anlayıştan kaynaklanmıştır. Sonuç olarak, neredeyse yukarıdan aşağıya uygulanan tüm sosyalizasyon politikalarında ve başta eğitim, askerlik, siyaset, bürokrasi ve hukuk olmak üzere, bu politikaların hayata geçtiği kurumlarda "Ermenilik" dışlanan bir olgu olmuştur.

FARKLI YURTTAŞLIK TALEPLERİ: YURTTAŞ, CEMAAT, BİREY

Türk ulusal kimliğini oluşturma yönünde uygulanan modernleştirici jakoben ve otoriter politikalara bağlı olarak, fakat aynı zamanda bu politikalara rağmen, farklı ve karmaşık toplumsal inşalar ortaya çıkmıştır. Örneğin, bir yandan modern ulusun kurulması çerçevesinde yurttaşlık yoluyla homojen bir toplum yaratılmak istenmiştir. Ancak devletin sosyalizasyon süreçlerinin karşılık bulamadığı alanlarda, devlet tarafından dayatılmış yurttaş kimliğine karşı direniş olarak alternatif cemaatler (özellikle İslâmi ve etnik-Kürt) oluşmuş ve bu cemaatler bugüne kadar değişen biçimler altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.[15] Öte yandan modernleşme dinamikleri (stratejileri), gelişen kentlileşme, farklılaşma ve heterojenleşme sonucunda, bireysellik de bir başka varoluş biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Toplumun yeni bireyleri bir yandan yukarıdan aşağıya öğretilen yurttaşlığı yorumlarken, diğer yandan cemaatleri de yorumlamışlar ve bir anlamda toptancı olan bu aidiyet inşalarına karşı çoğullaştırıcı dinamikler geliştirmişlerdir.

15 Dışarıdan referanslı modernleştirme hareketlerine karşı "gelenekselcilik" olarak nitelendirilen bir dirençle farklı meşruiyetlerin kurulmasına ilişkin olarak, bkz. Abdallah Laroui, *La Crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme?*, Maspero, Paris, 1987.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ancak toplumda aynı anda varolan "yurttaş", "cemaat" ve "birey" tezahürleri, birbirlerinden kopuk bir şekilde hareket etmemektedir. Bireyler içinde evrildikleri koşullarda, bu tezahürler arasında farklı bileşimler kurmakta ve uygulanan stratejilere cevap vermekte ve sahip oldukları sosyal, siyasal, kültürel veya ekonomik sermayeye bağlı olarak, stratejiler karşısında görünürlükleri de değişmektedir. Albert Hirschman'ın kavramsallaştırmasıyla düşünecek olursak, ya "sadakat" (*loyalty*) göstererek hayatta kalmak üzere hareket etmekte; ya stratejinin çıplak baskısının dayanılmaz olduğu veya "içeri alma"yı reddettiği durumlarda toplumsal alanı "terk" etmekte (*exit*); ya da farklı yeteneklerini ve kapasitelerini veya sermayelerini devreye sokarak toplum içinde "ses"ini (*voice*) yükseltmektedirler.[16]

Bu potansiyel tavır alışlara toplumu oluşturan toplumsal ve kültürel gruplar, farklı zamanlarda farklı şekillerde ve bileşimlerde başvurabilmektedir. Örneğin, İslâmi gruplar Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde uygulanan baskıcı laik politikalar karşısında, sistemin meşruiyetini sarsacak şekilde dışarı çıkıp cemaatlerine kapanırken, zaman içinde cemaatleri vasıtasıyla sağladıkları güçle tekrar içeri girip, modernleşmeye (strateji) bağlı olarak seslerini toplumsal alana taşımışlar, farklılaşarak bireyselliklerini görünür hale getirmişlerdir. Bir başka örnek olarak Kürtler ise bugüne kadar her üç tarzı da sergilemişlerdir. Çeşitli dönemlerde ortaya çıkan isyanlar veya PKK hareketi, bir yandan terk eğilimini taşırken, aynı anda tanınma ve sesini duyurma talebini ve bu özelliğiyle "yer kurma"ya çalışan bir karşı strateji içerirken, koruculuk sistemiyle gündeme gelen tarz ise sadakat göstergesi olarak yorumlanabilecektir. Dolayısıyla, genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlılık olarak nitelendirilebilecek bir tarz aynı anda, cemaat olarak üretilen Kürt kimliği açısından terk anlamına gelebilecektir ve bunun tersi de geçerli olacaktır. Bu arada belirtmek gerekir ki, "sadakat", sadece mutlak bir benimseme ve bir bütün olarak içeri girme anlamına gelmek zorunda olmayıp, hayatta kalmak, varlığını sürdürmek üzere başvurulan bir yöntem olarak da değerlendirilebilir. De Certeau'yu izlersek, sadakat olarak görünen bir durumda bile aslında, stratejiler karşısında bireyin bir "yer" sahibi olamaması anlamında sistemin yorumu ve kullanımı söz konusu olacak ve strateji kendisi için uysallaşmış özneler inşa ettiğini ve başardığını zannederken, aynı anda öngöremediği başka bir oluşuma evrilecektir. Son olarak, silahlanarak dışarı çıkmayı ya da gene silahlanarak sadakat göstermeyi de reddedip, tanınmak üzere seslerini yükselten kesimlerin içinde hem bir kültürel topluluk aidiyeti olarak cemaati, hem de modern stratejiler içinde kendilerine yer bulan bireyi görmek mümkün olacaktır.

Ermeniler söz konusu olduğunda, gerek yurttaş, cemaat, birey tezahürleri arasında, gerekse sadakat, terk ve ses arasında varolan denklemler en çarpıcı hallerde karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz burada ilk olarak vurgulanması gereken husus, Osmanlı'nın parçalanma döneminin öncesinde, Ermenilerin "sadık millet" olarak tanımlanmasıdır. Ancak 1915'e giden süreçte bu "sadakat"a ilişkin algı tam tersine dönmüş, Ermenilerin önemli bir bölümü toplumsal alanı "terk" ettirilmişlerdir. İttihat ve Terakki'nin kendi iktidar "yeri"ni ve bu yer konusunda en önem-

16 Bkz. Albert Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

li engellerden biri ve "düşman" olarak gördüğü Ermenilerin ötekiliğini tespit etmek üzere uygulamaya koyduğu tehcir ve katliamdan geriye kalan Ermenilerin büyük bölümü Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında da dışlayıcı ve ayrımcı politikalar karşısında Türkiye sahnesini "terk" etmeye devam etmişlerdir.

Türkiye'de kalan Ermeniler açısından bu süreç içinde aslolan, varlıklarını sürdürmek olmuştur. Varlığı sürdürmek konusunda, uzun yıllar boyunca geliştirilen en önemli refleks ise, "sessiz bir cemaat" olarak içe kapanmaktır. Ancak İslâmi kesim ve Kürtlerden farklı olarak, Ermenilerin cemaate sığınmaları Türkiye Cumhuriyeti'nin uyguladığı dışlama stratejilerine karşı bir stratejik operasyon değildir. Devletin "sadakat" beklediği, ancak aynı anda, kendi ulusal stratejileri açısından içeri almayıp "öteki" olarak kenarda tuttuğu Ermeniler, bu stratejiye uygun olarak, son dönemlere gelinceye kadar, eşzamanlı olarak hem asimilasyoncu yurttaşlığın görünürdeki gereklerine uyum içinde sadakatlerini ispatlamak zorunda kalmış hem de kendi tarihleri, bellekleri, dinleri ve dillerini yaşatmak üzere dışarıdaki konumlarını sürdürmüşlerdir. Ermenilerin kendi içlerine dönük olarak yaşattıkları cemaat, dışarıda görünür olmadığı sürece sorun olmamış, sadakatlerini dile getirdikleri ölçüde de, stratejisinin "başarı"ya ulaştığını gören devlet tarafından takdirle karşılanmıştır.

Ancak 1990'lı yıllarla birlikte, küreselleşmenin etkilerine bağlı olarak yeni dinamiklerle beslenen modernleşmenin sonuçları Ermeniler üzerinde de etkisini göstermiş ve cemaatin "ses"i duyulmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, "sadık millet"ten yaklaşık yüzyıl sonra, bireysellikleriyle farklılaşan bir cemaat içinden "talep eden yurttaş" çıkmıştır. Dolayısıyla bugün, Ermenilerin bir yandan varoluşları "yurttaş, cemaat ve birey" arasındaki denklemde hareket ederken, diğer yandan varlıklarını sürdürme pratikleri "sadakat, terk ve ses" arasındaki gerilimde gerçekleşmekte, sonuç olarak altında çok sayıda farklı dinamiğin işlediği karmaşık bir ilişkiler ağı karşımıza çıkmaktadır.

MODERNİTENİN DÖNÜŞÜMÜ, CEMAAT VE YENİ KÜLTÜREL KİMLİKLER

Gelinen bu aşamada, Ermeniler açısından ortaya çıkan, çoğulluk ve karmaşıklık içeren manzarayı anlamak için bu çoğulluğun yansıdığı kamusal alan üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Her şeyden önce, öyle anlaşılmaktadır ki, sesin yükseltilebilmesi, varlığın güven içinde gösterilebilmesi, sosyalizasyon süreçlerinin çoğulculuğunun ya da çoğulluğunun yanı sıra, kamusal alanda verilen demokratikleşme mücadelesine bağlıdır.

Modern kamusal alanın, öncelikle, "medenileşme"nin bir aracı olarak ortaya çıktığı, öncelikle aristokrasinin, daha sonra burjuvazinin vermiş olduğu mücadeleyle, sınıf olarak gelişmişliğinin ve hâkimiyetinin temsil edildiği bir alan olarak belirginleştiği söylenebilir. O halde, bir temsil alanı olarak kamusal alan, ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ve farklılaşması ve kentlerin gücünün artmasıyla birlikte, kent dışının ayrıştırılması ve kentteki yaşamın kontrol edilmesi yönünde bir kurallar alanı olarak anlaşılabilir. Buna bağlı olarak kamusal alan, kentte oluşan ve "yer" edinen yeni iktidarın, bir yandan, dışarıda kalanları, diğer yandan, kentlere üşüşen "tehlikeli sınıflar"ı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kontrol etmeyi amaçladığı bir alandır. Amaç, zevkleri ve kültürleri "incelmemiş", "kaba saba", "cahil" halk güruhunun (Voltaire'in tabiriyle, "vahşi", "geri zekâlı", "kör hayvanlar") "uygar" bir düzende, eğitilerek –doğruyu yanlışı öğreterek– kontrol edilmeleriydi.[17] Ayrıntılara girmeden şu söylenebilir: kamusal alan "gelişmemiş" insan yığınlarının modernitenin nesneleri haline dönüştürülmelerinin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. Ve bu nedenle "doğal" ortamda yaşayan ve "doğal" olan halk üzerinde kurulan bir "iktidar" alanı olmuştur.

Ancak kamusal alanın konumuz açısından daha önemli olan ve modern toplumlarda öne çıkan bir başka özelliğini daha vurgulamak gerekir. Bu özellik, kamusal alanın, zaman içinde, modern bir sınıf olarak burjuvazinin kendi iktidarına yönelik olarak ideolojisini "tartıştığı" bir alan olmasıdır. Başka bir deyişle, "iktidar" alanı olmasının yanı sıra, bir "eleştiri-tartışma" ve "katılım" alanı özelliği kazanmasıdır.[18] Kamusal alan, bu haliyle bir yandan, burjuvazinin sınıfsal çıkarlarının, üstün ikna "teknolojileri"yle[19] tüm sınıfların çıkarları olarak benimsendiği, insanların "tartışarak" modern kapitalist düzenin işleyişine "katıldıkları"; diğer yandan, gene aynı insanların farklı sınıfsal çıkarlarına ve özel alana itilmiş kültürel farklılıklarına yer açmaya çalıştıkları bir alan olmuştur.

Bir anlamda modernliğin "öğrenildiği" bu alan, modernliğin derin sarsıntılar –ya da daha mütevazı bir ifadeyle– değişim yaşadığı günümüzde kontrol işlevini giderek yerine getirememekte ve modern ulusun homojenleştirme süreçlerine bağlı olarak yokolacağı varsayılan ve özel alandan beslenen çok çeşitli kimlik hareketlerine sahne olmaktadır. Ayrıca bu yeni hareketler, ulus sınırları içinde kalmamakta, ulusaşırı alanlarda çok farklı dinamiklerle etkileşim içinde gelişmektedir.

Türkiye'de de yaşanan moderniteye ilişkin dinamiklerin yanı sıra, son yıllarda, özellikle iki kutuplu dünyanın sona ermesinden bu yana, dünyadaki gelişmeler Türkiye toplumunu da etkilemiş ve toplumsal gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan yeni kültürel kimlikler, bugüne kadar yurttaşlık kavramına ilişkin olarak uygulanan politikaların da daha fazla devam edemeyeceğini göstermiştir.

İki kutuplu dünyanın sona ermesiyle küreselleşme, bir yandan tek merkezli ekonomik ve kültürel boyutlu bir olgu olarak belirginleşirken, diğer yandan yerellikleri de ön plana çıkarmıştır. Genel olarak modernitenin ve değişim süreçlerinin, sanayi devrimi, Avrupa merkezli gelişim, ulus milliyetçiliği, teknoloji ve bilimcilik temelinde yükselen rasyonelci bir yaklaşım dışında da yaşanabileceği dile getirilmeye başlanmıştır. Postmodernite etrafında yürütülen tartışmalarla birlikte, tek bir modernite olmadığı, farklı modernitelerin dünyanın farklı bölgelerinde yaşanabileceği ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, modernitenin aktörleri çoğullaşmış, sadece sanayi toplumlarına özgü sosyal hiyerarşinin sınıfları değil, modern ulus devletlerin marjinalize ettiği ve ulusu kurmak için "unutulması gereken" kültürel kimlikler, toplumsal sahnede yerlerini almaya başlamıştır.

---

17 Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, Calmann-Lévy, Paris, 1991; Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, Metis, İstanbul, 1995.

18 Jürgen Habermas, *L'espace public*, Payot, Paris, 1978.

19 Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1985.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu durum, bütün toplumlarda olduğu gibi, Türkiye'deki modern dinamikler içine giren ve kendilerini kültürel olarak ifade eden yeni aktörlerle birlikte, şimdiye kadar görülmemiş ölçüde değişim dinamiklerinin, bilgi üretiminin, "farklı rasyonalite"lerin gündeme gelmesini sağlamıştır. Başka bir anlatımla toplumsal yaşam içinde bu farklılıklar, kendi aralarında konuşmaktadırlar. Bu aynı zamanda farklı modernitelerin "karşılıklı konuşmaları" anlamını taşımaktadır.[20]

İçinde yaşadığımız dönemde klasik modernitenin sosyal kurumlarının önemli bir aşınmaya uğradığına tanık olmaktayız. 19. yüzyılın sonundan itibaren ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yerleşen, sanayi toplumunda refahın yeniden dağıtımını öngören sosyal devlet fikri, özellikle 1980'lerden itibaren, liberalleşme politikaları ile birlikte, ideolojik olarak güç kaybetmiştir. Aidiyetleri sınıfsal olarak tanımlanan farklı sosyal aktörler arasındaki mücadele ve müzakere süreçleri de bu ideolojik dönüşüme bağlı olarak toplumsal dönüşümün temel dinamiği olmaktan çıkmıştır. Özellikle endüstriyel sınıflar arası ilişkiyle tanımlanmış modern toplum, bugün büyük ölçüde "kültürel" aidiyetler ve kimlikler arasındaki ilişkilerle tanımlanmaktadır.

Modern toplum ve onunla birlikte gelişen sosyal devlet anlayışının sahip olduğu öngörülebilirlik, ikili zıtlıklar (ileri-geri, modern-geleneksel) gibi temel anlayışlar bugün giderek önem kaybetmekte ve yerini belirsizliğin hâkim olduğu toplumsal ilişkilere bırakmaktadır. Devlet aktörünün düzenlediği, hakemlik yaptığı ve özellikle iki temel sınıf (işçi sınıfı ve burjuvazi) arasındaki ilişkilerle ortaya çıkan toplumsal yapılar yerine, bugün çok daha fazla sayıda ve kendilerini sadece sınıfsal / sosyal olarak tanımlamayan, kültürel özellikleri de (dinsel, etnik vb.) ön plana çıkan aktörler arasındaki ilişkiler, toplumdaki farklılaşma ve çoğullaşmayı arttırmaktadır.

Bu yeni durum genel olarak toplumda farklı duyarlılıkların ortaya çıkmasını, buna bağlı olarak bilgilenme yollarının, ideolojik oluşumların da çoğalmasını sağlarken, aynı zamanda "risk" olgusunun da çeşitlenmesine ve çoğalmasına neden olmaktadır. Bir bakıma modernitenin endüstriyel olarak adlandırılabilecek döneminde algılanan risk olgusu değişime uğramakta; "sosyal sorun" görelileşirken, çevresel riskler belirginleşmekte ve kültürler de birbirleri karşısında risk olarak algılanmaktadır. Bu yeni toplumsal yapıda, "güvenlik" ve "risk / tehlike" kavramları görelileşmektedir. Toplumsal eşitsizliğe karşı, bireylerin geliştirdikleri korunma ve mücadele yöntemleri, sosyal olmak yerine "kültürel"leşmektedir. İnsanlar, sahip oldukları kültürel duyarlılıklara bağlı olarak kendilerini korumaya ve geliştirmeye çalışmaktadırlar. Farklı kültürler kendilerine yakın gördüğü kesimlerin sorunlarını hissederken, diğer kesimler gözardı edilebilmektedir. Ancak "postmodern" duruma işaret eden bu yeni tezahürler, "sınıfsal" gerçekliği unutturmamalıdır. Görelileşme, kültürelliklerin ön plana çıkması gibi yeni süreçlere rağmen, modernitenin yeni aşamasında sosyal farklılıklar ve eşitsizlikler ortadan kalkmamıştır.[21]

Sanayi ilişkileri içinde tanımlanabilen ve rasyonellikle kontrol edilebilen bir modern top-

20 Nilüfer Göle, "Yeni Sosyal Hareketler ve İslâmcılık" ve "80 Sonrası Politik Kültür: Yükselen Değerler", *Melez Desenler*, Metis, İstanbul, 2000, s.19-48.

21 Bu konuda zihin açıcı bir çalışma için bkz. David Harvey, "Class Relations, Social Justice, and Political Geography of Difference", *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell Publishers, Cambridge, Massachusettes, 1999, s.334-365.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lumdan çıkıldıkça, öngörülebilirliğin azaldığı, yaşanan sosyal süreçlerin yan etkilerinin arttığı ve güvensizliğin yükseldiği bu yeni toplumsal yapılar, bugün çeşitli sosyal bilimciler tarafından "risk toplumu" veya "risk kültürü" gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Birincisi modernite içinde çözümleme yaptığı,[22] ikincisi ise modernitenin endüstriyel çerçevesinin tamamen aşıldığını ileri sürdüğü için,[23] iki kavram arasında önemli farklar olmasına rağmen, her iki kavramsallaştırmanın öne çıkardığı özellik, yeni toplumsal yapıların çok sesli ve kendi kendini eleştirme kapasitesine sahip yapılara dönüşmesidir.

Kamusal alanda sosyal aktörlerin karşılaşması sonucunda ve esas olarak yukarıdan aşağı ve merkezi kurumlarla korunmanın sağlandığı sosyal güvenlik mekanizmaları yerine, bugün özel alanın önem kazanması, yeni toplumsal yapıların demokratikleşme potansiyeline de işaret etmektedir. Bir bakıma toplumsal koruma ve güvenlik kurumlarının sadece yukarıda, endüstriyel toplumun rasyonellik anlayışına bağlı kalmama ve aşağıda, yatay toplumsal ilişkiler içinde, farklı duyarlılıkları da içerebilecek şekilde yeniden düzenlenmesinin önü açılmaktadır.

Söz konusu kültürel kimliklerin gündeme gelmesi, daha önce sözünü ettiğimiz "cemaat" fikrini yeniden uyandırmaktadır. Ancak bu cemaat, gözlemlenebilir belirgin bir kültüre ya da kurgusal bir tarihe veya kültüre gönderme yaparak "önceden beri" varolan bir aidiyeti referans vererek, "tekrarlayarak" kullansa da *gemeinschaft*[24] değildir; "yeni-ortaçağ" bir yapı ya da "millet sistemi" de değildir. Bugün söz konusu olan cemaat, eskisine kıyasla farklılıklar taşımaktadır. Bizim de bu çalışmada Ermenilere ilişkin olarak başvurduğumuz cemaat kavramı, bir yandan eskiyle ilişkisini "bugün" yeniden üretirken, "yeni" özellikleriyle, zamana uyum sağlamış ya da zamana cevap veren, içe kapanmadan ziyade sesi dışarıya duyurma ihtiyacına tekabül eden, daha büyük bir bütünün içinde sesini duyurma isteğini dile getiren, marjinalleştirilmekten çıkmak isteyen bir cemaattir. Dolayısıyla bu çalışmada "cemaat" kavramı en geniş anlamıyla kullanılmaktadır: "veri bir ilişkinin belirlediği, toplumsal grup". Örneğin, Ermeni "cemaati", en kısa ifadesiyle, kilise, dinî liderlik kurumu (patriklik) gibi örf ve âdete referans veren dayanaklara sahip olsa da, sadece bunlarla tanımlanamayacak bir cemaattir. En azından, örneğin kendine özgü bir hukuku yoktur; Lozan'da 42. maddedeki tanıma ("örf ve âdete göre yönetilirler") rağmen, Medenî Kanun'la ve ulus-devlet düzeni içindeki tek hukuk sistemiyle "laikleşmiştir" ve diğer toplumsal kesimlerle ortak alanları kullanan ve onlarla birçok düzlemde "karışan" bir özellik kazanmıştır.

---

22 Ulrich Beck, "Politics of Risk Society", Jane Franklin (der.), *The Politics of Risk Society*, Blackwell, Malden, MA, 1998, s.8-21; Anthony Giddens, "Risk Society: The Context of British Politics", Jane Franklin (der.), *a.g.e.*, s.23-34.

23 Scott Lash, "Risk Culture", *Barbara Adam...* [ve diğ.] (der.), *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*, Sage, Londra, 2000, s.47-62.

24 Alman sosyolog Ferdinand Toennies'e göre, "cemaat" ile "toplum" arasındaki temel fark, toplumun rasyonel bir iradenin ürünü olmasıdır. Cemaat, aidiyet duygusu ifade eden ve "biz" dedirten organik ilişkidir. Farklılaşmış ve bireyselliklerin söz konusu olduğu modern toplum (gesellschaft) öncesi, birincil ilişkilerin, aynılığın hâkim olduğu geleneksel toplum anlamındaki gemeinschaft için bkz. F. Toennies, *Community and Society*, Harper & Roe, New York, 1963 (ilk basım 1887).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KARMAŞIKLIK PARADİGMASI

Gündelik yaşam üzerine yapılan çalışmalar, toplumların sürekli yeni öznellikler üretebilme kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Kullanılan "taktikler"le insanlar arasındaki sınırlar silinebilmekte, insanlar aynı anda birden fazla boyutta kendilerini, kimliklerini ve yurttaşlıklarını çoğul olarak kurabilmektedirler. Başka bir deyişle, toplumdaki en somut gündelik yaşam pratiklerinden, en soyut ideolojilerin alanlarına kadar, kültürel kimlikler ya da daha kapsayıcı yurttaşlık gibi aidiyetler oldukça farklı gerçekleşme biçimleri bulmaktadır.

Dolayısıyla tek bir yurttaşlıktan ziyade, giderek daha fazla görünür olan ve birbirleriyle, öznelerarası bir ilişki içinde ortaya çıkan, farklılaşmış yorumlar içeren "yurttaşlıklar"dan söz etmek daha doğru görünmektedir. Bir araştırma çerçevesinde, bu türden bir çoğulluk durumu metodoloji olarak da çoğul, disiplinlerarası bir yaklaşım gerektirmektedir.

Bu araştırmaya konu olan Türkiye'nin Ermeni yurttaşları bu çoğulluğun bir parçasıdır. Araştırmada yapılan da çoğulluğa ışık tutmak, bütün melezlikleri ve kültürlerarası dolaşmaları içinde kendilerini, kimliklerini, Ermeniliklerini nasıl kurduklarını anlamaya çalışmaktır.

Bu niyetten hareket ederek, çalışmada kimlik olgusuna yaklaşımda Edgar Morin'in sistemleştirdiği "karmaşıklık paradigması"ndan[25] hareketle, bir yandan Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa süreçlerinde etkili olan çeşitli unsurlar, "karmaşıklığı" içinde incelenerek doğrusal ve kümülatif bir nedensellik şemasına dayalı pozitivist bakış açısının indirgemeciliği aşılmaya çalışılacak, diğer yandan da söz konusu her tekil kimlik unsurunun "öteki"lerle olan çok yönlü ilişkisel boyutu değerlendirilecektir.

"Karmaşıklık paradigması"na dayalı bir bakış açışının avantajı, Alex Mucchielli'nin de belirttiği gibi, sosyal bilimlerde kimlik araştırmalarının önemli bölümüne hâkim olan pozitivizmin yol gösterici varsayımlarına mesafe koymayı sağlamasıdır. "Karmaşıklık paradigması"na göre kimlik, sanıldığı gibi psikolojik ve kültürel bile olsa bir "özellikler" toplamı olmadığı gibi, yalnızca bazı nedenlerin (ya da etkilerin) biçimlendirmesi "sonucu" da değildir. Öte yandan bir sosyal aktörün kimliği, topluluğu oluşturan bütün aktörler için tek (ya da aynı) değildir. Dolayısıyla kimlik, her zaman için çoğuldur. Söz konusu çoğulluk, öncelikle kimliğin taşıyıcısı her öznenin (ya da aktörün) farklı bağlamlarda kendisinin ve ötekilerin kimliğine ilişkin farklı "okuma"lar yapmasından kaynaklanır. Bu nedenle kimlik, sürekli bir dönüşüm içindedir. Zira söz konusu kimliğin referans bağlamlarının (biyolojik, psikolojik, maddi, ekonomik, ilişkisel, normatif, kültürel, siyasal vb.) ürettiği anlamların her biri, karşılıklı etkileşimin sonucu olan bir dönüşüm içindedir. Bu anlamda kimlik, belli bir anda, aralarında döngüsel bir nedensellik siste-

25 Alex Mucchielli, *L'identité*, PUF, Paris, 1986, s.11. Edgar Morin'in insan bilimleri için sistemleştirdiği "karmaşıklık paradigması"nın dayandığı belli başlı öncüller şunlardır: 1) Veri bir objektif gerçek yoktur: İnsani gerçeklik, bir anlam gerçekliğidir ve aktörler tarafından inşa edilir; 2) Tek bir "gerçeklik" değil, ama farklı ve birlikte yaşayan aktörler tarafından inşa edilen çok sayıda "gerçeklik" söz konusudur. Bu gerçeklerin her biri diğeri kadar "doğru"dur; 3) Bir anlam gerçekliği ortaya çıktığında bu durum, bir ya da birçok nedenden değil, ama içinde ortaya çıkan gerçekliğin kendisinin de bir payının olduğu döngüsel bir nedensellikler bütününe bağlıdır. Bu yönüyle "karmaşıklık paradigması", pozitivist doğrusal nedensellik anlayışının reddine dayalı bir anlama ve anlamlandırma girişimidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mi oluşturan çeşitli süreçler bütününün (duygusal, bilişsel, ilişkisel, iletişimsel, tarihsel, sınıfsal vb.) sonucudur.[26]

"Karmaşıklık paradigması"ndan hareket eden bir "okuma çabası", okuyucularda mutlak bir görecelilik izlenimi yaratma sakıncasını da barındırmakla birlikte araştırma konusunu oluşturan Türkiyeli Ermeni kimliğine ilişkin çok boyutlu açıklamalar getirebilme imkânı sunmaktadır. Bu çalışma, araştırmacılar tarafından seçilmiş bazı kimlik unsurlarından hareketle Türkiye Ermenilerinde kimlik inşa sürecinin karmaşıklığını anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik bir denemedir. Her anlama ve anlamlandırma çabası gibi öznelliği barındırmaktadır ve bu yönüyle "gerçek"in tümünü açıklama gibi bir iddiayı taşımamaktadır.

Örneğin, Ermenilik sınıf olgusundan bağımsız değildir. Somut olarak, Ermeniler arasında her ne kadar daha çok kültürel farklara gönderme yapılsa da, Anadolu ve İstanbul kökenliler arasındaki farklılaşmada görülebileceği gibi, Ermenilik kimlik kurguları sınıfsal bir temelden bağımsız değildir. Ancak "Türkiye Ermenileri"ni anlamaya yönelik bu çalışmadaki vurgu, sınıf olgusunu derinlemesine incelemek yerine, kültürel kimliğin kolektif boyutu üzerinde olacaktır. Kolektif kimlik kavramı, totolojik bir indirgemeciliği içerse de, araştırmacı açısından açıklayıcı bir kategori olma özelliğini taşımaktadır. Burada önemli olan, hiçbir topluluğun tek başına ve zaman-mekân dışı tözsel bir kimliğe sahip olmadığı kabulünden hareketle,[27] kolektif kimliğin dinamik doğasını, başka bir anlatımla ilişkisel ve iletişimsel boyutunu ortaya koymaktır.

Bu çalışmada, kolektif kimliğin özellikle kültürel boyutu (kültürel kimlik), araştırmacıların üzerinde hassasiyetle durdukları bir nokta olmuştur. Bilindiği gibi kültürel kimlik, objektif kriterlere (dil, din, etnik köken, gelenekler, tarihsel miras, siyasal bağlam vb.) dayandığı gibi topluluğun üyelerinin bilincinde yer etmiş sübjektif unsurlara da dayanır. Kültürel kimlik öncelikle sosyal temsiller biçiminde varolur. Söz konusu temsiller, topluluğa kendini tanımlamak imkânı verdiği gibi, başkaları tarafından tanımlanmayı da sağlar. Bu temsilin başlıca unsurları, kolektif bilince kendi "kişilik"ine ve "birlik"ine ilişkin bir tanım sunan imgeler, semboller, stereotipler, mitler, tarihsel anlatılar, vb.dir.[28] Kuşkusuz her kimlik gibi kültürel kimlik de, bu kimliğin taşıyıcıları tarafından sübjektif olarak algılanan ve yaşatılan bir kimliktir. Dolayısıyla "Türkiye Ermenileri" söz konusu olduğunda kültürel kimliğin yaşanma ve yaşatılmasının çeşitli (ve karmaşık) etkenlere bağlı olarak farklı düzey ve boyutlarda ortaya çıkmasını beklemek gerekir. Bu bağlamda Ermeni cemaatini oluşturan bireylerin "Ermenilik"e ilişkin farklı "okuma"larının bulunması da doğaldır.

Ancak "Ermenilik"e ilişkin farklı okumalara karşın Ermeni kimliğinin objektif unsurlarına dayanarak, söz konusu kimliğin inşasında belirleyici olan etkenleri de dikkate almak gerekir. Bu konuda ilk ele alınması gereken unsur, "din"dir. Kilise'nin Ermenilerin tarihi boyunca kimi zaman tek birleştirici güç olmasının yanı sıra Ermenileri devlet karşısında temsil etmesi de dinin

26 *Y.a.g.e.*, s.11-12.
27 Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994, s.53.
28 Jean-René Ladmiral ve Edmond Marc Lipiansky, *La Communication Interculturelle*, Armand Collin, Paris, 1989, s.9-10.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

önemini artırmıştır. Öte yandan Anthony Smith'in de belirttiği gibi Kilise, etnik mit ve sembollerin yayınımında, geleneklerin ve ritüellerin aktarımında etkili olmuş, topluluğun etnik anlamda da "biz" bilincini geliştirmesine katkıda bulunmuştur.[29] Türkiye Ermeniliğine dinsel/mezhepsel açıdan damgasını vuran Apostolikliktir. Ancak daha az oranda da olsa Protestan ve Katolik inanışa sahip olan Ermenilerin varlığı, "Ermenilik"e ilişkin farklı anlama ve anlamlandırma süreçlerine yol açmakta, dolayısıyla da "karmaşıklık paradigması"nı doğrulamaktadır.

Ermeni kimliğinin inşasında belirleyici olan ikinci unsur, "etnik köken"dir. Sosyal bilimlerde dar anlamıyla "etni" kavramı, "aynı anadile sahip insan grubu"nu tanımlamak için kullanılır. Bu kullanımda "etni"den söz edildiğinde aslında dilsel grup kastedilmektedir. Geniş anlamıyla ise "etni", ortak özelliklere (antropolojik, dilsel, sosyo-tarihsel) sahip bireylerden oluşan gruptur. Bu anlamıyla "etni", özgül bir kültür temelinde birbiriyle kaynaşmış bir topluluk ya da daha önce vurguladığımız geniş anlamıyla "cemaat"tir. Geniş anlamıyla "etni"de dil, diğer ortak özelliklerden sadece biridir. "Etni"yi oluşturan tüm unsurların topluluğun bütün üyeleri tarafından aynı düzeyde sahiplenilmesi ve paylaşılması gerekmez. Bu özelliklerden birinin -örneğin etnik dil- yokluğu ya da kaybı *ipso facto* grup aidiyetini ortadan kaldırmaz. Bununla birlikte dil, hiç kuşkusuz bir etnik topluluğu tanımlamaya imkân tanıyan temel özelliktir. Dil, bir etnik topluluğu hem diğerlerinden ayırır, hem de üyeleri arasında özel bir bağ, "biz" bilinci oluşturur. Yani dil, dışsal bir belirti olduğu kadar, içsel bir tutunum unsurudur.[30] Kimliğin objektif unsurlarından "dil" dikkate alındığında, Ermenicenin dinî referansla yüklü arkaplanı, zengin bir sözlü ve yazılı kültürün biçimlenmesindeki rolü ve aidiyet duygusundaki katkısıyla Ermenilerin kimlik inşasında (ve algısında) özel bir önemi bulunduğu açıktır.

Kimliğin objektif unsurlarından "ortak tarih" açısından değerlendirildiğinde Türkiye Ermenilerinin Anadolu'da binlerce yıldır yerleşik bulunan (ve yerleşik olmaya devam eden) bir halk olma özelliğinin, kimlik inşasında (ve algısında) belirleyici olması kaçınılmazdır. Türkiye Ermenilerinin Anadolu coğrafyasındaki tarihsel sürekliliği, başka bir anlatımla "kadim halk" olma özelliği, onları diaspora ve Ermenistan Ermenilerinden farklılaştırmaktadır. Bu tarih içinde "Altın Çağ"lar, düşüş ve yükseliş anları, kahramanlar ve atalar kültünün yanı sıra, Anadolu'da Ermeni varlığının somut görünümleri de (kiliseler, okullar vb.) önemli bir yer tutar.

Kolektif kimlik inşa sürecinde dil, din, kültür, tarih vb. gibi objektif unsurların yanı sıra, topluluğun "kendi"ne ilişkin olduğu kadar, "öteki"ne ilişkin sosyal temsillerini anlama ve anlamlandırma açısından önem taşıyan sübjektif unsurların da teşhis edilmesi gerekmektedir. Söz konusu temsillerde, kolektif belleğin kendisinin ve aktarılma sürecinin özel bir yeri vardır. Genel bir tanımlamayla kolektif bellek, "bir topluluk tarafından yaşanmış ve içselleştirilmiş deneylerin bilinçli olan veya olmayan anılarının bütünü olarak, topluluğun geçmişinden kalanı/süregeleni ve bu topluluğun geçmişini ne yaptığını"[31] ifade etmektedir. Kolektif bellekten söz ederken üç noktaya

29 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford, 1986, s.37.
30 Roland Breton, *Les Ethnies*, PUF, Paris, 1992, s.7-8.
31 Bilgin, *a.g.e.*, s.55.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dikkat etmek gerekir. İlki, kolektif belleğin her zaman için "bugün" yazıldığı ya da "bugün"ü yansıttığıdır. Halbwachs'ın da belirttiği gibi, kolektif bellek bu yönüyle geçmişin bir yeniden inşasıdır. Geçmiş olguların imgesinin bugünün inançlarına ve tinsel ihtiyaçlarına uyarlanmasıdır. İkinci nokta, belleğin somut ve duyarlı niteliğidir. Bu anlamda tarih ve bellek arasındaki gerilim, somut ve soyut, objektif ile sübjektif arasındaki karşıtlık olarak görülür. Kolektif belleğin sürdürülebilir olması, ilgili grubun aktörlerinin yaşamış olduğu deneyimlerle ilişki içinde olması koşuluyla mümkündür. Kolektif bellek tarihten farklı olarak aile kanalıyla, gündelik yaşam içinde aktarılır ve duyarlılığa seslenir. Öte yandan kolektif bellek, evrenselliği hedeflememesi yönüyle sübjektiftir. Aksine üyelerinin ortak özelliklerini vurgulayarak (dolayısıyla da onları farklılaştıran unsurları gizleyerek) grubun kolektif kimliğini korumayı, sürdürmeyi amaçlar. Dolayısıyla Halbwachs'a göre kolektif bellek, bilimsel bir disiplin olan tarihin karşısında yer alır. Zira kolektif bellek, geçmişin soyut bir sahiplenilmesidir. Tarihin objektif olma iddiasına, farklılıkları ve çatışmaları öne çıkarmasına karşılık bellek, benzerliklerin, zaman içindeki sürekliliklerin peşindedir. Geçmişten yalnızca topluluk içinde "canlı" olanı kaydeder ve bu topluluğun sınırlarını aşmaz. Dolayısıyla topluluk sayısı kadar, kolektif bellek vardır.[32]

Türkiye Ermenilerinin kolektif kimlik inşa sürecinde, tarihin belirli "an"larının bir kuşaktan diğerine aktarımı önemli bir yer tutmaktadır. Ermeniler açısından kolektif belleğin inşasında en önemli unsur, hiç kuşku yok ki "1915 anlatısı"dır. Bu durum, diaspora Ermenileri açısından olduğu kadar, Türkiye Ermenileri açısından da geçerlidir. Cemaat kurumlarının eksikliği (yokluğu) nedeniyle kültürel kimliklerini yaşatmakta güçlük çeken diaspora Ermenilerinin kimlik inşasında ve "biz bilinci"nde "1915 anlatısı"na dayalı mağduriyet ekseni (seçilme travma) vazgeçilmez bir önem taşırken, cemaat kurumlarına sahip olan ve kültürel kimliklerini az çok yaşayabilen Türkiye Ermenileri açısından "1915 anlatısı", taşıdığı bütün öneme rağmen kolektif bellekte yer tutan birçok anlatıdan biridir. Başka bir anlatımla kollektif belleğin aktarımında "1915", Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül Olayları, ASALA döneminde toplumsal dışlanma gibi mağduriyet anlarının yanı sıra "birlikte yaşama", paylaşılan Anadolu tarih ve coğrafyası gibi unsurlar da önemli bir yer tutmaktadır.

"Yaşanan" ve "ifade edilen" Ermeni kimliğinin biçimlenmesinde, aynı zamanda cemaatsel sosyalizasyon kurumları da (kilise, okul, vakıf, dernek vb.) önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu kurumlar, yukarıda değindiğimiz sosyalizasyonun iki anlamını da, "bireyin içinde yetiştiği sosyo-kültürel ortama uyum süreci" ve "grubun ortak sosyal temsillerinin, kültürünün ve davranış biçiminin içselleştirilmesi"ni içermektedir. Ancak Ermeni yurttaşların cemaatsel sosyalizasyon kurumlarının yanı sıra Türkiye toplumunun benzer ve farklı sosyalizasyon kurumlarıyla kurdukları ilişkiler, Ermeni kimliğinin bireyler düzeyinde çok çeşitli alaşımlarla ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Yukarıda belirtilen kolektif kimliğin inşa ve algısında, "karmaşıklık" durumuna katkıda bulunan bir başka unsur da, Lozan azınlığı-Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı eksenidir. Bu

32 Gérard Noiriel, *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine*, Hachette supérieur, Paris, 1998, s.199.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çalışmada "azınlık" kavramı en geniş, yani "içinde yaşadığı daha kalabalık topluluktan ırk, din, dil ya da milliyet açısından farklı bireylerden oluşan grup" anlamıyla kullanılacaktır. Öte yandan sosyal bilimler literatüründe geniş kabul gören yaklaşıma göre, bir topluluğun "azınlık" olarak kabul edilebilmesi için diğer topluluklardan farklı olmasının yanı sıra sosyal anlamda "küçümsenmesi" ya da topluluk üyelerinin bu yönde bir düşünceye sahip olması da[33] önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi Türkiye Ermenileri, Lozan Antlaşması'nın öngördüğü azınlık haklarının resmen tanındığı üç gayrimüslim azınlık topluluğu içinde yer almaktadırlar. Bu anlamda hukuki azınlık statüsü Ermenilere, geçmişten devraldıkları kurumları büyük ölçüde koruma hakkı tanımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Ermeniler, Lozan'ın tanıdığı çerçevede kolektif kimliklerini bireysel tercihleri doğrultusunda varolan sorunlara rağmen yaşamakta ve yaşatmaktadırlar. Bu çalışmada Türkiye Ermenileri, yalnızca hukuki azınlık olarak değil, ama aynı zamanda sosyolojik azınlık olma özellikleriyle de ele alınmıştır. Araştırmacılar, Lozan Antlaşması'nın tanıdığı çerçevede azınlık haklarına sahip olan ve T.C. yurttaşlığının öngördüğü "yasalar önünde eşitlik" ya da *de jure* eşitlikten yararlanan Ermenilerin, *de facto* eşitlik (fiili eşitlik) söz konusu olduğunda yurttaşlıklarını bütün anlam ve boyutlarıyla yaşayamadıkları saptamasından hareketle "sosyolojik azınlık" kategorisinin açıklayıcı olacağı düşüncesindedirler. Hem devlet hem de toplum düzeyinde varolan "yerli yabancı" algısı, öğretilmiş önyargılar, özellikle kamusal alanda ortaya çıkan yarı resmi "dışlanma" pratikleri, sosyal imgelemde "öteki" olma, kısacası toplumdaki egemen "biz-onlar" sistematiği, Ermenilerin hukuksal azınlığın dışında "sosyolojik azınlık" olarak da ele alınmasını gerektirmektedir. Öte yandan "sosyolojik azınlık" olmak (ya da bu yöndeki bilinç) Ermeni kimliğinin (kolektif ve bireysel) "inşa"sında önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte Ermeni (hukuksal ve sosyolojik azınlık) ve Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı (bir üst kimliğin ifadesi olarak) olmak, yaşam pratiklerine dayalı bireysel tercihler ve öncelikler (önce Ermeni-önce Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı vb.) temelinde ilişkisel ve iletişimsel olarak yeniden kurgulanmaktadır.

Kısacası Türkiye Ermeniliği, Anadolulu-İstanbullu, Ermenice bilen-bilmeyen, Apostolik-Katolik-Protestan (ve kimi zaman agnostik, ateist), eğitimli-eğitimsiz, genç-yaşlı, kadın-erkek vb. değişkenler ve Ermeni bireylerin "cemaatleri"yle ve büyük toplumla kurdukları ilişkilerle karmaşık bir süreç içerisinden biçimlenmektedir. Bu süreçte Türkiye Ermenilerinin kolektif kimlik inşasında diaspora Ermenileri ve Ermenistan Ermenileriyle kurdukları bilişsel ve duygusal ilişkiler de etkili olmaktadır. Araştırmada bu karmaşıklık, mümkün olduğunca emik-etik analize başvurularak aşılmaya çalışılacak, böylece Türk ve Ermeni toplulukları hem "bağlamsal", hem de "evrensel"[34] açıdan karşılıklı olarak değerlendirilecektir.

---

33 R. Boudon vd. (der), *Dictionnaire de la sociologie*, Larousse, Paris, 1997, s.147.

34 Bu konuda bkz. Peter A. Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s.12. "Etniklikle ilgili üç temel durum vardır: Emik, bir grubun kendisine içeriden bakışı, bir gruba dışarıdakilerin bakışı ve dolayımlama, bu iki bakış arasında kurulan etkili bir denge."

Son olarak bu araştırma, toplumsal yaşam içinde ortaya çıkan kültürel çoğulluğu kalkış noktası olarak kabul etmektedir. Bu çoğulluğun yaşanabilir olması için, kendilerini ifade etmeye çalışan kültürel kimliklerin kendilerini anlatmaları gerekmektedir. "Anlatmak" tanımanın, bilmenin ilk adımıdır. Anlatmak aynı zamanda bir "tanınma", kabul edilme ve saygı görme talebidir. Bu "anlatma" ve "tanınma", toplumda varolan farklılıkların bir arada yaşayabilmesi için de bir ön koşuldur.

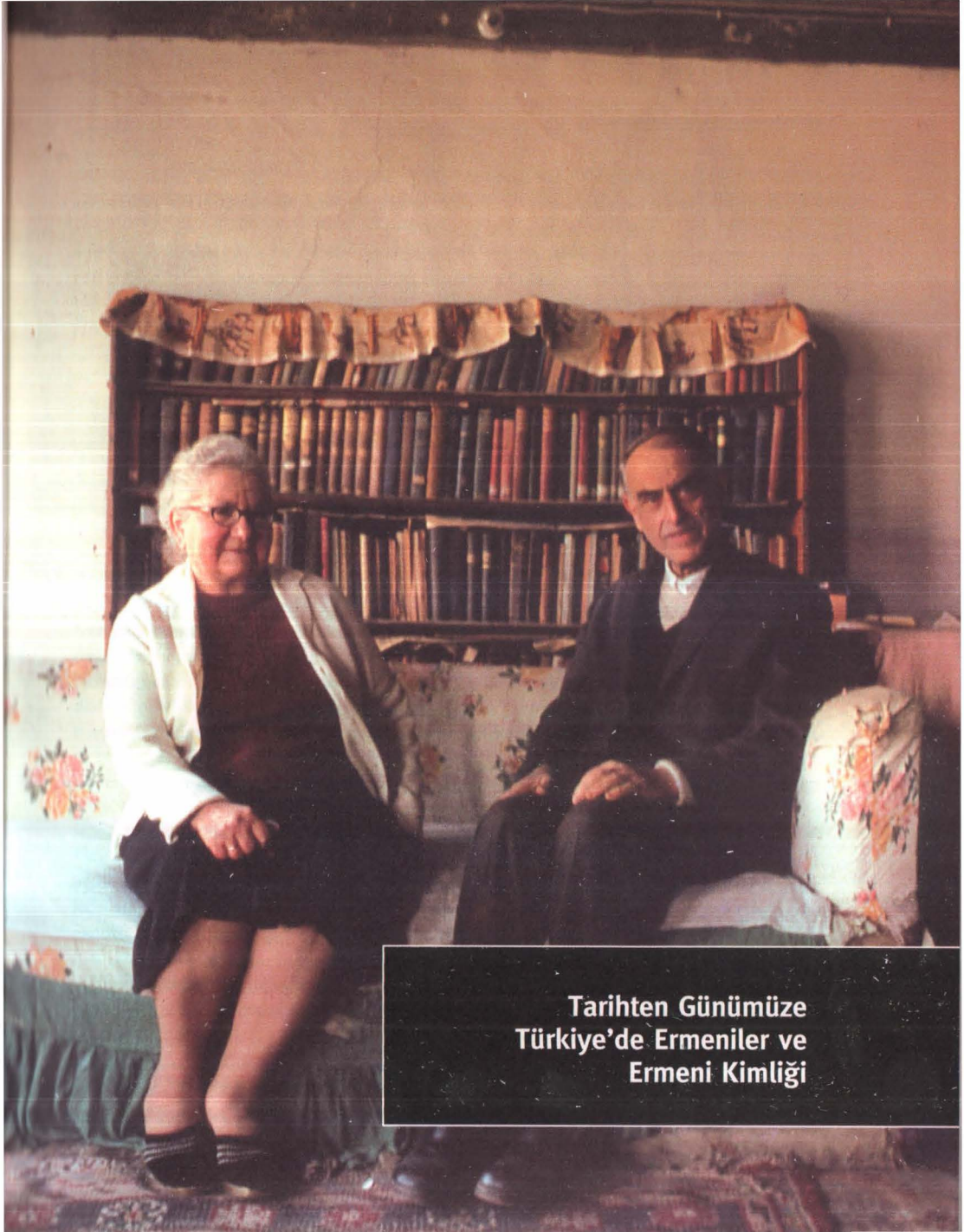

Tarihten Günümüze Türkiye'de Ermeniler ve Ermeni Kimliği

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Uygarlık tarihinin en zengin ve parlak yerleşim alanları arasında yer alan Anadolu'nun en eski halklarından biri de Ermenilerdir. Herodot'a göre, Ermenilerin ataları olarak görünen ve Avrupa kıtasında Grekler ve Trakyalılara komşu olan Armenlerin Anadolu'ya göçü İÖ 5. yüzyıldan önce gerçekleşmiştir.[1] Bir başka yoruma göre ise Ermenilerin Doğu Anadolu'ya yerleşmeleri Hıristiyanlık öncesi bin yıla kadar geri gitmektedir. Hatta, Hovannisian'a göre, "ulusal Ermeni destanı"nda "Ermeni Platosu"nun İÖ 3. binyıldan beri "anayurt" olduğu söylenmektedir. En batı noktası günümüz Sivas bölgesine uzandığı belirtilen bu platonun kuzey ve güney sınırları kabaca Doğu Karadeniz Dağları ve Güneydoğu Torosları ile çizilmekte, kuzeydoğuda ise Türkiye'nin Gürcistan sınırından Ermenistan devleti topraklarına kadar genişleyip güneydoğuda Urumiye Gölü ve İran platosuna yaslandığı zikredilmektedir.[2]

Genellikle başkaları tarafından Ermeni (Armen) olarak adlandırılan Ermeniler kendilerine *Hay* derler. Ermeni tarihinin mitolojik bir yorumuna göre Ermenilerin ataları Nuh Peygamber'in oğullarından Hapet'in (Yafes) soyundan gelmektedir. Kitab-ı Mukaddes'e dayanarak da Ermenilerin atalarının geldiği soyun Nuh'un oğullarından Yafes'in torunu olarak zikredilen Hayg'a dayandığı kabul edilmektedir.[3] Ninova Kütüphanesi'nde bulunduğu söylenen bir kitabede, efsanevi kahraman Hayg'ın kurduğu bir kente *Hayk* (*Hay*'lar - Ermeniler) adını vermiş olduğunun yazıldığı belirtilmektedir. Mitolojik Ermeni tarihinin birinci halkasını Hayg destanı oluştururken, *Hayasdan (Hay*'ların ülkesi) ibaresiyle İÖ 12. yüzyılda Hitit devletinin yıkılmasından sonra bağım-

1 René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, Istanbul, 2005, s.66-70.

2 Richard G. Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence. 1918*, University of California Press, Berkeley, 1967, s.1-3, 257.

3 Grousset, *a.g.e.*, s.373n.

sız kalan Hayasa ülkesine atıf yapılmaktadır. Mitolojik tarih yorumları, aynı zamanda Avrupa'dan göç eden Armen'ler ile yerleşik Hay'ların karıştığı görüşünden hareketle, Ermenilerin kökeni olarak "Haya-Armen" ırk grubundan söz eder olmuştur.[4]

Bir etnik grubun ve ulusun başlangıç noktası olarak tarihi köken ve kan bağıyla geçen soy anlayışı, radikal etnik milliyetçilerin temel görüşleri arasında yer almaktadır. Ancak, modern antropoloji ırksal saflık ve devamlılık tezini çürütmüştür; ulusların kökenini belli ırklara dayandırma eğilimi de günümüzde ancak ideolojik bir duruş olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde, Ermenilerin belli bir ırktan geldikleri görüşü yerine kadim etnik halklardan biri olduğu saptaması kabul görmektedir.

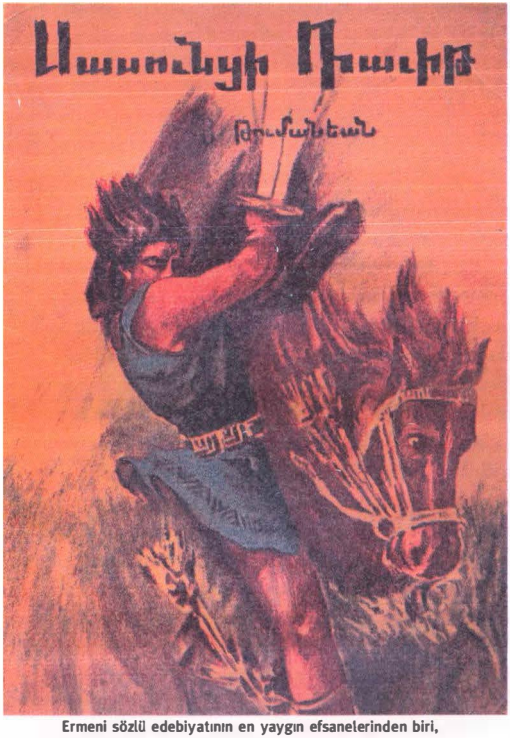

Ermeni sözlü edebiyatının en yaygın efsanelerinden biri, şimşekten kılıcı ve hızını kutsal pınardan alan atıyla saldırgan Perslere karşı savaşan Sasunlu Davit'in başından geçenlerdir. Bu efsane 1873'te yazıya dökülmüştür.

Hint-Avrupa kökenli halkların Anadolu'ya göç etmeleriyle ilişkilendirilen Ermeni varlığının ilk yerleşim tarihi konusunda ortaya atılan farklı görüşler iki temel iddia üzerinde odaklanmaktadır. Birinci görüş Hint-Avrupa kökenli halkların göçünün aslında İÖ 2. bin yılına kadar geri gittiğini, bu tarihten sonra Fırat nehrinin doğusu itibariyle Karadeniz havzası ve Kuzey Mezopotamya arasındaki bölgede Hint-Avrupa kabilelerinin Kafkasyalı ve otokton Anadolu kabileleriyle yan yana yaşadığını ileri sürmektedir. Bu durumda Van yöresinde yaşayan Urartu ve onların öncülü Hurrilerle Ermenilerin akrabalığı söz konusu olmaktadır. İkinci görüş ise, Urartu Krallığı'nın İÖ 7. yüzyılın sonu ve 6. yüzyılın başlarında yıkıldığı dönemi esas almaktadır. Grek tarihyazıcılığında bu dönemde bölgede yükselmeye başlayan etnik-siyasi grubun adının *armenoi* olarak zikredilmesi, Ermenilerin tarihte ilk kez ayrı bir etnik grup (*ethnos*) olarak yer aldığının kanıtı sayılmaktadır. Bu yoruma göre Ermeniler, Anadolu'ya İÖ 7. yüzyılda gelen son Hint-Avrupa göç dalgasıyla ulaşmışlar, Frigya Krallığı'nın yıkılmasından sonra da Doğu Anadolu'ya doğru göç etmişlerdir. Bu durumda Ermeni uygarlığının temellerinin Urartu

4 Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.9-14, 73, 85.

Krallığı'nın kalıntıları üzerinde atıldığı savı ortaya çıkmaktadır. Tarihçi Herodot da bu bağlamda Ermenilerin Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya göç etmiş olan Frigyalılarla akrabalığını ileri sürmüştür.[5]

Grek tarih yazarlarından bize ulaşan bilgiler, çivi yazılı kitabelerde korunan belgeler ve Ermeni halkının bugünlere ulaştırdığı efsaneler Ermenicenin çok eski bir dil olduğunu göstermekte, dilbilimciler de Hint-Avrupa dil ailesi içinde bağımsız bir dil olduğunu kabul etmektedir. Urartu Devleti'nin yıkılışından sonra Doğu Anadolu'da yaygın konuşulan bir dil olduğu düşünülen Ermenicenin, gerek Hıristiyanlık öncesi pagan dönemde gerekse de Hıristiyanlığın kabulü sonrasında dinî ayinlerde, törenlerde, sözlü edebiyatta ve saray çevresinde kullanıldığı belirtilmektedir. Sözlü edebiyat döneminden kalma Ermenice söylenceler arasında "Sasunlu Davit" (*Sasuntzi Davit*) destanı "ünlü akademisyenler tarafından derlenip koskoca bir manzum eser haline getirildiği gibi pek çok bilim adamına araştırma konusu olmuş"tur.[6] Ermeni alfabesinin icadı (İS 405)[7] ile de yazılı Ermeni edebiyatının ilk altın çağına geçtiği bilinmektedir.

5 Boghos Levon Zekiyan, "A Historical outline of the Armenian People", s.1. Zekiyan'ın yazısı için bkz. http://www.padus-araxes.com adresinden "publications: Prof. Boghos Levon Zekiyan", 5.4.2004.

6 Sarkis Seropyan, *Cangülüm Anahit ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s.89-91.

7 *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), c.6, Erivan, 1974-1988, s.173.

Anadolu'da Ermeni Hanedan ve Krallıkları

Tarihçi Edward Gibbon'un da dikkatimizi çektiği gibi, tarihsel Ermeni anayurdu jeo-stratejik konumu nedeniyle çeşitli devlet ve imparatorluklar arasında sürekli çekişmelere ve savaşlara sahne olmuştur.[8] Zengin doğal kaynaklarının yanı sıra, batıyı doğuya bağlayan çeşitli yolların kesiştiği bir konumda olan bu yöre aynı zamanda askerî manevralar için önemli bir üs olma özelliği de taşıyordu. Batıdan Helen, Roma ve Bizans, doğudan Pers, Moğol ve Türk, güneyden de Selefkos, Arap ve Memluk ordularının akınlarına maruz kalmış, bu imparatorluk ve devletlerin hâkimiyetine girmiştir. Anadolu'da Ermeni tarihinin siyasal evrelerine kısaca göz attığımızda, İÖ 6. yüzyıl ile Osmanlı hâkimiyetinin kesinleşmeye başladığı 15. yüzyıl arasında çeşitli aralıklarla birkaç Ermeni hanedan ve devletinin hüküm sürdüğünü görmekteyiz.

Asurluların baskısıyla Urartu Krallığı'nın dağılmasının ardından ortaya çıkan ilk Ermeni siyasal varlığı, Grek tarihyazıcılığında Orontes olarak zikredilen, Yervantyan (*Yervanduni*) hanedanı olmuştur. Çok kısa süreli bir egemenlik döneminden sonra Ermeniler önce Med egemenliğini kabul etmiş, ardından da Pers Akamenid hâkimiyetine tâbi olmuştur. Akamenid hâkimiyetin-

Ksenophon, *Anabasis*'te (*Onbinlerin Dönüşü*) Kardukhlar ülkesinden geçerken saldırıya uğradıklarını, Armenia ile Kardukh ülkesinin sınırı olan Kentrites (bugünkü Botan) kıyısında Armen süvarilerini gördüklerini yazar. Kardukhların Yunanlılara saldırılarını tasvir eden Adrien Giuget'nin 1843 tarihli tablosu Louvre Müzesi'ndedir.

8 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Bl. 47'den aktaran Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Routledge, Londra, 1991, s.19.

deki 23 ayrı nüfus grubundan biri olan Ermenilerin yaşadığı bölge, yöreyi ele geçiren I. Darius'un yazıtlarında (İÖ 520 civarı) *arminiya* adıyla anılmaktadır. Perslerin siyasî hâkimiyetinin bir sonucu da, Ermeniceye çok sayıda Farsça sözcüğün girmesi olmuştur.[9] Herodot da Ermenilerin bu tarihlerde Urartu halkı gibi kendi özerk bölgelerinde Pers İmparatorluğu'na bağlı bir satraplık olarak varolduklarına işaret etmektedir. Ksenophon'un İÖ 400-401 yıllarını anlatan *Onbinlerin Dönüşü*'nde (*Anabasis*) yerel Ermeni yöneticisinden Orontes olarak söz etmesi ise, Yervantyan hanedanının siyasal varlığını koruduğunun bir işareti olarak yorumlanmaktadır.[10]

İÖ 331'de İskender'in Pers hâkimiyetini sona erdirmesiyle Ermeniler Helen İmparatorluğu içinde özerk birimler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Helen hâkimiyetinin sürdüğü dönemde Ermeni nüfusunun yerleşim alanlarının Doğu Anadolu'ya tekabül eden kısmı "Büyük Ermenistan", Fırat Nehri'nin kuzeyinde bulunan günümüz Sivas, Erzincan ve Malatya yöresi de "Küçük Ermenistan" olarak iki ayrı idari bölge olarak anılmış ve yönetilmiştir. Bu dönemde "Küçük Ermenistan"ın Pontus ve Kapadokya gibi Helenleşmiş iki bölgeyle doğrudan irtibatı nedeniyle Helen dünyasının siyasal ve kültürel etkisine maruz kaldığı bilinmektedir.[11]

İÖ 2. yüzyılın başları Ermeni tarihinde önemli bir sayfadır. Helen İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Selevkosların hâkimiyetine tâbi olan Ermeniler, İÖ 190 civarında Artaşes önderliğinde bağımsızlıklarını kazanarak Ardaşesyan (*Artaxiad*) hanedanını kurarlar. Günümüz Erivan yakınlarındaki bir bölgede başkentlerini kuran bu hanedanın altın döneminde Kral (Büyük) II. Tigran (Dikran) (İÖ 95-55) Perslerin yerini alan Partların ve Roma'nın kendi iç karışıklığından yararlanıp, Pontus Kralı Mitridates ile yaptığı anlaşma sonucu Kafkas dağları ve Hazar Denizi'nden Kilikya'ya, Kuzeydoğu Karadeniz dağlarından Mezopotamya'ya kadar uzanan bölgede bir imparatorluk kurmaya girişir ve başkenti günümüz Diyarbakır yöresinde kendi adını verdiği Dikranakert'e (bugünkü Silvan yakınlarında) taşır.[12] II. Dikran yönetiminde Ermenilerin güçlerinin doruğuna ulaştığı belirtilmektedir. Ancak, genişleyen sınırlarıyla Roma İmparatorluğu'nun saldırısına maruz kalırken diğer yanda Roma-Part çekişmesine hedef olurlar. Çok kısa süren bu imparatorluk kurma girişiminden sonra Ardaşes hanedanı, Roma ve Part hâkimiyet alanları arasında yarı-bağımsız bir devlet konumunu korumaya çalışsa da, İS 1 yılında dağılır.[13]

Partların hükümranlık döneminde başka bir Ermeni hanedanının yükselmesi 60'lı yıllarda gerçekleşir. İlk kralı Part sülâlesinden I. Drtad olan ve 428 yılına kadar hüküm süren Arşakuni (*Arsacid*) hanedanı Ermeni tarihinin en önde gelen dönemlerinden biri olarak tarihe geçer. Arşakuni yönetiminde zaman zaman Roma'ya karşı mücadele eden Ermeniler 224'ten sonra da doğudaki Sasani Devleti'nin siyasal baskısına ve Zerdüşt dinini yayma politikasına maruz kalırlar. Bu nedenle de Arşakuni hanedanı ile özdeşleşen en önemli gelişme Kral III. Drtad'ın (287-331) Aziz

9 S. Seropyan, *a.g.e.*, s.2.
10 Walker, *a.g.e.*, s.20-21.
11 Zekiyan, *a.g.e.*, s.2.
12 Büyük Dikran dönemi için bkz. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, "Büyük Dikran: Ermeni İmparatorluğu", s.81-98.
13 Zekiyan, *a.g.e.*, s.2-3; Walker, *a.g.e.*, s.23.

Kral II. Digran döneminde sınırlarını Yukarı Mezopotamya ile Suriye ve Lübnan'a kadar genişleten Ermeniler, yeni başkentlerini de bugünkü Silvan yakınlarındaki Digranakert'te kurdu. Döneminde kullanılan bir sikkede II. Digran'ın rölyefi.

(*Surp*) Krikor Lusavoriç önderliğinde 301'de Hıristiyanlığı kabul etmesi olmuştur. Bu gelişme günümüzde de Ermeni tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmekte ve Ermenilerin devlet olarak Hıristiyanlığı ilk kabul eden halk olduğunun kanıtı sayılmaktadır.

Büyük Devletlere Karşı Mücadele

387 yılında ikiye bölünen Ermeni toprakları kültürel ve dinsel anlamda Erzurum'un (Karin) batısında Bizans, doğusunda ise yeniden Sasani baskısına maruz kalır. Bizans etkisine açık batı bölgelerinde Ermenilerin yeniden Helenleştirilmesi gündeme gelirken, doğuda Ermeni etnik kimliğinin varlığını daha güçlü koruyabildiği görülmüştür. Bu bağlamda Arşakuni döneminin bir diğer önemli gelişmesi, 404-406 yıllarında Mesrob Maştotz'un Ermeni alfabesini geliştirmesi olmuştur. Hıristiyan dünyasında Ermeni etnik kimliğine damgasına vuran bu özgün alfabe, zamanla Bizans hâkimiyetindeki Ermeniler arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır.[14]

Arşakunilerin çökmesinin ardından İran Sasani Devleti'ne karşı verilen sürekli savaşları anlatan Ermeni tarihyazıcılığı 5. yüzyılın ortalarında uzun yıllar süren *Vartanank* (Vartanyanlar) direnişini Ermeni kahramanlığı ve bağımsızlık mücadelesinin destansı bir örneği olarak yüceltmektedir. Vartan Mamigonyan önderliğinde Sasani Devleti'ne karşı verilen ve sonu yenilgiyle biten Avarayr Savaşı (451) Ermenilerin Hıristiyanlık adına verdiği bir mücadele olarak tarihe geçmiş ve Ermeni dinsel takviminde *Vartanants* günü olarak yer almıştır. Ermenilerin dinsel özgürlüğünün Sasaniler tarafından tanınması ise ancak 485 yılında mümkün olmuştur.[15] Diğer yanda Bizans'ın Helenleştirme politikasını en uç noktasına taşıyan Jüstinyen'in döneminde, batıdaki Ermeni halkının siyasal varlığı daha merkezî bir imparatorluk yönetimi içinde eritilmiştir. Ermeni Kilisesi'nin Avarayr Savaşı nedeniyle katılamadıkları, Hıristiyan toplulukların en önemli iç çekişmelerinden birini başlatan Kadıköy (Khalkedon) Konsili'nin kararlarına sonradan karşı çıkışı ve Hıristiyan dünyasında varlığını Bizans Kilisesi dışında sürdürmeye çalışması da bu dönemin doğurduğu bir gelişme olarak yorumlanabilir.[16]

14 Zekiyan, *a.g.e.*, s.3.

15 *Y.a.g.e.*, s.4; Walker, *a.g.e.*, s.26; Grousset, *a.g.e.*, s.197-199; Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, s.8-9.

16 Zekiyan, *a.g.e.*, s.4.

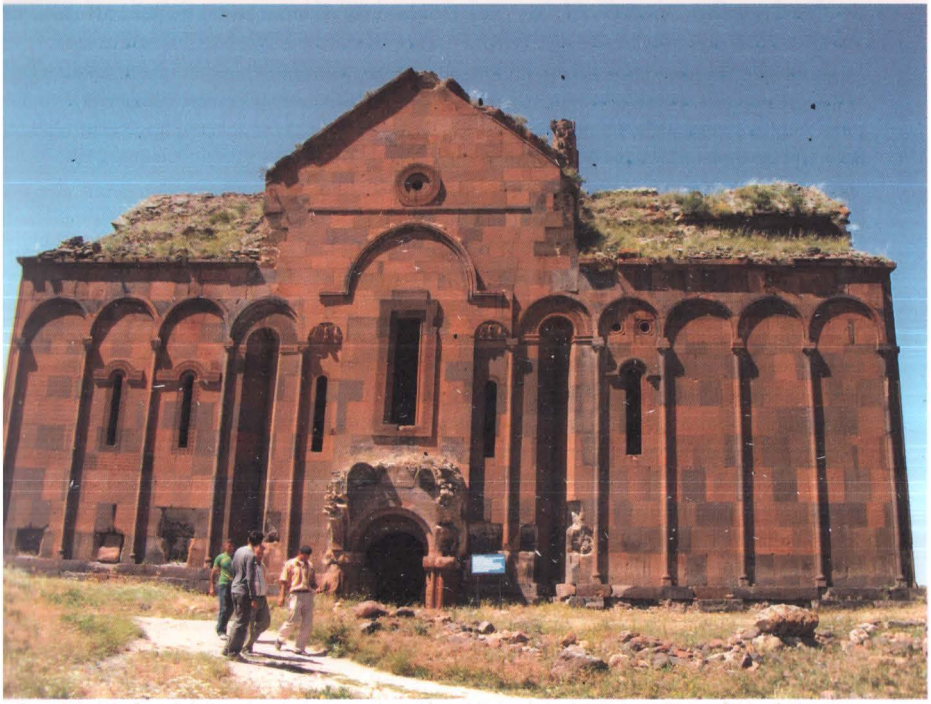

***Bagradit* krallığı döneminde Ermenistan'ın başkenti olan Ani'den günümüze kalan katedral, 1064'te Alpaslan tarafından camiye çevrildi. 989'da inşa edilen ve Meryem Ana Kilisesi olarak da bilinen kilisenin mimarı Drdat olarak bilinmektedir.**

642 yılında başlayan ve 200 yıl kadar süren Arap akınları ve bu sırada Bizans ordularının da tehdidiyle karşılaşan Ermeniler ciddi bir duraklama devrine girmiş oldular. 9. yüzyılda Araplara karşı daha esnek politikalar güden Pakraduni *(Bagratid)* ve Artzruni hanedanları ise yarı-bağımsız krallıklar kurarak Ermeni varlığının yeniden siyaset sahnesinde yer almasını sağladılar. Van Gölü'nün güneydoğusunda küçük bir bölgede hâkimiyet kuran Artzruniler, 908-1021 yıllarında aralarında Akhtamar Kilisesi'nin de bulunduğu parlak mimarî yapılar inşa ederek Ermeni sanat tarihinde seçkin bir rol oynadılar. Pakradunilerin yönetimi ise Ermenistan'ın hemen hemen tamamını etkisi altına almıştı. 888 yılında Çoruh Nehri ve civarında kurulan ve 1045'e kadar hüküm süren *Bagratid* Krallığı da bu hanedanın bir koluydu. Ani'yi başkent yapan ve Abbasi halifeleriyle Bizans kralları tarafından da tanınan *Bagratid* Krallığı döneminde Ermenilerin 11. yüzyılın ortalarına kadar mimari, edebiyat ve sanat alanında güçlü bir varlık gösterdiği bilinmekte-

dir. Özellikle kiliseleriyle ün yapan Ani şehri, Ortaçağ döneminin en parlak yerleşim alanlarından biri olmuştu.[17]

1045'te Bizans'a yenik düşen Ani kısa bir süre sonra da (1064) Selçuklular tarafından zapt edilir. Selçuklu-Bizans çekişmesinin 1071'de Selçuklular lehine neticelenmesi sonucunda, hem Ermeni anayurdundan daha güvenli bölgelere göçler baş gösterir, hem de bu bölgede Ermeniler bir daha siyasal egemenlik tesis edemezler.[18]

Kilikya: Anadolu'da Son Ermeni Krallığı

Malazgirt Savaşı'nın ardından Ermenilerin üç yüzyıl boyunca (1073-1375) Anadolu topraklarının bir başka bölgesi Kilikya'da daha önce bu yöreye göç etmiş olan Ermeni kolonilerinin birleşmesiyle daha sonra başkenti Sis (Kozan) olan bir prenslik (1080) ve krallık (1198) ilan ederek yeniden kendi yönetimlerini kurduklarını biliyoruz. Kilikya Ermeni prensleri Haçlı Seferleri sırasında Latinlerle işbirliği yaparken, Güney Kafkasya'da hüküm süren Ermeni ve Gürcü prenslikleri Moğol hâkimiyetine girer (1220). Ortaçağ Ermeni tarihinin ilginç bir noktası da Kilikya Krallığı'nın en "muhteşem" dönemini yaşatan I. Levon'un (1187-1219) ölümünden sonra tahtın tek vârisi olan kızı Zabel ile evlenen Hetumyan ailesinden Prens Hetum'un Moğol hanlarından Mangu ile yaptığı ittifak sonucu Halep sultanını yenip Kudüs'e kadar ilerlemesidir.[19] Ancak, Moğolların 13. yüzyıl sonlarında Müslümanlığı kabul etmeleriyle Kilikya Ermenileri çevredeki Müslüman devletlere karşı müttefiklerini kaybederler.[20]

Kilikya Ermeni Krallığı'na son döneminde (1342) Fransız kökenli Kıbrıslı Lusignan prensleri hâkim olur ve Kilikya'da Latin etkisiyle birlikte Avrupa'dan gelen Katolik misyonerlerin baskısı canlanır. İki yüzyıl boyunca edebiyat ve sanat alanında parlak bir dönem geçiren Kilikya Ermeni Krallığı bu son döneminde iç çekişmelerle zayıflamıştır. Avrupalı krallardan da aradığı desteği bulamayınca Kilikya Ermeni Devleti 1375'te Memluklar tarafından yıkılır, son Ermeni kralı VI. Levon esir düşer.[21]

Yüzyıllar süren siyasal çekişmeler Ermenilerin "anayurt"un dışına, Kilikya, Bizans, Gürcistan, Rusya ve Kırım topraklarına göç etmesine neden olmuş ve böylelikle Ermeni diasporasının ilk tohumları atılmıştır. Osmanlı'nın Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da hâkimiyet kurmasının ardından İstanbul'un II. Mehmed tarafından alınmasıyla birlikte, Osmanlı yönetimindeki Ermeniler için yeni bir sayfa açılmıştır. Osmanlı Devleti, 1461'de yeni kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhanî ve idarî önderliği altında Ermeni tebaasını üç gayrimüslim milletten biri olarak yönetmeye başlar.

16. yüzyılda Kilikya'nın Memluklardan alınması ve Osmanlı'nın Doğu Akdeniz ve Arap ülkelerine doğru genişlemesi, 17. yüzyılda da İran'da Safevilerle yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla

17 *Y.a.g.e.*, s.5.
18 Hovanissian, *a.g.e.*, s.4.
19 Zekiyan, *a.g.e.*, s.6.
20 Hovanissian, *a.g.e.*, s.4.
21 *Y.a.g.e.* ve Zekiyan, *a.g.e.*, s.6.

sınırların kesinleşmesi sonucunda (1639), Ermeni halkının çok büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyeti altında toplanmış olur. 1600'lerin başında da Aras nehrinin kıyısındaki Culfa'da yaşayan Ermeniler Şah Abbas'ın baskısıyla İsfahan yakınlarına göç edip Yeni Culfa şehrini kurarlar. Doğu ve Kuzeydoğu Ermeni platosunun parçası olan Erivan ve Nahçıvan hanlıkları ile Karabağ'da yaşayan Ermeniler İran devletinin hâkimiyetinde kalırken, Gürcistan'daki Ermeniler *Bagratid* Krallığı altında yaşamaya devam eder. 19. yüzyılda Kafkasya bölgesine doğru genişlemeye başlayan Rus Çarlığı, 1827'de Erivan'ı ele geçirdikten sonra Türkmençay Antlaşması sonunda da İran Kaçar hanedanı, Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını Rusya'ya bırakır. Rusya'nın Osmanlı topraklarına doğru genişleme siyasetini başlatmasıyla da Ermeni platosu büyük ölçüde Osmanlı-Rus rekabetinin çekişme alanı olur.[22]

Bu dönemler zarfında Ermenilerin diasporalaşma süreci de devam etmiş, Polonya, Kırım, Transilvanya, Macaristan'dan Yunanistan, Kıbrıs, Rodos, İtalyan kentleri ve Fransa'ya, diğer yandan İran üzerinden Hindistan ve Çin'e kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada ticaret kolonileri kurmuşlardır. Genelde çevrelerine göre daha güçlü bir ekonomiye sahip olan bu koloniler dışında, Ermeniler tebaası oldukları devletlerde de önemli görevler almışlardır. 6-10. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda askerî, idarî ve siyasal roller yüklenen Ermeni asıllı seçkinler hatırlatılırken,[23] Osmanlı ve Rus imparatorluklarıyla İran devletinin tebaası olarak etkin konumlara yükselen Ermeni soylu, tüccar ve aydın tabakanın varlığına işaret edilmektedir.[24] Ermeni nüfusu için giderek artan bir çekim merkezi ise Osmanlı'nın yeni başkenti İstanbul olmuştur. Bunun yanı sıra Anadolu'nun bazı yörelerinde uzun yüzyıllar özerkliğini kısmen koruyabilmiş birkaç küçük Ermeni yerleşiminden söz edilebilir: Muş civarında Sasun, Karadeniz'de Hemşin, Kilikya yöresinde Zeytun, Hacin ve Tomarza.[25]

22 Hovanissian, *a.g.e.*, s.7-10.

23 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Hastanesi Tarihi* (der. Ali Çakmak), Ana Basım Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 2001, s.19-20.

24 Yves Ternon, *Ermeni Tabusu* (çev. Emirhan Oğuz), Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.31; Zekiyan, *a.g.e.*, s.6, 12.

25 Zekiyan, *a.g.e.*, s.7-8.

Din, Ermeni Kilisesi ve Hıristiyanlık İçi Çekişmeler

Hay Arakelagan Yegeğetsi olarak adlandırılan Apostolik (Havariyun/Resulî) Ermeni Kilisesi, Süryani ve Kopt Kiliseleri ile birlikte, Kadim Doğu Ortodoks kiliseler ailesine mensuptur. En eski Hıristiyan kiliselerinden biridir ve 15 yüzyılı aşkın bir süre boyunca da tek bir etnik grupla özdeşleşmiştir. Daha açık bir ifadeyle, Ermeni Kilisesi kuruluşundan beri yalnız Ermenilerin kilisesi olmuş, başka bir etnik grubu temsil etmemiştir. Modern çağın anlayışıyla kavrayacak olursak, Apostolik Ermeni Kilisesi en eski ve sürekli ulusal kiliselerden biridir. Ermeni Kilisesi'nin tamamen Ermenilere ait olmasının ardında, etnisite ile dinin birleşmiş olmasının dışında, Ermeni Kilisesi'nin Hıristiyan dünyasında giderek artan özerkliği ve yalıtılmışlığı kadar, Doğu Hıristiyanlığıyla Ermeni Hıristiyanlığının geçirdiği evreler gibi tarihsel etmenlerin de rolü vardır.[26]

Hıristiyanlığın Kabulü ve Apostolik Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi, Kral III. Drtad'ın 301'de[27] Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, hüküm sürdüğü Ermeni topraklarının halkını Hıristiyan yapması ve böylelikle Hıristiyanlığı devlet dini haline getirmesinin sonucunda kurulmuştur. Bu gelişme Hıristiyanlığı Bizans'tan önce ilk devlet dini olarak kabul eden halkın Ermeniler olduğu savını doğurmuştur. Ancak, 70 yılında Süryanilerin bağımsız Edessa (Urfa) Prensliği'nin başındaki Kral VI. Abgar'ın Hıristiyanlığı kabul ederek bunu halkına da benimsettiğini hatırlatan kaynaklar olduğunu ve dolayısıyla Ermenilerle Süryanilerin öncelik konusunda farklı tezlere yer verdiğini de söylemeden geçmeyelim.[28] Kısacası, Süryaniler Edessa kent-devletine hükmeden Süryani Kral VI. Abgar'ın ilk Hıristiyan kral olduğunu iddia ederken, Ermeniler Kral III. Drtad'ın tüm Ermeni ülkesinin kralı (*Rex Armeniae Majoris*) olarak Ermeni etnik topluluğunu Hıristiyanlığa davet etmiş olduğunu vurgulamaktadır.

Bazı tarihçiler kralın Hıristiyanlığı seçmesinde dinsel inancının yanı sıra pagan İran'a karşı savunma arayışının etkili olduğunu ileri sürmektedirler. Kilisenin, günümüz Türkiyesi'nde de çoğunlukla Gregoryen olarak bilinmesi ve adlandırılması, kralı Hıristiyanlığa davet eden, "aydınlatan" anlamında Lusavoriç lakaplı Aziz (Surp) Krikor'dan (St. Gregory) mülhemdir. Ancak, dinbilimciler ve Ermeni Kilisesi'nin patrikleriyle önde gelen ruhanîler Doğu Ortodoks Apostolik Ermeni Kilisesi tanımının daha doğru olduğunu vurgulamaktadırlar.[29] Apostolik (Resulî) ibaresi Ermeni halkının daha 1. yüzyılda İsa'nın Thaddaeus (Tateos) ve Bartolomaeus (Partoğomeos) adlı

26 Arusyak Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", yayınlanmamış doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1992, s.94-95.

27 Grousset, 301 yılının geleneksel olarak kabul gören tarih olduğunu, ancak yakın zamanlarda bu tarihin 288 olması gerektiğine dair yeni bir iddianın ortaya atıldığını belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s.119.

28 Yakup Bilge, *Süryaniler: Anadolu'nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1996, s.61; S. Seropyan, *a.g.e.*, s.30-31. Grousset ise sözlü geleneğe göre Edessa Prensi V. Abgar'ın daha önce Hıristiyanlığı kabul ettiğine inanıldığını, ancak daha doğru bir tarihlendirmenin IX. Abgar (179-214) dönemini işaret ettiğini belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s.118.

29 Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003, s.4.

1036'da inşa edimiş olan Ani'deki Surp Pırgiç Kilisesi'ne 1291'de bir çan kulesi eklenmiş ve onarım görmüştür. 1930'larda yıldırım çarpan kilisenin bugünkü görünümü.
Foto: Vazken Demirtaş

iki havarisi (*apostle*) tarafından Hıristiyanlaştırılmaya başladığını simgelemektedir. 1896-1908 yılları arasında görev yapmış Patrik I. Mağakya Ormanyan, Ermeni Kilisesi'nin apostolik özelliğinin, aynı zamanda başka hiçbir kilisenin aracılığına gerek duymayan, özerk (*autocephal*) bir konuma sahip olmasını da temin ettiğini ileri sürmüştür.[30]

5. yüzyıla kadar Ermeni Kilisesi'nde hâkim olan yazı dili ya Yunanca ya da Süryanice/Aramice idi. Saray çevresinde de Ermenicenin hâkim olmadığı dönemler olduğu, örneğin Artaşesyan hanedanının doğu lehçesi olan Aramîceyi kullandığı belirtilmektedir. Hıristiyanlık eğitimi alabilmek, yazılı kaynaklarını okuyabilmek ve ayinleri yönetebilmek için Ermeniceye tamamen yabancı olan bu dillerde eğitim görmek gerekiyor, Ermeni halkı da ibadetini anlamadığı bir dilde yapıyordu. Ermenistan Bizans ve Pers imparatorlukları tarafından paylaşıldığında, ayin dili (litürji) Bizans tebaası olanlar için Yunanca, İran'da kalanlar için Süryanice olmuştu. Ermeni alfabesinin icat edilmesi, yabancı yönetimi altında asimilasyona karşı durma ve halkın birbirinden kopmasını önleme

30 Malachia Ormanian, *The Church of Armenia: Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Existing Condition*, A. R. Mowbray, Londra, 1955, s.8-10, zikreden Yumul, *a.g.e.*, s.96.

zaruretinden kaynaklanmıştır. 405 yılında Ermenicenin kendi alfabesine kavuşmasıyla İncil ve diğer kutsal metinler, dualar Ermeniceye çevrildi; Ermeni Kilisesi de diğer Hıristiyan kiliselerinden ve özellikle Konstantinopolis-Bizans Kilisesi'nden özerk kalabilme olanağını elde etmiş oldu.[31]

Apostolik Ermeni Kilisesi'nin Hıristiyanlık dünyasında ve Bizans Ortodoks Kilisesi'nden özerk bir konuma sahip olmasının en önemli nedenlerinden biri de 451'de toplanan Kadıköy (Khalkedon) Konsili'nin kararlarını kabul etmemesi ve Monofizitizmi esas alması olmuştur. 431 Efes Konsili'nde İskenderiyeli Kiril'in İsa'nın, insan-Tanrı bütünlüğünü tanımlamak üzere geliştirdiği "*mia physis*" (tek doğa) formülü kabul görmüştü. Oysa Kadıköy Konsili diofizit yorumu kabul etmişti ve İsa'da tek bir "*hypostas*", yani tek bir metafizik özne, ancak iki doğa (insan ve Tanrı doğası) olduğunu söylüyordu. Ermeni Kilisesi ise Kadıköy Konsili'ni açıkça reddedip İskenderiyeli Kiril'in monofizit formülüne bağlılığını ilan etti. Bazı araştırmacılar bu reddedişi I. Dvin (Derbil) Konsili'ne (506) bağlarken, başkaları da bu olayın II. Dvin Konsili'nde (551/553-555) olduğunu iddia ederler.[32]

Ermeni Kilisesi'nin bu teolojik yöneliminde bazı siyasal amaçların rol oynadığı söylenebilir: Bizans-Ortodoks dünyasıyla Kostantinopolis Patrikliği'nin önderliği ve denetiminden kurtularak bağımsız bir konum elde etmek. Nitekim Dvin'de toplanan ikinci konsil Rum-Ortodoks Kilisesi'yle ilişkilerin koparıldığını resmen ilan ederken, yeni Ermeni ruhanî takviminin de bu yılı milat kabul ettiğini açıkladı. Dinsel bağımsızlık aynı zamanda dili, edebiyatı, örf ve âdetleriyle özgün bir Ermeni kimliğinin korunmasına yol açmış, Ermeni Kilisesi de bu kimliğin varlığını sürdürmesinde başat bir rol oynamıştır.[33]

Tıpkı alfabe ve dil gibi Ermeni Kilisesi de tamamen ve yalnızca Ermenilere ait ulusal bir kimlik taşımaktadır. Etnik ve dinsel kimliğin birbirini pekiştirmesinde Ermeni Kilisesi'nin kurum olarak önemli bir rol oynadığı açıktır. Özellikle sürekli bir bağımsız siyasal yapılanmanın varolmayışı, buna karşın yabancı hâkimiyeti ve "anayurt"tan zorunlu kopuşlar karşısında varlığını sürekli olarak koruyabilen tek Ermeni kurumu olmuş ve halkını birleştiren ruhanî bir merkez görevini görmüştür. Diğer yanda Nuh efsanesinin İncil'deki yorumundan yola çıkarak Nuh'un gemisinin kadim Ermenistan'da Ararat (Ağrı) Dağı'na indiğini ve gemiden kalan bir parçanın Eçmiadzin Kilisesi'nde halen saklandığı inancı da, Ermeni Kilisesi'nin nezdinde Ermenilerin Hıristiyan dünyası içinde "seçilmiş bir halk" olarak tanımlanması ve etnik özgüllüğünün vurgulanmasına yol açmıştır.[34] Kilise, inançtan öte kültür ve geleneğin devamlılığı açısından da önemli bir işlev yüklenmiştir. Örf ve âdetlerin hukuk metinlerine taşınmasının yanı sıra, etnik mit ve sembollerin tutunmasında da cemaate öncülük edenler kilise mensupları olmuştur.

Her ne kadar Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayılması için paganist inançlara karşı mücadele verilmiş ve sonuçta Hıristiyanlık öncesi döneme ait kült yapılarla mevcut kültür biriki-

31 Yumul, *a.g.e.*, s.97.

32 Boghos Levon Zekiyan, "Quelques observations critiques sur le Corpus elisaneum", s.15-17. http://www.padus-araxes.com sitesinde "publications: Prof. Boghos Levon Zekiyan" içinde, 5.4.2004.

33 Yumul, *a.g.e.*, s.98-99.

34 *Y.a.g.e.*, s.105.

Ağrı Dağı ya da Ararat, Kutsal Kitap'ta Nuh'un gemisinin tufandan sonra karaya oturduğu dağ olarak tanımlanmaktadır. Yıllardır özellikle Türkçe ders kitaplarında hangi ismin kullanılacağı konusunda bir cehalet ve gayretkeşlik örneği olarak gösterilen "özgün", kimi kitaplarda kullanılan Ararat kelimesine bilinçsiz tepkileri de doğurdu. Ağrı Dağı'nın (Ararat) 30 Ağustos 1856 tarihli *The Illustraded London News*'da "Mount Ararat" resimaltıyla basılmış bir gravürü.

mı büyük ölçüde yok edilmiş ise de, pagan döneme ait bazı tapınakların, kutsal günlerin ve tanrılarla tanrıçaların Hıristiyan anlayışı içinde yeniden kutsandığı anlaşılmaktadır. Eçmiadzin'deki ana Ermeni kilisesinin kurban adanan eski pagan tapınakların yer aldığı alanda inşa edildiği, ana tanrıça Anahid ve savaş ve kahramanlık tanrısı Vahakn'a adanmış kutlama günlerinin Meryem Ana ile Vaftizci Yahya'ya yeniden ithaf edildiği, Zerdüşt inancının sembollerinden ışık ve ateşin Surp Krikor Lusavoriç'e gelen kutsal çağrının görsel betimlenmesinde yer aldığı belirtilmektedir.[35]

"Yortularda Saklı Kimlik"

Ayrıca Ermeni Kilisesi'nde halk tarafından da yoğun katılım ve coşkuyla kutlanan bazı büyük yortuların Hıristiyanlık öncesi pagan döneme ait izler taşıdığı ifade edilmektedir. Ermenilerin binlerce yıldan beri kutladığı, ibadethanelerin renk renk çiçek ve güllerle donatıldığı *Vartavar* yortusu da

35 Yaşar, s.102, 103.

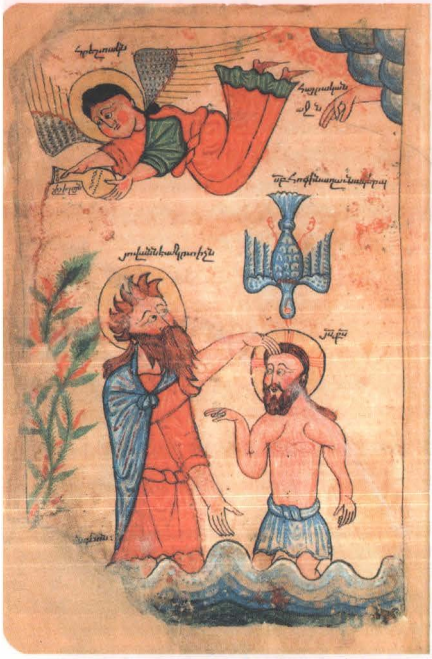

Ermeni minyatür sanatının önemli örneklerinden biri Van'da bir manastırda yazma İncil'de Yohannes adlı bir minyatür sanatçısının çizdiği Vaftizci Yahya'nın Hz. İsa'yı vaftiz sahnesi.

efsaneye göre Nuh'un ve ailesinin Tufan'dan kurtuluşunu simgelemektedir. *Vart* (gül) ve *var* (ışık) sözcüklerinden türetilerek adlandırılan bu yortu Hıristiyanlık öncesi dönemden kalma bir âdete dayanmaktadır.[36] Genellikle Mart ayına rastlayan *pari* (iyi) ve *gentan* (yaşam) sözcüklerinin bileşiminden oluşan *Pun Paregentan* yortusu büyük oruç arifesinde yapılan karnaval türü bir kutlamadır. Doğanın uyanışını ve gelecek hasat zamanını simgeleyen bu yortunun kökeni de Hıristiyanlık öncesi dönemlerde yapılan "Yeni Yıl Kutlamaları"na dayanmaktadır. İsa'nın doğumunun 40. gününü ve Kudüs'teki tapınağa götürülüşünü 14 Şubat'ta kutlayan *Diyarnıntaraç* yortusunun da Hıristiyanlık öncesinde bir tür Hıdırellez olarak kutlandığı söylenir. Meryem Ana'nın Tanrı huzuruna alınışını kutlayan *Surp Astvadzadzin* yortusu ise aynı zamanda üzümlerin olgunlaşma dönemi olan ağustos ayının ortasına rast geldiği için, okunmuş üzüm yeme günü olarak da kutlanır. Bu yortunun da pagan dönemden kalma, yılın ilk hasadını tanrıça Anahid'e sunma geleneğinin bir devamı olduğu ifade edilmektedir.

Genellikle dinin, dindar olmayan Ermeniler için de bir "atalar kültürü"[37] simgesi veya ifadesi olarak büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Hatta Hıristiyanlığın Ermeniler için sadece bir inanç ve dinsel öğreti olmadığı, ulusal kimlik algısını pekiştiren çok yönlü bir dayanak noktası işlevini gördüğü, bu bağlamda Ermenilerin aslında Hıristiyanlığı ulusallaştırdıkları da ifade edilmektedir.[38] Ermeni kimliğinin birlikte yaşanması noktasında da, geleneksel bayram ve yortuların kutlanması çok önemli bir rol oynamıştır. Başka bir deyişle, yortular Ermeni cemaatine aidiyetin temsilî günler aracılığıyla koruyucusu olmuştur. Yeni yıl kutlaması olan *Gağant* bütün ailenin bir araya geldiği zengin bir ziyafet sofrasıyla eşanlamlıdır. İsa'nın ölümü yeniş ve diriliş günü olarak kabul edilen *Surp Zadik* (Paskalya) Bayramı, İsa'nın göğe yükselişini kutlayan *Hampartsum* yortusu, Kutsal Haç'ın yeniden Kudüs'e götürülüşünün yıldönümü olan *Khaçverats* yortuları da, Hıristiyan inancının temel dinî bayramları arasında yer almaktadır.

36 *Bayramlarımız, Anma Günlerimiz, Geleneklerimiz*, Ohan Matbaası, İstanbul, 2000. 2001 yılı için takvim şeklinde yayımlanan bu kitapçık Grup 7 İletişim Hizmetleri Ltd. Şti. tarafından hazırlanmıştır.

37 3 Ekim 2002 tarihinde Boğos Levon Zekiyan ile yapılan mülâkatta ifade edilmiştir.

38 Agop J. Hacikyan (baş editör), *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age*, c. I, Wayne State University Press, Detroit, 2000, s.81.

İsa'nın doğuşunu kutlayan *Surp Dzmunt* ise diğer Hıristiyan mezheplerinden farklı olarak Vaftiz Yortusu ile birlikte 6 Ocak tarihinde kutlanır. Bunların dışında Ermeni Kilisesi'ne özgü *Vartanants* ve *Tarkmançats* yortuları, doğrudan etnik tarihe dayanmaları açısından farklı bir özellik taşır. Şubatın ikinci yarısında kutlanan *Vartanants* yortusu Perslere karşı savaşan Vartan Mami-gonyan'ın anısına adanmıştır. Perslerin Hıristiyanlığı seçen Ermenilere karşı açtığı savaşta Vartan'ın sergilediği efsanevî cesaretin ve yenilgiye rağmen Ermenilerin dinî inançlarından vazgeçmemelerinin bir simgesi olarak kutlanmaktadır. Diğeri ise Ermeni dili ve alfabesinin özgünlüğüne adanmış, din adamları Sahag Bartev ve Mesrob Maştotz öncülüğünde çok sayıda dinsel ve din dışı yapıtın Ermeniceye çevrilmesini simgeleyen *Tarkmançats* (çevirmenler) bayramıdır.[39]

Başepiskopos Oskan Yerevants'ın XIV. Louis'ye hediye ettiği Ermenice İncil'in daha sonra resmedilerek 1669'da Amsterdam'da basılmış nüshasından bir sayfa. Bu baskının gravürleri Christophal van Dijk, ahşap baskıları ise Christophal van Sichem tarafından yapılmıştır.

Günümüz Ermeni cemaatini bir araya toplayan en önemli gelenek ise *madağ* ya da "sevgi sofrası"dır. Tanrı'ya adanmış kurban anlamına gelen *madağ* ritüeli, bütçesi elveren hayırseverlerin kurban satın alıp kiliseye hibe etmesi ve her kilisenin belli bir pazar gününde, genellikle o kilisenin isim gününde, ayin sonrası pişirilen etin ekmekle birlikte dağıtılması şeklinde yerine getirilmekteydi. Eskiden zenginlerin kiliseye yaptıkları tahıl, et ve bir nevi gıda yardımının fakir halka dağıtılması şöleni şeklinde de kutlanan *madağ*lar günümüzde Ermeni okul ve kiliselerine bağış toplamak için düzenlenen toplantılara dönüşmüş bulunuyor. Başlangıçta dinsel bir ritüel olan, ancak giderek Ermeni sosyal yaşantısının bir parçası olan ve bu anlamda dayanışma ve paylaşma günü olarak da yer eden *madağ*lar, İstanbul Ermeni cemaatinde son dönemde "sevgi sofrası" ile birlikte kullanılmaktadır. Kilisede dinsel amaçla ruhban sınıfından olmayanların verdiği yemeği tanımlayan "sevgi sofrası" (*agape*) Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde çokça uygulanan bir âdet iken sonraları yasaklanmış, ancak Ermeni Kilisesi'nde günümüze kadar sürdürülen bir ritüel olarak yerini korumuştur.[40]

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Kilise, Roma, İskenderiye ve Antakya'da kurulmuş olan üç ayrı patriklik tarafından temsil edilmekteydi. Ermeni Kilisesi'nin kurucusu olan Surp Krikor Lusa-

39 S. Seropyan, a.g.e., s.39-66; "Bayramlarımız, Anma Günlerimiz,Geleneklerimiz", *a.g.e.*

40 Yumul, *a.g.e.*, s.111-112; *Agos*, 3 Mart 2000, s.12.

1719'da Kudüs'teki Kutsal Diriliş Mabedi'ne hediye edilen ve Kütahya işi 47 parça çiniden biri olan yukardaki çinide ejderi öldüren Surp Teotoros (Saint Theodoros) tasvir edilmektedir. (Kaynak: *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, 1979) Ancak bazı kaynaklarda da çinideki azizin Surp Kevork (Saint George) olduğu ileri sürülür.

voriç Antakya'ya bağlı Kayseri Metropolitliği'nden bağımsızlığını ilan ederek 304 yılında Eçmiadzin'de ayrı bir Episkoposluk merkezi kurdu. Eçmiadzin Ermeni Patrikliği zaman içinde Ermeni Kilisesi'nde Başpatriklikle eşanlamlı kullanılan Katolikosluk (*Gatoğigos*) olarak kabul gördü. Ne var ki, Ortaçağ Ermeni tarihinde mevcut Ermeni hanedanlarıyla Ermeni halkının maruz kaldığı siyasal olumsuzluklar Patriklik makamının kesintisiz olarak Eçmiadzin'de konumlanmasını engelledi. Önce 4. yüzyılın sonuna doğru Ermeni topraklarının Bizans ve İran Sasani devletleri arasında bölünmesi ve Arşakuni hanedanının da 428'de çökmesinin yarattığı kargaşa, daha sonra savaşlarla benzer siyasal çalkantıların Ermeni halkını göçe zorlaması, Patriklik makamının başka yerleşim birimlerine taşınmasına neden oldu. Eçmiadzin dışında konumlandığı yerler arasında özellikle 454-924 yılları arasında Ermeni Kilisesi'nin Rum-Ortodoks Kilisesi'nden bağımsızlığını tescil eden konsillerin toplandığı Dvin (Derbil), 1147'de Rumkale (Halfeti), Kilikya Krallığı'nın kurulmasından sonra da 1292'de krallığın başkenti Sis (Kozan) ön plana çıkmaktadır. Ancak, Kilikya Memlukların eline geçince Kilise içinde ayrılık baş gösterdi. Bu gelişmenin ardından 1441'de gatoğigosluk merkezi Eçmiadzin'e geri taşınırken, Kilikya Gatoğigosluğu da varlığını sürdürmeye devam etti. Günümüzde eski Kilikya Gatoğigosluğu Lübnan-Antilyas'ta temsil edilirken, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla siyasal önemi artan Eçmiadzin Gatoğigosluğu, Apostolik Ermeni Kilisesi hiyerarşisinin çoğunluğu ve Ermeni kamuoyu tarafından, yüce merkez olarak kabul edilmektedir. Halen Doğu Ortodoks Apostolik Ermeni Kilisesi içinde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yanı sıra Kudüs Patrikliği de mevcuttur.[41]

Osmanlı Ermenilerinin Ruhanî Merkezi: İstanbul Ermeni Patrikliği

İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kuruluş tarihi olarak 1461 yılı kabul edilmektedir. II. Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinden sonra kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği, gerek Ermeni Kilisesi gerekse Ermeni halkının tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bursa Ermenilerinin dinî önderi olan Episkopos Hovagim, kendisini daha önceden tanıyan sultanın çağrısıyla, İstanbul'a gelerek Samatya'da aslında bir Bizans mabedi olan Surp Kevork Kilisesi'nde yeni bir ruhanî önderlik maka-

41 Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.5, 15-16; Mgr. Hovhannes J. Tcholakian, *L'Eglise arménienne catholique en Turquie*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 1998, s.7.

nı olarak İstanbul Ermeni Patrikliği'ne atanır. Yazılı kaynaklar, bu göreve gelen Ermeni Episkoposların aslında önceleri marhasa (*araçnort*) gibi ruhanî önderliği belirten başka sıfatlarla anıldığını, ancak 1543'ten sonra I. Astvadzadur (Tercanlı) döneminde "Patrik" sıfatının açıkça kullanıldığını belirtmektedir. Osmanlı hükümdarı, İstanbul'da kurulan bu yeni Ermeni ruhanî önderliğin yalnız o tarihe kadar İstanbul'a yerleşmiş olan Ermenilerin patriği değil, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ermenilerin patriği olarak görev yapmasını öngörmüş ve bu anlamda 1453'te Rum Ortodoks Patrikliği'ne tanınan tüm hak ve yetkilerle donatmıştır.[42] Böylelikle Ermeniler Osmanlı millet sistemi içinde üç gayrimüslim cemaatten biri olarak yer alırken İstanbul Ermeni Patriği ruhanî önderliğin yanı sıra milletbaşı (etnark) statüsüyle Ermeni milletinin sivil önderliği görevini de üstlenmiştir.

Bizans'ın düşmesiyle Osmanlı İstanbul'u payitaht yaptığında, şehrin heterojen etnik nüfusu içinde Ermeniler de yer almaktaydı. Konstantinopolis'e ilk Ermeni göçünün 4. yüzyılda Ermeni anayurdunun Bizans ve İran arasında ikiye bölündüğü dönemde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bizans imparatorlarının 6. ve 10. yüzyıllarda Sivas ve Kayseri'nin yanı sıra Konstantinopolis'e de göçü teşvik ettiği, Ermenilerin çoğunlukla Galata'ya iskân edildikleri, 11. yüzyıla kadar sayılarının 10.000'e ulaştığı, bu dönem zarfında Ermeni soylularının da yüksek makamlarda görev yaptığı zikredilmektedir. Aralarında V. Leon'un (*l'Armenien*) da bulunduğu bazı Bizans imparatorlarının Ermeni kökenli olduğu da yazılmaktadır.[43] 1044'te yaşanan bir toplumsal ayaklanma sonucunda Ermeni cemaatinin bir kısmı sürgüne maruz kalmış, daha sonra da Rum Ortodoks mezhebine geçmeleri için baskı uygulanmıştır. Kevork Pamukciyan'ın da belirttiği gibi, Apostolik mezhebini terk eden, ancak Ermenicelerini koruyan bu gruba *Hay-Horom* (Ermeni-Rum) adı verilmiştir. Bizans yönetiminin Ermenilere uyguladığı baskı ve Apostolik mezhebine duyulan husumetin kentin Latinlerden geri alınmasından sonra sona erdiği, hatta 1296'da Bizans imparatorunun dönemin Kilikya Ermeni kralının kızkardeşiyle evlenmesi üzerine de Ermeni cemaatinin durumunun güçlendiği bilinmektedir. 1350'de Cenevizlilerin yönetimi altında bulunan Galata'da Surp Sarkis adını taşıyan bir kilisenin yapıldığı, 1391'de de (Cumhuriyet döneminde istimlak nedeniyle yıkıldığından yeni-

I. Ardaşes, Erivan'ın güneyinde Ardaşad adında bir başkent kurarken, ülkesinin sınırlarını da belirledi. Krallığın sınırları belirlemede kullandığı bir sınırtaşı.

42 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Patrikliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, 1994, s.188; Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.15-16.
43 Yarman, *a.g.e.*, s.19-21.

den inşa edilen) bugünkü Karaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin inşa edildiği çeşitli elyazmaları ve kitabelerde zikredilmektedir.[44]

Roma Kilisesi'yle İlişkiler

Öte yandan 14. yüzyıl Ermeni Kilisesi'nin Roma Katolik Kilisesi'yle ilişkilerinin şekillenmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Boğos Levon Zekiyan ilk kez bu dönemde Ermeni Kilisesi'nin referans ekseninin Bizans'tan Roma'ya kaydığını söylemektedir. Kilikya Krallığı döneminde Latin misyonerlerin faaliyetleriyle başlayan bu sürecin dinî tartışmalar kadar kültürel etkileri açısından da önemli olduğu ve etkilerinin 18. yüzyıl sonrasına kadar taşındığı zikredilmektedir. Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesi arasında birlik kurmaya çalışan misyonerlerle taraftarları olan Ermeni ruhbanların dinsel disiplin ve ayin dilinde önemli değişiklikler yaparak kiliseyi Latinleştirme girişiminin yanı sıra, Ermeniceyi de Latin morfoloji ve sentaksına uyarlamaya çalıştıkları, bunun sonucunda da Ermeni halkının Apostolik Kilise tarafından sağlanmış olan birliğinde çatlama yaşandığı anlaşılmaktadır. Zekiyan'a göre Latin Roma Kilisesi'nin etkisine bağlı olarak 4 ayrı eğilim belirmiştir: 1) Tüm Hıristiyan dünyası ile iyi ilişkiler sürdürürken tamamen özerk (*autocephal*) kalmak; 2) Bunun tam tersi olarak Roma'nın hiyerarşik üstünlüğünü tanımak ve Katolik dinsel öğretisiyle bütünleşerek Latin ayin tarzı ve dilini benimsemek; 3) Genelde birlikçi kiliselerde (*Uniate*) olduğu gibi Vatikan'a bağlı kalırken dinsel disiplin açısından önemli değişiklik yapmamak; 4) Roma ile birleşme (*communion*) kabul edilse de, Ermeni Kilisesi'nin özgünlüğünden taviz vermemek. Bu dört eğilimin birlikte var olduğu, hangilerinin ön plana çıktığının dönemin koşulları içinde mevcut Kilise dışı toplumsal-siyasal faktörlerce belirlendiği anlatılırken, tamamen Roma ile birleşme eğiliminin (*unitor*) 18. yüzyıla varmadan tasfiye olduğu belirtilmektedir. 18. ve 19. yüzyıllarda temel karşıtlığın kadim Ermeni Kilisesi'ni Ermeni "ulusal" varlığının ayrılmaz bir parçası olarak gören ve Apostolik Ermeni Kilisesi'nin Hıristiyan dünyası içinde özerkliğini savunan bağımsızlıkçılarla, Roma Kilisesi ve Latin dünyasının etki alanından kopmayan iki ayrı grup arasında cereyan ettiği görülmektedir. Bir tarafta önce 1742'de ayrı bir Ermeni Katolik hiyerarşisini öne çıkararak Lübnan'da Kilikya Ermeni Katolik Gatoğigosluğu'nun kurulmasına (1743) ve sonra da Katolik Ermenilerin Osmanlı millet sistemi içinde ayrı bir millet olarak tanınmasına yol açan birlikçi (*Uniate*) kanat, diğer tarafta da 18. yüzyılın başı itibariyle kurulan Mıkhitarist tarikati mensupları yer almaktadır. Bu tarikatin kurucusu günümüz Sivas'ında (Sebastia) 1676'da doğan Rahip Manuk Mıkhitar Erzurum'da karşılaştığı bir Cizvit âlimin etkisiyle Batı Hıristiyanlığına ilgi duymuş ve 1700'de İstanbul'da yeni bir tarikat kurmak üzere girişimde bulunmuştur. Ancak, Ermeni Patrikliği nezdinde reddedilip, Osmanlı yönetimi tarafından da takibata uğrayınca önce Mora'ya sığınmış, 1715'te de nihaî olarak Venedik'e sürgüne gitmiştir. Taraftarlarıyla birlikte Katolik Ermeniler için ayrı bir cemaat teşkil etmek amacıyla Osmanlı Devleti ve Vatikan nezdinde girişimde bulunmuşsa da, önerileri kabul görmemiştir. Zekiyan'a gö-

44 Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, 1994, s.190-191.

Erivan'a yakın antik Vağarşabat kenti yakınlarında eski Ermeni pagan kültürünün kalıntılarının olduğu yerde inşa edilen Eçmiadzin Katedrali bugün Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun merkezi sayılmaktadır. Katedralin 19. yüzyılın sonlarında çizilmiş bir gravürü.

ve, Mıkhitar, Ermenilerin Latinleştirilmesi kadar Ermeni cemaatinin tamamen ikiye bölünmesine neden olacağı endişesiyle ayrı bir Katolik Ermeni Patrikliği'nin kurulmasına da karşı çıkmış, buna karşın Ermeni kimliğini koruyarak iki farklı mezhep arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır. Gerek Antik çağın ve dönemin Batılı kaynakları kullanılarak Batı düşüncesinin aktarıldığı Ermeni aydınlanma döneminin başlamasında, gerekse de Ermeni dil ve tarih çalışmalarının canlanmasında büyük katkısı olduğu bilinen Mıkhitaristler, kısacası Ermenilerin Batı kültürüyle ilk kez çok yakın, geniş ölçekli ve kalıcı bir temas kurmasını sağlamışlardır. Hümanistik modernite düşüncesinin de takipçisi olduğu söylenen Mıkhitaristlerin günümüzde Venedik ve Viyana'da iki merkezi bulunmaktadır.[45]

"Katoliklik Davası"

Ermeniler arasında belirgin olarak 14. yüzyılda baş gösterdiği belirtilen Katolik etkisi Osmanlı döneminde de devam etmiş ve cemaat içinde bazı çatışmalara yol açmıştır. Genelde Hıristiyan dün-

45 Boghos Levon Zekiyan, "The Religious Quarrels of the 14th Century Preluding to the Subsequent Divisions and Ecclesiological Status of the Armenian Church", http://www.padus-araxes.com/zekiyan/index.html; Boghos Levon Zekiyan, "Armenians and the Vatican During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Mekhitar and the Armenian Catholic Patriarchate", *Het Christelijk Oosten*, 52 (2000), 3-4, s.251-267; Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite* (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.69-72.

yasında Protestanlığın doğuşundan sonra Papalığın Katolikliği yayma adına 1579 sonrası başlattığı yeni misyoner faaliyeti, İran ve Osmanlı Ermenilerini de etkisi altına almıştı. Ayrıca Fransa Kralı XIV. Louis döneminde Fransa'nın desteğiyle Osmanlı Rum, Süryani ve Ermenileri arasında Katoliklik propagandasının artmasıyla Osmanlı Devleti'nin mezhep değiştirmeyi yasaklayan fermanlar yayınladığı bilinmektedir. 17. yüzyılda ise İstanbul Katolik misyonerler için önemli bir faaliyet merkezi olmuştu. Bu dönemde bazı patrikler de dahil olmak üzere Ermeni ruhanîler ve sivil halk arasında Latin sempatizanlığı yayılmakta, buna karşın İstanbul Ermeni Patrikliği'nde Apostolik Kilise'yi korumak isteyenler Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun desteğine başvurmaktaydılar. Diğer yanda Fransa elçisinin Katolik sempatizanlarını himaye etme çabası Osmanlı yönetimini de rahatsız ediyordu. "Bölücülüğe" karşı mücadele eden Patrik Tokatlı I. Avedik sert tedbirler almaya yönelince Fransız elçisinin de müdahalesiyle azledildi ve sürgüne yollandı. Patrik IX. Hovhannes Golod döneminde (1715-1741) ise, bir yandan Latin sempatizanları ikna edilmeye çalışılmış, diğer yandan yeni bir ruhban okulunun açılmasıyla Patrikliğe bağlı din adamlarının yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak çalkantının, Osmanlı Devleti'nin Latin eğilimli Ermeni ruhanî ve sivilleri hem İstanbul'da hem de taşrada ağır biçimde cezalandırmasıyla sona erdiği anlaşılmaktadır.[46]

III. Selim devrinde özellikle İstanbul'da sayıları giderek artan Katolik Ermeniler ile Ermeni Patrikliği ve cemaati arasındaki sürtüşmeler ve mücadelenin devam etmesi sonucunda Katolik Ermeni cemaati ve Kilisesi'nin tanınması için dışardan yapılan siyasal baskılar, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçler arasında baş gösteren Doğu Sorunu'nun da bir parçası olmuştur. Ruhban sınıfının yanı sıra Ermeni cemaatinin nüfuzlu kesimi "amira"ları neredeyse ikiye bölen "Katoliklik davası" 1820'de Patrikhane'nin basılmasına yol açtıktan sonra Osmanlı Devleti 1828'de Katolik Ermenilerin topluca İstanbul'dan sürülmesi kararını almıştır. Ne var ki Yunan sorunu, Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı ve zorlu bir Rus savaşı ile uğraşan Osmanlılar, özellikle Fransa ve Avusturya Habsburg İmparatorluğu'ndan gelen baskılar neticesinde II. Mahmud'un fermanıyla (1830) Ermeni Katolik cemaatinin ayrı bir millet olarak kabul görmesi ve İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu'nun tesisini tescil etmiş olur. Kilikya Ermeni Katolik Gatoğigosluğu ile birleşmesi sonucunda da Gatoğigos makamı İstanbul'a taşınır. Ancak, İstanbul Eyalet Başepiskoposluğu'nun Gatoğigos-Patriklik makamı olarak tanınması 1928'e kadar sürmüş, bu tarihten sonra Patriklik makamı eski merkezi olan Lübnan'a taşınmıştır.[47]

Günümüzde Başepiskoposluk makamının Beyoğlu Surp Astvadzadzin Kilisesi'nde yer aldığı İstanbul Ermeni Katolik Kilisesi'ne bağlı cemaatin 3500 civarında olduğu ve Türkiye'de 12'si İstanbul'da, biri de Mardin'de olmak üzere toplam 13 kilisesi bulunduğu ifade edilmektedir. Ayin dili olarak Ermeniceyi kullanan Ermeni Katolik Kilisesi'nin Hıristiyan dünyası içindeki dinsel konumuna gelince, Başepiskopos Hovhannes Çolakyan durumu şöyle açıklamaktadır:

46 Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi: Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s.1-3; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın Ltd., Istanbul, 1991, s.279-283; Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.18-19, 23.

47 Beydilli, *a.g.e.*, s.1-36; Tcholakian, *a.g.e.*, s.8-18.

Ermeni Katolik Kilisesi bazılarının sandığı gibi, tarih sürecinde kardeş Kilisesinden ayrılarak Katolik Kilisesi'ne bağlanan bir "Ünyat" (birlikçi) Kilise değildir. Ermeni Katolik Kilisesi 16.-17. yüzyıldan itibaren Doğuda Bizans çevresinde oluşan ve "Ünyat" tabir edilen Kilise toplulukları arasında yer almaz. O, Aziz Krikor Lusavoriç tarafından örgütlenen, Aziz Nerses, Sahak, Mesrop ve sadık haleflerinin idame ettirdiği Ermeni Kilisesi inancının ve Evrensel Kilise ile birlik ruhunun tartışılmaz mirasçısıdır.[48]

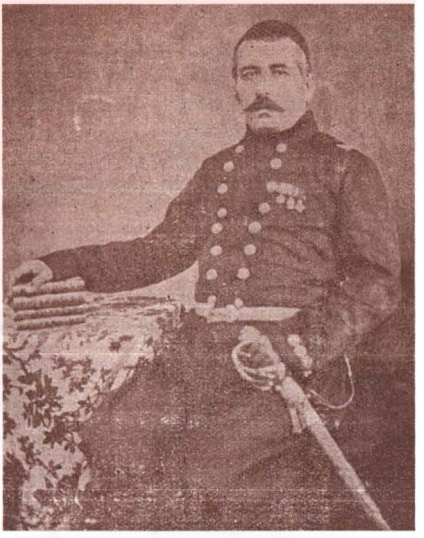

Vartan Paşa olarak bilinen Hovsep Vartanyan'ın (1813-1879) Ermeni harflerle Türkçe yazdığı *Akabi Hikyayesi*, kimi kaynaklarda Batı tarzında yazılmış ilk roman olarak kabul edilir. Encümen-i Daniş üyesi de olan Vartan Paşa, bu romanda mezhepleri farklı iki Ermeninin umarsız aşklarını anlatır.

Kilise ve ruhbanları hiyerarşik olarak doğrudan Vatikan'a bağlı olmakla birlikte, din ile milliyetin iç içe geçtiği bir kimliğin Katolik Ermenilerce de sahiplenildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Ermeni milleti içinde neredeyse iki yüzyıldır cereyan eden bu çatışma cemaatin ikiye bölünmesiyle sonuçlanmış, özellikle son dönemlerde aileleri birbirine düşüren bu bölünme, ilginç bir biçimde Ermeni harfleriyle yazılan ve ilk Türk romanı olarak sunulan Vartan (Hovsep Vartanyan) Paşa'nın *Akabi Hikyayesi* adlı eserine de konu olmuştur. Katolik ve Apostolik mezheplerine mensup Ermeni iki âşığın birbirlerine kavuşamamalarını konu alan romanın arka planında siyasal ve toplumsal çekişmeler anlatılırken Katolik Ermenilerin kendilerini "Batılı" addederek Apostolik aileleri küçümsemelerine de yer verilmektedir.[49]

Protestan Etkisi

19. yüzyılda, Osmanlı topraklarında Protestanlığın yayılmasına ve Osmanlı Ermeni cemaatinin bir kez daha bölünmesine şahit olunmuştur. Amerikalı misyonerlerin başlattığı propaganda Ermeniler arasında da sürdürülmüş ve Katoliklik davasında olduğu gibi hem Patrikliğin, hem de Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmiştir. Protestanlık Ermeniler arasında daha çok eğitim-öğretim ve yayın yoluyla etkili olmuş, Kitab-ı Mukaddes halkın konuştuğu modern Ermeniceye çevrilmiştir. Amerikan misyonerlerin sistematik bir biçimde İstanbul ve Anadolu'da açtıkları okullarda çok sayıda Ermeni eğitim almıştır. Aralarında okul açılan İzmir, İzmit, Merzifon, Antep, Harput, Sivas, Tarsus ve Kayseri'nin de bulunduğu çeşitli Anadolu şehirlerinde Ermeniler arasında Protestanlık yayılmaya başlayınca, Protestanlığı seçen Ermeniler İstanbul Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından

48 Tcholakian, *a.g.e.*, s.8; 18.9.2002 tarihinde Başepiskopos Hovhannes Çolakyan ile yapılan görüşme.

49 Vartan Paşa, (yay. haz. Andreas Tietze) *Akabi Hikyayesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1991.

Önce 1830'da Amerikalı misyonerler tarafından şapel olarak inşa edilen Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nin kilise olarak tekrar inşasına 1911'de başlandı. 1921'de ibadete açılan kilise bugün sayıları ikiyüze kadar düşen Protestan Ermeniye hizmet etmektedir. Eklektik bir mimari tarza sahip kilisenin ön kısmı gotik mimariden izler taşımaktadır.

dışlanmıştır. Protestanlığı seçen Ermenilerin Ermeni Apostolik Kilisesi'ne karşı yönelttiği bir eleştiri de, kilisede kullanılan klasik Ermenicenin halk tarafından anlaşılamadığı, Patrikliğin ise 19. yüzyılda yazı dili olarak yaygınlaşmaya başlayan modern Ermeniceyi kilise dili olarak benimseme yanlısı olmadığıdır. İngiltere'nin Bâbıâli'ye uyguladığı baskılar neticesinde önce 1845'te Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasına izin verilmiş, 1850 yılında da Osmanlı Protestan cemaati Abdülmecid'in fermanıyla yasal koruma altına alınmış ve ilk ruhanî başkanları Stepan Ağa Seropyan olmuştur. Bu tarihten sonra Anadolu'da açılan Protestan kiliselerinin sayısının 1900'de 112'ye çıktığı ve çoğunluğunun Ermeni olduğu tahmin edilen 45.000 kadar kayıtlı Protestan olduğu yazılmaktadır. İstanbul Aynalıçeşme'de 1846'da açılan ilk Evangelist (Protestan) Ermeni Kilisesi Aposiğom Ütücüyan'ın önderliğindeki 40 kadar Protestan Ermeni tarafından kurulmuştur. İstanbul'da günümüzde 3 Ermeni Protestan kilisesi halen ibadete açık olup (Aynalıçeşme, Gedikpaşa ve Fincancılar) Hasköy ve Üsküdar'daki ibadethaneler tarihe karışmıştır. İncil'e göre yaşamayı ve İncil'in "tebliğ" edilmesini esas alan Protestan anlayışını benimseyen Protestan Ermenilerin kilisede ayin dili olarak Türkçeyi kullandığı, dinsel inanç gereği milliyet ayrımı yapılmadığı için kilisede Ermeniliğin vurgulanmadığı ifade edilmektedir. Günümüzde Türkiye'deki Protestan Ermenilerin sayısı bilinmemekte, ancak örneğin Gedikpaşa Kilisesi'ndeki pazar ayinine 200 kadar kişinin katıldığı belirtilmektedir. Aynalıçeşme'deki Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Protestan Kilisesi'nin pazar ayinlerine ise son dönemde ancak 20-25 kişinin katıldığı, yortular sırasında katılanların sayısının 100'e kadar çıkabildiği ve bu nedenle halen bu kiliseye bağlı tahminen 25 ailelik bir Protestan Ermeni cemaat olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu iki kilisede de son dönem Türkiye'ye çalışmak için gelen Afrika kökenliler ve Moldovyalı Gagavuzlar gibi Türkçe öğrenmiş olan yabancı uyruklu kişilerin pazar ayinlerine katıldığı gözlemlenmektedir.[50]

50 Tuğlacı, *a.g.e.*, s.315-322; M. Numan Malkoç, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, Kaya Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, 1999, s.20-30. Anadolu'da açılan misyoner Amerikan okulları için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul, 1991. Günümüzde İstanbul'da yaşayan Protestan Ermeniler için verilen bilgiler Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi başrahibi Krikor Ağabaloğlu ile 21.4.2003 tarihinde ve Aynalıçeşme Kilisesi Vakfı Başkanı Ohannes Torkomoğlu ile 24 Nisan 2005'te yapılan görüşmelere dayanmaktadır.

Ermeni Dili ve Edebiyatının Serüveni

Ermeni kimliği ve toplumsal kültüründe, kendine ait bir kiliseye sahip olmanın getirdiği birleştiricilik kadar, anadil Ermenicenin korunması için verilen mücadele de belirleyici olmuştur. Sürekli ve merkezî bir siyasal oluşumun eksikliği ve özellikle Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti ve genç bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar modern çağda kendine ait bir ulusal devletin olmayışı göz önüne alındığında, yazılı edebiyatta gösterilen gelişme, hatta Benedict Anderson'un tabiriyle "matbaa kapitalizmine"[51] ayak uydurma çabası, etnik-kültürel kimliğin dil üzerinden korunmasına ilişkin önemli bir tarihsel olgu ve varolma mücadelesi olarak algılanmalıdır. Ermeni historisizmi, ihtilaflı dönemlere rağmen, Kilise'nin varlığını, sürekliliğini ve kurumsal dayanaklarını vurguladığı gibi, Ermenicenin bir kültür dili olarak kayda değer bir gelişme göstermiş olmasını da, "ulus" olarak modern çağ öncesinden beri var olmasının kanıtı saymaktadır.[52] İlkçi (*primordialist*) yaklaşımın bir örneği olarak görebileceğimiz bu duruş, Ermeni halkının çağlar öncesinden beri ortak dil, kültür, din ve tarih paydasında birleşmiş ve anayurt algısını yitirmemiş olduğu iddiasından yola çıkarak dünyanın en eski "ulus"larından biri olduğunu ileri sürmektedir. Burada vurgulanan, belirgin bir etnik grubun tarihsel kökenleri üzerinden gösterdiği sürekliliktir. İlkçil yaklaşım, değişmeyen bir öz ve kimlik varsayıp toplumsal değişim dinamiklerini önemsemeye rağbet etmediğinden, günümüzde çokça eleştirilmektedir. Bununla birlikte objektif etnik göstergelerin bir aidiyet öğesi olarak topluluk tarafından nasıl algılandığı, hangi durumlarda kolektif bir kimliğin korunmasına ve pekişmesine yol açtığının incelenmesi, etnik kimlik inşa sürecinin anlaşılması bakımından meşru ve gerekli bir çaba olarak kabul görmektedir.[53] Bu bağlamda Ermeni halkı özelinde Ermenicenin korunması ve Ermeni kültürünün genel anlamda edebiyat, zanaat, sanat ve bilim alanında kendini yeniden üretme serüveninin Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti topraklarındaki hikâyesi önemli ipuçları taşımaktadır. Bu hikâyede Osmanlı ve Türkiye dışı gelişmelerle Ermeni diasporasının etki ve katkılarının yanı sıra, tâbi olunan devlet ve birlikte yaşanan geniş toplumla sürdürülen interaktif ilişkilerin etkisi de yer almaktadır.

"Tanrısallaştırılmış" Ermenice

Anadil Ermenicenin tarihsel önemi İran ve Bizans gibi iki güçlü komşu arasında varlık mücadelesi veren Ermenilerin bu amaçla özgün bir alfabe oluşturmalarına dayanır. Destanlar, kahramanlık hikâyeleri, ağıtlar, şarkılar, lirik şiirler ve mitolojik anlatılar olarak beliren sözlü edebiyattan sonra yazılı edebiyatın doğuşu ve hızla gelişmesi, Ermeni alfabesinin icadı ile başlamıştır. Alfabenin icadından önce Grek ve Süryani (Aramî) alfabesi kullanılarak yazılmış olan Ermenice eserlerin varlığı, yazılı kanıtların yokluğu nedeniyle önemli bir tartışma konusudur.[54] Bu nedenle de aydın bir din ada-

51 Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, Londra, 1990.
52 Hacikyan, *a.g.e.*, s.17-18.
53 John Hutchinson, *a.g.e.*, s.1-38.
54 Hacikyan, *a.g.e.*, s.90-91.

405'te Mesrob Maştots'un bulduğu alfabe, Ermeni kültürünün gelişmesinde çok önemli bir aşamaydı. Mesrob Maştots'un Sahak Partev'in katkılarıyla bulduğu alfabeyi gösteren bir levha.

mı olan Mesrob Maştotz tarafından 405 yılında yaratılan alfabe, bir anlamda Ermeni halkının yeniden doğuşunun simgesi olarak da kabul edilmektedir. Mesrob Maştotz ve kendisine büyük destek veren dönemin dinî lideri (Gatoğigos) Sahag Bartev, öncelikle Kitab-ı Mukaddes'i Ermeniceye çevirerek büyük bir kültür hizmetinde bulundular. Bu sayede Ermeni Kilisesi de Ortodoks, Latin ve Süryani kiliselerinden bağımsız kalabildi. Yetiştirdikleri öğrenciler ise daha sonra kutsal metinlerin yanı sıra Grek felsefesinin ünlü yapıtlarını da Ermeniceye çevirerek büyük bir gelişimin öncüsü oldular. "Altın Çağ" olarak adlandırılan bu dönemin öncü çevirmenlerinin anısına günümüzde de halen her yıl Türkiye'de, Ermenistan'da ve diaspora Ermenileri arasında kutlanan *Tarkmançats* (Çevirmenler) Bayramı, kültürün yaşamın sürekliliğindeki geleneksel rolünü göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Aramî alfabesinden türetilen Pehlevî alfabesine dayanmakla birlikte ünlü harflere yer vermesi ve soldan sağa yazılması nedeniyle de kısmen Grek etkisinde kalarak geliştirildiği söylenen Ermeni alfabesi, daha sonra eklenen iki harfle birlikte günümüzde de aynen kullanılmaktadır.[55] Ermeni alfabesinin icadı iki açıdan çok önemli sayılmaktadır. Öncelikle 5. yüzyıldan günümüze uzanan tarihsel süreçte din, kültür, gelenek ve edebiyat alanında Ermeni kimliğine süreklilik sağlayan özgül bir sembol olmuştur. Ayrıca Ermeni kültür tarihinin ilk "altın çağı"nı başlatan gelişme olarak da kutsanmıştır. 5. yüzyılın aynı zamanda Sasani ve Bizans devletlerine karşı bir varlık savaşı verildiği, bir yandan siyasal bağımsızlık yitirilirken, diğer yandan Kadıköy Konsili'nin Hıristiyan dünyasında yarattığı teolojik bölünmelerin yaşandığı, dolayısıyla Ermeni tarihinin en zorlayıcı dönemlerinden biri olduğu düşünüldüğünde, alfabenin icadının Ermeni kültürüne kazandırdığı ivmenin ne kadar güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Önce Süryaniceden çevirisi yapılan ve sonra Yunanca metinlerden yararlanılarak son halini alan ilk Ermenice yazılmış Kitab-ı Mukaddes'te kullanılan klasik Ermenice (*Krapar*) Ermeni Kilisesi'nde halen ayin dili olarak kullanılmaktadır. 5. yüzyılın yazı diline hâkim olan

55 "Ermeni alfabesi", *AnaBritannica*, c.8, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.272.

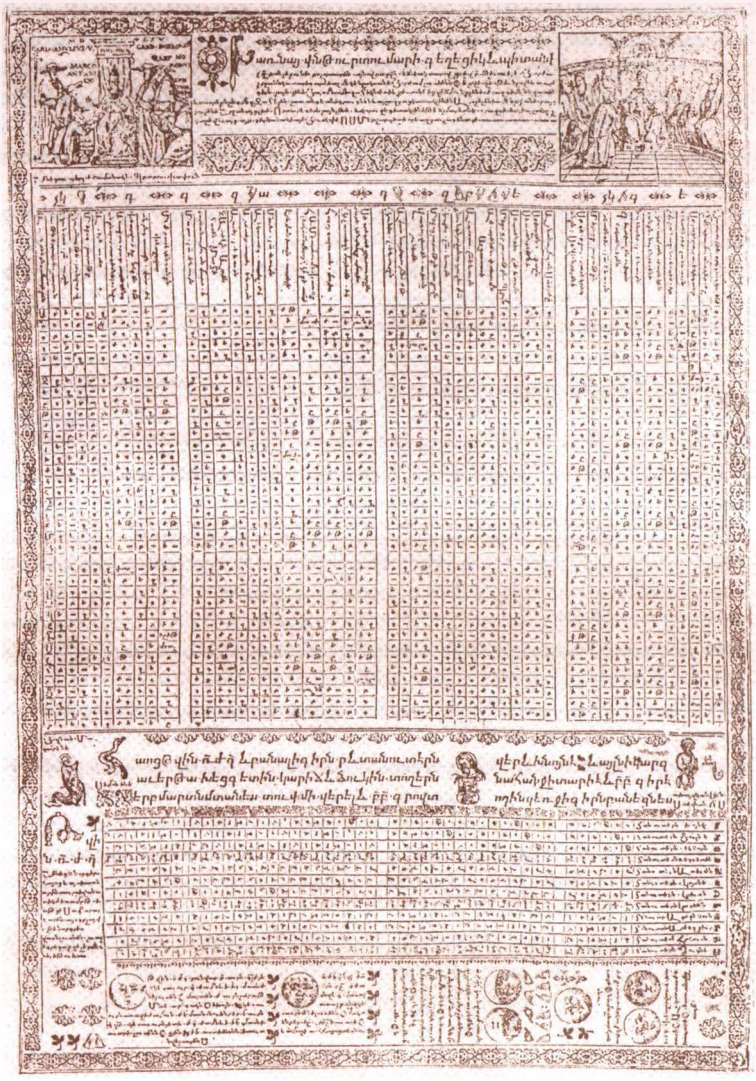

İlk Ermeni takvimi.

Krapar'ın Van Gölü çevresinde konuşulan bir lehçeye dayandığı ileri sürülmektedir. Kilisenin öncülüğünde yapılan kutsal metin çevirilerinin yanı sıra, Grek dünyasının önde gelen felsefe, ilahiyat ve dilbilgisi alanındaki yapıtları da bu dönemde Ermeniceye kazandırılmıştır. Çeviriler dışında kaleme alınan özgün yapıtların daha çok dinsel metinler olduğu, pagan dönemin sözlü edebiyatından farklı olarak yazılan şiir ve kahramanlık hikâyelerinde Hıristiyan temaların öne çıktığı, bunların yanı sıra Ermeni halkının tarihini ele alan bazı kitapların da yazıldığı belirtilmektedir.[56]

Toplumsal gelişmeleri ayna gibi yansıtma özelliğiyle edebiyat, Ermeni toplumu özelinde de tarihî dönemlerin özelliklerinden etkilenerek gelişti ya da geriledi. Elverişsiz siyasal ve toplumsal koşulların etkisiyle kısa sürmekle birlikte, yoğun bir kültürel miras bıraktığı anlaşılan bu "Altın Çağ"ı takip eden ve 10. yüzyıla kadar süren dönem ise, daha çok Kadıköy Konsili sonrası doktriner tartışmaların ve polemiklerin yansıtıldığı dinsel yapıtların öne çıktığı bir dönem olmuştur. Günümüze ulaşan en eski Ermenice yazma belgeler de 9. ve 10. yüzyıllardan kalmadır.

Önce Doğu Ermeni topraklarında bağımsızlığını ilan eden (885) ve Ani'yi başkent yapan Pakraduni hanedanı, daha sonra da Güneydoğu Anadolu'da Kilikya Krallığı'nın hüküm sürdüğü (1080-1375) dönemler Ermeni kültür tarihinin ikinci parlak dönemi olarak anılmaktadır. 951-1001 arasında yaşamış olan Aziz Krikor Naregatzi, yazdığı mistik şiirleri ve ilahileriyle ilk büyük Ermeni şairi sayılmaktadır. *Nareg* adlı edebî dua kitabı da yalnızca 11. yüzyılın değil, Ermeni edebiyatında tüm zamanların en seçkin eserleri arasında yer almaktadır. Pakradunilerin yıkılışını ve Ani kentinin Selçuklular tarafından alınmasını anlatan Aristakes Lastiverdtzi'nin *Ermenistan Tarihi* adlı yapıtı, aynı zamanda ilk düzyazı ağıtı örneği de sayılabilir. 12. yüzyıldan önce aralarında yüksek rütbeli ruhbanların da yer aldığı yazarlar tarafından kaleme alınmış *Artzruni Hanedanı Tarihi*, *Ermenistan Tarihi* ve *Dünya Tarihi* gibi tarih kitapları da yazılmıştır.[57]

Özellikle 12. yüzyıl kimi Ermeni edebiyat tarihçilerince "Gümüş Çağı" diye de adlandırılmaktadır. Ortaçağ yaşamının belirgin bir özelliği olarak kültür alanında kilisenin ağırlığı bu dönemde de devam etmiştir. Tarihyazıcılığını da üstlenen ruhbanların bu dönemde kaleme aldıkları Ermeni tarihi yorumlarında, daha önceki dönemlerde yaşanan siyasal yenilgileri ahlâk çöküşüne ve özellikle Hıristiyan ahlâkından uzaklaşmaya bağlı olarak açıkladıkları belirtilmektedir. Ancak, bu dönemde aynı zamanda manastırlar Ermeni tarihinde kültürel kurumlar olarak güçlenmeye ve rahiplerin (*vartabet*) din dışı konularda bile yazılı üretime ivme kazandırmaya başladığı görülmektedir. Platon ve Euklides'in eserlerinin yanı sıra tıp, astroloji ve simya konularında Grek ve Arap klasiklerinin çevirileri de manastırlarda gerçekleştirilmiştir.

"Gümüş Çağ"ın en önde gelen edebî kişiliklerinden Kilikyalı Nerses Şnorhali (1100-1173) aynı zamanda patrikliğe kadar yükselmiş üst düzey bir din adamıydı. Sayısız ilâhi (*şaragan*) de bestelemiş olan IV. Nerses, uzun dinsel şiirlerin ve duaların yanı sıra didaktik şiir ve konuşmalar

56 Agop J. Hacikyan, (baş editör), *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to the Eighteenth Century*, c.2, Wayne State University Press, Detroit, s.93-105.

57 "Ermeni edebiyatı", *AnaBritannica*, c.8, s.273.

da kaleme almıştı. Dinsel şiirlerinin metinleriyle ezgilerini Ermeni halk müziğine yakınlaştırarak yalınlaştırdığı söylenir. Aynı zamanda Orta Ermenice ile yazdığı bilmeceleri vardır. Uzun şiirlerinin bazıları 20. yüzyılda da defalarca basılmıştır.[58]

Edebiyatta İlk Laikleşme Belirtileri

Laikleşme eğiliminin göstergesi olarak şiirde doğa, güzellik ve aşk temalarının, gurbete giden veya anayurdundan uzaklaşanların (*garib*) duygularının yer aldığı, ayrıca bir yenilik olarak Urfa, Kudüs ve İstanbul gibi kentlerin Müslüman hâkimiyetine geçişini anlatan ağıtlar yazıldığı; düzyazı örnekleri olarak da biyografi, masal ve deyişlerle kahraman ve şehit hikâyelerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Daha önceki yüzyıllarda yazılmaya başlayan, ancak en seçkin örneklerine 12. yüzyılda rastlanan lirik şiir biçimindeki ilahilerin (*şaragan*) ise Ortaçağ Ermeni şiirinin temelini oluşturduğu ve müzikalitesinin din dışı eserlere de örnek teşkil ettiği söylenmektedir. "Gümüş Çağı"nın en temel mirası olarak da halkın konuştuğu Ermeniceye klasik Ermeniceden daha yakın olan yeni bir edebî dilin (Orta Dönem Ermenicesi) ortaya çıkışı vurgulanmaktadır.[59] 12. ve 13. yüzyıllarda Kilikya'da kullanılan edebî dilin ise klasik dönem Ermenicesinin (*Krapar*) Orta Ermenice dönemine ait en tanınmış biçimi olduğu ileri sürülmektedir.

Hacikyan, eski Ermenice (*Krapar*) Kilise dili olarak korunurken halk arasında konuşulan lehçeleri yansıtan edebî bir dilin gelişmeye başlamasını aynı zamanda edebiyat alanında laikleşmenin ilk göstergesi olarak yorumlamaktadır.[60] Din dışı edebiyatın örnekleri arasında ayrı bir yer tutan halk şiirinin başlangıcı da 13. yüzyıla dayandırılmaktadır. Diğer yanda 12. yüzyıldan sonra Ermeni edebiyatının Doğu ve Batı edebiyatları olarak ikiye ayrıldığı ve her iki edebiyatta da klasik dilden başka farklı lehçelere dayanan konuşma dilinde de yapıtlar verildiği bilinmektedir.[61]

Kilikya Krallığı döneminde Ermeni sarayı Haçlı Seferlerinin başlamasıyla Bizans'ın dinsel ve siyasal baskısı ve çeşitli Müslüman devletlerin (Selçuk, Arap, Memluk) siyasal tehdidine karşı Latin dünyasının desteğini sağlamaya çalışmıştır. Kral Oşin'in (1307-20) Ermeni Kilisesi'nin Roma doktrinini ve ayin dili olarak Latinceyi benimsemesini isteyerek Kilise ile çatışmaya girmesi, bu dönemde Fransisken rahiplerin Kilikya Ermenileri arasında manastır ve okullar açarak yoğun bir Katolikleştirme eylemine girişmeleri sonucu mezhep değiştirmelerin ciddi bir sorun yaratması, Kilikya döneminde Latinleşme eğiliminin en uç noktası olarak anlatılmaktadır. Kıbrıs'tan gelen, Latin taraftarı ve Fransız asıllı Lusignan hanedanına mensup son Kilikya Kralı VI. Levon da tahta Latin rahiplerin desteğiyle geçmiştir. Kilikya dönemi, sarayın Latin taraftarlığının soylular-kilise-halk arasında ciddi bir ikilik yaratmasıyla birlikte, yeni coğrafi konumun Batı dünyasına yakınlığının getirdiği göreli ilişki kolaylığı nedeniyle de mevcut Batı kültüründen etkilenmenin başladığı bir dönem olarak belirginleşir.[62]

58 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to the Eighteenth Century*, s.391-396.
59 *Y.a.g.e.*, s.198-206.
60 *Y.a.g.e.*, s.201.
61 "Ermeni edebiyatı", s.273-274.
62 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to the Eighteenth Century*, s.196-198.

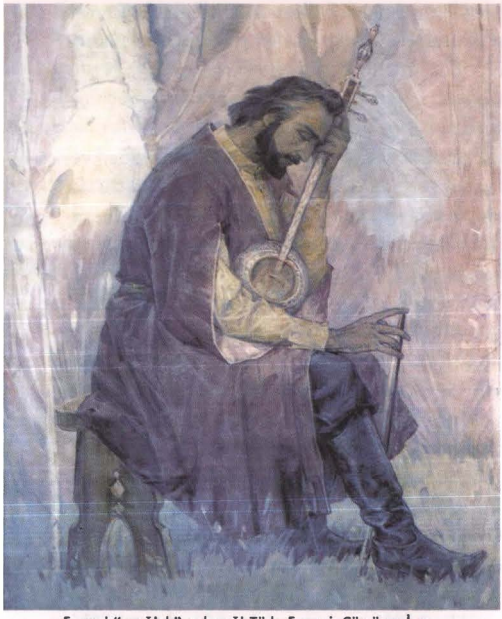

Ermeni "aşuğluk" geleneği Türk, Ermeni, Gürcü ve İran geleneğini sürdüren bir tarz olarak bilinir. Bu geleneği sürdüren Sayat Nova, aynı zamanda yetenekli bir kemençe virtüozuydu. Modern Ermeni resminin tanınmış isimlerinden Suren Safaryan'ın (1923-1988) 1963'te fırçasından Sayat Nova. Tuval üzerine yağlıboya, 230 x 188 cm. Ermenistan Ulusal Galerisi.

15. ve 16. yüzyıllar ise sanat ve kültür açısından "karanlık" bir dönem olarak anlatılmaktadır. Önceleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri arasında paylaştırılan Ermeni platosu, daha sonra 17. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin çekişme alanı olmuştu. Ermeni Kilisesi'nin koruyuculuğu devam etmekle birlikte ünlü manastırların birçoğu gücünü yitirmiştir. Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na bağlı manastırların toparlanabilmesi ise ancak 17. yüzyılın ortalarından sonra mümkün olmuştur.[63]

18. yüzyıl öncesi kültür, edebiyat ve sanatta göreli olarak kısır bir dönem olarak tanımlanan bu yüzyılların özellikle edebiyatta kayda değer gelişmesi nitelikli din dışı popüler şiirin zenginleşmesi olmuştur. Dünyevî aşk konusunu işleyen Nahapet Kuçak ile Nağaş Hovnatan 16. ve 17. yüzyıllarda bu türün en yetkin örneklerini vermiştir. 10. yüzyıldan ve Orta Ermenice döneminden kalma genelde *hayren* olarak adlandırılan eski lirik şiir formunun yanı sıra, halk dilinin giderek daha çok kullanıldığı bu alanda iki yeni tarz göze çarpmaktadır: *aşuğ* şiiri ve folk şarkıları. Ermeni halk ozanlarının yazıp bestelediklerı bu halk şiirlerinde İran, Arap ve Türk şiiri etkisi çok açıktır. "Âşık edebiyatı" da diyebileceğimiz tarzın en seçkin örnekleri 18. yüzyılda Sayat Nova adıyla tanınan Arutin Sayatyan'a aittir. Edebiyatta laikleşmeye koşut olarak yazıda da Orta Ermenicenin kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Klasik Ermeniceye sadık kalınarak yazılan belli başlı yapıtların dışında masal ve popüler şiirde ağırlıklı olarak halk dili kullanılmıştır.[64]

Kültürel kısırlıktan sıyrılışın ilk işaretlerine rastlanan 17. yüzyılda Tebrizli Arakel, Zakarya Sargavak ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın tarih kitapları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-95) tarafından Ermenice yazılan *İstanbul Tarihi*,

63 *Y.a.g.e.*, s.634-643. Hacikyan'ın derlediği bu antolojide yalnızca günümüz Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında bulunan eski manastırlar ele alınmıştır. Anadolu'daki eski manastırların (örneğin, Muş-Arakelots, Van-Garmiravar, Urfa-Surp Sarkis, Kayseri-Surp Garabed, Harput-Hule) rolünün değerlendirilmesi için çalışmamızın kapsamı dışında kalan Ermenice kaynaklara başvurmak gerekmektedir. Anadolu'daki eski manastırları zikreden bir liste için bkz. Yarman, *a.g.e.*, s.733-734.

64 Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to the Eighteenth Century*, c.2, s.645-651.

İstanbul'un Yangın Tarihi, Osmanlı Padişahlarının 400 Yıllık Muhtasar Tarihi, 1648-1690 yılları arasında İstanbul'da geçen olayları anlatan *Vekayiname* ve bir çeşit anı kitabı olarak kaleme alınan *Ruzname* (*Orakrutyun*) 17. yüzyıl Ermeni tarihyazıcılığının en önemli yapıtları arasında yer almaktadır. Pamukciyan'a göre tarihçi, şair, yazar, mütercim ve matbaacı olan İstanbul Langa (Yenikapı) doğumlu Eremya Çelebi'nin dedesi Erzincan Kemah bölgesinden Celalî isyanları sırasında batıya göç etmek zorunda kalmıştı. Eremya Çelebi Ermeniceden başka Türkçe, Yunanca, Farsça, Arapça ve İbranice de öğrenmiş, tarih kitapları ve aziz biyografileri dışında Türkçe şiirler de yazmıştır.[65]

Matbaa: Moderniteye İlk Adım

Kilikya Krallığı'nın çöküşü, Moğol akınları ve Anadolu'da büyük devletler arasında süregiden savaşlar, mevcut Ermeni nüfusunun önemli ölçüde kırılmasına neden olmuştu. Diğer yanda güvenlik arayışının yanı sıra ticaret amacıyla da batıda ve Yeni Culfa (İsfahan) ile Madras gibi doğu kentlerinde oluşan Ermeni kolonilerinin ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerden pay aldığı ve dolayısıyla genelde diaspora Ermenilerinin anayurtta kalanlardan daha önce modernitenin nimetlerinden yararlandığı açıktır. Nitekim dünyada ilk Ermenice matbaa da Venedik'te kurulmuş, ilk Ermenice gazete ise 1794-1796 yıllarında Madras'ta yayınlanmıştır.

İlk Ermenice matbaanın ortaya çıkışı 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemin Ermeni kültür tarihi açısından en önde gelen gelişmelerinden biri olmuştur. Nitekim Zekiyan ilk Ermenice kitapların basıldığı 1520-1620 arasını "Ermeni modernitesi"nin ilk oluşum dönemi olarak açıklamaktadır.[66] Dünyada ilk Ermenice matbaanın 1511/12'de Venedik'te Hagop Meğabard tarafından kurulması matbaanın faal bir biçimde süreklilik göstermesinin başlangıcı olmaktan çok sembolik bir ilk adım olarak yorumlanmaktadır. Hakkında çok az şey bilinen Meğabard, üç-dört yıl içinde toplam 6 kadar kitap bastıktan sonra matbaası parasal zorluk nedeniyle kapanmıştır. Venedik'te bundan sonra ikinci kitap basımı ancak 50 yıl sonra (1564-65) Tokatlı (Eudokia) Abgar Tıbir (kilise yazmanı) tarafından gerçekleştirilmiştir. Abgar Tıbir'in İtalya'dan getirdiği basım aletleriyle 1567'de İstanbul'da kurduğu ve bastığı kitaplarını Osmanlı Ermenileri arasında yaygınlaştırmaya çalışan matbaası ise tarihe "tümüyle bir

Ermeniler ilk matbaayı Venedik'te kurdu. Hagob Meğabard tarafından kurulan bu matbaa az sayıda eser basmasına rağmen öncülük ettiği için bir ilk sayılır. Hagob Meğabard Matbaası'nın basılan kitaplarda kullandığı logosu.

65 "Ermeni edebiyatı", s.273; Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi Kömürciyan", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar III: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.1-8.

66 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, s.33, 41-47.

Ermeninin mülkiyeti ve idaresi altında kurulan ilk matbaa" olarak geçmiş ve 17. yüzyılın ortasına kadar İstanbul'da 2-3 yıllık aralarla toplam 35 kitap basılmıştır. Gerek Abgar'ın gerekse de ondan sonra gelenlerin kurduğu matbaaların ilk adımlardan itibaren manastır kurumunun dışında bireysel girişim temeline oturduğu ve yayınların büyük ölçüde tüccarlara hitap ettiği belirtilmektedir. Basılan kitaplar henüz meslekî konuları içermiyordu; ancak takvimler, alfabeler, astrolojik çizelgeler, tılsım kitapları ve çeviri romanslar günlük bilgi ve hoşça vakit geçirme ihtiyacını karşılarken, ayin kitaplarıyla dinî (ve din dışı) kasideler de aynı zamanda dindar olan tüccarlara cazip gelmekteydi.[67] Eçmiadzin'de ise ilk sürekli matbaa ancak 1771 yılında kurulabilmiştir. Eçmiadzin'den önce Ermenice matbaa kurulan yerler arasında Venedik ve İstanbul'dan sonra Roma (1584), Lvov (1616), Yeni Culfa (1638), Amsterdam (1660), Livorno (1670) ve Marsilya (1673) zikredilmektedir.[68]

Ermenilerin Ortadoğu genelinde ve Osmanlı özelinde Yahudilerden sonra matbaa kuran ilk millet olduğunu ayrıca belirtelim. 1492'de İspanya'dan Osmanlı topraklarına göçeden Nahmiyas kardeşlerin beraberlerinde getirdikleri matbaayı çalışır vaziyete getirip 1493/1494'te İstanbul'da kurdukları, diğer Osmanlı kentlerinde de kısa süre sonra Yahudiler tarafından başka matbaalar (örneğin 1510, Selanik; 1554, Edirne; 1646, İzmir) kurulduğu anlatılmaktadır. İstanbul'da ilk Rum matbaası ise 1627'de, Padova'da eğitim görmüş ve "aydınlanmacı" olarak bilinen Patrik Kirillos Lukaris (1621-1638) tarafından, Ortodoks Rum Patrikhanesi'nde kurdurulmuştur.[69]

Abgar Tıbir'in rahip Horvirablı Arakel ile tahminen Kumkapı-Yenikapı civarında kurduğu bu matbaanın bastığı ilk 5 kitap 1 dilbilgisi-alfabe, 1 takvim ve 3 ayrı ayin kitabıydı. İstanbul'daki ikinci önemli matbaa girişiminin 1677-78 arasında tarihçi, yazar ve şair Eremya Çelebi Kömürciyan'a ait olduğu, 1694'te de (Merzifonlu) Krikor Marzıvanetzi tarafından 40 yıl süreyle faaliyet gösteren başka bir matbaanın kurulduğu ileri sürülmektedir. Bunun dışında uzun süre çalışan, dededen (Astvadzadur) oğula ve toruna geçen, aile adını değiştirince de Arabyan Matbaası olarak bilinen matbaanın kuruluş tarihi de 1700'dür. Aynı yıllarda basım hayatına başlayan Sarkis Tıbir'in matbaası da ün yapmış ve oğulları tarafından devam ettirilmiştir. Bunların dışında Osmanlı Ermenilerinin "aydınlanma çağı" olarak yorumlanan 19. yüzyıla girmeden önce kurulmuş birkaç matbaa daha olmuştur ve aralarında 1790'da ilk özel Ermeni okulu kurma izni alanlardan Şınorhk Mıgırdiç Miricanyan'ın kurduğu matbaa da yer almaktadır.[70]

67 *Y.a.g.e.*, s.41-47; Boghos Levon Zekiyan, "The Armenian Way to Enlightenment", Richard G. Hovanissian ve David N. Myers (der.), *Enlightenment and Diaspora: The Armenian and Jewish Cases* içinde, Scholars Press, Atlanta, 1999, s.51-53.

68 Hacikyan, *a.g.e.*, c.2, s.646 ve dipnot 40.

69 Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1999, s.24; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s.100-101; "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, s.363.

70 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Basımevleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.181-183.

Ermeni Harfleriyle Türkçe Eserler

Türkiye Ermenilerinin kültür ve edebiyat alanında günümüze bıraktığı ilginç bir miras olarak Ermeni harfleriyle yazılan Türkçe eserlerden de söz etmeliyiz. Ermeni alfabesinin Türkçe metinlerin yazımında kullanılmasına 14. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde, 18. yüzyıldan itibaren de basma eserlerde yaygın olarak rastlanmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ise giderek azalmış, ancak 1960'lı yıllara kadar hem Türkiye'de hem de Türkiye'den göç etmiş olan diaspora Ermeni toplulukları arasında devam etmiştir.[71]

Ermeni harfleriyle Türkçe yazımın Türkçe konuşan, ancak Ermeniceyi ya hiç bilmeyen ya da çok az bilen Ermenilerin kendini ifade etme ve kendi aralarında iletişim kurma amacından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ermenice bilmese de iletişim dili olarak Türkçe yazarken Ermeni harflerini kullanmak kimlik aidiyetinin sürdürülmesinin bir kanıtı olarak da yorumlanabilir. Andreas Tietze, 1851 yılında Ermenice harflerle basılan ve Osmanlı topraklarında ilk Türkçe roman olarak belgelenen *Akabi Hikyayesi*'nin 1991'da yapılan Latin harfli Türkçe baskısı için kaleme aldığı önsözde durumu şöyle açıklamaktadır:

> *Akabi* romanı Türk okuyucuları için yazılmadı, İstanbul'da yaşayan Ermeniler için yazıldı. Kendi okullarında onlara Ermeni harfleri öğretilirdi, şu var ki onlara okutulan metinler kendi konuştukları dilde değil, onlara yabancı gelen kadimi bir lisanla yazılmıştı. O dille kendi zamanlarının hayatını ifade etmek güç, hatta imkânsızdı. Konuştukları Türkçe onlara bu maksat için daha uygun ve kolay geliyordu.

Tietze, kitabın yazarı, Viyana Mıkhitarist okulunda eğitim gören, sonra Bahriye Nezareti'nde tercüman olarak 25 sene çalışıp paşa rütbesine yükselen Hovsep Vartanyan'ın Avrupa'dan roman örneğini alıp, Arap harfleri ve dönemin karmaşık Osmanlı edebî üslubunun Ermeni soydaşları tarafından anlaşılamayacağını da düşünerek eserini Ermeni alfabesiyle konuşulan Türkçede yazdığını söylemektedir.[72]

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren uzun bir döneme yayılan Ermeni harfli Türkçe yazma eserlerin din, edebiyat, tarih, ziraatçılık gibi çok çeşitli konularda, İstanbul'un yanı sıra

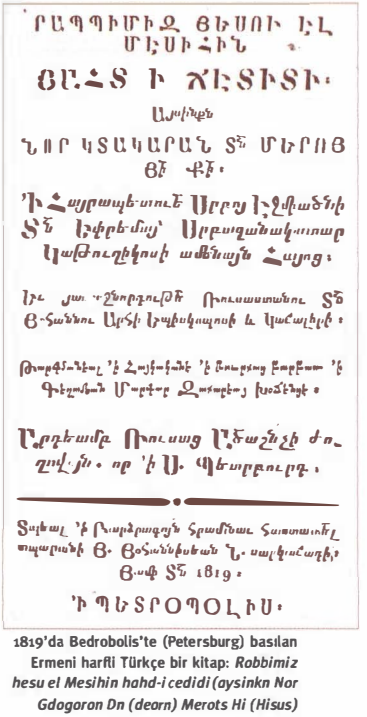

1819'da Bedrobolis'te (Petersburg) basılan Ermeni harfli Türkçe bir kitap: *Robbimiz hesu el Mesihin hahd-i cedidi (aysinkn Nor Gdogoron Dn (deorn) Merots Hi (Hisus) Ki (Krisdosi).*

71 Ermeni harfleriyle Türkçe yazılan eserlerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Rober Koptaş, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II: Ermenice Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.XI-XXII.

72 Vartan Paşa, *Akabi Hikyayesi*, s.XI-X.

1831'de Malta'da basılan Ermeni harfli Türkçe bir kitap: *Rabb ve kurtarıcımız Hisus Kristosun Yeengi A'hdı.*

Hovsep H. Kurban'ın *Hekeayeyi İki Kapu Yoldaşları yahut Hakk-ı Adaletin Zahiri* adlı kitabı (1885).

Diyarbakır, Tokat, Erzurum, Van, Sivas gibi Anadolu şehirlerinde ve hatta Eçmiadzin, Kırım ve Astrakhan'a kadar uzanan geniş bir "Ermeni yerleşim coğrafyasında" kaleme alındığı bilinmektedir. Ermeni harfli Türkçe yazmaların önemli bir kısmı "*aşuğ*"ların yazdığı halk edebiyatı örnekleri olan manzum eserlerdir. Ermeni-Türk kültürel etkileşiminin özel bir örneğini de teşkil eden "*aşuğ*" edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar, Ermeni şairlerin, Türkçe kullanan Anadolu ve İstanbul "ekol"ünün yanı sıra, 17. yüzyılda ortaya çıkan Yeni Culfa İran "ekol"ünde anadil dışında Farsça ve Azeri Türkçesiyle, en önemli temsilcisi Sayat Nova olan Kafkasya "ekol"ünde de yine Azeri Türkçesiyle eserler verdiklerini göstermektedir. Çokkültürlü Osmanlı ve İran toplumunda Ermeni harfli Türkçe ve Farsçadan başka Ermeni harfli Kürtçe ve Arapça eserlerin de yazıldığı, dolayısıyla Ermenilerle diğer etnik gruplar arasında kültürel alışverişin sağlanmasında bunların önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Şiir, mani, söylence, destan, hikâye ve bilmece gibi türleri olan Ermeni halk edebiyatının yanı sıra din, dilbilim, doğa bilimleri ve tarih gibi konularda da Ermeni harfli Türkçe yazma eserlerin varlığı dikkat çekmekte, bunlar arasında da özellikle Kömürciyan'ın tarih kitaplarının[73] yanı sıra Ermenilerin yaşadıkları şehirler ve o şehirlerdeki kültürel miraslarıyla ilgili yazmalar öne çıkmaktadır. Birçok kilisenin yapılışı, yıkılışı ve yenilenmesi hakkındaki önemli bilgilere bu yazmalar sayesinde ulaşıldığı belirtilmektedir.

İstanbul ile Anadolu'da ve bu coğrafyanın dışında kalan Ermeni yazarların "hayal dünyaları"nı, duygu ve düşüncelerini anadil dışında, temas ettikleri büyük toplumun ana kültür dilinde ifade etmeleri özellikle Ortadoğu ve Kafkasya etnik karışımında azınlık grupları arasında rastlanılan ikidillilik olgusunun bariz bir örneğidir. Ancak, başka bir açıdan yaklaştığımızda, Osmanlı Ermenileri arasında kilise dışı eğitim ve laik okullaşmanın ancak 19. yüzyılın ortasından sonra yaygınlık kazandığını, dolayısıyla Ermeni nüfus içinde Ermenice okuma yazma bilmeyen, hatta konuşamayanların bu döneme kadar çoğunlukta olmasının da önemli bir neden teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Ermeni harfleriyle başka bir dilde basılmış ilginç kitaplardan biri de Kıpçakça yazılmış bir Ermeni dua kitabıdır. Lvov'daki Ermeni diasporasının 1616'da kurduğu matbaada 1618 yılında basılan *Algış Bitigi* adlı kitabın aynı zamanda Türkî diller ailesi içinde ilk basılı kitap olduğu belirtilmektedir.[74]

73 Talat Tekin, "Ermeni Alfabesiyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, no.4, Nisan 1984, s.246-249.

74 Nadejda Chirli (der.), *Algış Bitigi: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı*, SOTA, Haarlem, 2005.

İlk Ermeni harfli Türkçe matbu kitap "yalnızca Türkçe bilenlere" "yeni Ermenice"nin kolay öğretilmesi amacıyla Venedik'te Mıkhitarist mezhebinin kurucusu Sivaslı Mıkhitar tarafından 18. yüzyılın başında bastırılmış bir dilbilgisi kitabıdır. Bu kitabı Mıkhitaristlerin Venedik, Trieste ve Viyana matbaalarında bastırdığı çok sayıda dilbilgisi kitabı izlemiştir. 1727-1840 yıllarında ise Katolik Kilisesi'nin, 19. yüzyılın başlarından itibaren de Protestan misyonerlerin Apostolik Ermeniler arasında mezhep propagandası yapmak için Ermeni harfli Türkçe dinî kitaplar bastığı ve dağıttığı bilinmektedir. Edebiyat, dilbilim, tarih, din, Aydınlanma felsefesi, eğitim, hukuk ve doğa bilimleri dallarında Ermeni harfli Türkçe basma eserlere yoğunlukla 1850-1870 yıllarında rastlanmaktadır. 1727-1968 arasında yaklaşık 50 şehirde 200'ü aşkın matbaada basım yapılmış, bunlardan 85'i de İstanbul'da yer almış, Osmanlı sınırları dışında da Kafkasya, Rusya, Avrupa ve ABD'nin çeşitli kentlerinde Ermeni harfli Türkçe kitaplar basılmıştır. Tanzimat dönemi sonrası basılan kitaplar arasında *Nizamname-i Millet-i Ermeniyan* (1863), *1876 Kanun-i Esasisi* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* gibi son dönem Osmanlı siyasal yaşamının önde gelen hukuk metinleri de yer almaktadır. Ermeni harfli Türkçe kitaplar arasında Batı ve Doğu klasiklerinden yapılmış çeviriler de önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı toplumuna Batı tiyatrosunu tanıtan Ermenilerin sahneye koyduğu yabancı eserlerin çevirileri ve uyarlamaların bir kısmı da yine Ermeni harfli Türkçe olarak basılmıştı. Ayrıca 1850-90 arasında yalnızca İstanbul'da Ermeniler tarafından çıkarılan 100 kadar süreli yayının 54'ü kısmen ya da tamamen Ermeni harfli Türkçedir. İstanbul dışında gerek Anadolu'da gerekse de Osmanlı sınırları dışındaki bazı doğu ve batı merkezlerinde de bu tür süreli yayınlar çıkmıştır. Ermeni harfli Türkçe ilk gazete *Takvim-i Vekayi*'yi başka günlük gazeteler izlemiş, haftalık mizah gazetesi *Hayal*'in (*Kheyal*) İstanbul'da Ermeni harfli Türkçe baskısı da yapılmıştır.

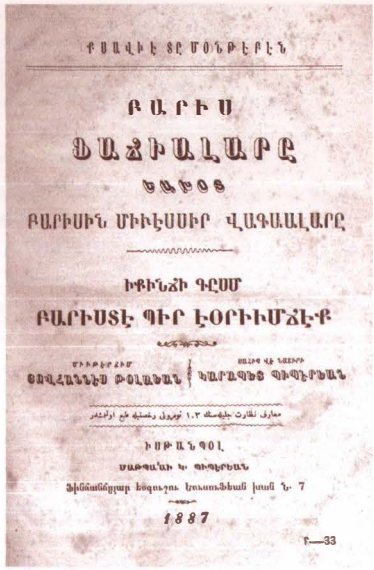
ԲԱՐԻՍԻ
ՓԱՇԻԱԼԱՐՔ
ԲԱՐԻՍԻՆ ՄԻՒԼՍՍԻԲ ՎԱԴԱԼԱՐԸ
ԻՐԻՆՃԻ ԴԼՍՄ
ԲԱՐԻՍՏԷ ՊԻՐ ԷՕՐԻՒՄՃԷՐ
ՊԱՐԻԶԻ ՓՈԼԱԲԱՆ
ԴԱՐԱՊԵԹ ԳԱՊԷՐԵԱՆ
ԻՍՊԱՆՊՈԼ
1887

1887'de İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda Matbaa-i G. Biberyan'da Ermeni harflerle Türkçe basılmış, Ksavie di Montefen'in (Xavier de Montephen) yazdığı ve Hovhannes Tolayan'ın çevirdiği *Paris Faciyaları yahut Pari'sin Müessir Vakaaları*, İkinci Kısım: *Pari'sde Bir Örümcek*. Kitabın sahibi ve naşiri: Garabet Biberyan.

1915'ten sonra bu tür kitapların basımı giderek azalmıştır; ancak Türkiye'den göç eden diaspora Ermenilerinin yaşadığı çeşitli doğu ve batı kentlerinde, en son örneği 1968'de Buenos Aires'de olmak üzere, Türkçe konuşan Ermenilere hitap eden Ermeni alfabesiyle Türkçe kitap basılmasına devam edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Türkiye'de en son basılan kitabın ise 1959 tarihli ve bir İstanbul matbaasına ait olduğu bilinmektedir.[75]

75 Koptaş, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s.XIV-XXII.

Osmanlı Ermenilerinin Aydınlanma Döneminden Günümüze

"Batı Ermenileri" olarak da adlandırılan Osmanlı Ermeni topluluğunun "Gümüş Çağı"ndan sonra ilk ciddi ve süreğen kültürel canlanma dönemi olarak genellikle 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısı kabul görmektedir. Bu dönemi daha çok İstanbul'u merkez alarak yorumlayan yazarlardan Vahé Oshagan İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermeni topluluğunun Osmanlı sarayı ile yakın ilişkiler kurmuş olan zengin sınıfı "amira"lar, yeni zenginleşen Ermeni tüccarlar ve Batı kültür merkezleriyle aşinalığı olan Ermeni entelektüellerin rolüne dikkat çekerken, 1789 Fransız Devrimi'nin açtığı siyasal çığırın etkisini de vurgulamaktadır. Oshagan aynı zamanda, 18. yüzyılın sonunda başlayan Osmanlı modernizasyon hareketinin sağlamış olduğu yeni siyasal, toplumsal ve kültürel ortama da dikkat çekmekte; bu bağlamda yeni eğitim olanakları, basın-yayın hareketi, siyasal reform ve laikleşme gibi etmenlerin önemini vurgulamaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Ermenilerinin edebiyat, basın-yayın, tiyatro alanında yaptığı kültürel üretimin gerçek "Altın Çağ" olarak yorumlanması gerektiği görüşündedir.[76]

Zekiyan ise bu kültürel canlanma dönemini (1700-1840) Osmanlı Ermenilerini de içeren daha geniş bir coğrafyada, özellikle de Venedik-İstanbul-Madras üçgeni üzerinde, "Ermeni hümanizması"nın oluşumu olarak yorumlamaktadır. "Yeniden doğuş" olarak da tanımlanan bu dönem aynı zamanda "Ermeni aydınlanması"nın ilk evresini teşkil etmektedir. Osmanlı Ermenilerinin kültür merkezi olan İstanbul'da bu ilk evre daha çok Ermeni hümanist düşüncesini geliştiren Mıkhitarist mezhebi mensuplarıyla İtalya ve Fransa'da eğitim görmüş Ermeni gençlerinin Batı dünyasından taşıdığı yeni düşüncelerin etkisinde gelişmiştir. İkinci evre olarak gördüğü, 1840-1915 yıllarını ise kültürel canlanmanın ötesinde "bütünsel sekülerleşme"nin etkin olduğu bir "Uyanış" (*Zartonk*) devri olarak açıklamaktadır.[77]

Uyanış (*Zartonk*) döneminin en belirgin özelliği Ermeni topluluğunun toplumsal, kültürel ve siyasal alanda yoğun bir biçimde geçirdiği sekülerleşme evrimidir. Osmanlı Apostolik Ermenilerinin ruhanî ve millet sistemine göre de etnik temsil merkezi durumundaki Patriklik hâkimiyet alanını bu değişim karşısında koruyamamıştır. Bir yanda yeni laik okulların açılması, basın-yayın hareketinin ivme kazanması, roman ve tiyatro gibi yeni edebî türlerin ortaya çıkması yazı dilinde modern Ermenicenin gelişmesine ve dolayısıyla yazılı iletişim dilinin "sivil"leşmesine yol açmış, diğer yanda da yeni kültürel akımlar ve siyasal düşünceler dinsel öğreti ve değerlerin sorgulanmasını doğurmuştur. Osmanlı reform hareketinin açtığı yeni toplumsal ve siyasal düzenlemeler de Patrikliğin ve ona bağımlı olarak ruhban sınıfının gücünü kaybetmesine neden olmuştur. 1863 yılında yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin cemaat içi laik temsili gündeme getirmesi Apostolik Kilise ve cemaat ilişkisi açısından sivilleşmenin başlangıcı olarak kabul edilir. Uzun yüzyıllar varlıklarını sürdürebilmek için Patrikliğin koruyuculuğuna dayanmış olan Apostolik Ermeniler, Osmanlı topraklarında da etkili olmaya başlayan siyasal modellerden esin-

76 Vahé Oshagan, "Cultural and Literary Awakening of Western Armenians, 1789-1915", *Armenian Review*, Sonbahar 1983.

77 Zekiyan, "The Armenian Way to Enlightenment", s.50. Bu makalenin genişletilmiş Türkçe versiyonu için bkz. B. L. Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*.

lenerek Ermeni topluluğunun geleceği konusunda kiliseden bağımsız düşünceler ifade etmeye başlamıştır. Yine de, bir devletin siyasal koruyuculuğunun eksikliği nedeniyle Ermenilerin hayatta kalması için çaba gösteren Apostolik Kilise'nin ortak bilinç ve imgelem açısından önemli bir rol oynaması nedeniyle Ermenilerin laikleşme sürecinde "Batı'daki gibi travmatik kopuşlar ve Kiliseye karşı düşmanca tavırlar"ın söz konusu olmadığı hatırlatılmaktadır.[78] Osmanlı millet sisteminin özellikleriyle bu sistemin dönüşümü ve Ermeni milleti açısından laikleşmeyi benimseyen yeni toplumsal tabakaları ortaya çıkaran sosyo-ekonomik değişimin rolü de ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Şimdilik, bu konuya daha sonraki bölümlerde değineceğimizi ifade etmekle yetinelim.

Hagob Meğabard'ın Venedik'te kurduğu matbaasında 1512'de bastığı dua kitabı. Sayfada matbaanın logosu görülmektedir.

Aydınlanma döneminin en belirleyici özelliklerinden biri, Ermenicenin geçirdiği dönüşüm olmuştur. İlk evrede eski edebî Ermenice yeniden keşfedilirken diğer yanda da dilin modern Ermeniceye evrilme süreci etkin olmaya başlamıştır. Orta Ermenice ile karışmış olan gündelik dil bu dönemde *aşkharhapar* olarak adlandırılan modern yazı dili olarak gelişme gösterir ve "dünyevî" alanın "sivil Ermenice"si olarak itibar kazanmaya başlar. Modern Ermenicenin yazınsal alana hâkim olmaya başlaması ise 19. yüzyılın ortasında gerçekleşir. Nitekim 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde dil konusunda yapılan tartışmalar Ermeni edebiyatının gelişmesinde çok belirleyici olmuştur. Bu tartışma eski klasik dilin (*krapar*) savunucularına karşın modern Ermeniceyi (*aşkharhapar*) kullanan yazarlar arasında cereyan ediyordu ve Osmanlı Ermenileri kadar Rusya Ermenilerinin de ilgilendiği bir sorun olmuştu. Bu tartışmaların sonunda yeni düşünceleri, akımları ve edebî türleri iletmede modern Ermeniceyi savunanlar baskın çıktı; ancak, modern Ermenicenin iki yazınsal varyantı yerleşir oldu. Sonuçta Batı Ermeni edebiyatında İstanbul lehçesi, Doğu Ermeni edebiyatında ise Erivan lehçesi kullanılmaya başlandı.[79]

Modern Ermenicenin ilk kullanım alanı süreli yayınlar olmuştur. Ermenice ilk dergi olarak 1793'te Madras'ta yayınlanan *Aztarar* (Haberci) klasik Ermeniceyi kullanmıştır, ancak bunun ar-

78 Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, s.89.
79 *Y.a.g.e.*, s.73-74; "Ermeni edebiyatı", s.273.

dından Venedik ve İstanbul'da basılan süreli yayınlar *aşkharhapar* kullanılarak yayınlanmış ve 1840 yılında İzmir'de ilk günlük gazete, *Arşaluys Araradyan* çıkmıştır. Modern Ermenicenin standart edebî dil olarak yaygınlık kazanmasında basının, özellikle günlük basının gösterdiği hızlı gelişimin ve buna bağlı olarak da İstanbul'da yoğunlaşan faaliyetin, imparatorluğun iç bölgelerinde yaşayan Ermeni "taşra"sını (*kavar*) da etkilemesinin büyük rolü olmuştur. Bu noktada İstanbul dışında İzmir'in de 1850'lere kadar Ermeni aydınlanmasında önemli bir kültürel merkez olarak sivrildiğini belirtmek gerek. Refah düzeyi yüksek Ermeni tüccarların ve Fransızcaya vâkıf seçkin Ermeni öğretmen, dilci ve çevirmenlerin de yaşadığı İzmir, yalnız Ermenice ilk günlük gazetenin yayınlandığı kent olarak değil, Osmanlı Ermenilerinin eğitim tarihi açısından da bir özellik göstermektedir. Bu kentte açılan ilk modern lise (1799) ve kız kolejinde matematik, geometri, tarih, felsefe gibi derslerin yanı sıra Ermenice, Türkçe, Rumca ve İtalyanca dilleri öğretilmiş, mezunlarının birçoğu eğitimlerine Paris, Londra ve Padova gibi Batı kentlerinde devam etmiştir.[80]

19. yüzyıla gelindiğinde İzmir dışında Ermeni edebiyatının gelişme gösterdiği kültürel merkezler arasında Tiflis, Venedik, Paris, Viyana, Moskova gibi kentler de önemli sayılmaktadır. İstanbul ise bu yüzyılda Batı Ermeni edebiyatının merkezi olarak konumunu almıştı. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte (1839) Avrupa'nın çeşitli kültür merkezlerinde öğrenim gören Ermeni gençler, Batılı pek çok yeniliği de anavatanlarına taşıdı. Bu dönemde modern Ermenice bir edebiyat dili olarak da geliştirilirken, Ermeni aydınlarının Batı ile ilişkileri sonunda gerek edebiyat akımları gerekse edebiyat türlerinde Batı'nın etkisi görülmeye başlandı. Batı edebiyatının klasik ve romantik dönem yapıtlarının modern Ermeniceye çevirileri aynı anda yapılmış, Lamartine, Hugo, Chateaubriand gibi romantik yazarların yanı sıra Voltaire, Rousseau, Béranger, Michelet gibi Fransız aydınlanmacı yazarların edebî ve düzyazı yapıtları da ilk kez bu dönemde Ermeniceye kazandırılmıştır. Genelde romantik akım şairler arasında etkili olurken, gazeteci-yazarlar Hrant Asadur, Vahan Tekayan, Arpiar Arpiaryan, Levon Paşalyan, Dikran Gamsaragan; edebiyatçı, milletvekili ve avukat Krikor Zohrab; yazar, öğretmen Yeruhan (Yervant Sırmakeşhanlıyan) ve Melkon Gürcüyan; yazar ve edebiyat eleştirmeni Arşak Çobanyan ise realist Fransız edebiyatı modelini örnek alarak eserler sundular.

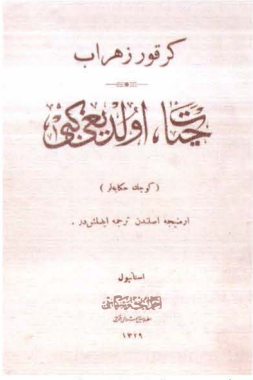

Krikor Zohrab (1861-1915), Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalarda Ermeni cemaatinin çıkarlarını savundu. 21 Mayıs 1915'te tutuklanıp, sürgüne gönderilen Zohrab Efendi güneyde bilinmeyen bir yerde öldürüldü. Krikor Zohrab'ın *Hayat, Olduğu Gibi* (Küçük Hikâyeler) adlı eserinin kapağı.

Aynı süreçte Ermeni kadın yazarlar da kültür yaşamına ağırlıklarını koydu. Romanları ve makaleleri ile kadın haklarını savunan Sırpuhi Düsap, edebî eserlerinin yanı sıra kurduğu *Azkanver Hayuhyatz Ingerutyun* (Milletperver Ermeni Kadınlar Birliği) ile tanınan ve Anadolu'da kız öğrenciler için okul ve yetimhaneler açan Zabel Asadur (Sibil), Ermeni feminist

80 Vahé Oshagan, "From Enlightenment to Renaissance: Armenian Experience", Richard G. Hovanissian ve David N. Myers (der.), *Enlightenment and Diaspora: The Armenian and Jewish Cases* içinde, Scholars Press, Atlanta, 1999, s.161.

hareketinin öncülerinden öykücü ve romancı Zabel Yesayan ve önce 1905-1907'de *Dzağig Ganants* (Kadınların Çiçeği) sonra da 1919-1932 arasında çıkardığı *Hay Gin* (Ermeni Kadını) adlı kadın dergileriyle adını duyuran Hayganuş Mark da döneme damgasını vuran kadın yazarlar arasındaydı. Asıl adı Hayganuş Topuzyan-Toşikyan olan ve cemaat yaşamı içinde kadının konumunu sorgulayan bu yazar özellikle *Hay Gin* dergisini kadınlar için eksikliği hissedilen bir sosyal dayanışma kurumuna dönüştürmüştü.[81]

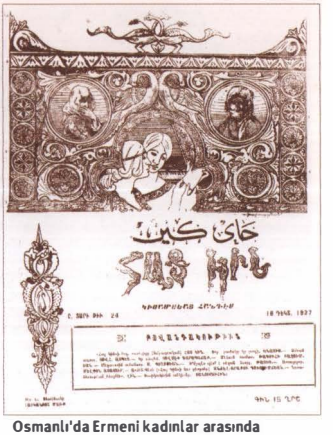

Osmanlı'da Ermeni kadınlar arasında feminist görüşler de yayılmaya başladı. 1919'da yayınlanan *Hay Gin* (Ermeni Kadını) bir anlamda sosyal dayanışma işlevi de gören bir yayındı.

Yazar ve devlet adamı Krikor Odyan; Fransızcadan Ermeniceye çeviriler yapan hukukçu-yazar Krikor Çilingiryan; öğretmen-yazarlar Reteos Berberyan, Madteos Mamuryan, Yeğya Demircibaşyan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan; şair Bedros Turyan ve Taniel Varujan; Van'da basımevi kurup dergi çıkaran Hayrik Mıgırdiç Hırimyan; köy yaşamını dile getiren rahip-öğretmen-yazar Karekin Sırvantsdyants; mizah ustası, gazeteci Hagop Baronyan dönemin diğer ilk akla gelen isimlerindendir. Tiyatronun da Ermeniler öncülüğünde gelişmesi pek çok tiyatro yazarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlk dönemlerde Srabyon Hekimyan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Armenak Hayguni, Tovmas Terziyan, Bedros Turyan gibi yazarlar yetişti. 1850-1870 arasında 65 kadar tiyatro eserinin kaleme alındığı ve bunların en az yarısının İstanbul ve çevresinde sahnelendiği bilinmektedir.

Moskova'da 1818'de kurulan Lazaryan Akademisi ve 1825'te Tiflis'te açılan Nersesyan Okulu ise Kafkaslar'ı Doğu Ermeni edebiyatının merkezi kılan ocaklar oldu. Tiflis'in Doğu Ermeni edebiyatının merkezi olarak yükseldiği Kafkas coğrafyasında yazar kimliği dışında açtığı özel okulla Batı eğitimini de genç kuşağa sunan Haçadur Abovyan döneme damgasını vuran aydındı. Raffi takma adıyla ünlenen romancı Hagop Melik Hagopyan, Şirvanzade mahlasıyla tanınan Aleksandr Movsesyan, *Anuş* adlı kısa destanı operaya da uyarlanan şair Hovhannes Tumanyan, bu verimli dönemin önde gelen edebiyatçıları olarak anılmaktadır. Ermenistan'ın günümüze taşıdığı en önemli şairler arasında ise Yeğişe Çarentz, Kevork Emin, Baruyr Sevag, Hovhannes Şiraz ve Silva Gabudikyan ilk akla gelenlerdir.

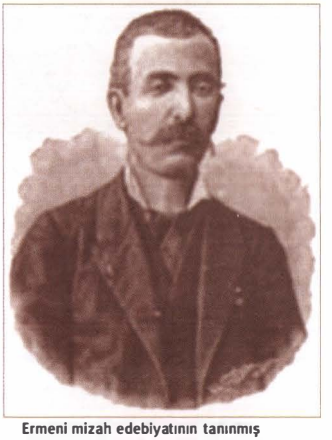

Ermeni mizah edebiyatının tanınmış ismi Hagop Baronyan (1843-1891) eserlerinde sıradan insanın günlük yaşamını, ince bir mizahi dille anlatır.

İstanbul merkezli Batı Ermeni edebiyatının "Altın Çağı" ola-

81 Sona Zeitlian, "Pioneers of Women's Journalism in the Western Armenian Media", Barbara Mergeurian, Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, Aiwa Press, Belmont. Mass., 2000, s.122-124.

Aleksandr Movsesyan (1858-1935) yazdığı roman ve tiyato eserleriyle ünlendi. Şirvanzade adını kullanan yazarın ünlü romanları arasında *Namus ve Kaos* gelmektedir.

Vanlı Silva Gabudikyan (1919-2006) Erivan'da doğdu. Şair olan Gabudikyan aşırı milliyetçi düşünceleriyle tanındı. Şiirleri Türkçeye *Şarkıların Şarkısı* adı altında çevrilerek, kitaplaştırılmıştır.

rak sivrilen 19. yüzyılın ortasından Ermeni edebiyatı için acı bir milat olan 1915'e kadar geçen sürede etkili olmuş edebî akım ve işlenen temalara baktığımızda şunlar öncelikle göze çarpmaktadır: 1840'larda başlayan basın hareketi, Ermeni halkını bilgilendirmek, aydınlatmak amacını taşımış ve özellikle Ermeni "ulusal kültür"ünün canlanması için yüzde 90'ı cahil olduğu söylenen halkın ivedilikle okur yazar haline getirilmesi gereğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, izlenmesi gereken eğitim ve dil politikası, kurumların laikleşmesi ve Kilise dışı yeni, laik bir "ulusal birlik" anlayışının yerleşmesine ilişkin görüş ve tartışmalar ise 1850'lerden sonra gündeme gelmektedir. Ermeni halkının modernleşmesi ve cemaat içi yönetimin laikleşmesinin yanı sıra, Ermeni "ulusu"nun özgürleşmesi çerçevesinde Osmanlı Ermeni aydın takımı yüzyılın ortasından itibaren, siyasal sorunlara eğilmeye başlanmıştır. Ortak paydası Ermeni halkının kaderini belirleyen "otorite"nin irdelenmesi olan yeni düşünsel faaliyetin, gerek Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla tebaa-cemaat-devlet ilişkilerinin Osmanlı'da yeniden düzenlenmesi gerekse de 1828'de Doğu Ermenilerinin Rusya hâkimiyetine girmesiyle başlayan yeni siyasal süreçten etkilendiği açıktır. Hovhannes Hisaryan, Madteos Mamuryan, Harutyun Sıvacıyan ve Stepan Vosgan gibi gazeteci ve yazarların başını çektiği tartışmada laik ve dinsel yönetimin ayrışması, özgür bir yönetime kavuşmak için halkın bilinçlendirilmesi ve ortak çaba sarfedilmesine yönelik bir çağrı vardır. Yazarlar sadece Osmanlı Ermenilerinin geleceğiyle ilgilenmemekte, Rus Çarlığı'nın Kafkasya'da Ermenilere vaat ettiği daha özgür yönetimin gerçekleşmemesinin yarattığı kaygı ve hayal kırıklığını da dile getirmektedirler.[82]

Bu yazarlar arasında İzmirli (1825-1901), Vosganyan Stepan olarak da bilinen, Stepan Vosgan özel bir yer tutmaktadır. Dönemin Osmanlı Ermeni yazarları arasında radikal görüşleri ve güçlü sesiyle dikkat çeken Vosgan, İzmir'deki Mesrobyan Okulu'nu bitirdikten sonra 1846'da Paris Sorbonne Üniversitesi'nde bazı dersleri takip etmiş, 1848 devrimi sırasında da bilfiil barikatlarda savaşmıştır. Çok sayıda çevirinin yanı sıra Paris'te 1850'lerde *Arevelk* (Doğu) ve *Arevmutk* (Batı) adlı iki derginin editörlüğünü de yapmıştır. 1870'lerde de İzmir'de Fran-

82 Oshagan, "Cultural and Literary Awakening of Western Armenians", s.60-61.

sızca *La Réforme* gazetesini yayınlamıştır. Vosgan'ın yazılarında Apostolik Ermeni Kilisesi, Mıkhitaristler, Protestanlığa yönelen Ermeniler ve genelinde tüm Kilise yönetimi ve ruhban sınıfına karşı keskin bir muhalefet göze çarpmakta, Rusya'nın Ermeni politikası da sert bir biçimde eleştirilmektedir. Modern Ermenice yerine klasik Ermenicenin (*Krapar*) kullanılmasını savunan İstanbul Ermeni Patrikliği'ni artık devrini tamamlamış bir kurum ve dolayısıyla "ilerleme"nin önünde bir engel olarak görmekte, Kilise'yi bağnazlık ve anakronizmle suçlamaktadır. Fransız Aydınlanmacı ve devrimci görüşlerin etkisinde kalan Stepan Vosgan, ayrıca mensup olduğu Ermeni milleti ve Osmanlı toplumu için oldukça ileri ve radikal bir görüşü, "din" ile "millet"in birbirinden farklı tanımlanması gerektiğini savunmaktadır.[83] Bu yönüyle de Osmanlı toprağı dışında muhalif toplumsal-siyasal görüş yayınlayan ilk "Jön Türk"lerden biri olduğunu ileri sürmek kanımızca yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

1850-1875 arası (Rahip) Ghevond Alişan ve (Rahip) Mıgırdiç Hırimyan Hayrik gibi şairlerle başlayan romantik akım içinde Beşiktaşlıyan, Turyan ve Hayguni, gerek şiirleri gerekse de diğer edebî yapıtlarında Ermeni halkının "anayurt" ve doğa sevgisinin yanı sıra yalnızlığı, kederi ve umutlarını dile getirmişlerdir. Genelde Ermenileri yetenekli, ancak yalnızlık, özgüven eksikliği ve yoksunluk içinde acı çeken bir halk olarak betimleyen bu yazarların ilk "modern şair"ler oldukları ve özellikle 1900-1915 kuşağı şairlerini derinden etkiledikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çalkantılı ve Ermeni halkı için trajik sonuçlar doğuran son dönemini yansıtan şiirleri nedeniyle ardı ardına gelen bu şairler grubu aynı zamanda halkıyla özdeşleşen, kendini ona adayan, erdem ve yetenek sahibi "romantik kahraman"lar olarak da kabul görmüşlerdir. Bunların dışında 20. yüzyılın başında yetişen ve lirik şiirin başlıca temsilcileri olan Misak Medzarentz ve Madteos Zarifyan ile gerçekçi şair Taniel Varujan, sembolist şair Siamanto (Adom Yarcanyan) Ermeni şiirini doruk noktalara taşımışlardır.

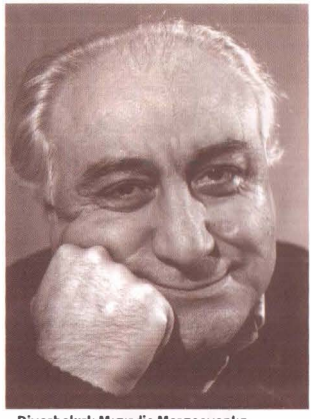

Diyarbakırlı Mıgırdiç Margosyan'ın (1938) *Gâvur Mahallesi*, *Biletimiz İstanbul'a Kesildi* ve *Tesbih Taneleri* gibi kitapları bulunmaktadır.

1860 ve 1870'lerin Kevork Ayvazyan ve Harutyun Sıvacıyan, daha sonra da Hagop Baronyan ve Yervant Odyan gibi mizahçıları ise romantik akımın dışına çıkan ilk yazarlar olmuş ve özellikle İstanbul'da yaşayan Ermeni halkını günlük hayatın renkli gerçekliği içinde hicvederken toplumsal sorunlara da realist bir eleştiri getirmişlerdir. 1880'lerde realist akımın daha çok romanlarda benimsendiği görünmektedir. İlk tezli roman örneklerini veren dönemin feminist yazarı Sırpuhi Düsap olmuş ve kadının toplumsal yeri açısından ileri sürdüğü radikal görüşleri, Ermeni okurlar arasında infial yaratmıştır. Fransız realist akımının etkisinde öykü ve roman yazan Arpiaryan, Zohrab, Gamsaragan, Andonyan ve Yeruhan gibi yazarlar ise orta ve

83 *Y.a.g.e.*, s.61-62; Oshagan, "From Enlightenment to Renaissance: Armenian Experience", s.159.

alt tabaka Ermeni halkının yaşamını yansıtırken bu kesime mensup erkek ve kadın "kahraman"ların zengin, kötücül ve daha çok yaşlı kuşaktan tipler karşısındaki mağduriyetlerini anlatmışlardır. Bir tür sınıfsal asimetri içinde betimlenen bu toplumsal ilişkinin aynı zamanda Ermeni halkının genel Osmanlı siyaseti ve toplumu içinde millet-i mahkûme konumunu da yansıttığı belirtilmektedir.[84]

Ermenice edebiyatta köyün işlenmesi de 19. yüzyılda başlamıştır. Günümüzde de tipik örneğine –çoğu Türkçeye çevrilmiş, ancak aralarında özgün Türkçe yazılmış öykülerin de olduğu– Mıgırdiç Margosyan'ın *Gâvur Mahallesi* ve *Söyle Margos Nerelisen* adlı kitaplarında rastladığımız ve Ermenice *kavaragan kraganutyan* denen "taşra edebiyatı" veya "köy edebiyatı"nın başlangıcı yine 1850'ler sonrasına denk gelmektedir. Bu dönemde önce Ermeni folklorik şiiri ve "aşuğ edebiyatı" yeniden keşfedilmiştir. (Rahip) Karekin Sırvantsdyants Anadolu'nun her yöresinden derlediği ürünlerle Ermeni folklorunun kuruculuğunu yapmış, ayrıca tuttuğu gezi notlarında, yanında yetiştiği Vanlı (Rahip) Hırimyan Hayrik'in *Dede ve Torun* eserinden esinlenerek, Ermeni köyü ve köylüsünü betimleyip yorumlamıştır. Ermeni köy yaşamının *aşuğ* şiirlerinden farklı bir biçimde daha gerçekçi betimlenmesi bu dönemde, Haçadur Abovyan öncülüğünde, Doğu Ermeni edebiyatında da yeni bir akım olarak belirmiştir. Batı Ermenicesi açısından ise taşra edebiyatının en hararetli merkezi İstanbul olmuştur. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Anadolu'nun geçirdiği çalkantılı siyasal ve toplumsal ortamdan izdüşümler taşıyan bu eserler aynı zamanda Ermeni toplumunda İstanbul-taşra ikilemi çerçevesinde yoğun tartışmaların yaşanmasına da neden olmuştur.

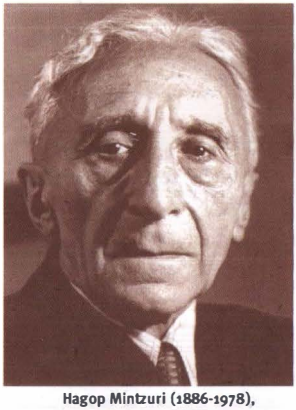

Hagop Mintzuri (1886-1978), eserlerinde çocukluğunu, ilkgençlik yıllarını anlatırken özgün üslubunu korumuş bir yazardır.

1913'te Amerika'ya göç eden ve orada Hamasdeğ takma adıyla yazan Harput doğumlu Hampartsum Gelenyan, Anadolu Ermeni köylüsünün yaşamını öyküleştiren en önemli taşra edebiyatı temsilcilerinden olmuştur. Erzincan'ın köyü Armıdanlı Hagop Mintzuri (1886-1978) de çocukken göç ettiği İstanbul'da Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı Anadolu öyküleriyle taşra edebiyatından yeniden söz edilmesini sağlamıştır.[85] Margosyan'ın yanı sıra Zara doğumlu Krikor Ceyhan'ın (1926-1999) da son dönem Türkçe yayınlanan öykü kitapları yine köy edebiyatının günümüzde yeniden hatırlanmasına neden olmuştur. Anadolu'nun Kürt, Ermeni, Türk, Alevi halkının kendine özgü lehçelerine yer veren ve birbirinin iç içe geçtiği, sıradan, ama derinlikli yaşamını olanca doğallığı içinde yansıtan bu öyküler, edebî öneminin yanı sıra günümüzde yapılan sözlü tarih çalışmaları için de çok değerli bir yol gösterici olarak dikkat çekmektedir.

Amerikalı ünlü öykü yazarı William Saroyan'ın da Anadolu köyünü ve insanını eserlerinde yaşattığını hatırlatmak isteriz. 1900'ün başlarında Kaliforniya'ya göç eden Bitlis doğumlu Saroyan ailesinin

84 Oshagan, "Cultural and Literary Awakening of Western Armenians", s.63-67.

85 Hagop Mintzuri, *Armıdan: Fırat'ın Öte Yanı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1996; "Önsöz", Mıgırdiç Margosyan, *Söyle Margos Nerelisen* içinde, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1995.

dördüncü çocuğu olan yazar, öykülerinde sonradan da ziyaret ettiği Bitlis'in imgelemi üzerinden Ermeni kökenini yaşatırken anayurduna uzak düşen bir göçmenin aidiyet sorununu evrensel bir edebî dille aktarmıştır.

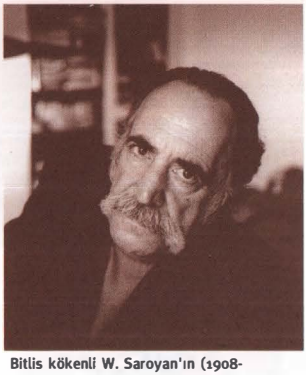

Bitlis kökenli W. Saroyan'ın (1908-1981) çocukluğu yetimhanelerde geçti. Eserlerinde Ermeni sürgünlerinin yaşamlarını işleyen Saroyan, dünya edebiyatının en güçlü isimlerindendir.

Erken Cumhuriyet döneminde Ermeni edebiyatının içine girdiği bunalım ve kısırlık öykü yazarı ve gazeteci Yervant Gobelyan (İstanbul, 1923) tarafından şöyle aktarılmaktadır:

> 1915 olaylarından sonra, gerek kaybolan değerler ve gerekse yurtdışına giden aydınlar, İstanbul Ermenilerinin edebiyatında büyük bir boşluğun yaratılmasına neden oldular. Otuzlu yıllarda yavaş yavaş yeşermeye başlayan edebiyatın ise önünde bazı engeller vardı. Kalanlar veya yeni filiz verenler için mevcut koşullar içinde edebiyat yapmak gerçekten güçtü. Her şeyden önce, savaşı izleyen yıllarda, İstanbul'da kalıp edebiyat yapanların bir takım durumları göz önünde bulundurmaları gerekmekteydi. İşlenecek konular sürgün, gurbet, hasret, yurt özlemi, tehcir v.b. işlenemezdi, ne de kaybedilen maldan-mülkten, yitirilen aile fertlerinden, yakınlarından söz edilebilirdi. Zaten okuyucuların sayısı da çok azalmıştı, durum böyle olunca, artık profesyonel yazarlık söz konusu olamazdı. Zaten yeni yazarların büyük bir kısmı ya serbest meslek sahibi insanlar ya da öğretmen gibi aydınlardı.[86]

Cumhuriyet döneminde sivrilen ve yapıtları Türkçeye çevrilen Ermeni yazarlar arasında gerçekçi romanlar yazan sol görüşlü Zaven Biberyan (1921-1984), 1940'ların sonuna doğru modern şiir ve öyküleriyle ortaya çıkan ve "Buzdolabı" oyunu Şehir Tiyatroları'nda oynanan Antan Özer, *Marmara* gazetesi başyazarı Rober Haddeciyan (Haddeler), klasik Ermeniceyi bilen ender isimlerden Vart Şigaher, Arto Cümbüşyan, öykü yazarı ve gazeteci Yervant Gobelyan İstanbul'daki Batı Ermeni edebiyatının verimli temsilcileridirler. Rober Haddeler aynı zamanda Hagop Mintzuri'nin eserlerinin korunması ve yayımlanmasında özel bir katkı sağlamıştır. 2007 yılında kaybettiğimiz ve yalnızca Batı Ermeni edebiyatının değil, Türkçe dahil çevrildiği sayısız dilin de şair ustası Zahrad (Zareh Yaldızcıyan) ise özel ve evrensel bir konuma sahiptir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde doğan bu yazarların ardından günümüz genç kuşak Ermeni edebiyatçılarının (örneğin Karin Karakaşlı, Jaklin Çelik, Kevork Krikoryan, Markar Esayan) yapıtlarını Türkçe olarak vermeleri seslerini bir çevirmen aracılığına gerek duymadan daha geniş bir topluma ulaştırabilmeleri anlamında olumlanabilecek bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan yeni kuşağın anadilinde yapıt vermemesi, gerek Ermenicenin Ermeni kimliği açısından taşıdığı tarihsel önem, gerekse de İstanbul Batı Ermeni edebiyatının 1915 sonrası eski parlak dönemini sürdürememiş olması ve yaşanan kırılmanın Cumhuriyet kuşaklarını da nasıl etkilemiş olduğu ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken noktalardır. Ancak, İstanbul merkezli Batı Ermeni edebiyatının en parlak dönemi olan 19. yüzyıl

86 Yervant Gobelyan, "Yazın Dünyası", *Göriş: Türkiyeli Ermeniler*, Ağustos-Eylül 2001, s.63-64.

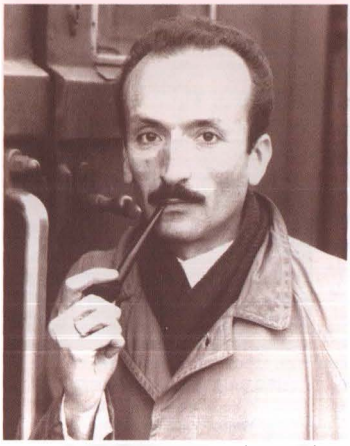

Kadıköylü Zaven Biberyan (1921-1981) siyasal yaşamını Türkiye İşçi Partisi'nde (TİP) sürdürdü. Biberyan'ın *Yalnızlar*ve *Babam Aşkale'ye Gitmedi* kitapları vardır.

Dilbilimci Agop Dilaçar, 1932'de Türk Dil Kurumu'nun (TDK) başuzmanlığını yaptı. Milliyetçi çevrelerce Ermeni olduğu için mesnetsiz bir şekilde eleştirilen Dilaçar'ın dil sistemlerini, dil türeyişlerini ve akrabalıklarını inceleyen araştırmaları vardır.

boyunca modern ve klasik Ermenicede yazılmış olanlarla Ermeni harfli Türkçe yapıtların yan yana yer aldığını, dolayısıyla kullanılan dil açısından Ermeni edebiyatçı ve yazarlar arasında teklikten ziyade çeşitliliğin göze çarptığını hatırlatalım. Bu açıdan bakıldığında Türkçeye yatkınlık yalnız Cumhuriyet Türkiyesi'nin dayattığı bir özellik olarak düşünülemez kanısındayız.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren Türkçe dilbilim çalışmalarına önemli katkılar sağlamış olan ve Türkiye'de daha çok 1935'te aldığı Dilaçar soyadıyla bilinen Hagop Martayan (1895-1979) da anılması gereken isimlerden biridir. İstanbul doğumlu olan ve eğitimini Robert Kolej'de tamamlayan Hagop Martayan, Birinci Dünya Savaşı sırasında yedek subay olarak askere alınmış ve Kafkasya cephesinde yaralandıktan sonra güney cephesine gönderilmiştir. Bu sırada Halep'te karşılaştığı Mustafa Kemal'i Türkçe bilgisi ve Türkçenin sadeleştirilmesi konusundaki görüşleriyle etkilemişti. Savaş sonrasında Bulgaristan'a yerleşmiş ve Sofya Üniversitesi'nde eski Doğu dilleri ve Osmanlıca dersleri vermiştir. Bu dönemde Türkçe üzerine yaptığı çeşitli yayınlardan birinin (*Türk Yazıtlarının 1200. Yıldönümü*) İstanbul'da Ermenice basılan *Arevelk* gazetesinde yayınlanması 1932'de toplanan 1. Türk Dil Kurultayı'na bizzat Atatürk tarafından davet edilmesine vesile oldu. Kurultay'ın bitiminden sonra da Maarif Vekâleti'nde görev aldı. ABD ve Avrupa'daki çeşitli üniversitelerin Türkoloji bölümlerinden davet almasına karşın çalışmalarına başuzman olarak Türk Dil Kurumu'nda devam etti. Aynı zamanda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dilbilim tarihi ve genel dilbilim dersleri verdi ve çok sayıda kitap ve makale yayınladı.[87]

Ermeni-Türk kültürleri arasındaki etkileşim edebiyat dışında başka sanat dallarında da kendini göstermiştir. Tiyatro, müzik ve güzel sanatlar alanında Ermeni halkının Osmanlı toplumu ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin kültürel yaşamına yaptığı katkıları da düşünürsek, iki farklı kültürel dünyanın birbiriyle kesişerek de kültürel üretimde bulunduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

87 Yaşam öyküsü için bkz. Vahe Dilâçar, "Babam Agop Dilâçar" ve Yaşar Öztürk, "Mustafa Kemal'in Keşfettiği Bilim Adamımız: Agop Dilâçar", *Bütün Dünya*, Nisan 2002. Eserleri için bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - IV. Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.302.

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür Yaşamında Ermeniler

Ermeniler taş oymacılığı, demircilik, matbaacılık, kuyumculuk, mobilya yapımı gibi zanaatlarda öteden beri beceri ve ustalıklarıyla tanındılar. Bunun dışında sanatın değişik dallarında da zengin bir birikime sahip olan Ermeni kültürü, farklı alanlarda görülen ortak temalar açısından Ermeni kimliğine dair ipuçları da içeriyor. Edebiyatta olduğu gibi müzik ve resim açısından da bakıldığında ideallize edilmiş bir vatan ve ona duyulan özlem sanatçıların öncelikli konusu olarak ortaya çıkıyor.

Tarihi zorunlu göçlerle belirlenmiş bu halk için Ararat (Ağrı Dağı), turna gibi simgeler doğulan topraklara, ataların, kökenin yer aldığı coğrafyaya hasretin en belirgin işaretleri olarak beliriyor. Köy köy dolaşarak yaptığı derlemelerle Ermeni halk müziğine büyük hizmeti geçmiş Gomidas da sık sık rastlanan bir simge. Ermeni mitolojisi ve tarihindeki önemli olaylar ve kişilerle alfabenin kurucusu Maştotz ve müzisyen Gomidas gibi simge kişilikler, "anayurdu" çağrıştıran coğrafî ve doğal imgeler yerel kültürün dışavurumu olarak yer alırken, modern sanat akımlarının etkisiyle tiyatro, müzik, dans, mimarî ve resim alanında yerel kültürü evrensel anlamda harmanlayarak sivrilen çok sayıda sanatçıya sahip oldular. Arshile Gorky, Ayvazovsky, Haçaduryan gibi dünya çapındaki Ermeni sanatçılar da dünya evrensel sanatının önde gelen isimleri arasında yerlerini aldılar.

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti büyük toplumu içinde sanatın değişik alanlarında yapıt veren çok sayıda Ermeni sanatçı, yerel kültürlerinden derlediği estetik, form ve motifleri kendi cemaatlerinin beğenisine sunarken, çoğu kez onları çevreleyen başka bir kültürle de kayda değer bir etkileşim içinde oldular. Etkilenme kadar etkilemenin de yaşandığı bu buluşma özel bir "kültürel paylaşım alanı" da yaratmış oldu. Ermenilere özgü olarak kabul edilenler kadar ortak etkileşim alanının ürünü olan yapıtlar da, paylaştığımız coğrafyada Ermeni kültürel kimliğine dair tarihsel ve çağdaş izler taşımaktadır. Bunun yanı sıra tarihten günümüze gelen çizgide Ermeni sanatçıların bu coğrafyanın kültürüne kazandırdığı yapıtlar Türkiye toplumu tarafından açıkça tanınmayı, yeniden adlandırılmayı, restore edilerek canlandırılmayı beklemekte ve gizlenmeye gerek duymadan takdir edilmeyi hak etmektedir. Bu açıdan bakıldığında tiyatro, müzik, mimarî ve diğer güzel sanatlar alanında Türkiye Ermenilerinin gurur duyduğu ve kimliklerini olumlama vesilesi doğuran kültürel katkılarının anahatlarıyla hatırlanması araştırma projemizin çıkış noktası olan "köprü-*gamurç*" inşası için de önemli bir temel taşı olacaktır, kanısındayız.

Tiyatrocu Hagop Vartovyan (1840-1902) Güllü Agop adıyla tanındı. Padişah fermanı ile oyun oynama tekelini alan Güllü Agop, birçok ünlü yazarın oyununu sahneye koydu. Sonra da Müslüman olup, adını Yakup olarak değiştirdi.

Osmanlı Dram Tiyatrosu'nunun kurucusu Mardiros Minakyan (1837-1920), kendine özgü bir oyun tarzınının da yaratıcısı oldu.

Tovmas Fasulyeciyan (1843-1901) Bursa'da ünlendi. Haldun Taner "Sersem Kocanın Kurnaz Karısı" adlı oyununda Fasulyeciyan'ın bu serüvenini anlatır.

Sahnede Ermeni Duayenler

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Batı ile ilişkileri gelişkin olan Ermeniler, Avrupa tiyatrosunun Türkiye'ye yerleşmesinde öncü rol üstlendiler. Geleneksel Türk tiyatrosunun gelişimine İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudilerin yanı sıra Ermenilerin de katkıları olmuştu. Ancak başlangıç noktası Tanzimat dönemi olarak kabul edilen Batı tiyatrosunun Türkiye'ye yerleşmesi sürecinde Ermenilerin etki ve katkısı başat durumdadır.[88]

1830'lu yıllarda seyirci sahneye şarkılar, rontlar, hatta cambaz ve sihirbazlarla alıştırılırken, Aramyan ve Gedikpaşa toplulukları da Ramazan Bayramlarında özel gösterilerle insanları eğlendirdi. Güllü Agop'un (Hagop Vartovyan) önderliğindeki Osmanlı Tiyatrosu ise 1870'de Saray'dan verilen oyun oynama yetkisi anlamındaki "tekel" imtiyazını da alarak yükselişe geçti. Bu oluşum, getirdiği yeniliklerle ilerde konunun uzmanları tarafından "Türkiye tiyatrosunun miladı" olarak değerlendirilecek bir birikim sundu.[89] Çağdaş anlamda ilk tiyatro İstanbul Hristaki Pasajı'nda 1844'te Mikael Naum tarafından kurulan Naum Tiyatrosu oldu. Burada Tovmas Ekşiyan başkanlığında Çamaşırcıyan ve Mağakyan'ın da dahil olduğu bir grup oyuncu İtalyancadan tercüme eserler sahnelediler. Dönemin ünlü tiyatro sanatçısı Mardiros Mınakyan da ilk kez bir kadın rolüyle bu sahnede profesyonel oldu.

Müslüman kadınların sahneye çıkmasının söz konusu olmadığı bu dönemde, ilk profesyonel Ermeni kadın oyuncu olan Fanni (Ağavni Hamoyan) sanat hayatına 1856'da Kadıköy'de başlamıştır.

Altunduri Arakel Efendi tarafından 1861'de kurulan Şark Tiyatrosu'nda dönemin güçlü oyuncuları Tovmas Fasulyeciyan, Bedros Atanıyan, Mardiros Mınakyan, Serovpe Benliyan, Kurken Trentz ve Acemyan üç yıl boyunca sahneye çıktı. Kumkapı Okulu'nun öğretmenlerinden Arusyak ve kardeşi Ağavni Papazyan ile Maryam Dzağikyan da sahneye ilk çıkan kadın oyuncular olarak seyirci ile Şark Tiyatrosu'nda tanıştılar.

Tiyatro topluluğu olmayıp cambazlık, ortaoyunu ve benzeri gösterimler sunan ilk profesyonel topluluklardan Hovhannes Kasparyan'ın kurduğu Aramyan Topluluğu'nun da tiyatro tarihin-

88 Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.9-10.
89 *Y.a.g.e.*, s.74.

den söz edilirken göz ardı edilmemesi gerekiyor. İstanbul doğumlu Kasparyan (1826-1867) 1863'te Gedikpaşa'da sonradan Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na dönüştüreceği Gedikpaşa Tiyatrosu'nu kurdu. Bu topluluğun gösterimleri 1866'ya kadar sürdü. Aramyan Topluluğu'nun, profesyonel oyunculuğun temelini atması, oyun çeşitliliği, Batı tiyatrosuna yerlilik tadı vermesi ve yabancı sirklerin tekelini kırması açısından önemi büyüktür. Yerleştirmeye başladıkları tiyatro görgü ve geleneği ile bu tiyatro toplulukları temsillerine Türkçe devam etmeleri dolayısıyla da Türk meslektaşlarının ortaya çıkmasına öncü oldu. Batılı anlamda ilk Müslüman profesyonel tiyatro oyuncusu sayılan Ahmed Necip Efendi, oyunculuğunun yanı sıra, yönetici, yetiştirici, dekorcu ve rejisör olarak ilk Türk tiyatro adamı kabul edilen Ahmed Fehim, Ortaköy Tarkmançatz sahnesinde eğitim alan Afife Jale ve Ermeni kumpanyalarında oyuncu olarak sahneye atılan Naşit Özcan'ı bu sanatçılar arasında sayabiliriz.

Şark Tiyatosu'nun kapanışının ardından Güllü Agop ön plana çıktı. Güllü Agop kısa zamanda Mınakyan, Karekin Rıştuni, Papazyan, Tosbatyan ve Takvor Nalyan gibi ünlü isimleri bir araya topladı. Ermenice oyunların seyircisinin sayısında azalma gören Güllü Agop bu kez Türkçe oyunlar sahnelemek için harekete geçti. 1867'de Hovhannes Kasparyan'ın sirkini Gedikpaşa Tiyatrosu'na dönüştüren Güllü Agop 1869'da burayı kiralayarak "Tiyatro-yi Osmanî" adlı topluluğu kurdu. Bu tiyatro, beş bölümlük "Leyla ile Mecnun" oyunu ile perdelerini açtı. Türk oyuncularına ve Türk yazarlara da kapılarını açmaya önem veren Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu ulusal tiyatromuzun başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

İlk olarak Naum Tiyatrosu'yla başlayan ve "oyun oynama tekeli" diye nitelendirilen 10 yıl süreli padişah fermanı, İstanbul'da bu fermanı elinde bulunduranlar dışındakilerin tiyatro faaliyetinde bulunmasını yasaklıyordu. 1870'de bu fermanı alan Güllü Agop Molière'in çeşitli oyunlarından, Namık Kemal'in "Vatan yahut Silistre" adlı oyununa kadar birçok eser sahneledi. Ancak, ekonomik zorluklar sebebiyle yazar hakkı veremeyen ve yeniden "oyun oynama hakkı"nı alamayan Güllü Agop tekel süresinin bitmesiyle oyuncularını kaybetmeye başladı. 1881'de Güllü Agop da topluluktan ayrılarak Şehzadebaşı'nda yeni bir salon kiraladı ve II. Abdülhamid'in emriyle Mızıka-i Hümayun kadrosuna alınarak Müslümanlığı kabul etti. Adını da Güllü Yakup olarak değiştiren Güllü Agop, yaşamının sonuna kadar sarayda kaldı.

Meşrutiyet döneminde şimdiki adı Şehir Tiyatroları olan Darül-

Eliza Binemeciyan (1890-1966 Kanada ?) önce Mınakyan topluluğunda ünlendi. Güzel Türkçesinin yanısıra mükemmel bir Fransızcaya sahipti.

Knar Hanım diye de bilinen Knar Sıvacıyan (1876-1950), Fasulyeciyan ve Mınakyan topluluklarında çalıştı, kantolarla ünlendi.

Şamram Hanım (1871-1955) uzun yıllar Naşit'le, Kel Hasan'la çalıştı. Kantoları İstanbul'da ağızdan ağıza yayılarak söylenirdi.

Hagop Ayvaz'ın 50 yıl yayınladığı Ermenice *Kulis* dergisi. Türk halk müziği sanatçısı Zehra Bilir'i kapak yaptığı Haziran 1970 sayısı.

bedayi'nin 1914'te kurulmasıyla Osmanlı temaşa sanatı çok büyük bir adım attı. Müslüman kadınların henüz tiyatro sahnesine çıkamadığı bu dönemde aralarında Eliza Binemeciyan ve Knar Hanım'ın da bulunduğu 8 Ermeni kadın tiyatro oyuncusu açılan sınavda başarı göstererek kadroya alındılar. 1918'de Serovpe Benliyan'dan sonra bu kez Arşak Benliyan 1924'e kadar süren ve kendi adıyla anılan bir operet kumpanyası kurdu. Aynı yıllarda Krikor Hagopyan, Şark Tiyatrosu'nu yeniden harekete geçirdi. Buradan Krikor Çobanyan, Lüsi Hagopyan, Sait Köknar ve Baltazar gibi oyuncular yetişti. Bu devrede tiyatro sahnelerinde gözle görülür bir canlılık başladı. Gedikpaşa'daki *Young Men Corporation* (YMC) olarak bilinen Gençler Temaşa Heyeti adlı bir grup kuruldu. Bu grupta sayabileceğimiz önemli isimler, Yetvart ve Sosi Yeretzyan, Aprahanı Hıdışyan, Nigoğos Manuşakyan ve Torkom Sırabyan'dı. 1920'lerde Aşot Madatyan'ın kurduğu Stüdyo Tiyatrosu'yla temsillerine devam eden oyuncular arasında Drtad Nışanyan, Nışan Beşiktaşlıyan ve Eliza Binemeciyan sayılabilir.[90]

Cumhuriyet Dönemi ve Gayriresmi Ermenice Oyun Yasağı

II. Meşrutiyet döneminin de ivme kazandırdığı bütün bu gelişmeler, edebiyat alanında olduğu gibi, 1915 trajedisinin yarattığı kırılma nedeniyle Cumhuriyet döneminin ilk başlarında ciddi bir kesintiye uğramıştır. Gayriresmi olduğu sonradan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından vurgulanan "Ermenice oyun oynama yasağı" da ayrıca sanatçı göçüne neden olmuştur. Bu dönemde Vahram Papazyan, Hraçya Nersesyan gibi sanatçılar Erivan'a gidip orada ünlü Suntukyan Tiyatrosu'nu kurdular.

Tekrar temsillere başlayan Çarşıkapı'daki Gençler Temaşa Heyeti'nde Torkom Sırabyan, Sosi Yeretyan, Apraham Hıdışyan, Doktor Alyanak, Beti Arslan, İsraelyan gibi oyuncular Kurtuluş ve civarına taşınmaya başlayınca, Gençler Temaşa Heyeti de İnci Sineması'na taşındı. 1933'te Gençler Temaşa Heyeti ikiye ayrıldı ve Tan Sineması'nda Hagop Ayvaz, Torkom Sırabyan, Arşavir Alyanak, Apraham Hıdışyan gibi isimler Genç Tiyatroseverler Derneği'ni kurdu. Aşot Madatyan'ın Stüdyo Tiyatrosu, Gençler Temaşa Heyeti ve Genç Tiyatroseverler Derneği İstanbul'un çeşitli semtlerinde temsiller verdiler. Tamamen Türkçe olarak sahnelenen bu etkinlikler 1945-46'ya kadar sürdü.

Bu noktada Türk tiyatro tarihini kayıtlara geçiren önemli bir

90 Metin And, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1608-1622.

Türkiye'de tiyatro yaşamına büyük katkılarda bulunmuş iki sanatçı. Solda, Hagop Ayvaz (1911-2006) İstanbul Langa'da doğdu. Ayvaz, Şehzadebaşı Millet ve Beyoğlu Ses Tiyatroları'nda oynadı. Necdet Mahfi Ayral (1908-2004) ise tiyatro yaşamına Darülbedayi'de başladı, Muhsin Ertuğrul'a asistanlık yaptı. İyi bir dublaj sanatçısı olan Ayral, yüzlerce oyunda rol aldı.

ismiden bahsetmek gerek. İlk kez 1929'da Narlıkapı'da oynanan "Demirhane Müdürü" adlı piyesteki doktor rolüyle sahneye çıkan Ayvaz, Türk tiyatrosunu Ermeniceyle yurtdışına tanıtmak amacıyla 1946'da *Kulis* adlı Ermenice tiyatro dergisini kurdu. Dergi aralıksız elli yıllık yayın yaşamı boyunca çoğunlukla Türk tiyatrosu içerikli yayının yanı sıra, derneklerde başlayan tiyatro hareketine de tanıklık etti. 1996'ya kadar 1114 sayı yayımlanan *Kulis* şu anda Türk tiyatro tarihinin en önemli ve en eski belgelerinden biri olma özelliğini taşıyor ve Suriye, Lübnan, Ermenistan ve hatta Avrupa'daki tiyatro müzelerinde sergileniyor.

1946'ya kadar Türkçe oyunlar sahneleyen Gençler Temaşa Heyeti, Ermeni oyunculardan oluşmasına karşın, Ermenice oyun oynarken yaşadıkları tedirginlik sebebiyle bundan kaçınmışlardı. 1946'da bir grup tiyatrocunun İsmet İnönü'ye yaptıkları bir ziyaret bu tedirginliğe son verdi. *Marmara* ve *Jamanak* gazetelerinin baş sorumluları Suren Şamlıyan ve Mardiros Koçunyan'ın da bulunduğu Ankara'daki bir toplantının sonunda Şamlıyan İnönü'ye Ermenilerin anadillerinde oyun oynamak konusunda hissettikleri tedirginliği dile getirdi. Bu konudan haberdar olmadığını belirten İnönü'nün duruma müdahale etmesi üzerine Ermenice oyun sunmakta özgür olduklarına dair teyit alan topluluklar büyük bir hevesle çalışmaya başladı.[91] İlk olarak dönemin ünlü tiyatro

91 Sevan Ataoğlu, "Dar Alanda Kısa Paslaşmalar", *Görüş: Türkiyeli Ermeniler*, Ağustos-Eylül 2001, s.76.

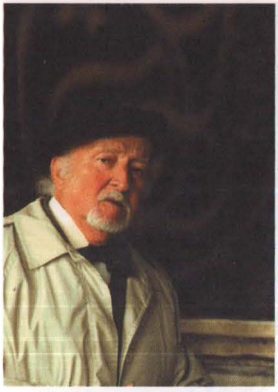

Sinemaya "Efsuncu Baba" ile geçen, yüzlerce filmde rol alan Nubar Terziyan (1909-1994), hatıralarını *Ne İdim, Ne Oldum* adlı kitapta topladı.

Asıl adı İrma Felegyan olan Toto Karaca (1912-1992) çok küçükken oyun ve operetlerde aldığı rollerle sivrildi. Kendisi gibi tiyatro sanatçısı olan Mehmet Karaca ile evliliğinden olan oğlu Cem Karaca ile birlikte.

yönetmeni ve eğitmeni Aşot Madatyan'ın Faruk Nafiz Çamlıbel'den tercüme ettiği "Kazan" adlı manzum eser Ses Tiyatrosu'nda Stüdyo Kumpanyası tarafından sahnelendi. Aşot Madatyan ve Arşam Çizmeciyan VEGA Topluluğu'nu kurarak "Köse Kâhya", "Leblebici Horhor Ağa" gibi operetleri Ermenice olarak oynadılar. Daha sonra Sona Dermarkaryan ve eşinin çalışmalarıyla *Arpi Tadron* (Arpi Tiyatrosu) kuruldu. Aşot Madatyan'ın yönetmenliğinde Nazan ve Haygaser Vosgeriçyan, Haçik Arzumanyan, Nışan Hançer, Zaruhi Değirmenciyan, Hagop Ayvaz gibi sanatçılarla Ermenice olarak "Arşın Mal Alan" oyununu sahnelediler.

Tiyatro ekiplerinin yavaş yavaş dağılmasıyla Ermeni tiyatrocular için yeni bir dönem başladı. 1950'den itibaren peş peşe kurulan Ermeni dernekleri tiyatro sevdalılarının yeni mekânları oldu. Ancak, yine bu devirde Ermeniler bu alandaki öncü rollerinden yenilikleri izleyen konumuna gerilediler. Deneyimli oyuncular da yine aynı dönemde sinemaya yöneldi. Tiyatro kökenli Toto Karaca ve Nubar Terziyan ile Kenan Pars bu yönelişe örnek olarak verilebilecek ilk isimler. Sinema dalında 100'den fazla filmde yapımcı ve yönetmen olarak görev alan Nışan Hançer'i de ayrıca zikretmeliyiz.

Popüler tiyatro alanında etkili olanlar arasında günümüze kadar 40'tan fazla eserin yönetmenliğine imza atan Misak Toros ile tiyatro ve sinema dekoratörü, oyuncu, yönetmen Arto Berberyan Ermeni dernek tiyatrolarının altın çağını yaşadığı 1970'li ve 80'li yılların en verimli isimlerindendi. Bu dönemde Pangaltı Mıkhitaryan, Esayan, Karagözyan, Sahakyan Nunyan, Feriköy Merametciyan gibi Ermeni okullarından yetişenlerin kurduğu derneklerde her sezon mutlaka bir, bazen de iki oyun sergilenmekteydi.

1980'de derneklerin kapanmasıyla sarsılan Ermeni dernek tiyatrosu, bugün tüm aksaklıklara rağmen dernekler bünyesinde yaşatılmaya çalışılan etkinlik geleneğinin başında geliyor. Günümüzde yeni kuşağın anadilde oyunlara karşı isteksizliği ve seyircinin isteği doğrultusunda çoğunlukla komedi tarzında oyunların tercih edilmesi dikkat çekmektedir. Zor ekonomik şartlar altında yapılan bu küçük bütçeli prodüksiyonlar da çoğu kez sahnelenen derneğe maddî gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Ancak, oyuncu yetiştirmeye öncelikli önem veren pek çok dernek, Şehir ve Devlet tiyatrolarından oyuncu ve yönetmenlerle çalışmayı tercih ediyorlar. Tiyatroya gönül vermiş deneyimli birkaç ismin eğitmenliği de sürüyor.

Dernek sahnesinden kimi isimler televizyon ve reklamlara kayar-

ken Ani İpekkaya ve Anta Toros özel tiyatrolarda da sahneye çıkmaktadır. Devlet Tiyatroları'nda halen sahnelerde olan tek Ermeni oyuncu Nışan Şirinyan Feriköy Derneği çatısı altında her yıl bir oyunla derneklerdeki tiyatro faaliyetlerini canlı tutmaya çalışıyor. Öte yandan Ermenice ile Türkçe arasında gidip gelen repliklerle değişik bir tarz yakalayan Hermon Variş ve Ermenice komedi tarzı oyunlarla Bercuhi Berberyan son yıllarda dernek sahnelerinde sık görülen isimler arasında. Derneklerde görülen bir diğer gelişme ise, çocuklar için tiyatro çalışmalarına verilen önem ve özel çocuk oyunlarının ortaya çıkmasıdır.

Asıl adı Krikor Cezveciyan (1920-2008) olan ünlü tiyatro ve sinema oyuncusu filmlerde Kenan Pars adını kullandı. Türk sinemasında karakter oyuncusu olarak rol aldı.

MÜZİK ALANINDA "HOŞ SEDÂ" BIRAKANLAR

Ermenilerin tarihleri boyunca sivrildiği bir diğer alan da müzik oldu. Dinin tüm Ermeni toplumunun yaşantısında büyük bir yeri olduğu gerçeği müziğin bu alanda oldukça ön planda olmasını sağlamış ve Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul edişlerinden itibaren Ermeniler kilise müziği alanında yüksek müzik normlarına sahip eserler üretmiştir. Pagan döneme ait dinsel ve dünyevî müziğin Hıristiyanlığa aykırı bulunan şarkı ve efsaneleri yasaklanmış, ancak, bazı putperest ayinlerin Hıristiyanlaştırılması gibi tapınak ayinlerinde kullanılan bazı çalgılar kilise bünyesine dahil edilmiştir. Diğer yanda Ermeni halk müziği de halk arasında yankılanmış, başta Gomidas olmak üzere Magar Yegmalyan, Parseğ Ganaçyan ve Krikor Süni gibi bestecilerin Osmanlı'nın son döneminde Anadolu'da derledikleri eserler günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı döneminden sonra Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de dinî eserler üretmeye devam edilirken, Ermeni müzisyen ve besteciler klasik Türk müziğine de ciddi katkıda bulunmuştur. Çoksesli Batı müziğine gösterilen ilgi ise zamanla usta besteci ve yorumcuların yetişmesi sonucunu doğurmuştur.

Dinî Müzik Denince

Ermeni dinî müziğinde Hıristiyanlık öncesi pagan dönemden kalma etkiler bir yana bırakılırsa, genel olarak dinî müzik tarihi üç ayrı döneme ayrılmaktadır: 4-12. yüzyıllar arasında Süryani ve Grek etkisi altındaki birinci dönem, 12. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadarki, Ermeni halk müziği ile dinî müziğin yakınlaştığı ve Ermeni litürji (ayin düzeni) müziğinin son şeklini aldığı ikinci dönem ve 20. yüzyılın başından günümüze kadarki, çoksesli müziğin kullanılmaya başlandığı üçüncü dönem. 12. yüzyılda yaşamış olan Başpatrik IV. Nerses Şnorhali'nin çalışmalarıyla dinsel şiir ve ezgiler Süryani ve Grek etkisinden sıyrılıp sadeleşerek halk müziğine yaklaştı. Onun bestelediği ilahiler (*şaragan*) günümüze kadar gelmiştir. Ermeni kilise müziğinde *şaragan*, *meğeti*, *yerk*, *gandz* gibi ilahi formlarının dışında *badarak* ve *dağavar* gibi büyük bayramlara mahsus daha büyük çaplı formlar da kullanılır. Hıristiyanlığın temel ibadet biçimlerinden biri olan ve İsa Mesih'in

Kütahyalı Gomidas Soğomonyon (1869-1935) "Ermeni ulusal müziğinin babası" diye tanınmaktadır. Kevorkyan Akademisi'nde öğrenim gördükten sonra müzik dersleri aldı. Ardından Anadolu'yu karış karış gezerek yüzlerce Ermenice, Türkçe, Kürtçe ve Gürcüce türkü derledi. Bunları anında notalayan Gomidas, ezgilerin makamlarını da kaydetti.

son akşam yemeğinde ekmek ile şarabı kendi bedeni ve kanı olarak havarilerine sunuşunu anlatmak amacıyla düzenlenen komünyon ayini, Ermenice *badarak* diye adlandırılır. 20. yüzyılın başına kadar Ermeni kiliselerinde, "ana melodi" olarak adlandırılan bu *badarak* bestesi kullanılmış, bu yüzyılın başından itibarense çoksesli olarak icra edilmeye başlanmıştır. *Badarak* melodilerinin manevî önemi ve sayıca çoğalması dolayısıyla İstanbul Patriklik Ruhanî Meclisi, düzenlediği Türkiye Ermeni Kilisesi Korolar Tüzüğü'nün 58. maddesiyle, kilise korolarının, ana melodi (*Mayr Yeğanag*) ile birlikte en çok kabul gören Gomidas ve Yegmalyan melodilerinin yanı sıra, daha önce yasaklanmış olan, Çulhayan, Çilingiryan, Bartevyan, Manasyan, Atmacayan ve Khorenyan melodilerini kullanmasına izin vermiştir.[92]

Günümüz Ermeni Apostolik Kilisesi'nde öteki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak insan sesinin yanı sıra, org veya armonyum da kullanılabilir. Org ilk defa 20. yüzyılın başında Gomidas Vartabed tarafından İstanbul'da kullanılmaya başlamış, daha sonra öbür kiliselere de yayılmıştır. Geçmişi Hıristiyanlık öncesine kadar uzanan zil, hem dinsel, hem de din dışı musikide sıkça kullanılan bir vurma çalgıdır. 375 yıldır bu işle uğraşan Zilciyan ailesi zil yapımcılığının en büyük ustalarından biridir ve günümüzde Zilciyan dünya çapında bir marka olmuştur. Org ve zil dışında yine öteki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak, pagan dönemden kalma, *kışotz* adı verilen ve ucundaki minik zillerle mabede giren kuşları kaçırtmak amacıyla kullanılan bir alet de mevcuttur.

Ermenilerin müzik tarihine miras bıraktığı iki özgün nota sistemi de vardır. Kim tarafından ve hangi tarihte geliştirildiği bilinemeyen *Khaz* nota yazım sisteminin en eski örneğine 9. yüzyıldan kalma elyazmalarında rastlanıyor. Venedik St. Lazzaro'daki Ermeni Mıkhitarist Manastırı 17. yüzyıl Vağarşabat geleneğine uygun *Khaz* nota yazım sistemini kullanan tek yer olma özelliğini taşıyor. Diğer nota yazım sistemi ise, Hampartsum Limoncuyan tarafından geliştirilen "Hampartsum Notaları"dır. Bu özel nota yöntemini 1813 dolaylarında geliştiren ve öğrencilerine öğretmeye başlayan Limoncuyan, sadece Ermenice bestelerin değil birçok Osmanlı eserinin de literatüre geçmesini sağladı. Patriklik bünyesindeki Ruhanî Kurul toplantısı sonrasında büyük bir hızla Ermenice dinî eserler bu notalara döküldü. Halen Hampartsum notaları ile arşivlenmiş olan birçok Klasik Türk müziği eseri bulunmaktadır. Günümüzde Eçmiadzin Başpatrikliği ile Kudüs Patrikliği'nde hâlâ Hampartsum sistemi kullanılıyor.[93]

92 Mustafa Saka, "Ermeni Musikisi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.185-186.
93 *Y.a.g.e.*

Klasik Türk Musikisinde Ermeniler

Ermenilerin müzikte en büyük hizmetlerinden biri de klasik Türk musikisi alanında gerçekleşti. Birbirinden değerli Ermeni bestekârlar bugün artık klasik sayılan geniş bir repertuvar ürettiler. Bestekâr kimliklerinin yanı sıra hânende, kilise mugannîsi, sâzende ve musiki hocası olarak da ün saldılar. Sultan Abdülaziz devrinin (1861-1876) sayılı bestekârları arasında özel bir yeri olan Nigoğos Ağa (1836-1885), kilise müziğine ait eserleri de olan hânende ve besteci Asdik Ağa (Asadur Hamamcıyan, 1840-1913); Hacı Arif Bey'in öğrencisi olan ve fasıl musikisinin gelişmesine büyük katkıda bulunan, çok popüler olan "yüzüm şen, hatıram şen, meclisim şen, mevkiim gülşen" şarkısı nedeniyle de Şen soyadını alan Bimen Şen (Dergazaryan 1873-1943); bestekâr ve şair kimlikleriyle Kemanî Tatyos Efendi (Tateos Ekserciyan 1858-1913); musiki hocası olarak Saray'a alınan, kiliselerde başmuganni olarak görev yapan ve özellikle Hacı Arif Bey'in bilinen eserlerinin büyük bir bölümü için kaynak kişi olan Levon Hancıyan (1833-1947) bu büyük ustalardan yalnızca birkaçıdır. Tatyos Efendi ve Bimen Şen'in "musiki iklimi"nde yaşamış Karnik Garmiryan (1872-1947), Hampartsum nota-

"Yüzüm şen, hatıram şen..." mısraıyla başlayan ünlü bestesine atfen "Şen" soyadını alan ve asıl adı Bimen Dergazaryan olan Bimen Şen (1873-1943).

Adapazarı'nda doğan amâ Udi Hrant Kenkülyan (1901-1978), Tanburi Cemil Bey, Tatyos Efendi ve Kemençeci Nikolaki'nin bestelerini üstün bir performansla icra etmesiyle tanındı.

Babası kilisede muganni olan Kemani Tatyos Efendi (1858-1913) Türk musikisinin en tanınmış şarkı bestecilerinden biridir.

sıyla saz semaisi, ağır semai gibi klasik tarz eserlerin yanı sıra kanto, türkü, zeybek ve fokstrot formunda da eserler bestelemiş, bunların bazıları müzik antolojilerine girmiş ve plağa okunmuştur. Son dönem piyasaya sürülen kayıtlarıyla yeniden popülerleşen Udî Hrant (Kenkülyan, 1901-1978) gerek yorumculuğu gerek besteciliğiyle Klasik Türk Musikisi üstatlarından biri ve özellikle "taksim" formunu zirveye ulaştıran müzisyen olarak kabul edilmektedir. Bu kayıtların bir kısmı 1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD, Yunanistan, Fransa ve Lübnan'da vermiş olduğu konserlere dayanmaktadır. İstanbul Radyosu kayıtlarından ve doldurduğu plaklardan tanınan Kemanî Nubar Tekyay (1905-1955) da bu alanın en usta kemancılarından biri olarak isim yapmıştır. Ermeniler ayrıca el zanaatlarında ilerlemiş olduklarından enstrüman yapımında da nam salmışlardı. Özellikle kemençe, tanbur, ud, lavta, keman ve kanun yapımında aranan isimlerdir. "Sahibinin Sesi" plak şirketinin yöneticisi, kanun ustası Artaki Candan ayrıca kendi yaptığı kanunlarla, Dikran Nışan ise zurna, düdük, mey gibi nefesli sazlarıyla haklı bir şöhret kazanmışlardır.[94]

Anadolu Ermeni Müziği

Anadolu Ermeni müziği de, özgün yapısı ile müzik kültürü içinde özel yere sahip bir alandır. Anadolu'nun bilhassa doğusunda ve güneydoğusunda tarım ve hayvancılıkla uğraşan Ermeni köylülerin yerleşik bir sosyal hayat tarzı vardı. Bu coğrafyada üretilen ve uygulanan müzik, yörenin tarihsel ve sosyal yaşamının sanatsal bir yansımasından başka bir şey değildi. Anonim şarkılar, ninniler, dans şarkıları, iş şarkıları, gurbet ve hasret şarkıları, turna kuşu üzerine söylenen özel şarkılar vb. Anadolu Ermeni müziğinin tipik örnekleri olarak karşımıza çıkar. Bu repertuvar orta dönem (5-19. yüzyıl) köylü Ermeni toplumunun yaşantısının müzikal yansımasıdır. Anadolu'nun çeşitli halklarında görülen davul-zurna ikilisi Ermeni şarkılarının da temel çalgısı durumundadır. Bağlama Ermeni köylüleri arasında çok rağbet gören bir enstrüman değildir. Ermeniler bu enstrümanı çalmak yerine daha ziyade yapımcılığını üstlenmişlerdir. Türkler arasında yaygın olan kaval, Ermenilerde ve Kürtlerde Bilür=Blur adıyla bilinir. 25-30 cm'den 1 metreye kadar değişik ebatlarda içi boş bir boru olan bu enstrüman daha çok düğün havalarını icra edenlerin, bazen de çobanların yoldaşı olan bir enstrümandır. Anadolu'daki mey ve Ermeni duduk'u ile Azeri balaban'ı arasındaki yakınlık da hayli ilginçtir. Ermeni köylüsü için müzik yaşamın tüm kesitlerinde işlevsel bir yapı arz ederdi. Doğumda, bayramda, düğünde, iş yaşamında müzik yapılırdı.

Aşuğ adı verilen gezgin ya da yerleşik halk şairleri, çağlar boyu tıpkı Türk âşıkları gibi halkın dilinden söyleyerek sosyal bir işlevi yerine getirdiler. 17. ve 18. yüzyıllarda İsfahan, Tiflis ve İstanbul merkez olmak üzere *aşuğ* geleneği altın çağına girdi. Ermeni *aşuğ*'lar, eserlerinde genellikle aşk, felsefe, öğüt ve siyasî konuları işlediler.

94 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990; Dr. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000; *Bestekâr Karnik Germiryan: Hayatı ve Eserleri*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004; Mehmet Güntekin, "Osmanlı'da Musiki ve 'Hikmete Dâir Fenn'in 'Son Osmanlıları'", http://www.turkmusikisi.com/makaleler/osmanlıda_musiki_ve_hikmete_dair.htm; Ethem Rühi Üngör, "Geçmişten Günümüze Türk Lütiyeleri", http://www.turkmusikisi.com/calgilar/turk_lutiyeleri.htm.

Claude Debussy'nin büyük besteciler arasında saydığı Gomidas, İstanbul'daki 234 Ermeni aydınıyla birlikte tutuklanarak, Çankırı'da bir kampa götürüldü. Halide Edip Adıvar'ın girişimleriyle İstanbul'da La Paix Hastanesi'ne kaldırıldı, geçirdiği depresyondan sonra götürüldüğü Paris'te hayata veda etti. Ermeni ressam Sarkis Muradyan'ın "Son Gece" tablosunda Gomidas.

18. yüzyılda yaşayan Sayat Nova (Arutin Sayatyan, 1712-1795) Ermenilerin "aşuğ"luk geleneğine yeni bir dönem getirdi.[95] Bu tarihe kadar Türk, Ermeni, Gürcü Ermeni ya da İran-Ermeni *aşuğ* okullarında eğitim alan adaylar, Sayat Nova'nın girişimleriyle Aşuğ Civani başkanlığında bir Ermeni *aşuğ* okuluna kavuştular. Aşuğ Civani'nin eserleri Ermeni *aşuğ* eserlerinin de temelini oluşturdu. Aynı zamanda bir Kamança virtüozu olan Sayat Nova'nın adı bu sazla bütünleşmiştir. Ozanın bugün bilinen 220'ye yakın eserinin neredeyse tümü 19. yüzyılda notaya geçirildi. Gürcüce, Azerice ve Ermenice söyleyen Sayat Nova, çokdilli edebiyat yaparak Ermeni kültürünü tüm Kafkasya'ya duyuran kişi olarak da önemli bir yere sahiptir. 1970'li yılların ardından *aşuğ*lara tekrar eski adları olan *kusan* denmiştir. *Aşuğ* geleneğinde doğaçlama ön planda olduğundan birçok *aşuğ* eseri kayda geçirilememiştir. Sunuma önem veren Ermeni *aşuğ*larının zaman zaman eşlik enstrümanı olarak santur, keman, kamança, kanun, tar ve konkur kullandıkları görülür. Ermeniler arasında kadın *aşuğ*lara da *varsag* denirdi.

95 Hacikyan, *a.g.e.*, c.2, s.869-880.

Pakrat Estukyan'a göre, 1800'lerin son dönemine kadar "İstanbul'da Ermenice müzikten bahsedilebilir, fakat özgün bir Ermeni müziğinden bahsedilemez." İstanbul müzik dağarında Ermeni folklorunun hiç yeri olmamış, klasik Türk müziğine Ermeni katkısı da çoğunluğu kilise korolarından yetişmiş veya muganni olan Ermeni sanatçıların bu alandaki beste ve icralarından kaynaklanmıştır. İstanbul Ermenilerinin kendi folk müziğiyle buluşması kent kültürüne uyum sağlayamamış köylüler ve kente çalışmaya gelen gurbetçi işçiler dolayısıyla başlamıştır. Estukyan, İstanbul Ermenilerinin özgün folk müziği ile karşılaşmasını bu bağlamda Ermeni burjuvazisinin amiralardan farklı olarak kökenleriyle ilgili bağ kurmaya başladığı uluslaşma çağının bir sonucu olarak yorumlamaktadır.[96]

Anadolu Ermeni halk müziğine emeği geçenler arasında ünlü derleyici, müzikolog, besteci ve pedagog Gomidas Vartabed'in (Soğomon Soğomonyan) özel bir yeri vardır.[97] Gomidas çalışmalarını ulusal Ermeni müziğini oluşturmaya adamıştır. Doğu Anadolu'nun pek çok yöresini dolaşarak "Ermeni köylü şarkıları" derlemiş, karşılaştığı sayısız Türkçe ve Kürtçe şarkıyı kaydetmiş, ancak, bunlar arasındaki benzerliklerden çok, özgün Ermeni yapısını ortaya çıkarabilmek için farklılıkları vurgulamaya çalışmıştır. Çağdaşları olan Magar Yegmalyan ve Kara-Murza'nın kendisinden önce başladığı derleme çalışmasını sistematik bir biçimde zenginleştirerek özgün ve ulusal Ermeni müziğinin şekillenmesinde öncü olmuştur.[98] Üretkenliğine son veren 1915 trajedisinden ötürü Ermeni kültür yaşamında bir simgeye dönüşen Gomidas, 1869'da Kütahya'da doğdu. Eçmiadzin'de Kevorkyan Ruhban Okulu'nda eğitim gördükten sonra Sahag Amaduni yönetiminde kilise müziğinin kuram ve pratiğini inceledi. 1895'te rahip takdis edilerek adı Gomidas oldu. Berlin'de Schmidt özel konservatuvarı ve saray üniversitesinde eğitim gördü. Kompozisyon teorisi, müzik tarihi ve psikoloji eğitimi aldıktan sonra Alman müzisyenlerin oluşturduğu bir dörtlüde kendi düzenlediği Ermeni halk şarkılarını sundu; İsveç, Paris ve Venedik'te birçok konser verdi. 1910'da İstanbul'a gelen Gomidas Vartabed iki yıl içerisinde büyük bir gayretle "Kusan" isimli koroyu kurdu. Kısa zamanda 300'ü geçen üyesi ile Kusan Korosu İstanbul'un en büyük ve başarılı korolarından biri oldu. İstanbullu Ermenileri Ermeni folkloruyla tanıştırırken, seri konferanslar vererek birikimini İstanbullu aydınlarla paylaşma çabası içinde olmuştur. Gomidas İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Parseğ Ganaçyan, Mihran Tumacan, V. Sarkisyan, Vağarşag Sırvantsyan ve H. Semerciyan'a özel ders verdi. Bu isimler daha sonra "Gomidas'ın 5 Öğrencisi" diye anılarak başarılarıyla isimlerini gerek İstanbul Ermeni müziğine gerekse dünya müzik tarihine yazdırdılar.

Ünlü söz yazarı Mehmet Emin'e besteler yapan ve birçok Türkçe şarkısı olan Gomidas, Beyazıt'taki Türk Ocağı Kültür Merkezi'nde korosuyla konserler ve Ermeni müziğiyle ilgili konferanslar verdi. Ancak, bu verimli dönem 24 Nisan 1915'te son buldu. Evlerinden toplanan Ermeni aydınlar arasında yer alan Gomidas sürgün yerinden dönse de, o dönemin tahribatını bir da-

96 Pakrat Estukyan, "İstanbul'da Ermeni Müziği", *İstanbul*, no.45, Nisan 2003, s.83-85.
97 *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi), Erivan, 1974-88.
98 Estukyan, *a.g.e.*

ha hiç üzerinden atamadı. Aklî dengesini yitirmiş olarak ve tek bir nota üretemeden 1935'te Paris'te bir hastanede son nefesini verdi. Bugün Ermeni kiliselerinde Gomidas'ın dört sesli olarak düzenlediği *Badarak* (ayin) okunur. Anadolu'yu köy köy dolaşarak Ermeni ve Kürt halk ezgilerini derleyen Gomidas, din dışı Ermeni halk müziği adına benzersiz bir kültür hizmetinde bulundu. Dinî eserler dışındaki şarkıları ve besteleriyle günümüz Ermeni korolarının repertuvarlarında başlıca yeri tutar.

Yakın dönemin büyük bir diğer derleyicisi ise, Osmanlı milletvekillerinden Keğam Der Garabedyan'ın kızı olan Armenuhi Kevonyan'dır. 1915 tehcirinden sonra yurdunu terk etmek zorunda kalan önemli Ermeni sanatçılar arasında yer almaktadır. 1904'te Muş'da doğan ve "Muş sevdalısı" olarak bilinen Kevonyan, yüzden fazla Muş şarkısı derleyerek bir kültürün yaşatılmasında büyük emeği geçmiştir. Yurtdışında verdiği sayısız konserle bu şarkıları geniş kitlelere sevdirirken konser kayıtlarıyla ardında unutulmaz bir miras bırakmıştır.

Batı Müziği Kulvarı

Ermenilerin çoksesli Batı müziğine gösterdikleri ilgi de zamanla bu alanda usta müzisyenlerin yetişmesini sağladı. Fransız izlenimciliğinin etkisinde klasik Batı formlarında yaptığı bestelerde Ermeni motiflerini Rus, Gürcü ve Azeri motifleriyle harmanlayan 1903 Tiflis doğumlu Aram Haçaduryan, özellikle bale müzikleri ve konçertolarıyla evrensel bir üne sahip olmuştur. Ermenistanlı Armen Dikranyan'ın *Anuş* adlı operası ise Ermeni Operası'nın başyapıtı olarak Ermeni müzik tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Alan Hovhannes'in ABD'de bestelediği senfonik müzik alanındaki eserler de klasik müzik formları içinde Ermeni ezgilerinden sesler taşımaktadır. Çağdaş besteciler arasında Ara Bartevyan da orkestra ve piyano eserlerinin yanında özellikle Ermenice şarkılarıyla önemli bir yer tutmaktadır.

Dikran Çuhacıyan (1837-1898) besteci, müzik öğretmeni olarak öğrenci yetiştirdi. Bestelediği ilk operet olan "Arif'in Hilesi"nden sonra "Köse Kâhya" ve "Leblebici Horhor"la üne kavuştu.

Osmanlı toplumu içinde klasik Batı müziğinde Ermeni besteci, yorumcu ve müzisyenlerin ortaya çıkması 19. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleşmiştir. İstanbul evlerinde özel konserler ve dinletiler düzenleniyor, müzik eğitimine verilen önem gün geçtikçe artıyordu. II. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda Batılılaşmaya önem veren ailelerde Ermeni bir piyano öğretmeninden ders almak, sanki gelenekselleşmiş bir alışkanlık halini almıştı. 1874'te sayıları kırkı bulan Ermeni gençler, Beyoğlu'ndaki Hacopulo Han'da müzik öğretmeni Dikran Çuhacıyan (1837-1898) nezaretinde müzik

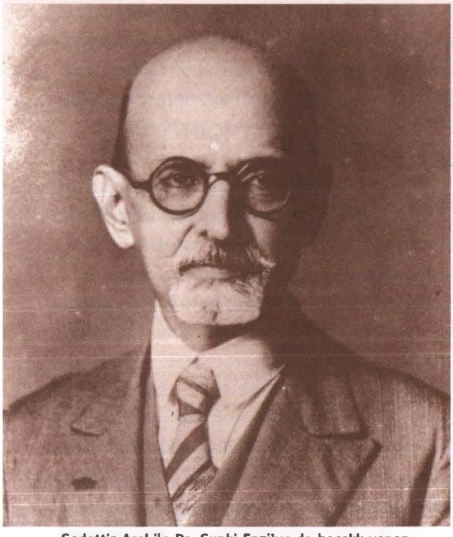

Sadettin Arel ile Dr. Suphi Ezgi'ye de hocalık yapan Edgar Manas (1875-1964), Darülelhan'da müzik öğretmenliğinde de bulundu.

Müzik dünyasında Onno Tunç olarak bilinen Ohannes Tunçboyacıyan (1948-1996) Türk pop müziğine büyük hizmetler veren, besteleri ve düzenlemeleri ile tanındı.

çalışmalarına başladılar. Çuhacıyan'ın besteleri olan "Arşag II", "Arif'in Hilesi", "Leblebici Horhor Ağa", "Köse Kâhya" ve "Zamire" operetlerini sahnelediler. Bunlardan "Arif'in Hilesi" ilk Türkçe operet olma özelliğini de taşır.

İstanbul'da yetişen önemli Ermeni müzisyenlerden biri de Edgar Manas'tır (1875-1964). Hüseyin Saadettin Arel başta olmak üzere birçok müzisyenin de hocası olan Manas, 1923'te Darülelhan'da (Belediye Konservatuvarı) müzik öğretmenliği yaptı. İstiklal Marşı'nın armonisi ve orkestrasyonunu düzenleyen Manas, ilk Türk Kadınlar Korosu'nun da kurucusudur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde kurulan orkestralarda Ermeni müzisyenlere sıkça rastlanıyor. Besteci Harutyun Hanesyan uzun süre İstanbul Belediye Orkestrası'nda başkemancı olarak hizmet verdi. Krikor Sinanyan İstanbul'daki ilk orkestranın şefliğini yaptı. İttihat ve Terakki ile Prens Sabahattin marşları da Harutyun Sinanyan'a aittir. Günümüzde Ermeni korolarının seslendirdiği birçok eser de, ünlü koro ve orkestra şefi Ara Bartevyan'a aittir. Besteci Stepan Papelyan sayısız öğrenci yetiştirmiştir. Papelyan'ın öğrencilerinden besteci Sirvart Karamanuk koro ve orkestra eserleriyle özel bir yere sahiptir. Koro ve orkestra şefi Jirayr Arslanyan İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda eğitmenlik yaptı, Ermeni cemaatinin birleşik korolarını çeşitli vesilelerle yönetti. Üç kardeş müzisyen Varujan, Vahakn ve Vartan Arslanyanlar (piyano, keman ve viyolonsel) unutulmaz konserler verdiler. Dünyaca ünlü piyanist Şahan Arzruni Türkiye'de çeşitli klasik müzik orkestraları eşliğinde ve Ermenistan'da sık sık konserler vermektedir.

Günümüzde çeşitli konserlerde adını duyuran genç Ermeni piyanist, kemancı ve viyolonselcinin yanı sıra, İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nde

yer alan Ermeni sanatçılar da başarılı kariyerlerine devam etmektedirler. Alis Manukyan'ın çok başarılı kariyerinden sonra, Jaklin Çarkçı, Kevork Tavityan, Aylin Ateş, Sevan Şencan ve Ari Edirne, opera alanında kendini kabul ettiren sanatçılar arasında yerini almaktadır. Popüler müzik alanında ise Garo Mafyan, merhum Onno Tunç, Majak Toşikyan (Cenk Taşkan), birçok ünlü müzisyene aranjörlük yapan ve şu anda yurtdışında olmasına karşın Türkiye'deki çalışmalarını sürdüren Norayr Demirci ve son dönem rock tarzıyla sivrilen Hayko Cepkin en çok bilinen isimlerdir. Caz alanında tromboncu Arto ve Dikran Haçaduryan kardeşler, klarnetçi ve altosaksofoncu ünlü Hrant Lusigyan'dan sonra, son dönem yurtdışında da çok ses getiren çalışmalarıyla şöhret olan Arto Tunçboyacıyan en önde gelen sanatçılar olmuştur.

İstanbul Ermenileri bale ve modern dans alanında da adlarını duyurmaktadırlar. 1952'de başta Şan Tiyatrosu olmak üzere birçok sahnede gösteri yapan Mihran Ebeyan Türkiye'nin ilk erkek bale sanatçısı olarak tanınmıştır. Modern dans alanında ise 1994'te "Hay-Dans" adlı grupla başlayan gösteriler uzun ömürlü olmamakla birlikte ardından

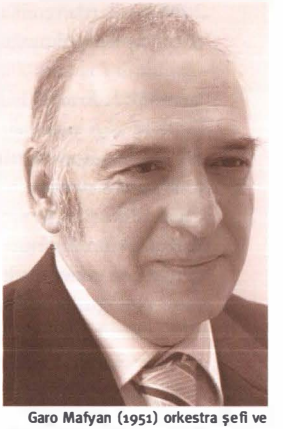

Garo Mafyan (1951) orkestra şefi ve aranjör olarak isim yaptı. Türk pop müziğinin önemli isimleri ile çalıştı.

Uluslararası üne sahip olan mezzo soprano Jaklin Çarkçı, İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nde sanat yaşamına başladı. Verdi'nin "İl Travatore", Bizet'in "Carmen" operalarındaki rolleriyle sivrilen Çarkçı, Carmen'deki rolünde.

2000'li yıllarda yenilikçi projelere imza atan ve başını Mihran Tomasyan ile Maral Ceranoğlu'nun çektiği genç bir kuşağın yetiştiği gözlemlenmektedir.[99]

İstanbul'da Ermeni Folkloru

Etnik kimliği yaşatmanın bir yolu olarak dans ve müzik, düğünlerden hasatlara, savaşlardan barışa kadar birçok temaya yer vererek Ermeni folklorunun ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ermenicede dans kelimesinin karşılığı olan "bar" aynı zamanda Anadolu halk danslarında Ermeni ve Türk kültürleri arasında ortaklığı yansıtan önemli bir veridir. Ermenilerin kadim yurtları Anadolu'nun yaşantısını müzik ve dans yoluyla ifade ettikleri bir halk sanatı olarak beliren Ermeni folkloru günümüzde Anadolu kökenli İstanbul Ermenilerinin öncülüğünde birkaç dans ve müzik topluluğu tarafından halen yaşatılmaya çalışılmaktadır.

1965 yılında İstanbul Açıkhava Tiyatrosu'nda düzenlenen "Türk Talebe Federasyonu Folklor Günleri" adlı gösteri, İstanbul Ermeni cemaati içerisindeki ilk halk dansları hareketinin başlangıcı sayılabilir. Bu gösteriye yurtdışından gelen birçok topluluğun yanı sıra Surp Haç Tıbrevank Lisesi gençlerinden oluşan bir grup da katılmış ve Ermeni halk danslarından örnekler sergilemiştir. Aynı tarihte İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Folklor Kulübü'nde çalışmalar yürüten Haçik Apelyan'ın ön ayak olduğu bir topluluk Tıbrevank Derneği çatısı altında çalışmalarına başlamıştır. Aslen Sasonlu olan Apeylan yöre oyunlarını ve üniversiteden aldığı folklor deneyimini Tıbrevanklı gençlere aktarmıştır. Topluluk ilk kez Hovhannes Tumanyan'ın doğumunun 100. yılı vesilesiyle Tıbrevank Derneği'nde düzenlenen bir etkinlikte sahne almıştır. Dans topluluğuna Hagop Dökmeciyan şefliğindeki koronun eklenmesiyle genişleyen grup ilk kez 2 Nisan 1971'de Şan Sineması'nda seyirci karşısına çıkmıştır. 1972'de tekrar Şan Sineması'nda sahneye çıkan topluluğun bu gösterisinin ardından korodan ayrılanlar Sayat Nova Korosu'nu kurmuştur. Bu sırada Taksim'de Esayan Okulu'ndan Yetişenler Derneği'nde bir topluluk daha kurulur. Hagop Kılıç yönetimindeki dans topluluğunun korosunu Hagop Dökmeciyan yönetmiş ve ilk gösteri 1973 yılında yapılmıştır.[100]

Adını Sayat Nova'dan alan kilise korosu 24 Nisan 1972'de kuruldu. Aynı zamanda bir çocuk korosu da olan topluluğun şefliğini Onnik Selviyan yapmaktadır.

İstanbul'un bu iki büyük dans ve müzik topluluğu 1977'de

99 Hagop Mamigonyan, "Tatyos Efendi'den Onno Tunç'a", *Görüş*, Ağustos-Eylül 2001.
100 *Agos*, no.57, 2 Mayıs 1997.

ayrı ayrı gösteriler yapmış, bunlardan Tıbrevank Derneği'nin düzenlediği bir gösteriye de Sayat Nova Korosu eşlik etmiştir. Esayan Derneği çatısında çalışan dans topluluğunun genel sanat yönetmenliğini Hagop Kılıç ile Benon Kuzubaş, Tıbrevank Derneği'ndeki halk oyunları topluluğunun genel sanat yönetmenliğini ise Haçik Apelyan üstlenmiştir. 1978'de ise Tıbrevank Derneği Halk Oyunları Topluluğu tekrar Sayat Nova Korosu ile birlikte sahneye çıkmıştır. Aynı tarihlerde Benon Kuzubaş ve Hagop Sıvazlıyan "Halk Oyunları Sevenler Derneği"ni kurmuş ve faliyetlerini bu dernek adı altında sürdürmüşlerdir. Daha sonra 1980 yılında Maral Dans ve Müzik Topluluğu kurulur. Benon Kuzubaş yönetimindeki bu yeni topluluk 1981'de ilk gösterisini Şan Sineması'nda yapar. Aynı yıl Atatürk'ün doğumunun 100. yılı vesilesiyle Atatürk Kültür Merkezi'nde düzenlenen bir gösteriye de katılarak büyük ilgi toplar. Bu topluluklar çoğunlukla Ermenistan'da oynanan koreografileri tercih etmişler, repertuvarlarında Anadolu yörelerinden derlenen oyunlara yer verememişlerdir. Tıbrevank Derneği'ndeki folklor çalışmalarına katılan Garbis Pulur ve birkaç arkadaşı bu tür bir derleme için çalışma başlatsalar da, bu proje uzun soluklu olamamış ve başarılı bir şekilde gerçekleşememiştir. Bu sebeple dans toplulukları çoğunlukla Ermenistan'da notasyona geçirilmiş koreografilerle sahneye çıkmışlardır. 1986 yılında Benon Kuzubaş'ın vefatının ardından Maral Dans ve Müzik Topluluğu 1987 yılına kadar çalışmalarını düzenli olarak sürdürdü. Topluluk 1990 yılında dans ve müzik alanın dışına çıkarak "Arşın Mal Alan" opereti ile Kenter Tiyatrosu'nda sahne almıştır. İstanbullu besteci Sirvart Karamanuk'un *Vağvan Arvesdakedner* (Yarının Sanatçıları) opereti de Maral Topluluğunun genç oyuncuları tarafından 1992'de Kenter Tiyatrosu'nda sahnelendi.

Maral Topluluğu daha sonra 1998'de bir gösteriyle seyirci karşısına çıktı. Benon Kuzubaş'ın rahatsızlığıyla başlayan tutukluk dönemini, ilk yıllarda sıklıkla tekrarlanan gösterilerin, daha sonraları 6 yıllık uzun bir sürece yayılmasından da anlayabiliyoruz. Nitekim Kuzubaş'ın vefatı ve Tıbrevank Derneği'ndeki halk oyunları çalışmalarının son bulmasıyla İstanbul Ermeni folkloru yıllar süren bir belirsizlik dönemine girmiştir. Bunda ilk topluluğun dağılıp, üyelerinin başka koro ve halk oyunları topluluklarında ayrı ayrı faaliyet göstermesinin ve ardından da birçoğunun yurtdışına göç etmesinin payı büyüktür. 1980'li yıllarda 300'ü aşan iki halk oyunları kadrosu 90'lı yılların ikinci yarısında 30 kişilik topluluklara kadar gerilemesine karşın faaliyetlerini sürdürmüştür.

1980'de kurulan Maral Müzik ve Dans Topluluğu, geniş kadrosuyla konserler vererek sesini duyurdu.

İstanbul'da 32 yıl içerisinde (1970-2002) en fazla 5 topluluk oluştu ve dağıldı.

Toros Roslin'in Ermeni dindışı resminin önemli bir örneği olan ve içinde 18 minyatür bulunan Hetom için yazılmış kutsal kitaptan (*Hetum Caşotzu*) bir sayfa.

Son dönemde İstanbul'da her okul bünyesinde eğitsel kol olarak veya dernek çatısı altında irili ufaklı birçok topluluk bulunsa da, düzenli olarak gösteri yapan belli başlı üç topluluk göze çarpmaktadır: 1999 yılında Pangaltı Mıkhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği bünyesinde kurulan Talar Dans ve Müzik Topluluğu, Kumkapı Bezciyan Okulu'ndan Yetişenler Derneği'nde faaliyet gösteren Bezciyan Halk Dansları Topluluğu ve aralarında en eski topluluk olma özelliğindeki Maral Dans ve Müzik Topluluğu.

Anadolu yörelerinden oyunların derlenmemesi, bugün İstanbul folklorunun Ermenistan'a bağlı olarak gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sorun bugün İstanbul'daki toplulukların başlıca sorunlarındandır. Son 5 yıldır yapılan gösterilerde de yeni koreografilere olan açlık hissedilmektedir ve topluluklar bu talep karşısında özgün Anadolu koreografileri sunmaya başlamışlardır. Talar Dans ve Müzik Topluluğu'nun ilk gösterisinin finalinde sergilediği Anadolu düğün koreografisi bunun en güzel örneğidir.

Ermeni halk dans ve müzik topluluklarının son dönem gerek İstanbul'un sanat yaşamında gerekse İstanbul dışında yer alan ulusal ve uluslararası sanat etkinliklerinde gösterdikleri varlık ve Türkiye'nin kamuoyunda derledikleri ilgi, kilise korolarının benzer etkinlikleriyle birlikte ilerki bölümlerde tekrar ele alınacaktır.

RESİM VE MİMARİDE ERMENİLER

Ermeni sanat tarihi uzmanları tarihte Ermeni platosu olarak adlandırılan geniş bölgede antik çağın da öncesine dayanan zamanlardan kalma kaya oymalarında, flora ve faunadan başlayarak av, savaş görüntüleriyle takvim ve coğrafya haritalarını da içeren çok sayıda tasvirin varlığına dikkat çekmektedir. Ermenistan'da yapılan arkeolojik kazılarda da pagan döneme ait canlı renklerle bezenmiş freskler ve tanrı-tanrıça heykelleri bulunmuştur. Diğer yanda Ermenilerin de tüm diğer toplumlar gibi, elyazması kitaplarını süslemek amacıyla, desenler ve resimler kullandığı bilinmektedir. Manastırlarda gelişen bu sanat dalının günümüze kalan en yetkin örnekleri olarak kabul edilen elyazmaları ve resimli süslemeleri Van okulundan yetişen ve eski ikonografiyi tekrar canlandırmakla ünlenen Vaspurakan ressamlarına aittir. 13. yüzyıl Kilikyası'nda altın çağını yaşadı-

ğı belirtilen Ermeni minyatür dalında erişilen ustalık, özellikle saray ressamı Toros Roslin'in eserlerinde mükemmelliğe ulaşmış ve sanatçının adı İtalyan Rönesansı'nı hazırlayanlar arasında yer almıştır. Ancak, 16. yüzyılın başında matbaanın devreye girmesiyle minyatür sanatı da yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Ermeni süsleme sanatında özel bir yeri olan fresklerden, tarihsel Ermeni anıtlarının çoğunun savaşlar ve siyasal çalkantılar sonucunda tahrip olması nedeniyle, çok azı günümüze kadar yaşayabilmiştir. 1215'te Ani'de inşa edilen Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde bulunan fresklerden arta kalan silik görüntüler yaşanan harabiyetin en canlı izlerinden biridir.

İran ve Osmanlı Devleti'nin siyasal çekişme ve toprak savaşlarına sahne olan 17. yüzyılda ise ruhanî ve kültürel değerlerin korunması adına ulusal sanat geleneklerini sürdürme çabasında olan Ermeni ressamlar, Ermeni tipleri ve motiflerine yer verdikleri dinî konulu çalışmalar gerçekleştirdiler. Bu sanatçıları Avrupalı çağdaşlarından ayıran en önemli unsur, halkın yaşamından etkilenerek popüler sanatı, ağırlıklı olarak dinî konulara yer verdikleri tuvallere taşımalarıydı.[101]

Osmanlı Saray Ressamları

18. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni sanatında iz bırakmış olan iki ünlü ressam aileyle karşılaşıyoruz. İran Ermenilerinden ünlü Hovnatanyan ailesi ve kökeni Kayseri ya da Kapadokya Ermenilerine dayanan, yaklaşık iki yüzyıl boyunca Osmanlı Sarayı'nda, ressam, bazen de devlet memuru olarak büyük hizmetlerde bulunmuş olan ünlü Manas ailesi. Manas ailesinin tüm aile fertleri, sırasıyla III. Ahmed, I. Mahmud, III. Mustafa, I. Abdülhamid, III. Selim, Abdülmecid, Abdülaziz, II. Abdülhamid dönemlerinde saray ressamlığı yaptılar. Osmanlı resim sanatında ilk portre çalışmaları, Manas ailesi tarafından gerçekleştirildi. Bu sanatçılar Avrupa klasik portre sanatının güçlü etkisini yerel sanat anlayışıyla birleştirmeyi başardılar.

18. yüzyılın ikinci yarısında, bazı kaynaklara göre yine Manas ailesinden geldiği ve İtalya'da yetişmiş olduğu söylenen, saray ressamı Rafael de sultan portreleri (II. Mahmud, II. Osman, III. Mustafa) ve kadın figürleri ile ün yapmıştır.

18. yüzyıldan beri Osmanlı saray ressamlığını sürdürmüş olan Manas ailesinin fertlerinin dışında, Hovhannes (Umed) Beyzad (1809-1874), Sultan Abdülmecid tarafından saray ressamlığına atanmıştı. Abdülaziz döneminde de bu görevini sürdürmüş olan Beyzad'ın, 1840 ile 1860'lı yıllarda, Osmanlı tarihinden kesitlerin yer aldığı, kara ve deniz savaşlarını işlediği kompozisyonları sanatçının değerli yapıtlarıdır. Beyzad ayrıca Göksu, Çırağan ve Dolmabahçe Sarayları'nın dekorasyonuna, süslemeleriyle katkıda bulundu.

1845'te, Sultan Abdülmecid döneminde, ilk kez İstanbul'a gelen dünyanın en ünlü deniz ressamlarından Ayvazovski (Hovhannes Ayvazyan 1817-1900), eşsiz güzelliklerinden etkilendiği, Osmanlı başkentini defalarca ziyaret etti. Sanatçının bu dönem çalışmaları olan İstanbul peyzajları, binaların ve anıtların romantik siluetlerini, göğün ve suyun altuni ışığını yansıttığı, heyecan

101 Mayda Saris, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, Agos Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.11-35; İknadosyan, Vaçe, *Haygagan Manrankarçutyun yev Toros Roslin (Ermeni Minyatür Sanatı ve Toros Roslin)*, Editions Saint Lazare, Venezia, 1983.

Manas'lardan, eğitimini İtalya'da yapan, eserlerinde Rubens Manasse adını kullanan Rupen Manas'ın İsveç'te Drottningholm Şatosu'nda bulunan yağlıboya Sultan Abdülmecid portresi (1888).

ve düşsellik içeren tuvallerdir. Ünlü sanatçı Ayvazovski'yi, Sultan Abdülmecid takdir göstergesi olarak "Nişan-ı Âli", Sultan Abdülaziz "Osmanî", II. Abdülhamid ise "Mecidî" nişanıyla ödüllendirdi.

Ermeni saray ressamları arasında yer alan bir diğer usta ise, Sultan Abdülaziz'in "Küçük Ayvazovski" adını verdiği Bedros Srabyan'dır (1833-1898). Sopon Bezirciyan (1839-1919) ve ünlü hattat H. S. Tahtacıyan da (1847-?), Osmanlı Sarayı'na hizmet etmiş sanatçılar arasında yer alır. Hakkak Antranik Efendi, Sebuh Manas, Antranik Fendiyan, Şahin Sarkisyan'ın betimlemiş oldukları sultanlara ait portreler (Tasvir-i Hümayun), Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde koruma altına alınmıştır.

Osmanlı sanat yaşamına imza atan başka bir Ermeni sanatçı da II. Abdülhamid devrinde ünlenen heykeltraş ve ressam Yervant Oskan'dır. Osmanlı Eserleri Müzesi Müdürü Osman Hamdi Bey (1842-1910) ile birlikte verilen yoğun çabalar sonunda, 1883'te kapılarını öğrencilere açan, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin müdürlüğünü, 30 yıl boyunca, Yervant Oskan (1855-1914) sürdürmüştür.

II. Abdülhamid döneminde saray ressamlığı yapmış olan Garabet (Şarl) Atamyan, Yıldız Porselen Fabrikası'nın da ressamıydı. Devrin ünlü minyatürcüsü Stepan Ağayan, Krikor Köçeoğlu, Matmazel Serpasyan, Hovsep Puşman, Sebuh Begyan, Abgar Merametciyan, Simon Hagopyan, A. Ananyan, Boğos Tatikyan, Davit Çıracıyan, Mıgırdiç Civanyan, Boğos Şaşyan, Misak Efendi, Sarkis Diranyan, Anna Aslanyan, Viçen Aslanyan ve Rupen Seropyan, ürettikleri birbirinden değerli eserlerle 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da açılan tüm önemli sergilerde yer almış ve Osmanlı resim sanatının gelişme sürecine önemli katkılarda bulunmuş olan değerli ressamlardır.[102]

1915 Sonrası Ressamları

Tanzimat'la başlayan Batılılaşma resim sanatında da etkili olmuştu ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte Osmanlı Ermeni ressamlarının 18. yüzyılda saray çevresinde başlayan etki ve katkıları günümüze seçkin eserler miras bırakarak kesintisiz bir biçimde devam etmişti.

---

102 Saris, *a.g.e.*, s.45-51, 107-155.

Osmanlı'da heykel sanatının gelişmesine katkıda bulunan ressam Yervant Oskan (1855-1914) Venedik'te Murad Rafaelyan Okulu'ndan sonra Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gördü. 30 yıl Sanay-i Nefise Mektebi'nin müdürlüğünü yapan Oskan Efendi, Osman Hamdi'yle Nemrut kazılarına da katıldı. Resimde oturanlardan soldan üçüncü Osman Hamdi ve Yervant Oskan, Sanay-i Nefise öğrencileriyle.

Ancak, 1915'te yaşanan trajediden sonra uzunca bir süre Türkiye'nin sanat yaşamında Ermeni ressamların varlığı eskisine oranla çok zayıf kalmıştır. Buna mukabil Sovyet Ermenistan'ında ve Batı'ya yerleşen diaspora Ermenileri arasında evrensel anlamda eser veren sanatçılara rastlanmaktadır. Doğu Ermenistan'ın 1828'de İran'ın egemenliğinden çıkarak Rusya İmparatorluğu topraklarına katılmasıyla başlayan Rus etkisi Ermeni plastik sanatlarının gelişmesinde yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştu. 20. yüzyıl başında Ermeni sanatçıların kendi aralarında kurdukları dernekler Sovyet döneminde etkinliğini artırmıştı. Nahcivan doğumlu Mardiros Saryan (1880-1972) 1901'de ziyaret ettiği İstanbul'un görüntülerini de içeren natüralist tablolarıyla şiirsel ve folklorik dünya görüşünü Sovyet döneminde de çarpıcı bir biçimde yansıttı. Ermenistan'da 1940'lı ve 50'li yıllarda yetişen yeni kuşak ressamlar, genellikle yerel enstitülerden yetişen ve Sovyetler Birliği sanatında belirgin olan "sosyalist realizm"inin etkisinde kalmış sanatçılardı. Diğer yanda savaş sonrasında diasporada yaşayan Ermeni sanatçılar göç ettikleri ülkelerin kültür ve sanatının etkisinde kalmış olsalar da, anayurtlarına duydukları hasretle yaşadıkları acıları tuvallerine taşıyarak Ermeni diaspora resim sanatının doğmasına yol açtılar. Bu sanatçılar arasında Van Gölü kıyısında bir köyde doğan Arshile Gorky (Vostanik Adoyan, 1904-1948) küçük yaşta göç ettiği (1909)

Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz dönemlerine saray ressamlığı yapan, Osmanlı tarihi ile ilgili konuları resmeden Hovhannes (Umed) Beyzad'ın (1809-1874) Beşiktaş'taki Deniz Müzesi'nde bulunan "Üç Ambarlı Kosova Kalyonu" tablosu. Tuval üzerine yağlıboya. 100 x 150 cm.

ABD'de, soyut sürrealizmin tetikçisi olarak büyük bir ün kazandı. 1920'li yıllarda, Fransa da Ermeni sanatçılar için ikinci bir vatan olmuştu. Çocuk yaşta tehcir trajedisine şahit olan ünlü sanatçı Carzou (Karnik Zulumyan, 1907-2000), düş ve gerçeği karmaşık çizgilerle dile getirerek, tuvallerinde bir gerilim yarattı. Tüm dünyaya yayılmış olan Ermeni ressamlar Jansem (Jan Semerciyan, 1920), Levon Tütüncüyan (1904-1969), Armis (Armenak Misiryan 1901-1977), Zare Mutafyan (1907-1980), Orakyan (1901-1963), Aleksandr Saruhan (1898-1977), Onnik Avedisyan (1898-1974), Aşot Zoryan (1905-1971), vb.'lerinin eserleri yaşadıkları ülkelerin kültürünü yansıtırken aynı zamanda Ermeni kültür ve sanatının da bir parçasını oluşturur. Bu ressamların eserlerinde var olan ortak ve özgün ahenk Mardiros Saryan'ın şu sözlerini anımsatır: "Her insanın gönlünde toprağının kalbi atar, her şey kaynağını buradan alır, bu duyguyla ifade edilir."[103]

103 N. Mazmanian, *Le Musée des Arts de l'Arménie*, Editions d'Art Aurore, Leningrad, 1975; Saris, *a.g.e.*, s.155-177, 213-215, 218-9, ve alıntı için s.243.

Daha çok Boğaz'ı ve Haliç'i konu alan İstanbul peyzajlarıyla dikkati çeken, opera tutkunu, bohem yaşantısıyla ünlenmiş Mıgırdiç Civanyan (1848-1906), özellikle peyzajlarındaki ışık oyunlarındaki ustalığını tablolarına yansıtmıştır. Yaşamı hakkında fazla bilgi olmayan Civanyan'ın özel bir koleksiyonda bulunan "Boğaziçi" adlı tablosu. Tuval üzerine yağlıboya.

Çağdaş Türk resmine baktığımızda ise Ermeni ressam sayısında, Osmanlı dönemine oranla, gözle görülür bir düşüş yaşandığı hemen fark edilir. 1940'lara dek görsel sanatlarda Paris, Londra, Berlin gibi sanat merkezlerinin izini sürerek, Empresyonizm, Kübizm, Sürrealizm, Soyut Sanat gibi akımların etkisinde kalmış, sürekli Batı'yı izlemiş olan ressamlar, 1940'lardan sonra, yavaş yavaş yayılmaya başlayan toplum sorunlarıyla yakından ilgili bir gerçekçilik akımını işlemeye başladılar.

"Bir sanatçının kalbi neredeyse eseri de oradadır" diyen ünlü ressam Agop Arad (1913-1990), İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde İbrahim Çallı, Nazmi Ziya ve Leopold Levy atölyelerinde öğrenim gördü. 45 kişisel sergi açarak birçok ünlü şair ve yazarın, öykülerine ve şiirlerine de çizgileriyle renk kattı. Arad, sanat anlayışını şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben dedelerimin dedelerinden beri bu toprakların insanıyım, Türkiyeliyim. Yapıtlarım, öyküleri, destanları şimdi

Çağdaş Ermeni resminin büyük isimlerinden olan Mardiros Saryan (1880-1972), renkleri özgün bir biçimde kullandığı için fovizmi benimseyen, kendine has üslubu olan bir sanatçı olarak tanımlanır. Saryan yeni kurulan Ermenistan'ın gelişme aşamalarını tuvaline yansıtmış bir ressam olarak da bilinir. Saryan'ın özel bir koleksiyonda bulunan "Ararat" adlı tablosu. Tuval üzerine yağlıboya, 54 x 73 cm. Yıl: 1923.

olduğu gibi gelecekte de insanlara yaşatacaklar, duyuracaklar. Doğada canlı ve cansız ne varsa, akademilerde öğretilenleri unutup, yeni ve daha derin bir görüşle, çizgi ve renklerle, temiz bir biçim ve düzenle yansıtmak olsa gerek resim..."[104]

Çağdaş Türk resminde varlık göstermiş, diğer bir önemli ressam da Jak İhmalyan'dır (1922-1978). Abidin Dino ve Bedri Rahmi Eyüboğlu atölyesinde çalışmış olan İstanbul doğumlu İhmalyan'ın eserleri, Moskova, Bakü ve İstanbul'da birçok sergide sanatseverlerle buluştu. Uzun bir süre Paris'te André Lhote atölyesinde çalışan ünlü ressam Maide Arel (Mayda Feruhan, 1907-1977) ise geometrik bir düzen içerisinde yapıtlar meydana getirdi. İlk resim derslerini Prof. De Mille'den alan, daha sonra ise çalışmalarını, Güzel Sanatlar Akademisi Feyhaman Duran atölyesinde sürdüren Kristin Saleri (1922) resimlerinde Doğulu bir esinlenme ve genellikle Anadolu

104 Saris, *a.g.e.*, s.247-248.

folklor ve efsanelerinden yararlanırken, aynı zamanda çağdaş yaşamın farklı görüntülerini de yansıtır. 1964'ten bu yana yaşamını Paris'te sürdüren Sarkis Zabunyan ise (1938), yerinde ve mekâna göre işler ürettiği enstalasyon çalışmaları ile tanınırken video, fotoğraf ve suluboya çalışmaları da yapmaktadır. Güzel Sanatlar Akademisi'nde Devrim Erbil'in atölye çalışmalarına katılan ve kolaj çalışmaları yapan Marlen Tekirdağlıcan (1937), Sabri Berkel atölyesinden yetişen Verjin Şabcı (1941), resimlerinde ve heykellerinde Urartu'dan Bizans'a, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve bugüne dek yaşadığımız coğrafyada zaman içinde yolculuğa çıkan Arşo Kasparyan (1949) günümüzde düzenli olarak eser veren ressamlar arasında ilk akla gelenlerden.[105]

Osmanlı'yı fotoğrafla tanıştıranlardan Abdullah Biraderler'e uzanan zengin fotoğrafçılık dünyası ise bugün dünya çapındaki usta Ara Güler başta olmak üzere Ani Çelik Arevyan, Manuel Çıtak, Vasken Değirmentaş, Aramis Kalay ve Sarkis Baharoğlu gibi genç yeteneklerle sürüyor. Garbis Özatay ise fotoğrafçılıkla gazeteciliği buluşturan değerli isimlerden biri.

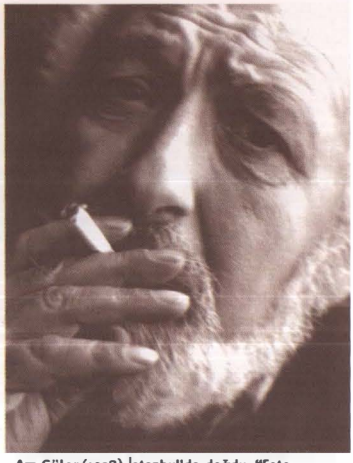

Ara Güler (1928) İstanbul'da doğdu. "Foto muhabiri" olarak başladığı fotoğrafçılık, hayatının tek tutkusu haline geldi. Picasso'dan Dali'ye, Churchill'den Russel'a kadar birçok ünlünün fotoğraflarını çekti.

MİMARÎDE HAZİN MİRAS

Mimarî tarihi de çok eski yüzyıllara dayanan Ermenilerin, pagan kült yapıları Hıristiyanlığın erken dönemlerinde tümüyle tahrip edilmiş olduğundan, Antik Çağ mimarlığı karanlıkta kalmıştır. Bugün o dönemden geriye kalan tek iz, Ermenistan'ın Karni bölgesindeki geç antik döneme ait İS 2. yüzyıla tarihlenen ve Roma sanatından izler taşıyan bir tapınak kalıntısıdır. 301 yılında Hıristiyanlığın kabulü ile birlikte Ermenilerin ilk kiliseleri de ortaya çıkmaya başladı. Bunlar bazilika formundaydı. 5 ve 6. yüzyıllarda Ermeni mimarlar önce dıştan dikdörtgen plan içine merkezi kümbetli haç planını (Eçmiadzin'de olduğu gibi) yerleştirdiler, daha sonra da iki bazilikayı içiçe geçirerek haçladılar ve dıştan da haç planı yarattılar. Bu başarı daha sonra Ermeni mimarîsinde bugüne kadar uygulanan haç planı sistemine dönüştü.[106]

Ermeni mimarlığı iki ayrı zaman diliminde önemli bir varlık gösterdi: Arap egemenliğine kadar 4. yüzyıldan 7. yüzyıl ortalarına kadar süren erken dönem ve halifelik denetiminin zayıflamasından sonra 9. yüzyıl ortasından 13. yüzyıl ortasına (Moğol istilası) kadar süren ikinci dönem. Günümüze ulaşan anıtların büyük bölümü 9. yüzyıl ile başlayan ikinci zaman diliminin, özellikle de Pakraduniler (Bagratlılar) döneminin ürünleridir. Olgun biçimleriyle bu geç dönem, erken Ermeni mimarlığının kökleşmiş bazı yapı kalıplarını yeniden ele alarak geliştirmiştir. 7.

105 *Y.a.g.e.*, s.245-252.

106 Toros Toramanyan, Nüter Haygagan, Cardarabedutyan Badmutyan, *Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları*, SSCB Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1942, s.167-168.

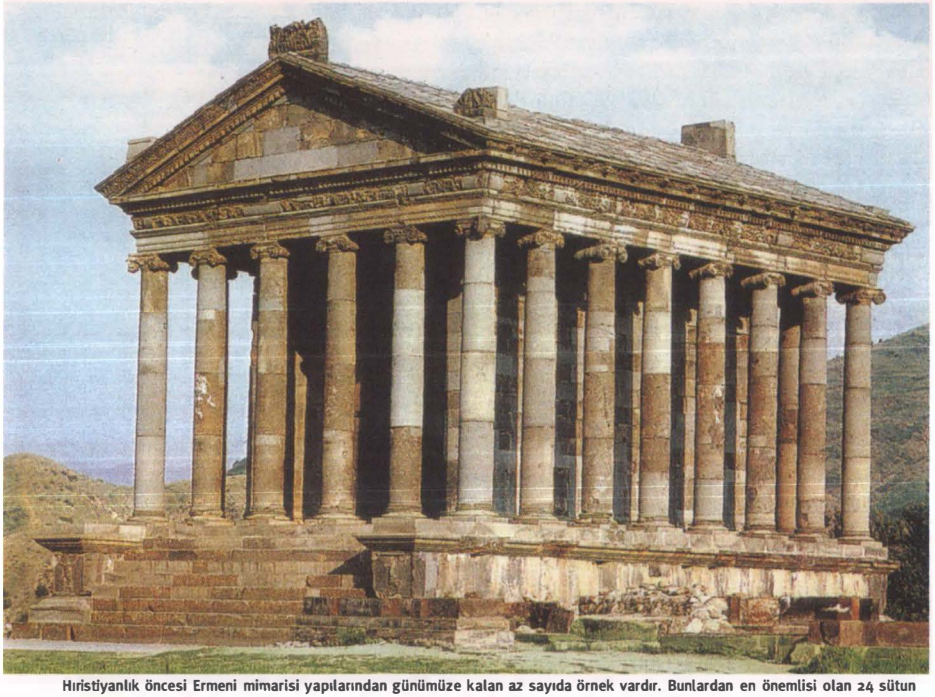

Hıristiyanlık öncesi Ermeni mimarisi yapılarından günümüze kalan az sayıda örnek vardır. Bunlardan en önemlisi olan 24 sütun üzerinde yükselen Roma tapınağı olan Helenistik üslupla yapılmış, Erivan'a çok yakın Kotayk ilçesinde bulunan, kral Tidrad tarafından yaptırılan Garni tapınağıdır.

yüzyıla tarihlenen İşkhan Kilisesi Bizans'ta eğitim görmüş olan Nerses Şinoğ tarafından inşa edilmiştir. Kilisenin apsis kısmında 8 yarım daire şeklinde dizilmiş sütunlardan oluşan uygulama, Ermeni mimarîsinde ilk kez burada gerçekleştirilmiştir. Ermeni mimarlığının Hıristiyan yapı kataloğuna katkısı olan yapı tipi ise sekizgen şemanın çeşitlemesi gibi gözüken yapı tipleridir. Bu doğrultuda Ermeni dinsel yapılarında orta alanda bir yükseltme uygulanmıştır. Tamburlu (kasnaklı) kubbe kilise tipinin önemli bir örneği Ermeni mimarlığının özgün ürünü Kars Digor Surp Sarkis Kilisesi'dir.

Orta dönem Ermeni mimarîsinde en göze çarpan özelliklerden biri de taş ustalığında ulaşılan yetkinliktir. Özellikle Ermeni kiliselerinde yaygın olarak cephelerde tüf taşı adı da verilen narin hareli sarı bir taş kaplama kullanılmıştır ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde halen ayakta kalan taş yapılar malzemenin dayanıklılığı kadar usta işlemeciliğiyle de dikkat çeker. Geleneksel Ermeni taş yapıların çarpıcılığına günümüzde başta Gaziantep ve Mardin olmak üzere birçok Anadolu ken-

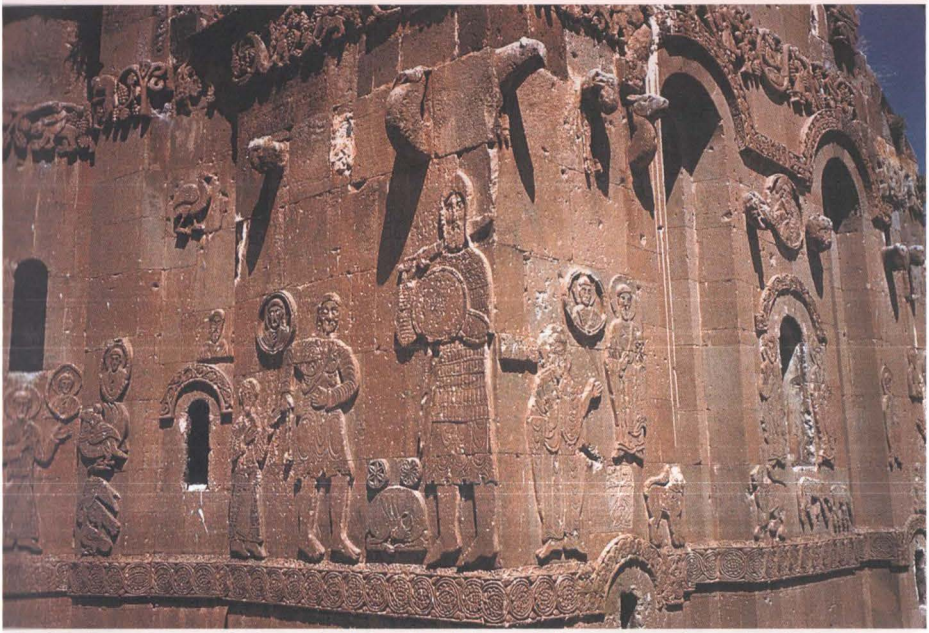

Van'daki Akhtamar Surp Haç Kilisesi Vaspurakan kralı Gagik tarafından 10. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır. Kilise mimari ve dış cephe süslemeleri bakımından dönemin diğer Ermeni kiliselerinden farklılıklar gösterir. Dış cephesinde Eski ve Yeni Ahit'ten önemli birçok sahne kabartma olarak yer almaktadır.

inde, yeni sahipleri tarafından restore edilmiş veya kendi haline terk edilmiş, evlerde şahit olmaktayız. Ortaçağ cephelerinde taş süslemeciliğinin her türlüsü denenmiştir. Bitkisel bezemede belirgin bir stilizasyon söz konusudur. İslâm etkisinin başladığı dönemde coşkun bir cephe süslemeciliği mimarîye değişik bir hava getirmiş, yapı cephesinde figürlü kabartmaya az sayıda da olsa yer verilmiştir. Öte yanda Ermeni Kilisesi, resim sanatına mesafeli kalmıştır ve zaten nadir rastlanan freskler den çok azı günümüze kadar ulaşmıştır. Nadir örneklerden biri de Ani'de Dikran Honentz adlı zengin tüccarın yaptırdığı ve Nakışlı Kilise olarak da bilinen Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde bulunmaktadır. Yapımı 1215'te bitirilen kilisenin freskleri Hz. İsa'nın ve (Aziz) Krikor Lusavoriç'in hayatından sahneleri tasvir etmektedir. Ancak, mevcut fresklerin sonradan yapılmış olma ihtimali de mevcuttur.[107] Pakraduni Hanedanı'nın amblemi olan kartal ve kilisenin modelini İsa'ya sunan aziz, Ermeni mimarisinde sık karşılaşılan figürlerdir. Anadolu'daki Ermeni mimarîsinin en güzel

107 *Y.a.g.e.*, s.164.

örnekleri son yıllara kadar tamamen kaderine terk edilmiş durumdaydı. Yalnızca Ermeniler için değil, ortak kültür mirası olarak Türkiye ve tüm dünya için önem taşıyan Kars'taki tarihi Ani kenti ve Van'daki Akhtamar Kilisesi bu anlamda en başta gelen iki örnektir. Tarih, sanat ve mimarî açısından Ermeni kültürünü her yönüyle bünyesinde barındıran bu iki merkezin korunması ve restorasyonuna ilişkin girişim ve tartışmaların son dönem gündemde yer aldığına şahit oluyoruz.

Adı ilk kez 5. yüzyılda "zaptı olanaksız" bir kale olarak anılan ve Ortaçağ'ın en önemli kale şehirlerinden olan Ani 961'de Pakraduni Krallığı'nın başkenti yapıldıktan sonra Kral Aşot'un emriyle dönemin en mamur kentlerinden biri olmuştu. Zamanla gücünü yitiren kent, sırasıyla Gürcülerin (1021) ve Bizans İmparatorluğu'nun (1045), Selçukluların (1064), İskit Tatarlarının (1094) eline geçti. 1194'te yeniden bağımsızlığını elde ederek önemli bir ticaret merkezi olan Ani, 1236'da kanlı bir Moğol işgaline uğradı. İşgalleri izleyen depremler sonrasında yaşayanlar kenti hızla terk ederken Ani, 19. yüzyılda Rusya'ya, Sovyet devrimini takip eden günlerde kısa bir süre için Ermenistan'a ve 1921'de Türkiye'ye geçti. Sur içinde şehir merkezinde Surp Astvadzadzin Katedrali yer alır. Mimar Drtad tarafından yapılmış olan katedral 1001 yılında II. Sımpad devrinde inşa edilmiştir. Gotik mimarînin en eski örneklerinden olan katedralde kubbeli bazilika ve kapalı Grek haçı plan tipi bir arada kullanılmıştır. Yine sur içinde Dikran Honentz (Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi) ve Abuğamrents Kilisesi de bulunmaktadır.[108] Ayrıca Selçuklu döneminden kalma Ebul Menucehr Camii ve Kervansaray dikkat çekmektedir. Ani'de Gazi Üniversitesi'nden Prof. Dr. Beyhan Karamağralı yönetiminde 1987'de başlayan kazı çalışmaları sonunda toprak altında kalan bir saray, bir kervansaray, bir küçük hamam ve çarşı yeryüzüne çıkarıldı. Kentin çevresini saran 1,5 kilometre uzunluğundaki surlar da, Kültür Bakanlığı tarafından koruma altına alındı. Ancak, bu restorasyonun aslına uygun yapılmadığı yönündeki tartışmalar 1997'de sık sık gündeme geldi.

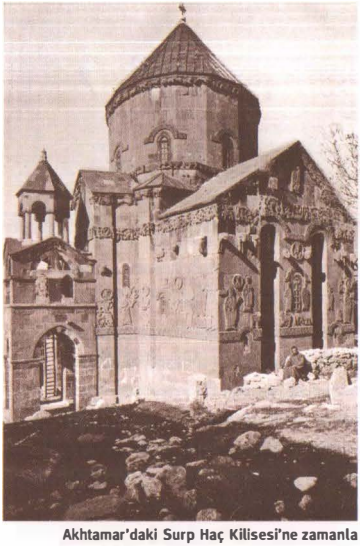

Akhtamar'daki Surp Haç Kilisesi'ne zamanla bazı yapılar da eklendi. Surp Stepanos ve Surp Zakarias şapelleri gibi... Kilise 915 ile 921 yılları arasında inşa edilmiştir.

2006'da Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 10 yıllık bir proje kapsamında kazı ve restorasyon çalışmaları için Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Prof. Hamza Gündoğan başkanlığında bir ekibi görevlendirmesi ve ilk etapta bir kilise ve caminin restorasyonu için ödenek ayrılması Ani'nin "gizlenen" tarihinin sahiplenilmesi için umut vaat etmiştir. Restorasyonda bazı aksaklıkların başgöstermesi sonucunda da Dikran Honentz Kilisesi ve Ebul Menucehr Camii'nin yeni bir proje kapsamında yenilenmesi için İstanbul Mimar Sinan Üniversitesi'nden bir ekip görevlendirilmiştir. Buna karşın etnik Türk milliyetçiliği reflek-

108 *Y.a.g.e.*

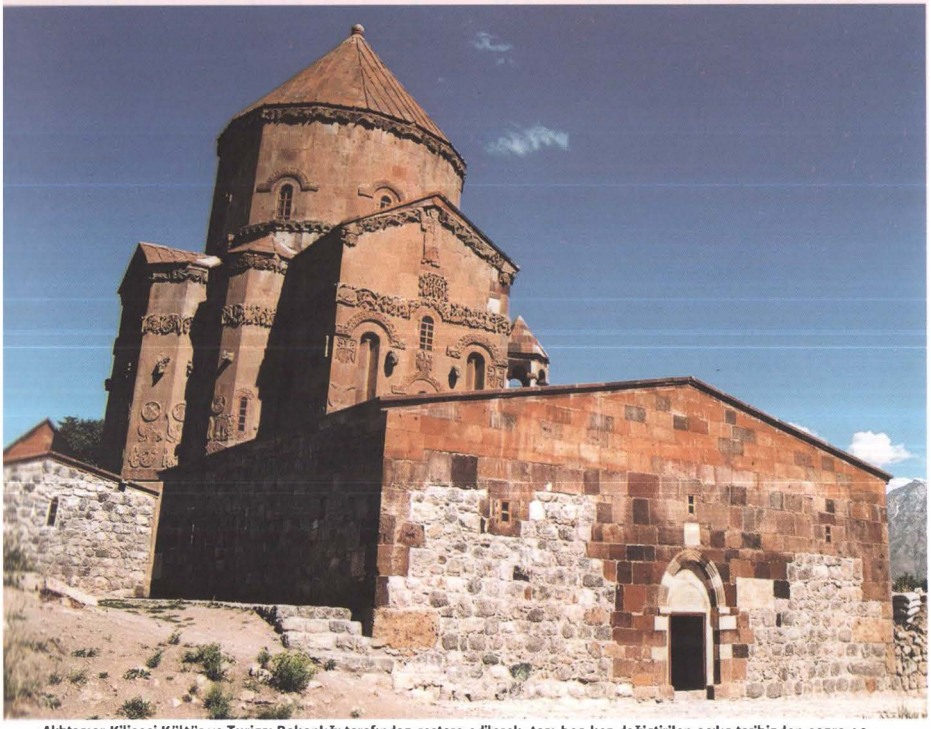

Akhtamar Kilisesi Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilerek, tam beş kez değiştirilen açılış tarihinden sonra 29 Mart 2007'de törenle açıldı. Mimar Zakarya Mildanoğlu, restorasyonla küçük bir adım atıldığını ancak daha yapılacak çok iş olduğunu, kazı sonucu ortaya çıkan külliye için doğa ve insan tahribatlarına karşı önlemler alınması gerektiğini belirtti.

siyle resmî çevrelerde Ani'nin Türkçeleştirilerek Anı olarak telaffuz edilmesi, Anadolu'daki Ermeni tarihinin gerçekliğinin hâlâ yadsınmaya çalışıldığının bir göstergesidir.[109]

Van'ın Akhtamar Adası'nda ise 915-921 yılları arasında Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından yaptırılan ve bir benzerinin yapılmaması için mimarının kollarının kesildiği rivayet edilen Surp Haç Kilisesi yakın döneme kadar kaderine terk edilmiş durumdaydı. Kilisenin iç cephe duvarlarındaki freskler neredeyse fark edilmiyor. 1293'te eklenen Surp Stepanos Şapeli'nin doğu apsisi de tamamen yıkılmıştı. Dünya Kiliseler Birliği tarafından hac yeri sayılan bu kilisenin Mayıs 2005'te başlayan restorasyon çalışması tamamlanarak 29 Mart 2007'de anıt müze olarak açılması

109 *Agos*, no.34, 7 Kasım 1997; yeni restorasyon projesi için bkz. *Hürriyet*, 31.7.2006 ve *Radikal*, 9.6.2007. Ani'nin Türkçeleştirilmesi için bkz. *Radikal*, 21.10.2007.

Mimar Zakarya Mildanoğlu, kilisenin bir ibadet yeri olmaktan çok dünyevi zevklere düşkün bir kralın arzularına uygun biçimde inşa edildiğini savunurken; kilisenin dış cephesindeki avcılık, bağcılık, ve hayvan tasvirlerini, o çağda kilise tasvirlerinde yer almayan din dışı sahneleri ve kral Gagik'in locasındaki duvar resimlerini kanıt olarak gösterir.

Anadolu'daki Ermeni kültür mirasının canlandırılması açısından sevindirici bir gelişmedir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin önerisi üzerine mimar Zakarya Mildanoğlu İstanbul'dan dört Ermeni mimar ve mühendis ile birlikte restorasyon çalışmalarına katkı sunmuştur. Ayrıca açılış törenine Ermenistan Kültür Bakanı yardımcısı Gagik Gyurjiyan'ın katılması da iki ülke arasında kültür zemininde bir ilişki kurulmasına vesile olmuştur.[110]

110 Zakarya Mildanoğlu'nun Akhtamar restorasyonu raporu için bkz. *Agos*, 28 Temmuz 2006. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Surp Haç Kilisesi'nin müze gibi laik bir yapı olarak kullanılmasını öngörmesine karşılık açılış töreninde Patrik II. Mesrob Mutafyan yılda bir düzenlenecek bir ayinle kilisenin inanç turizminin önemli merkezlerinden biri olabileceğine işaret etmiştir. Bkz. *Radikal*, 16.4.2006, 6.10.2006 ve 30.3.2007. Ermenistan Cumhuriyeti ve Ermeni diasporasında ilgiyle karşılanan restorasyon ve açılış törenine ilişkin, Londra'daki Gomidas Enstitüsü'nün direktörü Ara Sarafyan tarafından kaleme alınan ve tören sırasında Türk milliyetçilerinin protesto gösterisi ile diasporadaki Ermeni yorumcuların kilisenin açılışının Türkiye'de bir değişimi simgelediğini görmezden gelen tutumlarının birlikte değerlendirildiği bir eleştiri yazısı için bkz. *Radikal*, 14.4.2007.

İstanbul'da ise çoğu 18-19. yüzyıllara dayanan 55 Apostolik Ermeni kilisesi inşa edilmiş, bunlardan günümüze ibadete açık 35 kilise kalabilmiş, diğerleri ise tarihe karışmıştır. İstanbul'daki Ermeni kiliseleri birkaç örnek dışında mimarî özellikleri açısından genellikle birbirine benzer. Geleneksel yapı tipi dikdörtgen plan şemasında ve bazilikal plan olarak isimlendirilen mimarî tarzdadır. Günümüzde Türkiye sınırları içinde İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı 35'i İstanbul'da, 6 tanesi de Anadolu'da olmak üzere toplam 41 kilise mevcuttur.[111]

İnşa edilmiş olan kiliselerin mimarî üslupları göz önünde bulundurulduğunda iki ana grup ortaya çıkmaktadır: 1840'dan önce inşa edilmiş olan kiliseler ile 1840'dan sonra inşa edilmiş olan kiliseler. Sultan Abdülmecid, 9 Kasım 1839 günü ilan ettiği Tanzimat-ı Hayriye ile yalnız gayrimüslim cemaatin yaşam koşullarının ıslahını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda mabetlerin mimarî üslupları hakkında o tarihe kadar uygulanagelen sınırlamaları da tamamen kaldırmış ve bu arada kubbe ve çan kuleleri yapımına da izin vermiştir.[112]

19. yüzyılın sonlarına doğru Balat'ta inşa edilmiş, İstanbul'un en ilginç kilise yapılarından biri olan Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin ("Sveti Stevan") Hovsep Aznavur'dur. 1894'te Avusturya'dan getirilen dökme metal parçalarla prefabrik olarak inşa edilen bu kilise dünyadaki sayılı birkaç örnekten biridir.[113]

Osmanlı sivil ve dinî mimarlık yapıtlarında emeği geçmiş kalfa ve ustaların birçoğu Ermeni asıllıdır; ayrıca tasarıma imza atmış ve yapıtları günümüze kadar ayakta kalan önemli Ermeni mimarlar olmuştur. Kevork Pamukciyan, çok sayıda Ermeni asıllı kalfa ve mimarın kısa biyografisini içeren araştırmasında, Bursa'da Çelebi I. Mehmed tarafından inşa ettirilen Yeşil Camii'nin mimarı Yeğyazar Kalfa ve Sultanahmet Camii'nin yapımında görev alan Asdvadzadur Kalfa'ya da yer vermekte, 20. yüzyılın başında yapılan İzmit saat kulesinin mimarının da, genel kanının aksine, Büyükada İskelesi'nin de mimarı olan, Mihran Azaryan olduğunu iddia etmektedir.[114]

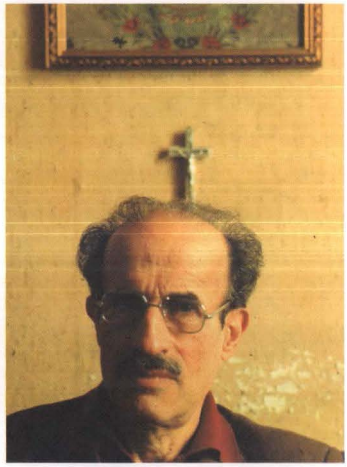

Kevork Pamukciyan (1923-1996) kendini şöyle tanımlamaktadır: "Ermenice ve Türkçeye çok iyi, Fransızca ve İngilizceye iyi, İtalyancaya kâfi derecede vakıfım. Orta düzeyde Almanca ve Romence, bundan biraz daha az Yunanca, İspanyolca ve Portekizce bilirim. Rusçayı okuyabilmekle birlikte az bilirim."

111 *2005 Kilise Takvimi*, İstanbul Ermeni Patrikliği, 2004.

112 Lora Baytar, "Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve Ortaçağ Ermeni Mimarlığı ile İlişkisi", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İTÜ, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2004.

113 Arman Tayran, "Semtler, Sokaklar, Kiliseler, Okullar...", *Görüş: Türkiyeli Ermeniler*, Ağustos-Eylül 2001, s.58.

114 Kevork Pamukciyan, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Asıllı Mimar ve Kalfalar" ve "İzmit Saat Kulesinin Mimarı Kimdir?", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – III: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, s.162-172. Pamukciyan başka bir yazısında ("Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa [1738-1803]", *Tarih ve Toplum*, s.72, Aralık 1989) Beylerbeyi Rabia Sultan Camii'nin mimarı olduğunu ileri sürdüğü Agop Kalfa'yı tanıtmaktadır.

Osmanlı Mimarîsinde "Adı Unutulanlar"

Özellikle Tanzimat dönemi sonrasında Osmanlı mimarlığının gelişimi açısından ve Batılılaşma sürecinde Batı'ya açılmanın gereği ve sonucu olarak fiziksel çevrenin oluşumunda mimari eserleriyle etkili olan Balyanlar Osmanlı sivil ve dinî mimarîsinde özel bir yere sahiptir. Batı mimarlığından aldıkları biçimleri ve şemaları farklı tasarım kalıpları içinde ve Doğu gelenekleri çerçevesinde yeniden yorumlayan Balyanlar, dört kuşak boyu hassa mimarı olarak Osmanlı sivil ve dinî mimarîsine büyük hizmette bulundu. Krikor Amira Balyan, Senekerim Balyan, Garabet Amira Balyan, Nigoğos Balyan, Sarkis Balyan ve Agop Balyan ailenin en tanınmış mimarlarıdır. Balyanlar İstanbul'a aralarında Selimiye Kışlası, Nusretiye Camii, Beyazıt Yangın Kulesi, Surp Haç Ermeni Kilisesi, Dolmabahçe Sarayı, Ortaköy Camii, Cemile ve Münire Sultan Sarayları, Yıldız Sarayı, Büyük Mabeyn ile Çadır ve Malta Köşkleri, Ihlamur Kasrı, Küçüksu (Göksu) Kasrı, Bezmiâlem Valide Sultan Camii, Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Valide Sultan Köşkü ve Dolmabahçe Sarayı'nda görev yapanlar için inşa ettirilen Akaret Sıraevleri'nin de bulunduğu sayısız tarihî yapı kazandırdılar.

Bunların dışında Sultan Abdülaziz'in bizzat çizdiği plana gore Sarkis Balyan'ın inşa ettiği Maçka Silahhanesi'nin (günümüzde İTÜ Maden Fakültesi) "Türkiye'de inşa edilmiş tümü çelikten ilk ve en büyük yapım olduğu bilinmektedir." Abdülmecid'in özel iradesiyle kurulan ve saraya bağlı en önemli kuruluşlardan biri olan Hereke Fabrika-i Hümayun'u da hassa başmimarı olan Garabet Balyan tarafından inşa edilmiştir. Ana bina bugün mevcut değildir, buna karşın Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti nedeniyle bir günde inşa edilmesiyle ünlü olan küçük deniz köşkü halen ayakta duran pavyonlardan biridir. Bu ilginç bilgileri aktaran Osmanlı Mimarlık Tarihi uzmanlarından Afife Batur'un Balyanların inşa ettiği cami ve saraylarla ilgili yorumları da ayrıca kayda değer: Tasarımı Nigoğos Balyan'a ait olan Dolmabahçe Camii (1853) 19. yüzyılın yapıları arasında klasik dönemin, 16. yüzyıla gönderme yapan belki de tek örnektir. Barok geleneği çizgisinin farklı bir bağlam içinde uygulandığı Ortaköy Camii'nin de mimarı olan Nigoğos

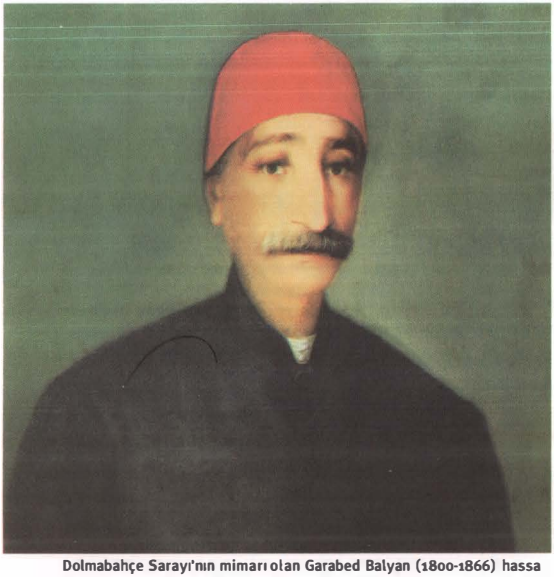

Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı olan Garabed Balyan (1800-1866) hassa mimarı Krikor Amira Balyan'ın oğludur. Garabed Amira, sarayın yanısıra Salıpazarı Sahilsarayı (son Meclis-i Mebusan, Güzel Sanatlar Akademisi) Ortaköy Camii, Hereke Fabrikası gibi yapıların da mimarıdır.

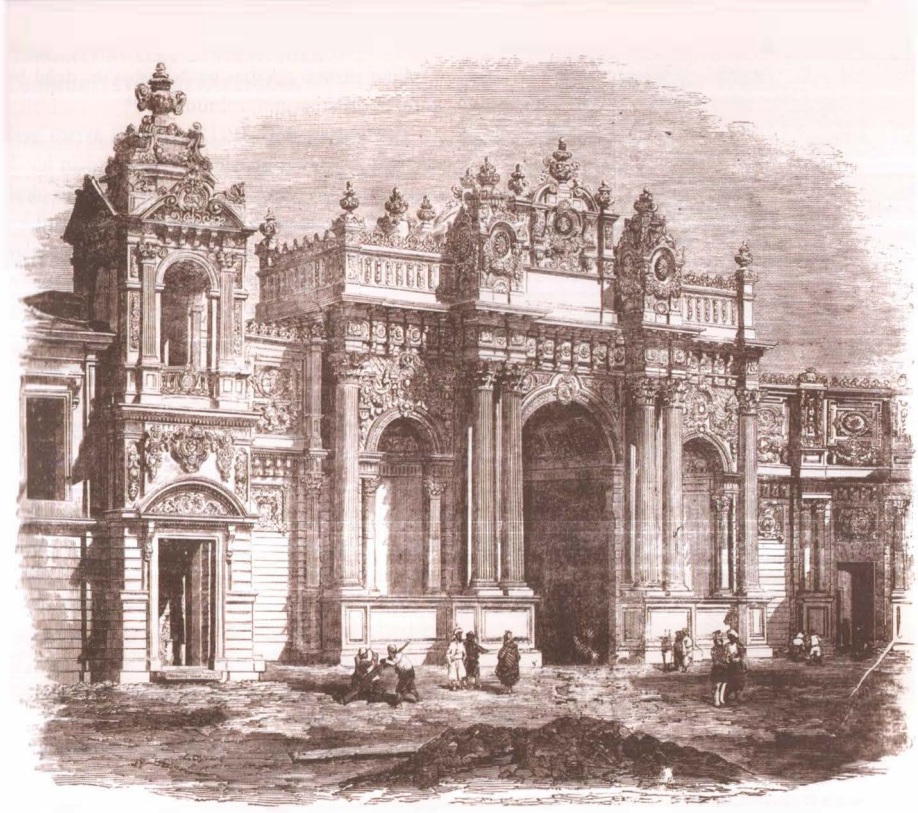

Dolmabahçe Sarayı Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor, ekonominin denetiminin büyük Avrupa devletlerinin eline geçtiği bir dönemde inşa edildi. Sarayın yan tarafına bir de saray tiyatrosu yaptıran Abdülmecid'in sarayın yapımı için yaptığı harcamalar her zaman büyük israflar olarak değerlendirilmiştir. Sarayın 1853'te *The Illustrated London News*'te yayınlanmış bir gravürü.

Balyan, özellikle bu iki yapısı nedeniyle, "özgün ve yerel bir mimarî için historisist seçmeciliği uygun bir anlayış içinde" değerlendirmekle de ün kazanmıştır. Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Garabet Balyan ve Beylerbeyi Sarayı'nın mimarı Sarkis Balyan yeni mimarî buluşları uygularken, Osmanlı mimarlığının biçim ve öğelerini historisist bir yaklaşımla yeniden yorumlamışlardır. Nigoğos Balyan'ın inşa ettiği, 19. yüzyılın anıtsal saraylarının sonuncusu olan Çırağan Sarayı, Dolmabahçe Sarayı'nda kullanılan şemanın daha ileri ve kristalize olmuş bir örneğidir. "Bu noktada yapılarına toplu bir bakışla, Balyanların Garabet'in çalışmasıyla başlayan bir plan esprisini sürdürüp geliştirdikleri ve Dolmabahçe'deki büyük ölçekli uygulamadan sonra Çırağan'da klasik bir

Garabed Balyan'ın kardeşi olan Nigoğos Balyan (1826-1858). Genç yaşta öldüğü için mimarlığını yaptığı eserlerin sayısı az olmasına rağmen Dolmabahçe Sarayı'nın muayede salonu ve merasim kapıları ile Ortaköy Camii ile birçok başka yapının planlarını hazırlamıştır.

çizgiye ulaştıkları söylenebilir. Bu bağlam içinde Çırağan projesi tek başına Nigoğos'un değil bir kuşağın çalışmasının ürünüdür."[115]

Nigoğos Balyan (1826-1858) ayrıca yerli ustalara Avrupa mimarlığını tanıtmak için bir de okul kurdu. Avrupa'dan gelen sanatçılar bu okulda duvar süslemesi ve heykelcilik dersleri verdiler. Batı mimarlığından aldıkları biçimleri ve şemaları farklı tasarım kalıpları içinde yeniden yorumlayan Balyanlar, Batı mimarlık geleneği karşısında yalnızca aktarıcı ve uygulayıcı olmakla yetinmeyerek kendi özgün sentezlerini yaratmışlardır.

Ne yazık ki başta "İstanbul sahil-saray geleneğine referans veren" ve "Avrupa saraylarından farklı bir özgün kompozisyona sahip olan"[116] Dolmabahçe Sarayı olmak üzere, İstanbul'un simgesi haline gelen çok sayıda yapının tasarım ve inşaatının Balyan ailesine ait olduğu gerçeği ancak uzmanlık kitaplarında zikrediliyor. Bunun dışında Balyanların adı ne tanıtım broşürlerinde ne de rehberlerin bilgi dağarcığında kayıtlı duruyor. Türkiye'nin ortak kültürel belleğindeki bu boşluğu gidermek, yalnızca yaratıcılarına kadirşinaslık borcumuzu ödemek için değil, "öteki"leştirilen Ermeni kimliğinin meşrulaştırılması adına da atılacak bir adım olmalıdır.

115 Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1051, 1055-1065.

116 Çelik Gülersoy, "Dolmabahçe Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.92.

Osmanlı Millet Sisteminden Cumhuriyet Yurttaşlığına

Osmanlı millet sisteminin genel hatlarına göre Ortodoks Rum, Yahudi ve Ermeni nüfusunun yönetim ve denetimi ruhanî önderlikler aracılığıyla yapılmaktaydı. İstanbul Rum ve Ermeni Patrikliklerî ve Yahudi Hahambaşılığına bu üç gayrimüslim nüfusu temsilen din ve özel hukuk alanında özerklik ve cemaatlerinin yönetim giderleri için vergi toplama hakkı tanınmıştı. Osmanlı yönetiminee onaylanan patrikler ve hahambaşılar ruhanî yetkilerine ek olarak millet idaresinin içişlerinde geniş kapsamlı bir sivil otoriteye sahipti. Osmanlı yönetimi ruhanî liderleri gayrimüslim milletlerin sözcüsü olarak tanıyor ve otoritelerini destekliyordu. Siyasal açıdan milletbaşı (*etnarch*) olarak kabul edilen ruhanî liderler de sivil otoritelerinin onaylanması karşılığında Osmanlı yönetimi ile işbirliği içinde hareket etmeyi uygun görmekteydi.[117]

Dinsel ve mezhepsel temelde ayrıştırılan milletler sistematiği, Rumların yanı sıra Bulgar, Sırp, Romen vb. toplulukları kapsayan Rum Ortodoks milletinin etnik heterojenliği ile karşılaştırıldığında, Ermeniler özelinde büyük ölçüde etnik bir temsiliyeti de içermekteydi. Her ne kadar, Osmanlı topraklarının daha sonraki dönemlerde doğuya ve güneye doğru genişlemesiyle birlikte Ermeniler gibi monofizit doktrinini kabul eden Süryani, Keldani, Kopt ve Gürcü toplulukları Osmanlı yönetimince idari açıdan Ermeni milleti içinde kabul edilseler de[118] gerek Apostolik mezhebe mensup olanlar gerekse İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği nezdinde, Ermenilik dinsel ve etnik kimliğin örtüştüğü bir kimlikti. Daha önce de belirttiğimiz gibi Apostolik Ermeni Kilisesi dünyanın en eski milli kilisesiydi. Doğu Katolikleri arasında yer alan ve Osmanlı yönetimine tâbi olan görece çok az sayıdaki Katolik Ermenilerin ise, ayrı bir millet olarak tanınmalarından önce de, mezhep olarak Roma'ya bağlı olmakla birlikte dil, ibadet biçimi ve patrik seçimi açısından özerk bir kilisesi vardı.[119]

Dinsel ve kültürel özerkliğe dayanan millet sistemi paradoksal bir biçimde gayrimüslimleri İslâm hukukundan kaynaklanan bir yönetim anlayışına tâbi kılmaktaydı. İslâm hukukundan gelen geleneğe göre "ehl-i Kitab" olan gayrimüslim topluluklar, hâkimiyetinde yaşadıkları İslâm devletinin himayesine tâbi olmak, can ve mal güvenliği açısından koruma altında bulunmak anla-

117 Roderie H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, (çev. Osman Akınhay), c. I, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997, s.24. Millet sisteminin geniş kapsamlı bir değerlendirmesi 2 ciltlik bir derleme içinde yer almaktadır: Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982. Milletler ayrımında dinsel/mezhepsel farklılık kadar vergi toplamada kolaylık sağlama amacının önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda en küçük idari birimlerde de vergiler yerel cemaat yönetimince toplanmaktadır. Bkz. Fikret Adanır, "Religious Communities and Ethnic Groups Under Imperial Sway: Ottoman and Habsburg Lands in Comparison", D. Hoerder (der.), *The Historical Practice of Diversity: Transcultural Interactions from the Early Modern Mediterranean to the Postcolonial World*, Berghahn Books, New York, 2000, s.60-61.

118 M. Ormanian, *The Church of Armenia*, Londra, 1955, s.6 'e atıfla K. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, s.146.

119 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c.4,s.999.

Yaşadıkları bölgelerin ekonomik hayatında oldukça etkin olan Ermeni nüfus aynı zamanda bölgenin yerleşim yerleri arasında ticareti sağlıyordu. Resimde 1840'larda Selanik'te bir Ermeni tüccar.

mını taşıyan, zimmî statüsüne sahiptiler. Osmanlı Devleti de genelde bu topluluklara hukuken zimmî statüsü tanımış, kısmî bir özerklik getiren millet sistemi çerçevesinde de cemaatlere örf ve adetlerine göre bir düzen kurma olanağı sağlamıştı. Aile ve şahsın hukukuna giren konular (doğum, nesep, evlilik, boşanma, miras, velayet, vesayet) ile ilgili işlemler cemaatlerin kendi dinî örgütleri tarafından dinî kurallara göre yürütülmekteydi. Ruhanî meselelerin yanı sıra eğitim ve hayır işleri de dinî örgütlerce yürütülmekteydi. Bu üç milletin de ruhanî liderliklerine bağlı eğitim, maliye ve yargı kurulları vardı. Kamu güvenliği ve ceza hukuku dışında kalan konularda, borç ve ticaret hukuku alanına giren uyuşmazlıklar dahil olmak üzere, her cemaatin kendi dindaşları için geçerli olan hukuk ilkeleri, mahkemeleri ve yargıçları vardı. Ancak Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalara doğrudan şer'i mahkemelerce bakılmakta, özel hukuk alanına giren konularda da gayrimüslimlere eğer isterlerse bu mahkemelere müracaat etme hakkı sağlanmaktaydı. Zimmî statüsü uyarınca kilise, manastır, havra ve benzeri ibadet yerleriyle vakıflar ve mezarlıkların korunması ve dinî teşkilat yapılarının sürdürülmesi için güvence verilmişti. Bu tür dinî imtiyazlara karşın yeni kilise ve havra yapımı yasaklanmış, yıkılan ya da onarım görmesi gereken ibadethanelerin inşası ya da tamiri fermanlarla mümkün olabilmiştir. Ayrıca Hıristiyanlara çan çalmamak, kilise dışında haç çıkarmamak ve mezhep değiştirmemek gibi kısıtlamalar getirilmişti.

Zimmî statüsündeki gayrimüslimler Osmanlı uyruğu olmakla birlikte gerek devletin gözünde gerekse toplumsal ilişkiler açısından Müslüman uyruklarla eşit değillerdi. Başka bir deyişle Osmanlı dünyasında Müslümanlarla gayrimüslimlerin konumu arasında ciddi farklılıklar mevcuttu. Askerlik doğrudan Müslümanlara özgü bir görevdi, buna karşın gayrimüslim erkekler cizye vergisi ödemekle yükümlüydüler. Her ne kadar or-

du ve donanmada geri hizmetlerde görev yapan gayrimüslimler olsa da genelde önemli askeri ve idari görevler almaları kural olarak mümkün değildi. Ancak Osmanlı Devleti'nde hassa tabibliği, hassa mimarlığı ve tercümanlık gibi özel meslek bilgisi gerektiren hizmetlerde, maden yöneticiliği, gümrük ve vergi toplama işlerinde görevlendirilen çok sayıda gayrimüslim olmuştur. Ayrıca yine Müslümanlardan farklı olarak toprak üzerinden belirlenen bir vergi olan haraç ödeme zorunlulukları vardı. Gerek devlet yönetimi gerekse toplumsal ilişkiler açısından hâkim olan anlayış Müslümanların üstünlüğüydü. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar dışında tanıklıkları geçerli sayılmamaktaydı. Bu üstünlüğün korunması doğrultusunda gayrimüslimlerin sokak giysileri, evleri, yerleşim alanları, binek hayvanları, ev ve ibadethaneler dışındaki davranışları üzerine günlük hayatın birçok alanını kapsayan kısıtlamalar getirilmişti.[120]

Sistemin siyasal ve toplumsal alanlarda Müslümanların üstünlüğünü öngörmesine karşın, ekonomik hayatta genel olarak gayrimüslimler hâkim durumdaydı. Klasik Osmanlı çağında ticaret ve para işlemlerinde ön planda olan Yahudiler ve Hıristiyanlar özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bir süreç içinde, Avrupa'nın kapitalistleşmesine koşut olarak, Osmanlı'nın Batı ile artan ticari ve iktisadi ilişkilerinde aracılık rolünü üstlendiler. Kabaca Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede dış ticaret, finans, bankacılık ve sigorta işlemleri, ticari deniz taşımacılığı, yeni gelişen endüstri alanları ve ihracata yönelik tarım üretimi gibi ekonomik faaliyetlerde belirleyici oldular. Ermeniler açısından kısaca özetlemek gerekirse, 16. ve 17. yüzyılda İstanbul Ermenileri Doğu ve Akde-

Eğin'de zengin Ermenilerin içinden bazıları kendilerine Arapların "emir" nitelemesine benzer "amira" sıfatı taktı. Resimde 19. yüzyılın başında sarraflık yapan bir amira.

120 Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, Bölüm 1; Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c.4, s.1007-1012; Timur Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 1999.

Bursa'da ipek iplik fabrikası kuran zengin Cezayirliyan ailesinden Mıgırdiç Amira Cezayirli.

niz ticaretinde önemli bir rol oynarken İstanbul-Anadolu-İran-Asya hattındaki ticaret köprüsünde de çok etkiliydiler. Anadolu'da Sivas ve Tokat'ta tarım ürünleri, Ankara'da koyun yünü ve tiftik, Bursa'da ipek ve tütün ticaretini ellerinde tutmaktaydılar.[121] 19. yüzyılda Avrupa ülkeleri ile yapılan ticarette Osmanlı Ermenilerinin 1820'lerde Batı'da açmaya başladıkları acentalıklar önemli rol oynamaktaydı. Bunların arasında Manchester'da 1860'larda 30 ailelik bir koloni oluşturmuş bulunan bir grup Ermeni tüccarın iki ülke arasında ticaret sağlama amacıyla İstanbul ve İzmir'de kurdukları şubeler dikkat çekmiştir. Galata bankerlerinin önemli bir kısmını da Ermeni sarraflar oluşturmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Cezayirliyan ailesi Bursa'da ipek iplik fabrikası kurmuştu.[122] Cezayirliyan ailesinin mensupları aynı zamanda gümrük eminliği de yapmaktaydılar. Sarrafların yanı sıra, sanayileşmede etkili olmuş nüfuzlu Ermeni aileler bulunmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çok sayıda farklı dinsel ve etnik grupları birarada barındıran nüfus bileşkesinin yönetimi açısından gayrimüslimlere tanınan imtiyazlar ve bu cemaatlerin millet sisteminin öngördüğü belirli bir idari yapıya eklemlenmelerinin sağladığı düzen aynı dönemlerde çeşitli azınlık grupları üzerinde hüküm sürmüş Avrupa devleti ve imparatorlukları ile karşılaştırıldığında görece başarılı bulunmaktadır. Genel olarak Hıristiyan devletlerdeki azınlıkların durumuyla karşılaştırıldığında, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin devlete koşulsuz sadakat göstermeleri kaydıyla (ve sadakatsızlığın ağır bir biçimde cezalandırıldığı bilinerek) daha hoşgörülü ve çokkültürlü yaşam pratiğine yatkın bir yönetime tâbi olduğu söylenebilir.[123] Ayrıca bazı yabancı kaynaklarda iddia edildiği gibi "milletlerin birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış, nüfuz edilmesi imkânsız dinî cemaatler halinde birbirinden kopuk yaşadığı ve aralarında giderilmesi mümkün olmayan bir nefretin hüküm sürdüğü" görüşünün gerçeği yansıtmadığı günümüzde daha fazla kabul gören bir yorum olmaktadır.[124] Son dönemlerde yapılan araştırmalar dinsel cemaatlerin birbirinden ayrı kompartımanlar halinde yaşamadığı,

121 Robert Mantran, "Foreign Merchants and Minorities in Istanbul During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", CJOE, c.1, 1982, s.133-134.

122 Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, s.270-273.

123 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Columbia University Press, New York, 2004, s.114.

124 Donald Quataert, "Cemaatler Arası İşbirliği ve Çatışma", *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.251.

aksine Osmanlı kentlerinin günlük yaşamında cemaatler arası ilişkilerin güçlü olduğuna işaret etmektedir.[125] Diğer yandan zaman zaman uygulanan zorunlu göç ve iskânlar, ruhanî önderlikler kanalıyla yapılan baskılar, hukuk dışı ayrımcılık ve zorbalıklar ise devlet katında tutumların zaman zaman "hoşgörü"den baskı ve zulme kaydığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra topluluklar arasında mevcut olan önyargı ve tahammülsüzlüklerin bazen ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenlerle alevlenip şiddete dönüştüğü de bir gerçektir. Cemaatler arası ilişkilerin bozulmasında 18. yüzyıl sonu ve sonrasında Batı sermayesinin girişi ve Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde uyguladığı baskıların giderek artması da etkili olmuştur.

19. yüzyılda ayrılıkçı milliyetçiliklerin ve buna bağlı olarak toprak kayıplarının gündeme gelmesiyle uygulanan reformlar nedeniyle millet sistemi bir dönüşüm geçirmiştir. II. Mahmud zamanında başlayan ve Tanzimat dönemi boyunca daha kapsamlı bir biçimde sürdürülen modernleşme hareketinin bir getirisi de dinsel ve mezhepsel aidiyetlere bakılmaksızın, Müslümanlarla gayrimüslimlere kanun önünde eşitlik tanımak olmuştur. Milletler ayırımı yerine Osmanlı uyrukluğunu temel alan reformlarla askerlik hizmetinde, vergilendirmede, adli uygulamalarda, sivil ve askeri okullara alınmada, kamu görevlerine girmede ve toplumlararası ilişkilerde gayrimüslimlere yönelik kısıtlamalar ve eşitsizliklerin ortadan kalkması amaçlanmış ama uygulamada tam eşitlikçi bir düzen sağlananamamıştır. 1856 Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslim milletlerin hazırladığı nizamnameler ise iç yönetim açısından anayasal reform nitelikleri taşıyan yeni düzenlemeler getirerek ruhanî liderlerin otoritesini sınırlayan daha seküler bir modelin uygulanmasının önünü açmıştır.

Tanzimat ile başlayan değişim sürecine bağlı olarak önemli sayıda gayrimüslim Osmanlı tebaası/vatandaşının sivil bürokrasinin gerek merkez teşkilatında gerekse de yerel yönetim birimlerinde görev aldığı bilinmektedir. Dışişleri, eğitim, adalet, bayındırlık ve maliye gibi alanlarda önemli görevler yüklenen bu kişilerin bir kısmı da devlet tarafından yurtdışına eğitime gönderilmiştir. Gayrimüslimlerin taşradaki hükümet memurluklarına atanması, vilayet, sancak ve kaza meclisleriyle belediye meclislerinde üyelik yapması da reformların sağladığı bir açılım olmuştur.[126] Çok kısa süreli olsa da 1876'da Kanun-i Esasi ile başlayan anayasal ve parlamenter oluşumlar, ardından II. Meşrutiyet döneminde kurulan parlamento ve siyasal partiler gayrimüslimlerin siyasal temsil ve katılımı açısından da kamusal yaşamda etkili olmalarını sağlamıştır.[127]

Öte yandan, merkezi yönetimce öngörülen reformlar çerçevesinde, Osmanlı uyrukları/vatandaşları arasında yasaların vaad ettiği statü eşitliğinin hayata geçirilmesinde karşılaşılan zorluklar ve toplumsal, ekonomik alanlarda gerekli reformların gerçekleştiril(e)memesi Osmanlı

125 Fikret Adanır, "Religious Communities and Ethnic Groups Under Imperial Sway: Ottoman and Habsburg Lands in Comparison", s.62-63.

126 Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1; Doğu Anadolu ve Suriye'de Ermenilerin Osmanlı kamusal yaşamına katılımı için bkz. Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1977.

127 Bkz. "Türkiye Ermenileri ve Siyaset" başlığı altında 4. Bölüm'de yer alan açıklamalar.

Devleti'ni tehdit eden milliyetçi hareketlerin ivme kazanmasını kolaylaştırmıştır.[128] Devletin güvenliği ve toprak bütünlüğünü sağlamak için, Hıristiyan nüfus içinde başgösteren isyan ve ayaklanmaları devlet gücüyle bastırmak ve/veya belli grupları göçe zorlamak giderek sıklıkla ve geniş ölçekte uygulanan bir yöntem olmuştur. Avrupalı büyük güçler arasında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takibeden dönemlerde Doğu sorunu çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konusunda giderek fikir birliğine varması ve Hıristiyan nüfus lehine müdahalelerinin artması da Osmanlı Devleti'nin gerek Balkanlar'da gerekse Ermenilerin yoğunlaştığı Doğu bölgelerinde daha sert ve şiddet içeren yöntemler kullanmasına zemin hazırlamıştır. Balkan Savaşları'ndaki yenilgiler ve ciddi toprak kayıplarının Osmanlı Devleti'ni yönetenler üzerinde travmatik bir etki yarattığı açıktır. Güvenlik kaygısıyla Birinci Dünya Savaşı başlamadan Batı Anadolu'da yaşayan 100.000 Rum Ege adalarına göç ettirilmiş, savaşın çıkmasıyla da Ege'nin kıyı bölgelerinde yaşayan yine çok sayıda Rum Anadolu'nun iç bölgelerine kaydırılmıştır. En radikal ve kapsamlı tehcir hareketinin 1915'te Ermeni nüfusuna uygulanmasında ise etnik temizlik boyutuna ulaşan bir sonuç doğmuştur.[129]

Osmanlı Yönetiminde Ermeniler: Amiralar, Sivil Bürokratlar, Siyaset Seçkinleri

Ermeni toplumu içinde amira olarak adlandırılan varlıklı ve nüfuzlu kesim gerek cemaat içi ilişkiler gerekse Osmanlı yönetimiyle bağlantılar açısından önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı yönetimiyle yakın ilişki içinde bulunan amiralar Ermeni milleti içinde ayrıcalıklı bir statüye sahipti. 18. yüzyıla kadar daha çok hoca ve çelebi unvanı taşıyan bu kesim Barsoumian'a göre, 19. yüzyılda İstanbul doğumluların yanı sıra önemli bir bölümünün Eğin (Kemaliye), Sivas ve Van kökenlilerin oluşturduğu yaklaşık 165 kişiyi içeren bir gruptan oluşmaktaydı. Çoğunlukla sarraflık, kuyumculuk ve ticaret yoluyla birikmiş sermaye sahibi olan bu sınıf içinde bir grup da bazı teknik bilgi ve donanımları nedeniyle Osmanlı yönetimince çok üst görevlere getirilmişti.[130] İstanbul Ermenilerinin zengin ve muhafazakâr kesimini temsil eden amiralar 19. yüzyıl başlarında Ermeni milleti içinde patriklerden daha güçlü bir konuma sahip bir oligarşi oluşturmuşlardı.

Doğrudan sarayla bağlantıları olan, İstanbul'da ve taşradaki Osmanlı görevlilerine faizle para veren ve mültezimlere kefil olan Ermeni hazine sarrafları en nüfuzlu kesimi oluşturmaktaydı. İltizam yoluyla vergilendirme sisteminde belirleyici bir rol oynayan bu sarraflar arasında bir grup, devletin izni ve desteğiyle, çok uzun ömürlü olmamakla birlikte, 1842'de yüksek rütbeli görevlilere iltizam için sermaye vermenin yanı sıra devletin döviz işlerini yürütmek ve ayrıca tüccar-

128 Roderic H. Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W. W. Haddad, W. Ochsenwald (der.), *Nationalism in a Non-National State*, Ohio State University Press, Columbus, 1977.

129 Fikret Adanır, Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of Ottoman Empire", René Lebourre (der.), *Migrations and Migrants in Historical Perspective: Permanencies and Innovations*, P.I.E., Peter Lang, Brüksel, 2000, s.279-280.

130 Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, s.172.

Cumhuriyet döneminde adı Kemaliye olarak değiştirilen Eğin (Türkçede güzel bahçe) Ermenice Agn (akarsu, kaynak, göz) olarak bilinen eski bir yerleşim yeridir. Ermeniler tarafından kuruluşu 9. yüzyıla kadar giden Eğin, amiraların ortaya çıkığı yer olarak da bilinir. 19. yüzyıla ait bir kartpostalda Eğin. Sağda bugün olmayan 1896'da yangınla yokolan Ermeni mahallesi.

lara borç para sağlamak amacıyla Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyalarını kurmuştu. Öte yandan Ermeni sarrafların bir kısmı saray erkânının kuyumculuğunu da yapmaktaydı.

Aynı dönemlerde Ermeni milletinin önde gelenleri arasında ikinci bir grup da Osmanlı Devleti'nin çeşitli sanayi kuruluşlarını yönetmiştir. Dadyan ailesi mensupları Hereke'de ipek ve pamuk, Beykoz'da deri, İzmit'te çuha, Zeytinburnu'nda demir işleme fabrikalarının kuruluş ve yönetimini gerçekleştirmiştir. Osmanlı'nın ilk sanayileşme çabalarında özel bir yer tutan Dadyanlar aynı zamanda III. Selim döneminde başlayan (1795) ve kuşaktan kuşağa aktarılan görevlendirme sonucunda 75 yıl boyunca baruthanenin yönetimini üstlenmişler ve önemli teknik gelişmelere imza atmışlardır. Dadyan ailesi dışında sanayileşmede etkili olan Ermeniler arasında, darphane eminliğini yürüten Düzyan ailesinden İzmir'de kâğıt fabrikası kuran Hagop Düzyan, İstanbul'da tersane kuran ve yöneten Kavafyan ve gümüş madenlerinin yöneticiliğini yapan Arpiaryan aileleri zikredilmektedir. 1750'den 19. yüzyılın son çeyreğine kadar mimarbaşılık görevini yapan ve daha önce de değindiğimiz gibi çok sayıda saray, cami, kamu binası, fabrika ve kilise yapımında imzası bulunan Balyan ailesi en tanınmış amiralar arasında yer almıştır. Balyanların ya-

Darphane eminliği de yapan hassa kuyumcubaşı Hovhannes (Çelebi) Düzyan (1749-1812) ilk Ermeni yayın şirketiyle birlikte Galata ve Kartal'da iki Ermeni okulunun da kurucusudur.

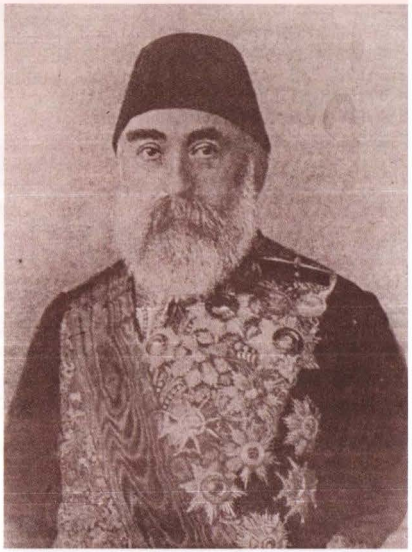

II. Abdülhamid'in sevdiği, hediye ettiği attan düşerek öldüğü için çok üzüldüğü Ermeni Osmanlı bürokratlarından Hagop Kazazyan Paşa (1833-1891) hazine-i hassa nazırlığı yaptı.

nı sıra hassa mimarlığı görevinde bulunan Ohannes ve oğlu Harutyun Serveryan da Osmanlı Sarayı'na hizmet eden amiralar arasındaydı.[131]

Amiraların Osmanlı sarayı ve yönetimi ile kurdukları doğrudan ilişkinin temelinde finansal kapasiteleriyle ekonomi ve teknik alanlardaki becerilerinin sağladığı önem ve güç yatmaktaydı. II. Mahmud ile danışmanlarından Bezciyan amiranın dostluk derecesine varan yakınlığının yanı sıra birçok amiranın da gözden düştüğü, sürgüne gönderildiği, hayatını kaybettiği ve malınamülküne el konduğu da bir gerçektir. Bu tür olaylara verilen en meşum örnek 1819'da Düzyan ailesinden 4 kişinin asılarak öldürülmesi ve tüm varlıklarına elkonması olmuştur.[132]

II. Mahmud döneminde Darphane eminliğinde bulunan Kazaz Artin Amira Bezciyan Surp Pırgiç Hastanesi'nin kuruluşunda da çok önemli bir rol oynamıştır. Bu hastanenin kuruluşu daha ileride değineceğimiz Osmanlı Ermeni cemaatinin aydınlanma döneminin yol açtığı pozitivist ilerleme ile ilgili olduğu gibi Ermenilerin daha önceki yüzyıllardan beri tababet ve eczacılık alanında el-

131 Kevork Pamukciyan, "Doğumunun 200. Yıldönümünde Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan", *Tarih ve Toplum*, s.46, Ekim 1987.

132 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.34-35; Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", s.172-177.

Sakızlı Ohannes Efendi (1836-1912) Mülkiye Mektebi'nde siyaset ve ekonomi dersleri verdi. *İlm-i Servet-i Milel* ve *Hukuk-ı İdare* adlı eserleri vardır.

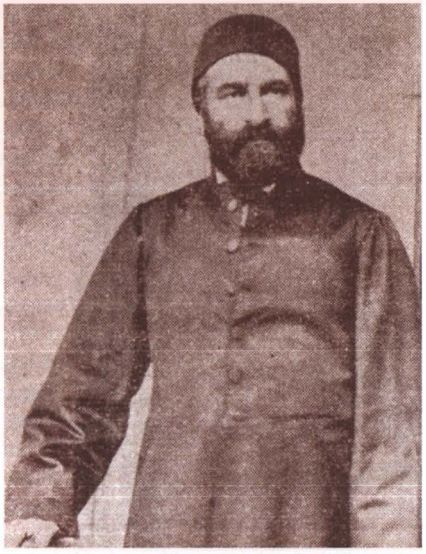

Posta ile nafıa nazırlığı yapan, Paris'te ziraat eğitimi gören Krikor Ağaton Efendi (1823-1868) Osmanlı'da tarım sorununu ele alan *Türkiye'de Zirai İktisad* adlı eseriyle ün sağladı.

de ettiği birikimin de bir sonucudur. Doğrudan saray tabipliği yapan, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 18. ve 19. yüzyıllarında sağlık hizmetlerinde katkıda bulunmuş, Darülaceze, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetlerinin kuruluşunda yer almış çok sayıda Ermeni doktor olmuştur.[133]

Saraya ve Osmanlı hükümetine yakınlıkları nedeniyle Ermeni milleti içinde güçlü bir konumda olan amiralar 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar patrik seçimlerinde etkili oldukları gibi cemaat yönetiminde de etkin rol oynadılar. Laik okulların açılmasında öncü olan, yurtdışına eğitim için öğrenci gönderen ve genel anlamda eğitim-kültür-basın-yayın faaliyetlerini desteklemenin yanı sıra kilise tamiri ve yapımı ile hastane tesis etmek için gerekli fermanların alınmasında aracılık eden ve bu tür hayır işlerinin finansmanını sağlayan amiraların başta din adamları olmak üzere özellikle Istanbul'da yaşayan Ermeni cemaati içinde prestijleri yüksek olmuştu. Ne var ki, Barsoumian, Amerikalı misyonerlerin tuttuğu kayıtlara dayanarak, amiraların zaman zaman güçlerini kendi çıkarları adına aksi yönde de kullandıklarını belirtmektedir. 1836'da Erzurum (Karin), Sivas (Sebastia) ve diğer Anadolu yörelerinden getirilen binlerce 8-15 yaşlarındaki Ermeni çocuk ve

133 Osmanlı Ermenilerinin tababet ve eczacılık dalındaki birikimleriyle Osmanlı Devleti ve toplumu içindeki sağlık hizmetlerini anlatan geniş kapsamlı bir inceleme için bkz. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, editör Ali Çakmak, Ana Basım Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 2001.

Sultan II. Mahmud'un sarrafı ve danışmanı Harutyun (Kazaz Artin) Bezciyan (Amira) (1771-1834) darphane emirliği yaptı. Surp Pırgiç Hastanesi'nin de kurucusudur.

genç hiçbir ücret ödenmeden, sadece yiyecek ve giyecek temin edilerek, İstanbul'da amiraların yönetimini üstlendikleri iplikhane, tersane ve demir işleme atölyelerinde çalıştırılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni toplumu içinden amiralara yöneltilen eleştirilerin bir kısmı bu sınıfın Osmanlı yönetiminin istekleri doğrultusunda davranırken kendi halkına tepeden bakarak hükmetmeye çalıştığı yönündedir. Patriklerle Osmanlı yönetimi arasında aracılık rolünü üstlenerek otoritelerini kabul ettirmiş olmaları da daha çok Osmanlı siyasetinin doğurduğu bir sonuçtur yorumunu getirenler olmuştur.[134]

Sivil Bürokrasi, Merkezî ve Yerel Yönetimde Ermeniler

Yunan isyanının yarattığı güvensizlik nedeniyle çoğunlukla Ortodoks Rum milletine mensup tercüman (dragoman) grubunun lağvedilmesi sonrasında 1821'de kurulan Bâbıâli Tercüme Odası ve ona bağlı olan Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'nde 1850-1908 yılları arasında çalışan gayrimüslimler içinde en büyük grubu Ermeniler oluşturmuştur. Tercüme Odası kurulmadan önce İstanbul'daki elçiliklerde dragomanlık yapan Ermenilerin tarihçesini 17. yüzyıla dayandıran Pamukciyan, bunlar arasında 18. yüzyılda sivrilen Camcioğlu ailesine dikkat çekmiştir.[135] Bu aileden Pierre Camcioğlu gibi İsveç Elçiliği'nde tercümanlık yapan, daha sonra İsveç tabiiyetine geçip İsveç Elçisi (1795-1799) olarak İstanbul'a gönderilen Ignatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan) aynı zamanda *Tableau général de l'Empire Othoman* (1787) adlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tarihi konusundaki önemli bilgi kaynaklarından biri olan üç ciltlik eserin yazarıdır.[136]

19. yüzyılın ortalarından 1880'lere kadar Tercüme Odası'nın direktörlüğünü yapan birçok Ermeni arasında 1857-1867 yıllarında kesintisiz bu görevde bulunan Sahak Abro(yan) Efendi, aynı zamanda Hariciye Nezareti umumi kâtipliği ve Şura-yı Devlet üyeliği de yapmıştı ve dönemin önde gelen seçkinleri içinde yer almaktaydı.[137] Aynı zamanda, büyük çoğunluğunu Müslüman olanlar oluşturmakla birlikte, gerek Hariciye Nezareti içinde üst düzeylerde görev yapan gerekse

134 Barsoumian, *a.g.e.*, s.178-179.

135 Kevork Pamukciyan, "Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi", *Tarih ve Toplum*, s.143, Kasım 1995.

136 Sture Theolin, *The Swedish Palace in Istanbul* (İstanbul'da Bir İsveç Sarayı), çev. Sevin Okyay, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2000, s.80-84.

137 Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", s.352-354. Abro(yan) Sahak (Efendi) için ayrıca bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.3.

yurtdışı diplomatik görevlere atananlar arasında gayrimüslim seçkinler de yer almıştır. Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonraki dönemde dışişlerinde görev yapan Ermeniler arasında Tercüme Odası'ndan yetişen ve Paris Sefareti'nde de görev yapan Artin Dadyan (Paşa) 1875'te Hariciye Nezareti müsteşarlığına kadar yükselmiş ve çok kısa bir süre vekâleten nazırlık da yapmıştır. Diplomasi kariyeri içinde yükselen Manuk Azaryan (Efendi) de Belgrad Sefirliği'ni (1908) üstlendikten sonra 1909'da Hariciye Nezareti'nde müsteşarlık görevini yürütmüştür. Osmanlı hariciyesinde 1912 yılında nazırlık görevini üstlenen (1913'te Avrupa'ya göç ettikten sonra Paris Konferansı'nda bir dönem Ermeni Milli Delegasyonu'nun başkanlığını yapan ve 1923'te Lozan Konferansı'na gözlemci olarak katılan) Kapriel Noradunkyan Efendi de diplomasi kariyeri içinde yetişen ve 1909'da ticaret ve nafia nazırlığı da yapmış bulunan bir devlet adamıydı.[138]

Hariciye müsteşarlığında önemli anlaşmaları kaleme alan, komisyonlarda görev alan çok yönlü bir Ermeni aydını olan Artin Dadyan Paşa (1830-1901).

Dışişlerinin yanı sıra diğer bakanlıklar içinde üst görevler üstlenenler arasında da, postahane nazırlığı (1866) yapan Krikor Ağaton (Efendi) Osmanlı Devleti'nin ilk Hıristiyan nazırı olmuştur. Hariciye'de çeşitli görevler aldıktan sonra Lübnan valiliği yapan (1861) Artin Garabed Davud (Paşa) posta-telgraf ve nafia nazırlıklarında (1868-1871) bulunmuştur. 1878'de nafia nazırlığı yapan Hovhannes Çamiç (Efendi) de çok tanınmış bir maliyeciydi ve divan-ı muhasebatın kurucusu olarak önemli bir hizmette bulunmuştu.[139]

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve daha sonra kurulan Şura-yı Devlet gibi devletin en yüksek adli mercilerinde görev yapanlar arasında da Düzyan ve Dadyan ailesi mensupları olan Ermeni seçkinleri yer almıştır.[140] Adliye Nezareti'ne bağlı çeşitli mahkemeler ve encümenlerde başkanlık gö-

138 Artin Dadyan ve Manuk Azaryan için bkz. Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, s.190-92, 65-66; Kapriel Noradunkyan için bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar III: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.26-31. Davison, Ermeni dışişleri mensupları arasında ayrıca Paris'te sırasıyla maslahatgüzarlık ve ikinci kâtiplik yapan Agop Efendi (1859) ile Ruben Karakaş (1875), bakanlık müsteşarı Artin Efendi, önce bakanlık genel sekreterliğini üstlenen sonra da kısa bir dönem (1867) geçici bakanlık yapan Serkis Efendi'yi zikretmektedir. Bkz. Roderic H. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, s.326-328.

139 Krikor Ağaton için bkz. Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, s.8-10 ve *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar III: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, s.92; diğer iki devlet adamı için sırasıyla bkz. Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler*, s.206 ve 156-157. Aynı kişiler hakkında bilgi Davison, *y.a.g.e.*, s.327'de de mevcuttur.

140 Davison, *y.a.g.e.*, 328.

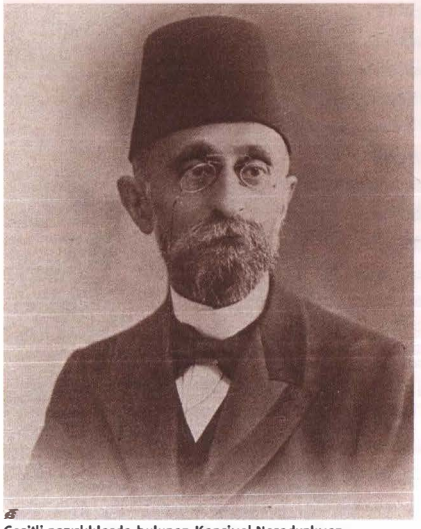

Çeşitli nazırlıklarda bulunan Kapriyel Noradunkyan Efendi'nin (1852-1936), 4 ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu'nun Beynelmilel Muahedeleri (1897-1903)* adlı kitabı vardır.

Türk hukuk literatürüne *Külliyat-ı Kavanin, Sicill-i Kavanin, Düstur, Tahşiyeli Ceza Kanunu* gibi önemli eserleri kazandıran hukukçu Sarkis Karakoç (1865-1944).

revleri yürüten Sarkis Karakoç Efendi (1865-1944) Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri kanunları üzerine yaptığı çalışmalarla da ün kazanmış bir hukuk adamı ve tarihçisiydi.[141]

1864 Vilâyet Nizamnamesi ile başlayan yeni coğrafi-idari yapılanma aynı zamanda gayrimüslimlerin mülki idareye katılımını sağlayacak düzenlemeler getirmiş ve vilayet, sancak ve kazalarda kurulacak olan yerel idari meclislerde Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin seçilmiş temsilcilerinin görev alması öngörülmüştür. Bu süreçte aynı zamanda tahrirat müdürlüğü, posta ve telgraf idaresi, mal müdürlükleri, vergi daireleri, mahkemeler, maarif, nafia ve heyet-i sıhhiye komisyonlarında gayrimüslimlerin devlet memuru olarak istihdam edilmesi ve kamusal hayata katkılarının sağlanması mümkün olmuştur. Mesrob Krikorian'ın 1860-1908 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri (Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Trabzon, Sivas, Seyhan, Elazığ) ve Suriye'de (Halep, Şam, Beyrut) gerek devlet memuru gerekse belediyelerde çalışan vatandaşlar olarak kamusal hayatta hizmetleri bulunan Ermeniler üzerine yaptığı ayrıntılı araştırma Osmanlı Ermenilerinin İstanbul'daki merkezi yönetimin dışında da varlık gösterdiklerini kanıtlamaktadır. Ermenilerin bu yörelerde tarım, eğitim ve sağlık hizmetlerinden daha çok idari, mali ve adli görevlerde yer aldığını saptayan Krikorian, İstanbul ve batı eyaletlerinin dışında di-

141 Kevork Pamukciyan, "Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi (1865-1944)", *Tarih ve Toplum*, s.37, Ocak 1987.

ğer yoğun Ermeni yerleşimine sahip olmuş yöreler üzerine yapılacak araştırmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve toplumsal hayatına Ermenilerin ne denli katkılar sağladığının daha açıkça anlaşılacağını da vurgulamaktadır.[142]

"Genç Ermeniler" ve Anayasa Hareketi[143]

Daha önce değindiğimiz 19. yüzyıl Ermeni aydınlanma hareketinin öncüleri olan Batı eğitimli liberal kesim, 1830'lu yıllardan itibaren Ermeni cemaati içinde amiraların gücünü ve etkinliğini sorgulayan, cemaatin yönetiminde söz sahibi olmak isteyen yeni bir toplumsal tabaka olarak sivrilmiştir. Önceleri daha çok çeviri ve eğitim alanında faaliyet gösteren, eğitimin yaygınlaşması için dernekler kuran Genç Ermeniler giderek liberal siyasal düşüncelerini gazetecilik yoluyla yaymaya yönelmiş ve 1863 yılında yürürlüğe konan Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin hazırlanmasına önemli katkı sağlamıştır.

İtalya ve Fransa'nın yüksek eğitim kurumlarında çoğunlukla tıp, ekonomi, mimari ve tarım eğitimi almış olan ayrıca edebiyat, tarih ve siyaset bilimi konularına ilgi duyan Ermeni aydın takımı Montesquieu, Voltaire ve Rousseau gibi düşünürlerin ve Fransız Devrimi'nin Batı'nın siyasal sisteminde yarattığı dönüşümün etkilerini taşımaktaydılar. 1840-1848 arası Paris'te bulunanlar 1848 devrimine tanıklık etmişlerdi. Toplumsal köken olarak iki ayrı grupa mensuptular. Doğrudan amira ailelerine mensup olanların yanı sıra yoksul ailelerden gelip eğitimi teşvik eden bazı amiralar tarafından yurtdışına gönderilenler vardı. Yurda dönenler doktorluk, avukatlık, mimarlık, eğitmenlik ve gazetecilik gibi serbest mesleklerde veya devlet bürokrasisinde çalıştılar. İlk ortak amaç Osmanlı Ermenileri arasında geniş kapsamlı bir eğitim reformunu gerçekleştirmekti. 1849'da Paris'te Katolik Ermenilerin de katılımıyla kurulan Ararat Derneği (*Araradyan Ingerutyun*) Ermeni halkını, yüzyılın başında yeni sivil okulların açılmasıyla başlayan eğitim hareketini modernleştirerek geliştirmek ve daha kapsamlı hale getirmek için katkı yapmaya çağırıyordu. Genç Ermeniler aynı zamanda basın-yayın alanında yenilikçi dergi ve gazetelerin çıkarılmasına ve Batı dillerinde yazılmış belli başlı edebi ve toplumsal-siyasal içerikli eserin Ermeniceye çevrilmesine ön ayak oldular.

Genç Ermenilerin üçüncü hedefi Ermeni cemaatinin yönetiminde Patrikliğin otoritesi ve amiraların nüfuzunu sınırlayacak bir reformu gerçekleştirmek olmuştur. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi veya Batılı kaynaklar ve Ermeni cemaatince Ermeni Anayasası olarak adlandırılan metin, girişilen idari reform hareketinin sonucunda ortaya çıkmış ve Osmanlı yönetimince onaylanmıştır. Ermeni Milleti Nizamnamesi/Anayasası'nın hazırlanmasında etkili olan aydınlar arasında Dr. Nahabet Rusinyan, Krikor Odyan, Dr. Serviçen (Serovpe Viçenyan) ve Nigoğos Balyan'ın adları öne çıkmaktadır. Bâbıâli ile yakın ilişkileri olan bu kişiler arasında Krikor Od-

142 Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908.*

143 "Genç Ermeniler"in toplumsal kökenleri, eğitimi ve Ermeni reform hareketine katkıları için bkz. Artinian, *a.g.e.*, s.73-89; Arus Yumul ve Rifat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.363-365; Gerard J. Libaridian, "Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought", *Armenian Review*, Sonbahar, 1983, s.75-78.

Asıl adı Serovpe Viçenyan olan Dr. Serviçen Efendi (1815-1897) Paris'te başladığı tıp eğitimini İtalya'da bitirdikten sonra Galatasaray'daki Tıbbiye Mektebi'nde hocalık yaptı.

Krikor Odyan Efendi (1834-1887), 1876 Kanun-ı Esasi'si ile 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'nin hazırlayıcıları arasında yeralmıştır.

yan, Mithat Paşa'nın danışmanlığı da yapmış ve Kanun-ı Esasi'yi (1876) hazırlayan komisyonda, Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden Adalet Müsteşarı Vahan Efendi (Hovhannes Vahanyan) ve Şura-yı Devlet üyesi (Hovhannes) Çamiç Efendi ile birlikte görev almıştır.[144]

İdari reform atılımının arka planında Ermeni cemaati içinde oluşan toplumsal bölünmeler ve sivil işlerin yönetimi konusunda başgösteren ayrılıklar yer almaktadır. Bir yandan, amiraların sarraf kesiminin statükocu görüşlerine karşı çıkan, devlet bürokrasisinde görev yapan bazı teknokrat seçkinler liberalleşme eğilimindeydiler.[145] Diğer yandan bu nüfuzlu banker ve büyük tüccar amiraların karşısında cemaat içinde mali gücü artmaya başlayan geniş bir esnaf grubu yükselmekteydi.

Osmanlı ülkesinin bütününde geçerli olan örgütlenme modeli içinde değişik zanaat ve meslek dallarında kurulan loncalara bağlı olarak faaliyet gösteren Ermeni esnafı gerek Patrikhane'ye

144 Artinian, *a.g.e.*, s.118.

145 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, c.1, s.143; statükocularla değişimden yana olanların çekişmesinin genel anlamda *khavaryal* (gerici) ile *lusavoryal* (aydınlanmacı) karşıtlığı olarak tanımlandığını da belirtmekte ve ikinci grupa mensup olanlar arasında mimar Nigoğos Balyan ve nazır Krikor Ağaron'un adlarını vermektedir.

ödediği vergiler gerekse cemaat içinde yaptığı bağış ve yardımlarla önemli bir maddi destek kaynağı olmuştu. 19. yüzyıl başlarında yeni kurulan okul, yetimhane ve hastane gibi cemaat kurumlarının tesisi ve masraflarının ödenmesine yaptıkları katkılarla mali sorunların giderilmesinde giderek daha önemli bir rol oynamaya başladılar. Büyük ölçüde orta sınıfı oluşturan esnaf geçmiş dönemlerde bazı patriklerin seçiminde rol oynamalarına ve kurullarda kilise dışından temsilci olarak görev yapmalarına karşın, genelde cemaatin yönetiminde söz sahibi değildi. Esnaf üyelerin yönetime katılması ilkin 1840'larda kurulan ruhanî ve sivil temsilcilerden oluşan karma meclislerin kurulması ve akabinde 1847'de devlet fermanıyla sivil ve ruhanî işlerin iki ayrı organ tarafından yürütülmesi gündeme geldiğinde mümkün olmuştur.[146] Dolayısıyla, nizamname/anayasa taslaklarının hazırlanması ve cemaat içinde tartışılması aşamalarında Ermeni esnafı Genç Ermenilere destek vermiştir. Nitekim, Islahat Fermanı'nın ilanından önce 1855'te amiraların yönetimini kısıtlayıcı yazılı kurallar içeren bir metnin hazırlanması doğrultusunda ilk talebi gündeme getiren, ancak amiraların muhalefeti nedeniyle sonuçsuz kalan, bir grup aydının çabasına da esnaf üyeler destek vermiştir.[147]

ԱԶԳԱՅԻՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ
ՆԻԶԱՄՆԱՄԷԻ
ՄԻԼԼԷԹ ԷՐՄԷՆԻԱՆ
Կ· ՊՕԼԻՍ—ՄԱՐՏՊՕԼ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ց· ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
1863—١٢٧٩

***Nizamname-i Millet-i Ermeniyan* adıyla 29 Mart 1862'de kabul edilen Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kapağı.**

1856 Islahat Fermanı'nın gayrimüslim milletlerin yeniden örgütlenmesi ve yazılı kurallar çerçevesinde yönetilmesi doğrultusunda her milletin bir komisyon kurmasını öngörmesi, Genç Ermenilerin reform hareketine resmi bir zemin hazırlayarak ivme kazandırmıştır. Başka bir anlatımla, Hatt-ı Hümayun ile devam eden Osmanlı reform hareketinin sağladığı açılım, dönemin Ermeni aydınları ve onları destekleyen esnaf, liberal tüccar ve serbest meslek sahiplerine cemaatin yönetiminde ilk kez devletin onayından geçmiş belli bir nizamname çerçevesinde önemli bir rol oynamalarına olanak vermiştir.

Rum Ortodoks ve Yahudi milletleri için de nizamname hazırlanmasını öngören süreçte ilginç bir gelişme Protestanlığı seçmiş olan Ermenileri ilgilendirmektedir. Daha önce değindiğimiz

146 Artinian, a.g.e., s.38-42, 86; Arus Yumul, "Osmanlı'nın ilk Anayasası", *Toplum ve Bilim*, s.83, Kış 1999-2000, s.341. 1840-1863 yıllarındaki gelişmeler İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği ile ilgili daha geniş bir değerlendirme içinde, çalışmamızın 4. Bölümü'nde yer almaktadır.

147 1855'te gündeme gelen talep için bkz. Yumul, "Osmanlı'nın ilk Anayasası", s.342; Artinian, *(y.a.g.e.*, s.93); 1855'te toplanan anayasa komisyonunda Nahabed Rusinyan, Krikor Odyan, Garabed Ütüciyan (çağdaş Ermeni gazeteciliğinin kurucusu ve *Masis*'in editörü), Krikor Ağaton ve altı devlet memurunun yanı sıra iki esnaf liderinin de yer aldığını belirtmektedir.

gibi, 1850'de Osmanlı yönetimince millet statüsünden farklı olarak sadece cemaat olarak tanınan ve Ermenilerden başka Rumlar ve Süryanilerin de yer aldığı Protestan cemaatinde Kilise'ye yönetime katılma hakkı tanınmamıştı. Cemaatin başında Bâbıâli'nin sivil yönetici olarak tanıdığı bir vekil dünyevi işleri yürütmekle yükümlüydü. Ancak Bâbıâli'nin Protestan cemaatinin sivil idaresine yönelik bir nizamnamenin düzenlenmesini talep etmesi üzerine 1878'de hazırlanan Protestan Cemaati Nizamnamesi daha çok devletin müdahalesi sonucu şekillenmiş ve cemaati memnun etmeyen bir metindi.[148] Artinian'ın anlatımına göre Protestan cemaati 1854'te Amerikan Yabancı Misyonerler Kurulu'nun Amerikan Protestan Kilisesi tüzüğüne dayanarak hazırladığı ve Osmanlı Protestanlarına gönderdiği, din dışı konuları kapsayan "kısa ve özlü bir anayasa"dan etkilenmişlerdi. Kilise dışı denetimin üstünlüğünü temel alan bu anayasa Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılıp dağıtıldığında Protestan olmayan Ermenilerin de dikkatini çekmiş ve millet idaresinde sivillerin katılımını arttırmanın bir gereklilik olduğu düşüncesini güçlendirmişti.[149]

Katolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı ve 1830'da millet olarak tanınan Ermenilerin durumu ise farklıydı. 1849 yılında Ermeni Katolik Patriği'nin başkanlığında toplanan bir meclisin hazırladığı Nizamname-i Meclis-i Millet-i Katolikan adını taşıyan tüzük aynı yıl Abdülmecid'in fermanıyla onaylanarak yürürlüğe girmişti.[150] Ancak, dinî önderliğin Papalığa bağlı olması, Fransa'nın sürekli müdahalesinin devlet katında yarattığı tedirginlik ve cemaat içi bölünmeler özellikle Patrik seçimlerinde uzun süren çekişmelere neden olmaktaydı. Bâbıâli'nin bir yandan Ermenilerin Katolik mezhebine geçişini kısıtlayıcı önlemler almaya yönelmesi, diğer yandan Papalığın doğrudan müdahalesini bertaraf etme amacı, Katolik Ermeni milletine karşı merkeziyetçi bir yaklaşımın devamını getirmiş ve yeni bir nizamnamenin hazırlanması gündeme gelmemiştir.[151]

Osmanlı Apostolik Ermeni milletinin reorganizasyonu için 1856-1863 arasında kurulan komisyonların hazırladığı bazı taslaklar hem tutucu amiraların muhalefetiyle karşılaşmış hem de Bâbıâli'nin onayından geçmemiştir. 1860 yılında hazırlanan ve Umumi Meclis'in onayından geçen metin Ermeni Milli Anayasası (*Azkayin Sahmanatrutyun Hayots*) olarak adlandırılmıştı. Bâbıâli'nin bu metin üzerinde bazı değişiklikler talep etmesi sonucunda hazırlanan ve 1863'te yürürlüğe giren yeni metin, Ermenice baskısında aynı adı taşımakla birlikte, Türkçe kullanımda ve Ermenice harflerle Türkçe basılan metinlerde Nizamname-i Millet-i Ermeniyan olarak adlandırılmıştı. Orijinal Ermenice metindeki bazı ibarelerle onaydan geçen resmi metinlerdeki karşılıkları birlikte düşünüldüğünde, belgeye damgasını vuran Genç Ermenilerin Batı'da ortaya atılan anayasal kavramlardan esinlendiği açıktır. Şöyle ki, resmi metinde yer alan "Meclis-i Umumi", "Meclis-i Cismani" ve "iane" terimlerinin orijinal metindeki karşılıkları, sırasıyla, "Milli Genel Meclis", "Siyasi Meclis" ve "milli vergi" olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda milleti temsil eden seçilmiş kişilerin "Milli İdare" olarak adlandırılması, hukuksal bir temeli ve çoğunluğun tercihin-

148 Bozkurt, *a.g.e.*, s.178-180.
149 Artinian, *a.g.e.*, s.56-57.
150 Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın Ltd., İstanbul, 1991, s.322.
151 Bozkurt, *a.g.e.*, s.183-187.

den kaynaklanan bir meşruiyeti olduğunun belirtilmesi[152] Batı'daki liberal anayasa hareketinin vurguladığı egemenlik anlayışını çağrıştırmaktadır. "Milli"lik ifadesine yapılan vurgu aynı zamanda dinsel ve mezhepsel topluluk anlayışına dayalı Osmanlı millet kavramından farklı olarak ulusal bir tahayyülün oluşmaya başladığına işaret etmektedir. Patriklik tarafından 1863'te basılan Nizamnamede yer alan temel ilkeler altında belirtilen "millet bireyleri" ile "millet"in karşılıklı sorumluluk ve haklarla birbirine bağlı oldukları ilkesi de böyle bir tahayyülü yansıtmaktadır.[153]

Günümüz Türk tarihçileri arasında 1863 Nizamnamesi'nin diğer milletlerin nizamnameleri gibi adem-i merkeziyetçiliğe ağırlık veren bir yaklaşımla hazırlandığını, dolayısıyla gayrimüslim toplulukların anayasası sayılabileceğini düşünenler olduğu gibi, bu belgenin siyasal haklara değinmeyip dinî ve kültürel haklara yer vermesi nedeniyle bu şekilde tanımlanamayacağını ileri sürenler de olmuştur.[154] Berkes ise, bazı Batı kaynaklarını da aktararak, Ermeni milletinin kendi kendini yönetmesi için yapılan değişikliklerin seküler ve anayasal bir nitelik taşıdığını, meclisin kompozisyonu ve seçilme biçiminin de parlamentoya benzediğini ifade etmiştir.[155] İster 1860'da hazırlanan ister yürürlüğe giren 1863 Nizamnamesi olsun, bu metinler temelde Ermeni milletine mensup bireylerin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerine ve "vatandaşlık" haklarına değinmemekte ve doğrudan devletin yönetimini belirleyen klasik bir anayasa özelliği taşımamaktaydı. Ayrıca kolektif haklar açısından baktığımızda Patriğin veya "milli idare"nin temsilcisi durumundaki Umumi Meclis'in Osmanlı yönetimi nezdinde Ermeni milletinin çıkarlarını temsil etme ve şikâyetlerini dile getirme hakkından da sözedilmemekteydi. 1860 anayasasında "milli idarenin görevleri arasında yer alan dinî ve siyasi hakların Bâbıâli tarafından korunmasının sağlanması için çalışması konusu" ise 1863 Nizamnamesi'nde yer almamıştır.[156] Sonuçta yürürlüğe giren 1863 Nizamnamesi Patriklik ile amiraların ortak iktidarına karşı gelişen muhalefetin Ermeni milletinin seküler ve katılımcı bir yönetime kavuşması yönünde öngördüğü yeni bir örgütlenme modelini mümkün kılmaktaydı. Diğer gayrimüslim Osmanlı milletlerince hazırlanan ve yürürlüğe giren Nizamnamelerle karşılaştırıldığında da milletin iç yönetimi açısından daha ilerici bir yaklaşıma sahipti.

1863 Nizamnamesi/Anayasası'na göre en önemli karar organı olan Umumi Meclis'in üyelerinin 20'sinin ruhanî görevli, diğer 120 üyesinin ise sivillerden oluşması ve bunlardan 80'inin doğrudan İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilmiş olması sivilleşme ve sekülerleşme yönünde daha önceden başlayan değişimi tescil etmekteydi. Halkın oylarıyla seçilen üyelerin de çoğunlukta olması demokratikleşme açısından önemli bir adımdı. Ne var ki, taşrada yaşayan Ermeni nüfusunun çok büyük bir çoğunluk oluşturmasına karşın görece eksik temsili, İstanbulluların hâ-

152 Artinian, *a.g.e.*, s.117; Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", s.347.

153 İlginçtir ki, bu nizamnamenin "temel ilkeler" ve "giriş" bölümleri *Düstur*'da yayımlanan resmi metinde yer almamaktadır. *1863* Nizamnamesi'nin değişik versiyonları hakkında bilgi ve metnin tamamı için bkz. Artinian, *y.a.g.e.*, s.206-263.

154 Anayasa olarak tanımlayanlara örnek olarak bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.82; karşıt görüş için bkz. Mete Tunçay, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.296.

155 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Routledge, New York, 1998, s.158.

156 Yumul, "Osmanlı'nın ilk Anayasası", s.347.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabul edilmesinden sonra İstanbul'da Ermeni cemaatinin yapmış olduğu kutlamalardan bir görüntü.

kimiyetine işaret etmekte ve taşradan gelen vekillerin doğrudan seçilmeyip, bölgelerinin umumi meclisleri tarafından atanacak olması da taşra Ermenilerine karşı seçkinci bir ayırım yapıldığını göstermekteydi. Seçme ve seçilme kriterleri olarak belli bir vergi ödeme yeteneğine ve devlet memurluğu, öğretmenlik, yazarlık, doktorluk gibi millete faydalı olabilecek meslek ve kişisel özelliklere sahip olma koşullarının getirilmesi de milletin yönetiminde amiralar yerine bürokrat, aydın ve tüccarların etkili olacağına işaret ediyordu. Diğer yandan, Umumi Meclis tarafından seçilen Patriğin yetkileri büyük ölçüde kısıtlanmakla birlikte, Umumi Meclis ve diğer meclislere ve komisyonlara başkanlık edecek olması bir şekilde Patriklik makamının geleneksel ağırlığının devam ettiğini gösteriyordu. 1863 Nizamnamesi'nin "giriş" bölümünde ifade edilen (ancak *Düstur*'da yayımlanan resmi metinde yer almayan) "Ermeni Patriği milletinin başı ve özel durumlarda Osmanlı Devleti hükümlerinin uygulanması aracıdır" ibaresi de Patriğin milletbaşılık rolünün halen kabul gördüğüne işaret etmekteydi.[157]

1863'ten Cumhuriyet rejiminin kuruluşuna kadar geçen süreçte, Osmanlı devletince tamamen ilga edildiği 1916-1918 yılları dışında, genelde bu nizamname/anayasa yürürlükte kalmış, ancak siyasi ortamdaki gerginliklerin etkisiyle bazı dönemlerde (1866-1869, 1891-1908) devlet müdahalesi ile askıya alınması ve/veya Umumi Meclis'in kapatılması söz konusu olmuştur. Cismani/Siyasi Meclis ile Ruhanî Meclis arasındaki şiddetli anlaşmazlıklar nedeniyle Bâbıâli'nin nizamnameyi 3 yıl için askıya almasından (1866) sonra II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürecek olan ikinci müdahale 1891'de Hınçak Partisi'nin yol açtığı çalkantılar nedeniyle doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in kararıyla gündeme gelmiştir. 1878 Berlin Kongresi sonrası gelişmeler, Ermeni milliyetçiliğinin radikalleşmesi ve Abdülhamid'in baskıcı rejimine bundan sonra değineceğiz.

Milliyetçilik Rüzgârı

Osmanlı Ermeni toplumunun ilerlemesi için eğitim, kültür ve basın-yayın faaliyetine önem veren aydınlanma ve kültürel uyanış hareketi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkisi altına alan ulusal hareketlerin ilk çıkış noktası olan kültürel milliyetçiliğin bir örneğidir. Kültürel canlanışın yanı sıra, özyönetimin sekülerleşmesi ve demokratikleşmesi için önemli bir kazanım sayılan bir iç tüzük niteliğindeki anayasa/nizamnamenin hazırlanma süreci de Ermeni toplumunun geleceğine dair ulusal bir tahayyülün şekillenmeye başladığının kanıtı olmuştur. Ancak 1860'lar son-

157 Bkz. Artinian, *a.g.e.*, s.208-209.

Kürtçe Bedlis, Ermenice Baghesh olarak bilinen Bitlis'in kuruluşu Urartulara kadar gider. Asur, Med ve Pers egemenliğinde kalan ve Müslüman Kürtlerin çoğunlukta olduğu Bitlis'te 1814'te 12 bin olan nüfusun yarısı Müslüman diğer yarısı ise Hıristiyan Ermeniydi. 1898'de ise 30 bine ulaşan nüfusun 10 bini Ermeni, 300 kadarı Suriyeli Hıristiyan geri kalanı ise Müslüman Kürttü. Bitlis'in 1890'lardaki bir gravürü.

rasında Ermeni milliyetçiliğinin gelişim çizgisinde ön plana çıkan, İstanbul merkezli liberal kesimin önderliğinde Osmanlı yönetimine karşı Ermeni kimliğinin siyasallaşmasından çok Anadolu Ermenileri arasında başgösteren ayaklanmalar ve nihayet devrimci Ermeni partilerin örgütlenmesiyle "ulusal özgürlük" çağrısının özellikle Ermeni nüfusunun yoğunlaştığı doğu eyaletlerinde yaptığı yankıdır.

Balkanlar'da bağımsız ulusal devletlerin kurulmasıyla sonuçlanan milliyetçilik hareketleriyle karşılaştırdığımızda Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu koşullar bazı önemli farklara işaret etmektedir. Osmanlı Ermeni nüfusu yüzyıllar boyunca anayurdunun dışına çıkarak diasporaya dağılmıştı ve en yoğun olarak yaşadıkları 6 eyalette (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Mamuret-ül Aziz (Elazığ/Harput) dahi yüzyılın sonunda nüfus çoğunluğuna sahip değildi. Ki-

likya ve Doğu Anadolu'da Türk ve diğer Müslüman nüfus (Kürt, Çerkes) ile içiçe yaşamaktaydı. Ayrıca yukarıda değindiğimiz gibi 19. yüzyıl içinde gerçekleşen reformlar sonucunda diğer gayrimüslim topluluklara nazaran devletin merkezî ve yerel siyaset kadrosu içinde önemli bir temsiliyet sağlamış ve Ermeni seçkinleri Osmanlı yönetimiyle bütünleşmişti. Diğer yandan Ermeni milliyetçilik hareketi sadece Osmanlı yönetimine karşı bir mücadele sergilememiş, özellikle Balkan Savaşlarını takip eden dönemde Türk milliyetçiliği ile de çatışmak durumunda kalmıştır. Dahası, Batılı devletlerin, Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerine verdiği desteğe benzer, Ermeniler lehine Osmanlı yönetimini zorlayıcı bir dış müdahalenin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. Yunan, Sırp, Bulgar ve Karadağlıların mücadelesinin bu halklar lehine sonuçlanması bir örnek oluşturmuş ancak Batılı büyük güçler arasında Doğu Sorunu'na ilişkin rekabetin özgül nitelikleri nedeniyle, Ermenilerin demokratik özyönetim talepleri ve Osmanlı yönetiminden beklediği özgül reformlar için kesin ve kolektif bir Batı desteği sağlanamamıştır. Bu açıdan bakıldığında ne devrimci partilerin Batı'nın ilgisini çekmek için giriştiği taktiksel şiddet eylemleri ne de Ermeni burjuvazisi, Patriklik makamı ve Ermeni Meclisi'nin de yeğlediği, vaadedilen refomların yapılmasını sağlamak için başvurulan, diplomasi yöntemi başarıya ulaşmıştır.[158]

Bulgar ayaklanması ve akabinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı kriz ortamında Patrik II. Nerses Varjabedyan ve Ermeni Meclis üyeleri arasından bir grup Doğu vilayetlerinde idari ve iktisadi reformlar yapılmasını öngören bir programı Batılı büyük güçlere sunmuşlardı. 1878 Berlin Kongresi'nde alınan kararlar da reformların yapılacağına dair büyük beklentilerin doğmasına yol açmıştı. Berlin Kongresi'nin 61. Maddesine göre Bâbıâli "Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde" vakit yitirmeden reformların ve düzeltmelerin yapılacağını ve söz konusu bölgede Çerkes ve Kürtlere karşı güvenliğin sağlanacağını taahhüt etmiş ve bu taahütlerin yerine getirilmesini kontrol etmekle görevli Batılı devletlere bilgi vermeyi kabul etmiştir. Bu maddenin içerdiği muğlaklık ve 1861'de Cebel-i Lübnan'da tanınan özerkliğe benzer daha kesin bir düzenlemeye yer vermemesi Ermeniler arasında belli bir tatminsizlik yaratsa da "Ermeni Sorunu"nun Berlin Kongresi ile uluslararasılaşması önemli bir kazanım olarak karşılanmıştı. 61. Madde Ermenilerin bundan sonra başvurabilecekleri uluslararası hukuki bir dayanak noktası sağlamış oluyordu.[159] Ne var ki, reformların gerçekleşmemesi, Doğu vilayetlerinde güvenliğin sağlanamamasının yarattığı hayal kırıklığı Ermeni milliyetçiliğinin radikalleşmesine uygun bir ortam hazırlamış oldu.[160]

158 Ermeni milliyetçiliğinin karşılaştırmalı genel bir analizi için bkz. Stefanos Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", *Toplumsal Tarih*, 105, Eylül 2002 ve François Georgeon, "Son Canlanış" (Bölüm XIII), Robert Mantran, (der.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.2, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.192-199; ayrıca ayrıntılı bir karşılaştırma için bkz. Fatma Müge Göçek, "The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms", Fatma Müge Göçek (der.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, SUNY Press, Albany, 2002.

159 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.2, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, s.202-205.

160 Berlin Kongresi'nin etkileri için bkz. Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.165-171; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.121.

Berlin Kongresi sonrası belirginleşmeye başlayan radikalleşmenin nedenleri arasında sınıfsal etmenler de yer almıştır. Gerek Osmanlı gerekse Rusya ve İran imparatorlukları çerçevesinde Ermeni burjuvazisi dönemin pazar ekonomisiyle bütünleşmiş bir "diaspora sınıfı" refleksiyle modern ticaret yollarının dışında kalan bölgelerin sorunlarıyla yakından ilgilenmemekte ve tâbi oldukları yönetime karşı isyankâr bir tutum sergilemekten kaçınmaktaydı. Güney Kafkasya'da da Rus idaresine karşı çıkan Ermeni milliyetçiliği ulusal pazar oluşturmayı amaçlayan burjuvazi merkezli bir hareket olarak gelişmedi. 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da Ermeni milliyetçilik hareketine damgasını vuran devrimci partilere destek verenler toplumsal köken itibariyle aydın takımı, zanaatkâr ve köylülerdi. Van'da kurulan Armenakan Partisi'nde liberal-demokrat görüşleri savunanlar olsa da sonuçta vurgulanan Ermeni köylüsünün müdafaa için silahlanması oldu. Kafkasyalı Ermenilerin kurduğu Hınçak ve Taşnak Partileri ise, sosyalist akımdan etkilenmekle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin özgürleşmesi açısından daha çok *Yergir*'de (Osmanlı sınırları içindeki eski Ermeni anayurduna verilen ad) baskıcı yönetime karşı devrimci örgütlenmeyi öne çıkaran popülist-milliyetçi bir çizgi benimsediler.[161]

Asıl adı Boğos olan Nerses Varjabedyan (1837-1884) 1874'te II. Nerses adıyla İstanbul Ermeni Patriği oldu. Ermeni nüfusun yoğun olduğu Doğu vilayetlerinde reformlar yapılması için girişimlerde bulundu.

Osmanlı Ermenileri arasında belirginleşen sınıfsal farklılıklar Osmanlı rejimine karşı izlenecek siyasal yöntemlere ilişkin kutuplaşmalara neden olmuştur. Aydınlanma hareketini başlatan aydın takımı ve liberal kesim ile devrimci Ermeni örgütlerinin, Ermeni etnik ve dinsel kimliğinin önüne geçerek, Ermeni ulusal kimliğini kurgulama biçimi ve Ermeni milletinin daha adil ve demokratik bir yönetime kavuşması için öngördüğü hedefler oldukça farklıdır.

Libaridian'a göre 19. yüzyıl ortalarına kadar farklı sosyal tabakalara mensup Ermeniler arasında kabaca üç farklı imaj belirginleşmişti. Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme politikaları gündeme gelinceye kadar Toros dağlarında Zeytun yöresinin (günümüzde Kahramanmaraş'ın Süleymanlı kasabası) Ermenileri özerkliklerini görece korumuştu. Sayıca az olmalarına karşın, Ortaçağ'da kurulmuş eski Kilikya krallığının mirasını taşıdıklarını düşünen

161 Armenakan Partisi'nin genel değerlendirmesi, "Diaspora sınıfı" tanımı, Hınçak ve Taşnak partilerinin sosyalist yaklaşımındaki teorik zaaflar ve devrimci halkçı hareketin özellikleri için bkz. Anahid Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, The Zoryan Institute, Cambridge, Mass., 1984, s.5, 14-21.

Zeytunlular kendilerini Ermeni kimliğinin en saf taşıyıcıları olarak görmekteydiler. İstanbul ve kıyı kentlerinde oturan zengin sarraf ve tüccar kesimiyle meslek sahibi ve Osmanlı yönetiminde görev yapan Ermeniler ise "sadık millet" tanımını benimsemiş ve kendilerini görece fakir tabakalardan ayrı tutmaktaydılar. Ermeni cemaatinin hayır işleriyle dinsel ve eğitim faaliyetlerine destek vermeyi bir görev sayıyor ancak siyasetten uzak durmayı yeğliyorlardı. Ayrıca Batı aydınlanmasını takip etmekten gurur duyuyor ve köylü Ermenileri küçümsüyorlardı. Gerek siyasal sistemin baskısı gerekse toprak ağası, mültezim, yönetici ve Ermeni tefecinin sömürüsüne maruz kalan taşra Ermenisi ise kendini yoksun ve mağdur olarak görmekteydi. Libaridian, iki temel imaj olarak beliren "halinden memnun" İstanbul Ermenisi ile "mağdur" taşra Ermenisi arasındaki zıtlaşmanın 1915 kırımından sonra ortadan kalktığını ve mağduriyet algısının ekonomik ve toplumsal statüden bağımsız olmak üzere tüm Ermeniler tarafından paylaşıldığını belirtmektedir.[162]

Farklı sınıfsal konumlara göre imaj betimlemesi yapan Libaridian, Ermeni kimliğinin siyasallaşma sürecini incelerken, yine ayrıcalıklı kentli Ermenilerle yoksun köylü kitlesi arasındaki zıtlaşmadan yola çıkar. 19. yüzyıl öncesinde bu iki kesime de Osmanlı millet sistemi içinde aynı mezhep topluluğunun üyeleri olarak ortak bir kimlik atfedilmişti. Modern anlamda ulus kavramının yerleşmediği bu dönemlerde Osmanlı topraklarında Ermeni "ulus"u ancak Ermeni milletinin temsilciliğini yapan ruhban sınıfı ve varlıklı amira kesimini içermekteydi denebilir. Ermeni siyasal düşüncesinde modern ulus kavramının belirmesi aynı dinsel topluluğa aidiyetin ötesinde bir yandan ortak hak ve görevler üzerinden ulusal bağlılık diğer yandan ortak vatan algısının gelişmesiyle başlamıştır. 1860'lar itibariyle belirginleşen "vatan sevgisi" (*hayrenasirutyun*) ile "ulus sevgisi" (*azgasirutyun*) ayrımı, birbirine tamamen zıt kavramlar olmamakla birlikte, iki farklı sınıfsal konumdan kaynaklanmıştır.[163]

Farklı sınıfların prizmalarından bakıldığında üç ayrı yaklaşım belirmektedir. Önceleri, Kilisenin simgelediği birlik farklı ekonomik ve toplumsal katmanların, Osmanlı Devleti'nin meşru gördüğü ruhban ve amiraların aracılığını kabul ederek, organik bir bütün olarak hareket etmelerini öngörüyordu. Ancak 19. yüzyılda etkili olan değişim rüzgârları farklı taleplerin kristalleşmesine yol açtı. Ermeni etnik ve dinsel kimliğinin korunmasında kilise ile birlikte hareket eden ve kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı yöneticileriyle olan ilişkilerine öncelik tanıyan amiraların geleceğe ilişkin ne Ermeni milletinin tümünü kapsayan toplumsal bir hedefi ne de siyasal bir tavrı vardı. Ermeni kültürel rönesansı ve aydınlanması ile gündeme gelen romantik yaklaşımın hatırlattığı kadim Ermeni savaş kahramanlarının yeniden yüceltilmesi de bu kesim için doğrudan siyasal bir anlam taşımaktan çok manevi değerlerin pekişmesi için önemliydi. Ermeni liberalleşmesinin aktörleri olan aydınlar, yazarlar, öğretmenler ve doktor, avukat gibi meslek sahipleri ise ce-

162 Gerard J. Libaridian, "The Changing Armenian Self-Image in the Ottoman Empire: Rayahs and Revolutionaries", Richard G. Hovannisian (der.), *The Armenian Image in History and Literature* içinde, Undena Publications, Malibu, 1981, s.155-158. Yazar, ayrıca bu dönüm noktasından sonra ortaya çıkan tarihyazıcılığının genel bir değerlendirmesini yaparak Osmanlı yanlısı anlatımlarda Ermenilerin hoşnut olmaları gereken koşulların sağlanmış olduğunun vurgulandığını, Ermeni yanlısı anlatımlarda ise mağduriyet temasının ön plana çıktığını belirtmektedir (s.158).

163 Libaridian, "Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought", s.71-72.

nizat yönetiminde sekülerleşmeyi sağlamaya çalışırken, dinsel-etnik temelde tanımlanan Ermeni kimliğini farklı bir kurguya taşıyarak Ermenilerin Batı ile ilişkilerini vurguladılar. Tarihsel-kültürel Ermeni kimliğini medeni Batı dünyasının bir parçası olarak yorumlamaya başlayan liberaller, Ermeni "ulusu"nun (*azg*) hedefini de eğitim yoluyla aydınlanma ve ilerleme olarak saptadılar.

Ermeni kimliğini çağlar boyunca üzerinde yaşanan ve üretim yapılan toprak temelinde "vatan"a (*hayastan*) bağlılık olarak da yorumlamaya başlayan taşralı aydın takımı aynı zamanda "halkçı" bir yaklaşımı benimsedi. İstanbul merkezli Ermeni liderliği ve liberal kesimlerden farklı olarak, taşradaki Ermeni aydınları daha çok ekonomik ve toplumsal alanda reform yapılarak maddi koşulların düzeltilmesine yönelik talepleri dile getirdiler. İstanbul'da Ermeni "ulusu" adına dinsel ve kültürel eğitim kurumlarının güçlendirilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması olarak ön plana çıkan ilerleme projesine karşın kadim Ermeni "vatanı"nda varlıklarını sürdüren Anadolulu Ermeni köylüsünün ekonomik sorunlarına önem verilmesini talep etmeye başladılar. Ermeni kimliğinin siyasallaşmasında, bir tür halkçılıkla vatanseverliğin (*patriotism*) iç içe geçtiği bu yeni kavrayış çok etkili oldu. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın Doğu Anadolu'da Ermeni köylerinde yarattığı tahribat ve Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin vaad ettiği reformların gerçekleşmemesi de bu süreci besleyen bir ortam hazırladı.[164]

1880'lerden itibaren başgöstermeye başlayan Ermeni milliyetçilik hareketi ise yeni bir imajın belirmesine neden oldu: kendi kaderini tayin etmeye çalışan ve bunun için mücadele eden "fedâi". Yabancı hâkimiyetine karşı silahlı mücadeleye giren ve vatanı için savaşmayı kutsal bir görev kabul eden "fedâi"ler devrimci Ermeni köylüsünü simgelerken aynı zamanda vatanseverlikle bütünleşmiş yeni bir siyasal Ermeni kimliğinin doğuşunu kanıtlamıştır. Vatanı için mücadeleye dinî ibadete eş bir değer yükleyen ve devrimci Ermeni kimliğinin halk arasında tutunması için 1880'lerde yazılarıyla etkili olmuş isimler arasında Mıgırdiç Portukalyan ve Mardiros Sereyan öne çıkmaktadır.[165] Doğu vilayetlerindeki Ermeni manastırlarını ziyaret eden ve bu bölgenin ileri gelen Ermeni aydın takımı ile bağlantı kuran İran Ermenilerinden Hagop Melik-Hagopyan (Rafi) tarafından yazılan romanlarda da devrimci eylemin gerekliliği ve kutsallığı işlenmiştir.[166] Gerilla savaşçısı olarak da nitelenen bu grup hakkında Ermeni ve Türk tarihyazıcılığında henüz kapsamlı bir değerlendirme bulunmamakla birlikte,[167] fedâilerin Ermeni milliyetçiliğinin önderliğini yapan ve Ermeni köylülerinin siyasal eğitimini üstlenen Ermeni siyasal partileriyle yakın ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Ter Minassian, "çetecilere, Kürt aşiretlerinin yağmalaması ve şiddetine" olduğu kadar "Ermeni tefecilerin açgözlülüğüne ve Osmanlı İmparatorluğu sivil yöneticilerinin acımasızlığı"na karşı "nefs-i müdafaa" için Ermeni köylüleri arasından örgüt-

164 *Y.a.g.e.*, s.73-83.

165 Libaridian, "The Changing Armenian Self-Image in the Ottoman Empire: Rayahs and Revolutionaries", s.162-165 ve *y.a.g.e.*, s.87.

166 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963, s.63-65.

167 Fedâilere ilişkin daha çok sözlü anlatım geleneğinden beslenmiş öykülerin bir derlemesi için bkz. Avetis Aharonyan, *Fedâiler: Özgürlük Yolunda*, Fransızcadan çev. Figen Yılmaz, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2001.

1869-1873 yıllarında İstanbul patrikliğinde bulunan ve 1892 ile 1907 yılları arasında da Eçmiadzin gatoğigosluğu görevini yürüten, Vanlı Mıgırdiç Hırimyan (1820-1907).

lenen "silahlı fedâi grubunun" aynı zamanda "zor durumda kalan köylere yardım etmek, Hıristiyan tebaayı eğitmek ve herhangi bir zulüme karşı direniş aşılamak" gibi görevler üstlendiğini belirtmektedir.[168]

Popülist-milliyetçi ve devrimci örgütlenmenin öncesinde 1862'de Zeytun ve 1863'te Erzurum ve Van'da başgösteren ayaklanmalar Osmanlı yönetimine karşı girişilen ilk direnişler olmuştur. Askeri yöntemlerle bastırılan bu ayaklanmalar genelde tarımla geçinen bu bölgelerde iktisadi durumun kötülüğü, vergi toplamadaki adaletsizlikler, her durumda olmasa da Kürt aşiretlerinin baskısı ve yağmalama girişimleri ile yönetimin baskıcı uygulamalarının yarattığı huzursuzluktan kaynaklanmıştır. 1869-1873 yılları arasında Ermeni Patrikliği görevini yürütürken "taşranın sesini" İstanbul'a taşıyan Van kökenli Mıgırdiç Hırimyan Ermeni köylülerinin sorunlarını anlatan çok sayıda raporun hazırlanmasına önayak olmuş ve Ermeni Meclisi'nin bu raporları Bâbıâli'ye sunmasını talep etmişti. Ancak bunun üzerine Ermeni Umumi Meclisi tarafından hazırlanan kapsamlı bir reform önerisine hükümet herhangi bir tepki vermemiş ve bu girişim sonuçsuz kalmıştı.[169] Bu ayaklanmaları takip eden ilk önemli gelişme Ermeni halkının özgürlüğü için mücadele vermeyi amaçlayan bazı gizli derneklerin kurulması olmuştur. Van'da kurulan *Miutyun i Pırgutyun* (Kurtuluş Birliği, 1872) ile *Sev Khaç Gazmagerbutyun* (Kara Haç Teşkilâtı, 1878) ve Erzurum'da örgütlenen *Baştbun Hayrenyats* (Vatan Koruyucuları, 1881) cemiyetleri devrimci Ermeni siyasal partilerinin öncülleri olarak görülmektedir.[170]

1880'lerde örgütlenen Ermeni devrimci partilerinin ilki 1885'te Van'da kurulan Armenakan Partisi'dir. 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnak Partisi (*Taşnaktsutyun*/Ermeni Devrimci Federasyonu) ile karşılaştırıldığında Armenakan Partisi'nin doğrudan Osmanlı topraklarında ve özellikle Van yöresinde etkili olduğu göze çarpar. Üç partinin ortak hedefi Doğu Anadolu vilayetlerinde Berlin Kongresi'nde vaadedilen reformların gerçekleşmesi için mücadele etmek ve devrimci bir eğitim ile Osmanlı Ermenilerini silahlı müdafaaya hazırlamaktı.

Armenakan Partisi, Kumkapı-İstanbul doğumlu olan, eğitmen Mıgırdiç Portukalyan'ın (1848-1921) öğrencileri tarafından kurulmuştu. İstanbul'daki Ermeni okullarında eğitim aldıktan sonra hem öğretmenlik yapan hem de çeşitli yayın faaliyetlerinde bulunan Portukalyan üyesi ol-

168 Anahid Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in The Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", Mete Tunçay, Eric J. Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, British Academic Press, Londra, 1994, s.112-113.

169 Libaridian, "Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought", s.81-82.

170 Nalbandian, *a.g.e.*, s.67, 80-89.

duğu Ararat Derneği'nin eğitim programı çerçevesinde 1876'da Van'da görev yapmaya başlamış, ancak siyasal baskı sonucunda 1885'te Marsilya'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Burada çıkardığı *Armenia* gazetesi, öğrencilerinin kurduğu Armenakan Partisi'nin ilham kaynağı olmuştu. Partinin amacı Ermenilerin özyönetim hakkını elde etmesini sağlamaktı ve bu doğrultuda propaganda-eğitim-yayın yoluyla devrimci fikirlerin yayılmasına çalışmak, kendini müdafaa bilinci aşılamak, silahlı mücadele için örgütlenmek, koşulların elverdiği (özellikle yabancı devletlerin desteğinin sağlandığı) bir durumda girişilecek bir ayaklanmaya hazırlıklı olmak, ancak bunun dışında şiddet kullanımından kaçınmak olarak özetlenebilecek yöntemler öngörmekteydi. Muş, Bitlis, Trabzon, İstanbul ve Osmanlı sınırları dışında (İran, Kafkasya) örgütlenmeye gidilmekle birlikte partinin esas faaliyet alanı Van olmuştur. Başlangıçta daha çok müdafaa amacıyla Kürt aşiretlerinin saldırılarına karşılık vermek vurgulanıyor olsa da zaman içinde çevredeki Kürt ve Türkleri, yerel yöneticileri hedef alan bazı şiddet olaylarının gerçekleştiği görülmüştür. En geniş kapsamlı örgütlü faaliyeti ise Hınçak ve Taşnak partilerinin de desteğini aldığı 1896 Van çatışmasında gerçekleşmiştir. Ermenilere karşı kırsal alandaki yağmalama hareketleri, cinayet ve baskınlar sonucunda üç partinin biraraya gelerek oluşturduğu savunma bloğu misillemede bulunmuş ve bastırma hareketine karşı uzun süren bir direniş gerçekleşmişti.[171]

Osmanlı Emenilerinin kurtuluşunu bir "Kutsal Görev" olarak gören ve bu amaçla örgütlenen Hınçak ve Taşnak partileri ise Kafkasya Ermenileri tarafından kurulmuştu. Armenakan Partisi'nden farklı olarak Rus popülizminden esinlenen ve sosyalist görüşlere yer veren bu partiler aynı zamanda Osmanlı toplumunda sosyalist hareketin önemli temsilcileri oldular. Osmanlı Ermenilerinin özgürlüğünü sağlamak için silahlı mücadeleyi ön plana çıkarmış ve özellikle 1890'larda uygulanan devrimci taktiklerde Bulgar çeteciliğini örnek almışlardı. Hınçak Partisi diğerlerinden farklı olarak bağımsızlığı vurgulamış ve Osmanlı, Rus ve İran Ermenilerinin birleşmelerinden sözetmiştir. Taşnak Partisi ise esas olarak Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve iktisadi alanda demokratik haklarının sağlanmasıyla özgürleşmesini savunmuştur.

Hınçak Partisi'nin temel çıkış noktası ezilen halkların kurtuluşu ve özgürlüğü için sosyalist/Marksist ilkelere bağlı yeni bir düzenin kurulması ve sosyal adaletin sağlanmasıydı. Sosyalist düzenin kurulması daha uzun vadeli, Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve ulusal bağımsızlığını kazanması ise yakın hedef olarak belirlenmişti. Ermeni halkının yanı sıra Kürt ve Süryanilerin de Osmanlı yönetiminin baskısından kurtarılması gerektiğini ileri sürüyordu. Ancak açık bir biçimde Türk halkın da adil bir yönetime kavuşmasından sözetmiyor, sadece Osmanlı yöneticileriyle Türk halkı arasında bir ayırım yapıyordu.

Hınçaklar Osmanlı topraklarında örgütlenme ve eylem merkezi olarak İstanbul'u seçmişlerdi. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde de (Merzifon, Amasya, Tokat, Arapkir, Trabzon) örgütlenmek için faaliyette bulundular. Kumkapı'da Patrikhane'nin önünde Sultan Abdülhamid'e karşı bir protesto gösterisi olarak girişilen ve çatışmaya dönüşen İstanbul'daki ilk eylemden (1890) sonra Bâbıâ-

171 *Y.a.g.e.*, s.90-103; 1896 Van çatışması için ayrıca bkz. Kieser, *a.g.e.*, s.308-315.

İstanbul'da, Ermenilerin Bâbıâli'ye yaptıkları yürüyüş ve Osmanlı Bankası'nın işgali eyleminden sonra Ermeni nüfusa karşı şiddet olayları başladı. Göz yumulan olaylar, İstanbul'da Ermenilerin tekelinde bulunan hamallığı ele geçirmek için Ermeni hamallara saldıran Kürt hamalların eylemiyle büyüdü. Olaylarda 500 Ermeni öldürüldü. 26 Eylül 1896'da *The Illustrated London News*'te çıkan bu gravür arabayla taşınan ölü Ermenilerle Kürtleri tasvir ediyor.

li gösterisi olarak anılan daha etkin bir gösteri 1895 Eylül'ünde gerçekleşti. Kumkapı'da Patrikhane'yi işgal ederek Patriği reform taleplerini içeren bir dilekçeyi Yıldız'da Sultan Abdülhamid'e götürmeye zorladıkları ilk girişimde polis olaya müdahale etmiş ve çok sayıda Hınçak militanı ölmüştü. İlk kez payitahtta Hıristiyan bir grubun iktidara karşı meydan okumaya cesaret etmesi Hınçaklar için simgesel bir zafer oldu. 1895'teki eylemde ise amaç yine reformların yapılmasını talep eden bir dilekçe sunmak ve Batılı güçlerin bu konuya ilgisini çekmek olmuştu. Sultan'a hitaben yazılmış ve yabancı elçiliklere de gönderilmiş olan dilekçede eşitlikçi bir ilkeyle aslında sadece Ermeniler için değil tüm Osmanlı tebaası için demokratik haklar talep edilmekteydi. Dilekçe aynı zamanda Sason isyanının bastırılmasında meydana gelen katliamı kınamaktaydı. Kumkapı'da Patrikhane önünde toplanan yüzlerce gösterici Bâbıâli'ye yaklaşırken kolluk kuvvetleriyle aralarında çatışma çıkmış, daha sonraki günlerde de İstanbul'un çeşitli mahallelerinde Ermenilere karşı saldırılar gerçekleşmişti.

Hınçakların İstanbul'daki ikinci eyleminin arkaplanında 1894'te Sason'da meydana gelen ayaklanmanın yol açtığı kriz yatmaktadır.

Sason'da Kürtlerle Ermeniler arasında başgösteren çatışmalar Hınçak Partisi ileri gelenlerinin yönlendirmesiyle 1894 Ağustos'unda gerçek bir isyana dönüşmüştü. İsyanın kanlı bir şekilde bastırılması da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tepkisini çekmiş, Batı kamuoyu da "Ermeni katliamı"na geniş bir yer vermişti. Bu devletlerin 1895 Ekim'inde Sultan'a verdikleri çok sert, sözlü bir nota doğu vilayetlerinde yapılmasını öngördükleri reformlara ilişkin bir program da içermekteydi. 12 Ekim 1895'te Hınçak Partisi'nin yönlendirmesiyle gerçekleşen ve 1896 Şubat'ına kadar süren Zeytun isyanı da Batı'da yankı yapmış ve sonuçta Batılı güçlerin diplomatik girişimiyle sonlandırılmıştı. Zeytun isyanının başlamasından hemen sonra Sultan Abdülhamid Batılı devletlerden gelen baskılara boyun eğerek bir ıslahat programı açıklayan iradeyi 17 Ekim 1895'te yayınlamış olsa da bu konuda ciddi bir adım atmadı ve beklenen uygulamalar hayata geçirilmedi. Diğer yandan Hınçakların Batılı devletlerden umud ettiği Osmanlı yönetimini zorlayıcı güç kullanan bir müdahalenin gerçekleşmemesi de hayal kırıklığı yarattı ve parti bu tür gösterilere ve ayaklanmalara son verilmesine karar verdi.[172]

Taşnaktsutyun Partisi 1907'de Viyana'da toplanan 4. Kongresinde benimsediği program ve 2. Enternasyonal ile kurduğu bağlantı açısından en önemli Osmanlı sosyalist örgütü olmuştur. Ancak bu gelişme öncesinde 1892 Tebriz Kongresi'nde yayınladığı manifestoda genel olarak ruhban sınıfı, hükümet memurları ve yöneticileri, ağalar ve muhafazakâr seçkinlerle işbirliği yapan burjuvaziye ve kapitalist girişimcilere karşı çalışan sınıfların mücadelesini vurgulamakla birlikte, öne çıkan siyasal hedef sosyalist bir düzenin kurulmasından çok Osmanlı Ermenilerinin devrimci eylem aracılığıyla özgürlüğüne kavuşmasıydı. Özgürlükten kasıt istikrar ve gelişme için siyasal ve ekonomik reformların yapılması ve demokratik hakların kazanılmasıydı.

Taşnaklar da Osmanlı topraklarında Doğu vilayetlerinde, Trabzon ve İstanbul'da örgütlenmişlerdi. Hınçaklar gibi Ermeniler dışında, başta Kürtler olmak üzere, başka Osmanlı tebaası halkları da demokratik hakların elde edilmesi çabasına ortak etmek istedilerse de başarılı olamadılar. Hınçakların gerçekleştirdiği gösterileri de katliamlara vesile olması nedeniyle eleştirdiler. Yine de Batılı devletlerin ilgisini çekmek ve müdahalelerini sağlamak için 1896 Ağustos'unda Osmanlı Bankası'nı hedef alan bombalı bir saldırı düzenlediler. Taleplerinin arasında Doğu vilayetlerinde Avrupalı büyük güçlerin seçtiği Avrupalı bir yüksek komiserin görevlendirilmesi, vali ve mutasarrıfların bu komiser tarafından atanması, Avrupalı subayların komutasında görev yapacak yerel halktan seçilmiş bir jandarma ve polis gücünün oluşturulması, beş yıllık vergi bağışıklığı, Ermenilerin el konulan arazi ve mallarının iade edilmesi, mutlak ibadet-eğitim-yayın özgürlüğü ve siyasal suçlardan hüküm giymiş Ermeniler için genel af yer almaktaydı. Rus Elçiliği'nin araya girmesiyle eylem son bulduysa da ardından çıkan çatışmalarda binlerce Ermeni'nin öldüğü bir *pogrom*'un yaşanması Avrupalı büyük güçlerin elçileri tarafından Babıali'ye ortak bir nota verilmesine yol açtı.[173] Bu notada devlet yetkilileri katliamda suç ortaklığı yapmakla suçlanıyordu.

172 Hınçak Partisi'nin 1887-1896 dönemi için bkz. Nalbandian, *a.g.e.*, s.104-131.
173 Nalbandian, *a.g.e.*, s.173-178.

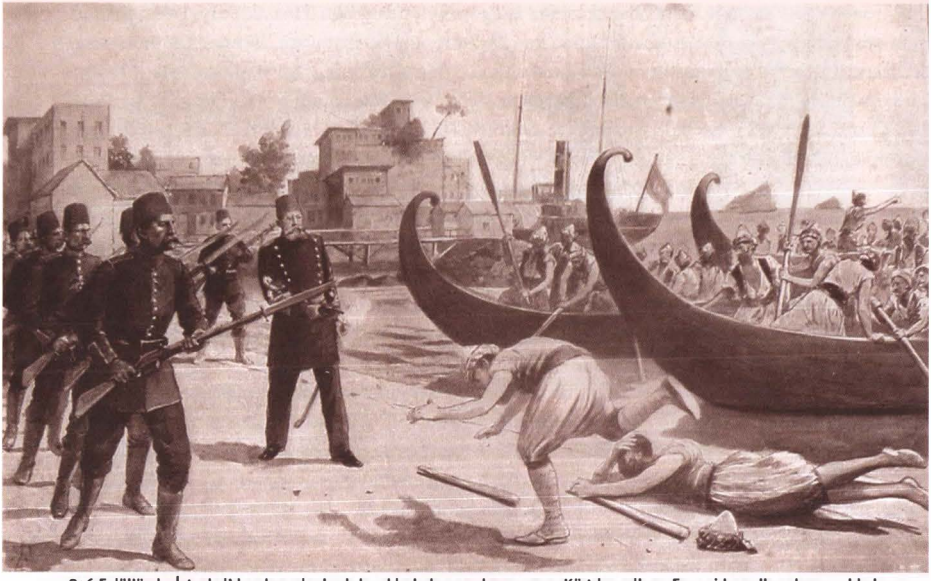

1896 Eylül'ünde İstanbul'da çıkan olaylarda kayıklarla karşı yakaya geçen Kürt hamalların Ermeni hamallara karşı saldırılarını Müşir Fuad Paşa (Deli) silah açtırarak önledi. Gravür 26 Eylül 1896 tarihli *The Illustroted London News*'te yayınlanmıştır.

Berlin Kongresi'nde öngörülen reformların yapılması için en çok girişimde bulunan İngiltere olmuştu. Rusya bu konuda ısrarlı olmamış, diğer büyük güçler de destek vermemiş ve girişimler 1881'de sona ermişti. Ancak Sason'da isyanın bastırılmasında meydana gelen katliam İngiltere ve Fransa'da büyük bir tepki yaratmıştı ve uzun müzakereler sonucunda bu iki devlet ile Rusya birlikte hareket ederek Osmanlı'ya Doğu Anadolu vilayetlerinde uygulanmak üzere bir idari reform yapılması talebini yinelediler. İngiltere ayrıca bir baskı yöntemi olarak büyük güçlerin hep birlikte Çanakkale Boğazı'nı zorlayabileceğini ileri sürdüyse de bu teklifi Rusya tarafından kesinlikle reddedildi. 1890'dan beri Rusya'nın müttefiki olan ve Rusya'nın Uzakdoğu'ya açılmasında önemli bir rol oynayan Trans-Sibirya demiryolunun yapımında sermaye sağlayan Fransa da bu teklife karşı çıktı. 1883 itibariyle Ruslaştırma politikasını yoğun bir biçimde uygulamaya koyan Rusya, Osmanlı Ermenilerinin korunmasının kendi toprakları içindeki Ermenilerin asimilasyonunu zorlaştıracağı düşüncesindeydi. Bulgar modeli gibi özerk bir Ermeni eyaletinin kurulmasına yol açabilecek girişimleri de açıkça istemiyor ve Ermeniler için talep edilen reformların yapılması için kesinlikle güç kullanmayacağını belirtiyordu.[174] Diğer yandan Hınçak ve Taşnak

174 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.264-269.

partilerinin radikalizmi Rusya'yı olduğu gibi diğer güçleri de tedirgin ediyordu. Bu partilerin sosyalist çizgisi ve terörist eylemleri, özellikle de Osmanlı Bankası'nın işgali Avrupa'yı ürkütmüştü.

Abdülhamid, Ermeni sorunu karşısında Avrupa'nın Doğu eyaletlerindeki karışıklıkları bahane ederek, Balkanlar'daki toprak kayıpları ve Mısır'ın elden çıkmasında olduğu gibi, bu bölgenin imparatorluktan koparılması için çaba göstereceğinden korkmuştur. Hatta bu karışıklıkların öteki topluluklara da bulaşmasından endişe duymuştur. Nitekim 1895 Girit isyanı ve Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki çatışmalar sonucunda Avrupalılara boyun eğerek adanın büyük güçlerin onayladığı bir vali tarafından idare edilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemin yönetici katında hâkim olan bir görüş de özellikle Protestan misyonerlerin Ermeni devrimci örgütlerine yardımda bulunduğu ve raporlarıyla Batı kamuouyunda Osmanlı karşıtı yayınların artmasına neden olduğuydu. Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre ve İngiltere'deki güçlü Ermeni dostu akımın bu kaynaktan beslendiği düşünülüyordu. Ayrıca Protestan cemaatinin resmen tanınmasından (1850) sonra Anadolu'nun çeşitli yörelerinde açılan Amerikan Protestan misyoner okullarında eğitim görenlerin bir kısmı daha sonra Ermeni okullarında öğretmenlik yapmaktaydı. Abdülhamid bu okullarda yetişenlerin, doğrudan mezhep değiştirme yoluna gitmeseler de, dinsel aidiyet yerine etnik-ulusal bir kimlik benimsemelerinden ve rejimine karşı muhalif bir tavır almalarından da ayrıca çok rahatsızdı.[175]

Abdülhamid Ermeni sorununun bertaraf edilmesi için çeşitli yöntemler kullanmış ve çoğunlukla da şiddete başvurmuştur. Ermenilerin çoğunluğunun gerçek özleminin Osmanlı topraklarında daha iyi koşullar altında yaşamak olduğundan kuşku duymuş ve devrimci partilerin eylemlerinin bağımsızlıkla sonuçlanabileceği endişesiyle hareket etmiştir. Bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının "hem kendi iktidarı hem de imparatorluk açısından intihar anlamı"na geleceğini ve ayrıca bunun Doğu Anadolu Müslümanlarına karşı "en açık haksızlık" olacağını düşünmektedir. İslâmcılık ideolojisine ağırlık veren Abdülhamid'in Müslüman tebaanın siyasal çıkarlarına daha fazla önem verdiği açıktır. Militanların faaliyetleri merkezden gönderilen idareciler, subaylar ve yerel görevlilerin de destek verdiği bir haber alma gücü tarafından izlenmiştir. Ancak kültürel veya hayırseverlik amaçlı etkinlikler bile yıkıcı faaliyet olarak yorumlanabilmiş ve merkeze gönderilen raporlar devrimcilerin sayısı ve gücünü abartarak güvensizlik duygusunu körüklemiştir.[176] Devrimci öğretmen kadrolarının etkisiyle politize olmuş okullarla daha geleneksel veya Osmanlı idaresiyle uyumlu olanlar arasında herhangi bir ayırım yapılmadan tüm Ermeni okulları üzerinde baskı ve sindirme politikası uygulanmıştır. Ermeni cemaati ve kilisesi tarihine ilişkin ders kitapları da yasaklanmıştır.[177] Sıkı polisiye önlemler alınmış ve isyanların bastırılmasında orduyla birlik-

175 Misyonerlerin faaliyetleri, Batı kamuoyuna, elçiliklere ve hükümetlere aktardıkları bilgiler, ulusal bilincin yerleşmesine katkıları ve Abdülhamid'in "misyoner korkusu" için bkz. Kieser, *a.g.e.*, 116-126; 218-257. Abdülhamid'in misyonerlere karşı tutumunun kısa bir özeti için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.134-135. Deringil misyoner kayıtlarında devrimci örgütlere yardım yapıldığının yadsındığını belirtmektedir.

176 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s.326-328.

177 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi: İmparatorlu-

Olaylara Kürt hamalların yanında Kasımpaşa'daki bahriye neferleri de katılmıştı. İngiliz gazetesi olayları "Kasımpaşa'da Ermeni Katliamı" başlığı ile verdi.

te 1891'de Doğu Anadolu'da Kürtleri disiplinlemek ve merkezi idareye bağlamak için Kürtlerden oluşturulan Hamidiye alayları seferber edilmiştir.[178] Abdülhamid Avrupalı büyük güçlerin reform tasarılarına karşı daha çok oyalama taktiği kullanmış ve Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmıştır.

1894-1896 yıllarında başgösteren krizin en önemli gelişmelerinden biri toplumlar arasında yaşanan gerginliktir. Abdülhamid'in 17 Ekim 1895'te reformların yapılacağına dair yayınladığı iradenin hemen ardından Erzincan'da başlayan Ermeni karşıtı ayaklanmalar kısa sürede Bitlis, Bayburt, Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Harput, Sivas, Amasya, Antep, Kayseri ve Urfa'ya da sirayet eder. Çoğunlukla çarşıda başlayan şiddet olayları Ermeni esnafı hedef alır ve daha sonra Ermeni mahallelerine saldırılar olur. Daha önce Hınçakların İstanbul'daki gösterisinin haberi üzerine Trabzon'da tam bir *pogrom* yaşanmış ve yüzlerce Ermeni öldürülmüştür. Amerikalı misyonerler bu çatışmalarda çok sayıda Müslümanın da öldüğünü rapor ederler. Bu zincirleme şiddet olaylarının açıklaması olarak ileri sürülen bir görüş şudur: "Ermeni karşıtı duyguları asıl körükleyen, Ermeni partizanların eylemlerinden çok, Avrupa'nın dayattığı reformlardır. Müslümanlar, bu reformların Ermenilere bağımsızlık vermeye yönelik olduğu inancındadırlar."[179] Ermeniler için yapılacak reformların özerklik ve bağımsızlığa yol açacağı düşüncesi Doğu Anadolu'daki Müslüman grupların muhacir veya azınlık durumuna düşeceği korkusuna yol açmış olsa da Müslüman halk arasında bu tür bir şiddet patlamasının gerçekleşmesinde kışkırtmalar, yetkililerin asayiş sağlamada gösterdiği yetersizlik ve zaman zaman suç ortaklığı yapmaları etkili olmuştur.[180]

ğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" (24-25 Eylül 2005, Bilgi Üniversitesi) sempozyumunda sunulan tebliğ.

178 1894-1896 olaylarında Hamidiye alaylarının rolü için bkz. Kieser, *a.g.e.*, s.210-218.

179 Jelle Verheij (1998)'den alınan bu açıklama ve zincirleme şiddet olayları için bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s.338-339.

180 Georgeon'un olayların büyümesinde sorumlu gördüğü gruplar için bkz. *y.a.g.e.*, s.340-341.

1894-1896 krizinde yaşanan katliamlar, Avrupalı güçlerin devrimci Ermeni örgütleri karşısındaki ikircikli tutumu ve beklenen dış müdahalenin gerçekleşmemesi Ermeni ulusal hareketinin zayıflamasına yol açmıştır. 1898'de Hınçak Partisi ikiye ayrıldıktan sonra gösterilere son verilmiş ve merkez kanadı daha çok Bakü'deki Ermeni işçileri örgütlemeye yoğunlaşmıştır. Ermeni sorununun çözümünde yaşanan tıkanma Taşnak Partisi'ni de Osmanlı topraklarında sadece propaganda yapmaya yöneltmiştir. Bu iki partinin Rusya'daki faaliyetleri devam etmiş ancak Rusya Ermenilerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlere ilgisi azalmıştır.[181]

II. Meşrutiyet'in ilanından önce Taşnak Partisi'nin 1907 Viyana Kongresi'nde aldığı kararlar önemli değişimlere işaret ekmekteydi. Rusya ve Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve toplumsal koşullarının farklı olması nedeniyle farklı amaçlar benimsendi. Rusya Ermenileri için Güney Kafkasya'da Rusya federasyonu içinde yer alacak özerk bir federe cumhuriyet öngörülürken, Doğu Anadolu'da yerel özerkliğe dayalı siyasal demokrasi hedefi benimsendi. Aynı zamanda Avrupalı sosyal demokratların da vurgulamaya başladığı ülke çapında kültürel özerklik ilkesine yer verildi. Bir önceki döneme damgasını vuran devrimci eylem ve isyanların binlerce Ermeninin hayatını kaybetmesi ve ülkeyi terketmesine neden olduğu değerlendirmesiyle "Bulgar modeli"nin uygulanamayacağına dair kesin bir kanı da oluşmuştu. 1906'da Van, Erzurum ve Kastamonu gibi yörelerde Müslüman halkın pazar yerinde Ermenilere yönelik şiddet eylemlerine girişmesi bu kanıyı yeniden güçlendirmişti. Sonuçta, Osmanlı yönetiminin baskısına karşı çıkan ve reform isteyen gruplarla ittifak yaparak birlikte hareket etme kararı aldılar.[182] II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan liberalleşme politikası da bu kararın hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynadı.

II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na: Yeni Olanaklar ve Açmazlar

Meclis-i Mebusan'ın 1878 Şubat'ında kapatılmasından 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süren 30 yıl boyunca mutlakiyetçi bir yaklaşımla kapsamlı bir modernleşme siyaseti güden Abdülhamid aynı zamanda imparatorluğun korunması adına kültürel ve basın-yayın faaliyetlerinin sıkı bir sansüre tâbi tutulması ve tehlikeli bulduğu siyasal düşünce ve gruplaşmaların bir hafiye ağı aracılığıyla gözetim altında tutulmasını içeren bir istibdat rejimi uygulamıştı. Anayasal düzene geri dönüş imparatorluğun tüm etnik ve dinsel topluluklarını tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Kutlamalarda yurttaşlık statüsünün yeniden tesis edilmesinden duyulan mutluluğa özgürleşme umudu eşlik etmekteydi. Büyük şehirlerde düzenlenen kutlama toplantılarında Türk, Arap, Yahudi, Bulgar, Rum, Sırp ve Ermeni gruplar kardeşlik duygusu içinde imparatorluğa bağlılıklarını sergilediler. Parlamenter rejimin bir önceki dönemde ortaya çıkan özerklik ve bağımsızlık taleplerinin önünü alacağı ve şiddet eylemlerine son vereceği inancı doğmuştu.

Osmanlı Ermenileri, Osmanlı yönetimi ile kurulacak ilişkiler ve izlenecek siyasal çizgi konusunda aralarında görüş ayrılıkları olsa da, genelde istibdat rejiminin yıkılmasından mutluluk

181 Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, s.10-11, 23-24; Georgeon, *a.g.e.*, s.353.
182 Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, s.23-24, 45-46, 53.

№ 1 (189) XVIII ՏԱՐԻ ՄԱՐՏ 1908

„Droschak" ORGANE de la Fédération Kirchl. Armenne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse: RÉDACTION DU JOURNAL „Droschak" GENÈVE (Suisse)

«ՀԸՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԴԱՆ

ՄԻՋԱԶԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿՈՉԸՐԻՆ

(27-29 փետրվար 1907)

İttihad ve Terakki ile Taşnaktsutyun Partisi Paris'te 27-29 Aralık 1907'de birlikte bir kongre düzenledi. Taşnaktsutyun'un Cenevre'de çıkan *Troşag (Bayrak)* gazetesinde kongre haberi.

duymuş ve anayasal düzen içinde mevcut sorunların ortadan kalkacağına inanmıştı.[183] Ermeni partileri 1908 devriminin ardından baskı rejiminin sona ermesiyle Ermenilerin yaşamlarının düzeleceği, toprak davalarının çözüleceği, ellerinden alınan mal varlıkları ve toprakların iade edileceği ve Osmanlı Ermenilerinin ilerlemesinin mümkün olacağı umuduna sarıldı.[184] Ancak daha Birinci Dünya Savaşı patlamadan ortaya çıkan krizler, Balkan Savaşları'ndaki ağır hezimetin yol açtığı travma ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi yönetim anlayışının giderek Türkçü bir siyasetle pekişmesi gibi bir dizi gelişme başlangıçtaki umut ve güvenin kısa sürede kaybolmasına neden oldu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Enver Paşa ve Talat Bey'in İstanbul'daki Ermeni mezarlığını ziyaret ederek burada bir konuşma yapmaları ve Ermeni fedailerin mezarlarına çiçek koymalarının[185] simgelediği barış içinde beraberlik öngörüsünün de yerini Anadolu topraklarındaki Ermeni nüfusu ve varlığının çok büyük ölçüde kırıma uğradığı 1915 tehcirinin trajik gerçekliği aldı.

İttihat ve Terakki 1913'te tam iktidarı ele geçirmeden de hükümeti kendi görüşleri doğrultusunda politika uygulamaya zorlamış ve II. Meşrutiyet döneminin en önemli ve belirleyici siyasal örgütü olmuştu. Cemiyetin küçük burjuva çıkarlarını temsil etmesi, yabancılarla işbirliği yapan gayrimüslimlerin ekonomik üstünlüğünden rahatsız olması ve millet sisteminin cemaatlere tanıdığı geleneksel ayrıcalıklara karşı çıkması Patriklik ve zengin Ermeni kesiminde güvensizlik yaratmıştı.[186] Azınlık gruplarının örgütlerine yönelik olarak da başlangıçta İttihatçıların amacı aslında ülke içindeki tüm (Bulgar, Rum, Ermeni) devrimci örgütleri Osmanlı birliğine bağ-

183 S. J. Shaw ve E.K. Shaw, *a.g.e.*, s.273.

184 Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, (çev. L. Denisenko ve M. Şahan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.33-34.

185 *Y.a.g.e.*, s.29.

186 Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities", B. Braude, B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, s.404-405.

Alemdağ'da bir gezide, sağdan itibaren Krikor Zohrap Efendi, Vartkes Efendi (Serengülyan), Hüseyin Cahid (Yalçın), Cavit Bey (maliye nazırı), Hallaçyan Efendi (nafıa nazırı), Bimen Şen (Dergazaryan). En soldaki tanınamadı.

lı tek bir siyasal örgüt çatısı altında toplamak ve kendilerine bağlamaktı. Ancak bu örgütlerin hiçbiri mevcut örgütlerini tasfiye etmek ve İttihatçılarla birleşmek niyetinde değildi.[187] Siyasal partilerin legalleştiği bu döneminde Taşnak Partisi ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkinin seyri ve diğer Ermeni partilerinin izlediği siyasal çizgi 1908-1914 döneminin belirlenmesinde önemli bir yer tutar.

1907 yılının son günlerinde Taşnakların çağrısıyla Paris'te toplanan kongrede Abdülhamid rejimine karşı güç birliği mücadelesi için biraraya gelen muhalif gruplar içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti de yer almış ve bu iki grup arasında sultanı tahttan indirmek ve temsili hükümet kurmak amacıyla bir işbirliği başlamıştı. Hınçakların kuşkuyla karşıladığı bu işbirliği 1908 Temmuz'unda ittifaka dönüştü ve Taşnaklar Osmanlıcılığın benimsenmesi ve Doğu Anadolu'da fedailerin silahlarını bırakmaları çağrısında bulundu. Hınçaklar ise daha 1908 öncesinde ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesi ve adem-i merkeziyetçilik taraftarı olan Prens Sabahattin ve Jön Türklerin liberal kanadıyla sıkı ilişkiler kurmuştu. 1908 devriminin ardından Hınçak Partisi'nin sosyal demokrat merkez kanadı bağımsızlık fikrinden vazgeçerek yeni rejimin güçlendirilmesi doğrultusunda, Prens Sabahattin'in yandaşlarının kurduğu liberal Ahrar Partisi ile dayanışmaya girdi.[188] Bu dönem yeni kurulan ve kurucuları arasında Armenakanların da yer aldığı Anayasal (*Sahmanatragan*) Ramgavar Partisi de bir yandan idari adem-i merkeziyeti savunuyor diğer yandan 1860 Ermeni Anayasası'nın gözden geçirilerek çağdaş gereksinimlere uydurulması ve uygulanmasını öngörüyordu. Osmanlı Anayasası yürürlüğe girdikten sonra legalleşen Hınçak ve Taşnak partilerinin, kiliseleri parti toplantı yerine çevirmelerinden ve Ermeni toplumu üzerindeki siyasal etkilerinden rahatsızlık duyan Patriklik, ruhanî çevre ve Ermeni meclisi içinde çoğunlukta olan Hınçak ve Taşnak karşıtı bağımsızlar grubu Ramgavar Partisi ile yakınlaşma yoluna gitti.[189]

Doğu Anadolu'da Türk, Kürt ve Ermeni topluluklar arasında tarımsal alanların sahipliği

187 Cemal Paşa'nın anılarından zikreden Ahmad, *a.g.e.*, s.419-420.

188 *Y.a.g.e.*, s.33-45; Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", s.136-139.

189 Ramgavar Partisi'nin kuruluşu, programı ve Ermeni toplumu içindeki konumu için bkz. Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.45-48. Minassian ("The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", s.141) Ramgavar'ın doğrudan piyasa ekonomisini savunan liberal Ermeni burjuvazisinin partisi olduğunu belirtmektedir.

İstanbul'da 31 Mart olaylarının hemen ertesinde Adana'da Müslümanlarla Ermeniler arasında süregelen gerginlik büyük olaylara yolaçtı. Asılsız söylentilerin karşılıklı husumete neden olduğu ortamda başlayan olaylar çevreye de yayıldı. Çoğunluğu Ermeni olan 20 binden fazla kişinin öldüğü kıyımdan sonra evleri yanmış Ermenilerin barındığı çadırları gösteren bir kartpostal.

ve kullanımı üzerine çekişmeler sürmekle birlikte anayasal düzene geçişin Ermeniler arasında yarattığı umut ve güven ilk kez 1909 Adana olaylarıyla sarsıldı. Doğrudan 1908 Devrimi'ne karşı çıkan ve İttihatçılara muhalif olan grupların İstanbul'da giriştiği, 31 Mart Olayı olarak bilinen, ayaklanma ve darbe teşebbüsünün tetiklediği gelişmelerden biri de Adana'da Ermenilere karşı girişilen saldırılar ve 20.000 civarında Ermeninin öldürülmesi olmuştu. İstanbul'daki isyanda Şeriat'ın çiğnendiği iddiası ve İslâm'ın tehlikede olduğu korkusu, Adana'daki katliamda da Ermenilerin ayaklanıp Müslümanlara saldıracağı söylentileri hâkim olmuştu. Adana'da güvenliğin sağlanması ancak Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun İstanbul'daki isyanı bastırdıktan sonra Adana'ya gitmesiyle mümkün oldu.[190] Adana'da Ermenilere karşı girişilen katliam, İttihatçılarla

190 Adana olaylarının nedeni ve bastırılma biçimi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Avagyan'a göre Adana ve civarında ticarete hâkim olan Ermeni tüccarların yağmalanması ve öldürülmesi kendiliğinden gelişen bir olay değil, planlanmış bir hareketti. Avagyan ayrıca olayların bastırılmasında Ermenilere savunmaları için silah verilse de Hareket Ordusu içindeki bazı askerlerin de kırıma giriştiği ve İttihatçıların da bu olayda sorumluluk taşıdığını ileri sürmektedir. Bkz. Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.63-65. Türk tarihçi ve yazarlara göre Adana'daki Ermeni cemaatinin episkoposu Muşeg Müslüman karşıtı tutumuyla olayları kışkırtmıştır. Bkz. Ahmad, *a.g.e.*, 420.

Taşnakların ilişkilerini gerdiği gibi 1908 Temmuz'undan sonra Ermeniler arasında beliren genel güven duygusunu zedeledi. İngiliz Sefareti'nin olaylara ilişkin hazırladığı rapor ise, Meşrutiyet'in ilanının aslında her yöre ve kesimde olumlu karşılanmadığı ve vaadedilen eşitliğin aynı zamanda gerginliğe yol açtığı gerçeğinden yola çıkarak, Adana özelinde şu noktaları vurgulamaktaydı: Meşrutiyet'in ilanından Adanalılar memnun olmamıştı. Türkler artık hâkim durumda olmayışları düşüncesini nefretle karşılıyor, Ermeniler bağımsız idareyi hemen başlatmak istiyor, Rumlar eski ayrıcalıklarını kaybedeceklerinden endişe duyuyordu. Anayasaya göre herkesin silah taşıyabilmesi sonucunda Ermeniler de silahlanmıştı ve 1894-1896 kurbanlarının intikamını alacaklarına dair yaptıkları konuşmalar Türkleri kızdırıyordu.[191] Adana dışında Mersin, Kozan, Tarsus, Maraş ve Konya'da da Ermenilere karşı saldırılar olmuş ancak olaylar büyümeden kontrol altına alınmıştı. Genel bir değerlendirmeye göre de mutlakiyet rejimini geri getirmek isteyenlerce tertiplenen bu olayların amacı meşrutiyetle gündeme gelen, değişik etnik ve dinsel grupların eşitlik içinde birarada yaşamalarını sağlama projesinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu göstermekti.[192]

Adana olaylarının neden olduğu gerginliğe rağmen Taşnaklar birkaç ay sonra Varna'da yapılan 1909 kongresinde İttihat ve Terakki ile meşrutiyetin savunulması için dayanışmayı sürdürme kararı aldılar. Bu kararın gerekçelerinden biri 31 Mart vakasından çıkardıkları dersle ilgiliydi: partiler arasındaki görüş ayrılıkları ve düşmanlıklar vesilesiyle devrim karşıtı grupların elinin güçlenmesini ve yeni anayasa ihlallerinin gerçekleşmesini önlemek gerekiyordu. Sonuçta iki parti arasında yenilenen anlaşmada vatanın hürriyeti, ülkenin birliği ve bütünlüğü için anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ve Osmanlı halkları arasında iyi ilişkilerin kurulması doğrultusunda dayanışmaya devam edileceği ifade ediliyordu. Hınçakların eleştirdiği ve Patrikliğin şüpheyle karşıladığı bu işbirliği bazı pürüzlere rağmen 1914'e kadar devam etti. Hınçaklar ise 1911'de kurulan muhalif Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile 1912'de anlaşarak İttihadçılara karşı daha güçlü bir konum elde etmeye çalıştılar.[193]

1912-1913 Balkan Savaşları birçok açıdan meşrutiyetin sağladığı olumlu siyasal ortamın ortadan kalkmasına neden oldu. Bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı giriştikleri ortak savaşın sonucunda Rumeli'nin büyük çapta kaybedilmesi, Müslüman-Türk nüfusun gerek savaş sırasında gerek göç ederken maruz kaldığı kıyım ve bu savaşlardaki yenilginin Rusya'nın Ermeniler lehine müdahalesi için yeni bir diplomatik hamleyi gündeme getirmesi giderek İttihatçıların Osmanlıcı politikadan uzaklaşmalarına yol açtı. Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcılık politikası yerine kısmen İslâmcılık ama ağırlıklı olarak da Türkçülük getirilmiştir. Anadolu Türklerinin çevresinde biçimlenen bir Türk milliyetçiliğinin tohumları da 1914'te atılmıştır.[194] Aslında İttihad ve Terakki 1911 Selanik Kongresi'nde benimsediği programla Osmanlıcılık yerine Ziya Gökalp'ın önderliğinde gelişen Türkçülük akımına meylettiğinin ipucunu

191 Bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.173. Gürün ayrıca Cemal Paşa'nın anılarına atfen de Episkopos Muşeg'in Hınçak yandaşı olduğunu ve olayların çıkmasında önemli bir rol oynadığını belirtir (s.174-175).

192 Aykut Kansu, "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki", *Toplumsal Tarih*, no.124, Nisan 2004.

193 Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.69-73, 92-95; Ahmad, a.g.e., s.421-422.

194 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.254-255.

Adana olaylarından sonra İttihad ve Terakki ile Taşnaktsuyun Partisi arasında Meşrutiyet'e daha çok sahip çıkılması ve işbirliğinin geliştirilmesi düşüncesi hâkim oldu. Adana Valisi Cevad Bey ve birçok yetkili görevden alındı, bir tahkikat komisyonu kuruldu. İstanbul'da Beyoğlu'ndaki Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde Adana'da ölenler için yapılan dini törene Enver ve Niyazi Bey de katıldı. Olaylardan sonra Adana'da Ermeni okuluna sığınan Ermeniler.

vermektedir. 1913 Bâbıâli baskını ile iktidarı ele geçirip çoğulcu siyasal hayata darbe vurmasıyla da Türkçü ideoloji resmileşmiştir.[195] Ancak Türk ulusal kimliğinin güçlendirilmesi ve Osmanlı Devleti ve toplumunda merkezî bir konuma yerleştirilmesi gerektiği ileri sürülürken diğer etnik ve dinsel grupların hâlâ Osmanlılığa bağlı kalmalarının beklendiği açıktır.[196]

Böyle bir ortamda Taşnak Partisi ile İttihatçılar arasındaki ilk kesin yol ayırımı 1913 Cenevre Kongresi'nde belirginleşir. Kongrede İttihat ve Terakki'nin Balkanlar'da yaşananların Doğu Anadolu'da da gerçekleşmemesi için Ermeni tehdidine karşı her türlü önlemi almaya hazır oldukları görüşü hâkim olur. İttihatçıların bütün vaadlerine karşın adem-i merkeziyetçi uygulamalara yanaşmadığı ve Ermeni halkının varolma hakkının tam bir güvenceye kavuşmadığı vurgulanır. Alınan en önemli kararlardan biri doğu vilayetlerinde reformlar konusunda ve ortaklaşa öz-savunma

195 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1984, s.11, 373, 437.

196 Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.92-104.

için Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ile işbirliği yapmaktır. Avagyan'ın vurguladığı bu kopuşa[197] rağmen Feroz Ahmad 1914 seçimlerinde Osmanlı Taşnak üyelerinin İttihat ve Terakki Fırkası ile yeniden bir anlaşmaya vardıklarını belirtir.[198] Ramgavarlar da Balkan Savaşları'nın "Osmanlıcılığın mezarı olduğu" ve yeni bir savaşın çıkabileceği görüşünün hâkim olduğu bu ortamda diğer Ermeni partileri gibi öz-savunmayı güçlendirme kararı alır ve silah sevkiyatına girişir.[199]

Diğer yandan İttihatçıların doğu vilayetlerinde Ermenilerin haklı şikâyetlerini gözönünde bulundurarak reform yoluyla sorunları çözmek için bazı girişimlerde bulunduğu da bir gerçektir. 1912'de Said Paşa hükümeti Kürtler ve Ermeniler arasındaki toprak davalarının çözümlenmesi için para ayırmış, Ermenilerden alınan toprakların geri verilmesi ve reformların yapılması için Bitlis ve Erzurum'daki yöneticileri yetkilendirmişti. Aynı yıl, 1895'te Ermeni reformları konusundan hoşlanmayan Rusya, Osmanlı Ermenilerinin geleceği ile yakından ilgilenmeye başlamış ve bu reformların öncülüğüne soyunmuştu. Doğu vilayetlerinin özerk bir bölge haline gelmesini ve burada yapılacak reformların denetimini elinde tutmak istiyordu.[200] Dolayısıyla Rusya'dan gelebilecek olası bir müdahaleyi önlemek için İttihatçılar harekete geçti. Rusya'nın önerileri gelmeden 1913 yılının başında adem-i merkeziyetçi bir idari yapılanmanın gerçekleşebilmesi için çalışma başlatılmış ve 1913 Mart'ında yeni bir yerel idare kanunu çıkartılmıştı. Diğer yandan 1912 yılının son günlerinde Patriklik ve Ermeni siyasal partileri büyük güçlerin dikkatini çekebilmek için etkin bir propaganda faaliyetine girişmek üzere anlaştılar. Tüm Ermeni partilerinin temsilcilerinin yer aldığı Ermeni Millet Meclisi'nde oybirliği ile alınan bu karar, Ermeni partilerinin ilk kez Ermeni reformları için tek cephe halinde uluslararası platformda birlikte mücadele etme iradesi göstermesinin yanı sıra meclis içinde ruhanî üyelerin de dahil olduğu muhafazakâr grubun bu iradeye ortak olduğunun kanıtıydı. Bu karar sonrasında Patrikhane bünyesinde kurulan bir komisyon, Taşnak üyelerin liderliğinde ve Rus elçiliği baştercümanı Mandelstam'ın yardımıyla, kısmen 1878-1912 arasında gündeme gelen reform programlarından kısmen de Lübnan ve Makedonya reform kanunlarından esinlenen bir reform tasarısı hazırlamıştı. Ancak İttihatçılar reformlar konusunda denetimin tamamen Bâbıâli'de olmasını istiyorlardı ve bu tasarıyı Rusya'nın bölgede nüfuzunun artacağı endişesiyle kabul edilemez buldular.[201] Diğer yandan Eçmiyadzin Gatoğigosu Rus Çarlığı'na başvurarak Osmanlı Ermenilerine yardım edilmesini talep etti ve aynı zamanda Mısırlı bir Ermeni devlet adamının oğlu olan Boğos Nubar Paşa başkanlığında bir delegasyonu Ermeni sorununu Avrupa'da tanıtıp Rusya önderliğinde reform yapılması yönünde kamuoyu oluşturmak üzere görevlendirdi.[202] 1913 Nisan'ında Taşnak, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar partilerinin Van şubeleri

197 Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.118-119.

198 Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities", s.422.

199 Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.115-117.

200 Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, çev. Mehmet Moralı *(Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s.257.

201 Rober Koptaş, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", *İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları* (24-25 Eylül 2005, Bilgi Üniversitesi, İstanbul) sempozyumunda sunulan tebliğ.

202 Davison, *Osmanlı Türk Tarihi*, s.262.

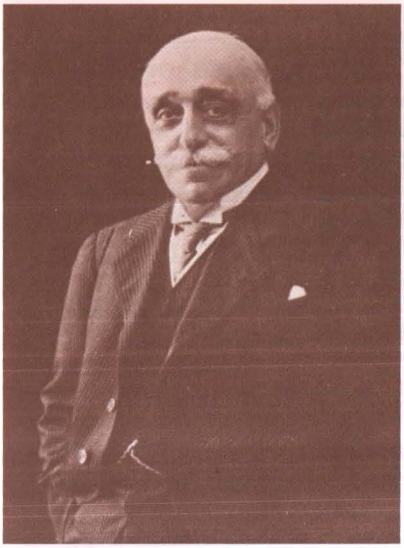

Mısır demiryolları idaresinin müdürü Boğos Nubar Paşa (1851-1930). Doğu vilayetlerinde reform yapılması için kurulan komisyonda Ermeni Milli Temsilci Heyeti reisi olarak görev yaptı. Adana olaylarından sonra yetim kalan Ermeni çocuklar için kendi imkânlarıyla bir yetimhane kurdu.

Sadrazam'a ortak bir mektup göndererek reformların bir an önce yapılmasını talep ettiler. Rusya bundan birkaç ay sonra İstanbul'da büyük güçlerin sefirlerinin katıldığı bir toplantıya bir reform tasarısı sundu. Ancak Almanya meydanı Rusya'ya terketmek niyetinde değildi ve Üçlü İtilaf ile Üçlü İttifak devletleri arasında süren uzun tartışmalardan sonra Rusya'nın ilk taleplerinden bazı ödünler vermesi sonucunda Osmanlı Devleti Rusya ile 1914 Şubat'ında bir anlaşma imzaladı.[203] Bu anlaşmaya göre doğu vilayetleri iki bölgeye bölünecek ve iki yabancı genel müfettiş tarafından denetlenecekti. Nitekim Nisan ayında biri Norveçli diğeri Hollandalı iki müfettiş seçildi. Hovanissian'a göre bu anlaşma Osmanlı Ermenilerinin tüm beklentilerini karşılamıyor olsa da diğer reform projelerinden daha tutarlıydı.[204] Bir kez daha uluslararası bir soruna dönüşen Ermeni reformları meselesinde Rusya bu anlaşma ile kendi tasarısındaki kadar geniş kapsamlı olmamakla birlikte önemli bir denetim yetkisi elde etmiş oldu. Makedonya reformlarının Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması İttihatçılar için acı bir tecrübe olmuştu ve İttihat ve Terakki liderleri benzer bir gelişmenin Doğu Anadolu'da tekrarlanacağından endişe duyuyordu. Her ne kadar kabul edilen reform tasarısı doğrudan özerk bir bölgenin kurulmasını içermese de Rusya'nın giderek Doğu vilayetlerinde bir himaye yönetimi kurmaya yeltenmesi ve hatta Ermeni bağımsızlığının gündeme gelmesi ihtimaline karşı İttihatçılar dizgini elden kaçırmamaya çalışıyor ve Almanya'nın desteğinden medet umuyordu.[205] Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması herhangi bir reform uygulamasını gündem dışı bırakırken daha trajik bir olayın da gelişmesine neden oldu.

1915 Tehciri ile Gelen Yıkım

Balkan Savaşları'nın yarattığı travmanın hemen ardından 1914 Ağustos'unda başlayan Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için üstesinden gelinmesi çok zor bir jeopolitik tehdit yaratmış oldu. Osmanlı-Rus cephesinin tam ortasında yer alan Doğu Anadolu Ermenileri ile diğer yörelerde yaşayan Ermeniler ise bu savaşta neredeyse tamamen imha olmanın eşiğine geldiler.

203 Rusya'nın ilk tasarısı ve imzalanan anlaşmanın içeriği için bkz. Gürün, *a.g.e.*, s.186-191.

204 Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.38-39.

205 İttihatçıların reform girişimleri, Rusya'nın baskısı, 1914 anlaşması, İttihatçıların endişesi ve müfettişlerin görevlendirilmesi için bkz. Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities", s.423-425; Ermeni partilerinin tutumu ve Boğos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki delegasyon için bkz. Avagyan-Minassian, *a.g.e.*, s.122-130.

Osmanlı hükümetinin 1915 Mayıs'ında savaşın sürdüğü bölgeleri boşaltmak amacıyla Doğu vilayetlerindeki Ermenilere yönelik aldığı tehcir kararı çok geçmeden cepheye yakın olmayan, İstanbul ve İzmir dışında yaşayan, tüm Ermenileri kapsamıştır. Resmi tehcir kararı çıkmadan Mart sonunda Zeytun'dan Konya'ya gönderilen Ermeniler 24 Nisan'da geri döndürülüp Deyr-i Zor'a sevkedilmişlerdir. Korkunç koşullar altında Suriye ve Mezopotamya toplama kamplarına doğru sürgüne gönderilen Ermeniler yağma, işkence ve kıyıma maruz kalmış, Teşkilât-ı Mahsusa ve başıbozuk grupların darbeleri altında da eriyip tükenmenin eşiğine gelmiştir. Kıyımı kesin rakamlarla ifade etmek mümkün değilse de abartı ve azımsamadan uzak bir tahmin 800.000 civarını işaret etmektedir.[206] Tehcir kararı çıkmadan önce, Van ayaklanmasının hemen ardından, aralarında milletvekili, yazar ve sanatçıların bulunduğu 200 küsuru İstanbul'dan olmak üzere toplam 2000 civarındaki Ermeni aydın kitlesinin toplanıp götürülmesi ve büyük ölçüde yargısız infaza tâbi tutulması ayrıca "cemaatin belkemiğine vurulan bir darbe"[207] olmuştur. Dolayısıyla hem doğrudan aydın grubunun hedef alınması hem de tehcirin önceden tahmin edilebilecek kıyıcı sonuçlarının görmezlikten gelinmesi[208] İttihad Terakki yönetiminin tehcir kararıyla yer değiştirmenin ötesinde Ermeni nüfusunun kırımını öngördüğü kanısını güçlendirmektedir.

Ermeni tehcir ve katliamına yol açan siyasal ve ideolojik neden olarak ileri sürülen devrimci Ermeni milliyetçiliği ile İttihatçı Türk milliyetçiliği arasındaki çatışma tek başına kıyımın boyutunu açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Ermeni devrimci örgütlerin savaş sırasında Rusya ile birlikte hareket etmelerinin ciddi bir tehdit oluşturduğu gözardı edilemezse de tehcirin uygulanma biçimi tehdidin Ermeni nüfusunun geneline atfedildiğini göstermektedir.

Bu çatışmanın yabancı odaklar (Rus diplomatları, Amerikalı misyonerler, Kafkasyalı Ermeni devrimciler) tarafından kışkırtıldığı ve Ermenilerle Türkler arasında yüzyıllar süren görece uyumlu ilişkilerin dış etkenlerle altüst olduğu yönündeki görüşler de olayın sadece yüzeyde belirginleşen siyasal-ideolojik boyutuna vurgu yapmaktadır.[209] Savaş boyunca Ermenilerin de Türkleri

206 Savaş içinde ölen Ermenilerin sayısı Türk resmi görüşüne göre 300.0000 (Gürün, *a.g.e.*, s.226); Justin McCarthy'nin (*Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar, Inkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s.137) hesaplamalarında ise toplam 1.5 milyon Ermeni nüfusundan 600.000 kişi (yüzde 40); Hovanissian'a göre (R. G. Hovanissian, *a.g.e.*, s.49) 1.500.000 dolayındadır. 14 Mart 1919'da İstanbul Hükümeti yaptığı soruşturma sonucunda ölü sayısının 800.000 dolayında olduğunu açıklar. Bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınevi, Ankara, 1999, s.301.

207 Etyen Mahcupyan'ın bu değerlendirmesi için bkz. Sefa Kaplan, *1915'te Ne Oldu?*, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 2005, s.106-107. 20 Nisan Van ayaklanmasının ardından 24 Nisan'da Ermeni sivil, siyasi ve aydın kesimin liderlerinin tutuklanması Ermeni tarihçiliğinde tehcirin ve kırımın başlangıçı olarak kabul edilen sembolik bir tarih olmuştur. Bkz. Hovanissian, *a.g.e.*, s.50 ve 274. 24 Nisan'ın daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Walker, *The Survival of a Nation*, s.209-210.

208 Taşradaki Alman ve Avusturya konsolosları bir milyonu aşkın bir kafilenin savaş koşullarında sürgüne gönderilmesinin böyle bir sonuç doğuracağını önceden belirtmişlerdi. Bkz. Yerasimos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", s.11. Ayrıca Talat Paşa 1913'te Balkan göçmenlerini yerleştirmek üzere Deyr-i Zor'un koşulları için bilgi talep ettiğinde bu çöl bölgesinin yaşamaya uygun olmadığı ve buralara iskân yapılmasının ölümle sonuçlanacağına dair rapor almıştı. Bkz. Etyen Mahcupyan, *İçimizdeki Öteki*, İletişim, İstanbul, 2005, s.197-198.

209 Ronald Grigor Suny, "Rethinking the Unthinkable: Toward an Understanding of the Armenian Genocide", *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, s.94-95.

Talat Paşa, Almanya'ya kaçmadan önce Rauf Bey'e (Orbay) esas katliamın yerel yöneticiler tarafından yapıldığını, "...isyan bölgesi dışında ve isyan ile fiilen alakaları olmayan bazılarına yapılan mezalime mani olamadığım ve bu arada kıymetli arkadaşlarımızdan ikisini şehit verişimiz için derin bir elem ve ızdırap duymaktayım" der. Alman fotoğrafçı Armin Wenger'in 1915'te çektiği ve "Ölüm Kervanı" dediği bir tehcir kafilesinin Halep'e girişi.

öldürdüğü, dolayısıyla tek taraflı bir katliamdan çok bir mukateleden sözedilmesi gerektiği tezi ise tehcirin yol açtığı kırımı tek başına değerlendirmekten kaçınarak, aslında daha çok tehcirden sonra 1915 yazında Rus işgali altındaki Van yöresinde, 1916'da Van-Muş-Bitlis civarında ve Erzurum-Erzincan arasında, 1917 sonu ve 1918 başında da Rus orduları Anadolu'yu terkederken meydana gelen Ermeni misillemelerine ve 1920'de Fransız işgali sırasında Kilikya bölgesinde Ermenilerin intikam girişimlerine odaklanmaktadır. Diğer yandan Ermeni soykırımının tüm topluma malolmuş güdüsel bir kıyıcılıktan kaynaklandığını düşünenler vardır. Dadrian bunun temelde Türklerin savaşkanlığı ile İslâmın "fanatizmi"nden beslenen, Hıristiyanlara yönelmiş, bir katliam altkültürüne dayandığını iddia etmektedir.[210] Hangi durumda olursa olsun bir halkı ve kültürünü suçlamanın kabul edilemez bir yaklaşım olduğu bir kenara, 1915 kırımını doğrudan Ermenilere karşı beslenen etnik-dinsel önyargı ve nefrete atfetmek hem olayın öncesinde Osmanlılık politikasının etnik-dinsel farklılığı kabul eden boyutunu ve bu doğrultuda işbirliği içinde gündeme gelen arayışları hem de tehcir sırasında gerek Türk halkı gerekse bazı dirayetli yöneticilerin zaman za-

210 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide, Berghahn Books*, Oxford, 1995, s.121-127.

Daha sonra 150'likler listesine alınan Refi Cevad (Ulunay) 20 Şubat 1919'da *Alemdar*'da tehcir için şunları yazıyordu: "Tehcir ve taktil meselesi... karışık bir hadise değildir. Mesele gayet basittir. İttihad ve Terakki çetesi emretti, bütün anasını mahvetti. Kimini astı, kimini kesti, kimini yaktı, bitirdi..." Armin Wegner'in tehcir sırasında çektiği yetim kalmış Ermeni çocukları.

man gösterdiği kurtarma ve himaye etme gayretlerini tamamen hiçe saymak demektir.[211] Tehcir sırasında sahipsiz kalan çok sayıda Ermeni çocuğun kurtarılması, evlat edinilmesi ve hatta Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin gözetimine alınması ırkçı bir yaklaşımın hâkim olmadığını, ancak bu çocukların Müslümanlaştırılması ise asimilasyonist bir politika izlendiğini göstermektedir.[212] Kırımdan kurtarılan veya kurtulan çok sayıda genç kız ve kadının ihtidaya zorlandığı veya bu yolu seçerek hayatta kaldığı da bilinmektedir. Günümüzde birçok aile öyküsünün yazıya dökülmesiyle bu tür bir asimilasyonun yaygın bir gizli Ermenilik olgusuna yol açmış olduğunu öğreniyoruz.[213]

Genelde Türkiye'deki resmi tarih tezlerinin vurguladığı dış mihrakların "kışkırtması" ve devrimci Ermenilerle yandaşlarının "ihaneti" tezleri yüzeysel açıklamalara dayandığı gibi, bu olaylarda vatandaşlarının güvenliğini gözetmekle yükümlü olan Osmanlı yöneticilerinin sorumluluğunun payını da geri plana itmektedir.

---

211 Tehcirin kırıma dönüşmemesi için gayret sarfeden ve merkez yönetime karşı direnenler arasında Erzurum Valisi Tahsin Bey, Halep Valisi Celal Bey, Ankara Valisi Mazhar Bey, Kastamonu Valisi Reşit Paşa ve Yozgat Mutasarrıfı Cemal yer almaktadır. Bkz. Akçam, *a.g.e.*, s.274-277. Çeşitli misyoner raporları ve anılarıyla hayatta kalanların anlatılarına göre her yörede olmamakla birlikte yardım eli uzatan Türk, Kürt ve Arap aileleri olmuştur. Bkz. Mann, *a.g.e.*, s.168-170.

212 Yavuz Selim Karakışla, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: 'Ermeni' mi, 'Türk' mü?", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1999, s.46-53.

213 Bu öykülere çarpıcı bir örnek için bkz. Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, İstanbul, 2004.

Savaşın başlamasından bir ay önce İttihat Terakki liderleri Taşnak liderlerini Erzurum, Van ve Bitlis'i kapsayan geniş bir özerk yönetim vaadiyle Rusya'ya karşı ayaklanmaya davet etmişlerdi. Taşnaklar bu öneriyi kabul etmediler ama savaş halinde Osmanlı Ermenilerinin ülkelerine sadık kalacaklarını belirttiler.[214] Yine de savaş başladıktan sonra Rusların, Eçmiadzin Gatoğigosu tarafından da onaylanan, Osmanlı'ya karşı savaş davetine katılan 5000-8000 civarında bir Ermeni grubu olmuştu. Sarıkamış hezimetinden sonra Rusya'nın Kafkasya Ermenilerinden oluşturduğu gönüllü birliklere Anadolu'dan Kafkasya'ya giden bu gurubun katılması, bu birliklerin Van'a doğru hareket etmeleriyle birlikte Van'da Nisan ortasında Ermenilerin ayaklanması doğu cephesinde ciddi bir tehdit yaratmıştı.[215] Aynı dönem Çanakkale Savaşı'nın da başlamış olması genel bir panik havasının hâkim olmasına yol açtı. Ancak, 1915 tehcir kararının öncesinde, uygulama sırasında ve sonrasındaki gelişmeler jeopolitik tehdidin yanı sıra ekonomik-sınıfsal etmenlerin rolü ile İttihat Terakki yönetiminin Türkçülük politikasına ve kırımdaki sorumluluğuna değinmeyi de gerektirmektedir.

İttihatçılarda Osmanlı Devleti'nin jeopolitik savunması için güçlü bir merkezi devletin elzem olduğu düşüncesi hâkimdi. Başlangıçta siyasal liberalizmin öngördüğü anayasal düzeni savunurken giderek toplumun ve ekonominin yönetiminde de "devlet"çi uygulamalara yöneldiler. List'in milli iktisat modelinden esinlenerek ekonomik güçlenme için devlet müdahalesi ve korumacılığını savunurken, kapitülasyonların kalkmasını talep ettiler ve zaman zaman yabancı işletmelere boykot kararı aldılar. Gayrimüslimlerin ekonomik üstünlüğü ve yabancı firmalarla işbirliğine karşı devlet desteğinde "ulusal burjuvazi" yaratma arayışına girdiler.[216] Türkçü ideolojinin pekiştiği Balkan savaşları dönemi itibariyle sınıfsal çatışmanın tarafları da net bir biçimde etnik-dinsel ayrım üzerinden okundu. Hâkim bürokrat/burjuvazi kesimi ile sömürülen köylülerin çatışması yerine yabancı ve komprador (gayrimüslim) burjuvazi ile bürokrat ve köylü Türk halkının karşıtlığı vurgulandı.[217] Müslüman halkın varlıklı Hıristiyan kesimlere karşı beslediği ekonomik temelli herhangi bir kıskançlık İttihatçıların ideolojisinde etnik-dinsel ayırımı pekiştiren bir koz oldu.

Tehcirle boşaltılan köylere hemen Rumeli'den veya savaş bölgelerinden gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi[218] ise İttihat ve Terakki'nin 1913'te başladığı Müslümanları iskân po-

214 Taner Timur, *1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.44; Mann, *The Dark Side of Democracy*, s.134-135.

215 5.000 civarında Ermeninin Rus ordusunun safında yer alması rakamsal olarak küçümsenebilirse de bu grubun Rus ordularına kılavuzluk ve muhbirlik yaparak stratejik önem taşıdığına dair bir açıklama için bkz. Mann, *a.g.e.*, s.135-136.

216 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

217 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra, 1987, s.161. Daha önce Doğu Anadolu'da Ermenilerle Türkler ve Kürtler arasında 1860'lardan beri başgösteren toprak kavgalarıyla ayaklanmalardan sonra kasabalarda Ermenilere karşı girişilen yağma ve öldürmelerin daha çok sınıfsal kıskançlık ve husumetten kaynaklandığını ileri süren tarihçiler olmuştur. Bkz. Mann, *a.g.e.*, s.119, 127. Ahmad, ("Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities", s.403-405) 1908'de İttihat ve Terakki'nin etnik ve dinî ayırım yapmadan tüm ayrıcalıklı sınıfların konumunu tehdit ettiğini ancak Türk nüfusun büyük çoğunluğunun ekonomik mağduriyetine karşı daha duyarlı olduğunu belirtir.

218 Akçam, *a.g.e.*, s.299-300.

litikasının devamı gibi çalıştı. 1913-1918 arası muhacirlerin yerleştirilmesinin yanı sıra hemen hemen tüm etnik unsurları kapsayan geniş kapsamlı bir iskân politikası Anadolu'yu devletin çıkarları açısından güvenli bir yurt yapma amacıyla uygulanan bir etnisite mühendisliği örneği olmuştur. Bu uygulama dahilinde Türklerin de yer yer yeniden iskân edilmesi daha yoğun Türk nüfuslu yerleşimler oluşturarak Türk kimliğini hâkim kılmanın da amaçlandığını göstermektedir.[219] Tehcirle boşaltılan köylerdeki Ermenilerin mal varlığının Müslüman göçmenlere veya yerel halka intikal etmesi için de çeşitli kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. İttihatçıların 1913 itibariyle belirginleşen Türkçülük ideolojisinin ekonomik boyutu 1914'ten sonra iyice netleşir. Osmanlı toplumsal formasyonu ekonomik hayatın Türkleştirilmesi yoluyla dönüştürülmeye çalışılırken, sonuçta Türkçülük politikasının maddi temelinin oluşmasında Ermeni tehcir ve kırımı önemli bir işlev görmüştür.[220]

Armin Wegner'in çektiği bir fotoğraf. Tehcir sırasında ailesi eksilerek, bir yerlere ulaşabilmiş ama daha sonra ne olacağı belli olmayan sırtında çocuğu ile birlikte bir Ermeni kadını.

Tehcirin etnik temizliğe dönüşmesi ve Anadolu'nun köklü kültürel ve maddi Ermeni varlığının yıkıma uğramasının bilinçli bir seçimle gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Jeopolitik tehdidin büyük olduğu ve savaş koşullarının zorlayıcı bir ortam yarattığı yadsınamaz. Bununla birlikte, İttihat Terakki merkez yönetiminde alınan kararlar ve yapılan uygulamalar[221] işbirlikçi Ermeni gruplarıyla Ermeni halkı arasında bir ayırım yapmaya ve Anadolu'daki Ermeni nüfusunun varlığının korunmasına yönelik bir kaygı taşınmadığını göstermektedir. İttihat Terakki'nin radikal kanadının kararları doğrultusunda ve belli bir koordinasyon içinde gelişen kırımın savaş başlamadan önce düşünüldüğü ve planlandığını ileri süren araştırmacılar vardır.[222] Ermeni kırımının çok boyutlu ve karşılaştırmalı bir analizini yapan Michael Mann alınan karar ve uygulamalara tüm devlet yönetimi katılmasa da yüksek düzey hükümet ve parti merkez kurul üyeleriyle bazı devlet organlarının oynadığı belirleyici rol nedeniyle doğrudan devlet tarafından yönlendirilmiş bir soykırım yapıldığı görüşündedir. Ancak bunun önceden planlanmadığını ve savaş başladıktan sonra beklenmeyen krizler karşısında anında verilmiş kararlardan kaynaklandığını ileri sürmektedir.[223]

---

219 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

220 Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", s.280-284.

221 Hükümet katında Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile Harbiye Nazırı Enver Paşa ve partinin önde gelenlerinden Dr. Bahattin Şakir başta olmak üzere yönetimin sorumluluğu, buna bağlı olarak da verilen emirler doğrultusunda Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri ve jandarma birliklerinin oynadığı rol için bkz. Akçam, *a.g.e.*, s.265-286.

222 Bkz. Dadrian, *a.g.e.*; Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago University Press, Chicago, 1992; Akçam, *a.g.e.*

223 Mann, *a.g.e.*, 140-145; ayrıca doğrudan belirleyici rol oynayan kişiler ve gruplar için bkz. 156-167.

Cumhuriyet'te Azalan Sayılar, Ayrımcılık ve Marijinalleşme

> Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'da yaşayan bir buçuk milyon Ermeniden yalnız 70.000 kadarı... Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde kalmış bulunuyordu. Birçoğu sığınmacı olarak İstanbul'a gitmiş, onların da birçoğu az sonra Kafkasya'ya, Amerika'ya, Avrupa'ya gitmek üzere oradan ayrılmıştı. Bir zamanlar Osmanlı Ermenistanı kapsamında olan birçok ilde, artık kendilerine Ermeni diyen pek az insan bulunabiliyordu. 1927 Türkiye nüfus sayımında Van'da Gregoryen Ermeni dininde olan bir tek kişi bile yazımlanmamıştı. Bayazit'te sadece bir kişi ve Erzurum'da 12 kişi yazımlanmıştı. Yazılı tarihin başlamasından bile önce Doğu Anadolu'da yaşamakta bulunan bir halk, düpedüz, ortadan yok olmuştu.[224]

Bu çarpıcı ve trajik tablo Ermeni halkının Anadolu topraklarındaki varlığı itibariyle tarih boyunca karşılaştığı en ağır darbenin bir ifadesidir.

1914 verilerine göre Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) toplam nüfusa oranı binde 5 dolayındadır. Daha sonra yapılan sayımlarda bu oran giderek düşmüş ve 1965 yılı sayımına göre binde 1.8 olmuştur. Bu dönem itibariyle Ermeni nüfusun giderek büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaştığı görülmektedir (1927'de yüzde 69, 1965'te yüzde 89). Yine aynı dönemde Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusun sayısı hakkında kabaca bir fikir vermek gerekirse, 1927'de Yozgat, Sivas, Malatya, Diyarbakır, Elazığ ve Kayseri illerinde dinsel aidiyet (Gregoryenlik) itibariyle 3.800 ile 2.000 arasında değişen sayıda Ermeni yazımlanmışken, 1965'te aynı kategoriye göre Kastamonu'da bin küsur, Ankara, Bitlis, Diyarbakır, Hatay, Kayseri, Malatya, Siirt, Sivas ve Yozgat illerinde ise ancak ortalama 600 civarında Ermeni yazımlanmıştır.[225] 1965 nüfus sayımından günümüze Türkiye'deki Ermeni nüfusa ilişkin kamuya açıklanmış resmi bilgi olmamasına karşın Ermeni toplumu, günümüzde Türkiyeli Ermenilerin nüfusunun 60.000-80.000 arasında olduğu tahmininde bulunmaktadır.[226]

224 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.124. McCarthy (s.126) kaba bir tahminle 1922'de çarpışmalar sona erdiğinde Türkiye'de 140.000 Ermeninin bulunduğunu ancak 1922 ile 1927 nüfus sayımı arasında bunun yarısının Türkiye dışına göç ettiğini belirtmektedir. 20. yüzyıl başında (1900-1914) Anadolu'nun çeşitli yörelerinde Ermenilere ait çok sayıda kilise, okul, manastır, yetimhane, mezarlık ve mahallenin varlığını resmeden kartpostallardan yola çıkarak derlenen bir çalışma için bkz. *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, (der.) Osman Köker, Bir Zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005.

225 Türkiye Cumhuriyeti Ermenilerinin nüfusuna ilişkin resmi istatistiksel veriler ancak 1927 ile 1965 yılları arasında Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarından elde edilen bilgilerle kısıtlıdır. Bu dönemde yapılan, azınlıklarla ilgili verilerin resmi olarak açıklandığı, 7 nüfus sayımında Ermeniler doğrudan bir etnik toplum olarak yazımlanmamış olsa da nüfusun genelinde ayrıştırılan dil ve din gruplarına ilişkin veriler çerçevesinde Ermeni nüfusun sayısına ilişkin genel bir bilgi ortaya çıkmaktadır. Ancak dil (1927'de yalnızca anadil, sonraki sayımlarda anadil ve en iyi ikinci dilin toplamı kaale alınarak Ermenice) ve din (Hıristiyanlık altında ayrıştırılan Gregoryenlik) temelinde elde edilen veriler, birlikte değerlendirildiğinde, bazen tutarsız görünmekte (örneğin, 1965'te anadil ile en iyi konuşulan ikinci dil toplamına göre 56.376'a karşın Gregoryenlik kıstasına göre 69.526), ayrıca Katolik ve Protestan Ermenilerin sayısını saptamak için bir alt gruplandırma yapılmadığından eksik bir tablo çıkmaktadır. Bkz. Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999, s.55-58, 91-95, 215-223. Bunun yanı sıra, daha önce değindimiz gibi özellikle Anadolu Ermeni nüfusu içinde Ermenice bilmeyenlerin mevcudiyeti de düşünülecek olursa nüfus sayımlarından çıkan tablonun ancak yaklaşık sayılar içerdiğini ve beyan esasına göre yapılan sayımların "gizli" Ermenileri dışarda bıraktığını da söylemeliyiz.

Sason Osmanlı son döneminde Muş içinde Bitlis vilayetine bağlıydı. Cumhuriyet'te ise Siirt'e bağlandı. Günümüzde de Batman'a bağlanan Sason'da Ermeni nüfusun yerleşimi 500'lü yıllara dayanır. V. Cuinet'ye göre 1800'lerin sonunda Sason'ın 20 bin olan nüfusunun 10 bini Müslüman Kürt, 8.500'ü Ermeni Hıristiyan, bini Yezidiydi. 20. yüzyılın başında Sason'da Ermeni köylüler.

Anadolu'dan İstanbul'a göç 1965'ten sonra da devam etmiş, özellikle 1966 Varto-Muş depreminden sonra Patrik I. Şınorhk Kalustyan'ın desteğinde kurulan "Taşralı Muhtaçlara Yardım Heyeti"nin (1966-1978) sağladığı imkânlarla Doğu Anadolu'dan çok sayıda aile topluca

226 1985 sayımı dahil olmak üzere 1965'ten sonra yapılan sayımlarda da anadil soruları sayılan her kişiye yöneltilmiş ancak bu sorulardan elde edilen bilgileri içeren tablolar Devlet İstatistik Enstitüsü (D.İ.E.) tarafından yayımlanmamıştır. 1935 ve 1965 Genel Nüfus Sayımları kullanılarak anadil bazında yapılan bir projeksiyon çalışmasında 1992'de Ermeni nüfus 20.098 olarak hesaplanmıştır. Bkz. A.E. Özsoy, İ. Koç, A, Toros, "Türkiye'nin Etnik Yapısının Ana Dil Sorularına Göre Analizi", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, c. 14, 1992, s.101-114. Ermenice bilmeyen Ermenilerin sayısının yüksek olduğu genel bir kabul olmakla birlikte, projeksiyonla elde edilen sayının çok düşük olduğu söylenebilir. Diğer yandan, Başbakan Turgut Özal'ın muhtemelen D.İ.E.'den elde ettiği bilgiye dayanarak, 1983'te Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısının 86 bin civarında olduğunu söylediği ifade edilmektedir. Bkz. H. Dink, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, no. 202, Ekim 2002. Diğer yandan Türkiye'deki genel nüfus içinde Ermeni nüfusunun oransal olarak azalmasında doğum azlığının da etkili olduğu düşünülebilir. Doğuma bağlı nüfus artışı veya azalışı konusunda Ermeni topluluğunun karşılaştırmalı analizini yapan herhangi bir bilimsel çalışma mevcut değildir. Ancak İstanbul Ermenileri tarafından kurulan web sitelerinde, göçün yanı sıra, çocuk sayısının Ermeni ailelerde genelde iki veya altında olmasının da nüfusun azalmasında etkili olduğu görüşüne rastlanmaktadır. Bkz. "Okullarımızda kan kaybı sürerken", www.hyetert.com (Ekim 2007).

"Kadehlik Anlarda"

Gazetelerde, televizyonlarda son yüzyılın muhasebesini yapan yayınlar yer alıyor. Ulusal ya da uluslararası düzeyde asrın önemli olayları, önemli kişileri ve hemen her alandaki tarihe malolmuşluklar bir kez daha göz önüne seriliyor.

Nereden nereye geldiğimizi anımsatması, nerelere varabileceğimizin ipuçlarını ortaya koyması açısından yararlı bir yöntem.

Bilemiyorum, eğlencenin doruk noktasına ulaşmayı hedeflediğiniz asrın şu son gününde bu yazıyı okumanız ne ifade edecek?

Emin olun ki keyfinize limon sıkmak istemiyorum...

Sadece biz "Ermeni Azınlığın" asırlık muhasebesinin kısa bir özetni yapıp, bu yaşanmışlıkların unutulamayacak insanlarının anısına da iki kadeh kaldırmanıza vesile olabilirsem, ne mutlu bana!

* * *

İki milyon nüfusu aşkındık asrın başında bu topraklarda. İlk yirmi yılında sürgünlerle, ölümlerle kırıldık iyice... Sayımız tükendikçe tükendi. Cumhuriyetin kuruluşunda 300 bindik sadece.

"Millet"tik İmparatorlukta, "Azınlık" olduk Cumhuriyet'te.

2000 kiliseden 50'si, bir o kadar okuldan da 30'u kalmıştı elimizde.

75 yıllık Cumhuriyet tarihimizin bugününde ise 40 kilisemiz ve 19 okulumuz var sadece.

Nüfusumuz da en iyimser rakamla 80 bin.

* * *

Yazık..! Ülke büyüdü ama biz küçüldük.

Yazık..! Türkiye'de demokrasinin yerleşmesini özellikle geciktirmekten yarar uman zihniyet, farklılıkların zenginliğini kavrayamadı ve ülkenin ortak yaşamı içerisinde, onları birer "yük" görmekten sıyrılamadı. Yazık..! Azınlıkları kollama ve kucaklama yerine, ürkütüp onlara güvensiz bir ortamda ve güvensiz bir gelecekte yaşadıklarını çeşitli yaptırımlarla telkin eden bir tutum içinde bulunuldu, ülkeden göçmelerine sebep olundu ya da "Kapalı devre yaşamak" mecburiyetinde bırakıldı.

İstanbul'a göç etmiştir.[227] Türkiye'nin yaşadığı kentleşme olgusunun iç göçün temel nedeni olmasının yanı sıra Anadolulu Ermenilerin İstanbul'a göç etmesinde özgül koşullar da etkili olmuştur. Anadolu'da faal Ermeni okulunun kalmaması ve Ermeni kiliselerinin varlığını korumada karşılaştığı güçlükler karşısında, gerek eğitim olanakları gerekse İstanbul Ermeni Patrikliği'nin cemaati ve kiliseleri üzerindeki koruyucu rolü nedeniyle İstanbul, Anadolulu Ermeniler için çekim merkezi olmuştur. 1950'lere kadar daha çok kendiliğinden süren göç dalgası İstanbul Ermenilerinin Anadolu'da kalan Ermenileri "keşfetme" çabalarıyla ivme kazanmıştır. Patrik I. Karekin Haçaduryan döneminde (1951-1961) başlayan Orta ve Doğu Anadolu'dan öğrenci toplama faaliyeti ailelerin ve akrabaların da bir süre sonra İstanbul'a göç etmesine yol açmıştır. Patrik I. Şnorhk Kalustyan (1961-1990) döneminde de devam eden faaliyet Bitlis, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Tokat, Sivas, Kayseri, Malatya ve Elazığ'dan çok sayıda öğrenci ve ailesinin İstanbul'a yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Çoğunluğu Ermenice bilmeyen çocuklar arasında Silopi'deki Ermeni Varto

227 *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s.16-17.

* * *

Kimi zaman kaybettiklerimize dövünmeye bile yeltenemedik. Elimizde kalanlara "Şükürler olsun" demeyi bir avuntu olarak görüp, kendimizi böyle kandırdık.

Kapalı ve ürkek yaşam biçimimizle de geleneksel "Üreten toplum" yeteneğimizi köreltik. Tarih tanıktır ya, öncesine de uzanmıyorum...

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri bu coğrafyanın siyasal, kültürel ve ekonomik gelişiminde çoğu zaman öncü rol oynamamış mıydık? Ne yazık ki bu yeteneğimizi sürdürme geleneğimizi bizzat Cumhuriyet'in kuruluşundan önce "Bu ülkenin asıl sahipleri biziz" mantıksızlığı ile hareket eden zihniyet elimizden aldı.

* * *

Buna rağmen yine de cemaatimizin dayanıklı insanları dilimizi, dinimizi, kültürümüzü ayakta tutabilmek için bizleri bugünlere taşıyıp getirdiler.

Şimdi asrın sonuna geldik, bir iki kadeh sonra da yeni asra giriyoruz...

Gelin ilk kadehlerimizi edebiyatımızın, sanatımızın, dilimizin, kültürümüzün bu yılmaz neferlerinin şerefine kaldıralım.

* * *

Bir önceki asrın sonu, bir sonrakinin hiç olmazsa başlangıç yıllarının nasıl geçeceğinin ipucunu verdi hep.

19. yüzyılın sonları kötü işaretlerle doluydu. Nitekim de öyle oldu.

Bu kez asrın sonu umut dolu, yeni asırda göreceğimiz iyi günlerin var olduğunun habercisi...

Gelin bir kadeh de "Eşit yurttaşlar" hedefimizde buluşacağımız o güzel günlerin özlemine kaldıralım...

Gelecek tüm günlerimizin bu "Kadehlik anlarımız" kadar mutlu ve iyilik dolu olmasını temenni ederim... Hepinize,

Pari dari... İyi bir yıl.

Pari tar... İyi bir asır.

Pari hazar dari... İyi bin yıllar.

Hrant Dink, *Agos*, 31 Aralık 1999

Aşireti'ne mensup salt Kürtçe konuşan çocuklar da vardır.[228] 2000'lerin başında Sivas, Kayseri, Malatya, Elazığ, Siirt ve Diyarbakır gibi merkezlerde 3-5 ailenin hâlâ yaşadığı gözlemlenirken, Hatay-Samandağ'ın Vakıflı Köyü halen yaklaşık 300 kadar Ermeninin toplu olarak yaşadığı tek Anadolu köyü durumundadır. 1927-1965 nüfus sayımlarında "görünmez" olan Ankaralı Ermeni-Katolikler ise, 1900'lerin başında şehrin üçte birini oluşturarak 10.000 civarında bir nüfusa sahipken, 1995 itibariyle ancak 300 kişilik küçük bir cemaat haline gelmiş bulunuyor. İstanbul'da eğitim görenlerin dışında Ermenice bilenlerin olmadığı ve ibadetini de Türkçe yapan cemaat toplumsal baskı nedeniyle çocuklarına Ermeni adı vermekten kaçınmakta ve kendini daha çok "Katolik" olarak tanımlamaktadır.[229]

228 H. Dink, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali".

229 Kevork Hancı, "Ankaralı Ermeni-Katolikler", *Birikim*, no.73, Mayıs 1995. Nüfus hareketlerinin çerçevesinin dışına çıkarak, kimlik algı ve tanımlamalarının karmaşıklığına işaret etmek üzere, günümüzde doğrudan kendini Ermeni olarak tanımlamayan, dışardan "Müslüman-Ermeniler" olarak tanımlanan Hemşinlilerin, konuştukları dilin kökeni itibariyle, Ermeni asıllı olduklarını hatırlatan bir yayın için bkz. Levon Haçikyan, *Hemşin Gizemi: Hemşin Ermenileri Tarihinden Sayfalar*, çev. Bağdik Avedisyan, Belge Yayıncılık, İstanbul, 1997. Bu konuda yeni bir araştırma için bkz. Aliye Alt, *Tarihin ve Bugünün Ayna-*

Diğer yandan Ankara, Amasya (Gümüşhacıköy), Kastamonu, Yozgat (Boğazlıyan), Sivas, Tokat, Ordu, Malatya, Elazığ, Adana, Mersin, Antalya ve Bitlis'te yaşamaya devam eden Apostolik Ermenilerin ibadet edebileceği kiliseleri kalmamış, İstanbul'un Küçükçekmece, Kumburgaz semtlerine ve Çınarcık'a (Yalova) yerleşenlerin de kilise binası mevcut değildir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Ermeni nüfusunun daha da azalmasında en büyük etken dış göçtür. Türkiyeli Ermenilerin yurtdışına göçü konusunda elimizde kesin bilgiler olmamakla birlikte siyasal konjonktüre ve Türkiye'de genelde gayrimüslim azınlıklar üzerinde yoğunlaşan baskılara bağlı olarak bazı dönemlerde dış göçün hızlandığını söylemek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı sırasında 20 Kur'a Askerlik (1941) ve Varlık Vergisi (1942) uygulamaları, 1955'teki 6-7 Eylül Olayları ve 1973-1984 arasında ASALA örgütünün yurtdışındaki Türk diplomatlara yönelik şiddet eylemlerinin etkisiyle toplumda ve devlet katında Türkiyeli Ermenilere yönelik önyargıların artması öne çıkan dönemsel etmenler olmuştur.

Türkiye'deki Ermeni nüfusun hızla düşüş kaydetmesi genelde gayrimüslim nüfusun azalmasına koşut bir seyir takip etmiştir. 1927'de toplam nüfus içinde gayrimüslimlerin oranı yüzde 2,78 iken, bu oran 1965'te binde 6.5 olmuştur. Lozan Antlaşması çerçevesinde hukuken eşit yurttaşlık statüsü ve pozitif azınlık hakları verilen Ermeni, Rum ve Yahudilerin çeşitli dışlayıcı ve ayrımcı uygulamalara maruz kalması,[230] bireysel tercihler veya İsrail Devleti'nin kuruluşu gibi özgül etmenler dışında, Türkiye'den ayrılmalarını tetikleyen başlıca neden olmuştur.

Yakın çağ tarihi, kurulan ulus-devletlerin büyük bir çoğunlukla etno-kültürel açıdan homojen bir nüfusa sahip olmadığını ve yurttaşlarının bir kısmının oluşturduğu azınlık gruplarının da sorun olarak algılandığını göstermektedir. Devleti kuran ve ulusa adını veren etnik grubun aksine azınlık grupları, nadiren devletin resmi tarihyazıcılığı içinde yer alır ve kültürlerinin toplumun geneli tarafından olumlandığına şahit olurlar. Yurttaş olarak sivil ve siyasal haklardan eşit yararlanma haklarının ne kadar gözetildiği de mevcut rejimin demokratik olup olmadığına bağlıdır.[231] Cumhuriyet döneminin çokkültürlülüğe kapalı ve gayrimüslimleri Türk ulusunun doğal üyeleri saymayan ulus-devlet kurgusuyla eşit yurttaşlık haklarını gözetmeyen anti-demokratik uygulamaları Ermenilerin marjinalleşmesine yol açmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan beri Türkiye toplumunda kültür ve sanat yaşamında, yüksek öğrenim kurumlarında, eczacılık, tıp ve diğer uzmanlık alanlarında bireysel başarılarıyla seçkinleşen çok sayıda Ermeni yurttaşı olmuş ancak bir kolektivite olarak görünürlükleri daha çok olumsuz yargılarla tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dağılma süreciyle bağlantılı olarak

sında Hemşin Ermenileri, çev. Saliha Nazlı Kaya, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2005. Ayrıca, Anadolu'nun zengin ve karmaşık etno-kültürel dokusu içinde yer alan "Ermenileşmiş Çingeneler" üzerine bir tanıtım yazısı için bkz. Sarkis Seropyan, "Vatansız Tek Ulus Çingeneler ve Çingelerin Ermenileşmişleri: Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum*, no. 202, Ekim 2000.

230 Türkiye'de gayrimüslim azınlıklara karşı uygulanan ayrımcı ve dışlayıcı politikaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Arus Yumul, "Azınlık mı Vatandaş mı?", Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı (der.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* içinde, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005.

231 Michael Walzer, "States and Minorities", C. Fried (der.), *Minorities: Community and Identity* içinde, Springer-Verlag, Berlin, 1983, s.225.

Ermeniler resmi tarih anlatımında "tehdit" unsuru olarak tanımlanırken, devlet katında ve toplum içinde de "yabancı" veya "yerli yabancı" algısıyla "öteki"leştirilmişlerdir. Çok yakın zamanlarda yerel siyasette rol almaya başlamalarının dışında, cumhuriyet tarihi boyunca genelde aktif siyasetin dışında kalmış, aynı zamanda bürokrasi, yargı kurumları ve diğer üst düzey kamu görevlerinden de dışlanmışlardır. Çeşitli zorluklara rağmen cemaat kurumlarının yaşatılması, basın-yayın ve Ermeni toplumuna özgü kültürel faaliyetlerin sürdürülmesi ise daha çok içe dönük bir cemaat yaşantısı biçiminde geniş toplumun kenarında tutunma gayreti içinde gerçekleşmiştir. Ancak 1990'ların ortasından itibaren Türkiye Ermenileri içinde bir kesimin kamusal alanda etnokültürel Ermeni kimliği ile yurttaşlık bilinci ve haklarını birlikte vurgulamaya başlamasıyla yeni bir süreç yaşanmaktadır. Ermeniler üzerinde etkili olan ayrımcı politikalar, bürokratik engeller ve toplumsal baskılarla son on yılda gözlemlenen bu yeni sürece ilişkin bilgi ve yorumlar ilerki bölümlerde ele alınmaktadır.

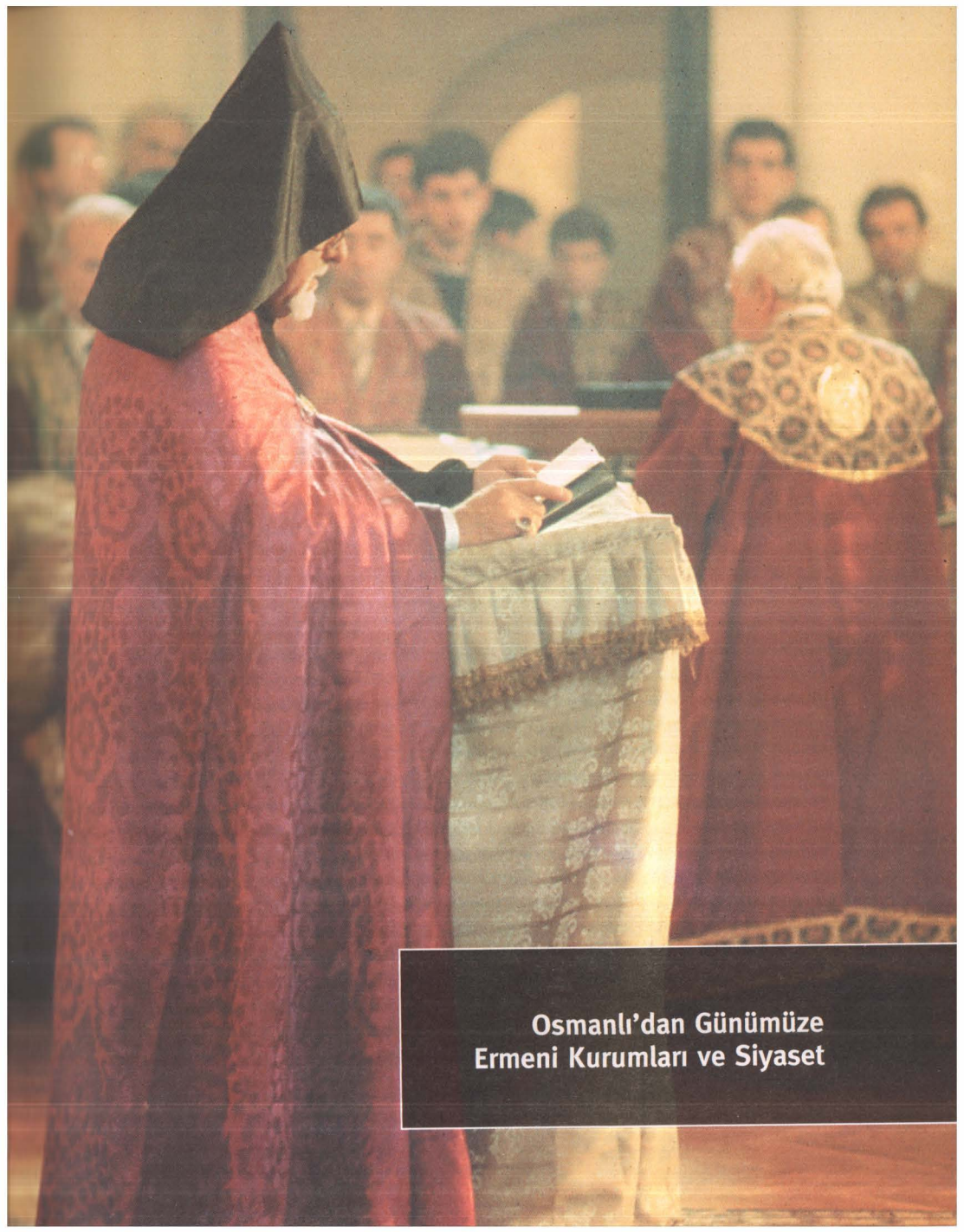

Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Kurumları ve Siyaset

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Dinî Kurumlar

İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği

İstanbul Ermeni Patrikliği kurulduğu 1461 yılından günümüze Türkiyeli Apostolik Ermenilerin ruhanî liderliğini yapan merkez kurum konumundadır. Sultan II. Mehmed'in Bursa Ermenileri dinî önderi (marhasa) Episkopos Hovagim'i İstanbul'a getirmesiyle kurulan Patrikliğe Osmanlı yönetimi tarafından Rum Ortodoks Patriği'ne tanınan hak ve yetkiler verilmiştir. Patriklik makamı Osmanlı yönetimi açısından millet sistemi çerçevesinde dinsel önderliğin yanı sıra Ermeni cemaatinin milletbaşılığı (etnarklık) görevini de üstlenmiştir. Bu bağlamda patrik gerek cemaat gerekse Patrikliğe bağlı ruhanî önderler adına devletle ilişki kuran ve aracılık yapan merkezî otorite konumundadır. Önceleri marhasa olarak tanınan İstanbul Ermeni episkoposu 1543'te I. Astvadzadur (Tercanlı)'dan itibaren "patrik" sıfatıyla anılmaya başlamıştır. Kuruluşundan bu yana 500 yılı aşkın süre içerisinde 84 patrik gören İstanbul Ermeni Patrikliği 20. yüzyıl başında İstanbul dışında büyük çoğunluğu Anadolu ve Rumeli topraklarında olmak üzere, Bağdat, Kıbrıs, Mısır ve Romanya'nın da dahil olduğu geniş bir coğrafyaya yayılmış 51 dinsel yönetim birimini barındıran bir dinî merkez konumundaydı. Günümüzde Türkiye sınırları dışında Girit Adası da dahil olmak üzere, büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunan toplam 42 kilise İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlıdır.[1]

Genelde Osmanlı Devleti büyüdükçe Ermeni Patrikliği'nin yetki alanının buna paralel olarak büyüdüğü, coğrafî sınırlar genişledikçe giderek artan Ermeni episkoposluk bölgelerinin (*araçnort*'luk/marhasalık) kendiliğinden İstanbul Patrikliği'nin denetimine girdiği varsayılmakta-

1 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Patrikliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.188. Türkiye'de İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'ne bağlı kiliseler ile Katolik ve Protestan kiliseleri hakkında bilgiler için bkz. Ek 1.

dır. Bardakjian, genel kanının aksine, Osmanlı hükümranlığındaki tüm Ermenilerin millet sisteminin öngördüğü gibi 1461 tarihi itibariyle tamamen ve doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin denetimi altında olmadığını, Patrikliğin evrensel bir nitelik ve güce sahip olmasının birkaç yüzyıla yayılan tarihsel gelişmeler sonucunda gerçekleştiğini ileri sürmektedir.[2] Bu yoruma göre, Alboyacıyan'ın da işaret ettiği gibi, İstanbul Ermeni Patrikliği, ancak 1612 sonrası mevcut gatoğigosluklara bağlı merkezleri kendi bünyesinde topladıktan sonra gerçek anlamda Osmanlı Ermenileri üzerinde merkezi bir denetime sahip olmuştur. Ruhanîler tarafından Patrikliğe karşı gösterilen direnmenin bir boyutu İstanbul Patriklik makamının merkezi vergi toplama uygulamasıyla ilgilidir. Diğer bir boyutu da mevcut patriklik ve gatoğigosluk makamları arasındaki ilişkiden kaynaklanmıştır. Fetihlerle doğu sınırlarını genişleten Osmanlı İmparatorluğu'nun tabiyetine giren Ermeni nüfusunun bağlı olduğu episkoposlukların, Eçmiadzin, Sis, Akhtamar gatoğigoslukları ve Kudüs Patrikliği yerine İstanbul Patrikliği'nin denetimi altında toplanmaları, başka bir yoruma göre de ancak 17. yüzyılın sonunda (1695) gerçekleşmiştir. Ayrıca, Eçmiadzin'in Osmanlı topraklarına katıldığı 1514'ten sonra 1726'ya kadar geçen iki yüzyıllık bir sürede Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun Doğu ve Batı Ermenistan'da yaşayan Ermeni nüfus üzerinde etkili olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan ilişkiye girdiği anlatılmaktadır.[3]

İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Ermeni cemaati üzerindeki merkezî temsiliyetini pekiştirmesini güçleştiren faktörler arasında, Ermeni nüfusunun ve yerleşim yörelerinin çoğalmasına da bağlı olarak Ermeni ruhanîler arasında baş gösteren anlaşmazlıklar yer almaktadır. II. Mehmed'den sonra I. Selim ve III. Murad döneminde de yeni fethedilen bölgelerdeki (Erzurum, Muş, Kemah, Sivas, Erzincan, Nahcivan, Tebriz) Ermenilerin İstanbul'a yerleştirilmesi, İstanbul Patrikliği ile Sis (Kilikya) ve Eçmiadzin gatoğigosluklarına bağlı ruhanî önderlerin rekabetini körüklemiştir. Patrik Hovagim'in döneminden itibaren yerleşik İstanbullu Ermenilerin Sis Gatoğigosluğu taraftarlığı ile Doğu Anadolu ve Tebriz'den getirilen Ermenilerin Eçmiadzin taraftarlığı, cemaatin önde gelenleriyle ruhanîler arasında 18. yüzyılın ortasına kadar süren çekişmelere neden olmuştur. Patriklik makamına seçilecek episkoposların da hangi gatoğigosluğa bağlı olduğu patrik seçimlerinde çekişmeye yol açmıştır. 1526'da ilk kez İstanbul Patrikliği'ne Eçmiadzin taraftarı bir episkoposun (I. Krikor) seçilmesi iki gatoğigosluk arasındaki çekişmenin bir yansımasıydı. Sis ve Eçmiadzin arasında İstanbul Patrikliği'ni etkileme rekabeti İstanbul'da 17. yüzyılda baş gösteren Katolik misyoner faaliyetlerinden de etkilenmiştir. Sis yanlılarının Katolik tarafgirliği karşısında, Anadolu kökenli Ermenilerin desteğiyle, Eçmiadzin yanlıları giderek güçlenmiştir.[4]

2 Kevork B. Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", B. Braude, B. Lewis (der.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, Holmes and Meier, New York, 1982, s.89-97.

3 Arşag Alboyacıyan'ın görüşü için bkz. *y.a.g.e.*, s.94 ve dipnot 32. 1695 tarihini ileri süren Pétis de la Croix'ın zikredildiği yer için bkz. *y.a.g.e.*, s.94. Sis (Kozan) Gatoğigosluğu'nun otoritesini tanıyan geniş Kilikya bölgesi (Adana, Malatya, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Antakya, İskenderun) ve Yozgat; Akhtamar Gatoğigosluğu'na bağlı olarak Van Gölü'nün güneyindeki köy ve kasabalar; Kudüs Patrikliği'ne bağlı yöreler olarak da Kudüs, Yafa, Beyrut, Kıbrıs, Şam ve 19. yüzyılın ortasına kadar Mısır zikredilmektedir (s.93).

4 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Patrikliği", s.188; Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003, s.16-19.

İstanbullu-Anadolulu ve Katolik-Apostolik ayrımlarının da körüklediği ruhanî önderlik katındaki sürtüşmeler, Patrik IX. Hovhannes Golod döneminde (1715-1741) sağlanan istikrar ve dirayetli bir yönetimle büyük ölçüde sona erdi. Patrik Golod'un 1726'da Eçmiadzin Gatoğigosluğu seçimini İstanbul'da yaşayan ruhanîlerden ve nüfuzlu sivillerden oluşturduğu bir meclis kanalıyla gerçekleştirmesi, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Eçmiadzin üzerindeki etkisini tescil eden bir ilk işaret oldu. Bu tarih itibariyle Eçmiadzin Gatoğigosluğu Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini İstanbul Patrikliği kanalıyla yürütmeye başladı. Gatoğigosluk seçimlerinde İstanbul Patrikliği'nin belirleyici olmasıyla başlayan süreçte Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni Episkoposluk bölgeleri de tamamen İstanbul Patrikliği'nin güç ve yetkisini kabul ettiler. Bardakjian'a göre, Eçmiadzin'in 1828'de Rusya'nın hâkimiyet alanına girmesiyle Gatoğigosluğun halen etkili olmaya çalıştığı İzmir ve Bağdat episkoposlukları da tamamen İstanbul Patrikliği'nin otoritesini kabul ettiler. İstanbul Patrikliği'nin 18. yüzyıl başından itibaren netleşmeye başlayan mutlak otoritesi karşısında Sis ve Akhtamar gatoğigosluklarıyla Kudüs Patrikliği yerel planda yargısal özerkliklerini korusalar da, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde İstanbul Patrikliği'ne tâbi oldular.[5] Osmanlı Devleti'nin Ermeni cemaati üzerinde İstanbul Ermeni patriğine verdiği merkezî yetki ve güç, Sultan III. Mustafa tarafından 1764'te verilen bir fermanla da tescil edilmiştir. Patrik III. Krikor Basmacıyan'a verilen bu fermana göre, patrik Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni episkoposluk bölgelerinde mutlak yetki sahibiydi. Artinian'ın anlatımına göre, patrik sadece başepiskopos, episkopos ve papazları atama, görevden alma, hapsetme ve sürgüne gönderme konusunda mutlak yetkiyle donatılmıyordu, aynı zamanda yeni kilise, manastır, okul ve matbaa inşası için izin verme yetkisine de sahip olmuştu. Bu yetki, Patrikhane'yi 19. yüzyılın ortalarına kadar her tür Ermenice yayın için fiilî sansür bürosu haline de getirmiştir.[6]

Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde gömülü İstanbul'un en önemli patriklerinden biri olan başpiskopos IX. Hovhannes (Golod) (1678-1741).

İstanbul Patrikliği'nin giderek artan otoritesine ivme kazandıran diğer bir faktör de, Mıkhi-

5 Bardakjian, *a.g.e.*, s.94-96. Ayrıca bkz. Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.19.

6 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, 1839-1863, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.27-8. İngilizce orijinal baskısı için bkz. Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, İstanbul, t.y. s.16.

taristlerin 18. yüzyıl başından itibaren Batı düşüncesi etkisinde başlattığı kültürel Rönesans olmuştur. Mıkhitarist rahiplerin öncülük ettiği Ermeni edebiyatı, dil ve tarih çalışmaları ve yeni okulların açılması, Patrik IX. Hovhannes Golod döneminde İstanbul Patrikliği'ni de harekete geçiren bir gelişme olmuştu. Bu dönemde matbaa faaliyeti arttığı gibi ilk kez din adamı yetiştirmek için 1718'de Üsküdar'da bir ruhban okulu açılmıştır. Bu yenilik, daha önce evlenmeyen rahiplerin (episkoposlar ve pazar günü vaaz veren kilise başrahipleri olan *vartabet*'ler) eğitimi için yararlanılan Sis Gatoğigosluğu'na karşı İstanbul Patrikliği'nin gücünü artıran bir gelişme olmuştur.[7]

19. yüzyıl itibariyle Tanzimat döneminin de başlattığı idarî reformların etkisi sonucunda, Ermeni cemaatinin sivil üyelerinin Osmanlı Ermeni topluluğu içinde giderek artan rolü bir kenara bırakılacak olursa, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhanî önderlik dışında çok önemli sivil işlevleri olmuştur. Genel bir değerlendirme çerçevesinde, "eğitim hareketinin başlangıcı ve okul ağının kurulması, Ermeni basımevlerinin kuruluşu ve çoğalması, kitaplıkların ve kitabevlerinin artması, gazetecilik alanında ilerleme, İstanbul kilise müziği ve notacılığın oluşup ilerlemesi" gibi kültürel katkılar doğrudan Osmanlı Ermeni topluluğunun canlılığını korumasını sağladığı gibi, ülkenin genel kültür yaşamına da olumlu bir miras bırakmıştır.[8]

Arus Yumul'a göre, "Ermeni Kilisesi geleneksel olarak halkın katılımına açık bir kilise olmuştur."[9] Öyle ki, daha ilk kuruluş döneminde Kadıköy Konsili'nin kararlarına karşı çıkmak üzere hazırlanan bildiride, ruhanîlerin yanında sivillerin de imzası bulunmaktadır. Artinian da, aynı yorumdan hareketle, Ermeni Kilisesi'nin yüzlerce yıllık dinî geleneği uyarınca gerek papazların, gerek episkopos, patrik ve gatoğigosların seçiminde kilise dışı kişilerin de etkili olduğunu söylemekte ve halkın katılımını öngören temel ilkenin her zaman kabul gördüğünü, ancak katılım biçiminin ülkelerin yasa ve âdetlerine göre farklı biçimlerde uygulandığını belirtmektedir.[10] İstanbul Ermeni patriklerinin göreve gelmesinde, II. Mehmed ile başlayan padişah tarafından atanma yönteminin genel uygulama olduğu varsayılmakla birlikte, Ermeni topluluğunun ileri gelenlerinin de, özellikle 17. yüzyıl itibariyle, patriklerin tayininde söz hakkı kullandığı görülmektedir. Hoca veya çelebi olarak adlandırılan grubun, 18. yüzyıldan itibaren de amiraların, hem patriklerin seçiminde, Patrikhane'nin idarî ve malî işlerinde etkili olduğu, hem de Osmanlı yönetimi ile Patriklik arasında aracılık yaptığı bilinmektedir. Dünyevîlerin kiliselerin inşası ve onarımında, borçların ödenmesinde oynadıkları rol, eğitime ve hayır işlerine yaptıkları katkılar, henüz Ermeni cemaatinin nizamname gibi resmî yönetim yasalarına kavuşmadığı dönemlerde de, Patriklik yönetiminde etkili olmalarını sağlamıştır.

17. yüzyıl içinde birkaç kez İstanbullu Ermeni cemaatinin sivil ileri gelenleri patriğin değişmesinde etkili oldular. 1655'te Patrikhane'nin işlerini yaklaşık 4 yıl boyunca Hoca Ruhican'ın başkanlığında 24 kişilik bir vekiller heyetinin yürütmesi, iki yüzyıl sonra gündeme gelecek olan

7 Bardakjian, *a.g.e.*, s.96; Artinian, *a.g.e.*, s.28-9.
8 V. Seropyan, "Ermeni Patrikliği", s.188.
9 Arus Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", *Toplum ve Bilim*, 83, Kış 1999/2000, s.339.
10 Artinian, *a.g.e.*, s.33.

nizamnamenin öngördüğü yönetim biçiminin de bir öncü girişimi olarak yorumlanabilir. Sivil seçkinlerin yanı sıra esnaf grubunun da Patrikhane işlerine karışmaya başladığının önemli bir göstergesi de, Patrik IX. Hovhannes Golod'un 1725'te gatoğigos seçimi için kilisede topladığı genel kurula üst düzey rahipler ve İstanbul'un büyük Ermeni tüccarlarının yanı sıra esnaf liderlerini de dahil etmesi oldu. Bu yenilik bir anlamda, üyeleri seçimle belirlenmeyip patrik tarafından atanıyor olsa da, bir tür genel kurul (meclis) sistemine geçişin ilk adımı olarak gösterilmektedir. Gatoğigos seçimi için benimsenen kurul yönteminin (ki 1809 yılına kadar İstanbul'da yapılan gatoğigosluk seçimleri ve ayrıca birkaç Kudüs Patrikliği seçimi de bu kurul/meclis tarafından yapılmıştır) 1725 itibariyle benzer bir biçimde İstanbul Patriği'nin belirlenmesinde de kullanılmış olduğu ifade edilmektedir. 1764 ve 1831'de patriklere verilen beratlarda da kurulun patrik seçme yetkisi açıkça belirtilmiştir. Ayrıca, bu kurullar eğitim ve hayır işleri için kurulan komisyonların oluşmasında da görev üstlenmişlerdir. Nitekim, 19 Mart 1834'te toplanan ve episkoposlar, amiralar ve esnaf temsilcilerinden oluşan genel kurul, okul, hastane ve diğer kurumların idaresi için amiralardan oluşan 10 kişilik bir komisyon seçmişti. 1840'ta patriğin atadığı 24 kişilik komisyonda ise ilk kez ağırlıklı olarak esnaf (22) lehine rol dağılımının değiştiğini ve amiralara karşın esnafın millet idaresinde söz sahibi olduğunu görüyoruz.[11]

Seçimlerde İstanbul'da olduğu gibi, ruhanilerin yanısıra Ermeni halkından da kişilerin katıldığı, meclisi gerçekleştiren Kudüs Patriği Krikor Şiğtayagir.

Ermeni Milleti Nizamnamesi/Anayasası için "Genç Ermeniler" öncülüğünde 1853-1855 yıllarında başlayan çalışmalar öncesinde, 1840'larda gündeme gelen bazı gelişmeler de bu doğrultuda önemli bir kilometre taşı olmuştur. 1844'te patriğe danışmanlık yapacak genel kurulun, 16 amira ve 14 esnaftan oluşması cemaat meclisi düzleminde de esnafın giderek artan temsilinin kabul edildiğini gösteriyordu. Ancak, amiralar çeşitli bölgelere atanacak din görevlileri konusunda patrik ile anlaşmazlığa düşünce Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'ya, milletin idaresi konusunda kendilerine yeterince danışılmadığı iddiasıyla, şikâyette bulundular. Bu şikâyetten sonra Bâbıâli'nin 1847'de verdiği bir fermanla Ermeni milletinin sivil ve ruhanî olmak üzere iki ayrı kurulla yöne-

11 Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", s.339-341; Artinian, *a.g.e.*, s.40-42. Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.19. 1725-1809 arası gatoğigos seçimlerinden bahseden Bebiroğlu bu bilgi için kaynak olarak Arşag Alboyacıyan, *Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1910 Salnamesi (Ermenice)*'ni zikretmektedir.

tilmesi esasına geçildi.[12] Bu fermanla aslında Bâbıâli'nin tasarrufuyla ilk kez Osmanlı Ermeni milletinin dünyevî ve ruhanî işlerin yönetiminden sorumlu olacak iki ayrı kurulun/meclisin oluşturulması gündeme gelmiş oluyordu. 1847-1860 arasında da, genel kurul tarafından iki yılda bir seçilen, 14 din görevlisinin yer aldığı ruhanî kurul ve amira-esnaf karışımından oluşan 20 kişilik bir sivil kurul Ermeni milletinin yönetiminde görev aldı.

Kurulların gündeme gelmesi, Tanzimat'la başlayan yeni düzende, Patriklik kurumunun yetkilerinin sınırlandırılmasını pekiştiren bir gelişme olmuştu. Tanzimat'la birlikte sancak merkezlerinde kurulan meclislerde Müslümanlarla birlikte gayrimüslim üyeler de yer almış, benzer meclisler eyalet merkezlerinde de kurulmuştu. Ülke genelinde yapılan reformlar Ermeni cemaatinin iç yönetiminde de yankısını bulmuştu. 1839'da kurulan Osmanlı Meclisi Ahkâm-ı Adliyesi örnek alınarak 1840'ta bir Ermeni Adli Komisyonu (*Tadasdanagan Khorhurt*) kuruldu. Patrik tarafından atanmakla birlikte dört papaz ile dört amiradan oluşan ve boşanma davalarına bakan bu komisyonda sivillerin yer alması "Osmanlı topraklarındaki Ermeni geleneğinden ciddi bir sapmaydı ve bu nedenle de halkın kilise meselelerine katılmasında önemli bir adım oluşturuyordu."[13] Karma mahkemelerin kurulması da, ayrıca patriğin sivil yetkilerinin büyük ölçüde azalması demekti. Benzer bir biçimde, bir Tanzimat kurumu olan Encümen-i Dâniş örnek alınarak eğitim alanında eşgüdüm sağlayabilmek için merkezî bir rol üstlenmek üzere 1853'te 14 kişilik Ermeni Tedrisat Komisyonu (*Usumnagan Khorhurt*) kuruldu. Encümen-i Dâniş gibi bu komisyon da Fransız Akademisi'ni kendine model almıştı ve üyeleri Avrupa'da yüksek öğrenim kurumlarını bitirmiş kişiler arasından seçilmişti.[14]

Millet sisteminde önemli ve kapsamlı değişiklikler yapan Islahat Fermanı, Ermeni milleti özelinde de patriğin sadece dinî yetkilerini tanıyarak dünyevî yetkilerini elinden almıştır. Cemaatlerin yönetimini din adamları ve laik üyelerden kurulan meclislere devreden ferman, 1840'larda gündeme gelmiş olan dinî ve dünyevî yetki ayrımını ve sivillerin yönetimde temsiline olanak sağlayan kurulların oluşturulmasını genel kural haline getirmiş oluyordu. Ayrıca, her milletin kendi içinde yönetim esaslarını yeniden belirlemesi için bir komisyon kurulmasını öngören Islahat Fermanı, millet idaresinde yetki, görev ve sorumluluk alanlarının artık yazılı kurallarla netleşmesini talep eden Genç Ermeniler grubu için de resmî bir olanak sunmuş oluyordu. 1863'te Bâbıâli tarafından onaylanan Ermeni Milleti Nizamnamesi de (Nizamname-i Millet-i Ermeniyân) yapılan komisyon çalışmasının bir ürünüdür.[15]

Osmanlı döneminde 1863-1916 yılları arasında ve tekrar 1918'den Cumhuriyet'e geçişe kadar yürürlükte kalan Ermeni Milleti Nizamnamesi, Osmanlı Apostolik Ermeni topluluğunun iç yönetimini düzenleyen ana tüzük olarak bir tarafta patriğin tüm Osmanlı Apostolik Ermenilerinin tek dinî temsilcisi olduğunu tescil etmiş, diğer tarafta da sivil temsil gücünü ve yetkisini seçi-

12 Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", s.342.

13 Artinian, *a.g.e.*, s.66. Tanzimat döneminin doğrudan zimmîleri ilgilendiren reformları için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.42-44.

14 Artinian, *a.g.e.*, s.84.

15 Bozkurt, *a.g.e.*, s.170, 181-3; Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", s.342-3.

len meclisler lehine büyük ölçüde kısıtlamıştır. Nizamnameye göre İstanbul patriği seçilen kişi "bütün millet meclislerinin başkanlık ve yürütme yetkisini taşır", ancak alınan kararlar meclisler tarafından onaylanmadıkça geçerli sayılamaz. Ana karar organı olarak oluşturulan 140 kişilik Umumî Meclis'in (Genel Meclis) 20 ruhanî üyesi İstanbul'daki Apostolik Ermeni Kilisesi mensupları tarafından seçilecekti. 120 sivil üyenin 80'i İstanbul kilise cemaatlerinin seçtiği, 40'ı ise taşrada seçilen vekillerden oluşmaktaydı. İstanbul ve Kudüs patriklerini seçmek Genel Meclis'in görevi̇ydi. Genel Meclis ayrıca dinî işlerden sorumlu olmak üzere 14 ruhanîden oluşan Ruhanî Meclis ile "milletin dünyevî işlerine nezaret etmek" ve "milletin ilerlemesine ihtimam göstermek" gibi görevleri olan 20 üyelik Cismanî Meclis'i seçen organ olarak belirlenmişti. Her iki meclisi ilgilendiren konular ise ortak toplantı biçiminde oluşturulan Karma Meclis (Meclis-i Muhtelit) tarafından ele alınacaktı. Nizamnameye göre, Cismanî Meclis sorumlu olduğu dünyevî işleri kendi seçtiği komisyonlar aracılığıyla yürütecekti. Eğitim, Kurumlar, Yargı ve Manastır(lar) komisyonlarının yanı sıra muhasebe, hastane ve vasiyet idaresi için seçilen komisyonlar doğrudan Cismanî Meclis'e bağlıydı; ancak, yargı, manastırlar ve vasiyet idaresi komisyonları aynı zamanda ruhanî üyeleri de kapsadığından karma meclis tarafından seçilecekti. Bunların dışında oluşturulacak Kilise Cemiyetleri her mahallenin halkı tarafından seçilecek "semt komisyonları" olarak kilise ve okul yönetimi, fakirlere yardım, okul açma, doğum (vaftiz)-ölüm-evlilik kayıtlarını tutma ve kilise sandığının idaresi gibi görevlerle yükümlüydü.[16]

İttihat ve Terakki hükümeti, 1915'te aldığı tehcir kararına paralel olarak, İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği üzerinde ağır bir baskı uygulamaya yönelmiş ve 1916 yılında 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni yürürlükten kaldırmıştır. 39 maddelik yeni "Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi" Sis ve Akhtamar gatoğigosluklarını birleştirmiş, İstanbul ve Kudüs patrikliklerini de bu birleşik gatoğigosluğa bağlamıştır. Ayrıca, Osmanlı Ermenilerinin yeni ruhanî merkezinin makamı olarak Kudüs'teki Yakub Manastırı gösterilmiş ve Eçmiadzin Gatoğigosluğu ile ilişkiler bütünüyle yasaklanmıştır. İç yönetimde de kısıtlayıcı düzenlemelerle Genel Meclis kaldırılarak yerine 12 episkoposun katıldığı bir ruhanî meclis ve bir de 4 episkoposun yanı sıra 8 sivil üyenin katılacağı bir karma meclis kurulmuş, patrik seçimi de bu meclislere verilmiştir. Ancak, Tevfik Paşa hükümeti 1918'de bu nizamnameyi yürürlükten kaldırarak 1863 Nizamnamesi'nin tekrar yürürlüğe girmesine karar vermiştir.[17]

Cumhuriyet dönemine 1863 Nizamnamesi ile giren Ermeni topluluğu bir tarafta Cumhuriyet yasalarına uyum sağlamak amacıyla, diğer tarafta da özellikle çok partili sisteme geçişin öncesinde etkili olan siyasal çalkantılar nedeniyle iç yönetiminde önemli değişiklikler yaşamıştır. 1936 Vakıflar Kanunu gibi merkezî denetimi ön plana çıkaran yeni düzenlemeler de, cemaat kurumlarının özerkliğini kısıtlayan sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle, Türk Medenî Kanunu'nun hazırlanması sırasında diğer gayrimüslim topluluklar gibi Ermeni cemaati ruhanî ve cismanî

16 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Osmanlıca ve Türkçe metni için bkz. Artinian, *a.g.e.*, s.208-263; Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.82-109.

17 Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.215-226.

meclis üyeleri ve ileri gelenlerinin hükümete sunduğu bir yazıyla Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin örfî hukuk alanında tanıdığı haklardan feragat etmesi, evlilik, miras, mülkiyet ve vasiyet konularında nizamname esaslarının yerine Cumhuriyet kanunlarının gereklerinin kabulü sonucunu doğurmuştur. Yapılan ilk değişiklik de, aile hukuku alanında olmuş, aile ve miras anlaşmazlıklarına bakan Muhakeme Komisyonu lağvedilmiştir. 1934'te de daha kapsamlı değişikliklere gidilmiştir:

> Cismanî Meclis'in üyeleri cemaat işlerinin yönetimini laik cumhuriyet devletinin prensiplerine uyarlamak amacıyla aldıkları ve Patrik I. Mesrob Naroyan'ın da onayladığı bir kararla, Cismanî Meclis'in adı "İdare Heyeti" olarak değiştirildi ve bu heyetin Genel Meclis yerine kilise vakıf yönetim kurulları temsilcilerinden oluşacak bir heyet tarafından seçilmesi kabul edildi... Ruhanî Meclis'in ise Ruhanîler Genel Kurulu tarafından seçilmesi kabul edildi... Patrik, İdare Heyeti'nin oturumlarına başkanlık etmeyecek ve sadece ruhanî işleri düzenlemek üzere Ruhanî Meclis'e başkanlık edecekti.[18]

Kısacası, 1934 yılı itibariyle Genel Meclis ortadan kalkmış ve Ermeni topluluğunun dünyevî işleri vakıf yönetim kurullarını ön plana çıkaran bir heyete devredilmiştir. Patriğin görevlerini de ruhanî meclisin başkanı olarak tamamen dinî işlerle sınırlandıran bu gelişmeye paralel olarak diğer komisyonlar da lağvedilmiştir. 1938'de Vakıflar Kanunu'nda yapılan bir değişiklik uyarınca cemaat vakıflarının tek mütevelli sistemi ile vakıflar idaresinin kontrolüne tâbi kılınması sonucunda da, İdare Heyeti 1939'da kendini lağvetmiştir. 1949'da çıkan yeni bir kanunla cemaat vakıflarının tekrar seçilmiş heyetlerce idare edilmesi kabul edilse de İdare Heyeti'nin yeniden tesis edilmediği anlaşılmaktadır.[19] 1951'deki patrik seçimi dolayısıyla 20 kişilik İdare Heyeti ve seçim sonrasında eski geleneğe uygun biçimde bazı komisyonlar kurulsa da, yeni bir Patriklik tüzüğü (nizamnamesi) hazırlanamadığından, Cumhuriyet yasaları çerçevesinde hukuksal süreklilik kazanamamışlardır. Günümüze kadar gelen uygulamada 1863 Nizamnamesi açısından süreklilik gösteren tek kalıcı organ Ruhanî Meclis'tir. Buna karşın Patrikhane yönetimi ve cemaat kurumlarının işleyişi için görevlendirilmiş sivil danışmanlar ve komisyonlar mevcuttur.

Patriklik Tüzüğü ve Sivilleşme Tartışmaları

1863 Nizamnamesi'nin büyük ölçüde işlevini yitirmesi patrik seçimi konusunda da yasal bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Kalıcı bir Genel Meclis'in ortadan kalkması nedeniyle de patrik seçimi esasları, 1950'den beri Bakanlar Kurulu kararlarına dayanılarak hazırlanan seçim talimatnameleriyle belirlenmektedir. Patrik seçimi nedeniyle çıkartılan kanun hükmündeki kararnamelerde "yeni bir yasa ve tüzük çıkarılıncaya kadar" ibaresi kullanılmakla birlikte bakan-

18 Bkz. Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti'nin hazırladığı, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, İstanbul, 1998, s.9.

19 Bkz. Diran Bakar, "Uygulamadan Ayrımcılık Örnekleri ve Azınlık Vakıflarının Sorunları", *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu, İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002, s.265; *75. Yılında Türkiye Ermenileri*, s.10.

lar kurulu kararnamesini gerektirmeyecek ve hukukî geçerliliği olacak yeni bir Patriklik Tüzüğü henüz mevcut değildir.

1998'de yapılan son patrik seçimi sırasında, Patrik Seçimi Talimatnamesi'nin "yetersizliği ve müphemliği nedeniyle seçim öncesi ve sonrası Ermeni topluluğunun huzurunu bozan ciddi bir kargaşa yaşanmış olması", İstanbul Ermeni Patrikliği'ni yeni bir Patriklik Tüzüğü'nün oluşturulması için doğrudan hükümete başvuruda bulunmaya sevk etmiştir. *Lraper* Kilise Bülteni'nde yer alan bir açıklamaya göre, Patrik II. Mesrob Mutafyan 1999 ve 2001'de Başbakan Ecevit'i iki kez ziyaret ederek sorunlarla ilgili bilgi vermiş ve çözüme kavuşturulması dileğinde bulunmuştur. Aynı bültene göre, Patriklik Tüzüğü'nü elzem kılan husus, yalnızca patrik seçimi esaslarının kilise örf ve âdetlerine göre belirlenmesi değildir. Sorunun, aynı zamanda, yine örf ve âdetler doğrultusunda, patriğin görev alanları ve yetkilerini belirleyen bir düzenlemenin olmamasından da kaynaklandığı ifade edilmektedir.[20]

İstanbul Ermeni Patriği II. Mesrob Mutafyan (1956) İstanbul'da doğdu. Ortaöğrenimini St. Joseph Lisesi'nde tamamladı. ABD'de Memphis Üniversitesi'nde felsefe okuduktan sonra ruhban oldu. Daha sonra dini eğitim için Kudüs'e gitti. 1086'da episkopos, 1998'de ise ölen patrik II. Karekin Kazanciyan'ın yerine İstanbul Ermenileri Patriği seçildi.

19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Apostolik Ermeni topluluğunun yönetiminde gerçekleşen değişikliklere rağmen Patriklik makamı, Osmanlı yönetiminin ve kendi cemaatinin nezdinde etnarklık işlevini taşımaktaydı. Ancak 1863 Nizamnamesi'nin Cumhuriyet rejimi yasalarıyla büyük ölçüde *de facto* kadük kalması, patriğin hâlâ etnark olarak kabul edilip edilmediği konusunda tartışma yaratmaktadır. Devlet açısından baktığımızda resmî protokolde patrik dışında Türkiyeli Ermenileri temsilen hiç kimse yer almamaktadır. 1998'de seçilen Patrik II. Mesrob Mutafyan da, patriğin aynı zamanda etnark olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Patrikliğin cemaat ile ilişkilerini tarihsel bir perspektifte yorumladığında, 1863 Nizamnamesi'nin yetki kaybı olarak görülmemesi gerektiğini, kurulduğu tarihten beri halk kilisesi olarak görev yapan Ermeni Kilisesi'nde Genel Meclis yapısının cemaatin değişik tabakalarının temsil edilmesine olanak sağlayan bir açılım olduğunu düşünmektedir. Günümüzde taşıdığı sorumluluğa gelince, örneğin, önemli sorunlar arasında yer alan vakıf sorunlarıyla ilgili vakıf yöneticilerinin yazdığı dilekçeleri "cemaatin patriği sıfatıyla" ilgili bakanlıklara aktarmaktadır.[21] Ayrıca, dış politika bağlamında gündeme gelen

20 Der Krikor Damadyan, "Patriklik İçin Bir Tüzük", *Lraper*, 10.3.2001.

21 Bu bilgiler Patrik II. Mesrob Mutafyan ile 10 Ocak 2002 tarihinde yapılan görüşmeye dayanmaktadır. Ayrıca bkz. İsmail Zu-

tartışmalarda temsil gücüne dayanan siyasî mesajlar vermektedir. Örneğin, Türkiyeli Ermenilerin baskı gördüğü noktasından hareketle Türkiye'ye, yöneticilerine ve Cumhuriyet'in kurucularına yurtdışında yöneltilen eleştirilere karşı çoğu kez Patriklik makamı cevap vermekte ve "cemaatinin... Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olarak Türk idarî ve hukuk sistemine güvendiğini", ancak "azınlıklara devamlı üvey evlat muamelesi yapılmasının önleneme"diğini, dolayısıyla "eşitliğin kurumsal yaşantıda var olduğunu söylemenin güç olduğunu" belirtmektedir. Veya, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini ele alan, yurtdışında düzenlenmiş toplantılara patrik bizzat katıldığında, "Ermeni Kilisesi üyelerini temsilen" konuşmakta ve "Ermeni cemaati[nin] de Türkiye'nin Avrupa Birliğine kabul edilmesi sürecinin... olumlu gerçekleşmesini arzula[dığını]" ifade etmektedir.[22]

İstanbul'daki Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin cemaat kurumlarıyla olan ilişkisini irdelediğimizde, Patriklik makamı yayınladığı bir bildiride kendini şöyle tanımlamaktadır:

> Hıristiyanlığın Doğu Ortodoks (Apostolik Ortodoks) mezhebine mensup Türkiye Ermenilerinin dinî kurumlarının yanı sıra hayrî ve içtimaî kurumlarının da koordinasyonunu sağlayan ruhanî merkez ve riyaset makamıdır.

Kendini "Ermeni Kilisesi üyelerinden oluşan bu cemaatin en üst kurumu olarak" addeden Patriklik, bu tanımdan hareketle, bazı etkinliklerin cemaat adına ve hayrına yapılıyor olması nedeniyle onayından geçmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yurtdışından orkestra ve/veya koro davet etme, kilise/cemaat vakıflarının, vakıf kapsamında olmayan alanlarda proje hazırlamaları ve bununla ilgili olarak yurtiçi ve/veya yurtdışı cemaat dışı kurumlarla temasa geçmeleri cemaat adına yapılması gereken tertip ve projeler olarak yorumlanmakta, dolayısıyla, bu tür etkinliklerin "kadim örf ve âdetler gereğince cemaatin en üst koordinasyon ve denetim merkezi olarak Patriklik" onayına tâbi olması gerekmektedir. Hatta daha genel bir ifadeyle, "Kilisenin bulunduğu veya Kilisenin üyelerinden oluşan cemaatin maddî veya manevî katkısının beklendiği her yer ve ortamda cemaatin tüm kurumları Patriklik Makamı'nın kararlarını uygulamakla yükümlü" tutulmaktadır. Etkinliklerin düzenlenmesi ve denetiminin gerektiğinde oluşturulan tertip heyetlerince yürütüleceği; cemaatten gelen taleplerin de Patriklik danışmanlarınca değerlendirileceği ifade edilmektedir.[23]

2004 Kasım'ında yayınlanan bu bildiriye göre, Patriklik makamı dinî görevler dışında sivil yaşamda Ermeni vakıf ve derneklerinin bazı etkinlikleri üzerinde bir üst denetim organı olarak iş-

bari, "Patrikle Röportaj", *Hatay* gazetesi, 2-3 Eylül 2004.

22 Dr. Tessa Hoffman'ın Avrupa Ermeni Birlikleri Forumu (The Forum of Armenian Associations in Europe) için hazırladığı "Armenians in Turkey" adlı raporuna göre, yöneltilen eleştirilere Türkiye Ermenileri Patrikliği, 5293 sayılı bir bildiriyle cevap vermiş, ayrıca 17.10.2002 tarihli Patriklik Bülteni *Lraper*'de bu konuda bir tartışma yer almıştır. Bkz. Tessa Hofmann, "Armenians in Turkey: A Critical Assessment of the Situation of the Armenian Minority in the Turkish Republic", The EU Office of the Armenian Associations in Europe", Brüksel, Ekim 2002. Essen Üniversitesi-Türkiye Araştırmaları Merkezi Vakfı tarafından düzenlenen "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Almanya'nın Rolü" (12 Ekim 2002) başlıklı toplantıda Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın yaptığı konuşma için bkz. *Hye-Tert*, 14.10.2002. Patriğin, ABD'deki bir toplantıda "Atatürk'e hakaret eden Washington Ortodoks Kilisesi temsilcisi papaz Vartanes Kalayjian"ı kınaması ile ilgili haber için bkz. "Patrikhane Papaza Kızgın", *Radikal*, 16.04.2005.

23 21 Kasım 2004 tarihli *Lraper*'de yayınlanan Patriklik Divanı bildirisi için bkz. *Agos*, no.452, 26 Kasım 2004.

lev görme yetkisine sahip olduğunu açıklamaktadır. Patrikliğin Ermeni topluluğunun sivil yaşamına dair yetki ve görev alanının tanımını, cemaat içi ilişkilerin yanı sıra devlet-Patrikhane ilişkisi açısından da ele almak gerekmektedir. Lozan Antlaşması'nda doğrudan Patrikliğin görev alanları ile ilgili herhangi bir madde bulunmadığı gibi, Cumhuriyet döneminde oluşturulan yeni bir tüzüğün ve yasal dayanağın olmaması ise, özellikle Apostolik Ermeni topluluğu içinde son yıllarda bu konuda önemli bir tartışmaya yol açmıştır.

Bu tartışma iki eksen üzerinden yapılmaktadır. Birincisi, Patrikliğin yasal tarifinin yapılmamasının hukuk devleti ilkeleri ile bağdaşmadığı ve yüzyıllardan beri varolan bu kurumun yeniden belli bir hukukî statüye kavuşmasının bir ayrıcalık olarak yorumlanmaması gerektiği yönündedir. Bu noktada Patrikliğin bir kurum olarak devlet nezdindeki statüsünün yasayla belirlenmiş bir dayanaktan yoksun bırakılmasının temelinde genelde azınlık gruplarına karşı duyulan güvensizlik olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim eşit vatandaşlık konumunu ihlâl ederek sadece gayrimüslim vatandaşlara yönelik faaliyet göstermiş olan "Azınlıklar Tali Komisyonu" ve şimdiki haliyle "Azınlık Sorunları İzleme Komisyonu" da, genelde bu toplulukların "güvenlik sorunu" olarak görüldüğünün bir kanıtıdır. Patrikliğin hukuk danışmanlarından Sebu Aslangil, bu durumun Avrupa Birliği üyeliği sürecindeki Türkiye için "hukukî ayıp" olduğunu belirtmektedir.[24] Dolayısıyla Patrikliğin devletle olan ilişkisinde yasal bir düzenlemeye kavuşmasının topluluğun üzerinde uygulanan baskılara karşı bir garanti sağlayabileceği ileri sürülmektedir.

Bu tartışmayı alevlendiren gelişmelerden biri de, 1998 Patriklik seçimi sonrasında gündeme gelen tüzük çalışmalarıyla ilgili olarak, 2004 Mayıs'ında basına akseden İçişleri Bakanlığı'nın görüşü olmuştur. İçişleri Bakanlığı'nın, Ermeni Patrikliğine ilişkin böyle bir düzenlemenin yapılmasının "diğer azınlıklar açısından bir ayrıcalık sayılacağı" ve Patriklik "sadece dinî hizmet vermekle yükümlü" olduğundan, "siyasî ve idarî görevleri kapsayan tasarruf yetkisinin Lozan'ın üzerinde bir hak" olacağını ifade etmesi üzerine, gerek Patrik II. Mesrob Mutafyan, gerekse *Agos* gazetesi karşıt görüş beyan etmiştir. Patrik, Lozan'ın üstünde bir yetki istenmediği gibi, Türkiye Cumhuriyeti kanunlarının dışında da bir ayrıcalık talep etmediklerini belirtmiş, *Agos* gazetesinin genel yayın yönetmeni Hrant Dink de bakanlığın bu görüşünün hiçbir dayanağı olmadığını ifade etmiştir.[25]

Patriklik tüzüğü çalışmalarına ilişkin tartışmanın ikinci ekseni ise, Patrikliğin Ermeni topluluğu içindeki konumuyla ilgilidir. Patrikliğin sivil alanı ilgilendiren görev ve yetkileri konusunda Ermeni topluluğu içinde son dönem farklı görüşlerin benimsendiği gözlemlenmektedir. Yeşilköy Ermeni okulunun yönetimi konusunda basına yansıyan bir tartışma da bu durumun giderek netleştiğini göstermektedir. 2004 Ağustos'unda Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu'nun yönetimi konusunda çıkan görüş ayrılığı, doğrudan Patrikliğin eğitim kurumları ile olan ilişkisi üzerineydi. CNN Türk televizyon kanalında, 16 Ağustos 2004'te yayınlanan "Genç 32. Gün" programında

24 Bkz. Leyla Tavşanoğlu'nun Avukat Sebu Aslangil ile yaptığı görüşmenin metni, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 2004.

25 İçişleri Bakanlığı'nın görüşü için bkz. *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 2004; Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın yanıtı, İstanbul Ermenileri Patrikliği Basın Bürosu'nun açıklaması ve Hrant Dink'in görüşü ("Tüzüğün Sonu") için bkz. *Agos*, no.426, 28 Mayıs 2004.

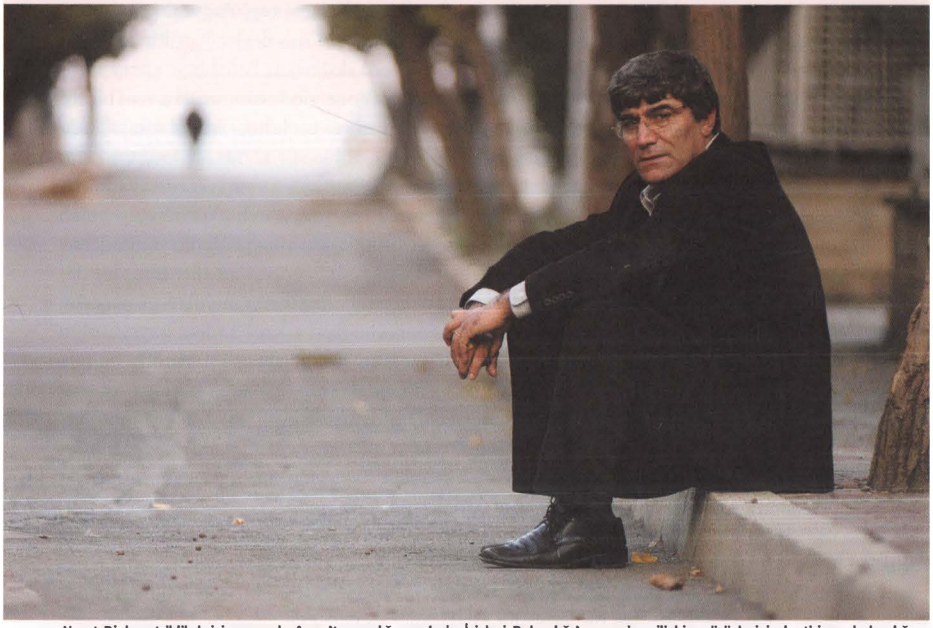

Hrant Dink patriklik krizi sırasında Agos'ta yazdığı yazılarla İçişleri Bakanlığı'nın seçime ilişkin görüşlerini eleştiriyor; bakanlığın Patrikliğin "siyasi ve idari görevleri kapsayan tasarruf yetkisinin Lozan'ın üstünde bir hak olacağı" şeklindeki görüşünün de dayanaksız olduğunu savunuyordu.

Yeşilköy okulu müdiresinin "okulumuzun veya tüm okullarımızın Patrikhane ile hiçbir ilişkisi yoktur, olamaz. Okullarımız Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır... Biz Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlıyız, bağlı olduğumuz kurumlarla ilişki içindeyiz" şeklindeki açıklaması, Patriklik danışmanları tarafından alınan bir kararla kınanmıştır. Bu kınama kararı da, Ermeni topluluğu içinde belli bir kutuplaşmaya neden olmuştur. Okulun eğitim alanının dışında kalan genel maddî ve idarî sorunları Yeşilköy Surp Stepanos Ermeni Kilisesi ve Okulu Vakfı'nca üstlenildiğinden, Patriklik makamının yorumuna göre vakıf, Patriğin himayesindeki çeşitli "içtimaî, hayrî ve eğitsel cemaat kurumlarından biridir" ve dolayısıyla aralarında doğal bir ilişki bulunmaktadır. Kınama kararı üzerine istifasını veren yönetim kurulu başkanını destekleyenlere göre ise, Patriklik doğal liderlik ("kadim önderlik") makamı olmakla birlikte sivil alanda iktidar olamaz.[26]

Patrikliğin sivil alanda üstlenmeye çalıştığı yetkiyi sorgulayan kesimin sözcülüğünü *Agos* gazetesi yapmaktadır. *Agos*, Patrikliğin tüzel kişilik statüsünün Osmanlı dönemine dayanan bir

26 *Agos*, no.460-61; 28 Ocak 2005.

tarihselliği olduğunu, ayrıca Cumhuriyet döneminde ayrı bir tüzel kimliğe ihtiyacı olmadığı görüşünü savunmaktadır. Ancak bu görüşün vurguladığı temel nokta, Patriklik makamının "örf ve âdetler" doğrultusunda sivil alandaki konumunun yasal düzenlemeyle yeniden tanımlanması tercihinden çok farklı olarak, sivil alan ile dinî alanın kesin ayrımından hareketle, sivil alanın çağdaş demokratik ilkeler doğrultusunda özerk bir yapılanmaya kavuşması gerektiğidir. Bu durumda gerek okulların gerekse vakıf durumundaki kurumların kendi denetimlerini sağlayabilecek sivil bir üst yapılanmaya gidebilecekleri önerilmektedir.[27]

Patrikliğin tercihi karşısında *Agos*'un ileri sürdüğü görüşün salt hukuksal zeminde ele alınacak bir tartışmayı da gerektirdiğini bir tarafa bırakacak olursak, toplumsal düzlemde şu iki farklı kavrayışın çatıştığını görmekteyiz. Patrikliğin görüşünde Apostolik Ermeni topluluğu hem dinsel hem sivil alanda varolan bir cemaattir. Her ne kadar Osmanlı dönemine ait nizamnamenin Cumhuriyet yasaları karşısında harfiyen uygulanması doğal olarak mümkün değilse de, Patriklik makamının dinî görevleri dışında toplumsal koordinasyonu sağlayabilmesi için yeni bir düzenlemeye gereksinimi vardır. Sivil alanın özerkliğini savunan görüş ise, ancak dinsel anlamda bir cemaatten söz edilebileceğini, sivil alanda ise modernleşme, laikleşme, farklılaşma ve çoğullaşmanın etkisiyle "cemaat" olgusunu ortadan kaldıran bir sürecin çalıştığını vurgulamaktadır. Bu durumda Patrik ruhanî önder olarak görevini sürdürmeli, sivil kurumların ve topluluğun devlet nezdinde bir üst temsil kurumuna ihtiyacı olursa Türkiye Ermenileri aynı zamanda sivil bir başkan seçmeyi düşünmelidir. Türkiye Yahudilerinin sahip olduğu "sivil cemaat başkanlığı" bu bağlamda örnek olarak gösterilmektedir. Ne var ki, Yahudi topluluğu başkanlığına yeni seçilen Silvyo Ovadya'nın da belirttiği gibi, böyle bir makam yasal olarak değil, ancak fiilî olarak işlev görmektedir.[28]

Ovadya'nın yaptığı açıklamadan da anlaşılacağı üzere, devlet, azınlık gruplarının yönetimi konusunda tüm gruplar için geçerli olacak yasal düzenlemeler getirmekten ziyade, pragmatik bir yaklaşımla farklı uygulamalara olanak tanımaktadır. İstanbul'daki Hahambaşılık müessesesinin yanı sıra sivil başkanlığın görev yapması herhangi bir hukukî gerekçe veya engele ilişkin bir tartışma ve/veya sorgulama süreci başlamadan mümkün olabilmiştir. Türkiye Ermenilerinden sivilleşmeyi güçlendirmek amacıyla benzer bir talep gelip gelmeyeceği, öncelikle bu topluluğun kendi iç dinamiklerine, başka bir ifadeyle kurumların sivil yöneticileriyle Patriklik makamı arasındaki ilişkilere bağlı olacaktır. Ayrıca, böyle bir talep geldiğinde devletin Yahudi topluluğuna tanınan fiilî olanağın bir benzerinin Türkiye Ermenileri için de hemen tanınabileceğini varsaymak günümüz koşullarında çok iyimser bir yaklaşım olabilir. Patrikliğin yasal bir tüzüğe kavuşturulması için gösterilen çabaya resmî çevrelerin "devlet içinde devlet olmaz" yorumuyla sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan, Ermeni topluluğunun "cemaat kabuğu"nu kırmak ve sivilleşmeyi güçlendirmek isteyen kesiminin bu amaca ulaşması da, ancak Türkiye'nin demokratikleşmesiyle mümkün olabilecektir. Sivilleşmenin önünün açılması için azınlık vakıf ve derneklerinin "azınlık"

27 Hrant Dink, "Bir Fırsat Daha Kaçarken", *Agos*, no.406, Ocak 2004; Hrant Dink, "Tüzüğün Sonu", *Agos*, no.426, 28 Mayıs 2004.

28 Silvyo Ovadya ile yapılan görüşme için bkz. "Sivil Yanımızı Güçlendirdik", *Agos*, no.436, 6 Ağustos 2004.

kurumları olmaktan çıkıp tüzel kişilik haklarının eşitlikçi bir yaklaşımla güçlendirilmesi, faaliyetlerinin "azınlık komisyonları" gibi bürokratik ara yapıların denetimine tâbi kılınmaması ve eşit düzeydeki yurttaş gruplarının yönetimindeki kurumlar olarak çalışabilmelerini engelleyen mevcut yasa ve uygulamaların ortadan kalkması gerekmektedir.

İstanbul Ermeni Katolik Kilisesi

Günümüzde Türkiyeli Katolik Ermenilerin ruhanî merkezi olan İstanbul Ermeni Katolik Başepiskoposluğu'nun tarihsel başlangıcı Ermeni Katolik cemaatinin 1830'da ayrı bir millet olarak tanınması sonucunda oluşturulan İstanbul Eyalet Başepiskopusluğu'na dayanmaktadır.[29] II. Mahmud'un fermanıyla İstanbul'da bir Patrikhane ve Episkoposluğun kurulmasına izin verildikten sonra Darphane Emini Agop Çelebi Düzyan başkanlığında oluşturulan ve ileri gelen Katolik Ermeni ailelerin temsil edildiği 90 sivilden oluşan bir grup ile 6 rahibin katıldığı Cemaat Genel Meclisi 1834'te de Rahip Andon Nurican'ı ilk ruhanî reis seçmiştir. İlk episkoposluk makamı Galata'daki Hisus Pırgiç Kilisesi'nde tesis edilmiş, 1866'dan sonra da Beyoğlu'ndaki Surp Asvtadzadzin Katolik Ermeni Kilisesi yeni patriklik makamı olarak kullanılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne bağlı Katolik Ermenilerin Papalığın onayıyla hiyerarşi içinde ayrı bir patriklik kurma girişimi ilk olarak 1740'ta gerçekleşmiş ve Kilikya'da Ermeni Katolik Patrikliği (Gatoğigosluk) kurulmuştur. Bu makama bağlı olan Ermeni Katolik kiliseleri, Kilikya'nın yanı sıra Mısır, Lübnan, Suriye, Sivas, Malatya ve Kapadokya ile Mezopotamya bölgelerinde bulunmaktaydı. İstanbul'da ve diğer bölgelerde (Ankara, Bursa, Pontus) bulunan Katolik Ermeni gruplarından sorumlu ayrı bir makam tesis etme girişimi, Papalık makamı tarafından geri çevrilmiş, ancak İstanbul Latin Patriklik Vekili nezdinde bir vekillik kurulmuştu. Dolayısıyla 1834'te kurulan İstanbul Eyalet Başepiskoposluğu Osmanlı topraklarında kurulan ikinci büyük merkez olmuş, 1867'de de Kilikya ve İstanbul makamları Papa IX. Pius'un onayıyla birleştirilerek hem Ermeni Katolik Kilisesi güçlendirilmiş hem de Gatoğigosluk makamının İstanbul'a taşınması İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu'nun Patriklik makamı olarak görev yapmasına yol açmıştı. 1867'de sinod tarafından seçilen Patrik Andon Hasun, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Katolik Ermenilerin gatoğigos ve patriği olarak padişah tarafından da resmen tanınmış ve verilen beratla patrikliğin imtiyazları genişletilmiştir.

İstanbul Ermeni Katolik Kilisesi'nin Osmanlı Devleti'yle ilişkisine baktığımızda Apostolik Ermeni Kilisesi'nin konumundan farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Cemaat tarafından ilk patrik olarak seçilen Andon Nurican'ın Avusturya İmparatorluğu tebaasından olması nedeniyle Sultan II. Mahmud İstanbul Eyalet Başepiskoposu'nun patrik sıfatını onaylamayı reddetmiştir. Avusturya tebaasından ve Roma'nın adayı olan Nurican'ın patrik olarak seçilmesine Fransa ve 1824 itibariyle Eçmiadzin'i kendi topraklarına dahil eden Rusya da tepki vermiştir. Bu durumda "Roma takımından" olmayan rahip Agop Çukuryan'ın Bâbıâli nezdinde Katolik Ermenilerin temsil-

29 Tcholakian, *L'Eglise arménienne catholique en Turquie*, s.7-13.

cisi olarak seçilmesi gündeme gelmiştir. II. Mahmud'un verdiği beratta "episkopos" tüm Katolik mezhebinde olanları temsilen atandığı için Ermenilerin yanı sıra Melkit, Keldanî ve Nasturî gibi diğer Katolik grupların da cemaat önderi sıfatına sahip olmuştur.[30] Dolayısıyla ruhanî yetki cemaat tarafından seçilen ve Papalık tarafından da onaylanan başepiskoposta kalmak üzere, cemaatin sivil önderi olarak İstanbul'da ikamet eden ruhanîler arasından bir aday patrik olarak seçilmiş ve Bâbıâli tarafından onaylanmıştır.

> Genelde, Patrik unvanını taşıyan sıradan bir rahipti ve görevi sadece cemaati Bâbıâlı nezdinde temsil ederek, dünyevî meseleleri sivil otoriteler yani resmi daireler nezdinde takip etmekti. İki Başkan, yani Eyalet Başepiskoposu ile Patrik dinî törenlere [ve kutlamalara] birlikte katılıyordu.[31]

Hagop Düzyan (Çelebi) İstanbul'daki Ermeni Katolik cematinin öndegelen kişilerindendi. Darphanenin moderleşmesine öncülük etmiştir.

Bu, Osmanlı Katolik Ermenilerinin, ikisi de ruhban sınıfına mensup, biri eyalet başepiskopusu, diğeri patrik olmak üzere iki başlı bir yönetimle temsil edilmesi ve yönetilmesini doğurmuştur. Gerek Ortodoks Rum gerekse Apostolik Ermeni Patrikliği ile karşılaştırıldığında kilise örgütlenme biçimi açısından Katolik Kilisesi'nde, diğerleri gibi eşitler arasında birincilik ve onursal öncelikten farklı olarak, Papa tek liderdir. Osmanlı Katolik Ermenilerinin yönetiminde ruhanî ve sivil önderliğin ayrılması da, Katolik Kilisesi'nde Papanın tek lider, Roma'nın da siyasî iradeye sahip olması nedeniyle cemaatin doğrudan Papalığa bağlanmasını önlemek için Osmanlı Devleti'nin aldığı bir tedbir olmuştur.

1849 yılında Ermeni Katolik patriğinin başkanlığında 25 kişilik bir "yasama meclisi"nin hazırladığı Nizamname-i Meclis-i Millet-i Katolikan adını taşıyan tüzük, Sultan Abdülmecid tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. 1880'de oluşan Katolik Ermeni cemaatinin "Meclis-i Umumîsi" de II. Abdülhamid'in onayından geçmiş[32] ve cemaatin iç yönetiminde sivilleşmenin yerleştiğini göstermiştir.

Kilikya Gatoğigosluk makamı ile İstanbul Eyalet Başepiskoposluk makamının 1867'de birleşmesi ve İstanbul'a taşınmasından sonra yeni kilise bölgeleri açılmıştır. Sonuçta Osmanlı

30 Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, s.32-33.
31 Tcholakian, *a.g.e.*, s.15.
32 Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, s.287.

Üç önemli ruhani liderin Haziran 2006'da İstanbul'daki buluşması. Soldan itibaren İstanbul Katolik Ermenileri Patriği Hovhannes Çolakyan, Tüm Dünya Ermenileri Gatoğikosu Karekin II ve İstanbul Ermenileri Patriği Mesrop II Mutafyan.

topraklarında bu makama bağlı toplam 19 episkoposluk bölgesi mevcuttu. Ayrıca açılan kiliseler, semt okulları, ruhban okulları, erkek ve kadın manastırları, hastane gibi hayır kurumlarıyla cemaat örgütlenmiş bir topluluk haline geldi. Ancak, Osmanlı'nın son döneminde başlayan ve Cumhuriyet yıllarında da devam eden göçler nedeniyle kiliselerin çoğu rahipsiz ve cemaatsiz kalarak terk edildi veya kapatıldı.

Yukarıda Apostolik Ermeni Patrikliği bağlamında genel hatlarıyla değindiğimiz, Cumhuriyet dönemine ilişkin hukukî ve toplumsal değişiklikler, İstanbul Katolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı cemaatin örgütlenme biçimini de değiştirmiştir. Bunun yanı sıra 1928'de Roma'da toplanan Ermeni Katolik Episkoposlar Konferansı'nda alınan kararla Gatoğigosluk Kilikya Gatoğigosluğu olarak yeniden tesis edilerek Lübnan'a nakledilmiş ve İstanbul makamı Ermeni Katolik Kilisesi hiyerarşisi içinde tekrar Başepiskoposluğa dönüştürülmüştür. 1928'den bu yana dört başepiskopos tarafından yönetilen ve Türkiye'deki tek Ermeni Katolik Başepiskoposluğu olarak bulunan ruhanî makamın günümüzdeki önderi Başepiskopos Hovhannes Çolakyan bu görevi 1967'den beri yürütmektedir.[33]

Günümüzde 12 kilise, 4 okul, 1 hastane ve 1 huzurevine sahip olan Türkiyeli Katolik Ermeniler bu kurumları vakıflar kanunları çerçevesinde yönetmektedirler. Amerika, Avrupa, Avustralya ve Ortadoğu'yu kapsayan geniş bir coğrafyaya yayılmış olan 500.000 civarındaki Katolik Ermeni'nin 3500 kadarının Türkiye'de ve hemen hemen tümünün İstanbul'da yaşadığı ifade edilmektedir. 1915 öncesi 4 kilisesi olan, ancak günümüzde kilisesiz cemaat konumunda yaşayan Ankaralı Katolik Ermenilerin sayısının da 150 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Başepiskopos Çolakyan gelenek olarak kiliselerinde ruhanî liderliğin geçerli olduğunu, Osmanlı döneminde ayrıca

33 Tcholakian, *a.g.e.*, s.18.

tanınan cismanî liderliğin Cumhuriyet ile birlikte önemini tamamen yitirdiğini, ayrıca siyaset dışı kalması gerektiğini belirtmiştir. Devlet tarafından tanınmakla birlikte, Patrikliğin, hükmî şahsiyetinin olmaması, kiliselerin hükmî şahsiyetinin de vakıf yönetimince temsil edilmesi İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu tarafından sivil ve ruhanî görevlerin kesin olarak birbirinden ayrılması olarak yorumlanmaktadır. Sonuçta Başepiskoposluk tamamen ruhanî bir makam olarak işlev görmektedir. Katolik Ermeni kilise ve okul vakıflarının karşılaştığı sorunların da vakıf yöneticilerince çözülmeye çalışıldığı, bu durumlarda Apostolik Ermeni topluluğunda olduğu gibi, sivil bir önder arayışının gündeme gelmediği anlaşılmaktadır.[34]

Protestan Ermeni Kilisesi

1845'te Osmanlı topraklarında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasına Sultan II. Abdülmecid tarafından izin verildikten sonra, İstanbul'da da Pera bölgesinde (Aynalıçeşme semtinde) Protestan Ermeni Kilisesi'nin kurulması mümkün olmuştur. Batılı, özellikle İngiliz ve Prusya elçilerinin girişimi sonucunda da Protestan Ermeniler ayrı bir cemaat olarak 1850'de Bâbıâli tarafından tanınmıştır. Ancak, Apostolik Ermeni milletinin durumundan farklı olarak Protestan cemaatini yönetmek üzere, ruhanî değil, sivil bir vekil atanmıştır.

Protestan Ermenilerin eğitiminde daha çok misyonerler etkili olmuştur. Kitab-ı Mukaddes modern Ermeniceye çevrilmiş, okuma yazma bilmeyenler için okuma kitapları, ruhanî görevlerin eğitimi için de dinî bilgiler içeren özel kitaplar hazırlanmıştır. Amerikan misyonerlerin Anadolu'da açtıkları çok sayıda okul arasında Getronagan (Antep; Central Turkey College), Yeprad (Harput; Euphrates College), Anatolia (Merzifon) kolejleri de vardır. Sivas ve Tarsus'taki yüksek okullar ve İstanbul'da açılan Robert Kolej gibi okullar, Ermeni gençlere yüksek eğitim olanağı sağlamıştır.[35]

Osmanlı Protestan Ermenilerinin yönetim esaslarını belirten nizamname ise 1878'de yürürlüğe girmiştir. 10 maddelik bu nizamnameye göre İstanbul'da padişahın fermanıyla tayin edilecek bir vekil ve taşrada Protestan tebaa bulunan yerlerde birer vekil görev yapacaktı. Vekiller bulundukları yerin Protestan Ermeni halkı tarafından belirlenen meclislerce seçilecekti. İstanbul cemaat vekili ile taşrada görev yapan vekillerin başkanlığında seçilmiş 7'er kişiden oluşan birer meclis bulunacaktı.[36] Cumhuriyet dönemi yasaları doğrultusunda meclis esası ortadan kalkmıştır ve mevcut kilise vakıfları seçilmiş yöneticiler tarafından yönetilmektedir. Sayıları görece daha az olan Protestan Ermenileri aynı zamanda diğer Ermeni cemaatleri kadar örgütlenmiş değillerdir.

---

34 Bu bilgiler ve yorumlar 18.09.2002 tarihinde Başepiskopos Hovhannes Çolakyan ile yapılan görüşmeye dayanmaktadır.
35 Tuğlacı, *a.g.e.*, s.315.
36 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.84-86.

Eğitim Kurumları

Osmanlı Dönemi: Dershaneden Okula

Ermeni kültürel kimliğinin korunmasında temel bir unsur olan "okul" olgusunun Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar olan süreçte izlediği seyir, günümüz Türkiye Ermeni cemaatinin anlaşılmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu seyrin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk aşamasını "dershane"den "okul"a geçiş süreci oluşturur. 15. yüzyılın sonlarında Rahip Matdeos'un Kumkapı'daki Surp Astvadzadzin Kilisesi çevresindeki öğrencileri toplayarak verdiği derslerle başlayan ve kısa sürede İstanbul'un çeşitli yerlerinde örnekleri çoğalan yerel "dershane"ler, kişisel çabalarla kurulan[37] ve dinsel niteliği ağır basan eğitim kurumlarıdır.[38]

Kévorkian ve Paboudjian'a göre 18. yüzyılın sonu itibariyle başlayan "Ermeni Rönesansı"nın[39] itici gücü olarak ortaya çıkan ticaret burjuvazisinin geliştiği dönemde ise, eğitim sisteminde önemli dönüşümlere tanık olunur. Bu dönüşümün en temel özelliklerinden biri, Ermeni milleti içinde, eğitimin dinî denetimden kopmaya başlamasıdır. 18. yüzyıl sonunda İstanbul'da Ermenilerin oturduğu mahallelerde kütüphaneler kurulmaya, özel okullarla dershaneler çoğalmaya başlamıştır. 1790'da Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan, ilk resmi okulu Kumkapı'da Fıçıcı Sokağı'nda açar.[40] Bu okulu, yine Amira Miricanyan tarafından kurulan Langa Surp Lusavoriç ve Balat Surp Hıreşdagabed okulları izler.[41]

İlk resmi Ermeni okulunun kurulmasıyla başlayan ikinci dönemin en önemli özelliği, okulların Ermenilerin en varlıklı ve etkili kesimini oluşturan amiraların önderliği ve kiliselerin işbirliğiyle gelişmesidir.[42] Ancak eğitim hareketleri konusundaki "amira önderliği", 1824 yılında Patrik Garabet III'ün (1823-1831), her kilise cemaatine, masrafları mahallin "esnafı" tarafından karşılanacak bir okul kurması yönündeki telkiniyle[43] yeni bir evreye girmiştir. Bu telkin, aynı zamanda 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Patrikhanenin karar mekanizmaları ile idari ve mali işlerinde ağırlığı giderek artan amiraların yanı sıra esnafın da cemaat içindeki konumunun önem kazanmaya başladığının ifadesidir. Nitekim, 1831'de toplanan cemaat kurulu, Langa'daki okulun giderlerinin kuyumcu, Samatya Yeni Mahalle'deki okulun masraflarının ise tüccar, tütüncü ve tömbekici esnafı tarafından karşılanmasını kararlaştırır.[44] Esnaf temsilcilerinin sayıları giderek artan okulların giderlerine katılma yönündeki bu girişimi, daha sonraki bir tarihte, Patrikhane'de

37 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Okulları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.187.

38 Bu konuda bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.749.

39 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman, à la veille du génocide*, Les éditions d'Art et d'Histoire, Paris, 1992, s.73.

40 İlhan Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyet'e EğitimSisteminde Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.458-462.

41 Seropyan, "Ermeni Okulları", s.187.

42 Tekeli, *a.g.e.*, s.464.

43 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.76.

44 Yarman, *a.g.e.*, s.13.

toplanan amira ve esnaf temsilcilerinin tüm kültür kurumlarının denetimini on amiradan oluşan bir kurula bırakmasıyla sonuçlanır. Bu süreçte amiraların eğitim alanında başlattığı hareket, 1828'de Harutyun Amira Bezciyan'ın Kumkapı'da kurduğu Mayr Varjaran Okulu (daha sonra Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu) ile devam eder. Bu dönemde açılan bir başka okul ise, 1820'de İstanbul Topkapı'da öğretime başlayan ve yakın çevresinde kilise bulunmayan, dolayısıyla da cemaat yaşantısından nispeten uzak yaşayan ailelerin çocuklarının eğitimini sağlamayı amaçlayan Levon Vartuhyan Okulu'dur.

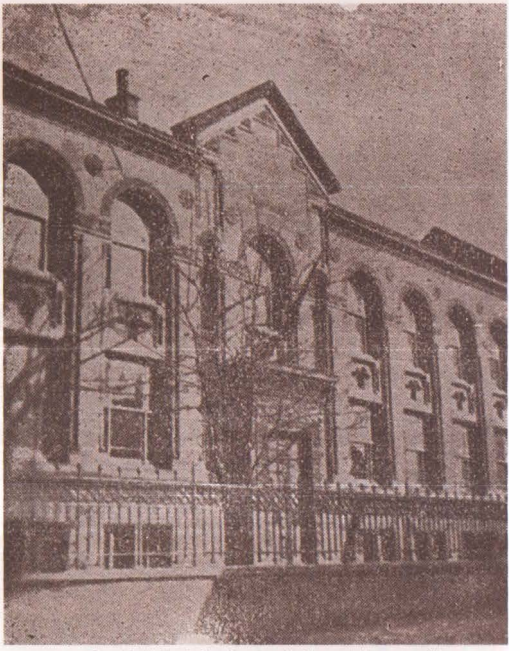

1830'da Artin Amira Bezciyan'ın kuruculuğunu yaptığı Kumkapı'daki Bezciyan Okulu'unun 60'lı yıllardaki görünümü.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için olduğu kadar Ermeni cemaati açısından da eğitimin modernleşmesi yönündeki çabaların yoğunlaştığı, eğitimin niteliğini yükseltme gerekliliğinin Ermeni aydınlar tarafından tartışıldığı bir dönem olmuştur. Okullaşmanın yanı sıra, okul sayısındaki artış ve çeşitlenmenin de ivme kazandığı bu dönemde Anadolu'daki cemaat okullarının sayısı 1834 yılı itibariyle 114'e ulaşır. Bu okullardan en önemlileri, nitelikli öğretim anlayışıyla öne çıkan ve cemaatin öndegelen seçkinlerinin yetişmesinde etkili olan İstanbul Hasköy'deki karma Nersesyan Okulu (1823 ya da 1830), İzmir'deki Mesropyan Okulu (1799), Ermeni cemaatinin ilk yatılı yüksekokulu olma özelliğini taşıyan İstanbul Üsküdar'daki Cemaran Okulu (1838), Bursa'daki Kevorkyan Okulu (1810'a doğru) ve Kayseri Okulu'dur (1821).[45] Cemaran Okulu'nun Amira Bezciyan tarafından hazırlanan yönetmeliğinde hem modern eğitim yöntemlerinin uygulanmasına, hem de Ermeni kültürünün korunması ve geliştirilmesine yönelik önemli hususlar dikkati çekmektedir. Yönetmeliğe göre, öğretmenlerin öğrencileri dayakla eğitmesi yasaktır. Öğrencilerin yalnızca Ermenice konuşmasına ve yabancı kelimeler kullanmamalarına özen gösterilmesi istenir. Mütevellinin izni olmadan hiç kimse, çocuğunu alıp "sanat"a verememyecektir. Yönetimi, amiralar ile esnaf arasında sürekli bir çatışma konusu oluşturan okul, 1841'de kapanmış, 1846'da Yedikule'de tekrar açılmıştır.[46] 1887'deki Yenimahalle'deki büyük

45 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.76.
46 Tekeli, *a.g.e.*, s.463.

1838'da Levon Semerciyan tarafından kurulan Üsküdar'daki Semerciyan Cemaran İlkokulu'nun 60'lardaki görünümü.

yangında tamamen yanan okul, 1911'de aynı yerde tüccar Levon Semerciyan'ın maddi yardımı ile yeniden inşa edilmiştir.[47]

Bir başka amira, Canik Amira tarafından kurulan Hasköy Nersesyan Okulu ise, öğretime geçtiği dönemde altı yüz öğrencisiyle İstanbul'un en kalabalık okullarından birisidir. Bu dönemde faaliyete geçen bir başka okul da, 1824'te rahibe yetiştirmek amacıyla Beyoğlu'nda Ermeni Katolik cemaatinden Anarat Hıgutyun (Bakire Meryem) Rahibelerinin çabalarıyla kurulan ve ilkokulda Fransızca ortaokulda ise İngilizce eğitim vererek önemli bir eğitim merkezi haline gelen Anarat Hıgutyun Okulu'dur. 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan ve İstanbul'da yaşayan Ermeni milletinin eğitim hareketleri açısından önemli bir rol oynayan diğer eğitim kurumları Surp Tark-

47 Kevork Pamukciyan, "Cemaran Mektebi", *İstanbul Yazıları*, c.1, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.198.

Eski bir kartpostalda, Anadolu'da önemli bir Ermeni yerleşme merkezi olan Harput'ta 1875'te Amerikalı Protestan misyonerlerin kurduğu Yeprad Koleji'nin (Euphrates College) binaları ve Harput'ta kış manzarası.

mançats Okulu, Hayganuşyan Kız Okulu ve Balat Horenyan Okulu'dur. 1835'te Harutyun Amira Yerganyan tarafından Kuruçeşme'deki Yerevman Surp Haç Kilisesi'nin yakınında kurulan Surp Tarkmançats Okulu'nda, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Bebek semtlerinden öğrenciler öğrenim görmektedir. Hayganuşyan Kız Okulu 1850'de Yenikapı'daki Surp Tateos-Partoğomeos Kilisesi yakınında, Balat Horenyan Okulu ise 1831'de seksen öğrenciyle Surp Hıreşdagabed Kilisesi yakınında faaliyete geçmiştir. Öte yandan 1830'lu yıllardan itibaren Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda alilodidaktik öğretim metoduna dayalı okul modelinin Ermenilere de uygulanması söz konusudur. Bu bağlamda Pera'daki ABCFM'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) "Misyoner Mektebi"nde (Didaskalio) 1834-1837 döneminde Ermenice bir bölüm kurulur. Ermenice bölümü, "Apostolik Ermeniler Üsküdar'da kendi öğretmen okullarını kurduklarında, Protestanlık taraftarı Ermeni öğretmenler ders vermeye devam etmekle birlikte" kapanmıştır.[48] Konstantin Kiskira, bu gelişmeyi şöyle aktarmaktadır: "AB-

48 Konstantinia Kiskira, "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", P. Stathis (der.), *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.73.

CFM, 1837'de, din ve eğitim çalışmalarının fazla ilerlememesinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hedeflerini yeniden tanımlamaya girişti. Dikkatlerin asıl olarak Ermenilerde odaklanması ve kendileriyle işbirliği yapılıp, gelecekte onların yerini alacak yerli kimselerin kilise kadroları olarak eğitilmeleri kararlaştırıldı. (...) 1845'te, faaliyetlerini önce Pera, sonra da Hasköy'de sürdüren 'Kız Öğretmen Mektebi' (Female Seminary) açıldı. Bu okuldan Osmanlı İmparatorluğu'nun Evangelist cemaat ilkokullarının ilk kadın öğretmenleri mezun oldular."[49]

Bu arada yine ABCFM tarafından 1840'ta Teoloji Fakültesi'nin Ermeni kısmı kurulmuş ve her iki okul da, İstanbul'da Protestan propagandasının pek başarılı olmadığı anlaşılınca, 1863'te Anadolu'ya taşınmış ve öğrencilerinin çoğunluğu Ermeni olan okullarla, Anadolu, hemen hemen tüm okulların kapandığı "Ermeni olayları"na kadar Amerikan Protestan eğitiminin merkezi olmuştur.[50] 1875'te Harput'ta kurulan Yeprad Koleji (Euphrates College),[51] 1876'da Antep'te kurulan Getronagan (Central Turkey College)[52] ve 1886'da kurulan Anatolia (Merzifon) Koleji,[53] bu eğitim kurumları arasında dikkati çeken yalnızca birkaçıdır.

Ermeni okul sisteminin yönetimi konusunda amiralar ile esnaf arasında süren çatışma ve 1853'ten sonra on dört kişilik bir Maarif Komisyonu'nun kurulmasıyla[54] eğitimin giderek amiraların denetiminden çıkmaya başlaması süreci, Ermeni Milleti Nizamnamesi ile büyük ölçüde tamamlanmıştır. Nizamname ile "Ermeni cemaatinin işlerinin görülmesinde amiraların denetimine son verilmiştir. Cemaat işlerinin yönetimi seçilmiş temsilcilerin eline bırakılmıştır. Okulların yö-

---

49 *Y.a.g.e.*, s.73.

50 *Y.a.g.e.*, s.74. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (24-25 Eylül 2005, Bilgi Üniversitesi) sempozyumunda sunulan tebliğ. Somel, "Amerikan Protestan misyoner okullarından mezun genç Ermenilerin pek çoğunda farklılaşan dünya görüşü" nedeniyle Osmanlı yönetimi ile Ermeni cemaati arasındaki ilişkilerin giderek sorunlu hale geldiğine dikkat çekmektedir: "Söz konusu okulları bitiren gençler Protestan mezhebine girmemekle beraber, Amerikan eğitiminin onlara kazandırdığı bağımsız ve eleştirel bir düşünce yapısına sahiplerdi ve gerek Osmanlı Devletini, gerekse Ermeni cemaat kurumlarını gerici ve kokuşmuş olarak algılıyorlardı. Bu genç Ermenilerden birçoğu ayrıca o dönemde Çarlık Rusyası'nda gizli faaliyetlerde bulunan Sosyal Demokrat hareketin devrimci fikriyatından etkilenmişti. Söz konusu kuşaktan birçok genç 1880 sonrasında Ermeni cemaat mekteplerine öğretmen tayin edilmişti. Cemaat yönetimi giderek bu yeni kuşak Ermeni gençliğini kontrol edemez hale gelmişti. Ne var ki Osmanlı idaresi devrimci Ermeni gençliğinin otorite kabul etmez hareketlerinden dolayı doğrudan doğruya Ermeni cemaat yönetimini sorumlu tutmaktaydı."

51 Osman Köker (der.)., *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.304. "...Ermenistan Koleji adıyla kurulan okul, Bâbıâli'nin itirazı üzerine Fırat Koleji adını aldı. İlk öğretimden yüksek öğretime kadar bütün kademeleri içeren okula kız ve erkek öğrenciler devam ediyordu. Öğrenim dili Ermenice olmasına rağmen okulda İngilizce ve Türkçe de öğretiliyordu."

52 *Y.a.g.e.*, s.285, "...Kolej, bünyesindeki kız ve erkek okulları, hastanesi ve tıp fakültesiyle şehrin sosyal hayatını da canlandıran en önemli eğitim kurumuydu. Arsasını Antepli bir Müslümanın, Kethüdazade Hacı Göğüş Efendi'nin bağışladığı kolejin öğrencilerinin tamamına yakını Ermeniydi."

53 *Y.a.g.e.*, s.237. Ders dışı etkinlikler yönünden de dikkati çeken Merzifon Anadolu Koleji, öğrencilerin kurduğu ve yöre halkının da katıldığı çeşitli müzik ve kültür kulüplerinin etkinliklerinin yanı sıra biyoloji müzesi, 10.000 cildi aşkın kitabın bulunduğu kütüphanesi, öğrencilerin çalıştıkları marangozhane, terzihane vb. küçük işletmelerle de dikkati çekmekteydi.

54 Ergin, *a.g.e.*, s.756. "1846-1848 senelerinde hükümet Maarif'in inkişâfını temin maksadıyla Meclisi Maarifi Umumiye, 1851 tarihinde de Encümeni Daniş'i açtığından Avrupa'da tahsil görmüş Ermeni münevverleri de cemaat arasında bu teşkilâtlara benzer teşkilât yapmak üzere 22 Teşrinievvel 1853 tarihinde ileri gelenlerden 14 kişinin iştirakıyla ilk Maarif Komisyonu'nu teşkil etmişlerdi."

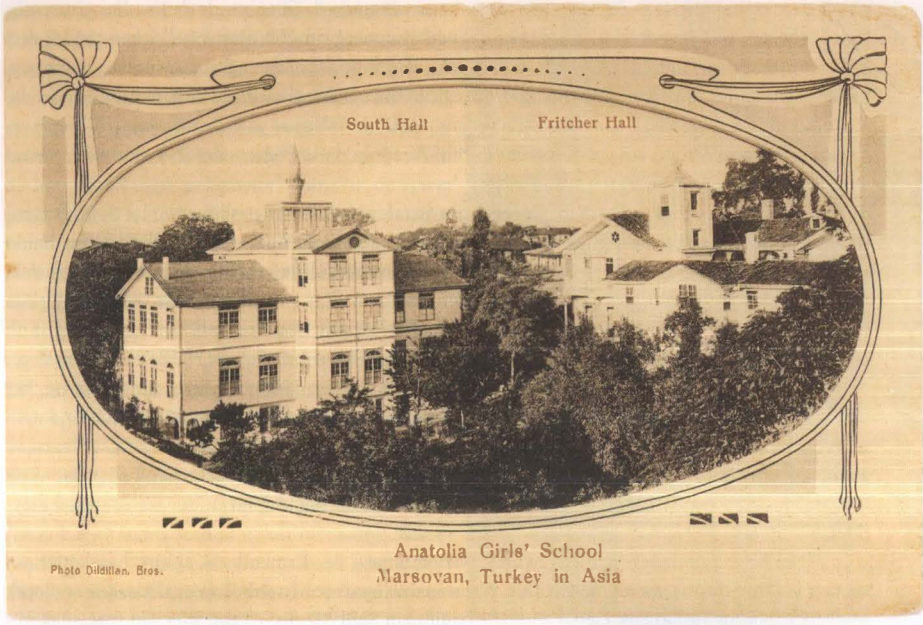

Bir kartpostalda Amerikalı misyonerlerin kurduğu Merzifon'daki Amerikan Kız Koleji.

netimi de, özel seçimle gelen bir 'Maarif Komisyonuna' verilmiştir. Bu komisyonla Ermeni cemaatinin eğitim sistemi de merkezi bir denetim altına girerek gelişmesini sürdürmüştür."[55] Necdet Sakaoğlu'na göre, Ermenilerin, "cemaat eğitimini 1860'lardan sonra yavaş yavaş bırakarak okullarının yönetimini bir eğitim komisyonu aracılığı ile Maarif Nezareti'nin denetimine sokmaları ve bir ölçüde laik eğitime yönelmeleri" okullaşan öğrenci sayısının yükselmesine yol açmış, 1900'e doğru "Ermeni okullarının öğrenci kapasitesi 100 bini bulmuştur."[56]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anayasa hareketlerinin ve eğitim alanındaki modernleşme çabalarının, tüm Osmanlı tebaası ve bu arada Ermeni cemaati üzerinde doğrudan etkileri olmuştur. Bu dönemde başta Fransa olmak üzere pek çok Avrupa ülkesine giderek yüksek öğrenim gören İstanbul Ermeni burjuvazisine mensup gençler, dönüşlerinde bir "uyanış" hareketini de beraberlerinde getirmişlerdir. Başka bir anlatımla Batı ile te-

55 Tekeli, *a.g.e.*, s.464.
56 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.110.

maslarla oluşan birikim, yalnızca edebiyat ve basın alanında değil eğitimde de kendini göstermiştir. Bu süreçte *aşkharapar* (modern Ermenice) edebiyat ve eğitim dili olarak gelişirken çağdaş ders kitapları üretilmiş, İstanbul ve Anadolu'nun pek çok yerinde modern eğitim kurumları açılmıştır. Önde gelen kadın yazarlar, Ermeni kadınının eğitim düzeyinin yükselmesi ve toplumsal yaşamdaki konumunun güçlenmesi için mücadele vermiş, *Azkaniver Hayuhyatz İngerutyun* (Milletperver Ermeni Kadınlar Birliği) ile Zabel Asadur (Sibil), Anadolu'da kız öğrenciler için okul ve yetimhaneler açmıştır.

1856 tarihli Islahat Fermanı ile tebaanın yasalar karşısında eşitliği anlayışı doğrultusunda, gerekli nitelikleri taşıyan gayrimüslimlere askeri okullar da dahil tüm okullara girme hakkı tanınmıştır. Öte yandan bu fermanla her cemaatin kendi kültür ve diline uygun okul (meslek, ticaret ve diğer okullar) açabileceği, ama tüm okulların ders programları ile öğretmenlerinin Meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacağı belirtilmiştir. Bu fermandan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaa çok sayıda özel okul kurmuştur.[57] 1859'da Ermeni cemaatinin İstanbul'da kırk iki olan okul sayısı, 1874'te elli bire yükselmiştir. Anadolu'da ise, her düzeyden 469 Ermeni okulu bulunmaktadır. Bu arada Ermeni okullarının ayırdedici bir özelliği de, zorunluluk bulunmamasına rağmen Ermenicenin yanı sıra Türkçenin de öğretilmesi ve aritmetik derslerinin Türkçe yapılmasıdır. Öte yandan "Anadolu'daki Ermeni okullarına, az da olsa Türk çocuklar da o çevrede eşidi kendi okulları bulunmadığından devam edebilmekteydiler."[58]

1863'te yayımlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi ile, Ermenilerin eğitim hareketlerinin dinden bağımsızlaşma süreci hız kazanır. Nizamname uyarınca İstanbul ve eyaletlerden seçilecek üyelerden oluşan 140 kişilik Genel Meclis'e bağlı olan Sivil Meclis, eğitim işlerinin sorumluluğunu da üstleniyordu. Nizamnamenin yayımlanmasından birkaç ay sonra oluşturulan Maarif Komisyonu ile okul sayısında hızlı bir artışa tanık olunur. Bu okullardan en tanınmışları ünlü pedagog Reteos Berberyan tarafından 1876'da kurulan Berberyan Okulu; Patrik II. Nerses Varjabedyan'ın girişimleri sonucu 1886'da, yani "Ermeni Aydınlanması"nın en hızlı geliştiği dönemde, önemli bir bölümü Anadolu kökenli olan altmış dört öğrencisiyle öğrenime geçen, Ermeni etnografyasının babası episkopos Karekin Sırvantsdiants'ın yanı sıra, mizah yazarı Hagop Baronyan ve filolog Hrant Asadur'un da (her üçü de Ermeni meclisi üyesi) ders verdikleri ve Türkiye Ermeni topluluğunun önde gelen aydınlarını yetiştiren Getronagan Okulu; Makruhi Balyan'ın adını ölümsüzleştirmek için babası Arakel Bey Dadyan tarafından yaptırılan binada 1868'de faaliyete geçen Beşiktaş Makruhyan Okulu; 1876'da Kadıköy'de açılan Berberyan Okulu;[59] 1880'de Patrik II. Nerses Varjabedyan'ın öncülüğüyle Gedikpaşa'da açılan Mesrobyan Okulu ve 1870'te kurulan Kadıköy ve Pangaltı Mıkhitarist okullarıdır. Bu dönemde Anadolu'da kurulan yüksek öğrenim düzeyindeki okullar ise, 1896'da patrik seçilecek olan Ormanyan (Mağakya I Orman-

57 Gülnihal Bozkurt, a.*g.e.*, s.158-159.
58 Sakaoğlu, *a.g.e.*, s.92.
59 Kevork Pamukciyan, "Berberyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, c.1, s.193.

yan) tarafından 1889'da kurulan Armaş Ruhban Okulu; Alman eğitim sisteminden esinlenmiş bir ders programına sahip olan, 1881'de öğretime geçen ve yedi dilde eğitim vermesiyle ünlü olan Erzurum'daki Sanasaryan Okulu ve 1880'de Van'da kurulan Yeremyan Okulu'dur.[60] 1860 sonrasında dikkati çeken diğer gelişmeler, Somel'in de işaret ettiği üzere, "laik ve modern bir okul ağının oluşturulması amacıyla oluşan yerel girişimler, kültür dernekleri" ve "Ermenicenin bir cemaat dili olarak yaygınlaşmasıdır."[61]

Bu dönemde Ermeni öğrencilerin cemaat okullarının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan modern eğitim kurumlarında da okullaşmasına tanık olunur. 1848'de Barutçubaşı Dadyan Efendi tarafından fabrikalara teknik eleman sağlamak amacıyla Zeytinburnu'nda açılan, ancak kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kalan ilk sanayi mektebinde Ermeni öğrenciler de öğrenim görmüştür. 1868'de açılan Galatasaray Lisesi'ne ise, kırk sekiz Ermeni Apostolik, on dokuz Ermeni Katolik öğrenci kaydolmuştur.[62]

1876'da faaliyete geçen ve kurucusunun Patrik Nerses Varjabetyan'ın olduğu köklü Ermeni eğitim kurumu Galata'daki Getronagan Lisesi'nin 60'lı yıllardaki görünümü.

Hükümetin eğitim sorununu halletmek amacıyla 1869'da çıkarttığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gayrimüslimlerin devlet okullarına gitmesi konusuna da açıklık getirilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi uyarınca okullar Mekatib-i Umumiye ve Mekatib-i Hususiye olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Mekatib-i Umumiyenin dört yıllık sıbyan okullarının yanı sıra rüştiye okulları söz konusu olduğunda da Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler için ayrı okullar açılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca bu Nizamname ile Mekatib-i Âliye kapsamındaki Darülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu) ve Darülmuallimat'ın (Kız Öğretmen Okulu) rüştiye kısımlarında müslüman ve gayrimüslimler için ayrı sınıflar olması öngörülmüştü.[63] Gayrimüslim çocuklar ilk öğretimlerini "kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi.

60 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.77.
61 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi..."
62 Bozkurt, *a.g.e.*, s.160.
63 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.24.

Buradaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her beşyüz haneli kasabada müslim ve gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren müslim ve gayrimüslimler bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde birlikte okuyacaklardı. Her vilayet merkezinde açılacak Sultaniye mekteplerine de müslim ve gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi."[64] Nizamnamenin 129. maddesinde belirtildiği üzere, "Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde öğretmenlerin istihdam edilebilmeleri için Maarif Nezareti'nden veya vilayet Maarif Müdürlüğü'nden *şehadetname* almaları gerekiyordu. Ayrıca yeni açılacak bir gayrimüslim okulunda uygulanan müfredatta ve okutulacak ders programlarında Osmanlı devletinin siyasetine veya umumi ahlâka aykırı derslerin ve bilgilerin olmadığına dair Maarif Nezareti veya Vilayet Maarif Müdürlüğü'nün rapor vermesi gerekiyordu."[65] Kısacası Maarif-i Umumiye Nizamnamesi uyarınca gayrimüslim okullarının ders programlarının teftişine de olanak tanınmıştı.[66] Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni izleyen dönemde Ermeni cemaatinin eğitim hareketleri bağlamındaki gelişmelerden biri de, doğrudan Patrikhaneye bağlı olmayan, kişi ya da dernekler tarafından yönetilen okul sayısında önemli bir artış görülmesidir. *Hayotz Miatzyal Ingerutyun* (Birleşik Ermeniler Cemiyeti), *Azkanver Hayuhyatz Ingerutyun* (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti), *Tıbrotzaser Dignantz Ingerutyun* (Okulsever Kadınlar Cemiyeti) başta olmak üzere çok sayıda derneğin Anadolu'da açtıkları okul sayısı her geçen gün artmış; 1870 yılında kurulan *Hayotz Miatzyal Ingerutyun* 1911 yılına kadar biri öğretmen okulu olmak üzere 131 okulun,[67] 1879'da kurulan *Azkanver Hayuhyatz Ingerutyun Cemiyeti* ise, yirmi üç okulun açılmasına öncülük yapmıştır.[68]

1876 Kanun-ı Esasi'sinin 15. ve 16. maddelerinde her Osmanlının özel veya genel eğitim hakkına ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkına değinilmekteydi. "Böylece özel eğitim serbestisi ve cemaatlerin eski imtiyazlarının korunacağı da belirtilmişti."[69] Öte yandan 1878 tarihli bir irade-i seniyye ile gayrimüslimlerin askeri okullara girme hakkı bir kez daha yinelenmiş, ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bulgar ve Rum asker ve subaylarının ihanetleri gerekçe gösterilerek, askeri okullar gayrimüslimlere tekrar kapatılmıştır.[70]

Ancak gerek Kanun-ı Esasi'de, gerekse Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan hükümlere rağmen cemaatler ile hükümet arasında eğitim alanındaki ayrıcalıkların korunması kaygısı önemli bir anlaşmazlık konusu olmayı sürdürmüştür. Öte yandan II. Abdülhamid tarafından 1878 Berlin Kongresi sonrasında başlatılan ve 1894-1896'da daha da sertleşen baskı politikası

64 Bozkurt, *a.g.e.*, s.161.
65 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi..."
66 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.112.
67 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s.151.
68 Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.493.
69 Bozkurt, *a.g.e.*, s.163.
70 *Y.a.g.e.*, s.163.

Ermeni cemaatinin eğitim hareketlerini önemli ölçüde yavaşlatmıştır. 1886'da gayrimüslim ve yabancı okullarının teftişi ve programları ile kitaplarının incelenmesi için Maarif Nezareti bünyesinde kurulan yeni birimlerden biri de "Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği"dir.[71] Öte yandan 1894'ten itibaren Türkçe öğretimi gayrimüslim okullarında zorunlu hale getirilmiş ve gayrimüslim okullara, maaşları Osmanlı hükümeti tarafından ödenen Türk öğretmenler atanmıştır.[72] 1900 yılında Maarif müdürlerinin vazifelerini gösteren nizamnamede, müdürlerin gayrimüslim ve yabancı okullarında diğer görevlerinin yanı sıra, "kitap dışında tedrisat ve telkinat yapılıp yapılmadığına" dikkat edecekleri belirtilmektedir.[73] Kısacası Somel'in de belirttiği gibi, bu dönemin ayırt edici özelliklerinden biri, Abdülhamid rejiminin gayrimüslimlere, özellikle de Ermenilere olan güvensizliğinin eğitim politikalarına açıkça yansıdığı, "taşrada kurulmaya başlanan Maarif Müdürlükleri(nin) esas olarak Ermeni okullarını denetlemek gayesiyle" oluşturulduğu bir baskı dönemi olmasıdır.[74]

Bununla birlikte anayasanın kabul edildiği 1876 tarihi itibariyle İstanbul'da mevcut 470 okulun 48'i Apostolik Ermeni, 8'i Katolik Ermeni cemaatine aittir.[75] 1883'te İstanbul'da Apostolik Ermenilere ait 45 ilkokulun yanı sıra, Katoliklerin 10, Protestanların 8 okulu bulunmaktadır.[76] 1900 Salnamesine göre ise, İstanbul'da bulunan kırk Ermeni okulunda (anaokulu, kreş, ilkokul, ortaokul, yüksekokul) toplam 4923 öğrenci öğrenim görmektedir.[77] Bu arada misyonerler tarafından özellikle gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kurulan okullarda da Ermeni gençleri öğrenim görmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Ermeniler için Amerikalılar tarafından bu dönemde açılan Fırat Koleji'nin yanı sıra, Alman misyonerleri de Ermeniler için Elazığ'da bir ortaokul kurmuşlardır.[78]

1877-1908 döneminde Abdülhamid'in izlediği baskıcı politikalar ve Osmanlı genelinde tüm eğitim kurumlarının siyasal kaygılarla sıkı denetime alınması[79] sonucu Ermeni cemaatinin eğitim hareketlerinde meydana gelen göreli gerilemeye karşılık, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda okul ağının hızlı bir genişlemeye gitmesi söz konusudur. 1913'te çıkarılan ve ilköğretimi düzenleyen Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'yle aynı dönemde Patrikhane tara-

71 Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.10.
72 Deringil, *a.g.e.*, s.112.
73 Kodaman, *a.g.e.*, s.43.
74 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908*, Brill, Leiden, s.63, 193'ten aktaran Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi", Somel, Maarif Müdürlükleri konusunda önceliğin Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas ve Van vilayetlerine verildiğini ve 1881 yılının aynı zamanda Van'daki Ermeni Merkez Lisesi'nde öğrencilere devrimci ve milliyetçi fikirler aşılayan eğitimci Mıgırdıç Portugalyan'ın faaliyetlerinin dikkat çektiği yıl olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Osmanlı yönetiminin okullar üzerindeki yakın denetimi, jimnastik derslerinin "gizliden gizliye" askeri eğitim yapıldığı kaygısıyla kaldırılması ve edebiyat, tarih ve dinsel konuları içeren ders kitaplarının önemli bir bölümünün yasaklanmasında da kendini göstermiştir.
75 Bozkurt, *a.g.e.*, s.164.
76 Kodaman, *a.g.e.*, s.75.
77 Yarman, *a.g.e.*, s.724.
78 Sezer, *a.g.e.*, s.9, 104.
79 Sakaoğlu, *a.g.e.*, s.100.

fından 1913-1914'te yapılan bir sayıma göre İstanbul'da 64, İmparatorluk genelinde 1932 öğretim kurumu bulunmaktadır. Patrikhane ve vilayetlerdeki piskoposluklar tarafından finanse edilen bu okulların dışında, Protestan Ermeniler tarafından yönetilen 452, Katolik Ermeniler tarafından yönetilen ise, yaklaşık 500 okul söz konusudur.[80] Bu sayı Türk araştırmacılar tarafından yayınlanan kaynaklarda, yalnız Anadolu'da elli yedi ayrı yönetim bölgesinde 813 Ermeni okulunda toplam 80 bin öğrencinin eğitim gördüğü yönündedir. Bu okullarda az sayıda da olsa Türk öğrenciler de bulunmaktadır.[81] 20. yüzyılın ilk on yılı itibariyle İstanbul'da kurulan okullar arasında Kınalıada'da yaşayan ailelerin çocuklarından oluşan seksen öğrenciyle açılan Kınalıada Nersesyan Okulu, Rumelihisarı'nda Surp Santuht Kilisesi yanındaki binada faaliyete geçen ve Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle Şebinkarahisar, Bahçecik, Bitlis ve Arapkir'den gelen öğrencileri kabul eden Tateosyan Okulu, Ermeni Katolik cemaatinden Anarat Hığutyun Rahibelerinin çabalarıyla kurulan dört büyük Katolik okulundan biri olan (diğerleri Pangaltı, Samatya, Sakızağacı) ve 1902'de öğretime başlayan Kadıköy Anarat Hığutyun Okulu, 1904'te Beyoğlu çevresindeki yoksul çocukların öğrenim görebilmesi için Harbiye'de açılan Lusavoriçyan Okulu, Büyükada'da yaşayan Ermeni Apostolik ailelerin çocuklarına eğitim vermek amacıyla 1906'da otuz beş öğrenciyle açılan Surp Sahak-Mesrob Okulu, 1908'de özellikle yoksul ailelerin çocuklarının okullaşmasını sağlamak amacıyla iptidai ve idadi olarak Bakırköy'de açılan ve 1926'dan itibaren lise düzeyinde eğitim vermeye başlayan Bezazyan Okulu,[82] 1909'da Hovhannes Hintliyan tarafından kurulan Hintliyan Okulu ve 1918'de Üsküdar Bağlarbaşı'nda kız öğrenciler için kurulan ancak 1930'lara doğru cemaatin önemli bir bölümünün Üsküdar'dan Avrupa yakasına taşınmasıyla Harbiye'deki binasına taşınan Arti Gırtaran Okulu'dur.

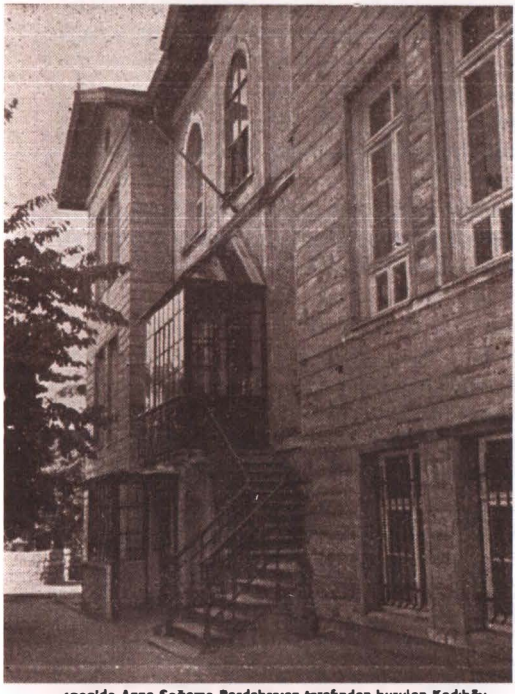

1902'de Anna Soğome Bardakcıyan tarafından kurulan Kadıköy Anarat Hığutyun Ana ve İlkokulu.

80 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.78.
81 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.142.
82 Kevork Pamukciyan, "Bezazyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, c.1, s.195.

1911'de Rum ve Ermeni (Apostolik ve Katolik) Patrikleri, Bulgar Eksarkı, Rum Katolik ve Keldani Patrik vekillerinin birlikte verdikleri bir dilekçe ile eğitim ve askerlik alanındaki dilekleri tekrarlamaları üzerine, hükümet aynı yıl aldığı bir kararla ders programlarının patrikhaneler tarafından hazırlanmasını, öğretmenlerin diplomalarının metropolitlerce incelenmesini ve onaylanmasını ve bu okullara dair bilgilerin ruhanî reislerden alınmasını kabul etmiştir. Ayrıca "bu okullardan verilecek diplomalar hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara hükümet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî reislere verilecekti."[83]

Gayrimüslim cemaatlere ait okullar konusunda verilen bu haklar, 1914'te Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine gayrimüslim ve yabancı okullarını daha yakından denetleme ihtiyacı duyan hükümet tarafından 1915'te Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'nin (Yönetmeliği) çıkartılmasıyla yeni bir evreye girmiştir. Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi'nde "cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk Tarih ve coğrafyasının Türk öğretmenlerince, Türkçe olarak okutulacağı, devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat reisleri ve ilgili memurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmi bilgiyi vereceklerdi."[84] Böylece devlet cemaat okullarını daha da yakından denetleme imkânına kavuşuyordu. Bu yönetmelik uyarınca özel öğretmen okulları açılması da Maarif Nezareti'nin iznine bağlanmış ve yabancı cemiyet ve şirketlerin kendi adlarına okul açmaları yasaklanmıştır. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine sıkı bir denetime alınan gayrimüslim ve yabancı okullarından bir kısmına devletçe el konulmuştur. "Sevr Andlaşması ile Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi yürürlükten kaldırılmak istenmiş; yabancı ve azınlık okullarına her türlü özerklik ve serbestiyet getirilmek istenmiştir. Ancak Ankara BMM Hükümeti, söz konusu yönetmeliğin geçerliğini kabul ederek başvuruları buna göre değerlendirmiştir."[85]

Cumhuriyet Dönemi: Kapanan Okullar

Günümüzde yalnızca İstanbul'da bulunan Ermeni eğitim kurumları Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Ermeni öğrencilerin kaydolabildikleri, cemaat vakıflarına bağlı, ana, ilköğretim ve ortaöğretim kısımlarından oluşan, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetiminde hizmet veren, özel eğitim kurumlarıdır. Ermeni eğitim kurumlarının diğer azınlık okullarından bazı temel farklılıkları söz konusudur. Bilindiği üzere Rum azınlık okulları için mütekabiliyet esası söz konusudur. İstanbul'daki Ulus Musevi Lisesi ise ağırlıklı olarak özel öğretim kurumu şeklinde faaliyet göstermektedir.

2007 yılı itibariyle İstanbul'da 16 Ermeni okulu eğitim vermektedir. Bu okullardan 14'ü Apostolik Ermeni, diğer 2'si ise Katolik Ermeni okullarıdır. Bu okullardan üçü, yani Taksim'deki Esayan Ermeni Lisesi, Kocamustafapaşa'daki Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi ve Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (Katolik), anaokulundan lise sona kadar eğitim vermektedir. On iki

83 Bozkurt, *a.g.e.*, s.168.
84 *Ya.g.e.*, s.169.
85 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.139.

okul, yani Kumkapı'daki Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu, Bakırköy'deki Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu, Feriköy'deki Merametciyan Ermeni İlköğretim Okulu, Kadıköy'deki Aramyan-Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu, Topkapı'daki Levon-Vartuhyan Ermeni İlköğretim Okulu, Yeşilköy'deki Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu, Şişli'deki Karagözyan Ermeni İlköğretim Okulu, Ortaköy'deki Tarkmançatz Ermeni İlköğretim Okulu ve Kalfayan-Cemaran Ermeni İlköğretim Okulu, sekiz yıllık temel eğitim seviyesinde eğitim vermektedir. Aynı şekilde Ermeni Katolik okullarından Samatya Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu ve Bomonti Mikhitaryan Ermeni İlköğretim Okulu da anaokuldan sonra sekiz yıllık ilköğretim vermektedir. Sadece lise düzeyinde eğitim veren iki okul ise, hazırlık sınıfı da bulunan Karaköy'deki Getronagan Ermeni Lisesi ve Üsküdar'daki Surp Haç Ermeni Lisesi'dir.[86] Günümüzde İstanbul dışında faaliyette bulunan Ermeni okulu yoktur.

Cumhuriyet döneminde azınlıkların eğitim kurumlarını düzenleyen hukuksal çerçeve, başta Lozan Antlaşması olmak üzere zaman içinde çıkarılan çeşitli yasa ve yönetmeliklerle belirlenmiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nın 40. maddesi, azınlıkların eğitim öğretim kurumu kurmak, yönetmek ve denetlemek haklarına sahip olmasını öngörmektedir. Bu bağlamda Lozan Antlaşması tarafından tanınan azınlıklar, "masrafları kendilerine ait olmak üzere" her türlü okul açabilecek, bu okullarda kendi dilleriyle öğretim yapabileceklerdir. Aynı antlaşmanın 41. maddesinin 1. fıkrası ise, azınlıkların ilköğrenimleriyle ilgilidir. Bu fıkraya göre Türk hükümeti bir azınlık grubunun önemli oranda oturmakta olduğu il ve ilçelerdeki ilkokullarda ana dillerinde öğrenim görmelerini sağlayacak, buna karşılık okul yönetimleri söz konusu okullarda Türkçe öğreniminin zorunlu olmasını engellemeyecektir. Türk hükümeti Türkçeyi mecburi dil olarak koyabilecek, bunun yanında azınlıkların kendi dillerini öğrenmeleri için uygun yardımı da yapacaktır. Böylece devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da benzeri bütçelerde eğitim, din ya da yardım amacıyla genel gelirlerden yapılacak yardımdan yararlanmaları söz konusu olabilecektir.[87] Ancak Lozan'ın azınlık okullarının bütçeden pay alma hakkını düzenleyen 41/2. maddesine rağmen bu kural uygulamada yerine getirilmemiştir.[88] 1956'ya kadar vakıf kuruluşlarına devlet bütçesinden vilayet kanalıyla çok cüzi de olsa yardım yapılmış, ancak bu yardım daha sonra kesilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı tarihi itibariyle incelendiğinde 1923'te İstanbul'daki 47 Ermeni okulunda 5865 öğrenci öğrenim görmekteydi.[89] Katolik Ermenilere ait 8 okulun yanı sıra, Gedikpaşa'da bulunan iki yüz öğrencinin öğrenim gördüğü bir Protestan Ermeni okulu da bulunmaktaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu'da sadece Kayseri'de Sarkis Gümüşyan ve Surp Mesrobyan okulları eğitim veren kurumlar olmuştur. Bugünkü Develi (Fenese) kazasında ve aynı ad-

86 Ajanda 2002, s.80b-83b.

87 Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.191-192.

88 Zeynep Aydın, "Lozan Antlaşması'nda Azınlık Statüsü: Farklı Kökenlilere Tanınan Haklar", *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Vakıfları*, İstanbul Barosu, İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002, s.212-214.

89 *75 Yılda...*, s.33. Ergin, *a.g.e.*, s.762. "1924-1925 ders yılında 25 Ermeni İlkmektebindeki talebe sayısı 4. 963, Hususî mektepdekiler de 530 kişiyi ki cem'an 6. 188'e baliğ olmuştu."

la anılan kilisenin yanında yer alan Mesrobyan Okulu, eğitime önce aralıklarla devam etmiş 1926'da ise kapanmıştır. Anadolu'da bulunan ve zaman zaman öğretime çeşitli nedenlerle ara vermek zorunda kalan okulların kesin kapanış tarihine ilişkin bilgileri izlemek güçtür. Nitekim 1927 yılı Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi'nde yer alan bilgilere göre Kayseri'de yarı harap durumdaki üç okul faaliyet göstermektedir: Gümüşyan, Mındıkyan ve Şalcıyan-Timuryan. Everek-Fenese'de 1918 sonlarında kurulmuş olan Surp Garabet Manastırı Yetimhanesi'nde yaklaşık yüz yetim barınmaktadır. 1929 yılı Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi'ne göre, Kayseri'deki Gümüşyan Okulu öğretime devam etmektedir ve bir süredir kapalı olan Surp Mesrobyan Okulu yeniden açılmıştır. Patrik Kaymakamı Başepiskopos Kevork Arslanyan döneminde din görevlisi yetiştirmek amacıyla 1923'te Tarkmançatz Yortusu'nda Balat Horenyan Okulu'nda açılan İlahiyat Bölümü ise, "resmi güçlükler" ve ekonomik sorunlar nedeniyle üç ay sonra kapanmıştır.[90]

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün eğitim kurumları, medreseler de dahil olmak üzere Maarif Vekâleti'ne bağlanmıştır. Bu bağlamda "Kanunun kabulünden hemen sonra yayımlanan bir genelgeyle azınlık ve yabancı okullarından laiklik ilkesine uymaları istendi. Maarif Vekâleti, azınlık okullarında görevli öğretmenlerin Patrikhanelerden veya Hahambaşılıktan aldıkları yeterlilik belgelerinin geçersiz olduğunu, bu öğretmenlerin tekrar sınava sokulacaklarını ve sınavda başarı göstermeyenlerin öğretmenlik yapamayacaklarını belirtti. Vekâlet, yeterli öğretmen kadrosuna sahip olmayan azınlık okullarının kapatılacağını ve bu okullardaki öğrencilerin de maarif okullarına nakledileceklerini bildirdi."[91] Bu doğrultuda Ermeni okullarında görev yapan Ermeni kökenli öğretmenler de görevlerini sürdürebilmek için ilgili makamlarca açılan sınava tâbi tutularak birer "ehliyetname" almışlardır.

Öte yandan Maarif Vekâleti tarafından 26 Eylül 1925 tarihinde azınlık ve yabancı okullarına yönelik olarak yayımlanan bir tamimle, okullarda haftada beş saat Türkçe, tarih ve coğrafya okutulması, bu derslerin öğretmenlerinin Türk olmaları ve Maarif Vekâleti tarafından seçilmeleri kararlaştırılmıştır. Bakanlığın 1927'de yayımladığı bir talimatla da, azınlık ve yabancı okullarında öğretmen olacak kişilerin Türkçe bilmesi ve Darülmuallimin veya Darülfünun mezunu olmaları gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda tüm azınlık okullarındaki öğretmenlere Türkçe sınavına girmeleri zorunluluğu getirilmiş ve sınavda başarılı olamayan öğretmenlerin görevlerine son verilmiştir.[92] 1927-1928 öğretim yılından itibaren Ermeni öğretim kurumlarının da lise düzeyinde eğitim veren kurumlar olduğu resmi makamlarca tanınmıştır.

Azınlıklara ait eğitim kurumlarının yönetimine ilişkin önemli bir dizi düzenleme ise, 1930'ların ikinci yarısından itibaren uygulamaya konmuştur. Maarif Vekâleti 1937'de tüm azınlık ilkokullarındaki öğrencilerin "Türk kültürüne uygun bir şekilde" yetiştirilmesi için Türk kö-

90 Melkon Asadur, *Yerekteran Batmutyun Surp Hıreşdagabed Yeğeğetsvo Balatu (1627-1931) (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi'nin Üç Asırlık Tarihi (1627-1931)*, G. N. Makascıyan, İstanbul, 1932, s.283-285.

91 "The position of Jewish Schools in Constantinople", *JTA Bülteni*, 6 Haziran 1924, s.5'ten aktaran Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Seferberliği (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.188.

92 Valapoğlu, *a.g.e.*, s.153'ten aktaran Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s.190-191.

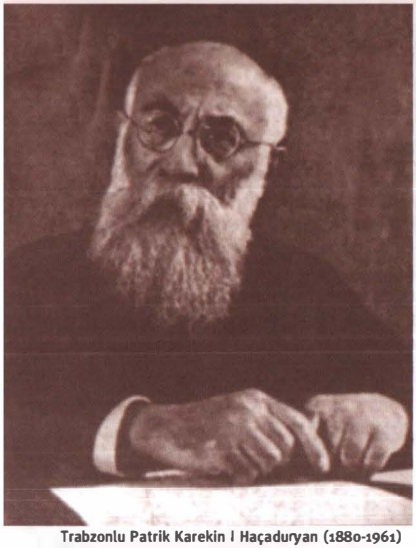

Trabzonlu Patrik Karekin I Haçaduryan (1880-1961) Üsküdar'da Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu'nun açılışını sağlayarak, önemli bir hizmette bulundu.

kenli bir müdür yardımcısı ve liselere bir müdür başyardımcısı atanması zorunluluğunu getirmiştir. Müdür yardımcısı ve müdür başyardımcıları, okulların öğretim programlarını, idari ve mali işlemlerini denetleme hakkına sahipti.[93] Getirilen bu düzenleme doğrultusunda Ermeni okullarında Maarif Vekâleti'nce atanan müdür yardımcıları (ilkokullarda) ve müdür başyardımcıları (liselerde) görev yapmışlardır. 1937'den itibaren yürürlüğe konan bu kadro, 1948-1949 ders yılı sonundan itibaren kaldırılmış, ancak 1962'de tekrar yürürlüğe konmuştur.

Ermeni eğitim kurumları açısından önemli bir gelişme, Demokrat Parti iktidarı sırasında verilen bir izinle İstanbul Üsküdar'da Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu'nun açılmasıyla yaşanmıştır. Patrik Karekin I Haçaduryan'ın cemaatin ruhban yetiştirme konusundaki sorununa çözüm bulmak amacıyla kurduğu okulun açılışı 24 Ocak 1954'te yapılmıştır. Okulun ilk müdürü 1990'da patrik seçilecek olan Başrahip Karekin Kazancıyan'dır.[94] 1950'li yıllarda 81. Patrik Karekin I Haçaduryan döneminde Sahak Papazyan, Anadolu'nun Orta ve Doğu bölgelerini dolaşarak okula öğrenci toplamıştır.[95] Ancak Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu teoloji bölümü "öğrenci yokluğu" nedeniyle İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'nün 24 Aralık 1969 tarih ve 420.113406 sayılı yazısıyla kapatılmıştır.[96] Bu konuda cemaatin önde gelen hukukçuları, ruhban okulunun laiklik prensibine aykırı olduğu gerekçesiyle sivil hale getirilmek istendiğini belirtmektedirler.[97] Böylece okul, Özel Surp Haç Ermeni Lisesi adını alarak azınlık okulu statüsünde eğitim hayatına devam etmiştir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde azınlık okullarına yönelik olarak yapılan bir başka düzenleme de 6581 sayı ve 27 Mayıs 1955 tarihli 'Azınlık Okulları Türkçe ve Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun'dur. Söz konusu kanunda azınlık okullarında Türkçe ve kültür derslerinin Maarif Vekâletince tayin edilecek Türk öğretmenlerce okutulacağı konusu ve bu öğretmenlerin özlük haklarına ilişkin hükümler yer almaktadır. Kanunun 1. maddesinde bu derslerde devlet kadrosunda görevli öğretmenlerin istihdam edilebileceği hükmü getirilmiştir. "Kanunun

93 Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s.307.
94 *75 Yılda...*, s.15.
95 Hrant Dink, "Kaybedecek Hiç Zaman Yok", *Agos*, no.349.
96 *75 Yılda...*, s.15 ve 18.
97 Diran Bakar, "Uygulamadan Ayrımcılık Örnekleri ve Azınlık Vakıflarının Sorunları", *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu, İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002, s.268.

diğer maddeleri kanunun yayın tarihinde bu okullarda öğretmenlik yapmakta olanların özlük işlemleri ile ilgilidir."[98]

1965 yılında çıkarılan ve bugün hâlâ yürürlükte olan 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile, yabancıların ve azınlıkların yeni okul açmaları ve okul binası yapmaları yasaklanmıştır. "Böylece okullar sayısal olarak dondurulmuş bulunmaktadır. Kanun, bu okulların denetimi, öğretmenleri konusunda ayrıntılı hükümler taşır. Okulların programları, dengi olan Türk okullarınınki ile aynıdır. Ders kitapları, öğretmenlerin atanmaları vs., Milli Eğitim Bakanlığının onayına tâbidir."[99] 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 24. maddesi uyarınca, Türkçeden başka dille öğretim yapan ve yabancılar tarafından açılmış bulunan özel okullarda, kanundaki deyimiyle "Türk" müdür başyardımcısı görevlendirilmektedir.[100]

Bugün için Ermeni okullarının tâbi bulundukları yasa ve yönetmelikler, 1739 sayılı Milli Eğitim Kanunu, 3797 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun bazı maddeleri, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ve içerdiği değişiklikler, M.E.B. Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği, Özel Ermeni Lise ve Ortaokulları Yönetmeliği ve Bakanlıkça yayınlanan genelgelerdir.

1976 tarihli Özel Ermeni Lise ve Ortaokulları Yönetmeliği'nin, "Üçüncü Bölüm"ünün 7. maddesinde, "Öğrencilerin Türkçeyi ve Ermeniceyi çok iyi kullanarak sözlü ve yazılı iletişimde düşüncelerini açıkça ifade etmede üst düzeyde beceri kazanmalarını temin etme" belli başlı hedefler arasında belirtilmiştir. Okullarda M.E.B. tarafından onaylanan ders dağıtım çizelgesi ve öğretim programı uygulanmaktadır. Öte yandan Türkçe ve Türkçe kültür dersleri dışındaki derslerin Ermenice okutulması esastır. Yönetmeliğin 40. maddesi uyarınca Ermeni okullarına ilk kayıt, kayıt-kabul komisyonu kararı ile diğer kayıtlar ise, okul müdürlerince yapılmaktadır. Ermeni okulları dışındaki okullardan naklen gelen öğrencilerin kaydı, kayıt kabul komisyonu kararı ile yapılmaktadır (Madde 41). Yönetmeliğin 65. maddesi uyarınca Ermeni okullarında resmi tatiller dışında Noel Tatili, Yılbaşı ve Milad tatili; Karnaval tatili ve Paskalya yapılmaktadır. Okulların gelir kaynakları, 65. maddeye göre kurucu vakıf ve bağışlar yoluyla sağlanır. 74. maddeye göre, Müdür Başyardımcısı okuldaki görevli Türkçe ve Türkçe-Kültür öğretmenleri arasından veya aynı şartları haiz öğretmenlerden Valiliğe önerilir.

Özel Eğitim Kurumları Kanunu çerçevesinde faaliyet gösteren Ermeni eğitim kurumlarındaki mevcut öğretmen ve personel (müdür başyardımcısı, Türkçe ve Türkçe Kültür dersleri dışındaki) 625 sayılı Kanun uyarınca ilgili bakanlığın onayıyla sözleşmeli olarak görev yapmaktadırlar. Öte yandan görev alan öğretmen ve idareciler 957 sayılı Devlet Memuru Yasası'nda belirtilen hükümlere de tâbi sayılırlar. Bu kurumlarda işveren olarak okulun bağlı bulunduğu vakıf yönetimince seçilmiş ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmış kurucu temsilciler görevlendirilir.

98 Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.227.

99 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, A.Ü Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.240.

100 Fethiye Çetin, "Yerli Yabancılar", *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Vakıfları*, İstanbul Barosu, İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002, s.78.

Eğitim programları resmi okullara denk olan Ermeni okullarında, ilaveten Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı ders saatlerine eşdeğer sayıda Ermenice dersi okutulmaktadır.

1970'li yıllara kadar, okulların öğrenci kayıt işlemleri okul müdürlüklerince bizzat yapılmakta iken günümüzde Ermeni okullarına kaydolmak isteyen Ermeni asıllı çocukların velileri, gerekli resmi evraklarla Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından oluşturulan kayıt bürolarına başvurup, Ermeni asıllı oldukları ilgili makamca yapılan kütük araştırmalarıyla belirlendikten sonra, aldıkları kayıt emirleriyle, öğrenciyi bir Ermeni okulına kayıt ettirebilmektedirler. Okullara kaydolacak öğrenci sayıları ise 1985'te uygulamaya konan Özel Okullar Standartlar Yönergesi'ndeki esaslara göre belirlenmekte olup, kontenjan fazlası öğrencinin kaydı yapılamamaktadır.

Cemaatin sık sık dile getirdiği sorunlardan birini oluşturan Ermeni eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenci sayısında zaman içinde kaydedilen düşüşe rağmen, öteki Lozan azınlıkları ile yıllar itibariyle yapılacak karşılaştırmalı bir analiz, Ermeni cemaatinin eğitim kurumlarını korumada göreceli olarak daha başarılı olduğunu göstermektedir. Örneğin 1927-1928 ders yılında 82.000 nüfuslu Yahudi cemaatinin toplam 23 okulunda 5459 öğrenci öğrenim görmektedir. 1945 yılında ise 77.000 kişilik bir nüfusta 2623 çocuk cemaat ilkokullarına gitmektedir ve ilkokul sayısı 13'e inmiştir. Buna karşılık aynı tarihte Ermeni cemaatine ait ilkokulların toplam sayısı 19'dur.[101] 1961-1962 ders yılında Türkiye'de toplam 88 azınlık ilkokulu bulunmaktadır. 1961-1971 döneminde diğer azınlıklarla karşılaştırıldığında okul ve öğrenci sayısında düşüş olmayan tek azınlık grubu Ermenilerdir. 1961-62 ders yılında tümü İstanbul'da olan 19 Ermeni ilkokulunda öğrenim gören öğrenci sayısı 5700, 1964-1965 ders yılında ise 6000'dir. Öğrenci sayısındaki bu artış, Kumkapı Bezciyan Okulu'na, meslek lisesi olması nedeniyle değişik yaş gruplarından öğrencilerin kabul edilmesiyle kaydedilen artışla açıklanmaktadır. Aynı dönemler Rumlar açısından değerlendirildiğinde 8 okul kapanmış ve öğrenci sayısında yüzde 40'lık azalma olmuştur ve bu oran Yahudi cemaati için de geçerlidir. Okul başına düşen öğrenci sayısı ortalama 400 civarındadır. 1970-71 ders yılında Ermeni cemaatine ait 24 anaokulunda 1254; 29 ilkokulda 5262; 11 ortaokulda 1190; 5 lisede 539 öğrenci öğrenim görmektedir.[102] 1970-71 ders yılında Ermeni ilkokullarında, 240'ı kadın, 32'si erkek olmak üzere toplam 272 öğretmen bulunmaktadır.[103] 1980-1981 ders yılı itibariyle ise 26 Ermeni ilkokulunda toplam "esas öğretmen" sayısı 122'dir. Bu sayı Musevi okulları için 14, Rum okullarında ise 44'tür. İlkokullara devam eden Ermeni kökenli öğrenci sayısı 2840, Rum okullarında 429, Musevi okullarında 156'dır.[104]

Öğrenci sayısında 1960-70'lerde düşüş kaydedilmemesi, büyük oranda 1966 Varto depremi sonrası yaşadıkları yerlerde cemaat okulu bulunmayan Anadolu çocuklarının İstanbul'daki Ermeni okullarına devam etmeye başlamalarıyla ilgilidir. Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a göç eden çok sayıda Ermeni ailenin çocuklarının eğitimini sağlamak üzere Kalfayan ve Karagözyan

---

101 Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, s.402.
102 Livio Amedeo Mıssır, *Eglises et Etat en Turquie et au Proche Orient*, Brüksel, 1973, s.67-70.
103 *Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı*, 1970-71, DİE.
104 *Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1980-81*, Başbakanlık DİE.

yetimhaneleri ile Halıcıoğlu Nersesyan, Topkapı Levon-Vartuhyan, Balat Horenyan ve Kumkapı Dışı Boğosyan-Varvaryan okullarına başvurulmuştur. Son iki okula yatılı kaydedilen öğrenciler okul çatısı altında barınma izni kaldırılınca yakın evlerdeki ailelerin yanlarına yerleştirilmiş, bunlara Balat ve Kumkapı Çocuk Yuvası adları takılmıştır. Öğrencilerin bir bölümü ise İncirdibi Protestan Okulu'nda eğitim görüp, kışları Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nde, yazları ise Tuzla'daki çocuk kampında yaşamışlardır.[105]

Ermeni Eğitim Kurumlarının Sorunları

Günümüz İstanbul Ermeni cemaatinin eğitim kurumlarına ilişkin en temel sorun, öğrenci eksikliği ya da maddi yetersizlik nedeniyle kapanan okullar ve öğretime devam eden okulların eğitim seviyesidir. Anadolu'da bulunan ve Cumhuriyetin ilanından sonra kapanan okulların yanı sıra İstanbul'da faaliyet gösteren ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde açıldıktan sonra yukarıda belirtilen nedenlerle kapanmak zorunda kalan okulların başlıcaları, Yenikapı'daki Hayganuşyan Mektebi (1937), Harbiye'deki Arti Girtaran (1959), Kuruçeşme'deki Surp Tarkmançatz (1934), Beyoğlu'ndaki Lusavoriçyan (1985), Gedikpaşa'daki Mesrobyan (1982), Harbiye'deki Bezazyan (1985), Rumeli Hisarı'ndaki Tateosyan İlkokulu (1941), Beşiktaş'taki Makruhyan (1983), Harbiye'deki Hintliyan İlkokulu (1989), Balat'taki Horenyan (1977), Kumkapı'daki Boğosyan Varvaryan (1981), Kınalıada'daki Nersesyan (1937), Hasköy'deki Nersesyan (1990'ların başı), Kadıköy'deki Anarat Hığutyun (1982), Beyoğlu'ndaki Anarat Hığutyun (1982), Büyükada'daki Surp Sahak Mesrob (1924), İncirli'deki Protestan Okulu'dur (1970'lerin başı).

Kapanan okulların çoğunun binası bugün atıl vaziyette bulunmaktadır. Ayrıca depo ya da otopark olarak kullanılan okul bina ve arazilerinin yanı sıra, Tarlabaşı'nda bulunan Beyoğlu Anarat Hığutyun Okulu'nun binası bir dönem İstanbul Sanat Merkezi olarak faaliyette bulunmuştur.

Azalan öğrenci sayısı, büyük oranda, ailelerin çocuklarını daha nitelikli eğitim verdiğine inanılan ve üniversite giriş sınavlarında daha başarılı olan Türk özel eğitim kurumlarına ya da yabancı okullara göndermeyi tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.[106] Bu eğilim sekiz yıllık zorunlu ilköğretime geçişle birlikte daha da artmıştır. Nitekim cemaat okullarının bağlı olduğu ve yönetildiği vakıflarda etkin görev alan yöneticilerin önemli bir bölümünün çocuklarını özel Türk ya da yabancı okullarında okutmaları cemaat içinde tartışılan konular arasında yer almaktadır.

Ermeni okullarının temel sorunu olan ve cemaat tarafından sık sık dile getirilen "her yıl azalan öğrenci sayısı" nedeniyle, özellikle son yıllarda bazı okullar birleşme yoluna gitmek zorunda kalmışlardır. Bu eğilim, yeni okulların gelecekte açılmasını imkânsız kılan mevzuat nedeniyle

105 *75 Yılda...*, s.16-17.

106 Bu konuda Patrik II. Mesrob *Milliyet* gazetesinde yer alan söyleşisinde şunları söylemiştir: "Gerçek neden sımarıklık ve moda. Komşusuyla, hasmıyla boy ölçüşüyor. Otomobil markası, tatil köyü gibi bir yarış bu. Ermeni kökenli T.C. vatandaşı olup da çocuğunu Ermeni okuluna göndermemenin haklı bir nedeni olamaz. Önemli olan, ülkenin bilinçli anayasal vatandaşlığını benimsemektir. Türk her zaman Türk, Ermeni her zaman Ermeni kalır. Yoksa Sahakyan Lisesi'ne değil de Kocamustafapaşa Lisesi'ne gittin diye Müslüman komşun sana daha sıcak değil" (27 Ekim 2005).

"Bütün Müdür Yardımcıları Dikkatli Olmak Zorunda"

Ermeni okullarında Milli Eğitim Bakanlığı'nca atanan müdür yardımcıları ve müdür başyardımcıları görev yapıyorlar. Tarih 27 Ocak 1995... Cağaloğlu Anadolu Lisesi'nde bir toplantı... Dönemin İstanbul Milli Eğitim Müdürü Naci Akay ve 1994-1995 eğitim yılının başında oluşturulan Azınlık Okulları Bölümü Müdürü Hüsamettin Öztoprak'ın düzenlediği toplantıya, İstanbul'daki tüm Azınlık okullarının idarecileri (müdür ve müdür yardımcıları) çağrılır. Toplantının açış konuşmasında Milli Eğitim Müdürü'nün dile getirdiklerini Hrant Dink şöyle yazıyor:

"Sizler (Türk müdür yardımcılarına hitaben) bu okullarda Türkiye Cumhuriyeti devletini temsil ediyorsunuz. Bildiğiniz gibi bu okullardaki müdürleri biz değil, azınlığın insanları seçip getiriyor. Ama sizi biz seçiyoruz. Mesela özel okullar yabancı öğretmen alırlar. Ama oradakiler bizim müdürümüz. Biz tayin etmişizdir. Biz seçmişizdir. Buradakiler ise bizim müdürlerimiz değil. Dikkatli olmalısınız. Bütün müdür yardımcıları dikkatli olmak zorunda. Bildiğiniz gibi halk arasında size 'Türk müdür' denir. Sizler bu okullarda bizim gözümüz ve kulağımızsınız. Burada olup biteni takip etmek ve bizlere haber vermek sizin göreviniz. Bu yüzden sürekli görevinizin başında olmalısınız. Olup bitenleri bize bildirirseniz size müteşekkir oluruz. Aksi halde güle güle deriz. Sizleri hiçbir zaman yalnız bırakmayacağız. Sizlere güveniyoruz."

Hrant Dink, "Bu Zihniyet Değişmedikçe", *Birgün*, 22 Kasım 2004

cemaatin bir bölümü tarafından eleştirilmektedir. Sekiz yıllık zorunlu ilköğretime geçilmesiyle birlikte sadece ilkokulu ya da lisesi olan Ermeni okulları bir ilköğretim okulu açmak ya da ortaokul sınıflarını kapatmak zorunda kalmıştır. Yeni sınıfların açılması ise hem mekân açısından yarattığı sorunlar hem de okulların maddi olanaklarının bu konuda yetersiz kalması nedeniyle mümkün olmamış ve sınıf kapatmak cemaat okulları arasında en yaygın uygulanan yöntem olmuştur. 1990'ların sonunda Üsküdar'da dört Ermeni okulu bulunmasına karşılık bugün bu sayı bire (Kalfayan-Cemaran) inmiştir.

2004-2005 ders yılı itibariyle 3288 öğrenci Ermeni okullarına kaydolmuş ve bir önceki yılın 3291 rakamı dikkate alınarak bu durum *Agos* gazetesinde "Şükür az fire verdik" başlığıyla yansıtılmıştır.[107] 2007-2008 ders yılında ise, toplam 16 okulda, 3075 öğrenci ve 587 öğretmen bulunmaktadır.[108]

Okullar genelde bulundukları semt öğrencileri tarafından tercih edilmektedir. Ancak orta öğretime geldiklerinde az sayıda lise bulunması, öğrencilerin diğer Türk ve yabancı özel öğrenim

107 *Agos*, 17 Eylül 2004. 419 öğrenci anaokuluna başlarken, 2214 öğrenci ilköğretimde, 632 öğrenci de liselerde öğrenim görmektedir. Okullara göre dağılım ise şöyledir: Aramyan 26 anaokulu, 125 ilköğretim toplam 151; Bezciyan 26 anaokulu, 132 ilköğretim toplam 158; Bomonti Mıkhitaryan 7 anaokulu, 24 ilköğretim toplam 31; Kalfayan 7 anaokulu, 103 ilköğretim, toplam 110; Dadyan 79 anaokulu, 332 ilköğretim toplam 411; Esayan 31 anaokulu 176 ilköğretim, 125 lise toplam 332; Getronagan 202 lise; Karagözyan 34 anaokulu, 132 ilköğretim toplam 166; Levon Vartuhyan 14 anaokulu, 102 ilköğretim toplam 116; Feriköy 39 anaokulu, 209 ilköğretim toplam 248; Pangaltı Mıkhitaryan 46 anaokulu, 220 ilköğretim 109 lise toplam 375; Sahakyan 36 anaokulu, 237 ilköğretim 131 lise toplam 404; Samatya Anarat Hığutyun 10 anaokulu, 75 ilköğretim toplam 85; Tarkmançats 32 anaokulu 131 ilköğretim toplam 163; Tıbrevank 74 lise; Yeşilköy 34 anaokulu, 208 ilköğretim toplam 242; Pangaltı Anarat Hığutyun 2 anaokulu 18 ilköğretim toplam 20.

108 *Agos*, 28 Eylül 2007.

kurumlarına kaymalarında bir oranda etkili olmaktadır. Öte yandan 1980'lerden itibaren Ermeni okullarına kayıt konusunda getirilen sınırlamalar, her okul yılı başında öğrenci ailelerinden Ermeni olduklarını belgelemelerinin istenmesi ve 2004 yılına kadar yalnızca babası Ermeni olanların okullara kayıt yaptırabilmesi, özellikle karma evliliklerin giderek arttığı bir ortamda öğrenci sayısının azalmasına neden olmuştur.

Bu noktada Mayıs 2004 yılı itibariyle İstanbul Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından yayımlanan yeni genelge önem taşımaktadır. Fatih Kaymakamlığı İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından Özel Azınlık Okul Müdürlükleri'ne yollanan söz konusu genelgeyle, Medenî Kanun'daki velayet eşitliği okul kayıtlarına yansıtılarak annenin Ermeni olduğu karma evlilikten olan çocukların da arzu ettikleri takdirde Ermeni okullarında okuyabilmesine olanak sağlanmıştır ve "babası Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, annesi azınlığa mensup olan ve anne ve babası ayrılmış olup velayeti annesine verilen öğrencilerin mensubu olduğu özel azınlık okuluna kaydının yapılmasında sakınca olmadığının duyurulması" istenmiştir. Ancak bu değişikliğe rağmen kimi okullarda halen velilere zorluk çıkarmak üzere gerektiği gibi uygulanmadığı da "münferit" örneklerle yaşanmaktadır.[109]

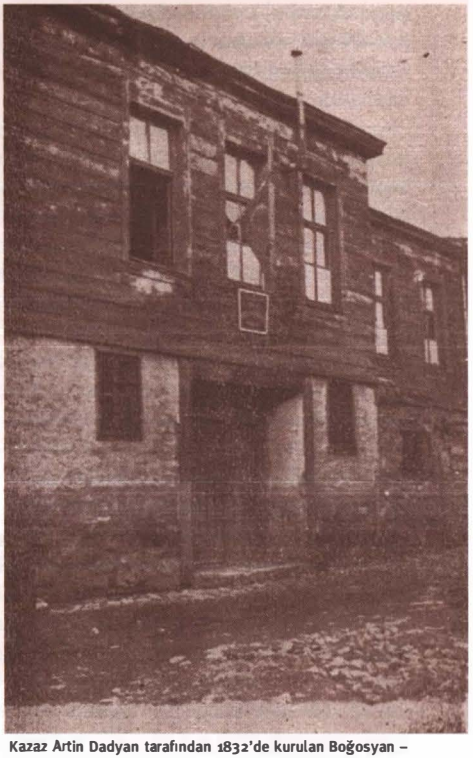

Kazaz Artin Dadyan tarafından 1832'de kurulan Boğosyan – Varvaryan İlkokulu.

Ermeni eğitim kurumlarının karşı karşıya kaldığı bir başka sorun ise, her yıl artan bütçe giderleridir. Ermeni okulları kâr amacı gütmeyen, giderleri bağlı oldukları vakfın geliri ve cemaatin varlıklı bireylerinin yardımlarıyla sağlanan eğitim kurumları olarak varlıklarını her geçen gün biraz daha zorlanarak sürdürmektedirler. Kısa süre öncesine kadar yürürlükte olan ve azınlık vakıflarının gayrimenkul edinmesi önündeki bürokratik engellerin yanı sıra son yıllardaki ekonomik krizler de okulların bütçe sorununu artırmıştır. Uygulamada bu sorun her yıl düzenlenen "Madağ"lardan elde edilen bağışlarla çözümlenmeye

109 Ermeni okullarıyla ilgili bir başka tartışma 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu sırasında yaşanmıştır. Kanun tasarısında yabancı uyruklu öğrencilerin azınlık okullarına kaydına imkân tanınması, Türkiye'de yaşayan Ermenistan uyrukluların da okullara devam edebileceği tartışmalarına yol açmıştı. 8.2.2007 tarihli Kanun'un 5. maddesi ise, "Bu okullarda yalnız kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının çocukları okuyabilir" hükmünü getirmiştir. rega. basbakanlik.gov.tr/eskiler/2007/02/20070214-1.htm-57k (24 Mart 2007).

çalışılmaktadır. Ancak, özellikle çevresinde nüfuzlu ve varlıklı bir cemaat yerleşimi bulunmayan bazı eğitim kurumları zaman zaman bütçe açıklarını kapatamamaktadır. Cemaat üyeleri ve basınının bir bölümü bu konudaki sorunların aşılması için "ortak havuz" sisteminin yararlı olacağı düşüncesindedirler.

Okulların eğitim kadrosuna ilişkin Ermeniler tarafından dile getirilen sorunların en önemlisi, Ermenice ve din kültürü derslerinin, öğretmen hazırlayacak bir yüksek öğretim kurumu bulunmadığından, branş dışı öğretmenler tarafından okutulmasıdır. Öğretim kadrosuna ilişkin bir başka sorun ise, Bakanlık tarafından atanan Türkçe ve Türkçe kültür dersleri öğretmenlerinin, Ermeni okullarına yönelik tercihlerinde genellikle "öğrenci sayısının azlığı"nın önem taşımasıdır. Türkçe ve Türkçe kültür derslerinin daha verimli ve amacına yönelik olarak yapılabilmesi için, öğretmenlerinin okul müdürü tarafından seçilip sözleşmeli olarak çalıştırılması ve ücretlerinin okul tarafından ödenmesi önerisi[110] cemaatin bir bölümü tarafından benimsenmekle birlikte, getireceği ek bütçe giderleri nedeniyle bu konuda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Okullarda gerek Ermenice dilinin öğretilmesi ve geliştirilmesi çerçevesinde, gerek öğretim kadrosundan gerekse öğrencilerden kaynaklanan bazı sorunlar bulunmaktadır. Öğrencilerin genelde Ermenice dili derslerine karşı ilgisizliğinin ve gündelik hayatta Türkçe konuşmayı tercih etmelerinin yanı sıra, söz konusu dersin branş dışı öğretmenler tarafından verilmesi de Ermenice öğretiminin niteliğini düşürmektedir. Bu konuda dile getirilen bir başka sorun da Ermeni dilinde yazılmış ders kitaplarının eskiliği ve kalitesine ilişkindir. Yeni yazılan kitaplar konusunda ise, Talim ve Terbiye Heyeti'nden onay alınmasına ilişkin sürecin uzunluğu sorunu yaşanmaktadır. Bu sorunların yanı sıra, öğretmenlerden bir bölümünün Ermeniceye hâkimiyetinin yetersiz olması ve üniversite giriş sınavlarında başarı kaygısı, uygulamada birçok dersin Türkçe yapılmasına yol açmaktadır. Bu konuda, Ekim 1996'da okullarda Ermenice eğitiminin tartışıldığı bir toplantıda, Ermenicenin "artık ara dil konumunda", başka bir anlatımla "anadilden zayıf, yabancı dilden kuvvetli bir durumda olduğu" ve "Ermeni toplumunun değil, öğretmenlerin dili" konumuna geldiği ileri sürülmüştür.[111] Kısacası okulların temel açmazı, Ermeni dil ve kültürünü öğretmek ile ulusal düzeyde (ÖSS) başarılı olmak seçenekleri arasındadır.

Eğitimle ilgili bir başka sorun ise, Ermeni okullarının düzeyi ile ilgilidir. Ermeni okullarında eğitimin düzeyi, özellikle de üniversiteye giriş sınavlarındaki başarı oranları dikkate alındığında, resmi ve özel Türk okulların çoğunun üstünde, sınavla öğrenci alan özel okulların ise gerisinde gözükmektedir. Cemaat okullarının eğitim düzeyinin giderek düşmesinin yanı sıra, Ermeni

110 Raffi A. Hermonn, "Bir Ermeni Öyküsü, Günümüzde Ermeni Okulları", *Sanat ve Hayat*, no.22, Temmuz-Ağustos 2006, s.98. Bu konuda Hermonn, azınlık okulları arasındaki davranış farklılığına dikkati çekmektedir. "... Musevi okulları tıpkı cemaatleri gibi, sorunlarını sanki sistemle bütünleşerek çözmeye kalkışmışlardır. Meselâ tüm azınlık okulları için 'Bütün dersleri, ana dilde görme hakları olmasına rağmen, kendileri: 'Biz okulumuzda, Türkçe veya yabancı dilde eğitim vereceğiz, İbranice'yi de yabancı dil statüsünde (haftada iki saat) öğreteceğiz' demişler; 'Anadolu Lisesi' statüsüne geçmiş, İngilizce tedrisatlı bir okul durumuna girmişlerdir. Bu tâviz karşılığında mükâfat olarak kültür dersi hocalarının Milli Eğitim tarafından değil, kendi özgür iradeleriyle seçme ayrıcalığına kavuşmuşlardır. Türk (!) Müdür başyardımcısını da kendileri tayin etmekte ve maaş ödemekteler."

111 *Agos*, 11 Ekim 1996.

okulları arasında özellikle ÖSS sonuçları açısından önemli farkların bulunması da tartışılan konular arasındadır. Arman Artuç, 2000 yılı ÖSS sonuçlarını Ermeni okulları açısından değerlendirdiği makalesinde, Getronagan ve Surp Haç Lisesi'nin diğer okullara göre belirgin bir biçimde daha başarılı olduklarını ortaya koymaktadır.[112]

Yukarıda belirtilen sorunların yanı sıra, Ermeni eğitim kurumlarını ilgilendiren ve doğrudan doğruya mevzuattan kaynaklanan sorunlar da cemaatin eğitimcileri tarafından dile getirilmektedir. Söz konusu sorunların başında, 2004 yılında yapılan düzenlemeye kadar, Ermeni okullarına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanan Türk asıllı müdür başyardımcısı (lise düzeyinde okullar) ya da müdür yardımcısı (ilköğretim okulları) kadrosu gelmekteydi. Bu konuda görevlilerin tümünün T.C. uyruklu olduğu okullarda, yöneticilerden bir bölümü için "Türk" kelimesinin kullanılmasının, öğretim kadrosu içinde ayrımcılık yaratma özelliğine sahip olduğu, bu ayrımcılığın ise söz konusu müdür başyardımcısı ve müdür yardımcılarının Türkçe ve Türkçe kültür dersleri öğretmenlerinin tek sicil amiri olarak kabul edilmesiyle daha da belirgin hale geldiği ifade edilmekteydi.[113]

Mevzuattan kaynaklanan bir başka sorun ise, "Standartlar Yönergesi'ne ilişkindir. Ermeni okullarının binalarının genellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olması nedeniyle söz konusu binaların günümüz koşullarında inşa edilmiş olan özel Türk okullarının binalarıyla eşdeğer olarak "Standartlar Yönergesi"ne tâbi tutulması uygulamada bazı sorunlar yaratmaktadır. Okullarda "Standartlar Yönergesi"nde saptanan sayı ve özellikte derslik, laboratuvar, işlik, vb. birimlerin yetersiz olması nedeniyle Milli Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen kontenjan sayısı düşmektedir.

Ermeni okullarının "kronik" olarak adlandırılabilecek sorunlarının yanı sıra zaman zaman uygulamanın değişmesinden kaynaklanan sorunlar da söz konusudur. Bu konudaki örneklerden biri de gerek okul yönetim ve öğretmenleri gerekse veliler tarafından tepkiyle karşılanan "Hayat Bilgisi dersi sorunu" olmuştur. İlköğretimin ilk üç yılında Ermenice okutulan Hayat Bilgisi dersinin, M.E.B. Talim Terbiye Kurulu'nun 4.8.1999 tarihinde *Tebliğler Dergisi*'nde yayımlanan 261 sayılı kararla "bundan böyle" Türkçe okutulması yönündeki talebi, eğitimcilerin bir yandan M.E.B. yetkililerine yaptıkları yazılı başvuru, diğer yandan da okul kurucu ve yöneticilerinden oluşan bir heyetin bizzat M.E.B. yetkilileriyle Ankara'da yaptıkları yüzyüze görüşme sonucu uzun bir belirsizlik döneminden sonra çözümlenebilmiştir. Talim ve Terbiye Kurulu 30 Mart 2000 tarihli yeni kararında 261 sayılı kararın uygulamadan kaldırıldığını ve Hayat Bilgisi dersinin hangi dilde okutulacağının okul yönetimlerinin tasarrufuna bırakıldığını açıklamıştır.[114]

---

112 Arman Attuç, "ÖSS-2000 Sonuçlarının Azınlık Okulları Açısından Değerlendirilmesi", www.hyetert.com

113 Çetin, *a.g.e.*, s.78-79. Yapılan yeni düzenlemeye kadar hukukçular, Türk müdür başyardımcısının atanacağı okulların, yabancılar tarafından açılmış bulunan özel eğitim kurumları olduğunu, oysa Ermeni eğitim kurumlarının T.C. vatandaşı gayrimüslimler tarafından açılmış, T.C. vatandaşı öğrencilerin öğrenim gördüğü, T.C. vatandaşı öğretmenlerce öğretim ve eğitim faaliyetlerini sürdüren okullar olarak Lozan Antlaşması'nda yer alan ve Rum özel öğretim kurumlarına yönelik olan mütekabiliyet esasına göre düzenlenmesinin mümkün olmadığını belirtmekteydiler.

114 *Agos*, 12 Ocak 2000, 12 Mart 2000, 17 Nisan 2000.

Cemaat eğitimcileri tarafından dile getirilen sorunlardan bir bölümü de öğrencilerin Ermenice herhangi bir faaliyet yapmaları (konser, gösteri, tiyatro, konferans, vb.) konusunda zaman zaman yaşanan bazı sorunlara ve genelde M.E.B. birimlerinin Ermeni okullarına yönelik "güvensizliği"ne ilişkindir. Örneğin, bir tören sırasında söylenecek Ermenice bir şarkı ya da şiirin Türkçeye çevrilip üst makamların onayına sunulması gerekmektedir. Buna karşılık aynı okullarda ana dil dışında bir yabancı dille örneğin İngilizceyle herhangi bir faaliyette bulunulması kuşku ve rahatsızlık yaratmadan daha rahat yapılabilmektedir.

Ermeni eğitim kurumlarında yaşanan her düzeyden sorun, cemaat eğitimcileri tarafından son yıllarda hız kazanan çalışmalarla giderilmeye çalışılmaktadır. Akademisyen, eğitimci ve lise müdürlerinden oluşan on dört kişilik Eğitimi Yeniden Yapılandırma Komisyonu tarafından bir yılı aşkın bir çalışma sonucu hazırlanan Kasım 2002 tarihli "Çalışma Raporu", Ermeni eğitim kurumlarının karşılaştıkları sorunları ve genelde eğitimin kalitesinin yükseltilmesine yönelik (özellikle de vakıf yöneticilerinin dikkatine sunulan) önerileri içermektedir. Bu önerilerden önemli bir bölümü toplam kalite yönetimi perspektifinden hareketle eğitim ve öğretimin fiziki ve teknolojik altyapı da dahil olmak üzere her anlamda iyileştirilmesi ve çağdaşlaştırılmasına yöneliktir. Doğrudan doğruya Ermeni okullarındaki eğitimin yeniden yapılandırılmasına yönelik öneriler arasında yer alan en önemli hususların başında, 3-6 yaş çocukları için "bağımsız anaokulları" kurulması projesi bulunmaktadır. Ermeni liseleri konusunda ise, "Mevcut durumu uygun liselerimize, ihtiyaç duyulan; Ticaret Meslek Lisesi (Bilgisayarlı Muhasebe Bölümü), Kız Meslek Lisesi (Çocuk Gelişimi Bölümü), Güzel Sanatlar Lisesi (Resim veya Müzik Bölümlerinden biri) ve Özel Akşam Lisesi programlarından birer tanesinin ilavesiyle, klasik liselerimizi 'çok programlı liseler' statüsünde yeniden yapılandırılması yararlı olacaktır" ifadesi yer almaktadır. Çalışma raporunda yer alan ilköğretime yönelik uzun vadeli hedeflerden biri de, "alanında eğitim görmüş, Ermenicenin yanında en az bir yabancı dil bilen, çağın teknolojik imkânlarını kullanabilen müdür, müdür yardımcısı ve öğretmenlerin yetiştirilmesi"dir. Yabancı dil ve Ermenice dil eğitiminin iyileştirilmesi hususu da bir yandan öğretmenlerin çalışma koşullarının (maaşların çekici hale getirilmesi, ders saatlerinin azaltılması, vb.) iyileştirilmesi, diğer yandan da sınıflardaki öğrenci sayılarının sabit tutulması ve ders kaynaklarının profesyonel bir grup tarafından Türkçe ve yabancı dillerden Ermeniceye uyarlanması çerçevesinde yer almaktadır.[115] Bu konuda araştırma ekibinin 19 Kasım 2002 tarihinde görüştüğü Türk-Ermeni Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı yöneticileri de, çağdaş içerik ve görünümlü Ermenice ders kitaplarının yayını sorununa çözüm olarak Türkçe ders kitaplarının, yazarlarına telif ücreti ödenerek Ermeniceye çevrilmesi konusunda karar aldıklarını belirtmişlerdir. Ancak söz konusu karar, bugüne kadar uygulamaya konulamamıştır.

Çalışma raporunda, ilköğretim okullarında sekiz yıllık zorunlu eğitimin sürdürülmesinde fiziki şartları yetersiz olanların, öğrenci mevcudu ve öğretmen kadrosu açısından güçlük çekenlerin ve ekonomik yetersizliğinden dolayı zorunlu eğitim harcaması yapamayan okulların, eğitim ve

115 *Eğitimi Yeniden Yapılandırma Komisyonu Çalışma Raporu*, Kasım 2002, Istanbul, www.hyetert.com

öğretimi "geçici olarak" durdurma ya da başka bir okulla idari olarak birleşmesi, vakıf yönetim kurullarına önerilmektedir.[116]

Azınlık eğitim kurumlarının mevzuattan kaynaklanan sorunları Avrupa Birliği'nin 2003 tarihli İlerleme Raporu'nda da yer almıştır. Bu konuda ilerleme raporunda din adamı eğitimi konusundaki yasağın sürdüğü belirtilerek, kiliselerdeki din adamlarının azalması nedeniyle azınlıkların kendilerini tehdit altında hissettikleri ifade edilmektedir. Eğitim konusunda dikkat çekilen bir başka konu da M.E.B. tarafından atanan Müdür Baş Yardımcısının müdürden daha geniş yetkiye sahip olması konusunda yaşanan zorluklardır. Öte yandan teoloji okulu mezunlarının ve din adamlarının okullarda ders vermesi konusundaki yasağın da azınlık dinlerinin eğitimi konusunda sıkıntı yarattığı belirtilmektedir. 2004 yılı içinde yeni bir düzenlemeye gidilerek Müdür Başyardımcısında "köken" şartının kaldırılmasının başka bir anlatımla Türk asıllı olmayan, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu azınlık yurttaşlarının da idari görev yapmalarının önünün açılmasının yanı sıra öğretim dilini bilen Türkçe ya da Türkçe kültür dersleri öğretmeni bulunmaması halinde, okulun öğretim dilinde özel alan eğitimi görmüş Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğretmenlere de en azından teorik olarak bu görev verilebilmesi, hiç kuşkusuz Avrupa Birliği konjonktürünün getirdiği önemli bir gelişme olarak öne çıkmıştır.

Ancak bu konularda 2007 tarihli Özel Öğretim Kurumları Kanunu değişikliği önemli bir açılım getirmediği gibi, sorunlar uygulamada da (sicil amirliği ve öğretmen seçme konusunda) devam etmektedir.

1923-2005 Döneminde Ermeni Okullarındaki Öğrenci Sayıları

Okul Adı	1923	1973	1998	2007
Getronagan	181	130	265	182
Levon Vartuhyan	57	66	93	125
Samatya Anarat Hıgutyun	-	273	55	63
Dadyan	66	586	469	396
Surp Haç	-	119	120	66
Bomonti Mıkhitaryan	70	240	39	32
Aramyan	241	256	172	147
Karagözyan	120	204	179	188
Pangalti Anarat Hıgutyun	160	184	45	-
Yeşilköy	12	-	232	240
Pangalti Mıkhitaryan	246	673	428	326
Sahakyan	249	654	667	385
Turkmançatz	122	105	120	152
Merametçiyan	122	873	317	211
Nersesyan Yermonyan	159	147	68	-
Bezciyan	387	340	209	144
Kalfayan	84	99	71	108
Esayan	1046	782	410	308
Toplam	3347	5731	3959	3075

116 *Y.a.g.e.*

Basın ve Yayın Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenice ya da Ermeni Harfli Süreli Yayınlar

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk süreli yayın olan ve 1789 Fransız Devrimi'ni Osmanlılara tanıtmak amacıyla Fransız hükümetinin İstanbul elçisi Verminhac tarafından 1794'te yayınlanmaya başlayan *Bulletin des Nouvelles*'den[117] Cumhuriyet dönemine kadar imparatorluk sınırları içinde ve dışında Osmanlılar tarafından 22 ayrı dilde toplam 2046 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu süreli yayınlar arasında sayıca ilk sırayı Fransızca alırken, Ermenice ya da Ermeni alfabesi ile yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı 1984'e kadar 601'i bulmaktadır. Ermenice ya da Ermeni alfabesi ile yayınlanan gazete ve dergilerin önemli bir bölümü (toplam 414) İstanbul'da çıkarılmıştır. Bu yayınların 17'si Cumhuriyet dönemine aittir. Anadolu'da yayınlanan Ermenice gazetelerin sayısı ise 187'dir.[118]

İmparatorluğun tebaası arasında en fazla gazete ve dergi yayınlayanlar Ermeniler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yayınlanan gazetelerin 51'i Ermeni harfleriyle Türkçedir. İkinci Türkçe gazete olan ve 1840'ta yayınlanan *Ceride-i Havadis*'in Ermenice baskısını ise O. Koloğlu'na göre, yarı resmî yayın saymak gerekir.[119] İmparatorluk döneminde Ermenice ya da Ermeni alfabesiyle yayınlanmış olan gazete ve dergilerin yüzde 95'i 1873'ten öncesine aittir. Bunların 34'ünün Anadolu'da yayınlanmış olması[120] Anadolu Ermenilerinin bir bölümünün dil bilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Dünyada ilk Ermenice süreli yayın, *Aztarar* (Haberci) adıyla Ekim 1794'te Hindistan'ın Madras kentinde Harutyun Şmavonyan adlı bir papaz tarafından önce aylık dergi, daha sonraları ise günlük gazete olarak yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan ilk Ermenice gazete ise, II. Mahmud'un öncülüğünde 1831'de İstanbul'da yayınlanan ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin 1832'de *Takvim-i Vekayi Lıro Kir* (Takvim-i Vekayi Haber Risalesi) adıyla Ermenice olarak çıkmış nüshasıdır. Osmanlı tebaası Ermeniler tarafından İstanbul'da haftalık olarak yayınlanan bu ilk Ermenice gazetede çalışan ve Türkçeden Ermeniceye çeviriler yapan Kevork Krikoryan, Pars Tuğlacı'ya göre Osmanlı tebaası ilk gazeteci olarak bilinmektedir.[121] Söz konusu gazete, Osmanlı Devleti'nin doğrudan finanse ettiği bir organ olarak yayına başlamış, ancak 150 kadar abone bulabilmiş[122] ve bir yıla yakın bir yayın hayatından sonra kapanmış, 1847'de *Haydarar Kir Lıro Medzi Derutyanın Osmanyan* (Büyük Os-

117 Ziyad Ebuzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul, 1985, s.37.

118 *Y.a.g.e.*, s.34, 43-44. Bu diller, Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkesce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hindçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusça, Sırpça, Urduca, Yahudice-Ladino ve İbranice'dir.

119 *Y.a.g.e.*, s.43-44.

120 Orhan Koloğlu, "Türkçe-Dışı Basın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.97.

121 Pars Tuğlacı, "200. Yıldönümünde Türkiye'de Ermeni Basınının Dünü ve Bugünü", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1994, no.132, s.38.

122 Koloğlu, *a.g.e.*, s.97.

manlı Devleti'nin Duyurucusu) adı altında kısa bir süre tekrar yayınlanmıştır.[123]

İstanbul'un genel olarak Osmanlı Ermeni basınının merkezi olmasına rağmen, doğrudan doğruya Ermeniler tarafından çıkarılan ilk gazete, 1839'da İzmir'de yayınlanmaya başlayan *Işdemaran Bidani Kidelyats*'tır (Gerekli Bilgiler Ambarı). Aynı şekilde ilk Ermenice siyasî cemaat gazetesi olma özelliğini taşıyan *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) da 1840-1887'de yine İzmir'de yayınlanmıştır. Protestanlığa yönelik yayın yapan aylık *Işdemaran Bidani Kidelyats*, 1855'ten itibaren İstanbul'a taşınarak 1915'e kadar 60 yıl süresince *Avedaper* (Müjde Getiren) adı altında dinî ve siyasî haftalık gazete olarak yayınlanmıştır.[124] Protestan misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde faaliyet gösteren ABCFM'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) İstanbul matbaasında yayınlanan *Avedaper*, 1847'den sonra Ermenice, 1856'dan sonra Ermeni harfleriyle Türkçe, 1869'dan sonra ise Karamanlıca olmak üzere üç ayrı nüsha olarak yayınlanmaya başlamıştır.[125] 1881'de Isdepan Ohucüyan'ın kurduğu ve yönettiği *Püragn* (Bin Kaynak) Protestanlık propagandasında *Avedaper*'e destek olmak amacıyla yayın hayatına başlamış, 1906'da ise haftalık ticarî dergi niteliği kazandıktan sonra 1908'de kapanmıştır.[126] Bu dönemde çıkan bir başka gazete ise, 1846'da Hovhannes Çamurcuyan Der Garabedyan Deroyentz ve Mıgırdiç Ağaton tarafından yayınlanmaya başlayan *Hayasdan*'dır (Ermeni Vatanı). Altı yıl süreyle

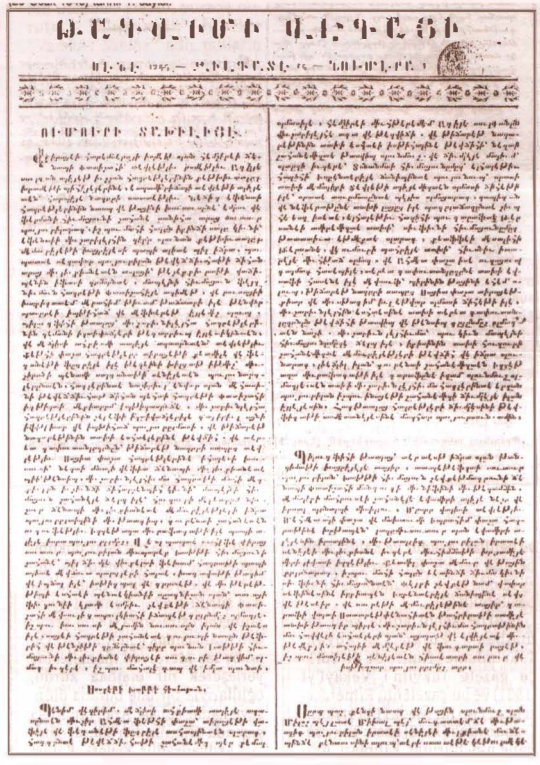

Osmanlı Devleti'nde yayınlanan *Takvim-i Vekayi*'nin o yıllarda yayınlanan Ermeni harfli, 15 Zilkade 1255 (20 Ocak 1840) tarihli 1. sayısı.

123 Vağarşag Seropyan, "Ermenice Basın", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s.188.

124 Kevork Pamukciyan, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgiler", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, İstanbul Yazıları, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.190.

125 Kıskira, *a.g.e.*, s.70.

126 V. Seropyan, "Ermenice Basın", s.189.

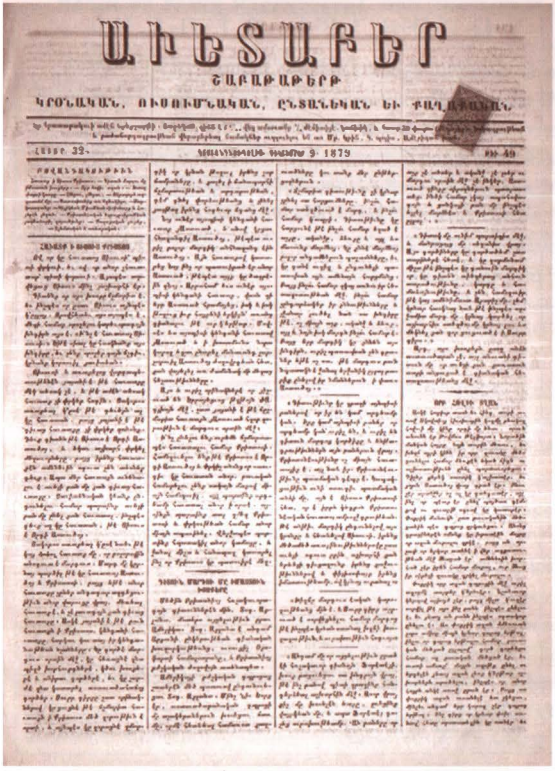
ԱՒԵՏԱՒԵՐ

ՇԱԲԱԹԱԲԵՐԹ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ՕՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍԱՆ

Protestan Ermenilerinin İstanbul'da çıkarmış oldukları *Avedaper* adlı dergi Ermenice, Ermeni harfli Türkçe ve Karamanlıca olarak yayınlandı.

yayınlanan gazete, cemaate ilişkin haberlerin yanı sıra, tarih araştırmalarına ve ekonomi haberlerine de yer vermiştir. Zengin içeriği ile İstanbul Ermeni basını tarihinde önemli bir yer tutan gazete, cemaat meclisinin resmî yayın organı kimliğini taşımış, aynı zamanda dinî doktrin tartışmalarını içeren bir aylık ek yayınlamış ve bir süre İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yayın organı olmuştur.[127] *Hayasdan*, cemaatin basın tarihine 7 yıl süreyle Protestan *Avedaper* ile sürdürdüğü tartışmalarla geçmiştir. Bu dönemde din ve eğitim alanındaki araştırma ve tartışmalara ağırlık veren bir başka yayın organı ise, Hıristiyanlık teolojisi uzmanı Hovhannes Deroyentz tarafından 1857'de çıkarılan ve 1855-1857'de yayınlanan Ermenice harfli Türkçe *Zohal*'in (Zühal) devamı niteliğini taşıyan *Yerevag* (Satürn) adlı dergidir.[128]

Diğer önemli süreli yayınlar ise, 1852-1908 döneminde çıkan, Ermeni basınının profesyonelleşmesinde öncü rol oynayan *Masis*,[129] Isdepan Boğos Papazyantz'ın sorumlu müdürlüğü altında 1863'te 15 günde bir yayınlanmaya başlayan *Jamanag Hantes Hayrenaniver* (Vatana Adanmış Zaman Dergisi),[130] Batı Ermenicesinin gelişmesi ve yerleşmesini sağlayan ve 1870-1896'da yayınlanan *Hayrenik* (Vatan), 1851-1859'da yayınlanan *Panaser* (Filolog) dergisi ile 1852'de İzmir'de yayınlanan ve liberal bir çizgiyi temsil eden *Noyan Ağavni* (Nuh'un Güvercini) ve ilk nüshası 1853'te çıkan *Arpi Araradyan* (Ararat Güneşi) gazeteleridir. Söz konusu gazeteler arasında *Masis*, İstanbul Ermeni basınında bir çığır açmış, 30 yıl süren yayın hayatı boyunca Krikor Zoh-

127 *Y.a.g.e.*, s.188.
128 *Y.a.g.e.*, s.189.
129 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.73.
130 Seropyan, "Ermenice Basın", s.189.

rab, Dikran Arpiaryan, Hrant Asadur ve Püzant Keçyan başta olmak üzere, dönemin önde gelen aydınlarının yönetiminden geçerek Osmanlı Ermenilerinin fikir hayatında önemli bir rol oynamıştır.[131] Bu dönemde Ermeni cemaatinin yaşamı üzerinde çok önemli etkileri olmuş bir başka gazete de 1896-1918 döneminde yayınlanan gündelik *Püzantion*'dur (Bizans). *Püzantion* sayesinde Ermeni edebiyat çevreleri ve hayırsever kuruluşları kendilerini tanıtma ve ifade etme olanağı bulmuşlardır.[132]

"Apostolik, Katolik, Protestan kiliselerine bağlı olanlar, laikler ve daha sonra ihtilalci ve anarşist eğilimleri izleyenlere uygun bir çeşitlilik" gösteren[133] 19. yüzyıl Ermeni basınının, Ermeni cemaatinin siyasal hiyerarşisi içindeki yerleşik pozisyonları sarsması ve cemaat işlerinde şeffaflığı sağlamada önemli bir katkısı olmuştur. Bu dönemde yayınlanan çok sayıdaki günlük gazeteden biri de 1866-1917'de önce Ermeni alfabesiyle Türkçe yayınlanan, daha sonra cemaatin Ermenice bilen üyelerinin sayılarının azalmasıyla iki dilli hale gelen ve sonunda Ermenice yayınlanan *Manzume-i Efkâr*'dır. Kaliteli içeriği ve haberlerindeki objektiflik ile dikkati çeken *Arevelk* (Doğu) ise (1884-1894) yüzyıl sonunun en çok okura sahip olan gündelik gazetelerinden biri olarak öne çıkmıştır.

ՁՕՀԱԿԱՆ

ՇԱԲԱԹԱԿԱՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՐՈՒՄԱԿԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՈՒՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԹԻՒԼԻՓԻ

Ե Վ

ՄՈՒՏՔԵՐԻՆԵՒ

ՏԱՐԻ 2Յ 1855 Ա ՍԿԶՏՆԱՒՈՐԵԱՅ

ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1855 ile 1857 arasında yayınlanan Ermeni harfli Türkçe *Zohal* dergisi çok uzun ömürlü olmadı. Sonra yayınlanan *Yerevag* (Satürn) bu derginin devamı oldu. Zohal'in 1855'teki ilk sayısı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ise, siyaset yapma olanağının genişlemesi ile birlikte daha militan bir basın ortaya çıkmış, bu dönemde özellikle *Azadamard* (Hür Mücadele), *Pütanya* (İzmit) ve *Aztak* (Sebep) Taşnak Komitesi'nin organları olarak dikkati çekmişlerdir.[134] Ayrı dönemde Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı ortamında bile ayakta kalmayı başaran ve bütün

131 Karekin Levonyan, *Hayots Barperagan Mamuli (1794-1934) (Ermeni Periyodik Basını)*, Erivan, 1934.
132 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.73.
133 Koloğlu, *a.g.e.*, s.97.
134 Panukciyan, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgiler", s.190.

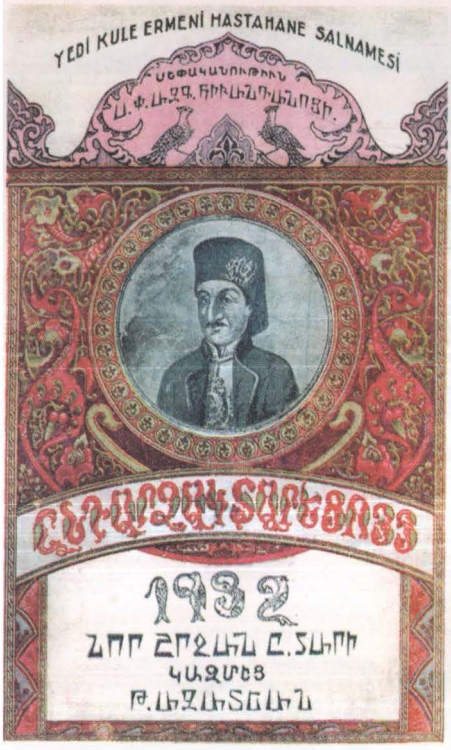

Kapağında Surp Pırgiç hastanesinin kurucusu Kazaz Artin Bezciyan'ın yeraldığı 1932 salnamesi.

yayın müdürlerinin Meclis-i Mebusan'da milletvekili olduğu *Jamanak* (Zaman), daha sonra Türkiye'nin en uzun süre yayınlanan tek günlük gazetesi unvanını kazanacaktır.[135]

Osmanlı İmparatorluğu'nda süreli yayınların ortaya çıkışı Tanzimat'ın ilk yıllarında gerçekleşir. İlk dergi olan *Vakayi-i Tıbbiye*'nin 1849'da yayınlanmaya başlamasının[136] ardından imparatorluğu oluşturan farklı etnik ve dinsel topluluklar tarafından çıkarılan süreli yayınlarda da önemli bir artışa tanık olunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni cemaatinin 19. yüzyıl boyunca yayınladığı Ermenice ya da Ermeni harflerini tanımakla birlikte Ermenice bilmeyenler için Ermeni harfleriyle Türkçe çıkardığı gazete ve dergiler incelendiğinde söz konusu yayınların büyük bir çeşitlilik gösterdiği gözlemlenir. 1861'de yayın hayatına başlayan ve 15 yıl süreyle yayınlanan *Giligia* (Kilikya) İstanbul Ermeni basınının tıbbî konulara ağırlık veren ilk gazetesidir. Dergi, 1909-1919 döneminde *Punç* (Demet) adını alır. Tıbbî konulara ağırlık veren bir başka yayın ise, 1883'te Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi tarafından yıllık şeklinde yayınlanmaya başlayan ve kimi kesintilere rağmen 1950'lere kadar devam eden *Intartzag Oratzuytz Surp Pırgiç Azkayin Hivantanotzi* (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi) adlı dergidir.[137] Aynı dönem başta müzik ve tiyatro olmak üzere çeşitli sanat dergilerinin de yayınlanmaya başladığı bir dönemdir. 1863'te çıkmaya başlayan *Osmanyan Yerajışdutyun* (Osmanlı Müziği), 1874'te yayın hayatına giren haftalık *Tadron* (Tiyatro), 1875'te Nigoğos ve Hagop Taşçıyan tarafından kurulan *Nwakık Osmanyan* (Osmanlı Nağmeleri) Ermeni cemaatinin sanat dergilerinin ilk örneklerini oluşturur.[138] İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nda çocuklara yönelik ilk süreli yayın olarak 1869'da çıkarılan haftalık *Mümeyyiz*'den[139] sonra Ermeni cemaati tarafından ilk Ermenice çocuk dergisi, *Purasdan Mangats* (Çocuk Bahçesi) adıyla 1882'de yayınlanmaya başla-

135 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.81.
136 Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, Kitabevi, İstanbul, 1999, s.16.
137 Seropyan, "Ermenice Basın", s.189.
138 *Y.a.g.e.*, s.189.
139 Okay, *a.g.e.*, s.18.

mıştır. 1883'te Asya Kültür Kurumu tarafından finanse edilen Hagop Baronyan'ın yönetimindeki *Yergrakund* (Yerküre) adlı edebi ve bilimsel dergi ise baskı kalitesi ve zengin içeriği ile dikkati çekmiş, ancak 1888'de Asya Kültür Kurumu'nun kapanmasının ardından yayınına son vermek zorunda kalmıştır. 1896'da yayın hayatına başlayan *Hanrakidag* (Ansiklopedi) ise, 1896'da bütünüyle eğitim konularına eğilen bilimsel bir dergiye dönüşmüştür.[140]

19. yüzyıl ortalarından itibaren diğer Osmanlı hemcinsleri gibi aile, eğitim, çalışma ve siyaset alanlarında mücadeleye girişen Ermeni kadınları basın yaşamında da yer almaya başladılar. 1862-63'te ilk Ermenice kadın gazetesi *Gitar*'ı yayımlayan Elbis Gesaratsyan, yazıları *Masis*, *Arevelyan Mamul* ve *Dzağig*'de yayımlanan Zabel Yesayan ve daha sonra Hayganuş Mark bu dönemin öne çıkan aydınlarındandır.[141]

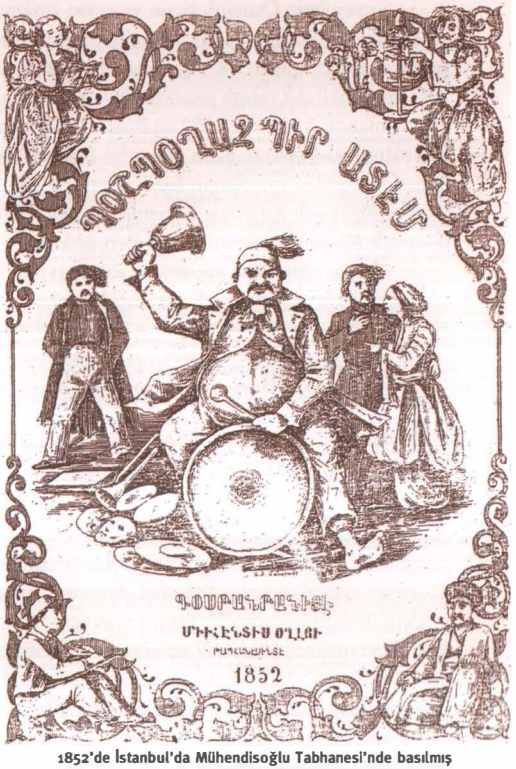

1852'de İstanbul'da Mühendisoğlu Tabhanesi'nde basılmış *Boşboğaz BirAdam* adlı mizah yayını.

1905'ten itibaren Hayganuş Mark tarafından bir kadın dergisine çevrilen ve iki yıl boyunca yayınlanan *Dzağig* (Çiçek) ve 1907'de kurulan *Luys* (Işık) dergilerinin yanı sıra, 1919-1933 yılları arasında yine Hayganuş Mark'ın editörlüğünü yaptığı ve "kadın dünyasını ilgilendiren her konuyla meşgul olmak" amacıyla 15 günde bir yayınlanan *Hay Gin* (Ermeni Kadını) dergisi de Ermeni cemaatinde kadın sorunlarını gündeme getiren yayın organları olarak öne çıkmışlardır. Öte yandan *Hay Gin*, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ermeni harfleriyle basılan ilk yayın organı olması açısından da önemli bir yer tutmaktadır. Dergi, Ermeni harflerini dergi kapaklarında kullanmanın pek mümkün olmadığı bir dönemde bir "ilk"i gerçekleştirerek kapağına iki kadın resmiyle birlikte Ermenice *Hay Gin* adını koymuştur.[142]

140 Seropyan, "Ermenice Basın", s.189.

141 Ermeni kadın hareketinin beş öncü aktivist yazarını (Zabel Yesayan, Elbis Gesaratsyan, Zabel Asadur, Sırpuhi Düsap ve Hayganuş Mark) inceleyen bir çalışma için bkz. Lerna Ekmekçioğlu ve Melisa Bilal, *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar. 1862-1933*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

142 Melisa Bilal, Lerna Ekmekçioğlu, Belinda Mumcu, "Hayganuş Mark'ın (1885-1966) Hayatı, Düşünceleri ve Etkinlikleri: Fe-

Ermenilerin Osmanlı basın ve yayın yaşamına katkıları yalnızca kendi cemaatlerine yönelik yayınlarla sınırlı olmamış, sözgelimi imparatorluğun ilk mizah dergileri de yine Ermeniler tarafından çıkartılmıştır. 1870 yılında İstanbul'da Rum asıllı Teodor Kasap tarafından yayınlanan ilk Türkçe haftalık mizah gazetesi *Diyojen*'in, Fransızca ve Rumcanın yanı sıra Ermenice olarak da yayınlanması dışında, 1852'de *Boşboğaz Bir Adam*, 1870'te *Şarivari* (Mizah), 1875'te İzmir'de yayınlanmaya başlayan *Kara Sinan*,[143] 1908'de Avedis Efendi'nin sahibi bulunduğu İrfan Kitaphanesi tarafından yayınlanan *İncili Çavuş*,[144] 1884'te Hagop Baronyan'ın başyazarlığında yayınlanan *Khigar* adlı dergilerle Ermeniler mizah alanına önemli katkılarda bulunmuşlardır.[145] Aynı dönemde Karagöz oyununun metinleri de Ermeni harfleri ile yazıya geçirilmiştir.[146]

19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk on yılına kadar uzanan dönem, aynı zamanda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yerel basın ve yayın hareketlerinin hız kazandığı bir dönem olmuş, örneğin İzmit bu dönemde basın ve yayın faaliyetleri açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. 1850'lerde yayınlanmaya başlayan *Hayrenaser* (Vatansever) gazetesi, 1864'te Armaş'ta (Akmeşe) Meryem Ana Armaş Manastırı basımevinde yayınlanmaya başlayan *Huys*'un (Umut) yanı sıra, *Pütanya* (İzmit) ve 1910-1911'de yayınlanan *Yergir* (Dünya), Bahçecik'te (İzmit) yayınlanan *Bardizag* (Bahçecik), *Paros* (Fener), 1895-1896'te yayınlanan *Tarman* (Deva), 1912'de yayınlanmaya başlayan *Meğu* (Arı) ve daha basit bir teknikle yayınlanan *Gşir* (Terazi) ve *Kışla* dergileri ile Ovacık'taki *Kmarik* (Küçük Lir) bu dönemin önemli süreli yayınlarındandır.[147] Yerel basın ve yayında yaşanan canlılık Anadolu'nun Güney ve Güneydoğu bölgeleri için de geçerlidir. 1850'li yıllardan itibaren sadece Antep'te Amerikan misyonerlerince Ermenice olarak çıkarılmakta olan *Aymtap* (Antep), *Avedaper*, *Kolej*, *Rehnüma* adlı dört gazete ve dergi bulunmaktadır.[148] Yerel basın açısından kayda değer diğer gazeteler ise, 1858-1863'te Van'da yayınlanan *Ardzvi Vaspuragan* (Vaspuragan Kartalı), Muş'ta yayınlanan *Ardzvig Darono* (Muş Kartalcığı),[149] Erzurum vilayetinin resmî gazetesi olarak 1867'de yayına giren ve yirmi yıl kadar hem Arap hem de Ermeni harfleriyle yayınlandıktan sonra Ermenice bölümü kaldırılan *Envar-ı Şarkiye*, yayın dili Ermenice olan ve Bursa'da yayınlanan *Hüdavendigâr* (1869), 1866'da Halep'te yayınlanan *Fırat*'tır.[150] Ancak, bu yayınların İstanbul'da çıkan ve taşrada da dağıtılan gündelik gazeteler karşısında sınırlı bir ağırlığı olmuştur.[151]

---

minizm: Bir Adalet Feryadı", *Toplumsal Tarih*, Mart 2001, no.87.

143 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.82.

144 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1970, s.44.

145 Seropyan, "Ermenice Basın", s.189.

146 Ferit Öngören, "Türk Mizah ve Karikatürü", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, s.1426.

147 Agop Minasyan, "Akmeşe Kasabası Tarihinde Ermeniler", *Toplumsal Tarih*, Haziran 2002, s.32-33.

148 Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.24.

149 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.82.

150 Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.99.

151 Kévorkian ve Paboudjian, *a.g.e.*, s.82.

Cumhuriyet Döneminde Ermeni Basını ve Yayını

Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemde Ermeni basını ve diğer süreli yayınları sayısal anlamda önemli bir düşüş göstermiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'da ilk olarak 1924-1930 döneminde yayınlanan aylık din ve edebiyat dergisi *Hay Khosnag* (Ermeni Sözcüsü) ve Vahan Toşigyan'ın 1918-1923 döneminde yayınlanan *Verçin Lur*'un (Son Havadis) devamı niteliğinde olan ve otuz yıl boyunca haftalık olarak çıkan[152] siyasî ve ticarî gazetesi *Nor Lur* (Yeni Haber) yayınlanmaya başlamıştır. Pakarat Tevyan'ın 1928'de yayın hayatına başlayan *Yerçanigin Daretzuytzı* (Mutlunun Yıllığı), Avedis Aliksanyan'ın çıkardığı *Nor Or* (Yeni Gün) ve yazar Rupen Maşoyan tarafından 1950'de çıkarılmaya başlayan *Tebi Luys* da (Işığa Doğru) bir süre sonra yayınlarına son vermişlerdir. 1927-1937 yıllarında *Cagadamard* (Meydan Savaşı) gazetesinin devamı olarak yayınlanan siyasî ve edebi günlük gazete *Aztarar* (Haberci), haftalık mizahi gazete olarak önce 1927-1928, daha sonra ise 1931 yılından itibaren aralıklı olarak 1945'e kadar yayınlanan *Badger* (Resim), Horen Camcıyan tarafından 1932-1938'de İstanbul'da yayınlanan günlük siyasî-edebi gazete *Arevelk* (Doğu), 1951-1953'te Toros Azadyan tarafından yayınlanan tarih ve edebiyat dergisi *Asdğapert* (Yıldız Kalesi), 1947-1952'de yazar ve şair H. Amiryan, H. Sivaslıyan ve N. Azaryan tarafından kurulan ve 224 sayı yayınlanan haftalık Ermenice edebi, siyasî gazete *Carakayt* (Işın) Cumhuriyet döneminde İstanbul'da yayınlanan başlıca gazete ve dergiler arasında yer almaktadır.[153] Özellikle *Carakayt*, azınlık hakları konusunda yayın yapmış, 1863 anayasal haklarının yeniden işlerlik kazanması konusunu gündeme getirmiş, Ermeni edebiyatının yanı sıra Ermenistan hakkındaki haberlere de geniş yer vermiştir.[154] Rupen Maşoyan 1952'de yine *Tebi Luys* (Işığa Doğru) adıyla bir edebiyat dergisi çıkarma girişiminde bulunmuş, ancak bu yayının da ömrü uzun süreli olmamıştır. Tiyatro sanatçısı Agop Ayvaz'ın sanat dergisi *Kulis* ise, 1946'da önce 15 günde bir yayınlanmaya başlamış, daha sonra ise aylık dergi olarak 50 yıl yayınlandıktan sonra 1996'da okurlarına veda etmiştir. Türkiye'de yayınına hiç ara vermeden devam eden en uzun soluklu tiyatro dergisi olan *Kulis*, geçmişte tirajını 3 bine kadar yükseltebilmiş, hatta bir dönem Türkçe ve Ermenice iki ayrı dergi olarak çıkmıştır.

Ermeni Kurum ve Derneklerinin Süreli Yayınları

Cumhuriyet döneminde İstanbul Ermeni cemaatinin belli başlı kurum ve dernekleri tarafından yayınlanan süreli yayınları arasında halen yayınlanmaya devam eden en eski dergi, 20. yüzyıl başında yıllıklar halinde yayın hayatına başlayan, 1949'da ise aylık tıp dergisine dönüşen Ermenice *Surp Pırgiç*'tir. 1951'de yayınlanmaya başlayan *Şoğagat* (Işın Damlaları) ise, Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin resmî yayın organıdır. Patrik I. Karekin Haçaduryan'ın öncülüğünde çıkan dergi, bir dönem yıllık halinde yayınlandıktan sonra, yalnızca önemli yıldönümlerinde çıka-

---

152 Rıfat Bali, "Cumhuriyet Arşivleri Belgelerine Göre Türk Ermeni Basını", *Tarih ve Toplum*, no.108, Aralık 2002, s.51.
153 Pamukciyan, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgi", s.189-191.
154 Bali, "Cumhuriyet Arşivleri Belgelerine Göre Ermeni Basını", s.51.

rılan bir dergiye dönüşmüş, 1995'ten itibaren, yine yıllık bilimsel dergi olarak çıkarılmaya başlamıştır. 1996'da ise, Patrikhane resmî bülteni olan *Lraper* yayın hayatına başlamıştır.[155]

Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın yayın organı olarak 1991'de üç ayda bir çıkmaya başlayan *Jbid* (Tebessüm) cemaat tarafından halen yayınlanmakta olan tek çocuk dergisidir. Gazeteci Pakarat Tevyan, romancı Adrine Dadıryan ve çevirmen Dr. Armenuhi Özer tarafından Ocak 1946'dan Nisan-Mayıs 1959'a kadar aylık ya da birleşik sayılar halinde yayınlanan çocuk dergisi *Bardez*'den (Bahçe) sonra 1965'te kurulan Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı, 1969-1978'de *Karun* (İlkbahar) adlı çocuk dergisini bazıları birleşik olmak üzere 65 sayı yayınlamıştır. 1990'da *Karun* aynı kuruluş tarafından bir sayı yayınlandıktan sonra kapanmak zorunda kalmıştır. Kasım-Aralık 1991'de yayınlanmaya başlayan *Jbid*, halen yıllık sekiz sayı olarak yayınlanmaktadır. Tirajı 1250 olan dergi, okurlarına abone sistemiyle ulaşmaktadır.

Ermeni okullarından yetişenler dernekleri de kurulmaya başladıkları 1947'den bu yana çeşitli dergilerle cemaatin yayın faaliyetlerine destek vermektedirler. Genelde cemaatin kültürel yaşantısına ilişkin haberler veren bu dergiler siyasal konulardan uzak durmaya özen göstermişlerdir. Bu dergilerden büyük bir bölümü maddî sıkıntılar nedeniyle yayın hayatlarına uzun süre devam edemeseler de, yayınlandıkları dönemlerde ilgi görmüşlerdir. Okullardan yetişenler derneklerinin kuruldukları ilk yıllarda Pangaltı Mıkhitaryan Lisesinden Yetişenler Derneği 1947'de *San*'ı (Öğrenci), Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği ise 1948'de *Hantes Mışaguyti*'yi (Kültür Dergisi) çıkarmıştır. Günümüz Türkiye Ermeni yazarlarından birçoğunun yetişmesinde önemli katkısı olan ve yayınlandıkları süre içinde de önemli yazarların yazılarına yer veren bu dergilerden sonra, Boyacıköy Kilisesi'nin 1954'te yayınlamaya başladığı *Kamp*, Kadıköy'deki Aramyan Unciyan Okulundan Yetişenler Derneği tarafından çıkarılan *Aramazt* (Zeus) ve 1965'te aylık olarak Esayan Derneği tarafından çıkarılmaya başlayan *Gamar* (Kemer) adlı dergiler ekonomik nedenlere bağlı olarak bir süre sonra yayınlarına son vermek zorunda kalmışlardır.

1960'lı yılların ikinci yarısından 1992'ye kadar dernek yayıncılığında kayda değer dergilerin görülmediği uzun bir duraklama dönemi yaşanmıştır. 1992 yılı ise bazı derneklerin yayın kolları için bir yeniden doğuş yılı olmuş, Pangaltı Mıkhitaryan Lisesinden Yetişenler Derneği *San* (Öğrenci) dergisinin adını *Nor San* (Yeni Öğrenci) olarak değiştirerek yayın hayatına bir kez daha başlarken, Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği ise 1948'de yayınlanmaya başladıktan bir süre sonra kapanan *Hantes Mışaguyti* yerine 1993'te *Hobina*'yı çıkarmaya başlamıştır. Ermenice olarak yayınlanan bu dergiler ele aldıkları konular açısından çeşitlilik göstermişlerdir. Bugün hâlâ yayınlanmakta olan *Nor San*'ın genelde Ermeni edebiyatına ağırlık vermesine karşılık, 2001'de bu kez Türkçe olarak üç ayda bir çıkmaya başlayan ve artık yayımlanmayan *Hobina*, cemaat açısından önem taşıyan güncel tartışma konularına da yer vermiştir.

155 *75 Yılda...*, s.39-40.

Öte yandan Ermeni okullarındaki yayın kolları, yayınladıkları bültenlerle öğrencilerinin faaliyetlerini cemaate duyurmaya çalışmaktadırlar. Bu bültenlerden biri de, Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneği'nin Gençlik Kolu tarafından 1998'de aylık olarak yayınlanmaya başlayan *Meğu*'dur (Arı). Getronagan Lisesi ise, *Lradu* (Haber Veren) ve *Lusadu* (Işık Veren) adıyla fotokopi ile çoğaltılan iki ayrı bülten çıkarmaktadır. Öte yandan aynı Lise'nin *Pandora* adını taşıyan bir aylık yayın organı da bulunmaktadır. Surp Haç Lisesi Kültür ve Edebiyat Kolu, *Punç* (Demet) öğrenci dergisinde öğrencilerinin yazılarını her ay düzenli olarak yayınlamaktadır.

Günümüzde Ermeni Basını

Günümüzde Türkiye'de yayınlanan 6 azınlık gazetesinin üçü İstanbul Ermeni cemaatine yöneliktir. Bu gazetelerden *Jamanak* ve *Nor Marmara*, günlük gazetelerdir ve Ermenice olarak yayınlanmaktadır. *Agos* gazetesi ise, Türkçe ve Ermenice olarak haftalık yayınlanmaktadır. Her üç gazetenin de dağıtımı Ermeni cemaatinin yoğun olarak yaşadığı Kadıköy, Kurtuluş, Pangaltı, Feriköy, Bakırköy, Kumkapı ve Bakırköy gibi semtlerle yaz aylarında Kınalıada başta olmak üzere Adalar'a yapılmaktadır. Ayrıca belli semtlerdeki bayilere bırakılan gazeteler, posta yoluyla da dünyanın çeşitli yerlerindeki abonelere ulaştırılmaktadır.[156]

Jamanak

Jamanak (Zaman) gazetesi, II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra, Ekim 1908 tarihinde Gürünlü Misak ve Sarkis Koçunyan kardeşler tarafından kurulmuştur. O tarihten bu yana yayınını sürdüren *Jamanak*, Türkiye'nin halen yayınlanmakta olan en eski gazetesi unvanına sahiptir ve dünyada aralıksız olarak günlük yayınlanan en eski Ermenice gazetedir. Ayrıca Türkiye'de ilk kez promosyonlu satış yapan gazete olan *Jamanak*, kupon karşılığında okurlarına piyano, şarap, çikolata ve kumaş vererek "bir ilk"e imzasını atmıştır.

Kurulduğu yıllarda Osmanlı Ermeni aydınlarının, dönemin tanınmış yazarları Yervant Odyan, Zabel Esayan, Arşag Çobanyan ve Vahan Tekeyan'ın yazılarının yer aldığı nitelikli yayın anlayışıyla öne çıkan *Jamanak*, Anadolu ve İstanbul Ermenilerinin en önemli yayın organlarından biri olmuş ve günlük tirajı 15 bine kadar ulaşmıştır. Cemaatin gündemini oluşturan belli başlı olayların yanı sıra, Osmanlı siyasal ve toplumsal yaşamına ilişkin haberlere de ağırlık veren *Jamanak*'ın dağıtımı Şark Ekspresi ve Karadeniz'den gemilerle sağlanmaktaydı. 15 Temmuz 1920'de *Joğovurti Tzaynı* (Halkın Sesi) gazetesiyle birleşerek *Joğovurti Tzaynı-Jamanak* adını alan gazetenin bu dönemde başyazılarını Vahan Tekeyan yazıyordu.[157] *Jamanak*, Osmanlıcı kimliği sürdürmesi nedeniyle Mütareke döneminde İstanbul'da yayınlanmaya devam edebilen tek azınlık gazetesi olabilmiştir.[158] 23 Ekim 1924'ten sonra yeniden *Jamanak* adıyla siyasî ve ticarî akşam gazetesi olarak çıkmaya başlamış, 1926'da Sarkis Koçunyan'ın ölümünden sonra da Koçunyan ailesi tarafından yayını

156 Karin Karakaşlı, "Gazetelerin Satıraralarında", *Görüş*, no.48, Ağustos-Eylül 2001, s.69.
157 Pamukciyan, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgi", s.192.
158 Ebuzziya, *a.g.e.*, s.31.

"Agresif" Olmayan Bir Dil

"İsimleri birlikte alındığında sıkça sorunlar çağrıştıran Türklerin ve Ermenilerin aslında aynı havayı soluyarak, güzel birliktelik ortamı içerisinde çok güzel şeyler yapılabileceklerini ve paylaşabileceklerine inanıyoruz; *Jamanak* da bu inancın simgesidir. Gazetenin yayın politikası da bu duyarlılıklar bağlamında şekilleniyor. Türkiye ve yurtdışı gündemiyle ilgilenmekle beraber, gündemin odak noktasını Türkiye'deki Ermeni cemaatinin durumu oluşturuyor. *Jamanak*'ın kullandığı dil agresif değil; biz hem yaşayacağız, hem de sorunlarımızı çözmek için çalışacağız. Ama birisinden bir şey talep ederken, talep ettiğiniz merciyi hırpalarsanız, sorumsuzluk yaparsanız, fazla yapıcı bir şey olmaz sanırım."

Jamanak gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Ara Koçunyan ile yapılan görüşmeden

100. yılını kutlayan *Jamanak*, ilk yayınladığı yıllarda 15 bini aşkın bir tiraja sahipti. Cumhuriyet döneminde bu sayı dört binlere düştü. Bugün ise bu rakam daha da eksilerek bin beşyüzlere dayanmıştır. *Jamanak*'ın ilk sayısı.

sürdürülmüştür. 22 Nisan 1933'ten başlayarak sekiz sayfa olarak basılmış, 1935'te birkaç ay *Jamanak-Turkiya* adıyla çıkmıştır.[159] Gazete, 1987'den bu yana kendi matbaasında ofset olarak basılmaktadır. Gazetenin bir başka özelliği de, Ziyad Ebuzziya'nın ifadesiyle Türkiye'-de uzun veya kısa yayın hayatı boyunca kapanma cezasına uğramamış Türkçe gazete hemen hemen yok iken, azınlık gazeteleri arasında, Ermenice yayınlanan *Jamanak* gazetesinin "bir gün dahi" kapatılmamış olmasıdır.[160]

Bugün gazetenin yayın yönetmenliğini sürdüren Koçunyan ailesinin dördüncü kuşaktan temsilcisi Ara Koçunyan, *Jamanak*'ın yayın politikası konusunda *Macro* dergisinin Mayıs 1997 sayısına yaptığı açıklamada "Ülkeyi ilgilendiren konularda, mozaik tâbir ettiğimiz varolan Ermeni unsurunun her zaman için bu coğrafyanın, bu insanların, bu ortamın üretimine ciddi katkıları bulunduklarını unutmadan bu katkıyı sürdürüyoruz" ifadesini kullanıyor.

Araştırma ekibinin *Jamanak*'ın Genel Yayın Yönetmeni Ara Koçunyan'la gazetenin Beyoğlu'ndaki bürosunda yaptığı görüşmede,[161] Koçunyan genelde İstanbul Ermeni basınının ve özelde *Jamanak*'ın en önemli özelliğinin bir politik çizgiyle organik bağının olmaması olduğunu belirtmiştir:

159 Pamukciyan, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgi", s.192.
160 Ebuzziya, *a.g.e.*, s.31.
161 31.01.2002 tarihli görüşme.

Jamanak özellikle Batı'daki gazetelerden temel olarak belli bir politik grup ya da partinin yayın organı olmamasıyla da ayrılır. Avrupa'da yayınlanan Ermeni gazeteleri şu ya da bu politik partinin doğrudan ya da dolaylı organları olarak faaliyet göstermektedirler. *Jamanak* için geçerli olan bu farklılık, aslında genel olarak İstanbul Ermeni basını ile diaspora basını arasındaki fark olarak da düşünülebilir. Çünkü İstanbul'-daki diğer basın organları da tıpkı *Jamanak* gibi belli bir grubun görüşlerini yansıtmak üzere yayınlanmamaktadır.

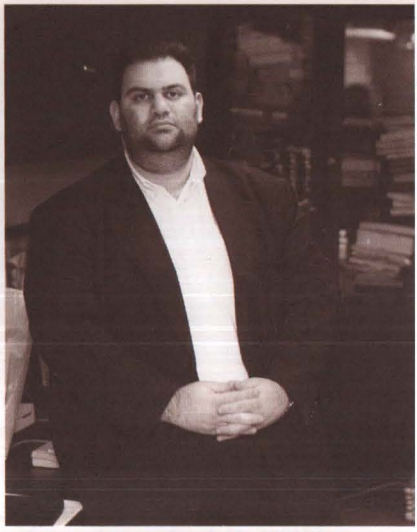

Jamanak **genel yayın yönetmeni ve ailenin üçüncü kuşak temsilcisi Ara Koçunyan.**

Pazar günleri dışında haftanın 6 günü 4 sayfa üzerinden siyah-beyaz olarak yayınlanan *Jamanak*'ın tirajı 1500 civarındadır. Genel Yayın Yönetmeni tiraj konusundaki görüşlerini şu sözlerle ifade ediyor: "Gazete açısından bakıldığında 60 bin kişilik bir topluluğun yarısının dil (Ermenice) sorunu olduğu düşünüldüğünde 1000-1500 tirajımızın olması fena bir durum değil. Gazetenin ailelerdeki ortalama 4-5 kişi tarafından okunduğu varsayıldığında cemaatin dil bilen kesiminin önemli bir bölümüne ulaşan bir gazete olduğu söylenebilir *Jamanak*'ın. Bu tirajımız uzun süredir stabil seyretmekte. Ancak bugün tirajın tedrici olarak 700-800'e değil, doğrudan 300-400'e düşmesinden de korkuyoruz..."

Ara Koçunyan'a göre, *Jamanak*'ın okur profilinin önemli bir bölümünü orta ve yaşlı kuşaktan cemaat üyeleri oluşturmaktadır. Koçunyan'ın ifadesine göre:

> *Jamanak* okurları genellikle diğer Ermenice gazete olan *Marmara*'yı ve haftalık Türkçe Ermeni gazetesi olan *Agos*'u da alıp takip eden bir kesimdir. Cemaat aynı zamanda *Hürriyet* vb. Türk gazetelerini de takip etmektedir. Yine bu okur topluluğu genellikle mezun cemiyeti, hastane vakfı vb. kurumlarımızın bülten ve yayınlarına da abonedir. Okurlarımız gazetemizin doğum ve ölüm ilanlarını ve bilhassa cemaatin popüler gündemlerinden olan Patrik'in nereye gittiği, ne söylediği ile ilgili haberleri okurlar.
>
> (...)
>
> Gazetenin gündemi cemaatin kendi kimliğinin üç temel yanı olarak gördüğü şu üç başlıkla ilgilidir. Yurttaşlık bağı olarak Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı, orijin olarak Ermenilik ve dinsel olarak Hıristiyanlık. Gazetenin gündemini, gözettiği şeyleri ve tavrını bu üç boyut belirler. Gazete Türkiye'deki Ermeni cemaatinin etkinliklerini, durumunu işler. Ayrıca Demirperde'nin yıkılmasından sonra Ermenistan da gazetenin ve cemaatin önemli sayılacak gündemleri arasına girdi. Yani gazetede artık Ermenistan'ın iç ve dış gelişmeleri, ekonomik, sosyal, kültürel gelişmelerine yer verilmekte. Ayrıca tüm dünya Ermenilerinin ruhanî merkezi olan Eçmiadzin'in Ermenistan'da olması Ermenistan'a dönük ilgiyi boyutlandırmaktadır...

Nor Marmara gazetesinin sahibi ve başyazarı Robert Haddeler.

Nor Marmara

1940 yılında Suren Şamlıyan tarafından kurulan *Marmara* gazetesi, önceleri haftada iki gün yayınlanırken kısa bir süre sonra günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Gazetenin yayın yönetmenliğini 1967'de devralan Rober Haddeler halen bu görevi sürdürmektedir. 4 sayfa üzerinden siyah beyaz olarak tamamı Ermenice yayınlanan *Marmara* gazetesi, 1967 yılında adını *Nor Marmara* (Yeni Marmara) olarak değiştirmiştir. Gazete pazar günleri ve bayram tatillerinde yayınlanmamaktadır. *Marmara* gazetesi hakkında, yayın hayatı süresince bir kez, Yassıada duruşmaları sırasında bir haberi erken yayınladığı gerekçesiyle dava açılmıştır. Ağırlıklı olarak cemaatin kültürel ve toplumsal yaşamına ilişkin haberlere yer veren *Nor Marmara* gazetesi, *Jamanak*'tan farkını 6 Ağustos 1989'da *Nokta* dergisinde yayınlanan bir söyleşide "sanatsal ve kültürel olaylara daha fazla yer vermek ve daha elit bir zümreye hitap etmek" şeklinde tanımlamıştır. Söz konusu seçkinci tavrının yanı sıra, Ermenicenin korunması konusunda özel bir duyarlılığı da olan *Nor Marmara* gazetesi yayın yönetmeni edebiyatçı Rober Haddeler, 20 Ekim 1996'da *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı bir açıklamada bu noktayı özellikle vurgulamıştır: "Okurlarımız bizimle konuşurlarken ya da yazışırlarken Ermeniceyi hatalı konuşmaktan çekindikleri için tepkilerini dile getirmiyorlar. Ne olursa olsun tepkisiz kalmamalarını istiyoruz. (...) Türk basınının en büyük yanlışı halkın düzeyine inmesi. Oysa, basın, halkı kendi seviyesine çıkarmakla görevlidir."

Araştırma ekibinin *Nor Marmara*'nın sahibi ve başyazarı Rober Haddeler (Haddeciyan) ile Beyoğlu'ndaki bürosunda yaptığı görüşmede[162] gazetenin "düzeyli gazetecilik ilkesi" konusundaki özenine dikkat çekilmiştir. Haddeler, *Nor Marmara*'yı ulusal basındaki *Radikal* ve *Cumhuriyet* gazetelerine "eşdeğer" gördüğünü belirttikten sonra "*Jamanak* ve *Agos*'u da *Hürriyet* vb. gazetelere benzetemiyorum" ifadesini kullanmıştır.

Nor Marmara 15 Haziran 2001'den bu yana her hafta cuma günü dört sayfalık siyah beyaz Türkçe ek vermektedir. Türkçe ekin sahibi Murad Ofset R. Haddeler ve ortakları adına Rober Haddeler, sorumlu müdür ise Ari Haddeler'dir. Gazetenin tirajı, 1500 olarak belirtilmiştir. Genelde Ermeni basınının karşı karşıya bulunduğu tiraj sorunu ve okur kitlesinin özellikle son yıllarda gösterdiği düşüş, *Nor Marmara* için de önemli bir sorun oluşturmaktadır. Görevi devraldı-

162 12 Şubat 2002 tarihinde yapılan görüşme.

Nor Marmara: "Kendi Konularımızın Sahibiyiz"

"Çok büyük politik konularımız yok. Kendi konularımızın sahibiyiz. Ve bu konularda iyi bir vatandaşlık sıfatını muhafaza etmek suretiyle yayınlarımızı sürdürüyoruz. Kendi cemaatimize ve yaşadığımız bu memlekete faydalı olmaya dikkat ettiğimiz müddetçe hiçbir zorluğumuz olacağını tahmin etmiyorum.

Türkiye'de yaşayan Ermeni cemaatinin yasalarla belirlenen bazı haklarının zaman zaman çiğnendiği dönemler olduğunu hatırlatan Rober Haddeciyan, bu konuda rahatsızlıklarını fazla ağır eleştirilere girmeden yansıttıklarını ifade etti. 'Dertlerimizi anlatıyoruz ve bunların dinlendiğini görüyoruz. Her zaman istediğimiz konuların ileride halledileceğine inanıyoruz. Halledilmezse dahi, bu zorlukların içinde bize verilen haklar arasında yine de yaşantımıza devam edebileceğimize inanıyoruz. Her konuda devletle yakın br diyalog içinde olmayı tercih ediyoruz."

Nor Marmara gazetesi sahibi ve başyazarı Rober Haddeler ile yapılan görüşmeden

ği 1967'de 2500 olan ve yaklaşık on yıl süreyle sabit kalan tirajın bugün 1500'e düşmesi konusunda Rober Haddeler, "Ben bilsem ki gazetemi her gün 200 Ermeni genci okuyacak kendimi yenilerim. Ama bu arada orta kuşağı kaybetme tehlikesi de var" açıklamasını yapmıştır.

Abonelerinin yaklaşık yarısı yurtdışında yaşayan Türkiyeli Ermenilere posta yoluyla gönderilen *Nor Marmara*, ayrıca dünyada internet üzerinden yayın yapan ilk Ermenice gazete olma özelliğine sahiptir. Haddeler, gazetenin web sayfasını günde yaklaşık 400 kişinin ziyaret ettiğini ve elektronik ortamdan alınan çıktıların çok sayıda okura ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca yurtdışına gönderilen her nüshanın ortalama 7-8 kişi tarafından okunması nedeniyle *Nor Marmara*'nın tirajın ötesinde bir okur kitlesine sahip olduğunu açıklamıştır.

Gazetenin haftada bir kez yayınlanan Türkçe ekinin tirajı "bir miktar" artırdığını belirten Rober Haddeler, bu girişimin cemaatin özellikle genç üyelerinin Ermeniceye hâkimiyetinin azalmasıyla ilgili bir zorunluluktan kaynaklandığını belirtmiştir:

> Aslında Ermenice gazete yayınlamak için buradayım. 15-20 yılda Türkiye'deki Ermenilerin Ermenice okumaları zorlaştı. Özellikle gençler okuyamıyor, okumak istemiyor. Aslında Türkçe yayına *Agos*'tan önce karar vermiştik, ancak cesaret edemedik. Kadro oluşturma, ek malî külfete cesaret edemedik.. Kaliteye önem verdik...

Agos

Ermeni cemaatinin en "genç" gazetesi olan *Agos* (sabanın toprakta açtığı ark), Türkçe ve Ermenice yayınlanan ilk cemaat gazetesi olma özelliğiyle farklı bir anlayışı temsil etmektedir. 5 Nisan 1996'da Surp Zadig (Paskalya Yortusu) ile birlikte yayın hayatına başlayan gazete,[163] 3-4 sayfası Ermenice toplam 24 sayfadır. Hrant Dink'in genel yayın yönetmenliğini üstlendiği *Agos*, genç kadrosuyla da öne çıkmıştır.

---

163 *Agos* gazetesinin ilk yüz sayısının incelendiği bir çalışma için bkz. Mehmet Hastaş, *Agos ou la reconstruction de l'identité arménienne*, Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü lisans bitirme tezi, 1998.

AGOS

HAFTALIK SİYASİ KÜLTÜR GAZETESİ

ERMENİCE EK'TE!

Perhiz bitti... Surp Zadik, bu yıl yalnız baharı değil, AGOS gazetesini de birlikte getiriyor

Yortumuz kutlu olsun

Patrik Karkin II:
AGOS, Zadik armağanı

Gatoğlyan Karekin I'in Zadik mesajı
Bizim yaşamımız 'diriliş'in kanıtı

Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin mesajı
"Hisus, ölümüyle ölümü yendi"

MEGROB BIRPAZAN'IN YAZISI

AGOS'tan merhaba

Yılların spor kulübünde kongreye doğru seçim mücadelesi sertleşti
Taksim'de hareket var

Tahakuk Spor Kulübü'nün üye sayısı bir yılda iki katına çıktı.
Yeni başvuran 63 kişiye ise "yönetilin" red cevabı verildi.

Türkçe ve Ermenice yayınlanan, yönetmenliğini ise öldürülen Hrant Dink'in yaptığı haftalık *Agos* gazetesinin ilk sayısı.

Özellikle Anadolu'dan gelen ve Ermeniceye yeterince hâkim olmayan Ermenileri de cemaatin sosyal yaşamına entegre etmek, geniş topluma Ermeni kültürünü Türkçe üzerinden tanıtmak ve cemaatin sorunlarını ilk elden dile getirerek haksız söylemlere karşı savunma yapmak amacıyla yayınlanan gazete, *Nor Marmara* ve *Jamanak*'a göre "sol" ve muhalif kimliğiyle öne çıkmaktadır. Gazete Türkiye toplumunun bir parçası olmaya yönelik yayın politikasının yanı sıra, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesine yönelik tutumu ile de dikkati çekmektedir.

Agos gazetesi genel yayın yönetmeni Dink, kendilerini *Agos*'u çıkarmaya yönelten nedeni 5 Nisan 1996'da *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle açıklamıştır: "İki yıl kadar önce özellikle televizyon kanallarında PKK-Ermeni bağlantısı aşırı derecede işlenirken bizler, buradaki cemaat olarak epeyce sıkıntılı günler geçiriyorduk. Bizler, böyle bir bağlantının olabileceğine inanmıyorduk, ama bütün bunları bildiğimiz halde her gün bu tür yayınları duymak bize fena halde sıkıntı veriyordu. Bir başka nokta da içinde yaşadığımız toplumun bizleri tanımamasıydı. Fikir esas olarak buradan kaynaklandı."

Agos'un, 1800'lerde başladığı tirajı daha sonra 5000 dolayında seyretmiştir. Bu özelliği ile *Agos*, Türkiye Ermeni cemaatinin en çok okunan gazetesi olmanın yanı sıra, düşen tiraj sorunuyla karşı karşıya kalan diğer iki gazeteden farklı bir konuma sahiptir. Türkçe yayınlanması nedeniyle Türk okurların Ermeni cemaati ve kültürünü tanıması açısından da önemli bir işleve sahip olan gazeteye, yayın hayatına başladığı ilk günden bu yana çok sayıda Türkiyeli gazeteci ve aydın haber ve yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır.

Gazetenin beşinci yayın yılına girdiği 22 Nisan 2001'de Dink, *Cumhuriyet Dergi*'de yayınlanan söyleşide, gazetenin çok yönlü hedeflerini şu sözlerle ifade etmiştir:

> Bugün artık *Agos* gazetesi bir isim oldu. Ermenilere ilişkin herhangi bir bilgi gerektiğinde başvurulan kurumların başında geliyor. Televizyonlarda, gazetelerde *Agos*'tan insanlar görüş bildiriyorlar, makaleler yazıyorlar. Akademisyenler *Agos*'a başvuruyorlar. Genel olarak Türk okuru da *Agos*'la

Söylem Olarak Azınlıklar İçinde Alışık Olunmayan Bir Dil

"*Agos*'u değerlendiren insanlar çok değişik değerlendirmelerde bulundular. Biri dedi ki komünistlerin gazetesi –cemaat dışından ya da cemaat içinden– biri dedi ki devletin gazetesi, biri dedi ki MİT'in gazetesi, biri dedi ki Koçeryan'ın –Ermenistan'ın–, biri dedi ki Patrikhane'nin gazetesi. Bu tür söylemler bize ilişkin çıktı. Bu söylemlerin çok uç noktalarda olması bizde şunu uyandırdı. Demek ki bu gazete demokrat bir gazete. Çünkü bütün uçların kendi başlarına hüküm yürütebilecekleri bir takım şeyler bu gazetede bulunabiliyor ve okunabiliyor. Biz demokrat yanımızı becermişiz demek ki."

Agos Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'le yapılan görüşmeden

ilgili. Dolayısıyla *Agos* haddini, çapını aşan bir kurum oldu. (...) Gazete çıktıktan sonra hiç ummadığımız bir misyon daha karşımıza çıktı. Onu da çok seve seve yerine getiriyoruz. O da Türkiye ile Ermenistan arasında, Türk ve Ermeni halkları arasında, Türklerle diaspora Ermenileri arasında diyaloğun tesis edilmesi. (...) Bunun ötesinde demokrat çizgimizi hiç yitirmemeye çalıştık, Türkiye'nin tüm sorunlarına duyarlı kalmaya çalışıyoruz. (...) Cemaat içerisinde takındığımız muhalif tutum nedeniyle de biraz cemaat içinde de iyileşmeler için inatla direniyoruz. (...) Artık Ermeni cemaatinin sözü var ve bu sözünü de yeri geldiğinde her ortamda hiç çekinmeden, hiç korkmadan söylüyor. Bunun böyle devam etmesi de en büyük dileğimiz.

Yayın hayatı süresince birkaç kez DGM'de aleyhinde dava açılma girişimiyle karşı karşıya kalan *Agos*, 1999'da Yervant Özuzun'un Varlık Vergisi uygulamasına ilişkin "Acı Bir Kilometre Taşı ve Kültür Kırımı" başlıklı yazısı ve katıldığı bir radyo programı nedeniyle yargılanan Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı Başkanı'na ilişkin "Ağabaloğlu Yargılanıyor" haberleri nedeniyle toplatılmış, ancak, İstanbul DGM'de açılan davanın ikinci duruşmasında gazete beraat etmiştir. Hrant Dink'in 254. sayıda yer alan "Bir Gün... 24 Nisan" başlıklı yazıya yönelik olarak verilen toplatma kararı ise, dava açılmadan kaldırılmıştır.

Hrant Dink'e yönelik davalar 2004 yılı itibariyle giderek artarken, doğrudan dava konusu olmasa da, Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in Ermeni kökenli olduğuna ve Ermenistan'da akrabalarının bulunduğuna yönelik 6 Şubat 2004'te Hrant Dink imzasıyla *Agos*'ta yayınlanan Sabiha Gökçen'le ilgili "Sabiha-Hatun'un Sırrı" başlıklı haber, daha sonraki gelişmeler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Antep asıllı Ermenistan vatandaşı Hripsime Sebilciyan Gazalyan, kendisinin Gökçen'in yeğeni olduğu ve Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in aslında yetimhaneden alınmış bir Ermeni yetim olduğu iddiasında bulunduğu haberin 21 Şubat 2004'te *Agos*'tan alıntılanarak *Hürriyet*'in manşetinden "Sabiha Gökçen mi Hatun Sebilciyan mı?" başlığıyla verilmesinin ardından 22 Şubat 2004'te Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği sert bir açıklama yapmıştır.[164] Açıklamanın ve Hrant Dink'in konuyla ilgili olarak çağrıldığı İstanbul

164 Söz konusu açıklamanın bir bölümü şu şekildedir: "Kendisi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ilk kadın savaş pilotu olarak Türk havacılığının onursal bir ismidir. Sabiha Gökçen aynı zamanda Atatürk'ün Türk kadınının Türk toplumu içinde bulunmasını istediği yeri gösteren değerli ve akılcı bir sembolüdür. Böyle bir sembolü amacı ne olursa olsun tartışmaya açmak milli bütün-

Valiliği'nde yapılan görüşmenin[165] ertesinde radikal sağ basında Hrant Dink'in "Şapparigce" köşesinde Ermeni kimliği üzerine yazdığı 8 bölümlük yazı dizisinin 13 Şubat 2004 tarihli bölümü içerisinden alınan ve aslında diaspora Ermenilerine yönelik eleştirinin ifadesi olan "Türk'ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermeni'nin Ermenistan ile kuracağı asil damarında mevcuttur" cümlesi yeni bir davanın konusu olmuştur. Hrant Dink ve gazetenin Yazı İşleri Müdürü Karin Karakaşlı hakkında "Türklüğü neşren tahkir ve tezyif etmek" suçundan açılan dava sonunda, mahkeme tarafından tayin edilen bilirkişinin yazıda herhangi bir suç unsuru olmadığı yönündeki raporuna karşın, Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi'nin 7 Ekim 2005 tarihli kararı ile Hrant Dink 6 ay hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Karin Karakaşlı ise yeni Basın Kanunu'ndaki düzenleme dolayısıyla beraat etmiştir. Yapılan temyiz başvurusu üzerine Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, suçun maddi ve manevi unsurları oluşmadığından kararın esastan bozulmasını istemiş, Yargıtay 9. Ceza Dairesi ise esasa yönelik temyiz istemlerini reddederek yerel mahkemenin kararını usul eksiklikleri nedeniyle bozmuştur. Dairenin kararında söz konusu cümlenin "Türklüğü tahkir ve tezyif edici" nitelikte olduğuna kuşku bulunmadığına işaret edilmiştir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı bu karara itiraz etmiş, ancak itiraz Yargıtay Ceza Genel Kurulu tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine dava dosyası usul yönünden eksikliklerin giderilmesi amacıyla yerel mahkemeye gönderilmiştir. Hrant Dink'in karara ilişkin açıklamaları üzerine ise "yargıyı etkilemeye çalışmak"tan dava açılmıştır.

Öte yandan Dink'in Urfa'da katıldığı bir panelde "Türküm, doğruyum, çalışkanım" sözüne atfen "Türk değil, Ermeni ve Türkiyeli olduğunu" belirtmesi üzerine açılan dava, 9 Şubat 2006'da beraatiyle sonuçlanmıştır. Son olarak *Agos*'un 21 Temmuz 2006 tarihli nüshasında yayınlanan "301'e Karşı 1 Oy" başlıklı haber nedeniyle de Hrant Dink, Sorumlu Yazı İşleri Müdü-

lüğe ve toplumsal barışa katkısı olmayan bir yaklaşımdır. Yüce Atatürk, Türk milletini 'Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir' şeklinde tanımlamıştır. Atatürk milliyetçiliği, görüldüğü gibi etnik ve dinî temellere dayanmamaktadır. Anayasamızın 66. maddesinde de Türk vatandaşlığı 'Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür' şeklinde ifade edilmektedir. Bir iddiayı, milli duygu ve değerleri de kötüye kullanarak bu şekilde yayımlamanın habercilik olarak nitelendirilmesini kabul etmek mümkün değildir. Burada asıl önemli olan husus yapılan bu haber ile neyin amaçlandığıdır. Son zamanlarda Türk medyasının bir bölümünde Atatürk milliyetçiliğine ve ulus-devlet yapısına karşı sürdürülen haksız ve temelsiz eleştiriler yanında, Atatürk milliyetçiliği yerini almak üzere sağlıklı olmayan ve tehlikeli düşüncelere bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde ve sorumsuzca yer verildiği kaygıyla izlenmektedir. Ulusal birlik ve beraberliğimizin en güçlü olması gereken bu dönemde milli birlik ve beraberliğimize ve milli değerlerimize yönelik bu tip yayımların ne amaçla yapıldığı Türk toplumunun büyük bir kesiminde artık anlaşılmakta ve endişe ile izlenmektedir" (http://www.bianet.org, 23 Şubat 2004).

165 Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği'nin açıklamasının ertesinde İstanbul Valiliği'ne çağrılarak Vali Yardımcısı Erol Güngör'ün makamında kendilerini Vali Yardımcısı'nın yakınları olarak tanıtan ve bugün halen kimliği belirsiz iki kişi tarafından"uyarılan" Hrant Dink'e ilişkin bu görüşmeye ilişkin şu kayıtları düştü: "Hiç beklemeden girişi yaptı Vali Yardımcısı. 'Hrant bey' diyordu 'Siz, tecrübeli bir gazetecisiniz. Daha dikkatli haber yapmanız gerekmez mi? Sonra böyle haberlere ne gerek var? Bakın ortalık nasıl allak bullak oldu. ... Bakın işte sokaklar ne gibi insanlarla dolu. Bu tür haberlere daha dikkat etmek gerekmez mi?' Vali Yardımcısı'nın bu girişle başladığı sohbete, odadaki misafirlerden erkek olan da katıldı ve ondan sonra da zaten sözü bir daha başkasına bırakmadı. Vali Yardımcısı'nın sözlerini daha da net bir üslupla bu kez o yineledi. Dikkatli olmamı, ülkeyi ve ortamı gerecek girişimlerden kaçınmamı telkin ediyordu: 'Sizin yazdığınız bazı yazılardan, her ne kadar üslubunuza katılmasak da, niyetinizin kötü olmadığını anlayabiliyoruz, ancak herkes bunu böyle anlamayabilir ve toplumun tepkisini üzerinize çekebilirsiniz' diyerek de beni kerelerce uyarıyordu..." (*Agos*, 10 Ocak 2007).

rü Arat Dink ve İmtiyaz Sahibi Sarkis Seropyan hakkında dava açılmıştır.[166]

Dava süreçleri Hrant Dink cinayeti (19 Ocak 2007) sonrasında da devam etmiş, Hrant Dink hakkındaki davalar düşerken, son davada Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi, 11 Ekim 2007'de Arat Dink ve Sarkis Seropyan'ı 1'er yıl hapis cezasına mahkûm etmiştir.[167]

Öte yandan *Agos*'un cemaat içi ilişkiler ve "sivilleşme" gerekliliğine yönelik eleştirel tutumu, Patrik II. Mesrob'la zaman zaman kamuoyuna da yansıyan gerginliklere neden olmuştur. Son olarak Ocak 2005'te II. Mesrob'un Suriyeli bir gazeteciye verdiği ve daha sonra cemaatte huzursuzluk çıkaracağı gerekçesiyle ambargo koyduğu röportajın, Ocak 2006'da Beyrut'taki *Zartong* gazetesi ve Halep Ermeni Başpiskoposluğu'nun yayın organı *Kantsasar* dergisinde yayınlanmasıyla söz konusu gerginlik daha da açığa çıkmıştır. II. Mesrob röportajda Ermeni gazetelerini özellikle de *Agos*'u ağır bir biçimde eleştirmiştir:

> Bu gazete kurulduğu günkü beklentilere cevap veren bir gazete değil artık. Gerek gazetede yer alan yazarlar, gerekse okurlarının bir bölümü Ermeni, Türk ya da Kürt'tür. Türkiye'deki Ermeni toplumu adına konuştuğunu iddia ederek çizmeyi oldukça aşmaktadır. Yayın politikası devrimci sol ideolojiyi yansıtıyor gibidir. Okurlarını, toplumumuz kurumlarının, derneklerinin yöneticilerini zaman zaman kışkırtarak, hatta bazen şantaja da başvurarak, Ermeni Patrikliği'nin, danışmanlarının ve Ruhanî Meclis'in ürettikleri projelere karşı çıkmaya veya onların yanında yer almamaya adeta teşvik etmektedir. Tek kelimeyle şunu söylemek mümkün: Kilise üyelerinden oluşan bir toplum yerine, sivil bir toplum yaratmak derdindedir.[168]

Türkiye'de alışık olunmayan bir dil yaratan *Agos*'un Hrant Dink'in öldürülmesinden sonra çıkan sayısı.

166 Söz konusu haberde Dink'in Reuters ajansına verdiği demeçteki "Elbette bu bir soykırımdır diyorum. Çünkü sonuç kendisini zaten tanımlıyor ve adını koyuyor. Dört bin yıldır bu topraklarda yaşayan bir halkın bu olanlarla birlikte artık ortadan yok olduğunu görüyorsunuz" ifadesinin TCK 301 uyarınca Türklüğü aşağıladığı iddia edilmiştir.

167 "Arat Dink ve Sarkis Seropyan'ın Türk milletine soykırım isnat eden haber yayınladıkları mahkemelerce sabit görüldüğünden sanıkların ayrı ayrı kişilikleri, eylemlerin özellikleri dikkate alınarak cezalandırılmalarına" ifadesi ve söz konusu demeci alınmayan hiçbir ulusal basın ve medya kuruluşuna dava açılmaması beraberinde büyük tartışmaları da getirmiştir.

168 http://www.internethaber.com/news_detail.php?id=63546

Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink ve Sarkis Seropyan ile genç *Agos* çalışanları gazetenin bir kuruluş gününde toplu halde.

Patrik II. Mesrob'un "İstanbul'da menfi duruş sergileyen tek kesim kimlik bunalımı yaşayan 1968 kuşağı temsilcileri ve onların çocuklarıdır" ifadesine karşı Hrant Dink *Hürriyet* gazetesine verdiği demeçte şu yanıtı vermiştir:

> Patrik hazretlerinin eleştirileri bizim için iltifattır. Doğrudur, *Agos* solcu ve devrimci bir gazetedir. Türkler, Ermeniler ve Kürtlerin katkısıyla hazırlanır ve yine onlar tarafından okunur. *Agos*'un sivil bir toplum talebi vardır. *Agos* patrik hazretlerinin tasarruflarında yanlışlar gördüğünde toplumu buna katılmamaya, eleştirmeye davet eder. Cüretkâr olduğumuz, zaman zaman çizmeyi, hatta haddimizi, çapımızı aştığımız da doğrudur. Bu da bizim hakkımız. Devrimler, haddinizi, çizmeyi aştığınızda gerçekleşir. Doğru olmayan ve hak etmediğimiz tek şey şantajcı tanımıdır. Patriğin "şantajcı" tanımı da çizmeyi aşmıştır. Türkiye'de bütün kurumlar ve sistem laiklik üzerine kuruluyken, Ermenileri dinî bir toplum ve yapılanma olarak göstermeye çalışmak yanlıştır. Bugün Türkiye'de cami ve okulları aynı yönetim idare etseydi, hanginiz kabul ederdiniz? Ama Ermeni toplumunda okulu ve kiliseyi aynı yönetim idare etmektedir. Bunu kabul edemem. Devlet Türk toplumuna layık gördüğü laik sistemi Ermeni toplumu için de bir an önce tanımalıdır. Benim mücadelem bu alanda.[169]

169 Patrik II. Mesrob, özellikle *Agos*'u hedef aldığı röportajda, İstanbul'daki diğer Ermeni gazetelerini ve başyazarlarını da de dördüncü kuvvet olmaya çalıştıkları gerekçesiyle eleştirmiştir: "Halbuki azınlık toplumunun bir meclisi, merkez yürütme organı, ya da yargı organı yok ki. (...) Kendi ideolojisini azınlık toplumuna empoze etmeye yeltenen cüretkâr bir başyazar pey-

Aras Yayıncılık

1993 yılında İstanbul'da kurulan ve kısa zamanda "Ermeni edebiyatına açılan pencere" olarak nitelenmesine yol açan bir yayın çizgisi izleyen Aras Yayıncılık, 1995'ten sonra faal bir yayın hayatına başlamıştır. Türkçe ve Ermenice kitaplarıyla, Türkiye'de iki dilde yayın yapan ender yayınevlerinden biri olan Aras Yayıncılık'ın amaçları web sayfalarında şöyle açıklanmaktadır:

> Ermeni yazarlardan çeviri kitaplar veya çağdaş Ermeni yazarların kaleminden doğrudan Türkçe eserler basan yayınevi, bu yolla, aynı coğrafi bölgede doğup büyümüş, yan yana yaşayan farklı kültürlerden insanların birbirlerini edebiyat yoluyla daha iyi tanıyıp, anlamalarına yardımcı olmayı, insanlığın ortak değerlerine katkıda bulunmayı amaçlıyor.
>
> Günümüz Türkiye'sinde İstanbul'da yoğunlaşmış bir azınlık toplumu olan Ermenilerin kültürel öğelerini gelecek kuşaklara da taşımaya aracılık eden Aras Yayıncılık, Türkiye'de köklü bir geçmişi olan Ermeni yayıncılık geleneğinin yeni binyılda temsilcisi ve sürdürücüsü olmayı hedefliyor.[170]

Aras Yayıncılık Türkçe ve Ermenice yazan Ermeni yazarların öykü, roman, anı-roman, şiir, günce oyun, mizah, tanıklık, araştırma ve denemelerini geniş bir okur kitlesiyle buluşturmayı amaçlamaktadır. Ermeni köy edebiyatının temsilcileri olarak bilinen Mıgırdiç Margosyan, Hamasdeğ (Hampartzum Gelenyan), Krikor Ceyhan ve Hagop Mıntzuri gibi yazarların öykülerinin yanı sıra, İstanbul Ermenilerinin "yeni edebiyat akımı"nın önde gelen temsilcilerinden Aram Pehlivanyan'ın şiir kitabına, Ermeni mizah ustası Yervant Odyan'ın Ermeni edebiyatında bir kült kitap haline gelmiş romanından, İstanbul Ermenileri arasında 1890'lı yıllarda hâkim edebi tür olarak beliren realizm akımının öncülerinden Krikor Zohrab'ın öykülerine kadar geniş bir yelpaze içinde Türkiye Ermenilerinin ürün verdiği edebiyat tür ve akımlarının belli başlı temsilcilerinin ürünlerini yayınlayan Aras Yayıncılık, son yıllarda Ara Güler ve Jaklin Çelik gibi çağdaş yazarların eserlerine de yer vermeye başlamıştır. 2002 yılında Ermeni tarihine ilişkin inceleme-araştırmalara da ağırlık vermeye başlamış, Boğos Levon Zekiyan'ın *Ermeniler ve Modernite* başlıklı çalışması ve tarihçi Kevork Pamukciyan'ın Türkçe makalelerini ve ansiklopedi yazılarını bir araya getiren 4 ciltlik *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar* başlıklı araştırma dizisini yayınlamıştır. Yayınevinin

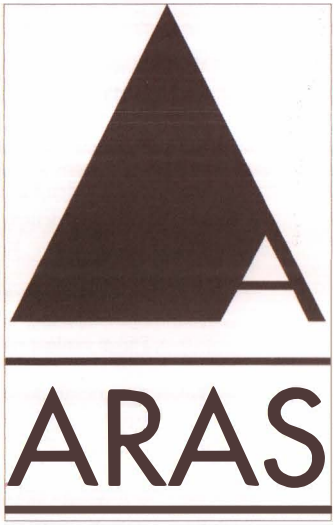

Paylin Tovmasyan'ın yönettiği, Türkçe ve Ermenice yazan Ermeni yazarların eserlerini basan Aras Yayıncılık'ın logosu.

dah olmuş, bir diğeri şu veya bu hiyerarşik merkezin reisine yağ çekmek amacıyla İstanbul Patrikliği'ne hakaret etmekle uğraşıyor, yine bir diğeri bir jübileye katılması için kendisine parasız davetiye gönderilmediği için ortalığı birbirine katıyor" (*Hürriyet*, 22 Ocak 2006).

170 http://www.arasyayincilik.com

2002'de yayınladığı bir başka önemli eser ise, ilk baskısı 1962'de yapılmış olan Keğam Kerovpyan'ın ünlü *Hayeren Parkirk* (Ermenice Sözlük) adlı 9942 sözcüklük Ermenice sözlüğüdür. Yayınevi'nin 2001'de yayınladığı Ermeni çizer Ohan'ın (Ohannes Şaşkal) daha önce çeşitli yayın organlarında yayınlanmış olan karikatürlerinin yer aldığı bir güldeste niteliği taşıyan *Karakutu* ve Aret Gıcır'ın 1997-2000 yılları arasında *Agos* gazetesinde yayınlanan çalışmalarını içeren çizgi öykülerden oluşan *Azınlıkyan* başlıklı albümü ya da *Ben Topik Değilim, Yerevan Güncesi* ise, cemaatin yaşamını mizahi bir yaklaşımla yansıtmaktadır. Bu arada yayınevi tarafından yayınlanan Ermenice çocuk kitapları, öykü, fıkra ve bulmacalar ile boyama kitaplarından oluşmaktadır.

Aras Yayıncılık'ın bürosunda yapılan görüşmede[171] editör Rober Koptaş ve Paylin Tovmasyan yayınevinin kuruluş amacını, geniş toplumdaki "bilgisizlik" ve "siyasal angajman"dan kaynaklanan "yanlış anlaşılma"ların azalmasına olanak sağlamak şeklinde tanımlamışlardır:

> Çıkış amacımız, çok sık rastladığımız ve canımızı çok sıkan yanlış anlaşılmalara karşı kendimizi olduğumuz gibi anlatmamanın bir set oluşturacağına inanmamızdı. Tıpkı *Agos*'un çıkış motifinde olduğu gibi. (...) Yayınevinin okur-müşteri profili, sanıldığı gibi daha çok Ermenilerden oluşmuyor. İstanbul'daki genç ve aydın Ermeni olmayan okurlarımızın yanı sıra, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu –Diyarbakır gibi– kentlerinden de talep almaktayız. Okurlarımızın yüzde 80-90'ı Ermeni olmayan kesimlerden oluşuyor. 2000 adet bastığımız bir kitabın 200-300'ünü Ermeniler alıyor. Bunu kitap fuarları gibi yerlerdeki gözlemlerimizden çıkarak söyleyebiliyoruz. Cemaat içi tüketimin zayıflığı kültürel seviyenin düşüklüğü ile ilgili olsa gerek...

Kurulduğu günden bu yana çok sayıda Türkçe ve Ermenice kitap yayınlamış, Türkçe kitapların daha çok satması nedeniyle Ermenice kitapların baskı sayısı 1000'le sınırlandırılmıştır. Yayınevi editörünün belirttiğine göre, Ermenice kitaplar arasında daha çok çocuk kitapları satılmaktadır:

> Ermenice kitaplar Ermenistan'da satılmıyor. Çünkü lehçe farkı var. Bir diğer neden de Ermenistan halkının yaşadığı ekonomik problemlerdir. Ermenice bilmeyen Ermeniler Türkçeye çevrilmiş ya da Türkçe yazılmış eserler aracılığıyla kendileri ile bir bağ kurmaktalar.

Yakın zamanlara kadar, "Anadolulu Ermeni yazarların kitabevi" görüntüsünü veren Aras Yayıncılık'ın yayın politikasına Ermeni cemaatinin yaklaşımı konusunda yöneltilen bir soruya editör Rober Koptaş şu yanıtı verdi:

> Aras ve *Agos*'un yaptıklarını doğru bulanlar ve bulmayanlar var. Bulmayanlar daha çok getto türü bir hayatı tercih ediyorlar. Bu, bir korunma duygusu da olabilir. Kültürün bu kadar açılması durumunda dağılacağını düşünüyorlar. Özellikle Türkçe gazete çıkınca, Ermenice gazete satılmaz ve dil yitip gider kaygısı var. Bir diğer kaygı da ortalıkta fazla görünmenin, bulunmanın yaratacağı dışsal bir korkudan kaynaklanıyor.

Bugüne kadar hiçbir yayınının soruşturmaya uğramadığı Aras Yayıncılık, bu durumu "çünkü biz oldukça güçlü bir otosansür uyguluyoruz" şeklinde açıklıyor.

171 31.01.2001 tarihinde yapılan görüşme.

Ermeni Cemaat Vakıflarının Hukukî Statüsü ve Sorunları

Türkiye Ermenilerine ait, Osmanlı döneminde kurulmuş ve günümüze kadar ayakta kalmış, okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlarla kilise ve mezarlıklar,[172] bazı istisnalar dışında genellikle vakıf olarak tesis edilmişlerdir. Gerek Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gündeme gelen yasal değişiklikler gerekse Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar vakıflarla ilgili yürürlüğe giren değişik kanunlar bu kurumların işleyişini doğrudan etkilemiştir. Bunlardan kilise, mezarlık ve eğitim kurumlarının tarihsel arkaplanı ile günümüzdeki durumlarına ilişkin derlediğimiz bilgileri yukarıdaki bölümlerde aktarmaya çalıştık. Bunların yanı sıra hastane ve yetimhane gibi şifa yurtları ve hayır kurumlarının tarihsel geçmişleri de Türkiyeli Ermeni topluluğunun günümüzdeki kurumsal varlığı hakkında önemli ipuçları vermektedir.[173] Ayrıca Patriklik ve çeşitli dernek tipi kuruluşların dışındaki Ermeni cemaat kurumlarının çoğunlukla vakıf olarak yönetilmesi devlet-cemaat ilişkisi açısından ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Günümüzde cemaat vakfı olarak adlandırılan kuruluşların hemen hemen tümü Osmanlı döneminde padişah fermanlarıyla kurulmuşlardır. Bu bakımdan İslâmî vakıflarda mevcut olan, vakfeden tarafından şerî mahkemelerce tasdik edilmiş bir vakfiye senetleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla sadece belli bir amaç için tahsis edilmiş mal varlığı söz konusudur ve bunlar anonim kuruluşlardır. Bu nedenle bu kuruluşlar bugün de hukuken tam anlamıyla "vakıf" değillerdir. Ancak, cemaat vakıfları arasında az sayıda da olsa bir vakfiye ile kurulduğu şerî mahkemece tasdik edilmiş bazı vakıflar bulunmaktadır. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Osmanlı döneminde cemaat kuruluşları kilise binası, okul-yetimhane binası, hastane binası gibi "hayrat" taşınmazları dışında bu kuruluşlara gelir sağlamak için birçok "akarat" taşınmaz mal da edinmişlerdi. Ermeni cemaati kuruluşlarının idaresi ise Ermeni Milleti Nizamnamesi gündeme gelmeden önce Patriklik tarafından, 1863 sonrası ise kurulan ruhanî ve cismanî meclislerin oluşturduğu komisyonlarca yürütülmüştü.

Osmanlı döneminde İslâm hukukuna göre zimmî statüsünde bulunan gayrimüslimlerin hayır için ve toplumsal amaçlı cemaat kuruluşları tesis etmeleri mümkündü. İslâm hukukunda vakıf kurmanın temel amacı olarak sevap ve kurbet kasdı, yani Tanrı'ya yakınlık, kulluk ve ibadet etme niyet ve niteliği, arandığından gayrimüslimlerin hastane, yetimhane ve çeşme gibi amaçlarla "vakıf" kurmaları uygun görülmüştü. Kilise, havra yapımı ve bunların onarım ve bakımı için izin ise ancak 18. yüzyıl itibariyle gündeme gelmiştir.[174] Başka bir anlatımla, hangi dinden olursa olsun yoksula yardım İslâm'ın buyruğu idi; buna karşılık havra ve kilise vakıflarında her çağ ve yö-

172 İstanbul'daki Ermeni mezarlıkları hakkında genel bilgi için bkz. Ek 2.

173 Ermeni cemaat vakıfları içinde Osmanlı döneminden günümüze hayati hizmet sunan hayır kurumları olarak özel bir yer tutan Surp Pırgiç ve Surp Hagop hastaneleri ile Kalfayan ve Karagözyan yetimhanelerinin tarihçesi için bkz. Ek 3 ve Ek 4.

174 Yuda Reyna ve Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2003, s.39-41; *Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Çalışma Merkezi Azınlık Hakları Çalışma Grubu, İstanbul, 2002, s.10-12.

rede aynı hoşgörü gösterilmemiştir. Fetihlerden önceki gayrimüslim kurumları sultanlardan ferman alınarak korunmuş, yeni mal edinimi söz konusu olduğunda, kazanımlar ya cemaatin manevî şahsiyeti adına yapılmış, ya da herhangi bir kayıt yapılmaksızın cemaate vasiyette bulunma veya bağış yapma izni verilmiştir. Dolayısıyla cemaat vakıfları denen kurumlar, Osmanlı'nın son döneminde çıkarılan yasalardan önce, tüzel kişilik olarak kurulmuş değildiler. Bu bakımdan bir taşınmaz, dinî topluluğa bağışlanmak istendiğinde, kayıtlarda ancak cemaatte güvenilir bir kişi veya din adamının örtülü ismi kullanılarak (nâm-ı müsteâr) ya da "Bakire Meryem" gibi bir azize-aziz veya din büyükleri adına, hayalî bir isimle (nâm-ı mevhum) kaydedilmiştir.[175]

Tüzel kişilik anlayışı ise, 1870'de önce ticaret şirketlerine tanındıktan sonra 1328 (1912) tarihli geçici kanunla (Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayri Menkûleye Tasarrufuna Dair Kanun-i Muvakkat) cemaatler de tüzel kişilik vasfını kazanmıştır. İslâm hukukuna göre kurulan vakıfların tüzel kişiliğinden veya yeni taşınmaz elde etme hakkından söz edilmeksizin, Alman Medenî Kanunu'ndan esinlenerek, Müslüman olmayan "Osmanlılar"ın kişi topluluklarına (cemaat) veya mal topluluklarına tüzel kişilik tanınmıştır. "Osmanlı cemaat ve müessesât-ı hayriyyesi" olarak tanımlanan cemaat kuruluşları içinde de yalnız "nâm-ı müstear"dan söz edildiğinden "nâm-ı mevhum" ile kaydedilen taşınmazların tashihi yapılmamış ve duruma herhangi bir çözüm getirilemeden Lozan Antlaşması'nın açtığı yeni döneme gelinmiştir.[176] 1912 tarihli kanun "millet lideri"ne (cemaat başı), kaydedilen taşınmazların hakiki sahiplerinin hangi müessese olduğuna dair, belirli bir süre içinde tapu dairesine verilmek üzere, bir "cetvel" düzenleme, dolayısıyla mülkiyet hakkını tesis etme olanağı sağlamıştı. Böylelikle listelenmiş taşınmazların hangi kuruluşa ait olduğu belirlenmiş oldu.

Lozan Antlaşması'nın 40. maddesiyle gayrimüslim azınlıkların, kuruluş ve yönetim gibi giderlerinin kendi maddî olanaklarıyla karşılanması halinde "her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okul ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek" hakkı garanti altına alınmıştır. 1926'da çıkan Medenî Kanun'da ise şirketler dışında iki türlü tüzel kişilik öngörülmüştür: Dernekler ve tesisler. Herhangi bir şekilde ayrım yapmadan vakıflar tesis kapsamına alınmış, ancak Medenî Kanun'dan önce kurulmuş vakıfların ve cemaatlere ait hayır kurumlarının başka bir kanunla düzenlenmesi öngörülmüştür. Vakıflar konusunda yapılan çalışmalar sonunda da 2762 sayılı Vakıflar Kanunu 1935 yılında yayınlanmış ve 1936'da yürürlüğe girmiştir. Her ne kadar, bu kanun yapılmadan önce cemaat kuruluşlarının tümüne devlet tarafından el konulmasını öngören bazı tasarılar gündeme gelse de (örneğin 1929'da İsviçreli Hans Leeman'ın taslağı), azınlık vakıflarının zaptının Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri ile ters düşeceği ve sakıncalı olacağı gerekçesiyle bundan vazgeçilmiştir.[177] 1912 tarihli kanunda "Osmanlı cemaat ve hayır kurumları" olarak adlandırılan cemaat kuruluşları, hu-

175 Hüseyin Hatemi, "Cumhuriyetten Sonra Vakıflar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983. s.2790.

176 *Y.a.g.e.*, s.2790-91.

177 Reyna ve Zonano, *a.g.e.*, s.42.

kuken tam anlamıyla "vakıf" olmadıkları halde, bu kanunla "vakıf" olarak tanımlanmış ve tüzel kişiliği haiz aile ve esnaf vakıfları gibi "mülhak" vakıflar olarak düzenlenmiştir. Mülhak vakıflar, ayrı ayrı tüzel kişiliklerini sürdürmekle birlikte, idarî olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vesayeti altında olan vakıflardır. 1967'de yürürlüğe giren 903 sayılı kanunla Medenî Kanun'da "tesis" olarak tanımlanan kuruluşlar "vakıf" olarak yeniden tanımlanmış ve 1926 Medenî Kanun'dan sonra kurulan bütün vakıfların denetim makamı olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü kabul edilmiştir.

Vakıfların yönetimi konusunda 1938'de 3513 sayılı kanunla değişiklik yapılarak "seçilmiş heyetler" yerine cemaat vakıflarında "tek mütevelli" olarak adlandırılan devir başlamış ve bu vakıflar hükümet tarafından atanmış kimseler tarafından idare edilmeye başlamıştır. Lozan Antlaşması hükümlerini de ihlal eden bu kanun değişikliği ancak 1949'da 5404 sayılı başka bir kanunla ilga edilmiş ve cemaat vakıflarının yönetimi için yeniden "seçilen kişi ve heyetler" kabul edilmiştir. 5404 sayılı kanun aynı zamanda cemaat vakıflarından "kontrol" hakkı olarak tahsil edilen paraların tahsilatını durdurmuş ve mülhak vakıflar kategorisi dışına çıkararak daha özerk bir yapıya kavuşturmuştu. Ayrıca, 1937 yılında hazırlanan vakıflar nizamnamesinin artık cemaat vakıfları için geçerli olamayacağı düşüncesiyle yeni bir nizamname hazırlığına girişilmişse de, halen bugüne kadar yeni bir nizamname yapılmamıştır. Danıştay da mevcut nizamnamenin cemaat vakıflarına uygulanması gerektiğini ileri sürmüştür. Hükümetin 1954'te cemaatin müşterek mallarını idare etmek ve Ermeni cemaati kiliselerine ait mütevelli heyetleri arasında koordinasyon sağlamak üzere 14 kişilik bir Merkez Mütevelli Heyeti kurulmasına izin vermesi, yine 1954'te hükümetçe verilen bir izinle Ermeni din adamı yetiştirilmesi için "Surp Haç Tıbrevank" ruhban okulunun açılması, Demokrat Parti döneminde elde edilen önemli kazanımlar olmuştu. Ancak 1954'te kurulan ve görev süresi bitince de 1956'da resmî makamların onayıyla yine göreve devam eden Merkez Mütevelli Heyeti 1960 ihtilalinden sonra İstanbul askerî valisi Refik Tulga'nın emriyle lağvedilmiştir. Bunun sonucunda da her vakıf ayrı ayrı yönetildiğinden eşgüdüm sağlanamamaktadır.[178]

1936 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun cemaat kuruluşları için sağladığı hukukî zemini, Prof. Dr. İsmet Sungurbey'in yorumuna göre, özetlemek gerekirse, "gayrimüslim cemaat vakıfları[nın]... başlı başına tüzel kişiliği (hükmî şahsiyeti) bulunduğu ve kendi mütevellilerince yönetileceği kabul edilmekle birlikte devletin bunlar üzerinde denetim yetkisi ve görevi olması prensibi de getirilmiş bulunmaktadır."[179] Bu kanun, cemaat vakıflarının da o güne kadar tasarruf edegeldikleri taşınmazları, beyanname vermek suretiyle kendi adlarına tescil edebilme olanağını sağlamıştı. Ayrıca bu tarihten sonra da tüzel kişilik olarak yeni taşınmaz elde etme ve tasarrufta bulunma hakkı sağlanmış olmaktaydı. Dolayısıyla verilecek beyanname söz konusu taşınmazlar üzerinde daha önce varolmayan vakfiyenin bir bakıma tescil edilmesi anlamına geliyordu. Ne var ki gerek taşınmazların tescili konusunda ortaya çıkan sorunlar, gerekse daha ileriki tarihlerde Yargıtay ve Danıştay'ın hukuka ters düşen kararları nedeniyle, "1936 Beyanna-

178 D. Rakar, *a.g.e.*, s.270-71; *75. Yılında Türkiye Ermenileri*, s.13-14.
179 Zikredildiği yer, Reyna ve Zonano, *a.g.e.*, s.81.

mesi" olarak adlandırılan uygulama, taşınmazların durumu açısından cemaat vakıfları için çözümden ziyade çözümsüzlük olarak nitelenebilecek bir dizi sorun yaratmış oldu.

Cemaat vakıflarının taşınmazları konusunda karşılaştığı sorunlar iki türlüdür. Birincisi, Vakıflar Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra bir şekilde vakıf adına tescil edilemeyen taşınmazlarla ilgilidir. İlgili vakıf adına Vakıflar İdaresi'ne yapılan başvuruda kanuni gerekçeler yerine getirilmediği veya taşınmazın adına kayıtlı olduğu kişi "gaip" ya da mirasçısı olmadığı iddiasıyla tescil işleminin gerçekleşmeyip, kiralar Vakıflar İdaresi veya Hazine'nin talebiyle kayyımlar tarafından tahsil edilmiştir. Sonuçta vakfıyla mülkiyet bağı cetvel, beyanname ve vergi kayıtlarıyla kesinlikle belli olan taşınmazların vakıfları adına tescilinin gerçekleşemediği çok sayıda örnek mevcuttur. Açılan davaların büyük bir kısmında da "mevhum" kişiler gerçek kişiymiş gibi görülerek olumsuz kararlar verilmiştir. Ayrıca o dönemde kadastro düzeltimleri yapılan yerlerdeki emlak tescil edilmemiş, kiminin kaydı açık kalmış kimi de Hazine'ye devrolmuştur. Bu tür taşınmazların tescil işlemi 1967 yılına kadar idarî bir uygulama olarak görülmüş, en büyük mülkî amirin verdiği belgeyle gerçekleşebilmişti. Tescil için mahkeme kararının istenmesiyle birlikte açılan davaların uzun yıllar sürmesi ciddi maddî kayıplara neden olmuştur. Tapu kararına rağmen halen vakfı adına tescili gerçekleşmemiş taşınmazlar mevcuttur.

İkinci tür sorun ise, 1936 yılından sonra elde edilen taşınmazlarla ilgilidir. Bugün cemaat vakıfları olarak adlandırılan kuruluşlar, tapuda kayıtlı olan taşınmazlarının tapu kaydının silinmesi, eski sahibi adına kaydının yeniden yapılması ve nihai mirasçı sıfatıyla Hazine'ye veya Vakıflar İdaresi'ne intikal ettirilmesi gibi hukuka aykırı bir dizi uygulamaya maruz kalmıştır. Bu uygulamalar neticesinde 1936'dan 1970'li yıllara kadar cemaat vakıflarının edindikleri gayrimenkuller ellerinden alınmıştır. Vakıflar Kanunu'na rağmen ortaya çıkan bu sorun Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 8.5.1974 tarihinde oybirliği ile aldığı "1936 Beyannamesinde bulunmayan malların sonradan edinilemeyeceği" kararından kaynaklanmaktadır. 1971 yılında Balıklı Rum Hastanesi Vakfı'na vasiyet edilen bir taşınmazla ilgili olarak vakıf yönetim kurulunun Hazine'ye karşı açtığı davada yerel mahkemenin vakıf lehine verdiği karar önce Yargıtay 1. Hukuk Dairesi tarafından bozulmuş, sonra da Yargıtay Hukuk Genel Kurulu tarafından söz konusu karar çıkmıştır. Bu karar doğrultusunda "cemaat vakıflarının Vakıflar Kanunu'na göre verilmiş beyannamelerinin vakıfname telakki olunacağı, bu beyanname/vakıfnamelerde mal iktisabı için açıklık bulunmaması itibariyle de yeni mal iktisap edemeyecekleri" sonucuna varılmıştır.

Balıklı Rum Hastanesi özelinde başlayan "hukukî süreç"i sonlandıran 8.5.1974 tarihli Yargıtay Hukuk Genel Kurulu kararının metninde yer alan aşağıdaki ibareler aslında kararın çıkmasında hâkim olan zihniyeti açıkça ortaya koymaktadır:

> ...Türk olmayanların meydana getirdikleri Tüzel kişiliklerin taşınmaz mal edinmeleri yasaklanmıştır. Çünkü; Tüzel kişiler gerçek kişilere oranla daha güçlü oldukları için, bunların taşınmaz mal edinmelerinin kısıtlanmamış olması halinde, Devletin çeşitli tehlikelerle karşılaşacağı ve türlü sakıncalar doğabileceği açıktır... Esasen Osmanlı İmparatorluğu devrinde de 7 Sefer 1284 tarihli kanunla yabancı gerçek kişilere Türkiye'de taşınmaz mal edinme hakkı verilmişken, 1328 tarihli ka-

nunla yabancı tüzel kişiler bundan ayrık tutulmuşlardır.[180]

Tüzel kişilikleri meydana getirenlerin T.C. yurttaşı olduğu unutulup "Türk" sayılmaması ve varlığı daha önce kanunla teminat altına alınmış söz konusu tüzel kişilerin "yabancı" addedilmesi, hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmadığı gibi eşit yurttaşlık haklarını ayrımcı bir yaklaşımla çiğnemektedir.

1974 Yargıtay kararını takiben, 1936 sonrası cemaat vakıflarının edindiği taşınmazlara el konulması sürecinde etkilenen birçok Ermeni cemaat vakfı olmuştur. İlk örneklerden biri mal varlığının Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'ne intikalini vasiyet eden Öjeni Dındes Roman'ın ölümünden iki yıl önce 1952'de bağışladığı bir binanın Hazine'nin açtığı dava sonucu 1999'da hastane vakfının elinden alınmasıdır.[181] Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı'nın Tuzla'daki Çocuk Kampı tesislerine el konulmasının ise ayrıca hazin bir hikâyesi vardır. Gedikpaşa'daki Protestan Kilisesi'nin en alt katı 1950'li yıllarda genellikle Anadolu'dan gelen kimsesiz ya da yoksul Ermeni çocukları için yatakhane olarak kullanılmaktaydı. Giderek sayıları artan bu çocuklar için vakıf yöneticileri bir yaz kampı açmak için 1962'de Tuzla'da arazi satın alarak kilise adına tescil ettirdiler. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İstanbul Valiliği'nin verdiği izin belgeleriyle tapu senedi işlemin yasallığını tasdik etmekteydi. 3 yıl süren inşaat yapımı, bahçenin düzenlenmesi ve ağaçların dikilmesinde çocukların da bizzat yer aldığı kamptan 1963-1985 yıllarında her yaz 100-200 yetim ve yoksul çocuk yararlandı. 23 Şubat 1979'da Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kartal 3. Asliye Hukuk Hakimliği'ne başvurarak Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı'nın elindeki tapunun iptal edilmesini ve eski sahibine verilmesini istedi. Dört yıl süren dava sonucunda da kamp arazisi 1985'te 1936 Beyanna-mesi'ne uymadığı gerekçesiyle Vakfın elinden alınıp, üzerinde kurulmuş olan kamp tesisleriyle birlikte araziyi satan kişiye geri verildi.[182]

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı'nın Tuzla'daki Çocuk Kampı'nda yapım sırasında bahçe düzenlemesi ve ağaç dikiminde çalışan yetim ve yoksul Ermeni çocukları.

1936 Beyannamesi'ni gerekçe göstererek el koyma örneklerinin dışında Ermeni cemaat vakıflarının karşılaştığı sorunlar arasında zaman zaman belediyelerin vakıf arazi ve malları üzerinde uyguladığı baskılar da gündeme gelmiştir. Karagözyan Yetimhanesi'ne ait Şişli'deki 6400 metrekarelik araziyi değerinin çok altında bir meblağ ile satın almak isteyen Şişli Belediyesi (ANAP'tan belediye başkanı seçi-

180 *Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri*, İstanbul Barosu, İstanbul, 2002, s.87.

181 *Agos*, no.153, 5 Mart 1999.

182 *İnsan Hakları Derneği, Tuzla Ermeni Çocuk Kampı: Bir El Koyma Öyküsü*, Me-Pa Medya Pazarlama A.Ş. Grubu, İstanbul, 2000.

len Gülay Atığ dönemi) vakıf yöneticilerinin itirazı üzerine 1997 Haziran'ında istimlak kararı almıştı. Vakıf tarafından dava açılmasının ardından belediye istimlaktan vazgeçmekle birlikte, Vakıflar Genel Müdürlüğü Karagözyan Vakfı'nın yeni seçilmiş yönetim kurulunu görevden aldı ve gerekçe olarak da "hayrata ait arazinin" kiraya verilmesini gösterdi. Ancak, sözü edilen kiralama olayı 25 yıl önce gerçekleşmişti ve geçen süre içinde her yıl Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce hesapları düzenli olarak kontrol edilmişti. Haksız uygulamaya karşı kamuoyundaki baskılar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü nezdinde Ankara'da yapılan görüşmeler sonrasında görevden alınan Karagözyan Yönetim Kurulu için verilen azil kararı geri alınarak Yönetim Kurulu 2003 Eylül'ünde göreve iade edildi.[183]

Devlet kurumları katında cemaat vakıflarının maddî varlığına karşı alınan bu tavır Lozan Antlaşması'nın sağladığı haklara rağmen Türkiye'de gayrimüslim azınlık gruplarına uygulanan baskının en somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. 1974 Yargıtay kararından sonra iyice belirginleşen haksız uygulamalar, ancak Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde aday ilan edilmesinden sonra Avrupa Birliği'ne üye olabilmek için giriştiği reform sürecinin etkisiyle düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte gündeme gelen 9 Ağustos tarihli 4771, 11 Ocak 2003 tarihli 4778 ve 19 Temmuz 2003 tarihli 4928 sayılı kanunların bazı maddeleri cemaat vakıflarının maruz kaldığı temel sorunları ortadan kaldırmak amacıyla düzenlenmiştir.[184] 3 Ağustos 2002 tarihli 3. Avrupa Birliği Uyum Paketi bağlamında 4771 sayılı kanunun 4. maddesi 1936 Beyannamelerini bertaraf ederek, vakfiyeleri olsun veya olmasın, cemaat vakıflarına ihtiyaçlarını karşılamak üzere taşınmaz mal edinmek ve taşınmaz malları üzerinde tasarrufta bulunmak yetkisini vermiştir. Ancak, gerek bu konuda izin mercii olarak Bakanlar Kurulu'nu şart koşması, gerekse daha önce açılan davalarda kamu kurum ve kuruluşlarının mülkiyetine geçmiş olan taşınmazlar için bir çözüm getirmemesi ve yeni uygulama için çıkarılan 4 Ekim 2002 tarihli yönetmelikte yer alan eşitliğe aykırı ve uygulanması zor koşullar nedeniyle, bu kanuna da ciddi eleştiriler getirilmiştir. Cemaat vakıflarının mevcut taşınmazları üzerinde tasarruf ve yeni taşınmaz mal edinme durumunda Bakanlar Kurulu'nun iznine tâbi tutulmak istenmesi sadece çok yoğun çalışan bir merciin bu konuda karar alabilmesinin gereksiz zaman kaybına yol açabileceği endişesiyle eleştirilmemiştir. Özellikle İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının iznini gerekli gören bu yaklaşım, bir kez daha cemaat vakıflarının "ecnebi" kurumlar olarak algılandığını ve polis/istihbarat örgütleri aracılığıyla denetlenmesi gerektiğine inanan bir zihniyetin etkili olduğunu göstermiştir.[185]

---

183 *Marmara*, 10 Haziran 1997; *Agos*, no.65, 27 Haziran 1997; *Agos*, no.67, 11 Temmuz 1997; *Agos*, no.69, 25 Temmuz 1997; *Agos*, no.376, 13 Haziran 2003; *Agos*, no.390, 9 Eylül 2003. Sorunun kısa bir açıklaması için bkz. Tessa Hofmann, *a.g.e.*, s.28. Tessa Hofmann'ın hazırladığı bu raporda ayrıca 18 Mayıs 1997 tarihli *Radikal* gazetesi haberine atfen, Kavafyan ailesine ait Bebek'teki 250 yıllık konağa, son varisi olarak gözüken kişinin yasal varis olmadığı gerekçesiyle, Vakıflar İdaresi tarafından el konduğu anlatılmaktadır (s.28). Daha sonra AB uyum yasaları çerçevesinde alınan olumlu kararlara bağlı olarak arsa sorunlarını da çözümleyen Karagözyan Vakfı yöneticileri okul arazisi üzerinde gelir getirecek bir tesisin kurulmasını projelendirmişlerdir. Bu konuda Dikran Gülmezgil ile yapılan bir söyleşi için bkz. *Agos*, no.584, 8 Haziran 2007.

184 4771, 4772 ve 4298 sayılı kanunlar için bkz. Reyna ve Zonano, *a.g.e.*, s.127-146.

185 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.124.

4771 sayılı kanunla yapılan değişikliğin ve buna ilişkin yönetmeliğin yarattığı hayal kırıklığı AKP hükümeti tarafından dikkate alınmış ve 4778 sayılı kanunla yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu kanun hükümetin "Kopenhag Paketi" olarak bilinen 2 Ocak 2003 tarihli 4. Avrupa Birliği Uyum Paketi'nin bir sonucudur. Vakıflar Kanunu yeniden değiştirilerek cemaat vakıflarının taşınmaz edinmeleri Bakanlar Kurulu yerine Vakıflar Genel Müdürlüğü iznine bağlanmıştır. Ayrıca 24 Ocak 2003 tarihinde *Resmî Gazete*'de çıkan yeni yönetmeliğin taşınmaz malların vakıflar adına tescili için öne sürdüğü koşullar 4298 sayılı kanun (19 Temmuz 2003) ile hafifletilirken, başvuru için tanınan 2 aylık süre de, yeni kanunla 18 ay süreyle uzatılmıştır. 4298'in getirdiği yenilikler arasında dinsel amaçla yapılacak binalar konusunda eşitlik ilkesine uygun bir ibarenin benimsendiği göze çarpmaktadır. 9. maddesi ile İmar Kanunu'nda yapılan değişiklikle eskiden yer alan "cami" ibaresi yerine "ibadethane" ibaresi konmuştur.[186]

AB Uyum Yasaları çerçevesinde yasa koyucunun cemaat vakıflarının karşılaştığı sorunları gidermek amacıyla yaptığı reformlara karşın, yönetmeliklerin getirdiği kısıtlamalar, mülk edinme hakkı kazanan bu vakıfların bürokrasi engelini aşmada halen çok zorlandığını göstermektedir. 24 Ocak 2003'te çıkan son yönetmelik, diğer vakıflardan talep edilmeyen bir koşul getirerek, cemaat vakıflarının taşınmaz satın alma ve tasarruf etme başvurularını "gerektiğinde ilgili Bakanlık, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşü alınarak" karara bağlanacağını ifade etmiştir. Nitekim Kasım 2003 ve Mayıs 2004 tarihleri itibariyle yapılan başvuruların ne kadarının tescil kararıyla sonuçlandığını araştıran bir çalışma siyasî iradenin vaat ettiği olumlu gelişmenin çok gerisinde kalındığını göstermektedir: Kasım 2003 sonunda 1532 taşınmaz adına yapılan başvurunun ancak yüzde 16'sı, Mayıs 2004 sonunda ise aynı sayıdaki başvurudan ancak yüzde 19'u tescille sonuçlanmış bulunuyordu.[187]

2005 yılı itibariyle kamuoyuna yansıyan tartışmalardan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün cemaat vakıflarının geçmişte kendilerine ait olup da özel mülkiyete geçmiş olan yerlerin iadesinin mümkün olamayacağına dair bir görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. Ayrıca daha önceden devlet tarafından zapt edilmiş ve kontrolü Vakıflar'a geçen cemaat vakıfları taşınmazlarının da iadesinin diğer mazbut vakıflar açısından eşitsizlik doğuracağı ifade edilmektedir. Bu tartışmanın yapıldığı Mart 2005'te, Mayıs 2004 tarihinden sonra ancak 10 taşınmaz malın daha tescilinin gerçekleştiği ve böylece yapılan başvuruya göre kabul oranının ancak kabaca yüzde 20'ye ulaştığı anlaşılmaktadır. Reddedilen başvurular arasında Balat'taki Surp Hıreşdagabed Ermeni Kilisesi ve Horenyan Okulu Vakfı'nın, 1989 Millî Emlak'a devredilen mülklerin geri alınabilmesi için açtığı davalardan sonra, en son 23 Ocak 2003 tarihli başvurusu yer almaktadır. Vakfa ait 8 mülk için yapılan başvurudan 4 mülkün iadesinin ret nedeni taşınmazların "Asadur oğlu Kapriyel" ("Allah'ın oğlu Cebrail") gibi bir nam-ı mevhum adına kayıtlı olmasıdır. AB reformlarının uygulamasını izlemek amacıyla Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e bağlı olarak oluşturulan Reform İzleme Grubu'nun uyarılarına rağmen, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün özel kişilere ve Vakıflar'a geçmiş malların iade yolunu kapama isteği siyasî iradeye karşı bürokrasinin direnişini açıkça kanıtlamaktadır. Bu tür eğilim

186 Reyna ve Zonano, *a.g.e.*, s.144-46.
187 Oran, *a.g.e.*, s.125-129.

ve uygulamalar yurttaş eşitliği ve Lozan Antlaşması hükümlerini ihlal etmenin yanı sıra günümüzde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırılığı nedeniyle de tazminat davalarının yolunu açacak sakıncalı düzenlemeler olarak eleştirilmektedir.[188] Nitekim miras yoluyla Surp Pırgiç Hastanesi'ne intikal etmiş, ancak Yargıtay kararıyla Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı'nın uhdesinden alınan bir binanın Millî Emlak tarafından satılmasının Maliye Bakanlığı tarafından durdurulmasında, bu vakfın Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yaptığı başvurunun etkili olduğu anlaşılmaktadır.[189] Diğer yandan başka bir gelişme yeni yasanın ilk olumlu örneklerini vermeye başladığını göstermektedir. Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı'na yapılan bir mülk bağışı için Vakıflar Genel Müdürlüğü müracaatı olumlu karşılamış ve 2005 Mart'ında tapu tescili gerçekleşmiştir.

4771 sayılı kanunun uygulanmasını gösteren yönetmeliğin ekindeki Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan listeye göre günümüzde faaliyette bulunan gayrimüslim cemaat vakıfları içinde Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeni topluluklarına ait vakıfların toplam sayısı 51'dir.[190] Bunların büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunan kilise, okul ve mezarlıkları kapsamaktadır; bunun yanı sıra Kayseri (Surp Krikor Apostolik Ermeni Kilisesi Vakfı), Diyarbakır ("Küçük Kilise" Hıdır İlyas Surp Giragos Kiliseleri Vakfı), Hatay (Samandağ Vakıflı Köyü Apostolik-Ermeni Kilisesi Vakfı, İskenderun Surp Karasun Manuk Kilisesi Vakfı) ve Mardin (Ermeni Katolik Kilisesi Vakfı) illerinde bulunan bazı Katolik ve Apostolik kiliselerin vakfını da içermektedir. Apostolik Ermeni topluluğuna ait vakıfları ele aldığımızda bunların büyük bir kısmının sadece kilise vakfı (Narlıkapı Surp Hovhannes Kilisesi Vakfı, Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi Vakfı, Feriköy Surp Vartanants Kilisesi Vakfı vb.) olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bazıları ise kilisenin yanında kurulmuş olan okulu ve ayrıca o kiliseye bağlı mezarlığı da kapsamaktadır (Üsküdar Surp Garabet Kilisesi Mektebi ve Mezarlığı Vakfı, Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi Aramyan Uncuyan Mektebi ve Mezarlığı Vakfı, Galata Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ve Mektebi Vakfı, Yeşilköy Surp Stepanos Ermeni Kilisesi Mektebi ve Mezarlığı Vakfı gibi). Ayrıca Karagözyan Ermeni Yetimhanesi Vakfı, Halıcıoğlu Surp Astvadzadzin Kilisesi ve Kalfayan Yetimhanesi Vakfı ve Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı da mevcut hastane ve yetimhanelerin bağlı olduğu vakıflar olarak faaliyet göstermektedir. Protestan Ermenilere ait vakıflar ise yalnızca 2 tanedir: Beyoğlu Aynalıçeşme Protestan Kilisesi Vakfı ve Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi ve Mektebi Vakfı. Katolik Ermenilere ait vakıflar içinde yine kilise vakfı olanların (örneğin, Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Vakfı, Galata Hisus Pırgiç Kilisesi Vakfı) yanı sıra Beyoğlu Anarad Hıgutyun Rahibeler Manastırı ve Mektepler Vakfı, Pangaltı Mıkhitaryan Mektebi ve Manastırı Vakfı örneklerinde olduğu gibi okullara, ayrıca hastaneye ait (Taksim Surp Agop Ermeni Hastanesi Vakfı) vakıflar bulunmaktadır.

Cemaat vakıflarını gösteren söz konusu listede, İstanbul'un çeşitli semtlerinde yer alan Katolik Ermeni kiliselerinden 7 tanesi Apeloğlu Andon Vakfı Hayratı altında toplanmış olarak göste-

188 *Radikal*, 2 Mart 2005; *Radikal*, 7 Mart 2005; *Radikal*,12 Mart 2005; *Radikal*, 18 Mart 2005.

189 *Radikal*, 9 Mart 2005; *Radikal*, 26 Mart 2005; *Agos*, no.466, 4 Mart 2005; *Agos*, no. 469, 25 Mart 2005; *Agos*, no.470, 1 Nisan 2005.

190 Cemaat vakıflarının listesi, 4771 ve 4778 sayılı yasaların uygulamasına ilişkin usul ve esasları düzenlemek üzere 24.1.2003 tarih ve 250003 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan yönetmeliğin ekinde bulunmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü halen faaliyette olan Ermeni vakıflarının sayısını 51 olarak vermektedir. İstanbul dışında Diyarbakır, Kayseri, Mardin, Hatay ve İskenderun'daki vakıfların çoğu kilise vakfıdır. Kayseri'de Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi Vakfı'na ait olan ve daha sonra yıkılıp, 1859'da tekrar inşa edilmiş Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin kuzeyden görünümü.

nlmektedir.[191] Apeloğlu Andon Osmanlı döneminde İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu tarafından yönetici tayin edilen kişinin adıdır. Bu vakfın vakfiyesi vardır ve vakfiyenin hükümlerine göre, esas mütevellisi Ermeni Katolik başepiskoposudur. Apostolik Ermeni Kilisesi'nden farklı olarak Katolik Kilisesi usul ve geleneğine göre düzenlenmiş olan vakfiyenin bu özel durumu nedeniyle de bazı sorunlarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Vakıflar İdaresi'nin bir vakfın, mütevelli sıfatıyla başepiskopos tarafından idare edilmesinden hoşlanmadığı için de, 1936 yılında Ape-

191 Yeniköy Surp Hovhannes Mıgırdiç Kilisesi, Büyükdere Surp Boğos Kilisesi, Büyükada Surp Astvadzadzin Verapohum Kilisesi, Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi, Kadıköy Surp Levon Kilisesi, Tarabya Surp Andon Kilisesi vakıflarının yanı sıra zikredilen Sakızağacı Ermeni Katolik Kilisesi İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu'nca hazırlanan kitapta (Mgr. Hovhannes J. Tcholakian, *L'Eglise arménienne catholique en Turquie*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 1998) yer almamaktadır. Buna mukabil T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne karşı Danıştay 10. Dairesi'nde açılan davaya (Dosya no.2003/2271 E) ilişkin Vakıflar İdaresi tarafından 17.6.2003 tarihinde dava dilekçesine karşı hazırlanan cevapta Apeloğlu Andon Vakfı tarafından idare edilen 8 kilise arasında adı geçen Kandilli Surp Osop Kilisesi de yukarıda belirtilen kaynakta zikredilmemiştir.

loğlu Andon Vakfı tarafından yapılan başvuru sonucunda ayrı ayrı kilise vakıfları olarak tescil edilmelerini uygun görmüştür. Ancak, son dönem Vakıflar Genel Müdürlüğü, Apeloğlu Andon Vakfı Hayratı altında listelediği kiliseleri ayrı ayrı tüzel kişiliği haiz vakıflar olarak tanımamak eğilimindedir. Örneğin, Apeloğlu Andon Vakfı Hayratı altında gösterilen Büyükdere Surp Boğos Ermeni Kilisesi Vakfı'nın tasarrufu altında bulunan taşınmazların tescili için Vakıflar İdaresi'ne yaptığı başvuru reddedilmiştir. Cemaat vakıflarının 1936 yılından sonra edindiği taşınmazların tescili konusunda Yargıtay kararlarının neden olduğu haksız uygulamalara son vermek amacıyla çıkarılan 4771 ve 4778 sayılı yasalara dayanarak, Büyükdere Surp Boğos Kilisesi'nin yaptığı başvurunun temel amacı, yanlışlığın düzeltilerek müstakil bir vakıf olarak tescil edilmeyi sağlamaktır. Başvurunun dayandığı hukukî gerekçelerde vurgulanan hususlar ise cemaat vakıflarının Vakıflar İdaresi'nin çelişik uygulamaları nedeniyle içine düştüğü açmazları açıkça göstermektedir. 1936 yılında Apeloğlu Andon Vakfı'nın Vakıflar İdaresi'ne yaptığı başvuru sonucu söz konusu kiliselerin idare tarafından ayrı ayrı vakıflar olarak kabul edilmesinden sonra 1949 yılından günümüze kadar yapılan vakıf seçimlerinde de bu kilise vakıflarına ayrı ayrı yönetici seçilmesi onaylanmıştır. Ayrıca Büyükdere Surp Boğos Kilisesi adına tapuda kayıtlı bulunan taşınmazlar, bu kilise vakfının tüzel kişiliğinin zımnen kabul edildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra aynı konumda olan Büyükada Surp Astvadzadzin Katolik Ermeni Kilisesi'nin Vakıflar İdaresi'ne karşı Danıştay'da açtığı dava sonucunda da kilise vakfının müstakil bir hükmî şahsiyeti olduğu kabul edilmiştir.[192]

İstanbul Apostolik Ortodoks Ermeni Patrikliği'nce düzenlenen ajandalarda İstanbul'da vakıf özelliğine sahip cemaat kurumları olarak belirtilenler şunlardır: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi; Getronagan Ermeni Lisesi ve Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi; Surp Haç Ermeni Lisesi (Eski Tıbrevank); Kalfayan Yetimhanesi; Karagözyan Yetimhanesi; "Dirasular" Vakfı; O. Gümüşyan Vakfı ve Türkiye Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı.

Bunların dışında 1997 yılında kurulan yeni bir vakıf (Sağlık, Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardım Vakfı - SEV) maddi olanaklardan yoksun veya yetim kız ve erkek gençlerin eğitim, öğretim ve yetiştirilmelerini amaç edinerek mevcut Ermeni okul, yetimhane ve kreşlerine doğrudan yardım sağlamaktadır.

Türkiye Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı, 1965 yılında Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği tarafından Medenî Kanun uyarınca tesis olarak kurulmuş olduğundan Osmanlı döneminden kalma vakfiyelerden ayrı bir konumda bulunmaktadır. "Türk-Ermeni Azınlığına (Cemaatine) mensup öğretmenler arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak için maddî ve manevî her türlü faaliyeti desteklemek" amacıyla kurulan bu yardımlaşma "tesisi"nin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1973 yılında "vakıf" olarak yeniden adlandırıldığı anlaşılmaktadır.[193] Vakfın yöneticileri ile 19 Kasım 2002 tarihinde yapılan

192 Bkz. T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Danıştay 10. Dairesi Başkanlığı'na 2003/2271 E. Dosya numarasıyla 17.6.2003 tarihinde sunduğu cevap metni ve buna karşılık Büyükdere Surp Boğos Ermeni Kilisesi Vakfı'nın Danıştay 10. Daire Başkanlığı'na hitaben yazdığı 12.9.2003 tarihli cevap.

193 Bkz. Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Tesisi: 1965, Halk Basımevi, İstanbul, 1966, s.4. ve 14 Mayıs 1973 tarih, 14535 sayılı *Resmi Gazete*, s.8.

Halen faaliyette bulunan ve Taksim Surp Agop Ermeni Hastanesi Vakfı tarafından işletilen ve önce vebahane olarak hizmete başlayan Elmadağ'daki hastanede 31 Mart 1909 olaylarında yaralanan Hareket Ordusu'na mensup askerlerin tedavisini gösteren eski bir fotoğraf.

görüşmede zaman zaman sadece Ermeni çocuklara burs verdikleri için resmî makamların baskısına maruz kaldıkları ifade edilmiş, hatta 1980 yılında vakfın kapatılması için dava açıldığı ancak usul yönünden davanın düştüğü belirtilmiştir. Vakfın tüzüğü gereğince yönetim kurulu sekizi eğitmen, yedisi ise işadamı olmak üzere 15 üyeden oluşmaktadır. İlk yönetim kurulu üyeleri arasında,[194] 1961-1964 döneminde devlet başkanı kontenjanından Kurucu Meclis üyeliğine seçilen Hermine Kalustyan da yer almıştır.

"Dirasular" Vakfı İstanbul Apostolik Ermeni Patriklik Kilisesi olarak bilinen Surp Astvadzadzin Kilisesi içinde yer alan, bazı taşınmazlara sahip mahalli bir kilise vakfı statüsünde bir cemaat kurumudur. Ovhannes Gümüşyan Vakfı ise adını taşıdığı şahıs tarafından 1900'lerin başında tahsis edilen gelirle alınan taşınmazlar ve açılan okullara mahsusen tescil edilmiş vakfiyeye dayanmaktadır. Ancak, vakfın banisi olan Gümüşyan'ın isteği üzerine vakfın mütevelliliğini patrik seçilen kişiler yürüttüğünden, özellikle 1970'ler itibariyle bu vakfın çeşitli sorunlarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu vakfı zapt etmek için girişimde bulunmasından sonra, Danıştay nezdinde açılan dava sonucunda vakfın mallarının zapt edilmesinin Lozan

194 http://www.teao.org/FTarihce.htm; 15.11.2002.

Antlaşması'na aykırı olacağı karara bağlanmıştır. O. Gümüşyan Vakfı halen Patriklik tarafından tayin edilen kişilerce yönetilmektedir.

Vakıf konumunda bulunan diğer cemaat kurumları olan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi, Getronagan Ermeni Lisesi ve Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi, Surp Haç Ermeni Lisesi, Kalfayan ve Karagözyan Yetimhanelerinin hayratı mahallî kilise vakıflarından farklı olarak tüm İstanbul'a yayılmıştır ve genelde tüm Ermenilere hizmet etmektedir. Bu nedenle İstanbul Ermeni topluluğu tarafından genel cemaat vakıfları olarak kabul edilmektedirler. Yukarıda değindiğimiz gibi, müşterek malları idare eden heyetin 1960'da lağvedilmesinden sonra genel vakıfların eşgüdümlü yönetimi de artık mümkün olmamıştır. Günümüzde bu vakıfların her birinin ayrı yöneticileri olmakla birlikte, yönetici seçimleri, mahallî kilise vakıf seçimlerinden farklı olarak, dört senede bir toplu halde İstanbul genelinde yapılmaktadır. 1981 itibariyle Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü nezdinde yaşadığı sorunlar nedeniyle de "5 Vakıf Seçimleri" olarak adlandırılan seçimler, bir eksikle "4 Vakıf Seçimleri" olarak yapılmaktadır.

Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın sorunları tüm vakıf ve cemaat kurumları arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Üsküdar'da Surp Haç Kilisesi bünyesinde ilk önce 1678'de dinî eğitim vermeye başlayan, 1718'de Patrik IX. Hovhannes Golod tarafından derslik olarak yeniden düzenlenen ve 1770'lerde genişletilerek ruhban okulu olarak tesis edilen Surp Haç Okulu Cumhuriyet'in ilk dönemlerine kadar hizmet vermiş, ancak 1932'de kapatılmıştı. 1954 yılında, Patrik I. Karekin Haçaduryan'ın Demokrat Parti yönetimi nezdinde yaptığı girişim sonucunda ruhban yetiştirmek üzere açılan Tıbrevank Ruhban Okulu'nun kurulmasıyla yeni bir kurum tesis edilmiş oldu. Bu değişiklik aynı zamanda yeni bir cemaat vakfının kurulmasını (Surp Haç Tıbrevank Ermeni Ruhban Okulu Vakfı) gerektirmiş ve kurucu temsilcisi de patrik olmuştu. Ancak, 1936 Vakıflar Kanunu sonrasında kurulan bu vakıf, 1967 yılında yüksek okul statüsündeki ruhban okulunun öğrenci eksikliği nedeniyle "tam faaliyet göstermemesi" gerekçesiyle İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü'nün kararıyla kapanması sonrasında bir dizi sorunla karşılaşmıştır. Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu'nun yüksek kısmı kapanınca okul "Özel Surp Haç Ermeni Lisesi" (1969) adıyla azınlık okulu statüsüne geçmiştir. Yeni ismiyle Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı için, Patrik I. Şnorhk Kalustyan'ın (1961-1990) ölümünden sonra kurucu temsilcilik için yeni patriğin müracaatı kabul edilmemiş ve bu nedenle vakıf yöneticiliği okul müdürü tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca 1957'de Müşterek Mütevelli Heyeti tarafından satın alınan taşınmazların Tapu Kanunu'nun 2. maddesi gereğince vakfın adına kaydettirilmesi dolayısıyla İstanbul Valiliği'nin vakfın hükmî şahsiyete sahip olduğunu açıkça belgelemiş olmasına rağmen, 1999'da Millî Eğitim Bakanlığı Azınlık Tali Komisyonu kararını dayanak alarak okul binası dahil bütün taşınmazlarla ilgili olarak Maliye Bakanlığı'nca dava açılması gerektiğini ileri sürmüştü. Hazine idaresi de yine bu karara dayanarak vakfın taşınmazlarının elinden alınması için dava açmıştı.[195] Ayrıca İstanbul Valiliği

195 Hazine'nin açtığı davanın dilekçesinde "Surp Haç Ermeni Lisesi'nin 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu uyarınca açıldığı, daha sonra okul idarecilerinin, yetkili kurumları yanıltmak suretiyle, okulu bir vakıf gibi göstererek Ermeni vatandaşlardan vasiyet ve bağış yoluyla mal iktisap ettiği" iddiası yer almaktadır. Bkz. Yervant Özuzun, "Bir azınlık klasiği daha",

çelişik bir tutumla, 1965 itibariyle her dört yılda bir yenilenen ve onaylanan seçimlerden sonra, 1985'te seçilen vakıf yöneticilerine belge vermemişti. Bunun da ötesinde daha önce değindiğimiz uyum yasaları çerçevesinde çıkan 4771 sayılı kanunun ekinde bulunan, halen faaliyette olan cemaat kurumları listesinde bu vakfın adı yer almamaktaydı. Bu durumda tasarruf edilen ancak tapuya tescil edilememiş olan taşınmazların vakıf adına tescili için yapılan başvurular da İstanbul Vakıflar Bölge Başmüdürlüğü tarafından değerlendirmeye alınmamaktaydı.

Surp Haç Lisesi Vakfı yıllarca süren statü belirsizliğini gidermek, daha açık bir anlatımla, sözü edilen yönetmelik ekinde vakfın adının yer alması, dolayısıyla gerek taşınmazların vakfın adına tescili gerekse vakıf yöneticiliği seçimlerinin yasallığını kabul ettirmek amacıyla 2003 yılında Danıştay nezdinde dava açtı. Vakfın yetkililerinin başvurusunu olumlu yönde değerlendiren Danıştay, Kasım 2005'te aldığı kararla vakfın varlığını tescil etti. Danıştay'ın vakfın varlığını yok sayan işlemlerin iptaline karar vermiş olması, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün olumsuz tutumunun değişebileceği umudunu doğurdu.[196] Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün temyize gitmesiyle yeni bir süreç başlamış oldu. Danıştay kararının onanmaması durumunda ise Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurması kaçınılmaz olacaktır.

Haziran 2005'te yeni bir vakıflar yasası için Bakanlar Kurulu'nun imzasından çıkarak Meclis'e sevkedilen Vakıflar Kanunu Tasarısı "cemaat vakıfları" olarak adlandırılan gayrimüslim cemaatlere ait vakıfların mevcut sorunlarının çözümü ve durumlarının iyileştirilmesine (örneğin, uluslararası faaliyet ve işbirliği yapabilme, yurt içi ve yurtdışındaki kişi ve kuruluşlardan ayni ve nakdi bağış alabilme, gelir amacıyla iktisadi şirket ve işletme kurabilme) ilişkin yeni düzenlemeler içerirken diğer yandan bazı mülklerin iadesini mümkün kılmayan maddeler içermektedir. Kısaca söylersek, tasarı cemaat vakıflarının 1974 Yargıtay kararıyla elinden alınmış ve/veya halen Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Hazine'nin uhdesinde bulunan mülkleri iade ederken, üçüncü şahıslara geçmiş olanların iadesini ya da tazminini mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla bu tür mülklerin geri kazanımı için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvuruların artacağı öngörülmektedir. Diğer yandan bazı olumlu açılımlar getiren bu tasarının ne zaman ve nasıl yasalaşacağı, yasalaşması halinde bürokratik engellerle karşılaşıp karşılaşmayacağı cemaat vakıflarının geleceğini belirleyeceği gibi Türkiye'nin AB uyum yasaları sürecinde kat ettiği yola ilişkin de önemli ipuçları verecektir.[197]

Radikal İki, 23 Mart 2003.

196 Bu bilgiler 21 Şubat 2005 tarihinde davanın avukatı Diran Bakar ile yapılan görüşmede derlenmiştir. Danıştay'da açılan dava ve Kasım 2005'te alınan karar için bkz. *Agos*, no.503, 18 Kasım 2005 ve no.521, 24 Mart 2006. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru yolunun açılma ihtimali için bkz. *Agos*, 16 Mayıs 2008.

197 Bu tasarının bir değerlendirilmesi için bkz. *Agos*, no. 481, 17 Haziran 2005. Bu tasarının mecliste ve kamuoyunda tartışıldığı günlerde Hazine'ye intikal etmiş bazı cemaat vakfı mülklerinin Hazine tarafından hızla üçüncü şahıslara aktarıldığı iddiası için bkz. "Bürokratik Talan Sürüyor", *Agos*, no. 542, 18 Ağustos 2006. *Radikal* gazetesinde (28.9.2006) yer alan bir habere gore tasarının aynen yasalaşması halinde 177 ibadethanenin ve 35 gayrimenkulün cemaat vakıflarına tescil edilmesi gerekecektir. Yeni Vakıflar Yasası'nın son durumuyla ilgili bir güncelleme yapmak adına 5555 sayılı Vakıflar Kanunu'nun Kasım 2006'da Meclis Genel Kurulu'nda kabul edildiğini, ancak akabinde bazı maddelerin tekrar görüşülmesi talebiyle Cumhurbaşkanı tarafından Meclis'e iade edildiğini hatırlatmak isteriz. Cumhurbaşkanı Sezer, özetlersek, yabancıların vakıf kura-

Ermeni Kültür Kurumları, Eğitim ve Yardımlaşma Dernekleri, Spor Kulüpleri

Daha önceki bölümlerde değindiğimiz ruhanî kurumlar, okullar, basın ve yayına ilişkin kuruluşlar ve cemaat vakıfları dışında günümüzde, ağırlıklı olmak üzere İstanbul'da, varlığını sürdüren çeşitli Ermeni dernekleri ve kültür kurumları bulunmaktadır. Spor kulüpleri, Ermeni okullarından yetişenlerin kurduğu dernekler ve kiliselere bağlı koroların yanı sıra folklor, müzik ve dans grupları olarak kültürel-sanatsal etkinliklerde bulunan çok sayıda kuruluş, İstanbul Ermenilerinin toplumsal varlığının aynası olmaktadır. Kendi aralarında dayanışma ve Ermeni kültürünün yeniden üretilmesinde önemli bir işlevi olan bu kuruluşlar, özellikle 1990'lar itibariyle giriştikleri etkinliklerle Türkiye Ermenilerinin İstanbul ve Türkiye toplumuna seslerini duyurmasında belirleyici olmuşlardır. Kamusal alanda gerçekleştirdikleri gösteri ve toplantılar "cemaat"in varlığını büyük topluma tanıtma yönünde başarılı olmuş, aynı zamanda "cemaat" kabuğunun dışına çıkarak farklı boyutlarda toplumsal bütünleşme olanağı bulmuştur. Bu açıdan bakınca "Türkiye kültürü"nün çokkültürlü bir açılıma doğru evrilmesinde de katkı sağladıkları gözlemlenmektedir. Doğrudan kilise bünyesinde varlık gösteren korolar arasında, en azından İstanbullu müzikseverlerin tanıdığı, beğenisini kazandığı ve kayıtlarının yurtdışına taşındığı korolar var. Daha çok sivil toplum düzeyinde varolan çeşitli müzik ve dans grupları da yurtdışındaki gösterilerde kendi gruplarının adını duyururken, Ermeni ve Türkiyeli sesleriyle çokkimlikli bir duruş sergilemekteler.

İstanbul'da mevcut bu tür Ermeni kurumlarının örgütlenme biçimi daha çok dernek yapısı göstermektedir. Spor kulüpleri, hemşerilik derneği ve okullardan yetişenler dernekleri olarak belirginleşen kuruluşlar Türkiye Cumhuriyeti Dernekler Yasası'na tâbi olarak çalışmaktadırlar. Cumhuriyet dönemi boyunca dernekleşme faaliyetini belirleyen, siyasal konjonktüre ve rejim değişikliklerine bağlı olarak değişim gösteren yasalar Ermeni topluluğu içinde oluşan kulüp ve dernekleri de etkilemiştir. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, yine İstanbul başta olmak üzere, Ermeni topluluğunun Osmanlı döneminde de kurduğu çeşitli cemiyetler, Cumhuriyet öncesine dayanan bir geçmiş ve pratik olduğunu göstermektedir. Ermenilerin kendi aralarında kurduğu hayır kurumları, eğitimi güçlendirme ve destekleme cemiyetleriyle tiyatro ve kültürel amaçlı cemiyetler, Osmanlı toplumunun genel cemiyetleşme evrimine ve örflerle kanunların olanak tanıdığı faaliyet alanına koşut olarak varlık göstermişlerdir. Hayırseverlik, kilise ve cemaat kurumlarının desteklenmesi, anadilde eğitimin yaygınlaştırılması, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, kültürel canlanma, milliyetçi dayanışma gibi amaçlarla kurulan bu cemiyetlerin, kavramsal bir inceleme çer-

bilmesini, vakıfların mal edinimleri ve taşınmazları üzerinde tasarrufta bulunabilmelerini, vakıfların uluslararası faaliyette bulunabilmesi ve ekonomik işletmeler kurabilmesini içeren maddeleri Lozan Antlaşması'na aykırı olduğu gerekçesiyle veto etti. Lozan'a aykırılık iddiası daha once Meclis'te CHP tarafından da ileri sürülmüştü. Bkz. *Radikal*, 30.11.2006 ve 22.9.2006. 27 Şubat 2008 tarihinde yürürlüğe giren 5737 sayılı Yeni Vakıflar Kanunu'na ilişkin bir değerlendirme sonuç bölümünde yer almaktadır.

çevesinde, "çevrelerindeki deneyimi dilsel ve kavramsal olarak düzenleyen ve onu üyeleri ve etraflarındaki cemaatler için bilince dönüştüren eğitimli topluluklar oluşturdukları" da vurgulanmaktadır.[198] Ne var ki, büyük bir çoğunluğu 19. yüzyılın ortaları itibariyle gündeme gelmiş bu cemiyetler hakkında derleyebildiğimiz kıt bilgiler ışığında ancak kısıtlı yorumlar yapabiliyoruz. Osmanlı döneminde, Ermeni toplumunun kültür ve hayır cemiyetleriyle spor kulüpleri, bunların yanı sıra sendikal ve devrimci örgütlenmelerini kapsayan bir araştırmanın, özellikle mevcut Ermenice bilgilerin Türkçeye aktarılmasını sağlayarak, Osmanlı toplumsal tarihinin az bilinen bir boyutuna ışık tutacağı kanısındayız.

Kevork Pamukciyan'ın çeşitli yazılarından derleyebildiğimiz bilgilere göre, günümüz Beşiktaş, Feriköy, Pangaltı, Taksim, Şişli, Beyoğlu, Ortaköy ve Gedikpaşa semtlerinde 19. yüzyılda yaşamış Ermenilerin kurduğu "cemiyetler" daha çok kültürel ağırlıklı olmuş ve Ermeni cemaatinin dayanışma içinde ilerlemesini amaçlamıştır. Bu anlamda kurulan ilk cemiyetlerden biri, Beyoğlu'ndaki 1847 tarihli *Hamazkayin Ingerutyun* (Millettaşlık Cemiyeti) olmuştur.[199] Aynı yıl Ortaköy'de bir okuma müzesi (*Verdzanutyan Tankaran*) açılmıştır. Eğitimin yaygınlaşması için çok sayıda okuma yazmayı özendirme cemiyetinin faaliyete geçtiği görülmektedir: Okuma Sevenlere Yardım Cemiyeti (1870); 1907'de ölen Patrik Mıgırdiç Hırimyan'ın (Hayrik) adı verilen fakir çocukları okutma (Hırimyan Hayrik) cemiyeti (1908); Oşagan Fakir Talebelere Yardım Cemiyeti (1915); İstanbul'daki taşralı Ermeni çocuklarının tahsili, zanaat öğrenmesi ve Ermeni okullarının ıslahı amaçlı, kurucularının arasında Arpiar Arpiaryan'ın da olduğu, *Araradyan* Cemiyeti (1876), Arşagunyan Tedrisat Cemiyeti (1880). Makruhyan Mektebi'nden (1886) ve Mesrobyan Mektebi'nden Yetişenler (1915) Cemiyetlerini de Okullardan Yetişenler Derneklerinin eski bir gelenek olduğunu kanıtlayan örnekler olarak zikredebiliriz. Doğrudan kültür amaçlı kurulan cemiyetler olarak Ermeni Mürettipler Cemiyeti (1919), Ermeni Müzikseverler Cemiyeti (1908), bando-orkestra kuran Knar Müzikseverler Cemiyeti (1910), Alişan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Cemiyeti (1921) göze çarpmaktadır. Bunların dışında Gedikpaşa Surp Hovhannes Kilisesi'ne yardım amaçlı kurulan İncilci Hovhannes Cemiyeti (1844), Fukaraperver Cemiyeti (1877), Hayırsever Kadınlar Cemiyeti (1913) ve Ermeni Protestan kadınlar tarafından kurulan Kilisesever Kadınlar Cemiyeti (1921) de yer almaktadır.[200] Ayrıca Peralı Ermeni Kadınlar Cemiyeti (1861), *Ağkadakhnam Dignants Ingerutyun* (Fukaraperver Kadınlar Cemiyeti, 1864), Katolik Ermeni kadınlar tarafından kurulan *Ağkadaser Dignants Ingerutyun* (Fakirsever Kadınlar Cemiyeti, 1875), taşradaki Ermeni kızlar için okul açma amacıyla kurulan *Azkanver Hayuhyats Ingerutyun* (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti, 1879) ve *Tıbrotsaser Hayuhyats / Dignants Ingerutyun* (Okulsever Ermeni / Kadınlar Cemiyeti, 1879) Ermeni kadınlar arasında da cemiyetleşmenin revaçta ol-

198 Haris Eksertzoglou, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.5.

199 1846'da Mıgırdiç Beşiktaşlıyan tarafından kurulan benzer bir cemiyet, *Hamazkyats Ingerutyun* (Ermenilerin Birliği Cemiyeti) için bkz. L. Ekmekçioğlu ve M. Bilâl (der.), *a.g.e.*, s.381.

200 Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.177-8; 182, 184-5; 203; Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.193.

duğunu gösteren örneklerdir.[201] Tanzimat sonrası İzmir'de kurulan (1841) ve ilk düzenli etkinlik gösteren Ermeni cemiyetlerinden biri olarak adı verilen,[202] ancak özelliğini bilemediğimiz, *Sünie* (*Sünyats*) Cemiyeti, aynı zamanda Anadolu'nun görece gelişmiş ve Ermeni nüfusu yoğun olan kentlerinde kurulan cemiyetlerin de ilkidir.

Louise Nalbandian'a göre eğitim amaçlı kurulan çeşitli cemiyetler Anadolu'da da etkin olmuştur. İlk kez İstanbul'da (1860) taşradan gelenlere Ermenice öğretmek amacıyla kurulan Fedakârlar Cemiyeti (*Antsnver*) daha sonra Mıgırdiç Portukalyan tarafından 1869'da Tokat'ta, aynı adla, pazar günü kilisede din dersleri veren okul bünyesinde Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice öğretmek üzere tesis edilmiştir.[203] Nalbandian'ın en önemli eğitim cemiyeti olarak adlandırdığı Birleşik Ermeniler Cemiyeti (*Hayotz Miatsyal Ingerutyun*) Anadolu'da Ermeni nüfusunun yoğun olduğu çeşitli kentlerde etkin olan üç ayrı cemiyetin 1880'de birleşmesiyle kurulmuştur. Bunlardan, Pamukciyan'ının da değindiği, 1876 tarihli Araratlı (*Araradyan*) Cemiyeti aynı zamanda Van, Erzurum ve Harput'ta okul açma faaliyeti göstermekteydi. Birliğe dahil olan ikinci kuruluş, 1871'de Nubar Şahnazaryan Okulu öğrenci ve mezunlarının kurduğu *(Giligyan Ingerutyun)* Kilikyalı Cemiyeti'dir. Üçüncüsü de 1876'da kurulan ve Muş, Bitlis, Diyarbakır yörelerinde etkin olan *Tıbrotzasiratz Arevelyan* (Doğulu Okulseverler) Cemiyeti'dir. Bunların dışında, 1860'larda İstanbul'da, başta Beşiktaşlıyan ve Sıvacıyan olmak üzere, dönemin Ermeni entelektüellerince Kilikya'da okul kurma ve ziraatı modern tekniklerle geliştirme amacıyla kurulan Hayırsever *(Parekordzagan)* Birliği'nin Kilikya'da faaliyet gösteren bir şubesi vardı. Daha erken bir tarihte kurulan bir kuruluş olarak ise, Van doğumlu ve 1869-1873 yılları arasında İstanbul Ermeni Patriği olan Mıgırdiç Hırimyan'ın, henüz rahip olarak takdis edilmeden 1851'de Kilikya'da kurduğu *Ser* (Sevgi) Cemiyeti'nden söz edilmektedir. Yazara göre, Hırimyan'ın daha çok Kilikya'nın özgürlüğü için hizmet vermek üzere kurduğu bu cemiyet, daha sonraki yıllarda Zeytun ve Hacin gibi yörelerde kurulan şubelerin faaliyetleriyle tamamen dinsel bir nitelik kazanmıştır.[204]

Nalbandian, aynı zamanda,Van ve Erzurum çevresinde kurulmuş olan bazı devrimci Ermeni cemiyetlerin varlığına dikkat çekmektedir. 1872'de Van'da kurulan *Miutyun i Pırgutyun* (Kurtuluş Birliği) Cemiyeti (1872) Ermenilerin Anadolu'da kurduğu ilk örgütlü devrimci cemiyet olarak tanımlanmakta ve temel amacının Ermeni halkının özgürlüğü için mücadele etmek olduğu ifade edilmektedir. Bu cemiyet ayrıca daha sonra Türkiye'de kurulan ilk Ermeni siyasal partisi olarak tanımlanan *Armenakan*'ın (1885) öncüsü kabul edilmektedir. Yine Van'da kurulan (1878) *Sev Khaç Gazmagerbutyun* (Kara Haç Teşkilatı) Cemiyeti ise gizli cemiyet olarak faaliyet göstermiş ve silahlı savunma yapmak için örgütlenmiştir. 1881'de Erzurum'da faaliyete geçen *Baştbun*

201 Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, no.238, Ekim 2003, s.199; L. Ekmekçioğlu ve M. Bilâl (der.), *a.g.e.*, s.369, 373.

202 Alkan, *a.g.e.*, s.199.

203 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of the Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963, s.52, 91.

204 *Y.a.g.e.*, s.51-52, 74-75.

Hayrenyats (Vatan Koruyucuları) Cemiyeti de, Ermenileri saldırılara karşı korumak üzere silahlı mücadele yürütmeyi hedeflemiştir. Kuşku uyandırmamak için Ziraat Cemiyeti adını da kullanan bu cemiyet, önde gelenleri 1883'te tutuklandığından, çok kısa ömürlü olmuştur.[205]

Pars Tuğlacı'nın Osmanlı dönemi Ermeni matbaacılarıyla ilgili bir çalışmasından da matbaacılar arasında ilk sendikal örgütlerin kurulmasında Ermenilerin öncülük yaptığını öğreniyoruz. İstanbul'da Ermeni matbaacıların kurduğu bu örgütler arasında A. Mavyan tarafından 1880'de kurulan Şirket-i Mürettibiye, Mürettipler İçin Tasarruf Sandığı ve Püzant Boyacıyan'ın kurduğu Osmanlı Teşrik-i Mesai Cemiyeti bulunmaktadır. Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği ise ayrı bir öneme sahipti. Kafkasya'dan gelen sosyal demokrat eğilimli Karekin Gozikyan'ın kurduğu ve 31 Mart Vakası'na kadar (1909) faaliyet gösteren bu birlik, Türk ve Ermeni matbaa işçilerini bir araya getirmiş ve gerek iş saatlerinin düzenlenmesinde gerekse ücretlerin artışında başarı sağlamıştı.[206]

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında İngiliz, İtalyan ve çoğunlukla da Fransız localarının himayesinde kurulan masonik derneklerin içinde başta Krikor Odyan, Garabed Ütüciyan, Nigoğos Balyan olmak üzere Ermeni aydın kesimine mensup çok sayıda yazar, gazeteci, sanatçı, avukat ve doktorun yer aldığı, bunun yanı sıra İstanbul'da iki Ermeni mason locasının kurulduğu belirtilmektedir. Bunlardan *Haik-Orion* locası 1862'de Serovpe Aznavur tarafından İngiliz himayesinde kurulmuş ve Osmanlı tebaası Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman üyelerin kardeşlik temelinde biraraya gelmelerini öngörmüştür. Aralarında Serovpe Aznavur'un da bulunduğu 7 Ermeni aydının 1866'da Fransız Büyük Doğu Locası'nın himayesinde kurduğu *Ser* (Sevgi) locası ise sadece Ermenilere üyelik tanımış ve 1894'te II. Abdülhamid tarafından kapatılıncaya kadar faaliyet göstermiştir.[207]

Bugünün kavramlarıyla sivil toplum kuruluşları olarak gördüğümüz cemiyet, dernek, sendika, kulüp, birlik gibi adlarla anılan örgütlenmeler Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başına dayanmaktadır. Ancak, Osmanlı'da "cemiyetleşme" olgusunun Tanzimat sonrası ortaya çıktığı ve II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Avrupa'da 17. yüzyıla kadar geri giden bu tür kurumlaşmanın Osmanlı'da yaygın ve etkin olarak belirmesi modernleşmenin başladığı 19. yüzyıla denk gelmiş ve özellikle Tanzimat döneminde gelişmeye başlamıştır. Ermeni topluluğu açısından baktığımızda millet sisteminin çözülmeye başlaması ve cemaat içi laikleşmenin gündeme gelmesi yeni bir örgütlenme biçimi olarak cemiyetlerin oluşmasını doğurmuştur.

Osmanlı toplumu genelinde tarikat ve esnaf cemiyetleri gibi geleneksel topluluklarının yanında Batı tipi dernek türü 19. yüzyılda görülmeye başladığında, henüz yasal bir dayanak olmadığın-

205 *Y.a.g.e.*, s.67, 80-89.

206 Pars Tuğlacı, "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum*, no.86, Şubat 1991, s.54-55.

207 Bkz. Nalbandian, *a.g.e.*, s.72-77; A. Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", s.114-117. İki yazar da mason localarına üye olan Ermenilerin "aydınlanma" hareketine ve Osmanlı reformlarına destek verdiklerinin bilindiğini ancak Ermeni devrimci örgütleriyle bağlantıları konusunda yeterli ve kesin bilgiye ulaşılamadığını belirtmektedirler.

dan "örfî" bir kural ile bu tür kuruluşlar izne bağlı sayılmıştı.[208] I. Meşrutiyet döneminde henüz örnek alınabilecek Batı'da geliştirilmiş bir dernekler mevzuatı mevcut değildi; 1876 Anayasası'nda da dernekler için bir kanuni temel yer almamıştı. II. Abdülhamid döneminde 1880'ler itibariyle başlayan, gizli siyasî dernekleri de kıskacına alan, istibdat yönetimi, siyasî olmayan derneklerin etkinliğini de kesintiye uğratmıştı. Ermeni kültür kurumlarının Tanzimat'la başlayan verimli çalışması da bundan payını almış, Ermeni okul ve dernek salonlarında toplantı ve konferans düzenlemek yasaklanmıştı. Ayrıca 1890'larda Osmanlı içinde baş göstermeye başlayan "Ermeni sorunu"nun da etkisiyle 1895-1908 arasında Ermeni kültür kurumlarının faaliyetleri kesintiye uğramıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben, 1901 tarihli Fransız Kanunu örnek alınarak, dernek türündeki tüzel kişilikler kanunî bir temele kavuştu. 1909 Cemiyetler Kanunu ile aynı zamanda 1876 Anayasası'na eklenen bir madde Osmanlı vatandaşlarına, bölücü ve ahlâka aykırı amaçlar dışında, toplumsal hak olarak dernek kurmayı teminat altına almıştır. Ancak, dernek kurma özgür bir bireysel tasarruf olarak nitelense de, hakkın kullanımıyla ilgili amaç ve niteliğe yönelik bazı kısıtlamalar getirilmişti. 1909 Cemiyetler Kanunu'nun izleri Cumhuriyet döneminde çıkarılacak olan üç Dernekler Kanunu'nda da (1938, 1972, 1983) varlığını sürdürmüştür. Bu kanuna göre dernek kurmak için önceden izin almak gerekmiyordu, ancak gizli cemiyet kurmak yasaktı ve bazı sınırlamalar (20 yaş, suç nedeniyle medenî haklardan mahrum olmamak) vardı. Bu sınırlamalardan biri de "kavmiyetçi ve infiratçı" derneklerin kurulmasını yasaklıyordu. Meclis-i Mebusan'da kanun tasarısı görüşülürken, Müslüman-Türk olmayan tüm mebuslar "kavmiyet" esasına bağlı derneklerin kurulmasını savunmuşlardı, ancak yasak getiren madde 60 oya karşı 90 oyla kabul edilmişti.[209] Kavmiyet adı yasağına rağmen birçok derneğin, başta Türk Derneği ve Türk Ocağı olmak üzere, adında Türk ibaresi olduğunu biliyoruz. Başka etnik ad kullanan dernekler ise çoğunlukla ya gizli ya da yarı-gizli nitelikte Balkan, Arap ve Kürt dernekleriydi ve etnik-ayrımcı dernekler olarak görülmekteydi. Bu dönemde kurulmuş olabilecek, Ermeni ibaresini taşıyan herhangi bir derneğin varlığı, bilgimiz dahilinde değildir.

Cumhuriyet tarihinde derneklere tanınan haklar veya getirilen yasaklar yaşanan siyasî dönemlerle yakından ilişkilidir. 1938 Cemiyetler Kanunu dernek kurmayı "tam anlamıyla zabt u rabta almış",[210] 1946'da demokratik düzene geçmenin hazırlığı içinde bu kanunda yapılan önemli değişiklikler, en azından 1938'in tescil ve izin alma zorunluluğunu ortadan kaldırıp bildirim esasını yeterli sayarak, dernekleşmenin yolunu açmıştır. Nitekim Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle, 1950 sonrası kurulan derneklerin sayısında büyük artış gözlemlenmiştir.[211] 12

---

208 Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, s.198-204.

209 Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, s.205-208.

210 Fikret Toksöz, "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.374.

211 Bu dönemde kurulan derneklerden biri de cemaat vakıflarının korunmasını amaçlamıştır. "Türk-Ermeni Katolik Cemaatına Ait Bilumum Vakıfların Maddi ve Manevi Haklarını Koruma, Müdafaa ve Yardımlaşma Derneği", İstanbul ve civarındaki cemaat vakıflarına ait kilise, okul ve hayır kurumlarının menkul ve gayrimenkullerinin korunması için 1952'de İstanbul'da kurulmuştur.

Mart 1971 dönemi de 1961 Anayasası'nın sağladığı toplanma ve dernek kurma özgürlüğünü önce anayasa değişikliği ile kısıtlamış, sonra da 1972 Dernekler Kanunu ile yasakların kapsamı genişletilmiştir. 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra ise Milli Güvenlik Konseyi, Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay dışında bütün derneklerin faaliyetini durdurmuş, dernek kurma özgürlüğü sıkıyönetim komutanlıklarının iznine tâbi tutulmuştur. 1982 Anayasası'nda da dernek kurma özgürlüğüne getirilen sınırlamalar genişletilmiş ve 7 Ekim 1983'te yürürlüğe giren yeni Dernekler Kanunu da 12 Eylül'ün yasakçı zihniyetini yansıtmıştır. Ancak, 1995'teki anayasa değişikliği ile dernek kurma özgürlüğünü kısıtlayan bazı düzenlemeler kaldırılsa da, 1983 Dernekler Kanunu Meclis tarafından değiştirilinceye kadar anayasal değişikliğe aykırı olan yasa maddelerinin yürürlükten kalkması mümkün olmamıştır.[212] 1983 Dernekler Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması Avrupa Birliği uyum yasaları çerçevesinde 4.11.2004 tarihli 5253 sayılı son Dernekler Kanunu ile mümkün olmuştur. Nitekim Ekim 2001 anayasa reformuyla getirilen değişiklikler içinde dernek kurma özgürlüğünü kısıtlayan 33. madde yeniden düzenlenmiştir. Yeni düzenlemede derneklerin kapatılabilmesi yetkisi yürütme ve idarî merciden alınarak yargıya devredilmiştir.

Dernekler yasalarında getirilen kısıtlamalar veya tanınan özgürlüklerin Ermeni toplumunun dernekleşme potansiyelini nasıl etkilemiş olduğunu düşündüğümüzde, karşımıza çıkan genel tablo şöyledir: 1972 Dernekler Kanunu, 1938 Cemiyetler Kanunu ve 1946'daki yasa değişikliğinde öngörülen kısıtlamalara ek sınırlamalar getirmiştir. Din, mezhep, tarikat esaslarına; aile, cemaat, ırk esasına ve adına dayanan derneklerin yasaklanması daha geniş kapsamlı tutulmuş ve buna ek olarak dernek kurmayı engelleyecek amaçların tanımı genişletilmiştir. Şöyle ki, Türk Devleti'nin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmak; dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrımına dayanarak nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyet'i ortadan kaldırmak; ve bölge, ırk, sınıf, din veya mezhep esasına veya adına dayanarak herhangi bir bölgenin veya ırkın yahut sınıfın veyahut din ve mezhep mensuplarının diğerlerine hâkim ve diğerlerinden imtiyazlı olmasını sağlamak gibi amaçlarla dernek kurulamayacağı açıkça belirtilmiştir. Dernek tüzüğünün incelenmesi ilkesini getiren bu yasaya göre eksik veya yasaya aykırı tüzüğü olan derneklerin faaliyetleri idarî makamlarca durdurulabilirdi. Yukarıda sözü edilen "sakıncalı" amaçların tamamen siyasî yoruma tâbi olduğu, bu kısıtlamalar çerçevesinde de dinsel ve/veya etnik bir grubun adını kullanarak kültürel ve toplumsal amaçlı bir dernek kurmanın olanaksız olduğu açıktır. 1983 Dernekler Kanunu'nda ise azınlık gruplarının faaliyet alanı "sakıncalı" görülen amaçların daha açık bir biçimde ifade edilmesiyle net bir biçimde daraltılmıştır: "Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk, din, mezhep, kültür ve dil farklılığına dayanan azınlıklar olduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak suretiyle azınlık yaratmak" amacıyla dernek kurulması yasaklanmıştır.[213] Ayrıca 1983 Dernekler Kanunu dernek-

212 Alper Sedat Aslandaş, "1980 Sonrası Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.12, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.306.

213 *Y.a.g.e.*, s.307.

lerin denetimini merkezileştirmiş; bu doğrultuda da bir tarafta Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde Dernekler Özel Denetleme Grubu oluşturulmuş, diğer tarafta İçişleri Bakanlığı veya mülkî amirlerin ve derneklerin amaç ve faaliyetleriyle ilgili bakanlıkların denetimine olanak tanınmıştır. Derneklerin taşınmaz mal edinmeleri dahi İçişleri Bakanlığı'nın takdirine bırakılarak malî güçlenmeleri konusunda da engelleyici düzenlemelere gidilmiştir.

1938'ten 2004 sonuna kadar geçen süreçte Dernekler Kanunlarının derneklerin kuruluşu, faaliyeti, denetimiyle ilgili öngördüğü kısıtlamaların genelde giderek arttığını düşünecek olursak, son 4.11.2004 tarihli yeni 5253 Sayılı Dernekler Kanunu yeni bir dönemin başladığına işaret etmektedir. Amaçlar açısından yukarıda işaret ettiğimiz kısıtlamaların ve önceden izin alma durumunun ortadan kalkmasının yanı sıra uluslararası faaliyette veya işbirliğinde bulunmak (m.3), yurtdışında temsilcilik açmak (m.5); benzer amaçlı dernekler, siyasî partiler, işçi ve işveren sendikaları ve meslekî kuruluşlardan yardım almak (m.10); önceden mülkî idare birimlerine bildirimde bulunmak şartıyla yurtdışındaki kişi, kurum ve kuruluşlardan aynî ve nakdî yardım almak (m.21) ve taşınmaz mal satın almak ve satmak (m.22) gibi hakların tanınmış olması önümüzdeki dönemlerde Türkiye'de derneklerin yurtiçi ve dışı ortak faaliyet düzenleme, gelirlerini artırabilme, faaliyet alanlarını genişletme açısından daha özgür ve etkin olabilecekleri umudunu doğurmuştur. İçişleri Bakanlığı da "Avrupa Birliği Müktesebatına uyum kapsamında yapılan yasal düzenlemelerle Emniyet Genel Müdürlüğü ve taşra güvenlik birimleri tarafından yürütülmekte olan derneklerle ilgili iş ve işlemlerin İçişleri Bakanlığı'nda kurulacak Dernekler Dairesi Başkanlığı ve bu Dairenin taşra teşkilatı tarafından yürütülmesini uygun gör[mekte]" ve "bu yeni birim sayesinde, AB ülkelerindeki uygulamalara paralel olarak ülkemizde de sivil toplum örgütleri arasında sayıca en fazla durumda bulunan derneklere ait her türlü iş ve işlemlerin sivil memurlar aracılığıyla yürütülece[ğini]" ilan etmektedir.[214] Konumuz itibariyle Türkiye'de Ermenilerin kurduğu derneklerin yasanın getirdiği özgürlüklere karşın, uygulamada herhangi bir kısıtlamayla karşılaşıp karşılaşmayacakları ve dernekleşme faaliyetlerinin artıp artmayacağını gelişmeler gösterecektir. Şimdi, mevcut kültür kurumları ile çeşitli yardımlaşma dernekleri ve spor kulüplerinin tarihçesi, özellik ve işlevlerine yakından bakmaya çalışalım.

Günümüzde Ermeni Kültür Kurumları

Vağarşag Seropyan'a göre, Türkiye Ermenilerinin kültür kurumlarının tarihî gelişim çizgisi, 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında başlayan faaliyetlerin genelde üç ayrı döneme ayrıldığını göstermektedir: 1810 öncesi daha çok dinsel ve hayırsever amaçlarla "kardeşlik" (*yeğpayrutyun*) adı altında başlayan girişimler; 1810-1908 arası, orta dönemde, daha çok okullara yardım etme, okul açma ve okulsuz bölgelere eğitim götürmeye yönelik eğitsel faaliyetlere yönelen "kurumlar"; II. Meşrutiyet sonrası da Osmanlı toplumunda derneklerin kurulmasıyla başlayan yeni döneme özgü "dernek" faaliyetleri. İstanbul'da daha çok Galata, Beyoğlu (Pera), Ortaköy, Üsküdar Se-

214 http://www.dernekler.gov.tr; 25.12.2004.

lamsız, Kadıköy, Hasköy, Balat, Samatya, Kumkapı ve Yenikapı gibi semtlerde yoğunlaşan Ermeni kültürel kurumlarının sayısı 19. yüzyılın ikinci yarısında toplam 688 olarak kayda geçmiştir. Bu kültür kurumlarından günümüze ulaşabilenler kilise koroları (*Tıbratz Tas*) ve okullardan yetişenler dernekleri (*Sanutz Miutyun*) olarak belirtilmektedir.[215]

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız bu kültür kurumlarından çok farklı bir çizgisi olan *Kültürel Araştırmalar Teşvik Cemiyeti*'ne de ayrıca değinmek gerekmektedir. İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle Demokrat Parti milletvekillerinden Salih Fuad Keçeci'nin himayesinde 1953'te kurulan bu cemiyetin temel amacı İstanbul'un fethine ilişkin eski Ermenice kaynakları tercüme ederek kitap halinde basmaktı. Tanınmış şair, araştırmacı ve gazeteci Toros Azadyan'ın (1893-1955) başkanlığında kurulan bu cemiyette matematikçi Prof. Krikor Kömürciyan (1868-1958) fahri başkanlık yapmakta, kurucular arasında Ermeni kaynaklarına dayanarak yaptığı araştırmalarla Ermeni ve Türk tarihçiliğine önemli katkılarda bulunmuş olan Kevork Pamukciyan da (1923-1996) yer almaktaydı. Destan biçiminde yazılmış olan "Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnamesi"nin çevirisi Pamukciyan tarafından yapılmış, ancak cemiyet tarafından basılamamıştır. Ayrıca çok kısa ömürlü olan bu cemiyetin bir-iki sergi düzenledikten sonra ad ve amaç değiştirerek *Tiyatroseverler Cemiyeti*'ne dönüştüğü anlatılmaktadır.[216] Ermenice kaynakların Osmanlı tarihinin yeniden yazılmasına katkıda bulunması için, Pamukciyan gibi araştırmacıların bireysel çabalarını kolektif bir faaliyet alanı içinde örgütleme girişimi olarak da niteleyebileceğimiz bu cemiyet çalışmasının, hangi nedenlerle olursa olsun, kısa ömürlü ve (bilebildiğimiz kadarıyla) tek bir örnek olarak kalmış olması kayda değer bir olgudur.

Matematiğin yanısıra eğitim alanında da önemli eserler vermiş Krikor Kömürciyan (1868-1958). Cumhuriyet döneminde Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nda Ticari ve Mali Riyaziyat kürsüsünün başkanlığını yaptı.

Kilise Koroları (Tıbratz Tas)

Tarihsel gelenekle çağdaş açılım arasında bir köprü görevi üstlenen Ermeni kültür kurumları içinde kilise koroları özel bir yere sahiptir. Günümüz Türkiyesi'nde Ermeni Apostolik Kilisesi geleneklerine göre dinsel hizmet veren ve Türkiye Ermeni Patrikliği'ne bağlı olan 41 kiliseden 35 tanesi İstanbul'da yer almaktadır ve bu kiliselerden 20'sinin kendi bünyesinde kurulmuş koro-

215 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Kültür Kurumları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.184-185.

216 Kevork Pamukciyan, "Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnamesi", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I: İstanbul Yazıları*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.50-51.

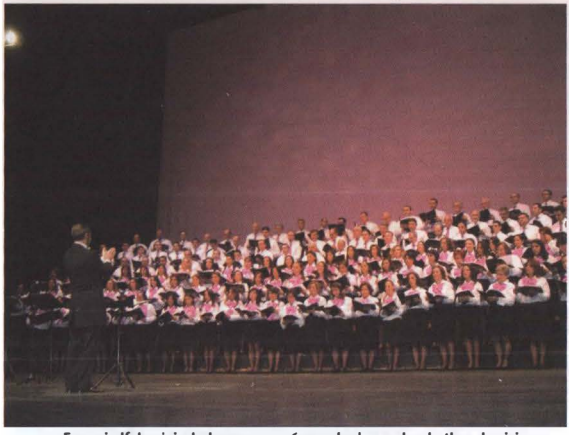

Ermeni alfabesinin bulunuşunun 1600. yılında yapılan kutlamalar için değişik kilise korolarından oluşmuş Birleşik Koro'nun 2006'da AKM'deki konseri.

ları vardır. Halen Anadolu'da faaliyet gösteren az sayıdaki Ermeni kilisesi, Türkiye Ermeni topluluğu ve Patriklik bünyesi genelinde kurumsal düzeyde varlık gösteren korolara sahip olmadığından, yılın belli günleri yapılan özel ayinler için din görevlileri ve koro mensupları ilgili yerlere İstanbul'dan gitmektedir.

İstanbul'da Ermeni kültür kurumları içerisinde önemli bir yeri olan kilise korolarının düzenli olarak faaliyete geçme tarihi 18. yüzyılın başına dayanmaktadır. Bu anlamda ilkler arasında Kumkapı Surp Astvadzadzin Patriklik Kilisesi, Samatya Surp Kevork ve Balat Surp Hıreşdagabed kilise koroları yer almaktadır. Ermeni dinsel müzik tarihinin geçirdiği evrim açısından düşünüldüğünde 4-12. yüzyıllar arasında Süryani ve Grek etkisi altında kalan birinci dönemin ardından 19. yüzyılın sonuna kadarki ikinci dönemde Ermeni halk müziği ile dinsel müziğin yakınlaşması sonucu Ermeni litürji (ayin düzeni) müziğinin şekil değiştirdiği ve nihayet 20. yüzyılın başı itibariyle çoksesli müziğin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Zamanla gelişme gösteren kilise koroları Cumhuriyet öncesinde 1811 ve 1904 yıllarında Patriklik tarafından yayınlanan tüzüklerle belli bir yönetmeliğe tâbi kılınmıştır. Çoksesli müziğe geçişte 70 kişilik bir grup kurarak öncülük eden (1906) Kumkapı Patriklik Kilise Korosu'nu Galata Surp Krikor Lusavoriç, Beşiktaş Surp Astvadzadzin ve Yenikapı kiliselerinin koroları takip etmiştir. "Hz. İsa'nın son akşam yemeği"ni anlatan *Badarak* ayini ile başlayan bu yenilik, diğer bazı ayinlerin de çoksesli olarak armonize edilmesiyle devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni bir canlanma dönemi yaşayan bu korolara yenileri eklenirken eski korolar da kendilerini yenilemiştir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde kurulan ilk kilise korosu, 1924'te Kumkapı Patriklik Kilisesi Korosu mensuplarından bir grubun kurduğu Koğtan Kilise Korosu'dur. Kilise korolarının son yönetmeliği 1991'de Patriklik Ruhanî Meclisi tarafından onaylanarak 1992'de yürürlüğe girmiştir.[217]

Kiliseler bünyesinde kurulan korolar dinsel müzik dışında halk müziği ve sivil müziğin çeşitli türlerini seslendirerek dinsel ve sivil Ermeni müziğinin yaşatılmasında merkezî bir rol oynamaktadır. Ayrıca, İstanbul'daki her Ermeni kilisesinin bünyesinde kurulan korolar Ermeni genç-

217 V. Seropyan, "Ermeni Kültür Kurumları", s.184-185; M. Saka, "Ermeni Musıkisi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.185-186.

lerinin buluşma noktalarından biri olmaktadır. Kilise dışındaki icraatları çoğunlukla "okuldan yetişenler dernekleri" çatısı altında yer aldığından koroların Ermeni toplumunun dernek çalışmalarıyla bütünleştiği söylenebilir. Buna karşın bu koroların aynı zamanda İstanbul Devlet Operası'na çok sayıda solist ve korist yetiştirdiği bilinmektedir. Ayrıca bazı korolar topluma açık konser düzenleyerek Türkiye'nin müzik yaşamına da önemli bir katkı sağlamaktadırlar. Dahası, Üç Horan, Lusavoriç ve Vartanants kilise koroları, halka açık konserler vererek ve gerek ulusal gerekse uluslararası organizasyonlara katılarak Türk-Ermeni diyaloğunun gelişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin, Beyoğlu Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi'ne bağlı ve Hamparsum notalarını günümüzde icra eden sayılı müzisyenlerden olan "muganni"ler (Ermeni kilisesinde pazar ayinlerinde kilise korosunun eşlik ettiği, çoğunlukla eski ilahileri seslendiren grup) Beyoğlu Karaca Tiyatrosu ve Altunizade Kültür Merkezi'nde Nışan Çalgıcıyan yönetiminde 2001'de verdikleri konserlerde Ermenice *şaragan*'ların (ilahilerin) yanı sıra klasik Türk müziği makam ve usullerinde yazılmış eserleri de seslendirmişlerdir. Yine Nışan Çalgıcıyan yönetimindeki Üç Horan Kilisesi muganni heyeti 2002'de Yerebatan Sarnıcı'nda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nce düzenlenen bir dinleti sunmuştur.[218] Kilise ve dernek bünyesinin dışına taşan faaliyetleri, özellikle son dönem halka açık salonlarda verdikleri konserlerle geniş toplum içinde ses getirerek seçkinleşen Lusavoriç, Vartanants ve Sayat Nova korolarının diğerleri arasında özel bir konumu vardır.

1929'da, çoksesliliğin müzikte Batılılaşma olarak kabul gördüğü bir dönemde Surp Lusavoriç Kilisesi bünyesinde kurulan Lusavoriç Korosu, bu kilisenin Harbiye'de Divan Oteli'nin inşaatı için istimlak edilmesi sonucunda Esayan Kız Lisesi'nin bahçesinde bulunan Surp Harutyun Kilisesi'ne taşınmıştır. İlk dönem daha çok çoksesli dinsel müziğe yer veren koro, 1990'larda şef Hagop Mamigonyan'ın yönetiminde, çeşitli Ermeni okullarında müzik dersi verdiği öğrencilerinden oluşan daha genç bir kadro ile etkinlik alanını genişletirken, repertuvarında da çeşitliliğe yönelmiştir. 1990-1994 yıllarında yalnızca Ermeni toplumunun dernek salonlarında program yaptıktan sonra 1995'te Esayan Kız Lisesi'nin 100. kuruluş yıldönümü dolayısıyla Atatürk Kültür Merkezi'nde halka açık bir konser vermiş ve ardından 1996'da HABITAT II'ye davet edilmiştir. 2001 Nisan'ında yine AKM'de verdikleri konserde Türkçe, Ermenice, İtalyanca, Almanca çoksesli halk şarkıları, Latince dinsel ezgiler, *negro spiritual* ve *gospel*'ler, Yidiş şarkılarıyla Brecht ve Weill besteleri seslendirerek geniş bir dinleyici kitlesinin beğenisini toplamıştır.[219]

1932'de erkek korosu olarak Feriköy Surp Vartanants Kilisesi bünyesinde kurulan Vartanants ise kuruluş amacına uygun olarak temelde çoksesli dinsel müzik icra etmektedir. 1985'ten bu yana klasik Ermeni müziği ve halk türkülerinden derlenen eserlerle kilise dışında da konserler vermeye başlamış, ayrıca senfonik şiir ve opera parçaları da icra etmiştir. Daha önceleri Edgar Manas ve Arşam Kavafyan'ın, 1994 yılından itibaren de Adruşan Halacyan'ın çalıştırdığı koro genç yeteneklerin de katılımıyla ulusal ve uluslararası etkinliklerde yer almaya başlamıştır. 2000'lerde Aya İrini, Cemal Reşit Rey, AKM salonlarında ve Açıkhava Tiyatrosu'nda konser ve-

218 *Agos*, sayı 253, 2 Şubat 2001; *Agos*, sayı 257, 2 Mart 2001.
219 *Agos*, sayı 265, 27 Nisan 2001.

Vartanants Korosu 1932'de ünlü kompozitör Gomidas'ın erkek ses için düzenlediği "Badarak-Mass" ayinini icra etmek için kuruldu. Edgar Manas ve Arşam Kavafyan ile de çalışan koro sonra karma hale getirilerek dini ayinleri seslendirdi. Zamanla halk türkülerini de repertuarına alan koro başarılı çalışmalarını sürdürmektedir.

ren koronun katıldığı etkinlikler arasında IV. Uluslararası Boğaziçi Festivali, Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. kuruluş yılını anmak üzere 1999'da düzenlenen "Hoşgörü İmparatorluğu" başlıklı müzikal gösteri de yer almaktadır. 2002 İstanbul Uluslararası Müzik Festivali'ne katılarak, Türkiye'de uluslararası çapta bir müzik etkinliğinde yer alan ilk Ermeni topluluk olmuştur. Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'nde Ermeni dinî müzikten ve halk müziğinden örneklerle derlenerek verilen bu konser, Türkiye'deki Ermeni kültür yaşamı için de bir ilk olmuş ve ilk kez bir Ermeni kilisesi festival dinleyicilerini ağırlamıştır. İzleyicilerin çoğunluğunun cemaat dışından olması, kültürlerarası alışverişin kurumsallaşması açısından da önemli bir adım sayılmaktadır. Türkiye coğrafyasında varolan farklı halk kültürlerinin müzik yoluyla ifade edilmesi açısından örnek bir girişim sayılabilecek Sezen Aksu'nun 2002'nin yaz aylarında gerçekleştirdiği Türkiye Şarkıları konser dizisinin Efes, Aspendos ve Açıkhava konserlerine de katılan Vartanants korosu, Los Peşaros Seferadis, Onorio Rum Müziği, Enderun Klasik Türk Müziği toplulukları ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Çocuk Korosu ile birlikte paylaştığı sahnede Ermeni müziğinin temsil edilmesine öncülük etmiştir. Vartanants Korosu'nun ayrıca 2001 Kasım ayında Kalan Müzik Yayıncılık'tan çıkmış profesyonel bir stüdyo kaydı da mevcuttur.[220]

Boyacıköy'deki Surp Yerits Mangants Kilisesi'nin ayin korosu olarak kurulan Sayat Nova Korosu diğer korolardan farklı bir gelişim çizgisi izlemiştir. Surp Haç Tıbrevank'tan Yetişenler

220 *Agos*, sayı 14, 5 Temmuz 1996; *Agos*, sayı 307, 15 Şubat 2002; *Agos*, sayı 325, 21 Haziran 202.

Derneği'nin folklor kolu ile birleşen bu koro, kilise dışındaki icraatında doğrudan halk türküleri üzerinde yoğunlaşmakta ve Ermeni koro geleneğini çağdaş bir anlayışla popülerleştirme çabası gütmektedir. İlk önemli icraatlarından biri Hagop Dökmeciyan şefliğinde 1978'de Ankara'da düzenlenen 1. Çoksesli Amatör Korolar Yarışması'na katılmak olmuştur. Adını ise 19. yüzyılda Ermenilerin Yunus Emresi olarak ünlenen, halk ozanı, "âşık" (*aşuğ*) Sayat Nova'dan (Arutin Sayatyan) almıştır. Yaşadığı dönemin çokkültürlü Kafkasya coğrafyasında Gürcüce, Azerice, Ermenice ve Farsça halk şiirleri yazmış ve şarkılar bestelemiş olan Sayat Nova'nın adına kurulan bu koronun etkinlikleri günümüzde halklar arası dostluğun müzik yoluyla pekişmesine katkı sağlar niteliktedir. Ermenistanlı sanatçılarla ilk bağlantı kuran ve birlikte konsere çıkan Ermeni müzik topluluğu da Sayat Nova olmuştur. Kardeş Türküler grubu ile düzenlediği ortak konserler (2001, Beşiktaş Kültür Merkezi), Bilkent Senfoni Orkestrası ile birlikte Efes Antik Tiyatrosu'nda (3 Ağustos 2001) Türk-Yunan Dostluğu adına düzenlenen geceye Türkiye adına katılımı, Ermenistan'ın önemli halk şarkıcılarından Hovhannes Badalyan ile İstanbul Teknik Üniversitesi'nde verdiği konser (Nisan 2001) ve yine Ermenistanlı genç şef Melik Gavrilov yönetiminde II. Çoksesli Korolar Şenliği'ne (Aralık 1998) katılımı ile sıra dışı organizasyonlara imza atmıştır. Ermenistanlı sanatçılarla ortaklaşa düzenlenen etkinliklerin yanı sıra, özgün girişimleri arasında Girit Adası'nda diaspora Ermenilerinin de katıldığı Ocak 1999'da verdikleri konserler de yer almaktadır. İlk kez 1998 yılında İstanbul Maçka Maden Fakültesi'nde konser vermiş olan "Armenia Duduk Topluluğu"nun 2001 Ağustos'unda İstanbul Ortaköy Kilisesi salonunda verdiği konseri ve konser öncesi çoğu Anadolu kökenli olan sanatçıların Türkiye gezisini organize eden yine Sayat Nova Korosu olmuştur.[221]

Zaman zaman çalışmalarını diasporaya yerleşmiş Ermenistanlı besteci ve sanatçıların katkısıyla zenginleştirmeye çalışan Sayat Nova Korosu Ağustos 2002'de bir albüm çıkarmıştır. 30 kişilik çekirdek kadrosuyla folklorik tarzda çalışmalara başlayan bu koro, genişleyerek 60 kişilik bir kadroya ulaşmış, ayrıca 1981 yılında 70 kişilik bir çocuk korosu da kurmuştur. İlkokul çağındaki Ermeni çocuklarının Ermeni kültürünü gençken öğrenmeye başlamasını amaçlayan çocuk korosunu uzun yıllar İstanbul Devlet Opera ve Balesi sanatçılarından bariton Kevork Tavityan yönettikten sonra, koronun şefi Şuşan Kalataş olmuştur. Bu çocuk korosu, aynı zamanda kilise korolarının geleceğinin bir teminatı olarak da görülmektedir.[222] Topluluk içerisinde tanışıp evlenen ve aileleri kaynaşan Sayat Nova üyeleri, müzik kanalıyla ortak üretim için bir araya gelirken aynı zamanda bir "ocak" dayanışması da sergilemektedir. Sayat Nova kurucularından Pakrat Estukyan ve Sarkis Elbe, bu toplumsal işlevin yanı sıra, Ermeni okullarının müfredatı ve etkinlikleri kapsamında bile yeterince ele alınamayan Ermeni kültürel geleneğinin aktarılmasında dernekler kadar koroların da etkin bir rol oynadığını ifade etmektedirler.[223]

Halk müziği korosu olarak kendini kabul ettiren Sayat Nova'nın popülerleşme açısından uştuğu yolu, yukarıda sözünü ettiğimiz, daha eskiye dayanan diğer iki koronun da, özellikle

221 Talin Sucuyan, "Van'dan İstanbul'a Duduk Şöleni", www.bianet.org, 30 Ağustos 2001.
222 *Agos*, sayı 1, 5 Nisan 1996; *Agos*, sayı 90, 19 Aralık 1997.
223 *Agos*, sayı 33, 15 Kasım 1996.

1990'lardan günümüze, repertuvarını dinsel müzik dışı örneklerle zenginleştirip halka açık popüler konserler vererek izlediği göze çarpmaktadır. Üç Horan Kilisesi Mugannî Heyeti'nin 27 Temmuz 2002 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin talebi üzerine Yerebatan Sarnıcı'nda halka açık bir konser vermesi de Ermeni toplumunda özgün kültürlerini cemaat dışı bir ortamda seslendirme gereksinimi ve istekliliğinin yaygınlaşması açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilmelidir. Cemaat dışından gelen taleplere de cevaben geniş toplumsal kesitlere açılırken, kilise korolarının Ermeni müziğinin yaşatılması amacının yanı sıra cemaat üyelerini buluşturma işlevini de sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca koroların özellikle gençler arasında iletişim sağlamada dernekler kadar etkili olduğu söylenebilir.

"Genç Kuşak" Ermeni Müzik ve Dans Toplulukları

Günümüzdeki Ermeni müziği yapan orkestra çalışmaları 1995 yılından sonra hız kazanmıştır. 1996'da kurulan *Saylort* (Kızakçı) müzik topluluğu bir yandan Ermeni *Estradayin* (pop denemesi) müziği icra ederken, diğer yandan ayrı bir toplulukla Klasik Türk Müziği'nde eser vermiş Ermeni bestekârların eserlerini seslendirmeye başladı. Başlangıçta amatör bir topluluk olan *Saylort*, profesyonellerin katılımıyla genişledi ve İstanbul'da çok sayıda konser verdi. Repertuvarında ünlü Ermeni şairlerin şiirlerine yazdıkları besteler de yer aldı. Diğer yandan 2000'lerin başında genç Ermeni müzisyenlerden oluşan iki farklı grup çalışmalarını çeşitli derneklerde sürdürdü. Pangaltı Mıkhitaryan Derneği'nde ilk kez sahneye çıkan "Akulis"in repertuvarı daha çok pop eserlerden oluşurken, Yeşilköy Derneği'ndeki "Hay Bar" ise geleneksel Ermeni halk müziği icra etmiştir. Bartev Garyan da 2001 yaz aylarında kurduğu Arakast orkestrası ile repertuvarı *Estradayin* Ermeni halk parçalarından oluşan konserler veren bir diğer isim oldu.

1990'ların ortasında kurulan müzik toplulukları arasında Knar ise, yalnız Anadolu Ermeni Müziği'nin yeni sesi olmakla kalmamış, bu müziği Türkiye ve yurtdışında yeniden tanıtmak adına toplumsal bir işlev de görmüştür. İlk olarak 1992'de halk danslarına eşlik etmek amacıyla bir araya gelen grup üyeleri bazen de mevcut kilise korolarıyla çalışmışlardır. Knar (Lir) adı altında ilk çalışmalarına 1995'te başlayan grup, yurt içi (Diyarbakır, Ankara, Van, Muş) ve dışında (Hollanda, Avusturya, Fransa) çeşitli sanatsal etkinliklere katılarak Ermeni türkülerinden, ninnilerinden, dinsel müziğinden ve danslarından örnekler vermiştir. Önceleri Ermenistan kaynaklı beste ve düzenlemelere ağırlık veren grup, daha sonra Anadolu Ermeni Müziği'ne yönelmiştir. Kumkapı Bezciyan Okulu'ndan Yetişenler Derneği'nde bir araya gelen grup üyeleri Knar adıyla ilk konserlerini Maçka Maden Fakültesi'nde 1996'da vermiş, 2002'de Diyarbakır 2. Kültür Sanat Festivali'ne katılmıştır.[224] "Knar Müzik Yapım"dan Sezar Avedikyan, çıkardıkları ilk albümü 1910'da Kumkapı'da kurulan "Knar Bandosu" adlı bir Ermeni müzik grubuna ithaf ettiklerini söylemektedir. Bu albümün tanıtım yazısında grup çizgisini şöyle açıklamaktadır: "Bu yüzyıl başında Anadolu'da yaşanan zorunlu göçten kaynaklanan sosyal değişim ve toplumdaki modernleş-

224 *Agos*, sayı 140, 4 Aralık 1998; *Agos*, sayı 292, 2 Kasım 2001.

İlk çalışmalarına 1995'te başlayan Knar müzik topluluğu, önceleri Ermenistan kaynaklı bestelere yer verirken Anadolu Ermeni Müziği ile repertuarını genişletmiş; geniş bir kesime seslenen, özgün çalışmalar yapan popülaritesi yüksek bir gruptur.

me hareketleri zaman içerisinde Ermeni toplumunun Anadolu'daki yöresel müziklerinden uzaklaşmasında etkin olmuştur. Bugün de Türkiye'deki Ermeni nüfusunun tamamına yakını İstanbul'da yaşamaktadır. Bizler de köklerimizin Anadolu'dan geldiği bilinci ile 1997'den itibaren, bu müziğin yok olma sürecine girdiğini görerek, çalışmalarımızı bu yöne çevirdik."[225] Yıllara meydan okumuş ezgileri, türküleri kaybolmaktan kurtarmak için çaba sarf eden Knar, Anadolu'nun çeşitli kentlerinde verdikleri konserlerde şarkıları ezbere söyleyen ve Türkçe anlamlarını soran çok ilgili bir dinleyici kitlesiyle karşılaştıklarını, dolayısıyla Türkiye'de yeterince tanınmadığını düşündükleri Ermeni toplumunun müzik aracılığıyla sesini duyurmada anlamlı bir başlangıç yapıldığını düşünmektedir.

Türkiye'de genç kuşak müzisyenlerin, çokkültürlülük anlayışıyla Ermeni müziğini de temsil eden ve geniş toplumda ses getiren, önemli bir girişimi olarak Boğaziçi Üniversitesi bünyesinde kurulan Kardeş Türküler'in katkısından da söz etmek gerekmektedir. 1993 yılında Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü'nün müzik birimi tarafından hazırlanan bir konser çalışmasının adını topluluk adı olarak benimseyen Kardeş Türküler, Ermeni müziğinin tüm ülkede tanınmasında önemli bir pay sahibidir. Anadolu halk şarkılarını, kendi kültürel yapılarını baz alarak orijinal dilleriyle yorumlayan bu grup, Türk, Kürt, Azeri, Laz, Gürcü ve Ermeni şarkılarını seslendirmektedir. Düzenledikleri konser ve çıkardıkları albümlerle de bu projenin geniş bir halk kitlesi içinde ses getirmesini sağladılar. Bu çıkışıyla Kardeş Türküler, politik anlamda "kardeşlik içinde bir arada yaşama" ilkesini müzikal düzlemde yaşatmaya çalışmaktadır.[226]

Son olarak 17 Temmuz 2006'da Kardeş Türkülerin Harbiye Açıkhava Tiyatrosu'nda Sayat Nova Korosu ve Ruhi Su Dostlar Korosu ile birlikte verdiği "Mahlemize Âşık Geldi" konseri Anadolu'nun farklı halklarının ortak âşık geleneğini gözler önüne serdi. Konserde Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Dadaloğlu, Köroğlu, Karacaoğlan, Neşet Ertaş, Mahzuni, Âşık Veysel, Garabet Khaço, Nağaş Hovnatan, Kusan Aşot, Sayat Nova, Kusan Havasi, Nehabet Koçak, Kusan Şeran, Civani, Kürt dengbejler ve kadın âşıklardan sunulan geniş ve çokkültürlü repertuvar büyük beğeni topladı.

225 Feza Kürkçüoğlu, "Knar Anadolu Ermeni Müziği'nin Yeni Sesi", *Zip İstanbul*, no.92, 1-15 Temmuz, 2001; http://www.zipistanbul.com. Ayrıca bkz. "Knar ve Anadolu Ermeni Halk Müziği", http://www.hyetert.com

226 *Agos*, sayı 30, 25 Ekim 1996.

1980'de kurulan Maral Müzik ve Dans Topluluğu 300'ü aşkın kadrosuyla başta Darülaceze olmak üzere Karagöz Yetimhanesi ve benzeri kurumlar yararına gösteriler gerçekleştirmektedir.

Ermeni Halk Dansları topluluklarına gelince, 1975'ten beri halk oyunlarına önem veren Bezciyan Derneği'nde kurulan Bezciyan Halk Dansları Topluluğu üç farklı yaş grubunu bir araya getirerek halk oyunlarını yaşatmaya çalışırken, aynı zamanda günümüz İstanbul Ermeni topluluğu içinde önemli bir kaynaşma ortamı sunmaktadır. 1997 yılında Pangaltı Mıkhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nde Julya Mutlu, Kevork Simkeşyan ve Dikran Karagözyan'ın başlattığı çalışmalarla hayata geçen ve 150'yi aşkın üyesi olan Talar Dans ve Müzik Topluluğu ise ilk gösterisini 2000 yılında Lütfi Kırdar Uluslararası Konferans Merkezi'nde gerçekleştirdi; 2001 yılında da Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda Pangaltı Mıkhitaryan Okulu'nun 175. kuruluş yılı kutlamaları çerçevesinde bir gösteri sergiledi. 1980'lerde kurulmuş olan Maral Dans ve Müzik Topluluğu ise Esayan Derneği çatısı altında çalışmalarını İris ve Garbis Çapkan çifti ile sürdürmüştür. 60 kadar genç üyesinin yanı sıra ayrı bir çocuk çalışma grubu olan topluluk ayrıca 1996 sonrasında Ermenistanlı Keğart Topluluğu ile birlikte İstanbul'da gösteriler sunmuştur.

Ermeni müziği ve folklorunun özgün yanları kadar zengin Anadolu kültürüyle bütünleşmiş özelliklerini Türkiye toplumuna hatırlatan ve yeniden tanıtan tüm Ermeni kültür kurumları, Ermeni-Türk diyaloğuna katkıda bulunurken iki topluluk arasında sanat üzerinde yükselen bir köprü de inşa etmiş oluyorlar. Kilise korolarıyla müzik ve dans topluluklarının yanı sıra, aşağıda ele aldığımız Okullardan Yetişenler Dernekleri'nin de, eğitim faaliyetini desteklemenin dışında, benzer bir toplumsal ve kültürel işlevi yerine getirdiğini görmekteyiz.

Eğitim Alanındaki Kültür ve Yardımlaşma Dernekleri

Okullardan Yetişenler Dernekleri (Sanutz Miutyun)

Günümüz İstanbul Ermenilerinin sosyal yaşantısında "okuldan yetişenler dernekleri" önemli bir yer tutmaktadır ve Ermenilerin görece yoğunlaştığı semtlerin pek çoğunda kilise-okul-dernek üçgeni bitişik halde bulunmaktadır. Birçok Ermeni okulu Osmanlı döneminde doğrudan bir kilisenin avlusunda veya bitişiğinde inşa edildiğinden, geçmişten gelen kilise-okul birlikteliğinin, çoğunlukla okul civarında faaliyet göstermeyi tercih eden veya ancak buralarda faaliyet imkânı bulan derneklerle genişletildiği anlaşılmaktadır. Bu üçlü birlikteliği günümüzde de en belirgin biçimde sergileyen dernekler arasında Kumkapı'daki Bezciyan Okulu (Surp Astvadzadzin Pat-

İstanbul Ermenilerinin aralarındaki sosyal dayanışma yıllardır yetişmiş oldukları okulların etkinlikleri, ortak yemekler, konserler, kermesler vb. ile sağlanmaktadır. Resimde Yeşilköy Ermeni Ortaokulu'nun 1964'te Taksim Sahnesi'nde sergilediği Dikran Çuhacıyan'ın "Leblebici Horhor" oyununda rol alanlar, okul mensupları ve mezunlar birlikte görülüyor.

riklik Kilisesi), Taksim'deki Esayan Lisesi (Surp Harutyun Kilisesi), Feriköy Okulu (Feriköy Mesrobyan İlköğretim Okulu ve Surp Vartanants Kilisesi), Kocamustafapaşa'daki (eski adıyla Samatya) Sahakyan Lisesi (Sahakyan-Nunyan Lisesi ve Surp Kevork Kilisesi), Bakırköy'de Surp Astvadzadzin Kilisesi'nin avlusuna yapılan Dadyan Ermeni Okulu ve Yeşilköy'de Surp Stepanos Kilisesi'nin bitişiğinde kurulan Yeşilköy Ermeni Okulu'nun derneklerini sayabiliriz. Sosyal yaşamda her ne kadar kilise-okul-dernek üçgeninin ağırlığı devam ediyor gözükse de, bu mezunlar derneklerinin bünyesinde özellikle 1990'larda giderek artan bir faaliyet gösteren korolar ve dans grupları da İstanbul Ermenilerinin sosyal yaşantısının vazgeçilmez alanları olmuştur. İstanbullu Ermenileri tanımak için bu kurumların geçmişten bugüne gelişlerine ve bugünkü durumlarına bakmakta yarar var.

Ermeni okullarından yetişenlerin kurdukları derneklerin amacı ilköğretim ve lise eğitimi veren Ermeni okullarından mezun olan gençlerin bir araya gelmesi ve bu birliktelikle İstanbul Ermenilerinin sosyal hayatını canlı tutmak ve yeniden üretmek olmuştur. 1950'li yıllardan itibaren de bu kurumların, faaliyetlerine katılan gençler ve aileleri için ikinci bir adres olduğu anlaşılmaktadır. Dernekler bugün folklor, kermes, amatör tiyatro, konferanslar, yemekli toplantılar vb.

İstanbul Yeşilköy İlköğretim Okulu müdiresi Ani Yeramyan, öğrencilerine fidan dikmeyi uygulamalı olarak anlatıyor.

amaçlar için hizmet veriyorlar. Derneklerin 1980'de sıkıyönetim kararıyla faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmaları, uygulanan baskının yarattığı hoşnutsuzluk kadar faaliyetlerin çevresinde şekillenen sosyal yaşantının, kısa bir süre için de olsa, zedelenmesine yol açmıştır. 1984'te yeniden açılan dernekler günümüzde kısıtlı maddî imkânları ve insan kaynakları nispetinde faaliyet göstermeye devam ediyorlar.

İstanbul'da Ermeni okul derneklerinin tarihine bakıldığında ilk örgütlenme faaliyetlerinin 1800'lü yıllara rastladığını görüyoruz. Ermeni okullarından mezun olan öğrencilerin, bu ilk dönemde mezun oldukları okullara ve öğrencilerine destek amacıyla başlattıkları girişim, daha çok bu doğrultuda düzenlenen toplantılarla sınırlıydı. Özellikle eğitime katkı sağlamak amacıyla girişilen faaliyetler henüz resmî ve tüzel bir kişilik kazanmasa da, Ermeni cemaatinin İstanbul'daki ilk dernekleşme çabalarının göstergesi olmuştur. 1870'te okulları desteklemek için kurulan *Tıbrotzasiratz* (Okulseverler) Cemiyeti ise, eğitim alanında Ermenilerin kurduğu en önemli dernekler arasında yer almaktadır. Tanzimat sonrası, Ermeni cemaatinin yoğun olarak yaşadığı Beyoğlu, Pangaltı ve Samatya gibi yerlerde, halkın ortak kullanım alanları olan tiyatro salonları, aynı zaman-

El sanatları eğitimine çok önem veren Ermeniler bu konudaki becerilerini dernekler vasıtasıyla yaşatmakta, yeni kuşaklara aktarmaktadır. Fotoğrafta 1986'da Patrik Kalustyan'ın vitray, dekupaj ve sırma kursları veren Boğosyan – Varvaryan Derneği'ni ziyareti.

da kültür merkezleri gibi işlev gördüğünden (örneğin, 1844'te cambazlık ve tiyatro topluluğu olarak kurulan Aramyan Cemiyeti; 1866'da tiyatro eğitimi amaçlı kurulan *Asiagan*/Asyalılar Cemiyeti ve *Ardavaztyan* amatör tiyatro cemiyeti, 1863)[227] Ermeni sanatseverlerin bu kuruluşlara rağbet ettiği, dolayısıyla o dönemin Ermeni okulları mezunlarının günümüzdeki okullardan yetişen dernekleri gibi kültürel faaliyetleri ve sosyalleşmeyi öne çıkaran bir yapıya ihtiyaç duymadığını söyleyebiliriz.

1871'de Robert Kolej bünyesinde 35 Ermeni öğrencinin kurduğu Robert Kolej Ermeni Talebe Cemiyeti, ilk Ermeni mezunlar derneği olmuştur. Her ne kadar kendi içine dönük bir yapıya sahip olsa da, bu ilk örneğin İstanbul Ermeni cemaatinin sosyal yaşantısında da yer işgal ettiği belirtilmektedir. Kampüs içinde Bulgar ve Rum öğrencilerin de kurdukları cemiyetlerden sonra 1903 yılında Türk Talebe Cemiyeti de faaliyet göstermeye başlamıştır. Ermeni Talebe Cemiyeti'nin

227 Alkan, *a.g.e.*, s.199.

1888'de *Miutyun* (Birlik) adıyla yayınlamaya başladığı haftalık bülten, daha sonra 15 günlük ve aylık olarak derneğin kapanışına kadar yayınına devam etti. Dernek, Birinci Dünya Savaşı'nda faaliyetlerine ara verdikten sonra 1918'de tekrar faaliyete geçmiş ve 1921'de 50. yılını kutlamış, ancak, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki yıllarda kapanmıştır.[228]

1940'lı yılların sonlarında sosyal yaşamda sporun yanı sıra diğer etkinliklere de yer verme arzusuyla Ermeni cemaati, gençlerini bir araya getirmek ve mezun toplantılarının tüzel bir kişilik kazanması için dernekleşme sürecini başlattı. 1947'de cemaatin üç lisesi Esayan, Pangaltı Mıkhitaryan ve Getronagan, kendi dernek binalarında faaliyete geçtiler. 1950'de Aramyan, Bezciyan ve Karagözyan, 1951'de Sahakyan dernekleri kuruldu. 1961'de Feriköy Merametciyan ve ardından 1962'de Tıbrevank Derneği faaliyetlerine başladı. Cemaatin nüfus yoğunluğunun fazla olduğu Kumkapı, Samatya, Kadıköy, Beyoğlu ve Pangaltı-Feriköy bölgelerindeki bu dernekler ilk yıllarında okul öğrencilerine burs vermek, mezunlar günü düzenlemek gibi ananevî görevler üstlendiler. İleriki yıllarda dernekler faaliyet alanlarını geliştirerek cemaatin sosyal yaşantısında önemli bir yer almış ve Ermeni cemaatinin sosyal yaşantısının nabzını tutmuştur. Yeşilköy ve Bakırköy'deki Dadyan okullarının dernekleri de 1990'da faaliyete geçmiştir. Üsküdar'da 1950'lerin başında kurulan Semerciyan ve Nersesyan Derneği ise, 1990'da geçirdiği yangından sonra faaliyetlerine ara verdi. Dernek, binasının yeniden inşası çalışmalarının ardından 2002'de yeniden faaliyete geçmiştir. 2002 yılı itibariyle İstanbul'da Ortaköy Tarkmançats Okulundan Yetişenler Derneği'nin de kurulmasıyla, toplam 14 Ermeni okullarından yetişenler derneği (OYD) faaliyet göstermektedir.[229]

Genel olarak derneklerin bulundukları semtlere bakarsak, kültürel faaliyetlerin en yoğun olduğu bölgelerden biri olarak tanımlayabileceğimiz Şişli-Taksim hattı üzerinde dört derneğin birden faaliyet gösterdiğini görüyoruz: Esayan, Getronagan, Pangaltı Mıkhitaryan ve Karagözyan. Faaliyetleri açısından da Pangaltı, Getronagan ve Esayan Dernekleri kurdukları amatör tiyatro gruplarıyla Ermeni tiyatro geleneğini günümüzde dernek çatısı altında yaşatmaya çalışan dernekler olarak dikkat çekiyorlar.

Bu derneklerden 9'unun çokamaçlı bir sahneye sahip olması, çoğu OYD'lerin tiyatro çalışmalarına önem verdiğini göstermektedir. Nitekim bugün birçok önemli tiyatro oyuncusu dernek sahnelerinden yetişmiştir. Bununla birlikte, ünlü tiyatrocu Ani İpekkaya'nın da dikkat çektiği gibi, oyunların çoğu Türkçe oynanmakta ve genç kuşağın Ermenice tiyatro kültürüne sahip çıkması mümkün olamamaktadır.[230] Sahnesi olmayan dernekler ise tiyatro, folklor, dans gösterisi, koro ve müzik dinletileri gibi faaliyetlerini semtlerindeki gösteri merkezlerine taşıyorlar. 10 yılı aşkın bir süredir dernek faaliyetlerinin daha büyük ve halka açık alanlara taşındığını görebiliyoruz. 1950 ve 1960'larda Şan Sineması, Saray Sineması ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Maçka G Anfisinde yer alan gösterilerden sonra 1990'lardan itibaren çok sayıda gösterinin halka açık bü-

228 Hisnamya Hankırvan Hıradaragvadz Koleji Hay Sanuts Miutyan Hisnamya Hopelyanin Artiv, 1871-1921 (50 Yıllık Merhale, Kolej'in Ermeni Öğrencileri Derneği 50. Yıl Jübilesi), İstanbul, 1922.

229 Ermeni Okullarından Yetişenler Dernekleri'nin tarihçesi, üye sayısı, özellikleri ve karşılaştığı sorunlar Aris Nalcı tarafından derlenmiştir.

230 *Agos*, sayı 52, 28 Mart 1997.

yük salonlarda düzenlendiği görülmektedir. Gerek dans toplulukları ve korolar, gerekse tiyatro toplulukları, sahnesi olan bir dernekte çalışsalar bile artık etkinliklerini halka açık merkezlerde sergilemeyi tercih ediyorlar. Son yılların en gözde mekânları Cemal Reşit Rey Konser Salonu, Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre Merkezi, Atatürk Kültür Merkezi ve Yunus Emre Kültür Merkezi olmuştur. Son birkaç yıl içinde birçok koro konserine ve dans topluluklarının gösterilerine ev sahipliği yapan bu mekânlar aynı zamanda Ermeni topluluğunun içinde bulunduğu geniş toplumla kaynaşmasını da sağlıyor.

Dernek salonları çoğu kez tiyatro çalışmaları, koro veya müzik provaları, panel, konser gibi etkinlikler için kullanılıyor. Kültür-sanat etkinlikleri, elişi ve satranç kursları da derneklerin diğer faaliyetleri arasında yer alıyor. Dernekler kendi bünyelerindeki gençleri bir araya getirmek için yıl içinde gençlerin rağbet göstereceği dernekler arası yarışmalar düzenliyorlar. Artık geleneksel hale gelen bu yarışmaların başında şiir, Ermenice okuma ve imlâ, basketbol, futbol, satranç ve genel kültür yarışmaları geliyor. Genellikle derneklerin kısıtlı bütçelerinin bir araya gelmesiyle ortaklaşa yapılan bu yarışmalar dönemlere göre çeşitlilik gösteriyorlar. Yöneticiler her dönem, tüm toplumda ilgi çeken ortak alanlarda yarışmalar düzenliyorlar. Son birkaç yıldır yapılan bowling, dart gibi yarışmalarla güncel sporlara da eğilmeye başladıkları görülüyor. Diğer yandan dernekler yayınlarıyla da cemaat yaşantısında önemli bir yer tutmayı amaçlarken, önce maddî kaynak sıkıntısı, ardından da işgücü yoksunluğundan yayınlarına düzenli olarak devam etmekte zorlanıyorlar.

Ermeni dernekleri daha çok kış aylarında faaliyet gösteriyorlar. Okulların kapanmasıyla birlikte sosyal yaşantı Ermeni nüfusunun büyük bir kısmıyla birlikte Kınalıada'ya taşınıyor. Yaz aylarında dernek faaliyetleri çoğunlukla Kınalıada Patriklik konutu yakınındaki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi bahçesinde veya salonunda yapılıyor. Yaz aylarının en önemli etkinlikleri olan *Navasartyan* Mini Olimpiyatları ise dernekleri bu aylarda bir araya getiren en önemli etkinlik. Mini olimpiyatlara, yüzme, tenis, koşu ve yürüyüş gibi dallarda birçok genç ilgi gösteriyor. Ayrıca yaz aylarında yurtdışından Kınalıada'ya gelen birçok İstanbullu Ermeni de bu vesileyle, uzakta yaşasalar da, Ermeni toplumunun sosyal yaşantısına dahil oluyor.

Dernekler, tüm bu faaliyetlerinin yanı sıra son yıllarda Ermenistan ve yurtdışındaki sanatçı ve grupları burada ağırlamak için birer organizatör görevi üstleniyorlar. Son birkaç yılda Ermenistan'dan birçok sanatçı dernek sahnelerinde konserler vermiş, bazıları ise İstanbul'da faaliyet gösteren dans gruplarında, koro ve diğer sanat etkinliklerinde sık sık sahne almıştır. Bu açıdan bakıldığında dernekler, İstanbul Ermenilerinin Ermenistan ile olan kültürel ilişkilerinde de önemli bir rol oynuyorlar.

İstanbul'da yer alan 14 OYD arasında 1963 yılında kurulan Boğosyan-Varvaryan (Kumkapı) faaliyet olarak daha çok dernekler arası bilgi yarışması düzenlemekte ve sportif turnuvalara katılmaktadır. Kumkapı'daki Boğosyan-Varvaryan okulunun semtte oturan Ermenilerin buradan göç etmesi nedeniyle 1981'de kapanması sonucunda derneğin etkinliğini sürdürmekte zorlandığı açıktır. Üsküdar'daki Semerciyan Derneği lokalinin 1992'de yanması, derneğin faaliyetlerine ara vermesine neden olmuştur. Bu dernek ancak binasının 2002 yılında yeniden yapılması sonrasında

tekrar faaliyete geçebilmiştir. Anadolu yakasında yer alan diğer OYD olarak Aramyan-Uncuyan Derneği daha çok dernek salonunda sahneye konan tiyatro gösterileri, konser, konferans ve sergi etkinlikleriyle Kadıköylü Ermeni gençleriyle ailelerinin toplandıkları bir mekân olmaktadır. Lise kısmı olmayan okulların dernekleri, 18 yaşından küçüklerin derneğe üye olamaması ve mezunlarının daha sonra devam ettiği liselerin derneklerine rağbet etmesi nedeniyle genelde üye sayısı açısından zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu bakımdan en kritik durumda olanı Bakırköy'deki Dadyan Derneği'dir. Kumkapı Bezciyan Derneği de benzer bir zorlukla karşı karşıyadır. İstanbul'da Ermeni cemaatinin ilk yerleşim alanlarından biri olan Kumkapı semtindeki Ermeni nüfusun, Patrikhane ve Patriklik Kilisesi'nin varlığına rağmen, giderek semtten uzaklaşması da derneği olumsuz yönde etkilemiştir. Yine de lisesi olmayan dernekler arasında üye sayısı açısından 150'yi aşkın üyesiyle Bezciyan OYD en kalabalık olanıdır. Feriköy Merametciyan Derneği de öğrenci sayısı itibariyle en kalabalık okullardan birinin derneği olmakla birlikte, üye sayısı 150'yi geçmemekte, ancak Feriköy Surp Vartanants Kilisesi'nin karşısındaki binada hizmet veriyor olması Feriköylü Ermeni ailelerin ilgisine mazhar olmasını sağlamaktadır. Görece daha geç bir tarihte kurulan Yeşilköy Derneği ise çok sayıda üye kaydetme başarısını göstermiş ender lisesi olmayan okul derneklerinden biridir. Maddî geliri yüksek Ermeni ailelerinin oturduğu Yeşilköy'de 1980'e kadar Yeşilköy Spor Kulübü olarak faaliyet gösteren dernek, 1990'da gençlerin ısrarıyla Yeşilköy Ermeni İlkokulu'nun karşısındaki binada yeniden kuruldu. Salonları yetersiz olduğundan geniş çaplı sanatsal etkinliklerini okulun Karekin Kazancıyan Salonu'nda veya çevre mekânlarda düzenliyorlar. Üye sayısının azlığından şikâyet eden bir başka OYD de Şişli'deki anaokulu ve ilkokulla birlikte faaliyet gösteren Karagözyan Yetimhanesi'nin bitişiğindeki lokalinde 1950'de kurulan Karagözyan Derneği'dir. Karagözyan Yetimhanesi İlkokulu'ndan Yetişenler Derneği'nin tüzüğünde belirtilen amaçlar arasında sosyal, kültürel, eğitici çalışmalar yapmanın yanı sıra, "mezun olan veya halen bu okulda yahut benzeri bir okulda okumakta olan muhtaç ve yoksul çocuklara maddî-manevî yardımda bulunmak" yer almaktadır. Çocukların beden ve ruh sağlığını korumak için kamp ve yurt açmayı da amaç olarak benimsemiş olan Karagözyan Derneği'ne fiiliyatta Kınalıada Çocuk Kampı da bağlanmış bulunuyor. Bu özelliği ile Karagözyan, yazın da Ermeni topluluğuna hizmet vermektedir. Ayrıca Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın düzenlediği eğitim toplantıları da bu derneğin salonunda yapılmaktadır.

1946'da kurulan Pangaltı Mıkhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği 700'e yakın kayıtlı üyesiyle lise dengi Ermeni okulları arasında en yüksek sayıda üyeye sahip olan dernektir. Pangaltı Lisesi, aynı zamanda İstanbul kökenli Ermenilerin tercih ettiği okul olarak öne çıkmaktadır. Dernek bünyesinde kurulan Acemyan Fonu okulun öğrencilerine burs sağlamaktadır. Ermeni edebiyatına ağırlık veren ve Ermenice yayınlanan *Nor San* dergisi, *Meğu* adlı aylık dernek bülteni, Talar Müzik ve Dans Topluluğu ve sahneye koydukları Ermenice tiyatro oyunlarıyla da en etkin dernekler arasında yer almıştır. Ünlü Ermeni edebiyatçılar yetiştiren Getronagan Lisesi'nin derneği, Harbiye'deki lokalinde edebiyat toplantıları, açık oturum ve konferanslar düzenlemekte, sahnesi elverişsiz olmakla birlikte tiyatro alanında da faaliyet göstermeye çalışmaktadır. Derneğin

bünyesinde yayınlanan *Hantes Mışaguyti* (1948) adlı Ermenice derginin kapanmasından sonra 1993'te Ermenice olarak yayınlanan *Hobina* dergisi 2001 yılında üç ayda bir Türkçe olarak yayınlanmaya başlamış ancak kısa ömürlü olmuştur. 1999'da Dünya Kadınlar Günü'nün kutlanmaya başlanması, bu vesileyle 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında yaşamış öncü Ermeni kadınların yaşamı ve Osmanlı'da Ermeni kadın hareketinin tanıtılması da ilk kez Getronagan Derneği çatısı altında gerçekleşmiştir. Getronagan gibi 1947'de kurulan Esayan Derneği, tiyatro çalışmalarının yanı sıra 1975'te dernek çatısında kurulan Maral Dans ve Müzik Topluluğu'nun faaliyetleriyle gerek Ermeni topluluğunun gerekse son dönem sahnelenen büyük prodüksiyonlarla geniş toplumun ilgisini çekmiştir. Şişli-Taksim hattının dışında kalmakla birlikte, Kocamustafapaşa'daki Sahakyan-Nunyan Lisesi'nden Yetişenler Derneği, popülaritesi yüksek derneklerden biridir. Derneğin geçmişi Sahakyan Nunyan Erkek Okulu öğrencilerine yardım amacıyla 1841 yılında kurulan derneğe kadar uzanmaktadır. O dönemde derneğin müdavimleri arasında ünlü tiyatro sanatçısı Güllü Agop'un da olduğu belirtilmektedir. 1913-1951 yılları arasında ise spor kulübü olarak faaliyet göstermiş, bu tarihten sonra dernekler yasasına göre yeniden yapılanarak daha çok müzik, dans ve tiyatro gösterileri düzenlemektedir.

1962'de kurulan Surp Haç Tıbrevank Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin Ermeni topluluğunun içinde önemli bir yeri vardır. Kuruluşunu takip eden yıllarda Haçik Apelyan'ın yönetiminde kurdukları Tıbrevank Halk Oyunları Topluluğu ile Ermeni topluluğu içinde ilk kez folklor çalışmalarını başlatmış ve İstanbul'da daha sonra kurulan diğer Ermeni halk dansları ve müzik topluluklarına öncülük etmiştir. Daha çok Anadolu kökenli gençlerin yatılı okuduğu, 1967'de ruhbun yetiştiren Tıbrevank'ın kapanmasıyla günümüzde Surp Haç Ermeni Lisesi (Üsküdar-Selâmsız) olarak eğitimine devam eden okulun çoğu öğrencisinin ilk durağının Karagözyan Yetimhanesi olması nedeniyle ayrıca Karagözyan-Tıbrevank dayanışmasından söz edilmektedir. Okul bünyesinde 1980 öncesi çıkarılan Türkçe edebiyat dergisi *Evrim* ile aynı formatta Ermenice yayınlanan *Punç* (Demet); öğrencilerin İstanbul'da düzenlenen münazaralarda gösterdiği başarı ve dönemin sol fikir akımlarına gösterdiği ilgi, Tıbrevanklıları, 1970'lerde siyasî düşünce tartışmalarına ilgi duyan Getronagan ve Esayan Lisesi öğrenci ve mezunlarıyla ortak bir paydada buluşturmuştur. Ancak Tıbrevank'lılar Türkiye Ermeni topluluğu içinde 68 ruhunu temsil etme konusunda iddialı gözükmekteler. İlk önce Beyoğlu'nda Surp Pırgiç Hastanesi'ne ait bir binada faaliyetine başlayan dernek daha sonra, 12 Eylül darbesiyle dernek faaliyetlerinin askıya alınmasına kadar Nişantaşı Rumeli Caddesi'nde faaliyet göstermiştir. Bu açıdan da okul-kilise-dernek üçgeninin dışına çıkan nadir örneklerden biri olmuştur. Dernek 1988'de yeniden açıldığında Narlıkapı Kilisesi'nin yanına taşınmıştır, ancak gerek şehrin merkezinden gerekse Ermeni nüfusunun yoğun yaşadığı semtlerden uzak olması nedeniyle eski işlevini yitirmiş gözükmektedir.

1990 sonrası etkinliklerini incelediğimiz derneklerin öncelikle ortaklaşa düzenlenen bazı faaliyetlere katıldığı görülmektedir.[231] Basketbol, futbol, satranç, tavla ve masa tenisi gibi sportif

231 OYD'lerin 1990-2002 yıllarında gerçekleştirdikleri faaliyetler Dr. Elmon Karoğlu Hançer tarafından derlenmiştir.

ve şiir okuma, genel kültür-bilgi gibi kültürel alanlarda hemen hemen her yıl yarışma düzenleyen derneklerin bu dallarda ön çalışmaların da dahil olduğu yoğun bir işbirliği yaptığını söyleyebiliriz. Hemen hemen bütün derneklerin ekim ayı ortalarında özel bir hafta ile kutladıkları *Tarkmançats* (5. yüzyılda Ermeni alfabesinin bulunmasını ve ardından gelen çeviri faaliyetlerini simgeleyen) Çevirmenler Bayramı, bir dizi etkinliğin yer aldığı ve Mesrob Maştotz'un anıldığı Ermeni Kültür Haftası olarak gelenekselleşmiştir. 2001 yılının Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul edişinin 1700'üncü yılı olması nedeniyle Apostolik Ermeni Patrikhanesi'nin Kazaz Artin Amira Salonu'nda Tarkmançats Bayramı bütün derneklerin katılımıyla kapsamlı bir biçimde kutlanmıştır. Bu gün için verilen konsere Sahakyan, Vartanants ve Lusavoriç Koroları ile Talar Müzik grubu katılmıştır. İncelediğimiz 1990-2002 yıllarında Pangaltı Lisesi'nin hemen hemen her yıl düzenlediği kitap imza günlerinin yanı sıra Tarkmançatz Bayramı sırasında ayrıca Ermeni kitap fuarı da açtığı görülmektedir.

Dernek faaliyet raporlarında gözükmemekle birlikte her dernek kendi adına "*khavidz* günü", "pilav günü", "kadeh günü", "fasulye günü" gibi adlarla anılan kuruluş yıldönümlerinde eski mezunlarla genç-yaşlı dernek üyelerini bir araya getirerek kurumsal bağın yaşamasına, bugün için düzenlenen çeşitli sanatsal gösterilerle de cemaatin kültürel hayatına katkıda bulunmaktadır. Ara sıra çevre gezileri de düzenleyen OYD'lerin sivil kurumlar olarak kültürel alanda "cemaatin ortak sesi" işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Kadınlar ve çocuklar için açılan el sanatları kursları, koro çalışmaları, yabancı dil kursları gibi beceri geliştirmeye yönelik faaliyetlerle Ermeni topluluğun cemaat kurumları içinde de kendini geliştirmesine olanak sağlanmaktadır.

Kültürel faaliyetlerin tiyatro, edebiyat söyleşileri, fotoğraf ve resim sergileri, kitap tanıtımı, şiir dinletileri, müzik geceleri, folklor, modern dans ve bale gösterileri, paneller, konferanslar gibi çok çeşitli alanlarda sürdürülmesinin yanı sıra, OYD çerçevesinde düzenlenen toplantıların önemli bir kısmı da önde gelen Ermeni şair, yazar, tiyatrocu, sinema oyuncusu gibi sanatçılara, bilim adamları ve tarihî şahsiyetlere ithaf edilmektedir. Gomidas, Baronyan, Odyan, Turyan, Tumanyan gibi Osmanlı döneminin seçkin isimleri, Saroyan ve Haçaduryan gibi dünya çapında ün yapmış sanatçılar ve son yıllarda yitirilen Nubar Terziyan ve Kevork Pamukciyan, birçok dernekte düzenlenen özel günlerde anılan adlar arasındadır. Ayrıca başta Sahakyan Derneği olmak üzere "Türk Sanat Musikisinde Ermeni Bestekârlar"ı yeniden hatırlamak ve gençlere tanıtmak üzere konserler düzenlenmektedir. Bu bağlamda OYD'ler İstanbul'daki Ermeni cemaatinin ortak tarihsel kültürel belleğinin canlı tutulması ve genç kuşaklara aktarılması açısından da önemli bir "misyon"u yürütmektedir. Öte yanda çocuk kulübü çalışmaları ve şenlikleriyle öne çıkan Tıbrevank Derneği, dünya çocuk masallarının Ermenice tercümesini, Pangaltı Derneği de Ermenice şiir kitapları yayınlamıştır. Ermeni din, edebiyat, kültür, basın ve yayın tarihini ele alan konferanslar ise çoğunlukla Pangaltı, Getronagan ve Tıbrevank derneklerinde yapılmaktadır. Konferans ve söyleşilerin büyük bir kısmı Türkçe yapılmakta, ancak az sayıda Ermenice verilen konferans da göze çarpmaktadır. Ermenice tiyatro gösterilerinin de yine Türkçe gösterilere kıyasla çok az sayıda gerçekleştirildiği, bu alanda Pangaltı OYD'nin özellikle 1990-1997 yıllarında Misak Toros ve

Hermon Variş çeviri ve rejisiyle öne çıktığı, ayrıca Esayan Derneği'nin de 1995-1997'de Ani İpekkaya yönetiminde gösteri ve metin okuma yolunda özel bir çaba gösterdiği açıktır. Bezciyan Derneği'nde 1990 ve 1995'te iki kez, Feriköy ve Sahakyan derneklerinde de 2002 yılında bir kez olmak üzere Ermenice tiyatro gösterisi gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen derneklerin yanı sıra, Dadyan, Aramyan-Uncuyan, Karagözyan ve Yeşilköy derneklerinde ise sık sık telif veya çeviri Türkçe eserler sahnelenmektedir. Nışan Şirinyan Feriköy'ün, Arto Berberyan Karagözyan'ın tiyatro çalışmalarını yönetmektedir. Son dönem tiyatro çalışmalarında göze çarpan bir yenilik de Türkçe ve Ermenicenin birlikte kullanıldığı, Bercuhi Berberyan'ın yazdığı "Ah! Kınalı" oyunudur. Yeşilköy Derneği ise 2002 yılına kadar tamamen Türk yazarların eserlerini sahnelemiştir.

Doğrudan Ermeni kültürünü yansıtan, ancak müzik ve folklor-dans gibi herkese hitap eden, koro ve dans-müzik topluluklarını ele aldığımız bölümde sözünü ettiğimiz, etkinliklerin giderek dernek binalarının dışına çıkması ve Cemal Reşit Rey, Atatürk Kültür Merkezi, Lütfi Kırdar Salonu, Yunus Emre Kültür Merkezi, Kenterler Tiyatrosu gibi kamusal mekânlarda tüm İstanbullu izleyicilere sunuluyor olması da, 1990'lı yıllarda gözlenen önemli gelişmeler arasındadır. Ermenistan'dan davet edilen bazı sanatçıların dernek lokallerinde gerçekleşen dinletileri gibi OYD'ler aracılığıyla yine tüm topluma açık salonlarda İstanbullu vatandaşlarla buluşması da bu dönemin siyasal konjonktürünün sağladığı yeni bir açılım olmuştur.

Nitekim, 1999 itibariyle daha önceleri pek ele alınmadığı görülen Ermenistan ve Ermeni diasporasına ilişkin konuların da dernek çatısı altında tartışıldığı görülmektedir. Örneğin Sahakyan'da "Ermenistan Üniversiteleri" (1999); Esayan'da "Diaspora Ermeni Basını" (2001); Pangaltı'da "İstanbul Ermeni Cemaatinin Ermenistan ve Diaspora Arasındaki Yeri" (2002) gibi çeşitli konferanslar düzenlenmiştir. Aynı yıllarda "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Politikaları" başlığı altında Getronagan ve Aramyan-Uncıyan derneklerinde verilmiş siyasal içerikli konferanslar da göze çarpmaktadır. Diğer yandan, birçok dernek çatısı altında, deprem, çocuk eğitimi, sağlık, psikoloji, cinsel yaşam gibi genel toplumsal konuları ve bu alanlarda Türkiye'nin karşılaştığı sorunları ele alan konferansların da verildiğini söylemeliyiz.

İstanbul Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği

1961 yılında Karagözyan, Hasköy Nersesyan, Gedikpaşa Mesrobyan,[232] Aramyan, Topkapı Levon Vartuhyan okulları müdürleri ve Esayan, Feriköy (Orta), Getronagan, Bezciyan okullarında görevli bazı öğretmenler tarafından kurulan bu "öğretmenler yardımlaşma derneği" halen Pangaltı'da bulunan merkez binasında görev yapmaktadır. Derneğin yönetim kurulu üyeleri ayrıca 1965 yılında Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nı kurmuşlardır. Derneğin amacı üye öğretmenler arasında ilmî, meslekî, manevî ve maddî her türlü yardımlaşmayı sağlamaktır. Derneğin aslî üyeleri Ermeni okullarında öğretmen olan veya öğretmenlik yapmış olanlardan oluşmaktadır. Ancak, dernek için manevî ve maddî yardımda bulunan ve derneği ça-

232 Derneğin kuruluş tarihinde açık olan Hasköy Nersesyan Okulu 1990'ların başında, Gedikpaşa Mesrobyan Okulu da 1982'de kapanmıştır.

lışmalarıyla destekleyen fahri üyeler; eser ve hizmetleriyle öğretmenlik mesleğine katkıda bulunan şeref üyeleri de bulunmaktadır. Dernek, Ermeni okullarındaki eğitimi güçlendirmek için ders kitapları, okuma ve çocuk kitapları, tercümeler ve yardımcı kitaplar yayınlamayı ve bu amaçla özel fonlar oluşturmayı hedeflemiştir. Meslektaşlar arası ilişkilerin gelişmesini sağlamak; öğretim alanındaki yenilikleri tanıtmak; dergi yayınlamak, konferans düzenlemek ve ücretsiz kurs vermek olarak özetleyebileceğimiz diğer amaçlarıyla da meslek içi eğitimin sağlanmasına çalışılmaktadır. Ayrıca ihtiyacı olan üyeleri maddî olarak destekleyerek dayanışma sağlamak ve Ermeni okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak için yetenekli öğrencilerin öğretmen olarak yetişmelerine önayak olmak da belirlenen hedefler arasındadır. Derneğin gelirleri üye aidatları, yardım ve bağışlarla konser, yayın, temsil gibi faaliyetlerden elde edilen kazançlardan oluşmaktadır.

Hemşehrilik Dayanışması ve Girişimi: Vakıflı Köyü Derneği

2000 yılının sonlarında Pangaltı'da Türkiye Ermenilerinin sosyal yaşamına yeni bir dernek olarak Vakıflı Köyü Kalkındırma ve Dayanışma Derneği katılmıştır. Hemşehrilik temelinde kurulan bu dernekle, Vakıflı Köyü'nde doğan Ermeniler, İstanbul'da köylerini bu dernekle yaşatıyorlar. Dernek, gerek Vakıflı Köyü'nün Anadolu Ermenilerinin günümüzde temsil ettiği özgünlük açısından, gerekse eğitimi destekleme, Ermeni kültürünü gençlere aktarma ve geniş topluma tanıtma gibi amaçlarla kurulmuş olan okullardan yetişenler veya öğretmenler derneğinden farklılığı nedeniyle ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Öncelikle, Anadolu'da halen "tek Ermeni köyü" olma özelliğini koruyan, "Müslüman Denizi ortasında ütopik bir Ermeni adası"[233] olan Vakıflı Köyü'nün özelliğinden bahsedelim.

Hatay'ın Samandağ ilçesine bağlı ve Musa Dağı'nın eteklerinde küçük bir yerleşim birimi olan bu köy 19. yüzyıl ortalarında kurulmuştur. 20. yüzyılın başında Samandağ çevresinde 22 köyde 7000 civarında Ermeni'nin yaşadığı söylenmektedir. 1915 yılında Musa Dağlı Ermeni köylülerin 5000 kadarının tehcire katılmamak için dağın zirvesine sığınmaları, daha sonra da İngiliz ve Fransız gemileriyle Mısır'a bir kampa götürülmeleri bu yörenin Ermeni nüfusunun tarihine yazılmış acı bir öykü olarak anılır.[234] 1918 yılına dek Osmanlı İmparatorluğu toprağı olan bu bölge savaş bittikten sonra da Fransız sömürge yönetimi altına girmiştir. 1918'den 1938'e kadar süren Fransız yönetimi döneminde hayatta kalan Ermenilerin köylerine döndüğü bilinmekle birlikte, elimizde şu anda bu yörenin 1915-1938 yıllarına ait nüfus verileri olmadığından Ermeni nüfusunun bu gelişmelerden nasıl etkilendiğine dair kesin bir çıkarsama yapmamız mümkün değil. 1938-1939 yıllarında ise Hatay Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalmıştır ve Hatay Cumhuriyeti Meclisi'ni oluşturan 40 milletvekilinin 5'i Ermenidir.[235] 23 Haziran 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılma kararı alan Hatay'ın değişik bölgelerinde ve Musa Dağı eteklerinde, o güne kadar altı ayrı köy-

233 "Son Ermeni Köyü: Vakıflı", *Atlas*, no.134, Mayıs 2004. Dernekle ilgili bilgilerin önemli bir kısmı derneğin ilk başkanı Misak Hergel ile 2004 kışında yapılan görüşmeden derlenmiştir.

234 Fulya Doğruel, "Insaniyetleri Benzer...": *Hatay'da Çoketnili Ortak Yaşam Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.40-1.

235 "Hatay", *Yurt Ansiklopedisi*, c.5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s.3408.

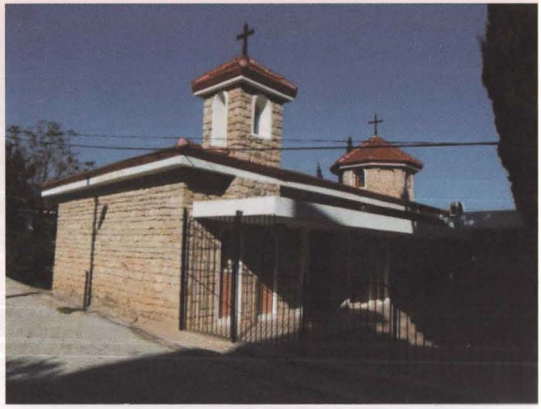

Hatay'ın Samandağı ilçesine bağlı "ütopik bir Ermeni adası" olarak tanımlanan Vakıflı Köyü'nün yeni inşa edilmiş kilisesi.

de (Bityas, Hacı Habibli, Yoğunoluk, Hıdırbey, Kebusiye, Vakıflı) yaşayan Ermeni ve diğer azınlık nüfusa Türkiye'de kalma ya da Suriye ve Lübnan'a göç etme hakkı sağlanmıştır. Türkiye ile Fransa arasında Türkiye-Suriye sınırını yeniden düzenleyen anlaşma uyarınca Suriye veya Lübnan uyruklu olduğuna geçmek isteyenlere taşınır mallarını elden çıkarmak veya birlikte götürmek serbestisi tanınmış, taşınmaz mallarının tasfiye edilmesi için ise bazı hükümler getirilmiştir.[236] 1939'da Türkiye'de yaşamayı yeğleyerek göç etmeyen yaklaşık yetmiş Ermeni ailenin büyük bölümü Vakıflı köylülerinden oluşmuştur ve tümü bu köyde toplanmıştır. 1945 Nüfus Sayımı verilerine göre, Hatay ilinde, çoğunluğunu Vakıflıların oluşturduğunu tahmin ettiğimiz, anadili olarak Ermenice konuşanların sayısı 329'dur. Konuşulan anadilinin sorulduğu son, 1965 nüfus sayımında ise bu rakam 376'dır.[237]

Vakıflı'da halen kış aylarında 38 hanede 150 kişi civarında bir nüfus yaşamakta ve geçimini ağırlıklı olarak turunçgillere dayalı tarımla sağlamaktadır. Yaz aylarında ise, tatillerini doğup büyüdükleri topraklarda geçirmek ve şenliklere katılmak üzere yurt içinden ve dışından gelenlerle birlikte, nüfus 250 kişiyi aşmaktadır. Köydeki Surp Astvadzadzin Kilisesi 1895'te inşa edilmiştir. 1921 yılına kadar kilisede ayin civardaki Kebusiye, Yoğunoluk ve Hıdırbey'deki kiliselerin papazları tarafından dönüşümlü olarak yapılmış, bu tarihten sonra da daimi bir papaz görevlendirilmiştir. Vakıflılar kendilerini çok dindar olmasa da, geleneklerine bağlı Ermeniler olarak tanımlamaktadırlar. Kilisenin adını aldığı, Meryem Ana'nın Tanrı'nın huzuruna alınışını kutsayan ve okunmuş üzüm yenen Ağustos ayının ortalarındaki Surp Astvadzadzin Yortusu'nda, ayinden bir gün önce civar köylerden gelenlerin de katıldığı içki, müzik ve halay eşliğinde yapılan coşkulu şenliğin kilisenin avlusunda yer alması, özgün bir halk geleneği olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca, Hatay bölgesinin geçmişte daha da yoğun olarak sahip olduğu etnik çeşitliliğin (Rum Ortodoks, Arap Hıristiyan, Süryani, Yahudi, Nusayri-Alevi Arap, Ermeni, Sünni Müslüman Türk ve Türkmen) Samandağ ve çevresinde halen varlığını kısmen de olsa sürdürmesine bağlı olarak, Sünni Türkmen ve Nusayrilerle ilişkilerin olumlu olduğu, birbirlerinin dinî bayramlarını, saygı göstermenin ötesinde birlikte kutladıkları, hatta tek bir örnek olsa da, Vakıflı Köyü'ne gelin gelen ve vaftiz olarak Hıristiyanlığı kabul eden bir Alevi'nin olduğu anlatılmaktadır.

236 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları, (1920-1945)*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.573-581.
237 Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999, s.177, 219.

Vakıflı Köyü kilisesinde yapılan bir şarap kutsama töreni.

Dernek yöneticilerinden aldığımız bilgiye göre, 1939'dan sonra ilk büyük göç 1960'larda Almanya'ya olmuş, ayrıca çocukların daha iyi eğitim alması ve ailenin daha iyi iş tutma arzusuyla İstanbul'a göç eden aileler olmuştur. Günümüzde İstanbul'da 500'e yakın Vakıflı Köyü kökenlinin yaşadığı tahmin edilmektedir. 1939'a kadar ilkokul düzeyinde Ermenice eğitim yapan bir okulu olan köyün, bu tarihten sonra Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı tek dershaneli Türkçe eğitim yapan bir ilkokulu olduğu, ancak günümüzde öğretmen talep edebilecek yeterli sayıda ilköğretim öğrencisi olmadığı için, çocukların eğitim almak için Samandağ okullarına gittiği ifade edilmektedir. Geçmişte ise varlıklı Vakıflıların civar Ermeni köylerinde oturan varlıklı ailelerle birlikte çocuklarını Osmanlı döneminde Samandağ'da kurulan İngiliz okuluna, daha sonra da Fransa mandası döneminde Fransız okullarına gönderdikleri anlatılmaktadır. 1950'lerin ikinci yarısında İstanbul'a eğitim almak için giden çocukların büyük kısmının Surp Haç Tıbrevank Lisesi'nde veya Karagözyan ilköğretim okulu yetimhanesinde okuduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'da yaşayan Vakıflı Köyü doğumlularla yaptığımız görüşmelerde halen köyle bağlantının koparılmadığı, yaz aylarında uzun süreli ziyaretler yapıldığı, hatta 1985'ten sonra emeklilik ve eğitim sonrası köye

geri dönenlerin olduğu anlaşılmıştır. 2002 yazında Vakıflı Köyü'ne yaptığımız gezide köye geri dönen genç kesimin kilise yönetimi ve muhtarlık görevlerini üstlendikleri gözlemlenmiştir.

1996-1997 arasında İstanbul Ermeni Patrikliği'nin resmî makamlardan aldığı onay üzerine, İstanbul'da yaşayan Vakıflıların da aktif olarak katıldığı kilise onarımı çalışması 1997 yazında tamamlanmış ve Patrik II. Karekin Kazancıyan'ın da bulunduğu bir tören düzenlenerek şimdiki Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın yönettiği bir ayinle tekrar hizmete açılmıştır.[238] Dernek yöneticileri 1970'li yıllardan beri tasarladıkları dernekleşme girişiminin bu tarihten sonra hızlandığını, dernek merkezinin hemşehrilerinin yoğun olarak yaşadığı Feriköy-Kurtuluş-Pangaltı civarında olması gerektiğine karar verildiğini ve Pangaltı'da Samatya Surp Kevork Kilisesi vakfına ait harap haldeki bir binanın kiralanarak üyelerin finansmanıyla onarıma başlandığını, ancak onarım sırasında 1936 Beyannamesi kapsamında mal sahibi kuruma açılan tapu iptal davası nedeniyle gecikme yaşandığını ve onarımın derneğin 2000 sonbaharında resmen kuruluşundan sonra tamamlandığını ifade etmektedirler. 2002 yazında Misak Hergel başkanlığında hizmete başlayan derneğin halen 150'yi aşkın kayıtlı üyesi vardır.

Derneğin Ermeni topluluğu içindeki diğer derneklerden temel farkı hemşehrilik esasına göre kurulmuş olmasıdır. Derneğin üyelik koşulları ya köken itibariyle Vakıflı Köylü olmayı ya da bu köyde doğmuş, yaşamış ve köyden biriyle evlenmiş olmayı veya köyle ilgili olduğunun saptanmasını öngörmektedir. Bildiğimiz kadarıyla da İstanbul'da yaşayan taşra Ermenilerinin ilk resmen tescilli örgütüdür ve bu açıdan bakıldığında, günümüzde, Ermeni topluluğu içinde bir ilk örnek teşkil etmektedir. Bir "sivil toplum kuruluşu" olarak doğrudan İçişleri Bakanlığı hükümlerine bağlı olduklarını ifade eden Dernek Başkanlığı, bu doğrultuda temel ilke olarak ilişkilerinde sivilliği korumayı, başta Patriklik olmak üzere cemaat içi bütün kurum ve kuruluşlara eşit uzaklıkta durmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Dernek öncelikle cemaatin bütün kurum ve kuruluşlarıyla diyalog kurmayı ve işbirliği yapmayı, özellikle Vakıflı Köyü'nün geleceğinin şekillendirilmesinde söz sahibi olmayı amaçlamaktadır.

Dernek tüzüğünde temel amaçlar üyeler arası sosyal, kültürel, ekonomik dayanışma ve yardımlaşmayı gerçekleştirmek, gereksinim duyan öğrenci üye ve üye yakınlarına eğitim yardımı sağlamak ve Vakıflı Köyü'nün güzelleştirilmesi, kalkındırılması ve geliştirilmesi için çalışmak olarak belirtilmiştir. Bunların yanı sıra dernek, Ermenistan'dan dilbilimcilerinin de araştırma konusu olmaya başlayan, (Sason ve Diyarbakır lehçeleri gibi) Musa Dağı yöresinin özel lehçesinin unutulmamasını sağlamak, derlemek, toparlamak ve yeni kuşaklara öğretmeyi, ayrıca daha genel bağlamda, Anadolu'daki Ermeni yerleşim bölgelerinden geriye kalan tek örnek olan, Vakıflı Köyü'nün sosyolojik bir varlık olarak yaşamını sürdürebilmesi ve yörenin kültürel ve folklorik özelliklerinin yaşatılabilmesi için gerekli desteğin sağlanması çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, zaman zaman Samandağ Belediyesi'nin köyün arazisine doğru genişleme eğilimi göstermesi karşısında, gerek köyün gerçek arazi büyüklüğünün tespiti gerekse köy

238 *Agos*, sayı 71, 8 Ağustos 1997.

meydanı, yerleşim alanı, dikili arazi ve mera alanlarını tescil edecek bir köy planının yapılması için TEMA Vakfı ve diğer ilgili sivil toplum kuruluşlarıyla sürdürülen görüşmelerle başlatılan ortak çabada Vakıflı Köyü Derneği'nin de katkısı olduğu anlaşılmaktadır.

Dernek yöneticileri, Vakıflı'nın korunması amacıyla bazı kültürel projelerin de hayata geçirilmesi için ciddi bir arayış içindedir. Örneğin, kilisesinin isim günü olan Astvadzadzin Yortusu'nu kutlama töreninin kültürel ve sanatsal etkinliklere de ağırlık verecek, geniş katılımlı ve birkaç gün sürecek bir festivale dönüştürülmesi düşünülmekte; festival sırasında yerli ve yabancı ziyaretçileri köy içinde ağırlayabilecek bir altyapının oluşturulması için bir proje geliştirmenin gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Yurtdışında çeşitli ülkelerde yaşayan hemşehrileriyle diyalog kurmak da derneğin kapsamlı bir faaliyet gösterebilmesi için ayrıca önemsenmektedir. Nitekim, derneğin Vakıflı'yı tanıtma çabaları sonucunda köy, Hatay doğumlu Ermenistan Cumhuriyeti yurttaşlarının da dahil olduğu yabancı ve yerli turistlerin, yurtdışına dağılmış hemşehrilerinin ve basının ilgi odağı haline gelmiştir. Avrupa Birliği'ne giriş sürecindeki Türkiye'nin yurtdışında olumlu tanıtımına önemli katkılarda bulunan Vakıflı Köyü, son yıllarda hükümet ve yerel yönetimlerin de su, yol gibi altyapı onarımlarıyla desteklediği, Meryem Ana Yortusu'na Türkiye Apostolik Ermenileri Patriği'ni karşılamak üzere valilik ve belediyenin temsilci gönderdiği bir köy olmuştur. "Çokkültürlülük" imajının özellikle Batı'da gördüğü rağbetin de etkisiyle, "Türkiye'nin tek Ermeni köyü" olma özelliğinin, yeniden keşfedilerek ulusal ve yabancı kamuoyunun dikkatine sunulması ve giderek artan bir ilgiyle izlenmesi nedeniyle, Vakıflı Köyü aynı zamanda "Türkiye'nin en medyatik köyü" olmaya aday gözükmektedir. Dünya Kiliseler Konseyi'nin 2000-2010 dönemini "Şiddet Karşıtı 10 Yıl" ilan ederek başlattığı kampanya çerçevesinde de Vakıflı Köyü barış içinde bir arada yaşamanın bir örneği olarak ilgi çekmiştir.[239] Nitekim, 1939 yılındaki göçün 65. yılına rastlayan 2004 yazındaki Meryem Ana yortusunda, aralarında özellikle Beyrut'tan gelen ziyaretçilerin de olduğu 700'e yakın kişi ayinden önce düzenlenen 5 günlük gezi ve kutlama şenliklerine katılmıştır.

2004 yılı Aralık ayında Vakıflı Köyü'nü yeniden Türkiye'nin gündemine taşıyan olay, bu kez organik tarım metoduyla ürettikleri mandalina ve portakallarla Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin verdiği yılın "İhracatın Yıldızları-İhracat Teşvik Ödülleri"nde özel ödül alması oldu. Avrupa Birliği'ne organik ürün ihracatı için gerekli olan belgeyi elde ettikten sonra, İngiltere'nin büyük market zincirleri Tesco ve Sainsburry'de 350.000 avroluk ihracatıyla "Devler Liginde 38 haneli bir köy" olarak tanıtılan Vakıflı'nın bu başarısının ardında 2004 Nisan ayında kurulan Vakıflı Köyü Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi bulunmaktadır. 200 dönümlük vakıf arazisinin kiralanmasıyla toplam 450 dönümlük arazide yapılan üretimin daha da artırılarak 1 milyon avroluk bir ihracat hedefleyen kooperatif, Vakıflı'yı, devletten traktör-kredi-benzin istemeden, Anadolu'nun örnek köyü haline getirmeyi de amaçlamaktadır.[240] Vakıflı Köyü organik tarımda gerçekleştirdiği bu başarıyla Avrupa Birliği bünyesinde tarımsal üretimde esas alınan kıstaslara Türkiye'nin en çabuk uyum sağlayan köylerinden biri olmuştur.

239 İsmail Zubari, "Patrikle Röportaj", *Hatay* gazetesi, 2-3 Eylül 2004.
240 *Radikal*, 2 Aralık 2004; *Hürriyet*, 2 Aralık 2004.

Spor Kulüpleri

İstanbul Ermenilerinin önemli spor kulüplerinden, günümüzde de faaliyet gösteren Şişli Spor Kulübü'nün kuruluş tarihi Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarına (1926) dayanmaktadır; Taksim Spor Kulübü ise 1947'de kurulmuştur. Anadolu'dan İstanbul'a göç etmiş Ermenilerin 1952'de kurduğu Zara Spor Kulübü de halen faaliyet göstermektedir. Zara Spor Kulübü daha çok bir futbol takımı olarak faaliyet gösterirken, Şişli ve Taksim kulüpleri sporun diğer alanlarında da hizmet vermektedir. İstanbul Ermeni topluluğu arasında Cumhuriyet döneminde gerçekleşen derneksleşme faaliyetinin ilk önce spor alanında başladığı görülmektedir.

İstanbul'da Ermeni gençlerinin spor faaliyetlerinin 1900'lü yıllarda başladığı görülüyor. Bu tarihlerin aynı zamanda Türkiye'deki ilk spor kulüplerinin kuruluşu ve futbolun popüler hale geldiği tarihlere rastlaması, Ermeni toplumunun sosyal yaşantısının Osmanlı toplumunun geneliyle ne denli iç içe olduğunun göstergesidir. Bu dönemde spor, cemaat gençlerini daha çok sosyal yanıyla ilgilendiriyordu. İlk olarak Samatya'da Sahakyan Nunyan Erkek Lisesi'nde başlayan futbol faaliyetleri ilgi gördü. Bakırköy ve Yeşilköy semtlerinde oturan gençler de Yeşilköy Spor Kulü-bü'nde top koşturdular, zamanla aralarından bazıları amatör ve profesyonel liglerde forma giydi. Ermenilerden oluşan ilk futbol takımını kuran kulübün *Dork* atletizm kulübü (1908-1912) olduğu bilinmektedir; aynı yıllarda *Arak, Ardavazt, Didan, Sasun ve Ardziv* adlı büyüklü, küçüklü başka kulüpler de kurulmuştur. Bu küçük kulüplerin birleşmesiyle 1918'de İstanbul'da *Hay Marmnamarzagan Inthanur Miutyun* (Ermeni Jimnastik Genel Birliği), hemen ardından da Pera ve Şişli adlı futbol kulüplerinin kurulduğu bilinmektedir. Futbol dışında jimnastik ve atletizm dalına da ilgi olduğunu, hatta bu alanda Ermeni sporcuların öncülük yaptığını görüyoruz. İstanbul'da ilk atletizm ve jimnastik kulübü olan "Raffi" Mıgır Mıgıryan tarafından 1907'de Üsküdar'da kurulmuştu. Sevan Ataoğlu'na göre, Selim Sırrı Tarcan'ın 1916'da düzenlediği ve Türkiye'de ilk jimnastik müsabakaları olarak bilinen faaliyetlerden önce, Ermeni kulüpleri yurtdışından davet ettikleri sporcularla, ilki 1911'de olan, çok sayıda müsabaka tertiplemişlerdi. Türkiye spor tarihinde adı geçen sporculardan Vahram Papazyan 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları'nda Mıgır Magaryan ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden atlet olarak bilinmektedir. 1930'lu yılların başında da Rupen Semerciyan isimli genç

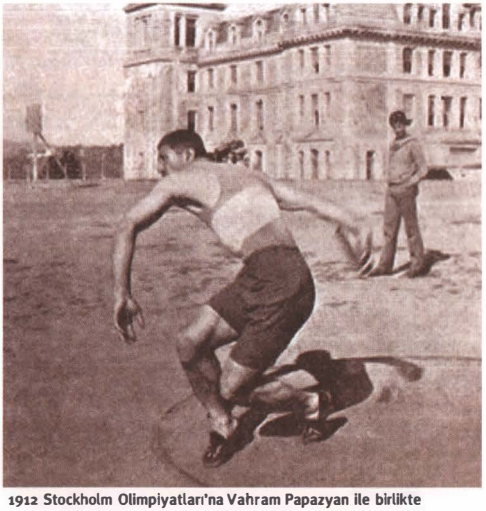

1912 Stockholm Olimpiyatları'na Vahram Papazyan ile birlikte kendi imkânlarıyla katılan Mıgırdiç Mıgıryan'ın dereceleri resmi kayıtlara da geçmiştir. Mıgıryan sol elle gülle atmada dünya 7. ve disk atmada ise dünya 34. olmuştur. Resimde disk atan Mıgırdiç Mıgıyan.

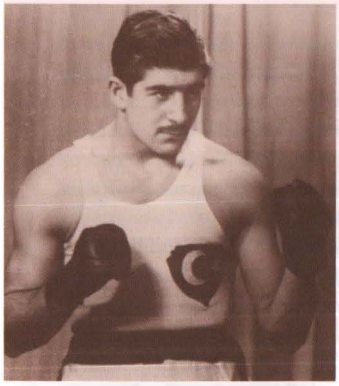

1944'te boksa Taksim Spor Kulübü'nde başlayan, Türkiye'de Taki Ziyaris'le birlikte profesyonel boksun önde gelen adı Garbis Zakharyan.

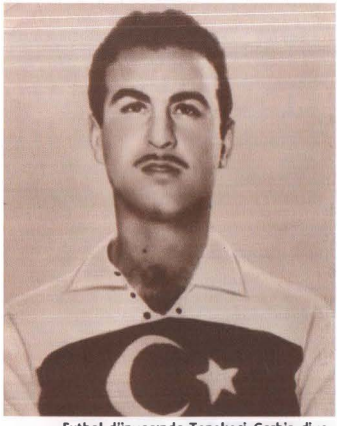

Futbol dünyasında Tenekeci Garbis diye bilinen Garbis İstanbulluoğlu, 1953'te Türkiye-İsviçre maçında milli takımın iki golünü de atarak, galip gelmemizi sağlamıştı.

bir idealist, ilk basketbol millî takımını kurmuş ve antrenörlüğünü üstlenmiştir. Ancak, federasyonun bütçesi olmadığından ilk millî maç için Yunanistan takımını kendi aralarında topladıkları paralarla İstanbul'a getiren takım, 43-12'lik skorla gösterdikleri başarı neticesinde 1936 Berlin Olimpiyatları'na katılmaya hak kazanmıştı. Rupen Semerciyan'ın anısına Türkiye genelinde sahip çıkılmaması ve adının sadece Ermeni okul derneklerince düzenlenen bir basketbol turnuvasında genç sporcular tarafından yaşatılıyor olmasını, günümüz İstanbullu Ermeni sporseverler üzüntüyle karşılamaktadır. Yine, 1930'lu yıllarda tenis dalında sivrilen Vahram Şirinyan, Henri Yelyan, Hrant Arevyan-Kris Uncuyan çifti ile 1970'de Türkiye'nin en iyi raketi unvanını alan Vartan Tetikbaşı'nın adları acaba günümüzde kaç tenissever tarafından hatırlanmaktadır?[241]

Nor Şişli Spor Kulübü

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından spor kulüplerinde köklü yeniliklere gidildi. Bu düzenlemelere paralel olarak Nor Şişli (Yeni Şişli) Spor Kulübü 1926 yılında faaliyetlerine başlayarak Türkiye'nin ilk spor kulüpleri arasına adını yazdırdı. Nor Şişli sadece futbol, basketbol ve voleybolda değil, atletizm dallarında ve boks alanında da millî sporcular yetiştirdi. Bunlardan bisikletçi Krikor Cambazyan 1931'de Romanya'da düzenlenen ve Türkiye'yi temsil ettiği yarışta birinci olmuştur. Garbis Andonyan ise 1932'de sırtüstü yüzme dalında Türkiye rekoru kırmıştır. Birçok başka başarılı sporcu yetiştiren Nor Şişli, ülke içinde ve özellikle Romanya ve Bulgaristan'da yapılan uluslararası müsabakalarda da Türkiye'yi temsil eden ilk takımlardan biri olarak sayılabilir. Nor Şişli futbol takımının, performansı ve başarılarıyla Fenerbahçe, Galatasaray ve Rum takımı Pera ile birlikte dönemin dört büyükleri arasında yer aldığı ve Tenekeci Garbis, Nubar Hamamcıyan (Nubarig) gibi ünlü futbolcuların da bu kulüpten yetiştiği belirtilmektedir.

Nor Şişli, faaliyet gösterdiği tarihlerde etkinliklerinde sadece semt sınırları içerisinde kalmamış, çalışmalarını Kınalıada'ya

241 Sevan Ataoğlu, "İstanbul Ermenilerinin Spor Tarihi", *Tarih ve Toplum*, no.202, Ekim 2000. Spor kulüpleri ve ünlü Ermeni sporcular hakkındaki bilgiler Sevan Ataoğlu ve Aris Nalcı tarafından derlenmiştir. Ayrıca bkz. "İstanbul Ermenilerinde Kültür, Spor", http://www.bolsohays. com/webac.asp?referans=3

başlayarak 1927'de ilk yaz spor okulunun kurulmasını sağlamıştır. Adaya sporu getiren adam olarak anılan Dikran Barsamyan ve arkadaşları bu girişime öncülük ederek yaz aylarında Kınalıada sahasında topladıkları çocuklara beden eğitimi dersleri vermişlerdir. Daha sonra faaliyetlerini mini turnuvalarla cazip hale getiren Barsamyan'ın spor okulunu İkinci Dünya Savaşı sırasında da devam ettirmesi, savaş yıllarında ada halkının sosyal yaşantısında önemli rol oynamıştır. Ada halkı da, Barsamyan'ın adını daha sonra Kınalıada spor sahasına vermiştir. 1940 yılında Nor Şişli kulübü yöneticilerinin ve çoğu sporcusunun "20 Kur'a Askerlik" uygulamasıyla askere alınması kulübün faaliyetlerine son verdirmiştir. Ancak, bu tarihin hemen ardından açılan Taksim Spor Kulübü cemaatin sosyal yaşantısında bir boşluğu doldurdu. Nor Şişlili birçok sporcu, 1946'da Şişli Kulübü'nün kurulmasına kadar Taksim'de forma giydi.

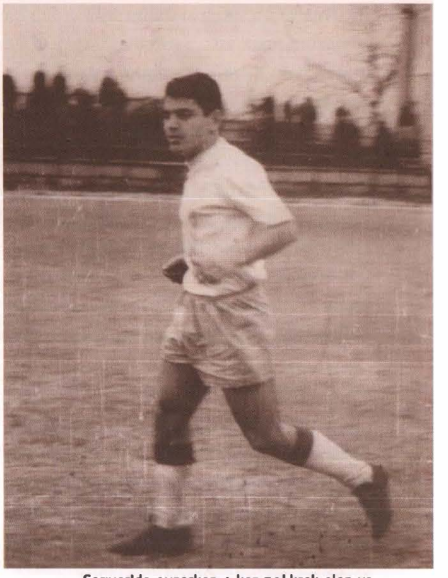

Sarıyer'de oynarken 4 kez gol kralı olan ve Türk Amatör Milli Takımı'nda da oynayan Karabet (Garo) Hamamcıoğlu.

Taksim Spor Kulübü

Taksim Spor Kulübü, Türkiye Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün gayrimüslim kulüplerin Türk kulüplerle birleşebileceğini açıklamasından sonra, 1941 yılında Galatasaray'dan ayrılan Ateş-Güneş, Nor Şişli ve Esayan okulu derneğinde kurulan Kale kulüplerinin birleşmesiyle kurulmuştur. Kulüp halen Galatasaray ile aynı renkleri paylaşmaktadır. 1942'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kararıyla I. lige alınmış, ancak daha sonra II. lige düşmüştür. Kulübün Galatasaray kulübüyle olan ilişkisi nedeniyle Taksim Sporlu Varujan Aslanyan ve Yervant Balcı gibi birçok futbolcu Taksim'de amatörlük yıllarından sonra Galatasaray için top koşturmuştur. Taksim Spor Kulübü uzun yıllar saha ve yönetim binası olmadan çalışmalarını sürdürdükten sonra nihayet Şubat 1998'de Ermeni nüfusunun yoğun olduğu semtlerden biri olan Kurtuluş'ta lokaline kavuştu. Taksimspor halen, fitness, vücut geliştirme, futbol, basketbol, voleybol ve masatenisi alanlarında hizmet vermektedir. Taksimspor formasını giymiş olan başarılı sporcular arasında İstanbul ve Türkiye şampiyonalıklarında birincilikleri olan ve yurtdışında Türkiye'yi temsil eden boksör Garbis Zakaryan da vardır.

Şişli Spor Kulübü

1946'da Nor Şişli'nin bu kez Şişli Spor Kulübü olarak faaliyete geçmesiyle yeni bir dönem daha başlamış oldu. Basketbol, futbol, voleybol, bisiklet, halter, boks, atletizm, satranç, vücut ge-

liştirme ve masatenisi dallarında aldığı başarılı sonuçlarla Şişlispor İstanbul ve Türkiye şampiyonluklarına imza attı. Sarkis Güllap 1957'de Türk Halter Millî Takımı'nda yer alarak Tahran'daki dünya halter şampiyonasına katılmıştır. Oldukça popüler olan kulüp uzun yıllar İstanbul Ermeni cemaatinin sosyal yaşantısındaki önemli bir açığı kapatmıştır. Bugün yaşları 40 ile 80 arasında değişen pek çok Ermeni, gençlik yıllarının büyük bir bölümünü bu kulüpte geçirmiştir. Şişli Spor Kulübü'nden aynı zamanda çok sayıda Türk sporcu da yetişmiş olup, bunların içinde millî güreşçi Ahmet Ayık da yer almaktadır. Şişli Spor Kulübü bugün Taksim Sıraselviler Cadddesi'nde bulunan salonunda hizmet vermektedir. Kulüp, atletizme ilginin azalmasıyla bu şubesini kapatmış, çalışmalarını voleybol ve basketbol alanlarıyla sınırlandırmıştır. 1970'lerden sonra gençlerin yoğun olarak basketbola kaymasıyla Garo Kalender'in koçluğunda yetişen basketbolcular Fenerbahçe, Galatasaray, İTÜ ve Beşiktaş takımlarında da forma giymişlerdir. Şişli'nin çocuklara yönelik bir faaliyeti de yaz ve kış spor okullarıdır.

Zara Spor Kulübü

Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ermenilerin 1965 yılında kurduğu Zara Spor Kulübü ise daha çok Bakırköy, Yeşilköy ve Kumkapı bölgesindeki futbolsever gençlere seslenmektedir. Kuruluşunun ardından 3. amatör kümede lig şampiyonu olan Zaraspor, 1990'da Gençlik ve Spor Bakanlığı'ndan 25. Yıl Başarı ve Hizmet Ödülü almıştır. Zaraspor 2001'de Yenimahalle semtinde açılan lokalle sabit bir yönetim merkezine kavuştu. Kulübün A takımı halen 2. amatör kümede mücadele etmekte, 100'e yakın minik ve genç sporcusuyla çalışmalarını sürdürmektedir.

Anadolu'dan göç eden Ermenilerin kurmuş oldukları Zara Spor Kulübü amatör ligte başarılar elde eden bir kuruluş olarak bilinir. Resimde ayakta duranlardan sağdan üçüncü, önce Bağlarbaşı Marmara'da oynayan daha sonra Zara Spor Kulübü'ne gelerek lisansını burada alan Hrant Dink.

TÜRKİYE ERMENİLERİ VE SİYASET

Cemaat Siyaseti

Türkiye Ermenilerinin siyaset ve temsil kurumlarıyla olan ilişkileri ve katılım biçimleri iki temel eksende incelenebilir. Bu eksenlerden ilki, Ermenilerin cemaat siyaset ve temsil kurumları ile olan ilişkilerini anlamaya yöneliktir. Burada patrik, vakıf ve dernek seçimlerinden hareketle söz konusu ilişkinin niteliği ve bu süreçte karşılaşılan sorunlar ele alınacaktır. İkinci ekseni ise, Türkiye Ermenilerinin T.C. yurttaşları olarak ulusal ve yerel siyaset ve temsil kurumlarıyla olan ilişkileri ve katılım biçimleri oluşturmaktadır.

Patrik Seçimleri

1461'de Fatih Sultan Mehmed'in Ermenileri bir "millet" olarak tanıması sonrasında Bursa Ermenileri dinî önderi (*marhasa)* Hovagim'in, İstanbul'da kurulan Ermeni Patrikliği'nin başına Ortodoks patriğine milletbaşı olarak verilen yetki ve haklarla patrik atanmasından Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı tarihe kadar Ermeni Apostolik kilisesinde 79 patrik görev yapmıştır.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermeniler açısından sosyal, siyasal ve kültürel alanda olduğu kadar dinsel/mezhepsel alanda da önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte Osmanlı Ermenilerinin hem cemaat yaşamını hem de Osmanlı yönetimi nezdindeki "temsil" sorununu ilgilendiren iki önemli gelişme dikkati çeker. İlki, Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Ermenilerin mezhep farkı gözetilmeksizin medeni (sivil) konularda İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. 1714-1715'te Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat oluşturmak için Osmanlı Devleti ve Vatikan nezdindeki başvurularının kabul edilmemesi, tüm 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın önemli bir bölümünde cemaat içinde önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu anlamda bir yandan giderek artan gerginlik ortamı, diğer yandan da Fransa'nın baskısı sonucu 16 Ocak 1830'da yayınlanan bir irade-i şahane ile Katolik Ermenilerin II. Mahmud tarafından bir millet olarak resmen kabul edilmesi önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. 1831'de Katolik Ermeni topluluğa sivil şef olarak ruhban olmayan bir kişi, ruhanî şef olarak da Patriklik unvanı verilmiş bir rahip atanmış ve Başepiskopos (Primat) olarak tanınmıştır.[242] İkinci gelişme ise, Protestan Ermeni topluluğunun tanınması ile yaşanmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler arasında, İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin girişimleriyle bir Protestan topluluğu oluşmuş, 1846'da ilk Ermeni Protestan kilisesi İstanbul'da kurulmuştur.[243] 15 Kasım 1850'de ise İngiltere'nin de baskısıyla Osmanlı yönetimi Protestan topluluğunu resmen tanımıştır. Ermeni Protestan topluluğunu yönetmek üzere laik kişiler görevlendirilmiş ve başa topluluğun dünyevî işlerini yürütmekle görevli olan, Babıâli tarafından sivil yönetici olarak tanınan bir vekil getirilmiştir. Başka bir anlatımla Kilise'ye yönetime katılma hakkı verilmemiştir.

242 Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.200-201.

243 *Yuk.g.e.*

Patrik Karekin Haçaduryan'ın ölümü üzerine 1961'de patrik seçilen, İstanbul Ermeni patrikleri arasında en uzun süre görevde kalan Yozgatlı Şınork Kalustyan (1913-1990).

Bu yönüyle Protestan topluluğunu tanıyan söz konusu berat, diğer "millet"lere verilenlerden farklı bir nitelik taşımaktadır; imtiyazları kapsamamaktadır ve Protestan Ermeni topluluğunu bir "millet" statüsüne sokmamıştır.[244]

1863'te kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi ise, Apostolik cemaatin yönetiminde yeni bir dönemin ifadesi olmuştur. Nizamnamede İstanbul ve eyaletlerden seçilen üyelerden oluşacak bir Genel Meclis'in kurulması öngörülmüştür. 140 üyeli Genel Meclis, İstanbul ve Kudüs Patriklerini ve 20 kişilik Cismanî ve 14 kişilik Ruhanî meclisi seçecekti. Dinî ve sivil meclisin Genel Meclis'e karşı sorumlu olduğu bu sistemde, bölgelerin yönetimi, İstanbul'a bağlı bölge meclisleri tarafından yürütülecek ve bölge meclisleri birer metropoliti başkan olarak seçeceklerdi. Bu yönüyle nizamname, Apostolik Ermeni cemaatinin yönetiminde laiklerin daha etkili olması olgusunu da beraberinde getirmesiy-le,[245] "sivilleşme" açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.

1916 yılında ise, 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni yürürlükten kaldıran 39 maddelik yeni Ermeni Gatoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'yle Sis ve Akhtamar gatoğikoslukları birleştirilmiş, İstanbul ve Kudüs Patriklikleri bu gatoğikosluğa bağlanmıştır. Eçmiadzin Gatoğigosluğu ile bütün ilişkileri kesen bu nizamnameyle[246] patrik seçimine ilişkin de bir düzenleme getirilmiştir. Genel Meclis'i kaldıran ve yerine ruhanî ve karma 2 meclis kurulması esasını getiren yeni nizamnameye göre, Patrik söz konusu meclisler tarafından seçilecektir.[247] Ancak, Tevfik Paşa hükümetinin 1918'de yayınladığı bir nizamname ile İttihat ve Terakki hükümetinin 1916'da yaptığı düzenlemeleri yürürlükten kaldırmasıyla Apostolik Ermeniler yeniden 1863 Nizamnamesi'nin hükümlerine tâbi olmuşlardır.[248]

Cumhuriyet döneminde 5 kez patrik seçimi yapılmış, 1927'de Muşlu I. Mesrob Naroyan, 1951'de Trabzonlu I. Karekin Kaçaduryan, 1961'de İstanbul Ermeni Patrikleri arasında en uzun

244 Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s.193.

245 Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s.178-179.

246 *Y.a.g.e.*, s.182.

247 Ali Güler, *XX. Yüzyılın Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.31.

248 Bozkurt, a.g.e., s.207.

göre görev yapan Yozgatlı I. Şınork Kalustyan, 1990'da İstanbullu II. Karekin Kazancıyan ve 1998'de İstanbullu II. Mesrob Mutafyan patrik seçilmişlerdir. İlk patrik seçimi, 1863 Nizamnamesi'nde yer alan hükümler doğrultusunda gerçekleştirilirken, 1950'deki ikinci ve 1961'deki üçüncü patrik seçimi, uygulamaya yol gösterecek mevcut yasa ve tüzük olmadığından bakanlar kurulu tarafından kararname çıkartılmak suretiyle yapılmıştır.[249] 1990 ve 1998 seçimleri de yine 1961'de bakanlar kurulu kararnamesine dayanılarak "Ermeni cemaatinin kadim âdetlerine göre" hazırlanan Talimatname'ye göre gerçekleştirilmiştir.

1923-1927 döneminde ise, 9 Aralık 1922'de istifasının istenmesi üzerine ülkeyi terk eden Patrik I. Zaven Der Yeğyayan'ın (1913-1922) yerine 20 Aralık'ta Episkopos Kevork Aslanyan Patrik Kaymakamı *(Değabah)* seçilmiştir. "Kaymakamlık Dönemi" olarak tanımlanan 1923-1927 döneminin ertesinde Türkiye Cumhuriyeti Ermenilerinin ilk patriği seçilen ve 1944'e kadar görevde kalan Patrik I. Mesrob'un ardından,[250] Patriklik makamı bir kez daha boş kalmış ve cemaatin "sosyal ve ruhanî hayatında çalkantılara sebebiyet"[251] veren uzun bir kaymakamlık dönemi daha yaşanmıştır.[252] Bu süre içinde Ruhanî Meclis tarafından seçilen Başepiskopos Kevork Aslanyan, ikinci kez patrik kaymakamı olarak cemaatin ruhanî önderliği görevini üstlenmiştir. 1950'de Demokrat Parti iktidara geldikten sonra çıkarılan özel bir kararname ile 1951 yılında Artinin ruhanî önderi I. Karekin Haçaduryan patrik seçilmiştir. Yurtdışındayken Türkiye'ye dönüş yapan ilk patrik olma özelliği taşıyan[253] Trabzonlu I. Karekin Haçaduryan 1961'e kadar görevde kalmıştır.

Aynı dönemde patrik seçimi ile birlikte 14 kişilik Ruhanî Meclis ve 20 kişilik İdare Heyeti görevine başlamıştır. İdare Heyeti'nin görevi, "Ermeni cemaatinin müşterek mallarını idare etmek ve Ermeni cemaati kiliselerinin mütevelli heyetleri arasında eşgüdüm" sağlamaktır. Bu amaçla 13 Mart 1954'te 14 kişilik bir Merkez Mütevelli Heyeti oluşturulmuştur. 1956'da görev süresi sona eren heyet, resmî makamların da onayıyla görevini sürdürmüştür. Bu dönemde cemaat yönetim mekanizmasının "kadim gelenekler"e uygun olmasını sağlamak amacıyla Maarif, Tesisat, Vasiyet ve Akaretler komisyonları kurulmuştur. Her seferinde farklı yöntemlerle gerçekleşen 1927 ve 1951 Patriklik seçimlerinin ardından 1961'de çıkarılan bir bakanlar kurulu kararıyla patrik seçimi, yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere düzenlenmiş olan Patrik Seçimi Talimatnamesi'ne gö-

249 Gitler, *a.g.e.*, s.34-35.

250 *75 Yılda...*

251 *75 Yılda...*, s.3-7.

252 Ermeni Apostolik cemaati içinde en önemli bölünme dönemi olarak bilinen bu dönemde Patrik I. Mesrob'un ölümü üzerine Ruhanî Meclis tarafından temsilci olarak seçilen Kevork Aslanyan'ın seçim sonrasında kendisini seçen Ruhanî Meclis'i lağvederek yerine yeni bir meclisi görevlendirmesi, patrik seçimini askıya alması ve 1945'teki Eçmiadzin Gatoğikosluk seçimine kendi seçtiği temsilcilerle gitmesi üzerine başlayan süreç ve sonrasındaki gelişmeler, cemaatin Aslanyan taraftarları ve karşıtları şeklinde bölünmesine yol açmıştır (Arus Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.274). Bu konunun cemaat içinde halen tartışmalı olduğu ve o dönemi yaşayanlar tarafından bugün bile çok farklı yorumların yapıldığı, araştırmacılar tarafından saptanmıştır.

253 *Yeraper*, 11.3.2001.

Din eğitimini Kudüs'te gören, patrik vekilliği görevini yürüten, Başepiskopos Şahan Sıvacıyan (1926-).

re yapılmış, daha sonra 1990 ve 1998 seçimleri de aynı talimatnameye göre gerçekleştirilmiştir.[254]

Patrik seçiminde izlenecek yöntem konusunda kalıcı bir düzenlemenin yapılmamış olması (1961'de çıkarılan bakanlar kurulu kararıyla "yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere düzenlenmiş" olan Patrik Seçimi Talimatnamesi'ne göre yapılması) günümüz Ermeni cemaatinin önde gelen temsilcileri tarafından sık sık gündeme getirilen bir konudur. Nitekim Dr. Krikor Damadyan'ın 13.3.2001 tarihinde *Lraper* Kilise Bülteni'nde yayınlanan yazısında patrik seçiminde karşılaşılan sorunlar şöyle dile getirilmektedir: "Bu belgenin de yetersiz ve müphem olması nedeniyle, seçim öncesi ve sonrasında yaşanan kargaşalar, geciken seçimler, toplumumuzun huzurunu bozmakta, sosyal ve ruhanî yaşantısını olumsuz etkilemektedir. Nitekim, 1998'deki Patrik seçimi öncesi ve sonrasında, Başepiskopos Şahan Sıvacıyan, şöyle demiştir: 'Her patrik seçiminde bu olayları yaşıyoruz. Patrikler seçildikten sonra da bir dahaki seçimlere kadar unutuyoruz. Patriklerden hiçbiri hâlâ herhangi bir düzenleme sağlamış değil. Bu sorunun artık geleceğe taşınmaması gerekir.'"[255]

Son olarak Dışişleri Bakanlığı'nın yürüttüğü "Patrik'in Seçim ve Görevlerine İlişkin Esaslar" başlıklı çalışmaya, Mayıs 2004'te İçişleri Bakanlığı tarafından Ermeni Patrikliği'ne ilişkin bu tür bir düzenleme yapmanın diğer azınlıklar açısından ayrıcalık yaratacağı gerekçesiyle karşı çıkılmıştır.[256] Cumhuriyet dönemine geçişte de yürürlükte kalan Ermeni Milleti Nizamnamesi hükümlerine göre, Ruhanî Meclis ve Cismanî Meclis kalıcı olan, ruhanî ve sivil temsilcilerden oluşan Cemaat Genel Meclisi tarafından seçilmektedir. Cumhuriyet döneminde Cemaat Genel Meclisi 5 kez toplanarak nizamnamede öngörülen meclis ve komisyonları kurarak cemaat yönetimine işlerlik kazandırmıştır. Türk Medenî Kanunu'nun hazırlanması aşamasında 17 Ekim 1925'te Ermeni cemaatinin Ruhanî ve Cismanî meclisleri, hükümete verdikleri bir yazıyla Türk Medenî Kanunu'nun gereklerini kabul etmek istediklerini bildirmişlerdir. Böylece, daha önce örneğin boşanma, miras vb. konularda kilise kuralları doğrultusunda yargıçlık görevini de üstlenmiş olan patrik, bu konulardaki yetkilerinden feragat etmiştir.

1934'te Cismanî Meclis'in üyeleri, cemaat işlerinin yönetimini laik Cumhuriyet devletinin

254 *75 Yılda...*, s.13-14.
255 *Lraper*, 13.3.2001.
256 *Agos*, 28 Mayıs 2004.

prensiplerine uyarlamak amacıyla aldıkları ve dönemin patriği I. Mesrob Naroyan'ın da onayladığı bir kararla Cismanî Meclis'in adını "İdare Heyeti" olarak değiştirmiş ve bu heyetin Cemaat Genel Meclisi yerine, kilise vakıf yönetim kurulları temsilcilerinden oluşacak bir heyet tarafından seçilmesi kabul edilmiştir. Aynı kararla Ruhanî Meclis'in Ruhanîler Genel Kurulu tarafından seçilmesi, patriğin, İdare Heyeti'nin oturumlarına başkanlık yapmaması ve yalnızca ruhanî işleri düzenlemek üzere Ruhanî Meclis'e başkanlık yapması esasa bağlanmıştır.[257] Aynı yıl içinde kiliselerin yönetimi tek mütevellilere bırakılmıştır. Ancak, daha sonraki dönemde bu yöntemin sakıncalarının ortaya çıkması üzerine 31 Mayıs 1949 tarihinde kabul edilen 5404 sayılı kanunla tek mütevelli sistemi kaldırılmış ve yönetim kurulları yeniden işbaşına gelmişlerdir. Söz konusu kanunla cemaatlere ve esnafa mahsus vakıfların bunlar tarafından seçilen kişi ve heyetler tarafından idare edilmesi ve ilgili makamlarla Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetlenmesi hükme bağlanmıştır.[258]

Günümüzdeki uygulamaya göre, patrik seçimi iki dereceli bir seçimle gerçekleşmektedir. Türkiye Ermeni patriği seçilecek kişinin piskopos ya da episkopos olması gerekmektedir.[259] Dünyanın herhangi bir yerindeki Apostolik Ermeni kilisesinin piskopos ya da episkoposu, kendisi ya da babasının Türkiye'de doğmuş ve 35 yaşını doldurmuş olması koşuluyla patriklik için adaylığını koyabilmektedir.

Patriklik seçiminde ilk aşama cemaat temsilcisi olan Delegeler Meclisi'nin oluşturulmasıdır. Patriklik delegeleri seçiminde her kilise bölgesi bir "seçim çevresi"dir. Kilise vakfı yönetim kurullarının atadığı "Kilise Bölgesi Seçim Komisyonları" gerekli hazırlığı yapar, seçim çevresinin Ermeni seçmenlerinden oluşan seçmen kütüklerini hazırlar ve seçimi sonuçlandırırlar. Ayrıca oluşturulan "Merkezî Seçim Komisyonu" seçimin esaslarını (gelenekler doğrultusunda yapılmasını) ve delegelerin seçim çevrelerine dağılımını belirler, seçim pusulalarını bastırır. "Merkezî Seçim Komisyonu" seçimle ilgili tek yetkili organdır. Önce 31'i İstanbul'da, 4'ü Anadolu'da (Kayseri, Diyarbakır, İskenderun, Samandağ/Vakıflı Köyü) bulunan 35 kilise bölgesi için birer delege tahsis edilir. Kalan delegeler kilise çevresindeki seçmen kütüklerinde yazılı seçmen sayısına göre bölüştürülür.[260] Sivil delegeler seçmenler, ruhanî delegeler ise ruhanîler tarafından seçilir.

Seçimin ikinci aşamasında cemaat üyeleri tarafından seçilen delegeler toplanarak patrik adaylarının konuşmasını dinlemekte ve adayların salondan ayrılmasının ardından önce yoklama yapılmakta, daha sonra ise toplantı geçici başkanı ve sekreteri seçilmekte, genel seçim mazbatalarını incelemek üzere Mazbata Tetkik Komisyonu kurulmakta, Tasnif Heyeti, Divan Heyeti, oy tasnifi için Müşahit Heyet ve son olarak dokuz kişiden (patrik dışında, iki başkan, 2 yazman ve 5 üye) oluşan Ermeni Patrikliği Ruhanî Meclisi seçilmekte ve son olarak patrik seçimi yapılmaktadır.

257 *75 Yılda...*, s.9.
258 *Y.a.g.e.*, s.10.
259 Geleneklere göre, Türkiye Ermeni patriği seçilecek kişinin piskopos ya da episkopos olması gerekmekle birlikte, mümkün olamadığı durumlarda daha alt kademeden bir rahibin de seçilmesi mümkündür.
260 Örneğin Feriköy Kilisesi (1+14) 15 delegelik, Bakırköy Kilisesi (1+9) 10 delegelik, Kadıköy Kilisesi (1+3) 4 delegelik, Kadıköy Kilisesi (1+3) 4 delegelik, Beyoğlu Kilisesi (1+2) 3 delegelik, Eyüp, Kartal, Beykoz, Kandilli vb. kiliseleri ve Anadolu kiliseleri birer delegelik seçim bölgeleridir.

Genelde patrik seçimi, cemaat içi siyasetin tüm boyutlarıyla yaşandığı bir dönem olarak ortaya çıkmakta ve cemaat üyelerini farklı cemaat algıları ekseninde bölmektedir. Başka bir anlatımla seçim dönemleri, Ermeni topluluğunun çoğul yapısının en açık bir biçimde ortaya çıktığı dönemler olarak yaşanmakta, patrik adayları ardındaki tercihler, cemaat içindeki çok daha derin ve karmaşık tutumların açığa çıkmasına yol açmaktadır. Özellikle 1998'deki son Patrik seçimi, Türkiye kamuoyunun gündemine taşınmasıyla siyasetin daha da etkili olduğu bir nitelik kazanmıştır.

Türkiye Ermenileri 83. patriği II. Karekin Kazancıyan'ın Mart 1998'de ölümünün ardından yapılması gereken patrik seçiminin bürokratik engeller/engellemeler nedeniyle uzaması,[261] Cumhuriyet tarihinde ulusal basının ilk kez bir patrik seçimine yoğun ilgi göstermesine ve basın organlarının temsil ettikleri siyasal eğilimler doğrultusunda tartışma ortamına katılmalarına yol açmıştır. Seçim döneminin bir bölümünün Fransız Ulusal Meclisi'nde kabul edilen "Soykırım Yasa Tasarısı"yla aynı döneme rastgelmesi ise, tartışma ve gerilimlerin zaman zaman patriklik seçimi çerçevesini aşmasına neden olmuştur. Bu süreçte ulusal basının bir bölümünün patrik adaylarından Başepiskopos Mesrob Mutafyan'a yönelik suçlayıcı kimi ifadeleri tartışma ortamının zaman zaman keskinleşmesine yol açarken, cemaat basını bir yandan ulusal basında yer alan tartışmaları aktarmış, diğer yandan da adaylar konusundaki tercihlerini açıkça ortaya koymuştur. *Agos* ve *Jamanak* tercihlerini daha çok Mesrob Mutafyan'dan yana koyarken, *Nor Marmara* gazetesi Şahan Sıvacıyan'ı desteklemiştir. Özellikle *Agos*, ulusal basında yer alan cemaate yönelik suçlamalara karşı eleştirilerini gerek başyazılarıyla gerek manşetten verdiği haberlerle ortaya koymuş, *Nor Marmara* ve *Jamanak* ise, seçim dönemi süresince ulusal basında yer alan haber ve yorumları aktarmanın yanı sıra köşe yazıları ya da adaylarla yaptıkları söyleşilerle destekledikleri adayı açık ya da örtük bir biçimde belli etmiştir.

Seçim sürecinde patrik adayları, ulusal basın tarafından da yakından izlenmiştir. Ulusal basının seçimi önceleyen aylardaki yayınları incelendiğinde, patrik seçimi üzerinden Türkiye Ermenilerine yönelik iki temel bakış açısının yansıdığını söylemek mümkündür. İlk yaklaşım, Ermenileri "dış tehdit"le özdeşleştiren devletin bekası sorunsalına odaklıdır. Bu yaklaşım, aday Mutafyan'ın, *Türkiye* ve *Hergün* gazeteleri tarafından "jurnalci" "komitacı", "fanatik", "aşırı dinci" olmakla suçlanmasında belirgindir. İkinci yaklaşıma ise, devlet-Türkiye Ermenileri ilişkisinden hareket eden ve Ermenileri adeta "vesayet" altına alınmaya muhtaç bir topluluk olarak kurgulayan "uyarı" dili egemendir. Nitekim seçim sürecinde TGRT, Ermeni yurttaşları uyararak "iyiye giden" Patrikhane-Devlet ilişkilerinin Mutafyan'ın seçimiyle bozulacağını iddia etmiş, *Hürriyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök[262] Türkiye Ermeni cemaatinin patrik seçimi konusunda "uyarılması" gereğini köşe yazılarında dile getirmiş, *Sabah* gazetesi yazarı Güngör Mengi, 30 Mayıs 1998 tarihli yazısında seçimlerin ertelenmesi kararının yerindeliğini savunarak seçimi etkilemeye çalışan dış güçlere karşı Ermenileri "uyanık" olmaya çağırmıştır. Ulu-

261 Cemaatten yansıyan bilgilere göre patrik seçiminin uzamasının ardında, "devlet bürokrasisi"nin adaylardan birine "karşı" olması bulunmaktadır.

262 *Hürriyet*, 26 Ağustos 1998.

Maraza

"Azınlık cemaatlerinin devletle maraza çıkarmayacak kişilere yönelmesinde hem kendi huzurları, hem de yaşadıkları bu ülkenin huzuru açısından yarar var. Biz istediğimizi yaparız mantığı ile cemaatin devletle ilişkilerinde kapanması zor yaralar açacak bir tutum üzerinde ısrar edilmemeli. Ayrıca devlette Mutafyan hakkında bazı olumsuz raporlar var. Erivan'la ilişkilerinin gereğinden fazla olduğu, Ermeni meselesinde sivri bazı fikirlere sahip olduğu izlenimi mevcut."

Ertuğrul Özkök, *Hürriyet*, 26 Ağustos 1998

"Bu uyarıları haksız bir uyarı olarak değerlendiriyoruz. Ermeni cemaatine güvensizliğin ve bu yöndeki bir kaygının ama hepsinden önemlisi de bu cemaati iyi tanıyamamanın bir yansıması olarak gözüküyor. Bu cemaat 20 yıldan fazla bir süredir içiçe yaşadığı ve kendi içinden yetiştirdiği bir ruhanîsine bu ülkeye zarar getirecek eğitimi veya terbiyeyi verecek kadar gaflet ve delalet içinde midir? Maraza çıkaracak kişi tanımlaması da erken ve haksız bir falcılıktır. Kaldı ki ülkenin geleceği açısından zararlı gördüğü bir Başbakanı bir günlük operasyonla ve de demokratik işleyişi hiç bozmadan değiştiren devlet erki, maraza çıkaracak bir Patrik'i mi tesirsiz hale getiremeyecektir? Sanılır mı ki böylesi bir durumda devletten önce cemaat zaten gerekeni yapmayacaktır."

Hrant Dink, *Agos*, 28 Ağustos 1998

sal basının patrik adayı Mutafyan'a yönelik suçlamaları ya da cemaate yönelik uyarılar, cemaat basınında da karşılığını bulmuş, suçlama-uyarı söylemlerinden hareketle patrik adaylarına yönelik tercihlerine yeni gerekçeler sağlamıştır. *Nor Marmara* gazetesinin 5 Ekim 1998 tarihli nüshasında patrik adayı Şahan Sıvacıyan'la 5 gün boyunca süren söyleşide yer alan tanıtımdaki "O beyaz renkle seçime katılmayı tercih etti. Çünkü beyazlığın saflığı ve dürüstlüğü temsil ettiğini düşünüyor" ya da cemaatin önde gelen hayırseverlerinden Bedros Şirinoğlu'nun kendisiyle yapılan ve Türkçe yayınlanan söyleşideki "İstiyorum ki bu cemaat huzur içinde, ahenk içinde yaşantısını sürdürsün. Sıvacıyan'ı destekliyorum çünkü o bizi tehlikesizce 2000'li yıllara götürecektir" ifadeleri, seçim öncesi günlerde gazetenin tercihini açıkça ortaya koymuştur. Bu süreçte *Agos*, Mutafyan'a yönelik iddiaların asılsızlığı ve Ermeni cemaatine yönelik güvensizlik konusunda ısrarla yayınını sürdürürken,[263] 15 Mayıs 1998 tarihli nüshasında "Sinsice Kızıştırıyorlar" başlığıyla manşetten yayınlanan haberde, aday Mutafyan konusunda "cemaat içinden bazı münafıkların tezgâhları"na da dikkat çekmiştir. *Jamanak* ise, ulusal kamuoyuna doğrudan bilgi aktarabilmek için 1990 seçim döneminde olduğu gibi Türkçe yazılara da yer verme kararı almış ve Mutafyan lehine kullandığı tercihini "Mor Ağırlıkta",[264] "Mesrob Sırpazan Yeni Çağa Taşıyacak"[265] ya da "İşte Cemaatimize Layık Patrik Adayı"[266] başlıklı yazılarla açıklamıştır.

Seçim sürecinde aday Mutafyan, ulusal basının bir bölümünde yer alan suçlamalara rağmen dikkatleri üzerine çekmiş, *Milliyet*'te "Ermeni Kilisesi'nde Genç Kuşak", *Hürriyet*'te "Erme-

263 *Agos*, 28 Ağustos 1998.
264 *Jamanak*, 24 Eylül 1998.
265 *Jamanak*, 7 Ekim 1998.
266 *Jamanak*, 8 Ekim 1998.

1998'te yapılan seçimlerde Türkiye Ermenilerinin patriği seçilen Mesrob Mutafyan, 1990-1998 döneminde ruhani kurul başkanlığı yapmıştır.

ni Cemaatinde Heyecan", *Radikal*'de ise "Patrikhane'nin Güçlü Adayı" başlığı altında haber olmuştur. Patrik adayı Mesrob Mutafyan, 18 Mayıs tarihli *Radikal*'de yayınlanan haberde kendisi hakkında çıkarılan "Devlet Mutafyan'ı istemiyor" şeklindeki söylentileri Ermeni cemaati ile devlet arasında soğukluk yaratmaya çalışan çevrelerin işi olarak yorumlamış ve Ermeni soykırımı iddialarının yurtdışında sık sık dile getirilmesinden rahatsız olduğunu belirterek, "mademki Ermeni'yim, öyleyse Türk düşmanı olmalıyım" şeklinde düşünen diaspora Ermenilerini Türkiye'ye davet ettiğini açıklamıştır.

1998'de yapılan patrik seçimi, Devlet-Ermeni cemaati ilişkileri açısından olduğu kadar, cemaat içi iktidar dengelerini yansıtması açısından da önemli bir süreç olarak yaşanmıştır. Seçim öncesinde Başepiskopos Şahan Sıvacıyan adaylıktan çekildiğini açıklamış ve 14 Ekim 1998'de Kumkapı Surp Astvadzadzin Patriklik Kilisesi'nde yapılan seçimde, toplam 15.810 kişinin seçtiği 79 sivil ve 10 ruhanî delegenin verdiği oylarla Mesrob Mutafyan patrik seçilmiştir. Türkiye Ermenilerinin 84. patriği olan ve 89 delegeden 74'ünün oylarını alan II. Mesrob,[267] Cumhuriyet Türkiyesi'nin en genç patriği olarak 21 Kasım 1998'de göreve başlamıştır.[268]

1956'da İstanbul'da doğan Patrik II. Mesrob, ilköğretimini Eseyan İlkokulu'nda, ortaokul öğretimini Nişantaşı High School'da, lise öğretimini ise Stuttgart Amerikan Lisesi'nde yapmıştır. Memphis Üniversitesi'nde sosyoloji ve felsefe, 1977-1979'da Sewanee Anglican Seminary Memphis Extension'da teoloji eğitimi görmüştür. 1979-1982'de Kudüs'te teoloji alanında lisansüstü öğrenim yapan ve aynı zamanda da Eski Ahit üzerine ders veren Mesrob Mutafyan, 1982-1983'te Patrik Şınork I. Kalusdyan'ın sekreteri, 1983'te başrahip ve Kınalıada Kilisesi vaizi olmuştur. Aynı yıl Patrikhane Divan Başkanı ve Ruhanî Kurul üyesi seçilmiştir. Askerliğini Burdur'da yaptıktan sonra 1986'da Eçmiadzin'de episkopos olarak takdis edilmiş, 1988'de Adalar dinî görevliliğine atanmıştır. 1990'da Patrik II. Karekin tarafından patrik vekili tayin edilen Mesrob Mutafyan, 1990-1998 döneminde Ruhanî Kurul başkanlığı yapmış, 1979-1998'de Patrikhane bünyesindeki çocuk ve gençlere yönelik faaliyetlerde (ders, koro vb.) sorumluluk yüklenmiştir.[269]

Seçimin ardından II. Mesrob'un, ulusal basında yer alan "Patrikliğimiz Türkiye'ye sadık-

267 *Ajanda*, s.92b.
268 *75 Yılda...*, s.23.
269 Zaven Acemyan, *Talarzartonk, Küğı Mı Badmutyunı*, Ohan Matbaası, 2002, s.2-3.

tir"[270] ya da "Babadan ikinci kuşak Cumhuriyet çocuğuyum, ümit doluyum"[271] şeklindeki açıklamalarını seçim sürecinde yaşanan gergin ortamın bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Bu arada patrik, seçimlere yaklaşık 16 bin seçmenin katılmasının nedeninin *Agos*'un Türkçe sayfaları olduğunu da belirtmiştir.

Günümüzde Ermeni patriğinin Apostolik Ermeni cemaati ve kiliseler de dahil olmak üzere cemaat kurumları üzerinde hukukî bir otoritesinin olmamasına rağmen, uygulamada patrik(ler) cemaatin manevî/dinsel yaşamının dışında da önemli bir rol oynamaya devam etmekte, hatta Apostolik Ermeni cemaatinin yanı sıra Katolik ve Protestan Ermeni cemaatlerinin de sorun ve çıkarlarını hükümet nezdinde temsil etmektedir. Öte yandan cemaat kurumlarının yönetim kurullarının da patriğin görüşlerini dikkate aldığı bilinmektedir. Cemaat kurumlarına öneride bulunmanın yanı sıra patrik, özellikle cemaatin geniş toplumda "olumsuz izlenimler" yaratmasını önlemeye yönelik müdahalelerde bulunabilmektedir. Nitekim Patrik II. Karekin Kazanciyan, Ermeni cemaatinden aşırı gösterişe yönelik düğün törenleri düzenlenmemesini istediği bilinmektedir.[272] Aynı şekilde halihazırda patrik olan II. Mesrob da, başta "Madağ"ların düzenlenme biçimi olmak üzere cemaatin gündelik yaşam ve ritüelleri konusunda, özellikle "görünürlük" söz konusu olduğunda zaman zaman müdahalelerde bulunmaktadır. Söz konusu müdahaleler, yapılan derinlemesine görüşme ve grup tartışmalarında cemaat üyelerinin bir bölümü tarafından dile getirilmiştir. Cemaat basını içinde *Agos*, bu konuyu cemaatin sivilleşmesi ve özerkleşmesi bağlamında sık sık tartışmaya açmaktadır. Bununla birlikte "sivilleşme" ve "özerkleşme" konusu, Türkiye Ermenilerinin geneli açısından değerlendirildiğinde fazla taraftar bulmayan bir konu olarak kalmaktadır.

Vakıf ve Dernek Seçimleri

Türkiye Ermeni Apostolik cemaatinin sivil siyaset yapma biçimlerinin, katılım ve karar mekanizmalarında yer alma pratiklerinin incelenmesinde vakıf ve dernek seçimleri önemli ipuçları verecek niteliktedir. "Cemaat kimliği"nin korunması açısından özel bir önem taşıyan vakıf ve derneklerde aktif olarak görev alan cemaat üyelerinin "cemaat siyaseti"nin oluşmasında da etkili oldukları açıktır.

Cemaat siyasetinin önemli "an"larını oluşturan dernek ve vakıf seçimleri, gerek cemaatin kendisinden kaynaklanan, gerekse azınlık vakıf ve dernekleriyle ilgili yasal düzenlemelerdeki boşlukların yol açtığı bir dizi sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Cemaat üyelerinin önemli bir bölümünün vakıf ve derneklerde, başta yönetim kurulları olmak üzere her düzeyden karar alma mekanizmalarında aktif olarak yer almak konusunda gösterdiği ilgisizliği, Türkiye'deki siyasal kültürün bir yansıması olarak görmek mümkün. Aynı şekilde yönetim kurullarının zaman içinde çok az değişen üye kompozisyonu, kadınların ve gençlerin karar alma mekanizmalarındaki azlığı da yine Türk siyasal kültürüyle açıklanabilir. Üstelik bu tür bir dönüşümün gerekliliğinin cemaat içinde he-

270 *Sabah*, 15 Ekim 1998.
271 *Hürriyet*, 17 Ekim 1998.
272 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.202.

İstanbul'da Ermeni cemaatinin tanınmış avukatlarından Setrak Davutyan.

nüz sınırlı bir tartışma alanı bulduğunu kaydetmek gerekir. Vakıf ve dernek seçimlerinde karşılaşılan diğer bir sorun ise, bu konuda yapılan düzenlemelerdeki belirsizliklerden ya da düzenlemelerin zaman içinde çıkan ihtiyaçlara/dönüşümlere yanıt verememesinden kaynaklanmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yalnızca patrik seçimi ile ilgili maddelerinin korunması ve bazı hükümlerinin kadük hale gelmesi sonucu, cemaat vakıflarının yönetimi teamülden gelen örf ve âdetlerle yapılmıştır.[273] 28 Haziran 1938 tarih ve 3513 sayılı kanunla cemaat vakıfları tek mütevelli sistemi ile Vakıflar İdaresi'nin kontrolü altına alınmıştır. Uzun süren bir çelişki döneminin ardından tek mütevelli sistemi, 1949 tarihinde kabul edilen 5404 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. 5404 sayılı kanunla cemaatlere ve esnafa mahsus vakıfların bu vakıflara mensup seçilen kişi ve heyetler tarafından yönetileceği ve ilgili makamlar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetleneceğini hükme bağlamıştır.[274] Ancak, söz konusu kanun, özellikle cemaat vakıflarının seçimleri konusunda gerekli düzenleme yapmaması nedeniyle yeni sorunlara neden olmuştur.

Cemaatin önde gelen avukatlarından Setrak Davuthan'ın belirttiğine göre, 5404 sayılı kanun, 2762 sayılı kanunun 1. maddesini değiştirirken cemaat vakıfları için "mensuplarınca seçilen heyetlerce idare edilir" hükmünü getirmiş, ancak seçimin ne şekilde yapılacağı hususunda bir açıklık getirmemiştir. Bu nedenle idare heyetleri seçimleri teamülden gelen kurallarla yapılmış ve vakfın çevresinde otursun veya oturmasın İstanbul genelinde oturan Ermeni cemaati üyeleri söz konusu vakfın yönetim kurulu üyesi olma hak ve yetkisine sahip olmuşlardır. Ancak 1972'den sonra idarî emirlerle, yazılı olmayan kurallarla "vakfın çevresinde oturmayan cemaat üyelerinin vakıf yönetimine seçilmemeleri gerektiği şeklinde bir uygulama getirilmiştir. Bu uygulama, vakfın çevresinde oturan insanların azalmaya başlaması sonucu yeterli yönetici bulunamaması sonucunu getirmiş ve vakıf yönetimlerini zor durumda bırakmıştır."[275]

2762 sayılı Vakıflar Kanunu'ndan kaynaklanan sorunların bir bölümü, 2004 yılında kabul edilen "Cemaat Vakıfları Yönetim Kurulu Seçimlerinin Seçim Esas ve Usullerine İlişkin Yönetmelik"le büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur. Söz konusu Yönetmelik'in 4. maddesi, "Cemaat vakfı hayratının bulunduğu ilçe, o vakfın seçim çevresidir. Ancak, vakfın müracaatı üze-

273 *Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri, (Setrak Davuthan'ın bildirisi)*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2002, s.21.

274 *75 Yılda...*, s.10.

275 *Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri, (S. Davuthan'ın bildirisi)*, s.21.

rine valilikçe yapılan araştırma sonucuna göre; cemaat vakfının bulunduğu ilçede yeterli cemaatinin bulunmaması veya aynı cemaate ait başka bir vakfın bulunmaması hallerinde, vakfın bulunduğu il sınırları dahilinde yeterli cemaatin bulunmaması durumunda, cemaati en fazla olan çevre il İçişleri Bakanlığı'nca seçim çevresi olarak ilan edilebilir" hükmünü getirmiştir.[276]

Günümüzde dernek seçimleri, Dernekler Kanunu'nun hükümleri çerçevesinde gerçekleşmekte, Ermeni cemaatinin vakıf yöneticileri ise, dört yılda bir yapılan vakıf seçimlerinde belirlenmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, "Beş vakıf seçimleri" olarak adlandırılan Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, Karagözyan Yetimhanesi Vakfı, Kalfayan Yetimhanesi Vakfı, Galata Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ve Getronagan Lisesi Vakfı ve Surp Haç Lisesi Vakfı'nın seçimleri artık birlikte yapılmaktadır. Ancak, Surp Haç Lisesi Vakfı'nın yönetim kurulu seçimini 1981'den sonra yapamaması nedeniyle bu seçimler "dört vakıf seçimleri" olarak adlandırılmaktadır. Bu dört büyük vakfın dışında kalan cemaat vakıflarının seçimleri ise ayrı tarihlerde yapılan seçimlerle yönetim kurullarını belirlemektedirler.

Dernek ve vakıf seçimlerinde karşılaşılan temel sorunların başında katılımın düşüklüğü gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye siyaseti genelinde tartışılan katılım ve bu bağlamda temsil sorununun cemaat siyaseti için de söz konusu olduğunu belirtmek gerekir.[277]

Vakıf seçimleri konusunda cemaat tarafından dile getirilen sorunlardan bir bölümü devlet-cemaat ilişkilerinin bir boyutu olarak ortaya çıkarken, cemaatin "kapalı yönetim anlayışı" cemaatin bizzat kendisiyle ilgili olan (ve zaman zaman cemaat üyeleri tarafından eleştirilen) bir sorundur. Vakıf seçimleri konusunda devlet-cemaat ilişkileri açısından ilk sorun, 1972 tarihli "Vakıf Seçimlerinde Uygulanacak Seçim Usul ve Esasları" başlıklı İçişleri Bakanlığı emri doğrultusunda her kilise çevresinin bir seçim bölgesi olarak kabul edilmesi ve vakıf yöneticilerinin vakıf seçim bölgesinde ikamet etmeleri zorunluluğunun bulunmasıdır. Özellikle cemaati azalan kilise ve seçim bölgelerinde "ehliyetsiz" kişilerin göreve gelmesi sonucunu veren bu uygulamanın sakıncaları 11.3.2001 tarihinde *Lraper* Kilise Bülteni'nde açıkça ifade edilmiştir:

> Başlangıçta İstanbul'un çok farklı yerlerine dağılmış olarak yaşayan Ermeni cemaati üyeleri, zamanla belli bölgelerde yeni oluşan semtlerde yoğunlaşmaya başladılar. Örneğin tarihi Surp Astvadzadzin (Meryem Ana) Patriklik Kilisesi'nin Türkiye Ermenileri Patrikhanesi'nin ve Bezciyan Merkez Okulu'nun bulunduğu Kumkapı semti, eskiden Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları yer iken, bugün bu semtteki Ermenilerin sayısı 200 kişiyi geçmemektedir. Halbuki bu vakfın hayratından Türkiye'deki Ermenilerin tümü yararlanmakta olup, ayrıca bu vakfın yönettiği Patriklik Merkez Kilisesi Türkiye'de yaşayan tüm Ermenilerin ruhanî merkezi konumundadır.

---

276 İptal davasında taraflar, davacılar, Türkiye Ermenileri Patriği Mesrob Mutafyan, Surp Vartanants Ermeni Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu ve Şake Yalçın, davalı ise İçişleri Bakanlığı'dır. İptali istenen maddeler, 4, 5 (a), 8 (a) (h), (i) (k) (l) ve 10. maddelerdir.

277 1997 Mayıs'ında yapılan "dört vakıf seçimleri"nde Bakırköy ve Yeşilköy'ün 13. 500; Fatih, Samatya ve Kumkapı'nın toplam 8.000; Şişli, Feriköy ve Kurtuluş'un 15.000; Kadıköy, Üsküdar ve Adalar'ın 10.000; diğer ilçelerin ise 5.000 seçmene sahip oldukları belirtilmiştir. *Agos*, 11 Mayıs 2001'da belirtildiğine göre, Mayıs 2001 seçimlerinde toplam 11.000 seçmenin oy kullandıkları belirlenmiştir.

Benzer bir durum cemaatin başka semtlere göç ettiği diğer bazı semtler açısından da geçerlidir. Bu gibi hayratlardan faydalanan cemaat üyelerinin birçoğu ise zamanla yeni oluşan semtlerde yaşamakta olup, yukarıda belirtilen vakıflardan yararlandıkları halde, azınlık vakıflarına ilişkin uygulamalar neticesinde, yönetim kurullarının seçimlerine seçmen ya da yönetici olarak katılamamaktadırlar.

Örneğin her Pazar Yeniköy'deki Ermeni Kilisesi'nde ibadete katılan bir cemaat üyesi, orada oturmadığı için manen ve maddeten desteklediği Kilise vakfına yönetici olamamaktadır. Başka bir banliyö semtinde bulunan eski bir kilisede ise yönetici olarak 30 kişiyi görebilmek mümkündür. Çünkü o kilisenin çevresinde sadece üç Ermeni ailesi kalmıştır.

Semt şartı uygulaması "son birkaç seçim döneminde kimi kilise ve vakıfları idaresiz ya da ehliyetsiz kişilere bırakacak noktalara ulaşmıştır. Bu konuda daha önce yapılan başvurular sonuçsuz kalmıştır. Bu nedenle, vakıf yöneticileriyle görüşme sonrasında, Patrik hazretleri ilgililerden yeni bir düzenlemeyle şimdiki bölgesel seçim sisteminin "ortak seçim sistemine" dönüştürülerek, isteyenlere seçime katılma ve seçme hakkının sağlanmasını, böylece kurumlarımızın daha sağlıklı bir şekilde işlemelerine olanak tanınmasını istemiştir. Aslında ülkemizin genelinde uygulanan seçim sistemi de bunu gerektirmektedir. Örneğin, genel seçimlerde başka bir ilde oturan birinin İstanbul'dan adaylığını koyup seçilmesi pekâlâ mümkün olabilmektedir.

Tüm dünyadaki Apostolik, Katolik ve hatta Protestan Ermenileri için büyük önem arz eden Kayseri'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin durumu da aynı bağlamda tehlikededir. Zira Kayseri'de yaşayan sınırlı sayıdaki Ermeni nedeniyle vakfın yönetimi zorlanmaktadır. (...) Bu kilisenin vakfı da Kırıkhan'da olduğu gibi cemaatimizin elinden mi alınacaktır?

Hayatı boyunca 1936 Kararnamesi'ne karşı mücadele verdiğini ifade eden, 2009 Nisan'ında hayata veda eden Ermeni cematinin öndegelen hukukçusu Diran Bakar.

Patrikhane tarafından da dile getirilen bu sorun konusunda, araştırma ekibinin görüştüğü cemaatin önde gelen kişileri, devletin vakıf seçimlerinde yeni bir düzenlemeye gitmesi gerekliliğini (2004'te çıkan yönetmelik öncesi) özellikle vurgulamışlardır. Bu konuda *Agos* gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink de, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali" başlıklı yazısında seçim sisteminin değişmesine yönelik öneri getirmiştir:

> Bu konuda Devletin çeşitli kademelerine yapılan başvurular da ne yazık ki sonuçsuz kaldı. Bu açıdan devletin yeni bir düzenlemeye giderek bu bölgesel seçim sistemini ortak seçim sistemine dönüştürmesi ve buradan isteyen kişilerin seçime oylarıyla katılma ve iradeleriyle seçilme haklarını kazanması, bu kurumların daha sağlıklı işlemesini sağlayacaktır. Aslında Türkiye'nin genelinde uygulanan seçim sistemi de buna elverişlidir. Bugün bir başka ilde oturan birinin İstanbul'dan adaylığını koyup milletvekili seçilmesi pekâlâ mümkün olmaktadır.[278]

Vakıf seçimleri konusunda devlet-cemaat ilişkileri açısından önem taşıyan ve zaman zaman resmî ilgililere yansıtılan so-

278 Hrant Dink, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, Ekim 2000, no.202, s.218.

rnlardan biri de Surp Haç Lisesi Vakfı'nın "özel" durumuyla ilgilidir. Bu konu cemaatin önde gelen avukatlarından Diran Bakar tarafından şöyle açıklanmaktadır:

> Surp Haç Lisesi Vakfı 1956-1981 döneminde seçilen yöneticiler tarafından idare edildi. 1985 yılında tekrar seçim yapıldı ve seçilen kişilerin yöneticiliği İçişleri Bakanlığı tarafından onaylanmadı. Bugüne kadar da yönetici seçimi yapmasına İçişleri Bakanlığı tarafından izin verilmedi. Bu kuruluş bugün okul olarak faaliyetini sürdürmektedir, ancak yöneticileri yoktur. 1999'da M.E.B. tarafından okula gönderilen bir yazıda adı geçen okul, "Azınlıklar Tali Komisyonu" kararına göre sehven (yanlışlıkla) azınlık vakfı olarak işlem görmüştür, kayyum tarafından yönetilmesi gerekir, denilmiştir. Yani idare, "biz yanlışlıkla sizin cemaat vakfı olarak kurulmanıza izin vermişiz, sekiz kez yanlışlıkla size seçim yaptırıp yönetici seçtirmiş ve seçilen yöneticilere belge vermişiz, oysa ki sizin tüzel kişiliğiniz bile yok" demektedir. Yine Milli Eğitim Bakanlığı'nın adı geçen okulun bağlı olduğu bir tüzel kişilik bulunmamaktadır. Oysa ki kuruluş 1954'ten 1981'e kadar seçilen kişilerce idare edilmiştir.[279]

Vakıf seçimlerine ilişkin bir başka tartışma da, seçimlerin "yapılış şekli"nden kaynaklanan "kapalı yönetim anlayışı"dır. Cemaat üyelerinden bir bölümü, vakıf seçimlerinde uygulanan çarşaf liste sisteminin daha çok bir "atama" niteliği gösterdiği, adaylara eşit şans tanımadığı ve "vakıflara yararlı olabilecek" kişilerin dışlanmasına neden olduğu gerekçesiyle söz konusu sistemi eleştirmektedirler. Nitekim Yervant Özuzun, Seçim Yönetmeliği'nde yer alan "oylama seçim kanunu hükümlerine göre yapılacaktır" hükmü nedeniyle, vakıf seçimlerinin nispî seçim sistemine uygun olarak yapılması gerektiğini belirtmekte ve "kapalı yönetim anlayışı" konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

> 1950'lerden bu yana Kent kültürlü İstanbul Ermenilerinin dış göçüyle, feodal donanımlı Anadolu Ermenilerinin yer değiştirmesi bu sistemi oluşturdu. Başlangıçta iyi de oldu vakıf yönetimlerimizde yönetim boşluğu oluşmadı. Ama bugün her şey değişti. Vakıflarımızdaki kapalı yönetim anlayışı değişmeyen tek olgu olarak kaldı.[280]

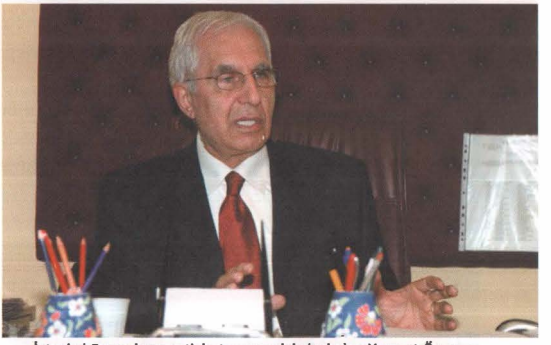

İstanbul Ermeni cemaatinin tanınmış isimlerinden Yervant Özuzun.

Genelde cemaat kurumları, özelde ise vakıf ve dernek yönetim kurullarına ilişkin son yıllarda başlayan bir başka tar-

279 D. Bakar, *a.g.e.*, s.272.

280 Yervant Özuzun, Hytert. "Uygulamada daha önceden asil ve yedek üyelerin isimleri seçmen pusulasına basılır, gelen seçmenin eline tutuşturulup bunu sandığa at denir."

tışma konusu ise, kadınların karar alma mekanizmalarındaki temsiliyle ilgilidir. Söz konusu kurumlarda aktif olarak görev alan kadınların yönetim mekanizmalarındaki azlığı, Türkiye genelinde kadınlar açısından yaşanan "temsil" sorununun Ermeni cemaati için de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Ulusal ve Yerel Temsil Kurumlarında Ermeniler

Cumhuriyet Öncesi Dönem

1876'da ilan edilen ve din, dil, ırk ayrımı gözetmeden bir Osmanlı "ulus"u yaratmayı amaçlayan Kanun-ı Esasi, gayrimüslim tebaa açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. "Millet-i hâkime" ve "millet-i mahkûme" ayrımını kaldıran ve Osmanlıların tümünü siyasal haklar açısından eşitleyen Kanun-ı Esasi, yasama meclislerinin ve temsilî sistemin oluşmasını öngörmekteydi. Yapılan seçimler sonrası Mart 1877'de açılan ilk Osmanlı parlamentosu, imparatorluğun çokuluslu ve çokdinli yapısını yansıtan kozmopolit bir yapıya sahipti. Yasama organı olan Meclis-i Umumi'nin "senato" kanadı sayılan ve üyelerini padişahın atadığı Heyet-i Ayan'ın dörtte biri gayrimüslimdi ve aralarında Ermeni cemaatinin önde gelen kişileri yer almaktaydı.[281] Seçimle gelen Heyet-i Mebusan'da ünlü Ermeni iktisatçı ve maliyeci Hovhannes Efendi Allahverdi hem İstanbul mebusu, hem de ikinci reis olarak bulunmaktaydı. İkinci Ermeni ise, yine İstanbul mebusu olan, Sebuh Bey Maksudyan'dır.[282] Ermeni mebuslar kısa süren ilk parlamento deneyimi sırasında diğer gayrimüslim mebuslarla birlikte Osmanlılık idealini desteklemişler, 1877'de Osmanlılara karşı Hıristiyan tebaanın çıkarlarını koruma iddiasıyla savaş açan Rusya'nın himayesine devlete bağlılıklarını öne sürerek karşı çıkmışlardır.[283]

Osmanlı-Rus Savaşı'nı (1877-1878) bahane eden II. Abdülhamid'in Meclis-i Umumi'yi "tatil" etmesini izleyen dönemde ise, Osmanlı Ermenileri açısından önemli bir gelişme yaşanmış, 1878'de Patrik II. Nerses Varjabedyan'ın "Ermeni Sorunu"nun uluslararası bir nitelik kazanmasına yol açan Berlin Kongresi'ne (1878) bir Ermeni heyeti göndermesi, Ermeniler ile saray ve hükümet arasında "itibar ve güven" zedelenmesine neden olmuştur.[284]

Osmanlı Devleti'nin modernleşme/Batılılaşma serüveninde kritik bir öneme sahip olan 19. yüzyıl, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eğitimli kesiminin Batı'da gelişen ve yaygınlaşan düşünce akımlarıyla tanıştığı bir dönemdir. Ancak, Ermeni kaynaklarının özellikle vurguladığı üzere 19. yüzyıl, Osmanlı Ermenileri, özellikle İstanbul Ermenileri için gerçek bir "Aydınlanma" dönemi olmuştur. Seküler bir dünya ve toplum tasarımının harekete geçirdiği Ermeni

---

281 Murat Bebiroğlu, *a.g.e.*, s.153. Bebiroğlu'nun verdiği bilgiye göre 1876'dan beri Heyet-i Ayan üyesi olanlar Ohannes Paşa (Eski Hazine-i Hassa Nazırı), Gabriel Noradukyan, Azaryan Efendi (Belgrad Elçisi), Abraham Paşa (Eski Şura-yı Devlet üyesi), Aram Efendi (Eski Orman Heyet-i Fenniye Reisi) ve 1911 yılında ise Zareh Efendi Dilber'dir (Şura-yı Devlet Üyesi).

282 Vağarşag Seropyan, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.193.

283 Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functionning of a Plural Society*, c.1, Holmes &Meier Publishers, Inc., New York, 1982, s.396-397.

284 Kevork Pamukciyan, "İstanbul'da Ermeniler", *İstanbul Yazıları*, c.1, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.9.

Osmanlı Meclis-I Mebusanı'nda yeralan Ermeni Mebuslar: Sol sıra (yukarıdan aşağıya): Krikor Zohrab (İstanbul), Hagob Babikyan (Tekirdağ), Vartkes Serengülyan (Erzurum), Vahan Papazyan (Van); Sağ sıra (yukarıdan aşağıya): Keğam Der-Garabetyan (Muş), Karekin Pastırmacıyan (Erzurum), Nazaret Dağavaryan (Sivas), Isdepan Ispartalyan (İzmir); Orta sıra (yukarıdan aşağıya): Hamparsum Boyacıyan (Kozan), Bedros Hallacyan (İstanbul)

aydınları, liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ya da feminizm gibi Batı aydınlarını etkisi altına alan hemen tüm siyasal akımlardan etkilenmişlerdir.[285] Bu dönem aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermenilerin siyasal partiler kurdukları ya da yurtdışında kurulan Ermeni siyasal partilerinin Osmanlı Ermenileriyle birlikte faaliyet gösterdikleri bir dönem olmuştur. Daha çok Batı'da eğitim görmüş aydınların ve piyasa ekonomisini savunan kentli orta sınıfların benimsediği ekonomik liberalizmin başlıca yandaşları, Ramgavar Partisi içinde yer almışlardır.[286] 1886'da Van'da kurulan ve etki alanı bölgeyle sınırlı olan Armenakan, siyasal çizgisi itibariyle demokratik ve liberal bir parti özelliği taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde daha çok gayrimüslim topluluklar arasında filizlenen sosyalizm ise, Ermeni aydınları özelinde de tanık olunduğu üzere, Mete Tunçay'ın ifadesiyle enternasyonalizme dayalı kapsayıcı bir sosyalizmden çok milliyetçi vurgular taşıyan bir "sosyalizm"di. Başka bir anlatımla Ermeni aydınları için "ulusal sorun", yani Rus ve Osmanlı imparatorluklarından özerkleşme ya da bağımsızlaşma temel amaçtır.[287]

Feroz Ahmad, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Ermeni cemaati farklı ideolojik-siyasal tercihler açısından incelendiğinde, sözgelimi Rumlara göre daha az homojen bir nitelik gösterdiğini belirtmektedir. Bunun ilk nedeni, Ermeniler için sadakat odağı oluşturacak, Rumlar örneğinde olduğu gibi birlik arzusunu teşvik edecek bir Ermeni devletinin bulunmamasıdır. İkinci neden, Ermenilerin iki baskıcı imparatorluk (Osmanlı ve Rus) arasında bölünmüş olması, dolayısıyla iki "cephe"de mücadele etmek durumunda kalmalarıdır. Son olarak Ermenilerin özellikle sosyo-ekonomik temelde iki ayrı gruba bölünmüş olmaları da söz konusu heterojen yapıya katkıda bulunmaktaydı. Başka bir anlatımla İttihatçılara benzer bir biçimde Anadolu'daki Ermeni küçük burjuvazisi adına hareket eden Taşnaklar ile başta İstanbul ve İzmir olmak üzere belli başlı ticarî merkezlerin *amira* sınıfının çıkarlarını temsil eden Patrikhane arasındaki gerilim,[288] uzun süren bir mücadelenin temeli olmuştur.

Osmanlı'daki Ermeni sosyalistler, gerek 1887'de Cenevre'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, gerekse 1890'da Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu, yani Taşnaksutyun ile programlarında yer alan "Osmanlı Ermenilerinin yaşamını 1878 Berlin Antlaşması'nda vaat edilen düzeltimlere göre iyileştirilmesi hedefleri" nedeniyle yakın ilişkiye girmişlerdir.[289] Aynı şekilde 1890 sonrası Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ayaklanmalar örgütleyen Taşnak ve Hınçak partileri, II. Meşrutiyet öncesi dönemde Avrupa'daki Jön Türklerle de ilişki içinde olmuşlardır. Özellikle Taşnaklar, 1902 ve 1907'de Paris'te Prens Sabahaddin başkanlığın-

285 Arus Yumul ve Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.364.

286 *Y.a.g.e.*, s.364.

287 Mete Tunçay, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.297.

288 Feroz Ahmad, "Unionists with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functionning of a Plural Society*, c.1, Holmes &Meier Publishers, Inc., New York, 1982, s.418.

289 Tunçay, *a.g.e.*, s.297.

da toplanan kongrelere katılmış ve Ermenilerin Osmanlı Devleti içindeki özerklik taleplerini dile getirmişlerdir. Taşnakların II. Meşrutiyet öncesinde ve hemen sonrasında İttihat ve Terakki ile bir süre işbirliği yapmasının ve II. Abdülhamid istibdadına karşı ortak mücadeleye girmek istemesinin nedeni, Mete Tunçay'a göre, "ulusal sorun"un çözümü açısından demokratikleşmenin gerekli bir aşama olarak görülmesidir.[290] II. Abdülhamid rejimine karşı mücadelelerinde kısa vadeli hedefleri örtüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Hınçak ve Taşnak partileri arasındaki yakınlaşma II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da bir süre devam etmiş, Hınçak Partisi'nin 1909'daki 6. Konferansı İstanbul'da toplanmış,[291] 1909'da İttihatçılar Taşnak Partisi ile, Ermeni Patrikhanesi'nin tepkisine yol açan bir anlaşma yapmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı konumundaki *Tanin* gazetesinde 1910'da yayınlanan bir haberde Hınçak Partisi'nin hükümet tarafından resmen tanındığı duyurulmuştur.[292] Nitekim İttihat ve Terakki ile söz konusu partiler arasındaki ilişkiler, 1908 sonrasında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde de yansımasını bulmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı parlamentosunda bulunan Ermeni mebuslarının sayısı konusundaki bilgiler farklı araştırmalarda değişmektedir.[293] Bununla birlikte söz konusu mebusların ilk özelliği, Ermeni partilerine olan yakınlıklarıdır. Nitekim Ter Minassian bu özelliği şöyle özetlemektedir: "Babikyan İttihatçı, Vartkes, Pastırmacıyan, Garabedyan ve Papazyan Daşnak, Boyacıyan Hınçak'tı; Spartal tarafsızdı. Zohrab 'liberal'di ve önceleri Ahrar'a oy veriyordu, Mart/Nisan dönüm noktasından sonra ise, hiçbir zaman onlarla özdeşleşmeden Daşnaklara yaklaştı."[294]

Bu dönemde Ermeni mebuslarının Taşnak ve Hınçaklarla ideolojik ya da organik yakınlık içinde bulunmalarının yanı sıra, başta İttihat ve Terakki olmak üzere farklı siyasal eğilimleri ifade eden Osmanlı siyasal partilerinin kuruluş ve yönetimlerine katılmaları da söz konusudur. Ta-

290 *Y.a.g.e.*, s.297.

291 Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community...", s.167.

292 *AnaBritannica*, c.11, Ana Yayıncılık, 1986,1987,1988, s.15. "Hınçak Komitesi" maddesi.

293 Anahide Ter Minassian, bu sayıyı 10 olarak vermektedir (Ter Minassian, *a.g.e.*, s.215). T. Z. Tunaya'ya göre ise, 1908-1918'e uzanan her üç yasama döneminde de sayıları 12-15 arasında değişen Ermeni milletvekili bulunmaktadır. Ayan Meclisi'nde ise 7 üyenin bulunduğu bilinmektedir. (T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s.573.) Bozkurt bu sayıyı 14 olarak vermektedir (Bozkurt, *a.g.e.*, s.200). Yaptığımız araştırmaya göre, 1908 ile Meclis'in feshedildiği Ocak 1911 tarihleri arasında Meclis tutanaklarında adı geçen Ermeni mebusları, Hakkı Paşa ve 1912 Sait Paşa kabinelerinde Nafıa Nazırlığı'nda da bulunan Bedros Hallacyan (İstanbul), II. Meşrutiyet döneminde üç dönem üst üste milletvekili seçilen, milletvekilliği devam ederken tehcire tâbi tutulan ve Urfa yakınlarında öldürülen hukukçu ve yazar Krikor Zohrab (İstanbul), Gabriel Noradukyan (İstanbul), hukukçu Agop Babikyan (Tekirdağ), eğitimci Agop Boyacıyan (Tekirdağ), Hamparsum Muradyan (Adana, Kozan), Nezaret Dagavaryan Nusret (Sivas), Karakin Pastırmacıyan (Erzurum), Ohannes Varteks (Erzurum), Keygam Efendi (Muş), Vahan Papazyan (Van), Tarayan Nali (Manastır) ve Artin Boşgezenyan'dır. Meclis-i Mebusan'ın yeniden açıldığı 5 Nisan 1328 (1912) ile süresiz tatil edildiği 23 Temmuz 1328 (1912) tarihleri arasında zabıt ceridelerinde 11 mebusun adına rastlanmıştır. Meclis-i Mebusan'ın yeniden açıldığı 1 Mayıs 1330 (1914) ile feshedildiği 21 Kanunuevvel 1334 (1918) tarihleri arasındaki dönemi kapsayan zabıt ceridelerinde adı geçen Ermeni mebusları ise, Hallacyan Efendi (İstanbul), Krikor Zohrab (İstanbul), Nalbantyan Matyos (Kozan), Tomayan Efendi (Kayseri), Dikran Barsamyan (Sivas), Ohannes Varkes (Erzurum), Medetyan Osep (Erzurum), İstepan Çıracıyan (Ergani), Agop Hırlakyan (Maraş), Keygam Efendi (Muş), Aramyan Efendi (Van), Papazyan Vahan (Van), Münip Bey (Hakkari), Artin Boşgezenyan (Halep)'dır.

294 Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community...", s.215-216.

Meclis-i Mebusan'da Tekirdağ mebusu olarak görev yapan Babikyan Efendi.

Van mebusu Papazyan Efendi.

rık Zafer Tunaya'nın ifadesi ile "Örneğin Erzurum mebusu Vartkes efendi hem Taşnak'tır hem de İttihatçıdır. (...) Kirkor Zöhrap (İstanbul) ve Karakin Pastırmacıyan (Erzurum) efendiler de Taşnak'tır. Hamparsum Boyacıyan efendi ise Hınçak'tır. Hallacyan efendi (İstanbul) koyu İttihatçıdır. Mütareke döneminde Dikran Barsamyan efendi, Teceddüt Fırkası'ndan olduğunu açık açık söylemekten çekinmeyecektir." Öte yandan yine Tunaya'nın belirttiğine göre 1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile tanınan Ermeni mebuslarından söz etmek mümkün olmakla birlikte, genelde önemli bir bölümü muhalefet sıralarında bulunmuşlar, önce küçük muhalefet partilerine daha sonra ise, Hürriyet ve İtilaf'a katılmışlardır. Hatta Sivas mebusu Dr. Nazaret Dagavaryan Hürriyet ve İtilaf'ın kurucuları ve ilk yöneticileri arasında yer almıştır. Aynı şekilde Ermeni partilerinin de İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf arasında bölünmesi söz konusudur. Nitekim Taşnak üyeleri 1908 ve 1912 seçimlerinde İttihatçıların listelerinde, Hınçak ve Ramgavarlar ise, Hürriyet ve İtilaf listelerinde yer almışlardır.[295]

Bu dönemde Ermeni partilerinin bir yandan Ermeni cemaati, diğer yandan da İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf başta olmak üzere Osmanlı parlamentosunda temsil edilen siyasal partilerle ilişkileri genelde inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Ter Minassian'a göre, Taşnak politikası Ermeni topluluğu içinde birlik sağlayamamış, cemaat kurumlarının başında olanlar Taşnaklara mesafe koymuş, kiliselerinin 'devrimci kulüpler'e dönüştürülmesini engelleyen papazların ve "tutucuların" muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu arada demokratik Ramgavar partisini kuran ve piyasa ekonomisini şiddetle destekleyen (İstanbul, İzmir, Van, Kayseri, Kahire gibi şehirlerdeki) Ermeni burjuvazisiyle de çatışmışlardır. Ayrıca, gerek Ermeni topluluğunun denetimini ele geçirmek için, sosyalizm davasını onlardan daha iyi savunan Hınçaklarla, gerekse halkı devrimcilere ve sosyalistlere karşı uyaran Katolik ve Protestan misyonerlerle rekabete girmeleri gerekmiştir. 1909'daki Adana olayları, Türklerle Ermeniler arasında başlamış olan güvensizlik ve kuşku havasını güçlendirmiş ve o tarihe kadar, İttihat ve Terakki ile ittifak yaptıkları için eleştirilen Taşnaklar, bu olaydan sonra rakipleri tarafından açıktan açığa suçlanmaya başlamışlardır. Karşılaştıkları tepkilere rağmen tak-

295 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.574.

tik nedenlerle Taşnakların her seçimde İttihat ve Terakki ittifaklarını yenilemeleri üzerine Hınçaklar, 7 Şubat 1912'de Hürriyet ve İtilaf'la bir anlaşma imzalamış ve İttihatçılara muhalefetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Meclis'in feshini izleyen 1912 seçimlerinden sonra ise, Taşnak Partisi, doğu illerinde yerel feodal ağalara ve Kürtlere karşı sürdürdükleri mücadelede yardım görmeyi umduğu İttihat ve Terakki'yi desteklemiştir.[296]

Ermeni mebuslar arasında edebi kişiliğiyle tanınan İstanbul mebusu Zohrab Efendi.

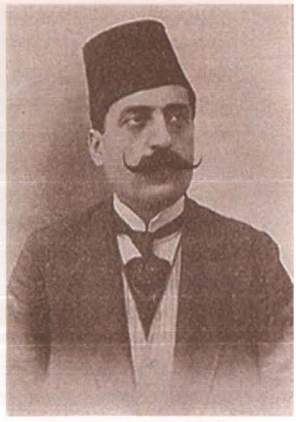

Erzurum mebusu Vartkes Efendi.

İkinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ında yer alan Ermeni mebuslar, bu süreç içerisinde bütçe görüşmeleri, anayasa ya da kanun değişiklikleri başta olmak üzere imparatorluğun gündeminde olan belli başlı sorunlara ilişkin yaptıkları konuşmalarla dikkati çekmişlerdir.

Cumhuriyet Dönemi

İmparatorluktan ulus-devlete geçiş süreci, siyasal katılım ve temsil açısından Cumhuriyet'in eşit yurttaşı olacak gayrimüslimler için önemli bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. 19 Mart 1920'de Ankara'da toplanacak yeni Meclis için yapılacak seçimin koşullarını belirleyen Heyet-i Temsiliye tebligatında Müslüman olmayanların seçimlere katılmaması kuralı getirilmesi sonucu ilk mecliste hiçbir gayrimüslim milletvekili yer almamıştır.[297] Cumhuriyet sonrası dönemde ise, Ermeni kökenli T.C. yurttaşlarının sınırlı da olsa TBMM'de yer aldıklarına tanık olmaktayız. 1923-1950 dönemini kapsayan tek parti döneminde TBMM'de yer alan Ermeni kökenli iki milletvekili 2., 3., 4., 5., 6. ve 7. dönem Van ve Hakkari'den milletvekili Münip Boya ile 5., 6. ve 7. dönem Afyonkarahisar milletvekili Berç Keresteciyan'dır.

1872'de Van'da doğan Münip Boya'nın, 1923-1927 II. yasama döneminde meclise giren ilk Ermeni asıllı üye olmakla birlikte, muhtemelen Müslümanlığı kabul etmiş bir aileden gelmesi nedeniyle, meclise Ermeni kimliğiyle girdiğini söylemek mümkün değildir. Münip Boya'nın bir başka özelliği de daha önce Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında da yer almış olmasıdır. Münip Boya hakkında *Türk Parlamento Tarihi*'nde yer alan bilgiler, anne ve babasının, eşi ve çocuklarının Türkçe adları nedeniyle Ermeni kökenli olduğuna ilişkin ipucu vermemektedir. 1885'te Van

296 Ter Minassian, "The Role of the Armenian Community...", s.217, 227.

297 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

TBMM'de üç dönem İstanbul milletvekilliği yapan Berç Keresteciyan (Türker) (1870-1949).

Rüştiyesi'nden mezun olan Boya, Van Vilayeti Yazı İşlerinde aday memur olarak devlet hizmetine başlamış, 1896'da ise aynı kalemde mümeyyizliğe yükselmiştir. 1910'da Basra Vilayeti İdare Meclisi başkâtipliğine atanmış, 1911'de Basra Vilayeti Tahrirat mümeyyizliğine ve 1912'de aynı ilde mektupçuluğa yükselmiştir. 1912 yılı sonunda bu görevden ayrılan Boya, 1913'te önce Van İli Genel Meclis üyeliğine, daha sonra ise il komisyonu üyeliği ile komisyon başkanlığına vekâleten seçilmiştir. 23 Nisan 1914'te Meclis-i Mebusan'a Hakkari'den milletvekili seçilmiş ve bu görevi 13 Şubat 1919'da meclisin kapanmasına kadar sürdürmüştür. 16 Şubat 1920'de yeniden 4. dönem Meclis-i Mebusan Van milletvekili seçilmiş ve meclisin kapanışına kadar bu görevde kalmıştır. 24 Şubat 1920'de BMM hükümetince Siirt sancağı mutasarrıflığına, 1922'de Hakkari mutasarrıflığına getirilmiş ve bu görevi sürdürdüğü sırada TBMM'nin ikinci dönem seçimlerine katılmış ve Van milletvekili seçilmiştir. Posta ve Telgraf, Layiha, Memurîn Muhakemat, Kavanin-i Maliye, Mübadele, İmar ve İskân Komisyonlarında görev yapan ve Yanık Yerler İçin Kurulan Komisyona seçilen Boya, 1953'te ölmüştür.[298]

1935 yılına kadar hiçbir azınlık üyesinin mecliste yer almamasına karşın, 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın girişimiyle azınlıkların siyasal katılımı sorunu, dönemin basınının da katkısıyla kamuoyunun gündemine taşınmış ve bu süreçte önemli tartışmalar yaşanmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930 Belediye seçimlerinde azınlıkların oylarına talip olması ve Rum ve Yahudi adayların yanı sıra Ermeni cemaatinden Kazanciyan Bey'i İstanbul Belediye Meclisi üyeliğine aday göstermesi sonucu gayrimüslim seçmenlerin hemen tamamına yakını yeni partiye oy vermişlerdir.[299]

1935 seçimleri ise, siyasal temsilden dışlanan azınlıklar ve bu arada Ermeni cemaati açısından bir dönüm noktası olmuştur. Yahudilerin İstanbul'da sürgün edildiği 1934 Trakya Olayları ertesinde, 2 Şubat 1935 günü Atatürk'ün başkanlığında toplanan CHF Umumi Riyaset Divanı, Umumi İdare Heyeti, CHF Meclis Grubu İdare Heyeti ve İcra Vekilleri, yeni seçimle ilgili yaptıkları toplantıda, yapılacak olan milletvekili seçimlerinde bağımsız adaylar arasında azınlıklara da yer verilmesine karar vermişlerdir. Böylece 8 Şubat 1935'te yapılan seçimlerde Yahudi ve Rum milletvekillerinin yanı sıra Ermeni asıllı Berç (Keresteciyan) Türker Afyon'dan milletvekili seçilmiştir. Bu arada seçimlerde tüm azınlık milletvekilleri TBMM'ye bir azınlık temsilcisi olarak gitmeyeceklerini belirtmişlerdir.[300]

298 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, c.III, TBMM Yayınları, Ankara, 1998, s.783-784.

299 Rıfat N. Bali, "Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, no.167, Kasım 1997, s.25'ten aktaran Okutan, *a.g.e.*, s.149.

300 Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, s.265-266.

İstanbul'da doğan Berç (Keresteciyan) Türker (1870-1949), Galatasaray ve Robert Kolej'de öğrenim görmüştür. Mütareke yıllarında Osmanlı Bankası Genel Müdürü ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti ikinci başkanı olarak görev yapmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında sağlık malzemelerinin takalarla İnebolu'ya taşınması yönünde faaliyet gösteren Türker, Mayıs 1919'da Mustafa Kemal ve arkadaşları deniz yoluyla Samsun'a gidecekleri sırada kendisine avukatı Sadeddin Ferid (Talay) aracılığıyla İngilizlerin Karadeniz'de gemiyi torpilleyeceği haberinin ulaşması üzerine Bandırma vapuru bilinen rotadan çıkarak kıyıdan seyretmiştir. Sakarya Savaşı sırasında kullanılan topların sökülmüş ateşleme mekanizmaları, Türker'in borç verdiği 15 bin liralık kişisel tasarrufu ile Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gizlice geri alınmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye gösterdiği yararlıklar nedeniyle Berç Keresteciyan'a, Atatürk tarafından 21 Haziran 1934 tarihli Soyadı Kanunu sonrasında 'Türker' soyadı verilmiştir. 1923 seçimlerinde İstanbul Ermenileri adına, Mustafa Kemal liderliğindeki Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun adaylarını desteklemiştir. Seçimler sırasında, Türk-Ermeni Teali Cemiyeti fahri başkanı ve Patrikhane Cismanî Meclisi üyesi olan Berç Keresteciyan, Temyiz Mahkemesi üyeliğinden emekli Ermeni Patrikhanesi Cismanî Meclisi Başkanı Artin Musodicyan'la birlikte Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta Ermeni cemaatinin, milletvekili seçimlerine vatan evladı sıfatıyla katılacaklarını ve Müdafaa-i Hukuk adaylarına oy vereceklerini belirtmiştir.[301] 1937'de Afyonkarahisar bağımsız milletvekili Berç Türker de Türkçenin ana dil olarak konuşulması için önlemler alınmasını istemiştir.[302] *100 Yıla Damgasını Vuranlar* kitabında belirtildiğine göre Berç (Keresteciyan) Türker, Atatürk'ün kendisine ve ekonomi alanındaki bilgisine duyduğu güven nedeniyle 1923-1933 döneminde Türkiye'nin yıllık bütçesinin hazırlanmasında önemli katkıda bulunmuştur. 1946 yılına kadar milletvekili olarak parlamentoda bulunmuştur.[303]

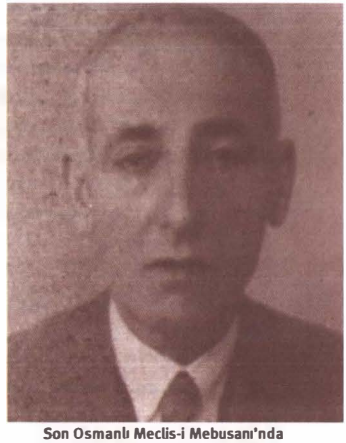

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da mebus olarak bulunmuş, TBMM'de 3 dönem Hakkâri 4 dönem de Van milletvekilliği yapan Münip Boya (1872-1958).

Çok partili yaşama geçişle birlikte cemaat oyları da CHP ve DP arasında bölünerek Türkiye'deki genel eğilimi yansıtmıştır. Bu dönemde DP'den İstanbul milletvekili seçilen üç Ermeni, 1950-54 arasında Andre Vahram Bayar Kocabıyıkyan, 10. ve 11. dönemlerde Zakar Tarver ve 11. dönemde Mıgırdiç Şellefyan'dır.

Kâzım Öztürk'ün *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem, 1950-1954* kitabında adının Meclis kayıtlarında "Andre Vahram Bayar", resmî yazışmalarda "Andre Vahram Kocabıyıkyan" olarak geçtiği belirtilen Dr. Andre Vahram Bayar Kocabıyıkyan 1890'da İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Tıp Fakültesi'ni

301 Haz. Mehmet Alkan, "Eski Seçimlerden Seçmeler-Gayrimüslim Milletvekilleri", *Radikal*, 25 Mart 2004.
302 Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, s.294-295.
303 Yervant Gobelyan, *100 Yıla Damgasını Vuranlar*, Üç Horan Kilisesi, İstanbul, 2001.

bitireceği yıl Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine silah altına alınarak, önce, İstanbul Maçka Hastanesi bulaşıcı hastalıklar servisinde, daha sonra Çanakkale Hastanesi dahiliye servisinde çalışmıştır. Terhis edildikten sonra öğrenimini tamamlamak üzere gittiği Paris'te Pasteur Üniversitesi'ne devam ederek diploma almış, 12 Mayıs 1914'te Paris Belediyesi'ne ait Boucicant Hastanesi'nde çalışmaya başlamıştır. Dahiliye uzmanı olarak 1919'da yurda dönen Bayar, Halkevleri Dispanseri'nde fahrî hekimlik yapmış, Türk Hava Kurumu'nun kuruluşundan başlayarak Beyoğlu İdare Kurulu üyeliği ve fahrî murakıplığında, Kızılay Beyoğlu İstiklâl Şubesi 2. Başkanlığı'nda bulunmuştur. Kasım 1941'de Eskişehir Hava Hastanesi ve daha sonra Eskişehir'deki hastanede, 1943'e kadar çalışmıştır. Serbest hekim olarak çalıştığı sırada 9. dönem seçimlerine katıldı. Yapılan seçimde 238.305 oyla DP listesinden İstanbul milletvekilliğine seçildi. Meclis Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu'nda çalıştı. Emekli Sandığı Kanunu'nun 64. ve 69. maddelerinin yorumlanması için kurulan geçici komisyonda görev aldı. Genel Kurul'da 12 değişik konuda 20 konuşması vardır. Yasama etkinliği 9. dönemle sınırlı kalan Andre Vahram Bayar (Kocabıyıkyan) 1965'te ölmüştür.[304]

Aynı dönemin Ermeni asıllı milletvekillerinden Zakar Tarver ise, 1893'te Eğin'de (Kemaliye) doğmuş, iki yaşında İstanbul'a gelmiştir. İlköğrenimini Topkapı İlkokulu'nda ve Mekteb-i Osmanî-yi Hamidî'de, ortaokulu Bahçecik Amerikan Okulu'nda, liseyi Bakırköy Bezazyan Lisesi'nde bitirmiş, 1917'de İstanbul Tıp Fakültesi'ne girmiştir. Fransa ve Amerika'da röntgen ihtisası yapan Tarver, Kasım 1941'de tabip yüzbaşı olarak silah altına alınmış ve Sivas Askerî Hastanesi'nde hizmet vermiştir. Askerlik sonrası İstanbul'da serbest hekim olarak çalışmış ve Şehir Meclisinde ve DP İdare Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. Katıldığı 10. dönem seçimlerinde (1954) DP listesinden İstanbul milletvekilliğine seçilmiştir. Meclis Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu'nda çalışan Tarver, 11. dönemde de (1957) milletvekili seçilmiş, 27 Mayıs 1960'ta tutuklanmış, 19 Eylül 1960'ta, tutuklu bulunduğu Yassıada'da ölmüştür.[305]

1914'te Adapazarı'nda doğan Mıgırdiç Şellefyan lise öğrenimi görmüştür. TBMM albümünde Fransızca, az İngilizce ve az İtalyanca bildiği belirtilen ve Ermeniceden söz edilmeyen Şellefyan ticaretle uğraşmıştır. Ermeni cemaati Merkez Mütevelli Heyeti Başkanlığı yapan ve İstanbul Şehir Meclisi üyesi olan Şellefyan 1957'de İstanbul'dan Demokrat Parti milletvekili seçilmiştir. 1987'de ölen Şellefyan için Türkiye Ermeni cemaati ve Patriklik 10 Aralık gününü yas günü ilan etmiştir.[306]

1960-1970 döneminde Ermenilerin oylarının önemli bir bölümü AP'ye kaymıştır. 1961-1964 döneminde parlamentoda görev yapan tek Ermeni, İstanbul'dan AP senatörü seçilen Sahak

304 Öztürk, *a.g.e.*, s.503-504. Kocabıyıkyan'ın TBBM'deki faaliyetleri şunlardır: Ecnebi ilaç müstahzarlarının memleketimizdeki satışı, yerli tıbbî müstahzarlara karşı emniyet ve rağbeti artırıcı kontrol laboratuvarı konularında sözlü sorusu; DDY ve Limanları İşletmesi Tekaüt Sandığı, Analık Sigortası Kanunu'nun 15. maddesinin değiştirilmesi (geri aldı), İhtiyarlık Sigortası Kanunu'nun 2. maddesinin değiştirilmesi (geri aldı), 5417 sayılı Kanunun 5. maddesinin değiştirilmesi (geri aldı), Millî Şükran Madalyası hakkında, Emekli Sandığı'nın 65. maddesinin değiştirilmesi, hususi işyerlerinde çalışan personelin öğle yemekleri konusunda 7 kanun teklifi.

305 Öztürk, *y.a.g.e.*, s.439-440.

306 http://www.biografi.net

Berç Turan'dır. Aynı dönemde Hermine Ağavni Kalustyan da devlet başkanı kontenjanından Kurucu Meclis üyeliğine seçilmiştir. 1914'te İstanbul'da doğan Hermine Kalustyan, ilk, orta ve lise öğrenimini Esayan Okulu'nda yaptıktan sonra, 1932-1935'te Sèvres'deki Ecole Normale Supérieure'ün matematik bölümünden mezun olmuş ve doktora derecesini aldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Getronagan Lisesi ve Galatasaray Lisesi'nde matematik öğretmenliği yapan, Eseyan Lisesinden Yetişenler Derneği Yönetim Kurulu Başkanı ve Esayan Kız Lisesi müdürü olan Kalutsyan, 6.1.1961'de açılan Kurucu Meclis'in Temsilciler Meclisi'ne Devlet Başkanı Temsilcisi olarak seçilmiştir. 1961 sonrasında Esayan'da müdürlük görevini sürdürürken, "bilinmeyen bir nedenle" görevden alınan Hermine Kalutsyan, bir süre sonra gittiği Fransa'da Tıbroatser Okulu müdürlüğünü yapmış ve 1989'da Fransa'da ölmüştür.[307]

Tıp doktoru olan Zakar Tarver (1894-1960) Eğin doğumlu olup, iki dönem İstanbul milletvekilliği yapmıştır.

Fahri Çoker'in, *Türk Parlamento Tarihi, Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri, 1961-1964* kitabında Sahak adı parantez içinde verilen Sahak Berç Turan, 1920'de İstanbul'da doğmuş, 1938'de İstanbul Pangaltı Ermeni Lisesi'ni, 1944'te Teknik Üniversite Mimarlık Fakültesi'ni bitirmiştir. Bir süre serbest olarak çalışan Turan, 1945'te Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve İmar İşleri'nde görev almıştır. 1950-1960 arası Şerif Turgal İnşaat Firması'nda çalışmış, bu arada 1950-1954'te Pangaltı Lisesi'nde matematik ve kozmografya öğretmenliği yapmıştır. 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra TBMM'nin I. (12.) Dönemi için 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimde Adalet Partisi (AP) adayı olarak Cumhuriyet Senatosu İstanbul üyeliğine seçilmiş ve Bayındırlık ve Ulaştırma Komisyonu'nda sözcü üye olarak çalışmıştır. 1 kanun önerisi ve 2 sözlü soru önergesi vermiş, Genel Kurul'da 19 konuşma yapmıştır. 7 Haziran 1964'teki üçte bir yenileme seçimlerinde üyeliği sona erdikten sonra 1966'da Bayındırlık Bakanlığı İstanbul Yapı İşleri I. Bölge Müdürlüğü mimarı olarak görev almış, 1970'de müşavir kadrosuna alınmış, 1972'de istifa ederek görevden ayrılmıştır. 1997'de İstanbul'da ölmüştür.[308]

1960'lı yıllarda Ermeni cemaatinin önde gelen gazeteci ve edebiyatçılarından Zaven Biberyan'ın (1921-1984) 1964 seçimlerinde TİP milletvekili adayı olması ve 1968'de yine aynı partiden İstanbul Belediye Meclis üyeliğine seçilmesi örneği dışarıda tutulursa, Ermenilerin siyasal tercihini gerek adaylar, gerekse seçmenler düzeyinde genelde merkez sağdan yana koyduğu bilinmektedir. Merkez sağ yönündeki tercih, Yumul'a göre, merkez solu temsil eden CHP geleneği-

307 Gübelyan, *a.g.e.*

308 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri, 1961-1964*, TBMM Yayınları, Ankara, 1998, s.288-289.

nin genelde gayrimüslimlere yönelik başta Varlık Vergisi (1942) olmak üzere çeşitli uygulamalarının olumsuz izlenimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Ermeni kökenli yurttaşlar, 1950'lerden itibaren Demokrat Parti'den başlayarak (daha sonra Adalet Partisi) daha "liberal" olarak gördükleri merkez sağ partilere oy vermişlerdir.[309]

Yerel seçimlerde ise, adaylıklarını koyan Ermenilerin parti tercihleri incelendiğinde, daha farklı/çeşitlenmiş bir görünüm ortaya çıkmaktadır. 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde, cemaatin tanınmış isimlerinden tarihçi Pars Tuğlacı, nüfusu 20 bin civarında olan Adalar belediye başkanlığına adaylığını Doğru Yol Partisi'nden koymuştur. Adalar belediye başkanlığına SHP, ANAP ve DYP'den üç adayın bulunduğu bu seçimde, ANAP birçok büyük yerleşim biriminde 1984'ten beri elinde tuttuğu belediye başkanlıklarını kaybederek büyük bir seçim yenilgisine uğramasına rağmen 1984-1989 döneminde elinde tuttuğu Adalar belediye başkanlığını yeniden almıştır. Yumul'un belirttiğine göre, İstanbul Ermenileri 1989 yerel seçimlerinde genelde yine ANAP'a oy vermişlerdir. Merkez sağ DYP karşısında yine merkez sağ ANAP'a oy vermeleri, en azından Adalar belediye başkanlığı örneğinde, Ermeniler açısından Pars Tuğlacı'nın etnik kimliğinin ikincil

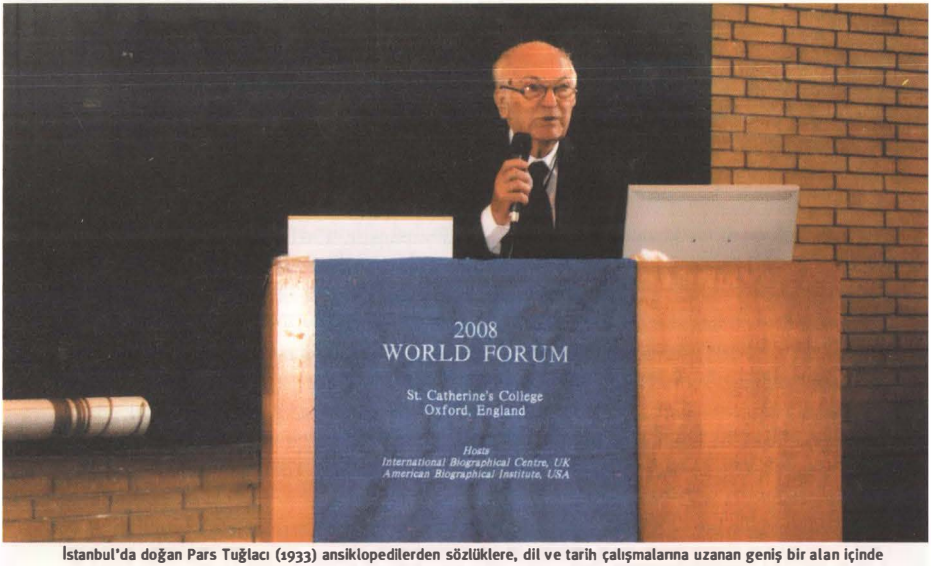

İstanbul'da doğan Pars Tuğlacı (1933) ansiklopedilerden sözlüklere, dil ve tarih çalışmalarına uzanan geniş bir alan içinde çalışmalarıyla tanınmış bir araştırmacıdır. Yüksek öğrenimini Michigan Üniversitesi'nde yapan Tuğlacı'nın çalışmaları arasında özellikle *İstanbul Ermeni Kiliseleri, Okyanus-Ansiklopedik Sözlük* (6 cilt), *Ermeni Edebiyatından Seçkiler* sayılabilir.

309 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.287.

Ohannes Bıçakçı Anlatıyor: "Ne Biçim İsim Bu?"

"Belediye Meclis üyeliğine seçildiğim günlerde çöp vergisini yatırmak için kuyruğa girdim. Saatlerce bekledikten sonra sıra bana geldi. Memur hanım adımı öğrenince gülmeye başladı ve 'Ne biçim isim bu?' dedi. Ben de 'Ayıptır kızım neden gülüyorsun? Adımın ille de Ahmet veya Mehmet olması mı gerekiyor? Eminönü'nde 2 bin 500 seçmen var ve ben de onlardan biriyim' dedim. Memur bana sertçe çıkıştı. 'Bana ne Ermenilerden dedi ve elinin tersiyle evraklarımı itip başka bir masaya gitmemi söyledi. Ben de nazikçe kartımı çıkarıp önüne koydum ve 'O 2 bin 500 Ermeni'den biriyle 5 yıl boyunca çalışacaksın. Lütfen saygılı ol' dedim. Kartıma bakıp ayağa kalktı ve benden özür dilemeye kalktı. Bu olaydan ötürü kalbim çok kırıldı ve her ne şartlar altında olursa olsun politikayı sürdürmeye karar verdim."

Ersin Kalkan, "Ermeniler Seçime Hazır", *Hürriyet*, 3 Şubat 1999

kaldığını ve bu bağlamda "etnik oy" dan söz edilemeyeceğini göstermektedir.[310] Öte yandan Zaven Biberyan'dan tam 21 yıl sonra ilk kez Ermeni kökenli bir yurttaş, Yervant Özuzun, Sosyal Demokrat Parti'den Bakırköy Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiştir.[311]

1990'lı yıllar İstanbul Ermenilerinin siyasetle olan ilişkisi açısından kayda değer gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ermeni kimliğinin Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı üzerinden daha açıkça ifade edilmeye başlandığı bu dönemde bir yandan siyasal partiler, özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Şişli, Bakırköy, Adalar, Eminönü gibi ilçelerde seçimlerin sonucunu etkileyecek oy potansiyelini fark etmişler, diğer yandan da Ermeni yurttaşlar özellikle yerel yönetimlerde yer almaya başlamışlardır. Bu eğilimin sonucu 1994 yerel seçimlerinde Şişli'de Hamparsum Gönkeser SHP'den, Arman Basmacı ANAP'tan, Bakırköy'de Paravon Sarı ANAP'tan, Baron Nalbant DYP'den, Eminönü'nde Ohannes Bıçakçı ANAP'tan, Adalar'da Herman Baliyan ANAP'tan belediye meclis üyeliklerine seçilmişlerdir.[312]

1999'daki genel ve yerel seçimlerde adaylıklarını koyan Ermeni kökenli yurttaşlarda önemli bir artışa tanık olunmuştur. Özellikle yerel seçimlerde cemaatin "genç adaylar" (yeni yüzler) üzerinden siyasallaşması ve bu süreçte kadın adayların da, yerel temsil kurumlarına katılma yönünde bir irade göstermesi söz konusudur. Bu süreçte cemaat basınında, özellikle de *Agos* sayfalarında adayların ve projelerinin tanıtımına geniş yer verilmiştir. Seçim öncesinde adaylar, adaylıklarını koydukları bölgelere yönelik projelerin yanı sıra (Adalara doğal gaz getirilmesi, Kınalıda'daki antenlerin kaldırılması, Şişli'ye otopark vb.) "cemaat için bir şeyler yapma" hedeflerini de (okullar, cemaatin spor kurumları vb.) dile getirmişlerdir. Adayların bütününü tanımlayacak bir profil çıkarmak mümkün olmamakla birlikte, hemen hemen tümünü Ermeni okullarında okumuş, genelde 40 yaş civarı ve yüksek öğrenim görmüş kişilerin oluşturduğu görülmektedir. Partilerde aktif olarak görev almış, tabandan gelen adaylar olduğu gibi, siyasetle yeni ilgilenen adaylar da bulunmaktadır.

310 *Y.a.g.e.*, s.280-285.
311 Yervant Özuzun, "Yerel Seçimler ve Biz", www.hyetert.com, 2.1.2004.
312 Özuzun, www.hyetert.com, 2.1.2004.

Nisan 1999 seçimlerinde adaylığını koyan 32 Ermeniden 20'si Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Adalar, Şişli, Bakırköy, Zeytinburnu ve Eminönü gibi bölgelerde Belediye Meclisi üye adayıdır. Adaylar arasında bir Adalar belediye başkan adayı ve bir Şişli belediye başkan yardımcısı adayı bulunmaktadır. Kınalıada ve Samatya'da iki Ermeni, muhtar adayıdır. İki kişi Kınalıada Mahalle muhtarlığı Heyeti üye adayıdır. ÖDP'den milletvekili adayı olan iki kişi ise, 2. bölgeden Dişhekimleri Birliği yöneticisi Tatyos Bebek ve iktisatçı, yazar Masis Kürkçügil'dir. DSP'den milletvekili aday adayı olan bir kişi ön seçimlerde elenmiştir. İki kişi İl Genel Meclisi'ne, bir kişi ise ilçe meclisine adaylığını koymuştur. Genel ve yerel seçimlerde adaylığını koyanlardan 3'ü DYP'den, 1'i DEPAR'dan, 1'i Fazilet Partisi'nden,[313] 7'si CHP'den, 5'i DSP'den, 7'si ANAP'tan, 3'ü ÖDP'den adaydır.

Seçimler öncesinde dikkati çeken bir başka nokta da, "cemaate sıcak bakan" parti temsilcilerinin ve belediye başkan adaylarının kimi zaman cemaat üyelerini de yanlarına alarak, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde belli başlı kurumlara (kilise, hastane vb.) ve basın organlarına yaptıkları "nezaket ziyaretleri" ile "cemaatin sorunları" hakkında "bilgi" alması ve gereken "ilgi"yi göstereceklerini vaat etmesidir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Şişli'de belediye başkan adayı Mustafa Sarıgül, *Agos*'a yaptığı ziyarette seçildiği takdirde Şişli ilçe yönetim kurulu üyesi Vazken Barın'ı başkan yardımcılığına getireceğini vaat etmiştir.[314] Aynı şekilde siyasal partilerin önemli bir bölümünün seçim öncesinde cemaat basınında Paskalya kutlama mesajları yayınladıkları, Paskalya Yortusu sırasında kilise önlerinde cemaate seçim broşürleri, parti amblemleriyle süslenmiş paskalya yumurtaları dağıttıkları, adayların afişlerini Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere astıkları görülmüştür.

Şişli Belediyesi başkan yardımcılığı yapan DSP'li mimar Vazken Barın.

Seçim öncesi süreç ile ilgili vurgulanması gereken bir başka husus ise, adayların propaganda broşürlerinde yer alan "vaatler"in cemaat açısından da değerlendirilmiş olmasıdır. Sözgelimi 16 Nisan 1999'da *Agos*'ta manşetten verilen "İşte İki Zihniyet" haberinde Eyüp belediye başkanı ve Fazilet Partisi'nin belediye başkan adayı Ahmet Genç'in, seçim propaganda broşüründe "1999-2004 Yatırım Projeleri" başlığı altında yer alan "Ermeni arazi-

313 Cemaat adayları arasında "atipik" bir eğilim gösteren ve Fazilet Partisi'nin Bakırköy'den İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclis üyeliğine ilk sıradan aday gösterilen Kapalıçarşı kuyumcularından 1961 doğumlu Varujan Tavra, "her partide cemaatin bir temsilcisinin bulunması gerektiğini" savunmuştur. *Agos*, 26 Mart 1999, s.3.

314 *Agos*, 12 Mart 1999.

sinin kamulaştırılması" vaadiyle ilgili olarak cemaat üyeleri uyarılmış, ilk seçim deneyimini yaşayan ÖDP'nin, "Arkadaşına Dokunma!" sloganıyla hazırladığı broşürün (broşür *Agos*'la birlikte dağıtılmıştır) tümünü azınlık sorunlarına ayırdığının altı çizilmiş, ÖDP 2. bölge milletvekili adayları Tatyos Bebek (kontenjan adayı) ve Masis Kürkçügil tanıtılmış, genel başkan Ufuk Uras'la yapılan tam sayfa söyleşi yayınlanmıştır. Bu seçim döneminde *Agos*, ÖDP adaylarına verdiği ağırlığın yanı sıra, bazı köşe yazarlarının açıkça ÖDP'ye oy vereceklerini açıklamasıyla da dikkati çekmiştir.

Bu özellikleriyle 1999 seçimlerinin Ermeniler açısından "ilk"lerin yaşandığı bir dönemi ifade ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Şişli belediye başkanlığına seçilen Mustafa Sarıgül'ün "sözünde durarak", DSP Şişli ilçesi yönetim kurulu üyesi Mimar Vazken C. Barın'ı başkan yardımcılığına getirmesi, cemaat basını tarafından Cumhuriyet tarihinde bir "ilk" olarak tanımlanmıştır.[315]

Türkiye'de 68 kuşağının önemli isimlerinden yayıncı ve yazar Masis Kürkçügil, 1999 seçimlerinde Özgürlük ve Demokrasi Partisi'nden İstanbul 2. bölge milletvekili adayı gösterildi.

Cemaat basını tarafından yine "yıllardan sonra ilk kez" olarak tanımlanan bir başka gelişme de, Şişli bölgesinden DSP adayı gösterilen Setrak Güler'in İl Genel Meclisi'ne seçilmesidir. Yerel seçimlerde bir başka "ilk" de Herman Baliyan'ın Anakent Belediye Meclis üyeliğine seçilmesiyle gerçekleşmiştir. Baliyan, ANAP'ın Adalar'da seçimi kazanması sonucu, Adalar Belediye Meclisi üyeliğinin yanı sıra Anakent Belediye Meclis üyeliğine de seçilmiştir. Ayrıca Dr. Murad Ekmekçi, Bakırköy Meclis üyeliğine, DYP'den Yetisya Tırtır, Adalar Belediye Meclis üyeliğine, Paravon Sarı ANAP'tan Bakırköy Belediye Meclis üyeliğine (yeniden), Garabet Yayla ANAP'tan Belediye Meclis üyeliğine seçilmiştir. Sonuç olarak Ermeni cemaati, ilk kez İl Genel Meclisi'ne, Anakent Belediye Meclisi'ne ve yerel belediye meclis üyeliklerine temsilci sokabilmiş ve söz konusu gelişme *Agos*'un 23 Nisan 1999 tarihli nüshasında "Bu kez bu kadar" başlığıyla duyurulmuştur. 1999 seçimleri sonrasında Ermeni cemaati açısından bir başka "ilk" de Jeri Hırimyan'ın büyükşehir başkan danışmanı olarak görev almasıyla gerçekleşmiştir.

3 Kasım 2002 genel seçimlerinde ise, Yeni Türkiye Partisi'nin (YTP) Bitlis'ten 1. sıra milletvekili adayı olan Efrim Bağ, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi Yönetim Kurulu Başkanı ve Kapalıçarşı Esnaflar Derneği Yönetim Kurulu üyesi olarak cemaat siyasetinde de önemli bir kişidir. Seçimde yüzde 1.15 oranında oy toplayan YTP'nin adayı Bağ, 2700 oy almıştır.[316] 3 Kasım seçim-

315 1948'de Şırnak'ta doğan Vazken C. Barın, Şırnak Merkez İlkokulu'ndan mezun olmuş, orta ve lise öğrenimini Üsküdar Surp Haç Ermeni Lisesi'nde tamamlamıştır. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden mezun olduktan sonra meslek hayatına yapı proje çizimleriyle başlamış ve şantiye şefi olarak görev almıştır. Daha sonra ticaret hayatına atılan Barın, Surp Haç Lisesi Vakfı Yönetim Kurulu üyeliği, Feriköy Surp Vartanants Ermeni Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu 2. başkanlığı yapmıştır.

316 *Agos*, 8 Kasım 2002.

lerinde bir başka Ermeni kökenli aday ise, Liberal Demokrat Parti (LDP) İstanbul 2. Bölgede 12. sıradan milletvekili adayı olan Agop Sarıyan'dır.[317]

2004 yerel seçimlerinde Bakırköy, Şişli ve Adalar'da Ermeniler belediyelerde önemli görevlerde yer almışlardır. Şişli belediye başkan yardımcılığında bulunan Vazken Barın ayrıca Belediye Meclis üyeliğine de seçilmiş, Bakırköy'de ise Jaklin Köse, belediye başkan yardımcılığına getirilmiştir. Daha önce Adalar Belediye Meclisi üyeliğinde bulunan Herman Baliyan İl Genel Meclisi'ne seçilmiştir. Seçimlerde otuzu aşkın Ermeni değişik partilerden Belediye Meclis üyeliklerine adaylıklarını koymuştur. Yervant Özuzun CHP Bakırköy 21. sıradan, Antranik Yontan CHP Fatih 7. sıradan Belediye Meclis üyeliğini, Soğomon Alcal ise (AKP) Bakırköy'den İl Genel Meclis üyeliğini kazanmıştır.[318]

22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri ise, Türkiye Ermenilerinin siyasal tercihlerinin kamuoyunda tartışıldığı bir dönem oldu. Seçimlerin Hrant Dink cinayeti ve "e-muhtıra" sonrası yapılmasının yanı sıra AKP seçeneğinin Türkiye seçmenlerini derin bir fay hattında böldüğü bir siyasal konjonktürde *Agos* gazetesinin 30 bin civarında bir oy potansiyeline sahip olduğu tahmin edilen ancak yalnızca yüzde 1'in altında bir grubun aktif siyasetle uğraştığı Türkiye Ermenilerinin 2002 Genel Seçimleri'ne oranla AKP'ye daha çok yönelecekleri iddiası, tartışmanın ulusal basına da yansımasına neden oldu. Nitekim seçim öncesi yapılan bir anket çalışması, "sınıflardan müteşekkil" olan Türkiye Ermenilerinin parti tercihlerinde CHP'nin, Türkiye'deki genel eğilime benzer bir biçimde daha çok gelir ve eğitim düzeyi yüksek, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bir seçmen kitlesine sahip olduğunu ortaya koymaktaydı.[319] "AKP ise eşit gelir, eğitim ve cinsiyet dağılımı ile bir merkez partisi olarak algılanmakla sağlam bir bir çizgi tutturmuş" gözüküyordu.[320] Bu bağlamda ankette 2002 seçimlerinde AKP'ye oy verdiklerini söyleyenlerin oranı ile karşılaştırıldığında, 22 Temmuz seçimleri öncesinde tercihini AKP lehinde kullanacağını açıklayanların oranı, yüzde 100'e yakın bir artış göstermişti. CHP ise, 2002 yılında ankete katılan Ermenilerden yüzde 36'ya yakın oy almışken, bu kez sadece yüzde 13'ü 22 Temmuz seçimlerinde CHP'ye oy vereceklerini belirtmişti.[321] Bağımsızlar konusunda ise, Baskın Oran ve Ufuk Uras "faktörü" (yüzde 17.4) ön plana çıkmaktaydı.[322]

1990'lı yıllardan bu yana Türkiye Ermenilerinin yurttaş kimlikleriyle yerel ve ulusal temsil

317 *Agos*, 1 Kasım 2002.

318 "Üç ilçede de varız", *Agos*, 2 Nisan 2004.

319 Markar Esayan, "Ermeniler 'Biz de Vatandaşız' Diyor", *Agos*, 28 Eylül 2007. Anket Nor Zartonk tarafından 2007'de 500'ü aşkın Türkiyeli Ermeniyle görüşme sonucu gerçekleştirilmiştir. Anket sonucuna göre, oylarını CHP'ye vereceğini söyleyen kişilerin yüzde 63'ü kadınlardan oluşmaktadır.

320 *Y.a.g.e.*

321 *Y.a.g.e.*

322 *Y.a.g.e.* Esayan bu konuda şu yorumu yapmaktadır: "2002 seçimlerinde Ermeniler ÖDP'ye yüzde 8'le destek verirken, 22 Temmuz'da Oran ve Uras faktörleriyle bu oran yüzde 4,6'ya düşmüş, ancak yine de Türkiye ortalamasının epey üzerinde kalmış. Toplamı yüzde 30'u geçen kararsız ve cevap vermeyen katılımcıların oranlarının seçim arifesinde muhtemel yeniden paylaşımının, cemaat oylarını AKP ve bağımsızlara yöneltmiş olduğunu söylemek mümkün. Baskın Oran ve Ufuk Uras'a giden oyların oranı, patriklik seçimlerindeki katılım rekorunu geride bırakmışa benziyor; bu sonuç, Ermenilerin hem Ermeni hem de vatandaş olunabileceğini kavramaya başladıklarını gösteriyor."

organlarında yer almak üzere verdikleri uğraş, hiç kuşkusuz, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine olduğu kadar, cemaatin sivilleşmesine de katkı sunacak niteliktedir. Bugün gelinen noktada ise, parlamentoda Ermeni kökenli hiçbir yurttaşın milletvekili sıfatıyla bulunmaması, sorgulanması gereken bir husus olarak varlığını korumaktadır.[323] Bu durum, Türkiye'deki siyasal partilerin Ermeni kökenli bir Türkiye Cumhuriyeti yurttaşını seçilecek bir sıraya koymamasından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık aynı siyasal partilerin yerel seçimlerde farklı bir tutum içinde bulunması, 1984 sonrası ilçe belediyelerinin oluşmasıyla, merkez ilçe konumundaki Bakırköy, Şişli vb. ilçeler başta olmak üzere Ermeni kökenli yurttaşların oylarının seçim sonuçlarını belirleyecek oranda olmasından kaynaklanmaktadır.[324] Kısacası, siyasal partilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermeni kökenli yurttaşları ile olan ilişkisine bütünüyle klientalist politikalar egemendir.

323 DEP'li adayların kontenjandan aday gösterildiği 1991'deki genel seçimlerde Yervant Özuzun SHP'den aday adayı olmuş; ancak aday seçilememiştir.

324 Yervant Özuzun, 1984 sonrası süreç konusunda şu görüşleri öne sürmektedir: "Siyasi partiler (az sayıda istisna dışında) kilise yönetimlerinden listelerine aday istediler ve aldılar. Ermenilerin oyları ise genelde kendileriyle iyi ilişkilerde olan belediye başkan adaylarından yana oldu. Yani 'sev beni seveyim seni, say beni sayayım seni'. Yerel seçimlerde siyasi tercih oranı çok azda kaldı (Siyasi tercih babalarımızın kuşağı için CHP karşıtı partiler, yeni kuşaklar için ise sol partilerdir)."

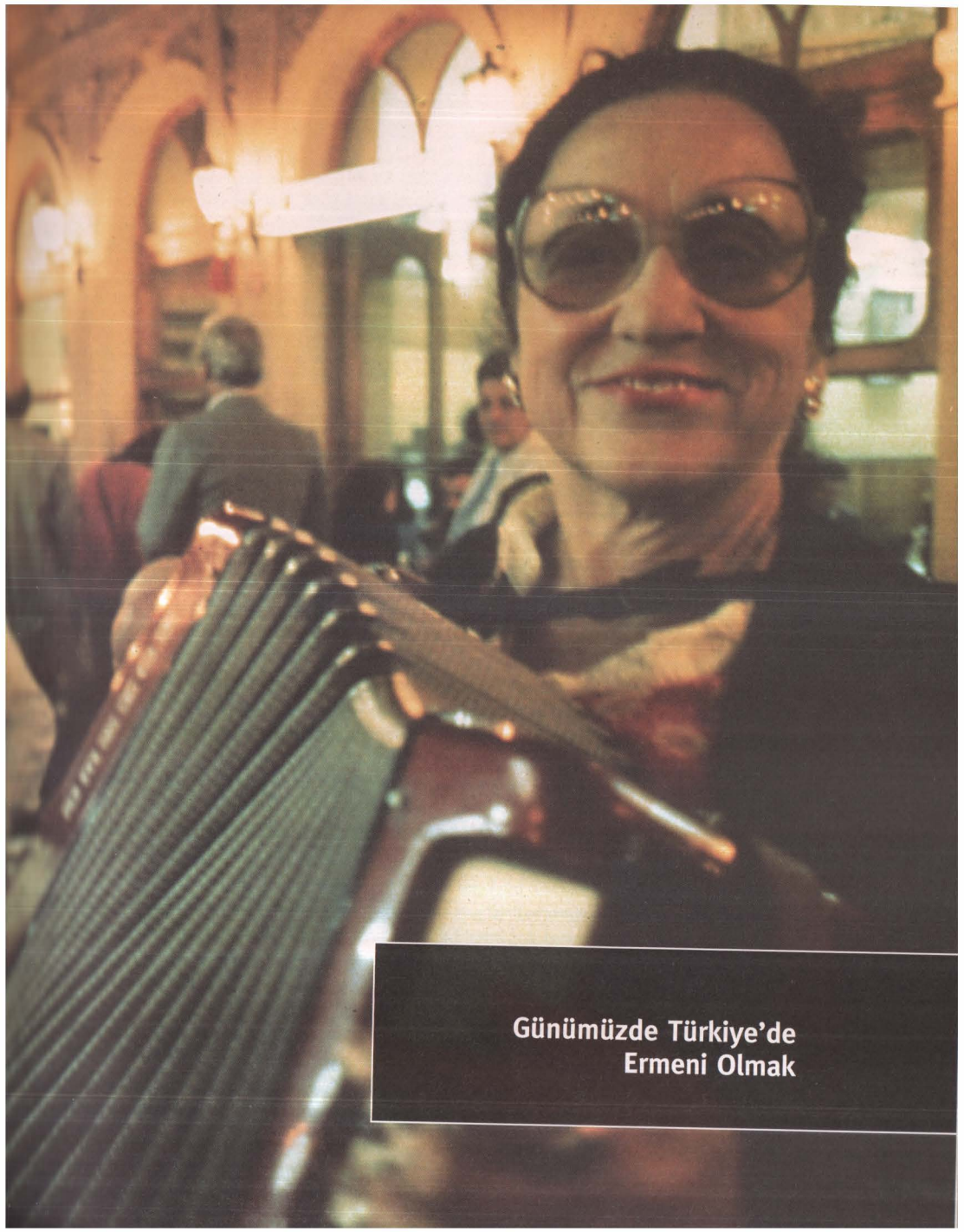

Günümüzde Türkiye'de Ermeni Olmak

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Giriş ve sorunsal bölümlerinde belirtildiği gibi, "Türkiye'de Ermeni olmak" üzerine yapılan bu araştırmaya başlarken, ortaya konan temel tespitlerden biri Ermeniler hakkında Türkiye'de varolan değerlendirmelerin kestirme ve toptancı olduğuydu. Ermenilerin cemaat olarak homojen olduğu varsayımıyla karşılıklı olarak beslenen bu kestirme ve toptancı yaklaşıma karşı, araştırmamızın hedeflerinden biri de, disiplinlerarası bir metodolojiyle söz konusu değerlendirmelerle stereotipleştirilen Ermenilerin çoğulluğunu ve heterojenliğini ortaya koymaktı. Homojenlik ve heterojenlik ilişkisini sorunsallaştıran araştırma, Ermenilerin farklı "kimlikleşme" süreçlerinin tek bir mantığa, dinamiğe (ulusal kimlik/yurttaşlık veya cemaat aidiyeti ya da bireyselleşme gibi) dayanmaktan çok, karmaşık süreçlerden geçtiği iddiasını taşıyordu. Bu karmaşıklık içinde araştırma bir bakıma Ermenilerin "normalliklerini" anlatması; Ermenilerin kendilerini anlamasına, onların konuşmalarına ve kendilerini tanıtmalarına aracılık etmesi gerekiyordu.

Bu "konuşmanın" mümkün olduğunca açık ve ayrıntılı olabilmesi için konuşma yollarını farklı tutmaya çalıştık. Bu amaçla, günümüzde Ermenileri anlamak üzere, Ermeni kültürünün yaşatılması yönünde daha net bir çaba gösteren ve Ermeni kimlik vurgusu daha belirgin olan bir grupla anket çalışması; farklı demografik ve sosyo-ekonomik kesimlerden kişilerle derinlemesine görüşme ve grup tartışmaları yaptık. Ermenilerle tanışıklığı olan ve olmayan genel kitleden kişiler nezdinde de benzer grup tartışmaları yaptık. Ayrıca Ermeniler ve Ermeni olmayanların birlikte katıldığı tartışmalar da düzenledik. Hem Ermeniler, hem Türklerle yapılan, ayrıca Ermeni ve Türklerin birlikte katıldığı tartışmalardan çıkan sonuçları bir arada ele alıp değerlendirdik.

Bütün bu tartışmalar bize Ermenilerin kendilerini çok boyutlu, çok düzlemli bir ortamda nasıl kurdukları üzerine olağanüstü genişlikte ve ayrıntıda bilgi verdi. Bu bilgilerin düzenlenmesi ve buraya aktarılması ise araştırmacıların merceğinden geçerken mümkün olduğu ölçüde "demokratik" olmalıydı. Dolayısıyla bu bölüm büyük ölçüde Ermenilerin kendilerini anlatmaları üzerine kuruldu; araştırmacı olarak bizim yaptığımız ise anlatılanlarla karşılıklı olarak konuşmak, birbirlerinden bağımsız gibi görünen alanları ilişkilendirmek, birlikte yorumlamak, başka bir deyişle teorik bilgiyle pratik bilgi arasındaki hiyerarşiyi ortadan kaldırıp aralarındaki gidiş-gelişleri ve bir bakıma "ufuklar kaynaşmasını" sağlamaya çalışmak oldu.

Dil: Kimliğin Kurucu Unsuru mu?

"Sokakta Annem 'Mama' Dememi İstemiyordu"

Kimliğin objektif unsurlarından dil, bir etnik topluluğun kendisini tanımlamak için kullandığı ve başvurduğu temel referanslardan biridir. Türkiye Ermenileri için de, "tanrılaştırılmış Ermenice"nin, öncelikle "tarihsel Ermenilik" ya da "Ermeni kadim kültürü" bağlamında vazgeçilmez bir önemi var. Aynı şekilde Batı Ermenicesinin bütün bir 19. yüzyıl boyunca ortaya koyduğu edebi ürünler, günümüzün özellikle eğitimli Ermenileri için bir "gurur" kaynağı olmaya devam ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze gelen süreçte Batı Ermenicesinin bir iletişim aracı ve edebiyat dili olarak geçirdiği serüvende, İmparatorluktan ulus devlete geçişin etkileri hiç kuşkusuz belirleyici olmuştur. Osmanlı döneminde Ermenilerin dilsel kimliklerini geniş bir eğitim kurumları ağı ve basın yayın organları sayesinde büyük bir oranda koruduklarını söylemek mümkün. Millet sisteminin devlet katında "hâkim dil olan Türkçenin özellikle gayrimüslim tebaa arasında yaygınlaşmasını engelleyen en önemli kurum"[1] olduğunu unutmamak gerekir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi, Anadolu'da yaşayan ve Ermenice bilmeyen Ermenilerin Ermenice harfli Türkçe ürünler verdiği biliniyor. Aynı şekilde Türk dili, "Osmanlı'da egemen sosyal sınıfların dili olması nedeniyle Türk olmayan Müslümanların ve gayrimüslimlerin –özellikle cemaat liderleri, tüccar-esnaf ve zanaatkârların– sıkça kullandığı ikinci dil konumunda"dır.[2]

Tanzimat'la başlayan ve 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren hız kazanan "Osmanlılık" temelinde ortak bir kimlik oluşturulması iradesinin bir boyutu da, yönetici seçkinlerin Türkçeyi mümkün olduğu kadar geniş kesimlerce konuşulan bir dil yapma yönündeki müdahaleleriyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu müdahalelerde bir yandan din ve etnik ayrım gözetmeksizin uyrukların tümüne açık olan ve Türkçe eğitim veren okulların açılması, diğer yandan da 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile getirilen zorunlu ilk öğretimin Türkçe olarak planlanması, gayrimüslim –ve bu arada Ermeni– cemaatlerinin direnci nedeniyle beklenen sonucu vermemiştir.[3] 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin Türkçeyi devletin resmi dili olarak ilan eden ve devlet hizmetlerinde çalışabilmek için bu dili bilme koşulunu getiren 18. maddesinin ise, önemli bir dönüm noktası oluşturduğuna kuşku yok. Ancak söz konusu maddede Türkçe bilme zorunluluğunun yalnızca devlet memuru ve mebus olmanın koşulu olarak getirilmiş olması, Mebusan Meclisi'ndeki Türkçe bilmeyen gayrimüslim ya da Müslüman mebusların zaman zaman eleştirilerine hedef olsa da,[4] etnik toplulukların dillerinin –ve bu arada Ermenicenin– varlığını sürdürmesi ve korunmasını engellememiştir.

İmparatorluktan Türk ulus devletine geçiş ise, etnik dillerin korunması açısından yeni bir dönemin ifadesi olmuştur. Bu süreçte Türkiye Ermenileri de –Türkçeden başka dil konuşan diğer

1 Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.61.
2 Salahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Printing House, Ankara, 1993, s.73-74'ten aktaran Sadoğlu, *a.g.e.*, s.61.
3 Sadoğlu, *a.g.e.*, s.75.
4 *Y.a.g.e.*, s.105.

Türk uyrukları ile birlikte– Lozan Antlaşması'nın 39/4 maddesiyle "gerek özel ilişkilerinde ve gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında" diledikleri dili kullanma, 39/5 maddesiyle mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanma,[5] 40. maddesiyle eğitim kurumlarında kendi dillerini serbestçe okutmak hakkına sahip olmuşlardır. Bununla birlikte kimi yazarların "eğitimde Türkleştirme" olarak tanımladıkları politikalar çerçevesinde 1925 yılında azınlık okullarına Türkçe, Tarih, Coğrafya ve Yurt Bilgisi derslerinin Türkçe okutulması zorunluluğunun getirilmesi ve Cumhuriyet dönemiyle birlikte Anadolu'daki Ermeni eğitim kurumlarının kapanması Ermenice öğretimine önemli oranda darbe vurmuştur. 1928'de başlayan ve 1950 ve 60'lı yıllarda yeniden gündeme getirilen "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyaları ise, azınlık dillerinin büyük oranda "özel alan"a hapsolmasına yol açmıştır.

İstanbul Ermeni cemaatinin genç kuşak aydınlarından İstanbul Bilgi Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Arus Yumul.

Günümüzde, Türkiye Ermenileri kültürel kimliklerinin korunması için Ermeniceye büyük önem vermekle birlikte, Ermeniceye tam anlamıyla hâkim olmayan ya da Ermenice bilmeyen önemli bir kesim mevcut. Söz konusu olgunun arka planında, Cumhuriyet dönemi boyunca devletin resmi dil (ya da "kurucu ulus"un dili) Türkçe dışındaki dillere uyguladığı asimilasyon politikalarının bulunduğu kuşkusu götürmez. Ancak günümüzde Ermenice bilenlerin sayısındaki azalmayı salt devlet politikalarına indirgemek de yeterince açıklayıcı gözükmemektedir. Bu azalmada, modernitenin yanı sıra, cemaatin kendisinden kaynaklanan nedenler de bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Arus Yumul, 1990'ların başında gerçekleştirdiği çalışmasında, İstanbul Ermeni cemaatinin yüzde 60'ının Ermenice konuşamadığını, konuşanların önemli bir bölümünün ise Ermeniceyi düzgün konuşamadığını aktarmaktadır. Yumul'a göre, etnik dillerini konuşabilen Ermenilerin sayısındaki azalma son on yıllara özgü bir olgu değildir. Sorunun günümüzde daha çarpıcı bir biçimde öne çıkması, daha çok azalma sürecinin kümülatif olması ile ilgilidir.[6] Yumul'un çalışmasında Ermeni dilinin bugün geldiği durum konusunda öne sürülen nedenlerin başında Ermenice bilen kişilerin dahi evlerinde Ermenice konuşmamaları gelmektedir. Dilbilimcilerin önemli bir bölümü tarafından vurgulanan bu olgu, D. Nettle ve S. Romaine'in, *Kaybolan Sesler, Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci* başlıklı kitabında "Dilin nabzı besbelli en genç kuşakta atar. Evde ana ba-

5 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, Uygulama*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2004, s.61.
6 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.233-235.

ba ya da bakımı üstlenen başkaları tarafından çocuklara doğal yollarla aktarılmaktan çıktıklarında diller tehlikededir"[7] şeklinde özetlenmektedir. Yazarların ifadesiyle "Bir dil, yeni kuşağa evde aktarılmaz olmuşsa o alanın dışındaki –örneğin, okulda ya da kilisedeki– konumunu yükseltme çabaları genellikle simgesel ve törensel kalır."[8] Bu bağlamda Nettle ve Romaine, bir azınlık dilinin korunmasına yönelik Devlet tarafından izlenecek "resmi politika"ların bile kimi zaman söz konusu dilin hayatta kalmasının güvencesi olmadığını ileri sürmektedirler: "İktidardan görece yoksun bir topluluğun diline, evlerde kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayacak başka önlemler alınmaksızın statü tanınması, dilin yeniden üretimini sağlamayabilir."[9]

Yumul'un yaptığı ankete yanıt veren ve Ermenice bilenlerin önemli bir bölümü (yüzde 82,5) evde Türkçe ya da Türkçe Ermenice karışımı bir dil kullandıklarını belirtmişler. Yanıt verenlerden yüzde 62,8'i yeterli düzeyde Ermenice bildiklerini belirtmişler. Bu oranın yüzde 26,8'i (yani toplamın yüzde 16,8'i) Ermeniceyi rahatlıkla okuyabildiklerini; yüzde 23,7'si (toplamın yüzde 14,9'u) hata yapmadan okuyup yazabildiklerini belirtmişler. Yumul'a göre Ermeni ilkokullarına devam etmiş olmak etnik dile hâkimiyet için zorunlu bir koşul oluşturmaktadır. Ancak Ermeni ilkokullarına devam etmiş olmakla birlikte zaman içinde kullanmadıkları için Ermeniceyi unutmuş olanlar da bulunmaktadır. Ankete yanıt verenlerden ortaokul ve liseye Ermeni okullarında gitmiş olanlar ise, çok iyi bir Ermenice düzeyine sahip olduklarını söylemişlerdir. Bununla birlikte ankete yanıt verenlerin tümü, Türkçeyi daha rahat konuşabildiklerini ifade etmişlerdir.[10]

Bizim çalışmamız kapsamında anket uyguladığımız "aktif" grupta yer alan, başka bir anlatımla cemaat bağları göreli olarak daha güçlü olan kişilerin de önemli bir çoğunluğu (yüzde 79,5) "en iyi" bildiği dilin Türkçe olduğunu belirtmiştir. En iyi bildikleri dilin Ermenice olduğunu söyleyenlerin oranı ise yüzde 18'dir.[11]

---

7 Daniel Nettle ve Suzanne Romaine, *Kaybolan Sesler, Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*, çev. Harun Ö. Turgan, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.24.

8 *Y.a.g.e.*, s.291.

9 *Y.a.g.e.*, s.75.

10 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.239-240.

11 Söz konusu çalışmada, koro ve dernek faaliyetlerinde "aktif" olarak yeralan 258 kişiye anket uygulanmıştır. Bu grubun temel demografik ve sosyo-ekonomik özellikleri şu şekildedir: Görüşülen kişilerin yarıdan biraz fazlası kadın, biraz azı ise erkektir. Dernek faaliyetlerine oldukça genç yaştakiler de katılmaktadır; bu nedenle yaş ortalaması düşüktür (32,6). En büyük grubu 19-24 yaş grubu oluşturmaktadır. Görüşülen kitlenin daha büyük bir kısmı (yüzde 55) bekârdır. Evli (ve dul/boşanmış) olanların yüzde 81'inin çocuğu vardır. Sahip olunan ortalama çocuk sayısı 2'ye yakındır. Görüşülen kişilerin hanelerinde ortalama olarak 3-4 kişi yaşamaktadır. Önemli bir kesim (yüzde 85) İstanbul'da doğmuştur; geri kalanların tamamına yakını Anadolu kentlerinde doğmuştur. Grup içinde babaları İstanbul doğumlu olanların oranı yüzde 49, annelerin oranı ise yüzde 57'dir. Bu veriler, bizzat görüşme yapılan kişilerin doğum yerleriyle karşılaştırıldığında, incelenen kitlenin önemli bir kesiminin Anadolu kökenli olduğu ve yakın tarihte, bir önceki kuşaktan bugünkü kuşağa geçildiğinde önemli ölçüde bir göç / yatay mobilite olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, Ermeni ailelerde Anadolu kentlerinden İstanbul'a zaman içinde önemli bir göç olduğundan sözedebiliriz. Bu Anadolu kentleri arasında özellikle Sivas ön plandadır. Meslek gruplarına bakıldığında, üniversite öğrencileri, özel sektörde büro çalışanları ve esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar grubu öne çıkmaktadır. Görüşülen kişilerin babalarının meslekleri arasında da esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar grubu ön plandadır. Bunun yanı sıra emekli olanların oranı da yüksektir. Anneler ise büyük ölçüde ev kadınıdır. Sosyal ve kültürel faaliyetlere katılımcı özellikleriyle tanımladığımız bu grubun eğitim düzeyi de yüksektir. Üniversite mezunu ya da üniversitede okumakta (lise mezunlarının neredeyse tamamı) olanlar yüksek orana (yaklaşık yüzde 67) sahiptir. Bitirilmiş veya okumakta olunan ilk ve ortaokulların yüzde 80'den fazla-

Konuşulan Dillerin Derecelendirilmesi	Konuşulan Diller: En İyi Konuşulan Dil Sayı	En İyi Konuşulan Dil Yüzde	2. Dil Sayı	2. Dil Yüzde	3. Dil Sayı	3. Dil Yüzde	4. Dil Sayı	4. Dil Yüzde
Türkçe	205	79,5	41	15,9	2	0,8	1	0,4
Ermenice	47	18,2	173	67,1	29	11,2	2	0,8
İngilizce	2	0,8	31	12,0	140	54,3	21	8,1
Fransızca			2	0,8	20	7,8	18	7,0
Almanca			2	0,8	6	2,3	10	3,9
Diğer	2	0,8	1	0,4	8	3,2	15	5,9
Cevap yok	2	0,8	8	3,1	53	20,5	191	74,0
Toplam	258	100,0	258	100,0	258	100,0	258	100,0

Aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi, tüm yaş gruplarında çoğunluk, Türkçeyi Ermeniceden daha iyi konuşmaktadır. Alt yaş gruplarında küçülen ölçekler nedeniyle istatistiki olarak çok anlamlı olmasa da, bir fikir vermesi bakımından, özellikle genç yaş gruplarında (19-24) Türkçeyi Ermeniceye kıyasla daha iyi konuşanların oranı en yüksek düzeydedir (yüzde 90). 13-18 yaş grubu bir kenara bırakılırsa, ileri yaş gruplarında bu oran göreli olarak daha düşüktür. Başka bir deyişle, yeni kuşakların dil konusunda topluma büyük ölçüde "entegre" oldukları söylenebilir.

Yaş Gruplarına Göre En İyi Konuşulan Dil

	Yaş 13-18	19-24	25-34	35-44	45-60	60+	Toplam
Ermenice	8	7	7	11	10	4	47
	26,7	8,8	17,5	22,4	22,2	33,3	18,4
Türkçe	22	72	31	38	34	8	205
	73,3	90,0	77,5	76,6	75,6	66,7	80,1
Diğer		1	2		1		4
		1,3	5,0		2,2		1,2
	30	80	40	49	45	12	256
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ermeniceye hâkim olan nüfusun giderek azalması ya da "evde bile" Ermenice konuşmayan Ermenilerin varlığı, hiç kuşkusuz devletin asimilasyonist politikalarına bağlıdır. Birkaç kuşak önce İstanbul'a göç etmiş olan Ermeni ailelerinin önemli bir bölümünün, Anadolu'da Ermeni okullarının bulunmaması nedeniyle Ermenice bilmediklerini unutmamak gerekir. Gerçekleştirdiğimiz

ni; bitirilen veya devam edilmekte olan liselerin yüzde 72'si ise Ermeni okuludur. Görüşülen kişilerin anne ve babalarının eğitim düzeyine ilişkin soruya cevap vermeyenlerin oranı göreli olarak yüksektir. Bu cevapsızlık oranı bir kenara bırakılırsa, babaların eğitiminin çok daha fazla çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Babalar arasında örneğin hem ilkokul, hem de üniversite mezunları annelere kıyasla daha yüksektir. Anneler arasında ise lise mezunları en yüksek orana sahip gruptur. Bir önceki kuşakta Ermeni okullarına gitmiş olanların oranı göreli olarak daha düşüktür. Daha önceki verilere paralel olarak, incelenen kitle içinde, babaları (ve anneleri) çeşitli Anadolu kentlerinden İstanbul'a göç etmiş bir kesim bulunmaktadır. Dolayısıyla bir önceki kuşağın eğitiminde Ermeni okullarının göreli olarak daha az yer tutmasına neden olarak, göç öncesi yaşanmış olunan bölgelerde Ermeni okullarının olmayışı gösterilebilir. Bu verilere ilişkin tablolar için, bkz. Araştırma Belgeleri Bölümü.

derinlemesine görüşmeler ve grup toplantıları, Ermeni ailelerinde yaşanan dil karmaşasının ve aile içinde Ermenice konuşmanın teşvik edilmesinin birçok unsura bağlı olduğunu ortaya koydu. Evde Ermenice konuşulmasına özen gösteren özellikle İstanbul kökenli "eski" ailelerin yanı sıra, bu yönde daha esnek bir tavır gösteren ya da Ermenice bilmedikleri için bütünüyle Türkçe üzerinden iletişim kuran aileler de mevcut. Yaşanan bu karmaşaya görüştüğümüz iki kişinin ifadeleri örnek gösterilebilir:

> Bizde baba dili Ermenice, ana dili Türkçe. Ankaralıların Katolik olma oranı yüksek, Ermenice bilme oranı düşük. Eşimin ailesi Kayserili, onlar daha az Ermenice konuşuyorlar. Anadil bilmenin okulla bir ilgisi yok, evde konuşulan dil önemli. Büyükanneyle ve anneyle Türkçe, babayla Ermenice konuşuyor çocuklar. Çocuklarım çok yoğun bilgisayar kullanıyorlar, artık benimle de Türkçe konuşuyorlar. Benim dönemimde bütün dersler ve kitaplar Ermeniceydi. Şimdi Ermenice dil dersinin dışında her şey Türkçe. Bu bir problem. (A., erkek)

> Kızımla Ermenice, eşimle Türkçe konuşurdum. Kızım "Ermenice çocuk dili mi?" diye sordu. Çocuğun dili televizyon dili maalesef. (K., kadın)

Öte yandan "aile"de Ermenicenin aktarılmasının yanı sıra Ermenicenin öğrenilmesinde ve konuşulmasında karşılaşılan sorunlar da bu azalmada belirleyici olmaktadır. Bu sorunlar farklı düzlemlerde ortaya çıkmaktadır. Birincisi sosyalleşme süreçleri ile ilgilidir. Ermeni nüfusunun giderek azalması, büyüyen İstanbul'da Ermenilerin cemaat özelliklerinin yavaş yavaş yokolması, geçmişte, sokak ya da mahalle gibi içine doğulan "dil ortamı"nın da kaybolmasını beraberinde getirmiştir. Feriköy, Bakırköy, Yeşilköy ya da Samatya gibi semtler geçmişten bugüne bir Ermeni için kültürel anlam dünyasını görece sağlayabilirken, bugün demografik hareketlilik sonucu söz konusu yerler bu özelliklerini yitirmiş, Ermenilerin bir bölümü Ulus ya da Etiler gibi semtlerde bu kültürel dokudan uzak "modern" bir yaşam sürdürmeye başlamışlardır. Dolayısıyla büyüyen bir çocuğun kendini anlamlandırabileceği, kültürüne dair işaretleri[12] bulabileceği ve kullanabileceği toplumsal ve kültürel çevre, bugün ona Ermenilik ve Ermeniceyle ilgili referanslar sunmamaktadır. Sokağa çıkan çocuk, artık Ermenice duymamakta ve konuşmamaktadır.

Bu durum klasik cemaat yapısındaki çözülmenin yanı sıra, "dışarı" ya da "büyük toplum"la ilgili bir dizi nedene de bağlıdır. Görüşme yaptığımız birçok kişinin belirttiği gibi, çeşitli zamanlarda uygulanan "Vatandaş Türkçe konuş!" politikalarının, ASALA terörünün ya da "Ermeni Sorunu" tartışmalarını besleyen bir siyasal konjonktürün bulunmadığı zamanlarda bile, genelde azınlıklara özelde Ermenilere yönelik olumsuz tutumların etkisiyle sokakta Ermenice konuşmaktan çekinilmekte ya da korunma refleksiyle Türkçeye dönülmektedir. A'nın belirttiği gibi, Ermeni anne çocuğuna sokakta "mama" dememesini tembihlemekte; Ermenice eve saklanmaktadır. Yaşanan toplumsal deneyimlerin uzun bir dönem Türkiye Ermenilerini içe kapanmaya yö-

12 "Anlamlı ötekiler" ("significant others") konusunda bkz. Peter Berger, Hansfried Kellner, "Marriage and the Construction of Reality", P. Berger (der.), *Facing Up to Modernity Excursions in Society, Politics and Religion*, Basic Books, New York, 1977.

nelttiği açıktır. Bu durum ise, "sokakta başka, evde başka" olmayı gerektiren bir bölünme yaratmakta, eve saklanan Ermenice zaman içinde kolayca başvurulan bir dil olmaktan çıkmaktadır. Kaldı ki, çok daha güçlü kamusal alanın uzantıları karşısında, evde Ermeniceyi besleyen kaynaklar azalmaktadır. Yaklaşık bütün evlerde, Türkçe televizyon ve radyo kanalları izlenmekte, Türkçe gazete okunmaktadır. Ulusal medya organları bir yandan Ermenilerin büyük toplumla "entegrasyon"unu sağlarken, zaman zaman aile içinde de Ermeniceyi pratik bir araç olmaktan çıkarmaktadır.

Türkçe ve Ermenicenin kullanımına bir örnek olarak, aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi, anket uygulanan kitlenin yüzde 83'ü düzenli olarak Türkçe gazete/dergi okumaktadır.

Düzenli Olarak Okunan Türkçe Gazete/Dergi

Gazeteler	Sayı	Cevap (%)	Kişi (%)
Hürriyet	91	23,4	42,1
Sabah-Günaydın	71	18,3	32,9
Milliyet	67	17,2	31,0
Radikal	34	8,7	15,7
Posta	16	4,1	7,4
Cumhuriyet	15	3,9	6,9
Diğer gazete	19	5,1	8,9
Dergiler			
National Geographic	11	2,8	5,1
Aktüel	9	2,3	4,2
Focus	5	1,3	2,3
Atlas	5	1,3	2,3
Diğer dergi	46	12,5	21,8
Toplam cevap	389	100	100*

(*) Görüşülen kişiler birden çok cevap verdiği için toplam 100'ü aşmaktadır.
n=216 (genel kitlenin yüzde 83,4'ü).

Oysa aynı kitlenin Ermenice gazete/dergi okuma oranı yüzde 74'tür. Ermeniler tarafından yayımlanan yazılı basın organları arasında en önemli yeri tutan ise, ağırlıkla Türkçe basılan *Agos* gazetesidir.

Abone Olunan Ermenice Gazete/Dergi	Sayı	Cevap (%)	Kişi (%)
Agos	155	46,3	81,6
Marmara Gazetesi	101	30,1	53,2
Jamanak	52	15,5	27,4
Diğer	27	8,1	14,2
Toplam cevap	335	100	100*

(*) Görüşülen kişiler birden çok cevap verdiği için toplam 100'ü aşmaktadır.
n= 190 (genel kitlenin yüzde 73,6'sı)

Yukarıda yer alan bulgu, başka anketler tarafından da doğrulanmaktadır. *Bolsohays.com*'un yaptığı ve 420 kişinin katıldığı ankete (açılış tarihi 6.6.2002) cevap verenlerin yüzde 33'ü *Agos*, yüzde 17'si *Marmara*, yüzde 19'u *Jamanak*, yüzde 6'sı tüm gazeteleri, yüzde 10'u ise hiçbiri cevabını vermiştir.

En çok okunan gazetenin *Agos* olmasının "Ermeni kimliği" açısından, giderek kaybedilen bir dile rağmen, "Ermeni kalabilmeye" ilişkin önemli bir duruma işaret etmektedir. Türkiye Ermenilerinin kültürel kimliğinin devamında rol oynayan ve Ermenice yayınlanan *Jamanak* ve *Marmara*'dan (Türkçe eki dışarıda tutulmak kaydıyla) farklı olarak, *Agos*'un vurgusu, kimliğe ilişkin "talep eden" özelliğinin, Ermeniceye hâkim olmayanlar arasında varolan "kimlik kurma" arayışına tercüman olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Türkçe üzerinden "Ermenilik"le kurulan bağ, araştırmamız kapsamında görüştüğümüz J. tarafından şu sözlerle ifade ediliyor:

> Ermeniceyi unuttum. Konuşabiliyorum elbette, ama Ermeni ilkokulunda okuduğum halde yazamıyorum. Sonra Avusturya Lisesi'nde okudum... O nedenle Ermenice gazeteleri okuyamıyorum. Agos'u izliyorum. Bir de Ermeni yazarların Türkçe kitaplarını falan okudum.

Yazılı basının yanı sıra Ermenice'nin kullanılabileceği ve geliştirilebileceği bir başka kaynak da Ermenice kitaplar. Anket uygulanan kitle içinde Ermenice kitap okuyanların oranı yüzde 30'dur.

Ermenice Kitap/Roman Okuyor mu?	Sayı	Yüzde
Evet	78	30,2
Hayır	147	57,0
Cevap yok	33	12,8
Toplam	**258**	**100,0**

Cemaat bağları göreli olarak güçlü olan, Ermeni kültürel kimliğinin korunmasına ilişkin duyarlılığı yüksek olan kitlenin ancak küçük bir kesiminin Ermenice kitap okumasını hiç kuşkusuz bir dizi nedenle açıklamak mümkündür. Bu nedenler arasında genelde Türkiye toplumunda okuma alışkanlığının gelişmemiş olması kadar, İstanbul Ermeni cemaatini oluşturan Ermenilerin eğitim düzeyi, Batı Ermenicesinin özellikle son on yıllarda edebiyat alanında gösterdiği gerileme, Batı Ermenicesiyle ürün veren yazarların azlığı, Ermenice kitap yayımlayan yayınevlerinin sınırlılığı sayılabilir. Yetişkin ve çocuklar için Ermenice kitaplar da yayımlayan Aras Yayıncılık'ın her kitabının ortalama tirajı 1500'dür; bazı yayınlarda ise bu rakam 6000'e kadar ulaşmaktadır.[13]

13 Bu kitaplardan biri de Takuhi Tovmasyan'ın Aras Yayıncılık'tan 2005'te yayınlanan *Sofranız Şen Olsun* kitabıdır. Öte yandan, gazetecilik yaşamının elli yılını geride bırakan Yervant Gobelyan, edebiyat alanında yaşanan durgunluğu bir söyleşisinde şöyle değerlendiriyor: "Ermenicede 'daradıngıvas' derler. Yani başka bir yere dikilmiş. Ermeni edebiyatı da şu anda bu durumda. İstanbul'da yapılan Ermeni edebiyatı, eskiye oranla çok daha zayıf kalıyor. Burada başlıca sorun, Ermeni dilinin kullanımından kaynaklanan zorluk. Bu sorunun birçok dilde yaşanmasına karşın, Ermenicede yaşanması oldukça zengin bir kültürün yok olması anlamında çok büyük tehlike yaşıyor. (...) Başlıca suçlu da basındır... Ermeni basınını yaşatan Ermeni ölüleri. Hiç düşünmüyorlar, bu ağacın odununu yakmayalım. Bu koyunun ya da ineğin etini yemeyip sütünden yararlanalım ki

Bu koşullar altında Ermenicenin korunması ve geliştirilmesinde en önemli kurum, eğitim kurumları olmaktadır. Ancak günümüz Ermeni eğitim kurumlarında Ermenicenin korunması ve geliştirilmesi konusunda önemli sorunlar yaşanmaktadır.

"Veliler 'Ermeniceden Niye Bıraktınız?' Diye Hesap Soruyorlar..."

Bir dilin korunması ve geliştirilmesi açısından "anadilde eğitim"in temel bir önemi bulunmaktadır. Ancak günümüz Türkiye Ermeni cemaatinde öğrenim çağındaki Ermeni çocuk ve gençlerin aileleri tarafından Türk ya da yabancı özel öğretim kurumlarına gönderilmeleri, Ermeniceye hâkimiyeti azaltan unsurların başında geliyor. Öte yandan Ermeni okullarının yöneticileri ve bu okullarda okumuş olanlarla yapılan görüşmeler de, bu okullarda Ermenicenin öğretilmesi, dolayısıyla da dilin ve kültürün korunması ile ilgili olarak, iç içe geçmiş en az üç büyük sorunun yaşandığını ortaya koyuyor: Ermenicenin gündelik yaşamda marjinalleşmesi ya da işlevsizleşmesi, yeterli sayıda Ermenice bilen öğretmen olmayışı ve Ermenice ders kitaplarının eskiliği. Ermenicenin öğretilmesi ile ilgili bu sorunların yanı sıra, merkezi olarak yapılan Ortaöğretim Giriş Sınavları'nda ya da Üniversite Giriş Sınavı'nda başarılı olmak kaygısıyla, uygulamada Ermenice yapılması gereken birçok dersin Türkçe yapılması da, Ermeni okullarında Ermenice öğretiminin giderek marjinalleşmesine yol açmış durumda. Nitekim şu anda ortayaşlarını sürdürmekte olan N., sınavdaki başarısızlığını şöyle aktarıyor:

> İlkokulda Ermenice alırdık tüm dersleri. Geometri sorusu çıktı sınavda. Sınavı kazanamadım. Çemberi, Ermenice öğrenmiştik çünkü...

Ermenice kullanımının genelde okuldaki ders saatleriyle sınırlı kalması, gündelik yaşamda ise marjinalleşmesinin yanı sıra cemaatin bu konuda yeterince duyarlı olmaması da, bir eğitimci tarafından şu sözlerle dile getiriliyor:

> Ermeni cemaatinde sanata, kültüre talep yok. Lisede çocuk Ermenice ve edebiyattan geçmek zorunda... Kaldığı zaman, veliler Ermeniceden niye bıraktınız? diye hesap soruyorlar. Yani Ermenice öğrenme kaygısı yok.

Ermeni okullarında kullanılan ders kitaplarının yetersizliği ve eskiliği konusunda da aynı eğitimci önlemler alınması gerektiği görüşünde:

> Eskiden çocuklar Ermenice dile çıkıyorlardı; konuşmaya Ermeniceyle başlıyorlardı. Artık evlerde de Ermenice konuşulmuyor. Okulda öğrenildiği kadarıyla da tam manasıyla edebiyat alanında üre-

çocuklarına lisanı sevdirsinler. Onu yapmıyorlar mirasyedi gibi bekliyorlar. Tek beklentileri tanınmış veya varlıklı bir Ermeni ölsün, ilan verilsin ki birkaç kuruş fazla atılsın cebe. Yoksa her zaman lisanı ve edebiyatı öğrenmeye ve yaymaya fırsat var. (...) Yeni yazar yetişmiyor. En genç şairimiz bugün İkna Sarıaslan torun sahibi olacak yaştadır. Demek ki hemen hemen elli yıla yakın bir süremiz kaybolmuş durumda. (...) Kitap okumama sorunu sadece bize ait değil. Türkiye genelinde böyle bir sorun var. Kitabı sevmek aydınların işi ("Bir Yaban Çiçeği", *Cumhuriyet Dergi*, 13 Eylül 1998).

> tim yapabilecek bir düzey elde edilemiyor. Ermeni okulundan mezun olan bir çocuğun Ermenicesi Anadolu Lisesi'nden mezun olanın İngilizcesinin yarısı kadardır. Ermenice 'Türkler için Almanca' gibi öğretiliyor. İngilizce'de kaynak bombardımanı altındasınız. İthal edilen kitaplar var. Ermenice için ise 1934'ten kalan kitaplar kullanılıyor. Metodun güncellenmesi gerekiyor. Metodla ilgili önlem alınmazsa yakında Ermenice konuşulmayacak.

Ermenice ders veren öğretmenlerin kimi zaman yeterli pedagojik formasyona sahip olmamaları da dilin bilimsel yöntemlerle öğretilmesini, dolayısıyla da korunması ve geliştirilmesini engelleyen belli başlı faktörler arasında. Bu sorun hiç kuşkusuz Ermenice öğretmeni yetiştirecek bir Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümünün bulunmamasından kaynaklanıyor. Dolayısıyla farklı yüksek öğretim kurumlarından gelen pedagojik formasyona sahip öğretmenler kimi zaman özel kurslarla Ermenice öğretimi için yetiştiriliyor. Ancak aynı eğitimci cemaat içinde bu konudaki genel bir hoşnutsuzluğu şu şekilde dile getiriyor:

> Bu işi yapacak insan da yok. Edebiyatçı yok, sayısı az. Olanların yaş ortalamaları yüksek. Türk okullarında Edebiyat Fakültesi'nden mezun olan uzman geliyor. Biz uzmanlığı olmayan Ermenilere "gel hadi Ermenice ders ver" diyoruz.

Ermenicenin korunması ve geliştirilmesini güçleştiren bu unsurlara rağmen, görüşme yapılan Ermeniler, kültürel kimliğin korunması yolunda Ermenice bilmenin önemini ifade etmişlerdir.

Ermenice: "Tam Ermenilik'in" Kıstası ya da "Ne İşime Yarayacak ki?"

Ermenicenin unutulmakta olduğu ve bunun yarattığı "tedirginlik", cemaatin hemen tüm üyeleri tarafından paylaşılan bir duygu. Yumul'un da belirttiği gibi, Ermeniceyi iyi bilmek, kimi zaman başka özellikleri de aşan bir biçimde –servet, eğitim vb.– bir sosyal prestij nedeni. Ermeniceyi bilmeyen ya da yeterince hâkim olmayanlar, Ermeniceyi iyi bilenlerin fazladan bir "sosyal değer"e, beceriye sahip olduklarını kabul etmekle birlikte onların Ermeni kimliğinin "muhafızları" olduğu düşüncesine de karşılar.[14] Bununla birlikte cemaat içinde Ermenice bilenler ve bilmeyenler arasında her zaman açıkça ifade edilmese de bir "Tam Ermenilik" geriliminden söz etmek mümkün.

Söz konusu gerilimin belki de ilk kez yüksek sesle dile getirilmesi, Ermenilerin kendilerini daha iyi ifade etmeye başladıkları 1990'lar konjonktürüne denk gelmiştir. 21 Eylül 1998 tarihli *Marmara* gazetesinde İranlı Ermeni aydınlardan Zareh Melkonyan'ın "Sağduyuya Çağrı" başlıklı makalesinin yayımlanmasıyla başlayan tartışma ortamında Türkiye Ermeni basını iki farklı pozisyon benimsemiştir: Ermenice bilmeyi "gerçek Ermenilik"in vazgeçilmez koşulu olarak kabul edenler ve "Ermenilik"i Ermenice bilme ötesinde kurgulayanlar.

Melkonyan, Ermeniceyi kullanma düzeylerini temel aldığı makalesinde, Ermenileri, "Tam Ermeni", "Yarım Ermeni" ve "Çeyrek Ermeni" olarak sınıflandırıyordu:

---

14 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.240.

Yanlış anlaşılmayayım, tüm "Yarım" ve "Çeyrek" Ermeniler de, hangi dili konuşursa konuşsun yeni kuşağımız da değerlidir. Onlara ihtimam göstermek zorundayız. Ancak benim demek istediğim o ki, ulusal kimliğin korunmasını onlarla gerçekleştiremeyiz. Dolayısıyla belli bir tam gruba ihtiyacımız var... Özellikle de "Tam Ermeni" aydın bir kesime ve "Tam Ermeni" yöneticilere...

İstanbul Kumkapı'da bir Ermeni ailesi.

Aynı sayıda *Marmara* gazetesi başyazarı Rober Haddeler de "Evet, katılıyorum Zareh Melkonyan'a" başlığını taşıyan yazısında yazarın görüşlerini destekledi ve ancak Ermenice yayımlanan basının "Ermeni basını" olarak kabul edilebileceğini ileri sürdü. Bu yazı üzerine *Agos* Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink "Çeyreklerin İsyanı" başlıklı köşeyazısında konuyu dile getirerek şu görüşleri savundu:

> Ermeni milletinin tarihsel yazgısı belli. Sadece İstanbul Ermenisi kurtulabilmiş yaşanan badireden, bir onlar kalmış Ermenice okuyan ve yazan. Ne var ki bu toplumun bir de Ermenice bilmeyen, bilse de konuşma alışkanlığını yitirmiş, konuşsa da yazamayan büyük bir kesimi hep oldu. Bugün de var. Onları yok sayan, "Biten bitmiş, biz kalan yüzde 20'ye bakalım" diyen zihniyet, eğer bu topluma 50 yıldır kılavuzluk yapmış ve sonunda toplumu bu hale getirmişse, bunun vebali kimin?
>
> Hep yazdım, bir kez daha yazıyorum, Ermenice bilmeyen kesim için bugüne değin, Ermenice bilen kesim hangi özel çabayı sarfetti? Önce bunun bir muhasebesinin yapılması gerekmez mi?
>
> Bu özeleştiriyi yapmadan, Ermeni toplumunu dile endeksli, "Tam, yarım ya da çeyrek Ermeni" diye sınıflandırmak hangi vicdana sığar?
>
> Vazgeçin bu ayrımdan!
>
> Yakaladığınıza üç kelime daha nasıl öğretebilirsiniz siz ona bakın![15]

Araştırmamız kapsamında gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmaları, Ermeniler arasında en azından gelecek kuşakların Ermeniceyi öğrenmesinin güçlü bir arzu olduğunu ortaya koymuştur. Ermenice konuşamayanların önemli bir bölümü bu konudaki rahatsızlıklarını açıkça ifade ettiler. Ancak Ermenicenin sürekliliği konusunda iyimser olanların çok sayıda olduğunu söylemek mümkün değil.

Dile verilen önem ve öğrenmedeki/kullanmadaki pratik zorluklar arasında sürekli bir gerilim yaşandığı açıktır. Velilerin Ermenicenin öğrenilmesi konusunda yeterince istekli olmadıklarını belirten Ermeni eğitimcilerin gözlemlerinden farklı olarak, çoğunlukla aile ortamında gösteri-

15 *Agos*, 8 Ocak 1999.

Kapalıçarşı'da Ermeni kuyumcular.

len çabalara rağmen, bireylerin içinde evrildikleri genel toplumsal koşullar Ermenice bilmeyi "sıradan/doğal" bir olay olmaktan çıkarmaktadır. Örneğin S.'nin ailesinde bir kültür, gelenek ve aidiyet düzlemi olarak dil kendiliğinden bir devamlılık sunuyor; aile Ermenice biliyor; evde Ermenice konuşuluyor; çocukken Ermenice öğrensin diye S. için evde özel hoca da tutulmuş... Ancak dilin yaşaması için yeterli görülebilecek bu koşullara rağmen, S. öğrendiklerinin çoğunu unuttuğunu söylüyor. S.'ye göre, Ermenicenin az bilinmesi/unutulması/öğrenilememesinin başlıca nedenleri "enternasyonal bir dil olmaması", "işlevselliğinin olmaması", "Arapça, İbranice gibi, alfabesinin bile farklı olması", "zor bir dil" olması gibi rasyonel olarak açıklanabilecek somut nedenleri var.

V. de benzer bir "işlevsellik" sorunuyla karşılaşmış: okulda Ermenice öğrenmiş olmasına rağmen, Ermeniceyi iyi bilmiyor; üstelik, "hep Ermenilerle birlikte ve Ermeni ortamında yaşadığım için 'Ermenice ne işe yarayacak ki...' diye önem vermedim..." Buna karşılık M. için Ermenice bilmenin "işlevselliği" yüksek. Ermenice bilmemesinin cemaatten bir ölçüde dışlanmasına neden olduğunu düşünüyor: "Ermenice bilmediğim için az arkadaşım var cemaatten."

Burada, Ermenilerde oldukça sık rastlanan bir "bölünme" ile karşı karşıyayız. Bu "bölünme", piyasanın, araçsal rasyonalitenin dayattığı gereklilikler ile gelenek ya da "kültür" arasında yaşanan ve ikincisinin birincinin lehine güç kaybetmesi[16] ile sonuçlanan bir sürecin anlatımı. Başka bir anlatımla "Ermenice bilmek gereklidir" ile "Ermenice, ne işe yarayacak ki?..." ekseni, hem gündelik yaşam pratiklerinin dayattığı bir "bölünme"yi getiriyor, hem de cemaat içinde Ermenicenin önemine ilişkin pozisyonlarla ilgili bir başka "bölünme"yi. Ermenice bilmeyen A., "Ermeniceyi öğrenmek çok önemli değil. Bazen de bilseydim, fena olmazdı diyorum. Ama 'x' bir dünya dili bilmeyi tercih ederdim" ifadesiyle "işlevselliğe" vurgu yaparken, B. "Ermenice anlıyorum, ama konuşamıyorum. Ama konuşuyorum diyenden de daha Ermeni olmuşuzdur" sözleriyle, "kimlik"i Ermeniceden bağımsız olarak kurguluyor.

Ermenilerin yaşadıkları "bölünme", kamusal alan-özel alan, araçsal rasyonalite-kimlik gibi modernitede yaşanan temel bölünmeler üzerine yapılan bütün teorik kategorizasyonların adeta somutlaşmış halini yansıtıyor. Ermeniler, bir yandan, sokakta işi olan, iş yapan, okula giden;

16 A. Touraine'e göre, modernitenin getirdiği "bölünme" sonunda, birey bir yandan maddî hayatın dayattığı "rasyonel gereklilikler" için mücadele ederken, diğer yanı, kültürü, geleneği zayıflıyor; "özne" ise, piyasanın güç ilişkilerine ya da kimliklerin "getto"larına doğru savrulan bu parçalanmayı aşma iddiasını taşıyor. Bkz. Alain Touraine, *Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, YKY Yayınları, İstanbul, 2000.

"piyasanın", Türkiye toplumunun gereklerini (ekonomik, toplumsal, siyasal) yerine getiren, uyum sağlayan; kendilerinin ve çocuklarının yaşamlarını idame ettiren, geleceklerini garantiye alan, refaha ulaşmaya çalışan ve "uyum" sağlayan bir topluluk olarak belirginleşiyor. Diğer yandan da Ermeniler, "özel alan"a hapsolan kültürel kimliklerini (din, dil, gelenek vb.) korumaya ve yaşatmaya çalışan bir topluluk olarak ortaya çıkıyorlar. Bu "bölünme", Ermeni cemaatinin bütünü açısından yaşanan bir genel "ruh hali"ni yansıtmakla birlikte, hiç kuşkusuz tekil Ermeniler tarafından bireysel olarak kurgulanıyor. Başka bir anlatımla, genç-yaşlı, İstanbullu-Anadolulu, eğitimli-eğitimsiz, entegre olmuş-gettolaşmış vb. özellikleriyle Ermeni "özne"ler, "bölünme"yi farklı boyut ve düzlemlerde hissediyor ve yaşıyorlar.

Söz konusu bölünme, araştırmanın da ortaya koyduğu gibi, yeniden cemaat içi bütünleşme arayışlarının, cemaati yeniden "hayal etme"[17] çabalarının da zeminini oluşturuyor. Ermeniler için "bölünme"nin toplumun başka birçok kesiminde yaşanandan çok daha keskin olması, 1990'ların konjonktürünün de yardımıyla "hayal etme" sürecini hızlandırmış durumda... "Hain" olarak nitelendirilmedikleri zamanlarda, "yabancı", "öteki", "Hıristiyan" ya da en iyi ihtimalle "mozaik" retoriğinin malzemesi olarak varolabilen Türkiye Ermenilerinin önemli bir bölümü, özel alana terk edilen kimliklerine sahip çıkıyorlar. Kamusal alanın tahakkümü karşısında gerileyen özel alanın direnişi, genelde "postmodern" ve "entelektüel" bir "yeni cemaat" arayışıyla sonuç veriyor; yok olmakta olan kimlik "yeniden" hayal ediliyor ve kuruluyor.

Örneğin V. "Şimdiye kadar önem vermemiş olabilirim, ama artık önem vermek istiyorum" diyor. S. için de Ermenice, esas olarak bir referans; ne zaman olacağı bilinmemesine rağmen "öğrenilmesi gereken" bir dil... "Kendi" dilleri...

Dile verilen önem bir bakıma, yeni Ermeni "özne"sinin kurulabilmesi, rasyonel gereklilikler ve kültürel devamlılık arasındaki parçalanmanın aşılabilmesi yönündeki çabalara işaret ediyor. M. örneğinde olduğu gibi, bir kültür, gelenek ve aidiyet düzlemi olarak dil kendiliğinden bir devamlılık sunamayınca, bilinçli bir çaba devreye giriyor. M.'nin Yozgat'ta doğup büyüyen anne ve babası, Ermenice eğitim almadıkları için, anadillerini konuşamıyorlar. Buna rağmen, evde konuşulmayan Ermeniceyi çocuklarının öğrenmesi için babası ve annesi M.'yi Ermeni okulunda okutmuşlar.

Kısacası, dilin öğrenilmesi, yeni bir kimlik olarak "Ermeniliğin inşası"na ya da "özel bir çaba" gösterilmesine bağlı kalıyor. Örneğin kendini "kafatasçı olmayan, romantik ve fanatik bir Ermeni milliyetçisi" olarak tanımlayan, Ermeni tarihini öğrenmeye çalışan ve dernek faaliyetlerini yakından takip eden B., "her Ermeninin su gibi Ermenice bilmesi gerektiğine" inanıyor; bu nedenle her gün Ermenice okumaya özen gösteriyor; Ermenice kitap (ne bulursa) okuyor.

"İnsan en iyi anadilini konuşmalı", "dilini bilmeyen Ermeni olamaz" diyen B.'ye göre Ermeniliğin en önemli kriteri dil olarak belirginleşiyor. B.'nin "Ermenice 'düşünmek' önemlidir" yargısıyla birlikte "ben aslında Türkçe düşünüyorum henüz" ifadesini yan yana koyunca, kendi

17 "Hayali cemaat" kavramı, B. Anderson'dan hareketle kullanılmaktadır. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londra, 1990.

kişisel ideali her an "Ermenice" düşünebilecek kadar bu dili iyi bilmek oluyor. Ermenice bilmek, "düşünmek", "modern" dünyada bir direniş, asimilasyona karşı durma biçimi, bilinç göstergesi, kişisel ve cemaat olarak benimsenmesi ve sahiplenilmesi gereken bir eylem biçimi olarak ortaya çıkıyor.

Dolayısıyla, Ermeniliğin "özne" olarak kurulması yönündeki çabalar, modernitenin klasik bölünmesine, kamu hayatıyla özel hayat arasında aşılmaz gibi görünen uçuruma ve Türk modernleşmesinin getirdiği yabancılaşmaya karşı da verilen mutlak bir cevabı, en azından "bütünlük düşü"nü[18] yansıtıyor.

Bu "bütünlük düşü"nün tek bir tanıma sokulması mümkün görünmüyor. En genel anlamda etrafı kuşatan modern hayat ve onun gereklilikleri ile Ermeni kültürü arasında oluşacak olan ve şizofrenik durumdan çıkılmasını sağlayacak olan bu düşe Y., Ermeniliği de aşan bir boyut ekliyor. Her şeyden önce Y.'nin eşi Türk; yani çocuğu hem Türk, hem Ermeni.

> Çocuğumun Ermenice öğrenmesini isterim. Bana göre güzel, zengin bir dil. Sahip olmak ödüllendirir. Mektupta 50 çeşit hitap tarzı vardır: "gölgesi büyük", "onuru yüksek"... Duyguna göre seçersin. Türkçede olmayan sesler var. İki tane R, iki tane T, iki tane Z var. Bunlar zenginlik; dil zenginlik... Çocuğu mahrum bırakmamak gerek. Bunları bilmek güzel serüven. Ermeni edebiyatında çok güzel şiirler var. Kendi gençliğimde yaşadığım şeyi çocuğumun da yaşamasını isterim. İsterim ki, kilise korosu dinlesin.. Çünkü kaçınmak da bağnazlık... Bu menemeni tatmasını istemek gibi bir şey. Benim sahip olduğum zenginliği tatsın. Sigara içmesin ama bunu tatsın. Fobiye, komplekse gerek yok. Olay Türkleşmek, Ermenileşmek değil... Ben, "dilimle" insanlara bağlıyım.

Ya da D.'nin ifadesiyle,

> Evet, Ermenice önemli. Ama salt Ermeni olduğum için değil; her şeyden önce bir kültürün ifadesi olduğu için. Bu bağlamda Kızılderili işaret dilinin bile yok olmasını istemem. Bu, o kültürün yok olması demek...

"Bütünlük düşü"nünün tekâmül etmiş, mükemmele ulaşmış hali –Ermeni ya da Türk– birlikte zenginleşmek... Ermenilerin zaten bildiği Türkçe gibi, bilmeyen Ermenilerin, hatta Türklerin bile Ermenice öğrenmesi gerekiyor.

---

18 "Kurtuluş" için "birlik ve bütünlük" fikri sadece yeni zamanların kimlik sorunuyla ortaya çıkmış değildir. Moderniteye eleştirel yaklaşan bütün düşünürlerde bu fikir ön planda yer alır. Alain Touraine'in "özne" yaklaşımına benzer bir şekilde, geçtiğimiz yüzyılın ilk yarısında Walter Benjamin bu "bütünlük" arayışını en güçlü bir şekilde dile getiren düşünürdür. Bkz. Fredric Jameson, "Walter Benjamin ya da Geçmiş Özlemi", *Marxism and Form*, Princeton University Press, 1971, s.61-62; aktaran Nurdan Gürbilek (Sunuş), Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, Metis, İstanbul, 2001, s.33.

Din: Sivilleşen İşaretler Dünyası

Din, Danièle Hervieu-Léger'ye göre, birey olarak inanan kişi ve onların cemaatleri arasında bağlantı zinciri kuran bir çeşit bellektir. Dinsel inançların zaman içinde değişen rollerini anlamak için belleğin tarihsel halkalarını ve önemli olaylarla birlikte bu halkaların nasıl koptuğunu izlemek gerekir.[19] Bilindiği gibi, geleneksel toplumlarda bellek çok güçlüdür ve her çeşit ritüel ve güçlü cemaatler vasıtasıyla nesilden nesile aktarılır. Ancak modern toplumlarda farklılaşan, heterojenleşen yaşamla birlikte bellek zayıflar; gelenekler unutulur ve geçmişin hatırlanması giderek zorlaşır.

Bugünkü Türkiye toplumunda Ermenilerin yaşadıkları din, hem tarihsel olarak 1915'te yaşanmış olan "kopuş", hem büyük toplumun içinde sahip olunan küçük yer, hem de modern toplumun dayattığı karmaşıklaşmayla birlikte, bireyler ve cemaat arasında "bağ kuran bellek" özelliğini ve dolayısıyla İstanbul dışında görünürlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. Bu durumda Ermenilerin yaşadığı bir dinden çok, oldukça farklılaşmış "dinselliklerden" bahsetmek daha anlamlı görünmektedir.

Bu durumda, Ermenilerin Hıristiyan dini ve çoğunluğun Apostolik (Gregoryen) mezhebi çok boyutlu bir anlamlar zincirinde, farklı anlamlar yüklenen bir özellik kazanmıştır. Din bir yandan bir "cemaate" işaret etmeye devam etmektedir. Ancak bu cemaat, sadece "dinsel" değil, aynı zamanda "etnik" bir cemaattir. Dolayısıyla "dinsel" işaret taşıyan kurumlar ve referanslar sadece "dinsel" değildir. Başka bir deyişle dinsel işaret ve referanslar farklı bireyler tarafından farklı algılanmaktadır. Örneğin Patrikhane ve kiliseler referans olmaya devam etmektedir, ancak farklılaşmış işlevler ve anlamlar yüklenmiştir. Kopuşa, unutmaya ve farklı anlamlara rağmen, etnisiteyle içiçe geçmiş olan din, tam da bu kopuşa ve süreksizliğe karşı oldukça sembolik bir önem taşımakta; yaralı, parçalı, delikli bir bellek olarak belirginleşmektedir.

Din ve Etnisitenin İçiçeliği

Ermeniler arasında dinin yerini anlamak için bazı farklı katmanların içiçeliğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bunların başında başlı başına bir değerler, referans ve inanç sistemi olarak dinin kendisinin ve etnisitenin biraradalığı gelmektedir. Kendisiyle görüştüğümüz Ermeni Katolik Başepiskoposu Çolakyan'ın da belirttiği gibi, "Ermenilerde din ve milliyet –etnik kimlik– kolaylıkla ayrılamaz". Katolik, Apostolik veya Protestan olmanın ötesinde ortak din Hıristiyanlıktır. Bunda da Ermenilerin Hıristiyanlığı devlet dini olarak ilk kabul eden topluluk olması rol oynamıştır.

Hrant Dink de Ermenilerde din ve etnik kimliğin içiçeliğinin önemine vurgu yapmaktadır:

> Kilise'nin Ermeni kimliğinin tanımı üzerindeki payı öylesine büyüktür ki bugün bile Ermeni dendiğinde Yahudiler gibi etnisitesi diniyle aynılaşmış tipik bir Doğu milleti algılanır. Ortodoks algılayışa göre "Ermeni eşit Hristiyan" demek de yetmez. Hıristiyan dininin kadim mezheplerinden Orto-

19 Bkz. Danièle Hervieu-Léger, *La religion pour mémoire*, Cerf, Paris, 1993.

> doksluğun bir türevi olarak oluşmuş ve adını Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Aziz Krikor Lusavoriç'ten almış "Lusavorgaçan" vurgulamasını yapmak ve "Ermeni Lusavorgaçandır" demek şarttır. Öyle ki zaman içerisinde bu mezhepten kopmalar yoluyla oluşan Katolik Ermenilik ve Protestan Ermenilik dahi uzunca süre Ermenilikten sayılmamış ve dışlanmışlardır. Ne var ki bu dışlamalar daha ziyade devlet yapılanmasının olmadığı, Kilise'nin milletin başında devlet işlevi gördüğü dönemlere aittir ve bugün artık geçerliliğini yitirmiştir.[20]

Daha önce etnisitenin en önemli göstergelerinden biri olarak Ermenice diline ilişkin yaptığımız değerlendirmelerde belirtildiği gibi dil, parçalanmaya karşı kimliğin öne çıkarılmasında, dolayısıyla öznenin kuruluşunda en baskın unsurlardan biri gibi görünse de hiçbir zaman tek başına varolan, diğer unsurlardan bağımsız bir referans değildir. Koro-dernek üyeleri nezdinde yapılan anket çalışması verilerinde gördüğümüz üzere, kimliği tanımlamak için kullanılan sıfatların tek başlarına bir şey ifade etmediği, kimliklerin çoğul bir şekilde ve hareket halinde tanımlandıklarına örnek olarak Ermenilerde "din" konusu örnek olarak gösterilebilir.

Dindarlık: İman ve/veya İhtiyaç

Zaman içinde kilisenin bir kurum olarak ürettiği anlam değişmektedir. Öncelikle yaptığımız incelemelere, gözlemlere ve konuştuğumuz kişilerin aktardıklarına dayanarak, kilise kurumunun zaman içinde niteliksel bir değişime uğradığı izlenmektedir. Kilisenin tarihte Ermeni kültürüne büyük katkısının olduğu, örneğin çevirmenlerin büyük bölümünün din adamları olduğu, el yazması kitapların manastırlarda üretildiği, klasik Ermenice edebiyatın gelişmesine katkıda bulunduğu, sivil okullar açılmadan önce eğitim kurumu olarak da görev yaptığı, dinsel müziğin gelişmesinde ve nota sisteminin yerleşmesinde, matbaacılığın gelişmesinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Öte yandan Mıkhitarist mezhebine bağlı olanların Ermeni aydınlanması üzerindeki rolü de çok belirleyici olmuştur. Ayrıca, 1915'e kadar Anadolu'da varlığını sürdüren 40 kadar manastırın bir bölümü Apostolik Ermeni Kilisesi'nin önde gelen ruhban okulları olmuştur. Bunların içinde 1922'ye kadar varlığını sürdüren İzmit'teki Armaş Manastırı'nı özellikle zikr etmek gerekir.[21] Ancak, daha önce değinildiği gibi, bu eğilim bazı dışsal ve içsel nedenlerle giderek azalmıştır. Bugün ise, din adamlarının dinsel kimliği ağır basmaktadır. Patriklik makamının, aşağıda değineceğimiz fiili olarak "etnark" –Ermeni etnisitesini temsil anlamında– özelliği bir kenara bırakılırsa, kilisenin esas olarak biri pratik –ibadet–, diğeri ise sembolik olmak üzere iki düzeyde anlam taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kiliseye gitmenin de zaman içinde anlamı değişmektedir. Her şeyden önce, "kiliseye gitme pratiği", dindarlık düzeyinin anlaşılabilmesi için somut bir ipucu vermektedir. Pratik düzeye ilişkin olarak, İstanbul'da bulunan 50 kadar Ermeni kilisesinin yarısında (dolu olmasa da) ayin yapılmakta; önemli yortularda, özellikle Noel ve Paskalya'larda bu kiliseler dolmaktadır. Bu ayinler prensip olarak Ermenice yapılmakta, ancak Türkçeye de başvurulabilmektedir.

---

20 Hrant Dink, "Ermeni Kimliği Üzerine (2), Kilisenin Rolü", *Agos*, 14 Kasım 2003, s.10.

21 Agop Minasyan, "Akmeşe Kasabası Tarihinde Ermeniler: Armaş Manastırı", *Toplumsal Tarih*, no.78, 2000, s.32-39.

Ermenice Kitap/Roman Okuyor mu?	Sayı	Yüzde
Haftada birden fazla	43	16,7
Haftada bir kez	57	22,1
Ayda ortalama bir kez	62	24,0
Çok seyrek	85	32,9
Hiç gitmiyor	6	2,3
Cevap yok	5	1,9
Toplam	258	100,0

Koro-dernek üyesi "aktif" grupta kendilerine "dindar" diyenlerin oranı sadece yüzde 11 olmasına rağmen, aynı kitle içinde kiliseye "hiç gitmeyenlerin" oranı sadece yüzde 2'dir. Bazıları "çok seyrek", bazıları "ayda ortalama bir kez" gittiklerini belirtirken, yaklaşık yüzde 39'luk bir kesim haftada en az bir kez kiliseye gitmektedir. Başka bir deyişle, kendilerini "dindar" olarak tanımlamasalar da, dinsel pratikler veya referanslar kişilerin kendilerini gerçekleştirmelerinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, dindar olunmasa da (sadece cenaze, düğün ve kültürel faaliyetler için olsa da) bir sosyalleşme aracı olarak kiliseye gidilmektedir.[22]

Kiliseye gitme sıklığı, yukarıda ele aldığımız kimlik tanımlamalarıyla birlikte değerlendirildiğinde şöyle bir ara sonuç çıkarmak mümkün görünmektedir. Kendilerini tanımlarken "Ermenilik" dile getirenler kiliseye gitmek konusunda genel kitlenin davranışına en yakın ortalamalara sahiptir. Başka bir deyişle, kiliseye sık veya seyrek gidilerek de "Ermenilik" yaşanabilmektedir. Ermeni olmanın önemli unsurlarından biri sembolik önem taşıyan dindir. Kişiler kiliseye az veya çok giderek bu sembolik eylemi yerine getirmektedirler. Aynı zamanda, kilise-koro faaliyetlerine katılan ve anket uyguladığımız "aktif grup" içinde doğum yerlerine göre bir inceleme yapıldığında ve daha önceki bulgularla bir arada ele alındığında, kiliseye gitmenin İstanbul kökenlilerde daha yaygın bir davranış kalıbı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle babası ve annesi İstanbul'da doğanlar arasında kiliseye haftada birden fazla gidenlerin daha yüksek orana sahip olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, "kiliseye gitmek" dindarlık düzeyini göstermenin ötesinde, aidiyet sağlamak bakımından sembolik bir önem taşımaktadır. Bir yandan, kültürün dinden ve kiliseden ibaret olmadığı vurgulanırken, diğer yandan kilise hakkında yapılan "Kilise cemaatin ortak yaşama alanıydı ama hâlâ cemaatin toplandığı ortak yerdir"; "Ermeni kimliğinin belkemiği kilisedir"; "Kültürü kilise korumuştur"; "Ermeni kültürünün yaşaması için kilise şarttır" gibi yorumlar bu role işaret etmektedir.

Genel anlamda Ermenilik, daha dar anlamda dinsellik açısından kilise bir işarettir. Daha yaşlı kuşaklar için kilise mümkün olduğunca sık (her Pazar) ve ibadet amacıyla gidilen bir yer ve sürekliliğin işaretiyken, aralarında dinlerini tatbik edenlerin azaldığı daha genç kuşaklarda ibadet içeriğinden çoğu kez soyutlanmış ve Ermenilikle bağların, mesafeli de olsa, yeniden üretildiği bir referanstır. Örneğin, annesi her Pazar kiliseye giden M. (25 yaşında, Apostolik), kiliseye rutinleşmiş ba-

22 Söz konusu oranların ayrıntıları için, bkz. Araştırma Belgeleri Bölümü.

zı özel günler dışında, "ihtiyaç duyduğu zaman" ara sıra gitmekte; V. (18 yaşında, Katolik) ise kiliseyi daha çok "atmosfer olarak rahatlatıcı bir yer, özellikle de boşken..." diye anlatmaktadır.

Ermenilerin dindarlığıyla ilgili olarak, entelektüel ve din adamı Z.'nin gözlemleri de buradaki bulguları destekler niteliktedir.

> Sadi Koçaş'ın deyimiyle, Ermeniler din ve dillerine çok bağlı olmakla birlikte fanatik değildirler. "Dindar"dan kasıt, Fransızca tâbiriyle "pratiquant" ise, Ermeniler, genelde, dinlerine bağlı olmakla birlikte, pek fazla "pratiquant" değillerdir. Genellikle din, dindar olmayan Ermeniler için de, bir atalar kültürü simgesi veya ifadesi olarak, oldukça büyük bir önem taşır. Din Ermeni cemaati için genellikle birleştirici olmuştur.

Kilisenin bir referans ya da bir işaret olmasının ve dinsel pratikler açısından en önemli göstergelerinden biri olan kiliseye gitmenin dışında, Ermeniler arasında dinselliğin oldukça sekülerleşmiş, hatta özellikle "vurgulanmamaya çalışılan" bir biçim altında yaşandığı ("Dinî söylem Ermenileri korkutuyor" –N., erkek) gözlemlenmektedir. Bunda tarihte yaşanan gerilimler ve özellikle İslâm'ın gelenekçi ve tutucu yorumlarının "gâvur" imgesiyle beslendiği geniş bir Müslüman toplumu içinde yaşamanın getirdiği çekingenliğin rol oynadığı ileri sürülebilir. Bu çekingenliğin, hatta korkunun ikili bir sonuç yarattığı söylenebilir. Bunlardan biri Ermeniler arasında Türkiye'de geçtiğimiz yıllarda İslâmî hareketin güçlenen siyasal vurgusu karşısında laikliğin önemli bir garanti olarak kabul edilmesidir.

> Din siyasete alet edilmezse, ulvi yerde kalsa, Hıristiyan-Müslüman karşı karşıya kalmaz. Müslümanlığın dayandığı temel prensip "La ilahe illallah"... Hıristiyanlığın da Yahudiliğin de temel prensibi bu... Kavramların alet edilmemesi gerekir. Dua ederken, herkes aynı şeyleri diliyor: "çocuğa sağlık, istikbal, iyi şeyler"... (H., erkek)

Öte yandan Hıristiyan nüfusun yıllar içinde giderek azalmasına bağlı olarak, gayrimüslim cemaatler dillerini olduğu gibi dinselliklerini de içe dönük olarak yaşamaya başlamışlardır. Dolayısıyla, paradoksal bir biçimde, bir yandan –"ötekileştirme" süreçlerinde araçsallaşmaması için– dinselliğe karşı bir mesafe konulurken ve görünürlük asgariye indirilirken, aynı anda dindar olmayan kesimler için bile dinsel cemaat / dinsel referans önemli bir kimlik bileşeni olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, *Agos* gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink'e göre:

> Din bir motivasyon aracı. Türkiye'de din ve etnik kimlik örtüşüyor. Yurtdışında Ermenilik kilisede yaşanıyor ve huzur içinde asimilasyon gerçekleşiyor... Türkiye'de ise Ermenilerin hem dinî, hem etnik kimliği farklı. Ermenilerin yaşadıkları korku, insanı bağlayan bir zincir. Dolayısıyla, şimdiye kadar cemaat halinde yaşandı; bu kendi kendine sıkışmayı getirdi.

Bu içe kapanma, "farklı bir kimliğin" beslenmesini getirmektedir. Ancak gene aynı içe kapanma bir ölçüde "gettolaşmaya" da neden olmaktadır. Bu durumda, toplumsal çevrede ve gün-

delik hayatta beslenememesi nedeniyle Ermenilerin yaşadığı dinselliğin erozyona uğradığı görülmektedir.

Patriklik: Ruhanî Temsiliyet - "Mecburen Etnarklık"

Din ve etnisitenin içiçeliğinin somut bir hale geldiği makam ya da kurum Patriklik'tir. Ermenilerin dinsellikle ilgili olarak en önemli referanslarından biri olarak görülmesine rağmen "Patriklik" makamı oldukça farklı yorumlanan, farklı değerler atfedilen, hatta "ihtilâf" yaratan bir kurum olarak dikkati çekmektedir. Çok güçlü bir sembolik anlam taşıyan Patriklik etrafında oluşan bu ihtilâf, sivil temsil örgütlenmelerinin olmadığı bir ortamda, dinî (ruhanî) temsilin yanı sıra, kurumun *de facto* olarak Ermeni etnisitesini de temsil eden "etnark" ya da Ermenilerin "sivil (cismanî) meseleleriyle" de uğraşan bir konumda olmasından ve bir anlamda siyasal merkez özelliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Ancak buna tarihsel olarak zemin hazırlayan nedenler mevcuttur.

Osmanlı'da Patrikliğin sivil ve ruhanî temsilin başı olduğu kabul edilmiş; ancak 1863 Nizamnamesi'nin getirdiği değişiklikler dünyevî ve ruhanî yetkiyi birbirinden ayırarak, dünyevî işlerde sivil üyelerden oluşan bir meclisi karar organı olarak tanımıştır. Cumhuriyet döneminde ise, daha önce değindiğimiz gibi, Cumhuriyet yasaları doğrultusunda yapılan değişiklikler sonucunda sadece ruhanî meclis kalıcı bir organ olarak görev yapmaya devam etmiştir. Cismanî Meclis'in ve onun yerine geçen İdare Heyeti'nin lağvedilmesi, meclislerce seçilen özel komisyonların ortadan kalkması, dünyevî işlerde yetki ve görev alanlarının belirsizleşmesi sonucunu doğurmuştur. Tüzel kişiliği haiz olan kilise vakıfları varlığını korumakla yükümlü oldukları kilise ve okulların maddi sorunlarını seçilmiş vakıf yöneticileri kanalıyla çözmeye çalışmaktadır. Ancak Lozan Antlaşması'na aykırı durumlarda veya ortak cemaat sorunlarında Patriklik, örf ve adetlere dayanan bir yorumla kendini azınlık grubunun temsilcisi olarak görmektedir. Ne var ki, Patriklik cismanî işlerle de ilgilenmek durumunda kaldığında, devletle kurmaya çalıştığı ilişki her zaman doğrudan Ankara ile değil, zaman zaman da, Eminönü Kaymakamlığı veya onun üstündeki Valilik kanalıyla olmaktadır. Dolayısıyla bazı durumlarda Patriklik Eminönü Kaymakamlığı'na hesap verebilen bir düzeye indirgenmiş olmaktadır.

Öte yandan, devletin tek muhatap olarak Patrikliği görmek istemesi de bu "mecburî" temsili sağlamaktadır. Devlet resmen böyle bir kurumsal görev tanımasa da, enformel olarak Patrikliğin etnarklık görevini sürdürmesini tercih etmektedir. Bu konuda tüzel bir kişilik tanımayarak devletin bir anlamda hukukî sorumluluktan kaçmış olduğu ama kontrol mekanizmasını da tek bir mevki üzerinden kurmaya devam ettiği; çoğulcu bir sivil yapı yerine bunu yeğlediği söylenebilir. Bu tür zımnî bir etnarklık pozisyonun nasıl yürütüldüğü, Patrik'in sivil işlere müdahalesinin derecesi, kısmen Patrik'in kişiliği ile kısmen de devletin bazı konularda (özellikle de siyasi, yurtdışında Türkiye'nin 1915 iddialarına karşı savunulması, vb. durumlarda) beklediği davranış ile bağlantılı görünmektedir. Görüşlerine başvurduğumuz, cemaatin önemli isimlerinden S., "soykırım" tasarıları konusunda Patrik'in üstlendiği sözcülüğü, "Patrik görevini yaptı" şeklinde yorumlayan din adamlarının da tasvip ettiğini aktarmaktadır. Bu "görevin yapılması" ifadesinde, "devletin

beklediği, devlet için gerekli bir görevin" yerine getirilmesinin mi yoksa "cemaatin görüşü olarak zaten gereken bir görevin" yapılmasının mı kastedildiği net olmaktan uzaktır. Her halükârda soykırım gibi hassas bir konuda Patrik'in verdiği mesajın hem bir "devlet görevi"ne, hem de devlete dönük olarak "bir arada yaşama mesajına" tekabül ettiği ileri sürülebilir.

İlk bakışta, Patrikliğin taşıdığı "etnarklık" vasfı karşısında, dinle bağları güçlü olmayan kesimlerin eleştirel bir tutum aldıkları düşünülebilirse de, kurumun sahip olduğu sembolik önem burada devreye girmekte ve kimliğin devamının bir anlamda garantisi olarak etnarklığın meşruiyeti varolan koşullarda her zaman doğrudan sorgulanmamaktadır.

Öte yandan ruhanîlerin cismanî meselelere dahil olmasını olumlu görmeyen kesimler de bulunmaktadır. Bu kesimler tarafından genel olarak sivil bir platformun eksikliği hissedilmektedir ve beklenen, Patriklik yerine sivil bir kurumun temsil işlevini üstlenmesidir. Apostolik Patriklik kurumunun "etnarklığı" da üstlenmesini olumlu karşılamayanların değerlendirmelerine biri dinî çevreden, diğeri seküler çevreden iki örnek verilebilir: Ermeni Katolik Başepiskoposu Çolakyan'a göre "Ruhanîler cismanî meselelerle değil, ruhanîlikle uğraşmalıdır." Öte yandan S. dinsel olanın ayrışabileceği bir "sivilleşmeden" yanadır:

> Patrik sadece dinî lider olmalıdır. Dindar olmasam da Patrikhane kurumuna saygım var; bu kurumun tarihî ve kültürel geçmişi ile bağlantılı olarak sembolik bir üstünlüğü var; ancak bu Patrik "cemaatbaşı" (etnark) gibi davranıyor; bizim iddiamız okulların yönetiminin bile tamamen kiliseden ayrı olması gerektiğidir. Patrik ise buna karşı; bizim tepkimizden memnun değil; eski genelgeleri yayınlatıp, bize hatırlatma yapıyor.

Öyle anlaşılmaktadır ki, Patriklik makamının üstlenmiş olduğu temsiliyette, Patrik Mutafyan'ın (Mesrob II) kişiliği ve faaliyet anlayışı da rol oynamaktadır. Cemaat içinde Patrik'in kişiliği oldukça farklı algılanabilmektedir. Grup tartışmalarımızdan birinde kadın katılımcılar arasında geçen aşağıdaki diyalog bu farklı algılamalar hakkında bir fikir vermektedir:

> Her şeyi organize ediyor; üçkâğıtları önlüyor.
>
> Bu tam Ermeni Patriği değil. Cemaatin içine girdi. Ermeni değildi, başka dinden geldi. Ben eskileri tercih ediyorum. Eskisi toparlayıcıydı. Bu ayrımcılık yapıyor.
>
> Patrik gençlerle kaynaşmaya çalışıyor. Bu büyükanneye ters. Eski din adamı figüründen farklı. Gençlere davetiye geliyor, isteyen Patrik'in düzenlediği toplantılara katılabiliyor.

Yaptığımız derinlemesine görüşmelerde ve grup tartışmalarında "Patriklik ve etnarklığın" içiçe geçmesini benimsemeyenler görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:

> Son dönem Patrik sivil işlere daha çok karışıyor. Renkli bir kişi; dışa açık ama gençliğinden ötürü, dik gidiyor cemaat işlerinde de. Kalustyan öyle değildi. (D., kadın)

> Patrik dinî bir liderdir. İlk başlarda bu Patriğin üslubu hoşuma gidiyordu ama son zamanlarda sivil işlere çok karışıyor. Kafa karıştırıyor; belki de çok genç olduğu için ne yaptığını bilmiyor. (M., kadın)

> "Ben temsil ediyorum" diyor ama ben öyle düşünmüyorum. Sonuçta Ermenilerin dinî lideri; hükümet de onu tanıyor. Benim adıma konuştuğunu düşünmüyorum. Ben inanmıyorum öyle olduğuna. (L., kadın)

> Dine inanan bir adam değilim. Ama beni temsil eden başka biri yok. Ben temsil edilme ihtiyacındayım. Ben kendimi temsil ediyorum ama cemaatimi temsil edecek başka biri yok. Kiliseler beni şahsen çok ilgilendirmiyor. Ama Ermeni kültürünü taşıyan kiliseler bu anlamda önemliler. Ermeni kimliğiyle ilgili kaynak, kiliselerdir. Kimliği kiliseler korumuştur. (A., erkek)

> Tanrı'ya inanıyorum. Hiyerarşiye karşıyım. Kiliseye az gidiyorum. Beni temsil ettiğine inanmıyorum. (K., kadın)

Bazı kesimlerin şu anki iç içelik durumundan memnun olmasalar da, sivil bir temsil organının zorluğuna vurgu yaptıkları dikkati çekmektedir. Bu durumda Patriklik kurumu ve Patrik'in önemi ve üstlenmiş olduğu işlev kendiliğinden ortaya çıkmaktadır:

> Tercihim değil, ama beni temsil ediyor. (A., kadın)

> Dindar olmak gerekmiyor Patrik'e hürmet için; çünkü Patriklik bir sembol... Ama Patrik'in şahsını eleştirme hakkına sahibiz. (S., erkek)

> Apo'ya "Ermeni köpeği" dendiğinde Patriğin temsiline ihtiyacımız var. Sivil inisiyatifi geliştiremiyoruz. Sınırlarımızı ne kadar zorlayabileceğimizi bilmiyoruz. Başa çıkamıyoruz. Sorunu gidermek anlamında sivil örgütlenme de yetmez; çok daha yaygın sorunlar var. (A., erkek)

Örneğin, görüştüğümüz kişilerden T. de Patrikhane'nin sivil rolüne mesafeli durmaktadır:

> Patrikhane sadece dinî işlerle uğraşmalı. Başbakanla görüşmesin mesela; bir başkası görüşsün. Patrik bununla uğraşmasın. (T., kadın)

> Türkiye devleti buna izin vermez, ama Mutafyan'ın konusu dinî olmalı ve halktan cemaatin her şeyine vâkıf insanlar olmalı. Kültürlü bireylerin oluşturdukları cemaatin bir komitesi olmalı. Biz seçmeliyiz. (A., kadın)

> Ermenilerle ilgili bir sorun olduğunda sorumlu biri olmalı; din-devlet işleri ayrılmalı. Din adamları devlet işlerine karışmamalı. Her şey Patrik'e sorulmamalı. Bu konuda kendi eksiğimiz de var. (R., kadın)

> Ruhanî önderin dışında da biri mutlaka olmalı. Ama nasıl olur bilemem. (V., kadın)

> Söz hakkı verilirse biri mutlaka çıkar. (R., kadın)

Ancak aynı K.2 (ya da S2 ve M.2) bu tür bir talebe rağmen, meselenin çok basit olmadığını da teslim etmektedir:

> Biz temsilci çıkaramayız toplum olarak. Yani herkesin sevdiği birini çıkaramayız aslında. (K2., kadın)

> "Tek ses olalım" diyemeyiz biz. Çekemezlik var. Sürekli köstek olma hali vardır bizim cemaatte. (S2., kadın)

> "Cemaatin temsilcisinin sivil olması çok önemli ama Mutafyan bu şansı vermez, Türkiye hükümeti de vermez. Cemaat böyle bir önder çıkaramaz." (M2., kadın)

Başka bir alternatif üretmenin zorluğu karşısında fiilî bir durumun kabulü söz konusudur. Dindar olsun veya olmasın, bu kabulde Ermeni kimliğiyle içiçe geçmiş din ve onun kurumsal tezahürü olan kiliseye verilen önem kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Yukarıda değindiğimiz gibi, kiliseye verilen önem yaşlı kuşaklar tarafından daha çok ifade edilmektedir. Ancak dinle bağları giderek zayıflamış olan genç kuşaklarda, hatta ateistlerde bile karşımıza çıkmaktadır. Bir bakıma, Patrik'in "sivil işlere" müdahale etmemesi gerektiğini düşünenlerin dayandıkları bir başka gerekçe de –"kilisenin yıpranmaması"– burada belirginleşmektedir.

> Kilise çok önemli günümüzde. Bu tür şeylere karışmasın. (S1., kadın)

> Kilise iktidar kurumu. Mutlak iktidar olma çabasında Patrik. Mutlak iktidar mutlak yozlaştırır. (A2., erkek)

Dolayısıyla argüman ne olursa olsun, kilise korunmalıdır. Çünkü, daha önce görüldüğü gibi, ne kadar "açık fikirli" olunursa olsun, karma evliliklere karşı çıkılmasında olduğu gibi, kimliğin yok olma korkusu ya da yok olma düşüncesinin yarattığı bir duygu, Ermeni kimliğiyle en mesafeli olan kesimlerde bile hissedilebilmektedir:

> Dejenere oluyoruz. Ermeniler zaten kendi kendilerine yok olacaklar diyor herkes. Birinden duydum dört-beş jenerasyon sonra Ermeni ırkı kalacak mı diye sorulmuş. (S., erkek)

İşte bu duygu karşısında kilisenin varlığı önemli bir güvencedir ve görüştüğümüz kişiler arasında Patrikhane ile birlikte önemli bir referans oluşturmakta; Patrikhane çözüm için güvenilen bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir.

> Patrikhane dinî kurumumuz. (M., kadın)

> Patriklik kurumu farklı Ermeni kesimlerin tümünü temsil etmeye gayret gösteriyor ve bunda da büyük oranda başarılı olduğu söylenebilir. Cemaat olarak da patrikliği böyle algılıyoruz. (P., kadın)
>
> Çok büyük bir geçmişi var Patrikhane'nin. Hem temsilcimiz hem de bağlıyız biz oraya. Sosyal yaşamın ve kültürün temsilcisi orası bizim için; kültürün koruyucusu. Siyasi bir temsilci de bence aynı zamanda. Çünkü resmi bir Ermeni meclisi yok; çünkü ülke içinde ülke kuruluyor diye bakılıyor meclis fikrine. (B., erkek)
>
> [Patrik'in etnisiteyi temsil etmesi] Bu onun kontrolü dışında. Mutafyan'ın konuşmaları bir halkı temsil etmiyor; ama ateistleri de temsil ediyor. (R., erkek)
>
> Biraz bazı kıpırdanmalar var. Devletle Mutafyan arasında diyalog oldu. Sanki daha iyi bir diyalog oldu; politik yönü daha ağır olan... (A., kadın)

Bunların yanı sıra, Patrikliğin üstlenmiş olduğu etnik temsil özelliğine işaret eden en önemli tanıklık Katolik bir vakıfta sorumluluk taşıyan S.'nin söyledikleridir:

> Evet Patriklik bizi de temsil eder. Irkdaş olmamız dolayısıyla temsil eder bizi. Yakın zamana kadar, bu Patrik'ten önce Katolik ve Gregoryen din adamları arasında bir husumet vardı. Bizim ruhanî liderimiz Episkopos'tur. Bunlar arasında çekişme vardı; ancak artık yok.

Özetle, Patrikliğin "etnarklığı" ya da din dışında, sivil alanda üstlendiği "mecburi bir temsil" söz konusudur ve bu tespit kendisiyle görüştüğümüz Patrik Mutafyan (Mesrob II) tarafından da paylaşılmaktadır.[23] İsmail Zubari'nin kendisiyle yaptığı röportajda "azınlık vakıfları ve patrikliğin statüsü" konusundaki girişimlerini yorumlarken, Patrik bu mecburiyeti şu şekilde açmıştır:

> Biz 543 yıllık bir patrikliğiz. Tabii ki Patrikliğin bir statüsü var. Zamanında bu statü fermanlarla belirlenmiş. Patriklik, Türkiye'deki Ermenilerin ruhanî riyaset makamıdır; Türkiye'deki Ermenilerin dinî, hayrî, içtimaî koordinasyonunu sağlar. Bu hem padişah fermanlarıyla, hem de Osmanlı'nın 1863 Millet-i Ermeniyan Nizamnamesi'yle belirlenmiştir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, yeni bir düzenleme yapılmamış. Tabii ki Osmanlı Nizamnamesinin bugün harfiyen uygulanabilmesi mümkün değil. Bugünkü Medenî Kanun'a göre uygulanması zor olur. Onun için yeni bir düzenleme talebinde bulunuyoruz. Bu benim tarafımdan getirilen yeni bir talep değil. Ben 25 yıldır Patrikhane'deyim. 25 yıldır 3 değişik patrik görev yaptı. Hepsi de aynı veya benzer taleplerde bulundu. Yoksa her patrik seçiminde, her önemli seçimde sorun olur. Çünkü ülkemiz Osmanlı değil, artık Cumhuriyet yasalarıyla yönetiliyor ve uluslararası anlaşmalara da imza koyuyor. Bütün bunların ışığında yeni bir düzenleme yapılması lazım.
>
> Bunları salt benim taleplerim olarak değerlendirmek büyük hata olur. Bunlar, benim cemaatimin talepleri. Cemaatimin sivil yöneticileri de vardır. Ben çoğu zaman sivil yöneticilerin devlete arz ettiği dilekçeleri alıp, cemaatin patriği sıfatıyla ilgili bakanlıklara aktarıyorum. Ancak benim esas kimliğim ruhanî, öyle kalmasını da istiyorum. Öyle ki dinî olmayan konularda benim devlete sunduğum talepler doğrudan benim değil, halkın. Vakıfları ben değil, halkın seçtiği ve ne hikmettir ki

23 Patrik Mesrob II ile görüşme, 10 Ocak 2002, 15 Haziran 2002.

> mülkî idarenin onayladığı kilise üyeleri yönetiyor. Bu yöneticilerin tek istedikleriyse, gerek Anayasa'daki gerek Lozan Antlaşması'nda yazılı olan hakların harfiyen uygulanmasıdır. Azınlık veya çoğunluk vakfı gibi ayırımcılığın yapılmaması gerekir. Ülkedeki tüm vakıfların eşit olması gerekir. Bugün vakıflar var ki mesela bağış kabul edebiliyor, yeni mal varlığı edinebiliyor. Ama azınlık vakıfları son zamanlara kadar bunu yapamıyordu. Şimdi ise AB'ye uyum yasalarıyla bir şeyler değiştirilerek bir nebze eşitlik sağlanmaya çalışılıyor. Ama bekleyip göreceğiz. Bakalım uygulama gerçekte nasıl olacak?[24]

Sonuç olarak, sivil düzeyde Ermenileri temsil edebilecek bir kurumun yokluğunda, Patriklik beğenilse de beğenilmese de, sahip olduğu dinsel meşruiyetle, fiilen önemli bir işlev yerine getirmektedir. Kuşkusuz burada Patrikliğin bir "kurum" olarak sahip olduğu dinsel meşruiyetin salt dine gönderme yapan bir meşruiyet olmadığının altını çizmek gerekmektedir. Ya da buradaki dinsel meşruiyetin aynı zamanda Ermeniler açısından bir "belleği" taşıdığı da vurgulanmalıdır. Başka bir deyişle, Patriklik vasıtasıyla "bellek olarak din" yaşamakta ve yaşatılmaktadır.[25]

Ancak bir kurum tarafından "fiilen yerine getirilen" bu işlev aynı zamanda Ermenilerin farklılaşmış ifade olanaklarının meşruiyet kazanmasını da "fiilen" engellemektedir. Dolayısıyla ortaya garip bir durum çıkmaktadır. Bilindiği gibi, klasik ulus-devlet modelinde etnik veya dinsel temelli bir temsiliyet düşünülemez. Ulus-devlet modeli bu kültürel aidiyetler yerine yurttaşlık esasına dayalı örgütlenmelere ve temsillere izin verir. Ancak Türkiye'de çelişkili bir şekilde, Osmanlı'dan gelen ve Lozan Antlaşması'yla sağlanan "dinsel" temsil sürdürülmüş, etnik temsilin ise önü tıkanmıştır. Bu durumda dinsel olan etnik olanı da temsil eder hale gelmiştir.

Verili koşullarda, söz konusu "garip durumun" aşılmasına ilişkin olarak, Z.'nin umudu kurumların ötesinde, zihniyetler düzeyindedir:

> Patrikhane makamı, Türkiye'de bir Osmanlı kurumu olduğuna göre, tarihte aslı ve özü itibariyle yalnız bir ruhanî işlevle yüklü değildi. Hatta kuruluşunda teokratik bir yapıya sahipti. Fakat zaten Osmanlı'da Ermeni Milleti Nizamnamesi, onun yetki anlayışına oldukça demokratik bir nizam getirmişti. Ne var ki bu nizamnamenin öngördüğü "milli", yani cemaat adına işleyen "merkez kurulunun" Cumhuriyet döneminde süregelmemesi, garip bir durum yaratmıştır. Şöyle ki, hukuken açık ve seçik bir durumun yokluğu süresince, sağduyu ve hoşgörünün bu yokluğu kapatması gerektiği kanısındayım.

Müslüman Çoğunluğun İçinde Hıristiyan / Ermeni Olmak

Müslüman çoğunluğun içinde yaşamak, Ermeniler için birbirinden oldukça farklı duygular yaratmaktadır. Bu farklı duygular Müslümanlarla "benzeşme" ve "farklılaşma" arasında gidip gelmektedir. Benzeşme bir yandan yaşanmış olan ve yaşanan birlikteliklerin, kültürel alışverişlerin bir sonucudur:

---

24 İsmail Zubari, "Patrikle röportaj", *Hatay* gazetesi, 2-3 Eylül 2004.

25 Bkz. Hervieu-Léger, *a.g.e.*

> Anneannem Âşık Veysel'le beşik kertmesiymiş. Ölüm döşeğinde bir tek Âşık Veysel'in plağıyla gözlerini açtı. (B., erkek)

Ancak benzeşme, aynı zamanda Ermenilerin yaşadığı dinselliğin uğradığı –yukarıda değindiğimiz– erozyona bağlı görünmektedir. Bu erozyon bir ölçüde Müslüman pratiklerine uyum sağlanmak şeklinde tezahür edebilmektedir. Bu uyumun en önemli göstergelerinden biri Ermenilerin yakın Müslüman çevreleriyle girmiş oldukları gündelik ilişkilerde ve kullandıkları dilde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Ermenilerin bu karşılaşmalarda "Allaha şükür", "inşallah" gibi İslâmî gelenekten gelen günlük deyimlere sıkça başvurmalarının yanı sıra, Ramazan'larda komşuları iftara davet etmek gibi pratikler geliştirdikleri eklenebilir. Hatta "cemaatle ilgisi cüzi olan", "kiliseye pek gitmeyen", "prensibinin laiklik olduğunu" söyleyen H. örneğinde olduğu gibi, cenaze namazlarında camiye gitmek "normal" bir davranıştır; "Müslümanlığı bilmek" normaldir.[26]

Asimile edici, dilin bile giderek kaybedildiği sosyalizasyon süreçleri içinde, "farklı bir inanca" sahip olmak dışarıdan "sorun" olarak görülen bir farklılıktır:

> Yaptığımız her şey Türk gibi. Ortak yemekler falan... Kafada biraz var Ermenilik. Çoğumuz Ermenice müzik dinlemeyiz, kitap okumayız. Din hariç Türk gibiyiz. (K., erkek)

> Din, mezhep, ırk ayrımı anlamsız; düşmanlığı körükleyen bir şey ve saçmalık. Ama dünya böyle yönetiliyor. Topluma ait olmak gerekiyor. Ama takım tutmadığın zaman, dışlanıyorsun. Ait olmadığın zaman sıkıntı yaşıyorsun. Bu durumda Ermeniler de kabul etmiyor, Müslüman kesim de... (A., erkek)

> Türkiye Türklerindir kimin için söylenmiş ki zaten... Dışarıdakiler için herkes Türk zaten. Ama içeride daha ayrımcı olunuyor... Üniversitede yolumu kesiyorlardı. "Gel yol yakınken seni Müslüman yapalım" dediler. "Yok" dedim. Dört yıl boyunca takip edilmeler, laf atmalar peşimi bırakmadı. Okulu bitirinceye kadar devam etti bu oyunlar... (A., kadın)

> Bir komşumun kızı benden çok küçüktü bir gün bana "Bir kere seninle benim Allah'ımız bir değil" diye bir şey söyledi. O yaştaki bir insanın düşüneceği şeyler değil bu; aileden empoze ediliyor. (N., kadın)

Ancak, Ermeni ve Türklerden oluşan karma gruplardan birine katılan Türk D.'nin aktardığı deneyim, Ermenilerin maruz kaldıkları "farklılığın reddi" olgusunun nasıl yaygın olabileceğine dair ipuçları sunmaktadır:

> Daha kendi dinimizden insanları ayırıyoruz... Normal... Müslüman olsa da annemin Alevi olduğunu söyleyemiyorum. (D., kadın)

---

26 Bu konuda H.'nin aktardığı bir örnek ilginçtir: "Babasını kaybeden tanıdığım bir kadın babasının cenaze namazına durmak istedi. Softanın biri müdahale etti. Ben de "Sen ona karışamazsın! Babasının cenazesini kaldırıyor!" diye müdahale ettim. Yani biraz da Müslümanlığı bildiğim için böyle yaptım."

Bu durumda pratiklerle içeriği çok doldurulmasa da farklı bir inanca sahip olduğunu düşünmek, Ermeniler için "farklılığın" yaşanılabilir kılınmasını sağlamakta; bu farklılık bir bakıma "direniş" anlamına gelmektedir.

> İyi ki Hıristiyan bir ailede doğmuşum diyorum. (N., kadın)
>
> Hıristiyan olduğum için gurur duyuyorum. (S., erkek)
>
> Ben de duyuyorum. Batı'ya özlem belki de. Gericiliğin İslâmiyet'teki etkisi olabilir. (S3., kadın)
>
> Ben övünüyorum Ermeniliğimle. Fazla dil biliyoruz. Vaftiz oluyoruz; evlenirken farklıyız. O kadar Müslümanın arasında sağlam duruyoruz. Kuyumculukta, el sanatlarında iyiyiz. Müslümanlar genellikle savaşıyor ama biz hep çalışmışız. (K., erkek)

Ancak bu direniş ve direnişe bağlı olarak "olma biçimleri", sadece cemaat dışına yönelik olarak değil, içine yönelik olarak da tezahür edebilmektedir. Anadolu kökenli Ermenilerin dindarlığı konusunda yapılan aşağıdaki yorumlar cemaat içinde "varolmanın" yolları hakkında önemli bilgi vermektedir:

> Anadolu'dan gelenlerin kendi aralarında kiliseye tutkun bir yaklaşım var. Bir şeyler kanıtlamak istiyorlar. Anadolu'dan gelen kompleksi kapatmak için kiliseye gidiyor, görevler alıyorlar. İşlerini canı gönülden yapıyorlar. (Z., kadın)
>
> Anadolu'da tatsız olaylar olmuş; birçoğu korkup kimliğini gizleyerek yaşamına devam etmiş. Susuz kalmış bir insan suyu bulunca nasıl kana kana içerse, İstanbul'a gelen Anadolu'dakilerin de Ermeni kimliklerini tanıyınca o ruh hali içinde buna çok kolay adapte olduklarını ve hatta cemaat faaliyetlerinde daha aktif, daha özverili çalıştıklarını düşünüyorum ve görüyorum. (J., erkek)
>
> Yozgatlılar dine ve kültüre daha bağlı; daha dindar daha milliyetçiyiz. Anadolu Ermenisi kendi kilisesini arar. Anadolu'dan gelen bir milliyetçilik var. Biz Anadolulu olarak yok olmuş bir kültürün meyveleriyiz; onu korumaya ve bu kültürü aşılamaya çalışıyoruz. Ama çocuklar giderek bu farklılığı kabul edemiyorlar. (N., erkek)

Din sadece ritüelleri, sembolleri, doktriniyle bir inanç sistemi değil; aynı zamanda "din dışı" kültürel bir boyut taşıyan, bazen sosyal hatta sınıfsal bir referans haline gelebiliyor. Cemaat içinde Anadoluluk ve İstanbulluluk arasındaki fark dile getirilirken devreye giren sınıfsallık ve bu sınıfsallığa atfedilen kültürel boyut gibi, Ermeniler arasında Hıristiyanlık –Müslümanlara kıyasla– bir anlamda "daha modern" ya da "daha Batılı" olmanın da göstergesi olabilmektedir.

Dolayısıyla çok farklı şekillerde tezahür eden heterojen dinselliklerin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir. Fiilen yaşanan bu farklılaşmış dinselliklerle ortaya çıkan din esas olarak bir "anlam dünyası" ya da "işaretler dünyası" olarak belirginleşmektedir.[27] Bu çerçevede din, bazen

27 Bkz. Hervieu-Léger, *a.g.e.*

boyunda taşınan bir haç; bazen huzur bulmak için gidilen, bazen sembolik bir referans olarak kabul edilen, bazen de sosyal karşılaşmaların mekânı olarak kendini yeniden üreten "kilise" olmaktadır.

> Ateistim ama temsil edilme ihtiyacım var. (R., erkek)

> Ateistim; kiliseye cenaze ve düğün törenlerine giderim. (N2., erkek)

Bunların yanı sıra, "kimlik illâ din demek değil" (M., kadın) denilerek, kimliğini dindışından referanslarla besleyenlerin yanı sıra, "ağır" ve hayatın bütününü kaplayan bir referans olarak yaşandığı aile ve cemaat ortamlarında, din tersten de referans olabilmektedir:

> Ailede dede çok dindardı; o yüzden Ermeni okuluna gönderildim; o öldükten sonra okuldan ayrıldım... İlkokuldan sonra Pierre Loti'ye [İstanbul'da Fransız okulu] gittim. Filozoflarla büyüdük. Çoğunluk Protestan'dı ve dine karşı olarak yetiştik. Yasak olana merakla Paskalya olduğu zaman kiliseye gitmek istemedim; kaçtım. İnancım da olmadı. (S2., erkek)

Müslümanlar arasında Hıristiyan olmak; benzemek ve farklı olmak sorunsalı kuşkusuz İstanbul pratiklerinde Anadolu'ya kıyasla karşılaştırılamayacak ölçüde farklıdır. Her şeyden önce "açıkça Ermeni olmak" İstanbul'da mümkündür. Ancak burada bu tespitin bir görelilik taşıdığını belirtmek gerekir. Çünkü yukarıda değindiğimiz gibi, İstanbul'da da bellek olarak din sürekli olarak kopuşlar, kesintiler yaşamıştır. Geçmişte yaşanan sıkıntılar ve bu nedenle bellek halkalarındaki kopuş, zaman içinde belirli aralıklarla yeniden nüksetmiş; Ermenilerin dinsellikleri bu dönemlerde gizlenmek ve geçici de olsa, hâkim dinin görüntüsüne geçmek zorunda kalmıştır. "Kadınların başörtüsü takarak, Müslüman görünümüne girerek kendilerini korumaya çalıştıkları" 6-7 Eylül Olayları bu türden somut bir gizlenme örneğidir. Bu kesintiler, sorun olmayan zamanlarda da Ermenilerin sürekli bir ihtiyatlılık içinde olmalarını gerektirmiştir.

Anadolu'da tarihsel olarak Ermenilerin yaşamış oldukları bölgeler, kentler ve köylerde bugün elle tutulur sayıda Ermeniye rastlamak mümkün değildir. Bunun tek istisnası, nüfusu Ermeni olan Antakya'ya bağlı Vakıflı Köyü'dür. Diğer yerleşim birimlerinde ise, 1915 trajedisinden geriye kalanlar bir zaman sonra, devletten kaynaklanan ve yerel ölçekteki baskı politikalarına bağlı olarak göç etmişler ya da oldukları yerlerde "görünmez" olmuşlardır. Bu "görünmezliğin" tek kaynağı Ermenilerin "din değiştirmesi" ya da "dönme" olmalarıdır. Başka bir deyişle, görünmezlik ve "hâkim ötekine" dönüşmek, istisnalar dışında, kalıcı olmuştur.

"Benzeşme"nin Son Noktası: "Dönmek"

"Dönme" kararı ve eylemi, her ne kadar Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçişe tekabül etse de "dönmelik" adeta kendi başına bir "din"dir ve "döndükten" sonra aradan yıllar geçse de Müslümanlıktan çok Hıristiyanlığı çağrıştıran bir olgudur.

Araştırmamız sırasında "dönme" pratiklerine ilişkin olarak dinlediğimiz hikâyeler, buna

Ermeni Kökenliler

Adıyaman'dan bir okur uzun mektubunda bir aile sırlarını benimle paylaşmak istemiş. Dedelerinden babalarına, babalarından kendilerine anlatılarak gelen bir aile sırrıymış bu. "Bizler köycek Ermeni dönmesiyiz. Hepimiz de akraba sayılırız. 1915'te sevkiyata gitmemek için dönmüşüz,Müslüman olmuşuz" diyor. Şimdi o geniş ailede üç ayrı grup varmış. Bir kısmı Ermeni kimliklerine geri dönmüş. İstanbul'a gelmişler. Ama bunlar çok azıymış ve hepsi Türk ismi kullanıyormuş. Bir kısmı iki dinden avare. Müslümanla Müslüman, Ermeniyle Ermeni. Çoğunluk ise Müslümanlığı tamamen benimsemişler. İçlerinde hacca gidenler, evini cami yaptıranlar bile varmış. Bunların çoğu da milliyetçi çizgideymişler hatta onlardan üst düzey yöneticiler, politikacılar bile varmış. Yani şaraptan dönme keskin sirke olmuşlar. Okur bu gruplardan çokça isim de vermiş. Ninelerinin, büyük dedelerinin isimleriyle, bunların hakiki kökenlerini bana inandırmak istercesine detaylı anlatmış. Sonra 1915'te neler olduğunu, civar köylerdeki Ermenilerin başlarına gelenleri görüp köylerindekilerin nasıl döndüklerini. Dönmeyenlerin başlarına neler geldiğini, uzun uzun ve heyecanlı bir üslupla anlatmış. Çok önemli bir sırrı bana anlatmanın, benimle paylaşmanın gizli hazzını satır aralarından anlar gibi oldum. Ama ben mektubu okuduktan sonra hiç heyecanlanmadım. Yeni bir şey öğrendiğimi de söyleyemem. Çünkü bizler günlük yaşantımızda bunun gibi nice hikâyeler işitiyoruz ve biliyoruz. İnanın büyüklerimizden ve bu gibilerden işittiklerimizle her birimizin belleklerinde kitaplar olacak kadar hikâyeler var.

Geçenlerde evime gelen tesisatçı işini bitirdikten sonra "Otur bir yorgunluk çayı iç." dememiz üzerine böyle bir daveti bekliyormuş gibi, hemen oturdu. Çayını içerken, memleketini, köyünü anlatıyordu, durdu, yüzüme baktı, "Size bir şey söyleyeceğim" dedi. Ben söyleyeceğinin ne olacağını tahmin ettim. Yanılmamıştım. Doğu Anadoluluydu. Köyleri Aras Nehri'nin kenarında eski bir Ermeni köyüydü. Köylerindekileri götürürlerken, çoğu gitmemek için din değiştirmiş. "Dedem Ağrı Dağı'na dikilen kılıçlı abideye çok kızmıştı, ölürken çocuklarını, torunlarını yanına çağırdı. 'Bizim aslımız Ermeni, bizler kılıç dönmesiyiz, o kılıçlar bizleri aslımızdan döndürdü, canlarımızdan ayırdı, aslınızı bilin...' demişti" diyerek sırrını benimle paylaşıyordu. Yozgatlı bir dostum da büyük annesinin Ermeni olduğunu hep söyler, bunu saklayan kuzenine de çok kızar. Soyadı bile halen Ermeni ismi olan ve yaşadıkları Doğu Karadeniz bölgesinde konuştuklan dil Ermenice olan, bir başka tanıdığım ise; kökeninin Orta

bağlı olarak varolan sorunların karmaşıklığının ve taşıdığı trajedinin boyutlarının çok büyük olduğunu göstermiştir. Her şeyden önce görüştüğümüz kişiler arasında, çocukluğundan itibaren kendini Kürt kimliği içinde bulan, Kürtçe konuşan ve aşiret kavgaları sonunda ailece göçmek zorunda kaldıkları İstanbul'da Ermeni olduğunu öğrenenler; ebeveynleri iki din arasında "gidip gelmiş" olanlar; örneğin, "1915'ten sonra babası korkup Müslüman olmuş; annesi ise önce Müslüman olmuş olmasına rağmen, daha sonra tekrar Hıristiyanlığa dönmüş" olanlar gibi çok değişik vakalar bulunmaktadır.[28] S.'ye göre, "Her mahallede bir 'gâvur Ali' vardır ve mühtedilerin baba adı genelde 1915 olaylarına bağlı olarak 'Abdullah'tır." Yani sahipsiz, anasını-babasını kaybetmiş insana verilen bir isim: "Allah'ın kulu"...

"Gâvur Ali'ler" gibi "Gâvur imamlar" da Anadolu'nun bilinen kişiliklerindendir. Bu kişiliklere dair hikâyeler grup tartışmalarında sıkça dile getirilmiştir.

28 Dönmeler ve "gizli Ermenilik" hakkında bkz. Kemal Yalçın, *Sarı Gelin - Sari Gyalin*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Asya'ya dayandığını ileri sürüyordu. Okuduğum bir kitapta dönme gruplarının içerisinde onun soyadını taşıdığı grup da vardı, gösterdim:"Aramızda kalsın" dedi. Eee, bulunduğu konumdan ötürü haklıydı belki de. Bir dost ise babaannesinin Ermeni olduğunu her görüşmemizde hatırlatır. Çorum Ermenilerinin sürgün kafilesinden, o zaman 13 yaşlarında olan babaannesini ayırmışlar, 45 yaşlarındaki dedesiyle evermişler. "Benden hep bir şeyler gizlerlerdi. Aklım ermeye başladıktan sonra gizlenen şeyin ne olduğunu öğrendim. Büyükannem Ermeni asıllıymış" diyordu. Büyükannesinden saygıyla söz ediyordu. Anlattığına göre köyde herkesin entarisini o dikerdi, ebelik yapardı, güzel yemekler pişirirdi. Ardından 'gâvur ana', yüzüne karşı 'güzel ana' derlermiş. Daha nice nice hikâyeler. Bunların hepsi de yakın tarihimizin iki, üç kuşak ötesinin hikâyeleri. Henüz tanıklarının bulunduğu 1915'in eksenindeki hikâyeler. Çoğu kesim için bu sırların açıklanması sakıncalıdır. Ancak özel durumlarda güvendikleri kimselere söylenir. O da uluorta söylenmez. Şöyle bir etrafa bakılır, emin olunup söylenir. İnanın abartmıyorum. Bu gibilerin sayısı bu ülkede bilinenlerden çok fazla. Onun da yalnız bizler farkındayız.

Ya, asimile olan 1915 yetimleri, ya ondan öncekiler. Hamidiye Alayları, ağır vergilerin yanında bir de ödemek zorunda bulundukları "kafir vergisi"ni ödeyemedikleri için dönenler, ya Yeniceri ocakları, devşirmeler, Ermeni köylerine yapılan baskınlarla genç kızların gelinlerin kaçırılması, yaşamla kılıç arasında kalanların tercihleri, ya daha öncekiler, bin yıl öncesine giden süreçtekiler.

Onlar tanıksız, ancak bilinmez olgular mı?Bu ülkede kaç kişi kökeninin saf olduğunu söyleyebilir? Günümüzün bilimi insanların genetik akrabalıklarını tespit edebilecek düzeyde. Anadolu insanının genetik akrabalıklarıyla ilgili haberleri çokça okuruz. Ermeni dendiğinde kanı kabaran, milliyetçi duyguları çıta yükselten dostlarımız büyük söylemesinler. Eğer asırlardır bu topraklarda yaşıyorsak kendileriyle kan bağımızın olmadığını söyleyebilirler mi? Ben böyle bir test için varım. Ne demişler "olmaz olmaz deme, olmaz olmaz."

Usta tarihçi Reşat Ekrem Koçu öğretmenimdi. Bir gün yanına çağırdı. Dünden bugüne İstanbul Ermenilerini, Saraylı Ermenileri, Ermeni mimarları uzun uzun anlattı. Sonra sözlerini şöyle bitirdi: "Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Anadolu boş değildi. Ermeniler Anadolu halklarının en önemlisiydi. Bugün yoklar. Bunun üç nedeni var; ya öldürdük ya döndürdük ya da sürgün ettik..."

Üyesi olduğum SHP'de bir ağbim vardı. Partililere "biz siyasi hısımız" derdi. Ondan esinlenerek ben de "bizler bu yurdun hısımlarıyız' diyemez miyim? Ne dersiniz?

Kaynak: http://www.hyetert.com/yazi3.asp?id=183&Dilld=1

AZG'de [Ermenice web sitesi] bir haber çıktı. Köy imamı 86 yaşında. Babası bir kitap bırakmış. Yıllar sonra köye gelen birisinden kitabın Ermenice İncil olduğunu ve kitabın arkasında da kendi isminin yazılı olduğunu öğrenmiş... Ermeni olduğunu öğreniyor adam. "Ne yapacağım ben şimdi?" diyor. (A2., erkek)

"Dönülse" bile bitmeyen bir "gâvurluk" sürmektedir:

Köyün imamı "dönme" ve herkes biliyor... Bir gün kasabaya gidiyor. Dönüşte köyün girişinde birisi karşılıyor onu; "sizinkilerle bizimkiler kavga ettiler" diyor adam. İmam "sizinkiler, bizimkiler kim?" diye soruyor. Adam: "sizinkiler yani Ermeniler ve bizimkiler yani Müslümanlar" diyor... (B. erkek)

Ve neredeyse herkesin bu konuda bir hikâyesi vardır:

Babama "Ermeni İshak" denirdi. "Gâvur İshak" gibi... Kasabada 4-5 Ermeni aile vardı; dönme

> olanla "düz" olan karışık... Genelde ilişkiler iyiydi. Devlete karşı, devletten korunmak için Müslüman olmuşlar ama gerçekte Müslüman olmamışlar. Müslüman olan bazılarının ise, örneğin Erzurumlu "Voski"lerin, çok sofu olduğu söyleniyor. (A2., kadın)

> Bayramlar kaçırılmazdı. Annem Paskalya'da bizi tanısınlar diye eve çağırıp komşulara çörek ikram ederdi. Ramazanda da büyük diye anneme el öpmeye gelirlerdi. Komşuluk ilişkilerimiz çok hoştu. Ama ilkokul öğretmenim canımı çok acıttı. 1960'lı yıllarda Ermeniler şöyle böyle yapmış derken bana bakardı. Babam korkardı ve bu konuları konuşmazdı. Ama annem öğretmene gidip konuştu. Annemin cenazesi kiliseden kalktı. Babamın cenazesinde ise Yedikule'de evde kendi aramızda tören yapıldı. Sonra Bafra'da Bafralı gibi gömülmek istediğinden camiden cenazesi kalktı ve Müslüman mezarlığına gömüldü. (A2., kadın)

> Askerliğimi Amasya'da yaptım. Orada çok Ermeni vardı. Bazıları bu durumu gizliyor, Türk isimleri taşıyorlardı tabii... Sami Hazinses de Ermeniydi mesela; ama Ermeniliğini hiç yaşamamıştı... Ve de birçok insan öldüğü gün öğrendi Ermeni olduğunu... (J., erkek)

"Dönmelik" hayatta kalma mücadelesinin en radikal operasyonudur. Ölmemek için "sendenim" demektir; cellatla özdeşleşmektir. Bu radikal "dönüşüm" nedeniyle, kimliği ve kişiliği en çok sarsan ve bazen özdeşleşilen öteki tarafta en uca sürüklenmeye neden olabilen bir stratejidir.

> Sosyal risk olduğu düşünüldüğünde [1915, baskılar veya sadece Ermenilik] konuşulmuyor. Survival [hayatta kalma] stratejisi gibi; "Müslüman da olurum her şeyi de kabul ederim, yeter ki yaşayabileyim"... Hissetmekle ilgili... (A1., erkek)

> Şaraptan dönen sirke keskin olur. Elazığ'da MHP ve RP'nin tabanında çok dönme Ermeni var. (K., erkek)

> Bence MHP'li vs. olan Ermeniler mallarını korumak için böyleler. (R., erkek)

Belleği Yeniden Kurmak: Zincirin Kopan Halkalarını Yeniden Tamamlamak

Dinlerini "özgürce" yaşadıkları varsayılan İstanbul'da, dıştan bakıldığında Ermenilerin dinlerinin, dinselliklerinin görülebildiği pratik ya da işaret yok denecek kadar azdır. Bunlar, çeşitli vesilelerle kendisinden görüş alındığı için medya organlarında dinî kıyafetiyle görülen Patrik; çok az sayıda kalmış bir Ermeni nüfus içinde, çok az sayıda insan tarafından boyunda kolye olarak taşınan haçtır. Görünen bir işaret olarak kiliselerin duvarlarından dışarıya çıkan bir başka işaret ise cemaati olduğu için faal olan kiliselerin çanlarıdır. Başka bir deyişle, Ermenilerin dini "sokakta yaşayan" bir olgu değildir.[29]

Burada, karşılaştırma yapılabilmesi için bir örnek vermek gerekirse, Cumhuriyet'le birlik-

---

29 Sokağa yansı(ya)mayan dinsellik Türkiye'deki diğer gayrimüslim azınlıklar için de geçerlidir. Bunun belki de tek istisnası 6 Ocak'ta Hazreti İsa'nın vaftiz edilmesinin yıldönümünde, denizden haç çıkarma törenidir. Ancak, Fener Rum Patrikhanesi önünden başlayıp Haliç'ten haçın çıkarılmasıyla devam eden bu tören bile, 2005 yılında Ortodoks Patriği Bartholomoeos'un ekümenlik iddiasını protesto etme gerekçesiyle, bir grup ülkücü tarafından engellenmek istenmiştir. CnnTurk, 7.1.2005, *Yeniçağ*, 7.1.2005, *Akşam*, 7.1.2005.

te Türkiye'de yerleştirilmeye çalışılan modernlik dili ve ideolojisinin toplumun tamamını kaplayan İslâm dini karşısındaki yeri örnek verilebilir. Şerif Mardin'e göre, modernite ideolojisi ve onun Türkiye'deki taşıyıcısı Kemalizm, toplumun sahip olduğu İslâmî dilin yerini dolduramamıştır. Gündelik hayatta İslâmî dil, deyimler ve işaretler insanların anlam dünyasını beslemeye devam etmiştir.[30] Michel de Certeau'nun kavramlarını izleyerek söylersek, resmi ideolojinin, kurumların modenleştirici, kurucu "stratejik" dilinin karşısında, İslâmî renge sahip kültürel dil, gündelik hayatta "metaforları" ve "taktikleriyle" varlığını –ve muhalefetini– sürdürmüştür. Başka bir deyişle kamusal hayatta uyum sağlanmak zorunda kalınan resmi dile paralel olarak, hayatın gerçek anlamında –bir sanat olarak– üretildiği alternatif bir dil devam etmiştir ve bu dinsel dil resmi dili de taktiksel olarak kullanagelmiştir.[31] Buradan konumuz açısından çıkarılacak önemli sonuç, yukarıdan aşağıya işleyen, homojenleştirici modernleşmenin bütün "stratejilerine" rağmen, büyük toplumun dinle ilişkisi, gündelik hayatta sahip olduğu minör dinamikler ve kamusal alanda görülmüyor olan pratikler ve ritüeller (en azından günde beş vakit ezan, dinî bayram tatilleri) sayesinde, değişerek, yenilenerek sürmüş olmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında, Ermeniler açısından din neredeyse tamamen, kamusal alandan çekilmiş ve özel hayata kapanmıştır. Modernleşme teorileri açısından bakıldığında "sivilleşme" ya da "sivil bir dinin" gelişmesi olarak görülebilecek olsa da, söz konusu özel hayata kapanma daha çok "kamusal" olmanın getireceği korkulara bağlı olarak bir saklanma ve bu saklanmaya bağlı olarak dinin bellek olarak halkalarının kopmasıdır. Çünkü, dinselliğin somut olarak yaşanabildiği alan esas olarak kilisedir ve gündelik hayatta dine dair anlam kodlarını, işaretlerini bulmak her zaman mümkün değildir. "Ermenice" konusunda olduğu gibi, gündelik hayatla birlikte beslenemeyen, yeniden üretilemeyen din, bireyler ve cemaat arasındaki bağları oluşturamamaktadır. Şematik olarak ifade edecek olursak, evinde ailesiyle birlikte kendini Hıristiyan olarak hissedebilen dindar bir Ermeni, sokağa çıktığı anda bu özelliğini unutmakta ve ancak Pazar günü kiliseye gidince kendisi için "anlamlı ötekileri" (*significant others*)[32] bulabilmektedir. Başka bir deyişle, Müslüman Sünni çoğunluğun aksine, kilise ve ev arasındaki bağlar kopuktur; halkalar eksiktir.

Büyük toplumda olduğu gibi, dine inanılmasa da ya da yoğun bir bağlılık gösterilmese de, Ermeniler için de doğumdan ölüme giden çizgi üzerinde, kiliselerde veya evlerdeki törenlerle, ritüellerle kendini yeniden üretmeye çalışan bir din olgusu mevcuttur. Görüşme yaptığımız kişiler arasında dinle ilişki net olarak ifade edilmektedir:

> Ermeniler örf ve adetlere bağlı oldukları için kiliseye de bağlıdır. Bizde din ve adetler iç içe geçmiştir. (G., erkek)
>
> Biz dindar bir cemaatiz. Tarih boyunca din birleştirici rol oynamış. (J., erkek)

30 Şerif Mardin, "Islam in Mass Society: Harmony versus polarization", M. Heper ve A. Evin (der.), *Politics in the Third Turkish Republic*, Westview Press, Oxford, 1994, s.161-168.

31 Michel de Certeau, *L'invention du quotidien. 1. Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990.

32 Berger, *a.g.e.*

Dindar bir cemaattik. Ama şimdi eskisi gibi değil. Gene de din birleştirici rol oynuyor. (V., erkek)

Bu genel tespitlerin yanı sıra, en azından kişisel biyografiler anlatılırken, büyük toplumun Müslüman özelliği karşısında, benliğe, öznelliğe ilişkin bilgi de dinle ilişkili olarak aktarılmaktadır. Ancak oldukça karmaşık bir özgeçmişe sahip olunduğunda, dine yapılan referans da karmaşıklaşmaktadır. Bir zamanlar 30-40 kadar kilisenin camiye dönüştüğü Sason'dan yakın tarihlerde göç eden, ailesinin bireyleri öldüğü zaman, hangisi için dinsel törenin Hıristiyan adetlerine göre, hangisi için Müslüman adetlerine göre yapılacağını bilemeyen genç C.'nin hikâyesi de böyle bir karmaşıklık taşımaktadır. Araştırmamız sırasında görüştüğümüz C.'nin anlattıkları kopuşlarla dolu bu dinselliği –ve Ermeniliği– yansıtmaktadır:

> Kürt-Ermeni arasında gidip geliyorum. Kardeşlerimden biri Ermeni, biri Müslüman kimliğinde. Annemler zamanında kilisede vaftiz olmuş. Sonradan, bazen papaz gelip toptan vaftiz olmuşlar. 1960'larda ise babam askerde iken, insanları Müslümanlığa döndürmek için köye askerle hoca gelmiş. Köyün ağası Ermeniydi. Şıh-Ermeni ağa ilişkisinde de Batman'daki köy toptan Müslüman oldu. Batman'da yerel gazetede de çıktı. Sason'da artık herkes Müslüman olmuş durumda. Kilise kalmayınca, okul kalmayınca Ermenice öğrenilmiyor. Ablam, ağanın oğluyla evlendi. İstanbul'a gelince, çocuklar önce Türk okullarına gitti, sonra da Ermeni okuluna. Burada o okulda topluca vaftiz olduk. Evde Kürtçe konuşuluyor.

Ermenilerin gündelik hayatlarında dinselliklerini göreli olarak büyük toplumunkine benzer bir şekilde yaşamaları, ortak anlamlarla beslenebilmeleri ancak Samatya (Kocamustafapaşa) gibi bazı mahallelerde mümkün olabilmektedir. Ermeni nüfusun önemli bir yer tuttuğu Samatya gibi bir semtte, Ermeniler, sınırlı da olsa, bir ölçüde evlerinin dışında da "kendi dünyalarında" ve "doğal" olarak yaşayabilmektedirler. Başka bir deyişle, Ermeniler ev ve kilise arasındaki boşluğu Samatya'da yaşadıkları için bir ölçüde kapatabilmektedirler. Ancak unutmamak gerekir ki, bir mahalle olarak Samatya, daha çok "özel alana" tekabül etmektedir ve kamusal alanda görünmezliğe çare olamamaktadır.

Farklı dinsellikleri görünmez kılan, uyum bekleyen büyük toplumdan farklı olarak, bir "melezlik" örneği olan ya da "melezliğe" izin veren Samatya'da Ermeni kadınlarla yaptığımız grup tartışmasından aşağıya koyduğumuz alıntılar bu mahallenin özelliğini göstermektedir:

> Soru: Bu mahallenin diğer yerlere göre bir özelliği var mı?
>
> R.: Mahallede komşuluk ilişkileri çok kuvvetli. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında dayanışma var.
>
> N.: Semt olarak Ermeniler çoğunlukta. Burada oturan Müslümanlar da dindar ama karşılıklı saygı var.
>
> Soru: Dışarıdan gelen bir baskı sonucu mu Türkçe konuşuluyor?
>
> S.: Hayır. Kilisede bile Türkçe vaaz veriliyor, çünkü Ermenice bilen çok az kişi var.
>
> Soru: Belli dönemlerde daha çok sıkıntı yaşadığınız oldu mu?
>
> R.: 70'lerden önceleri çok laf atarlardı. Şimdi o döneme göre çok daha rahat.

V.: Türk okulunda okumama rağmen hiçbir tepkiyle karşılaşmadım. Bugün de din hakkında bile rahatça konuşabiliyorum.

N.: Ankara'da yetiştiğim ve Türk okuluna gittiğim için Ermenilikle hiçbir ilgim yoktu. Ermeni okulu ve kilisesi olmadığı için, Katolik Kilisesi'ne gittim. İstanbul'a taşınınca kilise ve cemaat sayesinde Ermeniliği öğrendim.

V.: Çocuklarımı din konusunda kendim yetiştirdim. Tarihi ise Ermeni okulunda kendileri öğreniyorlar.

Samatya gibi özel durum gösteren örnekler bir kenara bırakılırsa, Ermenilerin aradaki boşluğu doldurmaları, verili koşullarda neredeyse imkânsızdır; bu nedenle "arada" yaşadıkları süreç daha çok çevreye "uyum göstermek" şeklinde tezahür etmekte; talepler daha çok bu süreci "sorunsuz yaşamak istemek" şeklinde dile getirilmektedir. Sorunsuz yaşamak her şeyden önce, örneğin kilise duvarlarına "orospu Ermeni" gibi sloganların yazılmayacağı bir "saygı görme" beklentisini içerse de, saygı görmenin somutlaşacağı daha başka alanlar da mevcuttur.

Bu, özellikle dinin kendi hayatını yaşayabileceği, inananların dinleriyle ve kendi aralarındaki ilişkileri geliştirebileceği bir ortamın hazırlanmasını içermektedir. Bunun için de, Ermenilerin devletten ve büyük toplumdan beklentileri vardır:

İbadetimize karışılmıyor ama devlet Ermenilerin dillerine, kimliklerine, dinî inançlarına pek saygı göstermiyor. Müslümanlar arasında eğitimli kesim dinimize saygı gösteriyor. Eğitimsiz kesim ise tanımıyor ve kulaktan dolma önyargılar taşıyorlar. Bu önyargılardan yine de esas olarak devlet sorumlu bence. (G., erkek)

Diyanet tüm taraflara eşit yaklaşan tarafsız bir kurum olmalı. Hiç kimsenin özel temsili olmamalı. (J., erkek)

Ermenilere de eğitim verilmeli bence. Yoksa din adamı yetişmesi çok güç olacak. (V., erkek)

Bence Patrikhane'nin Ermeni kültürünün korunmasında ve sürdürülmesindeki katkısının sadece birleştirici yönde olması gerek. Faaliyetleri cemaat yapmalı. (V., erkek)

Son olarak, Ermenilerin dinlerini sorunsuz ve geliştirerek yaşamalarının sağlanabilmesi ve kopuk halkaları bir ölçüde tamamlayabilmek için atılabilecek adımlar hakkında din adamı Z.'nin ifadelerine başvuralım:

Hıristiyan din adamının yetişmesi için, nerede ve hangi devlet yönetimindeki fakültelerde olursa olsun, Hıristiyan ilahiyatına hakkıyla vakıf hocalar tüm özgürlükle okutabilmeli. Bir çağdaş hukuk devletinde herhangi bir kişi ve cemaat kendi varlığını sürdürebilme olanaklarından mahrum kalmamalıdır. Çoğunluk dininin, diğerlerinin hakkını yememek kaydıyla, bazı imtiyazlara sahip olamayacağı anlamına alınmamalı. Örneğin Türkiye veya Ürdün'de Noel'in, İtalya'da veya Almanya'da ise Ramazan Bayramı'nın resmî bayram günleri olarak kutlanmasında herhangi bir sakınca göremiyorum.

Ermenilik Coğrafyaları: Farklılaşan Zihniyetler

İstanbul Ermeniliği-Anadolu Ermeniliği

Daha önce de belirtildiği gibi Ermeni cemaatinin heterojenliğine katkıda bulunan bir başka önemli unsur da, İstanbul Ermenisi-Anadolu Ermenisi şeklinde özetlenebilecek olan "farklılık" ya da "farklılık algısı"dır. Özünde indirgemeci bir yaklaşımın ürünü olan ve bir yandan "İstanbul"u diğer yandan da "Anadolu"yu homojen ve statik bir bütün olarak ele alan farklılılık söyleminin ardında Türkiye'nin göç tarihinin bulunduğunu söylemek gerekir. Ancak Anadolu'da yaşayan Ermenilerin İstanbul'a göçünün ardında bir dizi özgül nedeninin de bulunduğu kuşku götürmez. Başka bir anlatımla Cumhuriyet dönemi boyunca kırsaldan büyük kentlere doğru yaşanan ekonomik temelli göçün yanı sıra, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Anadolu'da bulunan kiliselere elini uzatacak güçten yoksun olması ve Anadolu'da faal Ermeni okulunun kalmaması gibi nedenlere bağlı olarak yaşanan göçler de söz konusudur. Özellikle 1950'li yıllarda 81. Patrik Karekin Haçaduryan ve 1960'larda 82. Patrik Şınork Kalutsyan zamanında Orta ve Doğu Anadolu'dan öğrencilerin toplanmasının ardından aileleri ve akrabalarının da onları izlemesiyle İstanbul'a bir göç yaşanmıştır. 1966'da Varto'da meydana gelen deprem, bölgeden 8000'i aşkın kişinin İstanbul'a göç etmesine yol açmıştır.[33]

Öte yandan Varlık Vergisi uygulaması, 20 Kura askerlik ve 6-7 Eylül Olayları gibi azınlıklar açısından güvensizlik yaratan konjonktürler de köklü İstanbul ailelerinin önemli bir bölümünün zaman içinde Batı ülkelerine göç etmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan dış göç ve iç göçler sonucu Hrant Dink'in ifadesiyle bugün, "İstanbul Ermeniliği'ni büyük oranda Anadolu Ermenileri temsil etmektedir. Bir dönem İstanbul Ermenisi-Anadolu Ermenisi ayrımcılığı ciddi bir biçimde kendini hissettirir. Genelde İstanbul Ermeniliği ve Anadolu Ermeniliği arasında bir 'fark' olduğu kabul ediliyor."[34]

İstanbullu-Anadolulu farklılığının dile getirilmesi ve kimi zaman bir gerilim unsuru haline gelmesi, her şeyden önce yüzyıllardır kozmopolit bir megakent olan İstanbul ile Anadolu, başka bir anlatımla modernlik ile geleneksellik arasındaki gerilimin bir uzantısıdır.[35] Aslında toplumda

33 75. *Yılda Türkiye Ermenileri*, s.17. 1966'da başlayan göç dalgası, yavaşlayarak 1978'e kadar sürmüştür. Yaptığımız görüşmede Varto depremi sonrasında yaşanan göçle ilgili olarak, o günleri yaşamış olan Y. farklı bir nedene de dikkat çekti: "Varto depreminde 8000 kişilik büyük bir grup, bir anda göç etti. Ancak bunlardan bir tanesi bile Vartolu değildi. Esas göç etme nedenleri, ağaların baskısından kaçmaktı. Deprem olayını bahane olarak kullandılar. (...) Baskıların yoğun olduğu köylerden birinin papazı Diyarbakır'a gidip, 'Biz göç etmek istiyoruz' diyor. Patrik bir heyet kuruyor ve gelmek isteyenlere yardım ediyor. Patrik bu amaçla ABD'ye gidip yardım topluyor ve böylelikle 8000 kişi toptan göç ediyor. Bitlis, Sason, Ergani ve Diyarbakır gibi bölgelerden... Aslında deprem bahane edilip dillendiremedikleri baskıdan kurtulmak için geldiler. Sanki depremdem kaçmış gibi oldular."

34 Hrant Dink, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, Ekim 2000, no.202, 217-218.

35 Ünlü siyasetçi ve yazar Krikor Zohrab, geçmişi çok eskilere dayanan İstanbul-Anadolu Ermeniliği arasındaki sınıfsal bir boyut da taşıyan kültürel "gerilim"i, Tefarik adlı öyküsünde kendi evinden verdiği bir örnekle aktarıyor: "Maryam derdik ona. Annem hizmetçi kadınları başka bir adla çağırmayı kabul etmezdi. Asıl adı Aşhen'di. Daha ilk adımda, yabancı bir evde hizmete başladığında, yeniden vaftiz edilircesine uygulanan bu adlandırma, bütün geçmişini, varlığını, kişiliğini inkâr etme gibi

var olan büyük kentlilik-taşralılık (Anadoluluk) ayrımı ve buna bağlı duygular (ötekileştirme) Ermeni cemaati içinde de söz konusu. Bu ayrımda Anadolu gelenek ve göreneklerinin farklılığının yanı sıra, Anadolu Ermenilerinin önemli bir bölümünün kültürel kimliğin en önemli unsuru olan Ermeniceyi bilmemeleri kadar sınıfsal farklılıklar da bulunmaktadır.

Kumkapı'da Bir Ermeni balıkçı.

Türkiye Ermenilerinin öndegelen edebiyatçılarından Rober Haddeler'e göre, İstanbul Ermeni cemaatinin yüzde 60-65'i iki kuşaktan daha az bir süre önce İstanbul'a yerleşen kişilerden oluşuyor. Kendisiyle yaptığımız görüşmede bu konuyu şöyle ifade etti:

> Tam İstanbullu diyebileceğimiz kesim cemaat içinde çok azdır. 1960'lı yıllar ile birlikte Anadolulu nüfus İstanbul'a göç etmeye başladı. Bu insanlar örf ve adetlerini getirdiler. Bunların çoğu Ermeniceyi burada öğrendi ve çoğu hâlâ çocuklarını Ermeni okullarına göndermiyorlar.[36]

Kısacası, göç ve modernleşme dinamiklerinin zaman içinde yeni güç ilişki ve dengelerini harekete geçirdiğini ve bu süreçte Anadolu kökenli "yeni" bir sınıfın öne çıkmasına karşılık İstanbullu Ermenilerin yüzyıl başının modernliğini taşıyan, ama gene bu nedenle "eskimekte/yokolmakta" olan "seçkin" bir kültürün son temsilcileri olarak varlıklarını sürdürdüklerini söylemek mümkün.

Arus Yumul'a göre, Ortaçağ'da Ermeniler için bir "diaspora" olan İstanbul, zaman içinde Ermeni yaşamının bir merkezi haline gelmiştir. Yumul, İstanbulluluk-Anadoluluk temelinde yaşanan cemaat içi farklılaşma konusunda kentleşmenin Ermeniler için çok önemli bir olgu olduğunu belirtiyor. İstanbullu olmak, özellikle de İstanbul'un varlıklı, eğitimli ve "eski" ailelerine mensup olmak cemaat içinde bir prestij ve gurur kaynağı.[37] Bu özellik, İstanbullu Ermenilerin kendilerini aynı zamanda, İstanbul'un diğer gayrimüslim gruplarıyla birlikte, Osmanlı döneminde "Batılı/modern" yaşam biçimine ilk sahip çıkan gruplardan biri olarak görmeleriyle beslenmektedir. Baş-

bir izlenim bırakıyordu üstünde. Bu küçümsemeye dayanamıyordu. İstanbulluların beğenmediği adı, Arslanbegli erkeklerin en çok sevdiği addı. O, tavırları, giysileri, şalvarıyla o zamana kadar köyün en zarif kadınını temsil ediyordu. Şimdi ise bütün bu zaferler bir bir ayaklar altına alınıyor ve onların gülünç şeyler olduğu ilan ediliyordu." Krikor Zohrab, *Öyküler, Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.87.

36 Bertrand Buchwalter, "Portrait de la communauté arménienne d'Istanbul", *Les relations turco-arméniennes: quelles perspectives?*, Dossiers de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes (IFEA) no.12, İstanbul, 2002, s.23, 36; 9 Temmuz 2001'de R. Haddeler ile yapılan görüşme.

37 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.130-133.

ka bir anlatımla "eskilik", İstanbul'da yaşanan yıllarla değil, daha çok "kültürel sermaye"ye sahip olmakla, belirli bir yaşam biçimi ve standardıyla, davranış biçimiyle ilgili. İstanbullu Ermenilere göre, yeni gelenler, özellikle de yeni zenginleşmiş (eğitim düzeyi düşük) Anadolulu Ermeniler, İstanbul'un yerleşik kurallarına uyum sağlayamayan bir kesimdir. Öte yandan iki kesim arasında farkın belirginleştiği alanlardan biri de dildir. En "eski" ailelerin/*yan yanlar*ın İstanbul'u terketmiş olmasının sıkıntısını yaşayan İstanbul Ermenileri kendilerini, önemli bir bölümü Ermenice bilmeyen Anadolu Ermenileri karşısında Ermeni kültürünün gerçek muhafızları olarak görmektedirler. Öte yandan İstanbullu Ermenilerin yurtdışına göçleri sonucu, bugün kilise ve cemaat kurumlarının yönetimleri, büyük oranda Anadolu kökenli Ermenilerin eline geçmiştir.[38]

Ermeni cemaati içinde yaşanan İstanbul-Anadolu "uyuşmazlığı", 1990'da *Güneş* gazetesinde yayımlanan bir yazı dizisinde Dr. Arşaluys Kayır tarafından özyaşam öyküsünden hareketle aktarılıyor. Bingöl'de doğan Arşaluys Kayır, Türk, Kürt ve Ermeni çocuklarıyla birlikte ilkokul birinci sınıfı okuduktan sonra ailesiyle İstanbul'a taşınıyor ve Bağlarbaşı'ndaki Ermeni okuluna devam ediyor. Ermeniceyi anlayan ama konuşamayan Kayır, okulda büyük bir kültür şoku yaşadığını, İstanbullular ile Anadolular arasında kimi zaman açıkça ifade edilen çelişkilerin bulunduğunu anlatıyor:

> Sizin belinizde, kemer içinde altınlarınız vardır gibi önyargıları vardı. Yerleşik İstanbullular Anadolu'dan gelenlere soğuk bakarlardı. Bu yüzden bizim ailede hem "Aman kızlar Müslümanlarla evlenmesin" diye bir korku vardı, hem de "Aman İstanbullulardan bir zarar gelmesin" diye sakınırlardı. Ermeniceyi Ermeni gibi konuşmuyorduk. Annem herhalde onlar gibi müthiş zeytinyağlı dolma yapmasını da bilmiyordu. Ama bunlar dışında aramızda hiçbir fark yoktu.[39]

Araştırma kapsamında görüştüğümüz kişilerin önemli bir bölümü, geçmişe oranla dozu azalmakla birlikte İstanbulluluk ve Anadoluluk arasında bir "farklılık" olduğunu vurguladılar. Anadolu kökenli, özellikle de İstanbul'a daha yakın zamanlarda göç eden ailelerin üyeleri, varolan "farklılık"ın İstanbullular tarafından hissettirildiğini de düşünüyorlar:

> Arada fark var. Ben Anadolulu bir Ermeniyim ve bu farkın bize hissettirildiğini düşünüyorum. İstanbullular sanki bütün kurumların asıl sahibi gibi hareket ediyorlar. Bizim kentleşme gibi bir sorunumuz var diyebilirim. Ama bir fark var-yoktan öte hissettiriliyor, İstanbullular tarafından. (Ç., erkek)

> Arada kültür farkı var. Aile düzeni, yaşam tarzları farklı. Bizimkilerde evlilikler daha sağlıklı gidiyor. İstanbullular daha modern. Ben Anadolulu olarak aşağılanma yaşamadım, ama Kurtuluş'takiler Samatya'dakilere biraz yukarıdan bakarlar. (K., erkek)

İstanbullu Ermenilerin Anadolu kökenlilere hissettirdikleri "farklılık", Türkiye toplumunda geçerli olan Anadolulu imgesi ve algısıyla bütünüyle tutarlı:

38 *Y.a.g.e.*, s.134-136.

39 Nilüfer Güngörmüş ve Manuel Çıtak, "Türkiye'nin En Kalabalık Gayrimüslim Azınlığı" yazı dizisi, *Güneş*, 10 Aralık 1990.

> Açıkçası Anadolu Ermenilerini beğenmiyorum. Bazen maganda, kıro –afedersiniz– birini görüyorsunuz, sonra adamın Ermeni olduğunu öğreniyorsunuz. Ermeniler arasında özellikle Anadolu'dan gelenlerin içinde böylelerine rastlayabilirsiniz. Ben kendimi kültürel olarak İstanbullu bir Türke, böyle Ermenilerden daha yakın hissediyorum. (G., erkek)

Çocukluğunu Doğu Anadolu'da Kürtler arasında geçiren ve Ermeniliğini daha sonraları keşfeden T. ise, İstanbullu Ermenilerin, farklılıklarını vurgulama adına kültürü "dejenere" ettiklerini düşünüyor. Bugün yetmişli yaşlarını süren cemaatin öndegelen gazetecilerinden M., giden burjuva İstanbulluların yerine özellikle 1970'lerden sonra "gelenler"in seviyeyi düşürdüğünü belirtiyor:

> Ermeniler arasında lahmacun kültürü daha önce de başlamıştı. İrmik helvası yerine un helvası çıktı. (...) Dede tarafım Zara'dandı, ninem ise İstanbullu idi ve ben kültürü ondan aldım.

İki ayrı ucu temsil eden bu söylemlerin dışında "farklılık"ı sosyolojik bir olgu olarak ele alan ve önemsizleştiren/normalleştiren söylemlere de tanık olunuyor:

> Evet var. Anadolu'daki koşullar İstanbul'dakinden çok farklı. Bu nedenle insanların şekillenmesi de farklı aslında. Yaşayış, ilişkiler... (N., erkek)

> Farklar muhakkak vardır, sanırım her yerde –büyük kentler ve taşra arasında– ve Türkiye'nin diğer etnik unsurları arasında olduğu gibi. Bu, sosyolojik genel bir veridir. (Z1., erkek)

> Lehçe farkı dışında bir fark yok. (Anadolu Ermenileri) Belki-en fazla – daha tutucu diyebiliriz. Ama esasta fark yok. Üstelik Anadolululular saygı konusunda daha iyiler. (S., erkek)

> Anadolu ve İstanbul Ermenileri arasında fark vardı, ama zamanla yok oldu. Anadolululular adetlerini, örflerini zorla dayattılar. Yeni adetler çıktı. Örneğin, ölünün 40. gün yemeği artık çok şatafatlı oluyor. (Z2., erkek)

Aslında "İstanbulluluk" kadar "Anadoluluk" da göreceli. Bugün artık çok az kalmış eski İstanbullu ailelerin dışında, büyük bir çoğunluk "öz İstanbullu" değil ve hemen herkesin kuşak farkıyla da olsa Anadolu'yla bir bağı var. Ancak "Anadoluluk" bütünleştirdiği kadar, ayrıştırabiliyor da. Örneğin, Sahakyan Lisesinden Mezunlar Derneği'nde verdiği konser-söyleşide Arto Tunçboyacıyan'ın dinleyicilere seslenirken adını andığı her Anadolu kenti için salonun farklı bir köşesinden gelen yoğun tezahürat ya da Samatya'nın yaşlıları arasında tanık olduğumuz, şakayla karışık Sivaslı-Yozgatlı çekişmesi, aslında Türkiye toplumunda halen geçerliliğini sürdüren "hemşehrilik" temelli farklı Anadoluluk referanslarının varlığını ortaya koyuyor. Ancak, Türkiye'deki hemşehrilik kültürünü besleyen, göç edilen yerlerle bağların sürdürülmesi ya da büyük kentlerdeki hemşehrilik dernekleri gibi kimliğin bir ölçüde sürekliliğini sağlayan olguların yokluğunda (Vakıflı Köyü Derneği dışında) Ermeniler için "Anadoluluk", bir zamanlar ataların yaşadığı bir kültürel referansa dönüşüyor.

Üç Ermenilik: Türkiye-Ermenistan-Diaspora

Araştırmada elde ettiğimiz önemli bulgulardan biri de, Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa süreçlerinde özellikle de son yıllarda artan bir biçimde "sıkışmışlık" duygusunun etkili olduğuydu. Söz konusu "sıkışmışlık" duygusunda, Türkiye'de devlet ve toplum tarafından "dışlandıklarını" düşünen Türkiye Ermenilerinin bir yandan diaspora Ermenilerinin uluslararası kamuoyunda sesini yükseltmesi, diğer yandan da Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasına bağlı olarak yaşadıkları "dışlanma"nın etkili olduğunu söylemek mümkün. Kısacası diasporadaki Türkiye karşıtlığı, Türkiye Ermenilerinin "Ermenilik"lerinin de sorgulanmasına yol açıyor. Türkiye Ermenilerinin 1915'ten sonra Türkiye'de yaşamaya devam etmeleri, diaspora politikalarından (özellikle de "Soykırımın Tanınması" politikasından) uzak kalmaları ve İstanbul Patrikhanesi'nin Eçmiadzin'le kurduğu mesafeli ilişki, "dışlanma"da etkili olan başlıca unsurlar.

Türkiye Ermenileri, özellikle de diaspora söz konusu olduğunda "bizi sevmezler" ifadesini sıklıkla kullanıyorlar. Dikkati çeken nokta, Türkiye Ermenilerinin diasporayı genelde homojen bir bütün olarak algılaması ve içinde barındırdığı farklılıkları dikkate almaması. Y., diaspora Ermenileri ile olan deneyimini şu sözlerle aktarıyor:

> Türkiye'den gidenleri dışarıda Ermeni kabul etmiyorlar. Ben Rusya'dayken Taşnaklar bana "Sen Türkleşmişsin!" dediler. Ben de "Benim çocuğumun adı Armen" dedim, sizinkiler Violet.[40]
>
> Abim Fransa'da yaşıyor. Ona "Sen Türkleşmişsin" diyorlar. Bizi sevmezler. (A., erkek)

D. ise Türkiye ve diaspora arasındaki "sıkışmışlık" duygusunu şöyle özetliyor:

> Buradaki Ermeniler farklı. Diasporada özleme, intikam gibi duygular var.. Buraya ait olmadığını hissediyorsun. Ama Fransa'dakiler de kendilerini Türk gibi hissediyorlar, burayı özlüyorlar.

Türkiye ve diaspora Ermenileri arasındaki gerilime karşılık, yaptığımız görüşmelerde 1991'de bağımsız bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda memnuniyet dile getirildi. Ancak hâkim olan duygu, "anavatan Türkiye"ydi. T. bu konudaki duygusunu "Ermenistan benim için herhangi bir ülke. Benim için vatan burası..." şeklinde ifade etti. Y. için Ermenistan "komşu ülke": "Ben ait olduğum topraklar üzerinde yaşamak isteyen bir insanım. Bunun için Ermenistan'ı komşu bir ülke olarak değerlendiriyorum." G.'ye göre, Ermenistan "en yakın ikinci ülke", ancak:

> Eskiden Rumlar gibi Yunanistan'a gitme olanağımız olsa diye düşünürdüm. Bugün bizim de bir yerimizin olması, en yakın ikinci ülkenin olması iyi bir şey tabii. Ermenistan'a gitmedim. İnşallah ziyaret edeceğim, ama Ermeni uçaklarından korkuyorum!

40 Armen: Ermenilere özgü bir isim; Violet ise, menekşe çiçeği ve renginden gelen daha genel bir isim.

Gerard J. Libaridian'ın, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasî Düşünüşü* başlıklı kitabında diaspora Ermenilerinin "anavatan" algısındaki 1915'ten günümüze yaşanan değişim konusunda yaptığı dönemlendirme önem taşımaktadır. Batı Ermenistan'ında 1915 Kırımını yaşamış olanlar ve onların çocukları için anavatanın Erivan değil, ama Anadolu'da yerleşik oldukları yerler anlamına geldiğini, bazı Ermeni örgütlerinin Sovyet Ermenistanı'nı "kurtarılmış, sevilmeye layık, hatta uzaktan küçük ölçüde yardım edilmeye layık bir ülke" olarak görürken, başka örgütlerin "soyutlaştırılmış ve idealize edilmiş, bir fikir ve müze haline gelmiş", başka bir anlatımla "hiçbir zaman mevcut olmamış ve hiçbir zaman mevcut olmayacak bir Ermenistan" düşüncesine dayandığını ileri sürmektedir.[41] Libaridian 1988'deki depremin bu konuda önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu, söz konusu dönüşümün bağımsızlıktan sonra devam ettiğini ve Ermenistan'ın diaspora için öncelik taşımaya başladığını ileri sürmektedir.[42]

1996'da yayımlanmaya başlayan *Agos*, ilk günden itibaren Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerin yanı sıra, öndegelen sanatçı ya da bilim adamlarına ilişkin haberlere, Türkiye ve Ermenistan Ermenileri arasındaki ortak etkinliklere yer vermesiyle, Türkiye'nin Ermenistan'a açılan "penceresi" ve iki ülke arasındaki diyalog çabalarının sesi oldu.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasının hem diaspora hem de Türkiye Ermenileri açısından getirdiği yeni açılımlar, Hrant Dink'in 26 Ekim 2001 tarihli *Agos*'ta yayımlanan "Ne İlk Mohikanız Ne de Son..." başlıklı yazısında dile getirildi:

> On yıl öncesine oranla, yaşamın kendi gerçekliğinde olumlu yönde değişiklikler olmasına rağmen, bunun cemaatin umutlarına yansımamış olmasında da yine cemaatin önünü tıkayan ve daraltan "Öldük, bittik, eridik"çi zihniyetin ve o zihniyetten beslenen kesimlerin etkisi yadsınamaz. (...) Türkiye Ermenileri de dahil, Diasporaya yayılmış Ermeni cemaatlerinin tüm örgütlenmelerinde sistemin başında, ortasında ve köşebaşlarında bu türden dar alan parselcilerini görmek her zaman mümkün. Onlar toplumun tüm kültürel yaşamını kendi bileğine kelepçelemiş kültür bekçisi edasındadırlar, kendileri olmazsa kültürün de var olamayacağını savunurlar. Ermeni okullarının işlevini yıllardan beri salt "Ermenicenin öğrenildiği yer" olarak sınırlayan, çağdaş ve gelişen eğitimin temel unsurlarına ayak uydurulmasına geçit vermeyen ve eğitim yaşantımız üzerinde ciddi bir baskı oluşturan kesimler de onlardır. (...) Ama artık değişti. Ermeni dünyasının on yıl öncesine göre bugün yeni perspektifleri, her şeyden önce de artık bir Ermenistan gerçeği var. (...) Daha on yıl öncesine kadar "Son Mohikanlar"ı oynuyordu Diaspora Ermenileri. Dimağlarında her ne kadar Sovyetler'e bağlı bir Ermenistan'ın var olduğu bilinmiş olsa da, o Ermenistan gerçekliği hiç de ikna edici değildi. Nihayet onlar bağımsız bir devlet değildi ve Rusların boyunduruğu altındaydı. Diasporadakiler nasıl yaşadıkları toplumun kuşatmacı kültürünün etkisinde kalıyor, kendi öz kimliklerini zamanla yitirebiliyorlarsa, bu gidişle onlar da Rusların etkisinde varlıklarını kaybedeceklerdi. İşte bu nedenle nesli tükenen son Mohikanlar olmamak için direnmeliydik. Kültürümüz, eğitim yaşantımız, sosyal dayanışmamız hep bu tükenmeme mücadelemize endekslenmeli, onlar bizim savunma refleks-

41 Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.172 ve 185.

42 *Y.a.g.e.*, s.186-191.

"...Artık dövünmenin değil, üretmenin zamanı..... Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkilerin düzelmesi için olağanüstü çaba göstermek ve kültürel yaşantımızın kanallarına açılım sağlayabilecek bir Ermeni Araştırmaları Enstitüsü kurmak niçin önümüzdeki hedefler olmasın?" H. Dink.

lerimiz olmalıydı. Kapanmalı, yayılma alanımızı daraltmalı ve eritici dış etkilere karşı zırhlanmalıydık. Evet belki biz, her birimiz, bir son Mohikan idik ama içimizde ilk mohikanımızı saklamalı, sessizce onu doğurmalı ve soyumuzun devamlılığını sağlayabilmemiz için birbirimize sığınmalıydık. Bu bizlerin atalarımıza ve insanlığa borcumuzdu. Bu borcu ödemenin tek yolu, Ermeni kalmak, kimliğimizi korumak, dilimizi ve dinimizi yaşatmak olmalıydı. (...) Ama hepsi bu kadar işte... Savunmamızın tüm boyutu yokolmamaya yönelikti. Gelişmeye, çoğalmaya yönelik değil, her şey varlığımızı korumak ve kollamakla sınırlıydı. (...) Şimdi artık geride kalmalı "Ölüyoruz, bitiyoruz, criyoruz" edebiyatı. Orada bir Ermenistan var, sokakları Ermenice çınlayan. Sıradan köylüler var, benim buradaki en iddialımdan daha yalın Ermenice konuşan. Ermenice yazılar var sokak tabelalarında, kent girişlerinde, bar tutan gençler meydanlarda. (...) Diaspora Ermenisi bundan böyle daha bir özgüven içinde, daha özgürce Ermeni dünyasının geleceğine aktaracağı katkıyı, yaşadığı ülkenin yurtseverliğine ihanet etmeden ve köklerine aidiyetini daha bir perçinleyerek sürdürebilme şansını yakalamış durumda. Türkiye Ermenileri de öyle. Artık dövünmenin değil, üretmenin zamanı. Eğitim ve kültür yaşantımızın en büyük eksikliği olan kreşler açmak, uydudan yayın yapan Ermenistan televizyon kanallarını her eve sokmaya çalışmak için toplumsal bir kampanya oluşturmak. Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkilerin düzelmesi için olağanüstü çaba göstermek ve kültürel yaşantımızın kanallarına açılım sağlayabilecek bir Ermeni Araştırmaları Enstitüsü kurmak niçin önümüzdeki hedefler olmasın?[43]

Yaptığımız görüşmelerde genelde öne çıkan memnuniyet duygusunun yanı sıra kimilerinde "kayıtsızlık" olarak adlandırılabilecek bir duygu hali de dikkati çekti. Ermeni kimliğinin korunması için yayıncılık alanında çalışan A. "Gidiş geliş, temas arttı ama bizim hayatımızda bir farklılık yaratmadığını düşünüyoruz" diyor. Cemaatin faal üyelerinden G.'ye göre Ermenistan,

> Özel bir şey ifade etmiyor. Hissetme meselesi bu. Bana Ermenistan henüz hiçbir şey hissettiremedi. Örneğin bana benim ülkem olduğunu hissettirmek için bir pasaport bile vermedi ya da başka bir şey de yapmadı. İsrail'in tüm Yahudilere yaptığını yapmadı mesela. Onu hissetmem için bir şey yapmadı. Bir ara giderim belki ama özel bir öncelik vermem bu gidişe.

43 Hrant Dink, "Ne İlk Mohikanız Ne de Son...", *Agos*, 26 Ekim 2001.

H. ise,

> Ermenistan'a gitmedim ama durumlarının kötü olduğunu biliyorum. Kurulması iyi oldu, ama bizim için bir şey sağlamış değil. Bir beklentimiz yok. Ben o kadar milliyetçi değilim ama elbette bir duygu yakınlığımız var. Benim için İtalya, Venedik de hoş ve önemli bir yer.

Ermenistan konusunda mesafeli bir yaklaşımı ifade edenlerde, Ermenistan'ın ekonomik açıdan içinde bulunduğu olumsuz koşullar ön plana çıkmaktaydı. Türkiye Ermenilerinin önde gelen iki edebiyatçısı bu noktanın altını çizdiler:

> Bağımsız oldu diye sevindik. Ama ekonomik bağımsızlık gerekir. Olmazsa insanlık da aksar. İktisat durumunun iyileşmesi lazım. (A.)

> Tüm dünya Ermenilerine bir öfori geldi, Ermenistan'ın bağımsızlığı ile birlikte. Ancak Ermenistan iktisadi, siyasi başarısızlıklar nedeniyle kendisinden bekleneni veremeyip bu sevinci tersine tersine çevirdi. (K.)

J.'nin ifadeleri ise, Batı Ermenilerinin Doğu Ermenileri karşısında kültürel gelişmişliğine vurgu yapıyor:

> Önemi yok benim için. Benim anavatanım burası. Dedelerim bu topraklarda doğup büyüdü. 1700 yıllık Ermeni toplumunun, kültürüne, zenginliğine rağmen Ermenistan'ın varlığını, yerini kısıtlı, çorak buluyorum.

"Ermenistan'ın varlığı"nı psikolojik olarak "olumlu bir duygu"[44] olarak tanımlayan E., diaspora Ermenilerinin Ermenistan'a bakışlarını fazla "pragmatik" buluyor ve ekliyor:

> (Diasporada) Ermenistan'a duyulan sempati oradaki Ermenilere duyulmuyor. Daha çok vatana özlem, sanırım. Diasporadaki Ermenilerin Ermenistan'a bakışı pragmatik, işlerine geldiği zaman... Bu konuda da biraz Yahudileri örnek alsınlar bence.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasının uzun vadede Türkiye Ermeniliği açısından sağlayacağı avantajlar ise B. tarafından dile getiriliyor:

> Ermenistan'ın kurulması ruh halimizde çözülme yarattı. "Soyu devam ettirme" ruh hali Ermenistan'a havale edildi. Bu yükten kurtulduk. Moral ferahlama yaşadık. Şimdi bu durum üretkenlik kazandıracak. "Irkçı-ırkî" (ırkı koruma anlamında) duygusundan arınacağız. Evrenselleşeceğiz.

---

44 Söz konusu "psikolojik tatmin" duygusu, bir diaspora Ermenisi olan ve Ermenistan'ı ilk kez 1935'te ziyaret eden William Saroyan tarafından şöyle aktarılıyor: "Ermeniler ufak bir millet ama Ermenistan yine de Ermenistan ve başkenti Erivan. Binlerce yıllık Ermenistan ilk defa Ermenistan. Biliyorum gurur duymak aptalca ama elimde değil, gurur duyuyorum. Hem Ermenistan'ı hem Amerika'yı seviyorum ve ikisine de aitim" (*Agos*, 6 Eylül 1996).

Türkiye Ermenilerinin 2003'te Ermeni Olimpiyatlarında (*Hamahaygagan*) karşılaştıkları "davranış"lar ise, "sıkışmışlık" duygusu kadar, Türkiye-diaspora-Ermenistan temelinde yaşadıkları "dışlanmanın üç biçimi"nin cemaatin öndegelen üyeleri tarafından belki de ilk kez bu denli açık bir biçimde ifade edilmesine yol açtı. AIM'in (*Armenian International Magazine*) kapak konusu yaptığı ve *Agos*'un da Türkiye kamuoyuyla paylaştığı olimpiyat oyunlarına ilişkin izlenimleri, Türkiye'den gelen Ermeni kafileye yönelik ayrımcı davranışlar, Türkçe konuşmalarına tahammülsüzlük, oyunlar sırasında aşağılayıcı tezahürat ve kasti faul gibi örneklerle geniş yankı uyandırdı. AIM, Ekim 2003 sayısındaki "Irkçılık, Hoşgörüsüzlük, Cehalet, Aynı Hastalığın Farklı Adları" başlıklı editoryal yazısında yaşananlara ilişkin şu değerlendirmede bulundu:

> Ermenilerin hem yasalara hem eğitime ihtiyacı var. Ermenistan'ın değil, Ermenilerin –hem de hepsinin, liberal Batı'dan dar görüşlü Doğu'ya kadar. Ortadoğu'da ve Sovyetler Birliği'nde topluluk olarak sık sık zorluklarla ve ayrımcılıkla karşılaşan bazı Ermeniler buna, çevredeki herkese yönelik dışlayıcı ve hor görücü bir tavır takınarak karşılık verdiler. Lübnanlılar köpekti, Yahudiler milliyetçiydi, zenciler, eh siyahtı ve elbette Türkler Türktüler. Hiçbir sıfat bu isimden daha kötü olamaz zaten. Peki ama Türkiye'den gelen Ermenilerden ne haber? Hamahaygagan Oyunları sırasında Fransa'dan, ABD'den, İngiltere'den, Ortadoğu'dan ve Ermenistan'dan pek çok Ermeni, uzun zaman acı çeken bu topluma karşı en iyi olasılıkla tenezzül edici, en kötü olasılıkla da aşağılayıcı ya da dışlayıcı bir tutum içindeydi. Bazıları için İstanbul Ermenileri (çünkü Türkiye'deki Ermenilerden gerçekten o kadar kaldı) Türkçe konuşmadıkları sürece sorun yoktu. Ancak bazıları için de bu farketmiyordu bile. Ne de olsa Türkiye'den gelmişlerdi. Daha da kötüsü Türkiye'de kalmayı seçmişlerdi. Bu nasıl Ermenilikti böyle?[45]

Hamahaygagan sırasında yaşananlar, Hrant Dink tarafından *Agos*'ta "Bulanık Suda Kimlik Kulaçları" başlığı altında da yer aldı:

> Türkiyeli Ermeniler sadece bu tür spor olaylarında değil, göç ettikleri Diaspora içinde de "daha sıkı" Ermenilerden bu tür davranışlar görüyorlar. Gerçeği kabul etmek gerekir ki, Ermeni dünyasının kemikleşmiş bir bölümünde "Türk" kelimesine en ufak bir tahammül yok. Dolayısıyla "Türkiyeli Ermeni" kavramı da "Türkçe konuşan Ermeni" kavramı da bunların nezdinde hayli itici. Zavallılar, bizi bu şekilde öteleyerek kendilerinin daha sıkı Ermeni olacaklarını sanıyorlar. Asıl önemlisinin hem Türkiye'de kalmak, hem de Ermeni kalmaktan geçtiğinin farkında değiller. Oysa biz Türkiye Ermenileri tam da zor olanı başarıyoruz. Bunca dayatma ve sıkıntılarımıza rağmen köklerimizin çok derinlerde olduğu bu topraklarda kalmayı ve hem de kimliğimizi koruyarak yaşamayı beceriyoruz. "Aşkolsun size" demeleri gerekirken ne yazık ki son sınıf Ermeni statüsünde görüyorlar bizi. Ama aynı şey Türkiye kamuoyu için de geçerli. Aynı hasta durum burada da var.[46]

45 *Agos*, 21 Kasım 2003. 2007'de yapılan olimpiyatlarda da benzer olayların yaşandığı Türk basınına yansıdı. Ancak olimpiyatlara katılan Türkiyeli Ermeni gençlerin bunu yalanladıklarını belirtelim.

46 *Agos*, 12 Aralık 2003.

Kısacası Türkiye Ermeniliğinin "problemli" bir doğası olduğunu söylemek mümkün. Nitekim bu özellik bizzat, Patrik II. Mesrob tarafından *Milliyet* gazetesinde (15 Kasım 2003) yayımlanan söyleşide dile getiriliyor:

> Türkiye'de Ermeni olursanız, Türkiye'de Türk demezler, yurtdışında Ermeni demezler; iki taraflı tepki var. Yazın Ermenistan'da düzenlenen "Ermeni Olimpiyatları"na İstanbul'dan giden Ermeniler "Sizin burada ne işiniz var? Siz Ermeni misiniz?" şeklinde ırkçı tepkiyle karşılaştı.[47]

Türkiye Ermenilerinin Ermenistan'la ilişkisinde dikkate alınması gereken son bir nokta da "Eçmiadzin" faktörüdür. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesi üzerine Ermeni patrikliğinin merkezi olan Eçmiadzin, bu yönüyle Türkiye Ermenileri için de sembolik bir öneme sahiptir. Nitekim dünyadaki 7 milyon Ermeninin ruhanî önderi olan[48] Eçmiadzin Gatoğigos'u II. Karekin'in ziyareti sırasında İstanbul Ermenilerinin gösterdiği yoğun ilgi, ana merkez olarak Eçmiadzin'in özel konumunun somut bir göstergesi olarak öne çıktı.[49] Ancak Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte Sovyetler Birliği'nin dini dışlayan baskılarından kurtulması ve eski itibarına kavuşma mücadelesine girmesi ve bu bağlamda tüm Ermeniler üzerinde tek merkezi ruhanî kurum olmak istemesi,[50] son yıllarda İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği ile Eçmiadzin Gatoğigosluğu arasındaki ilişkilerde bazı sürtüşmelere de yol açtı. Türkiye Ermenileri Patrikliği ile Gatoğigosluk arasındaki temel sorunlardan biri de Ermeni Kilisesinin Yeni Yönetmeliği'nin hazırlanması çalışmaları sırasında ortaya çıktı. Kendi nüfuz alanlarında tamamen bağımsız olan Türkiye ve Kudüs Patriklikleri, tasdiğini Eçmiadzin merkezli bir başkanlığın altına sokulmak istenmesine karşı şerhlerini koydular.[51]

---

47 *Agos*, 21 Kasım 2003.

48 http: //www.armeniaemb.org/Discover Armenia/Armenian Church/Index.htm

49 Nitekim Hrant Dink de tanıklık ettiği iki ayrı Gatoğikos ziyaretine dair izlenimlerini şöyle yansıtmaktaydı: "Tarihi günler yaşıdık geçtiğimiz hafta. Türkiye Ermenileri Patrikliği, cemaati ile birlikte, 535 yıllık tarihinde, kendisini bu süre içerisinde ziyarete gelen 10. Başpatriğini misafir ediyordu. Hafta boyunca çeşitli ayinlere katılan, kiliseleri dolaşan, çeşitli cemaat kurumlarını ziyaret eden, dünya Ermenilerinin Başpatriği Karekin I Gatoğigos, kendisinden önceki Başpatrik Vazken I Gatoğigos'tan devraldığı "35 yıllık hasreti", İstanbul'daki cemaatiyle kucaklaşarak gideriyordu. Her gittiği yerde, her attığı adımda, etrafını saran kalabalıklar arasında kimselere farkettirmeden önemli bir iş yapıyordu. Kendisine uzanan elleri tek tek ellemeye, kendisine dikilmiş tüm gözleri istisnasız bir kez de olsa görmeye, herkesle bir an olsa dahi göz göze gelmeye azami dikkat gösteriyordu. Sayıyordu insanlarını. Koyunlarını saymaya gelmiş çoban gibiydi.Ve dönüş yolunda, uçağına binerken, zayiat vermemiş çobanın mutluluğu okunuyordu gözlerinde" (*Agos*, 17 Mayıs 1996).

50 Apostolik Ermeni Kilisesinde iki Gatoğigosluk mevcuttur: Kilikya (1930'da Türkiye'den Lübnan Antilyas'a taşınan) ve Eçmiadzin. 1956'da Sovyet yönetiminin engellemeleri sonucu Kilikya ile Eçmiadzin'in bağı kopmuştur. Bu dönemde Kilikya Gatoğigosluğu yetki alanını artırmaya yönelmiş, Suriye, Lübnan ve Kıbrıs kiliselerine ek olarak, İran, Yunanistan ve Amerika'daki bazı Ermeni kiliselerini kendine bağlamış ve Soğuk Savaş koşullarının da tetiklediği bir ikilik ortaya çıkmıştır. 1991'deki bağımsızlık sonrasında Ermenistan Cumhuriyeti, iki Gatoğigosluğun ilişkisinin yeniden güçlenmesi için çalışmaya başlamıştır. Bu süreçte Sovyet döneminden kalma Gatoğigos I. Vazgen de Eçmiadzin'in tüm Ermenilerin kutsal ruhanî merkezi olarak kabul görmesi için çaba göstermiştir. Öte yandan Kilikya Gatoğigosu I. Karekin'in I. Vazgen'den sonra Eçmiadzin Gatoğigosu olması, Kilikya ile Eçmiadzin arasındaki bağı güçlendirmiştir. Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrob'un da aday olduğu 1999 seçiminde, yeni Gatoğigos II. Karekin'in merkezi ruhanî otorite olarak kabul görmek istemesi ve bu süreçte Ermenistan devletinin de desteğini alması sürtüşmeleri artırmıştır. (Gevork Nazaryan, "The Holy City and the Church of St. Etchmiadzin", http://www.hyeetch.nareg.com.au/religion/h_see_p2.html)

51 Artan gerginliğin bir diğer yansıması da, II. Karekin'in Surp Krikor Lusavoriç'in kemiklerini Eçmiadzin'e nakletmek için

Öte yandan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecine koşut olarak diaspora Ermenileri, özellikle de Fransa Ermenileri ile yaşanan görüş ayrılığı ve bu bağlamda doğrudan diyalog ihtiyacı daha da belirginleşmiştir. Nitekim Türkiye'nin AB sürecine destek veren Fransa'nın önde gelen aydınlarından Jean Kehayan önderliğinde *L'Observateur de Marseille* (Marsilya Gözlemcisi) derneği tarafından 24 Kasım 2004'te Marsilya'da düzenlenen ve Türkiye'den de Ali Bayramoğlu, Etyen Mahcupyan ve Hrant Dink'in katıldıkları toplantı büyük yankı uyandırmıştır. "Ermeni Sorunu, Anadolu toprakları üzerinde sivil Türkler tarafından çözülecektir" görüşünü savunan Bayramoğlu'nun yanı sıra, Etyen Mahcupyan, diaspora Ermenilerine yönelik değerlendirme ile dikkat çekti:

> Diaspora, Batı dünyasında yeniden cemaatleşerek pre modern bir zihniyette tıkanmış gözüküyor. Yaşayan Ermenilerin değil, ölmüş olanların hikâyeleri üzerinden kendisini ayakta tutuyor. Oysa ölmüş olanların davası, ancak yaşayanlar üzerinden savunulabilir.[52]

Hrant Dink de değişimin önemi üzerinde yoğunlaşarak bu kavram üzerinden bir Türkiye ve diaspora analizi sundu:

> Birilerinin değişemeyeceğini söyleyenler –ki Diaspora genellikle Türkiye'nin değişmediğini ileri sürmekte– aslında yanılgı içindedir çünkü asıl değişmeyen kendileridir. Oysa dünya ve Türkiye değişiyor ve bu değişimin içerisinde Diaspora'nın da yer alması Türkiye'nin değişim ve demokratikleşme sürecini desteklemesi lazım. Bugün özellikle Avrupa Ermeni diasporası hele de Fransa Ermenileri arasında Türkiye'nin AB üyeliğine karşı yürütülen karşı kampanyaların ne anlama geldiğini Diaspora kendisine bir kez daha sormalı. Çünkü bu giriş süreci esas olarak Türkiye'yi değiştirmektedir ve "Ermeni Soykırımı" sorununa da eğer çözüm bulunacaksa, bu süreç içinde bulunacaktır. Dolayısıyla bu süreci engellemek bir anlamda çözümü engellemek, Türkiye halkının kendi tarihini sorgulamasını ve gerçekleri görebilmesini istememek demektir. Diaspora'nın ilk düşünmesi gereken, Ermeni dünyasının geleceğidir. O dünyanın geleceği ise Ermenistan'ın güvenliği ve geleceği ile yakından ilgilidir. İstenmesi gereken asıl hedef bu olmalıdır ve Diaspora bütün istemlerini buna göre yeniden düzenlemelidir. Dolayısıyla Diaspora'nın bugün ihtiyaç duyduğu en önemli etken sağduyudur.[53]

Söz konusu diyalog girişimlerinin çeşitli platformlarda halen devam ettiğini belirtelim.

Roma'ya yaptığı ziyarete Türkiye ve Küdüs patriklerinin katılmamasıyla yaşanmıştır. Kudüs ve Türkiye Ermenileri Patrikleri, Roma buluşmasına katılmayışlarının gerekçelerini sıralarken Başpatrik ile aralarında önemli yaklaşım farklılığı bulunduğunu açıklamaktan çekinmediler. Öte yandan "soykırım" meselesinde de aynı dili kullanmadıkları görülmüş ve bu iki merkez arasındaki görüş farklılığı Türkiye kamuoyuna da yansımıştır (*Agos*, 17 Kasım 2000). Patrik II. Mesrob'un 2001 Haziran'ında İskenderun'daki Surp Karasun Mangants Kilisesi'nin ibadete açılışını alışılagelidiği üzere Eçmiadzin değil, Antilias Gatoğigosluğu'nun müronuyla (okunmuş yağ) kutsaması da yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir.

52 *Agos*, 26 Kasım 2004.

53 *Y.a.g.e.*

CEMAAT-BİREY-YURTTAŞ

"Türkiye Ermeniliği"ni anlama ve anlamlandırma çabası, özellikle de bu çalışmada dayandığımız "karmaşıklık paradigması" dikkate alındığında cemaat-birey-yurttaş eksenli bir bakış açısını gerektiriyor.

Her Ermeni, Ermeniliğin objektif kimlik unsurlarını ve az ya da çok sübjektif kimlik unsurlarını taşıyor ve gündelik yaşamında kullanıyor. "Cemaat"in, Türkiye Ermenilerinin büyük çoğunluğunun yaşamlarında az ya da çok önemli bir rol oynadığını söylemek mümkün. Bununla birlikte araştırmamızda indirgemeci olmak pahasına sosyolojik bir kavram olarak kullandığımız "cemaat" kavramının, kapalı bir yaşamı çağrıştıran içeriğiyle özellikle genç kuşak Türkiye Ermenileri arasında giderek artan bir biçimde tartışıldığını ve yerini "Türkiye Ermeni toplumu" ifadesine bırakmaya başladığını da belirtmek gerekiyor.

Her cemaat gibi, Türkiye Ermeni cemaati de homojen bir özellik göstermiyor. Cemaat içinde Apostolik, Katolik, Protestan inanışa sahip bireylerin yanı sıra ateist ve agnostikler de var. Sayısı 300 civarında olan, Ermenice bilmeyen, ibadetlerini Türkçe yapan, grup kimliklerini etnik kimlikten çok Hıristiyan (ve Katolik) oluşlarının belirlediği, Kevork Hancı'nın ifadesiyle "sessizce kendi köşelerinde yok olup gitmeyi bekleyen" Ankara Ermenileri kadar,[54] Türkiye'nin bütünüyle Ermeni olan tek köyü Vakıflı Köyü de okulsuz ama kiliseye sahip bir cemaat olarak Ermenilikleri kurgulayanlar, ya da İstanbul Büyükçekmece'de cemaat kurumlarından "coğrafi" uzaklıkları nedeniyle yalıtılmış bir yaşam sürenler de aynı cemaatin üyesi. Cemaat, İstanbullu-Anadolulu, varlıklı-görece daha az varlıklı, Ermenice bilen ve bilmeyenler, eğitimli ve daha az eğitimliler, genç ve yaşlılarıyla alabildiğine heterojen.

Cemaatin somut göstergelerle "okunabilen" heterojenliğinin yanı sıra, kültürel/cemaatsel normların, tüm Ermeni bireyleri tarafından aynı biçimde içselleştirilmemesi de söz konusu heterojenliğe katkıda bulunuyor. Başka bir anlatımla Ermenilerin, birey olarak cemaatle özdeşleşme biçim ve düzeylerinde farklılaşmalar söz konusu. Cemaat, kimilerinin anlam dünyalarını kuran tek (ya da başat) unsur olarak ortaya çıkarken, kimileri için uzak (ya da ikincil) bir referans olarak kalıyor. Öte yandan cemaatin heterojen yapısı hem zaman içinde, hem de gündelik hayatta sürekli değişim ve akışkanlık gösteren özellikler sunuyor. Yani hem cemaat dışından –büyük toplumdan– gelen mesajlara, uyarılara/uygulamalara, değişimlere, hem de cemaat içindeki ilişkilerin getirdiği yeni tezahürlere verilen cevaplar, tepkiler ve uyum arayışlarıyla Ermeni cemaatinin heterojen yapısı sürekli yenileniyor.

Bununla birlikte gerek emik, gerekse etik bakış açısıyla Türkiye Ermenileri, tüm heterojenliği ile bir "cemaat". Sahip oldukları ortak kimlik özellikleri (dil ve önemli bir çoğunluğu kapsayan Apostolik inanış) nedeniyle büyük toplumdan ve diğer cemaatlerden ayrılan bir yapıya sahip. Bu özellikleriyle, hem kendilerini tanımlarken, hem de dışarıdan tanımlanırken "farklı" bir cema-

54 Kevork Hancı, "Ankaralı Ermeni-Katolikler", *Birikim*, no.73, Mayıs 1995, s.35-36.

at olarak algılanabiliyorlar; cemaat "içeridekiler" ve "dışarıdakiler"le karşılıklı olarak kuruluyor. Öte yandan, kültürel aidiyetlerin modern toplumlarda ikincilleşmesi ya da görünürlüğünü yitirmesi nedeniyle, cemaat olmak için Ermeni "cemaati"nin özelliklerinin her zaman için vurgulanması gerekmediği gibi, bu özellikler kamusal alandaki ilişkiler içinde ikinci plana düşüyor ya da tümüyle siliniyor.

Cemaat: Çekim Alanı – "Pranga"

Kolektif düzlemde aidiyet duygusu, Ferdinand Tönnies'i izleyecek olursak, her toplumun cemaat yaşamından (Gemeinschaft) alır kökenini. Cemaat, geleneksel kuralların ve organik toplumsal bütünlük anlayışının geçerli olduğu, topluluğun bireyden daha fazla gerçeklik taşıdığı, bireyin olmadığı, bireyin düşünce ve davranışlarının yalnızca topluluk tarafından belirlendiği değil, ama aynı zamanda topluluk için ve topluluk içinde varolduğu bir çerçeve sağlar.[55]

Arus Yumul'a göre, İstanbul Ermenilerinin önemli bir bölümü, cemaat içindeki iç bölünmelere/farklılaşmalara rağmen, hâlâ tek bir cemaatin üyesi. Başka bir anlatımla "cemaat", bütünleştiren bir olgu olarak, farklılıkları uzlaştıracak bir çerçeve sunuyor.[56] Yumul, Türkiye Ermenilerinin cemaat olma özelliğini dört unsurdan hareketle inceliyor: 1) grup içi tercih; 2) grup içi evlilik (*endogami*); 3) törenler; 4) sosyal denetim.

Yumul'un yaptığı alan araştırması, İstanbul Ermenilerinde grup içi tercihin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Sorularına yanıt verenlerin yüzde 84,5'u, her ne kadar etnik olarak heterojen semtlerde yaşasalar da, arkadaşlarının çoğunluğunun ya da en azından yarısının Ermeni olduğunu belirtmişler. Özellikle İstanbul kökenli ya da İstanbul'da uzun süredir yaşayan Ermenilerin önemli bir bölümünde grup içi tercih eğilimi daha da yüksek.[57]

İstanbul Ermenileri, son yıllarda gözlemlenen değişmelere rağmen, hâlâ İstanbul'un belirli semtlerinde daha yoğun olarak yaşıyorlar. Ermenilerin farklı semtlerde dağılımına ilişkin istatistiksel bilgiden yoksun olmakla birlikte, birtakım yaklaşık bilgilere sahibiz. Gülüm Şener, Patrikhane'den elde ettiği değerlendirmelere dayanarak, İstanbul Ermenilerinin Feriköy/Şişli (20.000-22.000), Kocamustafapaşa (Samatya 8-10.000), Yeşilköy (10.000), Bakırköy (10.000), Beyoğlu (1000) ve Üsküdar ve Kadıköy gibi semtlerde yaşadıklarını, Kumkapı'da ise çok az sayıda Ermeni bulunduğunu belirtmektedir. Yaz aylarında Kınalıada'daki Ermenilerin sayısının, 10-15.000'e ulaştığı biliniyor.[58]

Ermeni cemaatinin "aktif" üyeleri olarak nitelendirilebilecek koro-dernek üyeleri arasında yaptığımız araştırmanın bulguları yukarıdaki semt dağılımına benzer sonuçlar sunmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüştüğümüz kişilerin oturdukları semtler yer almaktadır. Yoğunluk Kurtuluş, Feriköy semtlerindedir.

---

55 Alex Muchielli, *L'identité*, PUF, Paris, 2002, s.28.
56 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.141.
57 *Y.a.g.e.*, s.139-157.
58 Buchwalter, *a.g.e.*, s.23.

Oturulan Semt	Sayı	Yüzde
Kurtuluş-Feriköy bölgesi	123	47,7
Harbiye-Osmanbey-Şişli bölgesi	45	17,4
Bakırköy-Yeşilköy bölgesi	44	17,1
Anadolu yakası	20	7,8
Beyazıt-Samatya bölgesi	11	4,3
Ortaköy-Yeniköy	5	1,9
Beyoğlu-Taksim	4	1,6
Cevap yok	6	2,3
Toplam	258	100,0

Yumul, İstanbul Ermenilerinin bazı semtlerde yoğun olarak yaşamalarında belirleyici olan unsurlara da değiniyor. Söz gelimi Samatya'da Anadolu'dan (büyük oranda Yozgat ve köyleri) yakın zamanlarda gelen ya da İstanbul'a uzun süre önce göç etmiş olmakla birlikte, genellikle ekonomik nedenlerle bu semti tercih eden kişiler yaşıyor. Samatya Ermenilerinin "zenginleşenler"i ise, önce Bakırköy'e, daha sonra ise kentin daha eski sakinlerinin yerleşik olduğu semtlere taşınıyorlar. Yumul'a göre, Anadolu'da doğmuş olmakla birlikte uzun süredir İstanbul'da yaşayanlar (Samatya dışında Bakırköy'ün de dahil olduğu semtler) daha yüksek grup içi tercih eğilimi gösteriyorlar. Başka bir anlatımla "arkadaş"larının önemli bir bölümü Ermenilerden oluşuyor. Anadolu'dan gelen göçmenler açısından cemaat kimliğinin güçlenmesi, kente bütünüyle yerleşmeleri ve daha yüksek bir sosyo-ekonomik düzeye ulaşmalarından sonra gerçekleşiyor.[59] Yumul, Türkiye Ermenilerinde, eğitimin cemaatsel kimlik üzerinde bir etkide bulunmadığını, eğitimin yanı sıra mesleğe (profesyonel) ve statüye bağlı eğilimlerin de cemaatselliği güçlendirdiğini ileri sürüyor. Başka bir anlatımla söz konusu unsurlar, cemaatsel kimliği azaltmıyor, cemaatin çözülmesine yol açmıyor. Literatürün eski kırsal yaşamın cemaatselliğinin kentsel ortamda azalma eğilimi gösterdiği iddiasına rağmen, İstanbul Ermenileri, tam tersi bir eğilim gösteriyor, cemaati yaratıyor (ya da yeniden yaratıyor) ve cemaatsel kimliği güçlendiriyorlar.[60]

"Cemaat", öncelikle Türkiye Ermenilerinin kimliklerini koruma ve sürdürmede işlevsel bir önem taşıyor. M.'nin ifadesiyle "Kendini ve kimliğini en çok koruyan Türkiye Ermenileridir. Çocuklarımızı cemaat kurumlarına yollarız biz. Birbirlerini tanısınlar diye." 20 yaşındaki Y. dernekleri "kaynaşma ortamı" sağladığını düşünüyor. 19 yaşındaki K. birbirinden kopmamanın yollarını anlatıyor:

> Adaya gelmesem daha çok kopardım herhalde Ermeni kültüründen. Kilise, okul ve toplum, herkes çocuğunu buralarda tutmaya çalışıyor. Kışın dernekler açılıyor ve faaliyetlere katılıyoruz. Böylece birbirimizden kopmuyoruz.

50'li yaşlarını sürdüren M. ise, "Her şeyi bırakıp faaliyetlerimize koşuyoruz" diyerek söz konusu "kaynaşma" ihtiyacını vurguluyor.

59 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.142-144.
60 *Y.a.g.e.*, s.145.

Korolar, vakıflar, spor kulüpleri ve derneklerin yanı sıra Kınalıada da cemaat kimliğinin sürdürülmesini sağlıyor. Cemaat yaşamının içinde yer almak, diğer Ermenilerle sosyal ilişkileri olmak, cemaatin aktif bir üyesi olmak bir prestij konusu. Ermeni cemaati içinde takdir edilen bir durum, kendinde bir değer.[61] Cemaat üyeleri tarafından "zaten" bilinen bu özellik, söz konusu kişiler cemaat dışından (Türk-Müslümanlar) olanlara tanıtılırken mutlaka vurgulanıyor. ("Cemaatin her türlü faaliyetinde benim ismime rastlanır.")

Cemaat yaşamı "içinde" aktif olarak yer alanların, çalışmalara katılanların "Ermeni kimliğinin ve kültürünün yaşatılmasına daha çok önem verdikleri, en azından sadece duygusal olarak değil, bilinçli olarak da bu yönde katkı sağladıkları düşünülebilir. "Aktif" olarak adlandırılabilecek bu kitleden seçilen bir örneklem nezdinde yaptığımız anket çalışması, hem bu kişiler hakkında, hem de hanelerinde yaşayanlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Sosyal ve Kültürel Yaşama Katılım

Anket çalışmasında görüşülen kişilerden üyesi oldukları Ermeni dernek, vakıf, kulüp veya koro gibi kuruluşları belirtmeleri istenmiştir. Bu kitleyi belirleyen en önemli ortak özellik "müzik ve tiyatro topluluklarına" katılımdır. Bu faaliyetlere katılanların oranı yüzde 84'tür. Grup içinde ayrıca "yetiştirme ve okul derneklerine" üye olan yüzde 43'lük bir kesim mevcuttur.

Üye Olunan Ermeni Dernek, Vakıf

	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Lusavoriç Gençlik Korosu	41	13,7	20,2
Sayat Nova Korosu	40	13,3	19,7
Vartanants Korosu	19	6,3	9,4
Maral müzik-dans topluluğu	19	6,3	9,4
Knar müzik grubu	17	5,7	8,4
Diğer müzik/tiyatro toplulukları	35	11,5	17,3
Müzik/Tiyatro toplulukları toplam	171	56,8	84,4
Getronagan Lisesinden Yet.Der.	23	7,7	11,3
Pangaltı Lisesinden Yet.Der./Mıkhitaryan	15	5,0	7,4
Sahakyan Lisesinden Yet.Der.	12	4,0	5,9
Diğer yetiştirme ve okul dernekleri	36	11,9	18
Yetiştirme ve okul dernekleri toplam	86	28,6	42,6
Kilise vakıfları	16	5,3	7,9
Diğer	27	9,0	13,4
Toplam	300	100,0	148,3

n=203

Görüşülen kişilere bu faaliyetlere katılma nedenleri sorulmuştur. Alınan cevaplardan kültürel faaliyetlerin önemli bir sosyalleşme alanı olduğu görülmektedir. Bir yandan "müzikle uğraşmak", "sosyal, kültürel, sanatsal etkinliklerde bulunmak" gibi nedenler gösterilirken, diğer yan-

61 *Y.a.g.e.*, s.146.

dan da "Ermenilerle beraber olmak", "kültürümüzün devamını sağlamak" gibi "Ermeni kimliğine" ilişkin nedenler vurgulanmıştır.

Dernek Faaliyetlerine Katılma Nedeni

	Sayı	Cevap (%)	Kişi (%)
Müzikle uğraşmayı seviyorum	61	19,6	34,9
Ermenilerle beraber olmak, görüşmek	44	14,1	25,1
Sosyal faaliyet/kültürel, sanatsal etkinliklerde bulunmak	43	13,8	24,6
Arkadaş ortamımın beni mutlu etmesi	30	9,6	17,1
Kültürümüzün devamlılığını sağlamak	30	9,6	17,1
Bir şeyler öğrenmek/bilgi edinmek	11	3,5	6,3
Boş zamanlarımı değerlendirmek	11	3,5	6,3
Beklentilerimi tatmin ediyor	47	15,1	26,9
Kısmen tatmin ediyor	16	5,1	9,1
Tatmin etmiyor	13	4,2	7,4
Diğer	5	1,6	2,9
Toplam cevap	311	100	177,7

Görüşülen kişilere ayrıca üyesi oldukları "cemaat dışı" kuruluşlar da sorulmuştur. Alınan cevaplar aşağıdadır.

Üye Olunan Diğer Dernek/Vakıf/Kuruluş

	Sayı	Cevap (%)	Kişi (%)
Spor kulübü	12	25,5	33,3
Meslek/oda/birlik	8	17,0	22,2
Dans/müzik/tiyatro/folklor	5	10,6	13,9
Mezunlar derneği/vakfı/cemiyeti	4	8,5	11,1
Zekâ-Zihinsel Engelliler Vakfı	4	8,5	11,1
Siyasi parti	2	4,3	5,6
Kilise kadınlar kolu	1	2,1	2,8
Diğer	11	23,4	30,6
Toplam cevap	47	100	130,6

n=36.

Cemaat yaşamı "içinde" olmanın taşıdığı tüm öneme rağmen, çeşitli nedenlerle cemaat yaşamından/kurumlarından uzak kalan/yaşayan Ermenilerin sayısı da azımsanmayacak kadar çok. 24 yaşındaki A.:

> Cemaatten uzak kaldım. Orta ve liseyi yabancı okullarda okuduğum için kaynaşma fırsatım olmadı. Tam anlamıyla eksiklik değil. Cemaat işlerinden uzak kaldım.

J. ticaretle uğraşmaktan, cemaatle uğraşmaya vakit bulamadığını belirtiyor. Mesleği doktorluk olan 31 yaşındaki D.:

> Cemaat kurumlarının içinde olmak isterdim. Özellikle çocuklarla içiçe olmayı, bu işin hamallığını yapmak isterdim. Cemaatin içinde olamadığım için onları göremiyorum.

Ancak D., mesleği ile ilgili her konuda "elinden geleni" yaptığını da belirtiyor. Y. ise, cemaat-kimlik ilişkisini şu sözlerle özetliyor:

> Ermeni olmak benim için önemli. Ama cemaat yaşantısına fazla yakından katılmadığım için ancak yüzde 60 civarında Ermeni olarak yaşıyorum diyebilirim.

68 gençliğinden M. cemaatten kopukluğu konusunda "Benim için cemaat değil, toplum önemliydi. Cemaatle hiçbir zaman sıkı bir bağım olmadı" diyor. Cemaatle ilişkisi sınırlı olan O. ise, "Vakıflarda ekonomik gücü olanlar var, onlar söz sahibi" diyerek kopukluğunun nedenini açıklıyor ve önerisini şöyle dile getiriyor: "Bence aklı ve parayı harman edebilecek yönetimler oluşturulmalı."

Cemaat yaşamının içinde olanlar, genelde gençlerin yeterince "aktif" olmadıklarını, kimileri ise "kimliksiz" bir kuşak yetiştiğini düşünüyor. "Çocuklar daha az aktif. Onlar bizim gibi değiller" diyen 53 yaşındaki H. gibi...

52 yaşındaki Z. ise, cemaatten uzak kalmanın başka unsurlara bağlı olduğu görüşünde:

> Ekonomik nedenler de olabilir. Yakın semttekiler birbirini çekiyor. Yeni evler şehir dışına kayınca, kilise ve okullardan uzak kalınıyor. Kimliklerinden de uzaklaşıyor, insanlar. Kilise, kimlik oluşumunda önemli. Faaliyetler özveri gerektiriyor. Gençlerin belki de vakti kalmıyor.

69 yaşındaki Y., cemaat kurumlarında yer almadaki "sınıfsal" tavırlara dikkat çekiyor:

> Ulus'tan Etiler'den cemaat üyesi göremezsin kiliselerde, derneklerde. Onlar daha kopuk yaşarlar.

Cemaat yaşamının "içinde" olmanın taşıdığı öneme rağmen, görüştüğümüz Ermenilerin büyük çoğunluğu Ermeniler arasında dayanışma olmadığını, herkesin birbirini "kıskandığı"nı belirttiler ve cemaat içinde dedikodunun yaygın olduğundan yakındılar. J. Ermeni tüccarlar arasında bir dayanışma olmadığını belirtiyor ve ekliyor: "Irkımızım huyu... Aileler arasında çekememezlik var." Türkiye Ermenilerinin, dayanışma konusunda en önemli referansları, Türkiye Yahudileri: "Onlar kadar olamıyoruz..."

> 7-8 yıldır İstanbul'dayım. Kültürel birlik duygusu aradım. En ufak bir dernekte bile insanlar birbirlerinin başını yemek için uğraşıyorlar. (M.)

Aynı şekilde Arus Yumul da çalışmasında görüştüğü bütün kişilerin Ermeni cemaatinde çok fazla dedikodu olduğu görüşünü paylaştığını belirtiyor. Yumul'a göre, Ermeniler en çok diğer Ermeniler hakkında konuşuyorlar. Cemaat üyeleri, birbirlerinin özel olduğu kadar kamusal

yaşamlarını da yakından izliyor. Üstelik bu tür "bilgi"ler, yalnızca İstanbul Ermenileri değil ama aynı zamanda yurtdışında yaşayan eski İstanbul Ermenileri arasında da yayılıyor.[62]

Cemaat içinde yaygın olan "çekememezlik" iddialarına rağmen, "başarı", tıpkı büyük toplumda olduğu gibi yükselen bir değer. Bu anlamda cemaat basını, mesleklerinde başarılı olan Ermenileri, özellikle de üniversite sınavlarında başarılı olan gençleri tanıtmada önemli bir işlev görüyor.

Öte yandan giderek zayıflayan cemaat bağlarının güçlenmesi amacıyla özellikle Türkiye Ermenileri Patrikliği kanalıyla okul derneklerinden bağımsız olarak gençler arasında yeni oluşumlara ve toplu etkinliklere ağırlık verilmeye başlandığı da dikkat çekmektedir. Bu oluşumlardan *Bolsohays* (İstanbul Ermenileri) 1999'da "chat" (sohbet) odası ile başlamış, daha sonra ise bir web sitesine dönüştürülmüştür. Öte yandan gençler, moderatörlerin organizasyonunda doğa yürüyüşleri, bowling turnuvaları, halı saha maçları, kültür-sanat etkinliklerinde buluşmaktadırlar. 2001'de oluşturulan elektronik posta grubu *Yerid* (Genç) Haberleşme Grubu ise, bugün Ermeni Patrikliği Gençlik İşleri Çalışma Grubu olarak çok sayıda genci bir araya getiriyor.[63] Genelde ekonomik düzeyi yüksek ailelere mensup, özel orta öğrenim kurumları çıkışlı, üniversite mezunu ya da son sınıf öğrencilerinden oluşan *Yerid*'in amaçları, 29 Aralık 2001'de Patriklik tarafından Lütfi Kırdar Kongre ve Sergi Sarayı'nda düzenlenen Yılbaşı resepsiyonunda kamuoyuna resmen duyurulmuştur:

> Türküz, Ermeniyiz, Hıristiyanız. Bu kimliğimizi doya doya onurla yaşayalım, el ele tutalım, dünü sayalım, bugünü yaşayalım, geleceğe ümitle bakalım dedik. Bir yılda hep birlikte başarılı organizasyonlara imza attık. Kültür gezileri, futbol ve bowling turnuvalarımız, Ermenistan'dan gelen Engelli Çocuklar Tiyatro Topluluğu'nun ağırlanması, İstanbul'da kiliselerin ziyareti, "Savaşa Hayır" barış duası gibi toplumsal ve manevi değerlere de sahip çıkan büyük bir aile olduk.[64]

Cemaat yaşamının Ermeni kimliğinin korunması ve sürdürülmesinde taşıdığı öneme rağmen, son yıllarda özellikle genç kuşak eğitimli Ermeniler arasında cemaat yaşamını sorgulamaya yönelik bir eğilim de söz konusu. Söz konusu sorgulamada cemaatin içe kapalılığı, önemli bir yer tutuyor. G.'ye göre, bu durumu şöyle özetlemek mümkün: "Hayatın ortalarında kal; ne ileride ne geride, balkonda dur. Balkonda kebap, meze yap. Sokakta kafamıza saksı düşer..." G. cemaat kavramının "bir pranga" olduğu görüşünde: "Prangaya izin vermeyen, topluma dağılıp Türkiyeli birey ve eşit yurttaş, kendi rengini topluma taşıyan Ermeni olmak önemli." R. Ermeni cemaati-

62 *Y.a.g.e.*, s.139-140.

63 Söz konusu oluşumda iletiler, Patriklik Gençlik Kolu imzasıyla da yollanmaktadır. 29 Aralık 2001'de Patriklik tarafından Lütfi Kırdar Kongre ve Sergi Sarayı'nda düzenlenen Yılbaşı resepsiyonu ile Yerid, kamuoyuna resmi olarak duyurulmuştur.

64 *Agos*'un 3 Ocak 2001 tarihli sayısında Sevan Ataoğlu imzasıyla çıkan resepsiyon izlenimleri, söz konusu oluşuma mesafeli bir bakışın ürünüydü: "Yeni ve ilgi çeken bir oluşum Yerid. Ancak özgün bir yenilikçiliği ortaya koyduğu tartışılır. Kapalı devre cemaat çemberini çağın imitasyon değerleriyle zorluyorlar. Yeni yılın yeni gençliği hakkında peşin hükme yönelmeden, bu oluşumun suni bir 'kadro oluşturma projesi' mi, yoksa ailelerin çoktandır eksikliğiyle yanıp kavruldukları samimi bir kaynaşma platformu mu olduğunu zaman söyleyecek."

ni, Türkiye'deki bir başka "cemaat"le karşılaştırıyor: "Biz içimize çok kapanmışız, eziklik var. Örneğin Yahudiler daha iyi bir pozisyondalar, bu konuda daha açıklar. Biz daha kapalıyız."[65]

Bir özel televizyon kanalının düzenlediği "Biri Bizi Gözetliyor" adlı yarışma programının "galibi" Viken de cemaatteki "ne ileride gözük ne de çok gerilerde kal" anlayışını eleştiriyor:

> Ben şahsen, cemaatin kapalılığına karşıyım. Dar bir alandan dünya iyi algılanamıyor. Cemaat içinden yükselen yenilikçilik sözleri ise ne yazık ki hep lafta kalıyor, yaşama geçirilemiyor.

Maral'a göre (Viken'in nişanlısı),

> Toplumun kapalılığı güvenlikle ilgili bir durum, ancak bu değişime kapalı bir ortamı da ister istemez beraberinde getiriyor. Kimbilir belki de en önemli adım bu güvenlik kavramından kurtulmakla başlayacak.

Kolektif kimlik (cemaatsel Ben) ile bireysel kimlik (bireyleşmiş Ben) arasında sıkışmanın getirdiği güçlükler, geleneksel cemaatsel yapı ve değerlerle mücadele etmenin Ermeni kimliğinin erimesine yol açacak kaygısı, kısacası "ne ben diyebilmek, ne de biz diyebilmek" özellikle genç, eğitimli Ermenilerin önemli bir bölümü için geçerli bir duygu. *Agos*'ta yer alan bir söyleşide ise Sayat, cemaatin "içinde" ya da "dışında" olmanın tek seçenek olmadığını ileri sürüyor:

> ...Bizim gibiler ne kadar toplumun (Ermeni cemaatini kastediyor) kapalılığı dışında yaşasak da belli bir yaş geliyor ki o yaştan itibaren insan kendi aidiyetini sorguluyor ve arıyor. O aidiyete hizmet etmek istiyor. Dolayısıyla toplumun içinde ya da dışında olmak noktasından bizlerin aidiyetimizle ilgili olmadığımızla ilgili sonuç çıkarılmamalı. Bunun için toplumun içinde ya da dışında diye bir seçim ya da şart da söz konusu olmamalı. Ne içinde ne dışında olmak yerine, toplumun hem içinde hem dışında olmak galiba en doğru olanı.[66]

Grup İçi Evlilik-Karma Evlilik

Türkiye Ermenileri için, Ermeni kimliğinin korunması ve sürdürülmesinde grup içi evlilik (endogami) özel bir yere sahip.[67] Araştırmamızın ortaya koyduğu en kesin sonuçlarından biri, Er-

65 İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde Ermeniler ve Türklerin karşılıklı algıları üzerine yüksek lisans tezi hazırlamış olan Şule Kaya, 28 Şubat 1997 tarihinde *Agos*'ta yayımlanan söyleşide "kapalılık" konusunda Türkiye Ermeni ve Yahudilerini karşılaştırmaktadır: "(Yahudiler) Sayıca az olmalarına rağmen her yerde görebiliyorsunuz onları, Ermeniler sayıca çok ama onlar ortalarda yok. Kapalılığı, ortalığa çıkıp çıkmamakla değerlendirirseniz Ermeniler daha kapalı gibi geliyor. Yahudiler ise bu anlamda kendilerini açık görüyorlar. Ama kendi içlerine almakta kapalı olduklarını kabul ediyorlar. (...) Bence Yahudiler hakikaten ortaya çıkıp Yahudi olarak şurda burda dolaşmakta cesur. Ama Yahudi ile Yahudi kimliği üzerine konuşmak istediğiniz zaman kapalılar. Ermeniler ise çok açık bu konuda. Mesela bir Ermeniye deyin ki, 'Ben Ermenilerle ilgili bir araştırma yapıyorum ve sizinle bir Ermeni olarak görüşmek istiyorum. Aa tâbi buyrun' derler. Olumsuz bir tepki vermezler ve fazla sorgulamazlar. Ermeni gizleniyor ama Ermeni kimliği ile görüşmeye açık, Yahudi gizlenmiyor ama Yahudi kimliğiyle görüşmeye kapalı."

66 Hrant Dink, "Yolunuz Açık Olsun", *Agos*, 23 Ocak 2004.

67 "Ermeni Olmaktan Ermeni Hissetmeye", *Hobina*, Kış 2002, no.2, s.12. Arus Yumul, evlilik-kimlik ilişkisini şöyle açıklıyor: "Kimlik ve evlilik arasındaki ilişkiyi irdeleyen geleneksel yaklaşım açısından bir etnik grubun kimliğini koruyup yeniden üretmesinin en etkin yolu grup-içi evliliktir. Bu tip evlilikler hem grubun diğer gruplarla biyolojik yönden yeniden karışmasını ön-

menilerin, her kuşağında farklı düzeylerde de olsa karma evlilik konusunda asimilasyona yol açtığı gerekçesiyle olumsuz bir yaklaşım olması.[68] Kısacası, aileler çocuklarının *odar*larla (Ermeni olmayanlar) evlenmelerine karşı çıkıyor. Bununla birlikte Türkiye Ermenileri giderek daha fazla karma evlilikle karşı karşıya. Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrob, karma evlilik oranının yüzde 50 civarında olduğu görüşünde.[69]

Yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmalarında Ermeniler, her tür karma evlilik konusunda olumsuz bir yaklaşım sergilediler. Cemaatin "aktif", kimliğine daha çok sahip çıkan üyeleri olduğunu düşündüğümüz grupta yaptığımız anket çalışması da bu görüşü doğruladı.

Aşağıdaki tablolarda görülebileceği gibi, söz konusu grupta karma evlilikler yok denecek kadar azdır. Ancak fiili olarak gerçekleşen az sayıdaki karma evliliğe karşılık, bireysel ya da Ermeni topluluğuna ilişkin olarak geleceğe dönük yapılan projeksiyon ve beklentilerde karma evliliğe soğuk bakılmaktadır. Görüştüğümüz kişiler arasında bazı bekârların başka Hıristiyan kökenlilerle evlenmeyi düşünebilmesine rağmen, hiçbirinin evlilik planlarında bir Müslüman yoktur.

Eş Seçiminde Köken Tercihi

Köken	Görüşülen Kişi Evliyse Kiminle?		Bekârsa Kiminle Evlenmek İster?		Toplam
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Yüzde
Ermeni	107	41,5	121	46,9	88,4
Türk	1	0,4	-	-	0,4
Diğer	1	0,4	13	5,0	5,4
Toplam	**109**	**42,2**	**134**	**51,9**	**94,2***

(*) Yüzde 5,8 cevap vermemiş.

Görüştüğümüz kişiler arasında babası Türk olan yoktur; annesi Türk olan ise 1 kişi vardır.

Ailede Türkler

Köken	Annesinin Kökeni		Babasının Kökeni	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Ermeni	253	**98,1**	257	**99,6**
Türk	1	0,4	-	-
Diğer	3	1,2	-	-
Cevap yok	1	0,4	1	0,4
Toplam	**258**	**100,0**	**258**	**100,0**

leyerek, etnik grupları tanımlayan en önemli nesnel unsur olan kan bağı ortaklığını sağlar hem de grubun kültürünün nesilden nesile aktarılmasına yardımcı olur."

68 *A.g.e.*, s.13. Arus Yumul karma evlilik konusunda "Karma evlilik bireyin grup sınırlarını ihlal etmesi anlamına gelmez aynı zamanda ailenin de statüsünü etkiler" değerlendirmesini yaptıktan sonra, Türkiye'de bireyselliğin gelişmemiş olmasının da evliliği bireysel bir seçim olmaktan çıkardığını ileri sürmektedir: "Kişinin kendisinden önce cemaatine, ailesine karşı sorumluluğu ve görevleri olduğu fikri yaygın olarak kabul görür. Cemaatçi dayanışmanın hâkim olduğu topluluklarda evlilik kişisel bir olgu değildir."

69 Patrik II. Mesrob Mutafyan'la görüşme, 10 Ocak 2002.

Çocuklar veya kardeşler arasında Türklerle evli olan az sayıda kişi bulunmaktadır. Benzer şekilde görüştüğümüz kişilerin bekâr yakınlarından (kız veya erkek çocuk, kız veya erkek kardeş) beklentileri de Ermenilerle evlenmeleri yönündedir.

Kızınız/ Kız Kardeşiniz	Evliyse Kiminle?		Bekârsa Kiminle Evlenmeli?		Toplam
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Yüzde
Ermeni	79	29,5	164	61,2	90,7
Türk	7	2,6	-	-	2,6
Diğer	4	1,5	14	5,2	6,7
Toplam	90	33,6	178	66,4	100,0

Kızınız/ Erkek Kardeşiniz	Evliyse Kiminle?		Bekârsa Kiminle Evlenmeli?		Toplam
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Yüzde
Ermeni	66	27,2	158	65,0	92,2
Türk	5	2,1	-	-	2,1
Diğer	2	0,8	12	4,9	5,7
Toplam	73	30,0	170	70,0	100,0

Yumul, yalnızca Türk (Müslüman)-Ermeni karma evliliklerin değil, ama aynı zamanda diğer Hıristiyanlarla yapılan evliliklerin de cemaat içinde hoş görülmediğini belirtiyor. Başka bir anlatımla sosyal olarak onaylanan tek evlilik biçimi, iki Ermeni arasında olanı. Bununla birlikte diğer Hıristiyanlarla evliliklerin bir miktar daha kabul gördüğünü söylemek mümkün. Nitekim Yumul'un çalışması, görüştüğü kişilerin yüzde 95,7'sinin çocuklarının bir Ermeniyle evlenmesi gerektiğini düşündüklerini ortaya koyuyor. Çocuklarının Ermeni olmayan bir Hıristiyan ya da Hıristiyan olmayan bir eş seçmesi arasında fark gözetmeyenlerin oranı yüzde 90,6 olmakla birlikte, denekler seçim yapma imkânı olmadığı takdirde bir Hıristiyanı tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Gerekçesi sorulduğunda ise, yalnızca yüzde 2,3'ü grubun "bekası"na dayandırmıştır. Yumul'a göre, genelde öne sürülen gerekçe, karma evliliklerin uzun sürmeyeceği ve çocuklar açısından sorun çıkaracağı yönünde. Öte yandan, farklı mezheplerden Ermeniler arasındaki evliliklerin kolaylıkla onay gördüğünü belirtiyor. Ermeniyle evlenmenin "öncelikli" olması, Ermenilerin kendi aralarında önemli gördükleri tüm farklılıkların ortadan kalkmasına, zenginlerin yoksullarla, eğitimlilerin eğitimsizlerle evlenebilmesine yol açıyor.[70] Yumul, "aşk"ın Ermeni cemaati için kendinde bir değer olmadığını, aşk evlilikleri yerine ayarlanmış evliliklerin geçerli olduğunu, ailelerin evlilik sürecinin bütününe müdahale ettiğini belirtiyor. Aynı şekilde ailelerin çocuklarını Avrupa ve Amerika'ya göndererek oralara yerleşmiş Türkiye Ermenileriyle evlenmelerini "ayarlamaları" da zaman zaman rastlanan bir uygulama.[71]

70 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.147-149.
71 *Y.a.g.e.*, s.149-151.

Aslında karma evlilik konusunda yukarıdaki tablolara yansıyan ve yaptığımız görüşmelerden çıkan olumsuz yaklaşımın daha çok Ermeni cemaatinin içinde bulunduğu çaresizlik duygusuna işaret ettiği söylenebilir. Öyle ki, kendini "milliyetçilik" meselesini aşmış olarak gören entelektüel Ermeniler arasında bile karma evliliğe karşı çıkanlar olabiliyor; üstelik bu kesimler –"entelektüel" vasıflarına rağmen– "tutuculuk" yaptıklarının da farkındalar. Ancak tutuculuk tespitine rağmen, başka bir duygu daha güçlü olarak belirginleşebiliyor: "cemaatin devamı".

Nitekim grup içi evliliklerin kültürün korunmasını sağladığı görüşü sıkça belirtilmiştir. Ancak görüştüğümüz kişiler grup içi evliliklerin aynı zamanda "gettolaşmak" konusunda bazı sorunlar getirdiğinin de farkındadır:

> Kanımca gettodan çıkış kaçınılmaz bir gerekliliktir. Fakat gettodan çıkışın yolu, bence karma evlilik değil, başka tedbirlerdir. Karma evliliği gettodan çıkma yolu olarak görmemekle birlikte, bazı durumlarda karma evlilik, Ermeni kültürünün ve genel olarak azınlık ve zayıf taraf kültürünün aktarılmasına bir araç olabilir. Örnekler var, gerek Türkiye'de gerek dışarıda. Fakat genellikle ve sosyal dinamikler gereğince, benzeri durumlarda azınlık tarafı kültürünün erimesi söz konusudur. (G., erkek)

> Aile tutuculuğu Ermenilerde de var. Ermeni olmayanlarla evlenmeye karşılar. Hele Türklerle... Önemli olan Hıristiyanlıktır. Milliyettten önce din geliyor. Yani tercih sıralaması var. Ama Türk-Ortodoks söz konusu olsa nasıl davranılır, bilemem! (K., erkek)

> Benim de çocuğum var. İlk tercihim Hıristiyan birisiyle evlenmesidir. Hıristiyan, özellikle Ermeni olması gerekmez. Ama Hıristiyan olmalı. Diğer dinden evlenirse ilerde sorun yaşanıyor. Çocuğun kimlik sorunu..." (G2., erkek)

> İnsani olarak bir problem yok ama türü azalan kuşların korunması misali bu kadar zengin bir kültürün yok olması beni üzüyor. Ben şahsen çok dindar değilim, ama Paskalya'da yumurta boyanmasının yok olmasını istemiyorum. Bu kaybolmamalı. (M., erkek)

Karma evlilikler konusunda ifade edilen en önemli sorunlardan biri de, cemaat dışında kalmaya/dışlanmaya yol açması. 30'lu yaşlardaki R., bunu şu sözlerle ifade ediyor:

> Ben Türkiye dışında İsviçre'de filan yaşasaydım hiç düşünmeden evlenirdim. Çünkü orada ikimiz de yabancı olarak yaftalanacaktık. Ama burada karma evlilik yapmam. Kültür çatışması, çoğunluk içinde ezilme yaşanır. Toplumsal bütünleşme beni bağlamıyor. Öncelikle aileler bütünleşmeli. Toplum baskısı beni ezer. Türkler açısından bu durum sorun olmaz. Çünkü onlar çoğunluk. Ben babamın oğlunun yaşadığı toplum baskısı nedeniyle, bir adi suçlu gibi başı eğik dolaşarak yaşamasını istemem.

Araştırmamız kapsamında yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmalarında, Ermeniler, karma evlilik yapan Ermeninin kadın ya da erkek olması arasında bir fark görmedik-

lerini belirttiler.[72] Y. grup içi evlilik-karma evlilik konusunu daha çok evliliğin "sağlıklı" olması açısından ele alıyor: "Karma evlilik olmazsa daha iyi olur. Ama olur ise, ne denir, bu işler gönül işi! Kız-erkek farketmez, yine de yürümesi zor."

S. için de karma evlilikte "kadın-erkek" fark etmiyor: "İnsanlar aradıklarını farklı toplumlarda da bulabilirler. Fakat böyle dememe karşın karma evliliklere karşıyım. Etki-tepki meselesi olsa gerek. Kız-erkek sorunu değil."

Buna karşılık Katolik bir din adamı, kültürel kimliğin aktarımı açısından kadın ve erkek arasında "her şeye rağmen" bir fark olduğunu düşünüyor:

> Erkeğin kimlik bilinci var ise, kadın, erkeğin benlik ve kültürünü daha kolay özümser, sanıyorum. Bu durum, tüm sosyal koşullandırmaların yanı sıra, belki bazı psikolojik öğelere de bağlanabilir. Ne var ki, evlilikte genellikle erkek kadını izler. Kutsal Kitap da böyle buyurmuştur. Buna rağmen, etnik ve dinî konularda, özellikle Ortadoğu kültürlerinde, erkeğin kimliği daha ağır basar.

T. karma evliliklerdeki "aşk" faktörünü kadın-erkek açısından değerlendiriyor:

> Karma evlilik yapan Ermeni bir erkek ise, erkeğin Müslüman bir kız seçme sebeplerinden biri de, Ermeni toplumunun yozlaşmış olmasıdır... Türk kızlarının sevgisinin daha saf, naif olduğunu düşünüyorum. Ama Ermeni kızlarının Müslüman bir erkeği seçmesinde ise, aşk daha önemli diye düşünüyorum.

Karma evlilikler konusunda ifade edilen temel sorunlardan biri de, evlilikten doğacak çocukların etnik kimliğinin[73] daha çok da "dini"nin ne olacağı. Nitekim *Bolsohays*'ın yaptığı "Karma evliliklerde çocuğun dini ne olmalıdır" konulu ankete katılan 898 kişinin yüzde 3'ü "erkeğin dini olmalı"; yüzde 43'ü "Hıristiyan olmalı"; yüzde 26'sı "Müslüman olmalı"; yüzde 2'si "farketmez"; yüzde 23'ü ise "kendisi karar vermeli" şeklinde yanıt vermiş.[74]

72 "Ermeni Olmaktan Ermeni Hissetmeye", s.13. Araştırmamız kapsamında genelde ifade edilen karma evliliği yapan kişinin kadın ya da erkek olmasının bir farklılık yaratmadığı görüşüne karşılık Hobina'da yer alan odak grup görüşmelerinde, kişilerin karma evliliklerde özellikle de yasaların ataerkil yapısı nedeniyle kadınların kimliklerini çocuklarına aktarmalarında daha fazla güçlükle karşılaştıklarını (söz gelimi annenin Ermeni olması durumunda çocuğunu Ermeni okuluna gönderememesi) ifade ettiklerini görüyoruz.

73 Selin Morboyacı, "Türk-Ermeni Karma Evlilikleri ve Ermeni Kimliğinin İletimi", *Hobina*, Kış 2002, no.2, s.15. Morboyacı, dinsel ve kültürel farklılıkların karşılıklı saygı içinde yürütüldüğü 'sorunsuz' evliklerdeki karı-koca ilişkisinin bile çocukla birlikte daha karmaşık bir nitelik kazandığını belirtmektedir: "Özellikle, çocuğa verilecek isim ve çocuğun dinsel eğitimi gibi temel konular karma evliliklerde kültürel pazarlıklara (négociation culturelle) yol açıyor. İsim, taşıyıcısının hangi etnik, kültürel ve dinsel gruba ait olduğunu kamusal olarak belli ettiğinden, tanımlayıcı ve özdeşleştirici bir işlev kazanıyor. Örneğin babanın Ermeni, annenin Türk olduğu çiftlerden doğan çocukların isimleri genelde Ermeni cemaatinde sıkça rastlanan, özünde Ermeni isimleri olmayan, fakat Hıristiyan dünyasını çağrıştıran isimlerden oluşuyor."

74 Anketin açılış tarihi 23.1.2002, www.bolsohays.com. Din konusunda en temel sorun, nüfus cüzdanlarındaki din hanesine ne yazılacağı noktasında ortaya çıkmaktadır. Morboyacı (a.g.e., s.15), yaptığı çalışmadan hareketle çocuğunun nüfus cüzdanına Müslüman yazdırmayan iki Ermeni annenin bir başka noktada ödün verdiklerini belirtiyor: "Bununla beraber, yazılı olarak Müslüman kimliğine sahip olmayan bu çocuklar (nüfus cüzdanlarında Müslüman yazılı değil) küçük yaşta, hijyenik sebepler söylemi altında sünnet olup, fiziken Müslüman dünyasının birer üyesi oluyorlar. Bu bağlamda, hem Ermeni-Hıristiyan anne, hem de Türk-Müslüman baba çocuklarına kendi kimliklerinden parçalar aktarmış oluyorlar. Bu da devamlı süregelen

Karma evliliklerin önüne geçilmesinde, cemaat kurumlarının güçlendirilmesi, genç kuşakların cemaat kurumlarının faaliyetlerine katılımlarının artırılması önem taşıyor. Aynı şekilde grup içi evliliğin teşvikinde, özellikle orta üst sosyo-ekonomik gelir grubu için Kınalıada faktörü önemli. 20 yaşındaki O. bir Türk gencine aşık olması üzerine yaz aylarını bir başka yerde geçiren ailesinin "apar topar" Kınalıada'ya taşındığını anlatıyor. Kınalıada'nın gerek "aşk" evlilikleri gerekse "ayarlanmış" evlilikler açısından "kolaylaştırıcı" rolü, Bercuhi Berberyan'ın yazdığı ve yönettiği *Kınalı Ah Kınalı* ve ikinci versiyonu *Vah Kınalı* adlı 2 perdelik tiyatro oyununda da mizahi bir dille aktarıldı. Kınalıada'nın Ermenilerin yaşamındaki yerini sergileyen ve cemaat yaşamına tutulan ayna niteliğindeki oyun, Ermeni kimliği, Ermenicenin yaşatılması, çocukların Ermeni okullarına gönderilmemesi gibi belli başlı sorunlarda düşünmeye zorlarken her biri gerçek yaşamda karşılığını bulan inandırıcı tiplemelere dayanıyor, Diaspora, Ermenistan ve İstanbul Ermenilerini buluşturuyor.

Karma evlilik yapanların önemli bir bölümü, Ermeni kimliğinin erimediği, tam tersine zenginleştiği inancındalar. ("Karma evlilik umurumda değil. Benim evliliğim karma! Ama dil zenginlik...") Öte yandan cemaatin, karma evlilik konusundaki olumsuz yaklaşımına rağmen, karma evlilik yapanların cemaatten dışlanmalarının "azalma" sürecine katkıda bulunacağı da son yıllarda tartışılmaya başlanmış. "Karma evlilikleri utanç olarak değil, biraz da renk ve zenginlik olarak kabul edebiliriz"[75] diyen sesler, giderek yükselmeye başlıyor. Eğitimci N. karma evliliği, "engellenemez sosyolojik" bir olgu olarak değerlendiriyor:

> İnsanlar ırkçı söylemlerden azâde hayatlarını birleştirebiliyorlarsa, helal süt süt emmiş insanla evleniyorsa, neden olmasın? Mühim olan mutsuz olmasın...Ve Ermeniceyi unutmasın...

Karma evliliklerin artması, aslında Yumul'un da ifade ettiği yeni bir kimlik inşa sürecine yol açıyor; "geleneksel kimlik"in yerini "sembolik kimlik" alıyor. Başka bir anlatımla cemaat bir yandan karma evlilikleri yapanları dışlarken, diğer yandan da söz konusu kişiler, "cemaati baskıcı ve geleneksel bir yapı olarak tanımlayıp, biz ve cemaat ayrımı yaparak, özgürleşmeyi cemaat dışına çıkmakta görüyorlar." Karma evliliklerle "Ermeni olmaktan Ermeni hissetmeye doğru bir değişim yaşanıyor." Yumul bu değişimi şu sözlerle ifade ediyor:

> Dış evliliğe yönelen insanlar artık "parantez içinde" yaşamak istemediklerini söylemektedirler. Bu onların, derin ve yoğun sosyo-kültürel bağlarla tanımlanan geleneksel kimliğe karşı çıkışlarını ifade ediyor. Ancak bu, Ermeniliklerinden vazgeçtikleri anlamına gelmiyor. Bu kişiler, Ermeni ile evlenmeseler de kendilerini Ermeni olarak görmeye yani hissetmeye devam edeceklerini vurguluyorlar. Sembolik kimlik, kimliğin yokolması değildir. Kimliği oluşturan çeşitli öğeler önemini yitirebilir, asimilasyon artabilir, ancak bu kimliğin çözülmesi anlamına gelmez. Sadece bir dönüşüme uğradığını gösterir.[76]

karşılıklı bir kimlik ödünlemesine (compensation) yol açıyor."

75 Aret Vartanyan, "Karma Evlilik mi Dediniz?", www.hyetert.com. 23.1.2004.

76 "Ermeni Olmaktan Ermeni Hissetmeye", s.14.

Törenlerin Simgelediği Birlik

Yumul'un da belirttiği gibi, Türkiye Ermenilerinde cemaat kimliğini güçlendiren bir unsur da, törenlerdir.[77] *Harsnik* (düğün), *gınunk* (vaftiz) ve *huğargavorutyun* (cenaze) törenleri, cemaatsel sürekliliği, cemaat kimliğinin yeniden üretimini, cemaat üyeleri arasında "birliktelik"i sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Günümüzde Vakıflı Köyü dışında bütünüyle kentlileşen Türkiye Ermenileri için geçmişin köy düğünlerinin, gelin hamamı, adak kurbanları ya da gelinin düğün alayı ile evinden alınması gibi uygulamaların yerine kimlik ve vaftiz kâğıdı ile birlikte Patrikliğe başvurularak gün alınması geçmiş. Din adamlarının sayı ve rütbelerine göre "bütçelendirilen" düğün törenlerinden birine karar veren çiftler, bir sonraki aşamada *gazmegerbiç* (organizatör) ile anlaşıyorlar. Süsleme ve video çekimi de dahil, kilise içindeki tüm düzenlemelerden sorumlu olan bu kişi eşliğinde düğünün provası yapılıyor. *Haçyeğpayr*ın (Sağdıç) tuttuğu haç ve din adamlarının gelin ve damadın başına taktığı *narod*la (taç) Tanrı huzurunda yapılan evlilik andı, dualarla son buluyor.

Hıristiyanlığın ilk adımı sayılan *gınunk*'ta, Kilise kurallarına göre törensel arınma yıkanışı ile kişinin günahlarından arındığı ve tanrısal nimetlerle donandığı kabul ediliyor. Vaftiz töreni, Hovhannes Mıgırdiç'in (Vaftizci Yahya) İsa Mesih'i Ürdün'ün Hortanan Nehri'nde yıkayıp vaftiz etmesinin simgesi olarak kabul ediliyor. "Vaftiz havuzundaki su, dualarla ve çeşitli bitki özleri ile halis zeytinyağı karışımından oluşan ve Dünya Ermenileri Başpatriği tarafından yedi senede bir kez kutsanıp tüm dünya Ermeni kiliselerine dağıtılan Müron'la (kutsal yağ) kutsanıyor. Vaftiz babası çocuk adına Hıristiyan olma sözü veriyor ve kiliseden, onun için iman, ümit, sevgi ve vaftiz istiyor. Çocuk kutsal Müron'la mesh ediliyor. Böylece kutsanmış ve nurlu olduğuna inanılıyor."[78] Vaftiz törenini takip eden üçüncü günde "Müron'dan Çıkarma" töreni yapılıyor, bebeğin yıkandığı su, "bereket getirmesi için ya evin çeşitli bölgelerine ya da çiçeklere dökülüyor."[79]

Huğargavorutyun'da ise ölüm olayının meydana geldiği andan itibaren resmi makamlardan izinlerin alınması ve dinî törenin düzenlenmesi söz konusu. Cenaze sahiplerinin taziyeleri kabul etmesi ve çanların çalınması ile başlayan ayinin ardından, mezarlıktaki duaların ardından kilise salonunda ölen kişinin canı için kahve içiliyor, tören Cumartesi gününe denk gelmişse helva yapılıyor. Bu arada cemaat gazetelerinde yayımlanan ölüm ilanlarının önemi de büyük. Yaşanan dış göçle birlikte ölüm ilanları, uzaktaki akraba ve tanıdıklar için bir haberleşme aracı haline gelmiş durumda. Ölüm ilanlarında ölen kişinin isminin yanında lakabı, mesleği ve "memleketi"de yer alıyor.

Kısacası her üç törenin de, cemaati buluşturan, yaşamın ortaklaşa evrilen yönlerini vurgulayan özellikleri, Ermenilerin sosyal yaşamında önemini korumaya devam ediyor.

---

77 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.153. Anadolu Ermenilerinin toplumsal kültürel yaşantılarında törenler ve ritüellerin yeri konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mary Kilbourne Matossian ve Susie Hoogasian Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

78 *G7 2005, Ajanda*, Grup 7 İletişim Hizmetleri, 2004.

79 *Y.a.g.e.*

"Makbul Cemaat"in Üretim Mekanizması Olarak Sosyal Denetim

Türkiye Ermenilerinde cemaatselliğin yeniden üretiminde önemli olan unsurlardan biri de, Yumul'un belirttiği gibi, sosyal denetim. Cemaat içinde büyük bir sosyal denetim olduğunu ileri süren Yumul'un araştırmasına yanıt verenlerden yüzde 97,7'si üzerlerinde cemaatin sosyal denetimini güçlü bir biçimde hissettiklerini ifade etmişler. Cemaat içinde iyi bir "ün"e sahip olmak önem taşıyor. Sosyal denetim ise, her zaman küçük düşürücü dedikodularla birlikte anılıyor. Bununla birlikte Yumul'a göre, cemaatte ilişkiyi tümüyle kesme, onaylanmayan kişileri "sürgüne gönderme" uygulamasına rastlanmıyor, davranışlarını onaylamasalar da birbirlerinden kopmuyorlar. Kınalıada ise, "dedikodu"nun başlıca mekânı olarak bilinmekle birlikte, Ermeniler, cemaat üyeleriyle birlikte olabilmek için yine de yaz aylarını burada geçiriyorlar.[80]

İyi bir "ün"e sahip olmak ise, kuşkusuz "makbul" olarak kabul edilen belirli davranış kodlarıyla uyumlu yaşamak, "ortalama" Ermeni değerlerinin dışına çıkmamak anlamına geliyor. Cemaatin "atipik" üyelerinden D. bu durumu şöyle anlatıyor: "Ermeni cemaatinde yaptıklarım olumlu karşılanmıyor. Serseri gözüyle bakıldım." D. "derneklere 5 yıl giremez" kararı alındıktan sonra cemaatten soğuduğunu belirtiyor.

Çoğul Kimlikler: Ermenilik(ler)

Ermeni cemaatinin heterojenliğine en çok katkıda bulunan unsurlardan biri de hiç kuşkusuz çoğul kimlikler/Ermenilikler. Ermeni kimliğinin çoğulluğunu (dolayısıyla heterojenliğini) genel hatlarıyla tarif edebilmek ve Ermenilerin az veya çok bağlandıkları Ermeniliklerini nasıl bir çerçevede yaşadıklarını anlamak üzere bir eksen düşünülebilir. Bu eksenin bir ucunda Ermeniliğe asgarî düzeyde vurgu yapan, hatta "gizlenmiş" veya zaman içinde "unutulmuş" olduğu için büyük ölçüde asimile olmuş bir aidiyetin; diğer ucunda ise Ermeni kimliklerini din, dil, tarih, kültür, bellek çerçevesinde sonuna kadar yaşamaya/yaşatmaya çalışan bir aidiyetin olduğu söylenebilir. En genel (ve büyük oranda indirgemeci) anlatımıyla "asimilasyon" ve "getto" olarak nitelendirilebilecek bu iki uç arasında varolan yaşanan Ermenilik biçimleri ise alabildiğine farklı özellikler gösteriyor.

Yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmaları, eksenin "asimilasyon" ucunda yer alan Ermenilerin genelde kimliklerini daha sonra "keşfedenler" olduğunu ortaya koydu. Kimliğin daha sonra "keşfedilmesi", genelde cemaat kurumlarının bulunmadığı yalıtılmış Ermeni topluluklar içinde yaşamaya ya da dönmeliğe (ya da gizli Ermenilik) bağlı.

Anadolu kökenli, Ermenice bilmeyen, 47 yaşındaki R. "Ermeni tarihini bilmiyorum. Bir tek İncil'i biliyorum. Kimliğimi nasıl belli edeceğimi bilmiyorum" diyor. N. ise,

> Ankara'da Keçiören'de yetiştiğim ve Türk okuluna gittiğim için Ermenilikle hiçbir ilgim yoktu. Ermeni okulu ve kilisesi olmadığı için, Katolik kilisesine gittim. İstanbul'a taşınınca kilise ve cemaat sayesinde Ermeniliği öğrendim.

80 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.155-157.

açıklamasını yapıyor. S. çocukluğunda yaşadığı kasabada dönme ailelerin, Devlete karşı Müslüman olan, ama gerçekte Müslüman olmayan ("Bazıları ise, sofu Müslüman oldular") ailelerin bulunduğunu aktarıyor. "Her mahallede 'gâvur Ali' vardır. Mühtedilerde Abdullah ismi çok yaygındır."

Ailesinde önce "korkup" Müslüman olanların kimileri, daha sonra tekrar Hıristiyanlığa "dönmüş"ler. Bugün 20'li yaşlarında olan D.'nin çocukluğu Doğu Anadolu'da Kürtlerle birlikte geçmiş. Ailesi "gizli Ermeni" olarak yaşamış. Ermenilik "gizli" olunca, Ermenice bilen büyükler de Ermeniceyi "gizlice" konuşmuşlar. Gençler ise köyde kilise ve okul kalmayınca Kürtçe öğrenmiş, D.'nin Türkçeyi öğrenmesi ise çok sonraları olmuş. Kısacası, "Kürt gibi büyümüşler." D. bu konuda "Kürt olduğumuz kabullendirilmişti. Evlerde hâlâ Kürtçe konuşuluyor" açıklamasını yapıyor. D. İstanbul'a geldikten sonra Ermeni okuluna gidiyor ve Ermeni kimliğiyle tanışıyor. Yine de İstanbul'da yaşanan Ermeniliği yadırgıyor. "İstanbul'da Ermeni kültürü bazı farklılıklarını göstermek için dejenere olmuş" diye ifade ediyor. ("Bunlar Ermeniyse, ben değilim.") Aynı aileden T. ise Ermenice bilmediği için rahatsız:

> Kafamdan atamıyorum. Başka diller öğrenirim diyorum, olmuyor. Ermeniceyi tamamlamak istiyorum. Kimliğimi tamamlamak...

Bu arada ekliyor:

> İçimden folklor yapmak gelmiyor. Buradaki folklor "modernize, stilize" olmuş... Aynı ruh, aynı coşku yok....

Ermeniliğini çeşitli nedenlere bağlı olarak sonradan "keşfeden" görece daha az sayıda Ermeninin ötesinde günümüz Türkiye Ermenilerinde oldukça güçlü bir kimlik bilincinin olduğunu söylemek mümkün. Ancak Ermeniliğe ilişkin kimlik bilincine rağmen Ermeni bireyler kimliklerini çok farklı tercihler temelinde kurguluyor ve yaşıyorlar. Başka bir anlatımla kolektif kimlik (cemaatsel Ben) ile bireysel kimlik/lerin (bireyleşmiş Ben) alaşımından çoğul kimlikler doğuyor. Sosyal psikoloji literatürünün de ortaya koyduğu gibi, kimlik, toplumsal aktörün, kendi ve/veya diğerleri hakkındaki anlamlandırmalarıyla doğrudan ilişki içinde ortaya çıkıyor. Bu süreçte aktörün "kim" olduğuna ilişkin inancı (öznel kimlik) kadar, "kim" olduğunu hissetmesi de (hissedilen kimlik) etkili oluyor. Toplumsal aktörün başkalarının önünde beyan ettiği kimliği (açıklanan kimlik) ve olmak istediğinden hareketle başkalarına sunduğu kimliği (sunulan kimlik) önem taşıyor. Aktör, kimliğinin yalnızca belli bölümlerini sunabiliyor (koşula bağlı ya da yapmacık kimlik); yapması gerektiğini düşündüğü şeyle örtüşen yönde hareket edebiliyor (harekete geçirilen kimlik) ve son olarak düşünmek, hissetmek, açıklamak, sunmak istemediğini ortaya koyabiliyor (temsil edilen olumsuz kimlik).[81]

81 Muchielli, *a.g.e.*, s.21.

Yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmaları, Türkiye Ermenilerinin önemli bir bölümünün kimliklerini kurgularken benzerlik/ortaklık-farklılık temelinde bir kavramsallaştırmadan hareket ettiklerini ortaya koydu. Benzerlik/ortaklık temelli kavramsallaştırmanın söylemsel ifadeleri, "Türk gibi olmak" ya da "Türkiyeli olmak"tı.

Benzerlik Söylemi: "Türk Gibi Olmak" - "Türkiyeli Olmak"

"Türk gibi olmak", 19 yaşındaki N.'ye göre, kültürel anlamda ortak paydalardan, benzerliklerden kaynaklanıyor:

> Yaptığımız her şey Türk gibi, ortak yemekler var. Kafada var biraz Ermenilik. Çoğumuz Ermenice müzik dinlemeyiz, kitap okumayız. Türklere daha yakınız.

40'lı yaşlarının sonunda olan A., "Türk toplumunun ananeleriyle büyüdük. Bu durumu Türkten daha çok benimsiyoruz" ifadesini kullanıyor. N. "Türk müsünüz diye sormanız abes. Dayım askerde şehit oldu" diyor. D. ise, "Türklük"ü daha çok yurtseverlik temelinde tanımlıyor: "Ben buranın sorunlarını önemsiyorsam Türküm."

M. biraz da sezgisel bir biçimde resmi "Türklük" algısına içkin olan bir özelliği dile getiriyor: "Türk kelimesini Müslümanlar bile çok farklı görüyorlar. Müslüman olmayan Türk olamazmış gibi."

T.'nin ifadesi, kimliğe ilişkin bir saflık algısına eşlik eden sıkışmışlık duygusunu dile getiriyor: "Ne tam Türksün, ne tam Ermeni."

"Türk gibi olma" konusunda en çok verilen örnek ise, milli maçlarda "Türkler gibi" sevinen Ermeniler...

Eğitimli gençlerin önemli bölümü, "Türkiyelilik" kavramından hareket ediyor. K.'ya göre, Atatürk milliyetçiliği yurdu kapsıyor: "Türkiyeli olmak bence önemli olan. Bu ülkeyi seviyorum. Türkiye'nin AB'ye girmesini, kalkınmasını istiyorum. İyi bir Türkiye istiyorum."

A. kendini "Türk gibi" değil, "Türkiyeli gibi" hissetmek istiyor. K. bu konudaki düşüncelerini kısaca özetliyor: "Bence o seni itiyor, sen onu çekiyorsun. Ben, 'Ermeni asıllı Türkiye Cumhuriyeti yurttaşıyım' diyorum." S., "Diyebilmek isterim ben de..." diye ekliyor... 23 yaşındaki D. için ise, "'Türkiyeli' yanlış bir laf bence. Güzel ama, Kürt de 'Ne mutlu Kürtüm' diyebilmeli."

Kimlikleri gerek "Türk gibi olmak", gerekse "Türkiyeli olmak" şeklinde tanımlamak Türkiye konusunda duyarlı olmayı getiriyor. K. Türkiye'nin olumsuz dış imajı konusunda rahatsız. "İnsan haklarında Türkiye'yi gereğinden fazla kötülüyorlar" diyor. F. ise rahatsızlığını şu sözlerle ifade ediyor: "Türkiye için 'çocuk mu yiyorsunuz?' diyorlar dışarıda."

Farklılık Söylemi: Bir Avantaj ve Dezavantaj Olarak "Ermenilik"

Araştırmamız kapsamında gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmeler, grup tartışmaları ve basın taramaları, "Türk gibi olmak" - "Türkiyeli olmak" eksenine dayalı benzerlik/ortaklık

Beşiktaş "Amigo"su Alen Markaryan'ın "Alemi"

Alen Markaryan'ın lokantasında ocağın üzerinde Nazım Hikmet'in dizesi var: "Yaşamak bir ağaç gibi tek ve hür ve bir orman gibi kardeşçesine." Ocağın altında şu ibare: "Bu dünya hepimizin - Alen."

"Ben hep racona uygun davrandım. Kalenderlik, özgürlük hayat tarzımız.. Eşimize, arkadaşımıza söz söyletmeyiz. Maçlar için sabahladım; nezarete düştüm. Ahmet Arif'in '33 kurşun' şiirinde olduğu gibi: 'Bundandır katlimize sebep suçumuz / gayri eşkıyaya çıkar adımız kaçakçıya, hayına...'

Liseyi terk ettikten sonra, Kapalıçarşı'da yetiştim. 25 sene çalıştım. Atatürk'ün dediği gibi, herkes cumhurbaşkanı olabilir ama herkes sanatçı olamaz. Ben altın külçeyi alıp işleyebilirim. Her şey Ermenilerin elindeydi. Sanat onların elinden gitti. Kakmacılık sanatı, Ermeni ustaları kalmadı; üzülüyorum. Sanatımı yaşayamadım dolu dolu. 'Senin paran yok, yapamazsın' dendi, hor görüldü. Şimdi Süryaniler, Türkler var. Çok giden oldu. Bizim sülâle fakirdi; giden olmadı, ama arkadaşlarımdan çok giden oldu. Kuyumculukta Ermenilik kalmadı. Büyük şirketler parayla ele geçirdiler. İflas ettim. Ben üç günde bir yüzük işlerdim; adam makinayla günde 300 yüzük basıyor.

Ermeni cemaatinde de ismim Beşiktaş tribünleri sayesinde duyuldu. Ermeni cemaatinde olumlu karşılanmıyor; serseri gözüyle bakıldım. Ermeni cemaatinde kız babaları nezdinde itibarım yoktur. Eşim Türk. Daha önce iki sene bir Ermeni kızla flört ettim. Babası 'Ben kızımı Robert College'lerde okuttum sana vermem' dedi. Kanada'ya kaçırdı.

Ermenice anlıyorum ama konuşamıyorum. Ama konuşuyorum diyenden de daha Ermeni olmuşuzdur. Ama bulunduğum toprağa ihanet etmemişizdir.

(...)

Milliyetçi olmak ülkücü olmak demek değildir. Artık insanlar hümanizme doğru ilerliyor. Ben iyimserim. Manevi inanılmaz bir gücüm var. Laf edilince uğraşmam. Eski kavgacı Alen bitti artık. Artık, eşi, işi ve Beşiktaş için yaşayan biriyim. Benim için Ermenilik bir kavram olmadı. Ermeni'yim; bunu saklamam.

(...)

Hali vakti yerinde olan Ermeniler zaten gitti. Bizim neslimiz, aynı yaşta olan insanlar (Türk veya Ermeni) aynı yerden geldiler; aynı topraktan... Dedem İstanbul'a geldiğinde Türkçe bile bilmiyordu. Kürtçe biliyordu. 80 sonrası kuşak her şeyi biliyor; bir sürü şeyi aştı.

söyleminin ötesinde Ermenilerin önemli bir bölümünün kimliklerini "farklılık"tan hareketle kurguladıklarını gösterdi. Söz konusu farklılık söyleminde iki temel vurgu öne çıktı. "Farklılık"ın büyük oranda özcü/kültüralist bir anlayış (indirgemecilik) çerçevesinde tanımlandığı bir Ermenilik ile farklı kültürlerin sentezine dayalı çokkültürlü bir Ermenilik.

S.'nin Ermeni kimliği ile tutumu, yukarıda yer alan iki vurgudan farklı olarak, kimliğin "normalleştirilmesi"ne dayalı. Ermeniliğini özel olarak göze batırmaktan yana olmamakla birlikte, kimliğine sahip çıktığını belirtiyor: "Ermeni olmak, Türk olmak, Alman olmak gibi normal bir durum." Y. Ermeni olduğunun bilinmesinin "özel bir vurgu" gerektirmediği, ama saklanması da gerekmediği düşüncesinde:

> Ermeni olmak benim iradem dışında. Sonuçta bununla gurur duymalıyım. Duyuyorum da... Bazı esnaf Ermeniler "piyasa ismi" kullanır. Ben kullanmam. Aslımı niye inkâr edeyim. Cenaze ilanın-

(...)

Biz Fenerbahçe-Beşiktaş arasında barış yaptık. Medya tarafından kullanıldığımızı hissettik. Annemizin bacımızın üzerine yemin ettik. Bu alemde en büyük yemindir. O tarihten sonra organize olay olmadı. Bunun bir parçası olarak gurur duyarız. Futbol seyircisini serseri zannediyorlar. Her Anadolu kentinde olay olur; bu holiganizm değil; şehir savunması. Televizyonda bir psikologla tartıştım; bizim için cahil falan dedi. 'Tribünlerde boşalıyorlar' dedi. Ben de ona 'Yedikule Ermeni hastanesinin başhekimiyle beraber bağırıyoruz' dedim. Diplomaysa diploma; onda da var. Psikologa 'ben de üniversite mezunuyum' dedim. Anlamadı. 'Hayat üniversitesinden mezunum' dedim. Kapalıçarşı bir üniversite.

Beşiktaşlılık anlatılmaz; yaşanır. Bugün Beşiktaş sayesinde verdiğim manevi değerleri manevi olarak geri alıyoruz. Beşiktaş'la ilgili olarak ben vitrinde kaldım; rahatsız olmadılar. Misyonumuzu (Beşiktaş) başarıyla yürütüyorum. Alen olarak kabul edildim. Bana saygı ve sevgi gösterilir.

Bir gün Fenerbahçe stadında stad müdürüyle bilet meselelerini konuştuktan sonra, içeriden bizim tribünlere giderken, Beşiktaş tribünü beni görünce 'Alen baba!', 'I love you Alen!' diye tezahürat yapmaya başladı. Bunu duyan bir polis 'Alen ne demek?' diye sordu. Ben 'Hıristiyan ismi, ben Ermeni'yim' dedim. Adam o zaman 'O zaman nasıl seviyorlar bunlar seni?' diye sordu....

Ermeniliğimden kaynaklanan bir olay olmadı. Globalleşen dünyada Beşiktaş tribünü buna izin vermez."

Alen Markaryan'la görüşme, Mayıs 2004

da gerçek isim çıkacak ve inkârcı diyecekler sonra...

Ayrıca çeşitli görüşmeciler tarafından Ermeni olmanın sağladığı avantaj, kültürel özgüllüklerden hareketle tanımlanıyor:

> Ben övünüyorum Ermeniliğimle. Fazla dil biliyoruz. Vaftiz oluyoruz. Evlenirken farklıyız. O kadar Müslümanın arasında sağlam duruyoruz. Kuyumculukta iyiyiz, el sanatlarında iyiyiz. Müslümanlar genellikle savaşıyor, ama biz hep çalışmışız. (K.)

> Ben altın külçeyi alıp işleyebilirim. Her şey Ermenilerin elindeydi. Sanat onların elinden gitti. Kakmacılık sanatı, Ermeni ustaları kalmadı. (A.)

> Zenginliğimiz, yazarlarımız, doktorlarımız, münevverlerimiz, gazetecilerimiz... Biz bunlarla gurur

Kumkapı ve Kapalı Çarşı'nın Hikâyesi

İstanbul gezmekle de, yaşamakla da bitmez ya, yine de tutmak gerek bir ucundan. Ben de Kumkapı'dan çıktım yola. Burası avuç içi kadar bir semt aslında.

Belediye kararıyla bir gecede rengârenk boyanan yorgun evleri, Kürdü, Türkü, Arabı, Afrikalısı, Rusu, Ermenisi, Çingenesiyle, yorgun evlerin giriş katlarında birbiri ardına açılan, tekstil atölyelerinde alın teri dökenleri, evler arasına gerilmiş iplerden sarkıtılan boy boy, çeşit çeşit çamaşırları, kapı önlerinde ip atlayan çıplak ayaklı kızları, dört koldan hep aynı meydana çıkan sokakların bitimindeki meyhane kültürüyle ayrı bir soluk, İstanbul için bambaşka bir İstanbul Kumkapı...

(...)

Altın Tozu: Kapalı Çarşı

Bir zamanlar evlerden boy boy çirozların sarktığı, hemen hemen herkesin sahilde bir kayığının bulunduğu, eskinin balıkçı kasabası Kumkapı'dan ayrılıp, Beyazıt'a doğru çıktığımda tüm görkemiyle Kapalı Çarşı kucaklıyor beni.

Dünyanın en eski ve en büyük kapalı çarşısı, 60 kadar sokağı, üç binden fazla dükkânı ile adeta kendi içinde özerk bir şehir. Bir zamanlar yorgancılar, fesçiler, terlikçiler gibi meslek gruplarının bulunduğu çarşıda bu meslekler yalnızca birer sokak adı şimdi.

Çarşının ana caddesi sayılan sokakta çoğunlukla mücevher dükkânları, buraya açılan yan sokaklarda ve etrafındaki hanlarda ise kuyumcular, antikaların ve aynı zamanda süs eşyalarının satıldığı bedesten ve dericiler yerlerini almış.

Çarşıdan ayrılıp etrafta göz gezdirdiğimde küçük kuyumcu atölyelerine ev sahipliği yapan sayısız han ve Kapalı Çarşı'nın küçük atölyelerinde çoğu Kumkapılı olan Ermeni kuyumcular çıkıyor karşıma.

Bu hanlardan birinde ise Kapalı Çarşı'nın meşhur ustalarından Garbis Abi karşılıyor beni. 50'li yaşlarında Garbis Abi.

"Şaka maka 40 yılı devirdim bu meslekte!" diyor ilk gün heyecanıyla. Kendisi de Kumkapılı olan Garbis Abi önce Kumkapı Kapalı Çarşı bağını anlatıyor bir masal gibi.

"Osmanlı padişahlarından biri İran şahını ziyarete gider. Şah İran'ın el sanatlarından birer örnek hediye eder padişaha, padişah el sanatları arasında en çok Ermeni kuyumcuların yaptığı altın takılara hayran kalır. Bu hayranlığı sezen İran şahı 50 Ermeni kuyumcu aileyi Osmanlı İmparatorluğu'na gönderir. Padişah da bu aileleri Kumkapı'ya yerleştirir, işte bu yüzden Kapalı Çarşı'da çalışan Ermeni kuyumcuların çoğu Kumkapılıdır."

"Ustan Neyse O Olursun"

Garbis Abi ilkokuldan hemen sonra ustası Krikor Kalaycıoğlu namı değer Tonton'un yanında başlamış işe. "Çok iyi bir ustaydı" diyor ve duygulanıyor bir anda.

"Ustalar insanın anası babası gibidir. Nasıl derler şu kızın şu oğlanın anası babası iyidir diye, usta için de aynısını derler. Ustan neyse o olursun."

Sonra da başlıyor saymaya Kapalı Çarşı'nın gelmiş geçmiş en büyük ustalarını, Deli Avedis, Garo Avakyan, Parunag Atan, Pala Agop...

Kapalı Çarşı'da herkesin bir lakabı olduğunu öğreniyorum Garbis Abi'den.

Ham altının görülmemiş güzellikte takılara dönüştüğüne tanıklık eden yaşamlar her gün altın soluyor adeta. Bir yüzüğe taşının mıhlanmasının ardından ele alınan eye ile taşın etrafını pürüzsüzleştiren kuyumcunun eli kolu ve nefesi altın tozuna bulanıyor her gün.

"Yıllar önce en iyi kuyumcuların atölyelerinin bulunduğu Çuhacı Han'da kuyumcular işlerinin bitiminde ev-

lerine giderken ellerini kollarını hanın ortasındaki bir çeşmede yıkarlarmış. Günün birinde çeşmeye bir altın parçası kaçmış. Çuhacı Han seferber olmuş altını çıkarmak için çeşmeyi kırmışlar. Altını çıkarmışlar ama bir de ne görsünler yıllar yılı kuyumcuların ellerine yapışan altın tozları çeşmenin borularında birikmiş. Kilolarca altın çıkarmışlar o gün borulardan. İşte o gün bugündür hiçbir kuyumcu elini kolunu alelade bir çeşmede yıkamamış. Atölyesindeki bir leğende sodalı suda yıkar olmuş leğenin altında altın tozları birikir, yıl sonunda belki 200-300 gram altın çıkartılır" diye anlatıyor Garbis Abi mesleğin büyüsünü.

Çırak Gıvı...

Kapalı Çarşı'nın arka sokakları hanların pencerelerinden uçuşan altın tozlarını solurken, "her çırağın bir ustası, her ustanın da bir çırağı olur" diyor Garbis Abi gülümseyerek.

"Çok sevdiğimiz bir arkadaşımız vardı, adı Gıvı'ydı, biraz ağır bir çocuktu. İşe girmesini, zanaat öğrenmesini isterdim. Bunun üzerine onu bir kuyumcu arkadaşın yanına çırak olarak verdim. Arada bir de gider kontrol ederdim iyi çalışıyor mu, iş görüyor mu diye.

Ustası da bir iş yaptığı yok, temizlik bile yapmıyor, derdi. Bunun üzerine ben bir gün nasihat etmeye başladım Gıvı'ya, bak oğlum etrafı temizle, işler bitince pis su varsa dök, yerine yenisini koy...

O da herkes gidince benim nasihatimin üstüne etrafı temizlemeye başlamış, ilk iş olarak da bizim ramat dediğimiz kuyumcunun elini sodalı suda yıkadığı dibi altın dolu kabı pis su zannedip tuvalete dökmüş, bir de bir güzel yıkamış. Bana anlatıldığına göre ustasının bir gecede saçları beyazlamış" diyerek anımsıyor şimdi 40'lı yaşlarında olan Gıvı'yı.

Çarşı'daki en önemli olgunun güven olduğunu öğreniyorum Garbis Abi'den.

"Dükkâna bir çırak alındığında önce sınanır. Hırsızın arsızın yeri yoktur atölyelerde. İlk iş olarak tartının tozunu almasını isteyen, tartının altına önceden birkaç gram has altın bırakır ve dışarı çıkar, çırak eğer tozu alırken altını cebine atar hiçbir şey yokmuş gibi davranırsa hemen işten çıkartılır. Yok eğer saklar da ustası dönünce ustasına verirse güvenilir olduğu anlaşılır. İşine devam eder, o da günün birinde usta olursa çıraklarını aynı sınavdan geçirir."

Kapalı Çarşı İstanbul'un merkezinde dev ölçülü bir labirent gibi hayalleri altın suyuna batırarak, ziyaretçilerinin gözlerini kamaştırırken, her akşam altın tozu süpürülen yollarında birer seyyah edip çıkartıyor, zamanın şimdisinden geçmişine adım atan bizleri...

Laura Avadar, *Agos*, 18 Eylül 2004.

duyarız. Kuleli, Çırağan, Dolmabahçe saraylarını yapanlar Balyan ailesidir. Halıcılıkta, kuyumculukta, tiyatroda her sanatta başarılı olmuş Ermeniler var. (Cemaatin önde gelen ruhanîlerinden O.)

Ermenilerin kültürü önemli tabii... Ermenilerin varlığı tarihte de çok eskilere uzanıyor. Mimar Sinan, Balyanlar unutulmamalı... (H.)

"Farklılık", kimi Ermeniler tarafından (karşılaşılan olumsuzluklara rağmen), kültüralist bir indirgemeciliğe başvurmaksızın, bir avantaj, hatta üstünlük olarak da yaşanabiliyor. "Farklılık", mesafe alarak zenginleşmeyi getiriyor:

Bazen "İyi ki böyleyim!" diyorum. Ama "üstün ırk" değilim. Olaylara farklı bakabiliyorum. Azınlık olmanın faydası, içeride olup dışarıdan bakabilmek... Çatıda, bacada olmak gibi... Ben de gide-

> rek yalnızlaşıyorum, asosyal oluyorum. Her türlü kimliği yoketmek isteyen taraf olmak istiyorum. Anarşist bir söyleme sahibim. (Y.)

Benzer bir yaklaşım, "içeride" ve "dışarı"da eşzamanlı olarak bulunmanın avantajı, Hrant Dink'in gerçekleştirdiği söyleşide Sevan Nişanyan tarafından dile getiriliyor:

> Bence Türkiye'de Ermeni olmanın en ilginç avantajı insana Türk toplumunun aynı anda hem içinde hem de dışında olma imkânını vermesi. Bir ayağınızla bu toplumun bir parçasısınız, bir ayağınızla değilsiniz ve hiç olamayacaksınız. Bu dili konuşuyorsunuz, hem belki herkesten iyi konuşuyorsunuz ama ana diliniz değil. Hem onlardan birisiniz hem değilsiniz. Kendine güveni olan insan için bu bence bir handikap değil, aksine büyük bir avantaj. Hatta bir lüks. İnsana bir kere eleştirellik kazandırıyor. Büyük bir manevi özgürlük, iç bağımsızlık kazandırıyor. Sınırları sorgulama yeteneği kazandırıyor.
>
> Türk toplumunun kolay aşamadığı bazı düşünce kalıpları, alışkanlıkları var. İyi eğitilmiş, dünyaya açık Türk arkadaşlarımın bile bazen bu kalıpları aşamadığını görüyorum. Oysa Ermeni olarak siz bazı şeyleri daha kolay sorgulayabiliyorsunuz. En azından milliyetçilik virüsünden kendinizi daha kolay koruyabiliyorsunuz.
>
> Bu bağımsızlığın bir başka ilginç yönü de var. Belli bir kültürü paylaştığım Türk arkadaşlarımdan çoğunun, İslâmiyet, türban, varoş kültürü gibi konularda benden çok daha bağnaz olduklarını düşünüyorum. Belki ben kimlik itibariyle daha mesafeli olduğum için, bu toplumun içindeki farklı kültürel ve sınıfsal tezahürlere daha hoşgörüyle bakabiliyorum. Benim ninem başörtüsü takmamış. Ninemin ninesi de takmamış. İbrahim Tatlıses de dinlememiş. O yüzden bunlar bana kişisel bir tehdit gibi gelmiyor. Duygusal bir tepki yaratmıyor. Belki biraz "turist" diyebilirsiniz. Bu bence iyi bir şey. İnsanın kendine yabancı bir kültüre merak duyması zihni açar; zekâyı geliştirir. Bizden olsun, Yahudilerden ve diğer azınlık toplumlarından olsun bunca zeki adam çıkmış olması boşuna değil herhalde.[82]

"Cemaatle fazla haşır neşir olmayan", mesleği doktorluk olan 31 yaşındaki G.'nin hissettikleri bir bakıma "melezliğiyle" duyduğu gurur:

> Ermeni olarak farklı olduğumu hissediyorum. Bu hoşuma gidiyor. Ben olayları farklı boyuttan, birçok boyuttan görüyorum. Biraz da zorunluluktan tabii. Başkalarının yerine de düşünmek, iki kere düşünmek zorunda kalıyorum. Hem Ermeni olmak, hem T.C. vatandaşı olmak... Ama böylece daha çok yol katediyorum.

Karin Karakaşlı da çoğul kimliklerin "evrensel" ile buluşmada sağladığı avantajı vurguluyor:

> Günümüzün Ermenistan dışında yaşayan tüm genç Ermenileri doğuştan sahip olunan yerel Ermeni kimliği ile üzerine eklenen ve özünde yaşamın sürdürüldüğü ülkeden etkilenerek dünya vatandaşlığı ufkuna kadar ulaşan evrensel kimliğin bir bileşeni olma özelliğine sahip. Ancak bu noktada kıvamı tutturmak hayli zorlu mesele. Üstelik hazır bir reçete de yok, herkes el yordamı bulacak öl-

82 "Doğru Bildiğimi Yapıyorum, O Kadar", *Agos*, 16 Ocak 2004.

> çüleri. Benim tanımımsa her kimliğin hakkını vermekten yana. Kendinize Ermeni diyorsanız örneğin, bu kimliği kültürü, tarihi, gelenekleri ve yaşam alışkanlıklarıyla taşıyabilmelisiniz. Çünkü dünyada da öncelikle size has olan o özel dokuyla ilgilenecekler. Ancak yalnızca bu kabuğa sığınmanın da kendi kendini hapsetmekten hiçbir farkı yok. Bu zenginliği paylaşabildikçe ve karşılığında başka kültürlerin servetinden beslendikçe çoğalacaksınız. İş burada da bitmeyecek. Kişisel önceliklerini, seçimleriniz, zevkleriniz ve eğilimlerinizle yerel ve evrensel kimlikler sıyrıldığında cinsiyetiniz de bir kenara atıldığında şu dünya üzerinde sizi bir diğer insandan benzersiz kılan o özü oluşturacaksınız bir ömür.[83]

Azınlık Olmak-Yurttaş Olmak

Türkiye Ermenileri, Lozan Antlaşması'nın belirlediği hukuki azınlıklardan. Öte yandan Türkiye Ermenilerini sosyolojik bir azınlık olarak da ele alınak mümkün. Bununla birlikte yaptığımız araştırma, Türkiye Ermenilerinin önemli bir bölümünün farklı gerekçelerle de olsa, "azınlık" kavramından duydukları rahatsızlığı ortaya koydu. Bu rahatsızlık, genelde kişilerin dünya görüşlerinden bağımsız olarak yaşanan ruh halini ifade ediyordu. Başka bir anlatımla "cemaat" Ermeni kurumları içinde aktif olarak çalışanlar kadar, cemaate mesafeli bir yaşam sürdürenleri, muhafazakârlar kadar demokrat-sol ideolojilere sahip kişileri, genç ve daha yaşlı kuşakları "rahatsız" eden bir kavram olarak öne çıktı. Hatta azınlık kimliği nedeniyle yerel yönetimlerde önemli bir konumda bulunan D. "aslında" bu kavramı sevmediğini belirtti.

"Azınlık" kavramından duyulan rahatsızlığa, genelde "asli unsur" söyleminin, Ermenilerin Anadolu coğrafyasının en "eski" (Türklerden "önce" anlamında) sakinlerinden biri olma vurgusunun ("bu topraklarda hep vardık") eşlik ettiği görüldü. A. Türkiye Ermenilerinin durumunu "kendi toprağında azınlık olmak" olarak tanımladı.

Türkiye Ermeni basınının tanınmış gazetecilerinden Y. bu durumu şöyle açıkladı:

> Lozan Ermenileri erimekten kurtaramadı. Koca su parçasında buz parçası... Erimeme hakkı dendi. Olsa ne olur, olmasa ne olur. Bu matah bir şey değil. Erime korkusu, daha çok erime getirdi. Köşeye sıkışma, haksızlık duyguları. Halbuki ayrı bir azınlık olmasa, kategorize edilmese. Bütün Türkiyeliler eşit yurttaştır, dense...

Cemaatin önde gelen ruhanîlerinden G. ise, "azınlık" kavramının modern devlet anlayışıyla uyumlu olmadığı görüşünde:

> Türkiye Ermeni topluluğu üyeleri Türkiye Cumhuriyeti'nin asli, Anayasa ve yasalar önünde eşit birer vatandaşıdırlar. Kendi dinlerine göre ibadetlerini yerine getirmekte, dillerini öğrenmektedirler. (...) Azınlık ise daha çok hukuki bir tanımlama olup dil, din ya da etnik kökene dayalı ayırım gözetilmeyen demokratik, insan haklarına dayalı modern devlet anlayışı içerisinde geçerliliğini kaybetmektedir.

83 Karin Karakaşlı, "Kim'in Bitmez Hikâyesi", *Agos*, 5 Eylül 2003.

Benzer bir yaklaşım, Şengün Kılıç'ın, *Biz ve Onlar, Türkiye'de Etnik Ayrımcılık* kitabında Hagop Sivaslıyan tarafından da dile getiriliyor:

> Genelde bazı yanlış anlamalar var. Bazı kelimelerin anlaşılmasında veya tarifinde herkesin kendi çabası görülür ve çoğu kez günün politikasına göre şekil değiştirir. Örneğin Türkiye'de bir "azınlık" kelimesi oturmuştur. Biz bu azınlıktan ne anlamak istiyoruz? Herhangi bir soydan olan insanların sayısının azlığı mı, yoksa o ülkede yaşayan, o ülkede hükümet eden toplumun dışında bir topluluk mu düşünülüyor? Bu nokta üzerinde durulması gerekiyor. Eğer konu sayıca az olmaları bakımından inceleniyorsa buna pek bir diyeceğim yok, ama o ülkenin, o günkü yönetiminde olan çoğunluk insanlarının dışında bir ırktan, bir soydan geldikleri ima ediliyorsa, bu tamamen yanlış. Çünkü ben ve bütün Ermeni insanları –öyle olmalı– kendimizi hiçbir zaman, bu ülkede azınlık olarak kabul etmiyoruz. Tam tersi, "ben bu ülkenin öz evladıyım" diyorum, "bu topraklar benim" diyorum. Çünkü ben tarihimi düşündükçe, babalarıma, atalarıma gittikçe, kendimi daima bu topraklarda buluyorum. Dolayısıyla hangi soydan, hangi ırktan, hangi sayıda olursa olsun, birileri azınlık kelimesiyle, yahut başka bir tarifle, beni bu topraklardan soyutlamak istiyorsa kendi fikrince, bunun tamamen karşısındayım ve yanılıyor.[84]

Cemaatin eğitimle en yakından ilgili vakıflardan birinde yöneticilik yapan M. Ermeni okullarının "azınlık okulu" olarak tanımlanmasına karşı çıkıyor: "Azınlık, ne demek? Biz Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyız."[85]

R.'ye göre, "İyi bir Ermeni olmak, iyi bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmakla çatışmıyor." D. ise, "TV'de bazıları bizi yurttaş bile kabul etmiyorlar" sözleriyle rahatsızlığını ifade ediyor.

"Azınlık" kavramından duyulan rahatsızlığa rağmen, Türkiye Ermenilerinin önemli bir bölümü hukuksal olmanın yanı sıra sosyolojik olarak da azınlık olmanın yarattığı "ruh hali"ni, "Türkiye'de biz diyemiyoruz. 'Biz' diyenler şimdi mezarda..." şeklinde oldukça radikal biçimde diyen T. gibi veya daha farklı şekillerde dile getiriyorlar:

> Bizler daha dikkatli yaşıyoruz. Suç işlemiyor, vergi veriyor, askerlik yapıyor ve daha çok çabalıyoruz. Çünkü hiçbir yerden yardım alamıyoruz. Bizler daha az hata yapmalıyız. Hele benim hiç hata yapmamam lazım. Yaptıklarım değil de, yapmadığım ya da hatalı yaptığım daha çok göze batar, konuşulur. İyi hatırlanmalıyım. (M.)

> Ermeni olmanın getirdiği davranış biçimleri var. "İyi olmak", "ilişkide iyi olmak" gereği var. "Pasifist", "barışçı", iyi insan", "yardımsever olma" çabası... (N.)

> Korku, insanın kendisini frenlemesine neden oluyor. Sürekli bir otokonrol var. (D.)

Türkiye Ermenilerinin "azınlık" olmaya dayalı "ruh hali", belki de en açık biçimde karikatürist Aret Gıcır'ın "Azınlıkyan" tiplemesinde ifadesini buluyor. Aret Gıcır, kahramanını ve simgelediklerini şöyle anlatıyor:

84 Şengün Kılıç, *Biz ve Onlar, Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*, Metis, İstanbul, 1991, s.62.

85 Kasım 2004'te İHDK'nun hazırladığı ve kamuoyuna sunduğu Azınlık Raporu'na gösterilen tepkiler "azınlık" kavramının kendi başına ne kadar olumsuz olarak algılandığına iyi bir örnektir.

> Azınlıkyan'ın gençliği çalkantılı geçmiş. Okuyan biri, bir şeylerden rahatsız ama etkisiz de. Bir şeyler yapmak istiyor, olmuyor. Cemaatin içine de saplanmış değil. Ama bazen, bazı olaylar sinirini bozuyor tabii... Bomonti Mıhitaryan'ın kapatılması veya Patrik seçimi döneminde Azınlıkyan bu konulara değinmişti. Onu çizerken araya diğer azınlıklar da giriyor. Çıkışında onu sadece Ermeni azınlığın bir üyesi gibi düşünmedim. İstanbul'da eşcinseller, Afrikalılar, marjinal düşünenler, hep azınlık. Azınlık olmanın bir keyifli yanı, toplumsal olaylara dışarıdan bakabiliyorsun. Milliyetçilik akımına kaptırmıyorsun kendini. Bir maçtan sonra harala hurala bağırmıyorum mesela...[86]

"Azınlıkyan" tiplemesiyle özellikle genç kuşak Ermenilerin günlük yaşamlarındaki algılama biçimlerini, hayata bakışlarını, bir azınlık olarak marjinal duruşlarını konu edinen çizer Aret Gıcır.

Yaptığımız çalışmada Türkiye Ermenilerinin Ermenilik-Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı ekseninde kimliklerini nasıl kurguladıklarına ilişkin bir bulgu, dernek ve koro faaliyetlerine katılanlarla yaptığımız anket çalışmasından görülebilmektedir. Ermeni kitlesinin kültüre ve kimliğe daha çok önem veren "aktif" bir kesimini temsil ettiği varsayılabilecek bu grup içindeki bireyler sunulan siyasal, kültürel aidiyet ve değerlere dayanarak kendilerini şu şekilde tanımlamışlardır:

Kendilerini Nasıl Tanımlıyorlar?

Tanımlamalar	Cevap Sayı	Cevap (%)	Kişi (%)
Ermeni	195	22,8	82,3
T.C. vatandaşı	151	17,6	63,7
Laik	124	14,5	52,3
Demokrat	94	11,0	39,7
Dünya vatandaşı	89	10,4	37,6
Köklerine bağlı	68	7,9	28,7
Solcu	30	3,5	12,7
Milliyetçi	26	3,0	11,0
Dindar	26	3,0	11,0
Anadolulu	23	2,7	9,7
Liberal	22	2,6	9,3
Diğer	8	0,9	3,4
Toplam cevap	**856**	**100**	**100**

n=237 (genel kitlenin yüzde 91,9'u)

[86] *Agos*, 6 Ağustos 1999.

Yüzde 8'lik bir kesimin cevap vermediği bu soruya göre, "aktif" grup içinde yer alanların yüzde 82'si kendilerini "Ermeni" kimliği ile tanımlamaktadır. Oran daha az olmasına rağmen, yaklaşık yüzde 64'lük bir kesimin de kendini "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" olarak tanımladığı görülmektedir.

Bir bakıma ortalamayı yansıtan blok olarak değerlendirilebilecek ve iki özellikle birden (Ermenilik ve vatandaşlık) örtüşen bu kitlenin yanı sıra, iki ayrı renk daha görülmektedir. Bu renklerden biri yaşanılan toplum ve dünyayla örtüşen ve eksenimizin "asimilasyon" ucuna yaklaşan bir özellik sunmaktadır. Bu kesim "dünya vatandaşlığına", "laiklik", "demokratlık", "solculuk" gibi sıfatlara açılım sağlayarak, Ermenilik vasıflarını ikinci plana atarken, ikinci rengin "milliyetçilik" ve "dindarlık" gibi aidiyet tanımlamalarıyla eksenimizin "getto" ucuna yaklaştığını söylemek mümkündür.

Dolayısıyla ilk tespit Ermenileri sadece kapalı bir cemaat olarak ele almanın mümkün olmadığı, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları ve "bireyleri" olduğudur. Ya da tersten söylersek, değişen ölçülerde, hem Ermeni hem "Türkiyeli" olduklarıdır. Buna bağlı olarak, belirtilecek ikinci husus Ermenilerin bu iki özellik arasında sürekli hareket halinde olan, dolayısıyla iki özelliğin etkisiyle çoğul bir süreç içinde dönüşen, fakat aynı zamanda hem Ermeniliği, hem de Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığını dönüştüren bir toplumsal kesim olduğudur.

Tabloda ön planda olan Ermenilik ve T.C. yurttaşlığı seçeneklerini birlikte aldığımızda ise, şu sonuç çıkmaktadır:

	Ermenilik ve T.C. Vatandaşlığı		
	T.C. Vat. Diyenler	T.C. Vat. Demeyenler	Toplam
Ermeni diyenler	139	56	195
	% 71,3	% 28,7	% 100,0
	% 92,1	% 65,1	% 82,3
	% 58,6	% 23,7	% 82,3
Ermeni demeyenler	12	30	42
	% 28,6	% 71,4	% 100,0
	% 7,9	% 34,9	% 17,7
	% 5,1	% 12,6	% 17,7
Toplam	151	86	237
	% 63,7	% 36,3	% 100,0
	% 100,0	% 100,0	% 100,0
	% 63,7	% 36,3	% 100,0

(Tablonun ikinci ve üçüncü satırlarının okunmasına ilişkin not:
Soldan sağa: Kendisine Ermeni diyenlerin (195 kişi) yüzde 71,3'ü (139 kişi) aynı zamanda T.C. vatandaşı tanımını kullanmış; yüzde 28,7'si (56 kişi) ise T.C. vatandaşı tanımını kullanmamıştır.
Yukarıdan aşağı: Kendisine T.C. vatandaşı diyenlerin (151 kişi) yüzde 92,1'i (139 kişi) aynı zamanda Ermeni tanımını kullanmış; yüzde 7,9'u (12 kişi) ise Ermeni tanımını kullanmamıştır.)

Tablo genel olarak incelendiğinde, ortalamayı yansıtan büyük bloğun (kendilerini hem T.C. vatandaşı hem de Ermeni olarak tanımlayanlar) yüzde 59'a yakın olduğu görülmektedir. Bu

kesimi büyük topluma "entegre" ve aynı zamanda "farklı kimliğine" sahip çıkan bir grup olarak tanımlayabiliriz. Yüzde 24'e yakın bir kesim ise kendilerini Ermeni olarak tanımlarken, T.C. vatandaşlığı yerine başka tanımlamaları kullanmışlardır. Bu kesimi daha ziyade "cemaat" özellikleri sunan ve toplumla entegrasyon düzeyi zayıf ve "kimliği" ön planda olan bir kesim olarak düşünebiliriz. Kendilerini ne T.C. vatandaşı ne de Ermeni olarak tanımlayanların oranı yüzde 13'e yakındır. Daha çok "bireysel" özellikleriyle ön plana çıkan bu kesim, hem cemaate hem de modernitenin homojenleştirici ulusal kimliğine mesafeli, daha çok "postmodern" özellikler sunmaktadır. Son olarak yüzde 5 civarında bir kesim ise T.C. vatandaşı tanımını tercih etmiş, bunun yanı sıra Ermeni tanımı yerine başka tanımları kullanmıştır. En küçük grubu oluşturan bu kesimi "asimile" olarak tanımlamak mümkün görünmektedir.

Kimliğin inşası farklı demografik ve sosyo-ekonomik özelliklere göre incelendiğinde ise, ek değerlendirmeler yapmak mümkün görünmektedir. Kimlik tanımlamalarına ilişkin olarak, kadınların erkeklere kıyasla kimliğin devamını sağlamada daha fazla etkin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin "T.C. vatandaşlığı"nı göreli olarak daha çok öne çıkaran erkeklere kıyasla, kadınlar "Ermeniliği" daha çok vurgulamaktadırlar. Kadınlar, -özellikle ev kadınları-, ayrıca "köklerine bağlı" olmayı, "dindarlığı" da daha fazla dile getirmektedirler. Ancak bu değerlendirmelere dayanarak, kadınların bir bütün olarak sadece "cemaat duygularını" besleyen kişiler olduklarını söylemek doğru olmayacaktır. Kadınlar aynı zamanda kendilerini tanımlarken, "laikliği" ve "dünya vatandaşlığını" da erkeklerden daha fazla dile getirmişlerdir.[87]

Kimliklerin tanımlanmasında anlamlı olarak nitelendirilebilecek bir farklılaşma yaş gruplarında dikkati çekmektedir. Orta ve üstü yaş gruplarında (36-45, 45 üstü) hem "Ermeniliği" hem de "T.C. vatandaşlığını" vurgulayanlar kitlenin geri kalan kısmına kıyasla daha çoktur. Benzer şekilde "Anadoluluk" ve "köklerine bağlılığın" da bu gruplarda daha yüksek oranlara sahip olduğu göz önüne alınırsa, bir yere ait olma duygusunun göreli olarak orta yaş üstü gruplarda daha güçlü olduğu söylenebilecektir. Orta ve alt yaş gruplarında ise "laiklik" ve "demokratlık" ya da "dünya vatandaşlığı", hatta "dindar" gibi tanımlamaların ön plana çıkması da bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir. Daha genç kuşakların kendi kimliklerini kurmalarında etnik veya ulusal özelliklerden ziyade, "değer" olarak adlandırılabilecek özelliklerin göreli olarak daha çok rol oynadığı yorumu yapılabilir. Bunun istisnasına lise öğrencilerinde rastlanmaktadır. Bu kesim arasında da kimliklerinde "Ermenilik" vurgusunu yapanlar oldukça yüksek bir orana sahiptir.

Eğitim düzeyine göre bakıldığında ise çok anlamlı farklar görülmemektedir. Ancak "laiklik" ve "demokratlığı" yüksek eğitimlilerin, "Anadoluluk" ve "köklerine bağlılığı" düşük eğitim düzeyine sahip olanların göreli olarak daha çok vurguladığı gözlemlenmektedir.

Önemli ve ilginç bir bulgu da görüşülen kişilerin doğum yerlerine göre kimliklerini nasıl tanımladıklarına bakıldığında ortaya çıkmaktadır. İstanbul doğumlu olanlar İstanbul dışında doğanlara kıyasla "Ermeni" kimliğine daha çok sahip çıkmaktadırlar. "T.C. vatandaşlığı"na yapı-

87 Bkz. Araştırma Belgeleri Bölümü.

lan vurguda ise her iki kesim arasında bir fark bulunmamaktadır. İstanbul dışında doğanlarda bir yanda "demokratlık", "solculuk", diğer yanda "Anadoluluk" ve "köklere bağlılık" gibi unsurlar daha fazla dile getirilmiştir.

İncelediğimiz grubun sunduğu bilgilere dayanarak ve bu grubun cemaat içinde "aktif" olduğu gözönüne alınarak, genelde Türkiye Ermenileri içinde "asimile" olan kesimin daha yüksek bir oranda olduğu düşünülebilir. Benzer şekilde ne T.C. kimliği, ne de Ermeni kimliği ile bağları güçlü olmayan ve daha çok "bireysellikleriyle" varolan kesimlerin de daha önemli bir yere sahip olduğu varsayılabilir.

Daha Açık Bir Biçimde İfade Edilen "Ermenilik"

Türkiye Ermeni cemaatinin kimi üyeleri tarafından da eleştirilen "dışa kapalılığa" rağmen, dünyada ve Türkiye'de meydana gelen son yıllardaki bir dizi gelişme, özellikle genç kuşağın "kendini"/"Ermeniliğini" daha açık bir biçimde ifade etmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu gelişmeler, bir yönüyle dünyada 1980'lerin sonlarından itibaren yükselen kimlik taleplerinin Türkiye'ye yansımasıyla doğrudan ilgilidir. Bilindiği gibi, 1980'lerin sonlarından itibaren yükselen kimlik talepleri, sosyal bilimcilerin önemli bir bölümünün de kabul ettiği üzere, bir yandan maddi ya da sembolik kaynakların yeniden dağıtımına dayalı devletler, başka bir anlatımla eşitlikçi politikalar ortaya koymayı resmen taahhüt eden devletler, diğer yandan ise sosyal ve ekonomik anlamda giderek daha eşitsizlikçi hale gelen "gerçeklik" arasındaki mesafeden kaynaklanmıştır. Başka bir anlatımla iddia edilen eşitlikçi ideal ile gözlemlenen eşitsizliğe dayalı sosyal ve ekonomik gerçeklik, bireylerin etnik ve dinsel kimliklerine sığınmalarına ve kimliklerinin tanınması talebinde bulunmalarına yol açmıştır. Bu süreçte ulusal azınlıkların, yerli halkların, dinsel azınlıkların, göçmenlerin, davranışsal ya da cinsel azınlıkların en basit sembolik tanınmadan, farklı ya da ayrı bir "topluluk" olarak tanınmaya kadar (tercihli politikalardan özel haklara kadar) giden bir yelpazede kamusal bir tanınma talebinde bulundukları görülmüştür. Bazı topluluklar ulus ve Devletin önceliğini tartışma konusu yapmazken diğerleri ortadan kalkması için çalışmıştır. Kimileri açık bir kimlik sergiler ve diyalogdan yana tavır koyarken diğerleri özgüllüklerini vurgulayarak cemaatlerine kapanmışlar, kimlik ve kültüre dayalı "getto"lar oluşturmuşlardır.[88]

Dünyada yükselen kimlik talep ve politikalarının yansımalarının yanı sıra, Türkiye'deki son yıllarda yaşanan bazı gelişmeler de farklı kimliklere sahip bireylerin kimliklerini açıkça ifade etmelerine katkıda bulunmuştur. Melisa Bilal'e göre, 1990'lardan itibaren başlayan bu yöndeki gelişmede, 1993'te ilan edilen Kopenhag Kriterleri'yle birlikte azınlık sorununun kamusal ajandaya girmesinin yanı sıra gayrimüslim toplulukların deneyimlerini kamusal alanda görünür kılan kitapların[89] yayımlanmaya başlaması, Aras Yayıncılık'ın kurulması (1993), *Agos*'un yayın yaşamı-

88 Marco Martiniello, *Sortir des Ghettos Culturels*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997, s.26-27. Özellikle eşitlikçi ideal ile fiili eşitsizlik arasındaki mesafenin daha az olduğu yerlerde bireyler, kimliklerini özel alanda yaşamakla, devletten sembolik bir tanınma talebinde bulunmakla yetinmişlerdir.

89 Melisa Bilal, "The Lost Lullaby and Other Stories About Being an Armenian in Turkey", BÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2004, s.40. Bilal, 1991'de Umut Yayınevi tarafından yayımlanan Serdar Can'ın *Ne-*

na girmesi de (1996) belirleyici olmuştur. Bu dönem aynı zamanda İnsan Hakları Derneği'nin (İHD) azınlıklara karşı ayrımcı muamelelerin görünürlük kazanması yönünde en etkin örgütlerden biri olarak ortaya çıktığı, *Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon*'un kurulduğu (1994),[90] medya[91] ve liberal aydınların sorunun kamusal alanda tartışılmasına katkıda bulunduğu, dergilerin özel sayı ya da dosyalarıyla konuyu eleştirel bir bakış açısıyla incelediği, çokkültürlülük konusunda ulusal ve uluslararası toplantıların düzenlendiği,[92] Ermeni aydınlarının televizyon programlarına ve konferanslara katıldığı, gazete yazıları ya da makaleler yazdıkları, Lozan azınlıklarına yönelik Türkleştirme politikalarıyla ilgili yayınların[93] ve sözlü tarih ve kolektif bellek[94] konusundaki çalışmaların hız kazandığı bir dönemdir. Öte yandan 1980'lerin ikinci yarısından itibaren "Ermeni Sorunu"nu resmi tezden hareketle özellikle tarihsel ve uluslararası ilişkiler bağlamında ele alan yayınlarda da[95] bir artış yaşanmıştır. Son olarak "Kürt sorunu"nun 1990'ların ikinci yarısından itibaren göreli olarak "normalleşmesi", Kürt kimliğinin ifade edilmesi de Türkiye Ermenilerinin kimliklerini daha açık ifade etmeye başlamalarında, sorunlarını Türkiye toplumuyla paylaşarak diyalog arayışına girmelerinde etkili olmuştur.

Görüştüğümüz kişilerin büyük çoğunluğu Türkiye Ermenilerinin kendilerini yine de "yeterince" ifade edemediklerini düşünüyorlar. M.'ye göre, Ermenilerde yaşanan toplumsal baskının sonucu olan "kronik korku", kendini ifadenin önündeki en büyük engel. S. ise, bu durumun daha çok Ermenilerin bir sivil temsiliyet makamına sahip olmamasından kaynaklandığı kanaatinde:

> Ermeniler kendilerini yeterince ifade edemiyorlar... Çünkü daha çok kiliseye kalmış bu durum da...

nemin Masalları ve Yves Ternon'un 1993'te Belge Yayınları'ndan çıkan *Ermeni Tabusu* kitaplarının Ermenilerin Anadolu'daki geçmişinin Ermeni cemaati dışında tartışmaya açılmasında önemli olduğunu belirtmektedir.

90 *Y.a.g.e.*, s.41. İHD'nin düzenlediği toplantı ve konserlerin yanı sıra 6-7 Eylül Olayları ile ilgili 1996'daki Utandıran Tarih ve Bir El Koyma Öyküsü: Tuzla Ermeni Çocuk Kampı sergileri, hazırlanan raporlar ve Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon'un 1997'de Şişli Belediyesi tarafından Karagözyan Yetimhanesi'nin bahçesinin istimlak girişimine karşı verdiği aktif mücadele de önemli etkinliklerdendir.

91 *Y.a.g.e.*, s.42. Bilal örnek olarak "Siyaset Meydanı" programındaki "Azınlıklar, Kaybolan Renkler" tartışmasını veriyor.

92 *Y.a.g.e.*, s.43. Bu konuda Helsinki Yurttaşlar Derneği tarafından 2000 yılında İstanbul'da düzenlenen A Wider Europe: Modernisation and Pluralism başlıklı toplantı zikredilebilir. Toplantı bildirileri daha sonra kitap halinde yayımlanmıştır (Helsinki Yurttaşlar Derneği, Modernleşme ve Çokkültürcülük, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000).

93 *Y.a.g.e.*, s.45. Bilal, Hülya Demir ve Rıdvan Akar'ın *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi*; Rıfat Bali'nin *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Seriveni (1923-1945)*; Rıdvan Akar'ın *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları* ve Ayhan Aktar'ın *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* kitaplarını örnek olarak vermektedir.

94 *Y.a.g.e.*, 48-49. Söz gelimi, Yahya Koçoğlu'nun, *Hatırlıyorum, Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar* (Metis, İstanbul, 2001) ve Esra Özyürek'in *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası* (İletişim Yayınları, İstanbul, 2001) çalışmaları.

95 *Y.a.g.e.*, s.47. Örnek olarak Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985; *The Armenian Issue In Nine Questions and Answers*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1982; Türkkaya Ataöv, *An Armenian Falsification*, Ankara, 1985; Bilal Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question*, Turkish Historical Society, 1980; Salahi Sonyel, *Falsification and Disinformation: Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Center for Strategic Research, Ankara, 2000., vb. yayınlar verilmektedir. Resmi tezlere karşı özellikle Taner Akçam'ın *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları, İstanbul, 1995) ve *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na* (İmge Kitabevi, Ankara, 2002) başlıklı kitapları zikredilebilir.

Bununla birlikte, görüştüğümüz kişilerin önemli bir bölümü, özellikle son on yılda Ermenilerin kendilerini daha çok ifade etmeye başladıkları görüşünü paylaştı. 29 yaşındaki B., Ermenilerin kendilerini "yeteri kadar" ifade edememekle birlikte son yıllarda bir gelişme olduğunu da teslim ediyor: "Son yıllarda vızıltıdan cıyaklamaya geçildi. Eskiden hiç çıkmayan ses, evet, şimdi biraz duyuluyor." Y. de aynı görüşü paylaşıyor: "Düşünün elli, altmış sene susmuş bir toplum, şimdi konuştukça rahatlıyor." J. ise bu konuda daha temkinli bir yaklaşıma sahip: "İmkân ne kadar veriliyorsa, o kadar ifade ediyoruz..."

Cemaatin din adamlarından D. "düne kadar" kendilerini kesinlikle ifade edemeyen Türkiye Ermenilerinin artık bu konuda daha rahat oldukları görüşünde:

> Bugün Agos gazetesi ve Aras Yayınevi, Ermenilerin gettolarından çıkışının ilk büyük işareti sanırım. Şüphesiz ülkede, fikir ifadesi için son on yıl zarfında gelişen daha elverişli konuların bunda önemli bir rolü olmuştur. Gönül isterdi ki, bundan böyle, felsefenin, Thales'in, insan Logos/Kelamının, yani tek sözle hür, özgür düşünme ve düşüncenin beşiği olan bu ülkede herkes fikir suçuna tâbi tutulma kuşku ve korkusuna kapılmaksızın kendini ifade edebilsin.

Türkiye Ermenilerinin son yıllarda kendilerini daha iyi ifade edebilmesinin nedeni, kimilerine göre Türkiye toplumunun Ermenilere yönelik ilgisindeki artış. B.'ye göre, "Gazeteler ve aydınlar arasında bir ilgi var." C.'nin de görüşü aynı doğrultuda: "Farklı kesimlerden insanlar ilgi duyuyorlar. Bu belki daha önemli."

Hrant Dink ise, Ermenilerin kendilerini ifadelerinde, özellikle popüler kültür dolayımıyla, Türkiye toplumu tarafından tanınmaları olgusunu mizahi bir dille yansıtıyor:

> Türkiyeli Ermenilerin özellikle son on yılını, kimliğini daha özgür bir şekilde ifade edebilme açısından, önceki yıllardan ayırmak gerek. Kimlik eskisine göre çok daha özgürce ve çekincesizce ifade ediliyor artık.... Hem de her alanda.(...)
>
> Gayri eski Ermeni kimliğinin ticaretle ve zanaatla sınırlı alanı yeterince kabuk değiştirmiş durumda ve Ermeni kimliği de dünyadaki diğer kimlikler gibi çeşitli alanlarda dağılım göstererek çeşnileniyor.
>
> Bu dağılımdan en yüksek oranda nasibini alan sektör ise eğlence ve magazin dünyası.
>
> Eskiden bir Hayko vardı bildiğimiz... Şimdi döndüğünüz yerde bir başkasına çarpabiliyorsunuz. Artolar, Roberler, Aleksler, Vaçeler, Ritalar, Dilaralar, Dalidalar hemen her gün ekranlardan evimize yansıyan yüzlerden sadece birkaçı.
>
> Gayri operada da varız arabeskte de... Balede de varız göbek dansında da...
>
> Hiç çekinmeden yarışabiliyoruz artık her alanda herkesle...
>
> Hem de özbe öz Ermeni kimliğimizle.[96]

Kendini ifade konusunda dile getirilen bir başka husus ise, genç kuşakların kendilerini daha açık ifade ettikleri, daha özgür oldukları, kültürel ve sosyal "görünmezliğe" karşı çıktıkları. Kızı hep Türk okullarında okuyan N. bu konudaki gözlemini şöyle aktarıyor:

96 "Onlar Ersin Muradına", *Agos*, 13 Şubat 2004.

> Bizden sonraki nesil tavır koyuyor. Oğlum, "Çık bağır diyor" bana. Eşit muamele istiyor. Onlar, "Ne yapalım, biz ötekiyiz" demeyecek.

Ermeni Cemaatinde Kadın Olmak

Araştırmamız kapsamında sürdürdüğümüz İstanbul Ermeni cemaatinin farklı boyutlarda yaşadıkları kimlik sorunlarına yönelik "anlama" ve anlamlandırma" çabası, "kadın kimliği" sorunsalını da kaçınılmaz olarak gündemimize taşıdı. Bu süreçte Ermeni kadınlarının, yaş, eğitim, gelir düzeyi/yaşam standardı vb. temelinde taşıdıkları farklılıkların yanı sıra, cemaati temsil eden temel bölünmeleri de (söz gelimi İstanbullu-Anadolulu) dikkate alarak en genel ifadeyle "kadınlık durumları"nı incelemeye çalıştık. Kadınların dünya genelinde ve Türkiye'de yaşadıkları toplumsal cinsiyet temelli sorunlarının ötesinde, Ermeni kadınlarının "azınlık içinde azınlık" olma olgusundan kaynaklanan temel sorunlarını hangi boyutlarda yaşadıkları sorusu, İstanbul Ermeni cemaatini "anlama"da temel verilerden biri olarak göründü bizlere.

Ermeni cemaatinde kadının konumu ve rolüne ilişkin tartışmaları 19. yüzyıla kadar götürmek mümkün. 19. yüzyıl, Ermeni kadınları için de gerçek bir "Aydınlanma" dönemi olmuş, oyuncu, müzisyen, yayıncı, ressam, heykeltraş, doktor, öğretmen, yazar kimlikleriyle kadınlar, toplumsal "görünürlük" kazanmış, kadın dernekleri kurulmuş, "kadınların kurtuluşu sorunu" belli başlı boyutlarıyla tartışmaya açılmıştır.[97] Bu süreçte hiç kuşkusuz 19. yüzyılda modern eğitim kurumlarının kurulması, okullaşan Ermeni kızların ve çalışma yaşamına katılmaya başlayan kadınların sayısındaki artış belirleyici olmuştur. Ancak özellikle eğitimli Ermeni kadınlarının "özgürleşme" sorunsalı temelinde verdikleri bütün mücadeleye rağmen gelinen noktada Türkiye'nin temel sorunlarından biri olan kadın-erkek eşitliğinin bütün boyutlarıyla yaşama geçirilmesi konusunda bir dizi sorunla karşı karşıya bulunduklarını kaydetmek gerekir. Özellikle toplumsal cinsiyet temelli rol kalıpları, bugün özellikle eğitimli genç Ermeni kadınlarının gündeme getirdiği belli başlı sorunlar arasında yer alıyor. Bir özel televizyon kanalında yayımlanan "Biri Bizi Gözetliyor" başlıklı yarışma programının galibi Viken'in kız arkadaşı Maral, bu durumu şöyle özetliyor:

> Sanki kızların daha pasif kalması gerektiği yönünde gizli bir uzlaşma var bizim toplumumuzda. Erkekler daha aktif görünüyor ama onlarınki de sınırlı. Onlar için de "Entelektüel olacaksın da ne olacak!" dayatması var sanki. "Ekonomik ol, yaşamın o kısmına duyarlı ol, ona göre kendini biçimlendir." Sanıyorum büyük toplumun da özelliği, ancak bizde daha geçerli. Kızlara gelince söylemesi biraz kaba kaçacak ama ne dediğimi anlatmak açısından söyleyeyim. Büyüklerimizin zihniyeti bizlerin doğurgan kızlar olmamızla sınırlı.

Viken ise, bu yönde bir beklentinin olduğunu kabul ediyor ve ekliyor:

---

97 İstanbullu Ermeni kadın yazarların yapıtlarında kadının nasıl temsil edildiği konusunda bkz. Agop Celalyan, "Kadın Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Kadını", (der.) Pinelopi Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.94-95.

> Okuyan, akademik kariyer yapan kızlarımıza dikkat edin toplum içinde uygun koca bulmakta zorlanıyorlar.[98]

Melisa Bilal ise, Ermeni ve kadın olmanın zorluklarını "çifte azınlık kimliği"ne bağlıyor:

> Bir kere çok zor koşullar altında bir kimliği ve kültürü yaşatmaya çalışmanın güçlüğü söz konusu. Bunu yaparken üzerinizde gayri ihtiyari bir sorumluluk hissediyorsunuz; bu sorumluluk cemaatte daha çok kadına yükleniyor. Cemaatin her türlü yeniden üretimi kadının görevi olarak görülüyor.[99]

Bütünüyle kentli ve İstanbullu olan Ermeni cemaatinde ailenin özellikle son yıllarda bir dönüşümden geçtiğine kuşku yok. Bununla birlikte Ermeni ailesinin geleneksel patriarkal yapısını büyük ölçüde koruduğunu söylemek mümkün. Medenî Kanun'da "aile reisi" kavramında yapılan değişikliğe rağmen, tıpkı Türkiye toplumunda olduğu gibi, İstanbul Ermeni cemaatinde de erkeklerin "ailenin reisi" olduğuna ilişkin "kabul", varlığını sürdürüyor. Ancak yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup toplantılarında kadınların önemli bir bölümü, "aile" içinde verilen kararlarda (aile bütçesinin düzenlenmesi, çocukların eğitimi vb.) başat bir role sahip olduklarını özellikle vurguladılar ve bu konuda İstanbul Ermenilerinde kadını "içişleri bakanı" olarak adlandırmanın yaygın olmasını örnek olarak gösterdiler. Ermeni ailelerinde kadın-erkek eşitliğinin varlığını kanıtlamak yönünde öne sürülen bu argüman, kadının ev işlerinden sorumlu olduğunu ve ondan geleneksel eş-anne rolünü oynaması beklendiğini göstermesinin yanı sıra,[100] toplumsal cinsiyet temelli rol kalıplarının kadınların önemli bir bölümü tarafından içselleştirildiğini de ortaya koydu. Kadın araştırmalarının temel sorunsallarından birini oluşturan kadınlara ait "özel alan" –erkeklere ait "kamusal alan" ayrımı veya Ermeni kadınların ifadeleriyle "işbölümü" anlayışının günümüz İstanbul Ermeni ailelerinin bütünü tarafından yaşandığını söylemek mümkün olmamakla birlikte, "özel alan"ın cemaat kimliklerinin asıl yaşandığı yer olmasının yanı sıra, kültürel kimliğin korunmasında ailenin taşıdığı önem de kadının rolünü –büyük toplumdan farklı olarak– artırmaktadır.

Ermeni cemaati içinde tanık olunan toplumsal cinsiyet temelli rol anlayışı, ailenin yanı sıra çalışan sınırlı sayıdaki Ermeni kadının önemli bir bölümünün hemşirelik, öğretmenlik gibi "kadınlara özgü" kabul edilen meslek kollarında yer almasında da ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere kadınların kamusal yaşama geleneksel ev içi rollerinin uzantısı olarak kabul edilen alanlarda katılmaları, yukarıda belirtilen mesleklerin yanı sıra, sivil toplum çalışmalarında yardım dernekleri veya siyasal partilerde kadın kolları gibi alanlarda yoğunlaşmaları, kamusal yaşamda da geleneksel ataerkil rol bölüşümünü yeniden üretmek gibi bir sonuç vermektedir.[101] Ermeni eğitim kurumlarının bütünü ele alındığında 2000 yılı itibarıyla 15 erkek öğretmene karşı, 225 kadın öğ-

98 *Agos*, 14 Mart 2004.
99 Sema Aslan, "Ermeni Feminizminin Tarihi Kitap Oldu", *Milliyet*, 29.08.2006.
100 Yumul, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", s.250.
101 Ayşegül Yaraman, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, İstanbul, s.20.

Kadın Futbolcu Rebeka Fırıncıyan'ın Ermeni ve Kadın Olarak Maruz Kaldığı Ayrımcılık

"Fenerbahçe'de 2 defa gol kraliçesi oldum. Daha sonra kadın takımı kapatıldı ve bizi Taçspor'a aktardılar. Ancak burada hakkım olmasına rağmen, takım kaptanlığını bana vermediler. Neden böyle yapıyorsunuz, diye sordum; ama cevap alamadım. Sonradan öğrendiğime göre kulüp başkanı, 'O Ermeni, kesin ASALA isimli örgüte yardım ediyordur, onu kaptan yapmayalım' demiş. Bunu öğrendiğimde çok kötü oldum. Çünkü ben bu topraklarda yaşayan biriyim ve Türkiye vatandaşıyım. Genel bir bakış açısı var. Sanki her Kürt bu ülkeyi bölmek istiyormuş ya da her Ermeni, ASALA üyesiymiş gibi. Ama ben yine futbolumu oynadım. (...) 1996 yılında milli takım seçmeleri vardı ve ben yılın gol kraliçelerinden biriydim. Buna rağmen, çok istediğim halde, beni milli takıma almadılar. Bunun nedenini sorduğumda, sebebi yine aynıydı: Ermeni ve Hıristiyan olmam. İsimlerimiz önlerine geldiğinde, bu kim diye araştırıyorlar ve 'Elin gâvuru milli takımımızda yer alacağına kendi kızlarımızdan biri olsun' diye beni takıma almadılar. Bunları duyduktan sonra artık, o camiada kalamazdım. Böyle bir ırkçı tutumdan sonra artık, trilyon da verseler o formayı giymem dedim ve çekip gittim. Hemşire olarak çalışmaya devam ettim. Ara sıra arkadaşlarla halı sahada oynuyoruz."

"Ermeni Diye Önü Kapatıldı", *Yeniden Özgür Gündem*, 30 Aralık 2003

retmenin bulunması[102] Ermeni kültürel kimliğinin korunmasında temel kurumlardan olan "okul"un ağırlıkla kadınlara teslim edilen bir alan olarak görüldüğünün bir kanıtıdır. Öğretmenliğin kadınlara "özgü" ya da "uygun" bir meslek olarak kabul edilmesinin ardında bir dizi neden bulunmaktadır. Bu nedenlerden bir bölümü cemaatin dışındaki etkenlerin sonucudur. Dünyanın hemen tüm ülkelerinde ilköğretim öğretmenlerinin büyük çoğunluğunun kadınlardan oluşmasının yanı sıra, Türkiye'de de öğretmenliğin, kadınlar için en eski meslek, hatta ilk kamusal meslek niteliğinde olmasının ve bugün için kamu görevlileri arasında en fazla kadın istihdam eden alanın eğitim/öğretim hizmetleri olmasının[103] bu durumda etkili olduğunu söylemek mümkün. Öte yandan söz konusu eğilimde, Türkiye Ermenilerinin özgül koşullarından kaynaklanan bazı unsurları da dikkate almak gerekir. Getronagan Ermeni Lisesi müdürü Silva Kuyumcuyan'a göre, kadın hareketi açısından dünyada olduğu kadar Türkiye'de de önemli bir dönüm noktası olarak yaşanan 1960'lı yıllarda, bir azınlık topluluğunun üyesi olan ve Anadolu'dan İstanbul'a göç eden "muhafazakâr" Ermeni ailelerin ikinci ya da üçüncü kuşağını oluşturan kız çocukları için öğretmenliğin en uygun meslek olarak görülmesinin yanı sıra öğretmenlerin özlük haklarının yeterince güvenceye bağlanmamış olması, maaşların düşüklüğü, işgüvencesinin sağlanamamış olması gibi sorunlar da bu durumda rol oynamıştır. Dolayısıyla ekmeği kazanan erkek ile evişleri, çocukların eğitimi ve öğretmenlik yapan kadın arasında ortaya çok keskin bir işbölümü çıkmıştır.[104] Ancak Kuyumcuyan'ın ifade ettiği bu keskin işbölümüne rağmen, özellikle eğitimli genç kuşak kadınlar-

102 Silva Kouyoumdjian, "Armenian Women of Istanbul in the Field of Education", Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, AIWA Press, Belmont, 2000, s.294.

103 *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma ve Siyaset*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul, 2000, s.59.

104 Kouyoumdjian, *a.g.e.*, s.296-297.

Prof. Dr. Psikolog Arşalus Kayır. "Kilisesiz bir yerde yaşamak istemem; kilise benim kültürüm, sevinçlerimize, acılarımıza, korkularımıza, azalma kaygılarımıza kol kanat gerer" diyor...

la birlikte, farklı kurum ve iş kollarında çalışan kadınların sayısında önemli bir artış yaşandığını belirtmek gerekir.

Meslek/iş kollarında yaşanan rol temelli ayrımın ötesinde, Ermeni kadınların dernek ve vakıflarındaki konumları da, cemaatteki "iktidarın cinsiyeti"ne ilişkin ipuçları sunmaktadır. İktidarın "erkek cinsiyeti", hiç kuşkusuz Türkiye genelinde kadınlara yönelik olarak yaşanan bir ayrımcılığın sonucudur. TÜSİAD'ın 2000 yılında yayımlanan *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma, Siyaset* başlıklı raporunda da belirtildiği üzere, "Türkiye'de gerek sivil toplum örgütlenmelerinde gerekse siyasal parti örgütlerinde kadınların konumu, ülke nüfusu içindeki oranlarına göre, en kötü durumdaki toplumsal grupların başında" gelmektedir. Öte yandan Türkiye'deki kadın örgütlerinin önemli bir bölümü, gönüllü sosyal yardım faaliyetlerine yönelmiş olan, başka bir anlatımla kadınların aile içindeki rolleriyle paralellik gösteren örgütlerdir. 'Topluma yararlı' olduklarını kanıtlamak için bu örgütlere giren kadınlar, hemcinslerine "okuma-yazma öğretmek, sakat, yoksul ve çaresizlere yardım gibi, esas olarak devletin (kamu kuruluşlarının) yapması gereken görevleri"[105] üstlenmektedirler. Türkiye Ermeni cemaati de bu genel eğilimi önemli ölçüde yansıtmaktadır. Dernek ve vakıf gibi cemaat kurumlarının karar ve yetki mekanizmalarında dikkati çeken başlıca özellik, kadın ve erkek üyeler arasındaki "işbölümü", kadınların yemek ya da kermes düzenlemek gibi faaliyetlerde yer almalarına karşılık, erkeklerin yönetim mekanizmalarındaki ezici üstünlüğüdür. Gerçekten de bugün Ermeni cemaatinin okul, kilise ve vakıflarının yönetim kurullarındaki kadın üye oranı, yüzde 10'u geçmemektedir.[106] Patrikhane'nin basın danışmanı avukat Luiz Bakar, cemaat kurumlarının karar alma mekanizmalarında kadınların düşük temsilinin cemaat kurumlarını kendi mülkiyetlerinde gören erkeklerden olduğu kadar geleneksel rol kalıplarını içselleştirmiş kadınlardan da kaynaklandığı, özgüvenleri eksik olan kadınların yalnızca daha az sorumluluk isteyen gruplar içinde yer aldıklarını ileri sürmektedir.[107]

Yukarıda belirtilen geleneksel "işbölümü" anlayışına rağmen, Ermeni kimliğinin göreceli olarak daha açık bir biçimde ifade edilmeye başlandığı 1990'ların ikinci yarısından itibaren Ermeni cemaati içinde kadın-erkek eşitliği ve toplumsal cinsiyet temelli rol kalıpları başta olmak

105 *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma ve Siyaset*, s.207.

106 Mart 2003 tarihinde Hay Gin'in düzenlediği "Cemaat Kurumlarında Kadın" başlıklı panelde kadınların daha çok okul aile birliği, yemek, kermes düzenlemek, gönüllü annelik gibi "hizmet kolları"nda yer almalarından hareketle "tağagan" (yönetici) olması önündeki engeller tartışılmıştır.

107 Louise Bakar, "The Armenian Woman as a Governing Force", B. Mergeurian ve Renjilian-Burgy (der.), *a.g.e.*, s.274-276.

Kumkapı Kilisesi'nde bir düğün.

üzere "kadın kimliği" ile ilgili sorunların özellikle eğitimli genç kuşak Ermeni kadınlar tarafından tartışmaya açıldığına tanık olunmuştur. Bu süreçte üniversite öğrencisi üç genç Ermeni kadınının[108] girişimiyle 1999'da başlayan 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nün özel bir etkinlik dizisiyle Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği'nde kutlanması, mütevazı ama uzun vadeli sonuçları itibariyle önemli olabilecek bir çaba olarak ortaya çıkmıştır. Panel, skeç, "Ortak Dertlerimize Ortak Çözümler" ve "Dünden Bugüne Ermeni Kadını" sergisinden oluşan etkinliklerle ilgili olarak organizatörler, söz konusu kutlama programını hazırlama gerekçelerini *Agos*'a şu sözlerle dile getirmiştir:

> Tarihimizde Ermeni kadını ve kadın hareketleriyle ilgili her şeyi araştırıp öğrenmek istiyorduk. Kadının yaptığı şeylerin görünür kılınması lazım. Cemaatin yönetim kurullarında kadın sayısı çok az. Önemli toplantılarda kadınları göremiyorsunuz. Türkiye'nin genel parti düzeninden farklı değil tablo. Erkek başta duruyor, kadınlarsa kadın kollarında verilen görevleri yerine getiriyor. Azınlığız ya, biraz daha korunmamız gerekiyor ya, baba da koruyucu olmuş, daha güçlenmiş cemaat içinde o figür. Öncü olan kadınların adı ders kitaplarımızda geçmiyordu bile. Oysa en iyi ortam liseydi, değerlendirilemedi.[109]

Dünya Kadınlar Günü'nü kutlama girişimi, 2000 yılında da sürmüş ve Esayan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nde "İki Öncü Ermeni Kadını: Hayganuş Mark, Zabel Asadur (Sibil)" başlıklı bir seminer düzenlenmiştir.[110] Bu girişim, Ermeni tarihi içinde iz bırakmış kadınların varlığını keşfine yönelik bir çaba olmasının ötesinde, cemaat basın organlarından *Nor Marmara* gazetesi ile genç kadınlar arasında polemiğe yol açmasıyla da dikkati çekmiştir.

Bir okur tarafından programa gereken ilgiyi göstermemekle eleştirilen *Nor Marmara* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Haddeler, 18-20 yaşındaki genç kızların; yaptıkları etkinliğe seminer de-

108 Söz konusu genç kadınlar, Delal Dink, Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal'dir.

109 *Agos*, 15 Mart 1999.

110 Usumnagan Khorturt'a (Eğitim Konseyi) üye olmaları için teklif götürülen ilk kadınlar olma özelliğine sahip Mark ve Asadur, yalnızca Ermeni edebiyatının gelişiminde değil, aynı zamanda toplumsal hayatın değişiminde de önemli roller oynamış iki isimdir. Daha önce de belirtildiği gibi, Hayganuş Mark'ın 1919-1932'de çıkardığı *Hay Gin (Ermeni Kadını)* adlı süreli yayın, sosyal kurumların eksikliğini gidermeyi amaçlayan bir merkez olmuştur. Zabel Asadur ise, edebi eserlerinin yanı sıra kurduğu "Azkanıver Hayuhyatz Ingerutyun" (Milletperver Ermeni Kadınlar Birliği) ile Anadolu'daki Ermeni kızlarının eğitimleri için okullar ve yetimhaneler açmıştır. Bu konuda bkz. (der.) Lerna Ekmekçioğlu ve Melisa Bilal, *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

melerini "boyundan büyük laf" olarak nitelendirmiş ve söz konusu organizasyonu düzenleyenlerin edebiyat gecelerini yakından takip etmesi gerektiğini belirterek "büyüklerden ilgi beklemeden önce onların büyüklerin yaptıklarını, yazdıklarını izlemeleri ve ders çıkarmak gerektiğini" açıklamıştır.

Grup ise bu eleştiriler üzerine *Nor Marmara*, *Jamanak* ve *Agos*'a yolladıkları yanıtta şu saptamalarda bulunmuştur:

> Her yıl düzenli olarak onlarcası yapılan Ermenice edebiyat etkinliklerine gidip gitmediğimiz merak edildi. Oysa bizim bu etkinlikleri yapma nedenimizden biri de bütün bu gidip gördüğümüz faliyetlerdeki ortak bir eksikliği (halkı da unutulmuşluğu) fark etmemizdi. Kadın sanatçılar, yazarlar, düşünürler. Biz yaptığımız işten çok mutlu ve gururluyuz. Turyanlar, Medzarentzlerin, Tekeyanların anma günlerine Sibil ve Mark gecesini iliştirdik, elli yıl gecikmiş olsa da. Hayganuş Mark ve Zabel Asadur'la aramızda özel bir bağ oluştu. Daha önce hiçbir öğretmenimizin ya da cemaat büyüğümüzün herhangi bir Ermeni yizir/düşünürle bizim aramızda oluşturmadığı bir bağ.
>
> Birikimlerimizin az olduğunun farkındayız ve bu farkındalık bize daha fazlasını öğrenme motivasyonu veren şeydir. Ermenicemiz yeterli olmayabilir ama biz bunun ne kadar büyük bir "utanç" olduğunun zaten bilincindeyiz. Günah sadece bizim mi? Böyle bir grup oluşturma sürecinde bizim çıkış noktalarımızdan biri de bu günahın bizden kaynaklanan bölümünü telafi etmekti. Bundan sonra, şimdiye kadar olduğu gibi iş yapmak istiyoruz. Yaptığımız işlerin açıklamaları zaten kendi içlerinde mevcut. Ne düşündüğümüzü bu tür polemiklerle değil, işlerimizle yani ürettiklerimizle anlatacağız.[111]

Söz konusu girişimler "kadın sorunsalı"nı Ermeni cemaatinin gündemine taşımanın ötesinde, birbirinden bağımsız olarak kadına yönelik etkinlikler ve çalışmalarda bulunan farklı alanlardan kadınların 2001 yılında Hay Gin Kadın Platformu çatısı altında birleşmesiyle sonuçlanmıştır. Hay Gin Kadın Platformu, 22 Aralık 2001'de Feriköy Nazar Şirinoğlu Salonu'nda düzenlediği etkinlikle kendini duyurmuştur. Platformun ilk etkinliği çerçevesinde Avukat Luiz Bakar, Medenî Kanun'da yapılan değişiklikleri anlatmıştır. Platform, yine 8 Mart dolayısıyla 2002 yılında "Ermeni Kadın Şairler Gecesi" başlıklı bir etkinlik düzenlemiştir.[112] "Hayatın kadın renginde boyuyoruz" sloganıyla hareket eden Hay Gin Kadın Platformu, aynı çerçevede Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nde Ermenistan ve Türkiyeli kadın ressamların eserlerini buluşturmuştur.

---

111 *Agos*, 24 Mart 2000. Günümüzde Türkiye Ermeni tarihyazımı içinde tarih boyunca önemli roller üstlenmiş kadınların rolü ve cemaat yaşamı üzerindeki dönüştürücü katkısı, başka bir anlatımla Ermeni tarihinin "feminizasyonu" yönünde –mütevazı da olsa– bir çabaya tanık olunmaktadır. Söz konusu tarih anlatısında Hıristiyanlığın kabulü öncesinden başlayarak Ermeni kraliçe (tshkho) ve prenseslerin yönetimde üstlendikleri rollere vurgu, 1863 tarihli Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'la birlikte Ermeni kadınların en azından hukuki statü anlamında erkekle eşit statüye kavuşması, gazeteci ve yazar Ermeni kadınların "kadın sorunu"nu popülerleştirmedeki katkıları, Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun ya da Tıbrotzasirastz Hayuhyats Ingerutyun gibi kadın derneklerinin Ermeni kadınlarının başta eğitim olmak üzere çeşitli alanlarda verdikleri mücadele, önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda bkz. Louise Bakar, a.g.e., s.269-273.

112 Etkinlikler ile ilgili olarak Agos'ta şu değerlendirme yer almıştır: "Kadınlar da şiir yazar ama şairler hep erkektir' mantığıyla karşılaştığımız bir toplumda, kaç tane Ermeni kadın şair tanıyorsunuz. Bir, iki, üç? Oysa daha önce farklı bir kimlikle tanıdığınız kadınlar, mesela sadece düz yazılarıyla karşılaşmış olduğunuz kadınlar, şiirler yazmış. İşte tam da kadınlar gününde gerçekleştirilen bu özel şiir gecesi, bir kutlama olmaktan öte, Ermeni edebiyatının içinde kaybolmuş parçaları, kuytuda kalmış duyguları saklandıkları yerden günışığına çıkardı. Gölgede kalanlar olağanüstü bir özen ve emekle aydınlığa çıkarılınca daha bir bütün oldu edebiyatımız" (*Agos*, 15 Mart 2002).

Sonuç olarak Türkiye genelinde olduğu gibi, Ermeni cemaatinde de kadınların yetki ve karar mekanizmalarındaki düşük temsili olgusuna rağmen, günümüzde sınırlı da olsa, bir dönüşümün başladığından söz edebiliriz. Özellikle cemaat dışında, büyük topluma da hizmet veren ve rekabet koşulları içinde varlığını sürdüren bazı kurumlarda (söz gelimi hastaneler) profesyonelleşmeye gidilmesiyle birlikte eğitimli ve belirli alanlarda uzmanlıkları olan kadınlar da yönetimlerde yer almaya başlamışlardır. Aynı şekilde Patrikhane'nin danışmanları arasında kadınların bulunması, basın komitesi ve hukuk komitesinde yer almaları da önemli bir gelişme olarak kaydedilebilir. Söz konusu kadınların, kadın kimlikleri nedeniyle değil, ama bilgi ve uzmanlıkları nedeniyle karar mekanizmalarında yer aldıkları kabul edilse bile, Ermeni kadınlarının yetki ve karar mekanizmalarındaki "görünürlüğü"nün artmasının orta ve uzun vadede dönüştürücü sonuçlar doğurması beklenebilir. Aynı şekilde 2004 yerel seçimlerinde Jaklin Köse'nin Bakırköy Belediye Başkanlığı Yardımcılığına getirilmesi de, cemaat dışı "temsiliyet" açısından Hermine Kalutsyan örneğinden sonra, belki de en önemli dönüm noktası olmuştur.

Tarih ve Bellek Arasında Türkiye Ermenileri

1915: "Seçilmiş Travma mı"?

Araştırmamızda, kimliğin objektif unsurlarından tarih ile sübjektif unsurlarından kolektif belleğin inşa süreçleri ve hedefleri açısından taşıdığı farklılıklar, gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmeler ve grup toplantıları sırasındaki anlama (ve anlamlandırma) çabamızın önemli eksenlerinden birini oluşturdu. Başka bir anlatımla tarihte "gerçek"te neler olduğunun ötesinde Türkiye Ermenilerinin "tarih algısı"nı biçimlendiren unsurların neler olduğu ve kolektif belleğin söz konusu "algı"ya dayalı olarak hangi süreçlerden geçerek biçimlendiğini keşfetmeye yöneldik.

Kolektif bellek üzerine özellikle son yıllarda oluşan sosyal bilim literatürü, kolektif belleğin inşa sürecinde ve aktarımında etkili olan unsurlar konusunda zaman zaman birbiriyle çatışan yaklaşımların varlığına rağmen, araştırmacıların belirli noktalarda görüş birliğine ulaştıklarını ortaya koyuyor. Esra Özyürek'in de belirttiği gibi, söz konusu noktalardan ilki, belleğin geçmişte yaşanmış olayların zihinde yeniden canlandırılmasıyla sınırlı olmayıp, daha çok içinde yaşanılan "an"ın dinamiklerinin belirlediği dinamik bir süreç olması. Başka bir anlatımla geçmiş, bellek yoluyla şimdiki "an"ın ihtiyaçlarına göre sürekli olarak yeniden şekilleniyor ve şimdiki "an"ı güçlendiriyor. Araştırmacıların üzerinde uzlaştıkları bir başka nokta ise, bellek ve kimlik arasında ilişki bulunduğu, bireysel kimliğin yanı sıra topluluk kimliğinin de "zaman ve mekân içinde ayrılık iddiasından ve bunun hatırlanması"yla biçimlendiği ve topluluğa "geçmiş, şimdi ve gelecek hislerini" kazandırdığı.[113] Kısacası, sürekli bir biçimde inşa edilen kolektif bellek, yalnızca geçmişi anlamada ve/veya anlamlandırmada değil, ama aynı zamanda geleceği biçimlendirmede de kul-

113 Esra Özyürek, "Giriş", E. Özyürek (der.), *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.8-9.

lanılan sosyal bir araç işlevi görüyor. Topluluklara selektif bir tarih veriyor, topluluk kimliğini biçimlendiriyor ve kolektif eylemi yönlendiriyor.[114]

Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa sürecinde "tarih algısı"nın rolünü anlamaya yönelik sorularımız, cemaat üyelerinin önemli bir bölümünün kendi tarihlerine ilişkin çeşitli nedenlerle açıklanabilecek "bilgi eksikliği"nin büyük oranda kolektif bellek ile telafi edilmeye çalışıldığını ortaya koydu.

Öte yandan son on yıllarda gerek diaspora gerek Ermenistan Ermenilerinin objektifliği tartışmaya açık olmakla birlikte zengin bir tarih külliyatı oluşturma yönünde sistemli bir çaba içinde oldukları biliniyor. Bu sistemli çaba, özellikle "1915"in uluslararası kamuoyunun ve parlamentolarının gündemine taşınmasıyla birlikte Türkiye'de tekil araştırmacıların yanı sıra devletin inisiyatifiyle oluşturulan resmi ya da yarı resmi araştırma merkezlerinin "sözde soykırım" odaklı aynı oranda sistemli tarih araştırmalarına yönelmeleri ve bu süreçte zengin bir karşı-külliyat oluşturmaları sonucunu vermiştir. Başka bir anlatımla tarafların kimlik inşa sürecinde kritik bir öneme sahip olan "1915"in siyasallaşması, ayrı kaynaklardan beslenen iki farklı ve "geçimsiz" tarihyazıcılığının da ortaya çıkmasına yol açmıştır.[115]

Türkiye Ermenilerinin siyasal, toplumsal ve ekonomik tarihi açısından bakıldığında ise, Ermeni tarihi ile ilgili "bağımsız" yayınların sınırlı sayıda Türk yayınevi ve Aras Yayıncılık tarafından yayımlanan çeviri ve telif birkaç kitabın ötesine geçmediğini görüyoruz. Burada hiç kuşkusuz bürokratik milliyetçiliğin açık ya da örtük engellemelerinin (ya da caydırıcılığın) yanı sıra, günümüz İstanbul Ermenilerinin tarihsel faktörlerle açıklanabilecek "mesafeleşmişliklerini" de kaydetmek gerekir. Bu "mesafeleşme"nin en önemli nedeni, hiç kuşkusuz Ermeni okullarında Ermeni tarihi derslerinin okutulmamasıdır. Aynı şekilde Ermeniceye hâkim eğitimli İstanbul Ermenilerinin önemli bir bölümünün yurtdışına göç etmesi, kalan Ermenilerin Anadolu'da ticaret ve zanaatle uğraşması sonucu, bir Ermeni *intelligentsia*'sının ortaya çıkması koşullarının büyük oranda ortadan kalkması da söz konusu "tarihsizleşme"ye katkıda bulunmuştur. Asıl önemli etken ise, yaşanan büyük travma sonrası, Ermeni cemaatinin suskunluğa yönelmesidir. Başka bir anlatımla aydın kesiminden de önemli kayıplar veren Ermeni cemaatinin bu tarihten itibaren ve Cumhuriyet dönemindeki kimi azınlık karşıtı uygulamaların etkisiyle giderek içe kapanmasıdır.

Bununla birlikte, 1990'lı yılların sonunda Türkiye Ermenilerinin kendilerini göreli olarak daha açık bir biçimde ifade etmelerine imkân tanıyan konjonktürün, henüz sınırlı sayıda da olsa Ermeni tarihinin çeşitli yönlerini incelemeye yönelik araştırmaların yapılmasına yol açtığı görülmektedir.[116] Sarkis Çerkesyan'ın *Dünya Hepimize Yeter*[117] başlıklı kitabının da ortaya koyduğu

---

114 Karen A. Cerulo, "Storage and Retrival: an Introduction", (der.) Karen A. Cerulo, Culture in Mind, *Toward a Sociology of Culture and Cognition*, New York, Londra, Routledge, 2002, s.205.

115 Türk ve Ermeni tarihyazıcılığının bu konuda çatışan argümanları konusunda bkz. Lucette Valensi, "Notes sur deux histoires discordantes, le cas des Arméniens pendant la Première Guerre Mondiale", (der.) François Hartog ve Jacques Revel, *Les usages politiques du passé*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2001, s.157-167.

116 Bu konuda özellikle öne çıkan çalışmalar arasında Arsen Yarman'ın ve Mayda Saris'in daha önce zikredilen çalışmaları sayılabilir.

117 Sarkis Çerkezyan, *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

gibi bugün Ermeni cemaati içinde özyaşam öyküleri ya da aile tarihlerine yönelik çalışmalarda giderek bir artış gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda *Agos* gazetesindeki bir yazı dizisi de örnek verilebilir. 16 Kasım 2001 tarihinde başlayan "Ermenilerin Kadim Tarihi" başlıklı yazı dizisinde "Başlarken" başlığı altında yer alan ifadeler, bu eksikliği bir ölçüde telafi etmeye yönelik bir girişimi ortaya koymaktadır:

> Ermenilerin tarihi Türkiye'de ancak belli dönemlerde söz konusu edilir. Bu dönemler daha ziyade Türkiye'ye yönelik Ermeni tezlerinin uluslararası arenada gündeme taşındığı zamanlara rastlar. Büyük oranda da 1900'ün başlangıç yıllarıyla sınırlı kalır. Oysa Ermeni tarihi 1915'te başlamadığı gibi geçmişi 4000 yıl öncesine varan bir anlatıma sahiptir.
>
> Yazık ki Türkiye'de bu anlatımı yansıtacak tarafsız bir yayın politikası yoktur, olanlar ise neredeyse Ermenilerin tarihini yoksayan bir yaklaşımdadır. Aynı yoksayma yaklaşımı Cumhuriyet tarihi boyunca Ermeni okullarında da sürdürülmüş, Ermeni tarihinin Ermeni öğrencilere öğretilmesi yasaklanmıştır. Bu uygulama bugün dahi sürekliliğini korumaktadır. Diğer bir deyişle, Ermeni tarihini Türkiye insanı bilmediği gibi Türkiyeli Ermenilerin de büyük çoğunluğu bilmemektedir.
>
> Ermeni tarihinin sadece 1850-1920'li yıllar arasında yaşanmış ve Türk-Ermeni çatışmalarıyla sınırlı olmadığını, Ermeni tarihinin çok öncesinin de bulunduğunu bilmek gerekir. İşte bu örtülü kalmış tarihi, olanaklarımız çerçevesinde *Agos* okurlarına dizi halinde aktarmanın zamanının geldiğini düşünüyoruz. Bunu yaparken iddialı ve bilimsel bir anlatımdan ziyade, mütevazı ve basit bir anlatıma yöneleceğiz. Bunun için de yurtdışında yayınlanmış, ilkokul ve lise öğrencileri için yazılmış ders kitaplarını kendimize kaynak alıyor ve bilgileri bu anlatımın üslubu ve seviyesiyle aktarmayı yeğliyoruz.
>
> "Minik bir bahçeciğiz" der Ermeni tarihinin babası Movses Khorenatzi, ülkesi Hayasdan için. O bahçedeki çiçeklerin tükenmemesi dileğiyle.[118]

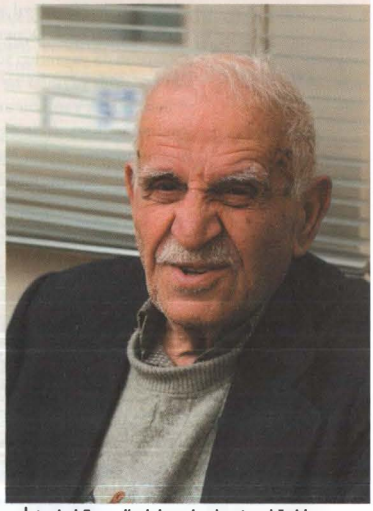

İstanbul Ermenilerinin yakından tanıdığı bir yüz, yıllarını sosyalist mücadeleye vermiş, kitabının adıyla uyumlu bir yaşamı sürdüren marangoz Sarkis Çerkesyan ya da Sarkis Usta.

Agos'un "tarihi Ermenistan" ve mitolojik tarihle başlayan ve Kilikya tarihi ile sona eren yazı dizisi, aralıksız olarak iki yıl (19 Aralık 2003 tarihine kadar) sürmüş, bu yazı dizisini 26 Aralık 2003'ten itibaren "Ermenilerin Yakın Tarihi" başlıklı dizi izlemiştir. Söz konusu yazı dizisinin girişinde yer alan ifadeler, Türkiye Ermenilerinin kendi tarihleri hakkındaki donanımsızlığına ilişkin bir "anlama" çabasını ortaya koymaktadır:

118 "Ermenilerin Kadim Tarihi-Başlarken", *Agos*, 16 Kasım 2001.

> 14. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında kalan ve hakkında fazla bir şey yazılmış olmadığından "Ermeni Tarihinin Karanlık Dönemi" diye adlandırdığımız özet bir dönemin ardından tarihimizin en acı sonuçlarının da yaşandığı son iki yüzyıldaki olaylara odaklanacağız. Türkiye'de bu döneme ilişkin çıkan tek yanlı yayınlar ne yazık ki gerçeğin önemli bir bölümünü gözlerden uzak tutmuş ve Türkiye insanını tek yanlı bir anlatımın tutsağı haline döndürmüştür. İlkokullara kadar giren bu tek yanlı anlatımın karşısında okurun alternatif okuma ve etüd yapabileceği kaynaklar ne yazık ki pek az. İşte bu döneme ilişkin bu sütunlarda yayınlayacağımız dizinin bu açığı kapatmada küçük de olsa bir işlevinin olması, temel çabamız olacaktır.[119]

Türkiye Ermenilerinin yukarıda belirtilen nedenlere bağlı olarak yaşamlarını adeta bir "tarihsiz toplum" olarak sürdürmelerine karşılık, kuşaktan kuşağa aktarılan bir kolektif belleğe sahip olduklarını söylemek mümkün. Bu çalışma kapsamında gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmeler ve grup tartışmalarında Türkiye Ermenilerinin kolektif belleğinde yer etmiş "an"ları ve aktarım mekanizmalarını saptamaya yönelik soruların yanı sıra, farklı yaş kuşaklarındaki Ermenilerin söz konusu "an"lara ilişkin anlama ve anlamlandırma çabalarını da ortaya koymaya çalıştık. Aldığımız yanıtlardan çıkan en açık sonuç, İstanbul Ermenilerinin –tıpkı diaspora ve Ermenistan Ermenileri gibi– kolektif belleklerinde yer etmiş en önemli olayın "1915" olduğuydu. "1915"in bizim açımızdan bir başka önemi de, Türkiye Ermenilerinin kolektif belleğinde (dolayısıyla Ermeni ulusal kimliğinde) olduğu kadar, Türk kolektif belleğinde de (dolayısıyla ulusal kimliğinde) kritik bir önem taşıyan bu olayın asimetrik bir inşa süreci içinde biçimlenmesinden kaynaklanmaktaydı. Burada bizim açımızdan en temel sorun, Batı'da Ermeni diasporasının kolektif bellek inşa sürecine ilişkin son yıllarda hızla gelişen bir sosyal bilim literatürü olmasına karşılık, Türkiye Ermenileri söz konusu olduğunda bu tür bir ufuk açıcı literatürden yoksun olmamızdı. Bunun yanı sıra Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa sürecine ilişkin bütüncül bir bakış açısı getirmeyi amaçlayan araştırmamız içinde, kolektif bellek konusu, anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştığımız olgulardan yalnızca *biri*ydi. Dolayısıyla gerek Ermeniler gerekse Türkler açısından travmatik sonuçları olan bu denli büyük bir tarihsel olayın kolektif bellekteki yansımalarına ilişkin kapsayıcı bir açıklama getirmemiz mümkün değildi, olsa olsa *izlenimler*den söz edebilirdik. Üstelik "1915"e ilişkin "anlatılar"ın –görüşme yaptığımız kişiler bu konuda oldukça açık olmalarına rağmen– çok karmaşık filtrelerden geçerek bizlere yansıdığının da bilincindeydik.

Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, 1915 kırımından kurtulan Amerikalı Ermeniler üzerine yaptıkları sözlü tarih çalışmasında travmayla başetme mücadelesinde izlenen yöntemleri 6 ayaklı bir tipolojide özetlemektedirler.

1) Kaçınma ve baskılama: Kırımdan kurtulanların önemli bir bölümünün verdiği yanıtlar, kişilerin bu olaya ilişkin tutumlarının deneyimlerini ve kırımı düşünmemeye çalışmak, kırımın tartışıldığı ortamlardan kaçınmak yönünde olduğunu göstermektedir. Söz konusu kişilerin çocukluklarında aldıkları yara, sürekli olarak alenileştirilemeyecek kadar derindir;

2) Hınç ve öfke: İlk kategoride yer alan "kaçınma ve baskılama"nın karşıt tarafında kırı-

119 "Ermenilerin Yakın Tarihi", *Agos*, 26 Aralık 2003.

mın haksızlığı ve acısıyla başetmenin yolu olarak bu eylemi gerçekleştirenlere karşı duyulan öfkenin dile getirilmesi bulunmaktadır. Ancak bir sonraki "intikam ve onarma" kategorisinde yer alanların tersine hınç ve öfke katartik (boşalımsal) düzeyde ortaya çıkmakta, kendini siyasal eylemlerle ifade etmemektedir;

3) İntikam ve onarma: Bu kategoride yer alan yanıtlar, hınç ve öfkenin kişileri siyasal ve/veya misillemeye dayalı bir dışavuruma sevk ettiğini ortaya koymaktadır. Kırımdan kurtulanların bazıları, kendilerini bir biçimde tazminat arayışına adamışlardır. Söz konusu tazminat arayışında, "anavatana dönüş" talebi ya da kırımla bağlantılı olanlardan intikam alma arzusu belirleyici olabilmektedir. Bu durumda, kırımdan doğrudan sorumlu olanların artık hayatta olmaması ve Türk hükümetlerinin kırımı tanımaması nedeniyle "temsilcileri" misillemeye dayalı intikamın öznesi haline gelmektedir;

4) Uzlaşma ve bağışlama: Kırımdan kurtulanlar arasında geçmişiyle uzlaşmış görünenler, kırımın dehşetini inkâr etmemektedirler. Aynı şekilde Türkiye hükümeti tarafından soykırımın tanınmasına olduğu kadar tazminat taleplerine de karşı değillerdir. Ancak kırımın etkilerini ruhlarında bir saplantıya dönüştürerek yaşayanlara karşılık, bu kişiler çocukluklarında yaşamış oldukları travmayı tedavi etmiş görünmektedirler. Onlara göre bir haksızlık olmuştur ama yara, –kalıcı izlerine rağmen– iyileşmiştir;

5) Tevekkül ve umutsuzluk: Kırımdan kurtulanların bir bölümünde umutsuzluk ve yaşamlarını gölgelemiş şiddet karşısında melankoli hâkimdir. Bu kişiler çocukluklarında yaşadıkları travmayı inkâr etmemekle birlikte buna karşı mücadele etmemektedir. Anılarındaki acıyı fiziksel olarak somutlaştırmakta, psikolojik olarak geçmişlerinin üstesinden gelecek duygusal güçten yoksun görünmektedirler;

6) Son olarak kıyımdan kurtulanların bir bölümünün travmayı halletme yöntemi, söz konusu olayı bir biçimde rasyonelleştirmeyi içermektedir. Bu kategoride yer alan yanıtlar, kırımın siyasal olarak kaçınılmazlığından dinsel açıklamalara kadar –Tanrının cezası ya da kırım sonucu Türkiye'den ayrıldıktan sonra hiç değilse Türkler tarafından acı çektirilmemek gibi– çok farklı biçimler almakta, "olay"dan olumlu bir yan çıkarılmaktadır.[120]

Araştırma kapsamında yönelttiğimiz sorular, diaspora Ermenileri ile Türkiye Ermenilerinin kolektif bellek inşa süreçlerinde "1915"in oynadığı merkezi role rağmen, "hatırlamanın önemi"nin ve kültürel, siyasal ve psikolojik sonuçlarının iki topluluk açısından bütünüyle aynı olmadığını ortaya koydu. Diaspora Ermenileri söz konusu olduğunda, kıyımı hatırlamanın "geçmişle hesaplaşarak psikolojik olarak ayakta kalmak ve sağ kalanların toplumsal bütünlüğünü sağlamak" gibi bir işleve sahip olduğu, bizzat önde gelen Ermeni yazarlar tarafından da vurgulanmaktadır.[121] Aynı şekilde Cihan Tuğal da diaspora Ermenilerinde, "şiddetin hatırlanmasının

120 Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, *Survivors, an Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993, s.158-160.

121 Cihan Tuğal, "1915 Hatıraları ve Ermeni Kimliğinin İnşası", E. Özyürek (der.), *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.133.

kurucu işlevinin, kendini en çok bireysel anıların kolektif olarak anlamlandırılmasında" gösterdiğini, "katliamların hatırlanmasının, bir kişinin Ermeni kimliğinin tasdiklenmesinde ve yeniden üretilmesinde"[122] merkezi bir rol oynadığını belirtiyor. Cihan Tuğal'ın diaspora Ermenileri özelinde vurguladığı şiddetin "cemaat kurucu" işlevinin,[123] Türkiye Ermenileri söz konusu olduğunda farklı bir boyut kazandığını söylemek mümkün. En azından şiddetin, Türkiye Ermeni cemaati açısından tek kurucu unsur olduğunu söylemek mümkün değil. Cemaat, 1915'ten sonra da yaşadığı ayrımcı uygulamalara (ya da örtük şiddete) rağmen, şiddetin olmadığı zamanlara ilişkin de bir "dil"e sahip. Türkiye Ermenileri de diaspora Ermenilerine benzer bir biçimde tarihlerini 1915 öncesi ve sonrası olmak üzere temelde iki döneme indirgemekle[124] birlikte, "1915 öncesi"ne ilişkin "anlatı"da, diaspora Ermenilerinin aksine, 1915'ten önce olan her şeyi 1915'e götüren olaylar temelinde değil, ama aynı zamanda Türklerle "nostaljik ve romantik birliktelik" temelinde de kurguluyorlar. Bu farkta Türkiye Ermenilerinin, belki de ifade olanaklarının bürokratik milliyetçilik tarafından engellenmesi nedeniyle, diasporada olduğu gibi "soykırımın tanınması" söylemini siyasallaştıramamalarının bulunduğunu söylemek mümkün. Öte yandan diaspora Ermenileri için "1915", yaşanan şiddetin ötesinde, önce "tarihsel vatan"ın önemli bir bölümünden tasfiyeleri, daha sonra ise başka ülkelere göçle "terk"i anlamına gelirken, "kıyım"dan kurtulan Türkiye Ermenilerinin bir bölümü ve daha sonraki kuşaklar Anadolu'da yaşamayı sürdürmüşler ve Türklerle birlikte yaşamaya dayalı bir strateji üretmişlerdir. Öte yandan diaspora Ermenileri ve Türkiye Ermenileri arasındaki kırıma ilişkin bu farklılıkların yanı sıra, İstanbullu Ermeniler ile Anadolu Ermenileri arasında da "kırım"a maruz kalma anlamında önemli bir farklılığın bulunduğunu unutmamak gerekir. Bununla birlikte, kırıma maruz kalan ya da kalmayan Türkiye Ermenileri (ve onların çocukları ya da torunları) için "1915"in bir "seçilmiş travma" olduğu açıktır.[125]

---

122 *Y.a.g.m.*, s.135.

123 *Y.a.g.m.*, s.134-136.

124 Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, s.54. Libaridian bu konuda "Soykırımın tanınmasının siyasallaştırılması ve Ermenilerin dünyanın geri kalanıyla giriştikleri siyasi söylemde merkezi bir yer işgal etmesi, dünyadan çok Ermeniler üzerinde etki yaratmıştır. Ermeni tarihi iki döneme indirgenmiştir. Soykırım öncesi ve soykırım sonrası. 1915'ten önce olan her şey, 1915'e götüren olaylar olarak yorumlanmış, daha sonra yaşanan bütün olaylara da 1915'in sonucu olarak bakılmıştır. Diasporanın uzun ve karmaşık tarihi basitleştirilmiş, diasporanın kendisi de soykırımın doğurduğu bir sonuç olarak görülmüş, böylece bir başka siyaset, bir başka gelecek tasavvuru iyiden iyiye güçleşmiştir. Adeta Ermeniler artık yalnızca yaşamıyor veya anlamıyor, aynı zamanda mağdur psikolojisini de yüceltiyor ve alternatifler üretemiyorlar" değerlendirmesinde bulunmaktadır.

125 Vamık D. Volkan ve Norman Itzkowitz, *Türkler ve Yunanlılar, Çatışan Komşular*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.20. Yazarlar, "seçilmiş travma" kavramı konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: "'Seçilmiş travma' terimini, bir grubun üyelerinde başka bir grubun üyeleri tarafından aşağılanmışlık ve mağdur edilmişlik şeklinde yoğun duygular uyandıran bir olay anlamında kullanıyoruz. Elbette bir grup mağdur edilmeyi ve buna bağlı olarak benlik değerini yitirmeyi 'seçmez', ne var ki olayı psikolojize ve mitolojize etmeyi –sürekli bu konuda kafa yormayı– 'seçer'. Grup travmatik olayın duygusal anlamlarını (ruhsal temsiller) ve duygusal incinmelere karşı ruhsal savunmaları kimliğinin özüne çeker ve bu incinmişlik ve utanç biçimindeki ruhsal temsilleri, etnik kimliğin yaşamsal belirteçleri halini alır. Bir travma bir kez seçilmiş travma haline geldikten sonra, bununla ilgili tarihsel doğrular önemini yitirir. Olayın ve bununla ilişkili savunmaların ruhsal temsilinin grubun etnik kimliği üzerinde oynadığı rol en önemli konuma oturur."

Kolektif belleğin inşası açısından "seçilmiş travma"nın kendisi kadar, kuşaklararası aktarım biçimi de önem taşımaktadır.[126] Araştırmamız Türkiye Ermenilerinde, "1915"e ilişkin iki tutumun geçerli olduğunu ortaya koydu: Korunma/koruma amaçlı "suskunluk" ve aile yoluyla bellek aktarımı. Öte yandan Melisa Bilal'in *The Lost Lullaby and Other Stories About Being an Armenian in Turkey* (Kayıp Ninni ve Türkiye'de Ermeni Olmakla İlgili Diğer Hikâyeler) başlıklı yüksek lisans çalışmasının da ortaya koyduğu gibi, belleğin inşasında "söz"ün de ötesine geçen, "Ermenilik" deneyimlerini yalnızca 1915 temelinde değil ama aynı zamanda Anadolu'daki tarihsel varlığı tüm yönleriyle "hatırlatma"ya dayalı özel aktarım biçimlerinin, bu arada müziğin ve özellikle de "cinsiyetlendirilmiş" bir alan olarak "ninni"lerin de özel bir önemi var.[127]

"Suskunluk" hiç kuşkusuz kolektif belleğin inşasında etkili olan unsurlardan biri. Nitekim bellek konusundaki çalışmalar, hatırlamak üzerinde olduğu kadar, unutmak üzerinde de duruyor, unutmanın kimi zaman hatırlamanın yerini aldığını ortaya koyuyor.[128] Özellikle sosyal tarih çalışmaları geçmişteki travmatik olaylar söz konusu olduğunda unutma ve sessizliğin çok olağan bir tepki olduğunu gösteriyor. Travmatik olayların unutulması/unutturulması, yukarıdan otoriter bir kurum ya da baskıcı bir yönetimden kaynaklanabildiği gibi (kurumsal unutma), olumsuz olayların isteğe bağlı olarak unutulması/unutturulması da mümkün. Türkiye Ermenileri söz konusu olduğunda, gerek "kurumsal unutma"nın, gerekse bir yaşama stratejisi olarak isteğe bağlı informel unutmanın geçerli olduğunu söylemek mümkün.

Ermeni ailelerinin bir bölümünde yaşanan "suskunluğu", N. koruma/korunma duygusundan hareketle gerekçelendiriyor:

> Geçmiş konuşulmuyor, çünkü geçmişle ilgili yaraların çocuklara zarar vermesinden korkuluyor. Travma karşısında çocuklarını korumak istemiş insanlar. Onlar hayranlık duyulacak insanlar, babalar... Sarıp sarmalamışlar, travmanın kuşaktan kuşağa geçmesini engellemişler.

M. ise, Türkiye Ermenilerindeki "suskunluğu" şu sözlerle açıklıyor:

> Çocukluğumda bayağı konuşulmazdı. Ara sıra "olaylar" veya "tehcir" / aksor (örneğin "tehcir görmüş adamdır" / "aksor desadz mart e") diye bazı nahoş, fakat esrarengiz vukuattan söz edildiğini duyar, ama bu "olaylar" veya "tehcir" nedir, diye sorduğumda, annem hep "sana göre konular değil" diye cevap verirdi. Sözlü gelenek, genellikle Ermeniler arasında yaşamıştır ve yaşıyordur.

126 Dario Paez, Nekane Besabe, Jose Luis Gonzales, "Social Processes and Collective Memory: A Cross-Cultural Approach to Remembering Political Events", J. W. Pennebaker, D. Paez ve B. Rimé (der.), *Collective Memory of Political Events, Social Psychological Perspective*, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, New Jersey, 1997, s.150. Kolektif belleğin dayanakları, yazılı öykülerin ve kurumsallaşmış kültürel aktivitelerin yanı sıra sözlü öyküler, söylentiler, jestler ya da kültürel tarzlardır.

127 Bilal, *The Lost Lullaby and Other Stories About Being and Armenian in Turkey*, s.vii. Bilal, bu çalışmasında ninnilerin günümüzdeki aktarım biçimlerini inceleyerek yersizleştirme ve kayıp olgularının Türkiye'de Ermeni olma hissini şekillendiren birbiriyle ilişkili iki deneyim olduğunu öne sürmektedir. Bilal'e göre, liberal çokkültürlülük bakış açısı, "Ermeni kültürünü yaşanmışlık deneyimlerinden kopuk bir biçimde temsil" etmektedir.

128 Leyla Neyzi, "Bellek ve Kimlik", *Modernleşme ve Çokkültürlülük*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İletişim, İstanbul, 2000, s.189.

> Türkiye Ermenilerinde ise, benim neslimde çocuklarla konuşulmazdı. Bugünü pek bilemeyeceğim. Her hal ve durumda, çocuklarla aynı dikkat ve temkinliliğin süregeldiği izlenimindeyim.

M.'nin ifadesiyle devam edersek,

> Salt siyasal korkudan kaynaklanmayan böyle bir tutumun, psikolojik ve pedagojik açılardan faydaları olabilir. Sanırım cinsel konularda olduğu gibi, bu ve benzeri konularda da kademeli bir tanıtım metodunun uygulanması, her iki taraf (Ermeni ve Türk) için de yararlı olur.

Türkiye Ermenilerinin bir bölümünde yaşanan "suskunluğun", "1915"in daha sonraki kuşaklara aktarımı konusundaki isteksizliğin yaratmış olduğu psikolojik sorunların boyutları hakkında açıklayıcı verilerden yoksun olmakla birlikte, diaspora Ermenileri üzerine yapılan çalışmalar bu konuda bazı ipuçları verme özelliğine sahip. Nitekim Amerikalı Ermeni kadınlar üzerine yapılan araştırmalar, "dış dünya"ya ilişkin korkudan kaynaklanan çocuğunu aşırı bir biçimde koruma duygusunun *Holokaust*'tan kurtulan kişilerle ilgili psikoloji literatürüyle tutarlı olduğunu ortaya koyuyor. "1915", Amerikalı Ermeni kadınların önemli bir bölümünün –kırımı yaşayanların çocukları olmasalar dahi– yaşamlarında merkezi bir yer tutuyor. "1915"ten kurtulanların çocuklarının çok azı ailelerinin başına gelenler hakkında hikâyeler dinlemişler. Bununla birlikte kadınların önemli bir bölümü, etnik kimliklerini kırımın biçimlendirdiğini düşünüyorlar.[129]

"1915"i izleyen uzun yıllar boyunca sürdürülen "suskunluk" konusunda psikiyatristler, "unutma"nın psikolojik travmanın tedavisi için uygun bir yöntem, yaşananları unutma arzusunun yarattığı bir tür manevi/zihinsel amnezi ve yaşama uğraşına uyum sağlamak için uygun bir tedavi yöntemi olduğu düşüncesini paylaşıyorlar. Başka bir anlatımla Robert Jay Lifton'un "psişik küntleme" olarak tanımladığı selektif unutma yoluyla yoketmek, çifte kayıp (aile ve vatan) yaşamış diaspora Ermenileri için yararlı bir savunma mekanizması oluşturmuş. Öncelikle söz konusu savunma mekanizmasıyla, "1915" anlatısı, bilinçaltına itilmiş, inkâr edilmiş ve tehcirden hemen sonraki yaşamla, göçmen kamplarına yerleşme ve nihayet Yeni Dünya'ya göçle ikame edilmiştir. İkinci olarak "1915"te yaşananların inkârı, bu olayları dinleyen gençler üzerindeki olası olumsuz etkilerinden çekinilmesinden kaynaklanmaktadır. Unutma / suskunluğun üçüncü nedeni, çocukların (ya da torunların) "olay"ı dinleme konusunda isteksizliği, söz konusu deneyimle aralarına psikolojik mesafe koyma arzusudur. Bu isteksizlik, bilinçaltında kendisini ilk göçmen kuşağının taşıdığı etnik bağlılıkların kültürel bagajının ağırlığı olmaksızın tam bir Amerikalı olarak görme arzusundan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte diaspora Ermenileri üzerine yapılan araştırmalar, ikinci ve üçüncü kuşağın "inkâr"ının geri dönüşümlü olabileceğini göstermektedir.[130] ABD'de

---

129 Arlene Voski Avakian, "Surviving the Survivors of the Armenian Genocide: Daughters and Granddaughters", Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, AIWA Press, Massachusetts, 2000, s.6-7.

130 Joan Bamberger, "Daughters of Time, The American Legacy of the Armenian Genocide", Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, AIWA Press, Massachusetts, 2000, s.19-20.

yaşayan üçüncü kuşak Ermeni yazarlar örneğinin de ortaya koyduğu gibi, söz konusu kişiler, büyükanne ve dedelerinin suskunluğunu, yükselttikleri "ses"leriyle telafi etmektedirler.[131]

Daha önce değindiğimiz A.'nın tespitine göre, Türkiye Ermenilerinde "1915"e ilişkin sürdürülen "suskunluğun" yaşamı idame ettirme stratejisiyle yakın ilişkisi var:

> Sosyal risk olduğu düşünüldüğünde konuşulmuyor. Ayakta kalma stratejisi gibi... Müslüman da olurum, her şeyi de kabul edebilirim... Yeter ki yaşayabileyim, duygusu..

H. ise, söz konusu "ayakta kalma stratejsi"nin birbirini izleyen kuşaklar temelinde farklılıklar taşıdığı kanaatinde:

> Tarihsel bir dram yaşandı ve kalan Ermeniler kuşak kuşak farklı duygular yaşadı. Birinci kuşağın derdi canını kurtarmak ve yaşam alanı yaratmaktı. İkinci kuşak olayın tanıklarıydı. Ölüm uzaktı ama, kökleşmeye devam etmek için şartları hazırlamak –ekonomik, kültürel, okul, kilise– lazımdı. Birinci, ikinci ve üçüncü kuşaklar için "hiç konuşmamak" temel reçeteydi. Sağlam ruh halini aktarmak, kendini devam ettirmek... Bunun nedeni şifahen açıklanmıyordu. Kayıtsız şartsız uymak gerekiyordu. Birinci hedef köklenmekti. Dördüncü kuşağa doğru "konuşmama hali" belirginleşti. Acıların motivasyonundan çıkış, kültürel asimilasyon, huzur, güven, ekonomik refah arayışı belirginleşti.

Türkiye Ermenilerinin bir bölümünün "1915"e ilişkin korunma/koruma temelli suskunluklarına[132] rağmen, görüştüğümüz Ermenilerin azımsanmayacak bir bölümü, Türkiye Ermenilerinde cemaat için önem taşıyan bazı "olay"ların kuşaklararası sözlü aktarımı pratiğinin bulunduğunu ifade ettiler. "1915"i doğrudan yaşamış ailelerin çocukları, yani ikinci kuşak Ermeniler, "fısıltıyla konuşan aile büyükleri"nin sözcüklerini anlamlandırmaya çalıştıklarını aktardılar. Üçüncü kuşak Ermenilerin önemli bir bölümü ise, "olanlar"ı *yaya*larından (büyükanne) dinlemişlerdi.

> Ninem bu olayları bize anlattığı zaman babam nineme kızar, "çocukları yaşadıkları, doğdukları topraklardan soğutma" derdi. Fakat babam yaşlanınca kendi de anlatmaya başladı. (D.)

"1915 anlatısı"nın aktarımında hâkim olan temalar, tehcir sürecinde yaşananlar, açık ya da örtük şiddet, geride bırakılmak zorunda kalınan çocuklar ve yaşlılar, parçalanan aileler ve kimileri yıllar sonra da olsa birbirini bulan aile üyeleriydi.[133] Görüştüğümüz Anadolu kökenli Er-

131 *Y.a.g.e.*, s.26-27. Ancak bu "ses", 1915'ten kalanların bastırılmış "ses"lerinden tümüyle farklıdır. Ajandalarında Türkiye'nin 1915'in planlanması ve uygulamaya konulmasındaki sorumluluğunu kabul etmesi bulunmaktadır.

132 "Suskunluk" temasına 1915'i yaşamış diaspora edebiyatçılarında da tanık oluyoruz. Bitlisli William Saroyan'ın "Zavallı Bağrı Yanık Arap" adlı öyküsünde "tek kelime İngilizce bilmeyen Arap göçmeni Halil ile Dayı Hosrov'un sessiz ama görkemli dostluğuna tanık oluruz hep birlikte. Hiç konuşmadan saatlerce yan yana oturan bu dayısıyla Arap'ın ilşkisi küçük Saroyan için tam bir bilmece. 'Bazılarının bir şey anlatmak için konuşmaya ihtiyaçları yoktur' diye anlatıyor annesi durumu. 'Hiçbir şey söylemeden nasıl konuşursun ki?' diye merakla soruyor yine de çocuk. Yanıt hayatın sırrını aydınlatacak yoğunlukta ve sadelikte: 'Sözsüz konuşursun. Biz daima sözsüz konuşuruz" (*Agos*, 11 Aralık 1998).

133 Hagop Mıntzuri'nin *İstanbul Anıları 1897-1940* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.133) adlı kitabında yer alan cümle-

meni ailelerin önemli bir bölümünün yaşamında yitirdikleri ya da yıllar sonra karşılaştıkları akrabalar vardı. 26 yaşındaki H. "Dedemler beş kardeşmiş. 1915'ten sonra bir tek dedem kaldı. Şimdi Ermenistan'dan yeni akrabalar çıkıyor" diye aktardı.

"1915" anlatısında ailelerin öznel deneyimleri ve aktarım biçimleri kadar, farklı kuşakların anlatı karşısındaki tavırları da önem taşıyor. Genelde bugün 60 yaş üstü olanlar, ailelerin "1915"i daha çok "masal" gibi anlattığını ifade ediyorlar. Ailelerinde 1915'i doğrudan yaşayanlar ve anıları taze olanlar, çocuklarının Türklere karşı düşmanlık, öfke, güvensizlik duymalarını önlemek için yaşananları dolaylı olarak anlatmışlar ya da konu, çocuklar büyüklerin "fısır fısır" konuşmalarını merak ettiklerinde gündeme gelmiş. Ancak görüştüğümüz üçüncü kuşak içinde kendi çocuklarına (dördüncü kuşağa, yani günümüzün genç Ermenilerine) "olay"ı nine-ana-babalarından öğrendiklerinden daha düz bir biçimde, yaşanan kıyım ve haksızlığa başkaldırı duygularına da yer vererek anlatanlar olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte genç kuşak Ermenilerden bazıları (cemaatle sıkı bağları olanlar da dahil), anlatılanların kendilerinde "üçüncü şahsın başına gelmiş" gibi bir duygu yarattığını da ifade ettiler. Söz konusu gençlerde "olay"ın travmatik tortusuyla, belli bir mesafe alarak yüzleşme tutumu egemendi. Aktarılan bir başka tutum ise, çocukluklarında anlatılanları pek fazla önemsemeyen kişilerin, ileriki yaşlarında, ("belirli bir bilinç düzeyine ulaşınca") 1915'le ilgili kitaplar okuyarak konuyla ilgilenmeye başlamalarıydı. Yaptığımız görüşmelerden çıkan önemli bir husus da, ister ikinci kuşak, ister üçüncü kuşak olsun, anlatılanların intikam duygusuna yol açmaması için özen gösterilmesiydi.[134] Diaspora Ermenileri ile önemli farklardan biri olan bu tutum, devlet karşısında ve Türklerle birlikte yaşamı kolaylaştırma kaygısından kaynaklanmaktaydı. "1915" anlatılarının önemli bir bölümünde yer alan, "dostluk" kurulmuş (Mehmet Amca ya da Ayşe Teyze olarak adlandırılan) Türklerin yardımlarına yapılan vurgu, ("Kurtaranlar arasında Müslümanlar da vardı...") birlikte yaşam stratejisinin önemli bir boyutuydu. Kısacası, Taner Akçam'ın aktardığı yedi kişilik bir Ermeni ailesini bir yıl boyunca evinin çatısında saklayan "Urfalı Hacı Halil"in öyküsüne benzer dayanışma biçimleri, anlatıların önemli bir bölümünde yer almaktaydı.[135]

Bugün 70'li yaşlarını yaşayan S., çocukluğunda annesinden dinlediği bir "1915" öyküsünü bize aktardı. S'nin askeri doktor olan dedesinin Gümüşhane'de derede öldürülmesi, kadınların ve çocukların tehcir sırasında askerlere kendilerini öldürmeleri için yalvarmaları (asker, "kurşun harcayamayacağı"nı söylemiş), çocuk yaştaki teyzenin Fırat Nehri'ne atlayarak intihar girişimin-

ler, 1915'in bu yönünü çarpıcı bir biçimde yansıtıyor: "1915 yılı Nisan ayında İstanbul'daki Anadolulu Ermenilerin tehciri başladı. Ben zaten askerdim. Mayıs ayında memleketten mektup gelmedi. İki kez cevaplı telgraf çekildi, cevaplanmadı. Üçüncüsünde 'Burada değiller, bilinmeyen bir yere yollandılar' diye cevaplandı. Dedem Melkon seksen sekiz yaşındaydı. Annem Nanik elli beş, çocuklarım, Nurhan altı, Maranik dört, Anahit iki yaşında, Haço dokuz aylık, Karım Voğida yirmi dokuz yaşında. Bunlar nasıl yürüdüler. Dedem, Suazeg çeşmesine kadar gidemezdi. Garmıhlı Kürt Temel gelmişti. Lusniklerin, bizim kuzenin halasının çiftçisiydi. Bizim kadar Ermenice bilir ve konuşurdu. Getirdiği habere göre, Ermenileri dört Haziran'da köyden çıkartmışlar. Demişti ki, evlerinin kapılarını kilise kapısı gibi öpmüş ve ayrılmışlar..."

134 Bu konuda görüştüğümüz Vakıflı Köyü'lü F., bir anne olarak oğluna 18 yaşından önce Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı kitabını okutmamaya karar verdiğini belirtti.

135 Taner Akçam, "Urfalı Hacı Halil'in Anısına", *Birikim*, no.193-194, Mayıs-Haziran 2005, s.28.

de bulunması, ancak suda açılan jüpon sayesinde ölümden kurtulması ve tehcir sonrasında aile bireylerinin çok farklı yerlere dağılması, "anlatı"nın önemli bölümleriydi. Çocukluk ve gençlik yıllarında anlatılanların gerçekliği konusunda kuşku duyan S., yıllar sonra Ermenistan'a yerleşen dayısıyla karşılaştığında ve öyküyü en ince ayrıntısına kadar ondan da dinlediğinde anlatılanların abartı olmadığını anlamıştı.

Aile öykülerini dinlemiş olan ikinci kuşak Ermeniler, önceleri yaşadıkları öfke ve isyanın ("Allah'a karşı da") sonraları durulmuş olsa da travmanın yaralarının bütünüyle kapanmadığını ifade ettiler. Kimilerinde ise bu duygular, –özellikle de Türk okullarına gidenlerde– daha da keskinleşebilmiş. ("Türklere kızdım, ama öte yandan Bafra'da çok iyi dostlarımız vardı.") Kısacası açıkça ifade edememek toplumla ne kadar bütünleşmiş olursa olsun, "mağduriyet" duygusunun devam etmesine, "kurban" psikolojisinin pekişmesine yol açmış.[136]

> Babaannem o yılları yaşamış ve bu bana yetiyor. Bu konu çok sık konuşulmaz, ama arada bir aktarılırdı. Tanımıyor olsam dahi, ninemin kardeşlerinin falan, suçları neydi diye düşünüyorum. (B.)

> Ailem 1915'i yaşamış. Bana anlatıldı. Çocuklarıma nasıl anlatacağımı bilmediğim için hiç anlatmadım. Anlatmak istiyorum, çünkü malvarlığımızı da yitirdik o zaman. Hâlâ yitirmiş durumdayız. Haksız rekabete uğradığımızı düşünüyorum. Tekrar kazanmaya çalışıyoruz. Benden önceki nesiller mal kaybedince ben hayata farklı bir konumda başladım. (G.)

> Babam tırpanla kovalandığını anlatırdı. Çocuk aklımla "Bu ne gaddarlık!" diye düşünürdüm. (D.)

> Büyük toplum "niye böyle?" diye düşündüm. Türkiye toplumu bu kadar büyük bir travmayı görmezden geliyor. Büyük bir acı var. İfade edilemezlik her şeyin altı kazınınca ortaya çıkıyor aslında. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hep yağmalamalar yatıyor, yağma geleneği var. Büyük holdinglerin serveti budur... (A.)

"1915"in Ermenilerin bilinçaltında yer tuttuğunu kabul etmekle birlikte farklı düşünenler de var:

> Bunları düşünerek yaşayamazsın. Aklında olursa sürekli, yaşayamazsın... (K., 19 yaşında)

40 yaşındaki V. de *yaya*sından dinledikleri konusunda şöyle diyor:

> Olmasaydı daha iyiymiş. Olmuş bitmiş, şimdi ne yapılabilir ki? Yürekte acıyı büyütmedim. Şimdi bir masal gibi geliyor.

136 Volkan ve Itzkowitz, *a.g.e.*, s.21-22. Volkan, bir kayıp sonrasında yas tutmanın değişiklikleri ve kayıpları kabul etmede, yeni iç ve dış gerçeklikleri benimseme ve yaşamı sürdürmede sağaltıcı bir etkisi olduğunu ileri sürmektedir. Volkan'a göre, "Ortak bir kayıp veya değişiklik yaşayan bir grubun üyeleri de tek tek bireyler gibi yas tutmalıdır." Çeşitli nedenlerle yas tutamamak durumunda, bir olay seçilmiş bir travmaya dönüşmekte ve seçilmiş travma için yas tutamamak, grubun toplumsal ve politik ideolojisini etkilemektedir: "Bir seçilmiş travma bir kuşaktan diğerine aktarıldıkça işlevini değiştirebilir ya da daha yakın bir travmayla bağlantılandırılarak yeni bir duygusal güç kazanır."

Görüştüğümüz Ermenilerin önemli bir bölümü, "1915"in devlet tarafından reddedilmesinin "mağduriyet" duygusunun pekişmesine yol açtığını, reddedildiği oranda hatırlatıldığını belirtiyor. 1915 konusunda suskunluğu tercih eden ailelerin çocuklarının bir bölümü (bugün 45-55 yaş arasında olanlar) "yaşananlar"ı ASALA "olayları"yla öğrendiklerini anlatıyorlar. M. ise, geçtiğimiz yıl ders kitaplarına giren "Ermeni meselesi"nin ilköğretim öğrencisi yeğeni üzerindeki etkisini aktarıyor:

> Yeğenim kızkardeşime "Siz neler yapmışsınız anne" demiş. Kendini dışarıda tutmuş, siz diyerek. Bizim zamanımızda böyle değildi, şimdi değişmiş demek ki.

Görüşme yaptığımız Ermeniler, en masalsı anlatımı içinde bile olsa yaşananların anıları "sözlü gelenek" yoluyla saklı tutarken, "kolektif bellek"i bugünden hareketle yeniden inşa ederken, resmi görüş karşısında "parçalanmış" bir kimlik içine girdiklerini açıkladılar. "İntikam peşinde olmasalar" da "acılarını açıkça yaşamak, ölülerinin yeri bile belli olmayan mezarlarına su ve şarap dökememenin acısını" toplum içinde ifade edebilmek istiyorlar. S. tepkisini "Ortak yaşayacaksak, böyle mi olmalı, biz reaya mıyız?" sözleriyle ifade ediyor. S.'ye göre,

> "1915 olayları" (ve Cumhuriyet döneminde "on senede bir gelen tokatlar") insanlarda bir meyve ağacı bile dikme şevkini kırdı. Meyvesini yemek kısmet olmaz korkusuyla, artık mevsimlik domates, patlıcan ekiliyor.

Bu noktada 2003 yılında *Agos*'ta Paskalya Yortusu ile denk gelen 24 Nisan tarihine ilişkin olarak yer alan "Bazı Günler" başlıklı başyazı, "1915 anlatısı" ile ilgili ipuçları verecek niteliktedir:

> Bazı günler vardır; üzerine yüklenilen anlamla diğer günlerden ayrılıverirler.
>
> 24 Nisan Ermeni dünyası için işte öylesi özel bir gün...
>
> O gün salt Ermeniler için değil Türkler için de önemli aslında. Bu önemi, basın dünyasındaki yansımalardan izlemek mümkün. Son yıllarda sürekli kendini yineleyen ve kendi dediğine sadece kendisi inanan alışılagelmiş hamasi söylemlerin yanı sıra, kendini sorgulamaya ve karşıdakini anlamaya yönelik insancıl bir yaklaşımın boy verdiğini de görmek, bu günün korku, öfke, nefret ve yas yerine anlayış miladı olabileceğine dair umutlar da veriyor.
>
> En azından biz böyle bir umudu içimizde hep yeşertiyoruz.
>
> Bazı günler vardır, onlara nasıl bakıldığı yılın geri kalan günlerinin de kaderini belirler.
>
> Çünkü tarihe nasıl bakıldığı yalnızca geçmişi kapsayan ve tarih biliminin sınırları içinde kalan sıradan bir uğraş değil, aksine geleceği belirleyen yönüyle de son derece yaşamsal. Hele de ihtilaf tarafı olan iki kesimi Türkiyeli Ermeniler olarak aynı kimlikte, birini diğeri için feda etmek zorunda kalmadan onurla taşıma mücadelesi veriyorsanız, tarihe nasıl bakıldığı, o bazı günlerin nasıl yaşandığı daha da ayrı bir önem arzediyor.
>
> Yıllardır rencide edici söylemlerin karşısına dikilip, geçmişimizi inkâr etmeden ama yaşanılan acıyı da sermayeye dönüştürmeden kültür ve kimlik mücadelesi verişimiz, varlığımızı korumaya ve geliştirmeye çalışmamız ve gözümüzü kırpmadan da geleceğe bakmamız bundan.

> Bazı günler vardır, diğerlerinden zor geçer ama o zorluk kendi içinde unutulmaz öğretiler taşır.
> Biz "Tarihe tutunarak geleceğe tırmananlardanız."
> Öte türlüsünü zaten ne biliyoruz ne de olanaklı görüyoruz.
> O nedenle de "Tarihi bırakalım geleceğe bakalım" diyenlere sesleniyoruz:
> "Tarih, miadını ancak gerekli dersler çıkarıldığında doldurur."[137]

Yaptığımız görüşmelerde özellikle vurgulanan bir nokta da, yaşanılan "mağduriyet duygusu"na rağmen, olayı çeşitli şekillerde öğrenenlerin, içlerinde bir kin (ya da "kemikleşmiş kin") barındırmadıkları, Türkiye Ermenilerinin Türklerle birlikte yaşama stratejilerinin bu yönde bir farklılık taşıdığı:

> Bizim ailede tehcirden çok konuşulurdu. Ama Varlık Vergisinden de konuşuldu. Çünkü etkilenildi. Ben çocukken annem hiç "Türkler kötü" demedi. (O.)

> Tanıdığınız insana çok kötü bakamazsınız. Suç devlete atfediliyor. Diasporada hiç Türk tanınmıyor. (R.)

Aynı şekilde H. de "tarihin önemli olduğunu" ancak kin gütmemek gerektiğini düşünüyor. 24 yaşındaki A. ise, "Bu dedemi kesmiş diyorum. Bir acı var, ama düşmanlık ve kin yok" yanıtını veriyor.

Yaptığımız görüşmeler, Ermenilerin çok önemli bir bölümünün "1915"in konuşulmasından yana olduğunu ortaya koydu. Bu konuda farklı kuşaklar, ailelerinin suskunluklarıyla karşılaşmış olanlar, *yaya*larından "olay"ı dinlemiş olanlar, kendilerine anlatılanların yanı sıra okuduklarıyla bilgisini pekiştirenler, "1915"in anlatılmasının, gençlerin "tarih"lerini bilmesinin önemini vurguladılar.

B.'ye göre, "Yerine göre konuşulması, yerine göre de unutulması gerekir olanların. Ama mutlaka bilinsin ve de aktarılsın sonraki nesillere..." J. Ermeni tarihindeki en önemli olay konusunda "Bağımsız bir devlet olamamamızın sıkıntısı var tüm tarihte. Sürekli tokat yemişiz" ifadesini kullanıyor. J.'nin ailesi "5-6 kuşaktır" İstanbullu olması nedeniyle 1915'i yaşamamış. Ancak başkalarından, yaşlı kadınlardan yaşanılan "zulmü" dinlediğini söylüyor. Yaşanılanların genç kuşaklar tarafından bilinmesi, ancak "abartılmaması" gerektiğine inanıyor:

> Almanlar nasıl kabul ettiyse öyle kabul edilmeli. Tazminat falan olmaz. Gereksiz de zaten. Önemli olan bir olay yaşanmış. Ermeniler de bir şeyler yapmış. Taşnaklar falan.. Ermeniler kötü şeyler yaşamış. Oraya takılmamak da gerekir. Ama kabul etmek de gerekir.

"Konuşmak mı unutmak mı?" ikilemi karşısında Levon Boğos Zekiyan sağduyulu olmak gerektiğine inanıyor:

---

137 *Agos*, 25 Nisan 2003.

İkisinin ortası. Ben, büyük Aristo'nun "in medio stat virtus" (erdem, orta yoldadır) ilkesine derinden inanmışımdır. Konuşulmasını ve genç kuşakların da bilmesini –fakat bunu katiyen obsesyon, saplantı haline getirmeksizin– önemli ve gerekli görmekteyim, zira geçmişten kurtulabilmek için bir "katarsis" gereklidir.

Aslında tarih silinmez ve unutulmaz. İster istemez hatırlarız. Esas sorun, tarihi "temizlemek"te, yani içimizde ve dışımızda tarihin "katarsis"ini yapabilmekte. Ve kanımca bu ancak iki taraflı olabilir. Türk-Ermeni ilişkilerinin dışından bir örnek vereyim. İkinci Dünya Savaşı'nın derin anısı henüz "temizlenmiş" değildir, kanımca. 1945'te muzaffer devletler, zaferi tek taraflı olarak kutladılar. Japonya ve Almanya kutlamaların dışında tutuldu. (...) Bana bu "dışlama", maalesef büyük bir gaflet ve hata gibi görünmekte ve 50 yıl sonra zamanın yaralarını sileceğine belki de –bilinçaltında– biraz artırmış oldu. Yapılacak tek şey, bence şu veya bu devletin zaferini değil, hep birlikte özgürlüğün zaferini kutlamak olacaktı. Kuşku yok ki bunun böyle yapılması, İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi ideolojik içeriğin ağır bastığı çatışmalarda daha kolaydır. Fakat, sanırım diğer durumlarda da –örneğin, Türk-Yunan ilişkilerinde– aynı şey yapılabilmeli ve bunu yapmanın bir tarz ve usulü bulunabilmeli.

Türk-Ermeni ilişkilerinde durum, muhakkak ki daha çetin ve güçtür, zira bugünün söz konusu durumu, bir savaşın şu veya bu nedenle karşı karşıya gelmiş iki ordu çatışmasının ürünü değildir. Kanımca, bu durumda "katarsis" çalışması, ilk adım olarak iki taraftan da konuyu epeyce iyi bilen, siyasi çıkarlardan uzak, iyi niyetli zatların birbirleriyle karşı karşıya konuşmasıyla başlamalıdır.

Bu konuşmalarda temel ilkeler olarak her iki taraftan da kabul edilmesi gereken tutum ve davranışlar şunlar olmalıdır: a) Karşısındakinde suç ve suçlu aramaktan katiyetle vazgeçmek. Suç ve suçlu tarihtedir. Muhakkak ki tarihle hepimizin manevi bir bütünlüğü vardır. Bundan kaçınamayız. Fakat tarihle olan bu ilişki, ancak tarihin açılıp açıklanmasından sonra söz konusu olabilir. Ne var ki, tarihin açılmasıyla "katarsis" zaten olagelmiştir ve artık "suçluluk kompleksi" söz konusu olamaz. b) Konuşmaları ve herhangi bir olgu veya kanıyı, herhangi bir taraf için, bir "zafer" ya da "yenilgi" niteliğinde görmemek. Bu konuşma ve karşılaşmaların ilk ve başlıca amacı, bu iki komşu –hatta belki komşudan da fazla– yüzyıllarca içiçe yaşamış bu iki ulusun arasında açılmış bulunan dehşet uçurumunu kapatma olanaklarını aramak ve bulmak olmalı.

Masal gibi dinlemiş olsalar da ("Olanları Kırmızı Başlıklı Kız masalı gibi dinliyorum"), 40 yaş ve altı kuşakların travmanın iyileşmesine yönelik, (kendilerinden yaşlı kuşakların belki de yaşamı sürdürme stratejisi nedeniyle açıkça ifade edemedikleri) somut çözüm önerileri var. Ermeni tarihi hakkında her şeyi öğrenmeye çalışan, eline ne geçerse okuyan B. tarihte Ermenilerin durumuna ilişkin olarak:

Bizans, Pers, Selçuk, Türk herkes vurmuş, bir tek Kilikya kalmış bir ara, direnememişler; 1915'ten sonra da bitmişler. Bir tek Musadağ direnmiş. Gerisi asimile olmuş.

yorumunu yapıyor. Kendisini "kafatasçı olmayan Ermeni milliyetçisi" olarak tanıtan B.'ye göre, "Soykırım oldu denmeli; özür gerekmez ve anlamlı değil. İstediğimiz toprak, tazminat değil, sadece bunun söylenmesi." B. "kabul"ün önemli olduğuna inanıyor. Zira, "böyle şeyler inkâr edildiği sürece her zaman olabilir." C. de benzer bir biçimde, geçmişte "yaşananlar"ın konuşulması,

"sonuna kadar" tartışılması, "yeni" bir fikri olan herkesin dinlenmesi gerektiğini düşünüyor. "Bence bir hata kabul edilmez ise her zaman tekrarlanabilir." Y. için "1915",

> Geçilmesi gereken bir şey, ama yokmuş gibi de yapılmasın. Avrupa birbirini kesti, ama AB'yi kurdular. Kimse inkâr etmiyor geçmişi orada.

B. ise tepkisini daha "yurtsever" bir çerçevede ortaya koyuyor.

> Ben dünyada Türk hükümetinin gülünç duruma düşmesine üzülüyorum.

Görüşme yaptığımız Türkiye Ermenilerinin "1915"in resmi düzeyde kabulüne yönelik görüşleri, Libaridian'ın ifade ettiği soykırımın tanınmasına ilişkin geçerli olan iki yaklaşımdan yalnızca biriyle örtüştü. Libaridian, ilk yaklaşıma göre, bu tarihi olayın tanınmasının bir tür ahlâki yükümlülük, tarihteki haksızlığın düzeltilmesi ve yaraların sarılması için bir ihtiyaç olarak anlaşıldığını, genellikle siyasi partilerin sergilediği öteki yaklaşımda ise, soykırımın tanınmasının, Türkiye'den toprak talepleri dahil, çeşitli tazminatların elde edilmesi için bir ilk adım olarak görüldüğünü belirtiyor.[138] Bu konuda aldığımız cevaplar, Türkiye Ermenilerinin "1915"in resmi düzeyde kabulünü tümüyle haksızlığın telafisi yönünde sembolik bir adım olarak gördüklerini ortaya koydu. 26 yaşındaki T.'nin ifadesiyle "Papa da Haçlılar için özür diledi. İki taraf da inkâr etmesin." A. ise, sorunun "diyalog"la, iki tarafın "samimiyeti"yle çözüme kavuşturulabileceği inancında. "Ermeniler tazminat istemediklerini söylesinler. Türkiye Cumhuriyeti de kabul etsin. Çözüm ancak böyle olur." 23 yaşındaki S. "manevi şekilde özür beklerim, ben" ifadesini kullanıyor.

Öte yandan, "1915"in uluslararası kamuoyunun ve Batı parlamentolarının gündemine getirilmesinden duydukları rahatsızlık da yaptığımız görüşmelerde açıkça ifade edildi. S.:

> Bu konuda başkaları, bize avukatlık yapmasın; biz burada kendi devletimizle kendimiz halledelim. Demokratlar ve STK'lardan yardım istiyoruz. Devleti ele geçirmek, büyük Ermenistan kurmak gibi hayallerimiz yok, ama 1915 olmadı demeyin.

Y.'nin duyguları ise, daha çelişkili:

> Fransa Parlamentosu'nda soykırımın kabul edilmesi içimi rahatlattı, ama bir taraftan da burada hedef oluyorsun ve diken üstünde oturuyorsun. Bunun adı konsun.

138 Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, s.161-162.

Cumhuriyet Dönemi: Ayrımcı Uygulamalar ve Birlikte Yaşama Pratiği

Derinlemesine görüşmeler ve grup toplantıları sırasında yönelttiğimiz sorulardan biri olan, "Ermenilerin Cumhuriyet tarihi boyunca hangi dönemlerde daha rahat ettikleri" sorusu, aynı zamanda azınlıklara karşı ayrımcı uygulamaların yaşandığı "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyalarını, 20 Kur'a Askerlik uygulamasını, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları ve 1936 Beyannamesi'ni de gündeme getirdi. Görüştüğümüz Ermenilerin olaylara tanık olmamış en genç üyeleri bile bu konuda bilgi sahibi olduklarını belirttiler. Yaptığımız grup tartışmalarındaki (Türk ve Türk-Ermeni karma grupları) Türkler ise, –6-7 Eylül Olayları'nı hatırlayan ya da sonradan öğrenen birkaç kişi dışında– bu olayları bilmediklerini (ya da duymadıklarını) açıkladılar. Varlık Vergisi hakkında bilgi sahibi olduklarını belirten Türklerin hemen tümü, yaşananları *Salkım Hanım'ın Taneleri* filminden "öğrenmişlerdi".

24 yaşındaki D. ailesinden dinlediklerinden hareketle, "sadece 1915'in değil" ama aynı zamanda "Varlık Vergisi, 6-7 Eylül gibi olaylar"ın da, "aslında hâlâ korkuyu beslediğini" ("Korkmam gerekir, ama ben korkmuyorum") belirtti. ASALA terörünün yaşandığı günlere ilişkin anlatıda ise, "görünürlüğü azaltma" kaygısı öne çıktı. Yaşanan tedirginlik konusunda R., "Paskalya'da Müslüman komşulara da yumurtaları dağıtırdım. O günlerde dağıtmadım. Çocuklarıma sokakta oynama izni vermedim" örneğini verdi. 47 yaşındaki E., yaşanan rahatsızlık konusunda basının da katkısı olduğunu düşünüyor:

> Gazetelerde yazılanlar yüzünden hor baktılar. Suçlu duruma konduk. Normalde çocuklarımın bana "mama" demelerinden gocunmam, ama o dönem çok sıkılıyordum. Bu olaylar, haberler bizi çok yıprattı, ama yine de çocuklarımızın beynini yıkamadık.[139]

---

139 Bu konuda bkz. Murat Paker, "Türk-Ermeni Meselesinin Psiko-Politik Düğümleri", Birikim, Mayıs-Haziran 2005, no.193-194, s.45. Paker, ASALA terörünün Türkler tarafından algılanışı konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "..Türkiye'nin silmeye, kazımaya çalıştığı ve bu nedenle de bütün duygusal yatırımlarını/bağlantılarını geri çektiği/köreltti̇ği Ermeniler ve tarihte Ermenilerle yaşananlar, ASALA'yla başlayarak bir kâbus şeklinde geri gelmeye başlamıştır. Ermeniler tarafında ise, 1915-1923'ten itibaren Türkiye'nin tersine, 'Türkler ve Türklerle yaşananlar'('soykırım') neredeyse birincil duygusal yatırım/bağlantı nesnesi olarak varlığını tüm şiddetiyle sürdürmüştür. Türkiye tarafındaki ilişkisizlik ve umursamazlığa karşı, Ermeni tarafında bir semptom olarak ortaya çıkan ASALA, negatif ve saldırganca da olsa bir ilişkiselliği zorlamıştır. ASALA'nın terör/intikam eylemleriyle, 'Ermeni meselesi' Türkiye'nin ve dünyanın yıllar sonra tekrar gündemine girmiştir. Ancak ASALA'nın izlediği yöntem, bu meselenin Türkiye'de gereğince tartışılabilme imkânlarını uzun yıllar daha da zorlaştırmış, aksine 'terörizme karşı defansif teyakkuz' gereği topluma çok rahatlıkla kabul ettirilmiştir. Resmî/milliyetçi ideoloji bu dönemde, 'Ermeni=ASALA=terörist' denklemini gerek basın gerekse de "Milli Eğitim' yoluyla tüm gücüyle dolaşıma sokmuştur. ASALA'nın son eylemlerinin üzerinden 20 yıl geçmiş olmasına rağmen bugün hâlâ toplumdaki bu zihin kirliliğinin ağır tortusu durmaktadır. Kolayca hatırlanabilir, PKK liderleri için bir suçlama ve aşağılama sıfatı olarak 'Ermeni' etiketi döne döne kullanılabilmiştir. (Apo=terörist; o halde yukarıdaki denkleme bağlı olarak, Apo=Ermeni). Resmi/milliyetçi ideoloji açısından zaten tarihsel olarak 'melanet/çıban/yılan' şeklinde kodlanmış olan ve bu yüzden devletin hep kuşkuyla yaklaştığı Ermeniler, 60-65 yıllık bir uyku döneminden sonra, ASALA sayesinde yeniden eski kodlarıyla toplumsal hafızada aktifleşmişlerdir."

V. ise, bu "ASALA dönemi"nde yaşanan rahatsızlığın bir süre sonra düzeldiğini vurguluyor:

> ASALA döneminde, bu olaylarla birlikte komşularımızın davranışları değişti, ama daha sonra yaşayışlar, ilişkiler bunu düzeltti ve konu kapandı. O komşularımızla bugün hâlâ görüşüyoruz.

Z.'ye göre, Cumhuriyetin "olumlulukları" Osmanlı dönemi ile karşılaştırıldığında daha "fazla":

> Ençok son yıllarda rahattık. Aslında 60'lardan sonra genel olarak rahattık. [ASALA dönemini hatırlatınca] Ha evet, o yıllar çok tatsızdı. Varlık Vergisi ise, Cumhuriyet dönemindeki olumsuz bir uygulamaydı.

A., 1950'lerden sonra Ermenilerin daha rahat yaşayabildiği inancında: "Varlık Vergisi korkusu bu yıllardan itibaren azalmaya başladı."

E., Cumhuriyet döneminde yaşanan ayrımcı uygulamalar temelinde bir "dönemlendirme" yapıyor:

> Kanımca ve büyüklerimden duyduğum kadarıyla, Atatürk döneminde, Demokrat Parti iktidarının ilk beş yılında –6 Eylül felaketine kadar– ve 27 Mayıs'ı izleyen ilk 4-5 yılda Ermeniler daha rahat ettiler. İnönü dönemi maalesef en korkulu dönemlerden biri olmuştur ve yalnız Varlık Vergisi nedeniyle değil. 1965'i izleyen dönem, okullar ve vakıflar için, belki korkulu olmaktan ziyade sıkıcı olmuştur. Can sıkıntısını muhakkak korku da izler. Bazı okullar, hemen hemen her gün müfettiş ziyaretine tâbi olmuştur. Hermine Kalutsyan gibi Kurucu Meclis üyesi bir zat, nedensiz olarak, Eseyan Lisesi müdürlüğünden alınmıştır. Eğer bir nedeni vardıysa, muhakkak ki bu neden fındık kabuğunu bile dolduramazdı. Özel okullar Kanunu, 1936 Beyannamesi'ni azınlık vakıfları için her türlü gelişme hakkından mahrum eden bir yasaya çeviren Vakıflar Kanunu, hep bu dönemin ürünü olmuştur. İlk Ermeni terörü 1973'te vuku bulup siyasal terör ancak birkaç yıl sonra patladığına göre, gerek Okullar gerek Vakıflar kanunlarının "teröre karşı" bir tedbir olarak çıkarıldıkları söylenemez sanırım.

20 Kur'a askerlik uygulamasını yaşayan 80 yaşındaki G., o günlere ilişkin duygularını "Ermeni demek, sıkıntı demekti" şeklinde özetliyor. "Nafıa"da (Bayındırlık Bakanlığı) yol yapımında çalıştığını, Erzincan depreminde Yunanistan'dan gönderilen özel kahverengi "çöpçü" kıyafetlerini giymek zorunda bırakıldıklarını aktarıyor: "Utanıp, paraşütçü kıyafeti derdik..."

Bir cemaat kurumunda yönetici olan B. için önemli olan, tarihten bugüne kalanlar, bugünkü sorunlar...

> Kilisedeki sorunları çözemiyorsam, bunlar kırımdan daha önemli. İki toplumu birleştirecek unsurları ortaya çıkarmak lazım. Önemli olan bugünkü sorunları çözmek. Bence 1936 Beyannamesi bizi gerçekten çok zor durumda bırakan bir olay oldu.

Kâbus

"Işığı söndür!" dedi anneannem, "Çabuk!" Anneannem sinirli. "Çabuk dedim sana!" Fakat neden? Karanlığı sevmiyorum, karanlıktan korkuyorum. "Gürültüyü..." diyor anneannem, "Gürültüyü duymuyor musun?" Gürültü mü? Hangi gürültü? (...) "Buraya gel!" dedi anneannem. "Penceremin yanındaki koltuğa." Bunu ben de biliyorum, orada olduğunu biraz önce fark etmiştim. "Şimdi duyuyor musun gürültüyü?" Neden bu kadar sinirli anneannem? Yavaş yavaş ayağa kalkıp, ona doğru yürüdüm. (...) "Ne olur bir şeyler söyle, anneanne!" Anneannem susuyor, cevap vermiyordu. Sağ eliyle tül perdeyi araladı; yukarıya, Taksim Meydanı'na doğru bakıyordu. Boynumu uzattım, ben de görmek istiyordum. Geri itti beni, izin vermedi. "Neden?" diye sordum. Yine sessizlik. Hayır, sessizlik filan yoktu, gitgide şiddetlenen sesler geliyordu sokaktan. Duymamak olanaksızdı. "Kıbrıs Türktür! Kıbrıs Türktür!" Başka gürültüler de geliyordu. Buna benzer bir şeyi nerede duydum ben? Anneannem "Gel!" dedi ve aniden ayağa kalktı. Ne kadar çevik ve güçlüydü!Omuzlarımı sıkıca tutuyor, canımı acıtıyordu. Beni çekip, pencereden uzaklaştırdı. Hiç alışık olmadığım, boğuk bir sesle "Sana göre değil bu!" dedi. Koridordan geçip, kapıya doğru gittik, durduk. Anneannem ne yapmak istiyordu?Titreyen elleriyle kapının zincirini taktı, anahtarı iki defa çevirdi. Bakışlarını kapıdan ayırmadan geri geri gitti. Yalnız tek eliyle tutuyordu beni, az önceki gücü kalmamıştı galiba. Odasına girdik birlikte. Yatağının önünde diz çöktü, elimi bırakmıştı. Yüksek sesle dua etmeye başladı. Allahım, herkes duyacak şimdi! En başta da üst komşumuz Ayşe Hanım. Odadan dışarı koştum, pencerenin önüne geçtim yine, perdeyi açıp, ağzımı burnumu cama yapıştırdım. "Kıbrıs Türktür!Kıbrıs Türktür!" Sesler ve insanlar daha da yaklaşıyordu, bütün ayrıntıları seçebiliyordum artık. Kollarını yukarı kaldırmış sallıyorlardı, bir şeyler vardı ellerinde. Duruyorlar mı?Niçin? Duracak ne var? Kırılan cam sesleri duyuyorum. Bir dükkândan içeri giren insanlar görüyorum; fakat o dükkân bu saatte kapalı değil mi? Yegeste arkayutyun ko, yeğitsin gamk ko vorbes hergins... Kumaş toplarıyla dışarı çıktılar. Bir adam kumaş topunu ucundan tutup havaya attı. Ne güzel yaptı bunu, çok becerikli olmalı bu adam. Yerdeki kumaşı ayaklarıyla çiğniyor, paramparça ediyordu. Başkaları da yapıyordu aynısını. Yer rengârenk kumaş parçalarıyla dolmuştu. Anlayamadım, kumaş toplarını neden alıp götürmediler? Çarpılmış ağızlardan durmadan çıkan "gâvur" kelimesini duyuyordum yalnızca. Sonra, bir an için kumaşçı dükkânını unutmuş göründüler. Toğ mez ızbardis mer vorbes... Adamlardan biri Franguli'ye baktı, elini vitrine uzattı. Üstü başı düzgün bir adamdı bu, belli ki fakir fukara değildi. Yemin ederim ki değildi. Onu tanıyordum. Babamın müşterilerinden biriydi, Halil Bey. "Maşallah, ne akıllı çocuk. Al oğlum, ye şu poğaçayı. Ye oğlum, ye!" Franguli'nın camekânından ve içerideki mücevherattan geriye bir şey kalmadı. Onları yere atmıyorlar. Bir şey kalmadı orada da. Annem, o vitrinin önünde durup bakamayacak artık, babam da hep yaptığı gibi, sabırsızlıkla annemi kolundan çekiştiremeyecek. Adamlar şimdi Japon Mağazası'nın içinde. Yine kapıdan girmediler, buranın da vitrini kapısından genişti. O güzelim bebekler, mekano kutuları, tahta atlar, oyuncak tanklar, hep düşlediğim, fakat hiç sahip olamadığım bir sürü şey, havada uçuşuyordu. Orası benim Franguli'mdi. (...) Bizim eve yaklaşıyorlar, fazla bir şey kalmadı.

Halil Bey yok ortalıkta. Nerede kaldı? "Halil Bey, Halil Bey!" diye bağırıyorum pencerenin arkasından. Yok, kaybolmuş. Yaklaşmaya devam ediyorlar, neredeyse bizim evin önündeler. Der voğormıya, Der voğormıya, der... Bizim daireden içeri girerlerse ne yapacağım? Ya kapımızı kırıp, un ufak ederlerse? Allahım, ne yapayım, ne yapabilirim ki?Keşke babam burada olsaydı, annemle seyahate çıkmamış olsalardı. Gör bak o zaman sen, neler olurdu burada! Babam bir eliyle bir adam, öbürüyle bir başkasını tutar, tüy gibi yukarı kaldırır, kafalarını ceviz

gibi birbirine çarpar, bir köşeye savururdu. Sıra başkalarına gelirdi sonra. Babam çok güçlüdür, her şeyi yapabilir. Birine bir tekme, öbürüne bir kafa! Sonuçta, hepsini dışarı atardı. Vallahi, billahi öyle yapardı!(...) Bu ne gürültü?Kapımızı paramparça ediyorlar. Kırılan cam sesleri. Fakat bizim kapının camı yok ki. Yani?Yev peverya i hoki im ızsosgali or mahun, yev zergyuğ kehenuyn, yev ızser arkayutyan. Babacığım, neredesin babacığım, sana ihtiyacım var!Amenagal Der Asdvadz mer, getso yev voğormıya. Getso Der. Gelmediler, bizim eve girmediler. Yollarına, aşağıya doğru devam ettiler. Başka vitrinler vardı daha. "Kıbrıs Türktür, Kıbrıs Türktür!"

Annemle babam ertesi gün döndüler. İkisinin de yüzü solgundu. Öpüştük. Sıkıca sarıldım onlara. "Yavrum!" dedi babam. "Yavrum!" dedi annem. Başımı okşadılar. Annem ağlamaya başladı. Anneannem hâlâ yataktaydı. Hastaydı, ateşler içinde yanıyordu. "Garip" dedi Doktor Garabedyan, "Bu ateş de nereden çıktı?" Başını kaşıdı. Bir kâğıt parçasının üstüne bir şeyler karaladı. "Günde üç kez." Der voğormıya, Der voğormıya, Der... Gündüz gözüyle her şeyi daha açık görebiliyorum artık. Kumaş parçaları, cam kırıkları, paramparça oyuncaklar ve adlarını bile bilmediğim binbir çeşit şey yüzünden, asfalt görünmüyordu. Sokağa çıkıp biraz karıştırsam, belki ilginç bir şeyler bulabilirdim. "Olmaz!İzin vermem, olmaz!" Babamdı, bağırıyordu. Mecburen yukarıda kaldım. Daha sonra çöpçüleri gördüm, temizlemeye, izleri yok etmeye gelmişlerdi. Akşam, anneannemin vücudu hâlâ ateşler içinde yanıyordu.

Mösyö Onnik, Studebaker'ın direksiyonunu ustaca sağa çevirdi, "Irzına geçilenler de olmuş" dedi. Gümüşsuyu Caddesi'nden aşağı iniyorduk. "Irzına geçilmek ne demek?" diye sorma gafletinde bulundum. "Ulan, tokatı yersin şimdi!" diye kükredi babam. "Şu edepsize bakın!.." "On genç kız..." diye devam etti Mösyö Onnik. Az sonra Dolmabahçe'ye varacaktık. İşte, vardık bile. Boğaz ne güzel bugün. "Kanada mı? O soğuk ülkeye mi gitmek istiyorsun?" Bayağı bağırıyordu Mösyö Suren. "Her şeyini, evini barkını bırakıp gidecek misin? Ve niçin bütün bunlar?" (...) Bazı dostlarımız başka ülkelere gittiler. Mösyö Onnik mesela; kalktı, buzdağlarının ülkesi Kanada'ya gitti. Yola çıkmadan önce, bir akşam bize geldi. (...) Mösyö Onnik, bir şey söylemeden masanın üstüne iki fotoğraf bıraktı, hayır fırlattı. Büyücek, siyah beyaz fotoğraflardı. Pencereden gördüğüm insanlar vardı fotoğraflarda. Aynı yüzler, aynı çarpık yüz ifadeleri. Sessizlik... "Bak şu dostuna!.." Mösyö Onnik, fotoğrafların içinden Halil Bey'i gösteriyordu parmağıyla. Halil Bey ağzını kocaman açmış bağırıyordu. Acaba ne diye bağırıyordu? Herhalde "Aferin oğlum, sen ne akıllı çocuksun!" demiyordu. "Allah bağışlasın seni yavrum." Hayır hayır, böyle bir şey değil. Halil Bey, sen o akşam neler diyordun? O Eylül akşamı, o saatte, İstiklal Caddesi'nde işin neydi Halil Bey? Konuş Halil Bey, konuş, bir şeyler söyle!Halil Bey susuyordu. Galiba sorularımın cevabını hiçbir zaman alamayacaktım, artık bize misafirliğe de gelmiyordu. O hiçbir yere gitmedi, en nihayetinde adı Onnik değildi. İki kızı yoktu, olsaydı bile umurunda olmayacaktı. "Suren dayday, ırzına geçmek ne demek?.." "Sussana edepsiz, utanmaz seni, şimdi tokadı yersin!" Anneannemin vücudu hâlâ ateşler içindeydi ve Doktor Garabedyan başını sallayıp duruyordu. "Ne olacak bu kadının hali?" diye sordu babam. Ne olacak ki?Papaz "Der voğormıya, Der voğormıya..." dedi ve buhurdanı salladı; bir avuç dolusu toprak aldı ve anneannemin tabutunun üstüne attı. "Toprağı bol olsun" diye mırıldandı Mösyö Suren. Anneannemi gömdüler, yalnız başına. Yaşamı boyunca hep olduğu gibi, şimdi de yalnız kalacaktı; benim dedesiz büyümem gibi. Ben dedemi ne gördüm ne de gömülü olduğunu öğrendim. Kimse bilmiyordu bunu, anneannem bile. "Alıp götürdüler" derdi rahmetli, "Götürdüler, bir daha da geri getirmediler."

Raffi Kebabcıyan, *Konuş Halil Bey Konuş*, Aras Yayıncılık, 2000.

Cumhuriyet dönemi ile ilgili sorularımız, 6-7 Eylül Olayları'nın, o dönemde İstanbul'da yaşayanların belleğinde bütün canlılığıyla yer ettiğini ortaya koydu. Genellikle Tarlabaşı, Şişli ve Beyoğlu gibi semtlerdeki mağazalara (Lazaro Franko, Franguli, Modern Mefruşat gibi genellikle sahipleri göç etmiş olan) ve Kurtuluş'taki Hay-Layf pastanesine saldırıyla başlayan olaylar, dükkânların yağma edilmesi (caddelere atılan buzdolapları, kumaşlar, giysiler ve çeşitli mallar, Büyükada'da denizde yüzen sandalyeler vb.), sokaklarda "sopalı adamlar"ın tehditleri ve aşağılayıcı sözleri, Taksim'deki Aya Triada Rum Kilisesi'nin ateşe verilmesi ("ki, son dönemlerde yapılan boyaya kadar, yangından kalan izler çok açık görünürdü"), evlere tecavüz edilmesi bütün ayrıntılarıyla hatırlanıyor. Hatırlananlar arasında mezarlıklara saldırılar özellikle canlı bir yer tutuyor. G. yaşananları, "Ölüye gösterilmesi gereken asgari saygıyı bile esirgediler" diye anlatıyor.

Yalnızca olaylar değil, ama yaşayanların "o sabah"tan başlayarak, kendi yaşamlarına ilişkin ayrıntılar da anlatıda önemli bir yer tutuyor; sosyal bilimcilerin "flaş anı"[140] (*flashbulb memory*) olarak tanımladıkları, o günü adeta bir fotoğraf karesi netliğinde hatırlama biçimi temelinde de önem kazanıyor. 6-7 Eylül anlatısında saldırılardan kurtulmalarına yardımcı olan rastlantıların yanı sıra, Türk-Müslüman komşuların yardımları da belleklerdeki canlılığını koruyor:

> Aramızın pek de iyi olmadığı Müslüman komşular, kendilerine de zarar gelmesin diye, bizim eve bayrak astılar. (K.)
>
> Komşu subay eve gelerek bizi korudu. "Bunlar Rum değil!" dedi. (J.)

Olaylar sonrasındaki hâkim duygu ise, "gitmek mi, kalmak mı?" H., 6-7 Eylül Olayları'ndan sonra, İstanbul'un "aslı"nın gittiğini, "posası"nın kaldığını düşünüyor.

Dışlanmanın İki Boyutu: Devlet ve Toplum

Devlet-Ermeni Yurttaş İlişkisi

Özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bir yandan postmodernite tartışmaları diğer yandan da Batılı ülkelerin artan göçle birlikte karşı karşıya bulundukları kimlik sorunları ve bu sorunları "yönetme" biçimleri, yurttaşlık literatüründe önemli gelişmelere yol açmıştır.

Günümüzde yurttaşlık ile ilgili gerek teorik, gerekse ampirik çalışmaların önemli bir bölü-

---

140 James W. Pennebaker ve Becky L. Banasik, "On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology", J. W. Pennebaker, D. Paez ve B. Rimé (der.), *Collective Memory of Political Events, Social Psychological Perspective*, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, New Jersey, 1997, s.5. Flaş anı, bellekte kişisel durumlar ile tarihsel olayların bir alaşımının örneği olarak ortaya çıkmaktadır. Flaş anılar, olayın gerçekleştiği anda değil, ama olayın toplum ya da kişi açısından önemi kesinleştikten sonra yerleşmektedir. Kişilerin flaş anıları bu denli canlı ve uzun dönem saklamasının nedeni, bireyleri tarihsel bağlama yerleştirmek, diğer insanlara aktarıldığında ise olaya kendilerini de dahil etme imkânı tanımasıyla açıklanmaktadır. Kişiler, sözgelimi Berlin Duvarı'nın yıkılması gibi önemli bir olay hakkında haber dinlediklerinde olay hakkında tüm ayrıntıları hatırlamakla kalmayıp aynı zamanda o andaki kişisel durumlarına ilişkin de tüm ayrıntıları hatırladıklarını belirtmektedirler. Bu nedenle Duvar'ın yıkıldığı tarihte en azından 12 yaşında olan herkes, haberi duyduklarında ne yapmakta olduklarına ilişkin de bir "hikâye"ye sahiptir.

mü, farklı dinsel, etnik ya da kültürel toplulukların içinde yaşadıkları topluma entegrasyonlarını değerlendirirken yalnızca *de jure* değil ama aynı zamanda *de facto* eşitliklerini ve buna bağlı olarak farklı dışlanma biçim ve düzeylerini de dikkate almaktadır.

Bu bölümde esas olarak Türkiye Ermenilerinin yurttaşlar olarak *de jure* ve *de facto* eşitliğinin ötesinde, maruz kaldıklarını düşündükleri eşitsizlikler ve/veya ayrımcı uygulamalara ilişkin "algı"ları incelenecektir. Başka bir anlatımla bir yandan Devlet-Türkiye Ermenileri ilişkisini, okul, devlet daireleri, askerlik, belirli mesleklerden *de facto* dışlanma eksenlerinde "okumaya" çalışacağız, diğer yandan da "Büyük Toplum"un Türkiye Ermenilerine karşı önyargılarla beslenen ayrımcılık biçimlerini mahalle-arkadaş çevresi-iş yaşamı temelinden hareketle mercek altına alacağız.[141]

Cumhuriyet döneminde 1940'lı yıllara kadar gayrimüslim yurttaşların nüfus kayıtlarının "Ecanip" (Yabancılar) bölümüne kaydedilmiş olması, 20 Kur'a askerlik uygulaması ya da 1942 Varlık Vergisi sırasında gayrimüslim ve dönmelere yasada bulunmadığı halde uygulamada oluşturulan "G" ve "D" cetvelleri ile Müslümanlardan çok daha fazla vergi tarh edilmiş olması,[142] daha önce de vurgulandığı üzere Devlet-Lozan azınlıkları ilişkisine ilişkin ipuçları verecek niteliktedir. Aynı şekilde 1970'lerden itibaren gayrimüslim Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının "1936 Beyannamesi" olarak bilinen uygulamayla ayrımcılığa tâbi tutulması ve bu süreçte taşınmazlarına bilabedel el konulması kadar bu konudaki Yargıtay kararlarında açıkça "yabancı" olarak tanımlanması ya da 1988'de çıkarılan ve 1991'e kadar yürürlükte kalan "Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği"nin 5/j maddesinde sabotaj yapma ihtimali olan kategoriler arasında yer alan "Memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar" ifadesiyle gayrimüslim Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının da sayılmış olması, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığındaki etnik "Türklük" vurgusunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu konuda verilebilecek bir başka örnek ise, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun çok yakın zamanlara kadar yürürlükte olan "Yabancılar tarafından açılmış olan özel okullara Türk müdür başyardımcısı atanmasına ilişkin 24/1 maddesidir. Söz konusu madde, daha önce de belirtildiği gibi, müdür başyardımcısının niteliğini "Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti" uyruklu olarak saptamaktadır.[143]

---

141 İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 2001'de GENAR'a yaptırılan "İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Doku Projesi Çerçevesinde Kültürel Çeşitlilik Araştırması-Azınlıklar" başlıklı çalışmada tümü azınlıklardan oluşan 800 deneğin yüzde 23.3'ü "İstanbul'da yaşayan bir birey olarak, yaşadığınız toplumda ekonomik ve benzeri sorunların dışında herhangi bir sorun yaşıyor musunuz?" sorusuna "Evet" cevabı vermiştir. "Nasıl bir sorun yaşıyorsunuz?" sorusuna verilen cevaplar (birden fazla cevap alınmıştır) ise, yüzde 39.4 önyargılı olma, yüzde 32.8 inançlara saygılı olmama, yüzde 25.6 saygısızlık, yüzde 18.9 can güvenliği, yüzde 16.1 özgür olmamak, yüzde 15.6 dışlanma, yüzde 15 iletişimsizlik, yüzde 1.7 diğer şeklinde dağılım göstermektedir.

142 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.135-2003'ten aktaran, Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, Uygulama*, s.74.

143 Fethiye Çetin, "Yerli Yabancılar", Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları (Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması), (haz.) İbrahim Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, s.70 ve 78'den aktaran, Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, Uygulama*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2004, s.75.

Ermeniler Devlete Bakıyor

Yaptığımız derinlemesine görüşmeler ve grup toplantılarında yönelttiğimiz, "Devlet ve Ermeni yurttaş" ilişkisi konusundaki sorulara çok farklı cevaplar aldık. Bununla birlikte temelde iki "pozisyon" öne çıktı. İlişkiyi en genel anlamıyla devlet-yurttaş ilişkisi temelinde ele alan yaklaşım ile devletin azınlık kimliğine ve özelde Ermeni kimliği ile ilişkisine vurgu yapan yaklaşım. D.'ye göre,

> Devletin genel olarak halka bakışında bozukluklar var. Etnik köken, kültürel köken bu bozukluklara sadece "gerekçe" oluşturuyor. Yani Ermenilere özel kötü davranış yok; başka kesimlere de aynı davranıyor.

Bir kilisenin yönetim kurulu başkanı olan Y. gündelik yaşam pratiği içinde karşı karşıya bulunduğu ayrımcılığı, yine yurttaşlıktan, "vergi verme-hizmet alma"dan hareketle değerlendiriyor:

Türkiye'nin 'Diğer'leri

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nce nüfus kayıtları ve işlemleri güncellendi. Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) oluşturuldu. Bu projeye göre vatandaşların kimlik bilgileri bilgisayar ortamında saklanacak ve nüfus işleri online yapılacak. Güzel ve çağdaş bir uygulama. Bir süredir de "vatandaşlık numarası" bulunan nüfus cüzdanları yenisiyle değiştiriliyor. Nüfus kayıtlarında ve nüfus cüzdanlarında "din" hanesi (kalktı/kalkacak derken) yine var. Bizlerin kimliğinde bunun karşılığı "Hıristiyan"dır. Bu ülke çoğunluğunun kimliğinde ise "İslâm". Tabii, bir de "Museviler" var.

Ama şimdi, Hıristiyanlar için bu kural değişmiş. Yeni uygulamaya göre, Hıristiyanları gruplara ayırmışlar. Haydi buna, mezheplere ayırmışlar diyelim. Diyelim ama, tam böyle de değil. Üstelik, nüfus kayıtlarında ve kimliklerde "mezhep" hanesi yok. Katolik, Protestan, Ortodoks, Gregoryen; bunlar Hıristiyanlığın bildiğimiz mezhepleri. Nüfus kayıtlarında "Gregoryen Hıristiyan" şeklinde din ve mezhebi yazan var, yalnızca "Hıristiyan" yazan var, daha önceki kayıtlarda Hıristiyan iken şimdi "İslâm" olarak yazılan var, bir de "Diğer Hıristiyanlar" yazan var.

Benim hangi gruba girdiğimi merak ettim. Nüfus Müdürlüğü'nden ailemin nüfus kayıt örneğini çıkarttım. Böylelikle iki çocuğum ve eşimle beraber "Diğer Hıristiyanlar" grubundan olduğumuzu öğrendik. Oysa biz, "Gregoryen Hıristiyan"ız ve nüfus cüzdanımızın din bölümünde de "Hıristiyan" olarak yazıyor. Devletimiz, bizleri isteğimiz ve bilgimiz dışında "Diğer Hıristiyanlar" yapıvermiş. Nüfus kayıtlarımızdaki din bölümlerine de böyle yazılmış.

"Diğer" İslâm Yok...

Yalnız, "Diğer Hıristiyanlar" tanımı sizin de dikkatimizi çekmiş olmalı. Bu isimde bir mezhebin, cemaatin olmadığını biliyoruz. Tabii, ben ve benim gibi olanlar da kim olduğumuzu, hangi nedenle Hıristiyanların "diğer" grubuna ayrıldığımızı da bilemiyoruz. Devletimizin bizleri dinlerimizin ötesinde, bilinen mezheplerimizle gruplara ayırmasını normal karşılayalım. Pekiyi, ailemin de dahil olduğu bu "Diğer Hıristiyanlar" da neyin nesi?

Bilmediğimiz bir nedenle, devlet Hıristiyan vatandaşlarının din ötesindeki bilgilerine gerek duymuş, mezhepler hakkında doğru bilgiye kilise kayıtları ve vaftiz belgeleri yerine, nüfus kayıtlarındaki sağlıksız, yetersiz ve

> Vergilerimin karşılığında kilisem için pay alamıyorum. Papazların maaşını kiliseler veriyor, imamlarınkini devlet. Bu nasıl laiklik? Okullarımızda da öğretmenlere maaşlarımızı biz veriyoruz. Diyanet, bütçesinin yüzde birini azınlıklara ayırmak zorunda. (...) Bir yandan güzel şeyler de oluyor devlet dairelerinde. Ama buralarda çalışanların büyük bir kısmı Alevi, biliyorsunuz onların bize bakış açısı daha iyi. "Ben kiliseden geliyorum" deyince "Bu da bizden" dedi ve yardımcı oldular. Anakent Belediyesi, kilisenin çatısını onardı. Kiliseden elektrik, su parası alınmıyor, 2 yıldır... Tabii, eğer başvurursanız. Sadece papaz odası varsa, onun parasını cemaat ödemek zorunda...

B. ise, Türkiye Ermenilerinin sıklıkla dile getirdiği sembolik düzeyde tanınmaya (ya da tanınmamaya) ilişkin bir örnek üzerinde duruyor:

> Devlet, prosedür olarak saygı gösteriyor olabilir; ama ben öyle hissetmiyorum. Örneğin Balyan ailesini İtalyan olarak gösterirlerse ben bunu bana saygısızlık olarak algılıyorum. Mesele bu saygıyı gördüğümü hissetmem, devletin bana hissettirebilmesidir ve bana hissettirmiyor bunu...

Osmanlı'nın millet sisteminden kalma eski bilgilerle ulaşmaya çalışırken, mezhepler karışmış, işin içinden çıkılmaz hale gelmiş, yanlışı bir başka yanlışla düzeltmeye çalışırken "Diğer Hıristiyan" bulunuvermiş, olabilir mi?

Bu uygulamada, Hıristiyanları gruplara ayırarak kodlama amacının var olduğu belli. Laik bir devlette, vatandaşının din ötesindeki alt bilgilerine devlet neden gerek duyar bilmem. Ama ille de gerekiyorsa bunun doğru şekli var. Hıristiyan vatandaşların mezheplerinin bilinmesi, onların bağlı bulundukları kiliselerin görev alanlarındadır. Bir Hıristiyan'ın mezhebi ona kilisesi tarafından verilen, "vaftiz belgesi"nden öğrenilebilir. Çünkü her Hıristiyan bağlı bulunduğu kilisesinde vaftiz olur, o kilisenin cemaati olarak kayıtlara geçer ve ismine düzenlenen "vaftiz belgesi" alır. Bu belge dünyanın her yerinde geçerlidir ve o kişinin Hıristiyanlığını, hangi mezhebe, hangi kiliseye bağlı olduğunu gösterir. Türkiye'deki Hıristiyanların da bağlı bulundukları kiliseleri vardır, "vaftiz belgeleri" vardır. Yoksa onlar Hıristiyan sayılmazlar. Dinî nikâhları için de bu gereklidir, ölüm halinde de.

Bu ülkenin çoğunluğunun kimlik bilgilerinin din bölümlerinde kodlama yok, mezhepleri yazılı değil. Ama bizlerin yazılı. "Diğer İslâmlar" yok, "Diğer Hıristiyanlar" var. Kala kala binde birlere indik, ancak, "sakıncalı vatandaş" olmaktan hâlâ kurtulamadık. Bu uygulama kime ve bu ülkeye hangi yararı sağlar, amacı nedir doğrusu bilemiyorum.

İki Yanlış Bir Doğru Etmez

Bu kodlamayı fark edenler bu şekilde bir nüfus cüzdanını kabul etmiyorlar. Kimi yerde itirazlara, tartışmalara neden oluyor, şikâyetlere neden oluyor. Durum ilgili yerlere bildirildi. Şimdi yeni bir düzenleme getirilmiş. Nüfus kayıtlarında var olan dinin ötesindeki alt kodlamalar, nüfus cüzdanlarına yazılmayacakmış. Güya düzeltiliyor. Nüfus kayıtlarındaki bilgiler değişmediği için, devletin bize verdiği kimlik belgesiyle, nüfus kayıtlarındaki bilgiler farklı oluyor. Yani, bir yanlış diğer bir yanlışla kamufle edilmeye çalışılıyor. Bunu bir vatandaş yapsa suç işlemiş sayılmaz mı?

Böyle bir uygulama olur mu demeyin. Aynen oluyor. Bizim için, gayet normal bir şey bu! Var olan bürokratik zorluklara biraz daha katkı sağlar, o kadar. Olsun, bunlar da zaten yaşantımızın alışkın olduğumuz bir yönü.

Gerçekten üzülüyorum. Üzüntüm, aleyhimize olduğunu bildiğim böyle bir uygulamanın muhatabı olmamızdan değil. Eksili demokrasimize bir eksi daha eklendiği için.

Yervant Özuzun, *Radikal*, 26 Ocak 2003

Devlet dairelerinde Ermeni yurttaşlara karşı tutum konusunda, genelde hâkim olan açıklama, sistematik ayrımcılık yapılmadığı yönünde oldu. "Kötü muamele" ya da ayrımcılık, kimi küçük memurların davranışlarıyla sınırlı tutuluyor. Görüştüğümüz kişilerin Devlet dairelerinde yaşadıkları sıkıntıların başında, isimlerinin anlaşılamaması ve kimi zaman da "yabancı" (başka bir ülkenin uyruğu anlamında) zannedilmeleri geliyor.

H. devlet dairelerinde yaşanan güçlüklerin Devletin topluma ilişkin bakış açısından kaynaklandığı görüşünde: "Devlet dairelerinde Ermenilere nasıl davranılıyorsa, köylüye de aynı davranılıyor. Her iki kesime kötü davranma gerekçeleri farklı." J. devlet dairelerinde Ermenilere "davranış"ta belirgin bir fark olmadığını, zaman zaman yaşanan sorunların özellikle memurların "kişisel görüşleri"ne bağlı olduğunu düşünüyor:

> Genel olarak bir fark yok. Devlet dairelerinde herkes aynı muameleyi görüyor. Ancak bazen memurların kişisel görüşlerinden kaynaklanan ayrımcılıklar yapılabiliyor. Ama devlet dairelerinde herkes zaten acayip zorluklar yaşıyor. (...) Bazen ismimi telaffuz edememekten kaynaklanan bir yadırgama ifadesi oluyor. Bazen de, diyelim ki vatandaşa bilinçli bir zorluk çıkarılıyorsa [rüşvet ima ediliyor], Ermenice isim olduğu için bana biraz daha ek zorluk [daha fazla rüşvet ima ediliyor] çıkarılıyor. Ama genel olarak hayır, herkesin yaşadığı zorluklar dışında bir zorluk yaşamıyorum.

A.'ya göre, isim konusunda bir "yadırgama" yaşanıyor, ama "aşağılayıcı bir şekilde değil", daha çok "garipsenerek bakılıyor." T.'nin deneyimi, hâkim bakış açısıyla ilgili ipucu veriyor.

> Devlet dairesine gidiyorsunuz, "ismin niye öyle?" diye soruyorlar. Nüfus kâğıdını kaybedip yeniden çıkardığımda otomatik olarak "Müslüman" yazmışlar.

Türkiye'de devlet daireleri içinde özel bir yeri olan "karakol" ya da "Emniyet" konusunda ise, toplumda egemen olan tedirginlik, Ermeniler söz konusu olduğunda daha da öne çıkıyor. Söz konusu tedirginlik, özellikle ulusal ve uluslararası konjonktüre bağlı olarak daha da artıyor. Bu bağlamda söz gelimi, yabancı parlamentolarda "Ermeni Soykırımı Tasarıları"nın gündeme geldiği dönemlerde bir trafik suçu için bile olsa karakola gitmek başlı başına bir sorun oluyor. Nitekim, karakolla "ilişkisi" olanlar özellikle "ASALA dönemi"ni hatırlamadan geçemiyorlar.

> ASALA olayları sırasında tutuklandım. "Nedir ulan, sizden çektiğimiz?" dediler. (H.)

> Ünlü olmadan önce, ASALA terörü sırasında, küçük bir sorundan Emniyete gittim. Baktım "Ermeniyim" dersem sorun çıkacak, ben de "Portekizliyim" dedim, kurtulmak için. Polis de nüfus cüzdanıma iyi bakmadı, Allahtan... (F.)

Devlet dairelerinde hak arama konusunda ise:

> Genel olarak hak arama, hesap sorma yolları tıkalıysa özel olarak bir şey yapmak mümkün değil. (N.)

> Normal bir T.C. vatandaşı gibi, karşımızda çok kıro biri yoksa, hakkımızı alıyoruz. Çok yukarıdaki siyasiler ve çok alttaki kesim bize karşı tavır koyuyor, ama aradakiler öyle değil. (P.)

Genelde devletle ilişki ve özelde devlet daireleri söz konusu olduğunda vurgulanan bir başka husus da, kadınların (özellikle orta yaşlı ve yaşlı) daha korunaklı bir yaşam sürdüğü. R.'nin de aktardığı gibi "Kadınlar fazla okumuyorlar, evleniyorlar, daha korunaklılar. Sizin büyükanneniz devletle ne kadar muhatap ise, bizimkiler de öyle. Dolayısıyla dışarıyla sorun olmuyor."

Belirli Mesleklerden Fiilen Dışlanma: "Zaten İstemezler!" - "Başvursak da Almazlar!"

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla başlayan Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim unsurlarının siyasal ve toplumsal eşitlik ilkesi doğrultusunda devlet bürokrasisi içinde yer almaya başladıkları bir dönemin de ifadesi olmuştur. Ancak Ahmet Yıldız'ın da belirttiği gibi, Cumhuriyet döneminde, özellikle de Tek Parti döneminde,

> ... gayrimüslimlerin devlet bürokrasisine alınması önce fiili olarak ortadan kalkmış; daha sonra bu fiili duruma hukuki bir nitelik kazandırılmıştır. 1925 tarihli Memurin Kanunu'nun 4. maddesi, "Türk olmayı" kamu görevlisi olmak için bir ön şart olarak kabul etmiştir. (...) Gayrimüslimlerin etnik anlamda Türkleştirilemeyeceğini örtük olarak kabulden kaynaklanan bu durum, liyakati değil doğuştan gelen nitelikleri öne alan, bu niteliğiyle de dışlayıcı bir yaklaşıma sahiptir. Bu durum, ancak 1965'te çıkarılan Devlet Memurları Kanunu ile değiştirilmiş, bu kanunun 48. maddesi Türk olmayı değil Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı, devlet memurluğunda kabulün önşartları arasında saymıştır.[144]

Ancak devlet memuriyetine alınmada getirilen eşitlik konusundaki bu gelişmeye rağmen, uygulamada gayrimüslimlerin özellikle de belirli memuriyetlerdeki "yokluk"u, görüşme yaptığımız kişiler tarafından devlet-yurttaş ilişkisindeki "ayrımcı" zihniyet bağlamında dile getirildi.

Gerçekten de Lozan azınlıkları konusunda araştırmalarda da vurgulandığı üzere, günümüzde üniversiteler dışında ve özellikle Türk Silahlı Kuvvetleri, Emniyet, Dışişleri gibi kurumlarda gayrimüslim devlet memuru bulunmamaktadır. Üstelik B. Oran'ın da belirttiği gibi bu olguyu gayrimüslimlerin devlet memuru olma konusundaki isteksizliği ile açıklamak mümkün değildir. B. Oran'a göre, bu durumun "başvursak da almazlar" gibi zaman içinde kemikleşmiş bir kanaate bağlı olduğunu düşünmek ve kanaatin Türkiye Cumhuriyeti'nde nasıl oluştuğunu araştırmak

---

144 Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.282. *Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm, Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize* ve *Kapıyı Çalan Kimdir?* başlıklı kitapların yazarı Krikor Ceyhan, bir söyleşisinde tek parti dönemine ilişkin anılarını şöyle aktarıyor. "Zara'da Kürtler, Ermeniler, Türkler uyum içinde idi. O vesileyle kültür alış-verişi vardı. Ama CHP'nin bu durumu halkın gördüğü gibi görmediğini bilirdik. Çünkü iyisin, hassın ama bir çöpçü bile olamazsın. Biz bundan büyük tedirginlik duyardık. Onun için, halkımız başkasına muhtaç olmamak için bir zanaat peşine düşmüş. Çeşitli zanaatlarda kendisini ifade ederlerdi" (Baki Gül, "Atını Nalladı Felek", *Bakış*, 17 Mayıs 1999).

daha anlamlıdır. Başka bir anlatımla "Kimi kurallar yazılı değildir, ama yazılı olanlardan daha sık uygulanır."[145]

Özellikle yaşlı kuşak Ermeniler, bu konudaki yazılı olmayan kurallara gönderme yaparken, uzak geçmişte, Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar Cumhuriyetin hemen başında da farklı bir durum yaşandığının altını çiziyorlar. Günümüz Türkiye Ermenilerinin Batı Ermenicesiyle yetkin ürünler veren birkaç edebiyatçısından biri olma özelliğine sahip D., bu konudaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Babam, hukuk müşaviri olarak 20'lerde Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmış. Onun bir atası da sarayda yazıcıymış."

Şengün Kılıç'ın *Biz ve Onlar, Türkiye'de Etnik Ayrımcılık* başlıklı çalışmasında Hagop Sivaslıyan, şunları şöylemektedir:

> Osmanlı zamanında Ermenilerin paşa olduğundan, yönetici olduğundan bahsedilir. Pekiyi efendim, Osmanlı zamanının Ermenileri zekiydi, yetenekliydiler de, cumhuriyet zamanının Ermenileri aptal mı, neden böyle bir şey hiç olmuyor. Mesela Gazeteciler Cemiyeti'nde Ermeni sorunu ile ilgili bir söyleşi vardı, meseleleri tartışıyoruz. Birinci sınıf, ikinci sınıf vatandaşlık gibi bir tartışma oluyor. Bir sayın profesör, "Hagop bey, niye böyle oluyor, hangi ayrılıklarımız var?" diye sordu. Bütün haklardan gayrimüslimlerin de yararlandıklarından söz etti. Güldüm. "Ben" dedim, "gazeteci, tıbbiye bitirmiş ama bu işi hiç yapmamış, iş sahibi biriyim. Şükür Allah'a, ekonomik açıdan da kimseye muhtaç değilim." Bu arada ekonomik olarak iş alanlarının elimizde olduğunu söylüyordu. "Ben" dedim, "ticaret falan istemiyorum. Ben nahiye müdürü olmak istiyorum. Öyle bir hobim var benim. Ve ben inanıyorum ki, Türkiye'de kaç tane nahiye müdürü varsa en iyisi olacağım. Ama olamıyorum. Olamadığıma göre bir sorun var, (...) Türkiye'de bugün 30-35 bin Ermeni ancak var. Bunun içinden iki tane nahiye müdürü olsa, bir tane kaymakam olsa, bir tane vali olsa, ne olur; Türkiye batar mı?"[146]

Yahya Koçoğlu'nun *Hatırlıyorum, Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar* kitabında ise, Ermeni cemaatinin önde gelen avukatlarından Diran Bakar, devlet memuriyetlerinden *de facto* dışlanmanın toplumsal karşılığına dikkat çekiyor:

> Ben avukatlığa kerhen başladım, hâlâ kerhen yapıyorum. Gençliğimde kendimi hâkim ve savcı olarak tayin edilmiş görürdüm ve sevinirdim. Askeri hâkimliği de yaptığım için hâkimliği gördüm ve çok sevdim. İki sebebi var hâkimliğe geçmememin. Birincisi, tayin etmeyeceklerdi. Başvursam belki tayin ederlerdi ama tayin etmezler diye başvurmadım. İkincisi, "Bana itimat etmeyen birilerine karşı nasıl hâkimlik yaparım," dedim. Anadolu'nun şurasına burasına gidip görev yapacaksın "Gâvur hâkim geldi," diyecekler. Bunu düşündüm. Yoksa avukatlığı hiç sevmeyerek yaptım.[147]

Robert Kolej mezunu Etyen Mahcupyan'ın *İçimizdeki Öteki* kitabında aktardığı "asistanlığa giriş" öyküsü ise, "yazılı olmayan kurallar"ın hayata geçirilmesinde kişisel faktörlerin önemini gösteriyor:

---

145 Oran, *a.g.e.*, s.75.
146 Kılıç, *Biz ve Onlar, Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*, s.62.
147 Yahya Koçoğlu, *Hatırlıyorum, Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s.19.

> Ne kadar gerçek ne kadar iltifat bilemem ama, bir hocamın deyişiyle "Mülkiye'nin o zamana kadar gördüğü en parlak doktora öğrencisi"nin asistan olmak istemesi de doğaldı. Asistanlık sınavları epeyce seyrek açıldığı için İşletme bölümünde Latif Çakıcı'nın kürsüsünde bir boşluk doğunca talip oldum; ama İngilizceden çaktım... Bu olayın Ermenilikle ilgili olduğu bir anda herkes için apaçık bir gerçek olarak algılandı. Belki de akademyanın bir bölümü benim bilmediğim detayları ve olayın arka plandaki serencamını biliyorlardı. Ama ben bu detayları hiçbir zaman öğrenme çabasında olmadığım gibi, hakkımı da aramadım. Beni kendi bağnazlığı nedeniyle istemeyen birinin yanında çalışmamın eziyet olacağı belliydi. Öte yandan bazı öğretim üyelerinin olayı aleni olarak protesto etmesi, manevi olarak bana yetmişti. Sonraki aylar içinde Necdet Serin'in Uluslararası İktisat ve İktisadi Gelişme kürsüsünde liseden sınıf arkadaşım Şevket Pamuk'la birlikte aynı anda asistan olduk.[148]

Belirli mesleklerden fiili dışlanma konusunda en sık verilen örnek, bize Condolezza Rice'ın ailesinin "bu ülkede beyazlarla birlikte hamburgercide yemek yiyemiyebilirsin, ama devlet başkanı olabilirsin!" şeklindeki uyarılarını hatırlattı: "Ermeniler üniversitede profesör olabilir, ama çöpçü ya da gece bekçisi olamaz."

Uzak geçmişteki uygulama ile bugünü karşılaştıran yaşlı kuşakların yanı sıra, günümüzün eğitimli genç Ermenileri de, söz konusu "dışlama"nın kendileri açısından getirdiği eşitsizliğe ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin dış imajı açısından taşıdığı olumsuzluğa değiniyorlar. Çocukluklarında "subay" ya da "pilot" olmak isteyenler, yakın çevrelerinin "Bizi yapmazlar" cevabıyla karşılaştıklarını aktarıyorlar. Bir vakıf üniversitesinde uluslararası ilişkiler eğitimi gören E.:

> Devlet bizi kazanmaya çalışsa biz çok istekliyiz. Ermeni diplomat bence yurtdışını daha fazla etkiler, Türkiye lehine. Bir Türk arkadaşım var, sarı saçlı, mavi gözlü. Tipi bile değişik. Ben ondan daha çok buralıyım. Bizi almıyorlar Hava Harp Okulu'na ya da diplomasiye. Bir arkadaşım, "sen iyi çocuksun, gel seni Müslüman yapalım" demişti.

Askerlik: "İyi Bir Subaya Düşersen Rahat Edersin!"

Yurttaşlığın olduğu kadar "Türk Erkekliği"nin de kritik eşiği olan askerlik dönemi konusunda görüştüğümüz Ermeniler, genelde ayrımcılıkla karşı karşıya kalmadıklarını belirttiler. Devlet dairelerinde olduğu gibi "askerlik"te de sorun, üst düzey subaylar değil ("Albay, beni çağırdı ve 'sana bir şey yaparlarsa bana haber ver' dedi"), ama zaman zaman onbaşı ya da asteğmen gibi daha aşağı rütbeli subaylarla yaşanıyor; ASALA olaylarında ya da "Tasarı" dönemlerinde aşağı rütbelilerin baskısı artıyor. İşte bazı örnekler:

> ASALA olaylarında ben askerdim. Asteğmen bana silah çekti Ermeni olduğum için... (M.)

> Manga komutanı Ermeni olduğumu öğrenince, "oğlum sen boku yedin!" dedi. (S.)

---

148 Etyen Mahcupyan, *İçimizdeki Öteki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.61.

Bugün 70'li yaşlarının sonunda olan Z. askerlik yaparken hiçbir sorun yaşamamış:

> Bilakis. Topçu, batarya tabur komutanı oldum. 180 kişiden sorumluydum. Terhis olduğum gün elimi öptüler. Ast da üst de çok severdi...

Y. ise, "yazılı olmayan bir emirle" onbaşı sınavından çekildiğini aktarıyor: "Üç kişi çıkarıldı, üçü de Ermeniydi."

> Askerde örneğin eğitimli olduğumuz için yazıcılık işi yapabiliyorken, teftiş zamanı bizi arkaya itiyor ve okuma yazma bile bilmeyen Türkleri koyuyorlardı, öne. (J.)

Etyen Mahcupyan'ın yaşadığı deneyim, askerlik hizmetinin nerede yapıldığıyla ilgili "tehdit algısı"na işaret ediyor:

> Bana Ermeni olduğumu ilk hissettiren deneyim askerlik oldu: Mezuniyetin hemen sonrasında yaptığım müracaat sonucunda 16 ay sürecek olan askerlik hizmeti için önce Tuzla Piyade Okulu'na gittim. İnsan bazı isimleri garip bir biçimde aklında tutuyor. O yıl 7. Bölüğün başındaki Nafiz Türkücü'nün adı gibi. Son derece olgun, iç görü sahibi, gönlü zengin ve zeki biriydi... Tuzla'daki üç ayımda en ufak bir ayrımcılık yaşamadım ama kuramı çekip "Genelkurmay Hareket Dairesi" yazısını okuduğumda kafamda belli belirsiz bir soru işareti doğmuştu. Ankara'da Genel Kurmay'a asteğmen olarak teslim olduğumda bana bekleme odası benzeri bir mekânda bir iskemle gösterdiler... Bir hafta boyunca mesai saatleri içinde o iskemlede oturdum. Tek bir kişi bile bana herhangi bir açıklamada bulunmadı. Yüksek rütbeli komutanlar neredeyse beni görmezden gelerek geçip gittikleri için, ben de ikinci günden itibaren ayağa kalkmamaya başladım ve kaderimi bekledim... Maalesef kura sistemi dil bilen gayrimüslimlerin Genelkurmay'ı çekmelerini önleyecek bir mekanizmaya sahip değildi ve devletimiz açısından bir Ermeninin orada askerlik yapması herhalde "tehlikeli" bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu utanç verici durum o dairenin içinde yaşanmak zorunda kalınırken, benim de aklımda devletin bana nasıl baktığıyla ilgili acı bir gülümseme bıraktı. Bütün heybetine karşın bu devletin benden daha özgüvensiz olduğunu tespit etmem de, bu kekremsi izlenimi hafifletmedi...[149]

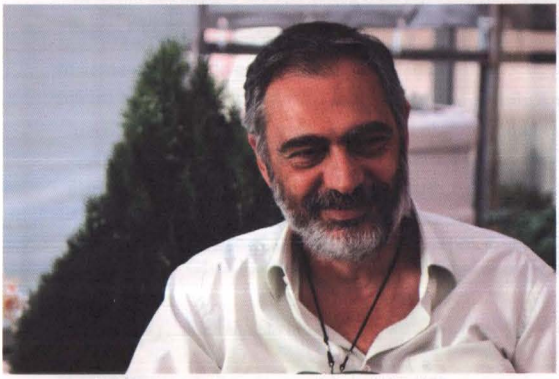

Hrant Dink'ten sonra *Agos*'un yayın yönetmenliğini yürüten yazar Etyen Mahcupyan.

Birkaç kere askerlik yapmak zorunda kalan ve bu arada 20 Kur'a askerlik uygulamasını da yaşayan P. oğlunun askerlikle ilgili deneyiminin kendisininkiyle karşılaştırılamayacak kadar

149 *Y.a.g.e.*, s.59.

olumlu olduğunu belirtiyor. P.'nin oğluna Ege Ordu Komutanlığı'nda askerlik yaparken, çok gizli raporlar teslim edilmiş, o da içeriğini "evde bile" anlatmamış. Komutanı ile ilişkisi çok düzgün yürümüş, hatta komutan onu kızının düğününe davet etmiş.

S. askerlik dönemi konusunda "özeti şu, iyi bir subaya rastlarsan rahat edersin. İyi bir bölük, iyi bir komutan iyidir" görüşünü yineliyor. S'nin bölüğünde iki üç Ermeni arkadaşı varmış, başlarda Ermeniliği yeren şarkı ve türküler söylenmiş, ancak "tanıyınca" yakın dostluklar kurulmuş. S., kendi iyi bir bölüğe düştüğü için sorun yaşamadığını, ayrıca kişilik yapısının da önemli olduğunu düşünüyor: "Bazıları her şeyden işkillenip, şikâyetçi olabiliyorlar." Bugün 80'li yaşlarının içinde olan P. askerlik görevini yapan diğer kişilerin "gâvur"u gerçekten "kuyruklu" zannettiklerini, karşılarında bir "hilkat garibesi" göreceklerini sandıklarını, sonraları ise ilişkilerin düzeldiğini belirtiyor. İlginç bir şekilde, bazı durumlarda, "büyük toplum"un bir *mikrokozmosu* olarak "asker ocağının", Müslüman Türklerin ilişki sürecinde önyargılarından sıyrılıp, karşılarındakini olumsuzlanan Ermeni kimliğinden bağımsız olarak insani nitelikler ve değerleriyle algıladıkları, mesafenin ortadan kalktığı bir ortam sunabildiği anlaşılıyor.

Bu arada görüştüğümüz kişilerin bir bölümü, askerlikleri sırasında, özellikle de askerliğin bitmesine doğru "Gel seni Müslüman yapalım, sünnet ol!" şeklinde çağrılarla da sık sık karşılaştıklarını belirttiler. Kısacası "mesafe"nin kalktığı, dostluk ilişkilerinin kurulmaya başlandığı andan itibaren, "Bizden ol!" refleksi ortaya çıkıyor. Dolayısıyla insani ilişkilerin sınırı var; Müslüman olmadıkça "ötekilik" ortadan kalkmıyor. Söz konusu refleksin arka planında eski çatışmaların yarattığı gerginlik ortamından, güvenlik kaygısından tümüyle farklı olarak "organik toplum" olma arzusunun, "benzer" kılma kaygısının egemen olduğunu söylemek mümkün. Ancak "asker ocağı"nın sosyalizasyon ortamında yapılan "Bizden ol!" çağrısında, etnisist bir refleksin güçlü olmadığını, "ötekilik"in kritik eşiğinin temelde "Müslümanlık" olduğunu söylemek de mümkün.

Öte yandan deneyimler tek çeşit ve tek boyutlu değil. Örneğin M., büyük toplum içinde Ermeniliğini babasının yaşadığı deneyim, kendi yaşadığı askerlik deneyimi ve eşinin yaşadığı akademik deneyimin arasında yaşamaktadır:

> Son 15 yıldır toplumda çekinme konusunda bir düzelme var... Babamı asılsız şikâyetlerle ASALA zamanında karakola götürürlerdi... Ama ben hayatım boyunca Ermeni olduğumu hiç gizlemedim... Askerde de adımı herkes öğrendi.. Kolay olsun diye değiştirmedim de.. Ama belki şansımdan, üstlerim de beni yanlarına çağırıp bir sorunum olup olmadığını soran nazik insanlardı. Ama eşim sorunlar yaşadı. Asistan olacaktı Marmara Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi'nde "Bula bula Ermeni'yi mi buldunuz?" demişler; reddetmişlerdi onu... Ama hocası da istifa etti bu olayın ardından.

Türkiye Ermenileri "Büyük Toplum"a Bakıyor

Gruplararası ilişkilerin iki boyutunu oluşturan iç grup (*endogroup*) ve dış grup (*exogroup*) olgusu, Türkiye Ermenilerinin "Büyük Toplum"la kurdukları ilişkilerde karşı karşıya kaldıkları önyargı ve dışlanma biçimlerini anlamada vazgeçilmez bir öneme sahip. Burada gruplararası ilişkilerden, "biz" ve "onlar" temelinde tanımlanan grup davranış ve algılarının bütününü kastediyo-

ruz. Daha ileride ayrıntılandıracağımız "biz" ve "onlar" bilinci, insan varlığının en temel bilişsel (*cognitive*) süreçlerinden birinin, yani "kategorileştirme"nin ürünüdür. "İç grup", kişinin kendi aidiyet grubunun üyesi olarak kategorileştirdiği ve onunla özdeşleştiği bireylerden oluşurken, "dış grup", kişinin kendisinden başka bir grubun üyesi olarak kategorileştirdiği ve onlarla özdeşleşme eğiliminde bulunmadığı tüm bireylerin anlatımıdır. Gruplararası ilişkiler gündeme geldiğinde önyargı ve dışlamanın incelenmesi önem kazanmaktadır. Katı ve yanlış bir genellemeye dayalı "önyargı", bir dış grup üyelerine karşı olumsuz bir tutum ya da olumsuz bir davranış benimsemeye yatkınlık olarak tanımlanabilir. Önyargılar, bir dış grubun üyelerinin tümüne (grubun içindeki farklılıkları dikkate almaksızın) yönelik olumsuz genellemelere dayalıdır. "Dışlama" ise, kendisine önyargılar beslenen bir dış grubun üyelerine karşı olumsuz davranışların anlatımıdır. Bir dış grubun üyelerine karşı uygulanan ayrımcılık, yaşamın birçok alanında, gruplararası ilişkilerin bir bölümünde ya da bütününde geçerli olabilir.[150] Türkiye Ermenilerinin, indirgemeci olmak pahasına kullandığımız "Büyük Toplum" kategorisiyle kurduğu ilişkide, ya da en genel anlamıyla gruplararası ilişkilerde, literatürün de ortaya koyduğu gibi mahalle/sokak, okul, arkadaşlık ortamı ve iş yaşamı başta olmak üzere gündelik yaşamdaki her düzeyden birliktelik biçimleri ve bu süreçte çoğunluk grubunun tutum ve davranışları önem kazanıyor.

Günümüzde gündelik yaşam, hiç kuşkusuz Osmanlı toplumunda 19. yüzyıla kadar geçerli olduğu gibi "mahalle" düzeyinde biçimlenmediği gibi, "özelliğini" en çok korumuş mahallelerin bile kültürel anlamda homojen bir yapıda olduğunu söylemek mümkün değil. 19. yüzyıldan itibaren başlayan gündelik yaşamın, mahalle ölçeğinin dışına taşması ve bu süreçte kültürel içeriğinin çok merkezli bir görüntü kazanması olgusu,[151] 21. yüzyılın megakent İstanbul'unda mahalleyi gruplararası ilişkilerin mekânsal bir inceleme alanı olarak ele almayı zorlaştırıyor. Bununla birlikte mahalle/sokak hiç kuşkusuz bir aleniyet alanı olarak farklı kimliklerin ilk elde karşılaştıkları bir mekân olma özelliğine de sahip. Özellikle yaşlı kuşak ya da Anadolu kökenli Ermenilerde mahalle anlatısının nostaljik bir boyutu var. İ. için çocukluğunun "mahalle"si bir dayanışma alanı:

> Diyarbakır'da komşu hacı çocuklarıyla büyüdük. Hiçbir problem yaşamadık. Diyarbakır'da şartlar zordu, bir o kadar da ciddi dayanışma vardı. Bugün çok dar yerlerde Ermenilerin yoğunlaşması var. Dolayısıyla da tanınmıyorlar...

Mahalle ilişkilerinde komşuluk ilişkilerine yönelik olumlu bir bakış açısı hâkim. Daha çok kadınlar tarafından dile getirilen bu anlayışta, dostane ilişkiler, karşılıklı ziyaretler, birbirlerinin dinî bayramlarına saygı/kutlama vb. gündeme getiriliyor. Bafra doğumlu 54 yaşındaki M.:

> Bayramlar kaçırılmazdı. Annem Paskalya'da bizi tanısınlar diye eve çağırıp komşulara çörek ikram ederdi. Ramazan'da da büyük diye anneme el öpmeye gelirlerdi. Komşuluk ilişkilerimiz çok hoştu.

150 H. Bloch, vd., *Dictionnaire fondamental de la psychologie*, Larousse, Paris, 1997, s.1092-1093.

151 Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.538-539, 549.

Mahalle bir birliktelik alanı olduğu kadar, özellikle de çocukluk anıları söz konusu olduğunda "farklılığı farkındalık" alanı... Birlikte oynamak kadar, "gâvur" diye kovalanmak da var... Bu konuda Y. çocukları vesilesiyle yaşadığı deneyimi anlamakta zorlanıyor:

> Çocuklarıma kimliklerini gizlemek öğütlemediğim bir şey. Çocuklar buna otomatik olarak adapte olmuş. Ben çocukken "gâvur" diye kovalandım. Ama onlar ne yaşadılar da korktular, bilmiyorum. Bunun rahatsızlığını nasıl edindiler, bilmiyorum. Gâvuru duymadıklarını sanıyorum...

"Sokak" ise, anonimliğin arttığı, dışarıdan gelebilecek tehditlerin arttığı, dolayısıyla da "gizlenme"nin o oranda önem taşıdığı bir alan. Baskının, "en azından haçını içine sok!" şeklinde gerçekleştiği, anneye "mama" denilmemesi gereken yer, ya da Z.'nin ifadesiyle:

> Okuldan çıkış saatimiz, diğer okullara göre erkendi. Sokakta "neden siz okulunuzda değilsiniz?" sorusuyla karşılaşıp, "bizim okulumuz Ermeni okulu. Erken kapanıyor" demek zorunda kalmaktan korkardık.

47 yaşındaki S.'nin anlattığı ise, "gizlenmenin" mümkün olmadığı bir duruma işaret ediyor:

> Şive ve konuşma şeklinden anlıyorlar. Taksi şoförü "götürmem sizi" dedi, indik. Ermenice konuşmamıştık, ama adam anladı.

"Abi, Sana Niye Ermeni Adı Koymuşlar?"

Ortalama "Türk insanı"na ilişkin önemli ipuçları verebilen bir örnek olarak "taksi şoförü" konusunda B.'nin deneyimi çok daha farklı ve iç grubun dış gruba yönelik önyargılarında farklı açılımlara da imkân veriyor. B. taksi şoförünün kendisine "melek gibi adamsın!" dedikten sonra adını sorup Ermeni olduğunu öğrendikten sonra, "Abi, sana niye Ermeni adı koymuşlar?" diye şaşkınlığını ifade ettiğini aktarıyor. N.'nin yaşadığı da benzer bir deneyim:

> Antalya'da tatildeyiz. "Sizin adınız niye N...?" diye sordular. Ermeni olduğumu söyleyince, "Ama çok tatlısınız!" dediler. Çok şaşırdım.

Görüştüğümüz Ermeniler, toplumdaki önyargıların genelde sistemli politikalardan kaynaklandığını belirttiler. Bir din adamı, "'Vatandaş Türkçe Konuş!', 'Gâvurun malı haramdır!' ve benzeri şekilde normalde yukarıdan gelen telkinler olmadıkça, sokaktaki adamın davranışlarını kendiliğinden ve genelde oldukça makul görmekteyim" diye aktardı bakış açısını. Toplumda Ermeniler hakkında önyargıların olup olmadığı konusunda şu yanıtı verdi:

> Var ve yok. Sanırım Ermenilerde de olduğu gibi. Ermenilerde bu, soykırımın yaratmış olduğu –ve özünde bugüne dek süregelen– şok ve travmanın ve buna dayanan "sosyal" propagandanın ürünüdür. Türklerde ise, gerek geçmişteki Ermeni eylemlerinin (Osmanlı Bankası bombalamaları vs), ge-

> rek daha yakın yıllardaki Ermeni terörünün ve bazı "resmi" Türk tutumlarının ürünüdür. Fakat, Allahtan, bunları aşabilen toplum kesimleri de mevcuttur.

Görüştüğümüz Ermenilerin önemli bir bölümü, toplumda hâkim önyargıların "tanınmamak" ya da "yanlış tanıtılmak"tan kaynaklandığını belirttiler. K.'nın ifadesiyle,

> Ermeniler eskiden tanınırdı. Yeni nesil tanımıyor. Bugün Ermeniler, çok dar bölgelerde yoğunlaşmış durumdalar. Dolayısıyla da tanınmıyorlar. Ancak medyanın yansıttığı kadar tanınıyorlar.

Öte yandan, "tanınmak" ya da "Ermeni" olduğunun bilinmesi de, sorunu çözmüyor. Gruplararası ilişkilerde, Ermeniler, "Büyük Toplum"la karşılaşmalarında birincil kimliklerine/Ermeniliklerine hapsedildiklerinden de yakınıyorlar. Şile'de bir evi olan N., başından geçen bir olayı aktarıyor:

> Oraya giderken yolda bir çocuk aldık, arabaya. Nereye gittiğini sorunca "Ermeni'nin çiftliğinin yakınına" dedi. Bu doğal, tanımlayacak çünkü. Alınganlık duymuyorum, ama üzüntü veriyor. (...) Örneğin bazı insanlarla tanıştıktan ve Ermeni olduğunu öğrendikten sonra, "benim de bir Ermeni tanıdığım var" diye lafa başlıyor. Güya yakınlık göstermek istiyor. Kategoriler, kompartımanlar oluşmuş durumda...

Bununla birlikte, gruplararası ilişkilerde kurulan yakınlıklar, önyargıların ortadan kalkmasına da büyük ölçüde katkıda bulunuyor. 55 yaşındaki Y., çalıştığı boya fabrikasında başından geçen bir "olay"ı anlatıyor:

> Boya fabrikasındaki arkadaşım bir gün "Sen Ermeniymişsin, ben hiç Ermeni görmedim!" dedi. "Nasıl olabileceğini düşünmüştün?" deyince de "Bilmiyorum, farklı..." diye cevap verdi. "Ben artık Ermenileri çok farklı görmeye başlayacağım" dedi. Ermeniler, kamufle edilmesi gereken bir ırk.

Görüştüğümüz kişilerin önemli bir bölümü, eğitimli kesimlerin Ermenilere yaklaşımının daha olumlu olduğunu düşünürken, bir Ermeni lisesinde müdürlük yapmış olan A.'nın verdiği örnek, bilgisizlik/tanımamanın yalnızca eğitimsiz kesimlerle sınırlı olmadığını da ortaya koyuyor:

> "Siz nereden geldiniz?" diyorlar bana. Müdür olduğum okulda dediler. Üstelik bunu öğretmen söyledi. Maymun gibi bakıyorlar insana. "Aaa! dedi, Türkçeyi de biliyorsunuz."

"İlkokul Öğretmenim Canımı Çok Acıttı!"

"Asker ocağı" gibi "eğitim ocağı" okul da, Ermenilerin kimlik inşa süreçlerinde önemli bir yer tutuyor, onları "Büyük Toplum"la doğrudan ilişkiye sokuyor. Her ikisi de Ermenilerin devlet katında olduğu kadar toplumda da geçerli olan önyargılarla karşılaştıkları ve zaman zaman çeşitli düzeyden dışlanma biçimlerine maruz kaldıkları alanlar. Ermeni okulunda okumak, gündelik

Okullarda "Biz-Siz" Ayrımı

İstanbul Valiliği bünyesinde 2000 yılında gerçekleştirilen "Çocuk Kurultayı" öncesinde kurulan çeşitli komisyonlardan biri de azınlık çocuklarının durumunu değerlendirmek üzere kuruldu. Bu komisyonda Ermeni cemaatinden temsilciler de yer almaktaydı. Yapılan ilk toplantıda komisyon, azınlık kesimlerinden çocukların bakış açılarıyla saptanacak bir değerlendirmenin rapor halinde sunulmasını talep etti. Bu bağlamda 12-17 yaş arasındaki Ermeni çocukları arasında özel bir çalışma yürütüldü. Aşağıda yer alan tanıklıklar, bu çalışmanın *Agos* gazetesinin 14 Nisan 2000 tarihli nüshasında yer alan bazı bölümlerinden alınmıştır.

"Sınıfın içinde öğretmenimin siz diye bizi yani öğrencileri ayırması (ama öğrenci mahiyetinde değil, Ermeni mahiyetiyle) hiç hoşuma gitmiyor. ("Sizde bunlar bizde bunlar vb.) Sanki garip bir kıyaslama var. Bize ulus olma bilincini aşılamakla görevli insanlardan bunları duymak beni rahatsız ediyor." (Yaş 18)

"Arkadaşlarımdan biri İtalyan Kız Okulu'nda okuyor. Ama Müslüman. Her sene yaz tatilinde onları dil öğrenmeleri için İtalya'ya götürüyorlar. Ben bunu okulumdan bir Ermenice öğretmenime söylediğimde 'Böyle bir gezi için izin vermezler' dedi. Neden onlara İtalya'ya gitmek için izin veriyorlar da bizim Ermenistan'a gitmemize izin vermezler?" (Yaş 17)

yaşam içinde çocuk ve gençleri bir oranda önyargı ve dışlanmadan koruyor. Ancak öğretimlerinin tümünü ya da bir bölümünü resmi ya da özel Türk okullarında okuyanlar için durum farklı olabiliyor. Görüştüğümüz kişiler arasında, özellikle Türk ya da yabancı özel okullarda okuyanların okul anlatılarında "dışlanma"nın çok fazla bir yeri yok. Bununla birlikte zaman zaman ve hocaların siyasi görüşlerine bağlı olarak ayrımcı davranışlarına uğrayanlar da söz konusu. Bu konuda Z. İstanbul'un öndegelen Anadolu liselerinden birinde, tarih hocasının ona "Senin ismini söyleyemiyorum, sana Kenan diyeceğim!" dediğini anlatıyor. "Bu hoca derse tabancasıyla falan gelirdi. Zaten MİT'le falan da ilişkileri olmuş birisiymiş."

Çocukluğu bir Anadolu kasabasında geçen M. ise şunları anlatıyor:

> İlkokul öğretmenim canımı çok acıttı. 1960'lı yıllarda "Ermeniler şöyle yapmış, böyle yapmış" derken bana bakardı. Babam korkardı ve bu konuları konuşmazdı. Ama annem gidip öğretmenle konuştu.

Okulla ilişkide aktarılan bir başka ayrımcı deneyim biçimi ise, "yatılılık" ya da "burs" başvurularında, kimi eğitimcilerin hukuk dışı uygulamalara başvurarak "engelleme" girişimleri. Bu girişimler genelde başarıya ulaşıyor ve gencin belleğinde önemli bir yer ediniyor. 1965 sonrası "zoraki din değiştirme" yaşayan T. bu kez de ismi nedeniyle yatılılık başvurusuna olumlu yanıt alamamış. Eczacılık Fakültesi mezunu K.:

> Burs konusunda (Gülbenkyan) form doldurmak gerekiyordu. Hocam "Önce öldürüyor, sonra burs mu veriyorsunuz?" dedi. Çok soğudum o dersten, ama arkadaşlarım vardı, değerdi. Belki de korktum. Bir daha o binaya bile girmek istemedim.

K., burs olayını bilinçaltına ittiğini söylüyor.

Öte yandan okul, kimi eğitimcilerin yanı sıra, çocuk/gençlerin birbirleri hakkındaki önyargıların ve dışlama pratiklerinin de yer alabildiği bir alan olabiliyor. Bu konuda G.:

> Benim kızım Türkçeyi iyi kullanır. Kompozisyonu iyi, yüksek not alır. Bir arkadaşı bir gün "bu gâvura hep yüksek not veriyorsunuz!" demiş. O çocuk iki gün okuldan uzaklaştırıldı. Ailesi de bizden özür diledi.

diye aktarıyor, yaşadıklarını...

"'Ermeni, Ama İyi Çocuk!' Diyorlar"

"Önyargı"lar konusunda arkadaşlık ilişkisi hiç kuşkusuz sağaltıcı bir etkiye sahip. Özellikle toplumla entegrasyon düzeyi daha yüksek olan genç kuşaklar, arkadaşlık ilişkileri içinde önyargıların ortadan kalktığını aktarıyorlar. Kınalıada gençliğinden 24 yaşındaki üniversite mezunu D., yurtdışında yüksek lisans yapıyor:

> Ermeni arkadaşım çok, ama Türk arkadaşım da var. Diyalog eksikliği olduğunu sanmıyorum. Küçükken farklı gözle bakmak vardı, rahatsız olurdum. Üniversitede rahatsız olmadım. Aksine isim daha fazla akılda kalıyor. Daha iyi davranıyorlar. Toleranslı davranıyorlar. MHP'lilerle de arkadaşlığımız var. Onlar "Ermeni, ama iyi çocuk!" diyorlar.

"Ada"nın diğer gençlerinin de Türklerle arkadaşlık konusunda benzer deneyimleri var:

> Tanıştığım Türk arkadaşlarım bir süre sonra Ermeni olduğumu öğreniyorlar. Konuşuyoruz, bakış açıları olumlu yönde değişiyor elbette bu sohbetlerden sonra. (K1.)

> Sen Ermenisin, seni Ermeni olarak seviyoruz, diyor Türk arkadaşlarım. Seviniyorum. Ama neden hep bu söyleniyor? (T.)

> En yakın arkadaşım Konya MHP teşkilatında. "Sen benden daha milliyetçisin!" dedi. Dövize karşı TL'yi savundum, hep. (F.)

Genç kuşakların üzerinde durduğu bir husus da, artan ilişkilerin Ermenilere yönelik ilgiyi/merakı artırdığı. N. söz konusu ilgi konusunda "mesafeli" bir tavır içinde:

> (Türk) Arkadaşlarım bazı şeyler soruyorlar. Ama ben genellikle Ermeni olduğumu özel olarak belirtme gereği duymuyorum. Ermenilik ile ilgili sorulardan genellikle sıkıntı duyuyorum. Önyargı çok var ve iyi niyetlisi bile garip soruyor sorusunu. Açıklama yapmak ve anlatmak da kolay olmuyor. O nedenle sıkılıyorum.

En çok merak edilen "isimler"den sonra, düğünler, paskalya/yumurta bayramları da özel bir ilgi konusu. Bu konuda 19 yaşındaki üniversite öğrencisi L., "Bilgisizlikten kaynaklanan bir ilgi var" diyor ve ekliyor:

> Zaten problem yaratacak bir arkadaş tipiyle arkadaş olmuyoruz. (...) Klasik eğitim alanlar antipatik bakıyorlar. Milli Eğitim Bakanlığı kitabını okumuş ve beni sevmiyor.

"Tanıma" ve daha ileri giderek "arkadaşlık ilişkilerinin" tekil Ermeniler hakkında önyargıları düzeltmekle birlikte, "Ermenilik" hakkındaki bakışa olumlu yönde bir katkıda bulunup bulunmadığını ise "Büyük Toplum"da aramak gerekiyor. H.'nin Ahmet Çakar konusunda aktardığı "tanıdığı Ermeniler için 'Tenzih ederim' demekle" yetinen bir "empati"den söz edilebilir.[152] Bununla birlikte H., "Her Ermeninin ruh hastalığının, travmasının doktoru Türktür" diye düşünüyor.

"İki Kartvizitim Var. Birinde Boğos, Diğerinde Oğuz Yazıyor!"

Çalışma yaşamı, hiç kuşkusuz rekabet unsurunun öne çıktığı bir alan olarak, önyargı ve ayrımcılık/dışlamaya müsait bir zemin oluşturuyor. Özellikle de Ermenilerin İstanbul "piyasası"nda hâlâ önemli bir yer tuttukları bir ortamda, çalışma yaşamında "Büyük Toplum"la kurulan ilişkiler özel bir önem taşıyor. Yaptığımız görüşmelerde iş yaşamındaki ilişkiler konusunda iki temel açıklama dikkati çekti: İlki, Ermenilerin iş/ticaret alanındaki bazı olumlu özellikleri (zanaatkâr olmak, çalışkanlık, güvenilirlik vb.) nedeniyle özellikle tercih edildikleri, ikincisi ise, taşıdıkları bu özelliklere rağmen iş hayatında kimliklerini gizleyerek (Türkçe adlarıyla) varolabildikleri. Bu konuda I., üstelik de "gönüllü bir iş"te ayrımcılıkla karşılaştığını aktardı:

> Yetimhanede gönüllü anne olarak çalışıyorum. Ben ayrım yapmadan her yerde çalışayım, dedim. Sadece Aziz Nesin Vakfı ve bazı Alevi vakıfları beni kabul ettiler, gönüllü anne olarak.

Yukarıda yer alan ilk açıklamada dikkati çeken başlıca husus, "Ermenilerin ticaret hayatındaki bazı özellikleri" söylemine genelde "etnik kodlama"nın, Ermenilerin adeta doğuştan gelen/genetik grup özelliklerine sahip olduklarına ilişkin "dil"di. İkinci açıklamada öne çıkan nokta ise, özellikle ticaret yaşamında Türklerle yakın ilişki içinde bulunanların iki isim birden kullanmasıydı. Üstelik Türklerle iş ilişkisi, kimi zaman diğer aile üyelerini de iki isim birden kullanmak zorunda bırakabiliyordu. V. Türklerle ortak iş yapan babasının iş arkadaşlarını eve davet ettiğinde bütün ailenin birbirlerine Türkçe adlarla hitap ettiklerini anlattı. Ermeni cemaati içinde 35 yıldır faal olarak çalışan B., "sakıncalı" bir durumda "Oğuz" adını kullandığını ve iki kartviziti bulunduğunu ifade ediyor. R. "Ankara'da hâlâ Ermeni ismi konmaz" diye ekliyor. Kapalıçarşı'da çalışan 23 yaşındaki A. "Bir ortamda ülkücüler varsa, Erdal oluyorum bir anda" diye açıklıyor.

---

152 TBMM İdare Amiri MHP'li Ahmet Çakar, daha ileride değineceğimiz "Salkım Hanım'ın Taneleri" adlı filmin 2000 yılında TRT televizyonunda gösterilmesine karşı tepki gösteren kesimlerin önde gelen aktörlerindendi.

Öte yandan gizleme/gizlenme ilişkisi kimi zaman ticari yaşamdaki Müslüman Türklerin de teşvik ettiği bir olgu olarak ortaya çıkıyor. Sözgelimi M. "Ben Fethullahçılarla iş yapıyorum, fatura almıyorlar. Dosyalara girmesini istemezler, ama ben de her seferinde fatura veririm..." diyor.

Bununla birlikte görüştüğümüz kimi Ermeniler, kimlik baskısına karşı "bir sahiplenme, bir inatlaşma" refleksi geliştirdiklerini de belirttiler:

> Laleli'deki işimde "Hıristiyan hoş geldin!" derler. Ben de "Sağol, hoşbulduk Müslüman" derim. Durduk yerde mutlaka Ermeni olduğumu söylerim. Savunma mekanizması galiba. (F.)

> Bana tanınmış bir Ermeni sanayici iş teklif etti. Belediyeyle çalışıyorlarmış. İsmimi değiştirmeyi, kendisi gibi iki kartvizitli olmamı teklif etti. Reddettim. (K2.)

Yaptığımız anket çalışması, Ermeniler arasında kimliklerini koruma konusunda göreceli olarak en kararlı olduğunu düşündüğümüz kesimin dörtte birinin ailesinde Türkçe isim kullanıldığını ortaya koydu.

Türkçe İsim Kullananlar

Ailede Türkçe İsim	Sayı	Yüzde
Var	66	25,6
Yok	192	74,4
Toplam	258	100,0

Anket çalışması ailede Türkçe kullanılan isim konusunda erkeklerde en sıklıkla rastlanan üç ismin Murat (yüzde 10), Arda (yüzde 5) ve Can (yüzde 4.5) olduğunu, kadınlarda ise Nazlı (yüzde 3.6), Selin (yüzde 3.6) ve Sultan (yüzde 3.6) olduğunu gösterdi.

"Türk Medyası Önyargı Üretimine Katkıda Bulunuyor"

Yaptığımız görüşmelerde özellikle vurgulanan bir nokta da, Türkiye toplumunda Ermenilere yönelik olan önyargı ve dışlayıcı tutumlarda yazılı ve görsel basının katkısıydı.[153] 47 yaşındaki S. bu noktayı "Yalnız radyo ve televizyondan Ermeniler hakkında bilgi edinenlerin" Ermeni bir komşusu olandan "farklı düşündüğü" şeklinde belirtti.

Çalışma kapsamında yaptığımız basın taramaları, 1973'te Los Angeles'teki Türkiye Başkonsolosu ve Konsolosunun bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle başlayan, 1975'te Beyrut'taki

153 Arus Yumul, "Ermeniler: Millet-i Sadıka mı, Beşinci Kol mu, Geçmişin Yadigârları mı?", *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.87. Yumul, medyanın kimlik oluşturma boyutu konusunda "medya, sadece ulusal kimlik duygularımızı beslemek suretiyle değil, aynı zamanda kolektif kimliğin içeriğini ifade ederek veya en azından onun sosyo-kültürel geçerliliğini belgeleyerek, kimin ulus tanımına dahil edileceğini, kimin bu tanımdan çıkarılacağını belirtmek suretiyle de önemli bir rol oynar. (...) Medya, bunun ötesinde, hem bilgi kaynağı hem de gerçekliğin üzerinde uzlaşılmış yorumunun ortak çerçevesi olarak, toplumdaki 'ötekiler' hakkındaki tutum ve düşüncelerimizin şekillendirilmesinde belirleyici rol oynar" değerlendirmesini yapmaktadır.

THY bürosunun bombalanması ve Viyana ve Paris'teki Türk diplomatlarına yönelik suikastlerle hem yurtiçinde hem de yurtdışında tırmanışa geçen ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu) terörünün, basındaki Ermeni karşıtı söylem açısından önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu ortaya koydu. 1980'li yıllar boyunca basında bir yandan ASALA terörü, diğer yandan da çeşitli ülkelerdeki Ermeni lobilerinin soykırım konusunu gündeme getirmeleriyle basın, savunmacı bir dille bu konulara geniş yer ayırmaya başlamıştır. Ancak dikkati çeken nokta, 1970'li 80'li yıllarda basında yer alan haber ya da köşe yazılarının genelde Ermeni terörü odaklı olmasına ve Türkiye Ermenilerini hedef almamasına karşılık,[154] 1990'lardan itibaren hız kazanan PKK terörü ile birlikte, önce PKK'nın ASALA'nın uzantısı olduğu şeklindeki söylemin basında yer alması daha sonra ise, özellikle radikal sağ basında en genel anlamıyla "Ermenilik"i hedef alan bir üslubun egemen olmaya başlamasıdır. Bu dönem aynı zamanda siyaset sınıfının merkez ve merkez sağda yer alan kimi temsilcilerinin de Ermeni karşıtı duygulardan beslenerek siyaset yaptıkları bir dönem olmuştur. Refah Partili Belediye Başkanı Ali Nabi Koçak'ın gazeteci Uğur Dündar için "Ermeni dönmesi" tabirini kullanması,[155] TSE'nin 40. kuruluş yıldönümü nedeniyle yayımlanan *Türk ve Türklük* başlıklı kitaptaki Türkiye Ermenilerine yönelik aşağılayıcı ifadeler,[156] İçişleri Bakanı Meral Akşener'in PKK lideri Abdullah Öcalan'ı "Ermeni dölü" olmakla suçlaması (28 Mart 1997 tarihli gazeteler), Milliyetçi Hareket Partisi lideri Alpaslan Türkeş'in Öcalan'ın gerçek adının Agop Artinyan olduğunu açıklaması, özellikle Öcalan'ın tutuklanması sonrasında yer alan bazı mitinglerde "Ermeni piçi Apo hesap vereceksin" pankartlarının taşınması[157] bu dönemin bürokratik ve popüler milliyetçi söyleminde yer tutmaya başlayan Ermeni karşıtlığının yalnızca birkaç örneğini oluşturmaktadır. Tanıl Bora bu gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir:

> Yakın dönemde Türkiye milliyetçiliğinin azınlıklara bakışını ele alırken ilk dikkat çeken husus, Ermeni düşmanlığının kazandığı ağırlıktır. (...) Neredeyse ontolojik anlamda "anti-Türk" olarak "Ermeni", elliler/altmışlar Yunan-karşıtı Kıbrıs kampanyalarında "Rum"a bile nasip olmadığı ölçüde, hakaret sözcüğüne dönüştü, sıfatlaştı. "Ermeni uşaklığı" en ağır düşmanlığın derecesi oldu.[158]

---

154 Bu konuda Abdi İpekçi'nin 29 Ocak 1973'te *Milliyet* gazetesindeki "Çirkin Kin" başlıklı yazısında yer alan "Türkiye'deki Ermeni vatandaşlarımız"ın "tenzih" edildiği ifadesi ya da *Tercüman* gazetesinin 30 Ocak 1973 tarihli nüshasındaki "dış Ermeniler" vurgusu ile Türkiye Ermenilerini (her ne kadar Türkiye Ermenilerinin Türk kültürüne bağlanarak "Türkleştikleri" belirtilse de) terör olaylarının dışında bırakmak kaygısı, bu döneme hâkim olan üsluptur. Benzer örneklere 1980'li yıllarda da rastlanmaktadır. ASALA'nın 7 Ağustos 1982'de Esenboğa Havaalanı'nda gerçekleştirdiği ve 8 ölümle sonuçlanan silahlı baskın sonrasında 8 Ağustos 1982 tarihli *Milliyet*'te yer alan "Hedef Ne?" başlıklı yazıda: "Ermeni vatandaşlarımızla birlikte iyi biliyoruz ki örgütlerinin adına 'Ermeni' sözünü koymuş olsalar da bu canavarların sadece onlarla değil, insanlıkla da hiçbir ilgisi yoktur" denilmektedir.

155 Koçak'ın 2 Haziran 1997'de Kanal D anahaber bülteninde yer alan 1991 tarihli konuşmasına karşılık Uğur Dündar, "Kalbi Türkiye için çarpan bir sürü vatandaşımız var. Bunlar aşağılanmaya müstahak mı?" değerlendirmesini yapmıştır.

156 *Evrensel*, 17 Haziran 1996. Kitapta yer alan ifadeler şöyle: "Türkiye'de sizi aldatan birine mi rastladınız, biliniz ki bu muhakkak bir Ermenidir. Onlara müsamaha ettikçe cüretleri de artar. Bıraksak bölmekten, bırakmasak isyandan korkmuyorlar."

157 Buchwalter, a.g.e., s.36.

158 Tanıl Bora, "'Ekalliyet Yılanları...' "Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar", Tanıl Bora (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.911-918.

Bora'nın, yükselen Ermeni karşıtlığının basındaki yansımasına ilişkin verdiği bir örnek ise, 1990'larda egemen olan zihniyeti ortaya koymaktadır:

> Hürriyet gazetesi, 1993 yılının 29 Ekim'i şerefine günlük fıkra-spotlarında vatandaşlık bağından ötesini kurcalamayan bir milli duygu gösterisi yapmaya kalktığında bile "Ermeni"nin kulağını çekmeden duramamıştı: "Türk de olabilirim, Kürt de (...) Arap, Çerkes, Laz, Rum, hatta Ermeni (...) Ama seni çok seviyorum Türkiyem!"[159]

Basındaki Ermeni karşıtı söylemin hiç kuşkusuz Türkiye Ermenilerinin öz-imaj geliştirmelerine de yansıyan sonuçları olmuştur.[160] Arus Yumul'un da belirttiği gibi özellikle 1990 sonrası süreçte PKK-Ermeni işbirliği iddiasının ortaya atılması ile birlikte "Türkiye'deki Ermeni topluluğunun, yabancıların amaçlarına hizmet eden bir 'beşinci kol' olduğu yolundaki milliyetçi şüpheleri canlandırması" sonucu Ermeniler, savunmacı bir refleksle sadık bir halk oldukları yönünde bir öz-imaj geliştirmişlerdir.[161]

Batı parlamentolarından "Soykırım Tasarısı"nın geçirilmesi girişimlerinin belirlediği 2000'li yıllar konjonktürü ise, basında en genel anlamıyla "Ermeni sorunu"na ilişkin önemli ayrışmaların yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmıştır. Yaptığımız basın taramaları, bu dönemde basında yer alan haberlerde ve köşe yazılarında Türkiye Ermenilerini kuşatıcı bir "Ermenilik"ten (diaspora ve Ermenistan) soyutlayarak "Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları" olarak ele almaya çalışan bir anlayışla birlikte, özellikle radikal sağ basında Ermeni-karşıtı söylemin giderek yükseldiğini göstermektedir. Başka bir anlatımla, ilk eğilime "birlikte yaşama kültürü"ne dayalı dilin egemen olmasına karşılık, ikinci eğilim Ermeni asıllıları yabancı olarak tanımlamaktan potansiyel bir tehlike olarak sunmaya kadar uzanan bir perspektifte ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte "Tasarı" dönemlerinden bağımsız olarak, Van'daki Vartan Oteli'nin Ermeni asıllı bir ABD yurttaşı tarafından satın alınması,[162] İzmir'in Selçuk İlçesine bağlı Şirince Köyü'nde Nişanyan çiftinin restoras-

159 Y.a.g.e., s.917-918.

160 Geoff Dench, *Minorities in the Open Society: Prisoners of the Ambivalence*, New York, Routledge, 1986, s.9; 117-121'den aktaran Yumul, "Ermeniler: Millet-i Sadıka mı, Beşinci Kol mu, Geçmişin Yadigârları mı?", s.89. "Bir azınlığa kötü bir isim yakıştırmak, asimilasyonun sınırlarında olan bireyleri bile kendi grup üyeleriyle birlikte savunucu ve koruyucu bir biçimde saflaştırmanın çok etkili bir yoludur ve bu yol cemaatçiliğe açılır. Cemaatçiliğin bir gerçeklik olarak varlığını sürdürmesi ise, özellikle de dolaylı bir biçimde kolektif sorumluluk verilmesi ile birlikte, etnik azınlıkların kendilerini, grup onuru adına üyelerini kontrol etmeye yönelik kolektif bir göreve sahipmiş gibi algılamalarına yol açar."

161 9 Ocak 1995'te bir meyhanede işlenen cinayet, "sadakat" göstermenin boyutları konusuna dramatik bir örnek olarak gösterilebilir. Ermeni kökenli işadamı Kemal (İsahak) Benlioğlu, kendisini AIDS'ten ölen Rock Hudson'a benzeterek, eşcinsellik imasıyla alay eden, ancak aralarında bir alacak sorunu olduğu da söylenen gene Ermeni kökenli arkadaşlarını öldürdükten sonra, olay yerine gelen ve naklen yayın yapan televizyon kameralarına şunları söyler: "Ben Türk dostuyum. Onlar PKK'ya yardım ediyorlar. Onları öldürdüğüm için mutluyum." Bkz. 10 Ocak 1995 tarihli gazeteler. Benlioğlu daha sonra hapishanede sünnet olarak Müslüman olur...

162 Van'da halı ticareti yapan Ermeni asıllı ABD vatandaşı Viktor Bedoyan'ın açtığı Vartan Oteli'nin 2001 yılında Türk basınında yer almasıyla başlayan tartışmada Takvim gazetesinden Zekiye Yaraş Meriç'in ifadeleri (26.6.2001) ipucu verecek niteliktedir: "Bedoyan'ın yaramazlıkları saymakla bitmiyor. Van'da bazı özel toplantılar düzenliyor, özellikle de Kürt ve Ermeni gençleri bu toplantılara davet ediyor. Bedoyan çevredeki Akhtamar Adası ve Yedi Kilise Köyü civarındaki mülkleri, özellikle de kendileri için manevi önemi bulunan yerleri satın alıyor." Aynı şekilde *Milliyet* gazetesinde Berrin Cankat'ın ifadeleri

yon çalışmaları, "film dönemleri" olarak tanımlayabileceğimiz dönemlerde *Salkım Hanım'ın Taneleri*[163] ya da *Ararat*[164] filmi etrafında dönen tartışmalar bağlamında gündeme gelen Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül Olayları, 1936 Beyannamesi,[165] "soykırım" konusu ya da Ermenistan sınırının açılması gibi konular basındaki kutuplaşmayı hızlandırmıştır. Kısacası söz konusu tartışmalar, bir yandan Türk medyasında uzun yıllar boyunca tabu olarak kabul edilen azınlık karşıtı politikaların demokratik bir üslup temelinde sorgulanmasına katkıda bulunurken,[166] diğer yandan da özellikle radikal sağı temsil eden medyada milliyetçi refleksin yükselmesine yol açmıştır.[167] "Tasarı" dönemleri ise, söz konusu ayrışmanın, soykırımı reddedenler[168] (ya da Ermenilerin Türklere karşı soykırım uyguladığını iddia edenler), "tarihe/tarihçilere bırakanlar"[169] ve "diyalogcular" temelinde ortaya çıktığı dönemlerdir. Medyada özellikle son yıllarda sayıları giderek artan "diyalogcu" köşe yazarlarının ayırdedici özelliği, yaşanılan "dram" konusunda ölü sayılarını karşılaştırmama, resmi söylemin dışına çıkma ve bu arada vurguyu Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri "normalleştirme" üzerine yapmalarıdır.[170]

(9.6.2001) de benzer bir anlayışı dile getirmektedir: "Komplo teorilerinden hazzetmem ama Doğu bölgelerine olan ilgiden ben işkilleniyorum."

163 TRT'den sorumlu Devlet Bakanı Yılmaz Karakoyunlu'nun aynı adlı romanından sinemaya aktarılan Salkım Hanun'ın Taneleri filminin senaryosunu Etyen Mahcupyan ve Tamer Baran yazmıştır. 1998'de gösterime girdiğinde oldukça olumlu eleştiriler alan filmin, iki yıl sonra televizyonda (TRT 1) yayımlanması üzerine tartışma büyüdü. TBMM İdare Amiri Ahmet Çakar'ın (MHP), TRT Genel Müdürü Yücel Yener ve Yılmaz Karakoyunlu'yu "vatana ihanet etmek"le suçlaması üzerine konu basının gündemine taşındı. Film içeriğinden bağımsız olarak, bu dönemde TRT kadrosu içinde siyasi hesaplaşmaların da malzemesi haline geldi.

164 *Ortadoğu*, 14 Nisan 2001. "Filmin en önemli amacı Türkiye'ye siyasi baskı yapmaktır. Türk milletini dünya kamuoyu önünde bir kez daha mahkûm etmeye Türk ve Türkiye imajını kökünden sarsmaya yöneliktir" şeklindeki yaklaşıma karşılık, basındaki köşe yazarlarının önemli bir bölümü de filmin Türkiye'de gösterilmesi gerektiğini savunmuşlardır. "Bu filme bakarken tek şeyi Türkiye kendine ölçü almalı, o da filmde ırkçılık yapılıp yapılmadığı. Çünkü film ırkçılığın antitezi. Nefretin anlamsızlığı ve nefret edenin zaman içinde nasıl da neftet edilenden daha beter hale geldiğini anlatan bir eser" (İsmet Berkan, *Radikal*, 24 Aralık 2001).

165 1936 Beyannamesi'nin olumsuz sonuçlarını bir oranda ortadan kaldırmaya yönelik Vakıflar Kanunu'nda değişiklik yapan kanun tasarısı konusunda Vakit gazetesinde Harun Yahya, söz konusu tasarının "Vatikan için" hazırlandığını ve Ermenilerin Doğu Anadolu'da "koloniler" kurmalarına yönelik olduğunu ileri sürerken (1, 3, 6 Ocak 2001) *Cumhuriyet* gazeresindeıı Oral Çalışlar, "Tamamen başka amaçlarla çıkarılan insanların dişlerinden tırnaklarından artırdıkları mülklere el koyma acımasızlığından vazgeçilmelidir" görüşüne yer vermekteydi.

166 "Salkım Hanım'ın Taneleri" ile başlayan Varlık Vergisi uygulamaları konusunda sorgulayıcı yaklaşıma birkaç örnek vermek mümkündür: *Radikal*'de Mehmet Yılmaz "Bugün biz T.C. vatandaşlarına düşen görev, o zamanın iktidarının giriştiği bu ırkçı uygulamayla yüzleşmek ve bir daha benzerlerinin yaşanmaması için her zaman uyanık olmaktır" (29 Kasım 2001) ya da *Takvim*'de Hakan Aygün'ün "Varlık Vergisi neredeyse bin tane 6-7 Eylül olayına bedel. Üstelik daha korkuncu 'yağmalayan' sıradan vatandaş değil, bizatihi devletin kendisi. Filmi seyrederken ürperdim. Geçmişimden utanç duydum."

167 Yine "Salkım Hanım'ın Taneleri" filmi konusunda milliyetçi refleksi temsil eden iki örnek olarak, *Ortadoğu*'da Buğra Başkurt'un "(Film) konusu itibariyle Türkiye hakkında tam bir jurnalleme özelliğine sahip" (12 Ekim 2001) ya da *Yeni Mesaj*'da Hüseyin Mümtaz'ın "Ben bin yıllık türkülerimizi Rumca ve Ermenice yayınlayan, ekalliyeti Türklere karşı kışkırtan mahut filmi yayınlayan TRT'yi Salkım Hanım'ın bir tanesi ilan ediyorum" ifadeleri...

168 "Ermeniler 1919 yılında köyleri basarak insanları diri diri yaktılar" (*Ortadoğu*, 3 Temmuz 2001).

169 "Güçlü olan güçsüz olanı bulduğu yerde öldürmüş. Kim kimi katletmiş, kim soykırım uygulamış, bu tarihin derinliklerinde gizli" (Akit, 5 Ekim 2000).

170 "Irkçılık öyle bir şey ki, sanki hepimizin derisinin altına işlemiş. (...) ASALA yüzünden 'Her Ermeni katildir' diyebilir misiniz? (...) Ermeni vatandaşlarımızla bu vatanı paylaştığımızı unutuyor, onları kırmaktan ve kendimizden uzaklaştırmaktan çekinmiyoruz" (İsmet Berkan, *Radikal*, 25 Eylül 2000). "Amaç, Ermenistan ile ilişkileri normelleştirmektir. Bunda Türkiye'nin de

Ruh Halimdir

Türkiyeliyim... Ermeniyim... iliklerime kadar da Anadoluluyum Bir gün dahi olsa, ülkemi terk edip, geleceğimi "Batı" denilen o "Hazır özgürlükler cehennemi"nde kurmayı, başkalarının bedeller ödeyerek yarattıkları demokrasilere, sülük misali, yamanmayı düşünmedim. Ülkem Sivas için ağlarken, ağladım. Ülkem çeteleriyle boğuşurken, boğuştum. Kendi kaderimi ülkemin özgürlüğünü yaratma süreciyle eşledim. Şu anda yaşayabildiğim ya da yaşayamadığım haklara da bedavadan konmadım, bedelini ödedim, hâlâ da ödüyorum.

Ama artık...

Basının birtakım kalemşörlerinin "Bizim Ermenilerimiz" pohpohlamalarından da, "İçimizdeki hainler" kışkırtmasından da bıktım. Normal ya da sıradan yurttaş olduğumu unutturan dışlanmışlıktan da, boğarcasına kucaklanılmaktan da usandım...

***

Ne 24 Nisanlar'da yürüyebildim ne de atalarımın anısına anıtlar dikebildim. Ama ne onları o günlerde bıraktım ne de bugünlerde taşlaştırdım. "Onları yaşamımda yaşamayı" sırtladım... Gücümün yettiğince de geleceğime taşıdım. Bu taşımama sekte vurmaya "Ne?" ya da "Kim?" yeltendiyse onlarla amansızca boğuştum. Ne sanıyorsunuz! Tabii ki atalarımın başına gelenleri biliyorum. Buna kiminiz "Katliam, kiminiz "Soykırım", kiminiz "Tehcir", kiminiz de "Trajedi" diyorsunuz.

Atalarım Anadolu diliyle "Kıyım" derdi... Ben ise "Yıkım" diyorum.

Ve biliyorum ki eğer bu yıkımlar olmasaydı, bugün benim ülkem çok daha yaşanılır, çok da imrenilir olurdu. Yıkıma sebep olanlara da, maşa olanlara da lanetim bundandır. Lakin lanetim geçmişedir. Elbette tarihte olan biten her şeyi öğrenmek istiyorum ama o nefret, ne menem bir rezillikse o... Onu tarihteki karanlık inine bırakıyor, "Olduğu yerde kalsın, onu tanımak istemiyorum" diyorum.

Bertrand Buchwalter, Türk basınından (özellikle de gazetelerden) hareketle Türkiye Ermenilerine ilişkin temsillerde üç temel söylemin hâkim olduğunu ileri sürmektedir. İlki, "izlerin silinmesi" ya da Ermenileri "yoksayma"ya yönelik söylemdir. İkincisi "suçlama/karalama" (Ermeni uşağı, Ermeni tohumu, Ermeni madrabaz gibi kökeni, 19. yüzyıla kadar giden ve son örneği M. Akşener'in "Ermeni dölü Apo" ile yaşanan) söylemidir. Buchwalter'e göre *Akşam*, *Güneş* ya da *Ortadoğu* gibi gazetelerin temsil ettiği bu anlayış, her olumsuzlukta "Ermeni parmağı" aramaya yöneliktir. Üçüncüsü ise, "birlik ve beraberlik" söylemidir. Buchwalter'e göre, söz konusu söyleme Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hoşgörü vurgusu ve Türkiye'yi bir mozaik olarak tanımlama vurgusu hâkimdir. Özellikle Ermeni soykırımının tanınması kampanyalarına bir yanıt olarak kullanılan bu söylem, her ne kadar tarihsel gerçekliği yansıtsa da, birliktelik tarihinin yalnızca mutlu sayfalarını öne çıkarmak gibi bir eksikliği barındırmaktadır.[171] Hrant Dink'in *Agos*'ta yer alan

Ermenistan'ın da çıkarı vardır. Bunu yapmanın zamanı da artık gelmiştir" (Sami Kohen, *Milliyet*, 12 Ocak 2001).

171 Buchwalter, *a.g.e.*, s.39. Ayrıca Melisa Bilal, "Türkiyeli Ermenileri Hatırlamak", *Birikim*, Mayıs-Haziran 2005, no.193-194, s.124. Bilal, "mozaik" söyleminin Ermenilerin temsili anlamındaki sorunlarına bir başka yönden de dikkat çekmektedir: "Bugün Türkiye'de bir yandan Ermeni kültürünün yaşam alanı gittikçe daralırken diğer yandan ironik bir biçimde kamusal alanda 'Ermeni kültürü' hakkında konuşma alanları genişlemektedir. Son yıllarda medya, siyaset ve sanat çevrelerinde gelişmek-

***

Benim geçmiş tarihimin ya da bugünkü sorunlarımın, Avrupalarda, Amerikalarda, kimi zaman sermaye, çoğu zaman da meze yapılması zoruma gidiyor. Bu öpmelerin ardında bir taciz, bir tecavüz seziyorum. Geleceğimi geçmişimin içinde boğmaya çabalayan emperyalizmin, alçak hakemliğini, kabul etmiyorum artık.

O hakemler geçmiş çağlarda arenalarda köle gladyatörleri birbiriyle vuruşturan, onların vuruşmasını büyük bir iştahla seyreden, sonunda da kazanana, yaralananın işini bitirmesi için başparmaklarıyla işaret veren diktatörlerin ta kendileridir. O hakemler "Ermeniler sezmesinler" diye atlarının nallarına keçe bağlayarak geceyarısı usulca Adanalardan sıvışanlardır.

Bunun için de, bu çağda, ne bir parlamentonun hakemliğe soyunmasını kabul ediyorum ne de bir devletin. Gerçek hakem halklar ve onların vicdanlarıdır. Benim vicdanımda ise hiçbir devlet erkinin vicdanı, hiçbir halkın vicdanıyla boy ölçüşemez.

***

Ben zaten canım arkadaşlarım Koçtürk Necdet'le, Önalların Ayşe'siyle Şafağı'yla ya da Akınların Sunay'ıyla ortak geçmişimi alabildiğine etraflıca ve tarihten hiç de husumet çıkarmamacasına özgür konuşuyorum.

Bunu bir gün Demirel'le Koçaryan'ın da kendi aralarında konuşabileceklerine yürekten inanıyorum. Türkiye ile Ermenistan'ın kendi arasında her bir şeyi rahatlıkla konuşabilecekleri ve düzeltebilecekleri ve onlar konuşurken, benim ilgisiz üçüncülere dönüp "Ulan size de üç nokta düşer" diyeceğim günleri iple çekiyorum.

İşte tüm bu yazdıklarım, Patrik Vekilim Mesrob Mutafyan'ın, 998'in 30 Mayıs'ında, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin o kutsal mekânında, televizyoncuların ve gazetecilerin önünde, Fransızların işgüzarlığını cemaatin tasvip etmediğini belirttiği çaresiz sesle örtüşen andaki ruh halimdir... Arzederim.

Hrant Dink, *Agos*, 5 Haziran 1998

"Ruh Halimdir..." başlıklı makalesi ise, Türk medyasında tanık olunan "dışlama" söylemine olduğu kadar "birlik beraberlik" söylemleri karşısında da eşit mesafe alma kaygısını ortaya koymaktadır:

> Basının birtakım kalemşörlerinin "Bizim Ermenilerimiz" pohpohlamalarından da, "İçimizdeki hainler" kışkırtmasından da bıktım. Normal ya da sıradan yurttaş olduğumu unutturan dışlanmışlıktan da, boğarcasına kucaklanılmaktan da usandım...[172]

Türk basınının önyargı üretimindeki katkısı, son yıllarda Türkiye'deki Ermeni basını tarafından da dile getirilen bir olgu. Hayko Bağdat, *Nor Marmara*'nın Türkçe ekinde yer alan yazısında bu eğilimi şöyle özetliyor:

te olan liberal çokkültürlülük söylemi, tarihinden, bağlamından, toplumsal ilişkilerden ve bulunduğu coğrafyadan kopuk bir 'Ermeni kültürü' temsili oluşturmaktadır. En önemli örneklerine müzik alanında rastladığımız bu söylem aracılığıyla kültürel ürünler, yerel özelliklerinden, ürettikleri spesifik zaman ve mekânda onlara atfedilen anlamlardan, dolayısıyla da onları üreten insanların coğrafyalarıyla ve o coğrafyada yaşayan diğer halklarla olan ilişkilerinden koparılarak donmuş müze nesneleri şeklinde meraklılarına teşhir edilmektedir."

172 Hrant Dink, "Ruh Halimdir...", *Agos*, 5 Haziran 1998.

> Yüzyıla yakın bir zaman diliminde, oluşturulan yeni dokuya adapte olduk, kendimizi bu ülkenin asli unsuru görüyoruz ve artık sorunlarımızı ve taleplerimizi hükümetlerimize yüksek sesle iletebiliyoruz.
>
> Belki de geçmişten kalan tek tortu, bizler ne zaman kamuoyu nezdinde gündeme gelsek, ulusal medyanın hep bu psikolojik manevralarla bizleri rencide edecek eylemlere yeltenmesidir.
>
> Artık, milli eğitimin dışında, medya yoluyla bizlere karşı kuvvetli bir önyargı oluşumu mevcut haldedir. (...)
>
> Yakın tarihçemize göz attıkça, Vakıf yasaları kanunu, Ararat filmi, dünya parlamentolarının Ermeni soykırımını tanıması, Salkım Hanım'ın Taneleri filmi, Karabağ sorunu gibi gündemlerde, medyanın özellikle bir kesiminin tavrını hatırlamakta fayda var.[173]

Görüştüğümüz Ermenilerin önemli bir bölümü, Türkiye'de yazılı ve görsel basının önemli bir bölümünün Ermenileri güvenlik sorunu temelinde ele alıp, tehdit olarak sunmaları konusundaki rahatsızlıklarını dile getirdiler. Toplumda egemen olan önyargıların Ermenilerin yanlış tanıtılmasından kaynaklandığını ve Ermeniler konusunda yapılacak objektif haber ve programların toplumsal dışlanmayı büyük ölçüde azaltacağını ifade ettiler. Ermenilerin çok eskiden beri "bu topraklarda" yaşadıklarının bilinmesi, dinî konularda yanlış bilgilerin silinmesi, Ermeni kültürünün mimar, müzisyen ve zanaatkârlarıyla tanıtımının önem taşıdığı kanaatindeler. A.'ya göre, "*Hürriyet* gazetesinin alt başlığının altında 'Türkiye Türklerindir' yazıyor. Genelde hâkim olanla aynı tavır." T., önemli olanın "Ararat'a karşı Sarı Gelin tipi programlar yapılması" olmadığını düşünüyor ve ekliyor: "Türklerin her şeyden önce, Ermenilerle ortak bir tarihten geldiklerini bilmelerini isterdim. Problemlerin de dış güçlerin gazıyla olduğunu bilsinler." Yayın sektörünün önemli isimlerinden biri olan Y. ise, Türkiye Ermenilerinin basındaki kimi köşeyazarlarının özellikle de "Tasarı" dönemlerinde "görevlendirilmeleri"ne yönelik söylemlerini sert bir dille eleştiriyor:

> Emin Çölaşan Mutafyan'a "Bizim Ermeniler Avrupa'ya neden anlatmıyorlar?" diye soruyor. Bu soru bir saldırıdır.[174]

Büyük Toplum Ermenilere Bakıyor

"Biz / Onlar": Önyargılar ve Stereotipler

Daha önce belirttiğimiz gibi, tüm toplumlarda görülen "biz" ve "onlar" ya da "biz" ve "ötekiler" ayrımı, içinde yaşanılan toplumsal çevreyi anlamlandırmak üzere toplumun her düzeyinde kurulabilecek bir dikotomidir ve "kolaylaştırıcılık" işlevi görür.[175] Sosyo-ekonomik, dinsel, etnik, toplumsal cinsiyete ve yaşa ilişkin farklılaşmalarda, yani işyerinde, okulda, mahallede, da-

---

173 Hayko Bağdat, "Medya", *Nor Marmara*, 4 Nisan 2003.

174 Emin Çölaşan'ın 24 Ocak 2001'de *Hürriyet* gazetesindeki köşesinde yer alan yazısı bu anlayışı özetliyor: "(Türkiye'deki Ermenilerin) Türk basınında tepki vermeleri, birlikte bir yürüyüş yapmaları mümkün olmaz mıydı? Neden bu sessizlik? Ermeni vatandaşlarımızın çoğu varlıklı insanlar. İstanbul'un büyük işadamları, esnaf ve sanatkârları, İstanbul'un en seçkin kulüpleri, lokalleri ve yaz aylarında Kınalıada köşkleri onlarla dolu. Ben beklerdim ki bizim Ermenilerimiz şu son aylarda bir ses versinler, dünyaya karşı Türkiye'yi savunsunlar."

175 Bloch, vd., *a.g.e.*, s.1092, 1093.

ha dar veya geniş toplumsal birimlerde "biz ve onlar" ayrımı kurulabilir. Dışarıyla etkileşimi zayıf geleneksel cemaat yapılarına kıyasla, karmaşık modern toplumlarda bu ayrımların kurulması daha da karmaşıktır. Modern toplumlarda bu karmaşıklığın basite indirgenmesini ise ulus devlete bağlı olarak, "ulusal kimlik" sağlar. Ulusal kimliğin tanımladığı ve sosyalize ettiği temel ayrım, sınırlar içinde yaşayan "biz" ve sınırlar ötesinde yaşayan "onlar"dır.

Zaman içinde ortaya çıkan bu ayrım, aynı zamanda toplumun kendisini algılamasında, organik dayanışmanın sağlanmasında ve Michel Foucault'nun bahsettiği[176] anlamda disipline edici, uyumlu zihin ve bedenlerin yaratılması yönünde önemli bir işlev görür. Bu açıdan bakıldığında, ulusal "biz" modern toplumun ürettiği bir iktidar söylemidir. Öte yandan, karmaşık hayatı basitleştiren ve özetleyen bu söylem, ulusu oluşturan bireyler tarafından da tüketilen bir söylemdir. Ancak bu tüketim tekdüze bir biçimde gerçekleşmez; yorumlanır ve yeniden üretilir. Yorumlar nedeniyle farklı biçimde gerçekleşen tüketim de sonuç olarak bir "üretim"dir.

Türkiye'de hâkim "biz" kategorizasyonuyla birlikte kurgulanan "onlar" arasında, sınırlar ötesinde yer alan ötekilere ek olarak ülke sınırları içinde yer alan azınlıklar, özellikle de, sayıca az olmalarına rağmen Ermeniler önemli bir yer tutmaktadır. Devlete bağlı olarak işleyen kurumlarda, resmi ideolojide, tarihyazımında ya da medya organlarında kurgulanan "Ermenilik" de toplumsal düzeyde farklı biçimlerde algılanmakta, operasyonel hale gelmekte ve işlevsel bir "öteki" olarak kullanılmaktadır. Kullanımdaki stereotipler ve önyargılar bu aşamada devreye girmektedir.

Belli bir insan grubu / kategorizasyonu için yapılan katı ve irrasyonel bir genelleştirme olarak "önyargılar" ve bir insan grubu hakkında yapılan bütün önyargıları bir araya getiren ve abartılı tanımlama olarak "stereotipler" kuşkusuz birbirleriyle ilintili karmaşık süreçlerin ürünüdür. Bu karmaşık süreçlerin sosyo-psikolojik açıklanmasında temel olarak iki klasik yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, "otoriter kişilik" teorisidir. Adorno'nun yaptığı araştırmalara göre, tekil olmaktan çok genel bir olgu olan önyargıların altında temel kişilik özellikleri yatmaktadır. Bu araştırmalara göre, keskin kurallarla yönetilen ve rekabetçiliği besleyen aile ortamları otoriter kişiliklerin gelişmesine yol açmaktadır. Otoriter kişilik özellikleri gücün / iktidarın yüceltilmesini beraberinde getirmektedir. İşte bu iktidar düşüncesi ifadesini en kolaylıkla "biz / onlar" şeklinde yapılan toplumsal kategorizasyonda bulmaktadır. "Doğru / yanlış", "iyi / kötü" ayrımlarını kesin çizgilerle yapan otoriter zihniyeti besleyen ailelerdeki bastırılmış duygular ve düşmanlıklar, ileride "biz / onlar" ayrımının da katı bir şekilde yapılmasına yol açmaktadır. Farklı inanç, düşünce ve kimliklere karşı beslenen hoşgörüsüzlük özellikle toplumda varolan azınlıklara yönelik olarak somutlaşmaktadır.[177]

"Günah keçisi teorisi" olarak adlandırılan ikinci yaklaşıma göre, önyargının kaynağında "yoksunluk duygusu" (*frustration*) bulunmaktadır. Buna göre, yaşadıkları toplum içinde toplumsal, ekonomik veya kültürel bakımdan dezavantajlı bir konumda olan kesimler, yaşamış oldukla-

176 Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1985.

177 Theodore Adorno, vd., *The Authoritarian Personality*, New York: Harper & Brothers, 1950'den aktaran: John J. Macionis, Ken Plummer, Sociology, Pearson Education, 2002, s.263, 264.

rı olumsuzlukların faturasını, sorunların nedeni olan güçlülere değil, özellikle farklı kültürel, dinsel azınlık gruplarına çıkarmaktadırlar. Bu teoriye göre, dezavantajlı kesimlerin güçlü toplumsal grupları (üst toplumsal sınıfları, bürokratik elitleri) düşman, en azından rakip görmesi risk taşımaktadır. Bu nedenle yoksunluk duygusu hedef kaydırmakta ve kendini korumak için yeteri kadar sermayesi olmayan, bir bakıma sert tepki veremeyeceği "garantili" olan azınlıklar "düşmanlaştırılmaktadır". Bu durumda, "günah keçisi" toplumda güçsüz bir konumda olan, başkalarının kendi sorunlarının –haksız yere– nedeni olarak gösterilen kişi veya insan grubudur. Altta kalmanın yarattığı negatif duygu, en azından "günah keçisi" haline getirilen azınlık grubu veya grupları, başka bir deyişle, daha da alta itilen gruplar sayesinde bir ölçüde aşılmaktadır.[178]

Bunlara ek olarak önyargıların üretimini açıklayan başka yaklaşımlar da bulunmaktadır. Sınırlı kaynakların paylaşılmasındaki rekabetin önyargının, ayrımcılığın ve gruplar arasında düşmanlıkların nedenlerinden biri olduğunu açıklayan "gerçek çatışmalar teorisi"[179] ve dışarıdaki grupla farkın vurgulanması sırasında, dış grubu olumsuzladıkları ve kendi grubunu olumladıkları ölçüde öz saygının kazanılmaya çalışılmasını anlatan "toplumsal kimlik teorisi"[180] bu yaklaşımlara örnek gösterilebilir. Ayrıca, önyargının sadece belli bir gruba özgü olmadığını, içinde yaşanılan kültüre içkin olduğunu,[181] farklı etnik ve ırksal gruplar karşısında "toplumsal mesafeler" koyan kültürün bu anlamda norm koyucu bir özelliğe sahip olduğunu ileri süren yaklaşımları[182] da sayabiliriz.

Kuşkusuz bütün bu teorilerin hemen hemen hepsinin içerdiği başka temel gözlemler de bulunmaktadır. Örneğin, önyargı ve ayrımcılığın üretildiği bütün gruplararası ilişkiler bir eşitsizlik ilişkisidir. Gruplar sayı, sahip oldukları güç (kudret, iktidar) ve statü benzeri ayrımlar bakımından eşit değildir. Gene örneğin, dezavantajlı alt konumlara düşmemek için egemen ve güçlü gruplara ait olma isteği bütün grupların üyelerinde mevcuttur. Bu istek kendini, "bir öteki" karşısında farklılaştırma çabasını da beraberinde getirir. Söz konusu farklılaşma çabaları ise her halükârda belirgin bir "rasyonelleştirme" çabasıyla eş zamanlı olarak işler. Hâkim olan gruplar tarafından beslenen önyargılar ve stereotipler de büyük ölçüde bu rasyonelleştirme çabalarının bir ürünüdür: bu şekilde, azınlıklar "tembeldir", "hırsızdır", "kötüdür" veya "gördükleri muameleyi hak etmişlerdir" gibi genellemelere maruz kalırlar. Bu stereotipler ve önyargılar sayesinde hâkim gruplar dezavantajlı gruplara yapılan ayrımcı uygulamaları meşrulaştırırlar. Sonuç olarak söz konusu olan, toplumda varolan farklı ideolojilerin birlikte operasyonudur; bireyler, gruplar ve geniş kitleler bilişsel deformasyon ve yabancılaşma vasıtasıyla, gündelik hayatta varolan gerçek ve somut sorun ve dertlerin ötesinde kendilerini gerçekleştirmeye çalışırlar.

---

178 John Dollard, vd., *Frustration and Aggression*, Yale University Press, New Haven, 1939; aktaran: J. J. Macionis, K. Plummer, *a.g.e.*, s.263.

179 M., Sherif, *Group Conflict and Cooperation*, Routledge & Kegan, Londra, 1966; aktaran: H. Bloch, vd., *a.g.e.*, s.1094.

180 H. Tajfel, J. C. Turner, "The Social Identity Theory of Intergroup Behavior", S. Worchel & W.G Austin (der.), Psychology of Intergroup Relations, Chicago, Nelson-Hall, 1986, s.7-24'ten aktaran: H. Bloch, vd., *a.g.e.*, s.1092, 1095.

181 Molefi Kete Asante, *The Afrocentric Idea*, Philadelphia, PA: Temple University Press, 1987'den aktaran: J. J. Macionis, K. Plummer, *a.g.e.*, s.264.

182 Emory S. Bogardus, "Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa, and the United States", *Sociology and Social Research*, cilt 52, no.2, Ocak 1968, 149-56'dan aktaran: J. J. Macionis, K. Plummer, *a.g.e.*, s.264.

Önyargı üretiminin karmaşık süreçleri hakkında geliştirilen bu teorik yaklaşımlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. "İstenmeyen azınlıklara" karşı işletilen otoriter saldırganlık uzun süre bastırılmış yoksunluk duygusu karşısında supap işlevi görmektedir. İktidarla özdeşleşen otoriter kişilik "iyiyi" ve "doğruyu" temsil hakkını kendine atfederken, azınlıklar "yanlışı", "kötüyü" temsil eden gruplar haline dönüştürülmektedir. Bu durumda toplum "iyiler" ve "kötüler"den oluşan "doğal" bir hiyerarşiye göre bölünmekte; "güçlü iyilerin" "zayıf kötüler" üzerinde tahakküm kurması normalleşmektedir. Ortaya çıkan "etnik merkezcilik" (*ethnocentrism*) aracılığıyla güçsüz grupların "aşağı" gruplar olduğu fikri beslenmektedir.[183]

Türkiye'de Ermeniler üzerinde gerçekleşen "biz / onlar" ayrımı ve önyargı üretiminin nasıl somutlaştığını iki farklı düzeyde incelemek mümkün görünmektedir. Bu düzeylerden biri daha çok yapılar, kurumlar ya da tarihsel ve siyasal söylemlerin düzeyidir. İkinci düzey ise toplumsal yaşam içinde Ermeniler hakkında işlemekte olan önyargı üretme mekanizmalarıdır. Bu iki düzey de birbirini beslemektedir. Ancak iki düzey arasındaki ilişkinin eşit bir ilişkiden çok birincinin ikinci üzerinde belirleyici olduğu, ikincinin birinciye uyumlu ve bağımlı olduğu bir ilişki olduğu söylenebilir.

Kurumsal Ayrımcılık – Toplumda Ayrımcılığın Yeniden Üretimi

Yaptığımız araştırma çerçevesinde, yukarıdaki yaklaşımlar göz önüne alındığında, Türkiye'de Ermenilerin yakın tarihte farklı konjonktürlerde ve günümüzde "öteki" kategorisi içinde, haklarında en çok önyargı üretilen gruplardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarihsel süreç içinde Ermenilerin sahip oldukları göreli olarak yüksek refah düzeyi, etnik ve dinsel farklılık Türk ulusal kimliğinin açık veya dolaylı olarak kullandığı "öteki" referansları arasında önemli bir yer tutmuştur. 1915 kırımını hazırlayan savaş koşullarında ve Türkleştirme politikalarında, tehcir edilen ve öldürülen Ermenilerin mal ve mülklerine el konulmasıyla birlikte, Ermenilikle ilgili olarak inşa edilen farklılık keskinleşmiş ve Ermeni sorunu "red" edilmiştir.[184]

Mete Tunçay'a göre, Cumhuriyet döneminde Ermeni sorununun reddedilmesinin baş nedeni, ekonomidir. "Sürülen, öldürülen Ermenilerin mallarına mülklerine el koyanlar, devlet ve

---

183 Theodore Adorno vd. *The Authoritarian Personality*, Harper & Brothers, New York, 1950'den aktaran: H. Bloch, vd., *a.g.e.*, s.1092, 1094.

184 Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik* (İmge Yayınları, İstanbul, 2002) başlıklı çalışmasında tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin "görmezden" geldikleri ya da biliçaltına attıkları 1915 kırımı ve Ermeni mallarına el konulması, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları'nın Türk romancıları tarafından eserlerinin arasına "ustalıkla" yerleştirildiğini belirtmektedir. Timur'un bu bağlamda verdiği örnekler arasında Orhan Kemal'in Kanlı Topraklar'ı ("Milli Mücadele'den sonra Allah Allah! Millet bir saldırdı Ermeni, Rumlardan kalan mallara, değme gitsin. Bir ticaret, bir bezirgânlıktır gitti." 1985 baskısı, s.95), Yaşar Kemal'in Ermeni kırımının Çukurova'da toprağın yeniden paylaşımında oynadığı role, toprakların genellikle ağa ve kasabanın yöneticilerinin eline geçmesi olgusuna yer verdiği Akçasazın Ağaları ("...kaçıp kurtulmaya çalışan Ermenilerin, gecenin karanlığında, bir kartal gibi üstlerine inen, hepsini doğrayıp köprüden attıktan sonra heybe heybe altınlarını alan, onu da götürüp Adana paşasına veren oydu." I, s.335) bulunmaktadır. Benzer biçimde Kemal Tahir'in, Büyük Mal adlı romanında "Çakır Kahyaların Kenan, tüm varlığını Abuzer Ağa'ya kaptırdıktan sonra İttihatçıların Ermeni kırımından yararlanmış ve 'Kirkor emmi'sinden çarptığı şunca altınla maya tutup yedi vilayetin birinciye değilse de ikinciye gelen Hayriye tüccarı kesilmiştir", 1970, s.30).

toplum içinde önemli yerlerde bulunuyordu. Ermeni tehciri yanlış bir politikadır denilseydi, o zaman bu insanların mallarını Ermenilerin kendilerine değilse bile devlete vermeleri gerekecekti."[185]

Ancak bu kurumsal reddediş toplumsal yaşamda paradoksal bir durumla karşı karşıyadır. Çünkü bir yandan Anadolu'da yaşamış olan Ermenilerin kırım ve tehcirden sonra geride bıraktıkları mal ve mülkleri sahiplenenlerin, "miras"ın "Ermeni" kökenini "unutmaları" gerekmiştir. Başka bir deyişle toplumun bir kesimi belleklerinde bilinçli bir silme operasyonu gerçekleştirmiştir. Öte yandan, bellek sadece bu türden bir irade aracılığıyla kurulmamaktadır. Bellekte geriye itilmiş, bastırılmış unsurlar yaşam öykülerinde, kişisel tarih çalışmalarında ya da sadece basit bir şekilde gündelik yaşam sohbetlerinde ortaya çıkmaktadır. Yani paradoksun diğer cephesi "unutma" operasyonundan sızan anlatılardır. Özellikle Yozgat, Amasya gibi Orta Anadolu kentlerinde ve köylerinde yaşayanlar ya da bu bölgeden büyük kentlere göç edenler arasında "1915 olayları" anlatılabilmektedir. Örneğin, Amasyalı bir büyükbaba torunlarına masal olarak Ermenilerin nasıl "kesildiğini", nehirlerin nasıl "kan kırmızı" aktığını anlatır. Ya da Yozgat'ta Boğazlıyan kasabasında dikili olan kaymakam Kemal Bey'in heykelinin hikâyesi –kökeni o kasabaya dayanan bir İstanbullu tarafından– bugün şu şekilde dile getirilir:

> O zamanlar İstanbul'dan emir gelmiş, "bütün Ermenileri öldürün" diye. Kaymakam Kemal Bey bütün çevre köylerdeki Ermenileri büyük bir tarlanın ortasına toplamış ve hepsini orada öldürtmüş. Şimdi o tarlada hâlâ Ermenilere ait yüzükler, takılar falan bulanlar oluyormuş. Sonra İstanbul hükümeti suçu kaymakamın üzerine atmış ve onu cezalandırmış; kasaba meydanında astırmış. Daha sonra da Demokrat Parti zamanında kaymakamın heykeli dikilmiş aynı meydana. (N.)

Büyük toplum içinde, "unutma" ve "unutamama" arasında sıkışan kesimlerin belleğinde ayrıca çok sayıda, 1915 sonrası sahip çıkılan öksüz, yetim Ermeninin hikâyesi sıkışmıştır. Bazen ironik bir şekilde, Türk milliyetçiliğinin ateşli savunucusu çocuklar annelerinin Ermeni olduğunu keşfederler; yıllardır kendi kimliklerini vareden milliyetçilikleri ve "kanlarındaki" Ermeni bileşeni arasında yaşanan bocalama bu ailelerde yeniden derin bir trajedinin yaşanmasını beraberinde getirir.[186]

Ermenilerin sahip olduğu ekonomik gücün el değiştirmesini hazırlayan zihniyetin türevlerine İkinci Dünya Savaşı sırasında sermayenin Türkleştirilmesi bağlamında "Varlık Vergisi" uygulamalarında, fiilen benzer bir sonuç yaratan 6-7 Eylül Olayları'nda da rastlanmıştır. Ermeniler çoğunluğu oluşturan Türk-Müslüman grubu karşısında, üretilen önyargılar ve ötekileştirme politikaları sonucunda büyük ölçüde eritilmiştir. Kökeni 19. yüzyıla kadar giden ve ticaretle uğraşan Ermeni kentli sınıfın başarısı toplumda yaşanan yoksunluk duygusunun hedefi haline gelmiş ve bundan beslenen kurumsal ayrımcılık sadece ekonomik sonuç yaratmakla kalmamış, yaratılan "biz" yaratılan "onları" her düzeyde marjinalize etmiştir...

Ekonomik düzeyde Ermeniler hakkında varolan algılamalar ve buradan çıkarak ötekileşti-

185 www.bianet.org, 10.06.2003.
186 Aile hikâyesini anlatan A. ile görüşme, 25.02.2005.

rilmelerine ilişkin olarak Karin Karakaşlı'nın *Tarih ve Toplum* dergisinde derlediği bir yakın tarih tanıklığından bir aktarma yapalım. Tanıklığı yapan kişi Sarkis Çerkezyan'dır. Çerkezyan 1941 senesinde başladığı 4 senelik, 20 Kur'a askerliği sırasında Varlık Vergisi'ni de yaşar.

> Bizim zaten vergisini verecek malımız bile yoktu. (...) O dönemde Ankara istasyonunda demiryolu askeriydim. İstanbul'dan gelen bütün o sürgünler Ankara'dan geçerdi. Tren geldi mi, Ankaralıların bir kısmı istasyona dizilirdi, sirkte hayvan seyreder gibi bu insanları seyrederdi. Laf atarlardı adamlara; "Yeter yaşadığınız" derlerdi.[187]

Ekonomik olarak yaşanan ya da ekonomiyle ilişkilendirilebilecek ötekileştirme süreci Cumhuriyet tarihi boyunca sürmüş olmasına rağmen, daha sonraları giderek doğrudan Ermenilerin etnik ve dinsel farklılıklarına dayanan ayrımcılık öne çıkmıştır. Yukarıda medyanın önyargı üretmedeki rolünü incelediğimiz bölümde görüldüğü gibi, 1980'li yıllardaki ASALA eylemleri ve daha yakın tarihteki Kürt sorunu bağlamında araçsallaştırılan "Ermeni" imajı, yürümekte olan ayrımcı sürecin en taze referansları olarak bugün de yeniden üretilmeye devam etmektedir. Ara sıra dile getirilen "ama bizim Ermenilerimiz iyidir" söylemlerine rağmen, "Ermenilik", kendi başına "kötü" bir unsur olarak işlenmiştir.

Gelinen aşamada Ermeniler hakkında büyük toplum içinde varolan algılamada çok katmanlı, çok boyutlu bir sürecin etkili olduğu söylenebilir. Bu süreç, özetlemek gerekirse, toplumda yaygın ataerkil zihniyet ve onun en somut aygıtı devlet ve onun başta eğitim alanında sürdürdüğü ayrımcı zihniyet, hızlı modernleşmenin getirdiği ekonomik sancılar ve toplumsal adalet sorununa bağlı olarak yaşanan yoksunluk duygusu; yaşanmış tarihsel krizler, bu krizlere bağlı olarak farklı olana duyulan güvensizliği ve önyargıları yeniden üreten kültürel yapı ve son olarak bütün bu ilişkiler içinde üreyen otoriter ilişkiler ve kişilikler gibi geniş bir yelpazeye yayılan karmaşık bir süreç olarak tanımlanabilir.

Bu karmaşık süreci anlamak için göreli olarak kolaylıkla izlenebilecek bir yol, sosyalizasyonun en önemli aracı olan eğitimdeki zihniyete bakmaktır. Türkiye'de eğitim, genel olarak toplumda otoriter bir zihniyeti, düşmanlık duygularını ve nefret söylemini beslerken, aynı anda günah keçisi olarak tespit ettiği Ermenilerde de travmatik etkiler yaratmaktadır. Buna örnek olarak müzisyen Arto Tunçboyacıyan'ın anlattıklarını aktaralım:

> Altı yaşımdayken, Fransız hükümeti ya da her neyse işte, bir hükümet tarafından açılan bir Ermeni okuluna gidiyordum. O okulda biz her gün iki saat Türkiye tarihi dersi görüyorduk. O tarih derslerinde ben kendi kültürümün ve Yunan kültürünün ne kadar kötü olduğunu öğrendim. Öğrendiğimiz tek şey buydu. Altı yaşındaki bir çocuğun psikolojisini düşünebiliyor musun? Okuldan çıkınca insanların yüzüne bakamıyordum, çünkü o insanlar benim düşmanım gibiydi.[188]

---

187 Karin Karakaşlı, "Hayatı Yontan Marangoz Ustası", *Tarih ve Toplum*, Ekim 2002, no.202, s.199; Koçoğlu, *a.g.e.*, s.45.
188 Arto Tunçboyacıyan'la röportaj, "Yoğurtlu Sarmısaklı Spagetti...", *Express*'ten aktaran www.bianet.org, 4.12.2004.

Zaman içinde yaratılmış olan ve Tunçboyacıyan'ın yanı sıra birçok Ermeninin sözünü ettiği bu "düşmanlık" duygularının son zamanlarda eğitim alanında alınan "aktif önlemlerle" yeni bir aşamaya geçmesinin beklenebileceği anlaşılmaktadır. Ermeni kimliğinin kendini ifade etmesinde son zamanlarda ortaya çıkan rahatlamaya rağmen ya da bir anlamda "demokratikleşme" olarak nitelendirilebilecek bizzat bu gelişmeler karşısında ve özellikle yurtdışında soykırımın tanınması yönündeki çabalar karşısında devlet içinde tutucu bir zihniyetin, aktif bir pozisyon almaya başladığı görülmektedir.

Milli Eğitim Bakanlığı'nca 14 Haziran 2002'de yayınlanan tebligat gereğince "Ermeni, Yunan-Pontus ve Süryaniler"le ilgili konular 2003'te yeni baskıları yapılan Orta Öğretim Tarih I, Tarih 2 ve T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi kitaplarında geniş ayrıntılarla yer almıştır. Bu kitaplar dışında ilköğretim Sosyal 5 ve Sosyal 7 kitaplarında da Ermeni olaylarına değinilmektedir. Ders kitaplarındaki bu konuların hangi amaçla yazıldığı bizzat ders kitaplarında yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır: "Ermenilerin soy kırımı iddialarına karşı Türkiye, 2001 yılı sonunda, Ermeni sorunu konusundaki çalışmaların bir uyum içinde yürütülmesini sağlamak amacıyla 'Asılsız Soy Kırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyonu Kurulu'nu oluşturmuştur. Diğer yandan Ermeni sorunu okulların eğitim programlarına alınarak gençlerin bu konuda bilinçli bir şekilde yetişmeleri süreci başlatılmıştır. Ermeni sorunu hakkında üniversitelerde bilimsel çalışmaları koordine etmek için de Yüksek Öğretim Kurulu tarafından, 'Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi' kurulmuştur."[189]

Bu kitaplarda Türk ve Osmanlı devletlerinin tarih boyunca Ermenilere karşı tutumu "hoşgörü" olarak nitelenirken "Ermeniler çok iyi yaşıyorlardı, çok mutluydular, öyle ki kendi ana dillerini bile unutmuşlardı" ifadelerine yer verildiği dikkat çekmektedir. Ancak bu kitaplarda azınlıkların, örneğin Lise Milli Güvenlik Bilgisi kitabında, "Türkiye Cumhuriyeti Üzerine Oynanan Oyunlar" başlıklı ünitenin, "Bölücülük faaliyetleri" bölümünde "Lozan Barış Antlaşması'na Göre Ülkemizdeki Azınlıklar Kimlerdir?" başlığı altında işlenmesi kendi başına bir yargı taşımaktadır. Bu bölümlerde "Eğitim birliğinin sağlanamayışındaki engellerden biri de ülkedeki azınlık ve yabancı okullarının varlığıydı" denilerek azınlık okullarının varlığı eleştirilmektedir. Ayrıca öğrencilere "Azınlık ve yabancı okulların, hangi çalışmalarıyla Osmanlı Devleti için zararlı olmaya başladıklarını araştırınız" şeklinde çalışma önerileriyle azınlık okullarının peşinen zararlı oldukları fikri kabul edilmekte ve kabul ettirilmeye çalışılmaktadır.

Öte yandan, "köylerde, kasabalarda insanlarımızın toplu olarak katledildiği, camilere toplanan vatandaşlarımızın yakılarak öldürüldüğü" anlatılmakta, sonuç olarak Türkiye'de yaşayan Ermenilerin de Anadolu'dan göçertilmesi (Tehcir) "yerinde bir karar" olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, Ermeni gençlerinin de muhatap olacağı bu "bilgilerin" ve dilin yeni nesillerde de Ermeni ulusuna karşı düşmanlık, kin ve nefret uyandırması kaçınılmaz gözükmektedir.[190]

Eğitim alanında paralel bir uygulamaya Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik imzasıyla, 14

189 "Böyle Eğitim Olmaz", *Agos*, 12 Eylül 2003.
190 *Y.a.g.e.*, 12 Eylül 2003. Ayrıca bkz. *Agos*, 12 Aralık 2003.

Nisan 2003 tarihinde yayınlanan bir genelge örnek gösterilebilir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından açıkça sahip çıkılmayan bu genelgede ilköğretim ve orta öğretim okullarında "Ermeni iddialarının asılsız olduğu" temasını işleyen konferanslar ve tüm il ve ilçelerde orta öğretim öğrencilerinin katılabileceği "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanı" konulu bir kompozisyon yarışması düzenlenmesinin öngörüldüğü kamuoyunda dile getirilmiştir.

Ermeni okullarının öğrencilerinin de bu konferansları dinlemeleri ve kompozisyon yarışmasına katılmaları beklendiği gözönüne alındığında, yaratılacak etkinin boyutları anlaşılmaktadır. En azından büyük ölçüde insansız, toplumsuz ve şimdiki zamansız bir birlik, bütünlük ve tarih anlayışının genç nesiller üzerinde yeni travmatik etkiler yaratması beklenebilecektir.

Azınlıklarda "travmatik etki" yaratan, bir yandan okuldan, diğer taraftan medyadan beslenen önyargılara, ayrımcılığa giden yolu hazırlayan toplumsallığın içinde otoriter zihniyet özel bir öneme sahiptir. Nitekim Türkiye'de "otoriteryenizme" ilişkin olarak Adnan Gümüş ve Müfit Gömleksiz'in lise ve üniversite öğrencileri üzerine yaptıkları araştırma oldukça karamsar sonuçlar sunmaktadır. Araştırmaya göre üniversite öğrencilerinde göreli olarak yumuşasa da, lise öğrencileri arasında otoriter eğilimler çok güçlüdür. Aşağıdaki tabloda, aileden siyasete, cunta ve demokrasiden farklı azınlıklara uzanan bir dizi önerme arasından Ermeniler hakkındaki değerlendirmeler yer almaktadır. Bu önermeler karşısında otoriter eğilimler 5 üzerinden puanların yüksekliği ile ölçülmektedir.

Otoriteryenizm Ölçeklerinde Ermeniler
(1-5 Arası Likert Tipi Puan Ortalamaları)

Maddeler	Toplam	Üniversite	Lise
Ermenilerden, bakan ya da yüksek düzeyde devlet görevlisi olmamalıdır.	3,30	3,00	3,51
Eğer bir Ermeni ile tokalaşmak zorunda kalırsam, bunu isteksiz yaparım.	2,41	2,10	2,60
Bir Ermeni arkadaşımın olmasından rahatsızlık duymam.	2,26	1,99	2,45
Ermeniler Anadolu'dan göçe zorlanmışsa, bundan tümüyle kendileri sorumludur.	3,63	3,46	3,73
Hem Ermeniler hem de Türkler için birbirleriyle dostluk ilişkileri kurmak iyi olur.	2,50	2,26	2,67
Türkiye'ye karşı ne zaman bir düşmanlık ya da engelleme yapılsa, altında bir Ermeni parmağı bulunmaktadır.	3,13	2,93	3,27

Kaynak: Adnan Gümüş, Müfit Gömleksiz, *Din, Milliyetçilik ve Otoriteryenizm. Lise ve Üniversite Gençliği Üstüne 1945'lerden Günümüze Toplumlararası Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara, 1999, s.283.

Gümüş ve Gömleksiz, yukarıdakine benzer birçok konuda yaptıkları ölçümlemeyle, bağımsız bir "otoriter kişilik"ten daha çok, "millî ve dinî vurgularla biçimlenen ve "kültüre bağımlı" bir "tutucu kişilik"ten söz edilebileceği sonucuna varmaktadırlar.

> (...) Türkiye uygulamalarında (hem 1966, hem 1997) ölçeklerden alınan ortalama puanların, uluslararası verilerle karşılaştırıldığında, çok yüksek düzeyde seyrettiği gözlenmektedir. Bulgularda açıkça görüldüğü gibi, üniversite örnekleminde bir miktar yumuşamakla birlikte, üniversite de dahil, diğer ülke ortalamalarının yine de çok üstündedir. (...) [B]ir boyutuyla tutuculuğu, bir boyutuy-

la lider ve aileye bağlılığı, bir boyutuyla da savaş ve cunta eğilimini gösteren otoriteryenizmin, gençlik arasında çok yaygın olduğu açıkça görülmektedir.[191]

Dolayısıyla, toplum ve devlet ilişkileri içinde üretilen önyargılar yönlendirici, disipline edici bir söylem haline dönüşmekte, daha sonra bu söylem tüketilmektedir. Bu tüketim düzeyi, toplumsal yaşam düzeyidir. Toplumun büyük çoğunluğu düşünüldüğünde, en iyi ihtimalle, tanınmayan, dışarıdan geldiği düşünülen ya da "yabancı" olarak görülen Ermeniler, adeta "kent efsanesi" dinamikleri içinde, zihinsel olarak kafa yormayı gerektirmeyen bir şekilde, "hazır giyim" kolaylığında, Türkiye'yi satmaya hazır hainler olarak da düşünülebilmektedir.

1998'de gençler üzerine yapılan bir başka araştırma[192] da, önemli ipuçları sunmaktadır. Türkiye çapında kentsel kesimde yürütülen bu araştırmaya göre gençlerin çok büyük bir kesimi en başta "masonlar", "eşcinseller", "dinsizler" gibi ortalamadan farklı olan kimlikler hakkında olumsuz önyargılar beslemektedir. Bu grupların her biri hakkındaki olumsuz önyargının farklı nedenleri olduğu anlaşılabilecektir. Örneğin "masonlar" hakkında daha çok bilinmezlikle beraber gelen ve bir tür "korku" içeren bir önyargı taşınırken, "eşcinsellere" karşı en yerleşik heteroseksist ahlâkî değerleri sarsmalarından ötürü bir önyargı olduğu söylenebilir. "Dinsizler" hakkında da benzer şekilde, Osmanlı'dan beri dinsel farklılıklara göre ayrışan, geleneksel olarak "inançlı" olması beklenen, nüfus kâğıtlarında bile "din" hanesine sahip bir toplumun "alışılmamışa", "yabancı" olana karşı gösterdiği bir tepkiden söz edilebilir. Ancak bu gruplardan sonra en çok önyargının beslendiği gruplar olarak, 1998'den bu yana olumsuz değerlendirmelerin göreli olarak düştüğü varsayılabilecek olan "Yunanlılar" bir kenara bırakılırsa, Türkiye'de yaşayan etnik ve dinsel azınlıklar yani "Ermeniler", "Yahudiler", "Rumlar" ve "Çingeneler" karşımıza çıkmaktadır.

İMV-SAM'ın yaptığı 1998 tarihli araştırmada, gençlerden dörtlü bir skala (1. iyisi olmaz; 2. çoğu kötüdür, iyileri de var; 3. çoğu iyidir, kötüleri de var; 4. kötüsü olmaz) üzerinde 21 farklı grup hakkında değerlendirme yapmaları istenmiştir ve söz konusu azınlıklar hakkındaki oranlar şu şekildedir:

Grup	İyisi Olmaz	Çoğu Kötüdür İyileri de Var	Çoğu İyidir Kötüleri de Var	Kötüsü Olmaz
Ermeniler	44,2	29,2	24,0	2,7
Yahudiler	40,5	30,1	26,2	3,1
Rumlar	38,8	31,3	26,2	3,7
Çingeneler	31,7	35,5	28,1	4,7

Kaynak: İMV-SAM, *Türk Gençliği 98. Suskun Kitle Büyüteç Altında*, Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, 1999, s.71.

191 Adnan Gümüş, Müfit Gömleksiz, *Din, Milliyetçilik ve Otoriteryenizm. Lise ve Üniversite Gençliği Üstüne 1945'lerden Günümüze Toplumlararası Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara, 1999, s.273, 275.

192 İMV-SAM, Türk Gençliği 98, *Suskun Kitle Büyüteç Altında*, Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, 1999.

Tablodan da görülebileceği gibi, Türkiye'de haklarında en büyük oranda önyargı beslenen azınlık grubu Ermenilerdir. Gençlerin yaklaşık yüzde 73'ü ("iyisi olmaz": yüzde 44; "çoğu kötüdür": yüzde 29) Ermeniler hakkında olumsuz bir yargıya sahiptir.

Diane Sunar ve Nida Bikmen'in Türkiye'nin "seçkin" bir öğretim kurumu olan Boğaziçi Üniversitesi'nden büyük çoğunluğu orta ve üst-orta sosyo-ekonomik sınıf mensubu 240 öğrenci üzerinde yaptıkları araştırma da paralel sonuçlar sergilemiştir. Kentsel alanda yaşayanlar tarafından en iyi bilindiği düşünülen 10 etnik gruba yönelik tutumların incelendiği araştırmaya göre, Ermeniler, Çingeneler, Rumlar ve (bir önceki araştırmadan farklı olarak) Kürtlere karşı olan "sosyal mesafe" en yüksek düzeydedir (en büyük mesafe: aynı ülkede yaşamayı istememek; en yakın mesafe: evliliğe kabul etmek). Türklere ve (Laz, Çerkes, Gürcü gibi) Türklüğe asimile Müslüman gruplara atfedilen özellikler genellikle olumlu ve birbirine benzer niteliktedir. Buna karşılık "sosyal mesafenin" en yüksek olduğu dört grubun (Roman, Ermeni, Kürt ve Rum) hepsine "güvenilmez" sıfatı atfedilmiştir.[193]

Araştırmamızla eş zamanlı olarak Türkiye ve Ermenistan'ın kentsel bölgelerinde yürütülen bir başka araştırma (*Ermenistan-Türkiye Toplumları Karşılıklı Algılamalar Araştırması*) önyargı üretiminin ve tanımamanın yanyana giden, birbirlerini besleyen iki süreç olduğuna dair ipuçları vermektedir.

Ermenileri Bir Kelimeyle Nasıl Tarif Edersiniz?

	Yüzde
Olumsuz Özellikler	**34,3**
Düşman (Türk düşmanı, tarihi düşman...)	7,8
Olumsuz önyargılar (Gaddar, cani, hain, kalleş...)	7,2
Kötü	7,0
Egoist, bencil, önyargılı	4,5
Diğer	7,8
Olumlu Özellikler	**10,8**
İyi insanlar	4,2
Dost bir millet	1,4
Çalışkan, gayretli	1,2
Çok zeki	0,9
Diğer	3,1
Ne Olumlu, Ne Olumsuz Özellikler	**13,6**
İnsan	5,7
Hıristiyan	2,0
Ermeni	1,6
Diğer	4,3
Bilmiyor	**41,0**

Kaynak: Ferhat Kentel, Gevork Poghosyan, *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, TESEV, 2005.

193 Nida Bikmen, Diane Sunar, "Türk Milli Kimliği ve Etnik Önyargı", Türk Psikoloji Derneği Ulusal Kongresi, (tebliğ), 9-11 Eylül 2002.

Tablodan görüldüğü gibi, anket uygulanan kişiler arasında yüzde 34'lük bir kesim net bir biçimde olumsuz tanımlar kullanırken, yüzde 11'lik bir kesim olumlu sıfatlar kullanmışlardır. Yüzde 14'e yakın bir kesim ne olumlu ne de olumsuz olarak nitelenebilecek sıfatlar kullanırken, en önemli kesimi (yüzde 41) Ermenileri tarif edecek (ne olumlu ne de olumsuz) bir kelime bulamayanlar oluşturmuştur.

Dolayısıyla, Ermeniler hakkında olumsuz önyargıların toplumda üretilmesinde rol oynayan yukarıda değindiğimiz yapısal ve sosyo-psikolojik nedenlerin yanı sıra, kolaylıkla paylaşılmasının en önemli nedenlerinden birinin aynı zamanda Ermenileri tanımamış olmak olduğunu söyleyebiliriz.

Genel toplum söz konusu olduğunda yukarıdaki olumsuzluğa işaret eden oranların daha düşük ya da mesafenin daha yakın olabileceğine dair herhangi bir neden bulunmamaktadır. Daha önceki bölümlerde açık bir biçimde görüldüğü gibi, Ermeniler topluluk olarak bu ölçüde büyük bir önyargının farkındadır ve sıradan bir Ermeni bireyi için bunun anlamı şudur: hayatın çeşitli alanlarında, sokakta, okulda, işte, devlet dairesinde karşılaşılan her dört insandan üçünün, o bireyin "Ermeni" olduğunu öğrendiğinde, onu yakından tanıyıncaya kadar sahip olacağı ilk yargı "olumsuz"dur. Öte yandan, tanınan ve sevilen bir insanın Ermeni olduğunun sonradan öğrenilmesiyle, varolan olumlu yargı en azından erozyona uğrayacaktır.

Fakat bunun tersi de doğrudur. Ermeni bir tanıdığın olması önyargının kırılmasını beraberinde getirmektedir. Türkiye-Ermenistan araştırmasından aktardığımız aşağıdaki tablo bunu açıkça göstermektedir:[194]

Ermeniler Hakkındaki Düşünceniz

	Çok Olumsuz	Ne Olumlu Ne Olumsuz	Olumsuz	Olumlu
Ermeni tanıdığı var	4,3	21,9	34,8	39,1
Ermeni tanıdığı yok	8,4	38,1	30,5	23,0

Kaynak: Ferhat Kentel, Gevork Poghosyan, *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, TESEV, 2005.

Tablodan görüldüğü gibi, Ermeni tanıdığı olanlar arasında Ermeniler hakkında olumlu düşünenlerin oranı daha yüksekken, tanıdığı olmayanların olumsuz düşünceleri bariz biçimde daha yüksek oranlara sahiptir.

Sunar ve Bikmen'in araştırması da gruplar arası temas arttıkça sosyal mesafenin azaldığını, gruplar hakkındaki kalıp-yargıların (stereotipler) da daha olumlu olduğunu göstermektedir.[195]

Bu konuda *Hye-Tert* sitesinde yer alan bir okur mektubu oldukça önemli ve çarpıcı bir ipucu vermektedir. Siyasal faaliyetleri çerçevesinde Bakırköy'de Ermeni topluluğuyla sohbet yapacak olan bir parti yetkilisinin kafasındaki Ermeni imajının evrimini kendi imlâ ve ifadesinden okuyalım:

194 Ferhat Kentel, Gevork Poghosyan, Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi, TESEV, 2005.
195 Bikmen ve Sunar, "Türk Milli Kimliği ve Etnik Önyargı".

> Geçtiğimiz günlerde, tanışmak ve ülkemizde yaşayan Ermeni asıllı Türk vatandaşlarımızın sorunları üzerine sohbet etmek amacıyla teşkilatımızı en iyi şekilde ağırlayan Bakırköy Ermeni cemaati yetkililerine teşekkür ederiz. Yaklaşık 2-3 saat süren tatlı sohbet bize çok şeyler öğretti, en azından yurtdışındaki, Ermeni vatandaşlarımızı kullanarak Türk düşmanlığı yapanlarla, bundan 70 sene evvel köyleri yakarak kendi vatandaşlarını katlettikleri söylenen eşkiyalarla, 100 yıllık İstanbullu, her gün alışveriş yaptığımız Kuyumcu Agop'un, Dişçi Mıgırdiç'in, Gazeteci Etyen'in aynı kefeye konmaması gerektiğini artık biliyoruz, bilmeyenlere de öğretmeye gayret ediyoruz. Bu siteden öğrendiğimiz bazı problemlerinizi çözebilmek için çalışacağız, ancak öncelikli sorun ÖNYARGI. Okumuşu, cahili, mühendisi, amelesi herkesin aklında bir önyargı oluşturulmuş. Bunun kırılması lazım.
>
> Size şöyle bir örnek vereyim; geçtiğimiz hafta Bakırköy'de bir konuşma yapmak için gittiğim Ermeni cemaatinin toplantı salonunda bir yandan heyecan içinde hazırlanırken, bir yandan da birazdan kapıdan içeri girecek kara cüppeler, boyunlarında haçlarla Ermeni vatandaşlarımızı bekliyordum... Hayatında hiç Ermeni vatandaşımızı görmemiş olmanın verdiği heyecanı da anlatamam zaten.. Neyse bir süre bekledikten sonra yanımdaki bir arkadaşım başlayabileceğimi söyledi. Ben de ona Ermenileri beklediğimi söyledim, o da biz zaten burdayız dedi. Allah'tan kendime gelmem fazla sürmedi. Etrafıma baktım, her gün sokakta gördüğüm insanlardı bunlar.. Komşularıma benziyorlardı, Öğretmenlerime, bakkalıma, manavıma.. Kısaca BİZE BENZİYORLARDI.. ZATEN BİZ'DİK ONLAR...[196]

Bu aşamada, kendini rakamlarla ifade eden ve Ermeniler tarafından hissedilen bu genel olumsuzluğun nasıl işlediğini, büyük toplum içinde nasıl inşa edildiğini incelemek, farklı toplumsal kesimler içinde, gündelik hayatlara yansıyan söylemleri bizzat bu kesimlerin kurgularıyla aktarmak anlamlı olacaktır. Bu amaçla "Büyük Toplum"un Ermeniler hakkında sahip oldukları duyguları, değerlendirmeleri ve önyargıları incelemek üzere, farklı kesimlerden (yaş, cinsiyet, eğitim, sosyo-ekonomik düzey, siyasal eğilim vb.) insanlarla grup tartışmaları yaptık. Grup tartışmalarında bir yandan "Ermeni tanıdığı olanlar" ve "olmayanlar" kıstasını koyduk. Öte yandan "Ermeni tanıdığı olmayanların" katıldıkları grupların bazılarına Ermeni tartışmacıları da dahil ettik.

Bu tartışmalardan elde edilen sonuçlar arasında kuşkusuz en çok dikkat çeken "Ermenilik" olgusunun, büyük ölçüde, olumlu veya olumsuz bir yargıyı beraberinde taşımasıdır. Başka bir deyişle "Ermeni" bir vatandaş hakkında yapılacak herhangi bir yorum bir değer yargısı taşımaktadır ya da tersten söylersek "sıradan" Türk vatandaşı Ermenilik hakkında kayıtsız değildir; ona göre Ermeni vatandaş "senin-benim gibi", "sıradan" biri değildir.

İkinci olarak belirtilmesi gereken önemli bir unsur, önyargıların yeniden üretimi konusunda "Ermeni tanıdığı olanlar" ve "olmayanlar" arasında oldukça net görülebilen bir ayrımın olmasıdır. Yani hayatlarında hiçbir Ermeniyle muhatap olmamış, Ermeniler hakkında sahip oldukları "bilgileri" söylencelerden edinen kesimler arasında olumsuz önyargılar çok daha yüksektir. Ancak bu, yaşadıkları semt veya çalıştıkları mekân itibariyle Ermenilerle bir biçimde karşılaşmış ve Ermeni tanımış olan kesimlerin tamamının bütünüyle önyargılardan uzak kesimler oldukları anlamına gelmemektedir.

196 LDP Bakırköy ilçe başkanı Erdem Özkır'ın Hye-Tert İnternet sitesinin "Ziyaretçi Defteri"ne bıraktığı mesaj, 8.3.2002.

Tartışmalardan çıkan bu temel özelliklerin ötesinde, Türkler arasında Ermeniler hakkında varolan duygu, izlenim, imaj ve önyargıları genel olarak olumludan olumsuza doğru giden bir eksen üzerinde inceleyebiliriz. Bu farklı görüşler, en nötr ifadeleriyle "Ermeniler iyi insandır", "Ermeniler yabancıdır" ve "Ermeniler kötü insandır" şeklinde gruplandırılmış ifadeler altında özetlenebilir. Değer yargısı içeren bu net değerlendirmelerin ötesinde "Ermeniler insandır" şeklinde dile getirilebilecek ve öncekilerden farklı olarak ele alınabilecek bir başka gruplandırma daha bulunmaktadır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, bu kategorileri saf olarak bulmak çok mümkün değildir. Aynı kişinin bağlam veya konu farklılaştığında, başka kategoriler altında ele alınabilecek değerlendirmeler de yapabildiği unutulmamalıdır.

"Ermeniler İyi İnsandır"

Genel toplum içinde küçük bir orana sahip olan ve Ermeniler hakkında olumlu duygular taşıyan ve olumlu değerlendirmeler yapanların ortak özelliği, Ermenilerle en azından komşuluk ilişkisi, okul ya da iş arkadaşlığı yaşamış olmalarıdır. Bu kesim, tanımanın, ortak bir tecrübenin, paylaşılan pratiklerin getirdiği "bilgi" sayesinde varolan hâkim söylemler karşısında mesafeli duran bir kesimdir.

Bu kesimin Ermenilerle yaşadıkları ortak tecrübe şu cümlelerle ifade ediliyor:

> 10 sene önceye kadar Bağlarbaşı'nda otururduk. Komşularımız Ermeni ve Rumdu. Hâlâ görüşüyoruz. Diyaloglarımız güzeldi. Özel günlerimizi hiç unutmazlar. Kötülüklerini hiç görmedim. Oldukları gibiler. Doğum gününü kutlarlar oğlumun. Mevlit yapıyordum; yakın Ermeni arkadaşımı çağırmak istedim, ama çekindim. "Mevlide niye çağırmadın" diye kırılmış. (M., kadın)

> 70 döneminde Bağlarbaşı'nda Rum ve Ermenilerle yaşadım. Bütün kutsal günlerimizde ve haricinde çok içli dışlıydık. Benim hayatım bunların içinde geçti. Canciğer arkadaşlarım var. Birisi kandilimi kutladı dün akşam. (E., erkek, 60 yaşında)

> Kin yok, hainlik yok; gönül almasını bilirler. Mutlu etmesini bilirler, hediye alırlar. (A., kadın)

> Saygılılar, insana değer verirler. (S., kadın)

> Daha kültürlü, daha görgülü, daha Avrupai insanlar. Daha sınırsız. Bizde ayıp günah olan şeyler onlarda serbest. (G., kadın)

> Ermeni patronlar o kadar anlayışlı, o kadar iyiler ki, çok eli açık, çok iyi. (D., kadın)

> Eski patronum Ermeniydi. Ayakkabı kalıp firmasıydı. Sevecen, eli açıktı. Farklı isim kullanıyordu. (A., kadın)

"Ermeniler İyi İş Yaparlar"

İş tanışıklığı olduğu zaman ise daha çok mesafeli bir takdir vardır... Biraz kıskançlık biraz gıpta... Sık sık, "öteki"nin işlevsel bir anlam kazandığı şöyle bir tavır çıkar: "Elalemin çocuğuna bak! Okulunda ne güzel başarılı..." tarzına benzer bir şekilde "öteki"nden geçerek özeleştiri...

> Cuma ibadetimiz vardır bizim; ama çoğu kaçar çeşitli bahanelerle. Ermeniler Pazar günleri ibadetlerini yaparlar. İnsanı imrendiriyorlar. Dinlerine bağlılar. (A., kadın)

> Bütün gayrimüslimler tutarlar kendi oruçlarını. Biz tutmayınca ya da yolun ortasında yiyince, "Siz nasıl Müslümansınız?" diyorlar. (M., erkek)

> Bence onları tebrik etmek lazım. Onlar dinsel vecibelerini yerine getiriyorlar. (F., kadın)

> Çalıştığımız zengin insanlar su vermiyorlar bazen. Bu Yahudi, Ermeni için geçerli değil. Onlara gittiğimizde adam bizi sofrayla karşılıyor. Türkün zengini ile Ermeninin zengini farklı. Ama aslında zenginlikle pek alakası yok. Kültür olarak farklılar. (Ö., erkek)

> Türk erkekleri içtikleri zaman dozunu kaçırıyorlar. (A., kadın)

> Esnaf olduğumdan hem müşteri hem arkadaşlarım çok var Ermeni. Türkçe isim kullanır çoğu. Ticari konularda çok hassastırlar. Yüzde 90'ı kendi aralarında ticaret yaparlar. Yanlış yapmazlar. Belki yapmıyorlar çünkü azınlık oldukları için korkuyorlar. Bir tanesini tanıyordum, iflas etmişti; kalkındırdılar hep beraber onu. Kiracım Ermeni. Birkaç gün geciktirir kiramı ama verir. Biraz pazarlık eder. Tutumludur. Hiçbir kötülüğünü görmedim. Kültürlü insandan zarar gelmez. (M., erkek)

Ermeniler hakkında "gıpta ve kıskançlıkla" dile getirilen bu imajın Ermenilerin kendileri hakkında yaygın olarak sahip oldukları imaja kıyasla taban tabana zıt olduğunu not ettikten sonra,[197] bu "gıpta" ifadelerini çok yaygın bir biçimde dile getirilen başka bir değerlendirmeyle birlikte ele alabiliriz. Bu bazı "iyi" insanların "Ermeni" olduklarının keşfedildiği anlarda duyulan şaşkınlığa ilişkindir.

> Ağabeyimin patronu Ermeni. Adı M [Türk ismi]. Ben onun Ermeni olduğuna inanamadım. O çok farklı bir insan. (A., kadın)

---

197 Bu imaja dair iki örnek: "Ermeni tüccarlar arasında bir dayanışma yok. Irkımızın huyu. Aileler arası çekemezlik vs. var ve ticari olarak dayanışma kesinlikle yok." (J., Ermeni, tüccar, erkek); "Yahudiler cemaatte hiç kimseyi geri planda bırakmıyorlar. Bizde cemaatin içinde herkes birbirinin gözünü oyar; başarılı insanı sevmezler, dedikoduya bayılırlar. Başarıyı alkışlamazlar, elinden tutmazlar, kıskanırlar..." (Ç., Ermeni, doktor, erkek) Ancak bu tür değerlendirmelerin daha çok "ekonomik" alana ilişkin olduğuna dair bir tespit yapabiliriz. Kaldı ki, televizyonda yer alan Biri Bizi Gözetliyor yarışmacısı Viken ve Edi gibi kamuoyunda öne çıkan Ermenilerin "cemaatin gözbebeği" olduğu da sık sık dile getirilmiştir.

Ermenilerin İkinci İsmi

Dikkat çekici bir özellik, "Büyük Toplum" içinde Ermenilerin neden "ikinci isim" kullandıkları hakkında oldukça düşük bir farkındalığın söz konusu olmasıdır. İkinci isimdeki "korunma" amacının farkında olmamak, daha genel bir perspektiften bakıldığında, Ermenilerin yaşadığı sorunlarla empati kurulmasının da önündeki engellere işaret etmektedir.

Çeşitli örneklerde görüldüğü gibi, Ermeni tanıdıkların, komşuların Ermeni olduklarının sonradan öğrenilmesi oldukça sık rastlanan bir durumdur. Bunun nedeni kuşkusuz araştırma boyunca sık sık karşımıza çıkan ve daha çok eski kuşak Ermenilerin neredeyse tamamında rastlanan ikinci ismin kullanılmasıdır. Ancak bu şekilde bile, "bir Ermeni tanımak", Ermeniliğin nasıl bir duygu hali olduğunu otomatik olarak bilmek anlamına gelmemektedir. Bunun en simgesel örneği, birçok Ermeninin ikinci bir ismi –Türk ismini– neden kullandığının önemli bir kesim tarafından bilinmemesidir.

> Burada doğmuş Türküm diyor. Bence özenti. Nasıl Nezihe'ye "Nez" diyorlarsa öyle bir şey bence. (Ö., erkek)

> Telaffuzu zor olduğundan olabilir. (U., erkek)

> İsim değiştirme düşünceyle ilgili. Nubar Terziyan mesela adam ismini değiştirmeden ünlü oldu. Bundan 10 yıl önce idi o, şimdi bir Ermeni isterse kendi isimlerini kullanabilir. (Y., erkek)

> Kendini Türk olarak görüyordur. O zamanki şartlar belki onu gerektirmiştir. Bu memlekette yaşadıkları için koymak istemiş olabilir. (G., kadın)

Aslında burada dile getirilen düşünceler tam bir empati yokluğuna işaret etmektedir. Ya da en basit ifadeyle böyle bir sorunun farkında bile olmamaktır. İkinci ismin bir sorundan kaynaklandığını anlamak ancak yakın ilişkiyle mümkün olmaktadır:

> Benim bir arkadaşım vardı; A [Türk ismi] idi ismi. Belli bir yaştan sonra öğrendim Ermeni olduğunu. 17 yaşındaydım. Hiç düşünmedim; hiç sorgulamamıştım Ermeni mi diye... Askerde yedek subay yapmıyorlar. Sistem yüzünden başka isimler kullanıyorlar. Gayrimüslimlerin künyelerinde "GM" yazıyor. Osmanlı'dan gelme baskı var. Kendilerini gizliyorlar. "İsmimin A [Ermeni ismi] olduğunu söylesem dalga geçersiniz diye korktum" dedi arkadaşım. (Y., erkek)

Ne kadar iyi niyet, olumlu bakış söz konusu olursa olsun, en önemli kırılma noktasının yaşanan "yurttaşlık" tanımında olduğu anlaşılmaktadır. Yurttaşlığın içindeki bütün farklı etnik kökenlerin üstünde bir kimlik verdiği veya verebileceği en basit ifadeyle "hissedilememektedir".

> Türkler de başka ülkelerde kendi kimliklerini saklıyorlar. Azınlık refleksi bu. Akrabalarım Londra'da kendilerini Cezayirli, Tunuslu gibi tanıtıyorlar. Çünkü aşağılanıyorlar. Ermeniler de aynı kaygıyı taşıyor olabilirler. (E., erkek)

E.'nin verdiği örnekteki Türklerin Londra'da kendilerini başka bir kimlikle tanıtıyor olmaları, sadece "azınlık" olmakla değil, "Türk" olmakla ilgilidir. Ancak bunu bir kenara bırakıp, Türkiye'de Ermenilerin "kendi" topraklarında yaşayan "yurttaş"; İngiltere'deki Türklerin ise orayı "kendi toprakları" yapmakta olmalarına rağmen, henüz o toplumla birlikte kendilerini "göçmen" olarak kurguladıklarını belirtmekle yetinelim.[198]

Ermenilerle daha yakın ya da dostluk ilişkisi olan kesimler arasında hemen hemen herkes 6-7 Eylül saldırıları hakkında bilgiye sahipler. Bu tür bir bilgiye sahip olmak ise, ikinci ismin neden kaynaklandığı hakkında bir fikir sahibi olmayı da beraberinde getiriyor. Örneğin çocukluğunda ve gençliğinde "Ermenilerin içinde" yaşamış olan 60 yaşındaki E. 6-7 Eylül'ün ne anlama geldiğinin farkındadır:

> 6-7 Eylül'ü biz kendimiz yarattık. Hükümet 6-7 Eylül Olayları'nı ciddi olarak tertipledi. Kimse bilmiyor. Biz de "vur"u "öldür" anladık. İş yaydan çıktı. Yıkıldı Türkiye, yerle bir oldu. (E., erkek)

Y. de "ikinci isim" ile Ermenilerin ve diğer azınlıkların yaşamış oldukları 6-7 Eylül benzeri olaylar arasında bir ilişki olabileceğinin farkındadır...

> 6-7 Eylül saldırıları tabelalardaki isimlere göre oldu. İsim saklamanın nedeni budur belki. İsim nedeniyle saldırıya uğrarsan, değiştirirsin; bu çok normal. (Y., erkek)

Ancak gene aynı Y., bir başka değerlendirmesinde 6-7 Eylül'ün yaratmış olduğu etkiyi "unutmaktadır". Başka bir deyişle, 6-7 Eylül ya da benzeri travmatik olayların ikinci bir isim kullanmayı gerektiren etkisi yerine, Ermenilerle kendi yaşamış olduğu "olumlu" ilişkiyi hem topluma hem de tarihe yönelik olarak genelleştirmektedir.

> Davranışlarının olumlu olması azınlık olmakla ilgili. Burada Osmanlı'dan gelen hoşgörü nedeniyle daha sıcaklar. (Y., erkek)

Dolayısıyla Ermenilerin dışlanmadıklarını söylerken, aslında kendisinin dışlamadığını söylemektedir.

> İlkokul üçüncü sınıftaki arkadaşım "Derslerimizde başarılı olalım diye pazar günü kilisede mum yakacağım" dedi. "Niye söylemedin Hıristiyan olduğunu?" dediğimizde, "Gerek duymadım" dedi. Onu hiç Ermeni olarak düşünmemiştim, çünkü o kadar kaynaşmıştık ki. Ailesi son derece iyiniyetliydi. (A1., kadın)

> Çok fazla mozaik devletiz. Ülkede çok fazla azınlık olduğundan, daha iyi davranıyoruz. İçinde yaşadığımız toplumda insan ayırmak yok; çok ayıp karşılanır. Bizim ailelerimiz bizi uyarır. Sadece Er-

198 Almanya ve Fransa'da yaşayan Türkiye kökenliler üzerine ayrıntılı bir araştırma için bkz. Ferhat Kentel, Ayhan Kaya, *Euro-Türkler: Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2005.

> meni konusunda değil, Doğulular konusunda da ayrımcılık olmaz, küçük görme, aşağılama olmaz. Ermenilerin refleksinin nedeni psikolojik. Savunma mekanizması. Toplumsal, siyasal olarak bir neden aramıyorum. (E2., erkek)

"Ermeniler Subay Olamaz..." ya da "Yeni" Bir Kavram: "Yabancı Vatandaş"

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz Ermenilerin yaşadıkları ayrımcılığın "Büyük Toplum"un bireyleri tarafından da üretildiği oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Ermenilerin yaşadıkları ayrımcılık sadece kurumsal, bürokratik düzeyde ya da başka bir deyişle sadece "yukarıda" geçerli olan bir pratik değil; aynı zamanda aşağıda, gündelik dilde de karşılığı olan, üretilen bir zihniyettir. Başka bir deyişle, ulus-devletin içeride yaratmış olduğu "öteki", toplum tarafından da benzer şekilde tüketilen bir "öteki"dir. Kurumsal düzeyin ayrımcılığıyla özdeşleşmiş olan bu söylem, tanıdıkları vasıtasıyla Ermeniler hakkında olumlu görüşlere sahip olan Türkleri bile içine alabilen bir kapasiteye sahiptir. Bu konudaki "en az önyargılı" söylem, "alışkanlıkla" gelendir. Kendisine, nesillerdir "bu topraklarda yaşayan" insanların "yabancı" olarak nitelenip nitelenemeyeceği sorulan D.'nin cevabı şu şekilde olmuştur:

> T.C. vatandaşı olmayan demek istedim yabancılar derken... Biz küçüklüğümüzden bu yana hep dini farklı olanları yabancı diye çağırdık... Dil alışkanlığı... (D., kadın)

Ancak bu alışkanlığın sakladığı duygu ve düşünce katmanları vardır; Ermeniler "Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmayan yabancılardır"; Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığını tanımlayan en önemli özellik ise Müslümanlıktır.

Ayrıca, Ermenilerin "hiçbir kötülüğünü görmeyen" aynı M.'nin ya da "Ermenilerin insana değer verdiklerini" düşünen S1.'in bu olumlu değerlendirmelerinin arasından başka bir sınıflama alttan çıkmaktadır.

> Ben gayrimüslimin yedek subay olmasına karşıyım. Yabancılar satın alabilir bunları. Türk olarak yaşasa da aslı Ermenidir. Benim kaçacağım yer yok [yani "Ermeninin Ermenistan'ı var" demek istiyor]. Cephede onlar benim gibi savaşır mı? Bunların öyle bilgileri var ki... Bilgi parayla satın alınabilir. Samimiyetimi ayrı tutarım. O da öyle yapar; gizli şeylerimizi söylemeyiz birbirimize. Ben güvenmem Ermenilere; güvenenleri de görünce tüylerim ürperiyor. (M., erkek)

> T.C. vatandaşı olması lazım askerde. [Ermeni] Ülke için görevini yapacak ama er olarak. Subay, astsubay olmamalı. Üst düzey has Türk olmalı. Eşim ve oğlum subay. Ayrım yapmıyorum ama asker olarak üst düzey düşünemiyorum. Savaş durumunda Ermeniler geri adım atabilirler. (S1, kadın)

S1. gibi U. da Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadıkları konusunda emindir:

> Kimlik önemli değil. Düşünceleri farklı. Bugün para kazandırabilirler ama bunları kullanabilirler. Atatürk'ün gençliğe hitabesine bakın isterseniz. (...) Ermenilerin kızıyla evlenen Ermenistan'la sa-

> vaş çıkarsa ne yapacak. Savaşta sen mi vatanını iyi savunursun o mu? Ben Ermeni kızıyla evlenmem. (...) Zorunlu olduğu için askerlik yapıyorlar. Mecburiyetten gidiyorlar. Ne kadar güvenebilirsin ki. Geri hizmette olmalılar. Bence onların ülkeleri Türkiye değil. (U., erkek)

Ancak genel olarak, Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olup olmadıkları konusunda zihinlerde bir karmaşa vardır. M.'nin daha sonra söyledikleri de vatandaşlık tanımında ve anlayışındaki bu karmaşayı göstermektedir.

> Çok samimi bir arkadaşımın eşi Ermeni. Kendisi de İçişleri Bakanlığı'nda çalışıyor. Nasıl güveniyor ona? Aynı şeyi yurtdışındaki bir Türk de yapabilir. Yani ele verebilir kendi memleketinin çıkarı için. Oradaki Türkleri üst düzeye vermezler. Bir de Ermeniler birbirine çok kenetliler. (M., erkek)

Ermenilere ilişkin olarak dışarıda sahip olunan bu "kenetlilik" imajı ilginçtir; daha önceki Ermenilerin "Büyük Toplum"a bakışlarının incelendiği bölümde görüldüğü gibi, Ermenilerin kendi haklarında yaptıkları değerlendirmelerde, "birlik duygusunun olmadığı" yönündeki söylemleri hatırlamakta yarar var.

> Vatandaş değildir. Özünde değil. Ayak uyduruyorlar. Türk vatandaşı ama vatanını bir Türk Müslüman kadar seviyor mu? (G1., kadın)

Bu durumda, G1.'in yansıttığı ortalama hisse göre, kâğıt üzerinde bir "vatandaşlık" söz konusu olabilir ama bu "özünde" vatandaş olunabileceği anlamına gelmez. Bu anlayışa göre, "yurtdışındaki" bir Türkün memleketinin Türkiye olmasına benzer bir şekilde Türkiye'de yaşayan Ermeni de "yurdunun dışında" yaşıyormuş gibi kabul edilmekte, bu durumda "kendi" esas memleketinin de Ermenistan olduğu varsayılmaktadır. Burada bir parantez açarak yukarıda sözünü ettiğimiz *Türkiye-Ermenistan Toplumları Karşılıklı Algılamalar* araştırmasından bir veriye değinelim. Anket uygulanan Türkler arasında yüzde 30'luk bir kesim "Bugün Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'ye geldiklerini" düşünmektedir. Yaklaşık yüzde 30'luk bir başka kesimin ise bu konuda bir görüşe sahip olmadığı gözönüne alındığında, yüzyıllardır Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak ve binlerce yıldır Anadolu'da yaşayan Ermeniler hakkındaki bilgisizliğin boyutları anlaşılmaktadır.

Her halükârda, vatandaşlık dil, din, ırk aidiyetlerinin üzerinde bir üst kimlik olarak algılanmamakta, "ırk" ("has Türk") ya da "etnisite"yle özdeşleşmektedir. Bu söylemin önü açıldığında "onlar"a dair yapılan kurgu ya da bulunan başka gerekçeler, Ermenileri "vatandaş" görmemenin başka gerekçelerini ortaya çıkarmaktadır.

> Ermenilerin yüzde 70'i gitti. Diğerleri de gidecek. Daha iyi imkân tanıdılar. Durumu iyi olmayana aylık bağlıyorlar kiliseden. (M., erkek)

Burada belirginleşen yaklaşıma göre mantık şöyle işlemektedir: "Ermenilerin subay olmamaları gerekmektedir; zaten onlar bu memleketi kendi memleketleri olarak görmemektedirler. En ufak bir çıkar söz konusu olduğunda Türkiye'yi terk etmektedirler; yani çıkar için Türkiye'yi de satabilirler."

Dolayısıyla şematik olarak düşünürsek, Ermeniler hakkında yapılan bu değerlendirmede üç aşamalı bir zihinsel hareket izlenmektedir: Gündelik hayatta, özellikle iş hayatında gözlemlenen Ermenilerle ilgili olarak gıptaya benzer bir duygu beslenmekte, bu aşamada, "medeniyet projesi olarak modern ulusun" öğretisine bağlı olarak "ayrımcılığa karşı olunması gerektiği" bilgisi devreye girmekte ve geçici olarak "iyi Ermeni" imajı oluşturulmaktadır. Bir sonraki aşamada etnik, kültürel vurgularıyla ulus-devlete dair siyasal makro tanımlar, söylemler Ermeniler hakkındaki değerlendirmeleri ikiye bölmektedir. "Komşumuz Ermeni" ve "yabancı Ermeni" olarak ortaya çıkan ayrım ve beraberinde gelen algı parçalanmasından, tutarsızlığından kurtulmak için gündelik hayata ilişkin değerlendirmeye geri gelindiğinde, yani son aşamada, "yabancı Ermeni"yle uyumlu bir şekilde gündelik hayattaki Ermeni imajı da gözden geçirilmektedir.

> Ben bir Türküm ve bununla övünüyorum. Tercihim Türk insanından alışveriş etmek. Ermeni ikinci planda gelir. (Evini bir Ermeni'ye kiraya veren M.)

Başka bir deyişle, makro tanımlar, makro söylemler, makro toplum tasavvuruna ilişkin pseudo-bilgiler gündelik hayatın kendiliğindenliğini, orada kurulabilme potansiyeli olan öznelerarasılığı (*intersubjectivity*) engellemektedir.[199]

Yukarıda, "mozaik devlet" olduğumuzu, "Doğulular konusunda da ayrımcılık olmadığını", "insan ayırmanın ayıp karşılandığını" belirten E2'nin söyleminde örneğini gördüğümüz öğrenilen ya da inanılmak istenen "ayrımcılık yapmayan Türk toplumu"na dair yapılan gözlemin pek doğru olmadığı grup içinde sergilenmektedir.

> Benim komşum ne kadar iyi olursa olsun, dışarıdaki Ermeniler Türkiye'yi içten yıkmak istiyorlar. Türkiye'deki Ermenilerden korkmuyoruz. Kürtleri de ikiye ayıralım. Ermeni kadar Kürtler de tehlikeli. Onların yüzde 80'i Kürt devleti kurmaktan yana. (M., erkek)

Evlerini boyadığı, "su bile vermeyen" Türk zenginlere kıyasla Ermeniler hakkında olumlu konuşan Ö. de ulusal mevzular açıldığında benzer bir söylem değişikliği göstermektedir. Ermeniyi dürüst bir "insan" olarak görmek başka, siyasi olarak görmek başkadır.

> Kendilerine "Türküm" diyorlar ama yeterli değil. Ne kadar öyle? Dürüst insanlar ama siyasi açıdan bizi bölmek istiyorlar. Ticari açıdan evet, ama siyasi açıdan imkânsız; dost olmaz. Türkün Türkten başka dostu yoktur. (Ö., erkek)

---

199 Gündelik hayatta disipline edici söylem, anlatı ve ideolojilere karşı öznelerarasılığın yaratıcılığı ve direnme kapasitesi üzerine özellikle bkz. Michel de Certeau, *L'invention du quotidien - Arts de faire*, Gallimard, 1990 ve Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin, 1981, aktaran, Michael E. Gardiner, "Bakhtin's Prosaic Imagination", *Critiques of Everyday Life*, Routledge, 2000, s.43-70.

Başka bir deyişle, Ermeniler hakkında insan olarak olumlu bir yargı yapılabilse de, siyasal olarak olumsuz önyargı güçlü bir şekilde sürmektedir. Birçokları gibi Ö. de, birebir ilişki içinde tanıdığı ve hakkında olumlu bir yargıya sahip olduğu Ermeni vatandaşının siyasal özelliği hakkında kendi bilgisine değil, resmi söylemden, kamuoyundan öğrendiğine teslim olmaktadır. Örneğin milletvekili ve subay olamayacaklarına karar vermektedir.

> Arkamızı dönebileceğimiz kimse yok. Ermenistan'la aramızda hiçbir şey değişmez, imkânsız... Düşmandan dost olmaz. Güvenemem. Ermenistan'la ticaret yapacağımıza daha zengin ülkelerle yapalım. (U., erkek)

Burada görüştüğümüz kişilerin anlattıklarına ara verip bir parantez daha açalım. Bir Ermeninin vatanını bir Müslüman Türk kadar sevip sevemeyeceğini, Türkün Türkten başka dostu olup olmadığını bilmek ve bundan emin olmak kuşkusuz bilimsel olarak hiçbir zaman ispatlanabilecek veya yanlışlanacak bir şey değildir. Ancak, bir Ermeninin bir Türkle kurmuş olduğu şu ilişki örneği belki çok daha fazla anlam yüklüdür:

> Türkiye Kore'ye asker gönderiyordu. Gidecek askerler kura ile belli oluyordu. Kura çektik. Yanımdaki Türk arkadaşa çıktı. Başladı ağlamaya... Evliymiş, ailesi, çoluğu, çocuğu varmış. Dayanamadım... "Senin yerine ben gideyim!" dedim. Kuraları değiştik. Kore'ye gittim. Korelilere karşı harbe girdim.

Bu anıyı anlatan, yani kurasını değiştirerek Türkiye için, Türk arkadaşı için Kore'ye giden kişinin adı Minas'tır... 1930 Yozgat doğumlu Ermeni Minas...[200]

Ermenileri "yabancılaştıran", ideolojik ırkçı söylemlerle beslenen, sıradan milliyetçiliğin izlerini taşıyan söylemlere karşı çıkanların savunma mekanizmaları ise birincilerin tersine ideolojik olmaktan uzaktır. "Postmodern", "çoğulcu", "çokkültürcü" gibi zamanın ruhundan beslenen yeni ideolojik yönelimlerden çok "duygusal" içeriklidir; ancak bu duygusallık oldukça önemli gözlemler taşımaktadır:

> Yıllardır buradalar. Olsa [Üst düzey subay vb.] ne sakıncası olabilir ki? Biz Türklerde hain yok mu? Tatarlar, Çerkesler oluyor; bunlar da olsun! (M., kadın)

> Ermenilerden korkanlar Ermenilerle görüşmeyen insanlar. (A1., kadın)

> Bu korku tamamen paranoya. (Y1., erkek)

"Canciğer Ermeni arkadaşları olan" E1. de Ermenilerin subay olabilmelerini istemekte, ama sonuç olarak Ermeniliğin farklı bir durum olduğunu da kabul etmektedir:

---

200 Kemal Yalçın, "Yozgatlı Natali'nin Katolik Olma Töreni", *Agos*, 23.8.2002.

> Bu devleti yönetenler aptal değil. Gayrimüslimleri savaş durumunda pasif görevlendirirler. Geri hizmete alırlar. (E1., erkek)

> Kapı açılsın. Neden sırf Ermenilere fatura kesilsin ki. Onlar da gelip gitsin ticaret yapsın. (...) İngiliz şarkıcılar geliyor. Türkçe konuşuyor. Onun gibi. Jest olur. (S2., kadın)

"Türk Düşmanı, Potansiyel Vatan Haini Ermeniler"

Bu gruplandırma içinde yer alan değerlendirmelere göre, Ermeniler her bakımdan "büyük" tehlike taşımaktadır. Örneğin sayılarının 10 milyon civarında olduğunu düşünenler de vardır.

> Okuduğum gazetelerden Türk düşmanı gibi geliyor. Soykırımı dayatıyorlar. Düşmanca görüyorum. Sayıları 10 milyon olabilir. (...) Kesinlikle Ermeniler Türkiye'yi ele geçirebilir. Tarlabaşı ve İstiklal'in onların toprakları olduğunu düşünüyorlar. (U., erkek, 32 yaşında, işçi)

Meral Akşener'in sarfetmiş olduğu sözlerin ("Ermeni dölü Apo") bile Ermenilere önyargılarla bakan kesimler arasında soğukkanlılıkla kabul edilmesi önemli bir ipucudur. Örneğin M.'nin Akşener'in "Ermeni dölü" sözlerinde duyduğu küfür değil; biyolojik bir ilişkidir:

> Kökeni Ermeni asıllıymış. Gazeteler filan öyle yazdı. Güneydoğu'daki subay arkadaşlar da öyle dediler. (E2., erkek)

Aslında Akşener'in sözlerinin taşıdığı önyargı ve küfür vurgusu genel bir duruma tekabül etmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerinde, kırımdan kurtulmuş ve zaman içinde Müslümanlaşarak ve Türkleşerek hayatta kalmayı başarmış "dönme" Ermenilerin oldukça sık duydukları sıradan bir küfür ya da en iyi ihtimalle bir "tanımlama"dır. Söz konusu Ermeni, köyün "imamı" bile olsa, lâkabı "gâvur imam"dır. Annesi Ermeni babası Kürt olan A3.'ün (erkek) anlattığı gibi:

> 5-6 yaşlarında Elazığ'da sokakta bir çocukla kavga ettim; çocuk bana "gâvurun dölü" diye bağırdı. Gittim anneme sordum "neden o çocuk bana öyle dedi" diye... "Baban anlatsın" dedi.. Babam da anlattı annemin Ermeni olduğunu... "Ama Müslüman oldu annen" diye ekledi. Müslüman olması yeterli bir açıklamaydı; yani benim için o yaşta önemli olan annemin Müslüman olmasıydı; merak edilecek bir durum yoktu...

Bu türden "tanımlamalar" sadece geçmişe de ait değildir; bugün gündelik hayatta mevcut olduğu için siyasal söyleme yansımaktadır. Bir Türkle evli olan A4. (kadın) gündelik hayatta söz konusu tanımlamanın tanığıdır ve A3.'ün anlattığının basit bir şekilde 50 yıl sonra tekrarıdır:

> Benim çocuğuma bile "gâvur piçi" deniliyor. Çok rahatsız oluyorum. Bana sordu "Ne demek bu?" diye... "Hiç, oyuncak" dedim.

Kuşkusuz bu tanıklıklardan çıkan sonuç oldukça nettir. Büyük toplum içinde, Ermeni çocukların bilmediğini bilen çocuklar vardır; daha doğrusu bu çocuklar evde ailelerinden öğrendiklerini sadece tekrar etmektedirler, başka bir ifadeyle sosyalize olmaktadırlar.

Değişimin risk anlamına geldiği ve konformizme zemin hazırlayan toplumsal koşullarda bir ötekinin, tercihen kötü bir ötekinin tanımlanması rahatlatıcı bir söylemdir. Çünkü sahip olunan ekonomik, toplumsal veya kültürel sermaye hayat mücadelesi içinde, başkalarıyla karşılaştırıldığında yeterli değildir ve güvensizlik yaratır. U. bunu açık bir şekilde ifade etmektedir:

> Hıristiyanlığı yaymaya çalışıyorlar. İncil dağıtıyorlar. Almıyorum. Aldığım zaman farklı olacağımı hissediyorum. Müslümanlığı daha iyi bilemiyorum, onu okuduğumda kendimi tedirgin hissederim. Alan arkadaşlarım da var. Önyargı var biraz. Sigara gibi bir başlarsam arkası gelir diye korkuyorum. (U., erkek)

Dışlanırken Dışlama

Bütün bu tartışmalar ışığında bazı temel değerlendirmeler yapmak mümkün görünmektedir. Yaptığımız görüşmelere ya da çeşitli kantitatif ve kalitatif çalışmalara dayanarak, toplumun önemli bir çoğunluğuna göre Ermeniler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak kabul edilse de, esas olarak bir biçimde "yabancı" olarak görülmektedirler. "Yabancılık" tanımı "Ermeni" bir kişinin tanınmasından sonra da devam etmektedir. Bu nedenle "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yabancılar" şeklinde dile gelen ilginç formüller ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların ve daha ileriki yıllardaki yöneticilerin niyeti ve uyguladıkları stratejiler ne olursa olsun, bugün gelinen aşamada "Türkiye Cumhuriyeti" vatandaşlığında ya da "Ne mutlu Türküm diyene" sloganında söz konusu olan "Türklük", bütün etnik aidiyetleri kapsayıcı bir üst kimlik olmaktan çok uzaktır. Teorik olarak "kapsayıcı" olduğu iddia edilen "Türklük" pratikte sadece bir söylemdir. Deneyimlenen Türklük ya da bu Türklüğün aldığı biçim esas olarak -ve özellikle gayrimüslimlere karşı-"dışlayıcı"dır. Kaldı ki kurucu ve yönetici kadroların niyetlerinin her zaman "kapsayıcı" olmadığı da açıktır; toplum içinde somut olarak yaşanan dışlayıcı Türklük, devlete yakın çevrelerde teorik olarak tanımlanandan bağımsız değildir.

Yukarıda yer alan tartışmalar otoriter devlet ve ataerkil yapıların, milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet rejiminin biraradalığına ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Örneğin, Ermenileri "iyi insan" olarak görenlerin daha çok kadınlar olması, erkeklerin ise "teorik ve ideolojik konularda" sahip oldukları "uzmanlık" uyarınca Ermenilerin "niyetlerini" daha fazla "tahlil edebiliyor olmaları" dikkat çekicidir. Bu durum etnisite ve toplumsal cinsiyet alanlarının birbirleriyle ilişkili olarak ortaya çıkardıkları toplumsal tabakalaşmaya tipik bir örnek olarak gösterilebilir. Kısaca ve şematik olarak ifade etmek gerekirse, erkeklik ve Türklük tanımı bir arada yürümekte, ötekileştirme politika ve süreçleri merkeze oturan, iktidar içeren bu tanımdan meşruiyet bulmaktadır.

Öte yandan yapılan görüşme ve tartışmalarda, Ermeniler hakkında en fazla "korku" ve "güvensizlik" benzeri duygular besleyen ve onlara karşı en mesafeli duran kesimlerin, "günah keçisi teorisini" destekleyecek biçimde, bizzat kendilerinin aynı zamanda farklı düzeylerde "dışlan-

maya" maruz kaldıkları dikkat çekmektedir. Burada her zaman net olarak ifade edilmeyen, bazen oldukça soyut kalan bir biçimde sosyal ve kültürel bir dışlanma söz konusudur. Bu dışlanmışlık duygusu cumhuriyet tarihinin "seçkinci" politikalarına, kapitalist yapının ürettiği sosyal adaletsizliğe, tüketimin yarattığı farklı yaşam tarzları arasındaki uçurumlara ve bu uçurumların dayattığı kültürel seçkinciliğe işaret etmektedir. Dışlanma yaşayan kesimlerdeki bu duygu en genel olarak "demokrasi yok, eşitlik de yok" şeklinde kendini ifade etmektedir. Örneğin, Ermeniler hakkında oldukça "güvensizlik" duygusu besleyen M. (ya da diğerleri):

> Dışlanıyorum. Trabzonluyum. Annemin başı kapalı ve dışlanıyor. Türkiye'de demokrasi yok. Cepheye önce ben koşuyorum ama. (M., erkek)

> [Gayrimüslimler] 10 sene önce dışlanıyorlardı. Hıristiyanların dışlanmasına imkân yok. Şu anda dışlananlar Müslümanlar. Cami yapmak için çok uğraştırıyorlar. Ama Fener Rum Patrikhanesi'ne milyarlar harcandı kimsenin çıtı çıkmadı. (Y2., erkek)

> Her yere, mesela orduevine giremiyoruz. Türban takanlar giremiyor. Almanya'da yaşamıştı kocam ve ailesi. Zaman zaman ev içerisinde Almanca konuştuklarında dışlanmış hissediyorum kendimi. (F., kadın)

Bu aşamada öyle anlaşılmaktadır ki, Türkiye'de varolan farklı kutuplaşma ve "ötekileştirme" süreçlerinin karşılaşmaları ilginç örtüşmeler getirmektedir. M.'nin ve ailesinin başörtü konusunda laik seçkinci zihniyet karşısında yaşamış olduğu "dışlanma", tartışmaya katılan ve Ermenilerin dışlanmasına itiraz edenler tarafından "dışlanma" olarak kabul edilmemektedir. Çünkü onlara göre, "Kapalı ayrı, tesettür ayrı"dır (M., kadın); "Türban siyasi bir davranış"tır (Y1., erkek).

Hayatın her alanında "dışlanma" sıradan bir durumdur. Bu bazen ekonomik durum, bazen mezhep, bazen ise kökene bağlı olarak hissedilmektedir.

> Koç Üniversitesi'nin bizim ev yakınlarında kampusu var. Bir gün bir öğrenci yeğenime "biz birinci sınıf vatandaşız, siz beşinci sınıfsınız" demiş. (Ö, erkek)

> Alevilik-Sünnilik ile ayrım yapıyoruz. Alevi mahallesinde oturuyorum, Belediye ilaçlama yapmıyordu. Birkaç kez uyardım. Baktım ki ilgilenmiyorlar gittim, "Alevi-Sünni ayrımı yapıyorsunuz" dedim. Sonra birkaç kez daha aradım ertesi gün ilaçlama başladı. (...) Doğulular dışlanıyor; çoğu kez polisler yapıyor üstelik bunu. Bizim mahallede çocuklar hep duvarlara yazı yazarlar. Bir gün polis gördü; çocuklardan silmelerini istedi. Çocuklar "silmeyiz" deyince "Tuncelilisin de ondan silmiyorsun di mi?" dediler. (G1., kadın)

> Yabancı işçiler çoğaldı. Varoşlarda çok var. Çingeneler dışlanıyor mesela. Zenciler çok var artık. Pakistanlılar, Rumenler... Bizden çok daha ucuza çalışıyorlar. Kin duyuyor insanlar bu yüzden. Özellikle inşaat sektöründe çalışıyorlar. (U., erkek)

Farklı kıstaslarla kurulan "biz" kimliği kaygan bir zeminde hareket etmekte ve bu hareket süresince farklı alanlarda karşısına çıkan "farklı" olanları, algılama kalıplarına, kültürel kodlarına, ulusun ve toplumun öğrettiği tanımlarına uzak olan kesimleri "yabancı" kabul etmekte ve ötekileştirmektedir. Şimdiye kadar göçmen işçi kabul eden Avrupa ülkelerindekine benzer bir şekilde, örneğin inşaat sektöründe çalışan bir işçi, Rumenler; temizlik işinde çalışan bir kadın ise Moldovalı kadınlar hakkında önyargı beslemektedir. Yaşamış olduğu "güvensizlik" sonucunda "günah keçisi" olarak bu yabancıyı görmekte ve yabancı sürekli olarak değişebilmektedir.

Dolayısıyla önemli bir sınıfsal ve kültürel kırılma kendini göstermektedir. Daha çok alt sosyal kesimler, dışlanmaya karşı, bir "taktik" olarak "zayıfların gücünü"[201] oluşturan kendi geleneksel değerleriyle birlikte, özellikle dinî değerler bakımından kendilerine en uzak olan kesimleri "ötekileştirirken", "modern" ya da seçkin kültürle beslenmiş orta (ve üst) sosyal kesimler de dinî referanslı, muhafazakâr ve geleneksel kesimleri ötekileştirmektedir. Sonuç olarak, farklı toplumsal ve kültürel kesimlerde, oldukça muğlak olan devletin vatandaşlığa ilişkin yapmış olduğu ve birden çok yorum içeren tanım, farklı şekillerde paylaşılmaktadır. Bu paylaşma sonunda, bazı kesimler bazı yurttaşları –örneğin Ermenileri– "Müslüman" olmadıkları için dışlarken, bazıları "Türk" olmadıkları için dışlamakta; bir başka kesim ise başka yurttaşları laik devletin tanımladığı İslâm anlayışına uymadıkları için dışlamaktadırlar.

Başka bir deyişle, bu topraklara olan aidiyetine rağmen dışlanan insan, yaşadığı şizofreniyi başkalarını "dışlayarak" aşmaya çalışmaktadır. Bu yönde de, bulunduğu konuma göre dışlanması en "kolay", en "meşru" ve kendisine sorun çıkarmamak bakımından en "garantili" olanı seçmektedir.

Ermeniler ve Türkler Bir Arada: Savunma Mekanizmaları

Türklerle ve Ermenilerin birlikte katıldıkları tartışma grupları yukarıda değinilenlere benzer nitelikte (özellikle Ermenilerin "yabancı" olduğunun düşünülmesi gibi) değerlendirmelere işaret etse de, Ermenilerle daha önceden karşılaşmamış, muhatap olmamış Türkler açısından fiziksel karşılaşma iki farklı tavrın daha belirginleşmesine yol açmaktadır. Bunlardan biri "eşitlik söylemi" ve "benzeme" ya da hemen yanıbaşında oturan Ermeni ile uyum sağlama isteği, ona hoşgörülü görünme, kendini sevdirme çabasıdır. Bu çaba özellikle Ermeni kimliğinin yanı sıra "bir Türk gibi" olduğunu anlatan[202] Ermeniler karşısında daha belirginleşmektedir. İkinci tavır ise Ermenilerin şikâyetleri karşısında savunmaya geçme eğilimidir.

Öncelikle, hiçbir Ermeni ile karşılaşmamış olan ortalama Türk vatandaşı da Ermeniler hakkında bir fikre sahiptir:

---

201 Bkz. de Certeau, *a.g.e.*

202 "Türkiye hakkında olumsuz sözler söyleyince, internette tartıştığım Lübnanlı Ermeniyi kovdum; Türkiye'yi hiç tanımamış. Bir Türk vatandaşı olarak konuşuyorum. Tanıtım hatası var Türkiye'nin. (...) Çok sevdiğim Türkler var; onlar için canımı bile verebilirim." (M., erkek)

> Dışlamak yanlıştır. Burada herkes huzur içinde. Almanya'daki bir Türkün durumu mesela... Buradaki özgüven ve saygı yok orada. Türkiye'de yabancı vatandaş hiçbir zaman dışlanmıyor. Yabancı kökenliler Türkiye'de daha fazla hoşgörü görüyor bence. Fazlasını bile aldıklarını düşünüyorum. (T., erkek)

Ermenilerin yaşadıkları sıkıntılar, maruz kaldıkları ayrımcılıklar genel olarak bilinmemektedir. 6-7 Eylül gibi olaylar genellikle duyulmamıştır ya da hayal meyal "çapulcuların çıkardığı birtakım olaylar" olarak öğrenilmiş ya da "Osmanlı'da bazı olaylar"ın olduğu anlatılmıştır.

Ermeni ve Türklerden oluşan karma tartışma gruplarında ortaya çıkan "Ermeni gerçeği" bu kişiler için oldukça önemli bir gerilime neden olabilmektedir. Duyulanlar bir müddet sonra rahatsızlık yaratmakta ve duymamak tercih edilmektedir.

Yukarıda değindiğimiz ve bir Türkle evli olup, çocuğuna "Ermeni piçi" denildiğini anlatan A4. kantocudur. Onbeş yıl önce başına gelen (anlatmak istemediği) bir olay nedeniyle "çok korkmuştur, kendi adıyla turneye çıkamamaktadır". Bunların dışında başka deneyimlere de sahiptir:

> Karşı dairemde bir hanım beş vakit namaz kılar. Bir gün tartıştık; "Gâvur seni öldürürüm, kafana bir tane indiririm!" dedi. Çok korktum. Başka bir arkadaşım da "Türk parasını yere atmaktan hapse attırırım seni" dedi.

A4.'ün bu anlattıklarına gene kadın olan ve "yabancılara karşı hoşgörümüz ve saygımız sonsuz" düşüncesinde olan A5.'in cevabı savunma teknikleri hakkında bazı ipuçları vermektedir:

> Ordulu da Kastamonulu'yu kötüler. Çocukluktan beri "gâvurlar" diye duyardık. Kötü niyet değil. Tek taraflı yorumlamayalım. Konuyu anladık, uzatmayalım.

Bu tartışma gerçekleşirken, A4.'ün anlattıkları başka türlü bir etki de yaratmıştır. Bir yandan çalışan, diğer yandan üniversitede okuyan, şimdiye kadar Ermenilerle tanışmamış ve Ermeniler hakkında bilgisi olmayan B., kendi yaşadığı deneyimle A4.'ün deneyimini anlayabilmektedir:

> Dört yıl beraber okuduğum lise arkadaşım Ramazan'da oruç tutmadığım için "senin katlin vaciptir" dedi. Bu nedenle, A4. hanımın söylediği doğrudur. Ona haydi haydi olabilir.

Kantoculuk yaparak hayatını kazanan, önyargılara ve hakaretlere maruz kalan A4.'ün kişisel deneyimleri arasında hem kendisinin hem de oğlunun yaşadığı ve bütün Ermenilerin çok iyi bildiği başka ayrımcılık örnekleri de vardır:

> Bir devlet bankasına yıllar önce başvurdum. Kaybettirdiler mülakatta; çok arzu etmiştim, olmadı. (...) Oğlum pilot olmak istedi. Hava Harp Okulu'na gittik. Oradakiler cevap vermedi, benim Ermeni olduğumu öğrenince... Oğlum şimdi okulda dahi benim Ermeni olduğumu söylemiyor.

Grup tartışmasında kurumsal ayrımcılığa ilişkin bu deneyimin yanı sıra, Ermeni genci M. Türkiye'de örneğin polis olma hakkına sahip olamadığını dile getirdi, sonra da askerlik hizmeti sırasında karşılaştığı ikili tavrı (ayrımcılık ve koruma) aktardı:

> Askerde bana "sen buradan Müslüman çıkacaksın" dendi... Başka yaşadığım olaylar da var. Yılbaşı gecesi "iyi yıllar" dedim diye yatakların altında süründürüldüm. Ben bunları askeri kuruma maletmiyorum. Bunu yapan çavuştu; siyasi görüşü belliydi. Usta birliğinde tam tersi oldu. Bölük komutanı "sana birisi Ermeniliğinle ilgili laf ederse, bana söyle" dedi.

M.'nin askerde şiddete maruz kalması ve "polis olamaması" (A4.'ün oğlunun pilot olamaması gibi) gibi olaylar, Türkiye'de "yabancılara iyi davranıldığını" düşünen T. ve A5. için normaldir. Öğrenilen ve inanılan bir gerçeklik kurgusunun bozulması karşısında savunma geliştirilmektedir.

> Askerde herkese eşit davranıyorlar. Ben de askerde dayak yedim; tekme yedim. Sonra, dünyanın hangi ülkesine gidersen git, kendi ülkesinden olmayana yetki verilmez. (T., erkek)

> Yaşayan bilir her şeyi ama duyuyoruz her şeyi televizyonda... (Yaşadığı sıkıntılardan, maruz kaldığı ayrımcılıktan "biraz fazlaca şikâyet eden" A4.'ü göstererek) Böyle konuşulunca, sanki kötülemek gibi oluyor... (A5., kadın)

"Normallik" Mümkün: "Ermeniler Sadece İnsandır" ya da "Öznelerarasılık"

Öyle anlaşılmaktadır ki, sarsan, savunma reflekslerinin harekete geçmesine yol açan, dolayısıyla oldukça karmaşık duygulara neden olan Ermenilik algısının ötesinde, özellikle genç kuşaklarda sadeleşme, basitleştirme eğilimi ve daha çok "rahatlama arzusu" belirginleşmektedir. Bu eğilim, Ermeni ve Türk gençlerin iletişime ve etkileşime girebildiği alanlarda, örneğin, üniversitelerde ve yukarıda ele aldığımız önyargılı "otoriteryen sosyalizasyonun" en ağır olarak yaşandığı liselerde bile gerçeklik kazanmaktadır. Oldukça dar olarak adlandırılabilecek bu fiziksel mekânların yanı sıra, belki daha önemli olan bir gelişme tek ve resmi olarak tanımlanan bir "kamusal alan"da kurgulanan zihniyetten çıkışta görülmektedir. "Otoriter" özelliğe sahip bu zihniyet yerine, "kamusal alanlar" olarak tanımlanabilecek yeni bir çoğulluk durumunda yatay ilişkiler ve yeni deneyimler "demokratik" zihniyetin de temellerini hazırlamaktadır. Bu yeni durumda belki de en önemli gelişme kimlikçi "tutkuların" erozyona uğramasıdır. Bu erozyon, Ermeniler hakkında önyargılara sahip olan bir toplumda en azından gençler arasında dikkat çekmektedir. Bu gençler karmaşık bir durumdan, tepkisel olarak kutupsallaşarak ve cemaatleşerek kimlik çıkarmak yerine, karmaşıklığı "normalleştirmekte", onunla barışmakta ve bu sayede toplumun yaşadığı komplekslerden arınmaktadırlar.

Bu eğilim kuşkusuz genç ve özellikle üniversite eğitimi görmüş olan kesimler arasında göze çarpmaktadır. Ne dış grup, ne de iç grup bakımından "Ermeni olmak" kendi başına ayırt edi-

ci bir özellik değildir. Genç olmak ve üniversite eğitimi almış olmak gibi ortak özellikleri ve buna bağlı pratikleri paylaşan insanların (Türk veya Ermeni) değerlendirmesi karşılıklıdır. Nefret söylemi karşısında "bıkkınlık" yaşayan bu kesimlere göre Ermeniler (ya da Türkler) her şeyden önce ya da basit bir şekilde "insan"dır. Burada, karşılaştırma yapılabilmesi için benzer bir durumun üniversitelerdeki başörtüsü konusunda da görülebildiği eklenebilir. Başörtüsü takmak veya takmamak bu gençler arasında "görülen" ya da "dikkat edilen" bir özellik değildir. Öyle anlaşılmaktadır ki, demokratik kültürün yeşerebildiği ortamlar, özellikle genç ve kendine güvenen insanlara fazladan bir "kültürel sermaye" vermektedir. Dolayısıyla, nefret söylemi bir yandan yoluna devam ederken, aynı anda "doygunluk", hatta bir zaman sonra ters tepki yaratmakta, işlevsizleşmekte ve demokratik kültürel sermayenin önü açılmaktadır. Benzer bir durum Ermeni gençler için de söz konusudur. Onlar da sadece acılarını sürekli içe kapanarak yaşayan bir cemaatin bireyleri olmak istememektedirler.

23 yaşında üniversite öğrencisi E2.'ye göre, Ermeni arkadaşlarıyla ilişkileri herhangi bir "özellik" sunmuyor; gerek Türk, gerekse Ermeni eski kuşaklara kıyasla farklı ilişkileri olduğunu belirtiyor. Eski kuşaklarda bulunan karşılıklı olarak "kimliğin farkında olup da değilmiş gibi yapmak" ve bu yüzden ötekine alabildiğine "iyi davranmak" gibi bir durum da söz konusu değildir.

> [Grup tartışmasında anlatılan eski kuşaklara dair ilişkileri kastederek] Ben gençleri tanıyorum; kuşak farkı var. Üniversiteden Ermeni arkadaşlarım var. Çok daha rahatlar kimliklerini ve isimlerini açıklamakta. Gençler arasında kimse şaşırmıyor. Bizden bir farkları yok. Kendilerini ayırt etmiyorlar. Biz onlara azınlık gibi bakmıyoruz. Hiç kimse dışlamıyor onları; onlar da kendilerini dışlamıyor zaten ortamdan. (E2., erkek)

Ancak E2., bir yandan "eski kuşak Türkler"de farklılığın bir sorun olduğunu belirtirken, "eski kuşak Ermeniler" hakkında da bu farklılığı gözlemliyor:

> [Ermeni] Arkadaşımın annesi benim farklı olduğumu bana hissettirdi. Resmiyet oldu aramızda. Mimikleri, jestleri farklıydı. (E2., erkek)

Farklı dönemlerin travmalarını taşıyan, bu nedenle korkmaya devam eden, savunmacı refleksler ve kimlikler geliştiren kuşaklardan farklı olarak, kendine güvenen genç kuşakların demokratik potansiyeli giderek görünür hale gelmektedir. Sürekli olarak içine, dolayısıyla ötekine kapanmaya neden olan savunmadan çıkma, tutkulardan arınma hali kendileriyle görüştüğümüz ve grup tartışmalarına katılan hem Ermeni hem de Türk gençler arasında görülebilmektedir. Örneğin, bir grup tartışmasında Ermenilerle sohbet eden ve onlarla "insanlık hallerini" paylaşan V. (Türk, erkek) rahatlamıştır ve bunu ailesiyle de paylaşmak istemektedir.

> Bugün Ermeni arkadaşlarla oturup sohbet ettik dediğimde ailemin nasıl karşılayacağını merak ediyorum doğrusu...

Yukarıda askerliği sırasında yaşadığı olumsuz deneyimlerini aktardığımız M. (Ermeni) kendisi ve daha önceki kuşaklar arasındaki farkı görmekte ve yeni kuşakların kendilerine duyduğu güveni aktarmaktadır:

> 50, 60, 70'li yılların Ermeni gençleri kayıp kuşak. Şu anki kuşağımıza baktığımızda, o kompleks bitti. Yeni bir kuşak geliyor. Olumsuz şeyler olmuştur, daha da olacaktır belki. Örneğin, benim babam kendi ismini kullanamıyor ticari hayatında... Ama ben kullanıyorum...

Aslında bu çerçevede gerçekleşen, dinamik "öznelerarası" bir ilişkidir. Farklı özelliklere sahip olan insanların bu özellikleriyle birbirlerini tanımaları ve kabul etmeleridir. İnsanı insan yapan özelliklerin, kültürel bağların saklanmamasıdır, şeffaflaşmadır... Dolaylı olarak, bilinmeyen bir "öteki" hakkında önyargıların üretilmesinin önüne geçmektir. Sürekli önyargıları besleyen bir yok sayma ortamından çıkmak için kendini anlatma isteğidir. Konuşarak normalleşmek aynı zamanda bir terapidir ve genç, yaşlı buna herkesin ihtiyacı vardır. Kendisiyle görüştüğümüz orta yaşlı G. bu ihtiyacı net olarak ifade etmektedir.

> Ermeniliğimle ilgili sorular bazen soruluyor, ben de memnun oluyorum. İnsanların Ermenileri yakından tanımak istemesi iyi bir şey. Sorunların konuşulması gerek.

Benzer şekilde normalleşmenin yaşandığı Türkler arasında sahip olunan farklılıkların konuşulması "ötekileştirmekten" çok, "merak"a, diyalog arayışına ve içeriye alma çabasına tekabül etmektedir. Genç N. (Ermeni, kadın) üniversitedeki Türk arkadaşlarının bu merakını şu şekilde ifade etmektedir:

> İsim çok merak ediliyor. Paskalya-yumurta bayramlarında merak ve ilgi var; iyi anlamda bir merak var. Ben bayramlarda arkadaşlarıma getiriyorum hep çöreklerimizden.

Ancak genel olarak Ermeniler ve özel olarak Ermeni gençler normalleşmenin genel bir durum olmadığının farkındadırlar. Bu farkındalık nedeniyle, emin olunmayan, güvensizlik yaratan sosyal karşılaşmalarda çeşitli "taktikler" geliştirilmektedir:

> Bilgisizlikten kaynaklı bir ilgi var. Biz problem olacak bir arkadaş tipiyle arkadaş olmuyoruz. Klasik eğitim alanlar antipatik bakıyorlar. Milli Eğitim Bakanlığı'nın kitabını okumuş ve beni sevmiyor, ama [özel] X lisesinde can ciğer arkadaşlarım vardı. (K., erkek)

> Ortama bağlı... Bir ortamda ülkücüler varsa, E [Türk ismi] oluyorum bir anda! (A6., erkek)

Başka bir deyişle "Ermenilik" normalleşmelidir. Normalleşmek ise Ermeniliği saklamak değildir; ancak normalleşmek "sadece Ermeni" olmamaktır ve "sadece Ermeni" olarak görülmemektir. Bu normalleşmenin bir örneğine ilginç bir şekilde televizyonlarda, yani kamuoyunun bü-

yük bir kesiminin yabancı kalamadığı bir program –BBG– vasıtasıyla rastlanmıştır. Bu programın iki ayrı serisinde iki Ermeni genci –Edi ve Viken– birinci olmuştur. "BBG'yi seyretmemek için uzun süre direnen" Markar Eseyan, bu konuda *Agos* gazetesinde kaleme aldığı yazıda normalleşmenin yarattığı memnuniyeti şöyle dile getirmiştir.

> Ama gel gör ki, kapitalist sistem biz garibanı ekalliyetin ağzına da bir parmak bal çalmış, Edi diye bir Ermeni evladı bu şansa dahil edilmişti. Biz sokaklarda "aman neme lazım, başımıza bir şey gelmesin" diye boynumuza haç bilem takmazken, bu şirin çocuk, altmış milyonun önünde zırt pırt haçını çıkartıyor, hiç de alışmadığımız bir özgürlük sergiliyordu. İşte o zamanlar, bir süre direndikten sonra ufak ufak yanaşmaya başladım BBG iskelesine. Öte yandan, Viken, Edi gibi başka alt kimliklere, –yani Fenerbahçeli olma gibi– başvurmadan yalnızca karakterine vurgu yaparak yarıştı, Edi gibi o da [Ermeni] alt kimliğini gizlemedi. (...) Ne yalan söyleyeyim, Viken'in birinci olacağını hiç tahmin etmiyordum. Ancak halkımız, taa ilk günden beri erdemli ve dürüst bir tutum sergileyen Viken'e sahip çıktı. Oluşturulan şovenist dolduruşa gelmedi. Bunun yerine alt kimliği ne olursa olsun, Viken'in de bu ülkenin bir genci olduğunu düşündü. Viken, belki Beni [yarışmaya katılan Yahudi bir genç] gibi evde mehter marşı mırıldanmadı veya sık sık gözleri yaşlı bir biçimde Atatürk ilke ve inkılaplarına ne kadar bağlı olduğunu ilan etmedi. Ancak halk zaten bu söylemlerin içinin ne kadar kolay boşaltılabileceğini yıllardan beridir iyi bilmekteydi. Türkiye'nin bu sağduyusuna hayran kaldım...[203]

Sonuç: "Normalin Anormalleşmesi"

Ermenilerin kendilerini gerçekleştirmeye çalıştıkları büyük toplumsal çevre, yukarıda görüldüğü gibi Ermeniler hakkında kendini oldukça sorunlu bir karmaşıklık içinde ifade etmektedir. Ermeni kimliği böyle sorunlu bir kültürel coğrafyada hem içeriden hem dışarıdan kurulmaktadır. Gruplararası ilişkiler üzerine yapılan çeşitli araştırmaların da gösterdiği gibi, ayrımcılık, dezavantajlı kimlik üzerinde doğrudan tehdit oluşturmakta, önyargıya ve ayrımcılığa maruz kalan bireyler, ayrımcılığa maruz kalmayanlara kıyasla daha sorunlu yaşamaktadırlar. Bu sorunlu durumdan çıkış ise, ayrımcılığın kaynağında, kendi kişisel yetersizliklerinin veya hatalarının değil, dış grubun ayrımcı tavrının görülmesi durumunda göreli olarak mümkün olmaktadır. Buna paralel olarak, tehdit karşısında, mağdur azınlık bireyi grubuna daha sıkı bağlanmakta ve grubun kimliğini yüceltme eğilimine girmektedir.[204] Bu durum Ermeniler için de geçerlidir; başka bir deyişle, hâkim ideolojik ve kültürel çevrenin yabancılaştırmasına karşı mücadele edilebildiği ölçüde kimlik sessizlikten çıkmakta ve konuşmaya başlamaktadır.

Şematik bir şekilde ifade edecek olursak, Ermeniler arasında varolan "genel" tedirginlik ve dışlanma duygusu toplumda varolan "genel" önyargılı duruma tekabül etmektedir.

Ermenilerin yaşadıkları ve aktardıkları tecrübeler kuşkusuz Türklerin anlattıklarıyla bir arada ele alındığında daha anlamlı bir hale gelmektedir. Temel olarak, Türkler arasında farklılaşmış kimlikleşme süreçleri, Ermeniler arasında varolan farklılaşmış kimlik kurma süreçlerinde bü-

---

203 Markar Eseyan, "BBG'nin İçindeki Türkiye", *Agos*, 19.6.2003.
204 Bloch, vd., *a.g.e.*, s.1092, 1093.

Nor Zartonk

"Nor Zartonk; Türkiye Ermeni Toplumundan yola çıkarak, Türkiye'deki bireylerin entelektüel gelişimlerini sağlamaları yönünde çalışmalar yapar. Bireylerin, evrensel ve özgürlükçü değerleri benimsemelerine katkıda bulunur.

Nor Zartonk bireylerin, sosyal, kültürel ve psikolojik gelişimlerine katkıda bulunup toplumsal barış ve huzurun gelişmesinde aktif rol alır. Bireylerin gerek yaşadıkları toplumu gerekse yaşadıkları Dünya'yı yorumlamaları yönünde, kendilerini geliştirmelerini sağlayan her türlü projeye destek verir.

Nor Zartonk bireylerin, Adalet, Demokrasi ve Barışı temel değerler olarak kabul etmesine ve bölge ayrımcılığı yapmaksızın İnsan Haklarının bütün insanların hakkı olarak görülmesine katkıda bulunur.

Nor Zartonk, hayatın her alanında gerçekleşebilen militarizme, cinsiyetçiliğe, her türlü ırkçılık ve etnik ayrımcılığa karşıdır. Hayatın her alanında Evrensel İnsan Haklarını benimser.

Nor Zartonk, yaşlıların gençler üzerindeki anlamsız iktidarı olan gerontokrasiye karşıdır.

Nor Zartonk, her türlü bilim, sanat, kültür, eğitim spor faaliyetlerine destek olur ve projeler hazırlar ve imkânları dahilinde organize eder.

Nor Zartonk, kendi fikirleri ile uyuşan her oluşum ile işbirliği içine girebilir, projeler geliştirebilir. Gelecekte katılımcıların onayıyla gerekirse kendine bir merkez açabilir, kurumsallaşabilir.

Nor Zartonk, herkesin kendi kimliğini özgürce ifade edebileceği, özgürce tartışabileceği, toplantı ve projelere katılabileceği bir alandır.

Nor Zartonk, herkesin fikrini açıkça beyan edebileceği, katılımcı, şeffaf, özgürlükçü bir platformdur.

Nor Zartonk'ta herhangi bir hiyerarşik yapı ve yöneticilik yoktur.

Nor Zartonk'ta işleyiş ikna esasına bağlıdır. Yapılacak projeler ve kararlar eger aksi belirtilmediyse yüz yüze yapılan toplantılarda alınır. Toplantılara katılmayanlar, toplantılardaki kararları kabul etmiş sayılırlar.

Bu prensipleri kabul eden herkes Nor Zartonk platformuna katılabilir."*

(*) http://www.norzartonk.org.

yük ölçüde karşılığını bulmaktadır. Büyük toplumda varolan derin önyargılar Ermeniler arasında tedirginlik düzeyini arttırıp, örneğin sokakta Türkçe isim kullanmak, görünmez olmaya çalışmak gibi pratiklere neden olurken, diğer yanda, Ermeniler hakkında varolan olumlu değerlendirmeler ve yorumlar, Ermeniler arasında belli bir rahatlama ve kendini toplumun parçası hissetme gibi sonuçları da doğurmaktadır.

1990'ların ikinci yarısından itibaren genel olarak toplumda yaşanmaya başlayan normalleşme, Ermeni yurttaşlar arasında farklı dinamiklerle beslenmiştir. Azınlıklara yönelik baskı karşısında "klasik azınlık tavrıyla kendi kabuğuna çekilen" Ermenilerin ve Ermeni edebiyatçıların, entelektüellerin giderek Türkiye'deki demokrat çevrelerle daha fazla ilişki kurma isteği önemli bir rol oynamıştır. Gene daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'de yaşayan Ermeniler, özellikle genç kuşaklar Ermenice okuma ve konuşma alışkanlığını yitirmişlerdir. Ancak bu gençlerin paradoksal bir biçimde, büyük toplumla içiçe geçerken, Ermeniceyi unutmalarına rağmen, Ermeniliğe kamusal alanda daha çok sahip çıkmaları da bu normalleşme sürecinin bir dinamiği olarak nitelendirilebilir.

Nitekim Hrant Dink cinayeti sonrası, öndegelen kişilerine ve başta Patriklik ve okullar olmak üzere çeşitli kurumlarına yönelik taciz ve tehditler nedeniyle geçmişte olduğu gibi büyük bölümü içine kapanan Ermeni toplumunda gençlerin, son yıllarda başlayan sivilleşme iradesini gerek varolan sivil toplum kuruluşlarında yer alarak gerekse yeni oluşumlara önayak olarak daha da ileri taşımak istemeleri dikkati çeken bir olgudur. Bu yeni oluşumlardan biri de Ağustos 2007'de bir grup gencin girişimiyle kurulan Nor Zartonk'tur.

Kurulduğundan bu yana geçen kısa süreç içerisinde Nor Zartonk Girişimi, "Kant'ın Işığında Aydınlanma" başlıklı bir felsefe atölyesi düzenlemiş ve Agos Gönüllü Muhabirleri ve Sosyolojik Araştırmalar Merkezi'nin katkılarıyla Türkiye'de yaşayan 500'ü aşkın Ermeni'yle yapılan görüşmelere dayalı bir anket çalışması gerçekleştirmiştir.[205]

Nor Zartonk'un gerçekleştirdiği bu çalışma, iki açıdan önem taşımaktadır. İlki, Türkiye Ermenileri üzerine Türkiyeli genç Ermeniler tarafından Türkiye'de yapılan ilk ekip çalışması olmasıdır. İkincisi söz konusu çalışma, son yıllarda yaşanan sivilleşme eğiliminin getirdiği kendini tanımak, kendi üzerine düşünmek ve kendini dönüştürmek çabasının açık bir ifadesidir.

Kısacası Nor Zartonk'un amaçlarına ilişkin yukarıda yaptığımız alıntıdan da anlaşılabileceği gibi bugün gençler, yalnızca Türkiye Ermenilerine değil, ama toplumunun bütününe ilişkin, demokrasi ve toplumsal barış temelinde bir Türkiye projesi vizyonuna sahiptirler. Başka bir ifadeyle Türkiye Ermenileri, "sadık yurttaş"tan "ikinci sınıf yurttaş"a uzanan uzun serüvenlerinde bugün artık "talep eden yurttaş" olarak Türkiye toplumunun önündedirler.

205 Anket sonuçları için bkz. http://www.norzartonk.org. Araştırmanın yapılış amacı ile ilgili olarak Nor Zartonk'un web sitesinde şöyle denilmektedir: "Nor Zartonk'un Türkiye Ermeni toplumuna yönelik anket çalışması, rivayetler, varsayımlar, dedikodular üzerinden şekillenen ve ulusal basında sık sık haber malzemesi olan toplumumuzun gündemini biraz daha somut bir düzleme çekerek, toplumumuzun son dönemlerdeki genel eğilimlerini saptayabilmek amacıyla yürüttüğümüz ortak bir emeğin ürünüdür. Tüm anket çalışmalarında olduğu gibi bu ankette de Türkiye Ermeni toplumunu tamamen ve birebir yansıtma iddiası söz konusu değildir; fakat anket çalışmasını yürüten arkadaşların özverili çalışmaları sonucu iyi bir örneklem oluşturduğumuzu düşünüyoruz. Çalışmalarımız sonucunda farklı gelir, eğitim ve yaş gruplarından (tamamı 18 yaş üstü olmak üzere) beş yüzü aşkın Türkiyeli Ermeni bireyle gerçekleştirilen anket çalışmamız *Agos*'un ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin katkılarıyla tamamlanmıştır."

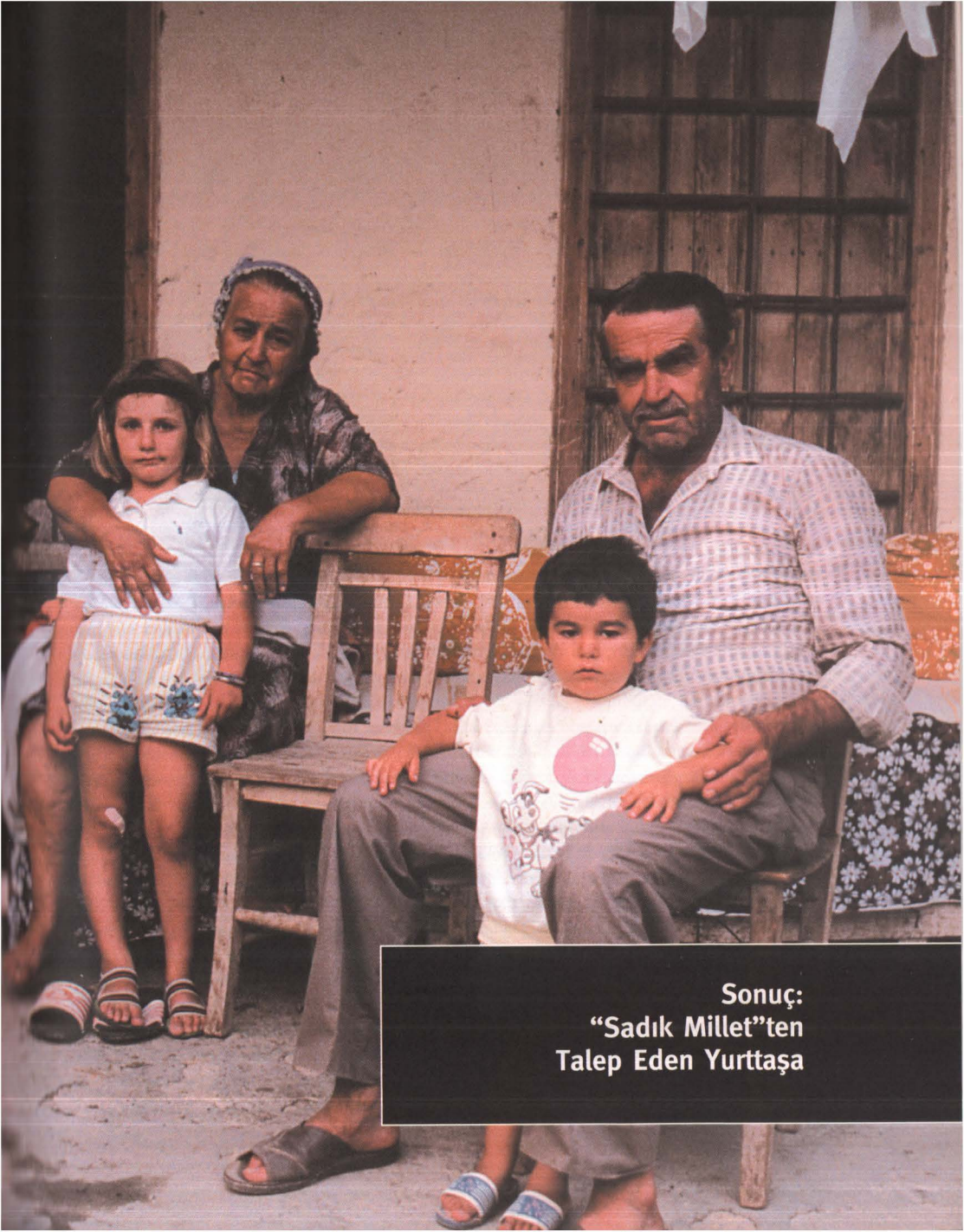

Sonuç: "Sadık Millet"ten Talep Eden Yurttaşa

Fotoğraf: Manuel Çıtak

Son Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılışından günümüze, herhangi bir Ermeni devletinin varlığı olmaksızın Türkiye coğrafyasında aile, kilise ve diğer kurumlar aracılığıyla kültürel kimliğini yaşatma konusunda Ermeni cemaatinin gösterdiği direnç, kendini yeniden üretmek ve canlı tutmak için verdiği çaba ve içinde yaşadığı geniş toplumla kurduğu bağ, yüzyıllara yayılmış bir direniş öyküsü sunmaktadır. Ayrıca, modernleşme çağına ayak uydurma çabası genelde Osmanlı toplumunun modernleşmesinde de bir ivme yaratmıştır. 19. yüzyılda İstanbul'un Batı Ermeni edebiyatının merkezi olması ve hatta Tiflis merkezli Doğu Ermeni edebiyatına örnek teşkil etmesi, varlığını sürdürmenin ötesinde Osmanlı Ermeni cemaatinin bilinçli bir aydınlanma dönemiyle dünyaya yayılmış Ermeni toplulukları arasında seçkin bir yere gelmesini sağlamıştır. Bugün ise İstanbul'un Ermeni edebiyatının başkenti olduğu dönem artık tatlı bir nostalji olarak anılıyor. Öte yandan, Anadolu'nun birçok yerinde, özellikle Ani ve Akhtamar kalıntıları gibi, ortaçağ ve sonrasına ait kültürel ve sanatsal varlığın son dönemlere kadar Ermeni adıyla anılmaması; Ermenilerini yitiren Anadolu kent, kasaba ve köylerinde kiliselerin tahribi veya kaderine terk edilmişliği, yerleşim yerlerinin adlarının Türkçeleştirilmesi, hatta atalarının gömüldüğü mezarların yokolması 1915'te yaşanan travmanın gerçekliğini yadsıdığı gibi Ermenilerin bu topraklara ait olma duygusunu da rencide etmektedir. Dahası İstanbul'un göbeğinde yer alan ve artık bu kentin simgelerinden olan saray, camii ve kamu binalarını yapan Ermeni mimarlarının adının anılmaması da Cumhuriyet'in başından beri yaşanan unutturma politikasının bir sonucudur. Dahası, 1915'te yaşanan kırılmanın Türkiye'de halen devlet ve bürokrasi katında tanınmaması, konuşulduğu kadarıyla da gerilim yaratması bu olay öncesinde Türkiye coğrafyasında yaşanan Ermeni tarihini yoksayma sonucunu doğurmuştur.

Anadolu ve İstanbul Ermenileri'nin en uzun süreli olarak tabiyetinde yaşadığı devlet Os-

manlı Devleti olmuştur. 1461'de İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunu millet statüsünün başlangıcı olarak ele aldığımızda, Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti içindeki yaşamı, sadece, genelde bir imparatorluk bünyesinde yaşayan azınlık gruplarına uygulanan baskı nedeniyle yönetenlerle yönetilenler (veya muktedirlerle mağdunlar ya da millet-i hâkime ile millet-i mahkûme) arasında olduğu varsayılan asimetrik ilişki bağlamında ele alınamaz. Millet sistemi içinde gayrimüslimlere ait dini kurumların cemaatlerini temsil ederek yaşaması, kültürel ve dini varlığın teminat altına alınması, örfi hukuk ve adetlerin korunması, cemaat içi eğitimin serbest bırakılması klasik dönemde yerleşmiş uygulamalardı. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın başında başlayan modernleşme sürecinde yeni okulların açılması, basın-yayın faaliyetinin yerleşmesi, cemaat yönetiminde laik kesime yer verilmesi, mezhep değiştirme üzerindeki yasağın kalkması ve cemiyetleşmenin gelişmesi cemaat yaşantısının sivilleşmesi ve çağdaş normları benimsemesine yol açmıştı. Diğer taraftan, zimmîlik statüsüne dayanan sürekli denetim altında tutulma, din değiştirmenin özendirilmesi, devşirmelerin ailelerinden koparılmaları, ayrımcı vergilendirme, kilise yapımının yasaklanması, kılık kıyafette ayrımcılık, asker olamamak ve silah taşıyamamak, Müslümanların yanında "haddini bilmek" gibi gayrimüslimlere dayatılan kısıtlamalar, kuşkusuz, millet sisteminin getirdiği birçok olumsuz uygulama içinde yer almıştır. Bunların bir kısmı Tanzimat sonrası gündeme gelen reform sürecinde ortadan kalksa da Hıristiyanlar üzerinde Batılı devletlerin talep ettiği himaye haklarıyla Balkanlar'da başlayan ayrılıkçı hareketler neticesinde yaşanan toprak kayıpları Osmanlı Devleti'nin özellikle Hıristiyan tebaa/vatandaşa karşı kuşkuyla yaklaşmasını doğuran gelişmeler olmuştu. 1908 sonrası yaşanan liberalleşmenin ne kadar kısa süreli olduğunu, İttihat ve Terakki yönetiminin merkeziyetçi ve Türkçü anlayışının millet sisteminden arta kalan "çok kültürlü" pratiği ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu biliyoruz. Ne var ki, bugünden geriye baktığımızda Osmanlı döneminde, genelde millet sistemi adı verilen idari yapının sınırları içinde "çok kültürlü" bir yaşam tarzının sürdürüldüğü, yanyana yaşayan Müslüman ve gayrımüslim milletlerin çarşıda, sokakta, meydanlarda birbirleriyle temas etmesinin mümkün olabildiği, kamu alanında çok dilliliğe müdahale edilmediği ortaya çıkmaktadır. Devşirme yöntemi doğrultusunda, etnik ve dini kimliğini unutturarak bürokrasiye adam yetiştirme pratiği de zamanla terkedilmiş, yerel ve merkezi yönetimde gayrimüslimlerin kamu görevi üstlenmelerinin yolu açılmıştır. Günümüzün evrensel eşitlikçi demokrasi standardlarının çok gerisinde kalmakla birlikte, Osmanlılık anlayışının, en azından, etnik ve dini farklılığa saygılı olduğunu görüyoruz.

Bu "çok kültürlü" yapının Türkiye Cumhuriyeti ulus-devleti içinde sürmesi mümkün olur muydu? Milliyetçilik çağında gelişen ulus-devlet mantığı genelde tek bir kültürün hâkim olmasını öngörüyordu ve devletin tek bir ulusal kimlik altında toplumu homojenleştirmesi bekleniyordu. Daha sonra gelişen modernleşme teorileri de alt-kültürlerin zamanla asimile olup benzeşmenin gerçekleşeceğini varsaymaktaydı. Ancak 1. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da kurulan yeni ulus-devletlerde yaşayan "ulusal azınlıklar", uluslararası antlaşmalarla koruma altına alınmış ve durum Milletler Cemiyeti'nin denetimine bırakılmıştı. Bu bağlamda, Türkiye'nin imzaladığı Lo-

zan Antlaşması'nda da, aslında millet sisteminin temel ayrımı sürdürülerek, dinsel temelde tanımlanan gayrimüslim gruplara (Yahudiler, Ermeniler, Ortodoks Rumlar) azınlık statüsü verilerek uluslararası hukukun koruması altına alındılar. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, "azınlıklar"ın hukuken ve uygulamada eşit sivil ve siyasal yurttaşlık haklarının yanı sıra, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumu, dinsel, sosyal, eğitim ve öğretim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak haklarını da garanti altına alıyordu. Bu haliyle aslında, hiç olmazsa, adı konan gayrimüslim azınlıkların varlığı dolayısıyla "çok kültürlü" bir yaşamın mümkün olacağı beklentisi doğmuştu. Müslüman olmayan azınlıkların aile ve kişisel durumlarının gelenek ve göreneklerı uyarınca çözülmesini ve bu konudaki tedbirlerin alınması için azınlıklar arasından seçilecek temsilcilerin kuracağı özel komisyonların kurulmasını öngören Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ise daha sonra Medenî Kanun'un hazırlanması safhasında ilk önce Yahudi daha sonra da diğer cemaatlerin bu haklardan vazgeç(eril)mesi sonucunda geçerliliğini kaybetmişti. Her cemaatin, millet sisteminde uygulanageldiği gibi özel hukuk alanında örf ve adetine bağlı kalması bir anlamda çok hukuklu bir durumun devam etmesi olacaktı. Medenî Kanun'un bu alanda standartlaşma getirmesi bir taraftan laikliğin garantisi gibi görülebilirse de, diğer taraftan ulus-devletin gereksindiği hukuk birliğinin sağlanması olarak da yorumlanabilir.

Türkiye'de hukuken azınlık statüsü verilmiş gayrimüslimlerin uygulamada karşılaştığı ayrımcılığın asimilasyonist bir ulus-devlet refleksinin ötesinde belirgin siyasi ve ideolojik nedenleri de bulunmaktadır. Azınlık hakları ve yasal eşitliğe rağmen uygulamada - özellikle üst kademe - devlet memurluğunu engelleyen, siyasal katılımı özendirmeyen, kültürel ve iktisadi varlığı yıpratan, ruhban yetiştiren okulları yasaklayan, azınlık vakıflarının mülk edinme ve tasarruf hakkını kısıtlayan v.b. ayrımcı tutumlar nasıl oldu da gündeme geldi? Veya kamuoyunun önünde "Ermeniliği" tahkir eden söylem ve demeçler karşısında neden ve nasıl suskun kalındı?

Osmanlı Devleti'nin çözülüşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde etkili olan savaşlar, toprak kayıpları, nüfus kıyımı ve zorunlu göçün yarattığı travma Cumhuriyet'in bekası için "güvenlik arayışının" belirleyici olduğu bir yönetim refleksi bırakmıştır. Parçalanan imparatorluğun sorumluları arasında "devlete ihanet eden azınlıklar ve onların destekçisi yabancı güçler", tarihyazıcılığında, milli eğitim müfredatında ve milliyetçi söylem içinde ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bu bağlamda Türk nüfusun "ötekileştirdiği" Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar farklı kültürlere sahip olmaktan çok "güvenilmez yabancılar" olarak yurttaşlık konumuyla bağdaşmayacak bir ayrımcılığa tabii tutulabiliyorlar. Tarihsel deneyimler, devletin önceliğine verilen önem, siyasal kültürde askere tanınan ayrıcalıklı konum gibi nedenlerle Türkiye'de daha çok militer bir yurtseverlik benimsenmiş ve halkların tarihi, kültürü, yerleşim alanları ve mirasına sahip çıkan sivil bir yurtseverlik anlayışı yerleşmemiş; yeni bir toplumsal sözleşme için devlete sadakat kadar kültürel çoğulluğu tanıyan bir yurttaşlık bağının güçlendirilmesi amaçlanmamıştır.

19. yüzyılda ortaya çıkan tekçi ulus-devlet anlayışı, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde eleştirilmekte, merkeziyetçi devlet yapıları terkedilmekte ve ulusal kim-

liğin çok boyutlu ve çok kültürlü bir biçimde yeniden tanımlanması gündeme gelmekte. 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında Avrupa Birliği'ne üye olmak için demokratikleşme yolunda belirli bir siyasi irade gösterilmesinin ötesinde, gayrimüslimlere, özellikle Ermenilere yönelik ötekileştirici politika ve pratiklerin tamamen terkedilmesi, yukarıda vurguladığımız gibi, Türkiye'de yurttaşlık bilincinin sivil bir yurtseverlik ve çoğulluğu gözeten, kültürlerarası yaşam pratiğine saygılı bir "zihniyet devrimi"ni ve bu zihniyet değişiminin de toplumsal hayatın içindeki tekçi ve dışlayıcı dili geçersiz kılması gerekmektedir.

Bugün dünyadaki toplam 7,5-8 milyon civarındaki Ermeni nüfusunun ancak 2,5 milyon kadarı Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşıyor. Geriye kalan nüfusun ağırlıklı çoğunluğu ise, Rusya ve eski Sovyet ülkeleri, Avrupa ülkeleri, ABD, Kanada, Orta ve Uzak Doğu ülkeleri gibi çok geniş bir coğrafyaya dağılmış durumda. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları olarak yaşayan Ermenilerin tahmini sayısı ise 80.000 civarında. Bu nüfus içinde Hollanda, Almanya, Belçika gibi ülkelerde oturanları saymazsak halen Türkiye'de yaşayan Ermenilerin sayısı 60-65.000 olarak tahmin edilmekte. İstanbul dışında, Anadolu'da Ankara, Kayseri, Sivas, Amasya, Elazığ, Hatay, Malatya, Diyarbakır, Siirt gibi kentlerde çok küçük topluluklar halinde halen yaşayanların toplam sayısı ise ancak 2-3000 civarında. Tarihte Batı Ermenistan olarak adlandırılan ve anayurdun önemli bir kısmını teşkil eden coğrafyadan diasporaya dağılmanın geçmişi çok eski yüzyıllara dayanmakla birlikte, Anadolu'nun en eski halklarından biri olan Ermenilerin bu topraklarda fiziksel ve kültürel varlığının en travmatik kırılma süreci Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan savaş ve tehcir sonucu ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet döneminin Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül Olayları, askerî rejimlerin baskıcı politikaları, terör ortamının yarattığı siyasal ve toplumsal huzursuzluk ve etnik milliyetçi söylemin yükselişe geçtiği dönemler de Türkiye'de Ermeni nüfusunun bir yandan giderek azalması diğer yandan da Anadolu'dan İstanbul'a göç etmesine neden olmuştur. Günümüzde Türkiye'nin en büyük gayrimüslim nüfusuna sahip olan Ermeniler hukuken Lozan Antlaşması'nın azınlıklara tanıdığı haklarla donanmış Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları olmakla birlikte, uygulamada ne tam yurttaş, ne de hakları tamamen korunan azınlık mensupları olarak yaşamaktalar. Vatana bağlılık ve devlete sadakatlerini yurttaşlık görevlerini yerine getirerek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğine gönülden katkıda bulunmaya çalışarak ifade etseler ve hatta kendilerinden bunu sıradan ve "normal" Türk yurttaşlardan daha fazla kanıtlamaları beklendiği bilinciyle yapsalar bile, devletin, bürokrasinin ve halkın gözünde "yabancı" kalma potansiyeli her zaman geçerli oldu.

Türkçenin geliştirilmesi yönündeki çabalar içinde önemli bir yeri olan, hatta 1930'lara hâkim olan Türk ırkıyla Türkçe arasında resmi politikalarla kurulmaya çalışılan ilişkide hizmetlerinden yararlanılan Agop Dilaçar'ın[1] yaşadıkları, bu tür bir yabancılaştırmaya örnektir. Türkçe hakkında ortalama bir Türk vatandaşından daha fazla kafa yoran bu dilbilimci 1979'da öldüğün-

1 Örneğin, Agop Dilaçar'ın CHP Konferanslar Serisi'nden "Alpin Irk, Türk Etnisi ve Hatay Halkı" başlıklı konferansındaki görüşleri için bkz. Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925-1939*, Metis, İstanbul, 2005, s.81.

de, radyo haberlerinde ismindeki "Agop"un gözardı edilip, sadece "A. Dilaçar" olarak telaffuz edilmesi,[2] Ermeniliğinin dışlanmasından başka bir anlam taşımamaktadır.

Burada, Türkiye'nin resmi politikalarında 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve Ermenilerin vatandaşlık statüsünü bir kez daha ciddi bir şekilde yadsıyan radikal değişikliğe dair bir not düşmek faydalı olacaktır. 1973'te Los Angeles'da ilk defa Türk diplomatlarının öldürülmesinden sonra, 1974'te Yargıtay'ın vakıflara ilişkin bir karar metninde "Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişilikler" ibaresiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık statüsündeki vatandaşları "yabancı" olarak ele alınıp, kurdukları vakıfların gayrimenkul sahibi olamayacakları belirtilmişti. Hrant Dink'in yapımında yer aldığı Tuzla Kampı'nın 1979'da kapatılması da gene bu döneme rastlamaktadır.

İşte bu ikinci sınıf vatandaşlık durumundan çıkmanın mümkün olabileceğine işaret eden, özellikle 1990'ların ikinci yarısıyla birlikte, *Agos* gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla somutlanan bir süreç yaşandı. Bastırılmış kültürel kimliklerin kendilerini ifade etme yollarının çoğaldığı ve toplumun genelini kuşatan bir sivilleşme dalgası Ermenileri de etkisi altına aldı. O döneme kadar yılmış ve sadakatine rağmen tedirgin Ermeni toplumu içinden ilk defa ayrımcı politikalara karşı çıkan, eşit yurttaşlık taleplerini gündeme getiren bir "ses" yükselmeye başladı. Çoğunluktan dini ve diliyle farklı olan, ancak Türkiye'nin bir parçası olduğunu dile getiren bu sese toplumun çeşitli kesimlerinden olumlu tepkiler geldi. Ermenilerin sesinin duyulması, beraberinde tarihle yüzleşme ya da içinde yüzlerce karanlık sayfanın olduğu tarihe yeni bir gözle bakma çabalarının önünü açtı. Çeşitli toplumsal ve kültürel kesimlerle birlikte Ermeniler de kendileri ve toplumla ilişkileri üzerine düşünürken, toplumun da kendi üzerine düşünme potansiyeli güçlendi. Toplumun içindeki bu dinamiklere ek olarak, umut verici bir gelişme de Türkiye'nin son dönem AB uyum yasaları çerçevesinde giriştiği reform ve yeniden düzenleme çabalarıyla yaşandı. Ancak bu çabalar statükoyu korumaya çalışan çeşitli çevrelerde "birlik ve bütünlük" açısından bir risk olarak algılandı.

YENİ BİR YURTTAŞLIK ANLAYIŞI: KÜLTÜREL YURTTAŞLIK

Küresel düzeyde risklerin arttığı, bu risklerin toplumlarda ve bireylerde güvensizlik duygularını kamçıladığı bir dönemde, topyekun yaşanabilecek trajedilerin uzak tutulması ve insanların birlikte yaşayabilmeleri için demokratik bir zihniyetin yerleşmesi kaçınılmaz görünmektedir. Farklı insanların birlikte yaşadıkları hayatın demokratik bir hayat olabilmesi için, bütün oyuncuların -birbirlerinin yaratıcı olmalarına izin verebilecek şekilde- oyunu birlikte oynamaları gerekir. Bu da ancak aktörlerin saf kimliklerin çekimine karşı direnen, çok sayıda ve farklı cemaatler içinde rahatça dolaşabilen çok "dilli" bireyler olabilmesiyle mümkündür.

Bugün toplumların önünde, değişik kesimlerin kültürel kimlik taleplerinin toplumsal çözülmelere yol açmaması, demokratik bir yurttaşlık anlayışının hâkim olması için, yurttaşlığın sosyalizasyon süreçleri yeniden düşünülmelidir.

---

2 Yalçın, Yusufoğlu, "A. Dilaçar ve tarihle yüzleşmek", http://www. savaskarsitlari.org/arsiv, 04-03-2005.

Hem farklı özel alanlar, hem kamusal alandaki farklılaşmalar, başka bir deyişle farklı öznellikler arasındaki çok yönlü ilişkiler ve çoğulluk ise yurttaşlık kavramının yeniden düşünülmesini gerektirmektedir. Yurttaşlığı sadece ulus-devlet düzeyinde ve siyasal katılım süreçleri içinde düşünmek yerine çok yönlü kültürel bağlar çerçevesi içinde düşünmek anlamlı olabilecektir. "Kültürel yurttaşlık" olarak adlandırılabilecek ve sözünü ettiğimiz çoğulluğa denk düşen bu yurttaşlık yeni bir durumdur. Bu kültürel yurttaşlık, tek bir etnik grubun tarihine dayanan, tek ve ortak bir "kültür" dayatan ulusal kimliğe bağlı yurttaş tanımından farklıdır. Yukarıdan aşağıya dayatılan, iktidar söylemleri içine kapanmış bir yurttaştan farklı olarak, "kültürel yurttaş, saf ve karışık olmayan kimliklerin çekimine karşı direnen ve çok sayıda ve farklı topluluklar içinde rahatça dolaşabilen çok dilli bir yurttaş"tır.[3]

Özel yaşamdan, kültürel alandan gelen bu tür bir çoğulluğu yaşayamayan ülkeler, yurttaşlık meselesini de çözemeyen ve bu meseleyi krize dönüştüren ülkeler olarak çıkmaktadır. Dolayısıyla bugün, kültürel tezahürler altında ortaya çıkan kamusal alandaki varolma mücadelelerini "tanımak" ve "kabul etmek", yurttaşlık olgusunun demokratikleşmesi, sivil toplumun güçlenmesi ve bütün kesimler arasında diyaloğun tesis edilmesi için bir ön koşuldur.

Yurttaşın kendini gerçekleştirdiği kamusal alan, özel alandan tümüyle bağımsız bir yer değildir; özel alanda kendilerini kuran bireylerin kamusal alanda da kendilerini ifade etmeleri anlamına gelmektedir. Yani kamusal alan-özel alan karşıtlığından değil, kamusal alanda yer alan özel alanlardan bahsetmek ve bunları şimdiye kadar tahayyüle girmeyen yeni tezahürler olarak görmek daha anlamlıdır. Ulrich Beck de "modernliğin modernleşmesi"[4] kavramıyla tam da bu durumu anlatmaktadır. Artık söz konusu olan modernliğin dogma haline gelen ilerleme, fetih, pozitivizm ve rasyonalizm, uzmanlaşma ve homojenleşme anlayışı yerine, söz konusu olan referansların çoğullaşması, bilginin ve düşüncenin karşılıklı ve çoğul olarak üretilmesi ve tüketilmesidir. Modern olanın gelenekle; aklın kalple konuşması, refah arayışının duygularla, acılarla ve sevinçlerle konuşmasıdır.

Bugün Türkiye'de özel alana hapsedilen ya da görünmez kılınan her türlü insanî ve kültürel tezahür, bütün çabalara rağmen "kontrol edilememiş" yeni aktörler tarafından kamusal alana taşınmaktadır. Toplumun kendine güveninin artması, normalleşmesi ve şizofrenisini aşabilmesi için ikiye bölünmüşlükten; bir tarafını evde yaşayıp, kamusal alana çıktığı zaman öteki tarafını yaşayan insanların bugün kendini tamamlamaları gerekmektedir.

3 Nick Stevenson, "Culture and Citizenship: An Introduction", Nick Stevenson (der.), *Culture & Citizenship*, SAGE, Londra, 2001, s.2.

4 Ulrich Beck, "Politics of Risk Society", Jane Franklin (der.), *The Politics of Risk Society*, Blackwell, Malden, MA, 1998, s. 8-21.

AB ADAYLIK SÜRECİ: SORUNLAR, DEMOKRATİKLEŞME TALEPLERİ VE REFORMLAR

Türkiye'nin AB adaylığı süreci, bir yandan 2002-2003 yıllarının Uyum Paketleri çerçevesinde Lozan azınlıkları ile ilgili başta kısmi düzeltimlere olanak sağlayan 4771, 4778 ve 4928 sayılı yasalar ve nihayet daha geniş kapsamlı, 27 Şubat 2008'de yürürlüğe giren, yeni 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile bazı hukuksal düzenlemelere gidilmesine yol açmış, diğer yandan Ermeni cemaatinin belli başlı sorunlarını gerek Türkiye Ermenileri Patrikliği kanalıyla gerekse cemaat kurumlarının yöneticileri ve Ermeni basını yoluyla kamuoyuna açıkça ifade etme ve çözüm talep etmesini de hızlandırmıştır.

Bu ifade ve çözüm arayışlarına örnek olarak Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkların ruhanî temsilcileri aracılığıyla dile getirdikleri talepler gösterilebilir. Hıristiyan azınlıkların en genel ifadeyle "din ve ibadet özgürlüğü"yle ilgili sorunların çözümüne yönelik talepleri, 2003'de TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu'na hitaben kaleme alınan metinde 7 noktada toplanmıştır.[5]

Lozan azınlıklarının karşı karşıya bulunduğu, çözüme kavuşturulamamış ya da hukuki düzenlemeye gidilmekle birlikte uygulamaya bağlı nedenlerle süregiden sorunları, nüfusu en yüksek gayrimüslim azınlık grubu olan Türkiye Ermenileri özelinde incelendiğinde şu hususlar özellikle dikkati çekmektedir:

1) Cemaat Vakıfları: Türkiye Ermenileri açısından, son dönemde gündeme gelen bazı düzeltimlere rağmen tümüyle çözüme kavuşturulmamış sorunların bir bölümü vakıflarla ilgilidir ve temelde üç boyut içinde ele alınabilir. Bu sorunlardan ilki, Medenî Kanun'a göre kurulmuş diğer vakıflarda yöneticilerin görevden alınmasının mahkeme kararıyla mümkün olabilmesine karşılık, 2762 sayılı yasaya (1936) göre kurulmuş cemaat vakıflarında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün herhangi bir mahkeme kararı olmaksızın vakıf yöneticilerini görevden alabilmesinin mümkün olmasıydı. Bu durum eşitlik kuralını ihlal etmenin yanı sıra, kimi kez bürokrasinin cemaat vakıflarına karşı keyfi uygulamalarına da yol açmaktaydı. TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilen ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından da onaylanarak 27 Şubat 2008'de yürürlüğe giren 5737 sayılı yeni Vakıflar Kanunu ise, cemaat vakıfları yöneticilerinin de ancak mahkeme kararıyla görevden alınabileceği teminatıyla eşitliğin sağlanması ve keyfiliğin sona ermesi açısından hukuken olumlu bir kazanımın önünü açmış oldu.

Vakıflarla ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta da, 1974'te Yargıtay'ın "1936 Beyannamesi'nde bulunmayan malların sonradan edinilemeyeceği" kararıyla cemaat vakıflarının 1936 sonrası edinilmiş mal varlığına haksız fiillerle el konma sürecini meşrulaştırmış olmasıydı. 3 Ağustos 2002 tarihli Üçüncü Uyum Paketi ve 2 Ocak 2003 tarihli Dördüncü Uyum Paketi (Kopenhag Paketi) çerçevesinde Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişikliklerle cemaat vakıflarının gayrimenkul edinme konusundaki sorunlarının bazıları çözüme kavuşturulmuş ol-

5 Bkz. Çerçeve yazı, "Hıristiyan Azınlıkların Ruhani Temsilcilerinin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Başkanlığı'na Hitaben Kaleme Aldıkları Talepleri"; *Agos*, 3 Ekim 2003.

Hıristiyan Azınlıkların Ruhani Temsilcilerinin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Başkanlığı'na Hitaben Kaleme Aldıkları Talepler

1) Tüm Hıristiyan Patrikhane ve Kiliselerinin tüzel kişilik kazanmalarının önündeki yasal ve fiili engellerin ortadan kaldırılması;

2) Ülke genelinde mevcut tüm Hıristiyanlara hizmet götürülmesi ve aynı zamanda Hıristiyan dininin yaşayabilmesi için hayati önemde olan din adamı eğitiminin yasal olarak gerçekleştirilmesine olanak sağlanması;

3) Hıristiyanların dini ihtiyaçlarının karşılanması için yabancı ülkelerden davet edilen ve/veya davet edilecek olan din adamlarına, görev yapmaları için Türk vatandaşlığı veya ikamet izni verilmesi;

4) Tüm azınlık sorunlarına getirilecek çözümlerin kolaylaştırılması için özel bir bakanlığın kurulması;

5) Ülkenin asli unsurlarından olan gayrimüslim vatandaşların, resmi veya gayri resmi kurum veya kuruluşlarca ülke güvenliği açısından sakıncalı olarak görülmesi ve gösterilmesi şeklindeki uygulamaya son verilmesi için gerekli önlemlerin alınması;

6) Hıristiyanların dua, ibadet ve benzeri dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullandıkları veya ileride kuracakları kiliselerin veya vakıfların tümüne mülk edinme veya tasarruf hakkının tanınması. Ayrıca Hıristiyan cemaat vakıflarının çeşitli nedenlerle ellerinden alınmış olan gayrimenkullerinin iadesine önem verilmesi;

7) Türkiye'de Hıristiyanların yaşadığı her ilde, dinsel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla en azından bir kilisenin faaliyet göstermesine izin verilmesi.

Rum Ortodoks Kilisesi adına Metropolit Meliton, Süryani Kilisesi adına Papaz S. Akdemir, Apostolik Ermeni Kilisesi adına Dr. Krikor Damadyan ve Katolik Kilisesi adına George Marovitch'in imzalarını taşımaktadır.

Rum Ortodoks Kilisesi adına metropolit Meliton	Süryani Kilisesi adına papaz S. Akdemir	Apostolik Ermeni Kilisesi adına Dr. Krikor Damadyan	Katolik Kilisesi adına George Marovitch

Kaynak: *Agos*, 3 Ekim 2003.

makla birlikte, hem keyfi uygulama hem de yasal düzenlemedeki bazı eksiklikler nedeniyle hâlâ aşılamayan engeller bulunmaktaydı. Özetle, cemaat vakıfları mülk edinme, ellerinde bulunan eski mülklerini başvuruda bulunarak tescil ettirebilme, söz konusu mülkleri üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunma hakkına kavuşmalarına rağmen, uygulamada karşılaşılan güçlükler devam etmiştir. Başka bir anlatımla, ilk aşamada 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nda yapılan kısmi düzeltimler sonrasında cemaat vakıfları tarafından eldeki mevcut malların tescili için yapılan başvuruların ancak bir bölümü kabul edilmiştir. Nitekim Mayıs 2004 itibariyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tüm cemaat vakıfları ile ilgili verileri değerlendirildiğinde hakkında başvurulan 1532 gayrimenkulden 286'sının tescilinin kabul edildiği görülmektedir. Başka bir anlatımla tapuya kaydettirilebilen taşınmaz oranı, ancak yaklaşık yüzde 19 olmuştur.[6] Öte yandan, bu süreçte bazı Ermeni vakıflarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi nezdinde açtığı davaların hükümeti harekete geçirdiği, örneğin Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı lehine bu mahkemenin "dostane

6 Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, s. 128-129.

çözüm" olarak önerdiği uzlaşmanın kabul edilerek iki "eski mülke yeni tapu" verildiği gözlemlenmiştir.[7]

Yeni Vakıflar Kanunu, birçok Ermeni cemaat vakfı yöneticisinin de ifade ettiği gibi olumlu düzenlemelerle birlikte bazı eksiklikleri de içermektedir. En temel sorunlardan biri, 1936 Beyannamesi'nde yer almadığı için el konmuş malların cemaatlere iadesi hukuken mümkün olurken, üçüncü şahıslara geçen ya da mazbataya alınan malların iadesini sağlamamasıdır. Ermeni vakıfları içinde geçmişte mazbataya alınanların, zamanında mahkemeye başvurularak iadesi gerçekleşmiş olsa da yasadaki bu eksiklik, Rum vakıfları özelinde ciddi bir mağduriyetin devamına yol açmaktadır. Diğer yandan yeni kanun Osmanlı döneminden kalan vakıfların tâbi olduğu hukuk ile Medenî Kanun'a göre kurulmuş vakıflara uygulanan hukukun yarattığı ikiliği ortadan kaldırmakta ve doğrudan Medenî Kanun çerçevesinde bir eşitlenme sağlamaktadır. Ancak, "yeni vakıflar Türk Medenî Kanunu hükümlerine göre kurulur ve faaliyet gösterir" ibaresi, yeni vakıfların kurulmasını kısıtlayıcı bir biçimde yorumlanabilir. Şöyle ki, Medenî Kanun'da yer alan "belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz" (Madde 101/4) koşulu, uygulamada gayrimüslim cemaatlerin dinsel, sosyal ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni vakıf kurmalarının engellenmesini kolaylaştırabilir.[8]

Diğer yandan, cemaat vakıflarına kendi iç denetimlerini yapma fırsatının verilmesi, Vakıflar Meclisi'nde temsilci bulundurma hakkının sağlanması, tasarrufları altındaki malları devretme ve satma hakkının tanınması Ermeni cemaat vakfı yöneticileri ve hukuk danışmanları tarafından yeni Vakıflar Kanunu'nun getirdiği olumlu düzenlemeler olarak değerlendirilmektedir. Vakıf temsilcilerinin üzerinde birleştiği en temel düzeltim, 1936 Beyannamesi'nin artık kısıtlayıcı bir unsur olmaktan çıkmasıyla cemaat vakıflarının sahip oldukları gayrimenkulleri diledikleri gibi tasarruf edebilmelerine ve izin almaya gerek duymadan yapılandırma faaliyetlerinde bulunmalarına imkân sağlanmış olmasıdır. Ayrıca vakıfların yurtiçi ve yurtdışı kurum ve kuruluşlardan yardım alabilecek olması ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bilgi vermek şartıyla amaçları doğrultusunda gelir temin etmek üzere iktisadi işletme ve şirket kurabilmesi, kurulmuş şirketlere ortak olabilmesi de maddi sorunların çözümü için önemli bir olanak sağlamaktadır. Ancak yeni kanunun 1990'ların başında yürürlüğe giren bir uygulama neticesinde belediyelere tapulanmış olan bazı gayrimüslim mezarlıkların iadesi ile ilgili bir hüküm getirmemiş olması önemli bir eksiklik olarak yorumlanmaktadır. Bunun yanı sıra yeni Vakıflar Kanunu'nun geçici 7. maddesine göre kanundaki şartlara uygun olan taşınmazların ilgili cemaat vakfı adına tapuda tescili için Vakıflar Meclisi'nin olumlu kararı gerektiğinden, olumsuz bir karar sonucunda idari mahkemeler nezdinde yapılacak başvuruların çok uzun sürecek bir yargı prosedürüne tâbi olacağı belirtilmekte ve yeni bir yönetmelik hazırlanmadığı sürece tapu tescil işlemlerinin yapılmasının zorlaşacağından endişe edilmektedir.

Yeni Vakıflar Kanunu'nun iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvuruyu düşünen CHP, MHP ve DSP'nin temsil ettiği, Lozan azınlıklarının vatandaş olduklarını yadsıyan ve bu konuda

7 *Agos*, 14 Eylül 2007.

8 "Vakıflar Kanunu Tasarısı Gayrimüslim Cemaat Vakıfları İçin Çözüm Getirmiyor", *Agos*, 7 Aralık 2007.

özellikle de Ermeni ve Yahudiler söz konusu olduğunda hukuken geçersiz olan "mütekabiliyet" anlayışına sığınan zihniyetin halen geçerliliğini koruduğu da bir gerçektir. Bu zihniyetin, uygulama safhasında bürokraside etkili olması durumunda da cemaat vakıf yöneticilerinin ifade ettiği, sağlanan yasal kazanımların engellerle karşılaşabileceği endişesine katılmamak mümkün değildir.[9]

Cemaat vakıfları konusundaki üçüncü temel sorun ise, seçim bölgesi sorunu olmuştur. Son yıllarda bu konuda olumlu adımlar atılmış, özellikle de ilk kez yayımlanan bir seçim yönetmeliğiyle cemaat vakıflarının seçim esasları yazılı kurallara bağlanmıştır. Yeni düzenlemede seçim bölgesi kavramına açıklık getirilmiştir ve seçmen sayısı azalan bölgelerin seçim çevresinin genişletilebilmesi mevcut vakıf yönetimlerinin başvurusuyla mümkün olabilmektedir. Nitekim bu yönetmeliğe göre Kayseri ve Diyarbakır'daki iki kilise vakfının yönetim kurulları İstanbul'da yapılan seçimlerle yenilenmiştir.

Yasal boşluk, bürokratik engeller ve ayrımcı zihniyetin yol açtığı sorunların yanı sıra, kimi Ermeni cemaat vakfı yöneticileri ve hukuk danışmanları arasında dile getirilen bir özeleştiri de zaman zaman vakıf yönetimlerinin işlemleri (karar defterlerinin verilmesi, tasdik edilmesi, hesapların bildirilmesi) yerine getirmeyi ihmal etmelerinden kaynaklanan aksaklıkların sorunları artırdığı yönündedir. Ermeni cemaat vakıflarının karşılaştığı hukuksal, bürokratik engeller ve yönetim aksaklıklarından doğan sorunların çözümlenmesi için bir üst sivil kurulun oluşturulmasının gerekliliğini vurgulayan bir öneri de ayrıca dikkat çekmektedir. Cemaat içinde ortak bir komisyon oluşturulmasını savunan bir kesim, Ermeni vakıflarının tüm cemaatin ortak yararına çalıştığını belirterek, daha fazla maddi desteğe ihtiyacı olan okul ve kilise vakıflarının gözetilmesi için ortak bir havuz oluşturulmasının elzem olduğunu, dolayısıyla tüm vakıfların sorunlarının çözümlenmesinde ve gelecekteki tasarrufların karara bağlanmasında yeni bir oluşuma, tüm vakıfların tanıyacağı sivil bir kurula ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ancak yürürlükte olan kanun ve yönetmeliklerin vakıflar üstü bir kurula resmiyet kazandıracak nitelikte olmaması bu tür yeni bir sivil oluşumun önünde ciddi bir engel yaratmaktadır.[10]

2) "Milli" Eğitimde Ayrımcı Uygulama ve Zihniyet: Ermeni eğitim kurumlarıyla ilgili olarak Avrupa Uyum Yasaları çerçevesinde önemli gelişmeler kaydedilmiş olmakla birlikte önemli sorunların varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bu konuda azınlık okullarının yeni yönetmelik taleplerinin dikkate alınacağı belirtilmiş olmakla birlikte, yeni yönetmelik bugüne kadar yayımlanmamıştır. Yeni yönetmelikten okul müdürü ile Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tayin edilen müdür yardımcısı arasında sicil amirliği sorununun müdürün lehine çözülmesi ve Türkçe ve Kültür dersleri öğretmenlerinin de ihtiyaç halinde okul yönetimleri tarafından sağlanmasına olanak verilmesi beklenmektedir. Aynı şekilde okullarla ilgili bir başka önemli sorun da karma evlilikten doğan çocukların okullara kaydında yaşanan çifte standardın uygulamada devam etmesidir. Başka bir anlatımla annesi Er-

9 Yeni Vakıflar Kanunu üzerine Ermeni vakıf yöneticilerinin değerlendirmeleri *Agos*'un 22 Şubat 2008, 29 Şubat 2008, 21 Mart 2008 ve 11 Nisan 2008 tarihli yayınlarında yer almaktadır.

10 Çeşitli vakıf yöneticilerinin bu konudaki görüşleri Özlem Ertan'ın *Agos*'ta yayınladığı röportajlardan derlenmiştir. Bkz. *Agos*, 18 Nisan 2008, 25 Nisan 2008 ve 9 Mayıs 2008.

meni babası Ermeni olmayan öğrencilerin kayıtları konusunda, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bu konuda yayımlanan genelgeye rağmen kimi zaman güçlükler çıkarılabilmektedir.

Eğitim konusunda İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yanı sıra Ermeni basını tarafından da dikkat çekilen bir başka husus ise, Türkiye'deki eğitim sisteminin en genel anlamıyla ayrımcılığı teşvik eden bir zihniyetle hareket etmesidir. Bu bağlamda ders kitaplarında "Ermeni düşmanlığı yaratmaya, kin ve nefret duyguları uyandırmaya yönelik sistematik çaba" ve Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın ilköğretim kurumlarından "Ermeni iddialarının asılsız olduğu" temasını işleyen konferanslar gerçekleştirmesini, ortaöğretim kurumlarında ise "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanı" konulu bir kompozisyon yarışması düzenlenmesini öngören 14 Nisan 2003 tarihli genelgesi konusundaki rahatsızlıklar sık sık gündeme getirilmiştir. Bu genelge, "geleceğin yetişkinlerinin Ermenilere karşı olumsuz önyargılarla beslenmesine, kendinden olmayanı dışlayan, ırkçı ve sevgisiz bir neslin gelişmesine yol açacak bu tür girişimlerin hukuka, "Milli Eğitim Temel Kanunu'na ve uluslararası sözleşmelere aykırı olmasının yanı sıra çocukların ruhsal sağlığını bozucu, kişiliklerini, düşünce ve ifade özgürlüğünü engelleyici ve sakatlayıcı bir nitelik" taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve ilköğretimden başlayarak tüm ders kitaplarındaki Ermeni düşmanlığını körükleyen bölümlerin çıkarılması talebinde bulunulmuştur.

3) "Patriklik Tüzüğü": Bir başka sorun ise, "Patriklik" başlığı altında toplanabilir. Eylül 2003'te hazırlanan bir raporda vurgulandığı üzere 1461'de ihdas edilen İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'nin "geçen zaman içinde tâbi olduğu ve 1863 Nizamnamesi ile son halini alan statüsünün Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra dahi bir güncellemeye tâbi tutulmamış" olması bazı sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlardan bir bölümü, yıllardır boşlukta bırakılan ve her Patrik seçiminde ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olan seçim sürecine ilişkin yasal bir düzenlemenin yapılmamış olmasıyla ilgilidir. Özellikle İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından ısrarla vurgulanan ve çıkarılacak bir "Patriklik Tüzüğü" ile seçim mekanizma ve sürecinin yanı sıra Patriğin cemaat kurumları üzerindeki yetkilerinin de yeniden tanımlanmasını öngören talepler, henüz karşılık bulmamıştır. Bu konuda vurgulanması gereken bir husus da, Patrikliğin bir koordinasyon ve denetim makamı olma talebinin, Türkiye Ermenilerinin bir bölümü tarafından cemaatin "sivilleşmesi" açısından sorunlu bulunduğudur.

4) Din Adamı Yetiştirme Sorunu: İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından öne çıkarılan bir başka sorun da cemaate din hizmeti götürecek din adamlarının ve Ermeni okullarında din dersi eğitimi verecek öğretmenlerin yetiştirilmesiyle ilgilidir. Patrikliğin İstanbul'da bir üniversite bünyesinde Hıristiyan teolojisini de içine alacak bir kürsünün oluşturulması önerisi henüz karşılık bulmamıştır.

5) Azınlıkların "Güvenlikleştirilmesi": 7 Ağustos 2003 tarihli 7. Uyum Paketi'ne kadar bu yönde kaydedilen gelişmeler dikkate alındığında 1962'de gizli bir genelgeyle kurulan "Azınlıklar Âli Komisyonu"nun lağvedilerek yerine 5 Ocak 2004 tarihli genelgeyle "Azınlık Sorunlarını İzleme Komisyonu"nun kurulması ve söz konusu kurulun daha önceki komisyonda yer alan Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Genelkurmay ve MİT temsilcilerinden arındırılarak, İçişleri Bakanlığı'nın

koordinasyonunda Dışişleri, Milli Eğitim Bakanlıkları ile ilgili Devlet Bakanlığı temsilcilerinden oluşturulması, hiç kuşkusuz önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Ancak devletin gayrimüslim azınlıklara bakışında "sivilleşme" olarak tanımlanabilecek bu değişime rağmen, geçmişte alınan kararlara bağlı sorunların bugün hâlâ devam ettiği bilinmektedir. Aynı şekilde gayrimüslim Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının karşı karşıya bulunduğu ayrımcı uygulamalardan biri olan devlet kademelerinde ve bürokraside yer alamamaları, bir yandan yurttaşlar arasında olması gereken *de jure* ve *de facto* eşitliği zedelemekte, diğer yandan da devletin azınlık kimliğini "güvenlikleştirdiği"ni göstermektedir.

Öte yandan yazılı ve görsel basında kimi zaman provokasyon boyutlarına varan Ermeni karşıtı söylem ve suçlamaların yasal takibata uğramaması, toplumda azınlıklara yönelik olan ve büyük ölçüde eğitim sistemi ve medya tarafından körüklenen azınlık karşıtı önyargı ve tutumların daha da artmasına neden olmaktadır. Bu konuda 6 Şubat 2002 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun 312. maddesine eklenen "halkın bir kısmını aşağılayıcı ve insan onurunu zedeleyecek bir şekilde tahkir"i yasaklayan fıkranın, azınlıklara yönelik aşağılayıcı ifadeleri cezalandırma konusunda hukuksal bir zemin oluşturması, hiç kuşkusuz önemli bir adım olmuştur. Öte yandan 4 Haziran 2003'te onaylanan BM 1966 İkiz Sözleşmeleri'nden Kişisel ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 20. maddesi de ifade özgürlüğüne ulusal, dinsel ve ırksal düşmanlığın savunulması konusunda getirdiği sınırlamalarla yargı yolunu açmaktadır.[11]

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan sorunların çözümlenmesi açısından 1990'ların konjonktürüyle kendini giderek daha açık bir biçimde ifade etmeye başlayan, maruz kaldığı hukuksal ve toplumsal ayrımcılıkları dile getiren ve eşit yurttaşlık hakları temelinde taleplerde bulunan Türkiye Ermenilerine yönelik olumsuz temsil ve önyargıların giderilmesinin, Türkiye'nin demokratikleşmesine olduğu kadar, uluslararası kamuoyu nezdinde saygınlık kazanmasına da katkıda bulunacağı açıktır. Bu süreçte Türkiye ve Ermenistan arasında diyaloğu geliştirecek her türlü sivil girişime kolaylık sağlanması/teşvik edilmesi kadar diaspora ile iletişim kanallarının açık tutulması da önem taşımaktadır. Ancak 2000'li yılların başı itibariyle Türkiye'nin demokratikleşme yönünde attığı olumlu adımların yarattığı iyimser atmosfer, yükselen etnik Türk milliyetçiliği ve azınlık karşıtı eylemler sonucunda değişmeye başladı.

2000'LER: UMUT VE UMUTSUZLUK ARASINDA

1990'ların ikinci yarısından itibaren, Türkiye'de belki de ilk kez "korkularından" sıyrılan ve çok yönlü ilerleyen, referansları ve düşünme yolları çoğalan, dünyayla beraber düşünen "refleksif" bir "açılma" ve "özgüven" inşa çabasına tanık olundu. Ancak tam da bu "açılma" süreci, özellikle ulus-devletin şimdiye kadar tesis ettiği ve normalleştirdiği bütün kurgularının gözden geçirilmesi ve statükolaşmış yapılarının da –tarihinin, ulusal kimliğin, seküler milliyetçiliğin, azınlıklar anlayışlarının vb.- "risk"e girmesi anlamına geliyordu. Bu açılma süreci, şimdiye kadar uygulandığı

11 Oktay Uygun, "İfade Özgürlüğü: Ulusal ve Ulusalararası Standartlar", *Güncel Hukuk*, Sayı 1, Ocak 2004, s. 26-27'den aktaran Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 145. dipnot 128.

biçimiyle devlet düzeyinde olduğu gibi ulusal kimlik kurgusuyla eklemlenmiş farklı toplumsal katmanlar için de risk taşıyordu. Eskiden kopamayan, ancak eskiyi de tam olarak yaşama imkânı kalmamış bu kesimler için, modern ulus-devletin geleneksel topluma alternatif olarak kurguladığı devletin ve milletin "bölünmez bütünlüğü" duygusunun sarsılması, söz konusu "açılma" arayışlarına karşı "savunmacı" ve "muhafazakâr" yeni bir dalganın güçlenmesine neden oldu. Kültürel ifadelerin yaratabileceği risklere karşı, homojen ve statik bir toplum idealinin dili olarak "milliyetçilik", kamusal alanı denetleyen bir söylem olarak yeniden görünürlük kazandı. "Parçalanma" riski karşısında, "birliğe" vurgu yapan bu dil, farklılaşan bir toplumdaki farklılaşmış korku ve yorumlarla parçalandı ve iddiasının tersine, paradoksal bir şekilde, birlik duygusunun daha da çok parçalanmasına ve güvensizlik duygusunun derinleşmesine neden oldu.[12]

Kuşkusuz bu durum yalnızca Türkiye'ye özgü değildir. Avrupa'da da küreselleşmenin, karmaşıklık ve içiçe geçişlerin yarattığı, kültürel kimliklerini ifade etmek isteyen farklı insan gruplarına tahammülsüzlükle beslenen güvensizlik karşısında ötekileştirme, yabancı düşmanlığı ve yeni ırkçı söylem farklı toplumsal kesimler arasında yaygınlaştı.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise, 1990'ların ikinci yarısı itibariyle yaşanan "açılma", beraberinde "güvensizliği" de getirdi; bir yandan "Ermenilik" üzerine konuşma potansiyeli artarken, bu süreç aynı zamanda güvensizlikleri pekiştirdi; gayrimüslimler "günah keçisi" oldular. Risklere karşı, çıkarlarını güvence altında tutmak isteyen medya organlarının da tahrik etmesiyle fiziki ve sembolik şiddetin hedefleri haline geldiler.

Bu süreçte Türkiye'de ve dünyada yankı uyandıran "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" başlığını taşıyan ve 1915 olaylarının öncesi ve sonrasının tarihsel süreç içinde anlaşılmasını hedefleyen bir konferans İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlendi (24-25 Eylül 2005). Bütün engelleme çabalarına ve protestolara rağmen gerçekleşen bu konferansın düzenleyicilerinin vatan hainliği ile suçlanması ve dönemin Adalet Bakanı'nın "sırtımızdan hançerlendik" şeklindeki sözleri devletin tahammülsüzlüğünü bir kez daha ortaya koydu. Bütün olumsuzluklara rağmen, geniş bir katılımla yapılan konferans, "açılan" Türkiye'de ilk defa "Ermeni Meselesi"nin resmi görüşün dışında kalan boyutlarıyla tartışılmasına sahne oldu. Ancak bu tartışma yerleşik statüko için tedirgin ediciydi ve akabinde bu tedirginlik çeşitli kanallarla milliyetçilik kisvesi altında popülerleştirildi. "Ermeni Meselesi"nin tartışılmaması için ötekileştirme ve hatta hedef gösterme dinamikleri devreye girdi. Bu gerilim ve ötekileştirme zihniyetine bağlı olarak, "Türkiye'nin düşmanları" listesi de kabardı; gayrimüslim azınlıklar ve misyonerlik, sağdan veya soldan, modern veya muhafazakâr tüm Türk milliyetçiliklerinin, farklı gerekçelerle de olsa ortak düşmanı oldu. Dışarıdan bölünme psikozu aynı anda içerideki "düşmanların" işbirlikçi olduğu iddialarını da besledi. Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde gündeme gelen demokratikleşme ve insan hakları girişimleriyle yükselen işbirlikçilik suçlamaları, Türkiye'deki gayrimüslimler ve onların en çok görünür olan aktörlerini açık hedef haline getirdi.

12 Bu konuda bkz. F. Kentel, M. Ahıska, F. Genç, "Milletin Bölünmez Bütünlüğü" - *Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler), Algılar ve Zihniyet Yapıları*, TESEV, İstanbul, 2007.

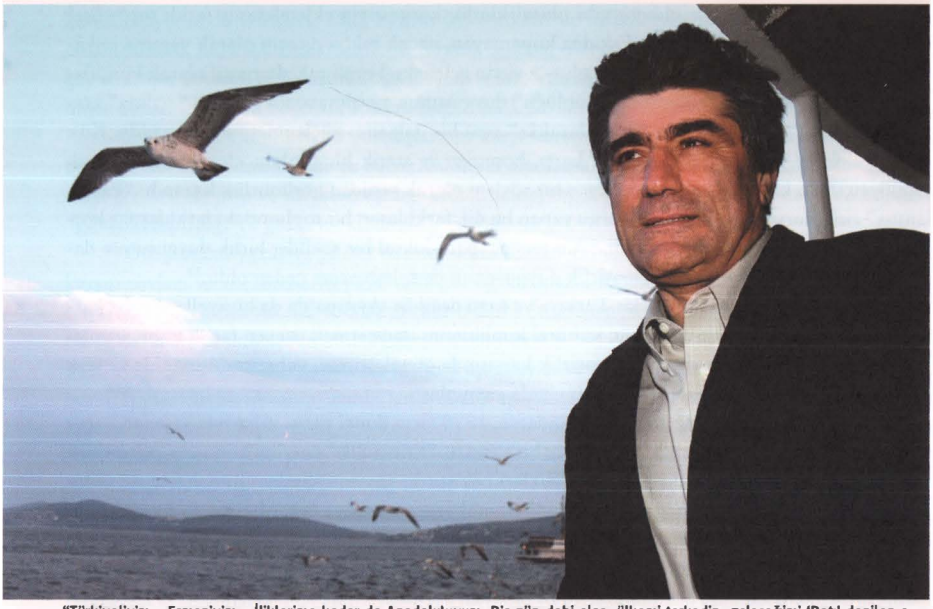

"Türkiyeliyim... Ermeniyim... İliklerime kadar da Anadoluluyum. Bir gün dahi olsa, ülkemi terkedip, geleceğimi 'Batı' denilen o 'Hazır özgürlükler cehennemi'nde kurmayı, başkalarının bedeller ödeyerek yarattıkları demokrasilere sülük misali yamanmayı düşünmedim." Hrant Dink

Bir yandan, Türkiye'de azınlıklar ya da tarih üzerine konuşmaya çabalayan aydınlar tehdit edilirken, diğer yandan genel bir korku ve sindirme-caydırma politikası eşliğinde, Ermeni ve Rum Ortodoks Patrikhanelerine saldırılar, bomba tehditleri, örneğin yüzyıllardır süren bir gelenek olarak Ortodoksların Haliç'te "Haç çıkarma" törenlerine yapılan tacizler sıradanlaştı ve adım adım hazırlanan bir sürecin sonunda bizzat insanların hayatlarına kastedildi. Rahip Santoro cinayeti işlendi; TCK'nın 301. maddesinin açık hedef haline getirdiği ve medya vasıtasıyla "hain" ilan edilen, hem Türkiye aydını hem azınlık olmanın somutlandığı bir insan, Hrant Dink, 19 Ocak 2007'de "karanlık güçler" tarafından öldürtüldü. Kısa bir süre sonra, Malatya'da üç Protestan vahşi bir şekilde katledildi.

İçinde bulunduğumuz dönemden yakın geçmişe baktığımızda, Hrant Dink'in öldürüldüğü 19 Ocak 2007 tarihinin önemli bir dönüm noktası oluşturduğuna kuşku yok. Bu araştırmanın başlangıç ve şimdiki aşamaları arasında Türkiye siyaseti açısından önemli farklar bulunuyor. Biz bu çalışmaya ABD'de ve çeşitli Avrupa ülkelerinde Ermeni Soykırım tasarılarının tartışıldığı bir süreçte başlamıştık. O dönemde araştırmaya ön ayak olan gençler, konuyu birarada yaşama ve

tanınma yönünde umudu anlatan bir dille tartışıyordu. Şimdi ise gerilimlerin tekrar yaşandığı ve kötümserliğin yükseldiği bir noktadayız.

Hrant Dink suikastı sonrasında 10 Ekim 2007'de ABD Temsilciler Meclisi Dışilişkiler Komitesi'nde Ermeni Tasarısı'nın kabul edildiği günlerde Türkiye'de *Agos* gazetesi yazı işleri müdürü Arat Dink ve imtiyaz sahibi Sarkis Seropyan "kişilikleri ve eylemleri gözönünde bulundurularak" Hrant Dink'in Reuters'e verdiği "evet sonuca bakınca bu soykırımdır diyorum" demeci dolayısıyla 1 yıl hapis cezasına çarptırıldı (11 Ekim 2007). Bu şekilde, *Agos* gazetesinde belirtildiği gibi "Soykırım gibi netameli bir konuda 'tarihçilerin konuşmasını' talep ettiğini öne süren ve olumlu yanıt alamamaktan yakınan Türkiye, bu yargı kararıyla gerçekte bu ülkede tarihçilerin niçin konuşamadığını da göstermiş oldu."[13] Aynı demeci yayınlayan başka gazete ve televizyon kanallarının bu konuda herhangi bir ceza almamaları ise, Ermeni toplumunda "sırf Ermeni olmaktan ötürü cezalandırılma" duygusunun güçlenmesine neden oldu. Bu yeni dönemde, aynı Hrant Dink'in Fransa'daki soykırımın inkârının suç olduğunu kabul eden yasaya karşı "Gider orada da inanmamama rağmen, sırf yasaya karşı olmak için soykırım olmamıştır derim" şeklinde verdiği demeç de duyulmadı. Gene bu dönemde, sahip olduğu "barış dili"ne rağmen (hatta bizzat bu nedenden ötürü) öldürülen Hrant Dink'in cinayetini, internet ortamları ya da türkülü video klipler vasıtasıyla sahiplenen, gerek devlet gerekse toplum katındaki bazı kesimlerin ırkçı ve düşmanca tavırları, Ermeni toplumunun üzerindeki baskıyı ve yalnızlık duygusunu pekiştirdi.

1990'lı yıllardan çıkarken belirginleşen yumuşama atmosferi ve demokratikleşme beklentileri, araştırmacılar için de geçerliyken, araştırmanın sonlarına doğru yaşanan olumsuzluklar, bizim de sonuç ve önerilerimizi yeniden gözden geçirmemize neden oldu. Dolayısıyla, 2000'lerin başındaki çoğullaşma, açılma ve demokratikleşmeye ilişkin umutlarla birlikte varılan noktayı Türkiye toplumu açısından nihai bir kazanım olarak kabul etmek mümkün görünmüyor. Genel olarak gayrimüslimlerin ve özel olarak Ermenilerin, "yabancı" kalma ihtimalinin tamamen ortadan kalkacağından emin olmadıkları bu aşamada artık önü açık bir süreç içinde olduğumuz anlaşılıyor.

ZİHNİYET DEVRİMİ: AÇILIMLAR VE AÇMAZLAR

Bu ucu açık süreçte, Ermeniler esas olarak, "korku"dan kaynaklanan "asimile" olma ya da içine kapanarak "getto"laşma eğilimi yaşıyorlar. Öte yandan Ermenilerin sürekli olarak "ses"lerini duyurma çabaları ve bu toplumun eşit yurttaşları olma talepleri, aslında Türkiye'nin toplum olarak çoğulluğunu yaşayabilmesi için de vazgeçilmez bir fırsat sunuyor. Başka bir deyişle Ermeniler, varlıklarıyla Türkiye toplumunun kendine bakması ve kendini yeniden düşünmesi için zengin bir deneyim sunuyorlar.

Bu deneyimi görerek, paylaşarak zenginleşebilmek için, her şeyden önce, resmi ya da kurumsal ilişkileri daha çok ilgilendiren bir düzeyde atılan ve atılabilecek somut adımlardan söz edilebilir.

---

13 *Agos*, 19 Ekim 2007.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmemesine ve sınırın kapalı tutulmasına rağmen, 1995 sonrası iki ülke arasında başlayan ve Türkiye Ermenilerini içeren sivil girişimler önemli bir başlangıç oluşturmaktadır. 1997'de kurulan Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TEİK) ticari ilişkiler geliştirmenin yanı sıra iki ülke arasında turizm, kültürel alışveriş, üniversitelerarası (ODTÜ-Yerevan) değişim alanında birçok projenin öncüsü olmuştur. 2001 Haziran'ında, Amerika Ermeni Kilisesi (Armenian Church of America) ile birlikte giriştiği, İstanbul Ermeni Patriği ile Eçmiadzin Gatoğigosu'nun da Amerika'daki Ermenilere bir çağrı yaparak desteklediği ve Türkiye ile Ermenistan'daki tarihi kiliselerin ziyaretini içeren gezi, özellikle diasporada önemli bir yankı uyandırmıştır. TEİK'in "sivil diplomasi" olarak adlandırabileceğimiz girişimleri arasında, çok sayıda Ermenistanlı sanatçının Türkiye'de, Türkiyeli müzik, dans ve tiyatro gruplarının da Ermenistan'da gösteri yapmasını sağlamak bulunmaktadır.

Öte yandan, çeşitli zamanlarda TEİK tarafından da dile getirildiği gibi, Ermeni tarihsel anıtlarının restorasyonunun Türkiye tarihinin bütünselliğini yeniden keşfetmek, korumak ve tanıtmak adına önemli katkıları olacaktır. Gerçekten de Türkiye coğrafyasında mevcut Ermeni dinsel-tarihsel anıtlarının yenilenmesi, sembolik olduğu kadar siyasal yumuşamaya yol açabilecektir. Nitekim, Ermenistan Dişişleri Bakanı Vartan Oskanyan Paris'teki 31. UNESCO kongresinde yaptığı konuşmada Ani ve Akhtamar'ı birlikte restore etmek için Türkiye'ye çağrıda bulundu. Sonuçta Akhtamar adasındaki Surp Haç Kilisesi'nin Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın da aracılığıyla Türkiyeli ve Ermenistanlı mimarlar tarafından işbirliği içinde restorasyona tâbi tutulması ve 2007'de anıt müze olarak açılması iki ülke arasında önemli bir iyi niyet girişimi oldu. Ani harabelerinin Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın başlattığı bir proje çerçevesinde, daha önceki çalışmalardaki aksaklıkların da aşılması yönünde yeni bir Türk arkeolog ekip tarafından yürütülen restorasyon çalışması[14] ise, henüz benzer bir işbirliğine yol açmasa da, Ani'deki Ermeni kent kültürünün gün ışığına çıkması için önemli bir başlangıç sayılabilir. Kuşkusuz Ani'nin resmi çevrelerde hâlâ "Anı" olarak telaffuz edilmeye çalışılması ikircikli bir tutumun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Ermenistan'la işbirliği olmaksızın, Türkiye'nin aldığı bazı inisiyatifler, örneğin Van-Edremit Kilisesi'nin restorasyonunun tamamlanması, Diyarbakır'daki Surp Sarkis Kilisesi'nin onarılması ve Surp Giragos Kilisesi'nin restorasyonu için proje çalışmasına başlanması bu yöndeki olumlu gelişmeler olarak zikredilebilir. Son olarak Anadolu'daki Ermeni eserlerinin restorasyonu konusunda Kars belediye başkanının *Azg* gazetesine verdiği bir röportajda Kümbet Camii olarak bilinen 12 Havariler Kilisesi'nin (Surp Arakelots) onarılarak Hıristiyan Kültür Müzesi olarak hizmete gireceğini belirtmesi de kayda değerdir.[15]

Sınırı halen kapalı durumda olan Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanacak bir normalleşme ve diplomatik temas sürecinin pek çok alanın yanı sıra Türkiye Ermeni toplumunun kültürel yaşamına ve Ermenicenin Türkiye genelindeki kullanım alanının, "itibarı"nın genişlemesi-

14 *Agos*, 19 Ekim 2007.

15 *Agos*, "Türkiye Kiliselerine Sahip Çıkıyor", 10 Ağustos 2007; *Agos*, 2 Mayıs 2008; "Akhtamar'dan Sonra İlk Adım", *Agos*, 23 Kasım 2007.

ne yapacağı olası katkı da dikkate alınmalıdır. Batı Ermeni edebiyatının yeniden canlanması için öncelikle Ermeni dilbilimi ve edebiyatı üzerine araştırmaların Türkiye'de de özendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Ermenistanlı bilim insanlarının yanı sıra diasporada çalışan uzman, araştırmacı ve akademisyenlerin de katkısı önemli olacaktır. Geçmişte Batı Ermenicesinin merkezi olan İstanbul, çağdaş iletişim kanalları ve olanaklarını da kullanarak, Osmanlı-Türkiye Ermeni kültürü, edebiyatı ve tarihinin geniş kapsamlı çalışılabileceği bir merkez haline gelebilir. Araştırmamız sırasında, bu toprakların "çok kültürlü" yaşamının bir unsuru olan Ermeni varlığının genel Osmanlı-Türkiye tarihyazıcılığı içinde yer almadığını, şimdiye kadar Ermeni uzmanlar tarafından yapılan araştırmaların daha bütünsel ve kavramsal analizlerle zenginleştirilmesi gerektiği, mevcut Ermenice kaynakların Türkçeye aktarılmasının elzem olduğu kanısına vardık. Sivil bir girişime dayalı, Ermenistan ve diaspora Ermenilerini de çalışmalarıyla katkı sağlamaya çağıracak bir "Ermeni Araştırmaları Merkezi"nin kurulması artık hedeflenmesi gereken bir proje olmalıdır.

Sivil girişimler bağlamında, 2005'te Helsinki Yurttaşlar Derneği tarafından düzenlenen ve Türkiye ve Ermenistan'dan üniversite öğrencilerini Antakya'da biraraya getiren Yavaş Yavaş – *Gamats Gamats* başlıklı yaz okulu, her iki ülkeden gençlerin ülkelerindeki karşılıklı "ötekileştirme" süreçleri[16] üzerine düşünmelerini sağlayan küçük ancak önemli bir girişim oldu (Bkz. Ek 7). Türkiyeli ve Ermenistanlı gençler bu yaz okulunda farklı ve ortak deneyimlerini paylaştılar. Türkiyeli gençler, Ermenistan'dan gelenler vasıtasıyla kendi toplumlarına ve birlikte yaşadıkları Ermenilere, Ermenistanlı gençler ise komşu oldukları bir topluma önyargısız ve yeni bir gözle bakma fırsatı buldular.[17]

Öte yandan, Türkiye'deki Ermenilerin ve özellikle Ermeni gençlerin yaşadıkları pratikler arasında birbirlerine değen yeni tarzlara özellikle dikkat çekmek gerekiyor. Bunlardan birincisinde şu gözlemi yapmak mümkün görünüyor. Genç kuşak Ermeniler, popüler kültürle içiçe oldukları için göze çarpmıyorlar; ayrışmıyorlar. Büyük toplumun bir parçası olarak, bu ayrışmama hali, bir ölçüde "asimilasyon"a, kapitalizmin, kültürel tüketimin asimilasyonuna tekabül ediyor. Asimilasyon bazı genç gruplarda bilinçli bir düzeyde, "ötekileşmemek", şimdiye kadar "ev ve sokak" arasında bölünerek yaşanan şizofreniyi aşmak üzere gerçekleşiyor. Bu hal aslında Ermeniliği saklamak anlamına gelmiyor; "Türkiyeli bir Ermenilik"e, bir senteze tekabül ediyor.

Öte yandan birçok gencin eski kuşaklara kıyasla Ermeni kimliğini çok daha açık bir biçimde ifade ettikleri de söylenebilir. "Ermeni" kelimesinin, Ermeniliğin "sessiz" bir biçimde dile getirildiği ortamlarda bu gençler, önceki kuşakların tersine "sessizlik zincirini" kırıyor ve Ermeni yurttaşlar olarak taleplerini seslendiriyorlar.

Öte yandan 19 Ocak kırılması, tıpkı Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları, ASALA sürecinde ve "Ermeni Sorunu"nun tartışıldığı dönemlerde olduğu gibi, Türkiye Ermenileri arasında farklı ve kimi zamanda birbiriyle çatışan tutumların görünürlük kazanmasına yol açtı. Bir yanda, bir ke-

16 Bu konuda bkz. Kentel ve Poghosyan, *a.g.e.*
17 Bkz. Ek 7.

sim Hrant Dink'in dava sürecinden başlayıp, "önceden ilan edilen" cinayetine varan süreçten, tasarı dönemlerinden alabildiğine rahatsız olup, yeniden ve eskisinden de daha çok kabuğuna çekilmeyi arzularken, diğer yanda, özellikle *Agos* çizgisini sürdüren başka bir kesim de, korku politikaları karşısında, kimliklerini her zamankinden fazla ortaya koymanın, "ses"lerini duyurmanın yollarını arıyor.

Dolayısıyla, özellikle Ermeni gençlerinin bu yönde attıkları adımların "cemaat"in kendi üzerine de düşünmesini sağlayan bir sürece işaret ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin kendilerini Nor Zartonk (Yeni Rönesans) olarak adlandıran gençlerin önayak olduğu ve *Agos* gazetesinde yayımlanan "Türkiye'de Azınlık Olmak" araştırması,[18] Ermenilerin farklılıklarına, seslerine sahip çıktıklarına işaret eden bir adım olarak nitelendirilebilir.

Ermenilerin en derin taleplerinin "olağandışı olmaktan çıkma arzusu" olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu talep, Ermeni olarak "farklılığın" gözardı edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Bir bakıma modern devletin homojen ulusal kimliğinin krize girdiği, çoğul kimliklerin ön plana çıktığı ve daha çok dile getirildiği bir dönemde, Ermeniler de yaşadıkları çoğul süreçlerden etkilenmektedir. Bu açıdan bakıldığında Ermeniler, hem Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer yurttaşlarına "benzeyen", onlarla "aynı" ve "sıradan" yurttaşlarıdır; hem kültürünü korumak isteyen "Ermeni cemaatinin" parçalarıdır ve hem de toplum ve cemaatle özdeşleşmeyen, onlarla mesafeleri olan bireylerdir. Bu haliyle Ermeniler de bu toplum içinde "melez" özellikler sunan, "tireli kimliklere", yani aynı anda birden çok kimlik referansına sahip olan çok boyutlu yurttaşlardır.

Olağandışı sayılmak, konjonktüre bağlı olarak az ya da çok araçsallaştırılan "öteki" kurgusunun sonucudur. Oysa, bir yanıyla bakıldığında, gündelik toplumsal ilişkiler içinde yaşanan hayat kendi dinamikleriyle sorunları aşabilmektedir ve bir bakıma bir "düzen" içermektedir. Diğer yanıyla ise, gündelik hayat basit bir barış havzası değildir; gündelik hayat yaşam mücadelesinin sürdüğü, iktidarın üretildiği "kaotik" bir alandır. Bu düzen ve kaos arasında gidip gelen gündelik hayat, güvensizliklerimizi besleyen, buna karşılık güven aradığımız bir alandır. İşte, sürekli değişim yaşayan bir toplumda, bu gidiş geliş içinde yaşadığımız "dağınıklık", "karmaşıklık" ve "korku" karşısında kurmaya çalıştığımız "anlamlar" büyük ölçüde cemaatler ve ulusal kimlikle etkileşime girmektedir. Ancak "güven" duymak için başvurulan bu kimlikler, tarihsel olarak paranoya ve korkularla beslenmişlerdir ve hayatın da normalleşmesinin önündeki engellerdir.

Ulusal, siyasal ideolojik söylemler düzeyine, soyutlayıcı, kapsayıcı, özetleyici şemalar ve kimlikler düzeyine çıkıldıkça, gündelik hayatın dinamikleri bu şemalar karşısında pasif kalmaktadır. Ermeniliğin neredeyse sürekli bir biçimde "öteki" olarak araçsallaştırılması / işlevselleştirilmesi ise gündelik hayatın bu şemalar karşısında sürekli cevap vermesine neden olmaktadır.

Ermeniler ve Türkiye toplumu arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan bir özelliğin altını çizmek gerekmektedir. Ermeniler ve Türkler (ve de Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün yurttaşları) farklılık-

18 *Agos*, 21, 28 Eylül, 5 Ekim 2007. Ayrıca araştırma hakkında yorumlar için bkz. http://www.norzartonk.org

larına rağmen ortak gündelik hayatları deneyimlemektedirler. Bu ortak hayat onların aslında ne kadar çok birbirlerine benzediklerini de açıklamaktadır. Kuşkusuz bu iki aidiyet arasında benzemeyen çok temel özellikler de vardır. Bunların başında Türklerin dil, din, tarih bakımından egemen unsur olması gelmektedir. Bu egemenlik Ermenilerin bu topraklarda şimdiye kadar yaşamış oldukları travmaların, acıların görünmez hale gelmesine neden olmuştur.

Dolayısıyla, gündelik hayatlarında Ermeniler ve Türkler bir arada yaşamaktadırlar; ama "ötekilik" olarak "Ermenilik" devreye girdiğinde, gündeliğin zengin ve yaratıcı sıradanlığından çıkıldığında, "olağandışılık" başlamaktadır.

Öte yandan Ermenilerin 1915'te yaşadıkları acının teslim edilmesi ve saygı gösterilmesi, birliktelik duygusunun güçlenmesine katkıda bulunacaktır . Bunun tersi durumunda, yani devlet ve toplum tarafından ihtiyaç duyulan saygı ve empati gösterilmediği zaman hem o kesim için hem de Büyük Toplum için derinden derine konuşan bir yara kendini yeniden üretmekte; her iki taraf da eksik kalmakta; toplum ortaklık duygusunu sağlayamamaktadır.

Kuşkusuz bu toplumun Müslüman (Türk, Kürt ve diğer) unsurları da örneğin büyük kayıpların yaşandığı Sarıkamış'ı nispeten uzak bir geçmişte; Aleviler, Sivas-Madımak katliamını daha yakın bir geçmişte yaşamışlardır. Aynı zamanda çoğunluğun derinden etkilendiği fakat konuş(a)madığı Osmanlı'nın çöküş döneminde Kafkasya ve Balkanlar'da yaşanan kırım ve kitlesel göç, toprak bağlarını altüst eden 1910'lardaki "nüfus mühendisliği", İstiklal Mahkemeleri ya da her darbe döneminde maruz kaldığı idamlar ve işkenceler gibi acılar, yaşayamadığı yaslar da vardır. Başka bir deyişle, ulus içinde çoğunluğu oluşturan toplulukların da yaşanan acıları yeterince ifade edememesi nedeniyle tam olarak "sağlıklı" kesimler olduğunu söylemek zordur.

Bununla birlikte özellikle Türkler için acılarını ve sevinçlerini ifade etmelerinin çeşitli kanalları mevcuttur. Cumhuriyetin kurulmasına yol açan kazanımların her yıl ulusal törenlerle yüceltiliyor olması, "bu uğurda" yaşanan acıları bir ölçüde sağaltmaktadır. Oysa, korkunç bir kırıma maruz kalan, tehcir edilen, vatanlarından sürülen, topraklarını evlerini kaybeden kadın, erkek, çoluk çocuk Ermeniler söz konusu olduğunda, acıların görünmez hale gelmesinin ötesinde, bizzat Ermeniler "görünmez bir öteki" haline getirilmiş; bu toplumun bir parçası olarak geride kalan Türkiye Ermenileri kendi topraklarında "yabancılaştırılmıştır".

Bu yabancılaşmanın trajik bir tezahürü de Hrant Dink'in cenaze törenine katılan yüzbinlerce insanın taşıdıkları "Hepimiz Ermeniyiz", "Hepimiz Hrant'ız" pankartları vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. "Öldüğü zaman, bu memlekette altına girmek için toprak isteyen", "Ermeni diasporasının damarlarındaki Türk nefretini boşaltmasını" talep eden, fakat buna rağmen mahkûmiyet alan ve "hain Ermeni" olarak ilan edilip öldürülen bir Türkiye aydını olan Hrant Dink ile bütünleşen, onun şahsında Türkiye Ermenilerinin acısını paylaşıp, mağdurla empati kuran, kendini ötekinin yerine koyan bu sloganlar milliyetçi söylemi araçsallaştıran kesimler tarafından anlaşılmadı, anlaşılmak istenmedi. "Mağdurdan yana" olmayı içeren, adalet duygusu güçlü bir ahlâki duruşun yansıdığı sloganlardaki "sembolik", ya da "ikinci anlam", başta "bir Ermeniyi vurmakla gurur duyanlar" olmak üzere, kendine güvenmeyen ve güvenmediği için parçalayan travmatik

milliyetçiliğin dili tarafından, "özünü kaybetmek" ve "başkalaşmak" korkusuyla, "birinci düzeyden gerçekmiş gibi" algılanıp reddedildi, "Hepimiz Türküz" diyerek cevap verildi.

Oysa bu türden sembolik dayanışma örneklerine 1960'lı yıllarda ABD'de siyahların uğradığı ayrımcılığa karşı çıkan beyazların dile getirdiği "Hepimiz zenciyiz" ya da Danimarka'da 1940'larda Yahudileri Nazi Almanya'sına teslim etmeyi reddeden Danimarkalıların "Hepimiz Yahudiyiz" sloganlarında da rastlanmıştı. Bu örnekler, Türkiye kamuoyu için belki uzak örneklerdi; ancak daha önemlisi, bu sembolik dayanışmanın 1999 Marmara depremi sonrasında Yunanistan gazetelerinin manşetlerinde yer aldığı gibi, 29 Mayıs 1993'te Almanya'nın Solingen şehrinde evleri yakılan Türklerin ölümü üzerine, ırkçı dazlaklara karşı protesto gösterisi yapan Almanların taşıdıkları "Hepimiz Türküz" pankartında da yer aldığı unutuldu. Benzer şekilde, Ortadoğu'da barış için Türkiye'de yapılan gösterilerde "Hepimiz Iraklıyız", "Hepimiz Filistinliyiz" ya da "Hepimiz Lübnanlıyız" şeklinde dile gelen sloganlar da unutuldu.

Kısaca, Yunanlıların veya Almanların bir kesiminin Türkler için gösterdikleri böylesine hassas ve insani bir tavrın yüzbinlerce Türkiyeli tarafından da gösterilmesine karşı Türkiye'den başka kesimlerin gösterdikleri tepki, özellikle Ermenilik konusunda toplumda varolan travmatik bir soruna işaret etmektedir. Bu travmatik sorun, Türk ulusal kimliğinin yaratılmasında ve yeniden üretilmesinde araçsallaştırıldıkça daha da derinleşmektedir. Devletin derin ilişkileri içinde üretilen etnik milliyetçilik toplumu esir alırken, bir güç odağı olarak devletle özdeşleşen kesimlerin korkusunu yansıtan bu tepki, aslında Türkiye toplumunun sağlığına kavuşması için çok ciddi bir yüzleşmeye ihtiyaç duyduğunu gösteriyor.

Yüzleşerek iyileşmek üzere, bir zihniyet devriminin yaşanabilmesi için, içinde bulunduğumuz zaman diliminde, aslında Türkiye'nin zengin bir çoğulluğa sahip olmasına rağmen tanınmayan Ermeni yurttaşlarının "tanınması" ve "tanıtılması" gerekmektedir. Bugüne kadar Türkiye'de Ermeniliğin sadece Doğu Anadolu'da isyan eden ve şiddet uygulayan milliyetçi fedailere ve ASALA terörüne indirgenmesi, dolayısıyla devleti "tehdit eden" bir unsur olarak algılanması, Ermenilerin görünmez kılınmasına ya da olumsuz bir referans olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla daha çok önyargılarla tanınan Ermenilerin tarihsel, toplumsal ve kültürel varlığı konusunda "farkındalık"ın gelişmesi ve bu süreçte büyük toplumun tarihiyle yüzleşmesi önem taşımaktadır.

Bu ilk adım aynı zamanda, Türklerin tarihleriyle barışmaları, bu çerçevede tarihi yeniden okumaları anlamına gelmektedir. Bu yeniden okumada, farklı ve çatışan tarih anlatılarının karşılaşması ve konuşmasının yolu açılmalıdır. "Konuşmak" ve "konuşulmasına izin vermek" yönünde gösterilecek çaba, Türkiye'nin "Ermeni Sorunu"nu sorun olmaktan çıkarma yolunda büyük bir adım oluşturacaktır.

Kuşkusuz 1980'li yıllara, hatta 1990'ların başına kıyasla normalleşme, olağanlaşma anlamında önemli değişimler yaşanmıştır. Öncelikle, araştırmamızın ortaya koyduğu gibi karşılıklı konuşma gündelik hayatın pratikleri içinde bir ölçüde gerçekleşmiştir. Yatay toplumsal ilişkiler içinde gerçekleşen bu konuşmanın "yukarıya", kamusal alana çıkması, ancak ılımlı mesajlar ver-

meye ve denge politikaları gütmeye çalışan Patrik veya *Agos* gazetesi gibi "cesur" aktörler tarafından bir ölçüde sağlanabilmiştir.

Gelinen aşamada konuşmak için "ılımlı olmanın", "cesaretin" gerekmediği, konuşmanın normalleştiği bir ortamın yaratılması gerekmektedir. Bu konuşma kanallarının yaratılmasına ilişkin Ermeni din, bilim ve edebiyat adamı Boğos Levon Zekiyan ufuk açıcı önerilerde bulunmaktadır. Zekiyan'a göre, Türklerin "Ermeni tarih, kültür ve benliğini daha iyi tanıyıp bunları hor görmekten sakınmayı" öğrenmeleri gerekmektedir. Agop Dilaçar'ın *Türk Ansiklopedisi*'nden istifasına yol açan ve hâlâ bir ölçüde varlığını hissettiren "bir Ermeni mutfağı olmadığı gibi, bir Ermeni musikisi de yoktur" gibi yaklaşımları yansıyan zihniyetin değişmesi için çaba harcanmalıdır. Türkiye dışında yaşayan Ermenilerde de Türklerde olduğu gibi derin önyargılar vardır. "Tek çare, bu iki ulusun karşılıklı 'getto' veya 'siper'lerinden çıkıp birbirlerinin yüzüne bakabilmesi, birbirleriyle yüz yüze gelebilmesidir." Ancak burada "ötekinin" adım atmasını beklemeye gerek yoktur; bu adım "cesaret ister" ama imkânsız değildir. 1915'te yaşananların *obsesyon* / saplantı haline getirmeksizin konuşulması önemli ve gereklidir; zira geçmişten "kurtulabilmek" için bir *katarsis* gereklidir. Aslında tarih silinmez ve unutulmaz. İster istemez hatırlarız. Esas çözüm, tarihi "temizlemek"te, yani içimizde ve dışımızda tarihin *katarsis*'ini yapabilmekte yatmaktadır ve bu ancak iki taraflı olabilir.[19]

Zekiyan'ın bu görüşleri çerçevesinde, Türk-Ermeni ilişkilerini iyileştirmek ve bir *katarsis* gerçekleştirmek üzere, ilk adım olarak, karşı karşıya geçip konuşmaya başlanmalıdır. Bu konuşmada her türlü "suçluluk kompleksi"ni bir kenara bırakıp, "zafer" aramadan veya "yenilgi" düşünmeden, yüzyıllarca içiçe yaşamış Türkler ve Ermeniler arasındaki dehşet uçurumunu kapatma olanaklarını aramak ve bulmak amaçlanmalıdır.

BİTİRİRKEN...

Son dönemde, özellikle eğitimli, meslek sahibi genç kuşaklarla birlikte Türkiye Ermenilerinin önemli bir değişim ve dönüşümden geçtiğine kuşku yok. Bu değişim ve dönüşümün en önemli göstergesi ise, yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen Türkiye Ermenilerinin kimliklerini koruma yönünde çaba göstermeleri oranında Türkiye toplumuyla daha çok bütünleşmeleri, bütünleşme oranında bireyleşmeleri ve "yurttaşlaşma"larıdır. Kısacası, Türkiye Ermenileri, Anadolu toprakları üzerindeki iki bin yılı aşkın tarihlerinde, bugün farklı hayat tarzları, değerler sistemi ve siyasal duruşları ile "cemaat"ten "talep eden birey-yurttaş"a giden yolu katetmekle meşguller.

Çoğul pratikleriyle Ermenilerin aslında Türkiye toplumunun kendi üzerine düşünmesi için de ayna tuttuğunu söylemek mümkün görünüyor. Ermenilerin yaşamaya çalıştığı hayat, "bütünleşmiş bir insan" hayatıdır ve bu sadece Ermenilerin meselesi değildir. Modernist ulus-devletin kurgularıyla parçalanmış ve belleklerinden, kültürel anlam dünyalarından kopmuş insan hayatları, Müslümanı, Kürdü, Türkü, yerlisi ve göçmeni, kentlisi ve köylüsüyle Türkiye'nin bütün yurt-

19 3 Ekim 2002 tarihinde Boğos Levon Zekiyan'la yapılan görüşme.

taşlarının meselesidir. Bu meselenin çözümü, modernist ve suni kurguların sömürgeleştirdiği "gündelik hayatın yeniden insanileştirilmesi"nde[20] yatmaktadır. Başka bir deyişle, Fransız Devrimi'nden ithal edilen bir zihniyetle, yukarıdan aşağıya yeniden yazılan tarih anlayışıyla yok sayılan bellekler ve yurttaşlık arasındaki ilişkiyi yeniden kurmaktır. Bu en azından, bireylerin ve farklı kültürlerin topluma ve hayata yabancılaşmasına karşı, toplumun "yeniden bütünleşme" ve "birarada yaşama" arzusunun gerçekleşmesi için önemli ipucu sunuyor.

Sonuç olarak, uzun süren bu araştırmaya başlarken Türkiye toplumunun yeniden sağlıklı bir biçimde bütünleşmesi yönündeki yüksek umutlara rağmen, gelinen aşamada hâlâ çok büyük sorunların olduğunu söyleyebiliriz. Fakat aynı şekilde, bugünkü sürecin olumluluk ve olumsuzlukları birarada taşıyan, önü açık, dinamik bir süreç olduğunu; umutların gerçekleşmesinin ise demokratikleşme çabalarına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

20 Michael E. Gardiner, *Critiques of Everyday Life*, Routledge, Londra, 2000, s.127-156.

TESEV - TÜRK – ERMENİ DİYALOG PROJESİ – Soru formu

(Prof. Füsun Üstel, Doç.Dr. Günay Göksu Özdoğan, Dr. Ferhat Kentel, Karin Karakaşlı)

İyi günler... Ermeni topluluğunun kültürü ve yurttaş olarak sorunları üzerine geniş çaplı bir araştırma yürütüyoruz. Bu çalışmanın bir parçası da Ermeni yurttaşlarının sosyal yaşama katılımları ile ilgili... Bu nedenle sizi biraz daha yakından tanımak ve koro, spor kulübü, dernek, vakıf gibi katıldığınız faaliyetlerle ilgili bilgi almak istiyoruz.

- **Vereceğiniz bilgiler tamamen bilimsel amaçlarla kullanılacaktır. Verdiğiniz bilgiler, başka kişilerden elde edilen bilgilerle beraber ele alınacaktır ve kişi temelinde kullanılmayacaktır. Bu nedenle, soru formuna isminizi yazmanıza gerek yoktur.**
- **Eğer cevap vermek istemediğiniz veya cevabını bilemediğiniz ya da durumunuza uymayan soru olursa, lütfen o kısmı boş bırakınız.**
- **Ayrıca, anketin size verildiği dernek, vakıf çalışması içinde hanenizin diğer bireylerinden kimseler varsa, aynı haneden sadece bir kişinin doldurmasını rica ediyoruz.**

Not: Cevapların yanında yer alan K.1, K.2... kodlarını göz önüne almayın. Bunlar anketlerin bilgisayara girilmesi sırasında kullanılacak değişken numaralarıdır.

Yardımlarınız için şimdiden çok teşekkür ederiz.

S.1.	Cinsiyetiniz:	K.1	1. Kadın	2. Erkek	
S.2.	Kaç yaşındasınız?	K.2	.....		
S.3.	Medeni durumunuz:	K.3	1. Evli	2. Bekar	3. Dul / Boşanmış
S.4.	Oturduğunuz semt:	K.4	.....		
S.5.	Şimdi oturduğunuz semte taşınmadan önceki semt/şehir:	K.5	.....		
S.6.	Hanenizde toplam kaç kişi yaşıyor?	K.6	.....		
S.7.	Evliyseniz, eşiniz Türk mü, Ermeni mi?	K.7	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.8.	Bekarsanız kimle evlenmek isterdiniz?	K.8	1. Ermeniyle	2. Türkle	3. Diğer .....
S.9.	Anneniz Türk mü, Ermeni mi?	K.9			
S.10.	Babanız Türk mü, Ermeni mi?	K.10			
S.11.	Çocuğunuz var mı? Kaç tane?	K.11	1. Var	2. Yok	
S.12.	Evli kızınız varsa, eşi Türk mü, Ermeni mi?	K.12	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....

Araştırma Belgeleri

Derinlemesine Görüşme Soruları

Cemaat

- Ermeni cemaatiyle ilişkileriniz ne kadar güçlü? Dernek, vakıf çalışmalarınıza katılıyor musunuz? Kiliseye gidiyor musunuz?
- Ermenice gazeteleri izliyor musunuz? Ermeni yazarların kitaplarını okuyor musunuz? Okuyorsanız bu hangi ihtiyaçtan kaynaklanıyor? Okumuyorsanız, nedeni nedir?
- Bütün Ermeniler Ermenice öğrenmeli mi?
- Cemaat gazeteleri daha çok olmalı mı? Bunlar Ermenice olmalı mı?
- Ermenice TV kanalı olmalı mı?
- Ermeni cemaati ile ilgili olarak yapmak isteyip de yapamadığınız şeyler var mı?
- Sizce patriklik makamı sadece ruhanî bir liderlik makamı mıdır? Aynı zamanda tüm Ermenicemaatinin lideri olarak görür müsünüz?
- Sizce İstanbul ve Anadolu Ermeniliği arasında fark var mı? Bu nasıl bir fark?
- Sizce cemaatin isteklerini, sorunlarını anlatacak bir kurum olmalı mı? Bunu kim veya kimler yapabilir?

Devlet

- Sizce Ermeniler Türkiye'de cumhuriyet tarihi boyunca hangi dönemlerde daha rahat ettiler? Ya da sorun yaşadılar? Hangi açılardan?
- Bir Ermeni olarak devlet dairelerinde kendinizi nasıl hissediyorsunuz? İşlerinizin daha farklı yürüdüğünü düşündüğünüz oluyor mu? Yoksa herkesin yaşadığına benzer durumlarla mı karşılaşıyorsunuz?
- Sizce Türkiye'deki eğitim sisteminde insanlar hoşgörü, karşılıklı saygı, ayrımcılık, şiddet, barış, yurttaşlık gibi konularda nasıl yetiştiriliyorlar?
- Türkiye'de devletin ve çeşitli devlet kurumlarının yurttaşlarına karşı tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz? Ayrım yapılıyor mu? Yapıldığını düşünüyorsanız, bunu daha çok hangi durumlarda gözlemliyorsunuz?
- Devlet Ermenilerin diline, kimliklerine, dinî inançlarına saygı gösteriyor mu?
- İlahiyat Fakültelerinde Ermenilere dinî hizmet verecek din adamlarının yetiştirilmesi için din eğitimi verilmeli mi? Din işleri sünni Müslümanlar da dahil olmak üzere tamamen cemaatlere mi bırakılmalı?
- Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil olacaksa, bu tür bir uygulama kimleri kapsamalı? Örneğin, Aleviler, ortodokslar?..
- Sizce ideal bir yönetim nasıl olmalı?

- Sizce Türkiye Avrupa Birliği'ne girmeli mi? Niçin? Avrupa Birliği'ne girilirse, sonuçları ne olur? Türkiye vatandaşları üzerine olumlu olumsuz etkileri olur mu?
- Avrupa Birliği'ne girilirse Ermeniler üzerinde nasıl etkileri olur?

Toplum

- Türkiye'de insanlar arasındaki iletişimi nasıl değerlendiriyorsunuz?
- Sizce toplumda din önemli mi? Din insanları birleştirici mi yoksa daha çok ayrıştırıcı bir rol oynuyor?
- Türkiye'de insanların dinsel tutumlarını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- Sizce toplumda dinî / İslâmcı tehlike var mı?
- Müslümanlar sizin dininize saygı gösteriyor mu? Genel olarak toplum dininize yeterince saygı gösteriyor mu?
- Peki, milliyetçilikle ilişkilerini nasıl değerlendiriyorsunuz?
- Milliyetçilik yükseliyor mu?
- Sizce toplumda Ermeniler üzerinde önyargılar var mı?
- Türklerin Ermeniler hakkında neleri öğrenmelerini, nelerin farkına varmalarını isterdiniz?
- Türkiye televizyonlarında Ermenilerle ilgili bir program yapılsa, nelerin gösterilmesini, vurgulanmasını isterdiniz? Kimlerden görüş alınmasını isterdiniz?
- Ermeni olmanızla ilgili olarak evde ve sokakta fark yaşıyor musunuz? Kendinizi sokakta ve iş / okul hayatında rahat hissediyor musunuz?
- Türk arkadaşlarınız, ahbaplarınız var mı? Onlar sizin Ermeni olduğunuzu biliyor mu?
- Bu arkadaşlarınız Ermenileri tanıyorlar mı? Ermeniler hakkında yeterli bilgileri var mı? Ermeni olduğunuz üzerine konuşuluyor mu? Konuşmuyorsanız, konuşmadığınız için arkadaşlığınızın eksik olduğunu düşünüyor musunuz?
- Ermeni olmanız üzerine konuşma ihtiyacı duyuyor musunuz? Konuşulması önemli midir?
- Size Ermeniliğinizle ilgili olarak soru soruluyor mu? Bunlar daha çok nasıl sorular? Bu sorular karşısında daha çok ne hissediyorsunuz? Memnun oluyor musunuz? Yoksa daha çok sıkıntı mı duyuyorsunuz?
- Ermeni olmak üzerine konuşulmasının iyi olduğunu düşünüyor musunuz? Hiç konuşulmasa daha iyi olur muydu? Sizce konuşmak mı, konuşmamak mı daha çok saygı ve terbiye içerir?

Kültür-Kimlik

- "Ermeni kültürü" deyince aklınıza ne geliyor? Ermeni kültürel varlığı sizin için ne ifade ediyor?
- Ermeni kültürü sizin önem verdiğiniz bir konu mu? Ne açıdan önemli? Korunması için çaba harcanmalı mı?

- Ermeni olmak size ne anlam ifade ediyor? Sizin için ne kadar önemli? Ermeniliğinizi ne ölçüde yaşıyorsunuz?
- Ermeni olduğunuzun bilinmesi, bilinmemesi önemli mi? Neden?
- Ermeni kültürel varlıkların korunması için devlet çaba göstermeli mi? Yeteri kadar çaba gösteriyor mu? Ermeni cemaati böyle bir çaba gösteriyor mu? Siz bireysel olarak çaba harcıyor musunuz?
- Sizce Ermeniler dindar bir cemaat mi? Ermeniler için din önemli mi? Din Ermeni cemaati için birleştirici oluyor mu, olabilir mi? Dayanışma ve kardeşlik duygularını geliştiriyor mu, geliştirebilir mi?
- Dinin, dinî unsurların yani kiliseler ve patrikhanenin Ermeni kültürünün korunmasında ve sürdürülmesinde ne ölçüde katkısı var?
- Karma evlilikler hakkında ne düşünüyorsunuz? Karma evliliklerde Ermeni kültürünün eridiğini mi, yoksa toplumla bütünleşme mi yaşandığını düşünüyorsunuz? Ya da karma evlilik yapılmaması kimliğin, kültürün korunmasını sağlar mı? Karma evlilik diğer dinden olan insana (örneğin Müslüman bir Türk'e) Ermeni kültürününün aktarılmasına bir araç olabilir mi?
- Karma evliliği yapan Ermeni gencin kız veya erkek olması değerlendirmenizi değiştiriyor mu?
- Ermenistan'ın kurulması size ne ifade ediyor?

Tarih

- Ermeni tarihindeki en önemli olay sizce nedir? Tarihte Ermeniler için dönüm noktası olan olaylar sizce hangileridir?
- 1915'te yaşanan olaylar yakın çevrenizde nasıl konuşuluyor? Sizin ailenizde neler anlatılıyor? Ermenilerin geçmişlerine ilişkin ne tür anılar anlatılır? Ermeni cemaatinde "sözlü gelenek" yaşıyor mu?
- Geçmişte yaşananların unutulması mı konuşulması mı daha faydalıdır? Genç kuşakların geçmişi bilmeleri ne kadar önemlidir ve gereklidir? Tarihte yaşananların nesilden nesile aktarılması sizce önemli midir?
- Ermeni tarihinin ve kültürünün aktarılmasında çevrenizde ve genel olarak Ermeni cemaatinde en çok hangi konulara ağırlık veriliyor?
- Sizce Türkiye'de Ermeniler kendilerini yeteri kadar ifade edebiliyorlar mı?
- Son yıllarda Ermenilerin kendilerini ifade etmeye daha çok yöneldiklerini düşünüyor musunuz? Bunu olumlu mu olumsuz mu, ya da yapıcı mı, sakıncalı mı değerlendiriyorsunuz?
- Bundan sonra Ermenilerin Türkiye'deki konumları hakkında daha iyimser misiniz yoksa daha kötümser misiniz?

Dernek Üyeleri Soru Formu

İyi günler... Ermeni topluluğunun kültürü ve yurttaş olarak sorunları üzerine geniş çaplı bir araştırma yürütüyoruz. Bu çalışmanın bir parçası da Ermeni yurttaşlarının sosyal yaşama katılımları ile ilgili... Bu nedenle sizi biraz daha yakından tanımak ve koro, spor kulübü, dernek, vakıf gibi katıldığınız faaliyetlerle ilgili bilgi almak istiyoruz.

• Vereceğiniz bilgiler tamamen bilimsel amaçlarla kullanılacaktır. Verdiğiniz bilgiler, başka kişilerden elde edilen bilgilerle beraber ele alınacaktır ve kişi temelinde kullanılmayacaktır. Bu nedenle, soru formuna isminizi yazmanıza gerek yoktur.

• Eğer cevap vermek istemediğiniz veya cevabını bilemediğiniz ya da durumunuza uymayan soru olursa, lütfen o kısmı boş bırakınız.

• Ayrıca, anketin size verildiği dernek, vakıf çalışması içinde hanenizin diğer bireylerinden kimseler varsa, aynı haneden sadece bir kişinin doldurmasını rica ediyoruz.

Not: Cevapların yanında yer alan K.1, K.2... kodlarını göz önüne almayın. Bunlar anketlerin bilgisayara girilmesi sırasında kullanılacak değişken numaralarıdır.)

Yardımlarınız için şimdiden çok teşekkür ederiz.

S.1.	Cinsiyetiniz:	K.1	1. Kadın	2. Erkek	
S.2.	Kaç yaşındasınız?	K.2	.....		
S.3.	Medeni durumunuz:	K.3	1. Evli	2. Bekâr	3. Dul/Boşanmış
S.4.	Oturduğunuz semt:	K.4	.....		
S.5.	Şimdi oturduğunuz semte taşınmadan önceki semt/şehir:	K.5	.....		
S.6.	Hanenizde toplam kaç kişi yaşıyor?	K.6	.....		
S.7.	Evliyseniz, eşiniz Türk mü, Ermeni mi?	K.7	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.8.	Bekârsanız kimle evlenmek isterdiniz?	K.8	1. Ermeniyle	2. Türkle	3. Diğer .....
S.9.	Anneniz Türk mü, Ermeni mi?	K.9	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.10.	Babanız Türk mü, Ermeni mi?	K.10	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.11.	Çocuğunuz var mı? Kaç tane?	K.11	1. Var	2. Yok	

S.12. Evli kızınız varsa, eşi Türk mü, Ermeni mi?	K.12	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.13. Evli oğlunuz varsa, eşi Türk mü, Ermeni mi?	K.13	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.14. Evli kız kardeşiniz varsa, eşi Türk mü, Ermeni mi?	K.14	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.15. Evli erkek kardeşiniz varsa, eşi Türk mü, Ermeni mi?	K.15	1. Ermeni	2. Türk	3. Diğer .....
S.16. Bekâr kızınız, kız kardeşiniz varsa (veya olsaydı) kimle evlenmesini isterdiniz?	K.16	1. Ermeniyle	2. Türkle	3. Diğer .....
S.17. Bekâr oğlunuz, erkek kardeşiniz varsa (veya olsaydı) kimle evlenmesini isterdiniz?	K.17	1. Ermeniyle	2. Türkle	3. Diğer .....

S.18. Hanenizin toplam aylık geliri aşağıdaki dilimlerden hangisine girmektedir (ücret, maaş, kira, faiz, kâr, vb. gelirler dahil)?

	K.18		
300 milyon TL'den az	1	750 milyon -1 milyar TL	4
301-500 milyon TL	2	1 milyar - 2 milyar TL	5
501-750 milyon TL	3	2 milyar TL'den çok	6

S.19. İsimlerin zaman içinde değişip değişmediğine ilişkin bir soru sormak istiyoruz. Ailenizde (hane içinde veya dışında yaşayan anne, baba, eş, çocuk, kardeş..) hiç Türkçede de kullanılan ismi olan kimse var mı? Bu isimler hangileridir? Lütfen ismin kime ait olduğunu belirtmeyin. Sadece varsa, bu isimleri yazınız.

K.19 .....
K.20 .....
K.21 .....

S.20. Üyesi olduğunuz Ermeni dernek, vakıf, kulüp veya koro kuruluşlarını sırasıyla belirtir misiniz? Bunlar arasında yöneticilik yaptıklarınız varsa, lütfen sağdaki sütunda pozisyonunuzu belirtiniz.

Kuruluş adı	Pozisyon
K.22.....	K.25.....
K.23.....	K.26.....
K.24.....	K.27.....

S.21. Bu faaliyetlere katılma nedeniniz nedir? Faaliyetler beklentilerinizi tatmin ediyor mu? Lütfen aşağıdaki boş satırlarda açıklar mısınız?

K.28.....
K.29.....
K.30.....

S.22. Üyesi olduğunuz diğer sosyal, kültürel veya siyasal amaçlı cemaat dışı kuruluşları sırasıyla belirtir misiniz? Bunlar arasında yöneticilik yaptıklarınız varsa, lütfen sağdaki sütunda pozisyonunuzu belirtiniz.

Kuruluş adı	Pozisyon
K.31.....	K.34.....
K.32.....	K.35.....
K.33.....	K.36.....

S.23. Konuştuğunuz dilleri en iyi bildiğinizden en az bildiğinize doğru sıralar mısınız?

K.37.....
K.38.....
K.39.....
K.40.....

S.24. Abone olduğunuz / oldukça düzenli okuduğunuz Ermenice gazete veya dergileri belirtir misiniz?

K.41.....
K.42.....
K.43.....
K.44.....

S.25. Oldukça düzenli olarak okuduğunuz Türkçe gazete veya dergileri belirtir misiniz?

K.45.....
K.46.....
K.47.....
K.48.....

S.26. Ermenice kitap / roman okuyor musunuz? K.49 1. Evet 2. Hayır

S.27. Kiliseye gidiyor musunuz?

K.50

Evet, haftada birden fazla	1	Evet, çok seyrek	4
Evet, haftada bir kez	2	Hayır, gitmiyorum	5
Evet, ayda ortalama bir kez	3		

S.28. Hangi kiliseye gidiyorsunuz? K.51 .....

S.29. Mezhebiniz hangisidir? K.52 .....

S.30. Aşağıdaki sıfatlardan en çok hangileriyle kendinizi tanımlarsınız? Size uygun olan sıfatların tümünü işaretleyebilirsiniz (bu soruya diliyorsanız cevap vermeyebilirsiniz).

Laik	K.53	Liberal	K.59
Demokrat	K.54	Milliyetçi	K.60
Ermeni	K.55	Dünya vatandaşı	K.61
Solcu	K.56	Dindar	K.62
T.C. vatandaşı	K.57	Anadolulu	K.63
Sağcı	K.58	Köklerine bağlı	K.64
Diğer (belirtiniz)		K.65	

S.31. Siz dahil olmak üzere, ailenizdeki bireylerin doğum yerlerini yazar mısınız?

Kendiniz	K.66
Eşiniz	K.67
Babanız	K.68
Anneniz	K.69
Birinci çocuğunuz	K.70
İkinci çocuğunuz	K.71
Hanede yaşayan kardeşiniz	K.72
Hanede yaşayan başka kardeşiniz varsa	K.73
Hanede yaşayan başka kimse varsa	K.74

S.32. Eğitim durumunuz nedir? En son bitirdiğiniz okulu soldaki sütundaki rakamlardan birini işaretleyerek belirtiniz. Ortadaki sütundaki boşluklara ise bitirdiğiniz / veya okumakta olduğunuz okulların adlarını yazar mısınız? Sağdaki sütuna bir şey yazmayınız...
(Üniversite öğrencisi iseniz "lise mezunu" olarak işaretleyiniz.)

	K.75	Okulların adları	
İlkokul mezunu	1	K.76	K.81
Ortaokul mezunu	2	K.77	K.82
Lise mezunu	3	K.78	K.83
Üniversite mezunu	4	K.79	K.84
Master/doktora derecesi var	5	K.80	K.85

S.33. Şimdi de ailenizdeki diğer bireylerin bitirdiği okulların Ermeni mi, Türk mü (devlet veya özel), yabancı mı olduğunu öğrenmek istiyoruz. Cevaplarınızı aşağıdaki kutularda sırasıyla işaretler misiniz?

Eşiniz		Ermeni	Türk Devlet	Türk Özel	Yabancı
İlkokul	K.86	1	2	3	4
Ortaokul	K.87	1	2	3	4
Lise	K.88	1	2	3	4
Üniversite	K.89	1	2	3	4
Master/doktora	K.90	1	2	3	4
Babanız		**Ermeni**	**Türk Devlet**	**Türk Özel**	**Yabancı**
İlkokul	K.91	1	2	3	4
Ortaokul	K.92	1	2	3	4
Lise	K.93	1	2	3	4
Üniversite	K.94	1	2	3	4
Master/doktora	K.95	1	2	3	4
Anneniz		**Ermeni**	**Türk Devlet**	**Türk Özel**	**Yabancı**
İlkokul	K.96	1	2	3	4
Ortaokul	K.97	1	2	3	4
Lise	K.98	1	2	3	4
Üniversite	K.99	1	2	3	4
Master/doktora	K.100	1	2	3	4
1. çocuğunuz		**Ermeni**	**Türk Devlet**	**Türk Özel**	**Yabancı**
İlkokul	K.101	1	2	3	4
Ortaokul	K.102	1	2	3	4
Lise	K.103	1	2	3	4
Üniversite	K.104	1	2	3	4
Master/doktora	K.105	1	2	3	4
2. çocuğunuz		**Ermeni**	**Türk Devlet**	**Türk Özel**	**Yabancı**
İlkokul	K.106	1	2	3	4
Ortaokul	K.107	1	2	3	4
Lise	K.108	1	2	3	4
Üniversite	K.109	1	2	3	4
Master/doktora	K.110	1	2	3	4
Hanede Yaşayan Kardeşiniz		**Ermeni**	**Türk Devlet**	**Türk Özel**	**Yabancı**
İlkokul	K.111	1	2	3	4
Ortaokul	K.112	1	2	3	4
Lise	K.113	1	2	3	4
Üniversite	K.114	1	2	3	4
Master/doktora	K.115	1	2	3	4

Hanede yaşayan başka kardeşiniz varsa		Ermeni	Türk Devlet	Türk Özel	Yabancı
İlkokul	K.116	1	2	3	4
Ortaokul	K.117	1	2	3	4
Lise	K.118	1	2	3	4
Üniversite	K.119	1	2	3	4
Master/doktora	K.120	1	2	3	4

S.34. Sizin ve hanenizde yaşayan diğer bireylerin mesleği / işi / uzmanlık alanı nedir?

Kendiniz	K.121
Eşiniz	K.122
Babanız	K.123
Anneniz	K.124
Birinci çocuğunuz	K.125
İkinci çocuğunuz	K.126
Hanede yaşayan kardeşiniz	K.127
Hanede yaşayan başka kardeşiniz varsa	K.128
Hanede yaşayan başka kimse varsa	K.129

S.35. Sizin ve hanenizde yaşayan diğer bireylerin işinin / mesleğinin aşağıdakilerden hangi gruba girdiğini işaretler misiniz?

	K.130 Kendiniz	K.131 Eşiniz	K.132 Babanız	K.133 Anneniz	K.134 1.çocuğunuz	K.135 2.çocuğunuz	K.136 Kardeşiniz	K.137 Başka kardeşiniz varsa
Kamu ya da özel sektörde yönetici / uzman	1	1	1	1	1	1	1	1
Büyük tüccar, sanayici	2	2	2	2	2	2	2	2
Devlet memuru (öğretmen ve üniversite öğretim üyesi hariç)	3	3	3	3	3	3	3	3
Özel sektörde büro çalışanı	4	4	4	4	4	4	4	4
Kamu ya da özel sektörde işçi	5	5	5	5	5	5	5	5
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı (avukat, doktor, mühendis vb.)	6	6	6	6	6	6	6	6

Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	7	7	7	7	7	7	7	7
Ev kadını, ev kızı	8	8	8	8	8	8	8	8
Öğretmen	9	9	9	9	9	9	9	9
Öğretim üyesi (üniversitede)	10	10	10	10	10	10	10	10
Üniversite öğrencisi	11	11	11	11	11	11	11	11
İlk-orta-lise öğrencisi	12	12	12	12	12	12	12	12
Emekli	13	13	13	13	13	13	13	13
Çalışmıyor (faiz, kira vb. gelir sahibi)	14	14	14	14	14	14	14	14
Okul çağına gelmedi	15	15	15	15	15	15	15	15
Diğer (belirtin)	16	16	16	16	16	16	16	16

Bizim sorularımız burada bitiyor. Sizin eklemek istediğiniz yorumlar varsa, veya önemli gördüğünüz, sorulması gerektiğini ya da Ermeni cemaati ile ilgili incelenmesi gerektiğini düşündüğünüz başka hususlar varsa, belirtirseniz seviniriz.

.....
.....
.....

Bize değerli vaktinizi ayırarak yardımcı olduğunuz için çok teşekkür ederiz!

Koro, Dernek Üyeleriyle Yapılan Anketlere Verilen Cevaplar

I. GÖRÜŞÜLEN KİŞİNİN VE HANENİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

A. Görüşülen Kişinin Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Sayı	Yüzde
Kadın	132	51,2
Erkek	126	48,8
Toplam	258	100

Yaş	Sayı	Yüzde
13-18 yaş	30	11,6
19-24 yaş	81	31,4
25-34 yaş	40	15,5
35-44 yaş	49	19,0
45-60 yaş	46	17,8
60+ yaş	12	4,7
Toplam	258	100,0
Ortalama yaş:	32,6	

Medeni Durum	Sayı	Yüzde
Evli	109	42,2
Bekâr	143	55,4
Dul/Boşanmış	6	2,3
Toplam	258	100

Çocuğu Var mı?	Sayı	Yüzde
Var	92	81,4
Yok	21	18,6
Toplam	113	100,0

Çocuk Sayısı	Sayı	Yüzde
1	28	30,8
2	53	58,2
3	9	9,9
4	1	1,1
Toplam	91	100,0

Ortalama: 1,81

B. Doğum Yeri

Görüşülen Kişinin Doğum Yeri	Sayı	Yüzde
İstanbul	219	84,9
Hatay	5	1,9
Kayseri	5	1,9
Sivas	5	1,9
Diğer	14	5,4
Yurtdışı	2	0,8
Cevap yok	8	3,1
Toplam	258	100,0

Baba Doğum Yeri	Sayı	Yüzde
İstanbul	126	48,8
Sivas	29	11,2
Kayseri	17	6,6
Yozgat	14	5,4
Hatay	8	3,1
Malatya	7	2,7
Ankara	6	2,3
Sinop	6	2,3
Diğer	29	11,6
Cevap yok	16	6,2
Toplam	258	100,0

Anne Doğum Yeri	Sayı	Yüzde
İstanbul	147	57,0
Sivas	24	9,3
Kayseri	15	5,8
Yozgat	9	3,5
Diyarbakır	8	3,1
Hatay	7	2,7
Sinop	5	1,9
Diğer	31	12,4
Cevap yok	12	4,7
Toplam	258	100,0

Eş Doğum Yeri	Sayı	Yüzde
İstanbul	78	71,6
Sivas	8	7,3
Hatay	5	4,6
Diğer	17	15,6
Cevap yok	1	0,9
Toplam	109	100,0

Kardeş-Çocuk Doğum Yeri	Sayı	Yüzde
İstanbul	243	93,5
Kayseri	6	2,3
Sinop	4	1,5
Diğer	7	2,8
Toplam	260	100

n=181

Hane Nüfusunun Doğum Yerlerine Göre Dağılım	Sayı	Yüzde
İstanbul	830	73,3
Sivas	69	6,1
Kayseri	49	4,3
Hatay	28	2,5
Yozgat	27	2,4
Sinop	23	2,0
Diyarbakır	17	1,5
Malatya	14	1,2
Ankara	13	1,1
Konya	7	0,6
Mardin	7	0,6
Yurtiçi diğer	43	4,2
Yurtdışı	6	0,6
Toplam	1133	100

C. Meslek

Görüşülen Kişinin Mesleği	Sayı	Yüzde
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	13	5,6
Büyük tüccar, sanayici	6	2,6
Özel sektörde büro çalışanı	39	16,9
Kamu ya da özel sektörde işçi	6	2,6
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı	14	6,1
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	36	15,6
Ev kadını, ev kızı	24	10,4
Öğretmen	7	3,0
Öğretim üyesi (Üniversitede)	1	0,4
Üniversite öğrencisi	44	19,0
İlk-orta-lise öğrencisi	21	9,1
Emekli	16	6,9
Diğer	4	1,7
Toplam	231	100,0

Baba Mesleği	Sayı	Yüzde
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	60	23,3
Özel sektörde büro çalışanı	14	5,4
Kamu ya da özel sektörde işçi	12	4,7
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı	8	3,1
Büyük tüccar, sanayici	6	2,3
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	1	0,4
Devlet memuru	1	0,4
Emekli	51	19,8
Çalışmıyor (Faiz, kira vb. gelir sahibi)	1	0,4
Diğer	4	1,6
Cevap yok	100	38,8
Toplam	258	100,0

Anne Mesleği	Sayı	Yüzde
Ev kadını	109	42,2
Emekli	33	12,8
Özel sektörde büro çalışanı	11	4,3
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	7	2,7
Kamu ya da özel sektörde işçi	6	2,3
Çalışmıyor (Faiz, kira vb. gelir sahibi)	6	2,3
Öğretmen	2	0,8
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	1	0,4
Diğer	2	0,8
Cevap yok	81	31,4
Toplam	258	100,0

Eş Mesleği	Sayı	Yüzde
Ev kadını	30	11,6
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	20	7,8
Özel sektörde büro çalışanı	13	5,0
Emekli	11	4,3
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı	8	3,1
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	5	1,9
Öğretmen	4	1,6
Büyük tüccar, sanayici	3	1,2
Kamu ya da özel sektörde işçi	2	0,8
Çalışmıyor (Faiz, kira vb. gelir sahibi)	2	0,8
Devlet memuru	1	0,4
Diğer	2	0,8
Cevap yok	157	60,9
Toplam	258	100,0

Çocuk/Kardeş Meslek	Sayı	Cevap (%)
İlk-orta-lise öğrencisi	80	34,3
Üniversite öğrencisi	51	21,9
Özel sektörde büro çalışanı	29	12,4
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	24	10,3
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı	12	5,2
Ev kadını, ev kızı	10	4,3
Kamu ya da özel sektörde işçi	8	3,4
Öğretmen	6	2,6
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	2	0,9
Büyük tüccar, sanayici	1	0,4
Okul çağına gelmedi	7	3,0
Diğer	3	1,3
Toplam	233	100,0

Hane Nüfusunun Mesleğe Göre Dağılımı	Sayı	Cevap (%)
Ev kadını, ev kızı	175	19,4
Esnaf, zanaatkâr, küçük tüccar	147	16,3
Emekli	112	12,4
Özel sektörde büro çalışanı	106	11,7
İlk-orta-lise öğrencisi	102	11,3
Üniversite öğrencisi	95	10,5
Yüksek öğrenimli serbest meslek çalışanı	42	4,7
Kamu ya da özel sektörde işçi	34	3,8
Kamu ya da özel sektörde yönetici/uzman	22	2,4
Öğretmen	19	2,1
Büyük tüccar, sanayici	16	1,8
Çalışmıyor (Faiz, kira vb. gelir sahibi)	9	1,0
Okul çağına gelmedi	7	0,8
Devlet memuru	2	0,2
Öğretim üyesi	1	0,1
Diğer	14	1,6
Toplam	903	100

D. Eğitim

Görüşülen Kişi	Sayı	Yüzde
İlkokul mezunu	26	10,5
Ortaokul mezunu	48	19,4
Lise mezunu	111	44,9
Üniversite mezunu	56	22,7
Master/doktora derecesi var	6	2,4
Toplam	247	100,0

Görüşülen Kişinin Okuduğu Okullar	n	Ermeni Okulları	Türk Okulları	Özel Türk Okulları	Yabancı Okullar/ Yurtdışı	Diğer
İlkokul	109	88,1	4,6	0,9	3,7	2,8
Ortaokul	111	80,2	7,2	11,7	0,9	
Lise	126	72,2	14,3	11,9	0,8	0,8
Üniversite	84		84,5	7,1	4,8	3,6
Master/Doktora	6		66,7		33,3	

Babanın Eğitim Durumu	Sayı	Yüzde
İlkokul mezunu	103	39,9
Ortaokul mezunu	51	19,8
Lise mezunu	46	17,8
Üniversite mezunu	29	11,2
Master/doktora derecesi var	1	0,4
Cevap yok	28	10,9
Toplam	258	100,0

Babanın Okuduğu Okullar	n	Ermeni Okulları	Türk Okulları	Özel Türk Okulları	Yabancı Okullar/ Yurtdışı
İlkokul	170	74,7	24,1		1,2
Ortaokul	98	74,5	10,2	4,1	11,2
Lise	66	71,2	9,1	4,5	15,2
Üniversite	30		70,0	10,0	20,0
Master/Doktora	1				1,0

Annenin Eğitim Durumu	Sayı	Yüzde
İlkokul mezunu	76	29,5
Ortaokul mezunu	49	19,0
Lise mezunu	77	29,8
Üniversite mezunu	14	5,4
Cevap yok	42	16,3
Toplam	258	100,0

Annenin Okuduğu Okullar	n	Ermeni Okulları	Türk Okulları	Özel Türk Okulları	Yabancı Okullar/ Yurtdışı
İlkokul	146	78,1	21,2		0,7
Ortaokul	102	64,7	13,7	2,9	18,6
Lise	171	56,3	16,1	6,9	20,7
Üniversite	14		78,5		21,4

Eşin Okuduğu Okullar	n	Ermeni Okulları	Türk Okulları	Özel Türk Okulları	Yabancı Okullar/ Yurtdışı
İlkokul	153	92,8	6,5		0,7
Ortaokul	136	73,5	8,1	11,0	7,4
Lise	134	67,9	11,9	11,9	8,2
Üniversite	53		67,9	22,6	9,4
Master/Doktora	11		54,5		45,5

E. Hane Bilgileri

Oturulan Semt	Sayı	Yüzde
Kurtuluş-Feriköy bölgesi	123	47,7
Harbiye-Osmanbey-Şişli bölgesi	45	17,4
Bakırköy-Yeşilköy bölgesi	44	17,1
Anadolu yakası	20	7,8
Beyazıt-Samatya bölgesi	11	4,3
Ortaköy-Yeniköy	5	1,9
Beyoğlu-Taksim	4	1,6
Cevap yok	6	2,3
Toplam	258	100,0

Hane Geliri	Sayı	Yüzde
300 milyon TL'den az	7	2,7
301-500 milyon TL	18	7,0
501-750 milyon TL	36	14,0
751 milyon - 1 milyar TL	61	23,6
1-2 milyar TL	76	29,5
2 milyar TL'den çok	23	8,9
Cevap yok	37	14,3
Toplam	258	100,0

Hane Nüfusu	Sayı	Yüzde
2 kişi	29	11,2
3 kişi	81	31,4
4 kişi	103	39,9
5 kişi	31	12,0
6 kişi	2	0,8
Cevap yok	12	4,7
Toplam	258	100,0

II. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA KATILIM

A. Sivil Hayata Katılım

Üye Olunan Dernek, Vakıf	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Lusavoriç gençlik korosu	41	13,7	20,2
Sayat Nova Korosu	40	13,3	19,7
Vartanants Korosu	19	6,3	9,4
Maral/Maral müzik-dans topluluğu	19	6,3	9,4
Knar müzik grubu	17	5,7	8,4
Diğer müzik/tiyatro toplulukları	35	11,5	17,3
Müzik/Tiyatro toplulukları toplam	**171**	56,8	84,4
Getronagon Lisesi'nden Yet.Der.	23	7,7	11,3
Pangaltı Lisesi'nden Yet.Der./Mıhitaryan	15	5,0	7,4
Sahakyan Okulundan Yet.Der.	12	4,0	5,9
Diğer yetiştirme ve okul dernekleri	36	11,9	18
Yetiştirme ve okul dernekleri toplam	86	28,6	42,6
Kilise vakıfları	16	5,3	7,9
Diğer	27	9,0	13,4
Toplam	300	100,0	148,3

n=203

Üye Olunan Dernekteki Pozisyon	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
İdareci-İdari işler sorumlusu	46	30,3	41,8
Üye	57	37,5	51,8
Müzik, dans, folklor icracısı-elemanı	39	25,7	35,5
Dernek çalışanı-memur	8	5,3	7,3
Sporcu	2	1,3	1,8
Toplam cevap	152	100	138,2

n= 110

Dernek Faaliyetlerine Katılma Nedeni	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Müzikle uğraşmayı seviyorum	61	19,6	34,9
Ermenilerle beraber olmak,görüşmek	44	14,1	25,1
Sosyal faaliyet/kültürel, sanatsal etkinliklerde bulunmak	43	13,8	24,6
Arkadaş ortamımın beni mutlu etmesi	30	9,6	17,1
Kültürümüzün devamlılığını sağlamak	30	9,6	17,1
bir şeyler öğrenmek/bilgi edinmek	11	3,5	6,3
Boş zamanlarımı değerlendirmek	11	3,5	6,3
Beklentilerimi tatmin ediyor	47	15,1	26,9
Kısmen tatmin ediyor	16	5,1	9,1
Tatmin etmiyor	13	4,2	7,4
Diğer	5	1,6	2,9
Toplam cevap	311	100	177,7

Üye Olunan Diğer Dernek/Vakıf/Kuruluş	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Spor Kulübü	12	25,5	33,3
Meslek/oda/birlik	8	17,0	22,2
Dans/müzik/tiyatro/folklor	5	10,6	13,9
Mezunlar derneği/vakfı/cemiyeti	4	8,5	11,1
Zeka-Zihinsel Engelliler Vakfı	4	8,5	11,1
Siyasi parti	2	4,3	5,6
Kilise kadınlar kolu	1	2,1	2,8
Diğer	11	23,4	30,6
Toplam cevap	47	100	130,6

n=36

Üye Olunan Diğer Dernekteki Pozisyon	Sayı
İdareci-İdari işler	3
Üye	8
Müzik, dans, folklor icracısı-elemanı	2
Sporcu	2
Öğrenci	2
Toplam cevap	17

n=13

B. Kültürel Hayata Katılım

Konuşulan Diller	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Ermenice	251	32,3	98,0
Türkçe	249	32,0	97,3
İngilizce	194	24,9	75,8
Fransızca	40	5,1	15,6
Almanca	18	2,3	7,0
İtalyanca	9	1,2	3,5
Diğer	17	2,1	6,8
Toplam cevap	778	100	303,9

n=256

Konuşulan Dillerin Derecelendirilmesi

	En İyi Konuşulan Dil		2. Dil		3. Dil		4. Dil	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Türkçe	205	79,5	41	15,9	2	0,8	1	0,4
Ermenice	47	18,2	173	67,1	29	11,2	2	0,8
İngilizce	2	0,8	31	12,0	140	54,3	21	8,1
Fransızca			2	0,8	20	7,8	18	7,0
Almanca			2	0,8	6	2,3	10	3,9
Diğer	2	0,8	1	0,4	8	3,2	15	5,9
Cevap yok	2	0,8	8	3,1	53	20,5	191	74,0
Toplam	258	100,0	258	100,0	258	100,0	258	100,0

Abone Olunan Ermenice Gazete/Dergi

	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Agos	155	46,3	81,6
Marmara Gazetesi	101	30,1	53,2
Jamanak	52	15,5	27,4
Diğer	27	8,1	14,2
Toplam cevap	335	100	176,3

n=190

Düzenli Olarak Okunan Türkçe Gazete/Dergi

	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Gazeteler			
Hürriyet	91	23,4	**42,1**
Sabah-Günaydın	71	18,3	**32,9**
Milliyet	67	17,2	**31,0**
Radikal	34	8,7	15,7
Posta	16	4,1	7,4
Cumhuriyet	15	3,9	6,9
Diğer gazete	19	5,1	8,9
Dergiler			
National Geographic	11	2,8	5,1
Aktüel	9	2,3	4,2
Focus	5	1,3	2,3
Atlas	5	1,3	2,3
Diğer dergi	46	12,5	21,8
Toplam cevap	389	100	180,1

n=216

Ermenice Kitap/Roman Okuyor mu?	**Sayı**	**Yüzde**
Evet	78	30,2
Hayır	147	57,0
Cevap yok	33	12,8
Toplam	258	100,0

Tanımlamalar

	Sayı	Cevap (Yüzde)	Kişi (Yüzde)
Ermeni	195	22,8	82,3
T.C. Vatandaşı	151	17,6	63,7
Laik	124	14,5	52,3
Demokrat	94	11,0	39,7
Dünya vatandaşı	89	10,4	37,6
Köklerine bağlı	68	7,9	28,7
Solcu	30	3,5	12,7
Milliyetçi	26	3,0	11,0
Dindar	26	3,0	11,0
Anadolulu	23	2,7	9,7
Liberal	22	2,6	9,3
Diğer	8	0,9	3,4
Toplam cevap	856	100	361,2

n=237

C. Dinî Hayata Katılım

Kiliseye Gitme Sıklığı	Sayı	Yüzde
Evet, haftada birden fazla	43	16,7
Evet, haftada bir kez	57	22,1
Evet, ayda ortalama bir kez	62	24,0
Evet, çok seyrek	85	32,9
Hayır, gitmiyorum	6	2,3
Cevap yok	5	1,9
Toplam	258	100,0

Gidilen Kilise	Sayı	Yüzde
Feriköy Ermeni Kilisesi	70	27,7
Bakırköy Surp Harutyun/Surp Harutyun	40	15,8
Surp Kevork-Koca Mustafa Paşa	13	5,1
Vsge Peran/Surp Erortutvun/Taksim Üç Horan/Voşkiperan	12	4,7
Surp Takavor	11	4,3
St. Vartanantz	9	3,6
Samatya	8	3,2
Beyoğlu	5	2,0
Diğer	27	10,7
Çeşitli, farketmiyor	23	9,1
Cevap yok	35	13,8
Toplam	253	100,0

Mezhep	Sayı	Yüzde
Gregoryen	236	91,5
Katolik	9	3,5
Protestan	1	0,4
Cevap yok	12	4,7
Toplam	258	100,0

D. Karma Evliliğe Bakış

	Evliyse Kiminle?		Bekârsa Kiminle Evlenmek İster?		Toplam
Görüşülen Kişi	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Yüzde
Ermeni	107	41,5	121	46,9	88,4
Türk	1	0,4	-	-	0,4
Diğer	1	0,4	13	5,0	5,4
Toplam	109	42,2	134	51,9	94,2*

(*) Yüzde 6,8 cevap vermemiş.

Kız/Kız Kardeş	Evliyse Kiminle? Sayı	Yüzde	Bekârsa Kiminle Evlenmek İster? Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ermeni	79	29,5	164	61,2	90,7
Türk	7	2,6	-	-	2,6
Diğer	4	1,5	14	5,2	6,7
Toplam	90	33,6	178	66,4	100,0

Oğlan/ Erkek Kardeş	Evliyse kiminle? Sayı	Yüzde	Bekârsa kiminle evlenmek ister? Sayı	Yüzde	Toplam Yüzde
Ermeni	66	27,2	158	65,0	92,2
Türk	5	2,1			2,1
Diğer	2	0,8	12	4,9	5,7
Toplam	73	30,0	170	70,0	100,0

	Annenin Kökeni Sayı	Yüzde	Babanın Kökeni Sayı	Yüzde
Ermeni	253	98,1	257	99,6
Türk	1	0,4		
Diğer	3	1,2		
Cevap yok	1	0,4	1	0,4
Toplam	258	100,0	258	100,0

Ailede Türkçe isim	Sayı	Yüzde
Var	66	25,6
Yok	192	74,4
Toplam	258	100,0

Görüşülen Kişilerin Eklemek İstedikleri

1. Azınlık - Öteki Olmak

- Bize gerçek T.C vatandaşı muamelesi yapılması
- Ermeni kültürünün, kimliğinin, sanat, zanaat, gelenek, görenek zenginliğinin yok farzedilmeyip, benimsendiği ve kabul edildiği bir Türkiye'de yaşamak istiyorum.
- Faaliyetlerimizin bölücülük olarak görülmemesi
- Devlet bu konuda ilgisiz/duyarsız
- 1936 Beyannamesi ile ilgili yasa tasarısının düzeltilmesi
- Kendi soyunuzla övünüyor musunuz?
- Sizce azınlıkların yabancı ülkelerde karşılaştığı en büyük sorun nedir?
- Hıristiyanlığın bizim için önemini anlamalarını istiyorum.
- İleriye yönelik hiçbir planım Türkiye'ye yönelik değil, kesinlikle Türkiye'de kalmayı planlamıyorum.
- T.C. Anayasası'nda bulunan vasiyet özgürlüğünün cemaat bireylerine de eksiksiz olarak uygulanması hususu

2. Türklerin Ermeniler Hakkında Daha Fazla Bilgi Sahibi Olması Gerekir

- Türk toplumunda Ermeniler hakkında hiçbir şey bilmeyen insanların olması
- Basın yoluyla Ermenilerle ilgili bilgilerin duyurulması

3. Araştırmanın Kendisine, Sorulara Yönelik Eleştiriler

- Ermenice okuma yazmayı biliyor musunuz veya ailede kaç kişi biliyor.
- Evde hangi dil konuşuluyor diye sorulmalıydı.
- Soru tarzınızın hoşuma gitmediğini belirtmek isterim, bana biraz ayrımcılık yapılıyormuş, düşmanlık aşılıyormuş gibi geliyor, daha değişik Ermeni gençliğinin sorunlarıyla ilgili sorular sorulup, buna yönelik araştırmalar yapılıp bunlara çözüm üretilebilir.
- Sorulardaki Türk ibaresinin düzeltilmesi
- Sorularınız demografik yapı, sosyal konumla ilgili Ermeni cemaatinin canalıcı sorunlarının ve çözümlerinin tesbiti doğrultusunda bir araştırma yapılması ve sonuçlarının yayınlanmasının çok daha önemli olduğunu düşünüyorum.
- Ermeni cemaatini bu kadar az soruyla tanıyamazsınız.

4. Ermeni Cemaatinin-Gençliğinin Biraraya Gelmesi

- Toplumumuzun biraraya getirilmesi ve tutulması için sosyal ve kültürel faaliyetlere katılımın sağlanması
- Ermeni cemaatinin gençlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmesi,onları biraraya toplamanın yollarını bulmasını dilerim
- Ermeni gençliğinin birbirine bağımlı olmasını istiyorum
- Gençlerin Ermeni toplumuna olan ilgisizliğinin irdelenmesini öneririm
- Ermenilerin Ermenilerle evliliğini destekleyecek çalışmalar yapılmalı

5. Ermeni Okullarına-Kurumlarına Yönelik Eklemeler

- Patrik Ermeni cemaatini sadece dinî açıdan temsil etmeli, patrikten ayrı sivil bir kuruluş kurulmalı, ABD'deki Armenian ..... ve Ermeni cemaatini bu 10-15 kişiden oluşan birlik temsil etmeli, resmi makamların muhatabı bu kuruluş olmalı
- Ermeni okullarındaki eğitimin elden geçirilmesi, özellikle öğretmen ve velilerin eğitimine öncelik verilmesi
- Vakıflarımızla ilgili problemlerimizin çözülmesi, bize ait olan okulların, kiliselerin, arsaların ve binaların bize ait kalmasını istiyorum.
- Ermeni cemaat kütüğü olmalı, herkesin kaydı olmalı, faaliyetlerden haberdar edilmeli ve yılbaşında ajanda gönderilmeli

6. Diğer

- Ülkemizdeki Ermeni nüfusunu bilmek isterdim
- Birlik, beraberlik, hoşgörü, anlayış, sevgi diliyorum
- Tüm istatistikleri (Ermenilerle alakalı) bilmek isterdim

Bazı çapraz ilişkiler

Tanımlamalar, Cinsiyete Göre	Kadın	Erkek	Toplam
Laik	71	53	124
	58,7	47,3	53,2
Demokrat	48	46	94
	39,7	41,1	40,3
Ermeni	107	88	195
	88,4	78,6	83,7
Solcu	12	18	30
	9,9	16,1	12,9

Tanımlamalar, Cinsiyete Göre	Kadın	Erkek	Toplam
T.C. vatandaşı	75	76	151
	62,0	67,9	64,8
Liberal	10	12	22
	8,3	10,7	9,4
Milliyetçi	16	10	26
	13,2	8,9	11,2
Dünya vatandaşı	52	37	89
	43,0	33,0	38,2
Dindar	16	10	26
	13,2	8,9	11,2
Anadolulu	10	13	23
	8,3	11,6	9,9
Köklerine bağlı	45	23	68
	37,2	20,5	29,2
Toplam	121	112	233
	51,9	48,1	100,0

n 233

Tanımlamalar, Eğitim Durumuna Göre

	İlkokul		Ortaokul		Lise		Üniversite		Lisansüstü		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Laik	11	44,0	22	51,2	49	48,5	37	72,5	2	40,0	121	53,8
Demokrat	10	40,0	11	25,6	40	39,6	31	60,8	1	20,0	93	41,3
Ermeni	21	84,0	37	86,6	81	80,2	45	88,2	5	100	189	84,0
Solcu	4	16,0	4	9,3	6	5,9	15	29,4	0	0,0	29	12,9
T.C. vatandaşı	17	68,0	30	69,8	56	55,4	37	72,5	3	60,0	143	63,6
Liberal	1	4,0	2	4,7	8	7,9	9	17,6	2	40,0	22	9,8
Milliyetçi	2	8,0	2	4,7	14	13,9	8	15,7	0	0,0	26	11,6
Dünya vatandaşı	4	16,0	20	46,5	43	42,6	20	39,2	2	40,0	89	39,6
Dindar	3	12,0	6	14,0	9	8,9	7	13,7	1	20,0	26	11,6
Anadolulu	5	20,0	1	2,3	9	8,9	7	13,7	0	0,0	22	9,8
Köklerine bağlı	7	28,0	19	44,2	23	22,8	15	29,4	1	20,0	65	28,9
Toplam	25	11,1	43	19,1	101	44,9	51	22,7	5	2,2	225	100,0

Kişi bazında cevaplar. 225 geçerli; 33 boş cevap.

Tanımlamalar, Yaşa Göre

	17 ve altı		18-25		26-35		36-45		46 ve üzeri		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Laik	8	47,1	40	46,5	23	63,9	31	66,0	22	46,8	124	53,2
Demokrat	3	17,6	27	31,4	20	55,6	27	57,4	17	36,2	94	40,3
Ermeni	14	82,4	70	81,4	30	83,3	41	87,2	40	85,1	195	83,7
Solcu	1	5,9	10	11,6	7	19,4	6	12,8	6	12,8	30	12,9
T.C. vatandaşı	11	64,7	49	57,0	22	61,1	32	68,1	37	78,7	151	64,8
Liberal	1	5,9	8	9,3	6	16,7	3	6,4	4	8,5	22	9,4
Milliyetçi	1	5,9	8	9,3	8	22,2	5	10,6	4	8,5	26	11,2
Dünya vatandaşı	7	41,2	40	46,5	14	38,9	15	31,9	13	27,7	89	38,2
Dindar	3	17,6	6	7,0	7	19,4	4	8,5	6	12,8	26	11,2
Anadolulu	0	0,0	5	5,8	5	13,9	7	14,9	6	12,8	23	9,9
Köklerine bağlı	6	35,3	18	20,9	8	22,2	17	36,2	19	40,4	68	29,2
Toplam	17	7,3	86	36,9	36	15,5	47	20,2	47	20,2	233	100,0

Kişi bazında cevaplar. 233 geçerli; 25 boş cevap.

Tanımlamalar, Doğum Yerine Göre

	İstanbul		Diğer		Cevapsız		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Laik	106	53,3	16	55,2	2	40,0	124	53,2
Demokrat	79	39,7	13	44,8	2	40,0	94	40,3
Ermeni	170	85,4	21	72,4	4	80,0	195	83,7
Solcu	23	11,6	6	20,7	1	20,0	30	12,9
T.C. vatandaşı	128	64,3	19	65,5	4	80,0	151	64,8
Liberal	18	9,0	4	13,8	0	0,0	22	9,4
Milliyetçi	20	10,1	5	17,2	1	20,0	26	11,2
Dünya vatandaşı	76	38,2	11	37,9	2	40,0	89	38,2
Dindar	24	12,1	2	6,9	0	0,0	26	11,2
Anadolulu	14	7,0	9	31,0	0	0,0	23	9,9
Köklerine bağlı	55	27,6	12	41,4	1	20,0	68	29,2
Toplam	199	85,4	29	12,4	5	2,1	233	100,0

Kişi bazında cevaplar. 233 geçerli; 25 boş cevap.

Tanımlamalara Göre Kiliseye Gitme Sıklığı

	Haftada 1'en fazla		Haftada bir		Ayda bir		Çok seyrek		Hiç		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Laik	27	22,1	28	23,0	35	28,7	30	24,6	2	1,6	122	53,0
Demokrat	14	14,9	20	21,3	23	24,5	35	37,2	2	2,1	94	40,9
Ermeni	37	19,1	40	20,6	48	24,7	66	34,0	3	1,5	194	84,3
Solcu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.C. vatandaşı	31	20,7	38	25,3	32	21,3	44	29,3	5	3,3	150	65,2
Liberal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Milliyetçi	4	15,4	7	26,9	5	19,2	8	30,8	2	7,7	26	11,3
Dünya vatandaşı	21	24,1	17	19,5	21	24,1	25	28,7	3	3,4	87	37,8
Dindar	10	38,5	11	42,3	2	7,7	3	11,5	0	0,0	26	11,3
Anadolulu	2	9,1	5	22,7	5	22,7	9	40,9	1	4,5	22	9,6
Köklerine bağlı	18	26,9	17	25,4	14	20,9	18	26,9	0	0,0	67	29,1
Toplam	42	18,3	50	21,7	56	24,3	76	33,0	6	2,6	230	100,0

Kişi bazında cevaplar. 230 geçerli; 28 boş cevap.

Doğum Yerine Göre Kiliseye Gitme Sıklığı

	İstanbul	Diğer	Toplam
Evet, haftada birden fazla	38	5	43
	17,6%	16,7%	17,0%
Evet, haftada bir kez	47	8	57
	21,8%	**26,7%**	22,5%
Evet, ayda ortalama bir kez	58	3	62
	26,9%	10,0%	24,5%
Evet, çok seyrek	69	12	85
	31,9%	40,0%	33,6%
Hayır, gitmiyorum	4	2	6
	1,9%	6,7%	2,4%
Toplam	216	30	253
	100,0%	100,0%	100,0%

Babanın Doğum Yerine Göre Kiliseye Gitme Sıklığı

	İstanbul	Diğer	Toplam
Evet, haftada birden fazla	26	14	43
	21,0%	12,4%	17,0%
Evet, haftada bir kez	27	25	57
	21,8%	22,1%	22,5%
Evet, ayda ortalama bir kez	32	28	62
	25,8%	24,8%	24,5%
Evet, çok seyrek	37	42	85
	29,8%	37,2%	33,6%
Hayır, gitmiyorum	2	4	6
	1,6%	3,5%	2,4%
Toplam	124	113	253
	100,0%	100,0%	100,0%

Annenin Doğum Yerine Göre Kiliseye Gitme Sıklığı

	İstanbul	Diğer	Toplam
Evet, haftada birden fazla	30	11	43
	20,8%	11,3%	17,0%
Evet, haftada bir kez	27	27	57
	18,8%	27,8%	22,5%
Evet, ayda ortalama bir kez	36	25	62
	25,0%	25,8%	24,5%
Evet, çok seyrek	48	31	85
	33,3%	32,0%	33,6%
Hayır, gitmiyorum	3	3	6
	2,1%	3,1%	2,4%
Toplam	144	97	253
	100,0%	100,0%	100,0%

Yaşa Göre Konuştuğu Diller

	13-18	19-24	25-34	35-44	45-60	60+	Toplam
Ermenice	8	7	7	11	10	4	47
	26,7%	8,8%	17,5%	22,4%	22,2%	33,3%	18,4%
Türkçe	22	72	31	38	34	8	205
	73,3%	90,0%	77,5%	77,6%	75,6%	66,7%	80,1%
İngilizce			2				2
			5,0%				,8%
Kürtçe					1		1
					2,2%		,4%
Japonca		1					1
		1,3%					,4%
Toplam	30	80	40	49	45	12	256
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Konuştuğu Dillere Göre En Çok Okuduğu Ermenice Gazete

	Agos	*Jamanak*	*Marmara*	Toplam
Ermenice	12	5	20	37
	32,4%	13,5%	54,1%	100,0%
	11,9%	35,7%	29,0%	19,6%
Türkçe	88	8	49	150
	58,7%	5,3%	32,7%	100,0%
	87,1%	57,1%	71,0%	79,4%
Toplam	101	14	69	189
	53,4%	7,4%	36,5%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tanımlamalar	*Agos*		*Marmara*		*Jamanak*	
Ermeni	78	21,7	56	23,8	12	22,2
T.C. Vatandaşı	57	15,9	41	17,4	10	18,5
Laik	49	13,6	32	13,6	10	18,5
Demokrat	40	11,1	29	12,3	8	14,8
Dünya vatandaşı	39	10,9	22	9,3	2	
Köklerine bağlı	32	8,9	20	8,5	5	
Solcu	15	4,2	7		2	
Milliyetçi	15		6		2	
Dindar	7		12	5,1	2	
Anadolulu	13		5			
Liberal	14		5		1	
Toplam cevap	359		235		54	

Ekler

Ek 1
İstanbul ve Anadolu'da Ermeni Kiliseleri[1]

Türkiye Ermenilerinin cemaat yaşamında merkezi önemi olan kiliseler ibadethane özelliklerinin yanı sıra tarihten günümüze uzanan süreçte kurumsal varlıklar olarak da Ermeni toplumunun toplumsal ve kültürel yaşamını anlamak açısından önemli ipuçları taşımaktadır. Başlangıçta Bizans döneminden kalma Rum Ortodoks kiliselerinin bazıları Ermenilere devredilmiş, sonraları Osmanlı yönetiminden alınan izinle çok sayıda Ermeni kilisesi inşa edilmiştir. Çoğunlukla 18. ve 19. yüzyıllarda alınan izinlerle inşa edilen ve büyük bir kısmı vakfiye olarak kurulmuş olan Ermeni kiliselerinin birçoğu yangın ve deprem geçirdiği için çok kereler onarılmaları için de izin gerekmiştir. 1820 sonrası onarımlar çoğunlukla Balyanlar tarafından yapılmıştır. Kiliselerin yapım tarihi ve inşa edildikleri semtler Ermeni nüfusunun hareketliliği ve değişen yerleşim alanları hakkında da aydınlatıcı bilgi vermekte; ayrıca hastane, yetimhane ve okul gibi diğer kurumların tesisi ile yakından bağlantılı bir toplumsal fotoğraf sunmaktadır. Öte yanda bu kiliselerin geçirdiği tarihsel serüveni izleyerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde uygulanan devlet politikaları hakkında da bazı bilgiler derlemek mümkündür. Aşağıda sırasıyla Apostolik, Katolik ve Protestan kiliseleri ayrı ayrı ele alınmıştır.

Günümüzde İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'ne bağlı, biri Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında Girit Adası'nda olmak üzere, 42 kilise bulunmaktadır. Bunlardan 6 tanesi Anadolu'da (Kayseri, Diyarbakır, Mardin-Derik, Hatay'da İskenderun, Kırıkhan ve Samandağ-Vakıflıköy) hizmet veren kiliseler olup, diğerleri İstanbul'un çeşitli bölgelerinde bulunan kiliselerdir. Eski İstanbul (15), Boğaz'ın Avrupa (12) ve Asya (7) yakaları ile Adalar (1) olmak üzere gruplandırılmış ve halen ibadete açık bu kiliselerin toplamı 35 adettir. Bizans döneminde İstanbul'da Ermenilere ait kiliseler hakkında çok az bilginin mevcut olduğu ifade edilmektedir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin 1461'de kurulmasından sonra ise 55 kilise inşa edilmiş, bunlardan 22'si yıkılmış veya başka amaçla kullanılmakta, 33 tanesi ise halen ibadete açıktır. Bunlar içinde en eskileri de İstanbul fethedildikten sonra yerli Rum halktan alınarak Ermenilere tahsis edilen, dolayısıyla işlevsellik açısından bazı değişikliklerle Ermeni kilisesine dönüştürülen kiliselerdir. Bunların başında Surp Astvadzadzin (şimdiki) Patriklik Kilisesi (Kumkapı), Surp Kevork (eski Patriklik) Kilisesi (Samatya) ve Balat'taki Surp Hıreşdagabed Kilisesi gelmektedir. İstan-bul'daki Ermeni kiliselerinin önemli bir kısmı (bugün ibadete açık olanlardan 15'i) ilk olarak 18-19. yüzyıllarda inşa edilmiş, mevcut olanlar da yine bu dönemde büyük onarımlar geçirmiştir. Cumhuriyet döneminde ise kilise yapımı yasaklanmış-

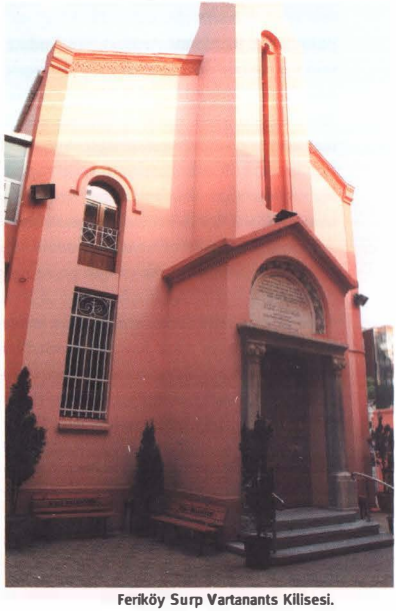

Feriköy Surp Vartanants Kilisesi.

1 Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeni kiliselerine ilişkin bilgiler Dr. Elmon Hançer tarafından derlenmiştir.

tır. Ermeni kiliselerinin onarımı için verilen izinlerin de 1951-55, 1963-69 ve 1985'ten günümüze gelen yıllarda gündeme geldiğini görmekteyiz. 1985'te ayrıca Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda Surp Sarkis Şapeli'nin yapımına izin verilmiştir. Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin 1965'te yeniden inşası ise özel bir olay olarak hatırlanmaktadır.[2]

İstanbul'da Katolik Ermeni cemaatine ait halen 12 kilise bulunmaktadır: Galata-Beyoğlu-Taksim-Pangaltı eksenindeki 5; Boğaz'ın Avrupa yakasında 4 (Ortaköy,Yeniköy, Tarabya, Büyükdere); Samatya, Büyükada ve Kadıköy semtlerinde ise birer adet. Ayrıca Anadolu'da Mardin'de de bir kilise mevcuttur. Bu kiliseler, Beyoğlu'ndaki Surp Yerrortutyun Katolik Ermeni Kilisesi (Sainte Trinité) hariç olmak üzere hepsi Katolik Ermeni cemaatinin 1830'da millet olarak tanınmasından sonra yapılmıştır.

İstanbul'da günümüzde Beyoğlu, Gedikpaşa ve Eminönü'nde bulunan üç Protestan Ermeni kilisesi vardır.[3] Bunların dışında günümüze kadar ulaşmamış iki kilise daha vardı: 1859 yılında yapılan ve cemaatin kalmamasından dolayı kapanan Halıcıoğlu Protestan Kilisesi ve 1880-1950 arasında Üsküdar'daki Amerikan Okulu'nun bahçesinde kullanılmış olan Üsküdar Mabedi.

İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği'ne Bağlı Ermeni Kiliseleri

Eski İstanbul'da yer alan Samatya Surp Kevork Kilisesi, Ermenilere tahsis edilen eski Patriklik Kilisesi olarak ayrı bir önem taşımaktadır. Meryem Ana'ya adanmış olan Peribleptos Manastırı üzerinde yükselen, İmparator III. Romanos Argyros tarafından 1030-1034 yılları arasında inşa ettirilmiş olan bu kilisenin 11. yüzyılda İstanbul'da yapılmış büyük ölçekli imparatorluk kiliselerinin başında yer aldığı söylenmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'dan İstanbul'a göç ettirilen Ermenilerin büyük bir bölümü, Türkler tarafından altındaki ayazma ve yanındaki büyük sarnıçtan ötürü Sulu Manastır olarak adlandırılmış olan bu manastırın civarına yerleşmiştir. 1461 sonrası İstanbul Ermeni Patrikliği'ni tesis eden Fatih Sultan Mehmed, bu manastırı Ermenilere vermiş ve yapı 1461-1641 tarihleri arasında ilk Ermeni Patrikliği ve kilisesi olarak hizmet vermiştir. Galata Surp Sarkis Kilisesi'nden sonra (daha sonra Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi) bu, İstanbul'daki ikinci Ermeni kilisesi olmuş ve ilk önce Surp Astvadzadzin adı ile kutsanmıştır.[4]

Ermeni ve Rum cemaatleri arasında kanlı olaylara neden olan ve Kanlı Kilise olarak da anılan bu manastır zaman içinde pek çok yangın geçirmiş, yapılan onarımlar sonucunda 17. yüzyılda özgün yapısını yitirmiştir. Daha sonra da birkaç kez geçirdiği yangın sonucu, Bizans döneminden kalan büyük boyutlu mozaikler ve diğer bakiyeler tamamen ortadan kalkmıştır. 1894 depremi ve 1895 yangını ardından onarılan ve son şeklini alan kilisenin artık Sulu Manastır/Peribleptos'un kalıntısı olan altyapısı ile hiçbir bağlantısı yoktur. Mabedin eski demir kapılarının bronz levhaları üzerine işlenmiş yüksek kabartma kompozisyonlarda Surp Kevork'un (Saint George ya da Aya Yorgi) yaşamını aksettiren kompozisyonlar betimlenmiştir. Bu tarihi kapıların üzerindeki mermer kitabe kilisenin 1887'de inşa edildiğini belgelemektedir. 6-7 Eylül Olayları'nda (1955) hasar gören kilise 1960'larda yeniden bir yangın geçirmiş, 1963'te ve son olarak da 1993'te onarım

2 Kevork Pamukciyan, "Ermeni Kiliseleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, 1994, s.183-4.

3 İstanbul'daki Protestan Ermeni Kiliseleri için bkz. M. Numan Malkoç, *İstanbul'daki Protestan Kiliseleri*, Kaya Basım, İstanbul, 1999, s.82-94; İlmon Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri" (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996; Anonim, *Huşamadyan Harüramyagi Hayts. Avedaranagan Yegeğetsvo Gedik Paşa 1850-1950* (Gedik Paşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin Yüzüncü Yıldönümü Anı Kitabı 1850-1950), İstanbul, 1950; V. Seropyan, "Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, 1994, s.389-90.

4 Kevork Pamukciyan, "Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: İstanbul Yazıları*, c.1, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002; Varujan Barış, "İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi" (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1974; Bedros Garabedyan, *Hinkataryan Hişadagaran 1461-1935 Samatyo Surp Kevork Yegeğetsvo* (Samatya Surp Kevork Kilisesi Beşyüz Yıllık Anı Kitabı 1461-1935), İstanbul, 1935.

görmüştür. 1986-87 kışında Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin 525. kuruluş yıldönümü ve Patrik Yozgatlı Şınorhk Kalustyan'ın patrikliğinin 25. yıl kutlamalarının bir bölümü eski patriklik kilisesi olmasından ötürü burada yapılmış, 1993'te de kiliseye bir patriklik tahtı konmuştur.[5]

Kilisenin yan tarafına erkek çocukların eğitimi için 1790'lı yıllarda inşa edilen Sahakyan Okulu'nun yanında. 1831'de bir de Nunyan Kız Okulu açılmıştır. Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ermeni aileler İkinci Dünya Savaşı'na kadar kız bölümüne yerleştirilmiştir. 1943 yangınından sonra Gülbenkyan Fonu ve hayırseverlerin yardımlarıyla bina tümüyle yenilenmiş, 1966'da tam teşekküllü bir lise olarak (Sahakyan-Nunyan) tekrar eğitime açılmıştır. Okul günümüzde Sahakyan-Nunyan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi olarak hizmet vermektedir.[6]

Şimdiki Patriklik Kilisesi olarak hizmet veren Kumkapı Surp Astvadzadzin (Azize Meryem Ana) Patriklik Kilisesi de aslında bir Bizans mabedidir. Bizans devrinde burada Akaios Metrophanes ile Khrysanthos Euphemia adında iki kilise/manastır bulunmaktaydı. Bunlar, zamanla kalabalıklaşan Ermeni cemaatinin ihtiyacına binaen İstanbul'un fethini takibeden süreçte Ermenilere verilmiştir. Ancak kesin veriliş tarihi bilinmemektedir.[7]

Pek çok yangın geçiren Patriklik Kilisesi ve patrikhane 1718 İstanbul büyük yangınında harabolmuş, her iki bina hassa mimarı Hovhannes Amira Serveryan eliyle temelden inşa edilerek 19 Şubat 1820'de hizmete girmiştir. Son olarak 18 Ağustos 1826 Hocapaşa yangınında Kudüs Patrikliği vekâlet binaları ve Bezciyan Okulu[8] ile birlikte patrikhane binası ve kilisesi yanmış, bu nedenle geçici bir süre için patrikhane Samatya'ya taşınmıştır. Tamamen harap olan bu yapılar, Sultan II. Mahmud'un yakın dostu ve ekonomi danışmanı olan Darphane Emini Kazaz Artin[9] (Harutyun Amira Bezciyan) tarafından elde edilen 2 Şubat 1828 tarihli onarım fermanı ile yenilenmiştir.[10] Bu kilise kompleksinin planlama ve inşası Krikor Amira Balyan (1764-1831) ve Garabed Dövletyan tarafından yürütülmüştür. Bugün görülen yapı topluluğu bu son inşada meydana getirilmiş, yapılardan Surp Haç Kilisesi günümüzde Kazaz Artin Amira adıyla sosyal ve kültürel amaçlı tören salonuna dönüştürülmüştür.. Surp Astvadzadzin Patrikhane Kilisesi'nin girişi üzerinde yükselen çan kulesinin ön yüzünde, yapılar topluluğunun 1828 inşasını belgeleyen bir kitabe bulunmaktadır. Son tamirat çalışmaları 1913'te yapılan Patrikhane binası 1999 depreminde ciddi bir biçimde hasar görmüş ve 2004 yılında tamamlanan köklü bir restorasyona tâbi tutulmuştur.

Asıl adı Aya Strati Rum Ortodoks Kilisesi olan Surp Hıreşdagabed Kilisesi,[11] 1627/1635'te Balat'taki Ermeni cemaatine tahsis edilen üçüncü eski Bizans mabedidir. Birkaç kez yangın geçiren ahşap kilise 1835 yı-

5 A. Hisarlıyan, *Karasnamya Hopelyan Verçin Veraşinutyan Surp Kevork Yegeğetsvuyn Samatyo 1887-1927* (Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin Son İnşasının Kırkıncı Yılı 1887-1927), İstanbul, 1927; Feridun Özgümüş, "Peribleptos Manastırı (Sulu Manastır), *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 14, İstanbul, 1998, s.21-32; Vağarşag Seropyan, "Kevork (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, 1994, s.552-554; Elmon Hançer, "İstanbuli Barisbnerun Meç Ut Hay Yegeğetsiner" (İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi), Nor San, S.11, İstanbul, 1993'ten tıpkı basım, *Haraç* (Günlük Ermenice Gazete), Paris, 10 Mart 1995, s.2 ve *Aztak* (Günlük Ermenice Gazete), Beyrut, 6-9 Mayıs, 1995, s.4.

6 Silva Kuyumcuyan, "Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1994, s.408-409.

7 Kevork Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, no.81, Eylül 1990.

8 Kevork Pamukciyan, "Bezciyan Mektebi", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.196-197.

9 Vağarşag Seropyan, "Bezciyan, Artin", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1994, s.223-224.

10 Hagop Varjabedyan, *Harüramya Hopelyan Mayr Yegeğetsvo* (Patrikhane Ana Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Jübilesi), İstanbul, 1928; Vağarşag Seropyan, "Astvadzadzin (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul, 1993, s.341-342.

11 Melkon-Asadur (Hımayak Uğurluyan), *Yerektaryan Badmutyun Surp Hıreşdagabed Yegeğetsvo Balatu 1627-1931* (Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin Üçyüz Yıllık Tarihi 1627-1931), Ermenice, İstanbul, 1931; Vağarşag Seropyan, "Surp Hıreşdagabet Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, 1994, s.90-91.

lında II. Mahmud'un fermanıyla tamamen kâgir olarak inşa edilmiştir. Çok değerli eserlere sahip olan bu ibadethane aslında bir kilise, birkaç şapel ve bir ayazmadan oluşan ve bir dış duvar ile çevrelenmiş bir kompleks halindedir. 1962 ve 1988 yıllarında çeşitli iç ve dış onarımlar geçirmiş olan Balat Hıreşdagabed Kilisesi, yüzyıllar boyunca İstanbul Ermenilerinin en eski ve önemli kültür merkezi olarak ayrıca anılmaya değer bir kurum olmuştur.[12] Yapının dışında, batı yönünde, 1977'de kapanmış olan Khorenyan Okulu'nun 1866 tarihli harap durumdaki binası bulunmaktadır.

Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ise İstanbul'daki en eski Ermeni kilisesi olarak anılmaktadır. Bu kilisenin aslı olarak, Galata'nın Cenova yönetiminde olduğu dönemde, Osmanlı kayıtlarında adı Cercis olarak geçen, Surp Sarkis adlı bir Ermeni kilisesi gösterilmektedir. Söz konusu bu kilisenin yapım tarihi, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin 1799 inşası sırasında ortaya çıkan bir kitabeye göre 1350 olarak tarihlenmekle birlikte kilisenin ilk yapılış tarihi ve yeri halen tartışma konusudur. Osmanlı döneminde birçok yangın tehlikesi atlatan ve onarım gören bu kilisenin bir bölümü, 1958'de Karaköy'ü Tophane'ye bağlayan Kemeraltı Caddesi'nin genişletilmesi sırasında istimlak edilmiş, kalan kısmı da daha sonra yıktırılmış, ancak kilise 1961-1965 yılları arasında yeniden inşa edilerek 15 Mayıs 1966'da Patrik Şınorhk Kalustyan tarafından ibadete açılmıştır.[13]

Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul Ermeni cemaati tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. İstanbul'un fethinden önce yapılmış olan kilise, geç Bizans döneminde İstanbul'daki Ermenilerin merkezi durumundaydı. Fetihten sonra ise, Samatya Surp Kevork Kilisesi Ermenilere verilip, Patriklik makamı orada kuruluncaya dek, Galata kilisesi, Ermenilerin tek ibadethanesi ve cemaatin merkezi olmuştur. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, sonraki devirlerde de en nüfuzlu ve bilgin ruhanîlerin faaliyet gösterdiği çok önemli dinî ve kültürel bir kurum olmuştur. Bu ruhanîlerden Venedik Mıkhitarist rahipler topluluğunun kurucusu Sivaslı Mıkhitar (1676-1749), 1700 yılında Galata Kilisesi'ndeki vaizliği sırasında, orada açtığı bir dershanede ilk öğrencilerini yetiştirmeye başlamıştır. Kiliseye bağlı birçok okul açılmış ve nihayet 1886 yılında, halen faal olan Getronagan (merkezî) Ermeni Lisesi[14] kurulmuştur. İstanbul'da ilk kez bu tarihi Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde 14 Şubat 1906'da, Levon Çilingiryan yönetiminde çoksesli bir koro çalışmalara başlamıştır. Tek nefli, merkezi kubbeli bir plan tasarımı gösteren kilise, hem iç hem de dış mimari bağlamında geleneksel Ermeni mimarisini temsil eden tek özgün yapıdır. Mimar Bedros Zobyan'ın Ortaçağ Ermeni dinî mimarisinden esinlenerek tasarladığı bu kilise İstanbul'daki diğer Ermeni kiliseleri arasında tamamen farklı kompozisyonu ile çok özel bir yer tutmaktadır.[15] Diğer taraftan son inşadan önce, yıktırılan kiliseden kurtarılan ve günümüzdeki yapının alt katındaki Amenasurp Pırgiç Şapeli'nin ve Patrik Golod'un anıt mezarının duvarlarını süsleyen çiniler, 18. yüzyıl başlarında özel olarak Kütahya'daki atölyelerde Ermeni çiniciler tarafından üretilmiş olup, bu kilisenin tarihsel geçmişine ışık tutan önemli kültürel zenginliklerdir. Kilisenin ana girişi üzerindeki 1965 inşasını gösteren kitabeden başka, yan cephede 1436, 1733, 1888 tarihli inşa ve onarım çalışmalarını belgeleyen kitabeler bulunmaktadır. 1970'lerde Haliç köprüsünün yapımı sırasında istimlak edilerek yıktırıl-

12 Elmon Hançer, "Balat Yazmaları", Dünü ve Bugünü ile Haliç-Sempozyum Bildirileri 22-23 Mayıs 2003, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, 2004, s.121-138.

13 Kevork Pamukciyan, "Knnagan Agnarg Mı Galatyo Surp Krikor Lusavoriç Yegeğetsvo Badmutyan Vra" (Galata Surp Lusavoriç Kilisesi Üzerine Bir İnceleme", *Şoğagat*, sayı 1, İstanbul, 1966, s.7-19; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, (yeni notlarla yayıma hazırlayan Kevork Pamukciyan), Eren Yayınları, İstanbul, 1988; Vağarşag Seropyan, "Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, 1994, s.106-108; İlmon Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri" (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.

14 Kevork Pamukciyan, "Getronagan Lisesi", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.200-202; Silva Kuyumcuyan, "Getronagan Lisesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c.3, İstanbul, 1994, s.395.

15 Bedros Zobyan, "Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi", *Şoğagat*, 15. Yıl, sayı 1, İstanbul, 1966, s.20-37.

mış olan Halıcıoğlu'ndaki Surp Stepanos Kilisesi'ne[16] ait bazı emanetler Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde korunmaktadır.

Anadolu'dan 17. yüzyılın ilk yarısında kalabalık gruplar halinde İstanbul'a göçeden Kemahlı, Erzincanlı, Eğinli ve Divrikli Ermeniler Kumkapı semtinde Rumlara yakın mahallelere, ilk barınakları olan göçmen odalarına yerleşmişlerdir. Yine 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başlarında Anadolu'dan gelen Ermeniler Kumkapı bölgesinde Kadırga, Nişanca, Gedikpaşa ve Kumkapı dışına yerleşmişlerdir.[17] Özellikle Yozgat, Sivas ve Tokat Ermenileri Kumkapı surdışında mesken tutmuşlardır. Kumkapı'nın çeşitli yerlerine yerleşen Ermenilerin nüfusu giderek artmış, bulundukları yörede bir ibadethaneye ihtiyaç duyulmuştur. Bu yörede 1832 sonrasında inşa edilmiş ahşap kilisenin yerinde kâgir olarak yapılan (Sur Dışı) Surp Harutyun Kilisesi 1855 tarihlidir. Dönemin etkin amiralarından Harutyun Bezciyan'ın maddi desteğinin yanı sıra Ermeni balıkçı esnafının katkılarıyla yapıldığından halk arasında Balıkçılar Kilisesi olarak da tanınır. Kilisenin bitişiğinde 1981 yılında kapanmış olan 1832 tarihli Boğosyan-Varvaryan Okulu'nun binası yer almaktadır. Gedikpaşa'da ilkin 1849'da inşa edilen ve İncil yazarı Aziz Yuhanna'ya adanan Surp Hovhannes Kilisesi geçirdiği yangınlar nedeniyle, 1876'da yeniden yapılmış, daha sonra birkaç kez onarım görmüş, son olarak 1986'da geniş çaplı bir restorasyona tâbi tutulmuştur. Kilisenin yanındaki bahçede uzun bir süre önce öğretime kapanmış olan fakat aslında geçmişi 1835'lere dek uzanan Mesrobyan Okulu binası bulunmaktadır. III. Mustafa döneminde bir dalgakıran yapılan Yenikapı sahilinde imara açılan arazilerin Sultan'ın emriyle Ermenilere satılmasından sonra burada da yeni bir mahalle kurulmuştur. Daha sonra yangın geçiren ve yeniden kurulan mahallede 1848'de ibadete açılmış olan Yenikapı Surp Tateos-Partoğomeos Kilisesi, adından da anlaşılacağı gibi Ermeni halkı arasında Hıristiyanlığı ilk kez yayan İsa'nın iki havarisine adanmıştır. Kilise 1886, 1949, 1969 ve 1989 tarihlerinde köklü onarımlar geçirmiştir.[18]

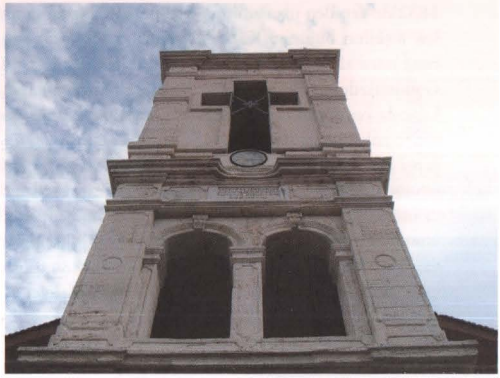

Kumkapı Meryem Ana Kilisesi.

Eski İstanbul'da halen ayakta olan diğer Ermeni kiliseleri arasında Eyüp'te 1675'ten beri varlığı bilinen Surp Astvadzadzin ile 18. yüzyılda yapılan ve daha sonra bahçesine Bezciyan Okulu inşa edilen Surp Yeğya Kiliseleri yer almaktadır.[19] Daha çok fakir Ermenilerin oturduğu Samatya'da 19. yüzyıldan önce aynı adla varlığı bilinen Surp Hagop Kilisesi önce 1858'de ahşap olarak yenilenmiş, 1892 yılında ise yanındaki Nersesyan Okulu ile birlikte yeniden temelden inşa edilmiştir. Surp Nigoğayos Kilisesi ise Karagümrük'te aynı adı taşıyan kiliseye el konulduktan sonra Topkapı'da 17. yüzyıl başlarında ahşap olarak yapılmıştır. 1831-

16 Hagop Varjabedyan, *Hişadagaran Harüramya Hopelyani Khasküği Surp Isdepanos Yegeğetsvo 1831-1931* (Hasköy Surp Isdepanos Kilisesi Yüzüncü Yıl Jübilesi Anı Kitabı), İstanbul, 1931; Pars Tuğlacı, İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul, 1991.

17 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1958; Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul-Şehrin İskânı", İslâm Ansiklopedisi, c.V, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul, 1950, s.1205-1214; Doğan Kuban, İstanbul Bir Kent Tarihi, 2. baskı, Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 2000.

18 Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991; Varujan Barış, "İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi" (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayımlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1974.

19 Elmon Hançer, "Eyüp Ermeni Kiliseleri", VIII. Eyüpsultan Sempozyumu-Tebliğler 7-9 Mayıs 2004, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s.164-175.

1832'de yeniden inşa edilmiş, bu sırada kilise bütçesinin açık vermesinin ardından Ermeni cemaati ile dostluk ilişkileri bulunan Kara Ahmed Paşa Camii imamı aracılığıyla civar camilerden ve Müslüman esnaftan borç para alınarak yapım giderlerinin karşılandığı anlatılmaktadır. Son olarak 1983'te onarım görmüştür. Günümüzde bir ilköğretim okulu olarak hizmet veren 1820 tarihli Levon-Vartuhyan Okulu bu kilisenin yakınında yer almaktadır. Narlıkapı Surp Hovhannes Kilisesi ise ilk önce 1743 yılında veba salgınında kimsesiz ve yoksul hastaların tedavisi için kurulmuş olan hastane bünyesinde bir şapel olarak yapılmıştır. 1835'te şapel genişletilerek bir kiliseye dönüştürülmüştür. Narlıkapı Kilisesi deniz surlarının hemen önünde yer aldığından 1959'da sahil yolu yapılırken çevresi yeniden düzenlenmiş, son olarak da mimar Yetvart Şahbaz tarafından 1962-64 yılları arasında yeniden inşa edilerek 1964'te ibadete açılmıştır. 1849'da Barutçubaşı Hovhannes Amira Dadyan'ın yardımlarıyla bu kilisenin doğusunda 1924'e kadar hizmet vermiş olan Khorenyan-Varvaryan karma okulu açılmıştır.[20] 1988 tarihinde yenilenen bu okulun binası halen Surp Haç Tıbrevank Okulundan Yetişenler Derneği olarak faaliyet göstermektedir. Kazlıçeşme Surp Pırgiç Şapeli ise Garabed Balyan tarafından Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin bahçesinde inşa edilip 1834'te ibadete açılmıştır.[21] Son olarak 2004'te köklü bir restorasyon geçirmiş ve Ocak 2005'te kutsanarak ibadete açılmıştır.

Bakırköy ve Yeşilköy semtlerinde de 19. yüzyılda yapılmış olan iki Apostolik Ermeni Kilisesi bulunmaktadır. Bakırköy'deki Surp Astvadzadzin Kilisesi[22] Bakırköy baruthanesinde ve Zeytinburnu'nda yeni tesis olunan demir fabrikasında çalışan Ermeni işçilerin ve ailelerinin dinsel ihtiyaçları için Barutçubaşı Hovhannes Bey Dadyan[23] tarafından, ahşap Surp Sarkis Kilisesi yerine, 1844'te kâgir olarak inşa ettirilmiştir. Surp Astvadzadzin adı ile kutsanan ve inşa kitabesi bulunan kilise birkaç kez onarılmış, 1894 depreminde çok hasar görmüş ve köklü bir restorasyona tâbi tutulmuştur. Avlusunda kimi Dadyan ailesi mensuplarının mezarlarının bulunduğu kilise son kez 1984'te esaslı bir onarım geçirmiştir. Günümüzde kilisenin bitişiğinde bulunan Dadyan Okulu ise, 1844'te ahşap bir yapı ile Ardzrunyan adı altında açılmış, 1892'de Arakel Bey Dadyan ve cemaatin yardımlarıyla bugünkü şekli ile yaptırılmıştır. Banisine izafeten Dadyan adını almış olan bu kurum halen Dadyan İlköğretim Okulu olarak hizmet vermektedir.

Kilisenin ana girişi üzerindeki kitabeden de anlaşılacağı üzere Yeşilköy'deki Surp Stepanos Kilisesi[24] Barutçubaşı Simon Amira Dadyan'ın maddi katkısıyla 1826'da önce ahşaptan, 1843-1844'te ise oğlu Boğos Bey Dadyan tarafından kâgir olarak yaptırılarak ibadete açılmıştır. Son olarak 2000'de esaslı bir biçimde restore edilmiş olan kilisenin bahçesindeki küçük kabristanda Dadyan ailesinden birçok kimseler gömülüdür. Arakel Bey Dadyan'ın ve Simon Bey Dadyan'ın mezarları da buradadır. Yeşilköy'de 20. yüzyıl başlarında 1942'ye dek hizmet veren Kapamacıyan adlı bir okul mevcuttu. Yeşilköy'de kilisenin bitişiğinde 1954-56 tarihlerinde bu kez Sahak-Mesrob adı ile yeniden açılmış olan tek katlı okul, daha sonra temelden yenilenerek modern bir yapıya dönüştürülmüştür. Halen Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu adı altında eğitim faaliyetlerini sürdürmektedir.

---

20 Püzant Kechian, *Badmutyun Surp Prgçi Hivantanotsin Hayots Gosdantinoholis* (İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin Tarihi), İstanbul, 1887; Elmon Hançer, "İstanbuli Barisbnerun Meç Ut Hay Yegeghetsiner-Narlıkapui Surp Hovhannes Avedaraniç Yegeghetsin" (İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi-Narlıkapı Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi), *Nor San*, sayı 17, İstanbul, 1995.

21 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001.

22 B. Garabedyan, *İnisunamya Hopelinagan Hişadagaran Bakırköyi Surp Astvadzadzin YegeğetsvoYev Dadyan Varjarani* (Bakırköy Surp Astvadzadzin Kilisesi ile Dadyan Okulunun Doksanıncı Yıl Jübilesi Anı Kitabı), İstanbul, 1934; Kevork Pamukciyan, "Bakırköy'de Ermeniler", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.168-171.

23 Vağarşag Seropyan, "Dadyan Ailesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1994, s.541.

24 Kevork Pamukciyan, "Yeşilköy'de Ermeniler", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.172-5; Zaven Acemyan, *Talar Tsolker-Küği Mı Badmutyun* (Yeşil Yansımalar-Bir Köyün Tarihi), İstanbul, 1966.

İstanbul'un görece yeni yerleşim alanları olan Taksim-Beyoğlu-Şişli hattında yer alan kiliselerin başında Surp Yerrortutyun Kilisesi (Üç Horan) gelmektedir. Baba, Oğul, Kutsal Ruh, yani Kutsal Üçlü'ye adanmış olan Surp Yerrortutyun Kilisesi Beyoğlu bölgesindeki kiliselerin merkezi durumundadır. Bu kiliseler, Taksim'deki Surp Harutyun ve Feriköy'deki Surp Vartanants ile bugün mevcut olmayan Kasımpaşa'daki Surp Hagop ve Taksim'deki Surp Lusavoriç ve artık Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi olan Surp Astvadzadzin kiliseleridir.

İstanbul'da en kalabalık Ermeni cemaatinin Ceneviz Galatası'nda yaşadığı ve Beyoğlu'na (Pera) Ermenilerin ancak 16. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başladığı bilinmektedir. Bu yöredeki tek kilise Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'dir ve Beyoğlu'nda bir ibadethaneye sahip olmak giderek zorunlu olmuştur. Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin ilk inşa tarihi, kesin olarak saptanamamıştır. 1797 yılı dolaylarında Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin mütevellisi Krikor Amira Kevorkyan-Çerazyan'ın, Pera'da yanmış olduğu tahmin edilen eski bir kilisenin toprağını genişletmek üzere çevresindeki araziyi satın aldığı, bu alan üzerinde önce Eçmiadzin adlı bir sıbyan mektebi kurdurduğu, daha sonra da padişahtan aldığı fermanla burayı 1808'de kiliseye çevirdiği bilinmektedir. 1810 yangınında harap olan kilise 1836'da tamamen yıktırılmış, yerine ünlü saray mimarları Garabed Amira Balyan, Hamamcıbaşı Minas Ağa ve Hovhannes Amira Serveryan tarafından, cemaat ileri gelenlerinin, din adamları ve halkın maddi katkılarıyla güzel ve büyük bir kilise yapılmıştır (1838). Daha sonra çeşitli onarımlar geçiren kilisenin bahçesinde yapılan Naregyan Okulu[25] 1887 Mayıs'ında kız meslek okulu olarak hizmete girmiştir. Günümüzde çeşitli toplantılara ev sahipliği yapan Naregyan Salonu, önceleri burada hizmet veren bir eğitim kurumunun anısını yaşatmaktadır. Bu binada 1918'lerde Ermeni Kızılhaçı, Ermeni Kadınlar Derneği ve Ermeni Sanatevi açılmıştır. Yine burada sekiz bin Ermenice ve yabancı kaynağın bulunduğu bir arşiv kurulmuştur.

Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi.

Pera semti 1838'lere kadar Galata'nın varoşu olarak kabul edildiğinden, Galata mütevelli heyetince yönetilmiş olan Surp Yerrortutyun Kilisesi, Galata, Samatya ve Balat kadar eski tarihlere uzanan bir geçmişe sahip olmamakla birlikte, önemli olaylara sahne olmuş, pek çok cemaat etkinliği burada gerçekleştirilmiştir. 11 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Beyoğlu, buradaki Ermeni vatandaşların da katıldığı hararetli kutlamalara sahne olmuştur. 31 Temmuz'da Kanun-ı Esâsi Birliği ve Ermeni Kulübü'nün girişimiyle Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde "hürriyet" davası uğruna şehit olan Müslümanlar anısına bir tören tertiplenmiştir. Bu törende Ermeni cemaatinin yanı sıra Osmanlı devlet ileri gelenleri, sivil ve askeri görevliler, ulema ve diğerleri hazır bulunmuşlardır. Kilise avlusunda askeri bando çalmış, her yer bayraklar ve halılarla donatılmış, kilisenin ana kapısına "Hürriyet davası için şehit olan Türk ve Ermeni Osmanlı Kardeşlerin Ebedi Anısına, 31 Temmuz 1908" yazılı bir pankart asılmıştır. Kilisenin sokağının girişinde Ermeni Kulübü tarafından, üzerinde "Yaşasın

25 Vahram Torkomyan, *Isdambola Badmutyun Eremya Çelebi Kömürciyan* (Eremya Çelebi Kömürciyan'ın İstanbul Tarihi), c.II, Viyana, 1932, s.557.

vatan, müsavat, uhuvvet, ordu, meşrutiyet" ve "Yaşasın Sultan" yazıları okunan bir tak hazırlanmıştır.

Batılılaşma döneminin moda formlarından etkilenerek eklektik bir üslupla biçimlenmiş olan ve İstanbul Ermeni kiliseleri içinde en büyük ikinci yapı olan bu kilise, diğer İstanbul Ermeni kiliselerinde rastlanan geleneksel Ermeni yapı sanatından hiçbir iz taşımamaktadır.

Taksim'de Esayan Kız Lisesi'nin bahçesinde bulunan Surp Harutyun Ermeni Kilisesi,[26] yoksul ve kimsesizlerin ve akıl hastalarının barındığı bu civardaki bir hastane[27] içinde önce bir şapel olarak yaptırılmış, ancak hastanenin yıkılmasından sonra bu şapel yaşatılmış ve 1846'da esaslı bir biçimde onarılmıştır.[28] O güne kadar Galata Mütevelli Heyeti'nce üstlenilmiş olan bu bölgedeki kiliselerin bakım ve onarım işleri, 1861'de kurulan Pera Mütevelli Heyeti'ne devredilmiştir. Kilise ve yanındaki karma okul Mıgırdiç ve Hovhannes Esayan kardeşler tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Kurucularının adını taşıyan Esayan Okulu,[29] 1993-94'te tüm bölümleriyle karma okul haline getirilmiş ve İlköğretim Okulu ve Lise olarak hizmet vermektedir.

Feriköy'de 1858'de bağış yapılan bir arsada 1859-1861 arasında, önce ahşap olarak yapılarak 1861'de ibadete açılan Surp Vartanants Kilisesi,[30] 1903'te Zenob Bey Merametciyan tarafından kâgir olarak yenilenmiş, yanındaki arsaya 1912'de iki katlı kâgir bir okul binası inşa edilmiştir. Merametciyan Okulu adını taşıyan binanın yapım ve açılış ruhsatı 1915'te alınmış, 3. katı 1969'da eklenmiştir. Ana girişin üzerindeki kitabeden anlaşılacağı üzere Surp Vartanants Kilisesi'nin günümüzdeki betonarme yapısı, Kegam Kavafyan tarafından 1931'de yapılmıştır. 1951-55 arasında onarılmış olan bazilikal planlı ibadethanenin en dikkat çekici mimari unsuru ana girişi üzerinde yükselen Ermeni üslubunda konik külahlı çan kulesidir.

Boğaz'ın Avrupa yakasında Beşiktaş-Büyükdere arasında günümüzde dokuz Apostolik Ermeni kilisesi bulunmaktadır. Beşiktaş'taki Surp Astvadzadzin Ermeni Kilisesi'nin 1661 veya 1681-1684 arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Pamukciyan, Kömürciyan'ın Ruzname'sine dayanarak, Beşiktaş sırtlarındaki ilk kilisenin, inşa tarihi kesin bilinmemekle birlikte 1655'te ayakta olduğunu zikretmektedir.[31] 1759'da bir anlaşmazlık sonucunda yıktırılmış olan ibadethanenin yerine 1836-1838 yılları arasında Garabed Amira Balyan'ın maddi desteği ve mimari becerileriyle yeniden inşa edilmiştir.[32] Ana girişi üzerinde son inşasını bel-

26 Vahram Torkomyan, a.g.e., s.582-584; Mardiros Hanesyan, *Harürksanyevhinkamya Hopelyan Perayi Surp Yerrortutyun Yegeğetsvo* (Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin 125. Yıldönümü), İstanbul, 1932, s.288-289.

27 Taksim yakınında, Frenk hastanesinin karşı tarafında bulunan bu hastane, Sultan III. Selim zamanında, 1794'te yenilenmiştir, bkz. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, İstanbul, 1997, s.42; E. Çelebi Kömürciyan, a.g.e., s.70; Kechyan bu hastanenin yapımına dair III. Selim'in 1792 tarihli fermanını gördüğünü belirtir. Bkz., Püzant Kechyan, *Badmutyun Surp Pırgçi Hivantanotsin Hayots Gosdantinobolis* (İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin Tarihi), İstanbul, 1887, s.5; Arsen Yarman, hastanenin 1722'de bugünkü kilisenin yerinde, ahşap bir yapıda hizmete girdiğini, buradaki hastaların, 1833'te tamamlanan Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'ne naklinden sonra, 1850'li yıllarda yoksul ailelerin barınağı olan harap Beyoğlu Hastanesi onarılarak bir okula dönüştürüldüğünü belirtir, bkz., *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s.450; Kasbarian-Khıdışyan, *Azkayin Kerezmanadun Hayots Şişlii* (Şişli Milli Ermeni Mezarlığı), İstanbul, 1922, s.9.

28 Türkiye Emeni Patrikhanesi Ferman Kayıt Defteri'ndeki 261-262 numaralı Türkçe sureti bulunan, Evasıt-ı Safer 1262 (8-18 Şubat 1846) tarihli fermanla onarılmıştır. Hanesyan, a.g.e., s.288.

29 Kilise bahçesindeki harap kız ve erkek mekteplerinin yıktırılıp yerlerine yenilerinin yapılmasını onaylayan fermanın Türkiye Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Ferman Kayıt Defteri'nde Türkçe suretinin kaydı, sahife no.: 265, tarih: 18 Zilkade 1310 (3 Haziran 1893); Silva Kuyumcuyan, "Esayan Kız Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul, 1994, s.199.

30 Hanesyan. a.g.e., s.326-328; S.P.E.H.S. 1904, s.334; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.188.

31 Kevork Pamukciyan, "Beşiktaş'ta Ermeniler", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.176-177.

32 Vahram Torkomyan, a.g.e., s.650-658; Kömürciyan, a.g.e., s.254-255; İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul Tarihi*, İstanbul, 1976, s.114; Sarraf-Hovhannesyan, *a.g.e.*, s.46; Vağarşag Seropyan, "Astvadzadzin (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul, 1993, s.340-341.

geleyen bir kitabesi bulunan kilisenin iç mekânı, Balyan'ın bir sarayı anımsatacak düzeydeki plastik bezemeleriyle ve saray ressamı olan Umed Beyzad'ın (1809-1874) tablolarıyla zengin bir görünüm sunmaktadır. Surp Astvadzadzin Kilisesi, Kadıköy Surp Takavor ve Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç ile birlikte Osmanlı döneminde inşa edilen üçüncü kubbeli kilisedir. Artin Paşa Dadyan'ın (1830-1931) mezar lahti yapının güneybatısında yer almaktadır. Kilisenin karşısında, 1864'te yanan eski ahşap okul binasının yerinde, Sarkis Balyan tarafından 1866'da genç yaşta ölen eşi Makruhi'nin anısına yaptırılmış olan, ancak 1983'te eğitim hizmeti sonlanan Makruhyan Okulu[33] binası yer almaktadır.

17. yüzyıl ortalarında Eğin ve dolaylarından gelerek Taşmerdiven ve Yıldız tepelerine yerleşen Ermeni göçmenlere ait Ortaköy'deki küçük Surp Girakos Kilisesi'nin 1726'da Surp Astvadzadzin adı ile yeniden yaptırıldığı, ancak zamanla harap olup yıkılınca başta Kazaz Artin Amira Bezciyan olmak üzere cemaatin katkısıyla, günümüzdeki kilisenin arsası üzerine kâgir yeni bir ibadethane inşa edildiği, ana girişi üzerindeki kitabenin de doğruladığı gibi 15 Aralık 1824'te kutsanarak ibadete açıldığı bilinmektedir Son olarak 1964'te olmak üzere birçok onarım gören kilisenin karşısında 18. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen, erkek çocuklarına mahsus Tarkmançats Okulu bulunmaktadır. Bu okul hâlâ ayaktadır.[34] Özellikle 19. yüzyılda, varlıklı ve ünlü Ermeni ailelerinin yaşadığı Ortaköy'de, bu okulun ön tarafında bulunan bir tiyatronun varlığından söz edilmektedir. Sadece okul gösterilerinin değil, çeşitli tiyatro kumpanyalarının da sahne aldığı söylenen bu tiyatro, 1950'lerde bilinmeyen bir nedenle ortadan kaldırılmıştır.

Kuruçeşme'deki Yerevman Surp Haç Ermeni Kilisesi, 17. yüzyılın 2. yarısında tarihçi Kömürciyan tarafından Surp Nışan (Kutsal İşaret) olarak anılmıştır. 1798'de temelden inşa edilmiş ve Surp Haç adı ile kutsanmış olan kilise, Garabet Balyan tarafından günümüzdeki görünümü ile yapılmış ve 16 Kasım 1834'te ibadete açılmıştır. Kilisenin arka tarafındaki setin üstünde 1835 tarihli Tarkmançats Okulu'nun harap durumdaki ahşap binası bulunmaktadır. 1910 yılında ünlü din adamı ve müzisyen Kütahyalı Gomidas Vartabet bu kilisede, günümüze dek faal olan ve Gomidas Korosu olarak anılan bir koro kurmuştur. Kilisenin son büyük onarımları Yozgatlı Patrik Şınorhk Kalustyan döneminde 1975'te ve 1988'de gerçekleştirilmiştir. Yerevman Surp Haç Kilisesi, Patrik Edirneli I. Boğos Krikoryan'ın dönemine (1815-1823) rastlamış olan Ermeni ve Katolik cemaatleri arasındaki görüşmelere ve Ermeni harflerinin bulunuşunun 1500. yıldönümü kutlamaları gibi önemli olaylara da sahne olmuştur.[35]

Rumelihisarı'nın dik yamaçlarına yerleşmiş Ermeniler, burada da bir Ermeni mahallesi oluşmasını sağlamıştı. Tarihi 18. yüzyıla kadar giden Surp Santukht Kilisesi,[36] yanı başında inşa edilmiş olan Tateosyan İlkokulu, mezarlık ve kültür dernekleri ile bir bütün oluşturmakta idi. 1816'da onarılarak yenilenmiş olan kilise, tarihçi Avedis Berberyan'a göre izinsiz bir onarım geçirdiğinden hemen yıktırılmıştır. Canik Amira Papazyan'ın vasiyeti ile yeniden inşa edilen bu ibadethane 1856'da tekrar açılmıştır. Birkaç kez yangın geçi-

33 Kevork Pamukciyan, "Beşiktaş'ta Ermeniler", *İstanbul Yazıları–Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.177; Berc Erziyan, *Makruhyan Varjaran Hariir Dari 1868-1968* (Makruhyan Okulu Yüz Yaşında), İstanbul, 1968; S.P.E.H. 1904, s.335-336.

34 Kömürciyan, *a.g.e.*, s.256; İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.103; Vahram Torkomyan, a.g.e., s.662-670.

35 Vahram Torkomyan, a.g.e., s.685-688. Torkomyan, 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başlarında Arnavutköy'de sayıca artan bir Ermeni cemaatinden söz eder. Bu iki semtin Ermenileri birleşik bir cemaat görünümündeydi ve burada da Tarkmançatz adlı karma bir okul ile iki semt arasındaki kıyıda Ermeni kız yetiştirme yurdunun açıldığını belirtir. Vağarşag Seropyan, "Yerevman Surp Haç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul, 1995, s.504; Kömürciyan, a.g.e., s.258; Sarraf-Hovhannesyan, *a.g.e.*, s.47.

36 V. Torkomyan, a.g.e., s.696-699; V. Seropyan, "Santukhd (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1994, s.456; İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, İstanbul, 2000, s.118; Kömürciyan, *a.g.e.*, s.261-262; A. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s.452.

ren yapı 1978'de köklü bir onarıma tâbi tutulmuştur. 20. yüzyıl başında yoğun bir Ermeni cemaatinin yaşadığı Rumelihisarı'ndaki Tateosyan Okulu, öğrenci azlığından ötürü 1940'larda kapanmıştır.

Boyacıköy Surp Yerits Mangants Kilisesi[37] ahşap olarak 1840'da yapılmış, 1884'te kâgir olarak yenilenmiş, son restorasyonu 2004 yazında tamamlanmış ve yeniden ibadete açılmıştır. Kilisenin yenilenen çatısının giderleri bütünüyle İstanbul Anakent Belediyesi tarafından karşılanmıştır. Kilise ile aynı bahçeyi paylaşan ahşap yapı 1930'lardan beri eğitim vermeyen Yerits Mangants Okulu'nun binasıdır. Bu kilise çevresinde İstanbul'daki bünyesi zayıf ve fakir çocuklar için Patrik Karekin I. Haçaduryan döneminde 1952'de tesis edilen Boyacıköy çocuk kampı 27 Mayıs 1960 sonrasında bir daha açılamaz.[38]

Boğaz'ın Avrupa yakasında yer alan eski Ermeni kiliselerinden biri de Yeniköy'deki Surp Astvadzadzin Kilisesi'dir.[39] Kesin olmamakla birlikte 1760'larda inşa edildiği kabul edilen bu mabed, kitabesinde de belirtildiği gibi yapılan onarımdan sonra 24 Haziran 1834'te yeniden ibadete açılmıştır. Son onarımını 1984'te geçiren kilise, eski Mamigonyan Okulu, evler, papazevleri, sarnıç, bahçeler ve kilisenin üst tarafında arkada yer alan küçük bir mezarlıktan oluşan bir kompleksin ortasında yükselmektedir. Büyükdere'deki Surp Hıripsimyants Kilisesi[40] ise 19. yüzyıl ortalarında yapılmış daha yeni kiliselerden biridir. 1848'de ahşap ve 1886'da kâgir olarak inşa edilen bu kilise son olarak 1999'da bakımdan geçmiştir. Kilisenin civarında tarihe karışmış olan Hripsimyants Ermeni Okulu'nun adı kayıtlarda geçmektedir. 17. yüzyılda kalabalık bir Ermeni cemaatinin yaşadığı Sarıyer'den sonraki semt olan Yenimahalle'de bir Ermeni kilisesi bulunmamaktadır. Semtin Ermeni çocuklarına hizmet vermek için açılmış olan Sahak-Mesrob Ermeni Okulu'nun binası okul kapandığından bu yana konut olarak kullanılmaktadır.[41]

Boğaz'ın Anadolu yakasındaki kiliseler ise Kadıköy, Üsküdar, Kuzguncuk, Kandilli ve Beykoz semtlerinde bulunmaktadır. Kadıköy Surp Takavor Kilisesi'nin[42] yerindeki 18. yüzyıl başlarına tarihlenen ve Meryem Ana'ya ithaf edilmiş olan küçük bir kilise, Ekmekçibaşı Harutyun Amira Noradunkyan tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve 1814'te ibadete açılmıştır. 14-15 Ağustos 1855'teki yangında harap olmuş, 1858'de yeniden yapılmış ve günümüzdeki adıyla kutsanmıştır. Aynı tarihte kilisenin batısına inşa edilmiş olan Hamazasbyan-Muradyan Okulu, 1873'te kiliseden uzakta Aramyan-Uncuyan Okulu yaptırılıncaya dek eğitim hizmeti vermiştir.

Surp Haç ve Surp Garabed Kiliseleri ise Üsküdar yöresindedir. Yenimahalle semtindeki Surp Garabed Kilisesi'nin ilk tesisi kimi tarihçilere göre 16. yüzyıl sonuna tarihlenmektedir ve Atik Valide Camii ve Çinili Külliyeleri'nde çalışmak üzere getirilen Vanlı ve Muşlu Ermeni ustaları için yaptırılmıştır. 1617'de yenilenen ahşap kilise, 1727'de Patrik IX. Hovhannes Golod'un çabaları ile köklü bir onarım geçirmiş, 1844'te kâgir olarak yenilenirken, 17. yüzyılın ortalarında Kudüs rahipleri için yaptırılan ahşap manastır da yıktırılmıştır. Aynı zamanda kilisenin doğusuna ilk Ermeni yüksekokulu olan Cemaran Yatılı Okulu, Balyanlar tarafından 1838'de inşa edilerek eğitime açılmıştır. Kilise, 1887 yangınından sonra görkemli bir tasarımla yeniden ya-

37 Anonim, "Yeritz Mangantz (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.479; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.195; Vahram Torkomyan, *a.g.e.*, s.699-701.

38 Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, İstanbul, 1998, s.14.

39 V. Seropyan, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul, 1993, s.342-343; V. Torkomyan, *a.g.e.*, s.702-704; Sarraf Hovhannesyan, *a.g.e.*, s.52.

40 Anonim, "Hripsimyantz (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.201; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.151.

41 Sarıyer Ermenileri için bkz. Kegham Krikoryan (Sevan), *Hişadagaran S. Hripsimyants Yegeğetsvo Büyükdereyi 1848-1948* (Büyükdere S. Hripsimyants Kilisesi'nin Hatıratı), İstanbul, 1948, s.23-27; Kömürciyan, *a.g.e.*, s.268; okul için bkz. A. Burhan-D. Sıtkı-D. Baha-E. Haydar-E. Faik-G. Nejat, *Özel Okullar Rehberi*, İstanbul, 1964, s.198.

42 Krikor Damadyan-Vağarşag Seropyan, "Takavor (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul, 1995, s.193-194; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.185-186.

pılmış ve ibadete açılmıştır. Okul ise 1911'de orijinal yapısı bozulmadan yenilenmiş, yenileme için bağış yapan kişinin adını da alarak bu kez Semerciyan-Cemaran Okulu olarak hizmete girmiştir. Geçtiğimiz yıllarda Kalfayan Okulu ile birleşerek Kalfayan-Cemaran İlköğretim Okulu adı altında, bir eğitim kurumu olarak yaşamaya devam etmektedir.[43]

Üsküdar sırtlarında, Selamsız denilen semte çok eski tarihlerde yerleşmiş, ancak sayıca kalabalık olmayan, bir Ermeni cemaatinin varlığı bilinmektedir. Kendilerine ait bir kiliseleri olmadığı için Yenimahalle'deki Surp Garabet Kilisesi'ne giderek dinî gereklerini yerine getirirlerdi. Bu kilisede ayin yöneten papaz Apraham, kendi mahallesi Selamsız'da yeni bir kilise yapma arzusunu, ancak uzun yıllar sonra Şeyh Selami Ali Efendi'ye sunacağı arzuhal ile gerçekleştirecektir. Surp Haç Kilisesi'nin inşasına ilişkin bu dilekçe, kiliseye ait bir kayıtta 1678 tarihli olarak verilmiştir. Kâgir inşası 1830'da gerçekleştirilmiş olan ve çeşitli onarımlar geçiren kilisenin üç katlı çan kulesi 1882'de inşa edilmiştir.[44] Yönetim Kurulu toplantı odası, salon ve diğer odalar Kalust Gülbenkyan Vakfı'nın maddi desteğiyle 1950'de yaptırılmış ve 1960'larda kilise yenilenmiştir. *Miatsyal* adlı korosu 18. yüzyıl başında kurulan en eski Ermeni Kilise korolarındandır. Surp Haç Kilisesi'nin kurucusu rahip Apraham, kiliseyi kurduktan sonra, kilisenin doğusunda bulunan evini okula çevirmiştir. "Muallimhane" olarak eğitime başlayan derslik 1777'de gerçek bir okula dönüşmüş ve Surp Haç Okulu olarak kurulmuştur. 1954'te orta, lise ve ilahiyat bölümleriyle Surp Haç Tıbrevank Ermeni Ruhban Okulu adı altında açılmış, ancak ilahiyat bölümünün 1969'da kapatılmasıyla yeniden Surp Haç Ermeni Lisesi olarak hizmete girmiştir. Üsküdar'da giderek kalabalık mahalleler oluşturan Ermeniler için 19. yüzyılda açılan cemaat okullarının yanı sıra özel okullar arasında Berberyan Okulu anılmaya değerdir. İcadiye'de, halen eğitim kurumu olarak varlığını koruyan, Nersesyan-Yermonyan adlı bir kız ve erkek okulu da kurulmuştur (1873).[45]

Üsküdar ilçesine bağlı Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi,[46] kitabesinden de anlaşılacağı gibi ilk önce 1835'te Hovhannes Amira Serveryan tarafından tasarlanarak inşa edilmiş ve ibadete açılmış, 1861'de ise yeniden yapılmıştır. Son olarak 1967'de onarılmış olan kilisenin hemen yanı başında Kuzguncuk Camii bulunmaktadır. Kandilli'de bulunan küçük Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi[47] kitabesinde belirtildiği gibi 1841'de ibadete açılmış, 1846 ve 1892'de genişletilerek onarılmıştır. Vaftizhanesindeki Kütahyalı Ermeni ustaların elinden çıkmış canlı renkleri ve kabartmaları olan çini kompozisyonlar kilisenin en özgün değerlerini oluşturmaktadır. Bağdadi tekniğinde ve tamamen ahşap malzeme ile inşa edilmiş olan mabedin dış kaplamaları 1985'te yapılan restorasyonda ahşap izlenimini veren beyaz plastik levhalarla yenilenmiştir. Özellikle 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başında çok hareketli ve canlı bir cemaat yaşamının olduğu anlaşılan ve Aziz Nikolaos'a (Noel Baba) adanmış olan Beykoz'daki Surp Nigoğayos Kilisesi[48] muhtemelen 1658'den önce yanmış bir Ermeni kilisesinin yerinde yapılmıştır. Ana girişi üzerinde yer alan kitabesine göre ilk kez 1776'da inşa edilen bu kilise 1834'te Canik Amira'nın maddi desteğiyle yeniden kâgir olarak yap-

43 V. Torkomyan, a.g.e., s.24-31; V. Seropyan, "Karabet (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, 1994, s.441-442; E. Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", Üsküdar Sempozyumu I, İstanbul, 2004, s.141-145; K. Pamukciyan, "Cemaran Mektebi", *İstanbul Yazıları*, c.I, Aras, İstanbul, 2002, s.198.

44 V. Seropyan, "Haç (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, 1994; E. Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", s.145-147.

45 Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", s.147-152; Anonim, "Surp Haç Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, s.409; K. Pamukciyan, Üsküdar Surp Haç Okulu Tarihine Bir Bakış (yayımlanmamış notlar), İstanbul, 1993; K. Pamukciyan, "Berberyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, c.I, s.193-194.

46 Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", s.154-155.

47 Anonim, "Yergodasan Arakelotz (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.478; E. Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", s.155.

48 Anonim, "Nigoğos (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.334; K. Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, c.I, s.179; V. Torkomyan, *a.g.e.*, c.3, s.3-5.

tırılmış ve en son 1999'da olmak üzere pek çok onarımdan geçmiştir. Tamamen sedef ve bağa kakmalı ana sunağı ile İstanbul'daki diğer kiliseler arasında özgün bir yer tutan mabedin az ilerisinde, halen iyi durumda olan iki katlı ahşap ev, 80 yıl önce kapanmış olan Haygazyan Okulu'ndan günümüze kalan bir bakiyedir.

Kartal köyünde yaşayan Ermeni cemaat için kurulan Surp Nışan Kilisesi'nin[49] ilk tesisi 1776'ya dayanmaktadır. 19. yüzyıl başında tekrar inşa ettirilmiş ve 1857'de kâgir olarak yenilenen ibadethane, günümüzde Ermeni yerleşim merkezlerinden uzak bir kilise olmasından ötürü, Meryem Ana'nın göğe yükseltilişi yortusu başta olmak üzere yılda birkaç kez açılmaktadır. Kilise son onarımını 1985'te görmüştür.

Ermeni Patrikliği'nin adalar bölgesi ruhanî önderliğinin merkezi olarak hizmet veren Kınalıada'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi[50] Adalar'daki tek Ermeni Apostolik kilisesidir. Yakınında Patriklik yazlığı ve yoksul ve kimsesiz çocuklara ait dinlenme kampı tesisleri yer almaktadır. Sultan Abdülmecid'in 1854 tarihli fermanıyla 1855-1857 yıllarında tamamlanarak ibadete açılmış olan kilise, 1894 depreminde ağır hasar alarak kapatılmış, 1988'deki son büyük onarımı sırasında da çan kulesi yenilenmiştir. Kınalıadalı Ermeni çocuklar için 1857'de açılmış olan Nersesyan Okulu 1938'de öğrenci azlığı nedeniyle kapanmıştır. Yazları yoğun bir Ermeni nüfusunun oturduğu Kınalıada'da bu kilise çevresinde 1966'da Patrik I. Şınorhk Kalustyan'ın girişimiyle daha önce kapanan Boyacıköy çocuk kampının devamı niteliğinde bir çocuk kampı açılmıştır. Karagözyan Derneği'ne bağlı olarak çalışan Kınalıada Çocuk Kampı halen yaz aylarında hizmet vermektedir.

Halen Anadolu'da İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı ayakta kalmış altı kilise bulunmaktadır.[51] Kayseri'de günümüzde ibadete açık olan şehir surları dışındaki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bugünkü yapısı 1859 tarihlidir. İlk yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen kilisenin adı 1191 ve 1663'te kimi kaynaklarda anılmıştır. Zengin-yoksul, büyük-küçük tüm cemaat fertlerinin gayretleriyle meydana getirilen kilisenin inşasında büyük emeği geçmiş olan Kevork Ağa Mındikyan kilisenin avlusuna defnedilmiştir. 1885'te köklü bir restorasyona tâbi tutulmuş, 1902-3'te tekrar elden geçmiştir. Kilisenin arka tarafında da önce 1868'de kurulan, ardından 1889'da yapılan ek bina ile büyütülen Sarkis Gümüşyan Okulu yer almaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan zarar görmeyen kilise, bazı yenilemeler ve temizliklerden sonra 1919'da, Vartavar yortusunda tekrar ibadete açılmıştır. Tüm Orta Anadolu'nun tek Ermeni kilisesi olması dolayısıyla, çevredeki Ermeni yurttaşların ruhanî merkezi olagelmiştir. Halen Spor İl Müdürlüğü'nün kullanımında olan yapı ise Ermenilere ait en eski tarihli mabed olan Surp Astvadzadzin Kilisesi'dir. Dıştan orijinal mimarisini koruyan yapının, içte yapılan değişikliklerle özgün tasarımı bozulmuştur.

Diyarbakır Fatih Paşa semtinde bulunan Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nin ilk yapılış tarihi bilinmemekte, ancak İnciciyan aynı yerde bulunan Surp Teodoros Kilisesi'nin 1515 ya da 1518'de camiye çevrildikten sonra, kilisenin mezarlığında yeniden ve yedi sunaklı olarak ahşaptan yapıldığını belirtmektedir. Yeni inşa edilen Surp Giragos Kilisesi'ne dair Polonyalı Simeon da önemli bilgiler vermektedir. Kilise 1881'de yanmış, 1883'te yeniden yaptırılmış, 1890'da restore edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subay karargâhı olarak kullanılmış olan yapının saatli çan kulesi 1915'te yıktırılmıştır. Halen ahşaptan basit bir çan kulesi vardır. 1960 yılına dek çeşitli amaçlarla kullanılan kilise Ermeni cemaatine iade edilmiştir. Surp Giragos Kilisesi'nde yapıya dair önemli bilgiler veren birçok kitabe bulunmaktadır.

Resmi belgelerde "Küçük Kilise" adıyla kayıtlı mabedin 1965'te kısmen ve 1986'da bütünüyle yenilenmiş olan, toprakla örtülü çatısı 1988-1989'larda çökmeye başlamış, günümüzde ise tamamen yıkılmıştır.

49 Anonim, "Nışan (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.334.

50 Anonim, "Krikor Lusavoriç (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1995, s.265; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.172-174.

51 Osman Köker (editör), *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın Ltd., İstanbul, 1991; İstanbul Ermeni Patrikliği yayını, *Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi*, İstanbul, 1986.

Ayinler kilisenin avlusunda bulunan Surp Hagop Şapeli'nde sürdürülmektedir. Diyarbakır'da bir süre depo olarak kiralanmış olan ve halen yarı yıkık bir halde ayakta duran Surp Sarkis adlı başka bir Ermeni kilisesi daha bulunmaktadır.

Mardin'in ilçe merkezi Derik'te yer alan ve yapım tarihi bilinmeyen Surp Kevork Kilisesi mütevazı ölçülerde, tek sunaklı bir kilisedir ve 2004 yılında onarım görmüştür. İskenderun'daki Surp Karasun Manuk Kilisesi ise 1802 tarihinde eski ahşap kilisenin yerine kâgir olarak yaptırılıp ibadete açılmış, 1872'de ise yeniden günümüzdeki biçimiyle inşa ettirilmiştir. 1984'te çatısında ve kubbesinde görülen ciddi hasar nedeniyle ibadete kapatılarak, köklü bir restorasyon geçirmiş, Patrik I. Şınorhk Kalustyan önderliğinde İstanbul'dan giden ziyaretçilerin ve İskenderun Belediye Başkanı'nın da hazır bulunduğu bir törenle 24-25 Ekim 1987'de yeniden ibadete açılmıştır. Günümüzde İskenderun'da otuz beş aileden oluşan bir Ermeni cemaati ve kilisenin de yedi kişilik mütevelli heyeti bulunmaktadır. Hatay sınırları içindeki Kırıkhan ve Samandağ'da iki Ermeni kilisesi daha bulunmaktadır. Kırıkhan'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 1830 dolaylarında yaptırılmış, 1977'de de onarılmıştır. Günümüze kadar işlevini sürdürmekte olup, kilisede bir mütevelli heyeti görev yapmaktadır. Samandağ Vakıflı Köyü'nde 1895'te inşa edilen Surp Astvadzadzin Ermeni Kilisesi halen Anadolu'da yaşayan tek Ermeni köyünün kilisesidir.

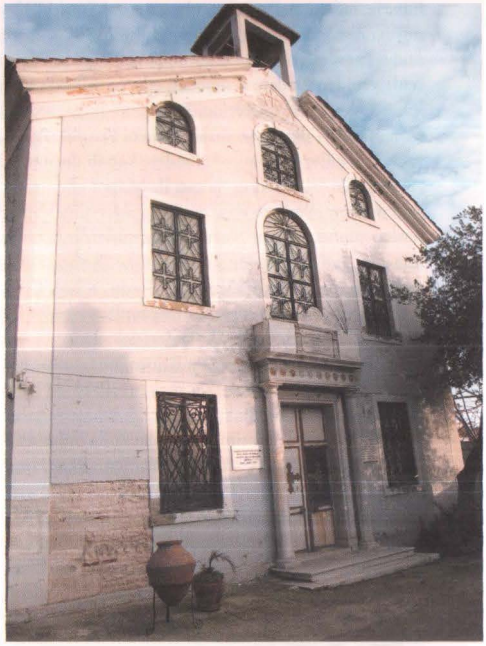

Kartal Surp Nışan Kilisesi.

Türkiye'de cemaatini kaybeden veya cemaati yok olan kiliselerin hazin durumuna örnek olarak verebileceğimiz kiliselerden biri ise Gaziantep'teki Surp Astvadzadzin Kilisesi'dir.[52] Anadolu'da eskiden mevcut olan çok sayıda Ermeni kilisesinin artık günümüzde var olmadığını biliyoruz. Yıkılan, harabeye dönen veya resmi daire, hapishane binası olarak kullanılan ya da camiye çevrilen bu kiliselerden biri de bugün Gaziantep'te Kurtuluş Camii olarak kullanılmaktadır. Daha önceleri, muhtemelen 1930'lardan 1980'lerin ortasına kadar, hapishane olarak kullanılan Surp Astvadzadzin Kilisesi'nin yapım tarihi 1875-76 olarak tahmin edilmektedir. Kompleks olarak inşa edilen yapının bir kısmı, büyük olasılıkla okulu, son döneme kadar konfeksiyon fabrikası olarak kullanılmıştır.

Katolik Ermeni Kiliseleri[53]

Beyoğlu'ndaki Surp Yerrortutyun Katolik Ermeni Kilisesi (Sainte Trinité) eskiden Latin Sokağı adıyla bilinen, günümüzde ise Perukar Çıkmazı denilen mahalde, Saint Antoine Kilisesi'nin alt tarafında, II. Charles'in

52 Nezih Başgelen, *Dünya Kültür Mirasında Gaziantep*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s.55-56.

53 Katolik Ermeni Kiliseleri için bkz. Mgr. Hovhannes J. Tcholakian, *L'Eglise arménienne catholique en Turquie*, Ohan Matbaacılık, 1998, İstanbul, Türkçe eki, s.19-95.

himayesindeki tarikat mensubu dört rahibin, 1722 yılında satın aldığı arsa üzerinde ahşap olarak inşa edilmiştir. Birkaç kez yangın geçiren kilise, 1802 sonrasında Avusturya imparatorunun aldığı izinle Latin cemaatinin katedrali olarak kullanılmıştır. 1836'da Ermeni Katolik rahiplerinin de hazır bulunduğu bir büyük törenle yeniden ibadete açılmasını izleyen yıllarda Ermeni Katolik Cemaati Ruhanî Reisi Andon Hasun'un bu kiliseye talip olması üzerine, Avusturya İmparatorluk armaları korunmak kaydıyla, kilise ve yanındaki müştemilatı 1857'den başlayarak Ermeni Katolik Patrikliği mülkiyetine geçmiştir. Köklü bir restorasyona ihtiyacı olan kilise günümüzde ibadete kapalı durumdadır.

Katolik Ermenilerin Sultan II. Mahmud'un 6 Ocak 1830 tarihli fermanıyla "millet"[54] olarak tanınmasından sonra, Ankara'dan ve sürüldükleri diğer bölgelerden dönen İstanbul'un Katolik Ermenileri, ilk ruhanî reisleri olarak Andon Nurican'ı seçmişlerdir. Cemaatin ileri gelenleri zaman geçirmeden ilk kiliselerinin inşası için gerekli fermanı almışlar, tüm alt yapıyı oluşturarak 1834'te Kurtarıcı İsa'ya adadıkları Galata Hisus Pırgiç Kilisesi'ni ibadete açmışlardır. Kilise, Çelebi Düzyan gibi Katolik Ermenilerin büyük bağışları, Katolik Ermeni halktan toplanan yardımlar ve başta Kazaz Artin Amira Bezciyan olmak üzere Apostolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı Ermenilerin ileri gelenlerinin maddi desteği ile yapılmıştır. Bu yapı 1856 yılından 1866'da Sakızağacı Surp Astvadzadzin Kilisesi'ne taşınıncaya dek, ilk Katolik Ermeni Patrikhanesi olarak hizmet vermiştir. Bilindiği gibi Patriklik makamı 1928'da Beyrut'a nakledilmiştir.

Kilise ile birlikte bir episkoposluk binası ve rahip konutunun yapılması için 1864 yılında alınan fermanla inşası başlayan Taksim, Sakızağacı'nda bulunan Surp Astvadzadzin Katolik Ermeni Kilisesi 1866 tarihinde, halkın yanı sıra, devlet ileri gelenleri, diğer Hıristiyan kiliseleri dinî temsilcileri ve cemaat üyeleri, Fransa ve Avusturya Elçilikleri ve Apostolik Ermeni cemaati temsilcilerinin de katıldığı çok kalabalık bir topluluğun hazır bulunduğu bir törenle ibadete açılmıştır. 1870'de Pera (Beyoğlu) yangınında tamamen yanan yapılar 1880-1881'de yeniden inşa ettirilmiş, 1969'da da çan kulesi onarılmıştır.

Galata'daki ilk Katolik Ermeni kilisesinin inşasından önce, cemaat olarak tanınmalarının hemen ardından Katoliklerin meskûn bulunduğu mahallerde geçici bir süre için küçük ibadethaneler inşa edilmiştir. Taksim'de Fransız Konsolosluğu arkasında şimdiki Surp Hovhan Vosgeperan Kilisesi'nin yerinde, 1832 yılı başından itibaren, Katolik cemaati, elli iki odalı bir Yurt-Hastane inşa etmiş ve binada kalanların dinî ihtiyaçları için bir de küçük mabet yaptırılmıştır. 1838'in sonunda mabet genişletilerek bu civardaki cemaatin artan nüfusuna cevap vermek amacıyla altı yüz-yedi yüz kişi kapasiteli büyük bir ibadethane haline gelmiştir. Hastane servisinin Elmadağ'daki Surp Hagop Hastanesi'ne taşınmasından sonra 1860'da yeni bir kilisenin inşaatına başlanmış ve 1863'te Surp Hovhan Vosgeperan adı ile kutsanarak ibadete açılmıştır.

Ortaköy, zamanla kalabalık bir Ermeni cemaatinin, özellikle Ermeni aydınlarının ve devlet görevlerine atanan amiraların tercih ettiği bir semt haline gelmiştir. Katolik Ermeni cemaati için 1837 tarihli bir fermanla inşasına başlanan Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 1838 sonlarında tamamlanmış, 1839'da ibadete açılmıştır. Bu kilisenin Apostolik kiliselerinde mevcut olan, ancak diğer Katolik kiliselerinde bulunmayan iki katlı galeri uygulaması dikkat çekmektedir. Evvelce sadece kadınlara ayrılmış olan ve 19. yüzyıl sonlarına doğru tek katlı olarak yapılmaya başlanan bu galeriler günümüzde koro elemanlarınca kullanılmaktadır. Katolik kilisesi geleneği olarak, bu kiliseye ve cemaate desteğini esirgemeyen hayırseverlerin adları, anma kitabeleri ile kilise neflerinin duvarlarında yaşatılmaktadır. Yeniköy'ün küçük bir tepesinde yükselen ve 1866'ya tarihlenen Yeniköy Surp Hovhannes Mıgırdiç Kilisesi Katolik Ermeni cemaati içinde ve Osmanlı Devleti hizmetinde büyük yararlılıklar gösteren iki önemli kişilik, Hovhannes Ağa Kuyumcuyan ve Hovhannes Ağa Tıngıryan'ın bağışlarıyla yapılmıştır. Kilise son olarak 1978'de onarılmıştır. Tarabya Surp Andon

54 Katolik Ermenilerin millet oluşu ile ilgili olarak bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

Kilisesi Andon Tıngır Yaver Paşa tarafından Boğaz manzaralı bir tepe üstünde satın alınan bir arazide 1871'de yaptırılmıştır. O dönemlerde zengin ve ünlü ailelerin kendi arazilerinde, ailelerinin kullanımı için özel ibadethaneler ya da şapeller yaptırması bir adet haline gelmişti. Andon Tıngır Yaver Paşa bu şapeli ve buna bitişik iki gayrimenkulünü 1877'de Katolik Ermeni Patrikliği'ne bağışlamıştır.

Büyükdere'deki Surp Boğos Kilisesi de benzer bir biçimde aslında Boğos Amira Bilezikçiyan'ın kendisine ait bir arsada yaptırdığı küçük ahşap bir kilisedir. Bilezikçiyan'ın 1851'deki ani ölümünden sonra vasiyeti üzerine Ermeni Katolik Patrikliği'ne teslim edilmiştir. Bu kilisenin çevresinde artan cemaati barındıracak taştan büyük bir kilise yapılması planlanarak 1882 tarihli fermanla başlatılan inşaat 1885'te tamamlanmış ve ibadete açılmıştır. Kilisenin yapım giderleri Kilikya Gatoğigosu X. Stepan Bedros Azaryan'ın gayretleriyle Patrikhane bütçesinden karşılanmıştır.

Samatya Anarat Hıgutyun (Bakire Meryem) Kilisesi ise 1839'da yapılan ve yine Ermeni Katolik cemaatine ait olan küçük bir şapelin büyüyen cemaatin ihtiyacına cevap verecek büyüklükte yeniden inşası sonucunda 1857'de ibadete açılmıştır. Tamamen bronzdan yapılmış kilisenin ana kapısı ve dört yan kapı Barutçubaşı Hovhannes Bey Dadyan tarafından bağışlanmıştır. Kilisenin bahçesinde bir rahip konutu ve 1845'e tarihlenen ancak yıllar önce kapanan Mesrobyan Okulu'nun binası yer almaktadır. Kilisenin yakınında, İmrahor Tramvay Caddesi'nde bulunan ve bir zamanlar yatılı kız ortaokulu olan Anarat Hıgutyun Okulu günümüzde Kocamustafapaşa Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu adı ile karma bir ilköğretim okulu olarak eğitim vermektedir.

Geniş bir avlu içerisinde bulunan küçük ölçekli Pangaltı Anarat Hıgutyun Kilisesi 1866'daki yapımından bu yana Viyana Mıkhitaryan Kuruluşu rahiplerince idare edilmektedir. O tarihlerde çok ıssız bir bölgede yaptırıldığı için ağır eleştirilere maruz kalındığı bilinmektedir. Oysa günümüzde bu arazi kalabalık bir cemaatle çevrilmiştir. Geniş bir alana yayılmış olan kilisesi ve manastırıyla yüz yetmiş yedi yıllık Mıkhitaryan Okulu (Pangaltı Ermeni Lisesi ve İlköğretim Okulu), gelir kaynağını oluşturan gayrimenkulleri ve sıra evleriyle İstanbul'un en merkezi semtlerinden birinde yer almaktadır. Yakın zamanlarda klasik Ermeni stilinde inşa edilmiş olan çan kulesi ile ancak fark edilebilen bu kilise, 1901'de genişletilmiş, 1973'te de köklü bir restorasyona tâbi tutulmuştur. Katolik Ermeni cemaatine bu semtte Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi'nden[55] başka, Pangaltı Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu ve Bomonti Ermeni İlköğretim Okulu da eğitim vermektedir.

Büyükada'da vapur iskelesine 500 metre uzaklıkta, adanın merkezine yakın bir noktada yer alan Büyükada Surp Astvadzadzin Kilisesi 1846-1859 tarihleri arasında Surp Hagop Hastanesi yönetim kurulunda görev almış hayırsever tüccar Andon Ağa Apelyan'ın arzusu ile 1856'da inşa edilmeye başlanmış ve 1858'de tamamlanarak ibadete açılmıştır. Andon Ağa kendi mülkü olan arsa üzerinde bu kiliseden başka, bir rahip konutu ve kilisenin akareti olarak iki de ev yaptırmıştır. Andon Ağa yaptırdığı bu gayrimenkulleri Patrikliğin yönetimine bırakmış, buna karşılık öldüğünde kilisenin bahçesine gömülmeyi vasiyet etmiştir. Kilise 1956 ve 1985'te onarım görmüştür.

İstanbul'un Asya yakasında kurulmuş tek Katolik Ermeni Kilisesi olan Kadıköy Surp Levon Kilisesi 1890 yılında ahşap olarak yaptırılmıştır. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde "monofizitizm" düşüncesini kınayan Papa Leon adına kurulan kilise, bir taraftan cemaat kalabalıklaştığı için yetersiz gelmeye başlaması, diğer taraftan da yapının eskimesi nedeniyle, 1908 yılı başlarında yıktırılmıştır. Aynı yıl temeli atılan yeni kilise, rahip konutu ve okulun inşası, Rahip Andon İskenderyan'ın gayretleriyle ve Papa XIII. Leon'un maddi desteğiyle 1911'de tamamlanmıştır.

Son görevlisi 1950-1954 yılları arasında hizmet etmiş olan Mardin Surp Hovsep Katolik Ermeni Kilise-

55 Silva Kuyumcuyan, "Pangaltı Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1994, s.217-218.

si günümüzde Anadolu'da ayakta kalan tek Katolik Ermeni kilisesidir. Bu kilise Mar Yusuf yani Aziz Yusuf adıyla tanınır. Mardin Başepiskoposu Monsenyör Melkon Nazaryan tarafından yaptırılan ve 1894'te ibadete açılan kilisenin yapılışında Mardin Ermeni Katoliklerinden ve Meclis-i Mebusan üyesi Hovsep Efendi Kazazyan'ın desteği önemli rol oynamıştır. Yanı başındaki eski Ruhban Okulu binası harabe halindedir. Mardin mimarisi üslubuna uygun olarak yirmi bir sütun üzerine oturtulmuş olan bu yapının çan kulesi düz bir dam üzerinde yükselmektedir. 1950'de köklü bir onarım geçirmiştir.

Protestan Kiliseleri

Ermeniler arasındaki Protestanlığın yeni yayıldığı dönemde Beyoğlu, Aynalıçeşme'deki Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Protestan Ermeni Kilisesi ilkin 1845-1846'da yapılmıştır. Geçirdiği bir yangından sonra 1861'de alınan fermanla yeniden yapılması kararlaştırılan ve ancak 1907'de ibadete açılabilmiş olan kilise, Ermeni Protestan cemaatinin beğenisini kazanmış ve Gotik mimari üslupla yorumlanmış abidevi görünümü ile dikkat çekmiştir. Dış cephesindeki kimi mimari plastik detaylar Ermeni bezeme sanatının izlerini taşır. Kurulduğundan beri ibadet dili Ermenice olan ancak son 15 yıldır dua ve vaazın Türkçe yapıldığı kilisenin günümüzdeki cemaati, başka semtlerden katılanlarla birlikte, ancak 25 aile civarındadır.

Adventist kilisesinden gelen vaizin emekliye ayrılmasından sonra son bir kaç yıldır Pazar ayinlerini kadın bir vaiz yönetmekte, yortu zamanları özel ayinler ise Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi başrahibinin önderliğinde yapılmaktadır. Türkçe yapılan duaya Ermenice söylenen ilahiler eşlik etmektedir. İlk tesis tarihi 1830 olarak gösterilen Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi Ermeni Protestan cemaati tarafından ahşap bir şapel biçiminde inşa edilmiştir. Kilise vakfı ise Sultan Abdülmecid'in 1846 yılında verdiği fermanla kurulmuştur. Kilisenin arsası 1880'de Protestan Ermeniler tarafından satın alınmış, ancak yeni bir kilise inşa izni alınamadığı için dinî ayinler uzun yıllar Gedikpaşa'daki Amerikan Okulu'nda ve Bible House'un şapelinde yapılmıştır. Bugünkü kilisenin yapımı ancak V. Mehmed Reşad'ın 1911 tarihli fermanıyla gerçekleşmiştir. Isdepan İzmirliyan'ın projesiyle başlayan inşaat Birinci Dünya Savaşı yıllarında durmuş, savaş sonrasında tamamlanarak 1922'de ibadete açılmıştır. Ermeni mimarisi formuna yakın çan kulesi dışında genel hatlarıyla Gotik mimari tarzında anıtsal bir görünüme sahiptir.

Gerek Gedikpaşa gerekse Aynalıçeşme kiliseleri diğer Ermeni kiliseleri gibi günümüzde seçilmiş vakıf yöneticilerince idare edilmektedir. Ancak dinsel açıdan Apostolik ve Katolik Ermeni kiliselerinden farklı konumdadırlar. İncil kiliseleri (Evangelist) olarak adlandırılan bu kiliselerde görev yapan Türkiyeli Ermeni ruhaniler, evrensel İncil kiliselerinin kurallarına göre belirlenmektedir. Bu bağlamda Ermeni Evangelist Kiliseler Birliği'nin Yakındoğu merkezi olan Lübnan Evangelist Kilisesi ile ilişki içindedirler. Nitekim, Gedikpaşa Kilisesi'nin başrahiplik makamına 65 yıl aradan sonra Aralık 2002'de, cemaatin rızasının da alınması sonucunda, Lübnan Ermeni Evangelist Kilisesi tarafından yeniden atama yapılmış ve uzun yıllar bu kilisede vaizlik görevini sürdüren Krikor Ağabaloğlu başrahipliğe yükseltilmiştir.[56]

Eminönü, Fincancılar yokuşunda bulunan Emmanuel Kilisesi ise Amerikan misyonerlerine ait Bible House adlı bina içindedir. İnşa tarihi 1908 olan bu kilise halen ibadete açıktır. Türkçe konuşan Ermeni Protestanlar tarafından yönetilen kilisenin 1940'lardaki cemaatinin üyeleri arasında dilbilimci Agop Dilaçar (Martayan) da bulunmaktaydı. Kilise kurulduğunda çoğunlukta olan Ermeni üye sayısı bugün azınlıkta kalmış ve günümüzde ikiyüze yakın üyesi olduğu söylenen cemaati, daha çok Türk, Süryani, Rum ve az sayıda Koreliden oluşmaktadır.

56 21 Mart 2003 tarihinde Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi başrahibi Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Ek 2
İstanbul'da Ermeni Mezarlıkları[1]

İstanbul'a göç ederek çeşitli semtlere yerleşen Ermeniler diğer Hıristiyan toplumlarda olduğu gibi, cenazelerini kendi kiliseleri çevresine ya da kiliselerden fazlaca uzak olmayan alanlara defnetmişlerdir. Ancak nüfusun çoğalmasıyla bu gelenek yetersiz kalmıştır. Ayrıca, İstanbul, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde sık sık veba salgınlarına maruz kalmıştır. 1560 yılındaki şiddetli veba salgını nedeniyle kent ya da sur içinde, salgını önlemek amacıyla, ölü gömmek, resmî makamlarca yasaklanmış, kent surlarının dışında tahsis edilen alanlarda gömü yapılmaya başlanmıştır.

Binlerce insanın ölümü ile sonuçlanan 1560 veba salgınının yaşandığı dönemde Galata sırtları, Pera bağları ve Taksim'den öteye, bugünkü Talimhane, Harbiye, Pangaltı dolaylarına kadar yayılan geniş ve ıssız alanlar zamanla büyük bir mezarlık haline gelmiştir. Günümüzde Taksim Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi'nden Talimhane'ye kadar uzanan alanda Rum Mezarlığı, Taksim Parkı'nın bulunduğu alanda Latin mezarlığı, buradan Harbiye Kışlası'nın ya da günümüzdeki Askeri Müze'nin güneyine kadar da Pangaltı Surp Hagop Ermeni Mezarlığı olarak da anılan Pangaltı Ermeni Mezarlığı uzanmaktaydı. 1865'te veba salgını halkı yeniden kırıp geçirdiğinde Taksim çevresinin artık ikamet alanı olmaya başladığı göz önüne alınarak burada da defin işlemi yasaklanmış, Ermenilere ve Rumlara bu kez Şişli sırtlarında bir arazi verilmiştir.

Çelik Gülersoy *Taksim* adlı kitabında, geçmişte mezarlıklarla kaplı bu terasın, kentin bu yakasının en makbul bir gezinti yeri olduğunu belirtmektedir. Günümüz Atatürk Kültür Merkezi binasından Alman Konsolosluğu'na doğru inen kısımda (Ayaspaşa) Müslüman mezarlıklarının, Ceylan Intercontinental Oteli-Divan Oteli-Harbiye Orduevi'ne kadar uzanan yerlerde Apostolik ve Katolik Ermeni, Avrupalı Protestan ve Latin Katolik cemaatlere ait mezarlıkların yer aldığını, Ermeni mezarlığının zamanla kuzeye Harbiye'ye doğru gelişmiş olduğunu, hatta Surp Hagop Mezarlığı'nın (Pangaltı Ermeni Mezarlığı) 1930-40'lı yıllarda dahi Divan Oteli-Harbiye Orduevi arasındaki yerini koruduğunu kayd etmektedir.[2]

İstanbul'da varlığı bilinen 23 Ermeni mezarlığından 11 tanesi tarihe karışmıştır. Günümüzde ortadan kalkmış olan mezarlıklar şunlardır: Alemdağ, Beşiktaş, Beykoz, Davutpaşa, Kartal, Kuruçeşme, Harbiye-Pangaltı, Yeniköy, Yeşilköy. 18. yüzyıldan bu yana varlığı bilinen Beşiktaş Mezarlığı'na gömü yapılması II. Abdülhamid'in emri ile durdurulmuş, 1958'de Yıldız dolaylarında yapılan yol düzenlemeleri sırasında da istimlâk edilip kamulaştırılmıştır. Burada gömülü ünlü simalar arasında Osmanlı hassa mimarlarından Garabed Amira Balyan (1800-1866) ve oğlu Nigoğos Bey Balyan (1826-1858) da bulunmaktaydı.

Evvelce 1860 yılına dek süren bir uygulama gereğince sur dışında oturanların cenaze merasimi ve ölülerini suriçine sokabilmek için Şeyhülislâmlıktan izin almak zorunluydu. 1870'ten sonra bu yasak tamamen kalkmış ve Topkapı Ermenilerinin cenazeleri genellikle Edirnekapı ve Balıklı mezarlıklarına defnedilmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısından bu yana Ermenilere ait olan Kartal Mezarlığı'nın büyük bir bölümü birkaç yıldan bu yana Müslümanlara tahsis edilmiş, kalan bölümünde bir Meslek Lisesi inşa edilmiştir. Kuruçeşme Mezarlığı'nın 17. yüzyılın ilk yarısından beri Ermenilere ait olduğu, ancak günümüze dek bir çevre duvarıyla

---

1 Ermeni Mezarlıkları için bkz., Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991, Mezarlıklar bölümü; Elmon Hançer, "Ermeni Kiliseleri ve Mezarlıkları", *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, c.II, Taç Vakfı, İstanbul, 2004, s.532-535; Karnik Kasbaryan - H. Khıdışyan, *Azkayin Kerezmanadun Hayots Şişlii* (Şişli Milli Ermeni Mezarlığı), İstanbul, 1922. Ermeni Mezarlıkları ile ilgili bilgiler Dr. Elmon Hançer tarafından derlenmiştir.

2 Çelik Gülersoy, *Taksim*, İstanbul, t.y., s.104,108.

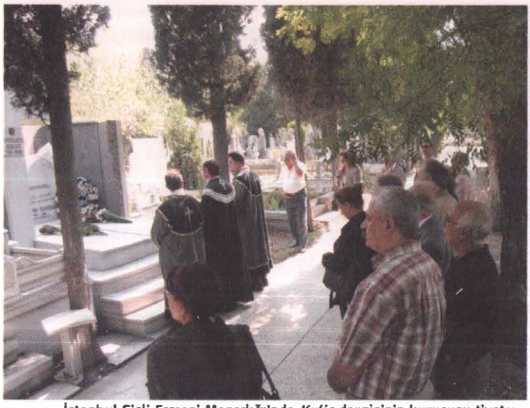

İstanbul Şişli Ermeni Mezarlığı'nda *Kulis* dergisinin kurucusu tiyatro sanatçısı Hagop Ayvaz'ın cenaze töreni.

sınırlanmayan mezarlığa defin işleminin 1944'te İstanbul Belediyesi'nce durdurulduğu bilinmektedir. Uzun yıllar Osmanlı darphanesi yöneticisi ve saray kuyumcubaşıları olarak görev yapmış ünlü Düzyan ailesine ait görkemli kabir ve mezar taşları başka amaçlarla kullanılmak üzere yerlerinden sökülerek tahrip edilmiştir.

Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nda saptanan en eski kabir 1551 tarihlidir. Mezarlık 1780'de genişletilmiş, 1853'te duvarla çevrilmiştir. Arazi üzerine 1858'de bir kilise ve 1876'da da bir okul yaptırılmıştır. Mezhep sorunlarının cemaat içinde yarattığı ayrılığa kadar mezhep farkına bakılmaksızın Ermeniler bu mezarlığa gömülmüş, daha sonra Katolik Ermeniler kendilerine ait bir mezarlık yerine sahip olmuşlardır. Önce 1912'de bir kısmı, 1939'da ise tamamı istimlâk edilerek ortadan kaldırılmıştır. Buradan 4800 dolayında mezartaşı toplanmıştır.

İstanbul kentinin yeni yerleşim alanlarına doğru genişlemesi, ayrıca kamulaştırılan mezarlıklarda mezar taşlarının tarihi belge niteliği ve sanat değeri taşıdığının göz ardı edilmesi sonucu eski Ermeni mezarlıklarının birçoğu ya tahrip yoluyla ya da bilinçsizce yapı malzemesi olarak kullanılmak suretiyle yok edilmiştir. Kaldırılan, kamulaştırılan ya da tahrip edilen mezarlıklardan başka mezarlıklara veya kilise avlularına gömüleri taşınamamış olan kimi Ermeni cemaatinin ileri gelen üyelerinin mezarlarının da kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde İstanbul Apostolik Ermeni Kilisesi'nin koruması altında İstanbul'da var olan 16 adet Ermeni Mezarlığı, kentin çeşitli semtlerinde (Bağlarbaşı-Surp Haç ve Surp Garabed; Kadıköy-Uzunçayır, Kınalıada, Kuruçeşme, Balıklı, Edirnekapı, Halıcıoğlu (Hasköy), Bakırköy, Ortaköy, Rumelihisarı Boyacıköy, Yeniköy, Büyükdere ve Şişli) yer almaktadır. Bu mezarlıkların birçoğu 19. yüzyıldan kalmadır.

İstanbul'un en eski iki Ermeni mezarlığından biri olan Balıklı Ermeni Mezarlığı, 1554'te şer'iye mahkemesi kararıyla Ermenilerin mülkiyetine geçmiştir. Ruhanîlerin yanı sıra burada gömülü olanlar arasında Eremya Çelebi Kömürciyan, minyatürcülerden Margos, Kapriel ve Bağdasar Tıbirler, şair Misak Medzarents ve Zilciyan Ailesi bulunmaktadır. 6-7 Eylül Olayları'nda Balıklı Ermeni Mezarlığı büyük zarar görmüştür. Mezarlık girişindeki Surp Sarkis Şapeli ise 1985'te inşa edilmiştir. Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'ndaki en eski mezar taşları ise 17. yüzyıla tarihlenmektedir. Ünlü saray ressamı Rafael (?-1780), tarihçi Sarkis Tıbir Sarraf Hovhannesyan (1740-1805) buraya defnedilmiştir.

17. yüzyıl sonlarında Hasköy'e yerleşen Eğinli göçmenler tarafından Sultan Bayezıd vakfından satın alınan Hasköy-Halıcıoğlu Ermeni Mezarlığı ise olasılıkla 18. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Zira buradaki ilk kilisenin tarihi de 1703'tür. Ermeni cemaatinde iz bırakmış müzisyen, din ve devlet adamlarından birçok kişinin ebedi istirahatgâhı olan bu mezarlıkta Zenne Boğos (1826), Mıgırdiç Amira Cezayirliyan (1861), Krikor Ağaton Efendi (1868), Rahibe Sırpuhi Mayrabed Kalfayan'ın (1889) da kabirleri bulunmaktadır. 1960'larda duvarla çevrilen mezarlığın bir bölümü 1972'de Haliç çevreyolları açılırken kamulaştırılmıştır. Mevcut resmi belgelere göre 1860'ta Protestan cemaati için de Hasköy'de yetkililerce bir mezarlık tahsis edilmiştir. Bugün

ilçe merkezinde kalan Kadıköy'deki eski mezarlık 1740 tarihli olup, 1890'da istimlak edilince Ermenilere Uzunçayır'da yeni bir mezarlık alanı verilmiştir. Ortaköy Ermeni Mezarlığı ise olasılıkla 17. yüzyılın ikinci yarısından kalmadır. Ancak günümüze kadar bir duvarla çevrilmemiştir. Mezarlığın eski bölümü tepede, yeni bölümü de vadide yer almaktadır. Barutçubaşı Arakel Amira Dadyan (1812) ve gömü yeri tam olarak bilinmemekle birlikte mizah yazarı, gazeteci Hagop Baronyan'ın (1891) da mezarları buradadır.

1865'te baş gösteren kolera salgını sırasında, İstanbul Şehremaneti (Belediyesi) Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na defni durdurmuş ve bunun yerine yerleşim alanlarının uzak bir noktasında bulunan bugünkü Şişli'de yeni bir mezarlık alanı tahsis edilmiştir. O tarihten itibaren burada gömü yapılmaya başlanmıştır. Bugün Türkiye'nin en düzenli ve bakımlı mezarlıklarından biri olan Şişli Ermeni Mezarlığı'nın düzenleme çalışmaları 1884'te tamamlanmış, mezarlık binaları 1904'te yeniden inşa edilmiş ve mezarlık 1912'de bir çevre duvarı ile tahkim edilmiştir. Şişli Ermeni Mezarlığı'nda patrik ve yüksek rütbeli din adamlarına ayrılmış bölümde İstanbul Ermeni patriklerinin anıt mezarları görülmektedir. Diğer taraftan siyaset, devlet ve işadamları, yöneticiler, eğitimciler, hukukçular, iktisatçılar, hekimler, yayıncılar, şair ve yazarlar, sahne sanatçıları gibi kişilerin de son istirahatgâhı burası olmuştur. Bir açık hava müzesi görünümündeki Şişli Ermeni Mezarlığı, Ermeni mimarisi formlarından, haçkarlarından, yontu bezeme sanatlarından esinlenen farklı biçemlerdeki mezar anıtları ile zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Ayrıca işaret edilmesi gereken bir özellik de mezar taşlarındaki yazıtlar içinde Ermenice harflerle, çoğunlukla manzum olarak yazılmış Türkçe metinlerin varlığıdır.

Şişli semtinde ayrıca Katolik Ermeni Mezarlığı[3] da yer almaktadır. İstanbul'da yaşayan Katolik Ermeni cemaati mensuplarından Beyoğlu ve Galata'da oturanların bir kısmının, evvelce Taksim Bahçesi'nin yerinde mevcut olan Latin Mezarlığı'na, bir kısmının da Harbiye Orduevi yanında, geniş bir alana yayılan Pangaltı Apostolik Ermeni Mezarlığı'na gömüldüğü, kişinin Katolik olduğunu simgelemek üzere mezartaşı üzerine "K" harfi kazındığı bilinmektedir. Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na ölü gömme durdurulduktan sonra, Katolik Ermeni cemaati, Rum Ortodoks Mezarlığı'nın bitişiğindeki bugünkü yerinde defin yapmaya başlamıştır (1865). 1908'de çeşitli ek binaların ve bir giriş kapısının yapılmasına izin verilmiştir. Mezarlık vefat kütüğüne göre burada 1897-1929'da 5483 gömü yapılmıştır.

Cemaatin ileri gelenlerinden ünlü birçok aile, gazeteci, doktor, devlet adamı, iktisatçı, fotoğrafçı, yayıncı, tiyatro ve opera sanatçısı buraya gömülmüştür. Bunlar arasında Prof. Edgar Manas, Hovhannes Sakız Paşa, Mikael Portukal Paşa, Apraham Amira Allahverdiyan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Srabyon Hekimyan ile Azaryan, Köçeoğlu, Hekimyan aileleri ve daha birçokları bulunmaktadır. Mezarlık alanında, her biri anıtsal mimari eser niteliğinde olan pek çok lahit, şapel ve benzeri mezarlar dikkati çekmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Üsküdarlı Katolik Ermeniler için, Çengelköy dolayında İstavroz Bağları yöresinde, Yahudi Mezarlığı'na yakın bir mahalde onüç dönümlük bir mezarlık tahsisatı kayıtlara geçmiştir.[4]

Günümüzde Anadolu'da Ermenilere ait olan mezarlıkların pek çoğu ortadan kalkmıştır. Halen Kayseri gibi kentlerde ibadete açık olan Ermeni kiliselerine bağlı mezarlıklar bulunmaktadır.

3 Katolik Ermeni Mezarlığı için bkz. Hagop Kosyan, *Kerezmanadun Gatoğige Hayots Gosdantnubolso* (İstanbul Katolik Ermeni Mezarlığı), Viyana, 1931.

4 Vağarşag Seropyan, "Ermeni Mezarlıkları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, s.185.

Ek 3
"Şifa Yurtları" Hastaneler

Yedikule Ermeni Hastanesi olarak da bilinen Surp Pırgiç Hastanesi 1832-33 yıllarında Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın teşebbüs ve maddi katkılarıyla, o tarihlerde şehir dışında temiz hava şartlarına sahip olması nedeniyle, Yedikule'de inşa edilip 1834 yılında kurulmuştur. Arsen Yarman, bu hastanenin kuruluşunda Ermenilerin İstanbul'da daha büyük bir kitleye hizmet verecek modern bir sağlık kurumuna ihtiyaç duymasının etkili olduğunu ve 19. yüzyıl ortalarına doğru Ermeni milletinin ulaştığı mali ve iktisadi gelişme düzeyine bağlı olarak artan kaynaklarla yeni bir hastanenin yapılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.[1] 1831'de göreve gelen Patrik Stepannos Ağavni'nin de onayıyla Saray'dan inşaat için izin istenmiş ve 1833'te Sultan II. Mahmud'un fermanıyla hastane için inşaat ve vakfiye izni birlikte tescil edilmiştir. 1722'de bugünkü Esayan Lisesi avlusunda faaliyete geçen Beyoğlu Hastanesi ve 1742'de bugünkü Surp Hovhannes Kilisesi'nin yerinde açılan Narlıkapı Hastanesi'nden sonra üçüncü hastane olan bu kurum, günümüzde hâlâ hizmet vermektedir. Beyoğlu ve Narlıkapı hastanelerinde korunan tüm hasta ve yaşlılar buraya nakledilmiş ve Surp Pırgiç Hastanesi ilk açıldığında toplam 350 hastası olmuştu. Hastanenin yapımı sırasında veba salgını başgösterince resmi makamlardan alınan onay ile Surp Agop Hastanesi ayrı bir binada vebahane olarak hizmete geçti. Ahşap olarak yapılan hastanelerin mimarları Garabed Balyan ve eniştesi Ohannes Bey Serveryan'dır. Veba salgınının etkisini yitirmesiyle 1850'li yıllarda vebahane binası önce din adamı yetiştiren bir okula, 1895'te de ayakkabı, marangoz ve terzi atölyeleri de olan bir yetimhaneye dönüştürülmüştür.

Surp Pırgiç Hastanesi ile Surp Hagop Vebahanesi'nin aynı zamanda *Vank* (manastır) olarak adlandırılmasını ve Surp Agop bünyesinde bir kilisenin de (Surp Hagop Maduru) faaliyet göstermesini, Arsen Yarman bu kurumların yalnızca hastalar, yaşlılar ve muhtaçlar için kurulmadığını, aynı zamanda tüm Ermeni cemaati için sosyal bir işlev taşıyan kurumlar olduğunun göstergesi olarak yorumlamaktadır. Hastane bünyesinde kilisenin ve ruhanîlerin faaliyetlerinin serbest bırakılması için II. Mahmud'un verdiği onay da Osmanlı yönetiminin hastanenin taşıdığı bu sosyal niteliği kabul ettiğini gösterir. Hastane bütçesi başta Bezciyan ve Dadyan aileleri olmak üzere ileri gelen Ermeni amira, sarraf, tüccar ve mülk sahiplerinin bağışları ve kaynak yaratma çabalarıyla denkleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca sürekli ek gelir sağlamak amacıyla 1836'da hastane bünyesinde bir mumhanenin kurulması için II. Mahmud hemen onay vermiştir. Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın Sultan'ın kişisel dostluğunu kazanmasının ötesinde, hastanenin kuruluşundan 20. yüzyılın başına kadar geçen sürede Saray olumlu yaklaşımını zaman zaman mali yönü olan yardımlar yaparak da sürdürmüştür. 1914'e kadar Saray tarafından çeşitli tarihlerde hastaneye et ve ekmek tahsisatı yapılmıştır.[2]

Kurucu ve tek yönetici olarak görev yapan Kazaz Artin Bezciyan'ın 1834'te ölümünden sonra bir dönem hastaneyi çoğunlukla amiralardan seçilmiş ve Patrikliğin onayını alan mütevelliler yönetmiş, ancak gerek Tanzimat döneminin getirdiği, gayrimüslim milletleri de kapsayan yeni idari düzenlemeler, gerek Ermeni milletinin kendi toplumsal iç dengesinde yaşadığı değişim, 1847'de yeni bir yönetim döneminin başlamasına yol açmış ve tek mütevelli dönemi kapanmıştır. Bâbıâli fermanı uyarınca kurulan Meclis-i Âla (Yüksek Meclis) döneminde (1848-1860), Ermeni milletine ait hastane ve okulların genel olarak yönetimini düzenleyen bir Yüksek Kurul seçilmiş ve bu kurulda sarraf ve amiralarla birlikte artık esnaf (örneğin, tülbentçi, saatçi,

1 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001, s.450.

2 *Y.a.g.e.*, s.453-469.

İstanbul'da Elmadağ'daki Surp Hagop Ermeni Hastanesi'nin girişi.

kuyumcu) ve yeni yetişen eğitimlilerin (mimar, doktor) de birlikte görev almasının önü açılmıştı. Nitekim 1844'te cemaatin mali işlerini yönetmek için seçilen Karma Meclis'te 16 amiranın yanında 14 esnaf yer almıştır. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi ise hastane için yeni bir yönetim biçimi getirmiştir. Ermeni milletini temsil eden Umumi Meclis'in seçtiği Cismanî ve Dinî Meclislerce oluşturulan, iktisat ve eğitim alanında çalışacak olan komisyonlar, hastane için alınacak kararlarda belirleyici olacaktır. Hastane İdare Heyeti (Yönetim Kurulu) ise ikisi doktor olmak üzere Cismanî Meclis tarafından seçilen 9 üyeden oluşmaktadır. 1863 Nizamnamesi'nin başlattığı bu yeni dönemde giderek güçlenen laikleşme süreci Patrikliğin hastane üzerindeki denetimini kısıtlamaktadır. Yürürlüğe girmeyen ilk Ermeni Nizamnamesi'nin yazıldığı 1860'da kurulan gönüllü Kadınlar Heyeti ilk başta bağış toplama konusunda hastane yönetimine yardımcı olmuşsa da yeni yönetim kurullarının göreve başlamasından sonra hastane yönetimi-cemaat-Patriklik arasında başgösteren çekişmeler zamanla hem Kadınlar Heyeti'ni işlevsiz kılmış hem de hastanenin karşılaştığı maddi zorlukları arttırmıştır. 1872'de hastane yönetiminin hesapların tutulması konusunda da Patriklik'ten özerklik talep etmesi nedeniyle yönetim sorunu giderek artmış, hatta cemaatin hastaneye olan güveni zedelenmiştir. Ermeni Nizamnamesi'nin öngördüğü reformlar başlangıçta cemaat kurumlarının iç işleyişini sarsmışsa da yeni düzenlemeler zamanla sindirilmiş ve hastane yönetimi de özellikle Mikayel Hagopyan'ın başkanlık yaptığı dö-

Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi.

nemde (1878-1894) istikrar sağlayarak yeniden gelir kaynaklarını arttırma arayışına girmiştir. Badrik Gülbenkyan'ın başkanlığı ile başlayan parlak dönemde (1897-1907) Patrik I. Mağakya Ormanyan ile yürütülen uyumlu ilişkiler, cemaat içinde yeni bir işbirliğine yol açmış ve hastanenin bazı bölümleri yenilenmiştir. Gülbenkyan ailesinin Hagopyan döneminde başlayan maddi desteğinin devam ettiği ve hastanenin en sıkıntılı dönemlerinden biri olan Birinci Dünya Savaşı sırasında, petrol ticareti ve işletmeciliğiyle ün yapan, Üsküdar doğumlu (1865), Kalust Gülbenkyan'ın[3] katkısının hastanenin geleceği açısından çok belirleyici olduğu zikredilmektedir. Nitekim yaptıkları yardım için Gülbenkyan ailesinin adına, hastane bahçesinde bir kabristan inşa edilmiştir ve Gülbenkyan Vakfı halen hastanenin en büyük bağışçısıdır.[4]

Başhekimliğini önceleri Avrupalı doktorların yürüttüğü hastanenin ilk Ermeni başhekimi 1850-1851 arası görev yapan Dr. Hagop Hovhannesyan olmuştur. İlk kuruluş aşamasından sonra hastane giderek genişlemiş; 1851'de akıl hastaları için yapılan pavyonları, bağışta bulunan Ermeni hayırseverlerin adını taşıyan ve günümüze kadar eklenen başka pavyonlar (Hagopyan, Unciyan, Gülbenkyan, Margısyan, Hintliyan, Altıparmak, Kazancıyan, Özçelik, Manukyan, Gövdereliöğlu) izlemiştir. Birkaç yıl kesintiye uğramakla birlikte 1880'den 1949'a kadar Ermenice bir yıllık çıkaran hastane 1950'den beri *Surp Pırgiç* dergisi ile yayınını sürdürmektedir.

Cumhuriyet'in kurulması ile, hastanenin kuruluşundan beri 1923'e kadar süren et-ekmek ve para yardımı biçimindeki devlet desteği kesilmiş ve Surp Pırgiç Hastanesi bağımsız bir tüzel kişilik olarak faaliyet gösteren ve bu faaliyetleri de vergiye tâbi tutulan bir sağlık kurumuna dönüşmüştür. Başlangıçta hastane mütevelli heyetleri idari işleri yürütmekle yükümlü bir mesul müdür tayin etmekteydi; ancak 1935'te çıkarılan Özel Hastaneler Nizamnamesi ile hastane idare heyeti tarafından seçilen başhekimler hükümet nezdinde hastanenin mesul müdürü olarak idari görev yapmaya başlamışlardır.[5] Bir cemaat kurumu olarak kurulan

3 Kevork Pamukciyan, "Kalust Bey Gülbenkyan (1865-1955), *Tarih ve Toplum*, no.130, Ekim 1994.

4 Arsen Yarman, *a.g.e.*, s.471-497; 507-525; 549-585.

5 *Y.a.g.e.*, s.608.

Surp Pırgiç Hastanesi artık Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin, özel hastaneler için çıkardığı hastane idaresi, hasta hizmeti standartları ve tıbbi yeterlilik gibi hususları düzenleyen yönetmeliklere tâbi olmaktadır. Ancak Lozan Antlaşması'na göre gayrimüslim bir azınlık grubuna ait hayır amacıyla kurulmuş bir cemaat kurumu olarak hukuken koruma altına alınmış, varlığını sürdürmesi ve geliştirmesi için Türk hükümetlerince kolaylık sağlanacağı taahhüdünde bulunulmuştur.

Hastane bugün 280 kişilik yatak kapasitesinin yanı sıra 270 kişilik bir huzurevi ve ayrıca bir poliklinik servisi ile İstanbul'da önemli bir sağlık hizmeti vermektedir. Son dönem Gülbenkyan Vakfı'nın desteğiyle modern tıbbi donanıma sahip olan hastanede 2000'lerin başında bir ay içerisinde tedavi olanların yüzde 80'inin Ermeni asıllı olmadığı gözlemlenmektedir.[6]

Surp Pırgiç Hastanesi'nin diğer Ermeni hayır kurumları içinde özel bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sağlık hizmeti dışında eğitim ve vakıf yönetimi gibi konularda karşılaşılan ortak sorunların tartışılması amacıyla hastane yöneticilerinin diğer kurum yöneticilerini toplantıya çağırarak öncülük ettiği ve siyasal seçkinlerin resmi ziyaretlerini kabul ederek de Ermeni topluluğu içinde merkezi bir rol oynadığı ifade edilmektedir.

Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı bünyesinde 12 Ekim 2002'de Ermeni toplumunun katkıları ve özürlü çocuk aileleriyle gönüllülerin çabaları sonucu oluşturulan yeni bir merkez açılmış bulunmaktadır. Merkez, aynı zamanda, açılış duyurusunda "Türkiye Ermeni Patrikhanesi'nin koruyuculuğu"nu açıkça zikretmektedir. Tabandan gelen bir talep üzerine sivil girişim sonucu ZİBEÇ (Zihinsel ve Bedensel Engelli Çocuklara Yardım Kolu) adıyla faaliyete geçen bu merkezde yaşları 2-60 arasında değişen 100 kadar engelliye eğitim, rehberlik, el becerisi, sosyal faaliyet geliştirme, kültür-fizik ve tıbbi bakım gibi alanlarda hizmet verilmesi planlanmıştır.[7]

Günümüzde İstanbul Elmadağ'da bulunan ve 50'si düşkünler evine 50'si de sağlık hizmetlerine ayrılmış 100 yatak kapasiteli Surp Hagop Hastanesi, Katolik Ermeni cemaatinin girişimiyle kuruluşu 1830'larda başlayan tarihi bir sağlık kurumudur. 1831'de Krikor Kılıçyan'ın Katolik Ermeni cemaati için bir hastane yapılması gerektiği fikrinden hareketle çeşitli Ermeni Katolik Hayırsever Derneği'nin biraraya gelmesiyle başlayan çalışmalar 1836'da Tophane-yi Amire Müşiri Halil Paşa'nın fermanıyla hayata geçirilir. Bir yıl süren inşaat sonucunda Osmanlı Katolik Ermeni cemaati ileri gelenlerinin gurur duyduğu 90 odalı bir hastane kurulur. Katolik Ermenilerin 1830'da resmen millet olarak tanınmasından önce kurdukları kurumlar arasında önce, bugünkü Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nin bulunduğu mahalde küçük bir hastane, onun 1822'de yıkılmasından sonra da Taksim'de yaptırdıkları hastane yer almaktadır. İlki İstanbul'da başgösteren veba ve kolera salgınları (1778'de sadece Balat semtinde 4 ay içinde 1000 kadar Ermeninin öldüğü söylenmektedir) tehlikesine karşı yaptırılmış, diğeri ise 1831'de Galatasaray yangınında evleri yanan yoksulları himaye etmek amacıyla bugünkü Taksim Hovhan Vosgeperan Kilisesi yerinde bir fakirhane-hastane olarak kurulmuştur. Surp Agop Hastanesi hem süregelen salgın hastalıklar nedeniyle hem de fakir ve kimsesiz Ermenilerin bakımevi olarak faaliyet gösteren Vosgeperan'dan ayrı bir hastane binası inşa etmek gerekliliği karşısında, Katolik Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinin maddi katkıları ve ücretsiz çalışan gönüllü işçilerin yardımıyla Elmadağ'da hizmete açılmıştır. 1839'da veba salgını şehri terkedince hastane normal bir sağlık yurdu gibi çalışmaya başlamış ve Vosgeperan Kilisesi'nin hastane kısmı da Surp Hagop Hastanesi'ne nakledilmiştir. Sadece fakir hastaları kabul eden hastanede 1909 yılında Selanik'ten İstanbul'a 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için gelen Hareket Ordusu'na mensup, çatışmalarda yaralanan askerler de tedavi görmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda, 1914'te de sağlık merkezi olarak hasta ve yaralı askerlere hizmet vermiştir. Hastanenin ilk başhekimliğini tıbbi yeteneğiyle II. Mahmud'un takdirini kazanan Manuel Şaşyan üstlenmiştir.

6 Kevork Pamukciyan, "Yedikule Ermeni Hastanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, s.460.

7 http://www.zibec.org.

Başepiskopos Kiregyan yeni hastanenin temelini kutsuyor.

Zamanla bir düşkünler evi, yatılı ve gündüzlü okul, tımarhane, vebalılar için bir karantina, eczane, morg, otopsi odası, laboratuvar, üç ameliyathane, hamam ve bir şapelin de eklenmesiyle Osmanlı döneminde bir sağlık kompleksi durumuna gelen hastanenin geliri kısmen içinde bulunduğu geniş arazide ve civar sokaklarda yapılan evler ve dükkânlarla mevcut sebze bahçelerinden, kısmen de hayırseverlerin nakdi veya gayrimenkul bağışlarından sağlanmış, ayrıca toplanan gelirin bir kısmı da fakir Katolik Ermeni öğrencilere ve tıp eğitimi yapanlara ayrılmıştır.

Hastane 1837 yılında açılışından 1929'a kadar üyelerinin sayısı ve görev süresi değişen bir İdare Heyeti tarafından yönetilmiştir. Hastanenin Yönetim Kurulu da, bizzat Ermeni Katolik Patriği veya vekilinin başkanlık ettiği Genel Kurul Topluluğu (Cemaat Genel Meclisi) tarafından seçilirdi. 1935 yılında hastanenin yönetimi Vakıflar Müdürlüğü'ne geçince tek mütevellilik sistemi yürürlüğe girdi. 1949'da Vakıflar Yeni Kanunu yürürlüğe girince yeniden Ermeni Katolik topluluğu üyelerince seçilen İdare Heyetleri tarafından yönetilmeye başlandı.

1949 sonrası yeni dönemde modern bir hastanenin yapılabilmesi için İdare Heyeti'nin başlattığı çalışmalar sonucunda 1837'de inşa edilmiş olan tarihi ahşap bina 1953'te yıktırılarak günümüzde de kullanılan yeni hastane binası yapılmaya başlamıştır. Mimarı Aramı Deragopyan olan bina maddi olanaksızlar nedeniyle ancak 10 yılda tamamlanabilmiş ve önce Aralık 1963'te Düşkünler Evi kısmı, sonra da aralarında Gülbenkyan Kurumu'nun da olduğu bağışçıların sağladığı cihaz ve araç gereçlerin tamamlanmasıyla 1968 yılında hastane kısmı hizmete açılmıştır. 100 hasta odası bulunan beş katlı yeni Surp Agop Hastanesi binası poliklinik, huzurevi, eczane, laboratuvar, ameliyathane ve hasta tedavi bölümleriyle tüm toplumun sağlık kurumu olarak hizmet vermektedir. 1990'larda bazı bölümleri yenilenen ve modern cihazlarla donatılan hastane sürekli atılım yaparak 1836 yılına dayanan mirası çağdaş bir anlayışla yaşatmaktadır.[8]

8 P. Sahak Sırabyan, *Surp Hagop Azkayin Hivantanots* (Surp Agop Ermeni Hastanesi) Viyana: Mıkhitarist Matbaası, 1915; Başepiskopos Hovhannes Çolakyan, *Tarihi Surp Agop Hastanemizin Dünü ve Bugünü*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2004, Türkçe Ek Kısım Özet, s.7-33; A. Yarman, *a.g.e.*, s.375-379.

Ek 4
Yetimhaneler

Günümüz Ermeni topluluğunun eğitim kurumları arasında yer alan Kalfayan ve Karagözyan yetimhanelerinin kuruluş hazırlıkları 19. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. 1865'te Rahibe Sırpuhi Kalfayan (1822-1889) Hasköy'de kendi evinde İstanbul'daki Ermeni rahibeler topluluğunun katkısıyla yetim kızların eğitimi için özel bir okul açmıştır. Daha sonra Getronagan Lisesi'nin kurucusu ve 1874-1884 yıllarında patrik olan II. Nerses Varjabedyan'ın Hasköy Episkoposu iken sağladığı destek ve dönemin Patriği II. Boğos Taktakyan'ın onayı ile bu okul 1866 yılında Kalfayan Kızlar Yetimhanesi olarak tescil edilmiştir. Temeli 1866 yılında atılan bu kızlar yetimhanesinin kurucusu olan Kartal doğumlu Rahibe Sırpuhi Kalfayan çok önceden, rahibelik hayatına başladığı 1840'larda, "kızlar için bir okul" fikrini benimsemiş, İstanbul ve Anadolu'dan topladığı kız çocuklarına evinde bakım ve eğitim sağlayarak bu fikrini hayata geçirmişti. Yetimhanenin resmi bir kurum olarak tesis edilmesinin ardında, ekonomik sıkıntılar başgösterince bağış kabul edebilme gereği yatmaktaydı. İlk etapta 2-10 yaşlarında 17 çocuğa hizmet sunan yetimhane giderek gelişti ve 1871'de yine Hasköy'de, Dekesyan Köşkü satın alınarak, daha büyük bir binaya taşındı. Kurumun gelişmesinde Ermeni hayırseverlerin yardımlarının yanı sıra sultanlar ve Osmanlı Devleti'nin katkıları da etkili olmuştur. Yetimhanenin büyümesi için Abdülaziz'in bizzat verdiği bağış sonraki sultanlar tarafından da devam ettirilmiştir. 1908 yılında okula gıda yardımı kesilmiş ancak yöneticilerin 3 yıl boyunca vilayete yaptığı sürekli başvurular sonunda öğrencilerin gıda ve temel ihtiyaçları 1920 yılına kadar devlet bütçesinden ayrılan parayla karşılanmıştır. Ekonomik sıkıntılar ve savaş döneminin, gerek Osmanlı toplumu gerekse de Ermeni cemaati üzerinde yarattığı yıkıntıya rağmen faaliyetine devam eden yetimhanenin 1915 yılında 700 kadar kız yetim öğrencisi olduğu belirtilmektedir.[1]

Kuruluş yıllarında yetimhanenin yönetimini okul müdürü olarak atanan rahibeler üstlenmiş ve tüm yükü çalışanlarla birlikte taşımışlardır. Rahibe Kristin Papazyan yönetiminde yetimhane parlak bir dönem yaşar ve öğrenci sayısı 300'e kadar yükselir. Zamanla Patriklik, yönetim ve maddi işlerin yürütülmesi için bir kurul kurulmasına karar verir. 1902 yılında Patriklik tarafından atanan sivil gönüllüler tarafından yönetilmeye başlanan yetimhanede ayrıca bir "kadınlar kolu"nun da kurulması, yatılı kız okulu fikrini hayata geçiren öncü rahibelerin radikal girişimlerinin bir devamı olmuştur. Bu açıdan Kalfayan Yetimhanesi'nin kuruluşu ve gelişimi Osmanlı toplumunda ka-

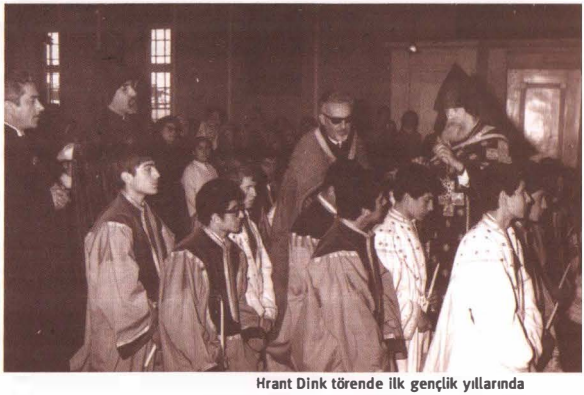

Hrant Dink törende ilk gençlik yıllarında Patrik Kalutsyan'ın yönettiği bir ayinde (solda).

1 Agop Çınar ve Berç Erzyan (haz.), *Hariramyeats Hişadagaran Kalfayan Dann* (Kalfayan Yetimhanesinin 100 Yıllık Tarihi), İstanbul, 1966.

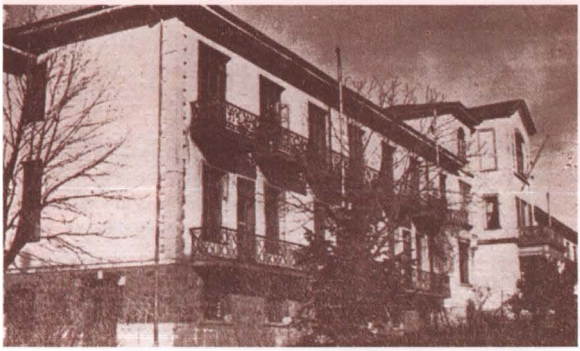

1913'te Şişli'de Dr. Ardavat Sıvacıyan tarafından kurulmuş Karagözyan Yetimhanesi.

dın hakları konusunda 1860'larda başlayan uyanışın önemli bir göstergesi olmuştur. Yetimhanenin en büyük destekçilerinden biri de dönemin önde gelen kadın yazarı Sırpuhi Düsap olmuştur.

1914 yılında yeni bir proje kapsamında yetimhanenin yanına bir de ayrı okul binası inşa ettirmek tasarlandıysa da patlayan savaş projeyi zorunlu olarak ertelemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonraki yıllarda yapılan bina 1972'de Haliç çevre yolları düzenlenirken Hasköy'de yapılan istimlak sonucunda yıkılınca yetimhane ve okul, Üsküdar Altunizade'deki yazlık arazisinde yaptırılan prefabrik binaya taşınmıştır. 1999 yılına kadar Kalfayan Yatılı Kız Yetimhanesi ve İlkokulu olarak eğitim hayatını sürdüren bu Osmanlı döneminden kalma kurum öğrenci yetersizliğinden dolayı kapanma tehlikesi ile karşılaşmıştır. 8 yıllık ilköğretim sistemine geçişin ardından 1999-2000 eğitim-öğretim yılında önce Üsküdar Cemeran okulu ile sonra da Nersesyan okulu ile birleşerek günümüzde Kalfayan-Cemeran İlköğretim Okulu adıyla Altunizade semtinde eğitim vermektedir. 1966'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla okula öğretmen formasyonu olmayan ve başını açmayan rahibelerin girmesinin yasaklanması Cumhuriyet döneminde Kalfayan okulunun geçirdiği en önemli değişikliklerden biridir. Günümüzde Kalfayan Yetimhanesi sivil bir müdür tarafından yönetilen yatılı kız okuluna dönüşmüştür ve yüz yılı aşkın bir tarihe sahip olan "Kalfayan Rahibeler Andı"nda sadece bir rahibe kalmıştır.[2] Yetimhane yönetim kurulu 4 yılda bir yapılan seçimlerle belirlenmekte, yönetimi ise diğer okul vakıfları ile herhangi bir farklılık göstermemektedir.

Ermeni cemaatinin tanınmış ailelerinden birine mensup Dikran Karagözyan'ın mal varlığını bağışlaması üzerine Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi ve Surp Hagop Yetimhanesi'nden getirilen 100'ü aşkın yetimle 1913'te yatılı bir ilkokul olarak hizmete başlayan Karagözyan Yetimhanesi, günümüzde yetimhane olarak hizmet vermenin yanı sıra, anaokul ve ilköğretim okulu olarak faaliyet göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan göç eden ailelerin çocukları ve yetimlerin sığınağı haline gelen bu kurum kuruluşundan bugüne Ermeni hayırseverlerin desteğiyle ayakta durmaktadır.

İstanbul'a yerleştikten sonra ticarette başarılı olan ve zamanla dış piyasaya da açılan Van kökenli Karagözyan ailesi Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış en ünlü Ermeni ailelerdendir. Karagözyanlar Ermeni cemaatine ait vakıf, okul, kilise yönetimlerinde yer alırken Cismanî ve Genel Meclis üyeliklerinde de bulunmuşlar, ayrıca ABD'de kurulan ve günümüzde de diaspora Ermenileri için çok önemli bir yardımlaşma kurumu sayılan ABGU'un (*Armenian General Benevolent Union*) İstanbul Şubesi'nin kuruluşunda ve yönetiminde aktif görev yapmışlardır. Aile mensupları arasında Bahriye Nezareti'ne verdiği hizmetlerden dolayı nişanla taltif edilen sarraf Krikor, Beyoğlu Akar Gelirleri ve Borçlar Komisyonu üyeliği yapan Garabed ve ABGU İstanbul Şubesi başkanlığı yapan Yetvart Karagözyan yer almaktadır. 1834 doğumlu Dikran Karagözyan ailenin en ünlü üyesidir. Kardeşleri Püzant'ın genç yaşta ölümü üzerine aile mirasından onun

2 Sarkis Seropyan, "Yetim Bir Kızın Rüyası: Kalfayan Yetimhanesi", *Agos*, no.34, 22 Kasım 1996.

payı ile bir ticaret okulu kurmayı düşünen Dikran ve 4 erkek kardeşi, 1880'li yıllarda Patrik II. Nerses Varjabedyan'ın da desteğiyle eski Taksim Ermeni Mezarlığı arazisi üzerinde bir yer tahsis edilmesi için izin alırlar. Ancak Garabet ve Nazaret Karagözyan kardeşlerin ölümü okulun kuruluşunu geciktirir.[3] Dikran Karagözyan'ın ölümünden sonra (1896) da ticaret okulu yerine Püzant Karagözyan'ın da hayali olan bir yetimhane kurma fikri öne çıkar. Aile Dikran Karagözyan'ın 1891'de hazırladığı ama gizli tutuğu bir belgede servetinin üçte birini bu iş için vasiyet ettiğini öğrenince yeniden girişimde bulunur, ancak vasiyetin yaşama geçmesi II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşir. Karagözyan Yetimhanesi 1913'te Şişli'de halen varlığını sürdürdüğü bina satın alınarak kurulur; bu konudaki Padişah fermanı ise 1914'te alınır. 1913-1919 yıllarındaki ilk dönemde yetenekli öğrencilere zanaat öğretimi de verilir. Savaş döneminde ordunun ihtiyaçları için el konulan yetimhane Yedikule Hastanesi'nin bir bölümüne taşınır. 1919'da yeniden Şişli'deki eski binasına geri döner. Marangozluk, kunduracılık, dokumacılık gibi zanaatlarla ilgili atölyelerin de kurulmasıyla yeniden parlak bir dönem yaşamaya başlayan yetimhane bitişiğindeki arazi satın alınarak genişletilir, daha sonra da 5 sınıflık bir ilkokula dönüştürülür. 1938 yılında başlayan maddi zorluklar ve kaynakların savaş yıllarında daha da azalması sonucunda bir dönem Kalfayan Yetimhanesi ile birleştirilse de Karagözyan Yetimhanesi daha savaş bitmeden kendi gelirleriyle varlığını sürdürme imkânına yeniden kavuşur.[4]

Son yıllarda gündüzlü ve yatılı karma hale dönüştürülen okul eski manada yetimhane özelliğini kaybetmeden çağdaş bir eğitim kurumu olma çabasını sürdürmektedir. Eğitim gören 145 öğrencinin tamamı burslu okumakta, ayrıca yabancı kolejlerin sınavını kazananlara da burs sağlanmaktadır. Yaz aylarında ise Kınalıada Dinlenme Evi'nde 200'ü aşkın çocuğa yaz okulu olanağı sağlanmaktadır.[5]

3 Vağarşag Seropyan, "Karagözyanlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, s.451-2.
4 Sarkis Seropyan, "Tarihi Bir Kurumumuz: Karagözyan", *Agos*, 27 Haziran 1997.
5 "Karagözyan Ailesi Biraradaydı", *Agos*, no.355, 17 Ocak 2003.

Ek 5
Okullar

Aramyan/Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Kadıköy'ün ilk Ermeni okulu, 1858 yılında Surp Takavor Kilisesi yakınında Hamazaspyan-Muradyan adı altında kurulmuştur. Hamazaspyan'da erkek öğrenciler, Muradyan'da ise kız öğrenciler öğrenim görmekteydi. Zamanla öğrenci sayısının artması sonucu, yeni binalara ihtiyaç duyulması üzerine Mühürdar'daki arsa satın alınarak yeni bir okul binası inşa edilmiştir. 1873'te öğrenime açılan bu okula yenilemeyi gerçekleştiren Aramyan ailesinin adı verilmiştir. 1912'de Aramyan'ın idadiye dönüştürülmesi söz konusu olunca cemaatin Kadıköy'de yaşayan hayırseverleri ile Matus Efendi Uncuyan'ın eşinin anısına Aramyan'ın arsası içinde bulunan binayı satın almış ve burada Uncuyan Kız Okulu olarak hizmet vermeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında okul binalarına göçmenler yerleştirilmesinin yanı sıra askeri hastane olarak da kullanılmış, savaş sonrasında ise bir süre yetimhane olarak hizmet vermiştir. Uncuyan binasının bir yangın sonrası kullanılamaz hale gelmesinin ardından eğitim ve öğretim faaliyetine tek binada Aramyan-Uncuyan adı altında devam edilmiş, 1960'larda ise bugünkü bina inşa edilmiştir.

Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Türkiye Ermeni Patrikliği ile aynı yerde bulunan ve İstanbul'un en eski Ermeni eğitim kurumlarından biri olan[1] Bezciyan Okulu, Ermeni mimarisinin tipik bir örneğini oluşturan binasıyla da dikkati çekmektedir.

Kumkapı semtinin ilk önemli eğitim kurumu, Şınorhk Mıgırdiç Amira tarafından 1778-1790'da inşa edilmiştir. "Amiralar amirası" Bezciyan Amira'nın ilköğrenimini aldığı bu bina 1826'da bir yangın sonucu tamamen yokolmuştur. 1820'de yine Kumkapı'da Harutyun Bezciyan'ın girişimiyle bir Kız Sanat Okulu, 1828'de Surp Asdvadzadzin Katedrali yakınında Teganniler dershanesi, 1830'da ise bugünkü yerinde Bezciyan Okulu açılmıştır. 1894'te meydana gelen deprem sonucu zarar gören okulun yerine yeni binalarla daha geniş bir yapı inşa etme düşüncesi Hovhannes Tavşancıyan ve Antranik Eknayan tarafından dönemin Patriği Mağakya I Ormanyan'a iletilmiş, ancak Tavşancıyan'ın vefatı üzerine söz konusu girişim eşi Araksi Tavşancıyan tarafından gerçekleştirilmiş ve okul 1924'te tekrar öğrenime geçmiştir.

Bomonti Ermeni Katolik İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
1808'de Mikhitaryan Vakfı üyelerinden Minas Pıjişkyan tarafından Beyoğlu Yenimahalle semtinde kurulan okul, 1870 yılına kadar üç yangın geçirdiğinden öğrenim faaliyetine önce değişik binalarda devametmek zorunda kalmış ve daha sonra da beş yıl süreyle ara vermiştir. 1875'te tekrar açılan okul, 1921'e kadar Mikhitaryan Okulu, daha sonra ise Özel Bomonti Katolik İlkokulu adı altında devam etmiştir. 1964-1965 ders yılından bu yana bugünkü binasında faaliyet gösteren okulun ana sınıfı 1985-1986'da yeniden açılmıştır. Okul, Surp Gazar Ermeni Katolik Mikhitarist Mektebi ve Manastırı Vakfı'na bağlıdır.

Esayan Ermeni Lisesi (anaokulu, ilköğretim, hazırlık, lise)
1895'te Hovhannes ve Mıgırdiç Esayan kardeşlerin maddi yardım ve girişimleriyle karma bir okul olarak hizmete açılmıştır. 1846'da yine Beyoğlu'nda kurulmuş olan Naregyan Okulu'nun öğrencilerinin de transfer

1 Pamukciyan, s.196.

edildiği Esayan Okulu, idadiye denk olarak kabul edildiği 1908'de ilk mezunlarını vermiştir. 1913'te bir hayırseverin bağışladığı binayla genişleyen okulun bazı bölümleri, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte hastabakıcılık kurslarına, 1917'de ise erkek öğrencilerinin öğrenim gördüğü sınıfları orduya ait haritacılık bölümüne ayrılmıştır. 1918-1922 döneminde bazı bölümleri yetimhane olarak kullanılan okul, 1918'den sonra hükümetin isteği ile öğretim faaliyetine ara vererek bütünüyle yetimhane olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. 1 Ocak 1923'te okul yeniden eğitime başlamıştır.

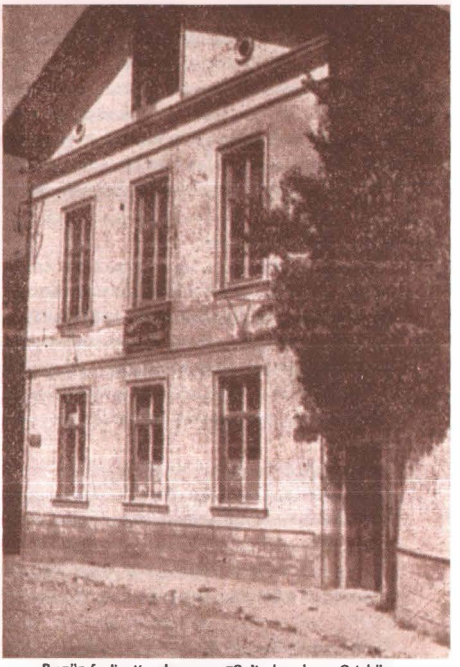

Bugün faaliyette olmayan 1785'te kurulmuş Ortaköy Tarkmançats Ermeni Okulu.

Getronagan Ermeni Lisesi (hazırlık, lise)
1882'de Patrik II. Nerses Varjabetyan'ın Patrikhane'yi onarma girişimi ile Karaköy'de yeni bir okul yapımına karar verilmiş ve 1883 yılında oluşturulan mütevelli heyeti, okulu 1886'da Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi yanındaki binada hizmete açmıştır. Patrik II. Nerses Varjabetyan, okulun kuruluşundan önce vefat etmesine karşın okulun kurucusu olarak kabul edilmektedir. Cemaatin önde gelen siyasi ve kültürel seçkinlerini yetiştiren ve Anadolu'nun her bölgesinden sınavla öğrenci alan Getronagan, kuruluşunu izleyen ilk yıllarda kolej statüsünde karma eğitim vermiş, daha sonra ise erkek okuluna dönüştürülmüştür. 1991'den bu yana ise karma olarak lise düzeyinde eğitim vermektedir. 8 yıllık ilköğretime geçilmesiyle birlikte okul kademeli olarak orta sınıflarını kapatmış ve üniversite sınavlarında daha başarılı olmak amacıyla lise hazırlık sınıfı açmıştır. Okul, fen ağırlıklı eğitim vermektedir.

Levon Vartuhyan Ermeni İlköğretim İlkokulu (anaokulu, ilköğretim)
1820'de Topkapı'da açılan Levon Vartuhyan okulunun amacı, yakın çevresinde kilise bulunmayan ve cemaat yaşantısından nispeten uzak kalmış olan ailelerin çocuklarına eğitim vermekti. 2000 yılında büyük bir restorasyon geçiren okul, anaokulu ve 8 yıllık ilköğretim düzeyinde eğitim vermektedir.

Merametciyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Okulun temeli İstanbul Ermeni Patrikliği'nin girişimiyle Zenop Efendi Merametciyan'ın bağışladığı arsa üzerinde bir okul yapımına karar verilmesiyle atılmıştır. Vahan Hüdaverdi'nin ilk kurucusu olduğu okul, 1912'de anaokulu ve ilkokul olarak cemaat çocuklarına hizmet vermektedir. 1998'den itibaren aşamalı olarak 6, 7 ve 8. sınıflarını açan okul, ilköğrenime geçmiştir.

Sahakyan-Nunyan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (anaokulu, ilköğretim, hazırlık, lise)
1461'de Bursa Ermenileri dinî lideri Hovagim'in Patrikliğe atanmasının ertesinde İstanbul'da ilk Ermeni cemaati yerleşiminin gerçekleştiği Samatya'da inşa edilen Surp Kevork Kilisesi'nin yanında kurulan ilk Ermeni okulu Sahakyan, Hovagim Sırpazan tarafından kurulmuştur. Nunyan Kız Mektebi ise, çok daha sonraları 1831'de öğretime geçmiştir. Sahakyan ve Nunyan okulları çeşitli tarihlerde geçirdiği yangınlar nedeniyle zaman zaman kısmen ya da bütünüyle yanmıştır. 1872'de Samatyalı gümüşçü Kaspar Gümüşcüyan tamamen yanmış olan Nunyan Kız Okulu'nu yeniden yaptırarak eşinin adı olan Vartuhi'yi de okulun adına eklemiş (Nunyan Vartuhyan Kız Okulu), oğlu ise yanına Sahakyan Erkek Okulu'nu yaptırmıştır.

Surp Haç Ermeni Lisesi
Cemaatin ruhban ihtiyacını sağlamak için Aralık 1953'te dönemin Patriği Karekin I. Haçaduryan tarafından açılan Tıbrevank'ın (Tıbir/din adamı yetiştiren), teoloji bölümü öğrenci yokluğu nedeniyle İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'nün kararıyla 1967'de kapatılmıştır. Özel Surp Haç Ermeni Lisesi adını alan okul, azınlık okulu statüsünde eğitime devam etmiştir. Bugün yurtdışında bulunan bazı ruhanîlerin eğitim gördükleri bu okulun yasal statüsünde belirsizlik olduğu gerekçesiyle uzun süredir sorun yaşanmaktadır. Daha önce cemaatin dört ortak vakfı arasında kabul edilen ve yönetici seçimleri cemaatin tümünün ortak katılımıyla gerçekleşen okul, yeni yönetim kurulu seçimine izin verilmediği için yıllardır aynı kişiler tarafından yönetilmektedir.

Kalfayan-Cemaran İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Üsküdar'da yerleşik bulunan Ermeni cemaatinin başka bölgelere taşınması nedeniyle öğrenci yetersizliği sorunuyla karşı karşıya kalması ve özellikle de 8 yıllık ilköğretime geçilmesinin ardından Kalfayan, Semerciyan Cemaran'la birleşmiştir. Okul, aynı bölgedeki Nersesyan Yermonyan İlkokulu'nun 2000 yılında kapanması ile Üsküdar'daki Ermenilere ait tek okul haline gelmiştir.

Tarkmançats Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Ermeni cemaatinin Ortaköy'de ilkokul kurma girişimleri 1785'e dayanmaktadır. 1790'da Şınorhk Amira'nın önderliğinde okul, ilkokula dönüştürülmüştür. 1860'da kız öğrenciler için Hripsimyants adlı bir okul, daha sonra ise Canik Amira Papazyan tarafından özellikle cemaatin yoksul kız öğrencileri için kurulan Nektaryan Okulu açılmıştır. 1877'de Nektaryan Okulu Hripsimyants Okulu ile birleşmiş, 1906'da ise Tarkmançats Okulu ile birleşerek karma eğitime geçmiştir. Ermeni cemaatinin Ortaköy'de yaşayan önemli simalarının öğrencisi olduğu okul, 1998'de büyük bir restorasyon geçirerek ilköğretime uygun hale getirilmiştir.

Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (anaokulu, ilköğretim, hazırlık, lise)
Mıkhitaryan manastırı tarafından kurulan okul, 1825'te 60 öğrencisi ile Beyoğlu'nda faaliyete geçmiştir. 1839 yılındaki Beyoğlu yangınında okul binası da yanmış, ancak Beyoğlu'nda öğrenime devam edilmiştir. 1866'da Pangaltı'na taşınan okulda Cumhuriyetin ilanına kadar Türk, Ermeni ve yabancı öğrenciler öğrenim görmüştür. Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi, 1929-1930 öğretim yılında lise olarak ilk mezunlarını vermiştir.

Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Yeşilköy'de Surp Stepanos Kilisesi'nin bitişiğinde kurulan okul, Lozan Antlaşması'ndan sonra açılan ilk Ermeni ilkokuludur. 1955-1956 öğrenim yılında okulun mütevelli heyetinin İstanbul Milli Eğitim İl

Müdürlüğü'ne yaptığı başvuru sonrasında açılan anasınıfını, 1957'de verilen izinle anasınıfı ve 5 sınıflı ilkokulun kurulması izlemiştir. 1997-1998 öğretim yılından itibaren kademeli olarak ilköğretime geçen Özel Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu, ilk mezunlarını 1999-2000 yılında vermiştir.

Pangaltı Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
1903'te ilk ve ortaokul olarak açılan okulun 1922-1923 ders yılında orta bölümü kapanmış, 1949'da ise ana sınıfı eklenmiştir. Okulun kuruluşundan itibaren verilen Fransızca dersi 1974'te kaldırılmıştır. Okul, 1968 yılına kadar kız okulu olarak hizmet vermiş, daha sonra karma eğitime geçmiştir. Bugün itibariyle okul, Anarat Hıgutyun Rahibeleri Vakfı'na ait ve Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel azınlık okulu statüsündedir. 8 sınıf ve bir anasınıfından oluşmaktadır.

Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
1844'te ibadete açılan Surp Astvadzazin Kilisesi'nin avlusuna Hovannes Bey Dadyan tarafından yaptırılan ve Ardzurunyan adını taşıyan ahşap okul, daha sonra Hovannes Bey'in vasiyetiyle ve cemaatin yardımıyla kâgir ve iki kat inşa edildikten sonra adı Dadyan Ermeni Okulu olarak değiştirilerek 1892'de öğrenime açılmıştır.

Karagözyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Ermeni cemaatinin tanınmış ailelerinden birine mensup Dikran Karagözyan'ın malvarlığını bağışlaması üzerine Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Surp Hagop Yetimhanesi'nden getirilen 100'ü aşkın yetimle 1913'te öğretime açılan Karagözyan Yetimhanesi, günümüzde anaokul ve ilköğretim okulundan oluşmaktadır.

Kocamustafapaşa Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu (anaokulu, ilköğretim)
Kocamustafapaşa (Samatya) Anarat Hıgutyun Okulu 1868'de kızlara mahsus olarak gündüzlü ve yatılı olarak açılmıştır. Ermeni Katolik Rahibeleri Manastır ve Vakfı'na bağlı olarak faaliyet gösteren okul, 1960'a kadar anaokulu ve ilkokul olarak hizmet vermiş daha sonra ise, 8 yıllık ilköğretim okuluna dönüşmüştür.

Ek 6
Türkiye Ermenilerinin Bazı Web Siteleri

Türkiye Ermenileri Patrikliği
Üç dilde (Türkçe, Ermenice, İngilizce) sitede Türkiye Ermenilerinin kilise, okul, dernek, vakıf, mezarlık gibi tüm kurum ve kuruluşlarının listesi yer almaktadır. Ayrıca Patrikliğin cemaatle ilgili güncel gelişmeleri duyurduğu "Lraper" adlı bir mail grubu da bulunmaktadır. Ancak Lraper bültenlerine doğrudan arşiv olarak bu siteden ulaşılamamaktadır. Hye-Tert'de daha fazla arşivlenmiş lraper mevcuttur.
www.armenianpatriarchate.org.tr

Hye-Tert
İstanbullu Ermeniler tarafından hazırlanan online iletişim hattı. Basın taramaları, Patriklik haberleri, cemaatin kültür ve sanat faaliyetleri, makaleler, linkler, ziyaretçi defteri, ilanlar, arşiv, anket ve chat bölümleri yer almaktadır. Bolsohays sitesinde olduğu gibi bu sitede de yer alan anket bölümü, ilgi çekme açısından görece daha zayıf bir görüntü vermektedir. Hye-Tert anketleri, örneğin cemaat seçimleri öncesinde gözlemlendiği gibi genelde cemaat kamuoyunu yoklama niteliği taşımaktadır. Ayrıca Lraper bülteninin 01.01.2000 tarihi itibariyle arşivine bu siteden ulaşmak mümkün. Bir hit numeratörü bulunmaması nedeniyle ziyaretçi sayısı konusunda bir bilgi olmamakla birlikte, genel kanı en azından Bolsohays'a eşit ziyaretçi sayısına sahip olduğu yönündedir.
www.hyetert.com

Lraper
Patrikhanenin resmi bülteni olan Lraper, birkaç yıl öncesine kadar matbu olarak yayımlanmaktaydı. 2001'de bir e-mail grubu olarak faaliyete geçen Lraper, 2002'de web sitesi açarak haberlerini buradan vermeye devam etmiştir. Lraper elektronik posta grubu da bu siteye bağlı olarak hizmet vermektedir.
www.lraper.org

Bolsohays
"İstanbullu Ermeniler" anlamına gelen Bolsohays, cemaatin gençleri tarafından önce bir chat kanalı olarak kuruldu, daha sonra ise zengin bir menü ile sanal ortama taşındı. Sitede "Tarihte Ermeniler", "Ermeni Dili ve Edebiyatı", Kültür, Spor, Ermeni Kiliseleri, Okul ve Dernekler, Bayramlar, Ermeni Müziği, HayMenü, Makale Köşesi, Kitap, Bulmaca başlıkları yer almaktadır. Bolsohays'ın chat odasına undernet serveri üzerinden ulaşılabilmektedir. Bu sitenin en önemli özelliği diğer sitelerden farklı konularda anketler düzenlemesi. Genellikle 100-150 kişinin katıldığı anketler, Türkiye Ermenilerinin kimi konulardaki yaklaşımlarına ışık tutar nitelikte. Ancak bu anketlerde cemaatin daha çok eğitimli ve görece genç bir kesiminin oy kullandığını, dolayısıyla da "cemaat ortalaması"nı bütünüyle temsil etmediğini dikkate almak gerekiyor.
www.bolsohays.com

Marmara Gazetesi
Marmara gazetesi hergün sanal ortamda güncellenmektedir. *Marmara*'nın internet sitesi yalnızca Ermenice yayın yapmaktadır. Ziyaretçi sayısı günde ortalama birkaç yüz civarındadır.
www.normarmara.com

Agos Gazetesi
Agos gazetesinin sitesinde üç dilde (Türkçe, Ermenice ve İngilizce) haberler, basın taramaları, Ermenilerin kadim tarihi bölümü, arşiv bölümünde 1936 Beyannamesi ile Ermeni vakıflarının ellerinden alınan mülkler ile Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki etkinlikleri ve Anadolu'da yaşadıkları yerler hakkında bilgiye erişmek mümkün. Sitede Agos'un satıldığı bayilerin bölgeler itibariyle adreslerine ulaşılabilmektedir.
www.agos.com.tr

Aras Yayıncılık
Yayınevinin Türkçe ve Ermenice olarak hazırlanan sitesinde kitaplar ve yazarlar üzerinden bir siteiçi arama motoru bulunmakta. Yazarlar ve kitaplar hakkında bilgi edinmek ve istendiği takdirde kitap siparişi vermek mümkün.
www.arasyayincilik.com

1936 Beyannamesi Kamuoyu Bilgilendirme Grubu
Site, 1936 Beyannamesi konusunda kamuoyunu bilgilendirmeyi amaçlıyor.
www.1936beyannamesi.com

Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı
Sitede Vakfın tarihçesi ve amaçları hakkında kısa bilgi verilmekte; Vakıf tarafından Ermenice yayımlanan aylık çocuk dergisi *Jbid* (Tebessüm) tanıtılmaktadır.
www.teao.org

Getronagan Ermeni Lisesi
Sitede okulun tarihi hakkında ayrıntılı bilginin yanı sıra mevcut durum, mezunları, fotoğraf albümleri ve Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği'nin tanıtımı yer alıyor.
www.getronagan.org

Ortaköy Tarkmançats İlköğretim Okulu
Sitede okul hakkında tanıtım yazısı, tarihçesi, okulda görev yapmış olan ve halen yapan eğitimciler ve görsel malzemelerin yanı sıra, öğrencilerle ilgili tanıtımlar ve fotoğrafları da yer almaktadır.
www.geocities.com/artuc/tarkmancas

Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi
Türkçe, Ermenice ve İngilizce olarak hazırlanmış sitede okulun tarihçesi, eğitim kadrosu, sosyal etkinlikleri hakkında fotoğraflı bilgiler yer almaktadır.
www.pangaltilisesi.k12.tr

Talar Müzik ve Dans Grubu
Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneği bünyesinde çalışmalarını sürdüren dans ve müzik topluluğu hakkında bilgi edinmek ve iletişim kurmak, bu siteden mümkün.
www.talar.org

Maral Müzik ve Dans Topluluğu
Esayan Lisesinden Yetişenler Derneği bünyesinde faaliyet gösteren Maral Müzik ve Dans Topluluğu'nun tanıtıldığı, gösterilerden fotoğrafların yer aldığı bu sitede ziyaretçi sayısına ilişkin bilgi bulunmamakta. Sitenin sayfalarını gezerken Maral müziklerini dinlemek, gösteri görüntü, kaset ve VCD'lerini siteden sipariş etmen mümkün.
www.maraldans.org

Sayat Nova Korosu
1972'den bu yana İstanbul'da faaliyet gösteren koronun sitesinde tarihçe, arşiv, kaynakça ve iletişim bölümleri yer almaktadır.
www.sayatnova.org

Knar
Anadolu Ermeni Halk Müziği türünde müzik yapan topluluğun sitesinde ilk albümden parçalar da dinlemek mümkün. Topluluğun sitesine yapımcı firma olan Kalan Müzik'ten de ulaşılabiliyor. Sitede ayrıca Anadolu Ermeni müziği hakkında bilgiler de yer alıyor.
www.knarmusic.com

Lusavoriç Korosu
Siteden koronun tarihçesi, kronoloji, biyografi, fotoğraflar, konserler, etkinlikler, haberler, linkler ve ana sayfa olmak üzere 9 ayrı sayfaya gidilebiliyor. Tarihçe, kronoloji ve biyografi tümüyle koro ile ilgili olarak düzenlenmiş. Biyografi bölümünde şef Hagop Mamigonyan, piyanist Rober Doğanay, piyanist Sant Özbülbül ve koristler hakkında bilgi var. Resimler ve Konserler bölümü de koro tarihi çerçevesinde düzenlenmiş. Haber arşivi bölümü ise, *Agos*, *Jamanak*, *Marmara*, Posta, Sanal Dünya ve Gazete ilanları sayfalarına göndermede bulunuyor. Linkler bölümünün büyük çoğunluğu Türkiye Ermenilerinin kurduğu sitelere gidiş linklerinden (22 adet) oluşuyor. Bunlar arasında kültür ve (İngilizce ağırlıklı) müzik siteleri önemli bir yer tutuyor.
www.lusavoric.org

Şişli Spor Kulübü
Sitede spor kulübünün tanıtım sayfası, tarihi ve kurucuları, takım fotoğrafları ve spor okulları yer alıyor. Sitede hiçbir reklam yok. Dili Türkçe.
www.sislispor.com

Zibeç
Zibeç'i (Zihinsel ve Bedensel Engelli Çocuklara Yardım Kolu) tanıtan sitede, amaç ve faaliyetlerin yanı sıra, yönetici ve kuruluşa destek verenler hakkında bilgi de yer alıyor. Ayrıca sitede online kayıt ya da bilgi formu niteliğinde bir form bulunuyor.
www.zibec.org

Vartanants Korosu
2003 yılında kurulan Vartanants Kilise Korosu, Feriköy Derneği ve Feriköy Surp Vartanants Vakfı'nın tanıtımına yöneliktir. Henüz yapım aşamasındaki sitenin koro kısmı tamamlanmış olup, Ermeni müziği, Erme-

ni bestekârları ve koro hakkında arşiv niteliğinde bilgiler ve çok sayıda fotoğrafın bulunduğu bir albüm yer almaktadır.

www.vartanants.org

Esayan Ermeni Lisesi

Esayan Ermeni Lisesi'nin sitesinde okulun öğrencileri, öğretim kadrosu ve sosyal faaliyetleriyle ilgili bilgilerin yanı sıra, duyurular da yer almaktadır.

www.esayan.org

Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi

Okulun tanıtımına yönelik olarak 2004 yılında oluşturulmuş web sayfasıdır.

www.shakyan–nunyan.kız.tr

Surp Haç Ermeni Lisesi

Lisenin sitesinde okulun tarihçesi, eğitim ve öğretim faaliyetleri, öğretim kadrosu ve mezunları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Okul'un *Punch* adlı dergisinin yayımı da internet üzerinden yapılmaktadır.

www.surphac_tbrevank.org

Dadyan Okulundan Yetişenler Derneği

Dernek faaliyetleri ile ilgili bilgi ve duyurular içermektedir.

www.doyd.derneği.com

Arto Berberyan Kumpanyası

Tiyatro topluluğunun faaliyetleriyle ilgili bilgi ve duyurular yer almaktadır.

www.berberyan.com

Hermon Variş Tiyatro Topluluğu

Hermon Variş'in kurduğu tiyatro topluluğunun web sayfasında oyunlar ve oyuncular ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

www.tadron.com

Ek 7
Yavaş Yavaş - Gamats Gamats Yaz Okulu Katılımcılarının İzlenimleri

Yaz okulunun son gününde, programın genel bir değerlendirmesinin yapılması amacıyla, katılımcı arkadaşlarımızdan aşağıdaki soruları yanıtlamalarını istedik. Bu bölümde, her soru için verilen cevaplardan bir bölümünü bulabilirsiniz.

1. Eve döndüğünüzde Gamats Gamats/Yavaş Yavaş Yaz Okulu ile ilgili çevrenize anlatacağınız üç şey nedir?

Ne kadar iyi insanlar olduğunu tahmin bile edemezsiniz. Türkiye'de yaşayan insanlar ve kısmen Türkiye ile ilgili yepyeni bir düşünce biçimim var. Daha fazla yakın arkadaş, daha fazla detay. Birçok Türkçe kelime biliyorum. 2. Güzelce dinlendim. Denizde yüzme şansı buldum. Istanbu'lu, Musa Dağ'ı, Antakya'yı gördüm, hem de künefe yedim! :) 3. Çok iyi organize edilmiş bir yaz okuluydu, en iyi akademisyenler, eğitimciler ve ilginç konular üzerine tematik dersler... Geri dönmek istemedim!!! **(Katılımcı, Ermenistan)**

Okul hepimize Türkiye'de yaşayan, kalıplaşmış düşüncelerimizden farklı, "gerçek" insanları tanıma ve onlarla iletişim kurma fırsatı verdi. 2. Program sırasında barış inşası konusunda net fikirlerim oluştu ve insanlar arasında barışın her yerde mümkün olduğunu düşünüyorum. Sadece iyimser ve akıllı olmamız gerekiyor. 3. Yaz okulunda Türkiyeli gruptan hemen hemen herkesle dost oldum, bu da iki ülkenin halklarının politika, ekonomi ve benzeri konularda güçlü ilişkiler kurabileceği anlamına geliyor. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Bütün beklentilerim gerçekleşti. Bu bir yaz okulu, bir okul, ama diğer okullardan o kadar farklı ki. Baskı yok, önyargı yok, kaba davranışlar yok... Sadece birlikte ne kadar çok eğlendiğimizi ve esas problemi anlamak için aldığımız eğitimi hatırlayacağım... Belki resmi olarak değil, ama ben meseleyi kendi içimde çözdüm. Dostluk, uzlaşma ve grup çalışması... Bunlar benim kilit kelimelerim. **(Katılımcı, Türkiye)**

Yaz okulu hepimiz için çok faydalıydı 2. Artık, her kim bir etnik veya ulusal grup hakkında bir karar vermeye kalkarsa, ona "öncelikle bu toplumdan biriyle tanışmalısın" diyeceğim 3. Saygıdeğer akademisyenlerle birlikte olmak benim için çok büyük bir şanstı. **(Katılımcı, Türkiye)**

Hiç bir şey eskiden düşündüğümüz gibi sadece siyah ve beyaz değil 2) Gözlerinizi ve kalbinizi açarak kafanızdaki kalıplardan ve komplekslerden kurtulabilirsiniz. Bu mümkün. 3) Tek bir toplantı yeterli değil, iki ülkeden daha fazla gencin, bir parçası olabileceği fırsatlar yaratıp daha çok yüzyüze iletişim kurmamız gerekiyor. **(Eğitmen, Ermenistan)**

2. Yaz okulunda en faydalı bulduğunuz şey neydi?

Tabii ki dersler ve tartışmalar çok önemliydi, ancak benim için en önemli olan şey yeni insanlar keşfetmek oldu. Birgün, en güzel yaz günlerimi Türkiye'den öğrencilerle geçireceğim hiç aklıma gelmezdi. Onlarla birlikte yaşamak, şakalaşmak... Aynı zamanda komşularımızın gerçek hayatını görmek, hem de bunu televizyon veya gazetelerden değil de içerden izleyebilmek çok önemliydi. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Tabii ki de yarı-resmi gazetemiz "Gamats-Yavas". **(Katılımcı, Türkiye)**

Pek çok faydalı şeyin arasından en faydalı olanını tanımlamak oldukça zor bir şey. Belki en faydalı şey, her iki ülkeden katılımcıların ortak faaliyetler ve işbirliği konusunda açık görüşlü, hazır ve özgür oldukları gerçeğidir. **(Eğitmen, Ermenistan)**

Türkiyeli gençlerle iletişim kurmak, Türkiye tarihini öteki bakış açısından öğrenebilmek. ve ülkelerimiz arasındaki çatışmalar konusunda özgürce düşünebilmek. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Bir proje hazırlamak, sunum yapmak, Murat Belge ve Ferhat Kentel'in dersleri ve hazırladığımız gazete (gazeteler gerçekten bizi meşgul etmek ve birbirimizle iletişim halinde tutmak için çok uygundu). **(Katılımcı, Türkiye)**

3. Tematik dersler sizin için faydalı oldu mu? En çok hangi tematik dersi sevdiniz? Neden?

Çoğu oldukça ilginçti. Özellikle bir uzman ve bizlere özgür düşünme ve kalıplarımızdan kurtulma fırsatını veren zeki bir insan olan Murat Belge'nin derslerini çok faydalı buldum. Aynı zamanda gazetecilikle ilgili dersi de çok sevdim. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Tüm dersler farklı konular üzerine yoğunlaşmıştı ve hocaların dersleri anlatış biçimi bizim aklımızdaki sorular ve öngörüler ile yakından ilgiliydi. Ben en çok Murat Belge, Ferhat Kentel ve Nazan Maksudyan'ın birlikte verdiği globalleşme ve kimlikler dersini sevdim, çünkü bu derste bu kavramların tanımlarını kapsamlı bir şekilde öğrenebildim. **(Katılımcı, Türkiye)**

Evet, dersler çok faydalıydı. Hem Türkiye, hem de Ermenistan tarihi ile ilgili yeni şeyler öğrendim. En çok barış gazeteciliği hakkındaki dersi sevdim, çünkü bu ders bir şey yazmadan, hatta bir şey söylemeden önce, sizi dinleyen kişinin aklını karıştırmamak için oldukça iyi bir şekilde düşünmeniz gerektiğini gösterdi. Bu gündelik yaşantımız için bile faydalı bir şey. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Tabii, tematik dersler benim için çok faydalıydı. En çok hangisini sevdiğimi söyleyemiyorum. Derslerin hepsi birbiriyle bağlantılıydı, en azından ben dersler arasında bağlantılar kurabildim. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Bence bütün dersler çok faydalıydı. Ferhat Kentel ve yürüttüğü araştırma hakkında verdiği ders oldukça faydalıydı, çünkü Ermeni toplumu hakkında bir fikir sahibi olmamızı sağladı. **(Katılımcı, Türkiye)**

4. Peki ya grup çalışmaları? Grup çalışması sırasında siz ne yaptınız? Memnun kaldınız mı? Grup çalışmaları hakkında hoşunuza giden/gitmeyen şeyler nelerdi?

Grup çalışması oldukça hoşuma gitti. Ermenistan hakkında pek çok farklı şey öğrendik: eğitim, toplumsal cinsiyet, düğünler, yemekler, askerlik, medya... Çok memnun kaldım. Benim grubumdaki herkes çok olumluydu ve onlarla konuşmaktan çok hoşlandım. **(Katılımcı, Türkiye)**

Her gün yazdığımız günlüklerden çok hoşlanmadım. Ama grup çalışmaları oldukça ilginç ve eğlenceliydi. Bizim grubumuz Lemonene krallığı ve en büyük yalan ile ilgili bir oyun hazırladı. Her gün grup çalışmasına "Tyotya-Motya" dediğimiz sabah egzersizleriyle başlıyorduk. :) **(Katılımcı, Ermenistan)**

Ben grup çalışmasını çok sevdim çünkü hep beraber dansettik ve bazı Türk danslarını öğrendim. Grup çalışmaları sırasında çok ilginç ve eğlenceli vakit geçirdik. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Bazen grup çalışmalarının sıkıcı olduğunu düşündüm ve başka katılımcılardan da benzer fikirler duydum. Ama sonunda Ermenice - Türkçe bir sözlük hazırlamak çok hoşuma gitti. **(Katılımcı, Türkiye)**

Hmm! Bu zor bir soru çünkü ben kendi grubumda çok rahat hissetmiyordum. Çatışma haritasını çıkarırken neredeyse deliriyordum. Yaptığımız her şeyi savunmam ve gerekliliğini anlatmam gerekiyor gibi hissediyordum. Belki fazla tepki gösteriyorum ama ben çoğu zaman bizim bir grup olduğumuzu ve birlikte eğlendiğimizi düşünemedim. Ama en sonunda ortaya çıkarttığımız şey muhteşem ve gerekli bir şeydi ve her ne kadar süreç benim için bazen zor olduysa da sonuç oldukça iyiydi! **(Katılımcı, Türkiye)**

5. Sizce yaz okulları ve benzer faaliyetler barış inşası süreçlerini olumlu etkileyebilir mi? Nasıl? Sizce bu yaz okulunun böyle bir etkisi oldu mu?

Eğer bu yaz okullarına katılan insanlar bir şeyleri olumlu yönde etkileyebileceklerini düşünürlerse, tabii ki bunu başarabilirler. Ve inanıyorum ki çoğu arkadaş buraya her iki toplumda bir değişiklik yaratmak için geldi. Bu yaz okulu, eminim ki, iki halk arasındaki iletişimin geliştirilmesine çok fayda sağlayacak. **(Katılımcı, Türkiye)**

Evet, bu ve benzeri yaz okullarının barış inşası süreçlerine olumlu etkileri olacaktır. Çoğu çatışma ve önyargının sebebi taraflar arasında doğrudan ilişki bulunmamasıdır. Yaz okulları ve benzer faaliyetler öğrencilere, karşılıklı anlayış için fikir alışverişi yapabilme imkânı sunuyor. Aynı zamanda bu tip faaliyetler dost olmamıza yardımcı oluyor, bu da gelecekte çok dinamik bir rol oynayabilir. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Bundan neredeyse eminim. Bu okul süresince hepimiz çok iyi arkadaş olduk. Ve eminim ki barışın sağlanması yolunda bilgi, materyal ve toplumun en alt düzeyinde gerçekleşen işbirlikleri yoluyla birbirimize yardımcı olacağız. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Tabii ki. Bence bu yaz okulu da başarılı oldu. Gamats Yavas her iki ülkede Türkiye - Ermenistan arasında gerçekleşecek barışa inanan küçük gruplar yarattı. En azından, artık sınırın ötesinde "yabancılar" değil, hakkında birşeyler bildiğimiz insanlar olduğunu biliyoruz. Psikolojik olarak, bir insan ötekiyle samimi olduğunda, onun hakkında daha olumlu düşünceleri oluyor. **(Katılımcı, Türkiye)**

Evet, örneğin burada birbirimizi daha iyi tanıdık, kültürlerimizi öğrendik ve aynı zamanda farklılıklarımızın çok büyük olmadığını ve bunların hayatlarımızda aslında önemli bir rol oynamadığını gördük. Eve döndüğümüzde, arkadaşlarımıza ve diğerlerine bu yaz okulunu anlattığımızda, belki onların da fikirleri değişecek ve belki onlar da öğrenecekler, zira çatışmaların temel sebebi "bilmemezlik hali"dir. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Hayır, böyle düşünmüyorum. Bu tip aktivitelere (yaz okulları, protestolar, vs.) "suya taş atmak" diyorum, bu da bir zaman kaybı ve boşa çabalar anlamına geliyor. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Tabii ki böyle aktiviteler barış inşası süreçlerini olumlu etkiler. Fikirleri paylaşmak, önyargıları yok etmek, yeni arkadaşlıklar kurmak ve karşılıklı anlayışlar geliştirmek barış inşası için her zaman olumludur. **(Katılımcı, Türkiye)**

6. Antakya'da yediğiniz yemekler arasında en çok hangisi hoşunuza gitti?

Bu soruya verilen tüm cevaplara bakarak söyleyebiliriz ki, bu soru için ödülü "künefe" kazandı!

7. Yaz okulu beklentilerinizi karşıladı mı? Ne umdunuz ve ne buldunuz? Paylaşmak istediğiniz bir anınız var mı?

Dürüst olmak gerekirse, yaz okulu beklentilerimi aştı! Burada kravat takmış, ciddi takılan, son derece ciddi insanlar görmeyi bekliyordum, ancak.. Böyle olmaması ve bunun yerine pek çok zeki insanın burada günümüzde çok önemli olan konuları tartışmak için toplanmış olması mükemmel. Vakıflıköy'de geçirdiğimiz günü ve geceyi hiç unutmayacağım. Oradaki insanların kutlamaları beni çok heyecanlandırdı ve etkiledi. Aynı zamanda Türkiyeli arkadaşların orada bizimle birlikte dans etmesi ve eğlenmesi de benim için çok büyük anlam ifade ediyordu. **(Katılımcı, Ermenistan)**

Evet, çoğunlukla. Türkiye'yi, Türkleri ve bizim ilişkilerimizle ilgili konuları çok daha iyi anlayabildim. Yaz okulu ile ilgili pek çok kayda değer anım var. Bunlardan bir tanesi Ermeni şarkılarından biri olan Lorke'nin aynı zamanda Türkçede ve Kürtçede de olduğunu öğrenmem. Diğeri de rakıydı, bu kadar ağır olmasını beklemiyordum! **(Katılımcı, Ermenistan)**

Evet, ben ezberlemiş olduğum önyargılarımdan kurtulmayı bekliyordum, ve (hepsini değilse bile) çoğunu yok ettim. Ermenistan ve Türkiye arasındaki diyalog konusunu araştırmak istiyorum. Pek çok güzel anım var. Otelde düğün olduğu gece hep beraber "Lorke"yi söyledik ve Türkçe, Arapça, İngilizce şarkılar söyleyip dans ettik. Otobüste de pek çok güzel anımız var. Deniz kenarındaki otelden dönerken Isabella bize Patlıcan-Biber şarkısını öğretti ve bu şarkının sözlerini hiç unutmuyorum. Aynı zamanda Lorke'yi üç dilde söyledik: Ermenice, Türkçe, Kürtçe. Anadolu her şeyin karışık ve karmaşık olduğu bir yer. (**Katılımcı, Türkiye**)

Hayır, yaz okulu beklentilerimi karşılamadı. Derslerde daha ciddi, ilginç, faydalı ve temayla ilgili tartışmalar bekliyordum. (**Katılımcı, Ermenistan**)

Evet, beklentilerimi karşıladı. Aslında ben en baştan beri çatışmalı ve daha gergin bir toplantı bekliyordum. Ama gördüm ki önce birbirini tanımak ve sonra çatışmalar hakkında konuşmak çok iyi bir fikirmiş. Burada gençlerin çatışmaları kolay bir şekilde çözümleyebildiğini gördüm. Bir gün hastalandım ve odamda kalıp uyumam gerekti. O gün Lilit ve Mariam gelip iyi olup olmadığımı sordular, ve bu benim için çok önemliydi çünkü bu gerçekten iyi arkadaş olduğumuz ve beni nasıl olduğumu merak edecek kadar sevdikleri anlamına geliyordu. Benim için bunun anlamı çok büyük. (**Katılımcı, Türkiye**)

8. Son bir şey... Bizim için Türkçe/Ermenice (hangisi ülkenizin dili değilse o dilde) bir şeyler yazabilir misiniz?

sabah - morning; hurriyet - freedom; merhaba - hello; seni seviyorum - I love you; günaydin - good morning; iyi gecilar - good night; beyaz - white; saol - thank you; and a lot of words.... THANK YOU! (**Katılımcı, Ermenistan**)

Bariluys - günaydın. Anunı inc e? -adın ne?. Es kez si rum em - seni seviyorum. Yes el kez - ben de. Meg, yergu, yerek, dası - bir, iki, üç, on... (**Katılımcı, Türkiye**)

Khağağutyun (barış), inç beses? (nasılsın?), lav em (iyiyim), 11e kadar tüm sayıları biliyorum: meg, yergu, yerek, cors, hink, wet, yot, ut, ını, das, dasnımeg... Ser (sevgi) sir eli (sevgili) yes (ben) du (sen) na (o) ve pek çok ortak kelime: dolma, imam bayildi, garnizon, etc... (**Katılımcı, Türkiye**)

arkadaşlar - friends, merhaba- hi, burda - here, hep bilhikde - all together, iki-two, sabah - morning, üç - three, egunaudin - good morning, yasindasin - to live, on - ten, seni seviyorum - i love you, visne - cherry, dostluk - brotherhood. (**Katılımcı, Ermenistan**)

khağağutyun (barış) - enkerner (arkadaş) - barew (merhaba) - kurik (kız kardeş) - akhper (erkek kardeş) - bari luys (günaydın) - bari gişer (iyi geceler) - bari akhorcak (afiyet olsun) - akhper yesime (bilmiyorum kardeşim!) - akhcik (kız) - diğe (erkek) - arag (hızlı) Barışeng barışeng / ? / hezar tari (Barışalım barışalım ve bin yıl tartışmayalım) (**Katılımcı, Türkiye**)

Görsel Malzeme Kaynakları

Agos Arşivi
Sayfa 78, 79, 80 (üst-alt), 81 (üst-alt), 82 (üst-alt), 83, 84 (üst-alt), 85, 86, 87 (sağ) 92 (alt), 93 (üst-alt), 94, 95, 105, 106, 107, 150, 173, 176, 180, 216, 217, 220, 223, 224, 231, 237, 248, 250, 253, 254, 265, 266, 269, 280, 282, 284, 285, 296, 298, 299, 367, 387, 412, 472, 519, 523, 525, 531, 536, 539, 540, 542, 543, 544

Aras Yayıncılık Arşivi
Sayfa 38, 42, 43, 47, 53, 58, 73 (üst-alt), 74 (üst-alt), 75, 76, 77, 78 (üst), 103, 104, 144, 145, 167, 169, 196, 208, 209, 225, 274, 276, 287, 290 (sağ-sol), 291 (sağ-sol), 373

Arsen Yarman Koleksiyonu
Sayfa 50, 51, 52, 55, 57, 61, 71, 115, 116, 119, 122, 133, 134, 210

Hrant Dink Özel Arşivi
Sayfa 231

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi
Sayfa 49, 72, 87, 87(sol), 108, 110, 111, 114, 124, 131, 152, 153, 155, 157, 235, 192, 293, 295, 307

Mayda Saris Koleksiyonu
Sayfa 60, 64, 89, 96, 98, 99,100, 101, 102

Ohannes Garabetyan Koleksiyonu
Sayfa 255, 256

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu
Sayfa 146, 147, 185, 187

Pars Tuğlacı Koleksiyonu
Sayfa 91, 92 (üst), 124, 207, 247

Payel Güllüdere Koleksiyonu
Sayfa 257

Sacit Kutlu Koleksiyonu
Sayfa 138, 140, 142

Taksim Spor Kulübü Arşivi
270 (üst-alt), 271

Turkuaz Sahaf Arşivi
67, 68 (üst), 68 (alt), 69, 112, 120 (sağ-sol), 121 (sağ-sol), 123, 126 (sağ-sol), 127, 179, 189, 192183, 184, 201, 211, 547

Zara Spor Kulübü Arşivi
Sayfa 272

MANUEL ÇITAK
Sayfa 109, 218, 315, 316, 339, 344, 382, 383

Kaynakça

Acemyan, Zaven, *Talar Tsolker-Küği Mı Badmutyunı* (Yeşil Yansımalar-Bir Köyün Tarihi), İstanbul, 1966.

—, *Talarzartonk-Küği mı Badmutyunı,* (Yeşil Uyanış-Bir Köyün Tarihi), Ohan Matbaası, İstanbul, 2002.

Adanır, Fikret, "Religious Communities and Ethnic Groups Under Imperial Sway: Ottoman and Habsburg Lands in Comparison", D. Hoerder (der.), *The Historical Practice of Diversity: Transcultural Interactions from the Early Modern Mediterranean to the Postcolonial World*, Berghahn Books, New York, 2000.

Adanır, Fikret; Kaiser, Hilmar, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of Ottoman Empire", René Leboutte (der.), *Migrations and Migrants in Historical Perspective: Permanencies and Innovations*, P.I.E., Peter Lang, Brüksel, 2000.

Adorno, Theodore vd., *The Authoritarian Personality*, Harper & Brothers, New York, 1950.

Aharonyan, Avetis, *Fedâiler: Özgürlük Yolunda*, Fransızcadan çev. Figen Yılmaz, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Ahmad, Feroz, "Unionists with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, c.1, Holmes & Meier Publishers, Inc., New York, 1982.

—, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

—, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

—, "Urfalı Hacı Halil'in Anısına", *Birikim*, no.193-194, Mayıs-Haziran 2005.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, no.238, Ekim 2003.

Alt, Aliye, *Tarihin ve Bugünün Aynasında Hemşin Ermenileri*, çev. Saliha Nazlı Kaya, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Alter, Peter, *Nationalism*, Edward Arnold, Londra, 1985.

And, Metin, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Osmanlı Tiyatrosu*, Dost Kitabevi, İstanbul, 1999.

—, "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londra, 1990.

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Andrews, Peter A., *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.92-104.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004. (İngilizce orijinal baskı: Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, İstanbul, t.y.)

Asadur, Melkon, *Yerektaryan Badmutyun Surp Hıreşdagabed Yegeğetsvo Balatu (1627-1931)* [Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nin Üç Asırlık Tarihi (1627-1931)], G. N. Makascıyan, İstanbul, 1932.

Aslandaş, Alper Sedat, "1980 Sonrası Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.12, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Ataoğlu, Sevan, "İstanbul Ermenilerinin Spor Tarihi", *Tarih ve Toplum*, no.202, Ekim 2000.
—, "Dar Alanda Kısa Paslaşmalar", *Görüş: Türkiyeli Ermeniler*, Ağustos-Eylül 2001.
Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Falsification*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1985.
Avagyan, Arsen; Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, (çev. L. Denisenko ve M. Şahan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Avakian, Voski Arlene, "Surviving the Survivors of the Armenian Genocide: Daughters and Granddaughters", Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, AIWA Press, Belmont, Mass., 2000.
Aydın, Zeynep, "Lozan Antlaşması'nda Azınlık Statüsü: Farklı Kökenlilere Tanınan Haklar", *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, (haz.) İbrahim Kaboğlu, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002.
Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1958.
Bakar, Diran, "Uygulamadan Ayrımcılık Örnekleri ve Azınlık Vakıflarının Sorunları", (haz.) İbrahim Kaboğlu, *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002.
Bakar, Louise, "The Armenian woman as a governing force", B. Mergeurian ve Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, Aiwa Press, Belmont. Mass., 2000.
Bakhtin, Mikhail, *The Dialogic Imagination*, University of Texas Press, Austin, 1981.
Bali, Rıfat N., "Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, no.167, Kasım 1997.
—, "Cumhuriyet Arşivleri Belgelerine Göre Türk Ermeni Basını", *Tarih ve Toplum*, no.108, Aralık 2002.
—, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1946*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
Bamberger, Joan, "Daughters of Time: The American Legacy of the Armenian Genocide", Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, AIWA Press, Massachusetts, 2000.
Bardakjian, Kevork B., "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", B. Braude, B. Lewis (der.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, Holmes and Meier, New York, 1982.
Barış, Varujan, "İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1974.
Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian *Amira* Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, c.1, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.
Başgelen, Nezih, *Dünya Kültür Mirasında Gaziantep*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.
Batur, Afife, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Bauman, Zygmunt, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, Metis, İstanbul, 1995.
Baytar, Lora, "Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve Ortaçağ Ermeni Mimarlığı ile İlişkisi", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İTÜ, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2004.
Bayramlarımız, anma günlerimiz, geleneklerimiz, Ohan Matbaası, İstanbul, 2000.
Bebiroğlu, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003.
Beck, Ulrich, "Politics of Risk Society", Jane Franklin (der.), *The Politics of Risk Society*, Blackwell, Malden, MA, 1998.
Berberyan, Avedis; *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi), İstanbul, 1871.
Berger, Peter, *Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion*, Basic Books, New York, 1977.
Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Routledge, New York, 1998.
Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1999.

Bestekâr Karnik Germiryan: Hayatı ve Eserleri, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Beydilli, Kemal, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi: Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

Bikmen, Nida; Sunar, Diane, "Türk Milli Kimliği ve Etnik Önyargı", *Türk Psikoloji Derneği Ulusal Kongresi*, (tebliğ), 9-11 Eylül 2002.

Bilal, Melisa, "Türkiyeli Ermenileri Hatırlamak", *Birikim*, no.193-194, Mayıs-Haziran 2005.

—, "The Lost Lullaby and Other Stories About Being an Armenian in Turkey", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Bilal, Melisa; Ekmekçioğlu, Lerna; Mumcu, Belinda, "Hayganuş Mark'ın (1885-1966) Hayatı, Düşünceleri ve Etkinlikleri, Feminizm: Bir Adalet Feryadı", *Toplumsal Tarih*, no.87, Mart 2001.

Bilge, Yakup, *Süryaniler: Anadolu'nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1996.

Bilgin, Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994.

Bloch, Henri vd. (der.), *Dictionnaire fondamentale de la psychologie*, Larousse-Bordas, Paris, 1997.

Bogardus, Emory S., "Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa, and the United States", *Sociology and Social Research*, c.52, no.2, Ocak 1968.

Bora, Tanıl, "'*Ekalliyet Yılanları...*': Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar", T. Bora (der.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik* içinde, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Boudon R. vd. (der), *Dictionnaire de la sociologie*, Larousse, Paris, 1997.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, 1839-1941*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Braude, Benjamin; Lewis, Bernard (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.

Breton, Roland, *Les Ethnies*, PUF, Paris, 1992.

Buchwalter, Bertrand, "Portrait de la communauté arménienne d'Istanbul", *Les relations turco-arméniennes: quelles perspectives?* Dossiers de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes (IFEA) no.12, Istanbul, Novembre 2002.

Burhan, A.; Sıtkı, D.; Baha, D.; Haydar, E.; Faik, E.; Nejat, G., *Özel Okullar Rehberi*, İstanbul, 1964.

Calhoun, Craig, *Nationalism*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.

Canefe, Nergis, "Turkish Nationalism and Ethno-symbolic Analysis: the Rules of Exception", *Nations and Nationalism*, c.8, no.2, 2002.

Celalyan, Agop, "Kadın Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Kadını", Pinelopi Stathis (der.), *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri, İstanbul Barosu İnsan Hakları Çalışma Merkezi Azınlık Hakları Çalışma Grubu, İstanbul, 2002.

Certeau, Michel de, *L'invention du quotidien. 1. Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990.

Cerulo, Karen A., "Storage and Retrival: an Introduction", Karen A. Cerulo (der.), *Culture in Mind, Toward a Sociology of Culture and Cognition*, New York, Londra, Routledge, 2002.

Ceyhan, Krikor, *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000.

—, *Kapıyı Çalan Kimdir?* Belge Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Chirli, Nadejda (der.), *Algış Bitigi: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı*, SOTA, Haarlem, 2005.

Connor, Walker, "Nation-Building or Nation-Destroying?", *World Politics*, c.24, Nisan 1972.

Çağaptay, Soner, "Reconfiguring the Turkish Nation in the 1930's", *Nationalism and Ethnic Politics*, c.8, no.2, 2002.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1970.

Çelebi Kömürciyan, Eremya, *İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul*, (yeni notlarla yayıma hazırlayan Kevork Pa-

mukciyan), Eren Yayınları, İstanbul, 1988.
Çerkezyan, Sarkis, *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
Çetin, Fethiye, *Anneannem*, Metis, İstanbul, 2004.
—, "Yerli Yabancılar", (haz.) İbrahim Kaboğlu, *Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, İstanbul, 2002.
Çınar, Agop; Erzyan, Berç (haz.), *Harüramyeats Hişadagaran Kalfayan Dann* (Kalfayan Yetimhanesinin 100 Yıllık Tarihi), İstanbul, 1966.
Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi: Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri, 1961-1964*, TBMM Yayınları, Ankara, 1998.
Çolakyan, Başepiskopos Hovhannes, *Tarihi Surp Agop Hastanemizin Dünü ve Bugünü*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2004.
Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide*, Berghahn Books, Oxford, 1995.
Damadyan, Krikor; Seropyan, Vağarşag, "Takavor (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Davison, Roderic H., "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W. W. Haddad, W. Ochsenwald (der.), *Nationalism in a Non-National State*, Ohio State University Press, Columbus, 1977.
—, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire, B. Braude, B. Lewis (der.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.
—, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, (çev. Osman Akınhay), c.1, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.
—, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, çev. Mehmet Moralı (*Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.
Dench, Geoff, *Minorities in the Open Society: Prisoners of the Ambivalence*, Routledge, New York, 1986.
Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
Deutsch, Karl, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, MIT Press, Mass., Cambridge, 1966.
Dikran II. 42
Dikranakert 41, 42
Dilaçar, Vahe, "Babam Agop Dilaçar", *Bütün Dünya*, Nisan 2002.
Dink, Hrant, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, no. 202, Ekim 2002.
—, "Ermeni Kimliği Üzerine (2), Kilisenin Rolü", *Agos*, 14 Kasım 2003.
Doğruel, Fulya "*İnsaniyetleri Benzer...*": *Hatay'da Çoketnili Ortak Yaşam Kültürü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
Dollard, John, vd., *Frustration and Aggression*, Yale University Press, New Haven, Ct., 1939.
Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
—, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999.
Ebuzziya, Ziyad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İ.Ü Yayınları, İstanbul, 1985.
Ekmekçioğlu, Lerna; Bilal, Melisa (der.), *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.
Eksertzoglou, Haris, *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
Elias, Norbert, *La civilisation des moeurs*, Calmann-Lévy, Paris, 1991.
Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
"Ermeni alfabesi", *AnaBritannica*, c.8, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004.
"Ermeni edebiyatı", *AnaBritannica*, c.8, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004.
"Ermeni Olmaktan Ermeni Hissetmeye", *Hobina*, Kış 2002, no.2.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
Erziyan, Berc, *Makruhyan Varjaran Harür Dari 1868-1968* (Makruhyan Okulu Yüz Yaşında), İstanbul, 1968; S.P.E.H. 1904.
Estukyan, Pakrat, "İstanbul'da Ermeni Müziği", *İstanbul*, no.45, Nisan 2003.
Findley, Carter V., "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c.1, Holmes & Meier, Publishers, New York, 1982.
Foucault, Michel, *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1985.
Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul, (ilaveli 2. baskı), 1947.
Garabedyan, Bedros, *Hinkataryan Hişadagaran 1461-1935 Samatyo Surp Kevork Yegeğetsvo* (Samatya Surp Kevork Kilisesi Beşyüz Yıllık Anı Kitabı 1461-1935), İstanbul, 1935.
—, *İnisunamya Hopelinagan Hişadagaran Bakırköyi Surp Asdvadzadzin Yegeğetsvo Yev Dadyan Varjarani* (Bakırköy Surp Astvadzadzin Kilisesi ile Dadyan Okulunun Doksanıncı Yıl Jübilesi Anı Kitabı), İstanbul, 1934.
Gardiner, Michael E., *Critiques of Everyday Life*, Routledge, Londra, 2000.
Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.
Georgeon, François, "Son Canlanış" (Bölüm XIII), Robert Mantran, (der.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.2, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
—, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
Giddens, Anthony, "Risk Society: The Context of British Politics", Jane Franklin (der.), *The Politics of Risk Society*, Blackwell, Malden, MA, 1998.
Gobelyan, Yervant, "Bir Yaban Çiçeği", *Cumhuriyet Dergi*, 13 Eylül 1998.
—, "Yazın Dünyası", *Görüş: Türkiyeli Ermeniler*, TÜSİAD, Ağustos-Eylül 2001.
—, *100 Yıla Damgasını Vuranlar*, Üç Horan Kilisesi, İstanbul, 2001.
Göçek, Fatma Müge, "The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms", Fatma Müge Göçek (der.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, SUNY Press, Albany, 2002.
Göle, Nilüfer (der.), *Melez Desenler*, Metis, İstanbul, 2000.
Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Güler, Ali, *XX. Yüzyılın Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996.
Gülersoy, Çelik, "Dolmabahçe Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, *Taksim*, İstanbul (tarihsiz).
Gümüş, Adnan, Müfit Gömleksiz, *Din, Milliyetçilik ve Otoriteryenizm. Lise ve Üniversite Gençliği Üstüne 1945'lerden Günümüze Toplumlararası Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Eğitim-Sen Yayınları, Ankara, 1999.
Güngörmüş, Nilüfer; Çıtak, Manuel, "Türkiye'nin En Kalabalık Gayrimüslim Azınlığı", *Güneş*, 10 Aralık 1990.
Gürbilek, Nurdan, "Sunuş", Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, Metis, İstanbul, 2001.
Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
—, *The Armenian Issue In Nine Questions and Answers*, Foreign Policy Institute, Ankara, 1982.
Habermas, Jürgen, *L'espace public*, Payot, Paris, 1978.
Hacikyan, Agop J. (baş editör), *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age*, c.1, Wayne State University Press, Detroit, 2000.
—, (baş editör), *The Heritage of Armenian Literature: From the Sixth to the Eighteenth Century*, c.2, Wayne State University Press, Detroit, 2000.
Haçikyan, Levon, *Hemşin Gizemi: Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar*, çev. Bağdik Avedisyan, Belge Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Hancı, Kevork, "Ankaralı Ermeni-Katolikler", *Birikim*, no.73, Mayıs 1995.
Hançer, Elmon, "Ermeni Kiliseleri ve Mezarlıkları", *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, c.2, Taç Vakfı, İstanbul, 2004.
—, "Balat Yazmaları", *Dünü ve Bugünü ile Haliç-Sempozyum Bildirileri 22-23 Mayıs 2003*, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, 2004.
—, "Eyüp Ermeni Kiliseleri", *VIII. Eyüpsultan Sempozyumu-Tebliğler 7-9 Mayıs 2004*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
—, "İstanbuli Barisbnerun Meç Ut Hay Yegeğetsiner-Narlıkapui Surp Hovhannes Avedaraniç Yegeğetsin" (İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi-Narlıkapı Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi), *Nor San*, no.17, 1995.
—, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", Üsküdar Sempozyumu I, İstanbul, 2004.
Hançer, İlmon, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
Hanesyan, Mardiros, *Harürksanyevhinkamya Hopelyan Perayi Surp Yerrortutyun Yegeğetsvo* (Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin 125. Yıldönümü), İstanbul, 1932.
Harvey, David, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell Publishers, Cambridge, Mass., 1999.
Hastaş, Mehmet, "Agos ou la Reconstruction de l'Identité Arınenienne", Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü lisans bitirme tezi, 1998.
"Hatay", *Yurt Ansiklopedisi*, c.5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.
Hatemi, Hüseyin, "Cumhuriyetten Sonra Vakıflar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
—, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Haygagan Sovedagan Hanrakidaran (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), c.6, Erivan, 1974-1988.
Helsinki Yurttaşlar Derneği, *Modernleşme ve Çokkültürcülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
Hermonn, Raffi A., "Bir Ermeni Öyküsü, Günümüzde Ermeni Okulları", *Sanat ve Hayat*, no.22, Temmuz-Ağustos 2006.
Hervieu-Léger, Danièle, *La religion pour mémoire*, Cerf, Paris, 1993.
"Hınçak Komitesi", *AnaBritannica*, c.11, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004.
Hirschman, Albert, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970.
Hisarlıyan, A., *Karasnamya Hopelyan Verçin Veraşinutyan Surp Kevork Yegeğetsvuyn Samatyo 1887-1927* (Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin Son İnşasının Kırkıncı Yılı 1887-1927), İstanbul, 1927.
Hisnamya Hankırvan Hıradaragvadz Koleji Hay Sanuts Miutyan Hisnamya Hopelyanin Artiv, 1871-1921 (50 Yıllık Merhale, Kolej'in Ermeni Öğrencileri Derneği 50. Yıl Jübilesi), İstanbul, 1922.
Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
Hofmann, Tessa, "Armenians in Turkey: A Critical Assessment of the Situation of the Armenian Minority in the Turkish Republic", The EU Office of the Armenian Associations in Europe, Brüksel, Ekim 2002.
Hovanissian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley, 1967.
"Hripsimyants (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Huşamadyan Harüramyagi Hayts. Avedaranagan Yegeğetsvo Gedik Paşa 1850-1950 (Gedik Paşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin Yüzüncü Yıldönümü Anı Kitabı 1850-1950), İstanbul, 1950.
Hutchinson, John, *Modern Nationalism*, Fontana Press, Londra, 1994.
İknadosyan, Vaçe, *Haygagan Manramgarçutyun yev Toros Roslin* (Ermeni Minyatür Sanatı ve Toros Roslin), Editions Saint Lazare, Venedik, 1983.

İnciciyan, Ğugas, *XVIII. Asırda İstanbul Tarihi*, (çev. ve notlar Hrand Ter Andreasyan), İstanbul Fetih Cemiyeti-İstanbul Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul, 1976.

—, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

İnsan Hakları Derneği, *Tuzla Ermeni Çocuk Kampı: Bir El Koyma Öyküsü*, Me-Pa Medya Pazarlama A.Ş. Grubu, İstanbul, 2000.

Işın, Ekrem "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

İMV-SAM, *Türk Gençliği 98, Suskun Kitle Büyüteç Altında*, Konrad Adenauer Vakfı, 1999.

Issawi, Charles, "The Transformation of the Economic Position of the *Millets* in the Nineteenth Century", Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functionning of a Plural Society*, c.1, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Doku Projesi Çerçevesinde Kültürel Çeşitlilik Araştırması-Azınlıklar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, GENAR, 2001.

Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma ve Siyaset, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul, 2000.

Kansu, Aykut, "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki", *Toplumsal Tarih*, no.124, Nisan 2004.

Kaplan, Sefa, *1915'te Ne Oldu?*, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 2005.

Karakaşlı, Karin, "Gazetelerin Satıraralarında", *Görüş*, no.48, Ağustos-Eylül 2001.

—, "Hayatı Yontan Marangoz Ustası", *Tarih ve Toplum*, no.202, Ekim 2002.

Karakışla, Yavuz Selim, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: 'Ermeni' mi, 'Türk' mü?", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1999.

Karal, Enver Ziya, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functionning of a Plural Society*, c.1, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.

Karpat, Kemal, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functionning of a Plural Society*, c.1, Holmes & Meier Publishers, New York, 1982.

Kasbaryan, Karnik; Khıdışyan, H., *Azkayin Kerezmanadun Hayots Şişlii* (Şişli Milli Ermeni Mezarlığı), İstanbul, 1922.

Kaya, Ayhan; Kentel, Ferhat, *Euro-Türkler: Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul Ermeni Patrikliği yayını, İstanbul, 1986.

Keçyan, Püzant, *Badmutyun Surp Pırgçi Hivantanotsin Hayots Gosdantinobolis* (İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin Tarihi), İstanbul, 1887.

Kentel, F.; Ahıska, M.; Genç, F.; "*Milletin bölünmez bütünlüğü*" - *Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler), Algılar ve Zihniyet Yapıları*, TESEV, İstanbul, 2007.

Kentel, Ferhat; Poghosyan, Gevorg, *Ermenistan ve Türkiye Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, TESEV, İstanbul, 2005.

Kerovpyan, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Kévorkian, R.; Paboudjian, P. B., *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman, à la veille du génocide*, Les éditions d'Art et d'Histoire, Paris, 1993.

Kete Asante, Molefi, *The Afrocentric Idea*, Temple University Press, Philadelphia, Pa., 1987.

Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra, 1987.

Kılıç, Şengün, *Biz ve Onlar, Türkiye'de Etnik Ayrımcılık*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Kilbourne Matossian, Mary; Hoogasian, Susie, *Villa, Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Kieser, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938*, çev.

Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1977.
Kiskira, Konstantin P., "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", P. Stathis (der.), *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.
Koçak, Cemil, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Koçoğlu, Yahya, *Hatırlıyorum, Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
Koloğlu, Orhan, "Türkçe-Dışı Basın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
Koptaş, Rober, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", Kevork Pamukciyan, *Ermenice Harfli Türkçe Metinler: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (24-25 Eylül 2005, Bilgi Üniversitesi, İstanbul) sempozyumunda sunulan tebliğ.
Kosyan, Hagop, *Kerezmanadun Gatoğige Hayots Gosdantnubolso* (Istanbul Katolik Ermeni Mezarlığı), Viyana, 1931.
Kouyoumdjian, Silva, "Armenian Women of Istanbul in the Field of Education", (der.) Barbara Merguerian ve Joy Renjilian-Burgy, *Voices of Armenian Women* içinde, AIWA Press, Belmont, 2000.
Köker, Osman (der.), *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Krikoryan, Kegham (Sevan), *Hişadagaran Surp Hripsimyants Yegeğetsvo Büyükdereyi 1848-1948* (Büyükdere S. Hripsimyants Kilisesi'nin Hatıratı), İstanbul, 1948.
Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2000.
Kuyumcuyan, Silva, "Esayan Kız Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Getronagan Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Pangaltı Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
Küçük, Cevdet, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Kürkçüoğlu, Feza, "Knar Anadolu Ermeni Müziği'nin Yeni Sesi", *Zip İstanbul*, no.92, 1-15 Temmuz, 2001.
Ladmiral, Jean-René; Lipiansky, Edmond Marc, *La Communication Interculturelle*, Armand Collin, Paris, 1989.
Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irredentism*, C. Hurst, Londra, 1981.
Laroui, Abdallah, *La Crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme?*, Maspero, Paris, 1987.
Lash, Scott, "Risk Culture", Barbara Adam... [v.d.] (der.), *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*, SAGE, Londra, 2000.
Levonyan, Karekin, *Hayots Barperagan Mamulı (1794-1934)* (Ermeni Periyodik Basını), Erivan, 1934.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1968.
Libaridian, Gerard J., "Nation and Fatherland in Nineteenth Century Armenian Political Thought", *Armenian Review*, Autumn, 1983.

—, "The Changing Armenian Self-Image in the Ottoman Empire: *Rayahs* and Revolutionaries", Richard G. Hovannisian (der.), *The Armenian Image in History and Literature*, Undena Publications, Malibu, 1981.
—, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Macionis, John J.; Plummer, Ken, *Sociology: A Global Introduction*, Pearson-Prentice Hall, Londra, 2005.
McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.
Mahcupyan, Etyen, *İçimizdeki Öteki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
Maksudyan, Nazan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi*, 1925-1939, Metis, İstanbul, 2005.
Malkoç, M. Numan, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, Kaya Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, 1999.
Mamigonyan, Hagop, "Tatyos Efendi'den Onno Tunç'a", *Görüş*, Ağustos-Eylül 2001.
Mann, Michael, "Explaining Murderous Ethnic Cleansing: The Macro Level", Monserrat Guibernau, John Hutchinson (der.), *Understanding Nationalism*, Polity Press, Cambridge, 2001.
—, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Columbia University Press, New York, 2004.
Mantran, Robert, "Foreign Merchants and Minorities in Istanbul During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *CJOE*, c.1, 1982.
Mardin, Şerif, "Islam in Mass Society: Harmony versus polarization", M. Heper ve A. Evin (der.), *Politics in the Third Turkish Republic* içinde, Westview Press, Oxford, 1994.
Margosyan, Mıgırdiç, *Söyle Margos Nerelisen*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1995.
Martiniello, Marco, *Sortir des Ghettos Culturels*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997.
Mazmanian, N., *Le Musée des Arts de l'Arménie*, Editions d'Art Aurore, Leningrad, 1975.
Melson, Robert, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago University Press, Chicago, 1992.
Mıntzuri, Hagop, *Armıdan: Fırat'ın Öte Yanı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1996.
—, *İstanbul Anıları 1897-1940*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.
Mıssır, Livio Amedeo, *Eglises et Etat en Turquie et au Proche Orient*, Brüksel, 1973.
Millas, Herkül, "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Miller, Donald E.; Miller, Lorna Touryan, *Survivors, an Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, 1993.
Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı, 1970-71, DİE.
Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1980-81, Başbakanlık DİE.
Minasyan, Agop, "Akmeşe Kasabası Tarihinde Ermeniler: Armaş Manastırı", *Toplumsal Tarih*, no.78, 2001.
Morboyacı, Selin, "Türk-Ermeni Karma Evlilikleri ve Ermeni Kimliğinin İletimi", *Hobina*, no.2, Kış 2002.
Mucchielli, Alex, *L'identité*, PUF, Paris, 1986.
Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963.
Nettle, Daniel; Romaine, Suzanne, *Kaybolan Sesler, Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2002.
Neyzi, Leyla, "Bellek ve Kimlik", *Modernleşme ve Çokkültürlülük*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
"Nışan (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
"Nigoğos (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

Noiriel, Gérard, *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine*, Hachette supérieur, Paris, 1998.
Okay, Cüneyd, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, Kitabevi, İstanbul, 1999.
Okutan, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
—, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, içtihat, Uygulama*, TESEV, İstanbul, 2004.
Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Oshagan, Vahé, "Cultural and Literary Awakening of Western Armenians, 1789-1915", *Armenian Review*, Autumn 1983.
—, "From Enlightenment to Renaissance: Armenian Experience", Richard G. Hovanissian ve David N. Myers (der.), *Enlightenment and Diaspora: The Armenian and Jewish Cases*, Scholars Press, Atlanta, 1999.
Öngören, Ferit, "Türk Mizah ve Karikatürü", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, 1983.
Özalp, Dr. Nazmi, *Türk Musikisi Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.
Özbudun, Ergun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, A. Ünsal (der.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
Özdoğan, Günay Göksu, *'Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İletişim, İstanbul, 2001.
Özgümüş, Feridun, "Peribleptos Manastırı (Sulu Manastır)", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 14, 1998.
Özsoy, A. E.; Koç, İ.; Toros, A.; "Türkiye'nin Etnik Yapısının Ana Dil Sorularına Göre Analizi", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, c. 14, 1992.
Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi*, c.III, TBMM Yayınları, Ankara, 1998.
—, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM- IX. Dönem, 1950-1954*, Cilt VIII., TBMM Yayınları, Ankara, 1998.
Öztürk, Yaşar, "Mustafa Kemal'in Keşfettiği Bilim Adamımız: Agop Dilâçar", *Bütün Dünya*, Nisan 2002.
Özyürek, Esra, *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Paez, Dario; Besabe, Nekane; Gonzales, Jose Luis, "Social Processes and Collective Memory: A Cross-Cultural Approach ro Remembering Political Events", J. W. Pennebaker, D. Paez ve B. Rimé (der.), *Collective Memory of Political Events, Social Psychological Perspective*, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, New Jersey, 1997.
Paker, Murat "Türk-Ermeni Meselesinin Psiko-Politik Düğümleri", *Birikim*, no.193-194, Mayıs-Haziran, 2005.
Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar–IV: Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
—, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Asıllı Mimar ve Kalfalar" ve "İzmit Saat Kulesinin Mimarı Kimdir?", *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar–III*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
—, "Bakırköy'de Ermeniler", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Berberyan Mektebi", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Beşiktaş'ta Ermeniler", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.
—, "Bezazyan Mektebi", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Bezciyan Mektebi", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.

—, "Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1995.
—, "Cemaran Mektebi", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Doğumunun 200. Yıldönümünde Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1987.
—, "Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnamesi", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Eremya Çelebi Kömürciyan", *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-III*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
—, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Ermeni Kiliseleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Getronagan Lisesi", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.
—, "Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa [1738-1803]", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1989.
—, "İstanbul'da Ermeniler", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgiler", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Kalust Bey Gülbenkyan (1865-1955)", *Tarih ve Toplum*, no.130, Ekim 1994.
—, "Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi (1865-1944)", *Tarih ve Toplum*, s.37, Ocak 1987.
—, "Knnagan Agnarg Mı Ğalatyo Surp Krikor Lusavoriç Yegeğetsvo Badmutyan Vra" (Galata Surp Lusavoriç Kilisesi Üzerine Bir İnceleme), *Şoğagat*, no.1, İstanbul, 1966.
—, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, no.81, Eylül 1990.
—, "Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
—, "Üsküdar Surp Haç Okulu Tarihine Bir Bakış" (yayımlanmamış notlar), İstanbul, 1993.
—, "Yedikule Ermeni Hastanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Yeşilköy'de Ermeniler", *İstanbul Yazıları-Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-I*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.
Pennebaker, James W.; Banasik, Becky L.; "On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology", J. W. Pennebaker, D. Paez ve B. Rimé (der.), *Collective Memory of Political Events, Social Psychological Perspective*, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, New Jersey, 1997.
Preece, Jennifer J., *National Minorities and the European Nation-States System*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
Quataert, Donald, "Cemaatler arası işbirliği ve çatışma", *Osmanlı Imparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
Ra'anan, Uri, "The Nation-State Fallacy", Jean Montville (der.) *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, Lexington Books, New York, 1991.
Reyna, Yuda; Zonana, Ester Moreno, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2003.
Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
Saka, Mustafa, "Ermeni Musikisi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal

Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
Saris, Mayda, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, Agos Yayıncılık, İstanbul, 2003.
Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* (çeviren: Elmon Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
Schöpflin, George, *Nations, Identity, Power*, C. Hurst, Londra, 2002.
Seropyan, Sarkis, *Cangülüm Anahit ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
—, "Vatansız Tek Ulus Çingeneler ve Çingelerin Ermenileşmişleri: Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum*, no. 202, Ekim 2000.
Seropyan, Vağarşag, "Ermeni Kültür Kurumları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Bezciyan, Artin", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Dadyan Ailesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul* Ansiklopedisi, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermeni Basımevleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermenice Basın", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermeni Kültür Kurumları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.
—, "Ermeni Okulları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermeni Mezarlıkları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Ermeni Patrikliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1993.
—, "Haç (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Karabet (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Karagözyanlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Kevork (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.5, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Santukhd (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Surp Hreşdagabet Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.5, Türkiye Ekonomik ve Toplum-

sal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.
—, "Yerevman Surp Haç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* c.7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Sezer, Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
Shaw, Stanford J.; Ezel, Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.2, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
Sherif, Muzaffer, *Group Conflict and Cooperation*, Routledge & Kegan, Londra, 1966.
Sırabyan, P. Sahak, *Surp Hagop Azkayin Hivantanots* [Surp Agop Ermeni Hastanesi), Viyana: Mıkhitarist Matbaası, 1915.
Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.
—, *National Identity*, Penguin Books, Londra, 1991.
Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi": İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları (24-25 Eylül 2005, Bilgi Üniversitesi) sempozyumunda sunulan tebliğ.
—, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908*, Brill, Leiden, 2001.
"Son Ermeni Köyü: Vakıflı", *Atlas*, no.134, Mayıs 2004.
Sonyel, Salahi R., *Falsification and Disinformation: Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Center for Strategic Research, Ankara, 2000.
—, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Printing House, Ankara, 1993.
Soykan, Timur, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 1999.
Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları* (1920-1945), c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
Stevenson, Nick, "Culture and Citizenship: An Introduction", N.Stevenson (der), *Culture & Citizenship*, Sage, Londra, 2001.
Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.
—, "Rethinking the Unthinkable: Toward an Understanding of the Armenian Genocide", *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.
"Surp Haç Lisesi", *Dünden Bugüne Istanbul Ansiklopedisi,* c.8, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Şimşir, Bilal, *The Genesis of the Armenian Question*, Turkish Historical Society, Ankara, 1980.
Tajfel, H.; Turner, J. C., "The Social Identity Theory of Intergroup Behavior", S. Worchel & W.G. Austin (der), *Psychology of Intergroup Relations*, Nelson-Hall, Chicago, 1986.
Tanör, Bülent, *Kurtuluş, Kuruluş*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.
Tayran, Arman, "Semtler, Sokaklar, Kiliseler, Okullar...", *Görüş: Türkiyeli Ermeniler*, Ağustos-Eylül 2001.
Tcholakian, Mgr. Hovhannes J., *L'Eglise arménienne catholique en Turquie,* Ohan Matbaacılık, İstanbul, 1998.
Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Eğitim Sisteminde Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Tekin, Talat, "Ermeni Alfabesiyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, no.4, Nisan 1984.
Tekindağ, Şehabeddin, "İstanbul-Şehrin İskânı", *İslâm Ansiklopedisi*, c.5, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1950.
Ter Minassian, Anahid, "The Role of the Armenian Community in the Foundation and Development of the Socialist Movement in The Ottoman Empire and Turkey, 1876-1923", Mete Tunçay, Eric J. Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923,* British Academic Press, Londra, 1994.
—, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, The Zoryan Institute, Cambridge, Mass., 1984.
Ternon, Yves, *Ermeni Tabusu,* (çev. Emirhan Oğuz), Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
Theolin, Sture, *The Swedish Palace in Istanbul* (İstanbul'da Bir İsveç Sarayı, çev. Sevin Okyay), YKY, İstanbul,

2000.
Timur, Taner, *1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
—, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, İmge Yayınları, İstanbul, 2002.
Toennies, Ferdinand, *Community and Society*, Harper & Roe, New York, 1963 (ilk basım 1887).
Toksöz, Fikret, "Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
Toprak, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim, İstanbul, 1985.
—, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
Toramanyan, Toros, *Nüter Haygagan Cardarabedutyan Badmutyun* (Ermeni Mimarlık Tarihi Konuları), SSCB Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1942.
Torkomyan, Vahram, *Isdambola Badmutyun Eremya Çelebi Kömürciyani* (Eremya Çelebi Kömürciyan'ın İstanbul Tarihi), c.2, Viyana, 1932.
Touraine, Alaine, *Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?*, çev. Olcay Kunal, YKY Yayınları, İstanbul, 2000.
Tovmasyan, Takuhi, *Sofranız Şen Olsun*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Tuğal, Cihan, "1915 Hatıraları ve Ermeni Kimliğinin İnşası", E. Özyürek (der.), *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Tuğlacı, Pars, "200. Yıldönümünde Türkiye'de Ermeni Basınının Dünü ve Bugünü", *Tarih ve Toplum*, no.132, Aralık 1994.
—, "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum*, no.86, Şubat 1991.
—, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın Ltd., İstanbul, 1991.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, 1876-1938*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
—, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1984.
—, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, c.2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
Tunçay, Mete, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Türkiye Ermenileri Cemaati 75. Yıl Tertip Heyeti, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, İstanbul, 1998.
Uygun, Oktay, "İfade Özgürlüğü: Ulusal ve Ulusalararası Standartlar", *Güncel Hukuk*, Sayı 1, Ocak 2004.
Üstel, Füsun, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Tesisi: 1965, Halk Basımevi, İstanbul, 1966.
Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.
Valensi, Lucette, "Notes sur deux histoires discordantes, le cas des Arméniens pendant la Première Guerre Mondiale", François Hartog ve Jacques Revel (der.), *Les usages politiques du passé*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2001, s.157-167.
Varjabedyan, Hagop, *Harüramya Hopelyan Mayr Yegeğetsvo* (Patrikhane Ana Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Jübilesi), İstanbul, 1928.
—, *Hişadagaran Harüramya Hopelyani Khasküği Surp Isdepanos Yegeğetsvo 1831-1931* (Hasköy Surp Isdepanos Kilisesi Yüzüncü Yıl Jübilesi Anı Kitabı), İstanbul, 1931.
Varlık, Bülent, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Vartan Paşa, (yay. haz. Andreas Tietze) *Akabi Hikyayesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1991.
Volkan, Vamık D.; Itzkowıtz, Norman, *Türkler ve Yunanlılar, Çatışan Komşular*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002.
Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, Routledge, Londra, 1991.

Walzer, Michael, "States and Minorities", C. Fried (der.), *Minorities: Community and Identity*, Springer-Verlag, Berlin, 1983.
Yalçın, Kemal, *Sarı Gelin -Sari Gyalin*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006.
Yaraman, Ayşegül, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* (ed. Ali Çakmak), Ana Basım Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 2001.
Yerasimos, Stefanos, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", *Toplumsal Tarih*, 105, Eylül 2002.
"Yergodasan Arakelots (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
"Yeritz Mangants (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.8, Türkiye Ekonomik ü ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.
Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Yumul, Arus, "Azınlık mı Vatandaş mı?", Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı (der.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* içinde, TESEV Yayınları, İstanbul, 2005.
—, "Ermeniler: *Millet-i Sadıka mı*, Beşinci Kol mu, Geçmişin Yadigârları mı?", *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
—, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", *Toplum ve Bilim*, 83, Kış, 1999/2000.
Yumul, Arus; Bali, Rifat N., "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Yumul, Arusyak, "Religion, Community and Culture: The Turkish Armenians", yayınlanmamış doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1992.
Zeitlian, Sona, "Pioneers of Women's Journalism in the Western Armenian Media", Barbara Mergeurian, Joy Renjilian-Burgy (der.), *Voices of Armenian Women*, Aiwa Press, Belmont. Mass., 2000.
Zekiyan, Boghos Levon, "Armenians and the Vatican During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Mekhitar and the Armenian Catholic Patriarchate", *Het Christelijk Oosten*, c. 52, no. 3-4, 2000.
—, "The Armenian Way to Enlightenment", Richard G. Hovanissian ve David N. Myers (der.), *Enlightenment and Diaspora: The Armenian and Jewish Cases*, Scholars Press, Atlanta, 1999.
—, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme/Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği* (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.
Zobyan, Bedros, "Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi", *Şoğagat*, no.1, İstanbul, 1966.
Zohrab, Krikor, *Öyküler*, *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Gazeteler

Agos
Akit
Akşam
Cumhuriyet
Evrensel
Hürriyet
Jamanak
Marmara
Milliyet
Ortadoğu
Radikal
Resmi Gazete

Sabah
Takvim
Vakit
Yeniçağ

Yazarlı Gazete Yazıları
Mehmet Alkan, "Eski Seçimlerden Seçmeler-Gayrimüslim Milletvekilleri", *Radikal*, 25 Mart 2004.
Sema Aslan, "Ermeni Feminizminin Tarihi Kitap Oldu", *Milliyet*, 29 Ağustos 2006.
Hayko Bağdat, "Medya", *Marmara*, 4 Nisan 2003.
Hrant Dink, "Ruh Halimdir...", *Agos*, 5 Haziran 1998.
—, "Ne İlk Mohikanız Ne de Son...", *Agos*, 26 Ekim 2001.
—, "Kaybedecek Hiç Zaman Yok", *Agos*, no.349.
—, "Yolunuz Açık Olsun", *Agos*, 23 Ocak 2004.
—, "Tüzüğün Sonu", *Agos*, no.426, 28 Mayıs 2004.
—, "Bir Fırsat Daha Kaçarken", *Agos*, no.406, Ocak 2004.
—, ("Vali yardımcısıyla görüşme"), *Agos*, 10 Ocak 2007.
Baki Gül, "Atını Nalladı Felek", *Bakış*, 17 Mayıs 1999.
Markar Esayan, "BBG'nin İçindeki Türkiye", *Agos*, 19 Haziran 2003.
—, "Ermeniler 'Biz de Vatandaşız' Diyor", *Agos*, 28 Eylül 2007.
Karin Karakaşlı, "Kim'in Bitmez Hikâyesi", *Agos*, 5 Eylül 2003.
Yervant Özuzun, "Bir azınlık klasiği daha", *Radikal İki*, 23 Mart 2003.
Sarkis Seropyan, "Yetim Bir Kızın Rüyası: Kalfayan Yetimhanesi", *Agos*, no.34, 22 Kasım 1996.
—, "Tarihi Bir Kurumumuz: Karagözyan", *Agos*, 27 Haziran 1997.
Kemal Yalçın, "Yozgatlı Natali'nin Katolik Olma Töreni", *Agos*, 23 Ağustos 2002.
İsmail Zubari, "Patrikle Röportaj", *Hatay* gazetesi, 2-3 Eylül 2004.

Yazarsız Gazete Yazıları
Arto Tunçboyacıyan'la röportaj, "Yoğurtlu Sarmısaklı Spagetti... ", *Express*, 04 Aralık 2004.
"Patrikhane Papaza Kızgın", *Radikal*, 16 Nisan 2005.
"Ermenilerin Kadim Tarihi-Başlarken", *Agos*, 16 Kasım 2001.
"Böyle Eğitim Olmaz", *Agos*, 12 Eylül 2003.
"Ermenilerin Yakın Tarihi", *Agos*, 26 Aralık 2003.
"Onlar Ersin Muradına", *Agos*, 13 Şubat 2004.
"Üç ilçede de varız", *Agos*, 2 Nisan 2004.
"Sivil Yanımızı Güçlendirdik" (Silvyo Ovadya ile yapılan görüşme), *Agos*, no.436, 6 Ağustos 2004.
"Bürokratik Talan Sürüyor", *Agos*, no. 542, 18 Ağustos 2006.
"Türkiye kiliselerine sahip çıkıyor", *Agos*, 10.8.2007.
"Vakıflar Kanunu Tasarısı Gayrimüslim Cemaat Vakıfları İçin Çözüm Getirmiyor", *Agos*, 7 Aralık 2007.
"Karagözyan Ailesi Biraradaydı", *Agos*, no.355, 17 Ocak 2003.
"Doğru Bildiğimi Yapıyorum, O Kadar", *Agos*, 16 Ocak 2004.

İnternet Yazıları

Boghos Levon Zekiyan, "Quelques observations critiques sur le Corpus elisaneum". http://www. padus-araxes. com. "Publications: Prof. Boghos Levon Zekiyan", 5 Nisan 2004.

—, "The Religious Quarrels of the 14th Century Preluding to the Subsequent Divisions and Ecclesiological Status of the Armenian Church", http://www.padus-araxes.com/zekiyan/index.html, 5 Nisan 2004.

—, "A Historical outline of the Armenian People". http://www.padus-araxes.com. (Publications: Prof. Boghos Levon Zekiyan), 5 Nisan 2004.

"Okullarımızda kan kaybı sürerken", www.hyetert.com (Ekim 2007).

Patrik II. Mesrob Mutafyan'ın konuşması, Essen Üniversitesi-Türkiye Araştırmaları Merkezi Vakfı tarafından düzenlenen "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Almanya'nın Rolü" toplantısı (12 Ekim 2002), *Hye-Tert*, 14 Ekim 2002.

Arman Artuç, "ÖSS-2000 Sonuçlarının Azınlık Okulları Açısından Değerlendirilmesi", www.hyetert.com

Eğitimi Yeniden Yapılandırma Komisyonu Çalışma Raporu, Kasım 2002, İstanbul, www.hyetert.com

Yervant Özuzun, "Yerel Seçimler ve Biz", www.hyetert.com, 2 Ocak 2004.

"Knar ve Anadolu Ermeni Halk Müziği", http://www.hyetert.com, 27 Eylül 2007.

Aret Vartanyan, "Karma Evlilik mi Dediniz", www.hyetert.com. 23 Ocak 2004.

Der Krikor Damadyan, "Patriklik İçin Bir Tüzük", *Lraper*, 10 Mart 2001.

"İstanbul Ermenilerinde Kültür, Spor", http://www.bolsohays. com/webac.asp?referans=3, 27 Eylül 2007.

Talin Sucuyan, "Van'dan İstanbul'a Duduk Şöleni", www.bianet.org, 30 Ağustos 2001.

Gevork Nazaryan, "The Holy City and the Church of St. Etchmiadzin", http://www.hyeetch.nareg.com.au/religion/h_see_p2.html, 11 Nisan 2007.

Y. Yusufoğlu, "A. Dilaçar ve tarihle yüzleşmek", http://www. savaskarsitlari,org/arsiv, 04 Mart 2005.

Mehmet Güntekin, "Osmanlı'da Musiki ve 'Hikmete Dâir Fenn'in 'Son Osmanlıları'", http://www.turkmusikisi. com/makaleler/osmanlıda_musiki_ve_hikmete_dair.htm, 16 Haziran 2003.

Ethem Rûhi Üngör, "Geçmişten Günümüze Türk Lütiyeleri", http://www.turkmusikisi.com/calgilar/turk_lutiyeleri.htm, 16 Haziran 2003.

5580 sayılı 'Özel Öğretim Kurumları Kanunu' *rega.basbakanlik.gov tr/eskiler/2007/02/20070214-1.htm-57k* (24 Mart 2007).

http://www.teao.org/FTarihce.htm; 15 Kasım 2002.

http://www.internethaber.com/news_detail.php?id=63546

İnternet siteleri

http://www.arasyayincilik.com

http: //www.armeniaemb.org/Discover Armenia/Armenian Church/Index.htm

http://www.bianet.org

http://www.biografi.net

http://www.bolsohays.com

http://www.dernekler.gov.tr

http://www.hyetert.com

http://www.lraper.org

http://www.norzartonk.org

http: //www.zaman.com.tr

http://www.zibec.org

http://www.zipistanbul.com

Takvimler

2005 Kilise Takvimi, İstanbul Ermeni Patrikliği, 2004.

G7 2001, *Bayramlarımız, anma günlerimiz, geleneklerimiz*, Grup 7 İletişim Hizmetleri Ltd. Şti., Ohan Matbaası, İstanbul, 2000.

G7 2005, *Ajanda*, Grup 7 İletişim Hizmetleri Ltd. Şti., İstanbul, 2004.

Dizin

1. Dünya Savaşı 460
100 Yıla Damgasını Vuranlar 293, 295
12 Havariler Kilisesi 474
1856 Islahat Fermanı 117, 127
1863 Nizamnamesi 129, 130, 171, 172, 173, 274, 275, 469
1876 Kanun-i Esasisi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 69
1908 Devrimi 146
1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları 269
1915 3, 4, 9, 18, 24, 32, 69, 70, 72, 74, 75, 77, 82, 90, 91, 98, 99, 118, 134, 144, 150, 151, 152, 154, 171, 180, 193, 207, 241, 264, 319, 320, 323, 331, 332, 333, 334, 342, 343, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 429, 430, 459, 471, 477, 479, 485, 526, 530, 542, 543
1915 olayları 3, 77, 332, 396, 430, 471
1915 trajedisi 82, 90, 331
1924 Anayasası 17
1936 Beyannamesi 230, 231, 267, 400, 401, 405, 423, 465, 467, 509, 551
1936 Vakıflar Kanunu 171, 238
31 Mart Olayı 146
31 Mart vakası 147
6-7 Eylül 9, 18, 32, 160, 331, 338, 377, 400, 404, 423, 429, 430, 441, 450, 462, 475, 520, 536
6-7 Eylül Olayları 9, 18, 32, 160, 331, 338, 377, 400, 404, 423, 429, 430, 441, 462, 475, 520, 536
81. Patrik Karekin Haçaduryan 196, 338
II. Wilhelm (Alınan İmparatoru) 110

A. Ananyan 98
A. Dilaçar 463
A. Mavyan 243
Avrupa Birliği (AB)
AB süreci 348
AB Uyum Yasaları 233
Abbasi halifeleri 43
Abdullah Biraderler 103
Abdullah Gül 233, 465
Abdullah Öcalan 5, 421
Abdülaziz (Sultan) 87, 97, 98, 100, 110, 543
Abdülaziz devri 87
Abdülhamid (Sultan) 81, 97, 98, 120, 130, 132, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 179, 186, 189, 190, 191, 243, 244, 286, 289, 535
Abdülhamid rejimi 145, 191, 289
Abdülhamid II. 81, 97, 98, 120, 130, 141, 179, 190, 243, 244, 286, 289, 535
Abdülmecid (Sultan) 58, 97, 98, 100, 109, 110, 111, 128, 179, 181, 530, 534
Abdülmecid II. (Sultan) 181
Abgar 46, 65, 66, 98
Abgar Merametçiyan 98
Abgar Tıbir 65, 66
Abgar VI. (Süryani Kral) 46
Abidin Dino 102
Acemyan 80, 260, 280, 524
Adalet Partisi 295, 296
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 233, 300
Adana 146, 147, 148, 150, 160, 166, 289, 290, 429
Adapazarı 87, 294
Adorno 427, 429
Adrine Dadıryan 214
Adruşan Halacyan 249
Afife Batur 110, 112
Afife Jale 81
Afrika kökenli 58
Afyonkarahisar 291, 293
Agop Arad 101
Agop Artinyan 421
Agop Ayvaz 213
Agop Balyan 110
Agop Çelebi Düzyan (Darphane Emini) 178
Agop Çukuryan 178
Agop Sarıyan 300
Agos 4, 5, 7, 9, 51, 94, 97, 107, 108, 159, 174, 175, 176, 177, 196, 200, 202, 203, 215, 217-224, 226, 231, 232, 234, 239, 249-253, 258, 267, 276, 278, 279, 281, 283, 284, 297, 298-300, 311, 312, 315, 320, 322, 343-348, 355, 356, 369, 370, 371, 373, 376, 378, 380, 383, 384, 387, 388, 393, 396, 397, 412, 417, 424, 425, 432, 445, 454, 456, 463-467, 468, 473, 474, 476, 479, 504, 515, 516, 544, 545, 551, 552
Ağkadakhınam Dignants Ingerutyun 241
Ağkadaser Dignants Ingerutyun 241
Ahmed Fehim 81
Ahmed III. 97
Ahmed Necip Efendi 81
Ahmet Ayık 272
Ahmet Yıldız 409
AIM 346
aidiyet 8, 11, 23, 28, 31, 59, 77, 141, 156, 316, 317, 321, 350, 373, 374, 414, 477

aile tarihi 4
Akabi Hikyayesi 57, 67
Akaret Sıraevleri 110
Akdeniz 18, 116
Akhtamar gatoğigosluğu 167, 171
Akhtamar Kilisesi 43, 106, 107
Akkoyunlu 64
Akşam 424
Akulis 252
Alan Hovhannes 91
Albert Hirschman 24
Aleksandr Movsesyan 73, 74
Aleksandr Saruhan 100
Alevi 76, 265, 329, 407, 419, 448
Alex Mucchielli 29
Algış Bitigi 68
Ali Bayramoğlu 348
Ali Nabi Koçak 421
Alis Manukyan 93
Alişan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Cemiyeti 241
Alman modeli 17, 18
Almanca 109, 206, 249, 309, 314, 448, 504
Alpaslan Türkeş 421
alternatif cemaat 23
Altın Çağ 31, 60, 62, 70, 73, 84, 96
Altunduri Arakel Efendi 80
Altunizade Kültür Merkezi 249
Amasya 137, 142, 160, 334, 430, 462
  Amasya (Gümüşhacıköy) 160
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 3, 9, 69, 78, 88, 91, 100, 173, 174, 338, 346, 422, 462, 472, 473, 478, 510, 544
  ABD Temsilciler Meclisi 3, 141, 473
  ABD ve Avrupa parlamentoları 9
Amerikalı Ermeni 388
Amerikalı Ermeni kadın 392
Amerikalı misyoner 57, 58, 121, 142, 151, 181, 187, 212, 273, 534
Amerikan Protestan eğitimi 186
Amerikan Protestan Kilisesi 128
Amerikan Protestan misyoner 141, 185, 186
  Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetleri 185
Amerikan Yabancı Misyonerler Kurulu 128
Amira Bezciyan 183, 521
Amira Miricanyan 182
Amsterdam 51, 66
ana Ermeni kilisesi 49
anadil 8, 59, 68, 156, 157
Anadolu Ermeni halk müziği 90
Anadolu Ermeni Müziği 88, 252, 253, 552
Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyaları 119
Anadoluluk 330, 339, 340, 341, 375, 376
Anarat Hığutyun (Bakire Meryem) Rahibeleri 184, 192, 549
  Anarat Hığutyun Okulu 184, 549
Anatolia (Merzifon) Koleji 186
Anavatan Paritisi (ANAP) 232, 296, 297, 298, 299
anayurt 37, 44, 48, 59, 75
Andon Nurican (Rahip) 178, 532
Andonyan 75, 270
André Lhote atölyesi 102
Andreas Tietze 57, 67
Ani Çelik Arevyan 103
Ani İpekkaya 85, 258
Ankara 83, 88, 116, 147, 151, 153, 154, 156, 160, 170, 178, 189, 191, 193, 197, 203, 232, 251, 252, 265, 274, 291, 292, 306, 323, 337, 349, 363, 377, 412, 419, 431, 433, 434, 462, 494, 496, 523, 532
  Ankara BMM Hükümeti 193
Ankaralı Ermeni-Katolikler 159, 349
Ankaralı Katolik Ermenileri 180
anlamlı ötekileri 335
Anna Aslanyan 98
Anta Toros 85
Antakya 12, 51, 52, 166, 331, 475, 554, 556
Antakya St. Piyer Kilisesi 12
Antalya 160, 415
Antan Özer 77
Antep 57, 142, 166, 181, 186, 212, 221
Antranik Fendiyan 98
Antranik Yontan 300
Anuş 73, 91
Apeloğlu Andon Vakfı 234, 235, 236
  Apeloğlu Andon Vakfı Hayratı 234, 236
Apeylan 94
Aposiğoın Ütücyan 58
Apostolik
  Apostolik (Havariyun/Resulî) Ermeni Kilisesi 46
  Apostolik cemaati 274, 275, 281
  Apostolik Ermeni 46, 48, 52, 54, 69, 70, 75, 109, 113, 160, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 185, 191, 193, 234, 235, 237, 262, 268, 274, 277, 281, 320, 347, 466, 524, 526, 532, 536, 537
  Apostolik Ermeni Kilisesi 46, 48, 52, 54, 75, 113, 171, 178, 235, 320, 347, 524, 532, 536
  Apostolik Ermeni Patrikhanesi 262
  Apostolik Ermeni Patrikliği 179, 180
  Apostolik Ermeni Patriklik Kilisesi 237
  Apostolik Ermeni topluluğu 173, 175, 177, 181, 234
  Apostolik Kilise 54, 56, 58, 70, 71
  Apostolik mezhebi 53, 57
  Apostolik-Katolik-Protestan 33

Apraham Hıdışyan 82
Ara Bartevyan 91, 92
Ara Güler 103, 225
Ara Koçunyan 216, 217
Arabyan matbaası 66
Arak 269
Arakel Bey Dadyan 188, 524
Aram Haçaduryan 91
Aram Pehlivanyan 225
Aramazt 214
Aramis Kalay 103
Aramyan 80, 81, 194, 200, 205, 214, 257, 258, 260, 289, 528, 546
  Aramyan Cemiyeti 257
  Aramyan Topluluğu 80, 81
  Aramyan Unciyan Okulundan Yetişenler Derneği 214
  Aramyan/Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu 194, 546
  Aramyan-Uncuyan 194, 260, 263, 528, 546
  Aramyan-Uncuyan derneği 263
Arap 40, 43, 44, 62, 63, 64, 67, 103, 143, 153, 212, 244, 265, 393, 422
  Arap akınları 43
  Arap egemenliği 103
  Arap harfleri 67, 212
  Arapça 65, 68, 206, 316, 557
Arapkir 137, 192
Araradyan Cemiyeti 241
Ararat (Ağrı) Dağı 42, 48, 49, 79, 102, 125, 137, 151, 207, 208, 423, 426
  Ararat Derneği 125, 137
  Araratlı (Araradyan) Cemiyeti 242
Aras nehri 45
Aras Yayıncılık 5, 7, 37, 38, 53, 55, 65, 67, 73, 76, 78, 88, 120, 122, 123, 144, 167, 184, 207, 211, 225, 226, 241, 247, 286, 312, 339, 362, 376, 383, 386, 520, 551
Arat Dink 223, 473
Ardaşes hanedanı 41
Ardavazt 269
Ardavaztyan 257
Ardziv 269
Ardzvi Vaspuragan 212
Ardzvig Darono 212
Aret Gıcır 226, 372, 373
Arevelk (Doğu) 74, 78, 209, 213
Arevelyan Mamul ve Dzağig 211
Arevmutk (Batı) 74
Ari Edirne 93
Ari Haddeler 218
Aristakes Lastiverdtzi 62
Arman Basmacı 297
Armaş 189, 212
  Armaş Manastırı 320
Armen 38, 40, 342
Armen Dikranyan 91
Armenak Hayguni 73
Armenakan 242, 288
  Armenakan Partisi 133, 136, 137
Armenia gazetesi 137
Armenuhi Kevonyan 91
Armenuhi Özer 214
Armıdanlı Hagop Mıntzuri 76
Armis 100
Arnavut 18
Arnavutköy 185, 527
Arpi Araradyan 208
Arpi Tadron (Arpi Tiyatrosu) 84
Arpiar Arpiaryan 72, 241
Arpiaryan 72, 75, 119, 209, 241
Arshile Gorky 79, 99
Arşag Çobanyan 215
Arşag II 92
Arşagunyan Tedrisat Cemiyeti 241
Arşak Benliyan 82
Arşak Çobanyan 72
Arşakuni (Arsacid) hanedanı 41
Arşakuni 41, 42, 52
Arşakuni hanedanı 41, 52
Arşaluys Araradya 72, 207
Arşaluys Kayır (Dr.) 340
Arşam Çizmeciyan 84
Arşam Kavafyan 249, 250
Arşavir Alyanak 82
Arşın Mal Alan 84, 95
Arşo Kasparyan 103
Artaki Candan 88
Artaşesyan (Artaxiad) hanedanı 41
Arti 192, 199
Artin Dadyan (Paşa) 123
Artin Garabed Davud (Paşa) 123
Artin Musodicyan 293
Artinian 120, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 167, 168, 169, 170, 171
Arto Berberyan Karagözyan 84, 263, 553
Arto Tunçboyacıyan 93, 341, 431
Artzruni Hanedanı Tarihi 62
Artzruniler 43
Arus Yumul 46, 47, 48, 51, 127, 129, 160, 168, 169, 170, 275, 281, 288, 296, 307, 308, 314, 339, 350, 351, 354, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 380, 420, 422
Arusyak ve kardeşi Ağavni Papazyan 80
Arutin Sayatyan 64, 251
Asadur oğlu Kapriyel 233
ASALA 3, 9, 18, 32, 160, 310, 381, 396, 400, 401, 408, 411, 413, 421, 423, 431, 475, 478
  ASALA terörü 18, 310, 400, 408, 421, 478
Asdğapert 213
Asdvadzadur Kalfa 109
Asılsız Soy Kırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyonu Kurulu 432
Asiagan/Asyalılar Cemiyeti 257
asimilasyon 21, 307, 322, 361, 363, 374, 393, 475
Aslen Sasonlu 94
Aspendos 250
Astrakhan 68
Astvadzadur I. (Tercanlı) 53, 165
Astvadzadzin 7

Astvadzadzin Yortusu 12, 268
Asya Kültür Kurumu 211
Âşık Veysel 253, 328
aşırı dinci 278
aşkharapar 188
Aşot (Kral) 106
Aşot Madatyan 82, 84
Aşot Zoryan 100
Aşuğ Civani 89
atalar kültürü 50, 322
Atmacayan 86
Avarayr Savaşı 42
Avedaper 207, 208, 212
Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Protestan Kilisesi 58
Avedis Aliksanyan 213
Avedis Efendi 212
Avrupa 3, 9, 19, 26, 37, 38, 39, 44, 67, 69, 72, 78, 80, 83, 97, 111, 112, 115, 116, 123, 141, 142, 149, 156, 170, 174, 175, 180, 186, 187, 192, 205, 217, 232, 233, 234, 239, 243, 245, 246, 268, 288, 348, 358, 399, 405, 426, 441, 449, 460, 461, 462, 466, 468, 471, 472, 484, 519, 520, 526, 528
Avrupa Birliği 3, 174, 175, 205, 232, 233, 245, 246, 268, 348, 405, 441, 462, 471, 484
Avrupa Birliği Müktesebatı 246
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 234, 239, 466
Avusturya 109, 151, 178, 252, 312, 532
Avusturya Habsburg İmparatorluğu 56
Aya İrini 249
ayaklanma 53, 146
aydınlanma 69, 70, 71, 133, 286, 379, 456
aydınlanma çağı 66
aydınlanmacı 66, 72, 126
aydınlanmacı felsefe 17
Ayıntap 212
Aylin Ateş 93
Aynalıçeşme 58, 181, 534
Ayvazovski 97, 98
Azadamard 209
Azeri 68, 88, 91, 253
Azeri Türkçesi 68
Azerice 89, 251
Azg gazetesi 474
azınlık gazeteleri 216
Azınlık Okulları Türkçe ve Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun 196
Azınlık Sorunları İzleme Komisyonu 175
Azınlıklar Tali Komisyonu 175, 238, 285
Azınlıkyan 226, 372, 373
Aziz Krikor Lusavoriç 105
Aziz Krikor Naregatzi 62
Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun 241, 384
Azkanıver Hayuhyatz Ingerutyun (Milletperver Ermeni Kadınlar Birliği) 72, 190
Aztak 209, 521
Aztarar (Haberci) 71, 206, 213

Bâbıâli 58, 122, 125, 128, 129, 130, 132, 138, 139, 148, 149, 169, 170, 178, 179, 181, 186, 538
Bâbıâli baskını 148
Babikyan 287, 289, 290
Badarak (ayin) 91, 248
Badger 213
Bagratid Krallığı 43, 45
Bağdat 165
Bağdat episkoposluğu 167
Bahçecik 192, 212, 294
Bahriye Nezareti 67, 544
Bakırköy 192, 194, 215, 255, 258, 260, 269, 272, 277, 283, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 310, 350, 351, 385, 436, 437, 501, 507, 524, 536
Bakire Meryem 228, 533
Bakü 102, 143
Balat 109, 182, 185, 195, 199, 233, 247, 248, 519, 521, 522, 525, 541
Balat Horenyan Okulu 185, 195
Balat Surp Hıreşdagabed kilisesi 182, 248, 195
Balıklı Rum Hastanesi Vakfı 230
Balkan Savaşı 118, 132, 144, 147, 149, 150, 154, 294
Balkanlar 18, 39, 44, 118, 131, 132, 141, 148, 460, 477
Baltazar 82
Balyan 5, 110, 111, 112, 119, 369, 407, 524, 525, 527, 535, 538
Bardez 214
Bardizag 212
Baron Nalbant 297
Baronyan 262
Barsamyan 271
Barsoumian 118, 120, 121, 122
Bartevyan 86
Bartolomaeus (Partoğomeos) 46
Baruyr Sevag 73
Baskın Oran 232, 300, 405, 466
Basra 292
başörtüsü 331, 370, 452
Baştbun Hayrenyats (Vatan Koruyucuları) Cemiyeti 136, 242
Batı Anadolu 44, 118
Batı Ermeni edebiyatı 71, 72, 73, 77, 459, 475
Batı Ermenicesi 76, 306, 312, 410, 475
Bayburt 142
Bebek 185, 232
Bedri Rahmi Eyüboğlu 102
Bedros Atamyan 80
Bedros Srabyan 98
Bedros Şirinoğlu 279
Bedros Turyan 73
Belgrad Sefirliği 123
Ben Topik Değilim 226

Benon Kuzubaş 95
Béranger 72
Berberyan Okulu 188, 529
Bercuhi Berberyan 85, 263, 361
Berç (Keresteciyan) Türker 291, 292, 293
Berç Türker (milletvekili) 293
Berlin 90, 101, 130, 132, 133, 135, 136, 140, 190, 270, 286, 288, 404
Berlin Kongresi 130, 132, 133, 135, 136, 140, 190, 286
Besteci Harutyun Hanesyan 92
Beşiktaş 100, 188, 199, 241, 248, 251, 272, 526, 527, 535
Beşiktaş Makruhyan Okulu 188
Beşiktaş Surp Astvadzadzin 248
Beşiktaşlıyan 73, 75, 242
Beti Arslan 82
Beyazıt 90, 110, 351, 501
Beyazıt Yangın Kulesi 110
Beyhan Karamağralı (Prof. Dr.) 106
Beylerbeyi Sarayı 110, 111
Beyoğlu 6, 56, 83, 91, 148, 178, 184, 192, 199, 216, 218, 234, 235, 241, 246, 249, 250, 256, 258, 261, 277, 294, 350, 351, 404, 501, 507, 520, 525, 526, 531, 532, 534, 535, 537, 538, 544, 546, 548
Beyoğlu Anarad Hığutyun Rahibeler Manastırı ve Mektepler Vakfı 234
Beyoğlu Anarat Hığutyun Okulu 199
Beyoğlu Aynalıçeşme Protestan Kilisesi Vakfı 234
Beyoğlu Karaca Tiyatrosu 249
Beyoğlu Surp Astvadzadzin Kilisesi 56
Beyoğlu Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi 249, 250
Beyrut 124, 166, 223, 268, 420, 521, 532
Bezazyan Okulu 192
Bezciyan 96, 120, 122, 183, 194, 198, 200, 205, 210, 254, 258, 260, 263, 283, 521, 523, 538, 546
Bezciyan Derneği 254, 260, 263
Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu 183, 194, 546
Bezciyan Halk Dansları Topluluğu 96, 254
Bezciyan Okulu 183, 198, 254, 521, 523, 546
Bezmiâlem Valide Sultan Camii 110
Bianet 10
Bimen Şen 87, 145
Birinci Dünya Savaşı 78, 98, 115, 118, 132, 143, 144, 150, 151, 156, 192, 193, 209, 211, 213, 258, 433, 469, 530, 534, 540, 541, 544, 546, 547
Birleşik Ermeniler Cemiyeti 242
Bitlis 76, 77, 124, 131, 137, 142, 149, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 192, 242, 299, 338
Bizans 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 63, 103, 104, 106, 209, 398, 519, 520, 521, 522
Bizans İmparatorluğu 45, 106
Bizans Kilisesi 42
Bizans Ortodoks Kilisesi 48
Bizans-Ortodoks dünyası 48
Boğos Levon Zekiyan 50, 54, 55, 225, 479
Boğos Nubar Paşa 149, 150
Boğos Şaşyan 98
Boğos Tatikyan 98
Boğosyan-Varvaryan (Kumkapı) 199, 259
Bolsohays 10, 312, 355, 360, 550
Bomonti Ermeni Katolik İlköğretim Okulu 546
Bomonti Mikhitaryan Ermeni İlköğretim Okulu 194
Boşboğaz Bir Adam 211, 212
Boşnak 18
Boyacıköy 214, 250, 528, 530, 536
Boyacıyan 287, 289
Brecht 249
Buchwalter 339, 350, 421, 424
Bulgar 109, 113, 132, 137, 140, 143, 144, 190, 193, 257
Bulgar ayaklanması 132
Bulgar Eksarkı 193
Bulgar modeli 140, 143
Bulgar Ortodoks Kilisesi 109
Bulgaristan 78, 270
Bulletin des Nouvelles 206
Bursa 52, 80, 116, 165, 178, 183, 212, 273, 548
Bursa Ermenileri 52, 165, 273, 548
Büyük Ermenistan 41
Büyük Mabeyn 110
Büyükada 109, 192, 199, 235, 236, 404, 520, 533
Büyükada İskelesi 109
Büyükada Surp Astvadzadzin Katolik Ermeni Kilisesi 236
Büyükçekmece 349
Büyükdere Surp Boğos Kilisesi 235, 236

Cagadamard 213
Camcioğlu ailesi 122
Canik Amira 184, 527, 529, 548
Carzou 100
Cebel-i Lübnan 132
Celalî isyanları 65
cemaat kabuğu 177
Cemal Reşit Rey 249, 254, 259, 263
Cemaran Okulu 183, 529
Cemile Sultan Sarayı 110
Cemiyetler Kanunu 244, 245
Cemiyetlerini de Okullardan Yetişenler Dernekleri 241
cemiyetleşme 240, 243

Cenevre 136, 144, 148, 288
Cenevre Kongresi 148
Cenk Taşkan 93
Ceride-i Havadis 206
Certeau 21, 335, 449
Cezayirliyan ailesi 116
Chateaubriand 72
Cihan Tuğal 389, 390
Cismanî Meclis 171, 172, 276, 277, 293, 323, 539
Civani 89, 253
Cizvit 54
Condolezza Rice 411
Culfa 45
Cumhuriyet gazetesi 218, 220, 423
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 17, 240, 293, 296, 298, 300, 301, 409, 462, 467

Çadır ve Malta Köşkleri 110
Çaınaşırcıyan 80
Çamiç Efendi 126
Çanakkale Boğazı 140
Çanakkale Savaşı 154
Çelebi I. Mehmed 109
Çerkes 18, 132, 422, 435
Çevirmenler Bayramı 262
Çeyrek Ermeni 314
Çırağan 97, 112, 369
Çırağan Sarayı 110, 111
Çilingiryan 86, 522
Çin 45
Çocuk Esirgeme Kurumu 245
Çolakyan (Başepiskopos) 180
Çoruh Nehri 43
Çuhacıyan 91, 92, 255
Çulhayan 86

Dadaloğlu 253
Dadyan Derneği 260, 263
Dadyan 119
Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu 194, 549
Dadyan Ermeni Okulu 255, 549
Dadyan okulları 258
Dadyan Efendi 189
Darius I. 41
Darphane 120, 178, 521
Darülaceze 121, 254
Darülelhan 92
Darülfünun 195
Darülmuallimat 189
Darülmuallimin 189, 195
Daşnak 289
Davit Çıracıyan 98
De Certeau 20, 24
Dede ve Torun 76
Demirhane Müdürü 83
Demokrat Parti 196, 229, 238, 244, 247, 275, 294, 296, 297, 300, 401, 430
Demokrat Parti iktidarı 196, 401
Demokratik Sol Parti (DSP) 298, 299, 467
demokratikleşme 7, 25, 28, 129, 301, 348, 432, 462, 470, 471, 473
DEPAR 298
Dermarkaryan 84
Dernekler Dairesi Başkanlığı 246
Dernekler Kanunu 244, 245, 246, 283
Dernekler Özel Denetleme Grubu 246
Develi (Fenese) 194
Devrim Erbil 103
devrimci 75, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 151, 153, 186, 191, 223, 224, 241, 242, 243, 290
devrimci cemiyet 242
devrimci Ermeni cemiyet 242
devrimci örgütlenme 133, 136, 241
Deyr-i Zor 151
Diaspora Ermeni Basını 263
diaspora Ermeni toplulukları 67
diaspora Ermenileri 7, 32, 33, 60, 65, 69, 99, 221, 222, 251, 280, 342, 343, 348, 389, 390, 392, 475, 544
diasporalaşma süreci 45
Dikran Arpiaryan 209
Dikran Barsamyan 289, 290
Dikran Gamsaragan 72
Dikran Honentz 105, 106
Dikran Honentz Kilisesi 106
Dikran Karagözyan 254, 544, 545, 549
Dikran Haçaduryan 93
Dikran Nışan 88
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 78
dilsel grup 31
dindarlık 320, 321, 374
dinsel aidiyet 17
dinsel kimlik 48
Divan Oteli 249, 535
Diyarbakır 41, 68, 124, 131, 142, 156, 158, 159, 226, 234, 235, 242, 250, 252, 267, 277, 338, 414, 462, 468, 474, 495, 496, 519, 530, 531
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Çocuk Korosu 250
Diyarnıntaraç yortusu 50
Diyojen 212
Doğru Yol Partisi (DYP) 296, 297, 298, 299, 301
Doğu Akdeniz 44
Doğu Anadolu 37, 38, 39, 41, 90, 117, 132, 133, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 145, 148, 150, 154, 156, 157, 158, 166, 226, 338, 341, 364, 423, 478
Doğu Avrupa 39
Doğu Ermeni edebiyatı 71, 73, 76, 459
Doğu Ermenileri 74, 345
Doğu Hıristiyanlığı 46
Doğu Karadeniz Dağları 37
Doğu Ortodoks Apostolik Ermeni Kilisesi 46, 52
Doğu Sorunu 56, 132, 140
Doktor Alyanak 82
Dolmabahçe 97, 369, 403
Dolmabahçe Camii 110

Dolmabahçe Sarayı 110, 111, 112
Donald E. Miller 388, 389
Dork atletizm kulübü 269
Dönmelik 334
Drtad I. 41
Drtad III. (Kral) 41, 46
Drtad Nışanyan 82
Dünya Kiliseler Birliği 107
Dünya Kiliseler Konseyi 268
Dünya Savaşı II. 18
Düzyan ve Dadyan ailesi 123
Dvin (Derbil) 52
Dvin (Derbil) Konsili I. 48
Dzağig Ganants (Kadınların Çiçeği) 73

Ebul Menucehr Camii 106
Eçmiadzin 48, 49, 52, 55, 56, 64, 66, 68, 86, 90, 103, 136, 154, 166, 167, 171, 178, 217, 274, 275, 280, 342, 347, 348, 474, 525
Eçmiadzin Başpatrikliği 86
Eçmiadzin Ermeni Patrikliği 52
Eçmiadzin Gatoğigosluğu 52, 56, 64, 166, 167, 171, 274, 347, 474
Eçmiadzin Kilisesi 48
Edessa (Urfa) Prensliği 46
Edgar Manas 92, 249, 250, 537
Edgar Morin 29
Edirne 66
Edward Gibbon 40
Efes 48, 250, 251
  Efes Konsili 48
Efrim Bağ 299
Ege adaları 118
Eğin (Kemaliye) 118
Eğitimi Yeniden Yapılandırma Komisyonu 204
Elazığ 124, 131, 156, 158, 159, 160, 191, 334, 446, 462
  Elazığ/Harput 131
Elbis Gesaratsyan 211
Eliza Binemeciyan 82
e-muhtıra 300
Encümen-i Dâniş 170
Enderun Klasik Türk Müziği 250
Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnamesi 247
Envar-ı Şarkiye 212
episkopos 167, 168, 179, 188, 277, 280
Episkopos Hovagim 52, 165
Episkopos Kevork Aslanyan 275
Episkoposluk 52
Eremya Çelebi Kömürciyan 64, 65, 66, 522, 525, 536
Erivan 39, 41, 45, 53, 55, 71, 74, 82, 90, 103, 104, 279, 343, 345
  Erivan lehçesi 71
  Erivan hanlığı 45
Ermeni Adli Komisyonu (Tadasdanagan Khorhurt) 170
Ermeni alfabesi 39, 42, 47, 59, 60, 67, 69, 206, 209, 248, 262
Ermeni Anayasası 120, 125, 145, 167
Ermeni anayurdu 40, 44, 53, 133
Ermeni Apostolik aileler 192
Ermeni Apostolik kilisesi 86, 247, 273, 530
Ermeni aydınlanması 70, 72, 188, 320
Ermeni basını 9, 207, 208, 209, 210, 213, 216, 217, 218, 313, 314, 315, 371, 425, 465, 469
Ermeni burjuvazisi 90, 132, 133, 145, 187, 290
Ermeni cemaat önderleri 8
Ermeni destanı 37
Ermeni Devrimci Federasyonu 136, 288
Ermeni diasporası 4, 10, 44, 59, 68, 108, 263, 348, 388, 477
Ermeni dili ve alfabesi 51
Ermeni edebiyatı 39, 62, 63, 65, 71, 72, 73, 74, 77, 168, 213, 214, 225, 260, 312, 318, 383, 384, 459
Ermeni episkoposlukları 53, 165, 167
Ermeni etnik kimliği 42
Ermeni etnik topluluğu 46
Ermeni feminist hareketi 72
Ermeni folkloru 76, 90, 94
Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi 171, 274
Ermeni Halk Dansları 254
Ermeni Hıristiyanlığı 46
Ermeni katliamı 139
Ermeni Katolik Başepiskoposu Çolakyan 319, 324
Ermeni Katolik cemaati 56, 178, 184, 192, 533
Ermeni Katolik Episkoposlar Konferansı 180
Ermeni Katolik hiyerarşisi 54
Ermeni Katolik Kilisesi 56, 57, 178, 180, 235
Ermeni Katolik Patriği 128, 542
Ermeni Katolik Patrikliği (Gatoğigosluk) 178
Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar 65, 67, 109, 122, 123, 225, 241, 247, 520, 521, 522, 524, 526, 527
Ermeni Kilisesi 42, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 57, 58, 60, 63, 64, 86, 91, 104, 105, 109, 148, 158, 168, 174, 174, 233-239, 279, 283, 284, 299, 320, 347, 362, 474, 507, 519, 526, 530, 531, 534, 537
Ermeni kimliği 7, 8, 12, 30, 31, 32, 33, 48, 55, 59, 60, 77, 79, 112, 131, 134, 135, 161, 222, 291, 297, 312, 314, 319, 321, 325, 326, 344, 352, 353, 355, 356, 361, 363, 364, 366, 376, 378, 382, 390, 406, 413, 432, 449, 454, 475
Ermeni koroları 91, 92
Ermeni köyü 6, 76, 264, 268, 332, 531
Ermeni mason locası 243

Ermeni Mıkhitarist Manastırı 86
Ermeni Milleti 70, 125, 169, 170, 171, 186, 188, 227, 274, 276, 282, 328, 539
Ermeni Milleti Nizamnamesi 70, 125, 169, 170, 171, 186, 188, 227, 274, 276, 282, 328, 539
Ermeni Milli Anayasası 128
Ermeni Milli Delegasyonu 123
Ermeni milliyetçiliği 130, 131, 132, 133, 135, 151
Ermeni milliyetçilik hareketi 132, 133, 135
Ermeni mimarlığı 103, 104
Ermeni Mürettipler Cemiyeti 241
Ermeni müziği 88, 90, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 552
Ermeni Müzikseverler Cemiyeti 241
Ermeni nüfusu 4, 41, 65, 113, 118, 131, 133, 144, 151, 155, 156, 157, 160, 166, 242, 253, 259, 260, 261, 264, 271, 310, 336, 462, 510, 519, 530
Ermeni Okullarından Yetişenler Dernekleri 12, 258
Ermeni olayları 186, 432
Ermeni Operası 91
Ermeni Patriği 130, 324
Ermeni Patrikliği 44, 52, 53, 54, 56, 70, 75, 108, 109, 136, 158, 165, 166, 167, 168, 171, 173, 175, 223, 247, 267, 273, 276, 277, 338, 355, 469, 519, 520, 530, 546, 547
Ermeni Platosu 37, 45, 64, 96
Ermeni Protestan kadınlar 241
Ermeni Rönesansı 182
Ermeni saray ressamları 98
Ermeni sarraf 116, 119
Ermeni sorunu 3, 4, 132, 141, 143, 149, 151, 244, 286, 310, 348, 377, 410, 422, 429, 432, 475, 478
Ermeni soykırım tasarıları 472
Ermeni soykırımı 3, 152, 280, 348, 408, 424, 426
Ermeni soykırımı iddiaları 280
Ermeni stereotipleri 5
Ermeni şiiri 63, 75
Ermeni Talebe Cemiyeti 257
Ermeni tiyatro geleneği 258
Ermeni ve Gürcü prenslikleri 44
Ermeni halk ezgileri 91
Ermeni yurttaşları 8, 9, 10, 29, 32, 278, 478, 486, 530
Ermenice 7-9, 12, 31, 33, 39, 47, 51, 59-72, 75, 76, 78, 81-86, 89, 90, 109, 119, 128, 131, 156, 157-159, 167, 169, 183, 185, 186, 188, 197, 198, 202-204, 206-220, 225, 226, 241, 242, 247, 249, 251, 258-263, 265, 266, 306-318, 320, 321, 332, 333, 335, 336, 340, 344, 349, 363-365, 366, 384, 394, 408, 415, 417, 423, 455, 475, 483, 488, 504, 509, 515, 521, 534, 537, 540, 550, 551, 555, 557
Ermeniler ve Modernite 55, 65, 70, 71, 225
Ermenilerin Latinleştirilmesi 55
Ermenilik 23, 30, 31, 113, 153, 217, 306, 310, 312, 314, 321, 322, 329, 332, 334, 338, 342, 363, 364, 365, 366, 374, 375, 376, 391, 418, 419, 421, 422, 427, 431, 437, 451, 453, 471, 475, 477, 478
Ermenistan 3, 5, 7, 9, 10-12, 31, 33, 37, 41, 43, 47, 48, 52, 59, 62, 64, 83, 90, 92, 95, 96, 99, 102, 103, 104, 106, 108, 141, 166, 186, 201, 213, 217, 220-222, 226, 251-253, 259, 263, 267, 268, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 355, 361, 370, 384, 386-388, 394, 395, 399, 417, 421-425, 435, 436, 442, 443, 445, 462, 470, 474, 475, 485, 554, 555, 556, 557
Ermenistan devleti 37, 347
Ermenistan Ermenileri 31, 33, 343, 386, 388
Ermenistan Tarihi 62
Ermenistan Tarihi ve Dünya Tarihi 62
Ermenistanlı Keğart Topluluğu 254
Ermenistan-Türkiye ilişkileri 9
Ertuğrul Özkök 278
Erzincan 41, 65, 76, 142, 152, 166, 401
Erzurum 42, 54, 68, 121, 124, 131, 136, 142, 143, 149, 152, 153, 154, 156, 166, 189, 191, 242, 287, 289, 290, 291
Esayan 77, 84, 94, 193, 200, 205, 215, 249, 254, 255, 258, 271, 295, 300, 383, 526, 538, 546, 547, 552, 553
Esayan Derneği 95, 214, 254, 258, 261, 263
Esayan Ermeni Lisesi 193, 546, 553
Esayan Kız Lisesi 249, 295, 526
Esayan Lisesi 255, 261, 383, 538, 552
Esayan Lisesinden Yetişenler Derneği 383, 552
Esayan Okulu Derneği 271
Esayan Okulu'ndan Yetişenler Derneği 94
Esra Özyürek 377, 385
Estradayin 252
etnik azınlık 16, 422
etnik grup 16, 18, 38, 46, 68, 116, 357
etnik kimlik 48
etnik köken 3, 17, 21, 30, 31, 371, 440
etnik merkezcilik 429
etnik milliyetçi 38, 462, 478
etnik ulusçuluk 16
etnik-Kürt 23
etnisitenin siyasallaşması 16
etno-kültürel 17, 18, 160

Etyen Mahcupyan 151, 348, 410, 411, 412, 423
Euklides 62
Evangelist (Protestan) Ermeni Kilisesi 58
Evangelist cemaat ilkokulları 186
Everek-Fenese 195
Evrensel 9, 57, 421, 455
evrensel yurttaşlık ilkeleri 18

Fahri Çoker 295
Fanni (Ağavni Hamoyan) 80
farklı rasyonalite 27
farklılık algısı 338
Farsça 41, 65, 68, 206, 251
Faruk Nafiz Çamlıbel 84
Fatih Sultan Mehmed 273, 520
Fazilet Partisi 298
Ferdinand Tönnies 350
Feriköy 84, 85, 194, 200, 215, 234, 241, 249, 255, 258, 260, 263, 267, 277, 283, 299, 310, 350, 351, 384, 501, 507, 519, 525, 526, 552
Feriköy Derneği 552
Feriköy Merametçiyan 84, 258
Feriköy Merametçiyan Derneği 260
Feriköy Okulu 255
Feriköy Surp Vartanants Kilisesi 249, 260,263
Feriköy Surp Vartanants Kilisesi Vakfı 234
Feroz Ahmad 147, 149, 288
Fırat Koleji 186, 191
Fırat Nehri 41, 394
Fincancılar 58, 69, 534
Fransa 18, 45, 56, 70, 88, 100, 118, 125, 128, 139, 140, 142, 178, 187, 252, 265, 266, 273, 294, 295, 342, 346, 348, 399, 441, 473, 532
Fransa modeli 18
Fransa İmparatorluğu 56
Fransız Akademisi 170
Fransız Aydınlanmacı 75
Fransız Büyük Doğu Locası 243
Fransız Devrimi 17, 70, 125, 206, 480
Fransız kökenli Kıbrıslı Lusignan prensleri 44
Fransız sömürge yönetimi 264
Fransız Ulusal Meclisi 278
Fransa Kralı 14. Louis 56
Frigya Krallığı 38
Fukaraperver Cemiyeti 241

Gagik I. (Vaspurakan Kralı) 107
Gagik Gyurjiyan 108
Galata 53, 109, 116, 120, 167, 178, 189, 234, 246, 248, 283, 520, 522, 523, 525, 526, 532, 535, 537, 547
Galata Hisus Pırgiç Kilisesi Vakfı 234
Galata Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi 283
Galata Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ve Mektebi Vakfı 234
Galata Surp Sarkis Kilisesi 520
Galatasaray Lisesi 189, 295
Gamar 214
Gamsaragan 75
Garabed Ütüciyan 127, 243
Garabedyan 289, 403, 520, 524
Garabet (Şarl) Atamyan 98
Garabet Balyan 110, 111, 527
Garabet Khaço 253
Garbis Özatay 103
Garbis Pulur 95
Garbis Zakaryan 271
Garo Kalender 272
Garo Mafyan 93
Gatoğigos-Patriklik 56
Gâvur Mahallesi 76
gayrimüslim 18, 19, 22, 33, 44, 53, 109, 113, 114, 115, 117, 127, 129, 132, 154, 160, 170, 171, 175, 188, 189, 190, 191, 193, 228, 229, 232, 234, 239, 271, 286, 288, 291, 292, 306, 322, 334, 339, 376, 405, 409, 431, 461, 462, 465, 466, 467, 470, 471, 538, 541
gayrimüslim azınlık 18, 19, 22, 33, 160, 228, 232, 334, 461, 465, 470, 471
gayrimüslim cemaat 193
Gedikpaşa 58, 80, 81, 82, 188, 194, 199, 221, 231, 234, 241, 263, 520, 523, 534
Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi 58, 199, 221, 231, 234, 520
Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı 221, 231
Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi ve Mektebi Vakfı 234
Gedikpaşa Surp Hovhannes Kilisesi 241
Gedikpaşa Tiyatrosu 81
Genç Ermeniler 125, 127, 128, 169, 170
Genç Tiyatroseverler Derneği 82
Gençler Temaşa Heyeti 82, 83
Getronagan (Central Turkey College) 186
Getronagan 12, 181, 186, 188, 189, 194, 200, 203, 205, 214, 215, 236, 238, 258, 260, 261, 262, 263, 283, 295, 352, 381, 383, 384, 522, 543, 547, 551
Getronagan Derneği 261
Getronagan Ermeni Lisesi 194, 236, 238, 381, 547, 551
Getronagan Lisesi 189, 214, 215, 260, 261, 283, 295, 352, 383, 384, 522, 543, 551
Getronagan Lisesi Vakfı 283
Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği 214, 258, 263, 383, 384, 551
Getronagan Okulu 188
Getronagan ve Tıbrevank Dernekleri 262

getto 226, 316, 359, 363, 374, 376, 473, 479
Giligia 210
Girit 141, 165, 251, 519
Girit Adası 165, 251, 519
Girit isyanı 141
Gomidas 79, 85, 86, 89, 90, 91, 108, 250, 262, 527
Gomidas Vartabed 86, 90
Gomidas melodiSi 86
göçe zorlama 21, 52, 118
göçmen 392, 441, 449, 523
Gregoryen 46, 156, 319, 327, 406
Grek 38, 39, 40, 59, 60, 62, 85, 106, 248
Grek ve Süryani (Aramî) alfabesi 59
Grekler 37
grup içi evlilik 10, 350, 356, 359, 360
Gşir 212
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 409
Güllü Agop (Vartovyan) 79, 80, 81, 261
Güllü Yakup 81
Gülüm Şener 350
Gümüş Çağ 62, 63, 70
Gümüşhane 394
Gümüşyan Okulu 195
Gümüşyan Vakfı 236, 238
Gümüşyan, 195
Güneş 424
Güney Kafkasya 44, 133, 143
Güneydoğu Toroslar 37
Güngör Mengi 278
Gürcistan 37, 44, 45
Gürcü 18, 44, 64, 89, 91, 113, 253, 435
Gürcüce 86, 89, 206, 251

H. Amiryan 213
H. S. Tahtacıyan 98
H. Semerciyan 90
H. Sivaslıyan 213
HABITAT II 249
Hacı Arif Bey 87
Hacin 45, 242
Hacopulo Han 91
Haçadur Abovyan 73, 76
Haçaduryan 79, 262, 275, 528, 548
Haçik Arzumanyan 84
Haçlı Seferleri 44, 63
Hagop Ayvaz 82, 83, 84, 536
Hagop Baronyan 73, 75, 188, 211, 212, 537
Hagop Dökmeciyan 94, 251
Hagop Düzyan 119, 179
Hagop Kılıç 94, 95
Hagop Mamigonyan 94, 249, 552
Hagop Martayan 78
Hagop Meğabard 65
Hagop Melik Hagopyan 73
Hagop Mıntzuri 76, 77, 225, 393
Hagop Sıvazlıyan 95
Hagop Taşçıyan 210
Hahambaşılık 177
Haik-Orion locası 243
Hakkak Antranik Efendi 98
Hakkari 289, 291, 292, 293
Halbwachs 32
Halep 44, 78, 124, 152, 153, 166, 212, 223, 289
Halep Ermeni Başpiskoposluğu 223
Halep sultanını 44
Halıcıoğlu Nersesyan 199
Halıcıoğlu Surp Astvadzadzin Kilisesi 234
Halk Oyunları Sevenler Derneği 95
Hallacyan efendi 290
Hamasdeğ 76, 225
Hamazkayin Ingerutyun 241
Hamparsum Boyacıyan 290
Hamparsum Gönkeser 297
Hampartsum 50, 86, 87, 249, 287
Hampartsum Limoncuyan 86
Hampartsum Notaları 86, 249
Hampartsum yortusu 50
Hampartsun Gelenyan 76
Hamza Gündoğan (Prof.) 106
Hanrakidag 211
Hantes Mışaguyti 214, 261
Harbiye 155, 192, 199, 249, 253, 260, 351, 501, 535, 537
Hareket Ordusu 146, 237, 541
Hariciye Nezareti 122, 123
Harput 57, 64, 76, 142, 181, 185, 186, 242
Harutyun Ami 183, 185, 528
Harutyun Amira Bezciyan 183
Harutyun Serveryan 120
Harutyun Sinanyan 92
Harutyun Şımavonyan 206
Hasköy 58, 183, 184, 186, 199, 247, 263, 523, 536, 543, 544
Hasköy Nersesyan 184, 263
Hasköy Nersesyan Okulu 184, 263
Hatay 6, 156, 159, 174, 234, 235, 264, 265, 268, 328, 462, 494, 495, 496, 519, 531
Hatay Cumhuriyeti Meclisi 264
Hatay-Samandağ'ın Vakıflı Köyü 159
Hatun Sebilciyan 221
Hay 37, 38, 46, 53, 73, 93, 160, 211, 213, 252, 258, 269, 382, 383, 384, 402, 403, 404, 520, 521, 524
Hay Arakelagan Yegeğetsi 46
Hay Bar 252
Hay Gin 73, 211, 382, 383, 384
Hay Gin dergisi 73
Hay Gin Kadın Platformu 384
Hay Khosnag (Ermeni Sözcüsü) 213
Haya-Armen 38
Hayasdan (Hay'ların ülkesi) 37
Hayasdan 37, 208, 387
Hay-Dans 93
Hayeren Parkirk 226
Hayg 37
Hayg destanı 37
Hayganuş Mark 73, 211, 383, 384
Hayganuş Topuzyan-Toşikyan 73
Hayganuşyan Kız Okulu 185

Hayguni 75
Hay-Horom (Ermeni-Rum) 53
Hayırsever (Parekordzagan) Birliği 242
Hayırsever Kadınlar Cemiyeti 241
Hayk (bkz.Hay) 37
Hayko Bağdat 425, 426
Hayko Cepkin 93
Hayotz Miatzyal Ingerutyun (Birleşik Ermeniler Cemiyeti 190
Hayotz Miatzyal Ingerutyun 190
Hayrenaser 212
Hayrenik 208
Hayrik Mıgırdiç Hırimyan 73
Hayuhyatz Ingerutyun Cemiyeti 190
Hazar Denizi 41
Helen 40, 41
  Helen hâkimiyeti 41
  Helen İmparatorluğu 41
Helenleştirme 42
Helsinki Zirvesi 232
Hemşin 45, 159, 160
Henri Yelyan 270
Hereke Fabrika-i Hümayun 110
Herman Baliyan 297, 299, 300
Hermine Ağavni Kalustyan 295
Hermon Variş 85, 263, 553
Herodot 37, 41
Heyet-i Ayan 286
Heyet-i Mebusan 286
Heyet-i Temsiliye 291
Hıdır İlyas Surp Giragos Kiliseleri Vakfı 234
Hıdırellez 50
Hınçak 130, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 145, 147, 149, 289, 290
Hınçak Partisi 130, 133, 136, 137, 139, 143, 145, 288, 289
Hınçaklar 137, 138, 139, 145, 147, 291
Hırimyan 241, 242, 299
Hırimyan Hayrik 241
Hıristiyan 22, 42, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 60, 62, 104, 116, 118, 123, 131, 136, 138, 154, 157, 243, 265, 286, 317, 319, 322, 328, 330, 331, 335, 336, 337, 349, 357, 358, 359, 360, 362, 420, 435, 441, 460, 461, 465, 469, 474, 532, 535
  Hıristiyan dünyası 42, 46, 48, 54, 56, 60, 360
  Hıristiyan kiliseleri 46, 48, 532
  Hıristiyan tebaa 136
  Hıristiyanlığın Doğu Ortodoks (Apostolik Ortodoks) mezhebine 174
  Hıristiyanlık öncesi 37, 39, 48, 49, 50, 85, 86, 104
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 121, 293
Himaye-i Etfal 121
Hindistan 45, 206
Hint-Avrupa 38, 39
Hint-Avrupa kökenli halklar 38
Hintliyan Okulu 192
Hisus Pırgiç Kilisesi 178, 532
Hitit devleti 37
Hobina 214, 261, 356, 360
Hoca Ruhican 168
Horen Camcıyan 213
Hortanan Nehri 362
Horvirablı Arakel 66
Hoşgörü İmparatorluğu 250
Hovagim 166, 273, 548
Hovanissian 37, 44, 45, 66, 72, 150, 151
Hovhannes (Umed) Beyzad 97, 100
Hovhannes Çamiç (Efendi) 123
Hovhannes Çolakyan (Başepiskopos) 56, 57, 180, 181, 542
Hovhannes Deroyentz 208
Hovhannes Efendi Allahverdi 286
Hovhannes Golod IX. (Patrik) 56, 167, 168, 169, 238, 528
Hovhannes Hintliyan 192
Hovhannes Hisaryan 74
Hovhannes Kasparyan 80, 81
Hovhannes Mıgırdiç 235, 362, 532
Hovhannes Şiraz 73
Hovhannes Tumanyan 73, 94
Hovnatanyan ailesi 97
Hovsep Aznavur 109
Hovsep Puşman 98
Hovsep Vartanyan 57, 67
Hraçya Nersesyan 82
Hrant Arevyan-Kris Uncuyan 270
Hrant Asadur 72, 188, 209
Hrant Dink 4, 157, 159, 175, 176, 177, 196, 200, 219-224, 272, 279, 284, 315, 319, 320, 322, 338, 343, 344, 346-348, 356, 370, 378, 383, 412, 424, 425, 463, 472, 473, 476, 477
Hrant Dink cinayeti 223, 300, 456
Hrant Lusigyan 93
Hripsime Sebilciyan Gazalyan 221
Hugo 72
Huys 212
Hüdavendigâr 212
Hürriyet gazetesi 9, 218, 278, 422, 426
Hürriyet ve İtilaf 290, 291
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 147
Hüseyin Çelik 432
Hüseyin Saadettin Arel 92
Hye-Tert 10, 174, 436, 437, 550

Ignatius Mouradgea d'Ohsson 122
Ihlamur Kasrı 110
Intartzag Oratzuytz Surp Pırgiç Azkayin Hivantanotzi 210
Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon 377
Islahat Fermanı 123, 127, 170, 188
Işdemaran Bidani Kidelyats 207

İbrahim Çallı 101
İbranice 65, 202, 206, 316
İkinci Dünya Savaşı 27, 160, 271, 398, 430, 521
iktidar 26

İnci Sineması 82
İncil 48, 50, 51, 58, 333, 363, 447, 523, 534
İncilci Hovhannes Cemiyeti 241
İncili Çavuş 212
İncirdibi Protestan Okulu 199
İngiliz 142, 147, 181, 243, 264, 266, 273
İngiliz Sefareti 147
İngiltere 58, 118, 139, 140, 141, 142, 268, 273, 346, 441
ipso facto grup 31
İran 37, 42, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 56, 59, 64, 68, 89, 97, 99, 135, 137, 347
İran devleti 45
İran Ermenileri 97, 135, 137
İran imparatorluğu 133
İran Kaçar hanedanı 45
İran platosu 37
İran Sasani Devleti 42, 52
İrfan Kitaphanesi 212
İris Çapkan 254
İsa Hz. 46, 48, 50, 51, 85, 105, 248, 334, 362, 523, 532
İsfahan 45, 88
İskender 41
İskenderiye 51
İskenderiyeli Kiril 48
İskenderun Surp Karasun Manuk Kilisesi Vakfı 234
İskit Tatarları 106
İsmet İnönü 82, 83
İsmet Sungurbey 229
İspanya 66, 80
İsraelyan 82
İsrail Devleti 160
İstanbul Apostolik Ermeni Patrikliği 113, 127, 165, 166, 347, 460, 469, 519, 520
İstanbul Apostolik Ortodoks Ermeni Patrikliği 236
İstanbul Belediye Konservatuvarı 92
İstanbul Belediye Orkestrası 92
İstanbul Devlet Opera ve Balesi 92, 93, 251
İstanbul Ermeni Apostolik Kilisesi 57
İstanbul Ermeni cemaati 51, 94, 199, 213, 215, 257, 272, 285, 307, 312, 339, 379, 380, 522
İstanbul Ermeni episkoposu 165
İstanbul Ermeni folkloru 95
İstanbul Ermeni Katolik Kilisesi 56, 178
İstanbul Ermeni Patriği 53, 133, 173, 242, 474
İstanbul Ermeni topluluğu 238, 254, 269
İstanbul Ermenileri 8, 11, 77, 90, 93, 94, 116, 157, 158, 173, 180, 215, 225, 240, 254, 255, 259, 269, 270, 285, 286, 293, 296, 297, 340, 341, 346, 347, 350, 351, 355, 361, 380, 386, 387, 388, 459, 522
İstanbul Ermenisi 134, 315, 338
İstanbul Ermenisi-Anadolu Ermenisi 338
İstanbul Eyalet Başepiskoposluğu 56, 178
İstanbul Hristaki Pasajı 80
İstanbul Katolik Ermeni Başepiskoposluğu 56, 178, 181, 235
İstanbul Katolik misyonerler 56
İstanbul Patrikliği 165, 166, 167, 168, 169, 225
İstanbul Patriklik Ruhanî Meclisi 86
İstanbul Radyosu 88
İstanbul Sanat Merkezi 199
İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Folklor Kulübü 94
İstanbul ve Kudüs Patriklikleri 171, 274
İsveç 90, 98, 122
İsviçre 141, 359
İşkhan Kilisesi 104
İtalyan 18, 45, 97, 243, 407
İtalyan Rönesansı 97
İtalyanca 72, 206, 249, 294, 504
İttihat ve Terakki 24, 92, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 171, 274, 289, 290, 291, 377, 460
İttihat ve Terakki Cemiyeti 145, 289
İttihat ve Terakki Fırkası 149
İttihat ve Terakki hükümeti 171, 274
İttihatçılar 148, 149, 150, 289
İzmir 30, 57, 66, 72, 74, 116, 119, 151, 167, 183, 207, 208, 212, 242, 287, 288, 290
İzmir episkoposluğu 167
İzmit 57, 109, 119, 209, 212, 320

Jak İhmalyan 102
Jaklin Çarkçı 93
Jaklin Çelik 77, 225
Jaklin Köse 300, 385
jakoben model 23
Jamanak 9, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 279, 311, 312, 384, 504, 515, 516, 552
Jamanak-Turkiya 216
Jansem 100
Jean Kehayan 348
Joğovurti Tzaynı 215
Jön Türk 75, 145, 148, 288
Julya Mutlu 254
Jüstinyen 42

Kadıköy (Khalkedon) Konsili 42, 48
Kadıköy 42, 48, 60, 62, 80, 168, 188, 192, 194, 199, 214, 215, 234, 235, 247, 258, 277, 283, 350, 520, 527, 528, 533, 536, 537, 546
Kadıköy Anarat Hığutyun Okulu 192
Kadıköy Konsili 48, 60, 62, 168, 533
Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi Aramyan Uncuyan

Mektebi ve Mezarlığı Vakfı 234
Kadıköy Mıkhitarist okulu 188
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 153
Kadim Doğu Ortodoks kilise 46
Kafkas dağları 41
Kafkaslar 73
Kafkasya 44, 45, 68, 69, 74, 78, 89, 133, 137, 143, 154, 156, 243, 251, 477
Kafkasya cephesi 78
Kafkasya Ermenileri 137, 154
Kafkasyalı 38, 133, 151
Kafkasyalı Ermeni devrimciler 151
Kafkasyalı Ermeniler 133
Kahramanmaraş 133
Kale kulüpleri 271
Kalfayan Yetimhanesi 198, 227, 234, 236, 238, 283, 543, 544, 545
Kalfayan Yetimhanesi Vakfı 234, 283
Kalfayan-Cemaran Ermeni İlköğretim Okulu 194
Kalfayan-Cemaran İlköğretim Okulu 529, 548
Kaliforniya 76
Kalutsyan 257, 295, 385, 401
Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi Vakfı 234
Kanlı Kilise 520
Kantsasar dergisi 223
Kanun-ı Esasi 117, 126, 190, 286, 306
Kapadokya 41, 97, 178
Kapadokya Ermenileri 97
Kapriel Noradunkyan Efendi 123
kapsayıcı yurttaşlık 29
Kara Sinan 212
Karabağ 45, 426
Karacaoğlan 253
Karadeniz 38, 45, 215, 293, 332
Karagözyan 12, 84, 194, 198, 200, 205, 227, 232, 234, 236, 238, 254, 258, 260, 261, 263, 266, 283, 377, 530, 543, 544, 545, 549
Karagözyan Derneği 260, 263, 530
Karagözyan Ermeni İlköğretim Okulu (anaokul, ilköğretim) 194, 549
Karagözyan Ermeni Yetimhanesi Vakfı 234, 283
Karagözyan Yetimhanesi 12, 236, 260, 261, 283, 377, 544, 545, 549
Karagözyan Yetimhanesi 198, 227, 238, 543
Karagözyan Yetimhanesi İlkokulu'ndan Yetişenler Derneği 260
Karagözyan-Tıbrevank dayanışması 261
Karakin Pastırmacıyan 289, 290
Karakoyunlu 64, 423
Karaköy 6, 54, 194, 520, 522, 547
Karaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 54
Karamanlıca 207, 208
Kara-Murza 90
Kardeş Türküler 251, 253
Karekin Gozikyan 243
Karekin Kazancıyan (Başrahip) 196
Karekin Haçaduryan I. (Trabzonlu) 275
Karekin I Haçaduryan (Patrik) 196
Karekin II. (Patrik) 267, 280, 281
Karekin Haçaduryan I. (Patrik) 158, 213, 238
Karekin Haçaduryan I. 275
Karekin Rıştuni 81
Karekin Sırvantsdyants 73, 76
Karin Karakaşlı 77, 215, 222, 370, 371, 431
Karma Meclis (Meclis-i Muhtelit) 171
Karnaval tatili 197
Karni bölgesi 103
Karnik Garmiryan 87
Kars Digor Surp Sarkis Kilisesi 104
Karun 214
Kasparyan 81
Kasr-ı Şirin Antlaşması 44
Kastamonu 143, 153, 156, 160
Katolik 8, 31, 44, 54-57, 69, 113, 125, 128, 156, 159, 165-167, 178-181, 184, 189, 191-194, 209, 234-236, 241, 244, 273, 281, 284, 290, 310, 319, 320, 322, 324, 327, 337, 349, 360, 363, 406, 445, 466, 519, 520, 527, 531-537, 541, 542, 546, 549
Katolik Kilisesi 57, 69, 179, 235, 337, 466
Katolik misyoner 44, 166
Katolik-Apostolik 167
Katoliklik davası 56, 57
Katoliklik propagandası 56
Katolik Ermeni 54, 55, 56, 57, 113, 125, 128, 178, 179, 180, 181, 191, 192, 193, 234, 241, 273, 320, 520, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 541, 542
Katolik Ermeni cemaati 56, 179, 191, 520, 532, 533, 537, 541
Katolik Ermeni kadınlar 241
Katolik Ermeni Kilisesi 128, 180, 520, 531, 532, 533
Katolik Ermeni milleti 128
Katolik Ermeni Patrikliği 55, 533
Katolikosluk (Gatoğigos) 52
Kavafyan 119, 232, 526
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 56
Kaymakamlık Dönemi 275
Kayseri 52, 53, 57, 64, 97, 142, 156, 158, 159, 183, 194, 195, 234, 235, 277, 284, 289, 290, 462, 468, 494, 495, 496, 519, 530, 537
Kayseri Metropolitliği 52
Kayseri Okulu 183

Kazanciyan 173, 292
Kazaz Artin Amira Bezciyan 120, 527, 532, 538
Kâzım Öztürk 293
Kebusiye 265
Keğam Der Garabedyan 91
Keğam Kerovpyan 38, 226
Keldani 113, , 179,193
Keldani Patrik vekilleri 193
Kemah 166
Kemanî Nubar Tekyay 88
Kemanî Tatyos Efendi 87
Kenan Pars 84, 85
Kenter Tiyatrosu 95
Kevonyan 91
Kevork Arslanyan (Patrik Kaymakamı Başepiskopos) 195, 275
Kevork Ayvazyan 75
Kevork Emin 73
Kevork Hancı 159, 349
Kevork Krikoryan 77, 206
Kevork Pamukciyan 53, 54, 65, 67, 78, 109, 120, 122, 123, 124, 184, 188, 192, 207, 225, 241, 247, 262, 274, 286, 520, 521, 522, 524, 526, 527, 540, 541
Kevork Simkeşyan 254
Kevork Tavityan 93, 251
Kévorkian 182, 183, 189, 192, 208, 209, 210, 212
Kevorkyan Ruhban Okulu 90, 183
Khaçverats yortuları 50
Khigar 212
Khorenyan 86, 522
Kıbrıs 45, 63, 165, 166, 347, 421
Kınalıada 11, 12, 192, 199, 215, 259, 260, 270, 271, 280, 298, 350, 352, 361, 363, 418, 426, 530, 536, 545
Kınalıada Çocuk Kampı 260, 530
Kınalıada Nersesyan Okulu 192
Kınarik 212
Kıpçakça 68
Kırım 44, 45, 68
Kızılay 245, 294
Kilikya 41, 44, 45, 52, 53, 54, 56, 62, 63, 65, 133, 152, 166, 178, 179, 180, 210, 242, 347, 387, 398, 459, 533
Kilikya dönemi 63
Kilikya Ermeni Devleti 44
Kilikya Ermeni Katolik Gatoğigosluğu 54, 56
Kilikya Ermeni kralı 53
Kilikya Ermenileri 44, 63
Kilikya Gatoğigosluğu 52, 180, 347
Kilikya Krallığı 44, 52, 54, 62, 63, 65, 133
Kilikya Memlukların 52
Kilikyalı Cemiyeti 242
Kilikyalı Nerses Şnorhali 62
Kilise Cemiyetleri 171
Kilisesever Kadınlar Cemiyeti 241
kimlik 4, 7, 9, 10, 12, 16, 18, 21, 23, 26, 29-33, 48, 50, 59, 67, 134, 141, 159, 224, 305, 306, 312, 316, 317-319, 321, 322, 331, 342, 349, 351, 354, 356, 359, 360, 361, 362, 364, 370, 376, 379, 385, 386, 388, 396, 404, 406, 407, 416, 420, 427, 428, 440, 443, 447, 451, 454, 460, 463, 471, 476
Kirillos Lukaris (Patrik) 66
Kirkor Zöhrap 290
Kitab-ı Mukaddes 37, 57, 60, 181
klasik Ermenice 58, 60, 63, 71, 75, 77, 78, 320
Klasik Türk müziği 86
klientalist politika 301
Knar 12, 81, 82, 241, 252, 253, 352, 502, 552
Knar Bandosu 252
Knar müzik topluluğu 12, 253
Knar Müzikseverler Cemiyeti 241
Kocamustafapaşa 193, 199, 255, 261, 336, 350, 533, 549
Kocamustafapaşa Anarat Hığutyun Ermeni İlköğretim Okulu 549
Koçunyan ailesi 215, 216
Koğtan Kilise Korosu 248
kolektif bellek 4, 10, 31, 32, 377, 385, 386, 388, 389, 391, 396
kolektif bilinç 30
kolektif kimlik 9, 16, 30, 31, 32, 33, 356, 364, 420
kolektif kimlik inşa süreci 31
kolektif kimlik kavramı 30
Koloğlu 206, 209
konsil 48, 52
Konstantinopolis 48, 53
Konstantinopolis-Bizans Kilisesi 48
Konya 147, 151, 418, 496
Kopenhag Kriterleri 3, 376
Kopenhag Paketi 233, 465
Kopt 113
Kopt Kilisesi 46
Kostantinopolis Patrikliği 48
Kozan 44, 52, 147, 166, 287, 289
Kömürciyan 64, 68, 525, 526, 527, 528
Köprü-Gamurç 7
Köroğlu 253
Köse Kahya 84, 91, 92
Krapar 60, 62, 63, 75
Krikor Ağaton (Efendi) 123
Krikor Amira Balyan 110, 521
Krikor Cambazyan 270
Krikor Ceyhan 76, 225, 409
Krikor Çilingiryan 73
Krikor Çobanyan 82
Krikor Damadyan (Dr.) 276, 466
Krikor Hagopyan 82
Krikor I. 166
Krikor Köçeoğlu 98
Krikor Kömürciyan 247
Krikor Odyan 73, 125, 126, 127, 243
Krikor Sinanyan 92
Krikor Süni 85

Krikor Zohrab 72, 209, 225, 289, 338, 339
Krikorian 117, 124, 125
Kristin Saleri 102
Kudüs 44, 50, 52, 58, 63, 86, 166, 167, 169, 171, 173, 181, 274, 276, 280, 347, 348, 521, 528
Kudüs Patrikleri 274
Kudüs Patrikliği 52, 166, 167, 169, 521
Kulis (Ermenice tiyatro dergisi) 83
Kulis 82, 83, 213, 536
Kumburgaz 160
Kumkapı 66, 80, 96, 136, 137, 138, 182, 183, 194, 198, 199, 215, 247, 248, 252, 254, 258, 259, 260, 272, 280, 283, 299, 339, 350, 519, 521, 523, 546
Kumkapı Bezciyan Okulu'ndan Yetişenler Derneği 96, 252
Kumkapı Okulu 80
Kumkapı Patriklik Kilise Korosu 248
Kumkapı Surp Astvadzadzin Patriklik Kilisesi 248, 280
Kurken Trentz 80
Kurtuluş Savaşı 293, 377
Kuruçeşme 185, 199, 527, 535, 536
Kusan Aşot 253
Kusan Havasi 253
Kusan Korosu 90
Kusan Şeran 253
Kutsal Görev 137
Kutsal Haç 50
kutuplaşma 448
Kuzey Mezopotamya 38
Kuzeydoğu Karadeniz 41
Küçük Ayvazovski 98
Küçük Ermenistan 41
Küçük Kilise 234, 530
Küçükçekmece 160
Küçüksu (Göksu) Kasrı 110
kültürel aidiyet 17
Kültürel Araştırmalar Teşvik Cemiyeti 247
kültürel farklılıklar 16, 26, 360
kültürel kimlik 4, 16, 19, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 307, 317, 463, 471
kültürel paylaşım alanı 79
Kümbet Camii 474
Kürt 23, 24, 76, 91, 132, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 145, 153, 157, 223, 244, 253, 332, 336, 340, 364, 365, 377, 381, 394, 422, 431, 435, 444, 446, 477
Kürt aşiretleri 135, 136, 137
Kürt halk ezgileri 91
Kürt dengbejler 253
Kürt sorunu 377, 431
Kürtçe 68, 86, 90, 131, 159, 206, 332, 336, 364, 366, 515, 557
Kütahya 52, 86, 90, 522

La Réforme gazetesi 75
laikleşme 18, 70, 71, 177, 539
Lamartine 72
Langa 65, 83, 182
Langa Surp Lusavoriç 182
Latin 44, 54, 56, 63, 67, 531, 532, 535, 537
Latin dünyası 54, 63
Latin rahipleri 63
Latin Roma Kilisesi 54
Latin sempatizanları 56
Latince 63, 249
Laz 253, 422, 435
Lazaryan Akademisi 73
Lazlar 18
Leblebici Horhor Ağa 84, 92
Leon V. (l'Armenien) 53
Leopold Levy 101
Levon Hancıyan 87
Levon I. 44
Levon Paşalyan 72
Levon Tütüncüyan 100
Levon Vartuhyan Ermeni İlköğretim İlkokulu 547
Levon Vartuhyan Okulu 183
Levon VI. (Ermeni kralı) 44, 63
Levon-Vartuhyan Ermeni İlköğretim Okulu 194
Leyla ile Mecnun 81
Libaridian 125, 133, 134, 135, 136, 343, 390, 399
Liberal Demokrat Parti (LDP) 300
liberalleşme politikaları 27
List 154
Livorno 66
Londra 16, 17, 28, 40, 47, 59, 72, 101, 108, 113, 117, 136, 154, 317, 386, 428, 440, 441, 464, 480
Lorna Touryan Miller 388, 389
Los Angeles 420, 463
Los Peşaros Seferadis 250
Louise Nalbandian 135, 242
Lozan 8, 19, 21, 28, 32, 33, 123, 160, 172, 175, 176, 194, 198, 203, 228, 229, 232, 233, 237, 240, 307, 323, 328, 371, 377, 405, 409, 432, 461, 462, 465, 466, 467, 469, 541, 548
Lozan Antlaşması 8, 19, 21, 33, 160, 172, 175, 194, 203, 228, 229, 232, 233, 240, 307, 323, 328, 371, 405, 461, 462, 469, 541, 548
Lozan azınlıkları 32, 198, 377, 405, 409, 465, 467
Lozan Konferansı 123
Lradu 215
Lraper 10, 173, 174, 214, 275, 276, 283, 550
Lraper Kilise Bülteni 173, 276, 283
Lusadu 215
Lusavoriç 12, 46, 57, 106, 249, 320, 352, 502, 522, 525, 530, 552
Lusavoriç Gençlik Korosu 12, 262, 352
Lusavoriçyan 192, 199
Lusavoriçyan Okulu 192
Lusignan hanedanı 63

Luys 211, 213
Lübnan 42, 52, 54, 56, 83, 88, 123, 149, 178, 180, 265, 347, 534
Lübnan valiliği 123
Lübnan-Antilyas 52
Lüsi Hagopyan 82
Lvov 66, 68

Maarif Komisyonu 186, 187, 188
Maarif Nezareti 187, 190, 191, 193
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 189, 190, 306
Macaristan 45
Maçka Silahhanesi 110
Madağ 201, 281
Madağ ritüeli 51
Madras 65, 70, 71, 206
Madteos Mamuryan 73, 74
Madteos Zarifyan 75
Magar Yegmalyan 85, 90
Mağakya Ormanyan I. (Patrik) 47, 540
Mağakyan 80
Mahlemize Âşık Geldi 253
Mahmud I. 97
Mahmud II. 56, 97, 117, 120, 122, 178, 179, 206, 273, 521, 522, 532, 538, 541
Mahzuni 253
Maide Arel 102
Majak Toşikyan 93
makbul vatandaş 18
Makedonya 149, 150
Makedonya reformları 150
Makruhi Balyan 188
Makruhyan Mektebi 241
Malatya 41, 142, 156, 158, 159, 160, 166, 178, 462, 472, 494, 496
Malazgirt Savaşı 44
Mamuret-ül Aziz 131
Manas 92
Manas ailesi 97
Manasyan 86
Mandelstam 149
Manuel Çıtak 103, 315, 316, 339, 340, 382, 383
Manuk Azaryan (Efendi) 123
Manuk Mıkhitar (Rahip) 54
Manzume-i Efkâr 209
Maral Ceranoğlu 94
Maral Dans ve Müzik Topluluğu 95, 96, 254, 261
Maraş 147, 166, 289
Mardin 56, 104, 158, 234, 235, 335, 496, 519, 520, 531, 533, 534
Mardin Ermeni Katolik Kilisesi Vakfı 234
Mardiros Koçunyan 83
Mardiros Mınakyan 80
Mardiros Saryan 99, 100, 102
marjinalleştirme 21
Markar Esayan 77, 300
Marlen Tekirdağlıcan 103
Marmara 312
Marmara gazetesi 77, 218, 314, 315, 383, 550
Marmnamarzagan Inthanur Miutyun 269
Marsilya 66, 137, 348
Maryam Dzağikyan 80
Masis Kürkçügil 298, 299
Maştotz 79
Matdeos (Rahip) 182
Matmazel Serpasyan 98
Mayr Varjaran Okulu 183
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 123
Meclis-i Cismani 128
Meclis-i Maarif 188
Meclis-i Mebusan 72, 110, 143, 210, 244, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 534
Meclis-i Umumi 128, 286
Medenî Kanun 19, 28, 201, 228, 229, 236, 276, 327, 380, 384, 461, 465, 467
medenileşme 25
Meğabard 65, 71
Meğu 212, 215, 260
Mehmed II. 44, 52, 165, 166, 168
Mehmet Emin 90
Mekatib-i Âliye 189
Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği 191
Mekatib-i Hususiye 189, 193
Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi 193
Mekatib-i Umumiye 189
Melkit 179
Melkon Gürcyan 72
Melkonyan 314
Memluk 40, 63
Meral Akşener 421, 424, 446
Merametciyan Ermeni İlköğretim Okulu 194, 547
Mersin 147, 160
Meryem Ana 43, 49, 50, 212, 265, 268, 283, 299, 425, 520, 521, 523, 525, 528, 530
Meryem Ana Armaş Manastırı basımevinde 212
Meryem Ana Kilisesi 43, 299, 425, 523
Merzifon 57, 137, 181, 186, 187
Merzifonlu Krikor Marzıvanetzi 66
Mesrob I. (Patrik) 172, 275
Mesrob II. (Patrik) 9, 12, 108, 173, 174, 175, 199, 223, 224, 267, 280, 347, 348, 474
Mesrob Krikorian 124
Mesrob Maştotz 42, 51, 60, 262
Mesrob Mutafyan 278, 280, 283, 425
Mesrob Naroyan I. (Muşlu) 274
Mesrobyan Okulu 188, 195, 523, 533
Meşrutiyet 81, 82, 125, 129, 143, 147, 148, 244, 288, 289, 290, 291
Mete Tunçay 129, 136, 288, 289, 429
Mezopotamya 41, 42, 151, 178
Mıgır Magaryan 269
Mıgırdiç Ağaton 207

Mıgırdiç Beşiktaşlıyan 73, 241, 537
Mıgırdiç Civanyan 98
Mıgırdiç Hırimyan 75, 136, 242
Mıgırdiç Margosyan 76, 225
Mıgırdiç Portukalyan 135, 136, 242
Mıgırdiç Şellefyan 294
Mıkhitar 55, 69, 522
Mıkhitarist mezhebi 69, 70, 320
Mıkhitarist tarikati 54
Mıkhitaristler 55, 75
Mınakyan 81
Mısır 141, 150, 165, 166, 178, 264
Mızıka-i Hümayun 81
Michael Mann 16, 116, 155
Michel de Certeau 19, 20, 335, 444
Michel Foucault 26, 427
Michelet 72
Mihran Azaryan 109
Mihran Ebeyan 93
Mihran Tomasyan 94
Mihran Tumacan 90
Mikael Naum 80
Mille 102
millet sistemi 28, 70, 71, 113, 114, 116, 117, 144, 165, 243, 407, 460, 461
Milli Genel Meclis 128
Milli Güvenlik Konseyi 245
Milliyet 9, 380, 424
milliyetçi 74, 118, 136, 191, 240, 288, 332, 333, 345, 400, 421, 422, 423, 461, 477, 478
milliyetçilik 11, 131, 132, 288, 330, 359, 370, 374, 390, 447, 471
Mimar Drtad 106
Misak Efendi 98
Misak Medzarentz 75
Misak Toros 84, 262
Misyoner Mektebi 185
Mithat Paşa 126
Mitolojik Ermeni tarihi 37
Miutyun 136, 242, 247, 254, 258
Miutyun i Pırgutyun (Kurtuluş Birliği) Cemiyeti 242
Moğol 40, 44, 65, 103, 106
Moğol akınları 65
Moğol hâkimiyeti 44
Moğol istilası 103
Moldovyalı Gagavuzlar 58
Molière 81
Montesquieu 125
Mora 54
Moskova 72, 73, 102
Murad III. 166
Musa Dağı 264, 267
Musa Dağlı Ermeni köylüleri 264
Mustafa III. 97, 167, 523
Mustafa Kemal Atatürk 78, 95, 106, 174, 191, 221, 222, 249, 259, 263, 292, 293, 365, 366, 401, 442, 454, 535
Mustafa Sarıgül 298, 299
Muş 45, 64, 91, 137, 152, 157, 166, 212, 242, 252, 287, 289
Mutafyan 173, 180, 278, 279, 280, 325, 326, 327, 426
Müdafaa-i Hukuk Grubu 293
mülk 20, 21, 22, 233, 234, 461, 466, 538
Mümeyyiz 210
Münip Boya 291
Münire Sultan Sarayı 110
Mürettipler İçin Tasarruf Sandığı 243
Müron 362
Müslüman 3, 17, 18, 21, 22, 44, 63, 79, 80, 81, 82, 122, 131, 132, 141, 142, 143, 146, 147, 154, 155, 157, 159, 189, 199, 228, 243, 244, 264, 265, 286, 291, 306, 322, 328, 329, 331, 332, 334, 335, 336, 357, 358, 360, 364, 365, 393, 400, 404, 408, 411, 413, 417, 420, 422, 430, 435, 445, 446, 449, 451, 460, 461, 477, 485, 524, 535
Müslüman olmayan azınlıklar 17, 461
Müslüman Sünni 335
Müslüman-Türk nüfus 147
N. Azaryan 213
Nağaş Hovnatan 64, 253
Nahabet Rusinyan (Dr.) 125
Nahapet Kuçak 64
Nahcivan 99, 166
Nahçıvan hanlığı 45
Nahmiyas 66
Nakışlı Kilise 105
Nalbandian 136, 139, 242, 243
Namık Kemal 81
Narlıkapı Kilisesi 261, 524
Narlıkapı Surp Hovhannes Kilisesi Vakfı 234
Nasturî 179
Naşit Özcan 81
Naum Tıyatrosu 80, 81
Navasartyan Mini Olimpiyatları 259
Nazan ve Haygaser Vosgeriçyan 84
Nazaret Dagavaryan 290
Nazi Almanyası 478
Nazmi Ziya 101
Nehabet Koçak 253
Nerses IV. 62, 85
Nerses Şinoğ 104
Nerses Şnorhali IV. 85
Nerses Varjabedyan II. (Patrik) 132, 188, 286
Nersesyan Derneği 258
Nersesyan Okulu 73, 183, 523, 530
Neşet Ertaş 253
Nettle 308
Nışan Beşiktaşlıyan 82
Nışan Çalgıcıyan 249
Nışan Hançer 84
Nışan Şirinyan 85, 263
Nışan Şirinyan Feriköy 85, 263
Nıvakık Osmanyan 210
Nigoğos Balyan 110, 111, 112, 126, 243

Nigoğos Manuşakyan 82
Ninova Kütüphanesi 37
Nişan-ı Âli 98
Nizamname-i Meclis-i Millet-i Katolikan 128, 179
Nizamname-i Millet-i Ermeniyan 69, 127, 128, 384
Noel 197, 320, 337, 529
Noel Tatili, Yılbaşı ve Milad tatili 197
Nor Lur (Yeni Haber) 213
Nor Marmara 218, 219, 220, 278, 279
Nor Or 213
Nor San 214, 260, 521, 524
Nor Şişli (Yeni Şişli) Spor Kulübü 270, 271
Norayr Demirci 93
Nova Korosu 95
Noyan Ağavni 208
Nubar Hamamcıyan 270
Nubar Terziyan 84, 262, 440
Nuh 37, 48, 49, 50, 208
Nuh efsanesi 48
Nuh Peygamber 37
Nunyan Kız Okulu 521, 548
Nusretiye Camii 110

Odyan 262
Ohannes Bıçakçı 297
Ohannes Şaşkal 226
Okuma Sevenlere Yardım Cemiyeti 241
Onnik Avedisyan 100
Onno Tunç 92, 93, 94
Onorio Rum Müziği 250
Orakyan 100
Ordu 160, 413
Orta Asya 17, 18
Orta Ermenice 63, 64, 71
Ortadoğu 9, 66, 68, 180, 346, 360, 423, 424, 478
Ortaköy 81, 110, 112, 194, 234, 241, 246, 251, 258, 351, 501, 520, 527, 532, 536, 537, 547, 548, 551
Ortaköy Camii 110, 112
Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Vakfı 234
Ortaköy Tarkmançatz 81, 258
Ortaköy Tarkmançatz Okulundan Yetişenler Derneği 258
Ortodoks kiliseleri 86, 519
Ortodoks Rum 66, 113, 122, 179, 461
Ortodoks Rum Patrikhanesi 66
oruç 50, 450
Osman Hamdi Bey 98
Osman II. 97
Osmanlı Anayasası 145
Osmanlı Bankası 138, 139, 141, 293, 415
Osmanlı Devleti 18, 44, 56, 57, 64, 75, 97, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 129, 130, 133, 134, 135, 148, 150, 154, 156, 160, 165, 167, 178, 179, 181, 186, 193, 206, 207, 227, 243, 273, 286, 288, 289, 410, 432, 460, 461, 532, 543, 544, 551
Osmanlı İmparatorluğu 3, 80, 111, 113, 115, 116, 118, 121, 122, 124, 126, 130, 132, 135, 166, 178, 182, 183, 186, 187, 188, 189, 199, 206, 210, 230, 250, 264, 269, 273, 288, 306, 409, 424, 462, 535
Osmanlı dönemi 85, 101, 170, 176, 177, 180, 227, 235, 236, 240, 241, 243, 254, 262, 266, 306, 339, 401, 460, 467, 522, 527, 542
Osmanlı Ermeni cemaati 57, 120, 166, 288, 459
Osmanlı Ermeni ressamları 98
Osmanlı Ermenileri 52, 56, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 116, 121, 124, 125, 131, 133, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 154, 166, 171, 186, 191, 209, 273, 286, 288, 471
Osmanlı Eserleri Müzesi 98
Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği 243
Osmanlı Meclisi Ahkâm-ı Adliyesi 170
Osmanlı millet sistemi 53, 54, 113, 134
Osmanlı reform hareketi 70, 127
Osmanlı Rus Savaşı 135
Osmanlı Saray Ressamları 97
Osmanlı Sarayı 97, 98
Osmanlı sosyalist örgütü 139
Osmanlı Taşnak üyeleri 149
Osmanlı Teşrik-i Mesai Cemiyeti 243
Osmanlı Tiyatrosu 80, 81
Osmanlıca 78, 171
Osmanlıcı kimliği 215
Osmanlı-Rus cephesi 150
Osmanlı-Rus rekabeti 45
Osmanlı-Rus Savaşı 118, 132, 190, 286
Osmanlı-Türk toplumu 15
Osmanyan Yerajışdutyun 210
Oşagan Fakir Talebelere Yardım Cemiyeti 241
Oşin (Kral) 63
Ovacık 212
Ovhannes Gümüşyan Vakfı 237

Öjeni Dındes Roman 231
Özel Azınlık Okul Müdürlükleri 201
Özel Surp Haç Ermeni Lisesi 196, 238, 548
Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) 298, 299, 300

Paboudjian 182, 183, 189, 192, 208, 209, 210, 212
Padova 66, 72
Pakarat Tevyan 213, 214
Pakraduni (Bagratid) ve Artzruni hanedanları 43

Pakraduni Krallığı 106
Pakraduniler 103
Pakrat Estukyan 90, 251
Pamukciyan 65, 109, 122, 123, 209, 213, 215, 216, 242, 247, 522, 526, 529, 546
Panaser 208
Pandora 215
Pangaltı 12, 84, 96, 188, 192, 193, 200, 205, 214, 215, 234, 241, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 263, 264, 267, 295, 352, 502, 520, 533, 535, 536, 537, 548, 549, 551
Pangaltı Anarat Hığutyun Ermeni İlköğretim Okulu 549
Pangaltı Derneği 262
Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi 548, 551
Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneği'nin Gençlik Kolu 215
Pangaltı Mıkhitarist okulu 188
Pangaltı Mıkhitaryan Derneği 252
Pangaltı Mıkhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği 96, 254, 260
Pangaltı Mıkhitaryan Mektebi ve Manastırı Vakfı 234
Pangaltı Mıkhitaryan Okulu 254
Papazyan 81, 149, 287, 289, 290, 527, 543, 548
Papelyan 92
Paravon Sarı 297, 299
Paris 20, 22, 23, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 69, 72, 74, 89, 90, 91, 101, 102, 103, 121, 123, 125, 126, 144, 145, 182, 288, 294, 319, 335, 350, 376, 386, 414, 421, 427, 474, 521
Paris Konferansı 123
Paros 212
Pars Tuğlacı 56, 128, 206, 243, 296, 297, 523, 526, 528, 530, 535
Parseğ Ganaçyan 85, 90
Paskalya 197, 298, 320, 331, 334, 359, 396, 400, 414, 453
Paskalya Yortusu 298, 396
Pastırmacıyan 149, 287, 289
Patrik AndonHasun 178
Patrik Garabet III 182
Patrik Golod 167, 522
Patrik Kaymakamı 195, 275
Patrik Seçimi Talimatnamesi 173, 275, 276
Patrikhane 56, 126, 137, 138, 149, 167, 168, 169, 172, 174, 175, 176, 178, 182, 191, 192, 214, 221, 260, 278, 280, 284, 288, 293, 319, 324, 325, 326, 327, 328, 337, 350, 385, 466, 521, 533, 547
Patriklik Makamı 174
Patriklik Ruhanî Meclisi 248
Patriklik Tüzüğü 172, 173, 469
Paylin Tovmasyan 225, 226
Pehlevî alfabesi 60
Pera 181, 185, 186, 246, 269, 270, 520, 522, 525, 526, 532, 535
Peralı Ermeni Kadınlar Cemiyeti 241
Pers 40, 41, 47, 131, 398
Pers hâkimiyeti 41
Pers İmparatorluğu 41
Pers Akamenid 40
Pierre Camcioğlu 122
Pir Sultan Abdal 253
Pius IX. (Papa) 178
PKK 9, 24, 220, 400, 421, 422
PKK-ASALA bağlantısı 9
PKK-Ermeni bağlantısı 220
PKK-Ermeni işbirliği iddiası 422
Platon 62
Polonya 45
Pontus 41, 178
Pontus Kralı Mitridates 41
Portukalyan 136
posmodern 27, 317, 375
Postmodernite 26
Prens Hetum (Hetumyan ailesinden) 44
Prens Sabahattin 92, 145, 288
Protestan 8, 31, 57, 58, 69, 128, 141, 156, 165, 181, 186, 192, 194, 199, 208, 209, 231, 234, 273, 274, 281, 284, 290, 319, 320, 331, 349, 406, 472, 519, 520, 534, 535, 536
Protestan cemaati 58, 128, 141, 181, 534, 536
Protestan Cemaati Nizamnamesi 128
Protestan Ermeni 58, 156, 181, 192, 194, 208, 234, 273, 274, 281, 284, 320, 519, 520, 534
Protestan kilisesi 58, 165, 181, 209, 273, 519
Protestan misyoner 69, 141, 290
Prusya 181
Pun Paregentan yortusu 50
Punç 210, 215, 261
Purasdan Mangats 210
Püragın 207
Pütanya 209, 212
Püzant Boyacıyan 243
Püzant Keçyan 209
Püzantion 209

R. Haddeler 218, 315, 339
Radikal 9, 107, 108, 174, 218, 232, 234, 239, 240, 268, 280, 293, 311, 407, 423, 505
Ramgavar Partisi 145, 149, 288
Refik Tulga 229
Reform İzleme Grubu 233
Rehnüma 212
Reteos Berberyan 73, 188
Rex Armeniae Majoris 46
Rober Haddeciyan (Haddeler) 77, 218, 219, 339
Rober Koptaş 67, 149, 226
Robert Jay Lifton 392

Robert Kolej 78, 181, 257, 410
Robert Kolej Ermeni Talebe Cemiyeti 257
Rodos 45
Roma 40, 41, 51, 54, 63, 66, 99, 103, 104, 113, 178, 179, 180, 348
Roma Katolik Kilisesi 54
Roma Kilisesi 54
Roma ve Part hâkimiyet 41
Romaine 308
Romanos Argyros III. (İmparator) 520
Romanya 165, 270
Roma-Part çekişmesi 41
Rousseau 72, 125
Ruhanî Meclis 130, 171, 172, 223, 275, 276, 277
ruhban 51, 56, 70, 75, 134, 139, 168, 173, 179, 180, 196, 229, 238, 261, 273, 320, 461, 548
ruhban okulu 56, 168, 196, 229, 238
ruhban sınıfı 56
Ruhi Su Dostlar Kotosu 253
Rum 48, 52, 53, 56, 66, 113, 118, 122, 127, 143, 144, 160, 165, 179, 190, 193, 198, 203, 212, 230, 241, 250, 257, 265, 270, 292, 334, 404, 421, 422, 435, 438, 448, 466, 467, 472, 519, 520, 521, 534, 535, 537
Rum azınlık okulları 193
Rum Ortodoks mezhebi 53
Rum Ortodoks Patriği 165
Rum Ortodoks Patrikliği 53
Rum ve Ermeni (Apostolik ve Katolik) Patrikleri 193
Rumca 72, 206, 423
Rumelihisarı 192, 527, 528, 536
Rumkale 52
Rum-Ortodoks Kilisesi 48, 52
Rupen Maşoyan 213
Rupen Semerciyan 269, 270
Rupen Seropyan 98
Rus 45, 56, 74, 91, 99, 118, 132, 133, 135, 137, 139, 149, 150, 151, 152, 154, 190, 286, 288
Rus Çarlığı 45, 74, 149
Ruslaştırma 140
Rusya 44, 45, 69, 71, 74, 75, 99, 106, 118, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 149, 150, 151, 154, 167, 178, 286, 342, 462
Rusya Ermenileri 71, 137, 143
Rusya imparatorluğu 99, 133
Ruzname (Orakrutyun) 65

S. Romaine 307
Sabah 9, 278, 281, 311, 505
Sabiha Gökçen 221
Sabri Berkel 103
sadakat 24
sadık millet 24, 25, 134
Sadrazam Mustafa Reşit Paşa 169
Safevi Devleti 64
Sahag Amaduni 90
Sahag Bartev 51, 60
Sahak Abro(yan) Efendi 122
Sahak Berç Turan 295
Sahak Papazyan 196
Sahakyan 84, 193, 199, 200, 205, 255, 258, 261, 262, 263, 269, 341, 352, 502, 521, 548, 553
Sahakyan Derneği 262, 263
Sahakyan Lisesi 199, 255, 341, 352
Sahakyan Lisesinden Mezunlar Derneği 341
Sahakyan Nunyan 84, 261, 269
Sahakyan Nunyan Erkek Lisesi 269
Sahakyan Nunyan Erkek Okulu 261
Sahakyan Okulu 502, 521
Sahakyan Korosu 262
Sahakyan-Nunyan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi 521, 548
Sahakyan-Nunyan Ermeni Lisesi 193, 521, 553
Sahakyan-Nunyan Lisesi'nden Yetişenler Derneği 261
Saint George ya da Aya Yorgi 520
Sait Köknar 82
Sakızağacı 192, 235, 532
Salih Fuad Keçeci 247
Samandağ 6, 12, 234, 264, 265, 266, 267, 277, 519, 531
Samandağ Vakıflı Köyü Apostolik-Ermeni Kilisesi Vakfı 234
Samatya 11, 52, 182, 192, 194, 200, 205, 247, 248, 255, 256, 258, 267, 269, 283, 298, 310, 336, 337, 340, 341, 350, 351, 501, 507, 519, 520, 521, 522, 523, 525, 533, 548, 549
Samatya Anarat Hığutyun Ermeni İlköğretim Okulu 194
Samatya Surp Kevork Kilisesi 267, 520, 522
Sanasaryan Okulu 189
Sanayi-i Nefise Mektebi 98
Saray Sineması 258
Sarıkamış hezimeti 154
Sarkis Baharoğlu 103
Sarkis Balyan 110, 111, 527
Sarkis Çerkezyan 386, 431
Sarkis Diranyan 98
Sarkis Elbe 251
Sarkis Gümüşyan 194, 530
Sarkis Karakoç Efendi 124
Sarkis Koçunyan 215
Sarkis Seropyan 39, 160, 223, 224, 473, 544, 545
Sarkis Tıbir 66, 536
Sarkis Zabunyan 103
Sarkisyan V. 90
Saroyan 77, 262, 393
Saroyan ailesi 76
Sasani Devleti 41, 42
Sason 138, 139, 140, 157, 267, 336, 338
Sasun 45, 269
Sasunlu Davit 39

Sayat Nova 12, 64, 68, 89, 249, 250, 253, 352
Sayat Nova Korosu 12, 94, 95, 251, 253, 352, 502, 552
Schmidt özel konservatuvarı 90
Sebu Aslangil 175
Sebuh Begyan 98
Sebuh Bey Maksudyan 286
Sebuh Manas 98
Selanik 66, 114, 146, 147, 541
Selanik Kongresi 147
Selçuklular 44, 62
Selefkos 40
Selim I. 166
Selim III. 56, 97, 119, 526
Selim Sırrı Tarcan 269
Selimiye Kışlası 110
Semerciyan 100, 184, 258, 259, 529, 548
Senekerim Balyan 110
Ser (Sevgi) locası 243
Serovpe Aznavur 243
Serovpe Benliyan 80, 82
Serviçen (Serovpe Viçenyan) 125
Ses Tiyatrosu 84
Setrak Güler 299
SevKhaç Gazmagerbutyun 136, 242
Sevan Ataoğlu 4, 83, 269, 270, 355
Sevan Şencan 93
sevgi sofrası 51
Sevr Andlaşması 193
Seyhan 124
Sezar Avedikyan 252
Sımpad II. 106
Sırp 113, 132, 143
Sırpuhi Düsap 72, 211, 544
Sıvacıyan 74, 75, 81, 242, 279, 544
Siamanto (Adom Yarcanyan) 75
Siirt 156, 157, 158, 159, 292, 462
Silopi 158
Silva Gabudikyan 73, 74
Silva Kuyumcuyan 381, 521, 522, 526, 533
Silvan 41, 42
Simon Hagopyan 98
Sirvart Karamanuk 92, 95
Sis (Kilikya) 166
Sis Gatoğigosluğu 166, 167, 168, 171
Sivas 37, 41, 53, 54, 57, 68, 116, 118, 124, 131, 142, 156, 158, 159, 160, 166, 178, 181, 191, 287, 289, 290, 294, 308, 424, 462, 477, 494, 495, 496, 523
Siyasi Meclis 128, 130
Sofya Üniversitesi 78
Soğomon Alcal 300
Solingen 478
Sopon Bezirciyan 98
Sosi Yeretyan 82
Sosi Yeretzyan 82
Sosyal Demokrat 149, 186, 288, 297
Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 296, 297, 301, 333
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 149, 288
sosyal devlet 27
sosyal güvenlik mekanizmaları 28
sosyalist 99, 133, 137, 139, 387
sosyalist düzen 137
sosyalist/ Marksist ilke 137
sosyalizasyon 8, 22, 23, 25, 32, 329, 413
sosyalizm 288, 290
sosyolojik azınlık 33
Sovyetler Birliği 3, 99, 346, 347, 443
soykırım 3, 9, 323
Soykırım Yasa Tasarısı 278
soykırımın tanınması 389, 390, 399, 432
Spartal 289
Srabyon Hekimyan 73, 537
Srpuhi Düsap 75
Standartlar Yönergesi 198, 203
Stepan Ağa Seropyan 58
Stepan Ağayan 98
Stepan Papelyan 92
Stepan Vosgan 74, 75
stratejik kimlik 21
Stüdyo Tiyatrosu 82
Sultanahmet Camii 109
Sulu Manastır 520, 521
Suntukyan Tiyatrosu 82
Suren Şamlıyan 83, 218
Suriye 42, 83, 117, 124, 151, 178, 265, 347
Surp Astvadzadzin 50, 106, 182, 235, 237, 254, 255, 265, 283, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533
Surp Astvadzadzin Katedrali 106
Surp Astvadzadzin Kilisesi 182, 237, 255, 265, 524, 527, 528, 530, 531, 532, 533
Surp Astvadzadzin Yortusu 265
Surp Asvtadzadzin Katolik Ermeni Kilisesi 178
Surp Dzınunt 51
Surp Garabet Manastırı Yetimhanesi 195
Surp Haç Ermeni Lisesi 194, 236, 238, 239, 261, 529, 548, 553
Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı 238, 239
Surp Haç Kilisesi 105, 106, 107, 108, 238, 474, 521, 525, 529
Surp Haç Lisesi Kültür ve Edebiyat Kolu 215
Surp Haç Lisesi Vakfı 239, 283, 285, 299
Surp Haç Okulu 238, 529
Surp Haç Tıbrevank 94, 196, 229, 238, 250, 261, 266, 529
Surp Haç Tıbrevank Lisesi 94, 261, 266
Surp Haç Tıbrevank Lisesi'nden Yetişenler Derneği 261
Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu 196, 238

Surp Harutyun Kilisesi 249, 255, 523
Surp Hıreşdagabed Kilisesi 185, 519, 521
Surp Kevork 52, 255, 507, 519, 520, 521, 531, 548
Surp Kevork Kilisesi 52, 255, 520, 531, 548
Surp Krikor Apostolik Ermeni Kilisesi Vakfı 234
Surp Krikor Lusavoriç 42, 49, 51, 97, 105, 167, 236, 238, 259, 284, 347, 520, 522, 525, 527, 529, 530, 531, 532
Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi 236, 238, 525
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 97, 105, 167, 259, 284, 520, 522, 529, 530, 531, 532
Surp Mesrobyan Okulu 195
Surp Pırgiç 45, 120, 121, 122, 169, 195, 210, 213, 227, 231, 234, 236, 238, 261, 466, 524, 526, 538, 540, 541, 544, 549
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 169, 195, 210, 231, 236, 238, 524, 526, 538, 544, 549
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi 195, 210
Surp Pırgiç Hastanesi 45, 120, 234, 261, 466, 538, 540, 541
Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı 234, 466, 541
Surp Sahak-Mesrob Okulu 192
Surp Santuht Kilisesi 192
Surp Sarkis 53, 64, 474, 520, 522, 524, 531, 536
Surp Stepanos Kilisesi 255, 523, 524
Surp Stepanos Şapeli 107
Surp Tarkmançatz Okulu 185
Surp Tateos-Partoğomeos Kilisesi 185, 523
Surp Vartanats Kilisesi 255, 519
Surp Yerits Mangants Kilisesi 250, 528
Surp Zadik (Paskalya) Bayramı 50, 219
Sünie 242
Süryani 46, 56, 85, 113, 248, 265, 466, 525, 534
Süryani Kilisesi 46
Süryanice/Aramice 47

Şah Abbas 45
Şahan Arzruni 92
Şahan Sıvacıyan (Başepiskopos) 276, 278, 279, 280
Şahin Sarkisyan 98
Şalcıyan-Timuryan 195
Şam 124, 166
Şan Sineması 94, 95, 258
Şarivari 212
Şark Tiyatosu 81
Şebinkarahi 192
Şellefyan 293, 294
Şengün Kılıç 372, 410
Şeriat 146
Şınorhk Kalustyan I. (Patrik) 157, 158, 238, 275, 530, 531
Şınorhk Mıgırdiç Miricanyan 66
Şınork Kalutsyan (Patrik) 338
Şirket-i Mürettibiye 243
Şirvanzade 73, 74
Şişli 194, 222, 223, 231, 232, 241, 258, 260, 261, 269, 270, 271, 272, 283, 297, 298, 299, 300, 301, 350, 351, 377, 404, 501, 525, 526, 535, 536, 537, 544, 545, 552
Şişli Spor Kulübü 269, 271, 272, 552
Şoğagat 213
Şura-yı Devlet 122, 123, 126, 286
Şuşan Kalataş 251

Tadron 210
Taksim 94, 193, 234, 237, 241, 255, 269, 271, 272, 351, 402, 404, 501, 507, 520, 525, 526, 532, 535, 537, 541, 545
Taksim Spor Kulübü 269, 271
Taksim Surp Agop Ermeni Hastanesi Vakfı 234, 237
Taksimspor 271
Takvim-i Vekayi 69, 206, 207
Takvim-i Vekayi Lıro Kir 206
Takvor Nalyan 81
Talar Dans ve Müzik Topluluğu 96, 254
Talar Müzik grubu 262
Talim ve Terbiye Heyeti 202
Tan Sineması 82
Tanıl Bora 421
Taniel Varujan 75
Tanin 289
tanrıça Anahid 49, 50
Tanzimat 46, 69, 72, 74, 80, 82, 109, 110, 112, 113, 115, 117, 129, 166, 168, 170, 182, 190, 210, 212, 243, 244, 256, 273, 286, 288, 306, 409, 414, 460, 538
Tanzimat dönemi 69, 80, 110, 117, 168, 170, 243, 409, 538
Tanzimat Fermanı 72
Tanzimat-ı Hayriye 109
Tarkmançatz 51, 60, 194, 195, 199, 200, 205, 262, 527, 548
Tarkmançatz Bayramı 262
Tarkmançatz Ermeni İlköğretim Okulu 194, 548
Tarkmançatz Yortusu 51, 195
Tarlabaşı 199, 404, 446
Tarman 212
Tarsus 57, 147, 181
Tasvir-i Hümayun 98
Taşnak 136, 137, 140, 143, 144, 145, 148, 149, 154, 209, 288, 289, 290, 291
Taşnak Komitesi 209
Taşnak Partisi 136, 137, 143, 145, 148, 288, 289, 291
Taşnaksutyun 136, 139, 288
Taşnaksutyun Partisi 139
Taşralı Muhtaçlara Yardım Heyeti 157
Tatyos Bebek 298, 299

Tatyos Efendi 87, 94
TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu 465
Tebi Luys 213
Tebriz 139, 166
Tebriz Kongresi 139
Tebrizli Arakel 64
Teceddüt Fırkası 290
Tedrisat Komisyonu (Usumnagan Khorhurt) 170
Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati 191
Tenekeci Garbis 270
Teodor Kasap 212
Ter Minassian 133, 135, 136, 243, 289, 290, 291
Terakki 151, 155, 289, 290
Tercüme Odası 122, 123
tesettür 448
TESEV 4, 5, 6, 307, 405, 435, 436, 471, 475
Teşkilât-ı Mahsusa 151
Tevfik Paşa 171, 274
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 195
Thaddaeus (Tateos) 46
Tıbrevank Derneği 94, 95, 258, 262
Tıbrevank Derneği Halk Oyunları Topluluğu 95
Tıbrevank Ruhban Okulu 238
Tıbrotsaser Hayuhyats / Dignants İngerutyun 241
Tıbrotzaser Dignantz İngerutyun (Okulsever Kadınlar Cemiyeti) 190
Tıbrotzasiratz (Okulseverler) Cemiyeti 256
Tıbrotzasiratz Arevelyan 242
Tietze 67
Tiflis 72, 73, 88, 91, 136, 288, 459
Tiyatroseverler Cemiyeti 247
Tiyatro-yi Osmanî 81
Tokat 68, 116, 137, 158, 160, 242, 523
Tokatlı I. Avedik (Patrik) 56
Tomarza 45
Topkapı 98, 183, 194, 199, 263, 294, 523, 535, 547
Topkapı Levon Vartuhyan okulları 263
Topkapı Sarayı Kütüphanesi 98
toplumsal dışlanma 32, 426
Torkom Sırabyan 82
Toros Azadyan 213, 247
Toros Roslin 96, 97
Tosbatyan 81
Toto Karaca 84
Tovmas Ekşiyan 80
Tovmas Fasulyeciyan 80
Tovmas Terziyan 73
tözsel bir kimliğe 30
Trabzon 124, 137, 139, 142, 196
Trakya 18, 292
Trakya Olayları 292
Transilvanya 45
Trans-Sibirya demiryolu 140
Tufan 50
Tumanyan 262
Turyan 73, 75, 262
Tuzla 199, 231, 377, 412, 463
Tuzla Kampı 463
Türk asıllı 18, 203, 205, 405
Türk dilli 17
Türk etnisitesi 17
Türk Hava Kurumu 245, 294
Türk ırkı 17, 462
Türk Kadınlar Korosu 92
Türk kimliği 17, 155
Türk kültürü 17, 195, 421
Türk Medenî Kanunu 171, 276, 467
Türk milliyetçiliği 4, 106, 132, 147, 151, 430, 470
Türk Ocağı 90, 244
Türk Ocağı Kültür Merkezi 90
Türk Sanat Musikisinde Ermeni Bestekârlar 262
Türk Talebe Cemiyeti 257
Türk Talebe Federasyonu Folklor Günleri 94
Türk ulus tanımı 17, 18
Türk ulusal kimliği 15, 17, 18, 19, 21, 23, 148, 429, 478
Türk ulusçuluğu 17, 18
Türkçü ideoloji 148
Türkçülük 17, 147, 154, 155
Türkçülük akımı 17, 147
Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı 214, 260, 263, 551
Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi 432
Türk-Ermeni Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı 204
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) 4
Türkiye Ermeni cemaati 182, 220, 294, 313, 349, 376, 382, 390
Türkiye Ermeni Kilisesi Korolar Tüzüğü 86
Türkiye ve Kudüs Patriklikleri 347
Türkiyeli Apostolik Ermenileri 165
Türkiyeli Ermeni 3, 30, 77, 83, 109, 156, 160, 173, 174, 219, 227, 300, 346, 378, 387, 396, 424, 456, 493, 534
Türkiyeli Ermeni kimliği 30
Türkleştirilme 19
Türkmençay Antlaşması 45
Türk-Yunan ilişkileri 18, 398

UdîHrant 88
Ufuk Uras 299, 300
Ulrich Beck 28, 464
ulus inşa süreci 16
ulus kurma çabaları 20
Ulus Musevi Lisesi 193
ulusal azınlık 16, 19, 145, 376, 460
ulusal burjuvazi 154
ulusal kimlik 15, 16, 21, 22, 23, 50, 133, 305, 315, 375, 388, 420, 427, 460, 464, 470, 471, 476
ulusal kültür 74
ulusçuluk 306
ulusçuluk ideolojisi 16, 17

ulus-devlet 15, 16, 19, 28, 160, 222, 291, 328, 442, 444, 460, 461, 464, 470, 479
ulus-devlet modeli 15, 16, 19, 328
Uluslararası Boğaziçi Festivali IV. 250
uluslaşma 16, 90
Umumi Meclis 128, 129, 130, 136, 539
Urartu 38, 39, 40, 41, 103
Urartu Devleti 39
Urartu halkı 41
Urfa 63, 64, 142, 222, 289
Urumiye 37
Uyanış (Zartonk) 70
Uyum Paketi 232, 233, 465, 469
Uzakdoğu 140

Üç Horan Kilisesi Mugannî Heyeti 252
Üç Horan, Lusaviriç ve Vartanants kilise koroları 249
ülkü birliği 18
Ürdün 337, 362
Üsküdar 58, 168, 183, 184, 185, 192, 194, 196, 200, 234, 238, 246, 258, 259, 261, 269, 283, 299, 350, 520, 528, 529, 540, 544, 548
Üsküdar Surp Garabet Kilisesi Mektebi ve Mezarlığı Vakfı 234

Vaftiz 51, 330, 362, 367
Vaftiz Yortusu 51
Vaftizci Yahya 49, 50, 362
Vağarşag Sırvantsyan 90
Vağvan Arvesdakedner (Yarının Sanatçıları) 95
Vah Kınalı 361
Vahakn 49, 92, 152
Vahan Efendi 126
Vahan Toşigyan 213
Vahé Oshagan 70, 72
Vahranı Papazyan 82, 269
Vahram Şirinyan 270
Vakayi-i Tıbbiye 210
Vakıflar Kanunu 172, 228, 229, 230, 233, 239, 240, 282, 401, 423, 465, 466, 467, 468
Vakıflı Köyü 6, 7, 8, 12, 159, 234, 264, 265, 266, 267, 268, 277, 331, 341, 349, 362, 394, 531
Vakıflı Köyü Derneği 8, 264, 268, 341
Vakıflı Köyü Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi 268
Valide Sultan Köşkü 110
Van 38, 43, 50, 62, 64, 68, 73, 96, 99, 105, 106, 107, 118, 124, 131, 133, 136, 137, 143, 149, 151, 152, 154, 156, 166, 189, 191, 212, 242, 251, 252, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 422, 474, 544
Van çatışmasında 137
Van Gölü 43, 62, 99, 166
Van yöresi 38, 136, 152
Vanlı (Rahip) Hırınıyan Hayrik 76
Varlık Vergisi 9, 18, 32, 160, 221, 296, 338, 377, 397, 400, 401, 405, 423, 429, 430, 431, 462, 475
Vartan (Hovsep Vartanyan) Paşa 57
Vartan Arslanyanlar 92
Vartan Mamigonyan 42
Vartan Mami-gonyan 51
Vartanank (Vartanyanlar) 42
Vartanants 42, 51, 249, 250, 299, 352, 502, 525, 526, 552
Vartanants korosu 12, 250, 262
Vartanants yortusu 51
Varto 157, 158, 198, 338
Varujan Aslanyan 271
Vasken Değirmentaş 103
Vaspurakan 96, 107
Vatandaş Türkçe Konuş 307, 400, 415
Vatikan 54, 57, 273, 423
Vazken Barın 298, 300
VEGA Topluluğu 84
Venedik 54, 55, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 86, 90, 99, 345, 522
Verçin Lur (Son Havadis) 213
Verjin Şabcı 103
Verminhac 206
Viçen Aslanyan 98
Vilâyet Nizamnamesi 124
Viyana 55, 67, 72, 139, 143, 421, 525, 533, 537, 542
Viyana Kongresi 143
Viyana Mıkhitarist 67
Voltaire 26, 72, 125
Vosgan 74, 75
Weill 249
William Saroyan 76, 393
Xenophon 41

Yahudi 19, 113, 125, 143, 177, 198, 243, 265, 288, 292, 356, 439, 454, 461, 537
Yahya Koçoğlu 377, 410, 431
Yakub Manastırı 171
Yassıada duruşmaları 218
Yedikule 183, 210, 234, 283, 334, 367, 526, 538, 540, 541, 545
Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 210, 234, 283, 526, 540
Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı 234, 283
Yegmalyan melodiSi 86
Yeğişe Çarentz 73
Yeğya Demircibaşyan 73
Yeğyazar Kalfa 109
Yeni Culfa 45, 65, 66, 68
Yeni Dünya 392
Yeni Yıl Kutlamaları 50
Yenikapı 185, 199, 247, 248, 523
Yeprad 181
Yerçanigin Daretzuytzı (Mutlunun Yıllığı) 213
Yeremyan Okulu 189
Yerevag 208, 209
Yerevan Güncesi 226

Yerevman Surp Haç Kilisesi 185, 527
Yergir 133, 212
Yergrakund 211
Yeruhan (Yervant Sırmakeşhanlıyan) 72
Yervant Balcı 271
Yervant Gobelyan 77, 312
Yervant Odyan 75, 215, 225
Yervant Özuzun 221, 238, 285, 297, 300, 301
Yervantyan hanedanı 41
Yeşilköy 175, 176, 194, 200, 205, 234, 252, 255, 256, 258, 260, 263, 269, 272, 283, 310, 350, 351, 501, 524, 535, 548
Yeşilköy Derneği 252, 260, 263
Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu 175, 194, 524, 548
Yeşilköy Spor Kulü 260, 269
Yeşilköy Surp Stepanos Ermeni Kilisesi Mektebi ve Mezarlığı Vakfı 234
Yıldız Porselen Fabrikası 98
Yıldız Sarayı 110
Yidiş şarkıları 249
Yoğunoluk 265
Young Men Corporation (YMC) 82
Yozgat 153, 156, 160, 166, 274, 317, 351, 430, 445, 494, 495, 496, 523
Yozgat (Boğazlıyan) 160
Yunanca 47, 60, 65, 109
Yunanistan 18, 45, 88, 270, 342, 347, 401, 478
Yunan-Pontus 432
Yunus Emre 251, 253, 259, 263
yurttaş 5, 7, 10, 11, 22, 23, 24, 25, 178, 233, 297, 300, 349, 355, 372, 406, 409, 425, 441, 456, 462, 464, 476, 479, 486
yurttaş kimliği 7, 23

Zabel 44, 72, 73, 188, 211, 215, 383, 384
Zabel Asadur (Sibil) 72, 188, 211, 383, 384
Zabel Yesayan 73, 211
Zakar Tarver 293, 294, 295
Zakarya Mildanoğlu 107, 108
Zara Spor Kulübü 269, 272
Zaraspor 272
Zare Mutafyan 100
Zareh Melkonyan 314, 315
Zartong 223
Zaruhi Değirmenciyan 84
Zaven Biberyan 77, 78, 295, 297
Zerdüşt 41, 49
Zeytinburnu 119, 189, 298, 524
Zeytun 133, 136, 139, 151, 242
Zeytunlular 134
Zilciyan ailesi 86
Ziya Gökalp 147
Ziyad Ebuzziya 206, 216
Zohal 208, 209
Zohrab 72, 75, 149, 287, 289, 291

Bu kitaba temel olan araştırma, Türkiye Ermenilerinin tarih boyunca süregelen kimlik inşa etme süreçlerinde, etken olan tüm unsurların ele alınarak; çok boyutlu ve karmaşık olan bir gelişim içinde "cemaat" üyesi ve yurttaş olarak kimliklerini nasıl kurguladıkları sorusuna cevap arıyor.

Türkiye'de kimlik tartışmaları, demokratikleşme ve sivilleşmeye paralel bir biçimde yeni paradigma ve yaklaşımlar kazanırken; küreselleşme, ulus-devlet modelinin geleceği, yeni toplumsal hareketler, azınlık siyasetlerinin yeni biçimleri ve kuramsal tartışmaların değişik boyutları düşünce alanında farklı bir gündem yarattı. Bu gündem bir anlamda dünün kimlik tartışmalarına hâkim olan iki farklı "duruş"un, anlayışın dışına çıkmanın zorunluluğuna dikkat çekiyordu. Bir yanda her türlü kimliğin sorgulanmadan dışlanması ya da yazarların deyimiyle "şeytanileştirilmesi" diğer yanda kimliklerin kendinde bir değer olarak sorgulanmadan "kutsanması"...

Yazarlar bu araştırmanın, sözkonusu iki "duruş"un dışında Türkiye'deki Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkileri "yeniden okuma" ve Türkiye Ermenilerini önyargılar ya da yüzeysel bir "kutsama"nın ötesinde topluluk kimliği içinde geçmişi ve bugünüyle tanıma çabasından doğduğunu söylerken; bu çalışmanın "tehcir/soykırım" tartışmalarının ötesinde yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada birlikte yaşamış birçok ortak değeri paylaşmış iki topluluğun demokratik yurttaşlık temelinde birbirlerini tekrar "keşfetme" aracı olmayı hedeflediğini dile getiriyor.

Günay Göksu Özdoğan, Füsun Üstel, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel'in ortak ürünü olan bu eser, gerçekten Türkiye halkını oluşturan toplulukların bu topraklardaki ortak tarihlerinin yeniden hatırlanmasına ve birbirlerini tanıma ihtiyacına cevap verecektir. Çalışma "Tarihten Günümüze Türkiye'de Ermeniler ve Ermeni Kimliği", "Osmanlıdan Günümüze Ermeni Kurumları ve Siyaset", "Günümüzde Türkiye'de Ermeni Olmak" ve " 'Sadık Milletten' Talep Eden Yurttaşa" gibi bölümler içeriyor. Kitapta ayrıca "Araştırma Belgeleri" ve "Ekler" bölümü de tamamlayıcı olarak yeralmaktadır.

Yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada birlikte yaşamış ve paylaştıkları ortak değerlerle birbirlerinin kültürlerini zenginleştirmiş olan Türkler ve Ermenilerin Türkiye'de yurttaşlık temelinde birbirlerini tekrar kucaklamaları bugün her zamandan daha çok gereklidir. Büyük bir emek ürünü olan bu değerli eserin bu amaca hizmet edeceğine inanıyorum.

Emekli Büyükelçi **Özdem Sanberk**

Araştırma

ISBN 978-605-399-095-6

KAPAK FOTOĞRAFI : **ARA GÜLER**

TESEV
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

İSTANBUL İSVEÇ BAŞKONSOLOSLUĞU

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI